

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDITOTTA SZILY KÁLMÁN

*

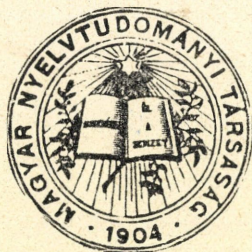
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG MEGBIZÁSABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN ÉS MELICH JÁNOS

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

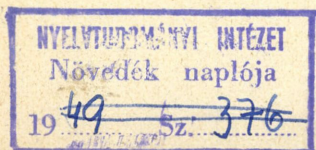
XXIII. KÖTET

SZINNYEI-EMLEKKÖNYV

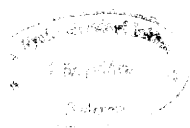
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1927

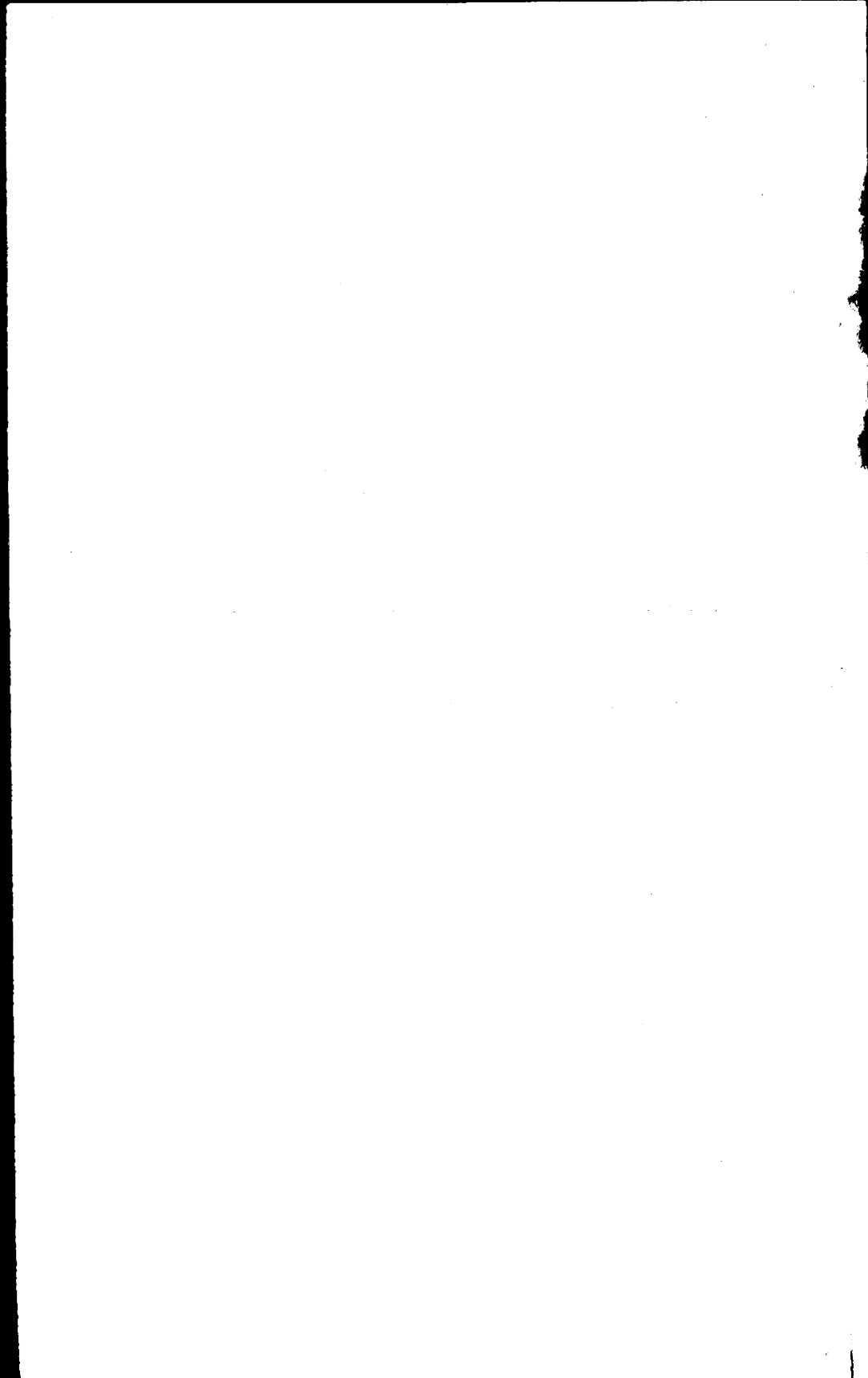

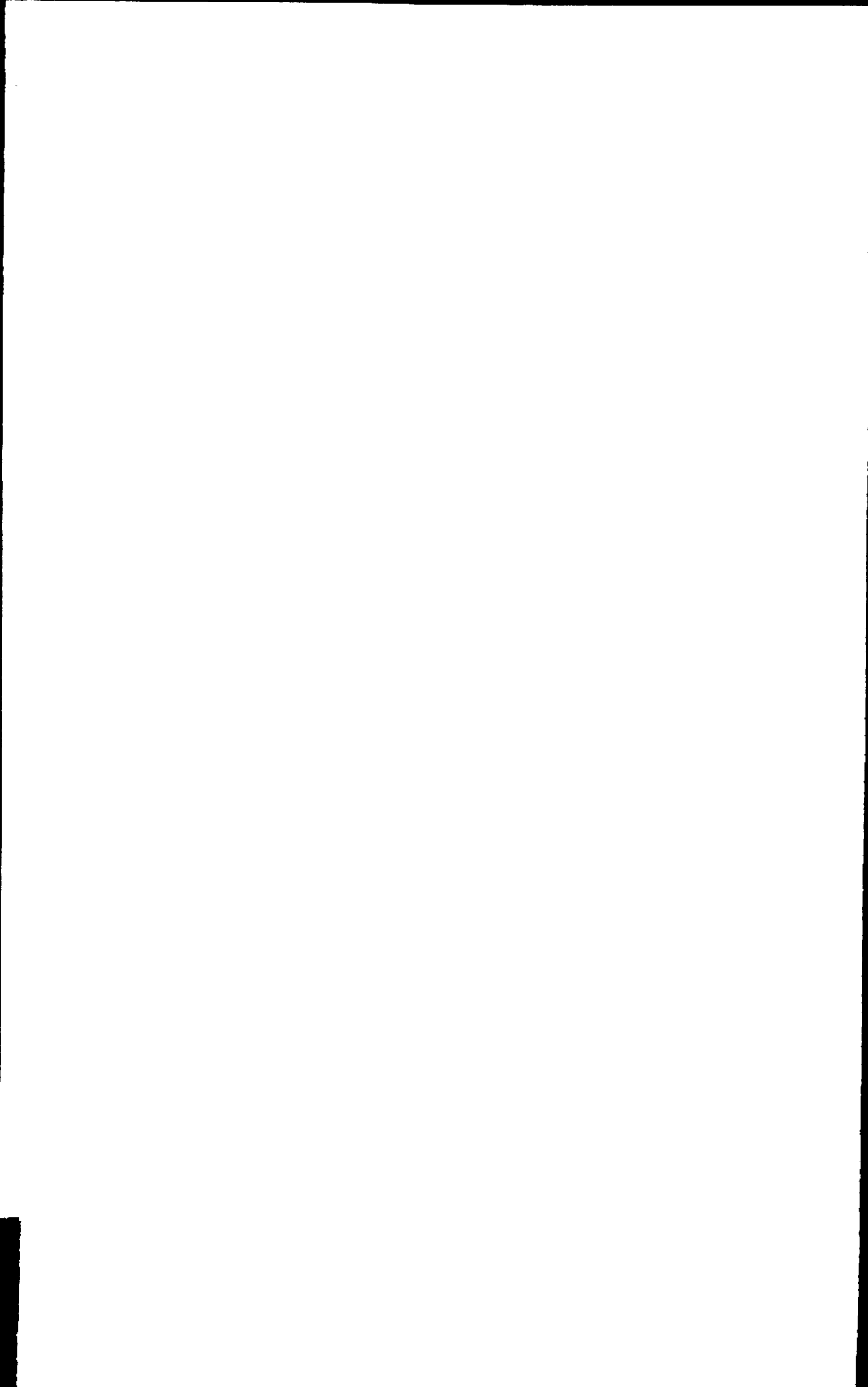
F4/182/75

Lelt.
1980.

*A Magyar Nyelv ezen évfolyamát
Szinyei Józsefnek
születése hetvenedik évfordulója alkalmából
ajánlja
a Magyar Nyelvtudományi Társaság*

Benjamin Fox

Üdvözlő beszéd.

Az 1927. évi május 26-án tartott ünnepi közgyűlésen elmondotta
Melich János alelnök.

Méltóságos Elnök Úr! Tisztelt Vendégeink! Tisztelt Közgyűlés! SZINNYEI JÓZSEF, Társaságunk elnöke, a mai napon töltötte be életének 70. esztendejét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, melynek vezetőségéből úgyszólván mindenki, tagjai sorából is számosan elnökünknek, mint az egyetemen tanárunknak tanítványai voltunk, örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy nagynevű elnökünket, mesterünket a mai nap alkalmából köszöntse. Hetven esztendő nagy idő, s Méltóságod e hetven esztendőből több mint ötvenen át, mert első dolgozata 1874-ben jelent meg, olyan mély vágású tudományos munkásságot fejtett ki, amely BUDENZ JÓZSEF halála után a magyar és a finnugor nyelvtudomány első mesterévé, vezetőjévé avatta.

E nagyértékű tudományos munkásság termékei közül az első, amelyet láttam, amelyből tanultam, Méltóságod „Rendszeres magyar nyelvtan középiskolák számára“ c. műve volt. Az 1885/6. tanévben a gimnázium III. osztályába jártam; minden tankönyvünk megvolt, — egynek a kivételével, nem volt magyar nyelvtanunk. Tanárunk azt mondta, várunk, mert most van megjelenőben egy kitűnő magyar nyelvtan, SZINNYEI Rendszeres magyar nyelvtana, azt fogjuk használni, az a legkülönb magyar nyelvtan. Az ízlésesen kötött tankönyvet 1885 október—november havában kaptuk s szorgalmasan — magamat illetőleg —, szeretettel tanultunk belőle. Mint III. gimnazista persze nem tudhattam, hogy e nyelvtan egy nagyértékű iskolakönyvi munkásságnak a kezdete. Kitűnő tankönyveket is csak tudománya magaslatán álló szakember képes írni. Méltóságod középiskolai magyar nyelvtanai, melyek közül a „rendszeres“ most 16., az „iskolai“ 19., illetőleg 12. kiadásban tankönyve a középiskolának, ép olyan korszakalkotók, amilyen korszakalkotók voltak RIEDL SZENDE, majd SZVORÉNYI JÓZSEF hasonlóan nagyértékű magyar nyelvtanai.

Az egyetemre 1891 őszén kerültem Kolozsvárra. Itt működött Méltóságod 1886-tól előbb mint a magyar irodalomtörténet és a magyar nyelvtudomány, 1890-től pedig mint a magyar és a finnugor nyelvtudomány tanára. Méltóságod már tanulmányaim első félévében érdeklődött irántam, s így történt, hogy kolozsvári egyetemi tanulmányaim alatt kedveltebb tanítványai közé tartoztam, akinek fejlődése iránt azután is, hogy 1893-ban a budapesti egyetemen Budenz tanszékét foglalta el, a legnagyobb jóindulattal érdeklődött, támogatott.

Mint egyetemi hallgatóra már nemcsak előadásai, hanem addig megjelent s akkor megjelenőben lévő nyelvtudományi munkái is mély hatással voltak. Különösen három művere emlékszem, amelyeknek egy-egy példányával megajándékozott, s amelyeknek tanulmányozása végtelenül lekötötte érdeklődésemet, tanulni vágyásomat. Kettő közülök akkori időszerű kérdésről szólt, a harmadik pedig egy nagy fontosságú alak-tani kérdést vitt a teljes megoldás felé. A két időszerű kérdést tárgyaló mű közül az egyik arra keres feleletet, hogy a nyelvtudomány a tudományok mely osztályába tartozik. Sokat vitatott kérdés volt ez a mult század 70-es és 80-as éveiben, mert a német származású, angol műveltségű Müller Miksa nyelvtudós sziporkázó elmeélel, kitűnően megírt műveiben a nyelvtudományt a természettudományok csoportjába sorolta. Méltóságod a kolozsvári egyetem 1891 május 29-én tartott pályadíj-osztó ünnepélyes ülésén „A nyelvtudományról s néhány más tudományhoz való viszonyáról“ mint a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi kar akkori dékánja felolvasást tartott. E felolvasásában vaslogikával, kristálytisztá megvilágításban kimutatta, hogy a nyelvtudomány „a történelmi tudományoknak azon osztályába tartozik, mely a kultúra egyes ágainak fejlődéséről szól“, mai kifejezéssel élve: a szellemtudományok közé. A másik mű, amely megjelenése idejében egy szintén sokat vitatott kérdésre ad világos és szabatos feleletet, „A magyar nyelv rokonai. A nagy közönség számára. Budapest, 1883“. 1882-ben jelent meg VÁMBÉRY ÁRMIN „A magyarok eredete“ c. műve, amely a magyar nép és a magyar nyelv legközelebbi rokonaiul a török népeket és a török nyelveket jelölte meg. Az akkor már szilárd hang- és alaktani bizonyítékokon nyugvó finnugor rokonsági elmélet nem volt kedvező a 70-es évek orosz-török politikai vonatkozásai által is erősen befolyásolt magyar

közvéleményre. A nemzet többsége, közvéleménye VÁMBÉRY pártján állott. BUDENZ JÓZSEF és tanítványai, akiknek nemcsak az volt az előnyük, hogy igazuk volt, hanem VÁMBÉRYval szemben az is, hogy kiváló iskolázottságúak, fegyelmezett tudományos gondolkodásúak voltak, tudományos igazságuk tudatában felvették a harcot. E harcban az Egyetemes Philologiai Közlöny 1883, azután a Budapesti Szemlének ugyancsak 1883. évfolyamában Méltóságod is kivette a maga részét. Ennek az irodalmi harcnak folyományaként jelent meg a nagyközönség számára „A magyar nyelv rokonai“ idéztem kis füzetet, amely nem polémia, amelyben azonban a finnugor nyelvtudomány e kérdésben való akkori pozitív eredményei vannak megírva. Van azonban e füzetnek egy fontos tétele, amely engem mint egyetemi hallgatót különösen is megkapott, hogy ne mondjam megbűvölt. A füzet bevezetésében közérthető módon tárgyalja Méltóságod azt a kérdést, mit értünk nyelvrokonságon. A nem-szakemberek a nyelvrokonságról, jelesen a magyar és a török nyelvek rokonságáról ez időben nálunk úgy gondolkodtak, hogyha egy magyar és egy török nyelvi szó hangalakban összezsengett, az összezsengés, a hasonlóság, sokszor azonosság alapján a két szót a két nyelv szoros rokonsága bizonyítékának tartották. VÁMBÉRY fejtegetései közt sok ilyen összezsengés, s több esetben, ha nem volt egészen hasonló a két szó, erőszakosan hasonlóvá tett összezsengés volt. Méltóságod az említettem füzetkében mindenki által érthető, világos előadásban kimutatta, a nem-szakemberek előtt közérthetővé tette, hogy rokon nyelveknek azokat a nyelveket nevezzük, amelyek „egy közös alapnyelvből fokozatos szétválás és külön fejlődés által keletkeztek..... Minthogy [így e nyelvek] nem egyebek, mint egy és ugyanazon nyelvnek lassanként és fokozatosan fejlődött változatai, vannak [bennük] közös vonások... E közös vonásokat azonban nem ismerhetjük fel mindig egész könnyűséggel, mert az alapnyelvnek eredeti képe a külön fejlődött származéknyelvekben, vagyis inkább nyelvváltozatokban nagyon elváltozott, még pedig éppen e különfejlődés következtében különbözőképpen változott el“. S mikor így az olvasót vaskövetkezetességgel megalapozott okfejtéssel meggyőzte Méltóságod, hogy itt fokozatos fejlődésről, fokozatos, lassú elváltozásról, átalakulásról lehet csak szó, kimondja a szinte kirívó ellenmondásnak látszó tételt, hogy „a rokon nyelvek nem annyira hasonló-

tanak egymáshoz, mint inkább szabályszerűen vagy rendszeresen különböznek“. Szabályszerű, rendszerbe foglalható különbözőség, s nem hasonlóság, azonosság a rokonnyelvek legfőbb ismeretető jegye. S e megállapításban benne van, hogy e különbözőség hosszabb történeti fejlődés eredménye, fejlődése, amelyre az embernek szántsándékú, akaratú befolyása sohasem volt, sohasem lehetett. A finnugor nyelvrokonság kétségtelen tényének a nagyközönséggel való megismertetése, elfogadtatása később is foglalkoztatta Múltóságodat. A honalapító Árpád fejedelem 900. halála évének fordulójára CsÁNKI DEZSŐ szerkesztésében 1908-ban megjelent „Árpád és az Árpádok“ műben Múltóságod „A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége“ címen értekezést írt. Ez értekezésben VÁMBÉRY török elméletével is foglalkozik. Az értekezés — beleértve az editio princepsset is — ma harmadik kiadásban forog közkezen, s nem tévedek, mikor azt állítom, hogy főleg Múltóságod műveinek köszönhető, hogy ma már a nagy közönség körében a török nyelvi rokonságnak alig van híve.

A harmadik mű, mellyel első éves bölcsészettudományi hallgató-koromban megajándékozott, 1887-ben tartott akadémiai székefoglalója volt. Az értekezés „A birtokos személyragozásról“ szól s két kérdésre kíván megfelelni. Az egyik kérdés ez: mi az oka annak, hogy míg egyes névszóknál, mint pl. a *hal* és a *szēm* szónál a 3. személyű birtokos személyrag *-a* és *-e*, tehát *hala*, *szēme*, addig más névszóknál *-ja* és *-je* a rag, pl. *napja*, *kertje*. A másik kérdés meg ez: Hogyan van az s mi az oka, fejlődése, hogy egyes névszóknál a birtok többségének a jele pusztán *-i*, pl. *hajó-i-m*, *gyűrű-i-m*, másoknál meg *-ai*, *ei*, pl. *házaim*, *népeim*, ismét másoknál *-jai*, *jei*, pl. *gondjaim*, *kertjeim*. Az első kérdésre Múltóságod azt feleli, hogy a 3. személyű birtokos személyrag a magyarban csak egy volt: mélyhangú szavakban *-a*, magashangúakban *e > i*. A *-ja*, *je* csak később lépett fel s részint vocalis után alkalmazott hiatus töltő *j* járulékhang, pl. ebben *ajtaja*, *teteje*, részint pedig mássalhangzó után, pl. ebben *napja*, *kertje*, a *várja*, *kérje*-féle igealakok hatása alatt, tehát analógia útján keletkezett. — A második kérdésre meg ez a felelete: A birtok többségének *i* az eredeti jele, tehát: *hajó-i-m*, *gyűrű-i-m*. Az *-ai*, *ei*-beli *-a*, *-e* eredetileg a szótő végvocalisa, melyet mai nyelvérzékünk a többes képzőhöz tartozónak vesz. A *-jai*,

jei újabb alakulású többes képző, amely úgy keletkezett, hogy a nyelvérték az < *ai*, *ei*-vel való többeseket személyragos szóból képzetteknek, tehát a *hala*, *szēme*-ből alakultaknak tartotta, s analógiájukra a *-ja*, *je* ragos alakokhoz, tehát a *napja*-, *kertje*-félékhez is hozzátette az *-i*-t. Engem, a tudományos képzése kezdetén álló ifjút az a módszer, amellyel ez eredmények ki voltak fejtve, a legérdekfeszítőbb regénynél is jobban bilincselte. *le*. *S e* lebilincselő hatást csak később, fejlődésem további szakában, mikor Méltóságod e dolgozatát újból és újból elolvastam s mikor más jeleseink egykorú vagy közelkorú hasonló tartalmú munkáit tanulmányoztam, tudtam magamnak megmagyarázni. Ekkor ébredtem tudatára annak, hogy Méltóságod értekezésének alappillérei egyrészt a nyelvfejlődési gondolat, másrészt a nyelvlélektani magyarázó elv. E két módszertani elv példákön való alkalmazása ejtett hatalmába, látván e példákön elmúlt világok tömeglélektani folyamatait, s a szép és magyaros stílus, a világos okfejtés a hatást csak fokozta. Fejlődésem ezen korszakában győződtem meg, hogy e klasszikus egyszerűséggel megírt értekezés nálunk az első értekezés, amely nyelvi jelenségeket nyelvlélektani alapon is magyarázva a nyelvtörténeti módszert, melynek egyrészt a rokon nyelvek, másrészt a nyelvemlékek és az élő nyelv szolgáltatják az anyagot, a legszigorúbban, a legkiterjedtebben, a legkövetkezetesebben alkalmazza. Ez értekezés eredményeiben nagyrészt ma is helytálló, módszerében pedig ma is mintaszerű.

1894-ben Méltóságod pártfogásával Bécsbe, 1896-ban pedig Méltóságod és atyai jóakaróm, THALLÓCZY LAJOS ajánlatára Budapestre a Nemzeti Múzeumba kerültem. Tisztelt vendégeink és a közgyűlés szíves elnézését kérem azért, hogy azokat a személyi vonatkozásokat, amelyek nagynevű ünnepeltünk és köztem 1891-től fennállanak, megemlítettem. De szükségem volt rájuk. Harminchat éve, hogy megszakítás nélkül vagyok részese elnökünk nagyrabecsülésének s hálás és szerető tanítványa kifejtett nagyértékű munkásságának. Ez magyarázza, hogy e harminchat év alatt írt valamennyi tudományos művét már megjelenésekor megismertem, s e műveket tudtam nemcsak a hűséges tanítvány bámulatával, hanem időjárástával a bíráló szemével is tanulmányozni. Ép azért úgy érzem, hogy e munkásság gazdag eredményeit tisztelt vendégeink és a tisztelt közgyűlés előtt hűen tudom megrajzolni.

Mint említettem, elnökünk első munkája 53 évvel ezelőtt, 1874-ben jelent meg. Ettől az időtől fogva sűrűn jelennek meg dolgozatai, amelyek kezdetben irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tárgyúak. 1875-ben iratkozik be az ifjú Szinnyei a budapesti tudományegyetemre. Ez időben itt a magyar nyelv és nyelvtudomány tanulmányozása terén igen élénk és lelkes élet uralkodott. A lelkes és élénk tudományos érdeklődést egyrészt BUDENZ JÓZSEF egyetemi tanári előadásai, másrészt SZARVAS GÁBORNAK a Magyar Nyelvőr folyóirattal a neológia ellen indított harca hívta életre. Mindkét irányú érdeklődésnek 1872 a kezdete. BUDENZ JÓZSEF számára 1872-ben szerveztek altáji összehasonlító nyelveszeti tanszéket, s SZARVAS GÁBOR folyóirata, a Magyar Nyelvőr 1872-ben indult meg. BUDENZ korszakalkotó munkái, a finn-ugor nyelvtudomány fundámentomai: Magyar-ugor összehasonlító szótára és Ugor összehasonlító alaktana a 70-es években egyetemi előadásaival kapcsolatban készültek. Szótára 1873—1881 közt füzetekben, alaktana 1884-ben, teljesen 1894-ben jelent meg, lithografált ívekben azonban az alaktan 1874-től forgott a tanítványok kezében (l. Budenz-Album 11, NyK. XVIII, 161, XXII, 377).

BUDENZ egyénisége, tudományos készsége az egyetemre került ifjúra is csakhamar hatással volt. Lassan-lassan érdeklődésének főtárgya az ugor-magyar nyelvtudomány, s ezen belül a magyar mellett a finn nyelv lett. Egyetemi tanulmányai végén, 1878-ban jelenik meg első nyelvészeti cikke. A cikkeske a magyar *végtére* és *végzetlen* szavak képzése módját tárgyalja (l. Nyr. VII [1878] 97—99) az ugor nyelvek terén való szép készséggel. Tudományos érdeklődése tárgyának a megváltozását kétségtelenül BUDENZ hatásában is kell keresnünk. Hogy BUDENZ ilyen hatással volt SZINNYEIRE, azt SZINNYEINEK „Finn-magyar szótára“ előszavában írt saját szavai is sejtetik. Az előszóban a szerző azt mondja, hogy a magyar tudományban a finn nyelv iránti fokozódó érdeklődés szükségessé teszi egy finn-magyar szótár megjelenését. Ez a szükség egyrészt, másrészt „BUDENZ JÓZSEF egyetemi tanár úrnak buzdítása indítottak engem arra, — írja a szerző—, hogy egy finn-magyar szótár írására vállalkozzam“, majd az előszó végén, amidőn megköszöni azoknak, akik a szótár írásánál segítségére voltak, ezt írja: „Legnagyobb hálával tartozom azonban BUDENZ JÓZSEF egyetemi tanár úrnak...“

1879-ben állami ösztöndíjjal Finnországba megy egy évre tanulmányútra. E tanulmány útja rendkívül gazdag aratású nemcsak tudományi, hanem társadalmi, vagy ahogy ma szokás az ilyet jelölni, kultúrpolitikai tekintetben is. Finnországban értékes és eredményes tudományi propagandát fejt ki, finn nyelven több cikket, művet ír a magyar irodalom és történet köréből, egyes műveket lefordít, JALAVA ANTAL barátjával magyar nyelvtant ír s megalapoz a finn és a magyar nyelvtudomány művelői közt olyan baráti és szíves viszonyt, amely az ő személyével a központban azóta is zavartalanul fönnáll s áldásos hatással van mindkét nemzet tudományára. — Ezzel egyidejűleg, majd haza kerülve mindent elkövet, hogy a finneket, a finn közműveltséget, a finn életet, irodalmat a magyarok is megismerjék. Cikkeket ír folyóiratokba és napilapba céljai elérésére. Tanulmányutjának legmaradandóbb irodalmi emlékei az 1880-ban kezdett s három éven át hangyaszorgalommal készített „Finn-magyar szótára“ (megjelent Budapesten 1884) s a nagyközönség számára írt „Az ezer tó országa (Finnország)“ (megj. Budapesten 1882) c. műve.

Hazakerülve 1881—1886-ig az ifjú tudós a M. N. Múzeum Könyvtárának tisztviselője lesz. Ez időben megjelent dolgozatai, tervezetesei alapján mutatható ki, hogy SZINNYEI a Nyelvőr ifjú gárdájának egyik nagyértékű tagja.

SZARVAS GÁBOR és köre az általa 1872-ben megindított Magyar Nyelvőrben az akkori irodalmi nyelvben használt s szerintük „ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásai“ és az „idegen nyelvekkel való érintkezésből támadt korcskifejezések“ ellen indította meg a harcot, s a helyességet a régi nyelvmemlékek és a népnyelv tanulmányozásával vélte visszaállítani (l. Nyr. I, 1). E feladatok megoldásához a Nyelvőr gárdája, mely az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságában többségben volt s így elveit végrehajthatta, folyóiratán kívül egy nyelvtörténeti és egy tájszótár szerkesztését vette tervbe. A nyelvtörténeti szótár munkálatai 1874-ben indultak meg, a tájszótáréra azonban csak 1884-ben kerülhetett a sor. A Bizottság 1884-ben határozta el, hogy kiad egy tájszótárt is. A mű szerkesztésével SZINNYEIT bízta meg, aki a készítendő műről tervezetet nyújtott be (l. Nyr. XIV, 216). A tervezet tetszésre talált, s SZINNYEI hozzáláthatott a munkához. Legfontosabb feladata

volt a népnyelv szókészlete köréből mindazt, ami addig nyomtatásban megjelent vagy az Akadémia könyvtárában kéziratban kiadatlanul hevert, feldolgozni. E munkát az őt jellemző legnagyobb gondossággal végezte s szerényebb mértékben új anyagot is gyűjtött. Munkájának nagy értéke abban a kritikai eljárásban van, ahogyan forrásai egyes adatait megbírálta. A nagy fáradsággal, körültekintéssel készülő munka 1893-ban annyira előre haladt, hogy megjelenése megindítható volt. Ebben az évben jelent meg első füzet, az utolsó füzet 1901-ben hagyta el a sajtót. Az Akadémia a kétkötetes nagy mű alkotójának 1900. évi nagyjuttalmával fejezte ki hálás elismerését.

Ünnepeltünk, mint említettem, 1886-ban a kolozsvári, 1893-ban a budapesti egyetem tanára lett. Ettől az időtől fogva munkássága tisztán nyelvtudományi. Nyelvtudományi munkái két csoportba oszthatók: olyanokra, amelyek nyelvtudományunk egy-egy kérdését előbbre viszik, s olyanokra, amelyek egy egész tárgykört, vagy nyelvtudományunk összes eredményeit összefoglalóan tárgyalják.

Az analitikus téren alig van a magyar és a finnugor nyelvtudománynak olyan területe, amelyen elnökünk egy-egy részletkérdést, esetleg több részletkérdést ne tanulmányozott volna. A nyelvrokonság és a magyar őstörténet terén írt egy-egy dolgozatát már említettem. A magyar nyelvtudomány történetéhez adatok Révai Miklós és Versegly Ferencről írt életrajza, „A magyar nyelvészeti irodalom bibliographiája Révai előtt,” továbbá a „Vázlatok a magyar nyelvtudomány történetéből,” melyet 1923 szept. 23-án a budapesti egyetemen mint rektor tanévmegnyitó közgyűlésében mutatott be s „A Magyar Tud. Akadémia és magyar nyelvtudomány” c. tanulmánya, melyet a M. Tud. Akadémia alapításának századik évfordulóján, 1925 nov. 3-án tartott ülésében olvasott fel. — A részletkutatások terénértékesek szófejtései, s különösen is nagybecsű „A magyar nyelvbe átvett oláh szavak” c. értekezése. Erről SCHUCHARDT HUGÓ, a nemrég elhunyt jeles romanista, aki nyelvünket is jól birta, különösen is nagy elismeréssel nyilatkozott. A részletkérdéseknél az a terület, amelyen ünnepeltünk a legintenzívebb és a legkiterjedtebb munkásságot fejtette ki, a történeti magyar hangtan és a magyar alaktan. Az alaktani kérdésekkel különös előszeretettel foglalkozott, s e tekintetben pl. alig van ragunk, amelyről külön vizsgálódásai ne volnán-

nak. Másik kedvelt területe a történeti magyar hangtan. „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?“, fejtegette 1895-ben. Erről a tárgyról tartotta 1897-ben „Középkori nyelvelméleink olvasása“ címmel akadémiai rendes tagsági székfoglalóját, ezt a kérdést fejtegeti 1903-ban „A Hallotti Beszéd olvasásához“ című dolgozata, erről szól „A magyar magánhangzók történetéhez. Még egyszer az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdéséről“ 1913-ban közzétett értekezése. Kedvelt, igen kedvelt kérdése és problémája volt s ma is az ünnepeltünknek, hogyan hangzott a régi nyelv, s melyek azok a fejlődési szakaszok, amelyek a mai állapothoz vezetnek. S e célból átkutatta valamennyi emlékünket, s nincs egyetlen egy sem régibb összefüggő nyelvelméleink közt, amelyről ne volna tanulmánya. S talán mert nyelvtudományunk egyetlen egy kérdése sem nőtt annyira a szívéhez, mint a régi nyelv, egyetlen egy kérdésre vonatkozó kutatásai sem mutatják olyan világosan, mennyire vérbeli, mennyire igazi, mennyire nagy tudós, akit a dolgok kutatásánál csak az igazság megismerése s nem esetleg korábbi nézeteinek török-szakad módon való megmentése vezet. SZINNYEI ugyanis a régi magyar nyelvről vallott nézeteit újból és újból revideálta, korábbi következtetéseit bírálat alá vetette, vagy ahogy ő maga mondja: „önnön magával szállt pörbe“, mert olyan körülményekre lett figyelmes, amelyeket korábban nem ismerhetett. Így az a kép, melyet a régi magyar magánhangzó rendszerről első értekezésében megfestett, részben az ő kutatásai alapján is átalakult, teljesen igaz azonban az, amit idevágó első értekezéséről az Akadémia centenáris ülése alkalomával mondott, hogy „volt benne egy új megállapítás, amely a magyar hangtörténet terén való munkásságra termékenyítően hatott“ („A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány“ 20. l.)

Syntheticus munkásságában ünnepeltünket három szempont vezette. Az egyik hallgatóinak az érdeke: olyan műveket óhajtott kezükbe adni, amelyekből az elemeket megtanulhatják, másrészt olyanokat, amelyekkel előadásait a hibás, téves lejegyzés botlása nélkül figyelemmel követhetik. Hallgatói számára készültek „Finnugor“, illetőleg „Ugor kézikönyvei“, továbbá „Magyar nyelvhasználtása“, mely jelenleg 6. kiadásban forog tanítványai kezében. A másik szem-

pont volt az a törekvése, hogy a magyar nyelvtudomány értékes eredményeit a művelt magyar közönséggel megismertesse. S e törekvése megvalósítására különösen is alkalmassá tette írói képessége. Ünnepeztünk ugyanis nemcsak hogy világosan, szabatosan s bonyolult szakdolgozokról is könnyedséggel ír, hanem szépen is ír. Nem hinti tele prózáját virágokkal, hasonlatokkal, de ott, ahol szükségét érzi, színessé, élénkké formálja. Ezen írói készségének köszönhető, hogy a művelt közönség számára írt munkái közül nem egy több kiadást ért, s az, amelyre itt elsősorban gondolok „A magyar nyelv“ c. műve 1926-ban 13. kiadásban jelent meg. A harmadik szempont, amely synthetikus munkásságában irányítja, az a vágya, hogy a finnugor nyelvtudomány biztos, leszűrt eredményeit, melyek közül olyan sok az ő részletkutatásainak köszönhető. más nyelvtudományok szaktudósaival is megismertesse. Be akarja bizonyítani, hogy a finnugor, nyelvtudomány, amelynek szolgálatában ő ide s tova ötven évet töltött s amely neki sok gyönyörűséget és örömet okozott, generációk munkájával valódi tudománnyá lett. Megakarja nekik mutatni, hogy azok az elvek, amelyek mellett az indogermán nyelvtudomány a legértékesebb diszciplínák egyike lett, megtermékenyítették s naggyá növelték a finnugor nyelvtudományt is. Az az érzésem azonban, hogy ünnepeztünk előtt más cél is lebegett. Egy, a finnugor nyelvtudomány eredményeit összefoglaló, magyar szerzőtől származó könyvből a külföld azt is látja, hogy a finnugor nyelvtudomány naggyá tételében a magyar tudománynak jelentős, esetleg egy s más tekintetben túlnyomó része van, s ez közvetve tiszteltté, megbecsültté teszi a külföld szemében a magyar tudományosságot. Ilyen vágyak, ilyen törekvések vezették ünnepeztünket, mikor 1910-ben Lipcsében „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft“ c. munkáját megjelentette. A munka a német tudományosságban is hiányt pótol, aminek bizonyítéka, hogy immár 2. kiadásban forog közkezen. S ez a munka dicsőséget, osztatlan elismerést szerzett ünnepeztünknek. E munkával lett SZINNYEI az indogermán és más nyelvtudományok művelői szemében is a finnugor nyelvtudomány európai vezérévé, vezetőjévé.

Tisztelt Vendégeink! Tisztelt Közgyűlés! Az eddigiekben vázolni igyekeztem azt a részletmunkát, úgyszintén az összefoglalót, amelyet elnökünk a magyar és a finnugor nyelv-

tudomány terén kifejtett. Váztam az eredményeket és a hatásokat is, amelyek e gazdag munkásság nyomában fakadtak. S e munkámmal némileg hozzájárultam annak a képnek a teljes meg-rajzolásához, amelyet ünnepeltünk 1923 szept. 29-én mint az egyetem rektora tanév megnyitó beszédében, s 1925 nov. 3-án az Akadémia centenáris ülésén tartott felolvasásában a magyar és a finnugor nyelvtudomány legújabb történetéről megfestett. Mindkét előadásában a képről hiányzott egy fontos, egy elsőrendű szereplő, hiányzott az ő nagy és eredményes munkásságának vázolása, méltatása. Az elmondottakkal a kép e hiányát, bár nem élénken, mint az elnökünk stílusának sajátja, igyekeztem pótolni. Nem hiszem, hogy a tanítványi hála és szeretet egyetlen egy állításomban is túlzásba ragadt volna. Nem hiszem ezt azért sem, mert SZINNYEI munkásságát azok is: tanárai, jóakarói, kortársai, akik nem voltak tanítványai, kezdettől fogva nagy elismerésekben, kitüntetésekben részesítették, elismerésükkel kísérték. 26 éves volt, mikor a budapesti tudományegyetem a finn nyelv és irodalom magántanárává habilitálta s 29, mikor ugyanezen egyetem 1885/6. tanév II. felére a magyar nyelvészeti tanszék helyettesítésével megbízta. A magántanári habilitációnak és a helyettesítéssel való megbízásnak azért van meg a nagy értéke, mert ezek megadása egyedül az egyetem tanári karának a javaslatára történhetik, s ezért mind a kettő csakis tudományos érdemek jutalma. Az 1886. esztendőben aztán kinevezett nyilvános rendkívüli tanár lett Kolozsvárott. Fiatalon választotta meg levelező tagjának az Akadémia is; 1884-ben lett tagjává, 27 éves korában. Nagy érdemeit méltányolták a finnek is. A Finn Irodalmi Társaság, melynek most tiszteletbeli tagja, ekkor választotta levelező tagjává. S lankadatlan munkásságát élete további folyásában is az elismerések és a kitüntetések egész sora éri. Az Akadémia finn-magyar szótárát a Marczibányi, Magyar Tájszótárát a nagyjutalommal tüntette ki. Az Akadémia rendes tagjának 1896-ban, osztálytitkárává 1906-ban, igazgatósági tagjává 1922-ben választotta s 1927-ben képviselőjében a Felsőházba delegálta. Nem sorolom fel mind azokat a kitüntetések, megtiszteléseket, megbízásokat, amelyek tudományos nagy érdemeiért érték. A tiszteletadásból eddig az ünnepelt tanítványai nem vehették ki részüket, pedig ők is szereték volna már régebben is, élete 60. évfordulóján érzelmeik-

nek méltó módon kifejezést adni. A tíz év előtti közviszonyok azonban szándékuknak nagyobb keretben való kivitelét megakadályozták. Ma ezek a közviszonyok kedvezőbbek, abban azonban, hogy mindazok, akik a mai napon itt szerettek volna lenni, országunk kétharmad részének megszállt volta miatt, kedvezőtlenebbek.

Méltóságos Elnök Úr! Mesterünk! A tanítványok, akiket Méltóságod nevelt, inspirált, nem mehetnek el a mai nap mellett szórtlanul. Sok, igen sok a megköszönni, meghálálni valójuk. S köszönetüket és hálájukat nem csak azért tolmácsolják, mert a nyelvtudomány elveibe bevezette, a finnugor és a magyar nyelvtudomány nagyszerű épületének minden részével, részecskéjével őket megismertette, hanem elsősorban azért, hogy az egyetem padjai elhagyása óta állandóan ébren tartotta bennük e tudomány iránti szeretetet, amely szeretet egyedüli forrása a magyar és a finnugor nyelvtudomány terén kifejtett munkásságuknak. Ahogyan Méltóságod személye különösen alkalmas volt a finn és a magyar nyelvtudomány művelői között az állandó baráti kapcsolat és baráti érintkezés kialakulására, azonképen kiválóan alkalmas arra, hogy az itthoni művelők között is az állandó baráti érintkezést fenntartsa. S tanítványaiból alakult ezen meghitt kör évtizedek óta fennáll, hetenként kétszer összejön s baráti összejövetelein a nyelvtudomány időszerű kérdéseit megbeszéli.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítása SZILY KÁLMÁN elévülhetetlen érdeme. E Társaság azonban, ha meg tudott volna is alakulni, fennállani, felvirágozni nem tudott volna, ha Méltóságod a maga meghitt tanítványi körével nagynevű alapítónkhoz nem csatlakozott volna. Méltóságod érezve azt, amit a magyar nyelvtudomány művelői már korábban is szükségesnek tartottak, hogy t. i. társaságba tömörüljenek, habozás nélkül csatlakozott SZILY KÁLMÁNHoz, s a Társaság alapításakor alelnökünk, majd 1922-ben elnökünk lett. A Társaság vezetésében, folyóirata irányításában Méltóságodnak és tanítványainak évről-évre nagyobb szerepe lett. Ma, Társaságunk fennállásának 24. évében, mi, akik a Társaság vezetésében, folyóiratunk irányításában és megjelenetésében részt veszünk, úgyszólván valamennyien a tanítványai vagyunk. Ép azért a legméltóbbnak tartottuk, ha a mai nap, Méltóságod élete 70. fordulója napján köszönetünket, hálánkat,

hódolatunkat Társaságunk folyóiratában, a Magyar Nyelvben Méltóságod tiszteletére írt dolgozatainkkal juttatjuk kifejezésre, s velünk együtt hódolatukat tolmácsolják dolgozataikkal e kötetben a Magyar Nyelv dolgozótársai közül azok is, akik közvetlenül nem voltak vagy nem lehettek tanítványai. Amidőn hódolatunk szerény jelét, a Magyar Nyelvezet évfolyamát átnyújtom, kívánom, hogy az a munkakedve, amely „A Halotti Beszéd hang- és alaktana” című 1926-ban megjelent dolgozatában, az az élénkség, amely a vele kapcsolatos polémiaiban, úgyszintén az a szellemi frissesség, amely a nem rég megjelent s nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló rektori beszédjében nyilvánult, csorbíthatlanul még számos esztendőn át megmaradjon. Egyről pedig legyen meggyőződve: Áldásos, nagyértékű munkájáért a magyar tudományos és közélet szereplőinek nagyrabecsülése és tisztelete, tanítványai odaadó, meleg szeretete, a magyarság hálája élete végéig fogja kísérni.

Szinnyei József

a) Életrajza.

SZINNYEI JÓZSEF, dr. phil., felsőházi tag, egyet. ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia r. és ig. tagja és osztálytitkára, szül. Pozsonyban 1857. május 26-án mint id. Szinnyei József, a kiváló magyar bibliográfus és Gancsházi Gancs Klementin fia. A gimnázium első két osztályát szülővárosában, a többi Budapesten végezte. 1875—8. a budapesti egyetem bölcsészeti karának r. hallgatója volt. 1878-ban doktori és középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1879—80-ban áll. ösztöndíjjal Finnországban tartózkodott, ahol nyelvészeti tanulmányokat végzett. Hazatérve 1881-ben a M. Nemz. Múzeum könyvtárához került tisztviselőnek. 1883-ban a budapesti tudományegyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára lett, ugyanitt az 1885—6. tanév II. felében mint helyettes tanár magyar nyelvészeti előadásokat is tartott. Mint múzeumi segédőr 1886-ban a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet nyilvános rendkívüli, 1888-ban nyilvános rendes tanára lett Kolozsvárt. 1891-ben jogosítást kapott a finnugor összehasonlító nyelvészet tanítására is. Az 1890—1. tanévben dékánja, 1891—2-ben prodekanja volt a kolozsvári Ferenc József-Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi karának. 1893-ban a budapesti tudományegyetemre került az ural-altáji összehasonlító nyelvészet ny. r. tanárának. 1919. március végén „a közoktatásügyi népbiztos a kar több tanárának működését kívánatosnak nem tartván”, huszonötödmagával eltiltotta a tanári működéstől,

és az eltiltás a proletárdiktatúra bukásáig tartott. A filozófiai karnak 1909—10-ben dékánja, 1910—2-ben prodékánja, az egyetemnek 1923—4-ben rektora és 1924—5-ben prorektora volt. Mint egyetemi tanár vezető tanára volt a kolozsvári, majd budapesti középiskolai tanárképző-intézetnek és tagja a középiskolai tanárvizsgáló-bizottságnak. 1906-ban tagja lett az Orsz. Tanítóképző-intézeti Tanárvizsgáló-bizottságnak. 1907—23. az Orsz. Felső Nép- és Polgári Tanító- és Tanítónő-vizsgáló-bizottság elnöke és a tanítóképző-intézeti tanárjelöltek kollégiumainak (Apponyi-kollégiumok) miniszteri biztosa volt. 1920-ban elnöke lett a budapesti Áll. Középiskolai Tanárvizsgáló-bizottságnak. 1921-től az Orsz. Közoktatási Tanácsnak, 1922-től pedig a budapesti Középiskolai Tanárképző-intézetnek a tagja. A M. Tud. Akadémia 1884-ben levelező, 1896-ban rendes taggá, 1906-ban az I. osztály titkárává, 1922-ben igazgatótaggá választotta meg. A Nyelvtudományi Bizottságnak 1898 óta, a Szótári Bizottságnak 1925 óta elnöke. A M. Tud. Akadémia képviselőjében a Felsőház tagja lett 1927-ben. A helsingforsi Finn Irodalmi Társaság 1884-ben I. tagjává, a Szent István-Társulat irodalmi osztálya, utóbb Szent István-Akadémia 1908-ban r., majd igazgató-tagjává választotta. Alapítótagja s 1904—22. alelnöke, 1922 óta elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. 1891—93. titkára az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettud. szakosztályának. Alelnöke a Kőrösi Csoma-Társaságnak, tiszteleti tagja a Budapesti Philologiai Társaságnak és a helsingforsi Finnugor Társaságnak, választmányi tagja a M. Néprajzi Társaságnak és a Felsőoktatásügyi Egyesületnek, r. tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, a M. Külügyi Társaságnak stb. 1924-ben megkapta a finn Fehérrozsza-rend nagykeresztjét. A M. Tud. Akadémia Finn-magyar Szótárát (1886.) a Marczibányi-díjjal, Magyar Tájszótárát (1900.) a nagyjutalommal tüntette ki.

b) Irodalmi munkássága 1874—1926.

- Egy olasz krónika a hunnokról. Athenaeum 1874: 40—41. sz.
 Amade László. Főv. Lapok 1875: 215. sz.
 Csokonai vígjátékai. Figyelő 1875: 19. sz.
 A gúnyos elem népdalainkban. Figyelő 1875: 9. sz.
 A Keszthelyi Helikon. 1817—19. Közérdek 1875: 16. sz.
 A nemzeti visszahatás 1790-ben. (Az első közl. Sz. J. jegy alatt.)
 Főv. Lapok 1875: 75—76. sz.
 Versjátékok. Főv. Lapok 1875: 288. sz.
 Egy háromszáz éves magyar dráma. Magyarország és a Nagyvilág 1876: 16. sz.
 Egy ismeretlen költőnő a múlt századból. (Gr. Barkóczy Borbála.)
 Vas. Ujs. 1876: 4. sz.
 Egy ismeretlen magyar dráma a múlt századból. [Attilius Regulus.] Figyelő 1876. I, 10—5.

- Egy teljes magyar irodalomtörténet érdekében. Figyelő 1876. I, 73—6.
- A magyar és német Bánk-bán. Életképek 1876: 103—4. sz.
- A magyar nyelv és irodalom állapota 1711—1772-ig. (Mutatv. a szerzőnek: Irodalmunk története 1711—72-ig. c. sajtó a. lévő munkájából.) Föv. Lapok 1876: 78. sz.
- A magyar történetirodalom 1711—1772 közt. Századok 1876: 396—404.
- Irodalmunk története. 1711—1772. Bp., 1876. (Weizsmann Testv. ny.) 8° VIII, 207 l.
- Török-világ Magyarországon. (Egy bécsi követ utazása hazánkon keresztül 1680-ban.) Föv. Lapok 1876: 153. sz.
- Ugoletti Tádé (Corvin Mátyás könyvtárnoka.) Vas. Ujs. 1876: 15. sz.
- Czvittinger Dávid. Figyelő 1877. II, 17—22.
- Czvittinger követői. Figyelő 1877. II, 111—27.
- A magyar irodalomtörténetírás első rendszeresítői. Figyelő 1877. II, 175—87.
- A kritika kezdete a magyar irodalomtörténetben. Figyelő. 1877. II, 241—55.
- Irodalomtörténeti monographiáink. Figyelő 1877. II, 330—46.
- Toldy Ferenc. Figyelő 1877. III, 1—18.
- A magyar irodalomtörténetírás ismertetése. Bp., 1877. Rudnyánszky. 8° 95 l. — 2. jav. és bőv. kiad. Uo., 1878. Athenaeum. 8° IV, 71, (1) l.
- A tudomány, irodalom és művészet állapota Magyarországon Mátyás trónraléptétől a mohácsi vészig. (A M. T. Akadémiától 1877-ben a Gorove-jutalommal megjutalmazott pályamunka. Kiadatlan.)
- Finn állatmesék. Ellenőr 1877. évf.
- Plautus és Lessing, „Trinummus” és „Der Schatz.” EPhK. 1877: 237—42, 318—22.
- Vörösmarty mint nyelvész. Figyelő 1877. IV, 280—85.
- Egy magyar nyelvvelő társaság 1792-ben. Ellenőr 1878: 111. sz.
- Finn bibliográfia. (Dr. Sz. J. betűjegy alatt) M. Könyvszemle 1878: 228—30.
- Heinrich Gusztáv: Német balladák és románcok. Jeles írók isk. tára III. Ism. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 1878. XII, 87—90.
- Névy László: Rhetorika. Ism. (—i jegy alatt.) M. Tanügy 1878. VIII, 186—90.
- Végtére, véghetetlen.* Nyr. 1878: 97—9.
- Az *aj-* alapszó és családja. Nyr. 1879: 97—102.
- Bocsát.* Nyr. 1879: 51—4.
- M. *köt-* és f. *köyttä-* NyK. XV. 1879: 169—70.
- Az „ezer tő” országából. Föv. Lapok 1879: 195. sz.
- Finnországból. Föv. Lapok 1879: 184. sz.
- Révai magyar-ugor nyelvhasonlítása, NyK. XV. 1879: 248—86 l. és külön Bp., é. n. (Franklin ny.) 8° 40 l.
- Szófejtések. (*Kancsal, kandi* stb. *Kattyog. Barangol.*) Nyr. 1879: 250—2.
- Taval.* Nyr. 1879: 201—4.
- Utazás Finnországbán. Föv. Lapok 1879: 178. sz.

- Jos. Budenz: Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen. S.-A. a. d. Festschrift... Benfey. Göttingen, 1879. Ism. Bp. Szemle 1879. XIX, 458—60.
- A finn parasztok. Mutatvány „Az ezertó országa“ c. munkából. Bp. Szemle 1880. XXIV, 108—26.
- A finnekről. Észrevételek Pulszky Ferenc cikkére P. Napló 1880. évf.
- Nyelvi küzdelmek Finnországban. Hon 1880. évf.
- Pari sanaa unkarilaisesta runomitasta. Kirjallinen Kuukauslehti. 1880. 11.
- Unkarin kielen oppikirja. Helsinki, 1880. Suom. Kirj. Seuran kirjapainossa. 8° X, 303, 20 l. (Jalava Antti-val.)
- Ahlqvist Ág. A finn nyelv rendszere. (Suomen kielen rakennus. Tutkinut Aug. Ahlqvist. I.) Helsingfors, 1877. Ism. NyK. 1881. XVI, 295—312.
- Az ezertó országa. Uti emlékek 1879-ből. Ország-Világ 1881: 1. sz. Finnország. (—i—f betűjegy alatt.) M. Lexikon: Bp., 1885. VII, 519—22.
- Helsingfors-i élet. Ország-Világ 1881: 4. sz.
- Hogy élnek a finn parasztok. Ország-Világ 1881: 13. sz.
- A Keszthelyi Helikon. (1817—1819.) Föv. Lapok 1881: 133. sz.
- Lönnbohm O. A. F., Adalék a keleti-finn tájbeszédnek ismeretéhez: Jääski, Kirvu s részben Rautjärvi és Ruokolahti egyházmegyéék nyelvéről. Suomi. XIII. köt. Helsingfors, 1879. Ism. NyK. 1881. XVI, 97—119.
- Niitä näitä kielitieteen alalta. Unkerin Albumi. Jyväskylä (1881.) 186—193.
- Ország-Világ. Fel. szerk. 1881: 1—24, 1882: 1—19. sz.
- Unkarin Albumi. Toimittanut Antti Jalava. Jyväskylä 1881. Ism. (Sz. J. jegy alatt.) Bp. Szemle 1881. XXVIII, 160. és (jelzés nélkül) M. Könyvszemle 1881: 187—8.
- A vepsz nyelvről. NyK. 1881. XVI, 409—52. és külön: Bp., 1882. Franklin ny. 8° 44 l.
- Az ezer tó országa. (Finnország.) Bp., 1882. Franklin. 8° VIII, 496 l.
- Budenz József. Nemzet 1883. évf.
- Dugonics András följegyzései. (Kiadás) Bp., 1883. Franklin. 16°. (Olcsó Könyvtár. 162. sz.) 142 l. — Uj kiad. Uo. 1897. (Olcsó Könyvtár. Uj sor. 401—2. sz.)
- A finn honvédség. (Sz. J. betűjegy alatt.) A Ludovika Akad. Közlönye. 1883: 933—45.
- Kuuluuko Unkarin kieli suomalais-ugrilaiseen kielihaimoon? (Sananen A. Vámbéry'n „Unkarilaisten alkuperä“ nimisen teoksen johdosta.) Helsinki, 1883. Suom. Kirj. Seur. kirjapaino. 8°. (Kny. az Uusi Suometarból. 32 l.)
- A magyar nyelv rokonai. A nagy közönség számára. Bp., 1883. Franklin T. 8° 47, (1) l.
- A magyar nyelvészeti irodalom bibliographiája Révai előtt, a Nemzeti Múzeum Könyvtárában. M. Könyvszemle 1883: 148—63.
- Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Bp., 1882. EPhK. 1883: 61—80, 200—45. Külön is: A magyar

- nyelv eredete. Észrevételek Vámbéry Ármin „A magyarok eredete” c. művének nyelvészeti részére. Bp., 1883. Knoll. (Franklin ny.) 8° 67 l.
- Vámbéry's Ursprung der Magyaren, besprochen v. Paul Hunfalvy. Wien u. Teschen, 1883. Ism. (Sz. J. jegy alatt.) Bp. Szemle 1883. XXXV, 315–7.
- Suomen kielten heimolaiset. Porvoo, 1883. Söderström 8° 40 l. -ven, -van. Nyr. 1883: 129–30.
- Az ugor népek. Budenz-Album. Bp., 1884: 26–32.
- A *pää* (fej) szó szerepe a finn nyelvben. Budenz-Album. Bp., 1884: 81–3.
- Mássalhangzók gyengülése a finn nyelvben. Budenz-Album. Bp., 1884: 37–9.
- A finn igeképzés-tanból. Budenz-Album. Bp., 1884: 33–6.
- Adalékok az ugor nyelvek jelentés-tanához. Budenz-Album. Bp., 1884: 40–47.
- Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Ism. Bp., 1884. EPhK. 1884: 882–96.
- Finn-magyar szótár. A M. Tud. Akad. kiadása. Bp., 1884. Knoll (Franklin). 8° XIX, 528 l. (1886-ban megkapta a M. Tud. Akad. Marczibányi-díját.)
- Budenz József. P. Napló 1884: 75. sz.
- A nőnevelés Finnországban. Nemz. Nőnevelés. 1884: 347–55.
- Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. Bp., 1884. Hornyánszky. 8°. I. rész. A középisk. I. o. szám. IV, 99 l. — 2. kiad. Uo., 1885. — 3. kiad. Uo., 1886. — 4. kiad. Uo., 1888. — 5. kiad. Uo., 1889. — 6. kiad. Uo., 1891. (Új leny. Uo., 1894.) — 7. kiad. Uo., 1897. — 8. kiad. Uo., 1898. — 9. kiad. Uo., 1899. — 10. kiad. Uo., 1900. — 11. kiad. Uo., 1901. — 12. kiad. Uo., 1902. — 13. kiad. Uo., 1904. — 14. kiad. Uo., 1907. — 15. kiad. Uo., 1909. — 16. kiad. Uo., 1912. — 17. kiad. Uo., 1917. — 18. kiad. Uo., 1924. — 19. kiad. Uo., 1926. — II. rész. A középisk. II. o. szám. 55 l. — 2. kiad. Uo., 1886. — 3. kiad. Uo., 1889. — 4. kiad. Uo., 1891. (Új lenyomat. Uo., 1894.) — 5. kiad. Uo., 1899. — 6. kiad. Uo., 1900. — 7. kiad. Uo., 1902. — 8. kiad. Uo., 1904. — 9. kiad. Uo., 1905. — 10. kiad. Uo., 1908. — 11. kiad. Uo., 1911. — 12. kiad. Uo., 1917.
- Lönnrot Illés. (1802–1884.) EPhK. 1884: 525–9.
- Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? Nyr. 1884: 145–52; 193–7.
- A finn irodalom története. A Kisfaludy-Társ. Évtapjai. 1885. XIX, 353–421.
- Rendszeres magyar nyelvtan középisk. szám. Bp., 1885. Knoll (Hornyánszky). 8° (4), 200 l. — 2. kiad. Uo., 1888. — 3. kiad. Uo., 1889. — 4. kiad. Uo., 1894. — 5. kiad. Uo., 1897. — 6. jav. kiad. Uo., 1898. — 7. kiad. Uo., 1899. — 8. kiad. Uo., 1901. — 9. kiad. Uo., 1903. — 10. kiad. Uo., 1905. — 11. kiad. Uo., 1907. — 12. kiad. Uo., 1910. —

13. kiad. Uo., 1913. — 14. kiad. Uo., 1917. — 15. kiad. Uo., 1923. — 16. kiad. Uo., 1926.
- Révai Miklós és Verseggy Ferenc életrajza. Pozsony, [1885.] Stampfel. (Wigand ny.) 8°. (Magyar Helikon 49. sz.) (4), 24 l.
- Az új tájszótár. Nyr. 1885: 216—8.
- Winkler, Heinrich: Uralaltaische Völker u. Sprachen. Berlin, 1884. Ism. EPhK. 1885: 571—4.
- A magyar nyelv rendszere rövid előadásban. A középisk. felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. Bp., 1887. Hornyánszky. 8° IV, 64 l. — A magyar nyelv. A középisk. felsőbb osztályai szám. 2. kiad. A magyar nyelv rendszere c. munkának. Uo., 1897. — 3. kiad. Uo., 1899. — 4. kiad. Uo., 1902. — 5. kiad. Uo., 1904. — 6. kiad. Uo., 1906. — 7. kiad. Uo., 1909. — 8. kiad. Uo., 1911. — 9. kiad. Uo., 1914. — 10. kiad. Uo., 1916. — 11. kiad. Uo., 1919. — 12. kiad. Uo., 1922. — 13. kiad. Uo., 1926.
- Magyar olvasókönyv. Bp., 1887. Hornyánszky. 8° I—III. rész. A középisk. I—III. o. szám. VIII, 154; IV, 155; IV, 188 l. — I. rész. 2. kiad. Uo., 1889. — 3. kiad. Uo., 1891. (Új lenyomat. Uo., 1894.) — 4. kiad. Uo., 1897. — 5. kiad. Uo., 1898. — 6. az új tantervnek megfelelő kiad. Uo., 1899. és Pótlék: A magyar nemzet történetéből. 78, (2) l. — 7. kiad. Uo., 1900. — 8. kiad. Uo., 1901. — 9. kiad. Uo., 1902. — 10. kiad. Uo., 1905. — 11. kiad. Uo., 1906. — 12. kiad. Uo., 1910. — 13. kiad. Uo., 1917. — II. rész. 2. kiad. Uo., 1890. — 3. kiad. Uo., 1898. — 4. kiad. Uo., 1899. — 5. kiad. Uo., 1901. — 6. kiad. Uo., 1902. — 7. kiad. Uo., 1905. — 8. kiad. Uo., 1908. — 9. kiad. Uo., 1914. — III. rész. 2. kiad. Uo., 1891. — 3. kiad. Uo., 1897. — 4. kiad. Uo., 1900. — 5. kiad. Uo., 1901. — 6. kiad. Uo., 1902. — 7. kiad. Uo., 1905. — 8. kiad. Uo., 1909. — 9. kiad. Uo., 1917.
- A birtokos személyragozásról. (Akad. székfoglaló.) Nyr. 1888: 1—8, 49—57, 97—110, 145—54, 193—203, 241—49.
- Két névragunk eredete [-ól, -öl és -nként]. Nyr. 1888: 289—94.
- Hattyja. Dal. Lak. Meny. Gyakorság. Nyr. 1889: 517—8.
- Adalékok a magyar-ugor szótárhoz. (Halovány, halavány, halvány. Hasad, hasít, hasonl-, hasáb. Hólyag. Hábörű. Gyakor. Tunya, tunya. Törpe. Szök. Fakad. Lélek. Ald. Imád. Örvény. Ösztövér.) Nyr. 1890: 150—3.
- Ahlquist Ágost. (1826—1889.) EPhK. 1890: 40—4.
- Főnévi igenév mint birtokos-jelző? Nyr. 1890: 76—7.
- Hibás olvasás. [A Szabács Megvételéről szóló ének 38. sorához.] Nyr. 1890: 518.
- Labiális illeszkedés. Nyr. 1890: 126—7.
- Nyelvünk fejlődése. Család és Iskola 1890.
- Ortológia az iskolában. Nyr. 1890: 164—9.
- Örökkön-örökké. Nyr. 1890: 516—7.

- Szarvas Gábor (Epigramm). Nyelvőr-Emlék. Bp., 1890: 112. l. —
 Újra közölve. Nyr. 1905: 443.
- Szómagyarázatok. (*Leány. Rítka, rideg, réteg.*) Nyr. 1890: 1—6.
- Szóvegyítés. Nyr. 1890: 75—6.
- Lausunto toht. A. Genetz'in ja toht. E. N. Setälän tieteellisestä toimesta. (Handlingar tillkomna vid återbesättandes af ledig-
 anslagna professionen i finska språket och litteraturen vid
 kejserliga Alexanders-Universitetet i Finland. Helsingfors, 1891.
 84—6.
- Alakmagyarázatok. (Kivonat a szerzőnek a M. T. Akadémiában
 V. 4. felolvasott értekezéséből.) Akad. Ért. 1891: 469—70. —
 Nyr. 1891: 236—8 és Hunfalvy-Album. Bp., 1891: 45—8.
- Alakvegyülés. Nyr. 1891: 242—5.
- Erdélyi Múzeum. Szerk. 1891—3.
- Hibás olvasás. [Az Ehrenfeld-kódex. Nyelvemléktár. VII, 41. l.-hoz.]
 Nyr. 1891: 180.
- A *-képpen* rag magyarázata. Nyr. 1891: 241—2.
- A nyelvtudományról és néhány más tudományhoz való viszo-
 nyáról. Fölolvasta a kolozsvári m. k. Ferenc József tud.
 egyetem 1891. V. 29. közgyűlésében. . Kolozsvár, 1891.
 Ajtai K. A. ny. 8° 26 l.
- Szihátú. Nyr. 1891: 524.
- Túladunai, túlatiszai. Nyr. 1891: 181.
- † Budenz József. EPhK. 1892: 441.
- Csáklya. Nyr. 1892: 484—6.
- Ehtyúk. Nyr. 1892: 513—4.
- A mondat meghatározása. Nyr. 1892: 105—9.
- Pukhas. Nyr. 1892: 513.
- A szenvedő igék képzése. Nyr. 1892: 102—5.
- A Tájszótár helytelenségei. (*Bukáta. Buzak, buzany.*) Nyr. 1892:
 469—70.
- Az új Tájszótár. Nyr. 1892: 549—53.
- A zárt *ë*. Nyr. 1892: 501—2.
- Afonya. Nyr. 1893: 81.
- Bosza. Nyr. 1893: 422—3.
- Csápsza. Nyr. 1893: 472.
- A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. Nyr. 1893: 23—30, 71—5,
 111—7, 168—73, 207—12, 247—50, 294—7, 337—40, 387—92, 436—40,
 490—3, 536—9; — 1894: 5—9, 56—60, 99—104, 151—5, 199—201,
 247—50, 296—9, 349—52, 438—42, 481—91, 529—35.
- Magyar Tájszótár. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerk.
 —. Bp., 1893/901. Hornyánszky. 4° 2 köt. XI, (1) l.,
 1568 hasáb; (2) l., 1096 hasáb. (1900-ban megkapta a M.
 Tud. Akadémia nagyjutalmát.)
- Mutatvány az új Tájszótárból. Nyr. 1893: 86—92.
- Paniperda. Nyr. 1893: 423.
- Pimpós. Nyr. 1893: 82.
- Szélhámos. Nyr. 1893: 277—8.
- Az ugor idő- és módalakok. Setälä E. N. Zur Geschichte der
 Tempus- u. Modusstamm-bildung in den finnisch-ugrischen
 Sprachen. Helsingfors, 1886. Ism. NyK. 1893. XXIII, 452—65.
- Athual, fial. Nyr. 1894: 145—8.

- Budenz József. Finn nyelvtan. (Hang- és alaktan.) 3. kiad. Átdolg. Szinnyi József. Bp., 1894. Hornyánszky V. (Ugor kézikönyvek I.) 68 l. — 4. kiad. Uo., 1896. (Finn-ugor kézikönyvek I.) — 5. jav. kiad. Uo., 1900. — 6. kiad. Uo., 1905. — 7. kiad. Uo., 1911. — 8. kiad. Uo., 1919. — 9. kiad. Uo., 1926.
- Labiális illeszkedés a cseremiszenben. NyK. 1894. XXIV, 143—51.
- Ugor (később Finn-ugor) kézikönyvek. Szerk. 1894-től.
- Deres.* Nyr. 1895: 468—9.
- Finn olvasókönyv. Mondattani példatárral. Bp., 1895. Hornyánszky V. 8°. (Ugor kézikönyvek II.) 6, 84 l. — 2. kiad. Uo., 1896. (Finn-ugor kézikönyvek II.) — 3. kiad. Uo., 1902. — 4. kiad. Uo., 1908. — 5. kiad. Uo., 1916. — 6. kiad. Uo., 1922.
- A finnség szláv jövevényszavai. Dr. Joos. Mikkola: Berührungen zwischen den westfinnischen u. slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors, 1894. Ism. NyK. 1895. XXV, 85—8.
- Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? (Fölolvasta a M. T. Akad. I. oszt. márc. 4. ülésében.) Nyr. 1895: 145—56, 193—205. l. és külön is: Bp., 1895. Hornyánszky. 8° 25 l. — Kivonata: AkadÉrt. 1895. VI, 233—42.
- íroz és -ál.* Nyr. 1895: 276.
- Jelentésváltozások. Nyr. 1895: 49—57.
- Kérdések és feleletek. [„A kormányt *törekedte* vagy *törekedett* megbuktatni?“] Nyr. 1895: 281—2.
- Logikai balesetek. [Polémia Munkácsi Bernáttal.] Nyr. 1895: 420—3.
- Mindnyájunkat érhet baleset! (Válasz Munkácsi Bernátnak.) Nyr. 1895: 317—22.
- Prattároz.* Nyr. 1895: 276.
- † Szarvas Gábor. (1832—1895.) (Sz. J. jegy alatt.) EPhK. 1895: 755—7.
- Egy állítólagos összetétel. NyK. 1896. XXVI, 1—8. Kivonata: AkadÉrt. 1896. VII, 136—9.
- Esperest, öspöröst.* NyK. 1896. XXVI, 486.
- A finn nyelv nagyszótára (Sz. J. betűjeggyel). NyK. 1896. XXVI, 375—6.
- Karancsi betűk. Nyr. 1896: 270—1.
- Magyar Nyelvhasonlítás. (Jegyzetek) Hallgatói szám. Bp., 1896. Hornyánszky, 8°. (Finn-ugor kézikönyvek III.) 107 l. — 2. kiad. Uo., 1903. — 3. kiad. Uo., 1905. — 4. kiad. Uo., 1909. — 5. kiad. Uo., 1915. — 6. kiad. Uo., 1920.
- A nemzetietlen kor. Beöthy Zsolt: A m. irodalom története [Képes irodalomtörténet] Bp., 1896. I, 455—61. — 2. kiad. Uo., 1899. — 3. kiad. Uo., 1906.
- Nyelvtudományi Közlemények. A M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti 1896-tól. XXVI— kötet.
- Sajnovics János Demonstratio-ja (Sz. J. betűjegy alatt.). NyK. 1896. XXVI, 225.

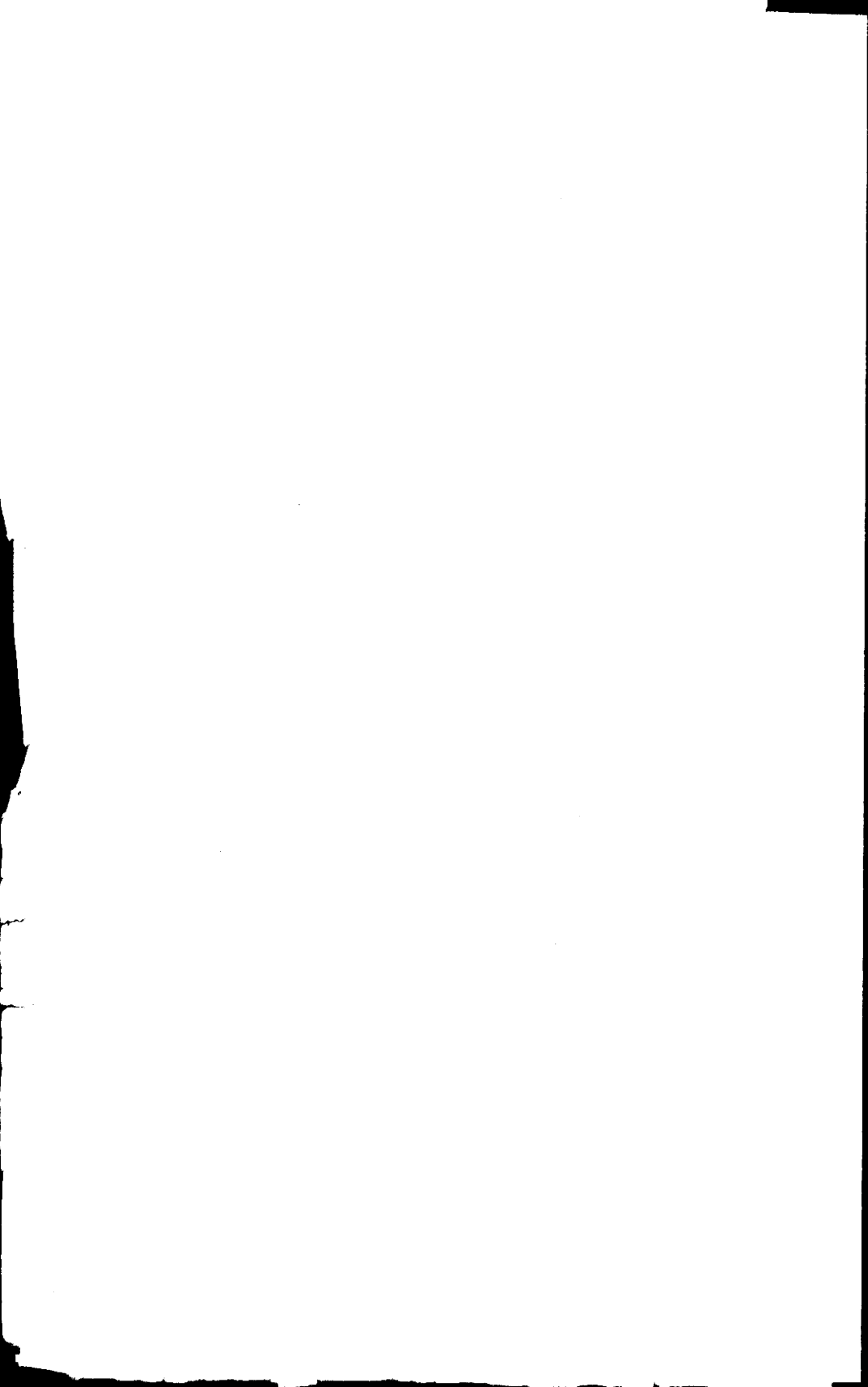
- † Brassai Sámuel. 1797—1897. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 358.
- Ezüst.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 165.
- Finn műveltségszók. Paasonen H. Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan. (Nyelvi adalékok a finnek műveltség-történelméhez.) Helsingfors, 1896. Ism. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 108—9.
- A finn Nyelvőr. (Sz. J. jegy alatt.) Nyr. 1897: 32.
- A finn Nyelvőr. Virittäjä. 1897. Nro 1. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 106—7.
- Finn-ugor v. finn-magyar? (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 193.
- Középkori nyelvemlékeink olvasása. (Akadémiai rt. székfoglaló X. 4.) NyK. 1897. XXVII, 241—72, 361—85 l. — Kivonata: AkadÉrt. 1897. VIII, 593—615.
- Orca.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 240.
- Taval.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 205.
- Tung.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 85.
- † Volf György (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1897. XXVII, 359—60.
- Magyar és finn észjárásbeli találkozás. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1898. XXVIII, 216.
- Minta.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1898. XXVIII, 184.
- A Finn-Ugor Társaság legújabb kiadványai. Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne. XVI. Helsingfors, 1899. — H. Vámbéry: Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei u. Sibirien. Uo., 1899. Ism. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 468—71.
- A Gyulafehérvári Glosszák. NyK. 1899. XXIX, 1—3.
- Ismeretlen nyelvtani alakok a Halotti Beszédben. NyK. 1899. XXIX, 126—7.
- Ját.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 71.
- Ött és származékai.* Nyr. 1899: 516.
- Szová tenni.* Nyr. 1899: 318.
- Khinai-magyar nyelvrokonság (!). Lászlófalvi Velics Antal: A khinai nyelv szerepe az ural-altáji, indo-európai és sémi nyelvekben. Bp., 1899. Ism. NyK. 1899. XXIX, 464—7.
- Sima* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 71.
- Tarka, szürke.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 163.
- Tikkad.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 476.
- Töm, temet.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 476.
- Üll, ill.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1899. XXIX, 476.
- Hám.* (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1900. XXX, 171.
- Az -n személyrag eredete. EPhK. 1900: 164—77. — Németül: Über den Ursprung des Personal-Suffixes -n im Ungarischen: FUF. 1901. I, 73—81.
- Keleti Szemle. Ism. (Q. jegy alatt.) NyK. 1900. XXX, 231—2.
- A tárgyhatározók. Nyr. 1900: 330—1.
- Tátos-szél.* Nyr. 1900: 182.
- Tollnok.* Nyr. 1900: 277.
- A -vel rag eredete. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1900. XXX, 230.
- Új finn nyelvtan. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1900. XXX, 347—8,

- Adalék a magyar nyelv mongol elemeihez. (*Egyéb*) (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1901. XXXI, 237.
- Az Árpád-kori kiejtéshez. (Sz. J. jegy alatt) NyK. 1901. XXXI, 227.
- Finn-ugor nyelvészeti és ethnologiai folyóirat. Finnisch-ugrische Forschungen. 1901. Heft 1. u. 2. Ism. (Q jegy alatt.) NyK. 1901. XXXI, 357—8.
- Finnisch-Ugrische Forschungen. Ism. (Sz. J. betűjegy alatt) NyK. 1901. XXXI, 224.
- † Halász Ignác. 1855—1901. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1901. XXXI, 251—2.
- Az *-ít* képző történetéhez. NyK. 1901. XXXI, 470—2.
- A magyar helyesírás szabályai... (Sz—i J—f jegy alatt.) EPhK. 1901: 412—4.
- A magyar helyesírás szabályai... (Sz. J. jegy alatt) NyK. 1901. XXXI, 249.
- A *-z* gyakorító képző. NyK. 1901. XXXI, 468—70.
- Über den Ursprung des Personalsuffixes *-n* im Ungarischen. FUF. I, 73—81.
- Fonétikus írás a finn-ugor nyelvek számára. II. NyK. 1902. XXXII, 95—98. — Németül: Phonetische Schrift für die finnisch—ugrischen Sprachen. FUF. 1902. II, 42—7.
- Jelentés a Lukács Krisztina-féle nyílt pályázatról. c.) AkadÉrt. 1902: 4 B 14.
- Alaktani adalékok: 1. A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez. NyK. 1903. XXXIII, 129—38. 2. Az *-n* és a *-nak*, *-nek* személyrag eredete. Uo. 241—60. — Utóbbi németül: Über den Ursprung der Personal-Suffixe — *n* u. *-nak*, *-nek* im Ungarischen. FUF. 1906. V, 58—83.
- A Halotti Beszéd olvasásához. (1903. XI. 3. tartott előadás.) AkadÉrt. 1903: 651—4. és Nyr. 1903: 483—86.
- Hét*. NyK. 1903. XXXIII, 476—8.
- Jelentés a Román-Petre-pályázatról. AkadÉrt. 1903: 482—3.
- A Karacsy-Codexről. Bizottsági jelentés. III. rész. AkadÉrt. 1903: 205—9.
- Lausunto, Professori J. Szinnyein — Asiantuntijain lausunnot Keisarillisen Aleksanterin-Yliopiston suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen professorinviran hakijoista ynnä hakijain ansioluettelot. Helsinki, 1903. No. 7. 3—4.
- Válasz Lehr Albertnek. BpSzemle 1903. CXVI, 313—7.
- Alaktani adalékok. 3. Az Árpád-kori szóvégi *u* betűk mivolta. NyK. 1904. XXXIV, 1—11.
- A Halotti Beszéd másolat-voltáról. MNy. 1905: 20—3.
- Jonh*. NyK. 1905. XXXV, 478—9.
- Megjegyzések Lehr Albert feleletére. BpSzemle 1904. CXVII, 145—55.
- Pro domo. [A M. Tájszótárról.] (Sz. J. betűjegy alatt) Nyr. 1904: 476.
- Révén*. (Szamosfalvi Gergely álnéven) Nyr. 1904: 520—1.
- Finn-magyar Szójegyzék. Bp., 1905. Hornyánszky. 8° (Finn-ugor kézikönyvek IV.) VI, 129 l. — 2. jav. és bőv. kiad. Uo., 1916. — 3. kiad. Uo., 1926.
- Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. 2. átdolg. kiad. Bp., 1905. Ism. NyK. 1905. XXXV, 427—51.
- Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Szerk. 1906-tól. *Gyűjtés*. Nyr. 1906: 482.

- Jelentés a Lukács Krisztina-pályázatról. AkadÉrtesítő 1906: 454—7.
- Kunos Ignác: Oszmán-török nyelvkönyv. Ism. NyK. 1906: XXXVI, 258—66.
- Leg-*. (Sz. J. betűjegy alatt.) NyK. 1906: XXXVI, 308.
- † Thúry József. (Névtelenül.) NyK. 1906: XXXVI, 484.
- Das ung. Translativ-suffix *-vé, -vá*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 1906. XXIII. 8. sz. 1—10.
- Felelet Kunos Ignác válaszára. NyK. 1907. XXXVII, 124—41.
- Muinaisunkarilaisten uskonto. Aika. 1907. I, 847—51.
- Adalék a finnugor fokváltozáshoz. NyK. 1908. XXXVIII, 277—86.
- A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. — Árpád és az Árpádok. Bp. (1908.) 17—42. l. és külön Bp., 1910. Franklin-T. 16°. (Olcsó könyvtár 1569—71. sz.) 77 l. — 2. kiad. Uo., 1919. Németül: Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur. (Übers. v. Aurelie Nordon.) Berlin u. Leipzig, 1920. Vereinigte Wissenschaftliche Verleger (ny. Berlin, W. de Gruyter.) 8°. (Ungarische Bibliothek I, 1.) (4), 57 l. — 2. jav. kiad. Uo., 1923.
- Pesthy Gábor származása. (Fölvastatott a M. T. Akad. I. oszt. febr. 3. ülésén.) MNy. 1908: 49—54. és kivonata AkadÉrt. 1908: 122—25.
- † Donner Ottó (Névtelenül) NyK. 1909/10. XXXIX, 348.
- Főnév-e a főnévi igenév MNy. 1909: 135—6.
- Agglant*. Nyr. 1910: 427—8.
- Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910. Götschen (ny. Spamersche Buchdr.) 16°. (Sammlung Götschen Nr. 463.) 156 l. — 2. jav. kiad. Berlin u. Leipzig, 1922. Vereinig. wissensch. Verleger (ny. C. G. Röder). 16°. (Sammlung Götschen Nr. 463) 133, (1) l.
- Ami „nincs meg a M. Tájszótárban“. MNy. 1910: 389—91.
- Az Árpád-kori szövegi u betűk kérdéséhez. MNy. 1910: 12—4.
- Még egyszer a *-vá, -vé* ragról. NyK. 1910/11: XL, 357—61.
- Adalékok a magyar nyelv szövegtörzshoz. 22. *Izé*. 23. *Igen*. 24. *Hat*. NyK. 1911/2. XLI, 110—2. — A két első németül: Etymologisches. FUF. 1912. XII, 26—9.
- A magyar *-n* személyrag. NyK. 1911/2. XLI, 237—40.
- A „taxaméter“. (Salgó Tarján álnéven.) MNy. 1911: 131—2.
- Hehezetes hangok az ősmagyar nyelvben. Nyr. 1912: 65—7.
- A magyar ablativus-rag eredete. MNy. 1912: 289—92.
- Ungarische Sprachlehre. Berlin u. Leipzig, 1912 (Ny. Leipzig, Spamersche Buchdr.). 16°. (Sammlung Götschen. Nr. 595.) 129 l.
- Unkarin kielioppi. Helsinki, 1912. 8°. (Kny. a Suom. Kirjall. Seuran Toimituksia 131. köt.-ből) (2), 101, (2) l.
- A magyar határozó igenevek képzői. NyK. 1913. XLII, 222—4.
- A magyar magánhangzók történetéhez. (Még egyszer az Árpád-korabeli rövid magánhangzók kérdéséről.) I. közlemény. NyK. 1913. XLII, 1—35.
- Visszatekintés. (A [M. Nyelvtudom. Társaság] jan. 20. közgyűlésének) megnyitó beszédje.) MNy. 1914: 49—56.
- Hadlawa, terumteve*. MNy. 1915: 49—51.

- * A Halotti Beszéd olvasásához. 1. *Hazoa*. 2. Néhány o betű hangértéke. NyK. 1915. XLIV, 111—6.
- Hester*. MNy. 1915: 172.
- Turchucat*. MNy. 1915: 239.
- A Magyar Tájszótárhoz. MNy. 1915: 395—9.
- A magyar tárgyas igeragozás. MNy. 1915: 1—15.
- Erőn-erővel*. (Sz. J. jegy alatt.) MNy. 1916: 179.
- Jalava Antal emlékezete. BpSzemle 1916: 479. sz. CLXVIII, 201—15. l. és külön is: Jalava Antal külső tag emlékezete. Bp., 1916. Akadémia (Franklin ny.) 8°. (A M. T. Akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII. 10.) 16 l., arcképpel.
- Kivenni a részt valamiből*. (Sövényházi Márton álnéven.) MNy. 1916: 402.
- A Königsbergi Szójegyzék. II. Nyelvészeti vélemények. 1. MNy. 1916: 248—58.
- Nyelvtörténeti adatok. MNy. 1916: 339.
- Vagyon*. MNy. 1916: 226—7.
- Föl kell írni a kéménybe*. Nyr. 1917: 50.
- A magyar hangtörténethez. MNy. 1917: 65—71.
- Még egyszer az Árpádok korabeli szóvégi *u* (*v*) és *i* (*y*) betűk hangértékéről. NyK. 1917. XLIV, 466—70.
- A birtokos személyragozáshoz. NyK. 1917. XLIV, 477—8.
- Emdul*. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1918. XLV, 194.
- A finnugor *-k* többesképző. NyK. 1918. XLV, 267—91.
- A *-tat*, *-tet* és a *-gat*, *-get* képző. Emlék Szily Kálmánnak. Bp., 1918: 78—81.
- Hazoa*. MNy. 1919: 25—6.
- † Paasonen Henrik. MNy. 1919: 155.
- Szómagyarázatok. (1. *Éj*. 2. *Jó*. 3. *Nek*-. 4. *Nyolc*. 5. *Tönk*.) Nyr. 1919: 53—7.
- Feze*. MNy. 1919: 121—2.
- † Genetz Arvid. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1920. XLV, 469—71.
- † Kara Ferenc. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1920. XLV, 478.
- † Karjalainen K. F. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1920. XLV, 477—8.
- † Paasonen Henrik. (Sz. J. jegy alatt.) NyK. 1920. XLV, 471—4.
- Beszédje Haraszi Gyula l. t. ravatalánál 1921. júl. 17. AkadÉrt. 1921: 289—90.
- Boromissza*. MNy. 1921: 219—20.
- A legrégebbi vegyületszók. MNy. 1921: 220.
- Tanolhad*. MNy. 1921: 220.
- Vastag, vaskos és temérdek*. MNy. 1921: 189—95.
- Az *-ai*, *-ei* és a *-jai*, *-jei* többesképző magyarázatához. MNy. 1922: 201—2.
- † Beöthy Zsolt. MNy. 1922: 138.
- Ékezetes betűk. (Sz. J. jegy alatt.) MNy. 1922: 36—7.
- Elnöki megnyitó. (Felolvasta 1922. jan. 24.) MNy. 1922: 1—2.
- Kiált*. MNy. 1922: 147—8.
- † Szilády Áron. MNy. 1922: 137—8.
- Budenz József, a kezdő nyelvész. (A [M. Nyelvtud. Társ.] 1923. jan. 23. közgyűlésén elmondott elnöki beszéd.) MNy. 1923: 14—22.
- F. maailma* 'világ'. NyK. 1923: 153—4.
- Az *-i* többesképző. NyK. 1923: 150—3.

- Az ó-magyar Mária-síralom magyarázatához. MNy. 1923: 121.
 Egy ó-magyar nyelvemlék. NyK. 1923: 149.
 Beiträge zur Ungarischen Wortbildungslehre. (1. *Álmod*-ni. 2. refl. —*v*—) Ung. Jahrbücher 1924. IV, 117—8.
 Ünnepi beszéd. A bp.-i kir. m. Pázmány Péter tud. egyetem tanévnyitó közgyűlésében 1923. IX. 29. [Vázlatok a magyar nyelvtudomány történetéből.] Bp., 1924. Egyet. ny. 8° 38. l.
 Ünnepi beszéd a bp.-i kir. m. Pázmány Péter tud. egyetem újjáalakításának évfordulóján 1924. V. 13. Bp., 1924. Egyet. ny. 8° 27 l.
Hall, hadlaua és rokonsága. MNy. 1925: 132—3.
 A Halotti Beszéd hangtana. Klebelsberg-emlékkönyv. Bp., 1925: 143—53.
 A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány. Bp., 1925. Akadémia. (Franklin-ny.) 8° 23 l.
 Die ungarische Akademie der Wissenschaften und die ungarische Sprachwissenschaft. Ung. Jahrbücher 1926. VI, 1—19.
 L'Académie Hongroise et la linguistique hongroise. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. IV, 1—4. 1926: 41—61. l.
 Mondatrész-e a névelő, s ha az, milyen mondatrész? (Szamosfalvi Gergely néven.) MNy. 1925: 100—2.
Saroltu és az *a > o* hangváltozás. MNy. 1925: 62—3.
Atval, fial. NyK. 1926: 298—9.
 Elnöki megnyitó beszéd. MNy. 1926: 77.
 Egy finnugor deverb. névszóképző. NyK. 1926: 161—7.
 A Halotti Beszéd hang- és alaktana. MNy. 1926: 157—, 229 — és külön: Bp., 1926. Egyet. ny. 8° (A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 23. sz.) 48 l.
 A -nál rag. NyK. 1926: 299—301.
 Utószó a HB. alaktanához. MNy. 1926: 307—17.
 Összeállította: GULYÁS PÁL.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXIII. KÖT.

1927. JAN.—FEBR.

1—2. SZÁM.

Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan.

(Az 1927. január 25-i közgyűlésen elmondott elnöki beszéd.)

Tisztelt Társaság!

Ha újabb magyar leíró nyelvtani irodalmunkon végigtekintünk, sívár, vígasztalan kép tárul szemünk elé. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy „módszeres“ és „rendszeres“ iskolai nyelvtanaink túlnyomó többsége a legszerűebb tárgyi és tudományos módszertani követelményeknek sem felel meg. Hogy ennek a visszás állapotnak elsősorban az anyanyelv tanítása adja meg az árát, nem szorul bővebb bizonyításra, s csak természetes, hogy képzetesebb tanáraink, akik tanítás közben kénytelenek a hivatalos tankönyv hibáit, kirívóbb tévedéseit javíthatni, a nyelvtantanítást nyűgnek, tehernek érzik.

Régebben nyelvtaníróink a nyelvtudósok soraiból kerültek ki; RIEDL SZENDE, SZVORÉNYI, SIMONYI és SZINNYEI javarészt saját tudományos búvárkodásaik eredményét értékesítették nyelvtanaikban, s az átvett anyag helyesbítése, kiegészítése is mindenkor módjukban állott. Manapság, a tankönyvgyártás korában, igen tág lelkiismerettel olyanok is vállalkoznak nyelvtanírásra, akik a magyar nyelvtudomány területén sohasem végeztek önálló kutatásokat, módszertani kérdésekkel nem foglalkoztak, sőt nem egyszer az alapvető grammatikai fogalmakkal sincsenek egészen tisztában.

Iskolai nyelvtanokról beszélek, mert hiszen a tudományos leíró nyelvtan ma is a pium desideriumok közé tartozik. Pedig nemcsak a magyar iskolának volna szüksége jó leíró nyelvtanra, hanem a magyar nyelvtudománynak is: a mai magyar köznyelv és irodalmi nyelv rendszeres és tüzetes leíró nyelvtanának megírása legsürgősebb és legfontosabb tudományos feladataink közé tartozik.

Kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődését szinte kizárólag a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasználat problémái kötötték le. Voltaképpen néhai LEHR ALBERT volt az egyetlen kivétel, aki az általános irányzattal ellentétben, ARANY-magyarázataiban s egyéb cikkeiben, persze inkább alkalmasszerűleg és rendszertelenül, elsősorban a leíró jelentéstan és mondattan anyagához szolgáltatott értékes adalékokat. Ilyen körülmények között természetes, hogy annak, aki az annyira szükséges tudományos leíró nyelvtan megírására vállalkozik, mindenekelőtt tárgyi nehézségekkel kell megbirkóznia. Legelső feladata az

lesz, hogy széleskörű anyaggyűjtés és megfigyelés alapján leíró nyelvtani szabályainkat kiegészítse ill. szabatosabban megfogalmazza. Hogy ezen a téren is mennyi a tennivaló, azt a magyar nyelvtudomány munkásai előtt nem szükséges bizonyítanom, valamint azt sem, hogy erre a feladatra a siker reményében csak az vállalkozhatik, aki a magyar nyelvtörténet és nyelvhasználat problémáinak egész komplexumával tisztában van. Csupán két példát ragadok ki az alaktan köréből annak a szemléltetésére, hogy a történeti előzmények ismerete mennyire megkönnyíti a leíró szabályok szabatos megfogalmazását. RÉVAI MIKLÓS, akire ma is csak tisztelettel tekinthetünk fel, *Elaboratio Grammaticájában* a tárgyesetre vonatkozólag egyebek közt azt a szabályt állította fel, hogy mindig a teljes tőhöz járul a tárgyrag, ha a csonka tő *b, cs, c, d, f, g, gy, h, k, m, p, t, v, z* mássalhangzóra végződik. (226. l.) SIMONYI a TMNy.-ban (I, 274) erre ezt jegyzi meg: „Csak a *z*-re nézve nincs egészen igaza, mert bár nagyobb részek így képezi (*házat, mézet, vizet*), vannak kötőhangzó-nélküliek is (*vitét, búzt, dobozt*...).“ Pedig nyilvánvaló, hogy RÉVAI szabálya csak féligmeddig igaz, s a dolog valójában úgy áll, hogy a tárgyeset alakulásánál elsősorban a tövéghangzó minősége a döntő. Ha ugyanis a tőhangzó nyílt, *a* vagy *e*, a *t* rag mindig a teljes tőhöz járul: *házat, hadat, kezét, fejet* stb. Ha zártabb *o* vagy *ő*, RÉVAI szabálya érvényes: *okot, jogot, szemét, léce* stb., de *aszt, mást, vért, erényt* stb. A *sugár* ~ *sugarak*-féle tőcsoportban a hosszúhangú tő zárt, a rövidhangú nyílt kötőhangzóval jár, tehát a *sugarak* többeshez *sugarat* tárgyeset, a *sugárok*-hoz *sugárt* tárgyeset tartozik. A denominális *-talan* ~ *-tlan* fosztóképzőről a TMNy. (I, 576) csupán ennyit jegyez meg: „Ma rendszerint egy-egy főnévhez vagy csak az egyik, vagy csak a másik alakban járul: *fejetlen, lábatlan* ... ellenben *kétségtelen*“. Ez természetesen igaz, de SIMONYI nem vette észre, hogy a két változat használatának szabálya van; itt is a tövéghangzó minősége a döntő: ha nyílt *a* vagy *e*, a képző *-tlan* ~ *-tlen* alakja a teljes tőhöz járul (*háza-s* ~ *háza-tlan, keze-s* ~ *keze-tlen*), ha zártabb *o, ő, ö*, a képző *-talan* ~ *-tlen* változata a csonka tőhöz függeszkedik (*jogo-s* ~ *jog-talan, szemé-s* ~ *szem-telen*).

De nemcsak az alaktanban, hanem a leíró mondatban is sok a tennivalónk. Csak példaképpen idézem az időalakok és a tárgyas igealakok használatának kérdését. Mindkettővel régóta foglalkoznak nyelvészeink, de azért rendszeres, minden részletre kiterjedő, és ami talán még fontosabb, helyes szempontok szerint elrendezett anyaggyűjtemény itt sem áll rendelkezésünkre.

Ez átvezet bennünket a másik kérdéshez, amelyre a t. Társaság figyelmét fel kívánom hívni, t. i. a módszer kérdé-

séhez. Mert hiszen magától értetődik, hogy értékes megfigyelő és gyűjtő munkára is csak az képes, aki a leíró nyelvtan sajátos módszerével és céljával tisztában van. Voltaképpen egy főkérdés, egy alapvető módszertani probléma az, amely tisztázásra vár, ti. a leíró és a történeti nyelvvizsgálat ill., hogy F. DE SAUSSURE szerencsésebb műszavait használjam, a *synchronikus* és a *diachronikus* nyelv szemlélet kölcsönös viszonyának és sajátos módszerének problémája.

Ha a nyelvtudomány tárgyáról és feladatáról van szó, HUMBOLDT óta szokásban van a beszédet szembeállítani a nyelvvel. Hogy feladatunkhoz közelebb jussunk, mindenekelőtt ennek a két fogalomnak a meghatározásával kell kezdenünk.

A nyelv jelek rendszere; hangképek, mozgáskészségek, szóképek, alaktani elemek és mondatnyi szerkezetek emléképeinek a rendszere, amely virtuálisan él a beszélők tudatában. A nyelvi jelek rendszerének viszonylagos egyezése a kölcsönös megértés feltétele. Ezzel szemben a beszéd egyéni tevékenység, a nyelvi jelek szándékos és tudatos felhasználása a gondolatok közlésére. A nyelv és a beszéd viszonya kettős; egyfelől a jelrendszer elsajátítása a beszélés és megértés előfeltétele, másfelől a jelrendszer kialakulása és állandósulása éppen a beszédtevékenység eredménye.

Ezek után már fölvehetjük azt a kérdést, hogy mi a nyelvvizsgálat tulajdonképeni tárgya: az a pszichofizikai és fizikai körfolyamat-e, amelyet beszédnek: beszélésnek és megértésnek nevezünk, vagy a beszélők tudatában élő, emlékezetben elraktározott jelrendszer: a nyelv? A felelet nem nehéz. A nyelvvizsgálat tulajdonképeni, sajátos tárgya nem a beszéd, vagy legalább is elsősorban nem a beszéd, ez az egyéni tevékenység, a bennünk élő jelrendszer alkalmi felhasználása gondolataink kifejezésére, hanem maga a kollektív természetű jelrendszer, amely nem absztrakció, hanem lélektani realitás, amely viszonylagosan állandó, s éppen ezért változásra, fejlődésre képes. Ez a felfogás, amelynek legújabban különösen F. DE SAUSSURE adott *Cours de linguistique générale* c. művében igen szerencsés és szabatos kifejezést, lényegében nem új. Hiszen már H. PAUL *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. művében, amelynek első kiadása 1880-ban jelent meg, ezt olvassuk: „Die geschilderten psychischen organismen — ez az, amit az imént jelrendszernek neveztünk — sind die eigentlichen träger der historischen entwicklung. Das wirklich gesprochene hat gar keine entwicklung“ (*28. l.).

Mármost a jelrendszert két szempontból vehetjük vizsgálat alá. Egyfelől a beszélő álláspontjára helyezkedhetünk, aki a konvencionális jelrendszert csupán a gondolatközlés eszközének tekinti, s a beszélés pillanatában a történeti előzmények-

kel, a multtal nem törődik. Ez a *synchronia* szempontja; feladata azoknak a lélektani és logikai kapcsolatoknak a vizsgálata, amelyek a nyelvi jeleket a beszélő tudatában egyidejű jelrendszerre kapcsolják össze. A nyelvi tények valóságának és értékének megállapításánál a történeti előzmény nem játszik szerepet; csupán az lesz az irányadó, hogy milyen fokig eleven és közös elemei a kollektív tudatnak.

De vizsgálhatjuk a jelrendszer tagjait a fejlődés szempontjából is: minden nyelvi tény nemcsak egy egyidejű jelrendszerbe, hanem egy fejlődési sorba is beletartozik, amelynek tagjai nincsenek meg, nem lehetnek meg együtt a beszélés pillanatában, amelyek felváltják egymást az egymásra következő nemzedékek tudatában, anélkül, hogy rendszert alkotnának. Ez a *diachronia* szempontja, a történeti szempont; sajátos feladata a fejlődési sorok szukcesszív tagjait összefűző lélektani és logikai kapcsolatok vizsgálata.

A *synchronikus* és a *diachronikus* nyelvszemléletnek felel meg a nyelvtan két főtípusa: a leíró és a történeti nyelvtan. A leíró nyelvtannak az az egyetlen és sajátos feladata, hogy a mindenkori jelrendszerről lehetőség szerint hű képet adjon; megállapítsa a rendszert alkotó tagok erőviszonyait, tudatosságuk fokát, vagyis számot adjon arról, hogy egy-egy hangtani, alaktani v. mondattani tény a beszélő és a hallgató szempontjából milyen mértékben tekinthető lélektani realitásnak. Ezzel szemben a történeti nyelvtan feladata a *diachronikus* fejlődési sorok megállapítása, a fejlődés lélektani és logikai okainak vizsgálata. Főlöszlegesen külön kiemelnem, hogy a *synchronikus* és a *diachronikus* nyelvszemlélet egyaránt jogosult, s ennél fogva helytelen volna a leíró nyelvtant, mint nem tudományos nyelvtant szembeállítani a történeti nyelvtannal. Nem a vizsgálat szempontja, hanem helyes és következetes alkalmazása dönti el mindkét nyelvtantípus tudományos értékét.

A leíró nyelvtan írójának első és legfontosabb feladata az lesz, hogy a *synchronia* tényeit szigorúan különválassa a *diachronia* tényeitől, hogy a *synchronia* törvényeit szabatosan megfogalmazza, s következetes terminológiát alkalmazzon. Legyen szabad a mondottakat néhány kiragadott példával megvilágítanom.

Ha többtagú szavaink történetét megfigyeljük, magánhangzó-állományukban kétirányú változást állapíthatunk meg. Vegyeshangú szavainkban az esetek túlnyomó többségében előreható vagy hátraható palato-veláris illeszkedés történt: *męgye* < *męgyá*, *dinnye* < *dinya*, *ünnep* < **idnap*, másfelől *ebéd* < szláv *obed*, *ecet* < szláv *ocet*, *męgyer* < **mogyer* stb. Az olyan szavakban viszont, amelyek eredetileg nem voltak vegyeshangúak, gyakran disszimiláció történt: *hęrnyó* < *hornyó*, *gyęrtya* < *gyártá*, *Hęrnád* < *Hornád*, *inkább* < *jonkább* stb. Ezek a *diachronikus* tények. Eredményük a mai magyar nyelv

synchronikus törvénye, a palato-veláris magánhangzó-harmónia (nem illeszkedés!), amelyet ilyenformán fogalmazhatunk meg: egyszerű szóban vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók fordulhatnak elő; a palatálisok közül *é, ě, í, i* megférnek veláris magánhangzókkal is, stb. Az ősmagyarban a névszótövek véghangzója az egyik csoportban *á* és *e*, a másokban (veláris és palatális szavakban egyaránt) *i* volt. A történeti hangtan megállapítja, hogy az ősmagyar kor óta a tövégen éppen úgy, mint a tőszótagban *á > o > a*, *i > u > o*, *i > ü > ő* ill. *i > ě > ő* változás történt. A tövégi nyílt *e* a magyar nyelvtörténet folyamán nem változott. E szikesszívű fejlődéssorok eredménye a mai magyar nyelvben az *a ~ e*, *o ~ ě*, *ő* hangpárok asszociatív kapcsolata, az ún. hangrendi párhuzam. A ragos-képzős alakokban egymás mellé kerülő zöngés és zöngétlen zárhangok kölcsönös indukciója a mai magyar hangállapot synchronikus törvénye: *doptam* (írva: *dobtam*), *hadból* (írva: *hatból*) stb. Ezzel szemben az ugyancsak asszimilációs jellegű *mt > nt*, *mk > nk* változás (*romt*, *bomt* > *ront*, *bont*; *sēmki* > *sēnki* stb.) a magyar hangtörténet diachronikus törvénye. Egyszóval: a magyar hangtörténet feladata az ősmagyar kor óta végbement hangváltozások rendszerének vizsgálata; a leíró hangtan a mai magyar beszédhangok fiziológiai és asszociatív rendszerével foglalkozik.

De természetesen ez a kétféle nyelvszemlélet ill. nyelvvizsgálati mód nemcsak a hangtanban, hanem a nyelvtan valamennyi diszciplinájában alkalmazható ill. alkalmazandó.

Abban a virtuális képzetsorban, amelyet paradigmának nevezünk, a névszóknál a mai magyar ember tudatában kétségkívül a ragtalan alak, a nominativus játssza a vezető szerepet. Ha tehát a beszélő álláspontjára helyezkedünk, a változó tövű névszók közül a *bokor ~ bokrot* és az *álom ~ álmot* típus egyaránt hangvesztő tövek, noha mindkét típus más diachronikus fejlődési sorba tartozik: a *bokor ~ bokrot* (< * *bukur ~ bukurut*) esetében a második nyílt szótag magánhangzója kiesett, míg az *álom ~ álmot* (< *álm ~ álmot*) típusnál az *o* ejtéskönnyítő járulékhang, tehát történeti szempontból csak hangtoldó tőnek volna nevezhető. A *kéz ~ kezet*, *fa ~ fát* a beszélő érzése szerint — s a leíró nyelvtanban ez a döntő — hangzórövidítő ill. hangzónyújtó; a nyelvtörténész számára megfordítva, amaz hangzónyújtó, emez hangzórövidítő. A nyelvtörténész a *várunk*, *kérünk* igealakot így tagolja: *váru-nk*, *kéru-nk*, *váru-*, *kéru-* a teljes igető, *nk* a többes első személy jele. A leíró nyelvtan, sajátos nézőpontjáról, csak így tagolhatja: *vár-unk*, *kér-ünk*, mert hiszen ma a *várunk*, *kérünk* a *vár*, *kér*, *vártok*, *kérték*, *várnak*, *kérnek* stb. képzetsorba tartozik, s a többes első személy képzetét az *-unk*, *-ünk* hangsorhoz kapcsoljuk, éppen úgy, ahogy a mai spanyol ember a *la hija*

alakokkal szemben álló *las hijas* többesalakban a többség képzetét az *s* hanghoz fűzi, s nem törődik azzal, hogy eredetileg (*illas filias*) az accusativus jele volt. Az egyik a lélektani, a másik a történeti igazság.

Egyetemi előadásaimban megpróbáltam a leíró jelentéstan anyagát szigorúan különválasztani a történetiétől. Összetartó és széttartó jelentésfejlődés, összetartó és széttartó alakfejlődés diachronikus tények, a synchronia szempontjáról csak synonymiáról, antonymiáról és homonymiáról beszélhetünk. A szempont megváltozásával ugyanazon szemantikai tény értékelése is más és más lehet. A beszélő érzése szerint az *ár* 'flut' és az *ár* 'preis', valamint a *derék* 'rumpf, leib és a *derék* 'tüchtig, gediegen' szavak egyaránt homonymák, noha mindkét esetben más-más történeti előzménnyel: az első esetben konvergens alakfejlődéssel, az utóbbiban divergens jelentésfejlődéssel van dolgunk, amelynek következtében az etimológiai kapcsolat tudata megszakadt (l. Tud. Gyűjt. XVI, 1).

A leíró mondatban a *katona volt, katona lesz, katona marad* -féle mondatokat egyaránt nomino-verbális mondatoknak tekinti, tehát olyan mondatoknak, amelyeknek állítmánya ragtalan névszóból s igéből van összeszerkesztve. Ez a megállapítás a synchronikus nyelvszemlélet sajátos szempontjából helyes és jogos, noha a történeti nyelvvizsgálat megállapította, hogy a *lész* ige eredeti jelentése *vmivé válik*, s csak kiegészülés útján került bele a *vagyok* ige paradigmájába, hogy a *marad* jelentésű igék a fgr. nyelvekben lativussal járnak (vö. finn *jäädä kotiin*), s a *katona maradok* e h. *katonává maradok* mondattípus a *k. vagyok (leszek)* analógiájára keletkezett.

De nem folytatom tovább a példák felsorolását, hiszen úgy sem lehet célom e rövid megnyitó keretében a leíró nyelvvizsgálat módszertanának minden kérdésére kiterjeszkedni. Annyi talán e pár töredékes megjegyzésből is kitűnik, hogy a nyelvállapot és nyelvfejlődés sajátosságos kapcsolatban van: a kollektív tudatban élő mindenkori jelrendszer a diachronikus változások függvénye. A nyelvállapotot a nyelvfejlődés magyarázza és megfordítva, a nyelvállapot tanulmányozása megkönnyíti a fejlődés törvényeinek felismerését. Az a meggyőződésem, hogy a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtanának a megvalósulása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is újabb lendületet adna.

Ezzel a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXV. közgyűlését megnyitom.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A fakó szó eredete.

Az én lovam száztalléros *fakó*,
Ha ráülök, szikrázik a patkó;
Ő is, mint én, igaz magyar fajta,
A nyulat is utolérem rajta.

Ellenben:

Fakó szekér, kender hám,
Mind a kettő rossz szerszám.

En mégis erre a rossz szerszámra, a *fakó szekérre* tessékem az olvasót, mert ahová most én szándékozom, oda hamarébb eljutunk a rozoga *fakó szekéren*, mint a nyúlnál is futósabb *fakó lovon*. Bizony, csak a *fakó szekér* visz el bennünket a *fakó* szó eredetéig, nem a *fakó ló*.

Miféle szekér a *fakó szekér*? Megmondja MOLNÁR ALBERT Szótára: *currus ligneus*, vagyis: 'fa-szekér'. Ma is azt a szekeret hívják *fakó*-nak, amelyik nincsen megvasalva, amelyik csak fából van. Két jelentése van tehát a *fakó*-nak: színt jelent lóban, anyagot jelent szekérben. Vajjon melyik az eredetibb jelentése?

Tudjuk, hogy a legkülönbözőbb nyelvek anyagok nevével szokták megkülönböztetni a színeket. *Vér-alma* a vérszínű, 'apró, teljesen piros, édes téli alma' MTsz., *vér-fű* egy 'piros füvecske, amellyel a babona szerint minden zárat ki lehet nyitni' MTsz. A vogulban is jelent 'vörös'-et a mi *vér* szavunk megfelelője: *vuir pujip tip-kharkhi*: 'vörös farkú harkály' (VogNépkGy. III, 1:523). Ugyancsak a vogulban a magyar *jég* szó megfelelője, a *jänk*, nemcsak 'jég'-et, hanem 'fehér'-et is jelent: *jänk xulax*: 'fehér holló' (VNGy. I:2). Nyilvánvaló, hogy a *jänk*-nak nem 'fehér' jelentése az első, hanem a 'jég' jelentése, nyilvánvaló, hogy a magyar *vér*, a vogul *vuir* nem először 'ruber'-t jelentett, hanem először 'sanguis'-t. Első az 'anyag' jelentés, azután a 'szín'.

E szerint a *fakó* is először nem a színt jelenthette, hanem az anyagot, a fa-anyagot. A *fakó* szó első jelentése tehát ez: 'fa'.

Látjuk, hogy ennek a két szónak nemcsak jelentése azonos, hanem alakjuk is hasonló félig: *fa* — *fa-kó*. Vajjon nem a *fa* szó tovább képzése-e a *fakó*? Eszünkbe juthat mindjárt a *fa*-szekérről a *vas*-szekér (Oklsz.), a *fá*-ról a *vas*, a *vas*-ról a *vas-kó*. Mi az a *vaskó*? Az anyagnév *vas*-nak *-kó* kicsinyítő-képzős alakja. Mi tehát a *fakó*? Bizonyára az anyagnév *fá*-nak szintolyan *-kó* képzős alakja. *Vaskó* az a kés, amelyik *vas*-ból van, *fakó* az a koci, amelyik *fá*-ból van.

A *fakó*-nak 'fa' jelentéséből könnyű megérteni 'fakó színű' jelentését, mert hiszen a *fakó* olyan színt jelöl, amilyen a koci fájának, szerszámok fájának a színe.

Tudjuk azt is, hogy anyagnak, tárgynak nevével ha színt

jelölünk, akkor az illető szónak inkább valamely kicsinyítő képzős származékát szoktuk alkalmazni. Van egy -s kicsinyítő képzőnk: *kékes*, *zöldes* stb.; ez a képző járult a *vér* szóhoz, s így lett a 'ruber' jelentésű *vérēs* (ÉrdyK.) > *vērēs* > *vörös* szavunk. Van -*csa*, -*cse* kicsinyítő képzőnk is (rég *királycsa*, *embércse*), evvel a képzővel alakult a *vér*-ből a *vércse* szó, melynek eredeti jelentése szintén: 'vörös' (PAIS: MNy. VIII, 306—7). Amint tehát a *vér* főnév származékaival emlegetnek *vörös* lovat, *vércse* lovat, úgy mondják a *fa* főnév származékával *fakó*-nak a megfaragott, megviselt száraz fa színéhez, jobban mondva: színtelenségéhez hasonló szőré lovat.

Lónak színét jelölik más -*kó* kicsinyítő képzős szavakkal is; így van *pejkó* is, *pirkó* is. A finnben is van lószínnek olyan elnevezése, mely: főnévnek élő kicsinyítő képzővel ellátott alakja: *hiiri* = 'egér', *hiirikko* = 'szürke (ló)'. A magyar is ösmer *egérszörű* lovat.

Ismételhetjük tehát, hogy a *fakó* szó a *fa* szónak -*kó* kicsinyítő képzős származéka. Első jelentése ez volt: 'ligneus', s ebből lett ez a jelentése: 'colorem ligni habens'.

Ilyen -*kó* képzős, szint jelentő szavunk van még a *fakó* mellett másik is, a *tarkó* = 'tarkás' (MTsz.), a *tarka* szónak *tar* alapszavából (BesztSz.). Ez a szint jelentő *fakó* és *tarkó* megérteti velünk a *fekete* szónak régi *fekető* alakját is (NySz.). Tudjuk, hogy a *fekete* hangátvetéses alak, eredetileg a *t* hang előtte volt benne a *k*-nak: *feteke*. A rokon nyelvekben csak a *fet*-résznek megfelelőit találjuk (vö. vogul *pit* NyH.⁶ 150), az a -*ke* végzet tehát nyilvánvalóan olyan kicsinyítő képző, mint a *szürke* szóban amilyen van. A *fekető* pedig azt bizonyítja, hogy volt a *feteke* mellett egy **feteko* változat is, ebben pedig a -*kó* nem más, mint a *fakó*, *tarkó* -*kó* képzőjének magashangú párja. A -*kó*, -*kő* és a -*ka*, -*ke* azonegy képző változatai: a *tarkó* és *tarka*, *fekető* és *fekete* közt olyan a viszony, mint *bugyogó* és *bugyoga*, *szülő* és *szüle* között.

Megemlítem végül, hogy ketten is igyekeztek már előttem a *fakó* eredetének végére járni. De a két magyarázó közül egyik sem a *fakó szekér*-re kapaszkodott: messze is maradtak a céltől (CzF. és SZILY: Nyr. XXIII, 30). MÉSZÖLY GEDEON.

Dér, derhenő, dermed, derül.

Kétséget nem szenved, hogy a címül írt szavak eredeti magyar szavak. A finnugor nyelvekben azonban alig-alig van biztos rokonságuk. Aránylag a legszilárdabban áll még a magy. *dermed* ~ finn *tyrmeä* 'merek', *tyrmisty-* 'megmerevedik, megdermed, megbénul' egybetartozása (vö. BUDENZ, MUSz., UA. 56; PAASONEN: Nyr. XLIII, 277; SZINNYEI, NyH.⁶ 143; LEWY:

KSz. XVII, 224; WICHMANN: FUF. XI, 233). Kevésbé szilárd alapokon nyugszik a *dér* (vö. BUDENZ, MUSz., MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 161, VotjSzót. 392; WICHMANN: FUF. XI, 211) és a *derül* (vö. BUDENZ, MUSz. 249; WICHMANN: FUF. XI, 234) eddig felhozott fgr. rokonaival való összefüggése.

A következő sorokban egy magyarázatot kockáztatok meg, amelyről azt hiszem, hogy jelentéstani és alaktani szempontból alig kifogásolható. Kezdem a *derhenő*-vel.

Máté ev. XVI. 2-ben ez van: „Facto vespere dicitis: Serenum erit, rubicundum est enim coelum“. PESTY GÁBOR ezt így fordítja: „Mykoron estwe wagoon, azt mongyatok, tyzta idew lezen, mert weres az eeg“, a Müncheni K. meg így adja vissza: „Estuè leuen ug mondotoc, dèrhenø lezèn mert vérhenø a'mèn“ (l. RMNy. III, 250). A lat. serenum tehát PESTYNél tyzta idew, a MünchK.-ben pedig *derhenő*.

A *derhenő* szó másutt nem fordul elő, érdekes alakjával azonban tudósaink többször foglalkoztak. SIMONYI azt tartotta róla, hogy a *derült* + *verhenő* > *verhenyő* vegyüléséből keletkezett (l. NyÉrt. XV, 3:17; NyK. XXIV, 140; Nyr. XLV, 72); VIKÁR BÉLA véleménye meg az, hogy a *derül*, *derít*-ből analógias úton lett a *verhenyő*, *porhanyó* stb. mintájára (l. MNy. VI, 268). Nézetem szerint egyik magyarázat sem kielégítő. Amint én gondolom, abból a kétségtelen tényből kell kiindulni, hogy a *derhenő* olyan képzett alak, amilyen a *vérhenő*. Miként a *vérhenő* 'rubicundus' a *vér* 'sanguis' szó származéka, azonképen *derhenő* is csakis egy névszó származéka lehet. E névszói eredetre utal BUDENZ (l. MUSz. 250), s részben SIMONYI is (l. NyK. XVII, 49). Melyik névszó lehet azonban az, amelyből egy **derh-* ige, illetőleg a továbbképzett *derhenő* származhatik.

A magy. *dér* szónak régibb alakja *dër*; ez a *dër* egy még régibb **der-*, **deri*-ből fejlődött. A szónak nyelvünkben két jelentése van és volt; 1. 'algor, gelu, der frost, fagy' NySz., GyöngyTör., 2. 'pruina, der reif, hóharmat' NySz., KolGt., MÁRT. 1807., 1811. stb. Ezt a kétféle jelentést a *dermed*-ről szóló cikkében BUDENZ (l. MUSz.) is külön kiemeli. A két jelentés közül a 'pruina, der reif, hóharmat' képzetkomplexumában benne van a 'fehér>világos' képzet is. Hogy ez így van, annak bizonyítéka lehet az is, hogy a SchlägliSzőj. a magy. *dér* szót latinul serenumnak értelmezi, a lat. *serenus*, a, um pedig a. m. 'tisztá, kiderült'. Analógiája lehet a vogul nyelvben *jānk* 'jég', ebben *jānk xulax* 'hófehér holló' (NyK. XXV, 216).¹ A 'fehér>világos' részképzet uralkodó képzetté válhatott a *dér* egy-egy származékában is (vö. a *deres* szót, amelynél mindenki színre gondol), s nézetem szerint azzá is vált a *derhenő*-ben, amelynek 'serenus, tisztá (idő)' a jelentése, s amely a *dér*

¹ E példára MÉSZÖLY GEDEON figyelmeztetett.

'pruina, der reif, hóharmat' névszóból mind alaktaniilag, mind jelentésileg kifogástalanul megmagyarázható. Egyébiránt a *dér*: *derhenő* származtatás lehetőségére utal a NySz. is. Minthogy pedig a *derhenő* elválaszthatatlan a *derül*, *derít* igéktől (így BUDENZ, MUSz. 249; WICHMANN: FUF. XI, 234), azért a *derül* és a *derít* szintén a *dér* 'pruina, der reif, hóharmat' névszó származékai.

Mint említettem, a *dér*-nek 'pruina' mellett 'algor, gelu, frost, fagy' a jelentése. Az 'algor, gelu, frost' képzetkomplexuma pedig magában foglalja a 'merek, megmerevedés' képzetet is. Ennek bizonyítékául felhozható, hogy az ó-bolg. *mrazъ* 'fagy, jég, frost, eis' jelentése mellett 'megmeredés, megdermedés' jelentésű (l. BERNEKER, EtWb. II, 80); az angolszász *fréorig* melléknév nemcsak 'frierend, frostig, fázó, fagyos', hanem 'starr, merek, dermedt' is (l. KLUGE, EtWb.¹⁰ *frieren* a.). A 'merek, megmerevedés' részképzet hasonlóan uralkodó képzetté válhatott a *dér* egyik-másik származékánál, s nézetem szerint csakugyan azzá vált a *dermed* ige jelentésében. A *dermed* igét BUDENZ szintén a *dér* 'fagy' szóval kapcsolja össze, s elfogadja ezt a TMNy. 82 is. Alaktaniilag ugyancsak könnyen érthető az ó-magy. *der* 'dér'-ből lett *dermed*. A -d benne ugyanaz a képző, amely megvan a *likad* 'lyukad' (NySz.), *elmérgedik* (NySz.), *hamvad* stb. (l. SZINNYEI, NyH.⁶ 78) igékben, az -m pedig olyan kicsinyítő képző, amilyen a *vérmes*: *vérme* szóban levő -m is (l. GOMBOCZ: MNy. I, 167—8). A *dér* szónak egy kicsinyített alakja különben ma is él a moldvai csángóknál, akiknek nyelvében *dernye* a. m. 'dér' (l. MTsz.). Hogy a *dernye* eredetibb -ne-ből való, s hogy itt az -n+e kicsinyítő képző, nem lehet kétséges (az -n ~ -ny kicsinyítőről l. PAIS D.: MNy. XV, 128). A NySz.-ban között *vernye* íráshiba *verme* h. (l. MNy. I, 276).

A *dermed* ige -m-jét tehát nem kell mozzanatos képzőnek tartanunk, a minek BUDENZ és SIMONYI tartja (l. UA. 56; NyK. XVI, 261; XVII, 51).

A kifejtettek alapján azt hiszem, hogy a *derhenő*, *dermed*, *derül*, *derít* kétségtelenül az ó-magy. *der* 'dér' származékai.

MELICH JÁNOS.

Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban. (A nyelvtudomány módszertanához.)¹

I.

A nyelvtudományi pozitivizmus fogalma.

A tudományos vizsgálat célja egyrészt a jelenségek, tények megismerése, másrészt azoknak megértése. Az első célt a jelenségek, tények lehetőleg pontos összegyűjtésével és leírásával

¹ Bemutatta a szerző a M. Nyelvtud. Társ. 1926. nov. 9-i felolvasóülésén.

érjük el, a másodikat pedig az ideális tudományoknál a jelenségek, tények racionális összefüggésének, logikai alapjainak (ratio) kimutatásával, a valóságtudományoknál pedig — amilyen a nyelvtudomány is — a jelenségek, tények kauzális kapcsolatának föltárásával, azaz azoknak a megfelelő föltételekből, létokokból, történeti okokból (causa) való genetikus magyarázatával. A jelenkori nyelvtudomány ezért föladatául vallja: a nyelv történeti fejlődésének és e fejlődés egyéni és társaslélektani föltételeinek vizsgálatát.¹ A lélektani magyarázat tehát a történeti nyelvvizsgálat szükségképi kiegészítő része.

Újabban a nyelvtudomány e két alapvető módszertani elve ellen, t. i. a történeti és a lélektani elv ellen visszahatás támadt HUSSERL ÖDÖN és VOSSLER KÁROLY részéről. HUSSERL azt vallja, hogy a nyelvet nemcsak lélektani fejlődéstörténeti (pszichogenetikai) szempontból kell vizsgálni, hanem egyúttal jelentéstudományi, jelentéseméleti (fenomenológiai) szempontból is, mert szerinte a nyelvnek nemcsak fiziológiai, pszichológiai és kultúrtörténeti okai vannak, hanem egyúttal apriorisztikus logikai alapjai is, a nyelvtudománynak tehát nemcsak a tudattartalmak közt levő kauzális (pszichogenetikai) kapcsolatot kell kutatnia, hanem azoknak racionális összefüggését is. Az újabb nyelvtudomány ő szerinte azt hiszi, hogy a nyelvi jelenségek magyarázatát csupán a lélektanra és egyéb empirikus tudományokra kell építenie. HUSSERL külön fejezetet szentelt *Logikai vizsgálatok* c. művében egy apriorisztikus, tiszta logikai nyelvtannak (aprioristische, rein-logische grammatik): Der unterschied der selbständigen und unselbständigen bedeutungen und die idee der reinen grammatik.² HUSSERL nyelvlogikai irányának célját követője, PORZIG V.³ így jelöli meg: Kimutatni a jelentések egész területének függetlenségét minden lélektani mozanattól, kutatni a mondattani jelenségek sajátos törvényszerűségét függetlenül a beszélőben végbemenő lelki folyamatoktól, amelyek természetesen mindig velük együtt járnak. BÜHLER K.⁴ így fejezi ki a HUSSERL-féle problémát: Vannak-e általános, egyetemes érvényű, magukból a jelentéscomplexumokból levezethető szerkezeti törvények? Az apriorisztikus, tiszta-logikai nyelvtanra vonatkozó tanulmányom közlésére más-kor kerül rá a sor, itt most csupán a VOSSLER-féle müncheni idealisztikus nyelvtudományi iskola irányával foglalkozunk.

¹ GOMBOCZ, Nyelvtört. módszertan 8.

² Logische untersuchungen. 1913. 2. kiad. II. köt. 1. rész. 294—342. l. és 1921. 2. kiad. II. köt. 2. rész. 196—199. l.

³ Aufgaben der indogerm. syntax. Stand u. aufgaben d. sprachw. Festschr. f. W. Streitberg. 1924. 129. Innere sprachform. IF. 41:154.

⁴ Vom wesen d. syntax. Idealistische neuphilologie. Festschr. f. K. Vossler. 1922. 69.

A VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus hadat üzen az ú. n. metafizikai, más szóval radikális nyelvtudományi pozitivizmusnak. VOSSLER és követői e jelszóval síkra szállnak egyrészt az egyoldalú nyelvtörténeti szempont (historizmus) ellen, amely eleve lemond a nyelvi jelenségek magyarázatáról, értelmezéséről, amely nem teszi föl a *miért?* kérdést a nyelvi jelenségek fejlődésére vonatkozólag, hanem megelégszik a *hol, mikor, hogyan?* kérdésre adott felelettel. Pozitivizmuson¹ tehát nem általában véve a nyelvi adatok összegyűjtését értik az idealisták, hanem csak az oly adatgyűjtést, amellyel az a meggyőződés társul, hogy a nyelvtudományhoz nem méltó egyebet tenni, mint csak az adatokat összeszedni, ellenben tudománytalan eljárás a nyelvi adatokból következtetéseket levonni, megmagyarázni, megokolni az adatokból kikövetkeztethető történeti fejlődést, „ideákat” kimondani róla. VOSSLERék szerint a pozitivisták nyelvbúvár legfőljebb az új nyelvi jelenségek keletkezésének valamelyes okát, magyarázatát keresi, de az illető új nyelvi jelenség elterjedésének, azaz a nyelvközösségtől való elfogadásának okával nem törődik, pedig a keletkezés megokolásával még nincs megmagyarázva az illető új nyelvi jelenség fennmaradása, elterjedése, általánossá válása. Pl. analógiás alakok² úgyszólván naponként minden nyelvben keletkeznek, de a legtöbbet a felsőbb, műveltebb társadalmi rétegek, amelyek a nyelv szellemének letéteményesei és részesei, elnyomják, s csak nagyon keveset engednek állandósulni és elterjedni. Az új analógiás alakok csak akkor lesznek teljesen megmagyarázva, ha kimutatjuk, miért maradtak fenn éppen ezek az alakok eltérőleg sok mástól, amelyek keletkezésük pillanatában nyomtalanul ismét elenyésztek. Vagy pl. a hangváltások³ egyetlen kisebb körből, esetleg több körből indulnak ki, néha egyetlenegy nagytekintélyű egyéntől, s mások azután elfogadják, utánozzák őket. Hogy valamely hangváltozás fennmarad, elterjed, általánosul, az attól függ, hogy a nyelvközösség elfogadja-e, s éppen az a kérdés itt: miért fogadja el. Csak akkor magyaráztuk meg az illető hangváltozást, ha megadtuk erré a kérdésre a kielégítő feleletet.

A VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus a metafizikai vagyis radikális pozitivizmus elleni harc jelszavával síkra száll másrészt a szoros értelemben vett lélektani szellemben magyarázó nyelvtudomány ellen is, mert ez szerinte nem az emberi szellemben, ennek tevékenységében keresi a nyelvi változások okait, hanem magukban a nyelvi jelenségekben. Pozitivizmuson értik tehát VOSSLERék továbbá a nyelvi vizsgá-

¹ LERCH, Hist. franz. syntax. 1925. 1: XVI.

² LERCH, Über das sprachliche verhältnis von ober- zu unterschicht. Jahrb. f. philologie. 1925. 1: 92.

³ Ua. Hist. franz. syntax. 1925. 1: XVII.

latnak azt az irányát, amely a nyelvi jelenségek változásainak okát is kutatja ugyan, de az okot nem magában az emberi szellemben, az ember gondolkodásában, érzés- és akaratvilágában, az ő teremő és alakító képességeiben keresi, hanem magukban a nyelvi jelenségekben. Az ily irányú pozitivista nyelvészek folyton ily kifejezéseket használnak: ez a hang abból a hangból fejlődött, egyes szavak, szóalakok, mondat-tani szerkezetek egymásra analógiás módon hatnak, össze-vegyülnek, egyes nyelvi jelenségek elterjednek. Valamennyi esetben magát a nyelvi jelenséget teszik meg tevékeny tényezőnek.¹ Az idealista nyelvbúvár a beszélő szellemében keresi az okságot, a pozitivista ellenben magukban a nyelvi jelenségekben.²

A VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus tehát általában véve a nyelvi jelenségek magyarázatára, értelmezésére vonatkozik: hangoztatja, hogy egyrészt a nyelvi jelenségek igazi megértéséhez mindenképpen szükséges oksági kapcsolataiknak keresése, s hogy másrészt új utakon kell keresni ezeket az okokat. VOSSLERék tehát a nyelvtudományi pozitivizmus és pszichologizmus leküzdésére törekednek.³ Vizsgáljuk tehát meg, mennyiben tökéletesítette a müncheni idealisztikus nyelvtudományi iskola a nyelvtudomány módszereit.

Tagadhatatlan, ma már közfelfogás a nyelvtudományban, hogy nem elégséges kimutatni, *hol, mikor és hogyan* fejlődtek a nyelvi jelenségek, hanem elengedhetetlenül szükséges egyúttal a nyelvi jelenségek eredetének (genetikus) magyarázata a megfelelő föltételekből, a létokok, történeti okok (causa) keresése is, *miért* fejlődtek így. Egyoldalú történeti vizsgálattal (historizmussal) a nyelvtudomány nem éri el célját, miként másrészt egyoldalú lélektani vizsgálattal (pszichologizmussal) sem. Az újabbkori nyelvtudomány — mint már említettük — föladatának vallja a nyelvfejlődés föltételeinek vizsgálatát. Azzal, hogy föltárjuk a föltételeket, megismerjük a nyelvi jelenségek *okát*, s ezzel megértjük, megmagyarázzuk őket. A helyes nyelvi magyarázat alapföltétele azonban a nyelvi jelenségek lehetőleg pontos ismerete: a pozitív nyelvtörténet. Az ily értelemben vett pozitivizmust a VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus is szükségesnek tartja, ezért feladatául tűzi ki a radikális pozitivizmusnak a tisztán módszertanitól való elkülönítését. Az

¹ LERCH, Hist. franz. syntax. XVI. Arch. f. d. stud. d. neuer. spr. 1923, 137.

² VOSSLER, Positivismus u. idealismus in der sprachwissenschaft. 1904. 3. LERCH: Jahrbuch f. philologie. 1925. 106.

³ Vö. CASSIRER, Philosophie d. symbolischen formen. 1923. 1:VII.

⁴ VOSSLER, Positivism. u. idealism. 5.

utóbbinak jogosultságát elismeri, az előbbi ellen kérlelhetetlen harcot indít.

Sokkal nehezebb és bonyolultabb feladat a nyelvfejlődés föltételeinek, okainak megállapítása. Régebben azonosították a nyelv és a gondolkodás kategóriáit, a nyelvi folyamatokat nem lélektani, hanem logikai szempontoktól meghatározottaknak tartották, azért a logika normáit alkalmazták a nyelvi jelenségek magyarázatára, így különösen HERMANN GOTTFRIED (1772—1848) és BECKER KÁR. FERD. (1775—1849). A 19. sz. közepén STEINTHAL¹ a logika helyett a lélektan kezdte használni a nyelvi jelenségek magyarázatára. A nyelvtörténet és a lélektan kapcsolatát továbbfejlesztette DELBRÜCK,² ZIEMER,³ PAUL⁴ és WUNDT⁵; az utóbbi főképp azzal, hogy a nyelvfejlődésnek nemcsak egyéni, hanem egyúttal társaslélektani föltételeit is vizsgálta. WUNDT továbbá nem egy kész, külsőleg ráerőszakolt, részben metafizikai alapon fölépült lélektani rendszert alkalmazott a nyelvi jelenségek magyarázatára, miként STEINTHAL és PAUL tette a HERBART-féle lélektannal, hanem velejében magukból a nyelvi jelenségekből, különösen a nyelvtörténetből vonta le a nyelvi jelenségek magyarázatában alkalmazott lélektani elméletét, részben pedig — főképp egyszerűbb jelenségeknél — a mai tudományos követelményeknek jobban megfelelő kísérleti és fiziológiai irányú lélektan szempontjait és eredményeit értékesítette a nyelvi vizsgálatokban. Az újabbkori nyelvtudomány tehát nemcsak a nyelv történeti fejlődését, hanem ennek egyéni és társaslélektani föltételeit, okait is keresi.

Tárgyalásunkat két részre osztjuk: az első részben az idealisztikus nyelvtudományi irány alapelveit ismertetjük, mintegy breviáriumát adjuk, a második részben pedig azoknak logikai összefüggésével és kritikájával foglalkozunk.

II.

A nyelvtudományi idealizmus alapelvei.

1. A VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmus arról vádolja a lélektani szellemben magyarázó ú. n. pozitivistá nyelvtudományt, hogy a lelki élményt megfosztja a tevékeny Éntől, a nyelvi jelenségek föltételeit, okait nem a beszélő emberben, ennek gondolkodó, érzelmi és akarati tevékenységében keresi,

¹ Grammatik, logik u. psychologie. 1855. Philologie, geschichte u. psychologie. 1864. Assimilation u. attraktion, psychologisch beleuchtet. Zs. f. völkerpsych. 1860. I. 83—179.

² Gebrauch des conjunctivus u. optativus im sanskrit u. griechischen. 1871.

³ Junggrammatische streifzüge im gebiete der syntax. 1883.

⁴ Prinzipien d. sprachgeschichte. 1880,¹ 1920.⁵

⁵ Völkerpsychologie. I—II. k. Die sprache. 1900,¹ 1911—1912.³ Az első kötet 4. kiadásban is megjelent. Sprachgesch. u. sprachpsychologie. 1901.

hanem magukban a dolgokban, a nyelvi jelenségekben. A pozitívista nyelvbűvár az okságot nem a beszélőben keresi, hanem magában a nyelvi kifejezésben.¹ A pozitívista nyelvtudomány VOSSLERÉK szerint elvonatkoztatja a nyelvi jelenségeket a beszélő egyéntől, s önnönmagukból akarja őket megmagyarázni; az Én öntevékenységet nem veszi figyelembe, passzív szerepre, tétlenségre kárhóztatja, s magukat a tudattartalmakat, a nyelvi jelenségeket teszi meg tevékeny elemeknek. Ezzel a pszichológiai szellemben magyarázó ú. n. pozitívista nyelvtudomány VOSSLERÉK szerint a természettudományok szellemében teljes mechanizmusba süllyeszti a lelki életet és vele együtt a nyelvtudományt, mert az Én öntevékenységet elutasítva a lelki mechanizmusba, merően passzív képzettársulási folyamatokban, magukban a társult képzetekben keresi a nyelvi jelenségek változásainak okát, holott ezeknek igazi oka a beszélő szabadon teremtő szellemében van. A pozitívista nyelvtudomány tárgya a minden szellemi tevékenységtől, minden szellemi élettől elválasztott nyelv. Minthogy a beszélőtől elvonatkoztatott beszéd már nem lehet szellemi tevékenység, azért az ily elvonatkoztatás után már csak a természeti történés módjára való mechanikus, automatikus folyamat lehet, melyben a szellem tevékenységének már nincsen semmi szerepe. Ily folyamatokra, a physis mechanizmusára és a psyche mechanizmusára zsugorodik össze az egész nyelvi élet a pozitívista módszerrel dolgozó nyelvtudományban. A pozitívista nyelvbűvárlat elérte célját, ha minden teremtő tevékenységet és szellemi kezdeményezést száműzött s a nyelvi folyamatokat visszavezette a természet és a lélek mechanizmusára.² VOSSLER egy egész fejezetet szentelt az ú. n. pozitívista nyelvtudományban uralkodó lelki mechanizmus konkrét kimutatására: Das system der grammatik.³ Lássuk tehát közelebbről, mikép nyilvánul meg VOSSLERÉK szerint a lélektani szellemben magyarázó ú. n. pozitívista nyelvtudományban a lelki mechanizmus.

a) Az analógiás jelenségeknél a pozitívista nyelvtudomány VOSSLERÉK szerint kirekeszti a lelki folyamatok tudatosságát, a beszélő egyéni szellemi tevékenységét, aktív közreműködését, kezdeményező szerepét, s az analógiás változásokat a lelki erők mechanikus működésének eredményeként tekinti. „Mechanisches kräftespiel“.⁴ „Das wirken des unbewussten analogietriebes“.⁵ A természettudományi szellemben, mennyiségi viszonyokkal dolgozó pozitívista magyarázat esetén az analógiás változásokban működő erők hordozója

¹ LERCH, Hist. franz. syntax. XVII, XX.

² VOSSLER, Gesammelte aufsätze d. sprachphilosophie. 1923. 66.

³ I. m. 63—96. l.

⁴ VOSSLER: Sprachphilosophie. 68.

⁵ LERCH: Jahrb. f. philologie. 1925. 1:93.

nem az ember, hanem maguk a nyelvi jelenségek. Ezen erők működése nem logikai, esztétikai, etikai vagy ökonomiai szempontok szerint történik, hanem a gyakori előfordulás tisztán mennyiségbeli viszonyai szerint: a gyakrabban előforduló alakok hatnak a ritkábban előfordulóakra s maguk min-tájára átalakítják őket. Pl. ma a franciában *tiendrai*, *viendrai* használatos az ófr. *tendrai*, *vendrai* helyett. Az ú. n. pozitivistá nyelv tudomány szerint ez a változás a praesensalakok (*tiens*, *viens*) hangsúlyos tőszótagbeli magánhangzójának hatása alatt történt, mert ezek az alakok fordulnak elő leggyakrabban. Azonban az idealista nyelvész nem elégszik meg ezzel a magyarázattal, azt kérdezi, miért hatott éppen csak e két igénél a praesens a futurumra. A feleletet megadja ő maga: mert az ófr. *tendrai*, *vendrai* kétértelmű volt: tartani, jönni fogok ~ feszíteni, eladni fogok. E kétértelműség elkerülésére a nyelvközösség elfogadta az egyéni hibából keletkezett *tiendrai*, *viendrai* alakot, s így ezek elterjedtek, általánosultak; vagy pedig az is lehetséges, hogy a nyelvérzék a kétértelműség elkerülésére tudatosan alkotta meg ezeket az alakokat, tehát a kétértelműség már a keletkezés okául is szerepelt.¹

b) A jelentéselhomályosulás (MEILLET grammaticalisationnak nevezi). Némely nyelvi kifejezések jelentése a gyakori használat folytán elhomályosul, pl. a határozott névelő a mutató névmásból keletkezett a rámutatás elhomályosulásával, a határozatlan névelő pedig a számnévből a számérték elhomályosulásával. A szavak jelentésének elhomályosulásában a jelentés mechanizálása, a szellem figyelmének elfordulása történt, s ezt a pozitivisták automatikus folyamatnak fogja föl.² A pozitivisták azt hiszik, hogy elegendőképpen megmagyarázták mindkét folyamatot, az analógiát és a jelentéselhomályosulást, ha a beszéd és a nyelvi alakban való gondolkodás mechanizálásának, automatizálásának tekintik őket, s mint a szellemi tevékenységnek egy pszichofizikai képzettársulási sémába való lesüllyesedését és elmerülését. Az analógia és a jelentéselhomályosulás megmagyarázására a pozitivisták fölfogás szerint fölösleges szabad szellemi tevékenységet, teremtést, alkotást, sajátos szellemi életet, személyiséget fölvenni. E két nyelvi jelenség nem az egyedüli, amelynek megmagyarázásához nem szükséges az Én tevékenysége.

c) A szóvegyülés (contaminatio) esetében az eredeti kettősség egységgé süllyed le azáltal, hogy a szellemi erő, a figyelem, mely a kettősség alapja volt, enged s megszűnik. A szellem (geist) úgyszólván elmenekül, s a nyelvi alakokat átengedi szabad kényükre egymásra való hatásuknak.

¹ VOSSLER, Sprachphilosophie. 67.; LERCH, Hist. franz. syntax. XVII. Jahrb. f. philologie. 1925. 1:93.

² VOSSLER, Sprachphilosophie. 71, 72.

A pozitívista nyelvbúvár tehát ismét magukban a nyelvi jelenségekben keresi a magyarázatot, az okot, azaz két kifejezésben, amelyek automatikusan, a beszélő tevékeny közreműködése nélkül egy harmadik kifejezést hoztak létre.¹ Mind a három folyamat, az analógia, a jelentéselhomályosulás és a szövegyülés mechanikus és asszociatív egységesítése egy eredeti kettősségnek. E három folyamattal szemben állnak a hang- és a jelentésváltozások, továbbá a jelentésselkülönödés; ezeknél az eredeti szellemi egység fölbomlik, megoszlik. Ezt a megoszlást a pozitívista nyelvtudomány a szellemtől többé össze nem tartott egység természetes széthullásának tekinti.

d) A hangváltozás a pozitívista magyarázat szerint merőben passzív, a nyelvközösség akaratától független folyamat,² rendkívül sok apró, észrevehetetlen, nem-tudatos, mechanikus eltolódások összegeződése. Magát a hangváltozást mechanikus eltérések (differenciálódás), a hangváltozások törvényszerűségét, szabályosságát pedig mechanikus egységesülés (integrálódás) határozza meg.

e) A jelentésváltozásokat az ú. n. pozitívista nyelvtudomány szintén a szellemtől ellen nem őrzött kis jelentésetlértérések természetes, automatikus, mechanikus összegeződésének tekinti. A pozitívista nyelvbúvár a hangváltozások indító okát a hangérzet, a hangkép és a hangképzés között természetesen előforduló eltérésekben találja meg, hasonlóképpen a jelentésváltozások³ indító okát a szónak képzettartalom-megjelenítő szerepe és annak megértése között természetesen előforduló eltérésekben.

f) Míg a szövegyülés esetében a beszélő jelentésbeli szempontból eredetileg bizonyos mértékben hasonló nyelvi jelenségeket alakilag is azonosoknak fog föl a szellem tevékenységének hiánya következtében, addig a jelentésselkülönödés, jelentésmegoszlás (bedeutungsdifferenzierung) esetében alaki szempontból eredetileg bizonyos mértékben különböző nyelvi jelenségeket a szellem tevékenységének hiánya következtében jelentésbelileg is különbözőknek fog föl. Pl. a német *Rabe*, *Rappe* eredetileg teljesen egyjelentésű volt, de a *Rappe* alakhoz a 16. sz.-ban a 'fekete ló' jelentése fűződött, ellenben a *Rabe* továbbra is megtartotta eredeti (holló) jelentését.

Az itt tárgyalt hat nyelvi jelenség a pozitívista magyarázat szerint csak azért jöhet létre, mert a szellem örökösége megszűnik, a figyelem tevékenysége merően tétlen állapotba süllyed. Keletkezésük föltétele: a figyelem elfordulása, a gondolkodó tevékenység lesüllyedése a képzettársulások

¹ Uo. 74. LERCH, Hist. franz. syntax. XVIII.

² LERCH, Jahrb. f. philologie. 1925. 1:101; VOSSLER, Sprachphilosophie. 78. PAUL, Prinzipien. 32, 55.

³ VOSSLER, Sprachphilosophie. 80.

automatizmusába, a beszéd és a hallás elmerülése a fonétika és az akusztika mechanizmusába, a megkülönböztetés és a ráemlékezés eltűnése az összetévesztés és a feledés homályában. A pozitivista magyarázat esetén mindaddig nem lehet szó analógiáról, míg élénken él a beszélő emlékezetében a nyelvi alakcsoportok különbözőségének képzete; nem lehet szó hangváltozásról, míg a beszélő- és a hallószervek működése fölött őrökdi a figyelem; nem lehet szó jelentéselhomályosulásról, míg a szavak jelentésének képzete erős és élénk; nem lehet szó jelentésváltozásról, míg a hallgató teljesen megérti azt, amit a beszélő ki akar fejezni; nem lehet szó szövegyülésről, míg a hasonló képzetek nem keverednek össze; nem lehet szó jelentésselkülönödről, míg az összetartozó nyelvi jelenségeket valami összetartja. Így tehát az egységesítésen alapuló nyelvi változások (az analógia, a jelentéselhomályosulás, a szövegyülés) a szellem megkülönböztető tevékenységének, az elkülönödrésen alapuló nyelvi változások (a hang- és jelentésváltozások, továbbá a jelentésmegoszolás) pedig a szellem összetartó tevékenységének hiányából erednek. Az egész nyelvi élet a pozitívizmus szerint nem más, mint a nyelven belüli ide-odahullámrzás a nyelvi egységesítés és elkülönödrés között. A nyelvi változások nem a beszélő tevékenysége következtében jönnek létre, hanem a nyelv passzív részese azoknak (sie werden von der sprache erlitten). Midőn a pozitivista a nyelvi jelenségeknek változást, fejlődést tulajdonít, akkor nem a szellem tevékeny működését tételezi föl, hanem teljes passzivitását. A nyelvi változások története nem más, mint szenvedéstörténet. „Der grammatiker lehrte uns das fatum, das alle wörter über kurz oder lang ereilen muss“.¹ LERCH² is hangoztatja folyton a szellemnek a pozitívizmustól való tértlenségre kárhoztatását. Minthogy a pozitivista nyelvbúvár a beszélő nyelvteremtő erőit és tevékenységét tagadja, minthogy a beszéd szerinte teljesen öntudatlanul megy végbe, azért új nyelvi jelenségek keletkezését nem képzelheti el másképp, mint merően véletlenül, mint a szellem tevékeny működése hiányának eredményét.

2. A pozitívizmus a nyelvi változások keletkezésének okait lelki mechanizmusban, azaz magukban a nyelvi jelenségekben és ezeknek mechanikus egymásrahatásában keresi, az idealizmus³ vele ellentétben a tudatosan, szabadon teremtető, tevékenyen működő autonóm szellemben. A nyelv nem a tudat küszöbe alá merült képzetek passzív földidőződése, reprodukciója, nem mechanikus képzet-társulások eredménye, hanem a szellem teremtető tevékenysége,

¹ VOSSLER, Sprachphilosophie. 90, 87, 245, 246, 189, 32, 92.

² Hist. franz. syntax. I: XIX.

³ VOSSLER, Positivism. u. idealism. 10, 18, 50, 63, 88, 24. Sprache als schöpf. u. entw. 43, 44, 49. Sprachphilosophie 94.

produkciója. A nyelv a szellem tevékenységének kifejezése, így tehát nem lehet alávetve a természetben uralkodó mechanizmusnak. A pozitivizmus alaptévedése az, hogy összekeveri a nyelvi változások föltételeit az okokkal. Egy nyelvi változás sohasem lehet oka egy másik változásnak, legföljebb csak föltétele. A nyelvi változások igazi hatóókait kell keresni, de ezek mellé a föltételek mennél nagyobb seregét kell sorakoztatni. Valamely nyelvi változás okának azonban nem szabad ismét más körülménytől meghatározottnak lennie, tehát semmiképpen sem lehet phaenomenon, hanem csak noumenon. Az ok az emberi szellem az ő kimeríthetetlen egyéni intuícióival, az ő belső szemléleteivel, αἰσθησις-ével; a filológiának egyeduralgó királynője az esztétika. Az idealista nyelvtudomány föladata tehát: kimutatni, hogy a szellem egyedüli hatóoka valamennyi nyelvi jelenségnek. A nyelv igazi mivolta belső, szellemi teremtő tevékenység: intuíció. Minden nyelvi jelenség az egyéni szellem alkotása, teremtése. Az összes nyelvi változások keletkezését a beszélő egyén egyéni intuícióból mint szabad, egyéni teremtetést kell megmagyarázni. A nyelvi változásoknak esztétikai, azaz a beszélő szellemi sajátosságában rejlő okuk van. A nyelv azonos a szellemmel. „Mi a mi német anyanyelvünket mint kultúrvagyont, mint kultúrtörkét becsüljük, mert benne le vannak téve s benne kamatoznak a német szellem alkotásai.”¹ A nyelv nem kész mű, nem az ember agyában elraktározott beszédképzetek rendszere, amely önmagától, a beszélő tevékeny közreműködése nélkül változik, így tehát a nyelvi jelenségek nem is magyarázhatók meg önmagukból, elvonatkoztatva a beszélőtől. A nyelv a beszélő alkotása, az ő gondolatainak, érzelmeinek kifejezője, s ezekben van a nyelvi változások oka is.² A hangok változásainak előidézője nem autonóm erők szövődéke, amelyek teljesen önkényük szerint majd működnek, majd nem, hanem a gondolkodó, érző és akaró egyén. Az idealisztikus nyelvtudomány nem csupán a képzetfolyamatok mechanizmusával foglalkozik, azaz csak a nyelv intellektualisztikus oldalával, hanem a beszélő tudatállapotainak a nyelvi jelenségekben megnyilvánuló érzelmeivel, akarati elemeivel is; s midőn tisztán intellektualisztikus szempontból vizsgálja is a nyelvi jelenségeket, akkor sem tekinti őket mechanikus törvényszerűséggel végbemenő, hanem szabad, szándékos, tudatos folyamatoknak. Minthogy a nyelv az idealizmus szerint intuíció,³ azért csak a kiválasztottak, a hivatottak vesznek részt a nyelvteremtő munkában.

¹ VOSSLER, Geist u. kultur in d. sprache. 1925. 130.

² LERCH, Hist. franz. syntax. 1 : X, 25 Jahrb. f. philologie 1925. 1 : 118.

³ VOSSLER, Geist u. kultur in d. sprache. 261. Positivism. u. idealism. 50. Sprache als schöpf. u. entw. 120.

A nyelvteremtő szellemet csak kiváló művészek tudják megragadni és alakilag kifejezni, ezért az esztétikai hangtan szempontjából csak a nagy költőknek lehet szerepük.

3. Az egyéni eredetű, azaz az egyetlenegy vagy kevés számú egyénből kiinduló nyelvi változások közül az idealizmus szerint egyesek fennmaradnak, elterjednek, mások nyomtalanul ismét eltűnnek. A nyelv fejlődése úgy történik, hogy az egyéni, alkalmi jelenség általánossá, szokásossá válik.¹ A nyelvi fejlődés megértéséhez tehát nem elegendő csak az illető nyelvi jelenségek keletkezésének okait kimutatni, hanem ezeken kívül az elterjedés okait is föl kell tárni, hacsak nem esnek egybe, sőt az idealista fontosabbnak tartja az elterjedés okainak kutatását, mint a keletkezését.² A nyelvi változások elterjedése sem passzív módon, az utánzás, szokás mechanizmusa szerint történik a beszélő szellemi tevékenysége nélkül. Nem igaz, hogy a beszélő egészen passzív módon, képzetfolyamatainak mechanizmusától vagy anyanyelvének hagyományától engedi magának diktálni a kifejezésmódokat. A nyelvtudományi idealizmus szerint az elterjedés okai csakis abban kereshetők, hogy az illető nyelvi változások megfeleltek a beszélő egyének többségében uralkodó szellemi szükségleteknek és irányzatoknak.³ A számtalan sok egyéni hangváltozás közül mindig csak azok maradnak fenn és terjednek el, amelyek úgyszólván a levegőben lebegnek, amelyek iránt a nyelvközösségben bizonyos hajlam él.⁴ A nyelvszokás törvényszerűsége, szabályossága az illető nép szellemi sajátosságaiban rejlik. Az idealista nem tekinti a nyelvi újításokat szellemi tevékenység nélküli termékeknek, amelyek bármely időben keletkezhetnek és elterjedhetnek, hanem azon történeti korszak szüleményeinek, amely őket nyelvkészletébe fölvette. Az idealista a nyelvet mindig történeti szempontból tekinti. Valamely nyelvi újításnak a nyelvközösségtől való elfogadását, általánossá válását az illető nyelvközösség lelki szükségletei, ízlése, az illető kor gondolkodás- és érzésmódja határozza meg (seeliches Bedürfnis, geschmack der sprachgemeinschaft, geistesrichtung oder denkweise der epoche, vorherrschende richtung des denkens und fühlens einer epoche).⁵ Az idealisták ezen fölfogásához más nyelvbúvárok is hajlanak. AMMANN⁶ az egyes hangalakok küzdelmében, a hangváltozások elterjedésében nem a vak véletlen játékát látja,

¹ Utóbb i. m.: 80, 106.

² Vö. NAUMANN, Deutsche vierteljahrsschr. f. literaturw. u. geistesgesch. 1923. 1: 141.

³ VOSSLER, Positivism. u. idealism. 16, 17.

⁴ Ua. Sprache als schöpf. u. entw. 118.

⁵ LERCH, Hist. franz. syntax. 28, XX, 21, 22, 32, 13. Festschr. f. Ph. Aug. Becker. 1922. 94.

⁶ Der begriff d. gesetztes in d. sprachw. Neue Jahrb. 1920. 25: 199.

hanem szellemi erők küzdelmének kifejezését. SCHÜRR¹ a nyelvtörténet végső föladatának a nyelvi változások és a kor-szellem kapcsolatának kimutatását tartja.

A nyelvtudományi idealizmus konkrét módon is igyekezett bemutatni a nyelvfejlődés, a nyelvi változások keletkezésének, de főképp elterjedésének összefüggését a kor szellemi áramlataival, a művelődéstörténeti tényezőkkel („Kulturbegründung“. HORN V., Stand u. aufgaben d. sprachw. 1924. Festschr. f. W. Streitberg. 584.):

VOSSLER, Zur entstehungsgeschichte der franz. schriftsprache. Germ.-rom. monatsschr. 1911. Charakterzüge u. wandlungen des mittelfranz. Uo. 1912. Majd részletesebben, könyv alakjában: Frankreichs kultur im spiegel seiner sprachentwicklung. 1913.¹ Vö. Nyelvtud. 5: 73. 1921.² VOSSLER maga így fejezi ki e művének s egyúttal egész nyelvtudományi irányának célját: A francia kultúrának a francia nyelv fejlődésének tanulmányozásából merített ismerete: az egész francia szellemi életnek vizsgálata, amennyire ez a francia nyelvstudás alapján megtehető, ez könyvemnek közelebbről meghatározott célja. 2. kiad. 374. Neue denkformen im vulgärlatein. Festschr. f. Ph. Aug. Becker. 1922. 170—191. Geist u. kultur in der sprache. 1925. VOSSLER mellett a nyelvtudományi idealizmus főképviselője: LERCH E.: Die verwendung des roman. futurums als ausdruck eines sittlichen sollens. 1919. Hist. franz. syntax. 1925. I. Die Aufgaben d. rom. syntax. Festschr. f. Ph. Aug. Becker. 1922. 81—100. NAUMANN, Versuch einer geschichte d. deutsch. sprache als geschichte d. deutsch. geistes. Deutsche vierteljahrsschr. f. literaturw. u. geistesgesch. 1923. I. 139—160. FINCK, Der deutsche sprachbau als ausdruck deutsch. weltanschauung. 1899. Vö. még: TROSTLER, Nyelvtudomány és idealizmus. Nyr. LIV, 21. JORDAN, Der heutige stand d. rom. sprachwissenschaft. Festschr. f. Streitberg. 1924. 589. JABERG, Idealistische neuphilologie. Germ.-rom. monatsschr. 1926. 1—25. Jellemző az idealisztikus nyelvtudományi irány eszméinek térhódítására, hogy TEUBNER külön könyvjegyzéket adott ki ily irányú munkákról: Kulturpsychologie in den neueren sprachen. Ein arbeitsbericht dem 20. allgemeinen neuphilologentag gewidmet. 1926.

A nyelvi változásoknak és a kor műveltségi viszonyainak, szellemi áramlatainak kapcsolatára alapítják az idealisták azt az alapelvüket, amely szerint a nyelv fejlődésében a felsőbb, műveltebb társadalmi rétegeknek van főszerepük. A nyelv fejlesztése, tökéletesítése, finomítása a felsőbb, műveltebb rétegből indul ki, az alsóbb, műveletlenebb társadalmi rétegek nemcsak nem fejlesztik a nyelvet, hanem inkább hagyják elszegényedni² és elsatnyulni, ha magukra vannak hagyatva. LERCH³ azt mondja, hogy ez az eszme

¹ Sprachw. u. zeitgeist. 69.

² Ily ú. n. pozitivisták szólásmódok az idealistáknál is előfordulnak közbe-közbe!

³ LERCH, Hist. franz. syntax. XXIII, 32. Über das sprachliche verhältnis von ober- zu unterschicht. Jahrb. f. philologie. Die aufgaben d. roman. syntax. Festschr. f. Ph. Aug. Becker. 1922. 17.

VOSSLERTől ered, aki leküzdötte az alsóbb, műveletlenebb néprétegek nyelvteremtő erejének romantikus túlbecsülését és a *szellem*, a *művelődés* fogalmának újra visszaszerezte az őt megillető becsületét a nyelvtudományban. Pl. valószínűen a műveltebbek, sőt talán éppen a grammatikusok voltak azok, akik nem tűrték a *(je) chant* alak szóvégi mássalhangzójának mássalhangzók előtt való elnémulását, hanem ezt kiejtették *s chante*-nak írták. Ez LERCH¹ szerint egy a sok bizonyosság közül arra, mily nagy hatással van a nyelvre az a kevés-számú egyén, amely tudatosan bánik a nyelvvel, ráeszmél a nyelvi élet folyására. Vagy pl. LERCH² szerint a lat. *consuere* > *cónsuere* > *cósere* > **cosre* > *cosdre* > *cousdre* > mai fr. *coudre* hangtani fejlődése csak oly korban volt lehetséges, amelyben hiányzott a fölsőbb, műveltebb társadalmi osztálynak a nyelv fölött való őrködése, úgyhogy a nép kényelmesebb, hanyagabb kiejtése állandosulni és elterjedni tudott. WUNDT — szintén tévesen — éppen ellenkezőleg a műveltségi hatásoknak tulajdonítja az ilyen hangfejlődéseket, a műveltség haladásával ugyanis gyorsulnak a képzetfolyamatok és velük kapcsolatosan a beszédtempó és a hangképzés.

4. Minthogy a nyelvtudományi idealizmus szerint az esztétika a szellemi kifejezés tudománya, a nyelv pedig a szellem kifejezése, azért az idealizmus sarkalatos alapelvül vallja azt, hogy a nyelvi jelenségek esztétikai jelenségek, művészi termékek, a nyelvtudomány pedig mint a szellemi kifejezések története művészettörténet a szó legtágabb értelmében.³ Itt nyilvánvaló CROCE B. hatása (*Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*. 1912.⁴ *Identità della linguistica con l'estetica*. 167. l.). A nyelv elsősorban tisztán elméleti, belső szemléleti és egyéni tevékenység, tehát művészet.⁴ Minden nyelvi változás és fejlődés végső eredményben a beszélő egyén ízlésének, művészi érzékének terméke. A nyelvtudomány föladata az, hogy a nyelvi jelenségek változásait ne csak az összes természeti és művelődési tényezők együttes működéséből magyarázza, hanem egyúttal mint a beszélő nyelvérzékének és a nyelvre vonatkozó ízlésének termékeit.

5. Minthogy a nyelvtudományi idealizmus szerint a nyelv a teremtő szellem egyéni, szabad alkotása, esztétikai jelenség, művészeti termék, azért szerinte a természettudományi mechanizmus szellemében magyarázó lélektan nem nyújthatja a nyelvi jelenségek valódi, egyedüli és végső magyarázatát,

¹ Hist. franz. syntax. 32.

² Uo. XXI. Jahrb. f. philologie. 1925. 1: 114.

³ VOSSLER, Positivism. u. idealism. 10.

⁴ Ua. Sprache als schöpf. u. entw. 16, 18.

hanem csak az esztétika, a stilisztika.¹ A WUNDT-féle lélektan a pszichofizikai törvényekkel foglalkozik, amelyek szerint — vagy a föltételekkel, amelyeknek hatása alatt szellemi életünk végbemegy. Az esztétika lelkünk megismerő tevékenységével foglalkozik. Az esztétika a szellemet mint más körülményektől meg nem határozott okot vizsgálja, s amennyiben teremtő tevékenységet fejt ki; a lélektan ellenben mint más körülményektől meghatározott teremtményt, mint phänomenont. Amit az esztétikai nyelvvizsgálat megmagyaráz, azt a naturalisztikus lélektan a legjobb esetben csak leírhatja.² A lélektan csak a föltételeket mutathatja ki, amelyeknek közreműködése következtében a nyelv megváltozik, de a változások igazi okait nem. A lélektannal a nyelvtudomány nem éri el célját, csak kerülő úton a stilisztikán keresztül jut el a szellem műhelyébe. Az egész hangtan az esztétikai, művészi hangsúly alapelvén nyugszik.³ Az esztétika a szellemi kifejezések tudománya, a nyelv szellemi kifejezés, tehát a nyelvtudomány az esztétikának egy része. Minden nyelvtudományi vizsgálat csak esztétikai lehet. A nyelvtudomány a belső szemlélő tevékenységre épített történeti tudomány. A stilisztikának, esztétikának ki kell mutatnia, hogyan vannak meghatározva a beszélő egyéniségétől, intuíciótól a nyelvi kifejezések. VOSSLER⁴ szerint az idealisztikus nyelvtudomány rendszere ez: 1. a tisztán *esztétikai* nyelvszemlélet, azaz az abszolút haladás, változás, a szabad, egyéni alkotás, teremtés mozzanata; 2. az *esztétikai-fejlődési* vagy egyszerűen *fejlődéstörténeti* nyelvszemlélet, azaz a relatív haladás, változás, a törvényszerű, szabályos fejlődés és a kollektív alkotás, teremtés mozzanata. A nyelvi jelenségeknek mind a keletkezését, mind az elterjedését tehát VOSSLER szerint csak az esztétika magyarázhatja meg. A természettudományi szellemben⁵ magyarázó lélektan csak lehetőségeket állapíthat meg, de nem tudja megmagyarázni, miért valósultak meg ezek a lehetőségek a nyelvközösségnek éppen abban a körében és éppen abban az időben, a nyelvközösség más körében és más időben pedig nem. A lélektani nyelvmagyarázó módszer a nyelvi újtásnak, változásnak csak keletkezési föltételeit tudja megállapítani, de nem tudja okát adni annak, miért fogadta el a nyelvközösség, vagy miért vetette el. Minthogy az esztétika az a tudomány, amely valamely szellemi alkotásból beleéléssel (einfühlung) az alkotó szellemének intuícióit tárja föl, azért az a nyelvvizsgálati

¹ VOSSLER, Positivism. u. idealism. 10.

² Ua. Sprache als schöpf. u. entw. 23.

³ VOSSLER, Sprache als schöpf. u. entw. 132, 81.

⁴ Positivism. u. idealism. Előszó, 10, 96, 1, 77, 93—4. Sprache als schöpf. 19.

⁵ LERCH, Hist. franz. syntax. 21, 28.

módszer, amely valamely nyelvi jelenségből beleéléssel a beszélő intuícióit állapítja meg, esztétikai. Ez az esztétikai módszer a nyelvi változások lelki értékét (seelische wertigkeit) igyekszik megtalálni, a nyelvet a maga igazi mivoltában tekinti és vizsgálja, azaz mint művészetet, mint a szellem intuíciójának alak kifejezését. LERCH szerint azonban történeti jelenségeket — s ilyen a nyelv is — csak történeti úton lehet megmagyarázni. Az esztétika tehát magában nem nyújthatja valamely nyelvi jelenség elterjedésének okát, az egyéni nyelvi újítás ugyanis csak akkor terjed el, ha esztétikai értéke megfelel az illető korban uralkodó művelődési, szellemi áramlatok irányzatának. Szerinte csak a történeti módszer (historische methode) tárhatja föl valamely nyelvi változás fennmaradásának, elterjedésének, általánossá válásának igazi okát, tehát csak ez adhatja valamely nyelvi változás teljes magyarázatát. A különböző történeti korok szellemi áramlatainak figyelembevétele nélkül igazi nyelvi magyarázat nem lehetséges. „Als historische methode können wir nur diejenige anerkennen, die das aufkommen oder die bevorzugung der einzelnen wendungen zu den geistigen und kulturellen strömungen der verschiedenen epochen in beziehung setzt und aus ihnen heraus erklärt.“ „Die sprachgeschichte ist geschmacksgeschichte, oder besser: geschichte der seelischen strömungen.“¹

(Folytatjuk.)

KLEMM ANTAL.

A magyar Thália nyelve.

Minden foglalkozási ágnek megvan a maga külön nyelve, mely az általánosan használt nyelvtől egyben-másban különbözik. A közismert szavaknak új fordulatai, új oldalmegvilágításai, bizonyos eredeti összetételek, elferdített szavak vagy esetleg egészen idegenszerűen hangzó szólások jellemzik e különböző műveltségi körök nyelvét.

Ezeket a külön nyelvelágazásokat számon tartani kétségtelenül egyik feladata a nyelvtudománynak. A kutatás, a megfigyelés számára azonban némi nehézség rejlik abban, hogy e sajtóságos szóalkalmazásoknak csak igen kevés hányada kerül bele az irodalomba, legtöbbje egy aránylag kis körnek élőszó-használata marad, s így a nyelvésznek nem mindig van alkalma rá, hogy megfigyelje őket.

A színházi életnek éppen úgy megvan a maga tolvajnyelve, akárcsak a vadászatnak, a katonáskodásnak, a sportoknak, mesterségeknak stb. S érdekes, hogy bár a színház, s mindaz,

¹ LERCH, Hist. franz. syntax. 25, 28. Die aufgaben d. roman. syntax. Festschr. f. Ph. Aug. Becker. 1922. 95.

ami hozzákapcsolódik, páratlan népszerűségnek örvend, még e szóhasználatból is nagyon kevés elem válik általános keletűvé.

Maga a közönség nem is tudja, hogy ő rá vonatkozólag is van a függönyök mögötti világnak egynéhány fordulata. Annyit még talán tud, hogy a *táblás ház* telt házat jelent, amikor a „Minden jegy elkelt” szövegű táblát kiakasztják a pénztár elé. De azt már nem tudja, hogy ha a kassza kevés jegyet adott el, s a színház igazgatósága — nehogy a nézőtér ürességének kellemetlen hatása átragadjon a jegyet pénzen váltott közönségre — két kézzel szórja a szabadjegyeket, s az ilyen házról azt mondják, hogy *vattázva* van.

De a közönség viselkedésére is van szava a színészvilágnak. Ha a színészek valami jelenetet kedvvel játszanak, s a publikum a maga tetszésével szinte együtt játszik velük (s ez együttjátszás nélkül fabatkát sem ér az előadás), olyankor *fenn van a darab*, — ha azonban a színész kedvetlen, a jelenet vontatott, s a közönség is únottan nézi, akkor *leesett a darab*. Megesik azonban, hogy a deszkákon a legnagyobb lelkesedésű munka folyik, s a közönség mégsem tud belemelegedni, — ilyenkor *skótok ülnek a nézőtérén*. Hogy e kifejezésnek mi a magyarázata, azt pontosan senki sem tudja megmondani, — talán azt akarja jelenteni, hogy úgy viselkednek, mintha nem is magyarok volnának, hanem idegenek.

Megeshetik, hogy a közönség közül valaki valami színházi összeköttetés révén bejut a *rivalda* mögötti világba. (Magának a *rivaldának* semmi köze a *rivalni* igéhez, hanem a *ribalta* olasz szónak magyar fordítása.) Ez a naiv idegen igen sok nyelvi furcsaságot fog tapasztalni a színpad környékén. Ha próba idején kerülhet fel a nézőtérre a színpadra, akkor nem kell körüljáradnia a páholyok mögötti kis vasajtóhoz, hanem egyenesen a *rendezői hídon* mehet át, mely a nézőtér jobb- vagy baloldalán a zenekart áthidalva köti össze a két fő színházi tágasságot. Amint a színpadra lép a próbára várakozó színészek közé, rögtön különös szavak ütnek meg a fülét. Hallja, amint az egyik panaszkodik, hogy olyan szerepet *osztottak rá*, ami egyáltalában *nem fekszik neki*. Még hozzá a legérdekesebb részeket *húzták* is a szerepéből. A másik a sűgővel tanácskozik; tegnap egyik darabba hirtelen *be kellett ugrania*, ezért a mai próbára még nem tudta megtanulni a szerepét, *adja fel* hát neki értelmesen *a szót*. A harmadik aziránt érdeklődik, hogy vajjon csakugyan *kijön-e a darab* a jövő hétre, hiszen az egész még nagyon *nyers*, nem volna-e jobb, csak két hét múlva *kihozni*? A negyedik legyint rá: mindegy, úgyis csak kevésszer fog *menni*. (E kifejezést már a nyolcvanas években is használták. L. CSIKY ARNOLD c. regényét [80. l.]: „Bánk bán fog *menni*.”) Az ötödiknek ismét a sűgővel van baja; rátámad, amiért tegnap olyan halkán sűgött, hogy nem hallotta, és kénytelen

volt *halandzsálni*, vagyis tücsköt-bogarat összebeszélni, amíg végre meg nem hallotta a szöveget. (A szerep szavaitól való ez eltérést valaha *stilizálás*nak nevezték. L. VÖRÖSMARTY színibírálatait: Összes Munkái VIII. k. 162. l.) Egypáran — köztük persze a darab szerzője — a *diri* fukarságát szidják, amiért nem festetett új dekorációkat, pedig ez a *díszlet* már éppen a tizedik darabban *játszik*.

A laikus látogató már szédeleg a furcsa kifejezések özönétől, amikor egyszercsak önelégedetten kezd mosolyogni a *végző* hallatára. Ezt legalább ő is ismeri. A következő percben azonban megint magyarázatra szorul: Hallja, hogy beszédjükből a színészek énekrészeket és *prózát* különböztetnek meg ugyanazon darabban, holott ő úgy tudja, hogy az éppen játszandó műnek nem énekelt részei is versben vannak írva. Hamarosan megérti azonban, hogy a színházi emberek a darabnak nem énekelt részeit, vagy a nem énekes darabokat a maguk egészében — akár versesek, akár nem — *prózá*nak nevezik.

Ha a kíváncsi idegen még tovább figyel, megismerkedhet a sok színpadi mesterember nevével is. Elsősorban a *díszlet-mester*be vagy röviden *díszmester*be botlik bele, aki a *díszletező* munkások vezetője. Megismerkedik a *világosítókkal* és főnökükkel, a *világosító mesterrel*, akik a színpadot fényeffektusokkal látják el. Gyakran hallja szólítani a *bútortárost* vagy *bútorost*, a *ruhatárost*, a *kellékest*, aki a színpadi apróbb holmikat tartja számon és a *zsinórmestert*, aki a *zsinórpادلás* felügyelője. Ott látja futkosni az *ügyelőt*, aki a rendező utasításainak végrehajtója, kezében a *vezérlappal*, melybe minden végző és *külső instrukció* (zaj, mozgás stb.) be van jegyezve. Ő figyelmezteti a szereplőket, hogy mikor kell a színre lépniük, ő adja a jelt a *mókusoknak* (statisztáknak), hogy mikor kell *külső zajt* csapniuk.

Ha a mi érdeklődő látogatónk a próbák különböző fajtáiról akar tudomást szerezni, akkor a következő felvilágosításokat adják neki: Ami éppen most folyik, az a *rendelkező-próba*, ahol a rendező mindenkinek megmondja, hogy hová kell állnia, ülnie, honnan bejönnie és hol kimennie. A rendező kezében ott van a darab *rendező-példánya*, melybe a szöveg mellé be vannak jegyezve a járások, állások, a díszletek szkematikus rajza stb. Az így rendezőileg előkészített tervet nevezik a darab *berendezésének*.

A rendelkező-próba követni szokta az *olvasó-próbát*, melyen maga a szerző olvassa fel a szereplőknek a darabot. Az olvasó-próbát gyakran az *összeolvasó-próba* helyettesíti, mikor is a szerző helyett a színészek olvassák fel szerepüket.

A rendelkező-próba után következnek az *emlékpróbák*, melyek az előbbinek ismételései, s ahol már a színészek — persze a sugó után — könyv nélkül mondják szerepüket.

Az emlékpróbákkal párhuzamosan tartják meg a *diszletpróbát* is, amikor is a színpadot úgy dekorálják, akárcsak este, hogy a díszletek hatását ítélhessék meg.

Ha a darab már jól megy, s a színészek játéka s az együttesnek tempója kifogástalan, akkor tartanak egy *házi főpróbát* (nevezik *jelmezes főpróbának* is) csupán a leg-szorosabb színházi emberek számára, majd pedig megtartják az igazi főpróbát is. Ennek ismét két fajtája van. Egyik a *sajtófőpróba*, amelyen csak a lapok kritikusai lehetnek jelen, a másik a *nyilvános főpróba*, melyre „az arra illetékesek” mind bemehetnek. Az arra illetékesek rendesen mindazok, akiknek színész vagy kritikus ismerősük van, akik a szerzőnek rokoni vagy jóbarátai, de éppen úgy illetékesek a páholy-nyitogatónók sógorasszonyai is, akik ilyenkor, a főpróba tartamára felfüggesztik Garay-téri kenyérkeresetüket.

A laikus látogató, — ha figyelmével végigkíséri a színház munkáját, — meglepetve látja, hogy az előadáson a rendező már alig jelenik meg a színpadon. Legfeljebb egyszer-kétszer átmegy rajta, azután a nézőtéren foglal helyet, s az ügyelő *ügyeli le a darabot*.

Ilyenformán a mi újdonsült színházi emberünk a kulisszák mögött rövid idő alatt is sok eredeti dolgot tapasztalt, s biztonnyal megállapítja, hogy ezek között nem utolsó érdekességűek a szokatlan és különös nyelvi sajátságok.

GALAMB SÁNDOR.

A magánhangzó-illeszkedés történetéhez.

A magyar magánhangzók történetében fontos szerepe van a hangzó-illeszkedésnek. Kétféle magánhangzó-illeszkedést szoktunk megkülönböztetni: az egyik a hangzóknak magas és mélyhangúság szerint való hasonulása, melyet azonban a mélyhangú tövek egy csoportjának magashangúvá váló válása és az ennek következtében létrejött vegyeshangúság (l. MELICH: Szily-Emlék; GOMBOCZ: MNy. VIII, 105) erősen megingatott, a másik az ajakhangzós illeszkedés. Az illeszkedésnek e két faja azonban mai nyelvjárásainkban sem nyilvánul meg egyformán. Így több helyütt egyes képzők és ragok nem illeszkednek. A Királyhágón túl pedig igen tökéletlen az ajakhangzós illeszkedés. Ezzel szemben pl. a göcseji nyelvjárásban még ilyen illeszkedett alakok is vannak: *űög*, *űveg*’, *sűög*, *sűveg*’, *ökrö*, *öklö*, *ütöttö*, *sűlvö*, *döglövvö* stb. (Nyr. XIII, 257). E tökéletesebb ajakhangzós illeszkedéshez hasonló az illeszkedésnek az a faja, melyet HORGER figyelt meg Maros-Torda legdélibb sarkának négy községében (Nyr. XXXII, 561). Csakhogy itt nem az *ö* és *ű* hangok körében van meg az illeszkedés, hanem a nyílt *a*, *e* hangok utáni *o*, *ē* vált szintén *a*, *e*-vé, vagyis itt

tulajdonképen nyilthangzós illeszkedéssel van dolgunk. Pl. *szaparadik, hónapas, papak, ahaz, gyalag, nagyak, nagyobb, azak, malam, maradatt, esett, kezdek, kelek, lélked* stb.; de: *sírok, csúszom, gondolok, híméz, ítélém, mennyék* stb. Tárkányon (Bihar m. SZENDREY: Nyr. XLIII, 161—168) *a, e* már sok egyéb esetben is előfordul, viszont többeli *ē* után egyéb nyelvjárások nyílt *e*-jének is *ē* felel meg. Pl. *kěték*, de *ülek*; *kévészés*, de *bűnes*; *dērēg*, de *dübeg*; *ērēmēt*, de *üstet*; *kēnyvē*, de *csüre* stb.; itt tehát a magashangú szavakban középzárt-ságú illeszkedés van. Szabófalván (Moldva) pedig az *o* után következő *a* vált *o*-vá; pl. *bogorokot, fogotlonn, dobtom, bogorom* stb. (WICHMANN: Nyr. XXXVII, 199—200); itt a mélyhangú szavakban van középzárt-ságú illeszkedés. Sőt egyes alakokban még zárthangzós illeszkedéssel is találkozunk. Pl. *dühüs* (Vépvidék Nyr. XXXIX, 173; Domokos Nyr. XLII, 13; Nagykanizsa NyF. XLVIII, 10; Fogaras Nyr. XLII, 108; Székelyföld, Őrség MTsz.), *rühüs* (Fogaras Nyr. XLII, 108), *vürüs* (Moldva Nyr. IX, 482), *surgus* (Moldva Nyr. XXXVII, 368.)¹

Az a kérdés, nem voltak-e a régi nyelvben is az illeszkedésnek hasonló módon tökéletesebb változatai. Ha ebből a szempontból először is XIV—XVI. sz. -i nyelvemlékeinket, tehát a középmagyar nyelvet megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy elsősorban a képzők és ragok előtt többeli *a, á* utján igen gyakori az *a*. És pedig a névszó-töveknél nem csupán azokban a szavakban látjuk ezt, a melyeknél *e* jelenséget legtöbb mai nyelvjárásunk és a köznyelv is mutatja:

ág, ágy, hát, ház, láb, lágy, máj, nyáj, nád, nyál, szál, tál, vár, zár (vö. TMNy. 282), továbbá *agy, fark, galy, had, haj, hal, hárm-, hárs, kád, kosár, madár, mag-* (magam, stb.), *mocsár, mozsár, nyak, nyár, oldal, sár, számár, szárny, száz, tág, talp, társ, vad, vaj, váll, vas*.

Hanem ugyanezt megfigyelhetjük pl. a következő esetekben is:

agasat 1544; *Agyagas* 1402, 1453; *Agyaras* RMK. II. 183, Pázm. NySz.; *alam* Lev. T. I, 264 NySz. (=álom); *Almam* DöbrK. 163; *almam-* DöbrK. 516; ÉrdyK. 653; ÉrsK. 339; FestK. 350; CsemT. 146*, 17b; TelK. 223, 301; *almad-* ÉrsK. 34; HorvK. 234; *almak-* BécsiK. 118, 208; CsemT. 19a; KeszthK. 206; *Aalmak-* FestK. 399; *Almat* ÉrsK. 467; CsemT. 19a; *aalmath* FestK. 127; KeszthK. 361; *almath* CsemT. 19a; KeszthK. 4, 367; KulesK. 4, 335; PéldK. 80; ThewrK. 133; *almaf-* ÉrdyK. 380, 456; TelK. 377; *almas* WeszprK. 127; *aalmas* KulesK. 195; PéldK. 80; ThewrK. 133; *angyalak* ÉrsK. 343; *appaftalak* Jókai K. 1; *apoftalak-* TelK. 247; *apoftalath* KeszthK. 440; *Aranias* s vált. XIV. sz.: 7-szer; XV. sz.: 4-szer; l. még BesztSzőj;

¹ A tőszavakban is előforduló teljes hangszínbeli illeszkedésnek sok példáját sorolja fel mai nyelvjárásainkból SZABÓ S. A magyar magánhangzó-illeszkedés c. munkájában (42—51).

SehlSzőj.; *aranyas* CornK. 204, stb. (a-val fordul elő a legtöbb kódexben is); *arañnam*- BécsiK. 209; *arañam*- ÉrdyK. 264; *arañaz* BécsiK. 110, 114; *aranyaz*- CornK. 69, 193; ÉrdyK. 316; HorvK. 158; MargL. 97; -ás után: *byzontaj/ak* LányiK. 415; *czappafak*- JókaiK. 30; *asztalad* GömK. 86; -at után: *gondolata* VirgK. 144; *Azak* BirkK. 2; *azan*- JókaiK. 5, 65, 67, 81; *barmat* 1581; *Galambas* 1400 k.; *galambat* MünchK. 71; *galambak* ApK. 15; MünchK. 17, 171; PeerK. 104; *galambac* MünchK. 31; *habbak*- SzékK. 31; *halalas* BécsiK. 75; *hangas* NagyszK. 64; *haznas* MünchK. 84; *ymmaran* Jókai K. 147; *immaran* DebrK. 207; *ymaran* CsemT. 3a; ÉrdyK. 3; ErsK. 560; *Immaran* ErsK. 562; *Jacabat* WeszprK. 63; *yarmas* 1463; *iarman*- MünchK. 34; *kalandas* 1380 NySz.; *karad*- BécsiK. 30; *kazalas* 1330/1505; *lancak* LobkK. 272; *langas* BodK. 75; ÉrdyK. 77; LobkK. 299; NagyszK. 396; PéldK. 27, 28; *langat* ErsK. 303; KrisztÉ. 20; NagyszK. 75, 239; *langaz*- CornK. 260; ÉrdyK. 276, 310; GuaryK. 2; NádK. 113; *langak* ÉrdyK. 507; *Mazas* 1494; *paranchal*- Kesztk. 335; *parančal*- TelK. 83; *parancsal* WeszprK. 56; *rawazak*- ApK. 9; *Rauazac*- MünchK. 27; *Rauazas* 1356; *safas* 1497; *Saytas* 1368; *Saras*- 1476; *Sassas* 1379, 1516; *Sasas*- 1528; *zabadayt*- CornK. 256; *zamat* DebrK. 448; *Waras*- XIV. sz.; 4-szer; *varaf*- GyGl.; *uaznat* KazK. 107; *Wylagas* 1435.

Mindezek az alakok o-val is előfordulnak. Hogy azonban az illeszkedés eredete és természete ezekben is ugyanolyan, mint ama névszótövek esetében, melyek többeli a, á-ja után képzők és ragok előtt ma is a van, arra az szolgál bizonyítékul, hogy amint a régi nyelvben többeli a, á után mai o helyén o mellett a is gyakori, úgy viszont mai a helyén a után gyakran o is található. L. pl. a következő eseteket:

Agoz 1523; *agos*- 1588; *agarok* PeerK. 341; *atalom* Érdy K. 37. 238, 285; *attalom* TihK. 239; *attalod* TihK. 396; *k'falos* BécsiK. 162; *Eghazos* 1349; *hazos* ÉrdyK. 149; *kofarok* DomK. 82; MünchK. 43; *kofarom*- PéldK. 56; *labod*- BatthyK. 336; DöbrK. 205; *magod*- LázK. 37; *Mocharos* 1421; *nyayof*- PéldK. 79; *nayof*- JókaiK. 121; *rialok*- TihK. 58; *odalos* 1478; *poharok*- MargL. 36; TelK. 92; *Poharom*- CsemT. 21b; *poharom*- BatthyK. 222, 232; CsemT. 21a; ÉrdyK. 430, 432; *Zakalos* XV. sz.: 22-szer; *zamaroc* BécsiK. 143; *zamarok*- ApK. 67; BécsiK. 317; CsemT. 15b., 20b.; DebrK. 173; DomK. 255; ÉrdyK. 104; Kesztk. 274; KulesK. 251; *tarfok*- JókaiK. 13; *tharfok* ErsK. 232; *tarjom* BatthyK. 262; CornK. 360; DomK. 179, 307; ErsK. 340, 417; NagyszK. 50; PéldK. 72; TelK. 23, 44; *tarf/om*- ÉrdyK. 550, 507, 564, 426, 446; *tarfod*- DöbrK. 385; JókaiK. 51; ÉrdyK. 455; KazK. 92; LobkK. 42; TelK. 26; *tarffod* CsemT. 16a; o előfordul még az -alm-, -dalm képzők után is: *nyug-od-almomnak* PeerK. 87; *hatalmot* Tel.: Evang. 2: 332; *ragalmaz*- Tel.: Evang. 2: I. (Nyr. XLIII, 417).

Bár az igetövek esetében képzők és ragok előtt az alakrendszer kiegyenlítő hatása sokkal nagyobb volt, mint a névszótövek után, mindazonáltal a régi nyelvben többeli a, á után sokszor oly esetekben is találunk a hangot, amikor a kiegyenlítés következtében ma o hang vált általánossá.

Igy pl. a *-g* képzős *cammog*, *csapong*, *csattog*, *harsog*, *lábog*, *pattog*, *ragyog* igéknek a hangzós változatai is vannak (l. NySz.). Hasonlót látunk egyes *-gat* képzős igéknél is: *latagat* WeszprK. 52; *-valagat* BécsiK. 31. Az *-ít* képző régi *-ajt* változata is rendszerint többeli *a*, *á* után fordul elő; pl. *Alait*- ApK. 43; *alait*- BécsiK. 21, 24, stb.; BirkK. 8; MünchK. 21, stb.; KeszthK. 33; *alayt*- SzékK. 28, 39, stb.; VitkK. 31; *alahad* BécsiK. 38; *alahak* BirkK. 1, 2; *alahatoc* MünchK. 32; *assayt*- SchlSzój.; *zakayth*- 1470; *zabadayt*- CornK. 256. Elég gyakori kódexeinkben *a* többeli *a* után a befejezett cselekvés *-tt* jele előtt; pl. *el hagyattak* CornK. 229; *el hagattak* TihK. 237; *meghallatta*- BécsiK. 26; *hallattak* ErsK. 88; *hallatta* DöbrK. 125; *halatak* TelK. 291; *halattak*- BirkK. 7; DebrK. 5, 30, 85, 144, 174, 195, 581; NádK. 292, 682; NagyszK. 246; TelK. 242, 247; *halattaiból* DebrK. 607; NádK. 278—279; NagyszK. 276; WeszprK. 108; *halatayból* SzékK. 115; *halataiból* WeszprK. 7; *halattaimból* WeszprK. 34; *panazlat* JókaiK. 94; *le zalattat* LobkK. 246; *tartattak*- HorvK. 163; *waalaztatthay* CzechK. 115; *-valasztattak* DebrK. 125; *valasztattak*- TelK. 246; *valasztatim*- TelK. 268; *valasztattim* TelK. 267, 268; *walazthatthay*- FestK. 153, 288; *Valasztattak*- HorvK. 15; *valasztattait* NagyszK. 241. Sőt hasonló esetekben igeragok előtt is előfordul *o* helyett *a*; pl. *Akarad*- DebrK. 584, 585; *lakoandal* BécsiK. 2; *wagyan* ErsK. 533.

Egyes képzők is előfordulnak többeli *a* után *a* hangzós változattal:

A *hajl-ék* kódexeink korában *hajlok*, e mellett *hajlak* alakban is megjelenik. L. *hailok*- DebrK. I. 87; DöbrK. 31, 35, 52, 78; TihK. 286, 290, stb.; *haylok*- DöbrK. 39; JókaiK. 27, 40; ÉrdyK. 5, stb.; ErsK. 120, stb.; FestK. 40, 76; GömK. 56; HorvK. 62, 113; KeszthK. 22, stb.; KulesK. 22; PozsK. 41; SzékK. 46, 339; TelK. 28; ThewrK. 94; WeszprK. 129; WinklK. 289 ~ *hoylok*- ThewrK. 39. ~ *hailak* ApK. 7 stb.; BécsiK. 26, 30, stb.; DebrK. 21; MünchK. 23, stb.; TihK. 276, 386; *Haylak*- LázK. 5; *haylak*- Ap. mélt. 51; ErsK. 14, 329; FestK. 62. 263, 288; GömK. 81, 84; HorvK. 157; LázK. 224; LobkK. 249; NagyszK. 290; NádK. 665; SzékK. 360; TelK. 72, 212, 220. Ugyanilyen változatai vannak az *-ék* kicsinyítő képzőnek is a *fazék* szóban; pl. *fazok*- ApK. 6, stb.; *Fazokas* 1410 ~ *Fazakas* 1370; *fazakas* 1395; *fazak*- Helt., stb. NySz.

A szláv eredetű *-nik* > *-nuk* > *-nok* képző is gyakran fordul elő *a* után többeli *a*-val; pl. *Alnoc* MünchK. 48 ~ *alnak* BécsiK. 171; *Alnak* uo. 228; l. még NySz. *asztalnoc* Guary K. 11; *Aztalnok* 1405, 1423 ~ *Aztalnak* 1382, 1481, 1488, 1524; *Astalnak* 1486 l. még NySz. *Baynok*- 1370, 1381 ~ *Baynak* 1391, 1418, 1443; *baynak* ÉrdyK. 450; WinklK. 131; *Talnok* 1654 ~ *Talnak* 1662; *Tarnok* 1369, stb. ~ *Tarnak* 1524.

Számos szótőben is találunk *a* után *a* ~ *o* váltakozást:

Pl. *Alachony* 1437 ~ *Alachan* 1406; *Apostal* 1456 ~ *Apastal* 1453; *Apasthal* 1510; *asztog*- Helt. NySz. ~ *asztag*- BécsiK. 247; GuaryK. 5; *Bathok* 1597 ~ *Badak* 1329; *badagh* 1559; *Barson* 1421 ~ *Barsan* 1471; *galog* DebrK. 345 ~ *galag* Helt. NySz.; *Hályog*- MA. NySz. ~ *halyag*- ÉrdyK. 206; *hamos* DebrK. 63 ~ *hamas* Soós NySz.; *kapholom* LevT. I. 268, NySz. ~ *kaptalan* ÉrdyK. 451; *paplon*

1448 ~ *paplan* 1415; *vakondagh* JordK. 95 ~ *wakandag* Mel.NySz.; *zálog*-Tel.NySz. ~ *zalag*-ErsK. 545; WinklK. 39. Hasonló változatokat találunk az *Agost* (*Agaston* 1603) és *Jakab* személyneveknél is (l. OklSz., NySz.). Több szóban, mint *angyal*, *farsang*, *magyal*, *magyar*, a második *a* régebbi magashangból fejlődött (l. NySz., OklSz.).

Mindezekből az adatokból látható, hogy *a* után a következő magánhangzó is ilyen alakot szeretett fölvenni. Ugyanezt látjuk a nyílt *e*, *é* hangnál is, csak hogy itt nyelvemlékeink legnagyobb része nem jelöli a nyíltságot. De pl. a *bél*, *ég*, *fél*, *hét*, *kenyér*, *kerék*, *kéz*, *kötél*, *levél*, *nehéz*, *szekér*, *szél*, *tehen*, *veréb* (*é* < *é*-ből), *tej*, *mely*, *menny* stb. szavak után oly kevés esetben találunk *ő*, illetőleg, ha jelölik, *ë* hangot (*belőd* CzechK. 26; *egők* TelK. 188; *kenérok* DebrK. 488; *tehenék* BécsiK. 13), hogy itt is *e*, *é* — *e* nyílthangzós illeszkedést lehet megállapítanunk. Ritkán fordul elő *ö*, *ë* a *-delm* és *-elm* képzők után is (*ertelmőf*- TelK. 124; *tehenék*- BécsiK. 13).

A középmagyar korból való nyelvemlékeinkben tehát a nyílthangzók illeszkedésének egész világos eseteit lehet megfigyelni. Hogy az *a* | *e* mellett az esetek jó részében *o* | *ë*, *ö* is előfordul *a*, *e* után, sőt hogy ez többször az *a* | *e* hangot egészen háttérbe szorította, az egészen természetes következménye annak, hogy szövegi rövid magánhangzóink, még a török jövevényszavak felvétele előtt *u* | *ü*, *i*-be mentek át, e hangok a képzők, ragok előtt is elterjedtek, s később nyiltabbá válva *o* | *ë*, *ö* alakot vettek fel. Hogy tehát a középmagyar kor hangzó-illeszkedését megmagyarázhassuk, tekintetbe kell vennünk XI—XIII. századi nyelvemlékeink, vagyis az ó-magyar nyelv adatainak vallomását is.

Ha legrégebbi okleveleink adatait megfigyeljük, arra az eredményre jutunk, hogy *u*, *ü*, *i* jelei a legkülönbözőbb többeli magánhangzók után fordulnak elő; *o* azonban elsősorban *o*, *a* pedig főképp *a*, *á* után.

Így pl. az *-s* képző előtt *o* a következő esetekben fordul elő az egykori rövid magánhangzós tövű szavak után: XI. sz. *forkos*-, *forcos*- 1095/XII—XIII; XII. sz.: *Chopos* 1199; *dobos* 1193; *-forcos* 1200 k.; *Mogolos* 1193; *somos* 1181; *Uoyos* 1200 k.; *Vosos* 1152*. XIII. sz.: *Ogyogos* 1279; *Oronos* 1267; *Forcos*, *forcos*-, *forkos*-(19-szer); *Golombos* 1280 k.; *Gombos* 1211; *Holos*-(2-szer); *Hotolmos* 1240 k.; *Inos* 1211; *Kowachos* 1293; *Kochos* 1296; *Lapos*- 1224/1389; *Lycos*- 1231/1397; *Ludos*-(3-szor); *Modoros* (5-ször); *Monios*, *Monos*, *monos* (4-szer); *Nados*-(6-szor); *Nodalos* 1244; *Nulos* (4-szer); *poklos* 1234/1364; *Sumos* 1211*; *Scilos*- 1261; *Thopos*- 1211; *Wodos*, *vodos* (6-szor); *Voios*, *Woyos* (2-szer); *Vosos* s változatai (10-szer). A *-d* képző előtt: XI. sz.: *holmodi* 1055; *holmodia* 1055; XII. sz.: *Sorcod* 1193; *Warod* 1200 k.; *Vosod* 1152; XIII. sz.: *forcot* 1211; *Holmod* 1231; *Inod* 1211; *Modorod* 1211*; *Horrod* 1211; *Somod* 1211; *Warod* (3-szor); *Wosod*, *Vosod* (5-ször).

Adatok *a*-val *-s* képző előtt: XII. sz.: *Forcas* 1146; *Farcas*- 1181, 1183/1226; *farcas*- 1193; *Wasas* 1138/1329; *Wosas* 1138/1329;

XIII. sz.: *agas-* 1237; *Agas* 1265; *Eghazas-* 1241/1289; *Hegy hazas* 1294; *Forcas* 1225; *Halas* 1240 k.; *Harmas* 1211; *labas-* 1269; *Nyarras* 1297; *Lwkas-* 1297; *Nadas-* (6-szor); *Nylas* 1290; *Scylas* 1275; *Waras* (2-szer). — *-d* képző előtt: XI. sz.: *Licadi* 1095/XII—XIII.; *waradi* 1095/XII—XIII; XIII. sz.: *Harangad* 1256; *Inad* 1230; *Warad-*, *Varad* (5-ször).

Az *u*-val jelölt adatok közül az ilyenek, mint *Agagus-* 1273; *Almus-* XIII. sz. 6-szor); *Golombus* (XIII. sz.-ban 2-szer); *Halalus* 1232; *Hoznus* 1265; *Zakalus* (XIII. sz.-ban 2-szer); *Golombud* 1181, 1240 k.; *Vosud* 1199; *forud* 1211, 1240 k.; *Vosud*, *Wosud* (XIII. sz.-ban 4-szer); *Kerekud* 1269; azt mutatják, hogy később *a*, *e* hangzóval előforduló szavak is megvannak *u*, *ü*-vel.

Az ómagyar nyelv adatai általában arra mutatnak, hogy a XIV—XVI. századi nyílthangzós illeszkedést egy sokkal általánosabb teljes hangszínbeli illeszkedési folyamat előzte meg. A XI—XII. században még igen tökéletes volt az *o—o* illeszkedés is, s ezt főképp csak a XIII. században kezdte erősebb mértékben megzavarni az egy fokkal való nyiltabbá válás s egyes analógiás alakulások (l. pl. *Inus* 1237, 1240 k. \sim *Inos* 1211 a. m. 'inas'). Amint példánk mutatják, a későbbi *a—a* illeszkedés is részben *o—o* illeszkedésre megy vissza, s ennek alapján felvehetünk $\tilde{e}—\tilde{e} > e—e$ fejlődést is, vagyis későbbi nyílt *e* hangzós alakjainkat a XI—XIII. században részint \tilde{e} -vel olvashatjuk.

A nyílthangzók illeszkedését egyébként egyes tőszavakban is középzártságú hangoké előzte meg. A későbbi *akol* \sim *akal* helyén pl. *ocol* 1095; *-okol* 1240 k., 1256 \sim *okul* 1291, 1292 van. Sőt vannak oly szavak is, melyeknek tökéletesen illeszkedett formája is megvolt az egy fokkal való nyiltabbá válás előtt, mely *e* hangváltozás folytán megszűnt. L. pl. *Borum* 1338 \sim *Borom* 1386 $>$ *Barom* 1431; *kopoz* 1312 \sim *kupaz* 1358 $>$ *kopasz*.

Mindent összefoglalva: a magyar nyelvben, legalább is a nyelvtérület nagy részén, az illeszkedés egykor nemcsak abban állt, hogy az egyes szavakban és alakokban külön-külön csoportosultak a különböző magashangok és mélyhangok, hanem okleveleink adatai, kódexeink vallomásai és egyes mai nyelvjárásaink magánhangzó-illeszkedése arra mutat, hogy a hasonulás a magánhangzók zártsági fokára is kiterjedt: *a*, \acute{a} —*a*; *e*, \acute{e} —*e*; *o*—*o*; \tilde{e} — \tilde{e} ; *u*—*u*; *i*, \ddot{u} —*i*, \ddot{u} volt az illeszkedés régi formája. E tökéletes illeszkedést azonban megzavarta elsősorban a szóvégi rövid magánhangzók *u*, \ddot{u} , *i*-vé való válása, mely a képzők, ragok elé is áttért, továbbá különféle analógiás alakulások, melyeket részint a tövégi rövid magánhangzók kiegyenlítődéssre való törekvése okozott, részben a magyar szótövek egy másik nagy csoportjának, az egykori kettőshangzós töveknek befolyása.¹

LOSONCZI ZOLTÁN.

¹ Bizonyos tekintetben hasonló fejlődést mutat a vogul magánhangzó-illeszkedés is. (Vö. KANNISTO, Die vokalharmonie im vogulischen. FUF. XIV, 41—81).

Két magyar glosszás bécsi kódex.

Az 1787-ben szekularizált felső-ausztriai mondseei bencés-apátság könyvtárával számos magyar vonatkozású kódex került a bécsi cs. és kir. Udvari, most Nemzeti Könyvtárba. Történetiróink ezek közül Codex Lunaelacensis név alatt régen ismerik már e könyvtár 3662. sz. XV. századi latin kódexét, mely a magyar szentek legendáit tartalmazza (Tabulae Codicum manuscript. Bibl. Caes. Vindobonensis III. 48.). A Magy. Nyelvtud. Társ. 1923. okt. 16-iki ülésén tartott felolvasásomban nyelvészeink figyelmét is felhívtam a gazdag mondseei kódexanyagra, melyből azon év nyarán rövid kutatás után is egyszerre három, kisterjedelmű, de régiségénél fogva becses, XIV–XV. századi magyar nyelvemlék került elő (MNY. 1924. XX, 84–6).

A legrégibb, bár terjedelmére legrövidebb emléket FÖGEL JÓZSEF t. kutatótársam, akkor magy. tud. akadémiai kézirattáros, jelenleg a szegedi egyetem tanára fedezte föl a Nemzeti Könyvtár 3150. sz. XIV. századi (1374.), ívrétű, latin papirkódexében (rég. jelz.: Lunaelac. fol. 117.; Tab. Cod. II. 215–216. l.). A kódex *Boëthius, Alanus ab Insulis, Cicero, Macrobius, Valerius Maximus, Ausonius Magnus, Pseudo-Seneca, Martinus Braccarensis seu Dumiensis, Gaufridus abbas, Bernardus Carnotensis sive Claraevallensis, Robertus Holkot* és *Jordanus Quedlinburgensis* műveit tartalmazza (l. ENDLICH, Catalogus Codicum Philologicorum Latinorum Bibl. Palat. Vindob. Bécs, 1836. CCCLXXIX. sz.).

1^a—69^a lapján *Boëthius* (Kr. u. 475—524. kör.) De consolatione philosophiae c. elegyesen verses és prózai művét olvashatjuk sorközi és lapszéli latin glosszák kíséretében. Inscriptióját a kódex írásának éve: „Anno domini M^oCCC^oLXXIII. hic incipit boecius de consolacione stb.” vezeti be.

19^a lapján a Lib. II. metrum 4. elején:

Quisquis uolet perennem || Cautus ponere fedem || Stabilisque nec
sonori || Sterni flacibus euri || Et fluctibus minantem || Curat spernere pontum.

(l. MIGNE, Patrologia Latina LXIII. köt. 686—87 hasáb) versszak *euri* szava mellett jobbról kisebb betűs, közel egykorú, de mindenesetre még XIV. századi írással a következő glossza olvasható:

„eurus in wlgari hungarorum dicitur || *Rauaz atkozta*
fel. et dicitur || ab ewropa regione ||”.

[Eredetileg *atk(e)ozta*-t írt, de az *e* betűt kivakarta.]

Az Ómagyar Mária-siralom löweni kódexének néhány, 1300. körül írt lapszéli és szövegközi magyar glosszája és a

10—20 évvel fiatalabb Gyulafehérvári Glosszák után időrendben ez a harmadik legrégibb magyar glossza.

Tudjuk, hogy az *eurus* keletről vagy délkeletről nyugatra áramló, heves rohammal zúgva közeledő (*sonorus*), esőt és zivatart hozó szelet jelent (l. jegyzetben AGELLIUS magyarázatát MIGNÉ, Patrologiája i. helyén és BURIÁN J. Latin-magyar szótár. Bpest. 1909. 2. kiad.). — Mi most már a XIV. századi magyar — in *vulgari hungarorum* — elnevezés: *ravasz átkozta szél* értelme? A *ravasz* régi nyelvünkben rókát jelent. A rókának pedig, mint sok más állatnak is (szamárnak, levelibékának, szélkiáltó madárnak, fecskének, póknak, légynek stb.) a népies megfigyelés időjósító, az időváltozást előre megérző tehetséget tulajdonít. BREHM „Állatok világa”-nak nagy magyar kiadásában (Bpest, 1902. II. köt. 182. l.) ezt olvassuk: „A meglett rókák csupán *zivatar előtt, viharban*, nagy hidegben s a párázás alatt *ugatnak*” — — — „Télen, nevezetesen hóban és fagyban *hangosan, panaszosan kiáltoznak*”. — Ha nem csalódunk, a ravaszok, rókák ezen zivatart, vihart érző ugatását, panaszos kiáltozását veszi a régi magyar elnevezés átkozódásnak.

A magyar glosszás kódex XXI. része: „Bernardi Carnotensis epistola ad Raymundum militem” kolophonja szerint 1419. nov. 8-án *már*, „in mellico”, Melkben, bizonyára az ottani bencés-apátságban iratott, tehát a kódex a XV. század elején már Ausztriában volt. Nyilván egy Magyarországról odakerült magyar bencés vitte magával a középkori szellemi műveltségünk magas fokáról tanuskodó könyvet. Az alsó-ausztriai bencés-monostorból a mondseebe jutása már könnyen érthető.

A másik két mondseei magyar nyelvemlékről, Rotenburgi János deák 1418—22. közt írt magyar nyelvemlékéről és az 1465—7. közt írt mondseei tízparancsolat-töredékről, melyeket ugyancsak 1923. nyarán találtam a bécsi Nemzeti Könyvtár 3523., illetve 3571. sz. latin kódexeiben, már részletes tudósítást adtam a MNy. XX [1924.], 84—6. lapján. Feldolgozásukat máskorra halasztva, ez alkalommal egy másik magyar glosszás bécsi kódexet óhajtok még ismertetni.

Számos oly XIV—XV. századi magyarországi missalét, breviariumot, necrologiumot, egyházjogi és theologiai tartalmú kódexet őriz a bécsi Nemzeti Könyvtár, melyek nagyrészt Esztergomból kerültek a XVI. század folyamán a császári gyűjteménybe, s közülük nem egy, bejegyzése szerint, egykor a Budai János barsi főesperes, esztergomi kanonok által 1309-ben Esztergomban alapított „Collegium Christi” tulajdonában volt. (Magy. Könyvszemle 1879: 44—5, 1884: 162, 209.; KNAUZ NÁNDOR, Krisztustársulat: Magyar Sion 1863. I, 345—60.).

Bár expressis verbis nincs beleírva, kétségtelenül ezek közé tartozik a könyvtár 4723. (régi jelz. Recentes 597.) sz. XV. századi (1463.) *Sermones de tempore et de Sanctis iuxta ordinem dioceseos Strigoniensis* c. negyedretű, latin papírkódexe is (Tab. Cod. III. 365.).

Előzéklapja egy régibb, kötés céljára felszabdalt kódexből való, melyre amannak tulajdonosa „*Benedicti plebani de Thwra 1445.*” szókkal írta fel nevét. — 2^a l.: „*Secuntur impositiones hystoriarum per modum Strigoniensem*” kezdetű directorium igazolja eredetét. — 10^a l.: egy 1463. évre vonatkozó naptárszámitás: „*anno M^oCCCC^o Sexagesimo Tercio per me Nicolaum presbiterum de . . .*” (folytatása, sajnos, az olvashatatlanságig elhomályosodott)“ szavakkal nevezi meg szerzőjét és árulja el korát.

127^a l. „*Expliciunt decem percepta domini in scola Strigoniensi. M^o Quatercentesimo Sexagesimo Tercio etc.*” bejegyzés ismétli az előbbi évszámot és tanúsítja, hogy a könyv theologiai tanítás céljára szolgált. A XV. század elejéről való latin-magyar szójegyzékeink és a „*per manus Ipoliti de Weresmarth studentis ac declinifte Quinqueecclesiensis, nati Ambrofi de Senthgwrgh*” által *in scola Quinqueecclesiensi* 1431—2. években írt *Dicta sanctorum patrum de sollempnitatibus missarum* c. 3979. sz., ugyancsak 1923-ban felfedezett bécsi kódex¹ után talán legrégibb fennmaradt magyarországi tankönyveink egyike kódexünk, s mint ilyen neveléstudományi szempontból is igen becses. Megtudjuk belőle, hogy az esztergomi papnövendékek részint prózában, részint jól rimelő, alliterációs latin versekben tanulták az egyházi naptárszámitást, hitágazatokat, parancsolatokat stb. A törött verssorokban, vastagabb betűkkel írt versek szélesre hagyott sorközeiben túlnyomórészt latin, de néhány lapon magyar nyelvű glosszák, magyarázatok, értelmezések is olvashatók. A latin nyelvűektől megkülönböztetendő, a magyarok hajsztálékony, mákszemnyi betűkkel.

A kódex magyar glosszái a következők:

13^a l. *Peruersum conatum — Inczelkedes*
ad perniciosum actum (lap szélén) — *vesedelmés*
mielkedeth

127^a l. a következő vers egyes szavai felett olvashatók latin és magyar glosszák:

Qui non transcendit mandata dei, bene tendit.
Et nifi perpendit ea quis bene se male vendit,
Que fi perpendit rapiens rudis tamen hec cito pendit.

„transcendit“ felett: non transgredit uel non
frangit — *nem thwri* (=töri)

¹ Tab. Cod. III. 129. l., hol a kódex magyarországi eredetéről bölcsen egy szó sincs.

„perpendit“ f.: confiderat — *ýech* (A hasonló értelmű latin *considero*, *perpendo* 'meggondolom, megfontolom, magamban meghányom-vetem' ige magyar értelmezését, a tisztán olvasható *ýech* szót, nem tudom megcíjteni.)

„rudis f.: *goromba*

„pendit“ f.: capit — *fog*

129^a l. „hic vacat“ f.: — *Inchelkedic*

„vtiliter dicit“ f.: — *mond*

131^a l. „valeas“ f.: adiuuas — *Segeel*

„pertullit“ f.: fuftinuit — *Senvede* (= szenvedé)

„ampla“ f.: amplius — *tovabba*

„pauit“ f.: focillat — *negelthe*

„rependas“ f.: tu refundas — *meg aggiad awag meg wffed* (= *meg össed 'öntsed'* vö. *Öttervény, ötvös, ötvöz.*)

„Quam clare“ f.: quam gloriose — *mel dichwuen*

148^a l. „cum hominibus conuerſatus es“ mellett *Nýaia/codal*

165^a l. egy szentbeszéd részei így vannak összefoglalva:

In hoc fuit paffio ſua :	Secundo	{	In iurioſa	Doloroſa	Ignominioſa
			Fructuoſa	Gracioſa	Virtuoſa

Az egyes részek tárgyalásánál:

165^a l. „in Iurioſa“ mellett a lap szélén: — *buſſu/agos*

166^a l. „Ignominioſa“ mellett a lap szélén: — *buſſu/agos* vel *fegenſegeſb*

198^a l. a latin szentbeszéd egyes kifejezései felett a sorközökben és párhuzamosan a lap szélén is megvannak némileg eltérő helyesírással ugyanazon magyar glosszák:

„Quarto per experienciam Certi“ f.: — *bizo(n)ſag-nak Nylatkozaſarol*

a lap szélén: *bizonſagnak Nilatkozaſarol*

„Quinto per miraculi euidenciam“ f.: — *chywdanak bizo(n)ſagarol*

a lap szélén: — *chyvdanàk biſonſagarol*

Végül a 200^a l. szövegében van még két magyar szó: „putans fractare virgines cacabos, patellas caldarias in ulgo /éphel ez vaffazek et fimiliter amplexans osculabatur“. (*Seffel*: 'Scapha, Schaff, Gefäss' NySz.; *Saffel* — séfely OklSz.)

A kódex végére valamivel fiatalabb kéz hangjegyes antiphonát írt az esztergomi egyház védőszentjéről, Szent Adalbert püspökről.

Kis nyelvemlékünk közlésével a magyar glosszairodalom: a löweni kódex glosszái, a Gyulafehérvári-, Schlägli-, Római (Casanate kt.)-, Németújvári-, Budapesti-, a Nyirkállai Tamás-Magyi János-féle glosszák, továbbá Szalkai László- és Temesvári Pelbárt-glosszái után az Esztergomi-glosszákkal gyarapodott. A bécsi Nemzeti Könyvtár teljes kódexanyagának átkutatásával bizonyára még növelhető volna számuk.

JAKUBOVICH EMIL.

Bellarad légvára.

Anonymus 51. fejezetében Mén-Marót bihari vezér meghódításának történetét beszéli el. E szerint: 1. Mén-Marót annak hallatára, hogy Árpád vezérei, Ösbő meg Velek, előljáróban a székelyekkel, ellene vonulnak, rémületében katonáit ott hagyta Bihar várában, és az Igfon sűrűibe menekült. 2. „Ösbő meg Velek, valamint egész seregük most vígan Bihar vára ellen kezdett lovagolni, és a Jósás vize mellett ütött tábornak.”

Az ezután következő mondatot SCHWANDTNER, Scriptores Rerum Hungaricarum I, 33 így közli: „Tertio autem die, ordinatis exercitibus, ad castrum *Bellarad* egrediuntur.”¹ ENDLICHER, MonArp. 47 szerint ugyancsak *Bellarad* van a mondatban. M. FLORIANUS, FontDom. Script. II, 44 olvasása *bellarid*, még pedig ezzel a jegyzettel: „sic C.” azaz „a kódexben”. Az 1892-iki hasonmás-kiadás I. mellékletében FEJÉRPATAKY olvasása: „Tercio aut[em] die ordinati[us] exercitib[us], ad castru[m] *Belland* egrediunt[ur]”. FEJÉRPATAKY itt még a *Belland*-hoz ezt a jegyzetet teszi: „Javítás u. a. kézzel.” Nyolc év múltán (1900.) a M. Honf. Kútfőiben (452. l.) FEJÉRPATAKY *Bellarad*-ot közöl, s ezt jegyzi meg hozzá: „Javítás u. a. kézzel, előbb *Bellaad* volt írva; a két *a* közé egy *r* van betoldva.”

Ezek szerint tehát Anonymus szóban levő helyén *Bellarad*, *Bellarid* vagy *Belland* vár szerepelne. SZABÓ KÁROLY 1860-iki fordításában (74. l.) csakugyan így is alakul a mondat: „Harmad nap pedig a sereget elrendezvén *Bellarad* vára alá kiszállának.” A *Bellarad*-hoz pedig a következő jegyzet tartozik:

„Bellarad nem egyéb mint a szláv Belhrad (Fejér hegy) névnek magyaros leírása és kiejtése. Ezen Bellarad vár pedig maga a főntebb emlegetett Bihar vagy Bihar vár, melynek neve szlávul szinte Fejérvárat jelent. Hogy ez kétségtelen, magából szerzőnk előadásából kitűnik, ki előadván, miként vívták a magyarok Bellarad várát, s hogy adták azt föl a kozárok, néhány sorral alább a magyarokat Bihar várába viszi be. — Ezen vár egyébiránt a Jósás patak forrásától mintegy 3 órára feküdt Bihar vármegye déli részén, a Fekete Körös völgyének bal oldalán. Romjait ma Béla várának nevezik, mely név épen nem valamelyik Béla királyunktól eredt, hanem csak a Bihar, Bellarad vagy Belhrad (Fejér hegy, Fejér vár) szláv nevek magyarosításából származott.”

SASINEKNÉL, amint ERNYEY JÓZSEF úr figyelmeztet rá, szintén így van: „hrad Bellarad” (Slovenský Letopis II. évf. 1. füz. 28. l. — Szakolca, 1877.).

PAULER GYULA a M. Honf. Kútfőiben (452. l.) ezt a magyarázatot adja:

„A Névtelen jegyző itt, mintegy elfeledkezvén, Byhor helyett — mi szintén lehet Bjelhoradból — Bellaradot ír, mi nagyon hasonlít Szvatoplug-

¹ A *Bellarad*-ot mi szedettük dőlt betűvel.

nak — a magyar felfogás szerint Marót fiának — mondai *székhelye Welehrad* névéhez. Eszünkbe juthat itt Sarkel — a fehér vagy szárhely — a kozák földén, eszünkbe Veszprém — Szabó Károlynak talán nem egészen megvetendő véleménye szerint eredetileg Weissbrunn vagy Weissbrunn, a hol ugyancsak krónikáink szerint Marót, a Szvatoplug atyja lakott, s a melyet ugyancsak Névtelenünk c. 48. szerint ugyancsak Öcsőb foglalt el, — mint Bihar várát.“

PAULER „A magyar nemzet története Szent Istvánig“ c. műve függelékében (203. l.) ezt írja:

„[A székelyek] előcsapatává lesznek a magyarnak . . . és ostromolják velük Bihart, vagy, mint egyszer írja, mintegy elszólva magát, Bellaradot, a miben talán a szláv belhorodot, Belahradot, fehér várat, vagy talán a kozár Szarkel, ἀσπρὸν ὀσπίτιον [így!] szlavizált nevét ismerhetjük fel.“

Talán egy kissé terjengősen idéztünk *Bellarad* várának irodalmából. De azt akartuk megmutatni, hogy minő kategorikusan megfogalmazott és messzemenő következtetéseket fűztek Anonymus e helyéhez.

Mindezzel szemben, reméljük, sikerül igazolnunk, hogy ez a „*Bellarad*, *Bellarid* vagy *Belland* vára“ nem föld-, kő-, sár-, hanem lég-vár, a tudományos mondaköltészet egyik építménye, és Anonymus nem tudott róla semmit sem.

Ha a FEJÉRPATAKY-féle hasonmás-kiadásban szemügyre vesszük, hogy az Anonymus-kódex miképen írja egyrészt az *n* betűt, másrészt a *ra*, illetőleg *ri* betűkapcsolatot, akkor a kérdéses szót nem olvashatjuk másnak, csak *belland*-nak. Azonban már a FEJÉRPATAKY-féle hasonmásban, különösen pedig a mellékelt nagyított fényképi hasonmásban¹ világosan látszik, hogy az *n* betű írásánál valami rendellenesség történt.

metari ff uuxa fluuuū ioux
 ab ad castrū belland egressi ff
 clis nationibz dē usubuu et
 li et hugarij istib⁹ sagittay 1

Az *n* első szára nemcsak hosszabb és vastagabb a rendesnél, hanem balfelé ki is domborodik. Egyszersmind lehetetlen fel nem ismerni, hogy egy erősen balra kerekített vonalú betűelem fölé került az *n* első szára. Ha az Anonymus-kódex

¹ Ezt ECKHART FERENC barátom szívességének köszönöm. Ugyanő állapította meg, hogy a szóban vakarás nem látszik, s így ibolyántúli fényképezésre nincsen szükség.

betűit végig vizsgáljuk, ilyen elemet találunk a *d* betű egyik típusában, a hosszú, egyenes szárú *d*-ben, amely a rövid, görbe szárú típussal keverten használatos a szövegben mindenfelé, így magában az 51. fejezetben, sőt a tárgyalt szó sorának az elején az *ordinatī* szóban is (hasonmásunkon nincs meg). Hogy pedig a kódexíró az *a* után először *d*-t akart írni, annak ez a magyarázata: Eredetijében az *a* után csakugyan *d* állott, mivel az *n* nem volt kiírva, hanem JAKUBOVICH EMIL barátom közlése szerint vagy az *a* fölé húzott vonással vagy félkörívvel volt jelezve, melyek közül az előbbi a XII-ik század derekáig, az utóbbi meg ez után szokásos rövidítésmód. Mikor aztán a másoló a *d* első kerek vonalát meghúzta, eszébe jutott, hogy a *magánhangzó + n* betűkapcsolatokat ő nem szokta rövidíteni; tehát a *d*-nek már meghúzott első vonalát az *n* első szárává alakította át, majd ezt az *n*-re jellemző betűelemekkel folytatta tovább.

Hogy a *magánhangzó + n* betűkapcsolat kiírása kódexünkben zavart és hibát okozott, annak a jelei lehetnek:

2. a) lap fel. 11. sor *uestimeta uestimenta* h. | 9. a) fel. 13. *lagugulas* más kézzel javítva *lagungulas*-ra (FEJÉRPATAKY). | 15. a) al. 1. *Trusun* bizonyára *Trunsun* h. | 18. a) fel. 7. *permaferunt permanferunt* h. | 21. a) két sorral a *belland* alatt *hugarij hungarij* h. (l. hasonmásunk 4. sorában). — A *sunt* többnyire rövidítve, pl. 10. a) al. 4., 14. a) fel. 3., 15 a) fel. 13. *st*; de teljesen kiírva is, pl. 14. a) fel. 19., 16. b) fel. 5., 16. b) al. 2. — A perf. többes 3. személy *-runt* végződése többnyire teljesen kiírva, de rövidítve is, pl. 9. b) al. 1. *transnauigauert* ; 10. a) al. 2. *dedert*.

Miután így az olvasást megállapítottuk, értelmeznünk kell a szót, illetőleg a vele kapcsolatos kifejezést. A FEJÉRPATAKY-féle 1892-iki szövegkiadás a *belland* szót nagy kezdőbetűvel írja, s ezzel megteszi tulajdonnévnek. Azonban, hogy itt egy *Belland* nevű várról volna szó, azt csak a szóhoz csatlakozó szöveg erőszakos elcsavarásával lehet feltenni. Hiszen a *belland*-ot tartalmazó mondat előtt és után egyaránt *Bihar* váráról van szó. Tehát a kérdéses mondatban szintén a *Bihar* várára vonatkozó elbeszélés egyik mozzanatát kereshetjük, de természetesen csupán akkor, ha letesszük azt a torzító szemüveget, amelyen át történet- és nyelvtudásaink egy bizonyos nemzedéke kevés kivétellel multunk emlékeiben mindenütt együgyű vagy csalafinta összezavarást meg koholmányt látott, s amelyen át ugyanez a nemzedék a magyarság rovására mindent „szláv“-nak magyarázott. S mindjárt meg is világosodik előttünk ez a mozzanat, mielőtt nem tulajdonnévnek tekintjük a *belland*-ot, hanem latin nyelvi mondatelemnek fogjuk fel. Ez pedig egyetlen egy betűs emendatio árán csakugyan lehetséges is. Szerintünk t. i. az eredeti kéziratban *bellando* állott, vagyis a latin *bello*-, *are*-,

avi, -atum a. m. 'kriegen, Krieg beginnen u. durchführen, im Kriege begriffen sein' (R. KLOTZ, Handwb. d. lat. Spr.⁶) ige gerundium ablativusa. Mint általában a középkori latin stílus, Anonymus is gyakran fejezi ki az állapot-, mód- stb. határozót ilyen gerundium ablativusszal, nem pedig a klasszikus latinságbeli participium praesens attributivummal. Példák:

1. fej.: multa regna *pugnando* sibi subiugauerat | 8. f.: fluuium deneper *transnauigando*, uoluerunt regnum rutenum sibi subiugare | ua. f.: super equum *sedendo*, ibat hue et illuc confortans suos milites | ua. f.: qui multa regna *pugnando* sibi subiugauerat | 14. f.: castrum borsoa obsedit, et tertio die *pugnando* apprehendit | ua. f.: arpadium . . . quasi *deridendo* salutauit | 16. f.: duas lagungulas . . . quasi pro risu *deridendo* . . . misit | ua. f.: transeuntes siluam iuxta fluuium Budrug *equitando* . . . super uerticem unius alcioris montis ascenderunt | 20. f.: egressi sunt per crepidinem thyseie *subiugando* sibi gentes | ua. f.: castrum per tres dies *pugnando* obsidentes uictoriam adeptj sunt | 28. f.: *subiugando* totum populum a fluuiio zomus usque ad crisisum | 37. f.: dum *fugiendo* contra eos pugnare uellet | ua. f.: Vt ne aliquando infideliores facti, *repatriando* nocerent sibi fidelibus | 38. f.: miserunt legatos ad ducem arpad, *dicendo*, ut terram eorum dimitteret | 41. f.: tubas bellicas *sonando* pugnaturi accesserunt | 44. f.: fluuium *transnataando* acriter pugnare ceperunt | 48. f.: romanj *fugiendo* latenter fluuium . . . transnatauerunt.¹

Hogy a *belland* az eredetiben *bellandū*, vagyis teljesen kiírva *bellandum* lett volna, és mint gerundium accusativus a *castrum*-ra vonatkoznék, valószínűtlennek kell tartanunk, mivel sem a klasszikus, sem pedig a későbbi latinságban nem találunk példát a *bello* igének ilyen jelentésére és szerkesztésére (KLOTZ, GEORGES, FORCELLINI, DUCANGE szerint intranszitiv és tárgyként csupán *bellum* állhat mellette).²

Ám van-e jogunk az Anonymus-kódex szövegével szemben a korrektúra kényes eszközéhez folyamodni? Azt hisszük, van. Hiszen a másoló általában sűrűn ejt hibát, tesz javítást; munkája vége felé meg épenséggel hibát hibára, javítást javításra halmoz. FEJÉRPATAKY a 1892-iki kiadásban a *belland*-ot tartalmazó lapon nyolc javítást és hibát jelez. Sőt ezt a számot megszerezhetjük a *belland* előtti sor *iouzos* szavával, amelynél a másoló a *z* után először *a* betűbe kezdett, még pedig az ő *a* betűtípusának jobb felé eső elemével, és

¹ Vö. Kézai 16. §. és KépKrón. 10. §.: qui Bracta *subiugando* Bulgaris Messianisque imperabat (FontDom. Script. II, 70, 120—1) | KépKrón. 10. §.: Hic [Chaba] autem in Scythiam, paternam scilicet sedem *adiendo* uxorem de Scythia non accepit (i. m. II, 119) — Kézai 15. §.: non perman-sit, *rediens* in Scythiam (i. m. II, 69). — Egy másik szövegrészben Kézai 15. §. és KépKrón. 10. §.: Chaba *adiens* in Scythiam (i. m. II, 70, 120).

² Kézai 7. §.: elegerunt viros fortes ad *bellandum* (FontDom. Script. II, 58).

ezt az *ő o* típusának balfelé eső elemével alakította át *o-ra*.¹ Aki pedig egyebütt oly gyakran megtéved írás közben, annak igen könnyen tollában maradhatott a *bellando* végső *o*-ja is, különösen, amikor az *n* írása miatt a figyelme úgys meg volt zavarodva. De az sem lehetetlen, hogy eredetijének egy nem egészen tiszta *o* betűjét, melynek a jobb felé eső vonala fölfelé egy kissé kiütközött, rövid, görbe szárú *d*-nek nézte, és azt mint a *d* hibás kettőztetését elhagyta.

Noha a kódexben a tulajdonnevek többnyire kis kezdőbetűvel vannak írva, nem ritkák a nagy betűvel kezdődők sem, még pedig épen a *b* kezdetűek gyakoriak nagy betűvel.² Tehát megvan annak a lehetősége, hogy ha a *belland* igazán tulajdonnévként szerepelt volna, az Anonymus-kéziratban nagy *B*-vel kezdődne.

Mármost a *bellando*-val helyesbített mondatnak tulajdonképeni magyar megfelelője ez: „Harmadnap pedig elrendezték seregeiket, s aztán hadakozva a vár felé indultak.”³ S ez aztán mindenféle zavar és zökkenő nélkül szervesen illeszkedik bele az előző és a következő mondatok sorozatába egyaránt.

*

Befejezésül pedig talán kimondhatjuk, hogy *Bellarad* várának, amelyet némely történetírók költöttek bele Anonymusba, több köze van a *kakukmadárhoz*, mint a Tühtüm erdélyi foglalását elbeszélő részleteknek, amelyeket kitűnő történettudósunk, KARÁCSONYI JÁNOS bélyegez „kakuktojás“-nak [hogyan?]. *Bellarad* vára joggal megérdemli az aristophanesi „Fellegekakukvára“ melléknevet, és mint ilyen bizonyára méltán foglal helyet a cseh fantáziában kialakult Nagy-Morávia erősségei között, de mi már nem nyitunk kaput rajta keresztül Bihar felé Szvatopluk állítólagos utódai számára, mint ahogy az öngyilkosságig „liberális“ magyar tudomány nemrég kötelességének tartotta.

PAIS DEZSŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Két ágy van eladó. Nemrég erre a szerkezetre hívta föl a figyelmet KARDOS ALBERT a Nyr.-ben (1926: 125. l.). Helyesen jegyzi meg, hogy ennek a szerkezetnek a magyarosságát nem érheti kifogás. Szóbeli közlésből tudom, hogy más vidéken is használják ezt a szerkezetet. Pl. (Szekérről kiáltja a borjúkereskedő:) *Borjú van-e eladó?* (A gyerekek huncutságból felelnek neki:) *Borgyú van eladó! Ott ül fönn. Kővér dísznó, frísling van-e*

¹ Így lett a 21. fejezetben 10 a) al. 11.: *tosu tasu*-ból.

² 6., 8., 9., 10., 18., 34., 37., 41. stb.

³ Így fordítottam „Magyar Anonymus“-omban (A Napkelet Könyvtára 14. szám).

eladó? Hegykő, Sopron m. *|| Mi van eladó? Tehénbőr van eladó. Kukorica van eladni való. Nem érünk rá, sok krumpli van szedni való.* (A gyerekeket így ijesztgetik:) *Gyűjjön be, rossz gyerek van eladó.* Marcal-vidék. *|| Gyűjjön be, van egy gyerek eladó.* Acsád, Vas m. *|| Tojás (tyúk) van eladó.* Kövér lúd *van-e eladó?* *Van eladó egy ludam.* Nyalka, Győr m. *|| Egy, kettő, három, négy, | Öt, hat, hét, | Hogy a fene egye meg már, | Megin' üres minden pohár. | Hej, pedig de ihatnék! | Én fizetek, mint a köles, | Badacsonyi boros üveg | Hány van üres?* *| Egy, kettő, három, négy ... Ivónóta.* Gyórszentmártonban és másutt is ismerik.

Hasonló szerkezetre SIMONYI Zs. hívta föl a figyelmet (Nyr. 1918: 50. l.). Sok vidéken, különösen a palóc és majdnem valamennyi dunántúli nyelvjárásban a *katonáskodik, bojtárkodik, szolgál*-féle állapotot jelentő igék helyett a létet kifejező *van* igével szerkesztett névszót használnak. Itt tehát igei-névszói állítmánnyal van dolgunk. Pl.: Meglátogattam a fiamat Veszprémbe. *Ott van katona. Most Ukkon van tanító! Hun van most katona?* Marcal-vidék. *| Mosont van az Istók pincér?* Moson m. *| Az én hugom ott van cseléd.* Esztergom. — SIMONYI szerint „ez megőrzött régiségnek látszik, noha idegen hatás is lehet: nyelvméleinkben alig találni rá példát“. Bár nyelvméleinkből nem tudom kimutatni ezt a szerkezetet, mégis van már neki története nyelvünkben. Már KALMÁR Gy. említi ezt a szerkezetet (Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno-avarici. 1770. 160. l.): Hol Biró? Hol Prókátor? Ubi agit iudicem? causidicum? Usu tamen uenit insolenti quidam dialecto: hol *van* biró? hol *van* prókátor? SZVORÉNYI J. szerint (Magy. Nyelvt. 54. §.) „hallhatni a palócban így is: Hol *van* most bojtár (t. i. János) — e helyett: hol most bojtár (János)?“ Az idegenszerűségnek a bélyegét azonban nem szabad rásuítani erre a szerkezetre.

A KARDOS és a SIMONYI említette szerkezet tulajdonképpen egyfajta szerkezet, mindkettő ugyanolyan észjárás szüleménye, mindkettő magyaros gondolkodásmód alkotása. Ez a szerkezet mondatvegyüléssel keletkezett ilyesformán: *Hol a fiad? Ukkon van* × (ott) *tanító. Két ágy van* (itt) × *eladó.* Majd a kérdésbe is átvitték ezt a szerkezetet: *A fiam Ukkon van tanító. ~ Hol van a fiad tanító? Két ágy van eladó. ~ Mi van eladó?* Ez utóbbi kérdő mondat értelmezős szerkezetből is keletkezhetett: *Mi van* (itt), t. i. *eladó?* Még jobban érezhető az értelmezős szerkezet ebben a mondatban: *Mijük van eladni való? = Mijük van, t. i. eladni való?*

Ily szerkezetekben tehát a *van, vannak* nem igazi copula, hanem teljes tartalmú, létezését kifejező ige, ezért gyakrabban így fordul elő ez a szerkezet: *Van-e valami eladni való? Van-e dísznő eladó? Borjóm van eladó. Nincs dísznőm eladó. Borjúnk van eladni való. Van-e gyerek eladni való?* Klemm Antal.

-h végű szavaink kiejtése. Ismeretes, hogy ilyen szavaink *h*-ját ma csak írjuk, de nem ejtjük ki az egyesszámi nominativusban, továbbá mássalhangzóval kezdődő ragok, képzők, jelek előtt (vö. MELICH: NyK. XLIV, 333 s. köv.; Akadémiai Helyesírás 1923. 72. p.; GOMBOCZ, Magyar Fonétika 31. §.), vagyis mai nyelvünkben a szótagzáró *h* néma, csupán akkor ejtjük, ha

szótagot kezd. Ez a kiejtési szabály azonban nemcsak a raggal, képzővel, jellel ellátott szóalakokra vonatkozik, hanem kiterjed az összetételekre, a jelzős és névutós szerkezetekre is, olyformán, hogy általában mindig néma a szóvégi *h* más szó előtt, még ha magánhangzóval kezdődik is ez a szó, mert a *h*-nak ilyenkor szótagzáró szerepe van. Tehát nem mondjuk ki a *h*-t az effélékben sem: *Oláh-ország*, *Csch-erdő*, *keh* ellen, *a teréh alatt*, *céh-alakítás*, *éhínség*, *méhállam*, *pléhedény*, *juhakol*, *a düh elől*, *rüh-atka*. Az *éhomra* szóban ma már nem érezzük az összetétel elemeit (*éh* + *jonh*, vö. SZINNYEI, NyH.⁶); ez a mai nyelvérzéknek már egészen olyan szó, mint *éhesen*, úgy is tagoljuk, vagyis a szótaghatár itt az összetétel elhomályosodása következtében eltörlődött a *h* elé: a *h* szótagkezdővé vált, ennél fogva kiejtjük. Az *oláh* szóról is tudjuk, hogy sohasem mondjuk ki benne a *h*-t, magánhangzóval kezdődő ragok, képzők, jelek előtt sem: *oláhok*, *oláhu*, *eloláhosodás* (vö. Ak. Hírás 73. p.). De némi bizonytalanságban vagyunk azoknak a szavaknak a kiejtésére nézve, amelyekben o előzi meg a szóvégi *h*-t, mint pl. ezekben: *doh*, *moh*, *potroh*. Ha az előbbieket mintájára ezeket is *h* nélkül ejtjük, akkor e szavak a *no* indulatszóval együtt kivétel-számba mennének azon magyar fonetikai szabály alól, hogy rövid o „az utolsó nyílt szótagban nem fordul elő” (Gombocz i. m. 31. §). Azonban *doh* nominativusi alak a mai nyelvben aligha él, pótolja ez a melléknévi származéka: *dohos* vagy pedig a *dohosság*. *Moh* helyett is inkább azt mondjuk: *moha* (bár van *mohlepte*; vö., hogy a NySz. tanúsága szerint volt *doha* nominativusi alak is). A *potroh* nominativus sem igen forog a beszédben, csak a természetrajzi műnyelv él vele, midőn felsorolja az ízeltlábú állatok testének három főrészt: fej, tor és *potroh*. E szó kiejtése éppen ezért kétséges (*potro?* *potroχ* ?). A NySz. idéz *potrok* alakot is MA.-ból és PPB.-ból, CzF. pedig ezt mondja: „Szabó Dávidnál eléjön *potrok* is.” A *joh* szó már nem járja, a *moh* 'avidus, gierig' (NySz.) mai alakja *mohó*, a *koh* (NySz.) szóé is *kohó*, de Vörösmarty még ezt írja az öreg Toldiról: Fegyverein kovácsnak | Izzadoz koha. (Az ősz bajnok.) *Zilah* kiejtése az ottani nyelv szokás szerint *Zilaj*, melléknévi alakja is *zilaji* vagy *zilahi* (vö. MELICH i. m. 360. l.; *olá*, *oláok* kiejtés mellett is van *oláj*, *olájok* és *fehér* mellett *fejér*). Analógiák híján zavarban van a mai nyelvérzék, ha ezeket az idegen szavakat kell kimondani: *sah*, *padisah*. (Az Ak. Hírás szerint *sah*, *sah-val*, *sahot*, azaz *sa*, *saval*, *sahot*.) A régi *pih* 'flocke' (OkISz., NySz.) ma *pihe*, éppúgy mint *moha*. Mindezekben a szavakban magánhangzó előzi meg a szóvégi *h*-t. A régi nyelvben előfordulnak olyan szóalakok is, amelyekben mássalhangzó van előtte: *kelyh*, *pelyh*, *terh* (vö. NySz.), de ezek a nominativusok ma már nem élnek, valamint emezek sem: *bolyh* (kikövetkeztetett alak, vö. EtSz.), *molyh*.

Kimondjuk a szótagzáró, nem szóvégi *h*-t ebben a szóban: *ihlet*, de itt tulajdonképp nem *h*-t ejtünk, hanem *χ*-t (vö. Gombocz i. m. 24. §). A *dohlík* tájszó kiejtése azonban a MTsz. szerint *dollik*.

Hangutánzó indulatszavaink végén elég gyakori a *h*, de sokszor csak helyesírási sajátosság, hangértéke nincs: *ah* (kiejtése *aχ*?), *áh* (vö. EtSz.; a kiejtésben: *á dehogy!*), *hah* (*Hah!* láncát tépi

a | Hunyadi két fia. Arany; ellenben: Ha, ha! mi zúg? . . . mi éji dal | London utcáin ez? — Ha, ha! elő síp, dob, zene! Arany, *hajh* (Mert *hajh!* kedve nincsen | Élni bajtalan. Vörösmarty, Az ősz bajnok), *eh* (χ-vel ejtve: *eh mit!*), *beh* (mai helyesírásunk szerint: *be!*), *hejh* (Toldi, *hejh* vén Toldi, | Kösd fel magadat. Vörösmarty; ma így írjuk: *hej!*), *pih* (NySz., no. *piha* mellett *pi* is; vö., hogy Heves megyében, Gyöngyös vidékén így mondják: *pü* de bűdös!) *oh* (mai helyesírással: *ó!*), *noh* (NySz., ma: *no!*), *tyűh* (kiejtése, *tyű!*).
Nagy J. Béla.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Halottaiból. „... szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból föltámad*a, fölmene a mennyekbe...“, mondjuk az Apostoli Hitvallásnak hivatalosan elfogadott magyar fordításában. — Resurrexit a mortuis nem egyházi vagy kései latinság, hanem a klasszikus nyelvben is használatos kifejezés; „a mortuis excitare“ Cicerónál is megtalálható. Szó szerint lefordítva ’feltámadt a holtak közül’, vagyis: ott volt már mind a többi közt, aki elköltözött; most ezek tömegéből feltámadt stb.

Azt gondolom, hogy a *halottaiból* igen régi (Vö. NySz. I, 1272) fordítási hiba erején gyökeret vert értelmetlenség. Gyökerei azonban oly mélyek, hogy értelmetlensége elhomályosodott. Az a fordító, aki először követte el a tévedést, alighanem a magyar *holtában*, *holtából*, *holtanapján* stb. szólásformákra gondolt és előtte állt a lat. többszám. Lehet, hogy a latin szólást nem is értette meg egészen; az a praep. is megzavarhatta. Ezt a kettőt összekeverte, és a szövevényes fonákság honosodott meg nyelvünkben, amelynek a *halottaiból* ma már tősgyökeres alkotóeleme. Ha gondolatmenetünk helyes, szép példa ez arra, miként telnek meg néha a nyelv legkülönbözőbb kövületei új élettel, miként lesz az értelmetlenből értelem.

Hangverseny. (Vö. MNy. XXII, 194 és 351 k.) A *halottaiból*-hoz hasonló, helytelen vagy legalább is nem egészen helyes, fordításból eredő kövületnek tekintem a nyelvújításkorabeli *hangverseny* szavunkat is, amellyel Szent Gellért és a symphonia Ungarorum c. dolgozatom egyik jegyzetében foglalkoztam. ZOLNAI GYULA azzal tisztelte meg ezt a szerény és elég feltételeken fogalmazott megjegyzést, hogy feltevéseivel perbe szállt.

ZOLNAI nem fogadja el azt a nézetemet, hogy a *hangversenyben* „alighanem egy Leiter Jakab rejtezik, mert alkotóját kétségkívül megtévesztette a lat. *concertatio*: versengés, — ez azonban nem eleme a *concertnek*“. ZOLNAI szerint a *hangverseny* nem ugyan a hangoknak, de „az előadóknak versenyét“ jelöli; fordításbeli félreértésről tehát szerinte itt szó nem lehet.

Két kérdést kell itt elkülöníteni: az egyik az európai nyelvekben századok óta szinte nemzetközi műszóként meghonosult *concertnek* eredetére és etimológiájára vonatkozik, a másik a *concertnek* magyaráztására.

A *concert* igen különös szó, amelynek eredetét a tudomány eddig — úgy látszik — nem tudta tisztázni. Minden jel arra vall,

hogy a XVI. század folyamán egy olasz *concertare* ige, *concerto* főnév Franciaországon keresztül európai vándorútra indult, hogy gyökeret verjen nemcsak román, hanem germán és szláv nyelvi talajon is. Ennek az ol. *concerto(-are)*-nak eredetileg korántsem volt zenei műszó-jellege, vagy legalább is nem a 'hangverseny' értelem volt benne a domináló. Ez a *concerto* az olaszban (mint később a franciában és az angolban) eredetileg az *ordine* 'rend', *appuntamento* 'megbeszélés', *convenzione* 'megállapodás, megegyezés, egyezés', *accordo* 'megegyezés' szinonimákkal volt körülírható (vö. az ol. *di concerto* 'egy felfogásban, egy értelemben, egyértelműen, egyakarattal stb.' szólást). Ekként él a szó ma is a nyugati nyelvekben, függetlenül a 'hangverseny'-től, s így lett a *concert europeo*-ben nemzetközien használt szállóigévé.

Az ol. *concert*nek nemcsak eredeti értelme, de etimológiája is homályos. Nem tartom lehetetlennek, de bizonyítani semmikép sem tudnám, hogy a szó a középlelatinban alakult ki, esetleg értelmi és alaki analógiák hatása alatt; hihetőleg összefonódott benne: 1. *concertatio* 'versengés' (alaki analógia); 2. *concertus* 'symphonia' (értelmi azonosság); 3. *conserere, consertus* 'összefűz' (értelmi kapcsolat). Az sem lehetetlen, hogy olyan *cum*-os összetételek, mint *concentrare* 'a középpont felé törekedni és ott egyesülni, egyesíteni' is hatással voltak a *concertare*-re. Az Encycl. Brit. zenetörténetesze 'egy cél felé való versengve törekvés'-t érez a szóban. E tekintetben a legnagyobb óvatosság helyénvaló. Megvan a hajlamosság, hogy a *concertatio* hatása alatt utólag versenyelemet magyarázzunk a *concert*-be. Ez eredetileg aligha volt meg benne.¹ Mindenki, aki csak a szóval foglalkozni kénytelen volt, megvallja, hogy a 'verseny' zavaróan hat benne: LITTRÉ úgy érzi, hogy a szó „a pris dans l'italien un sens détourné”; LAROUSSE nagy szótárában ezt olvassuk: „... On donne aussi *concertare, rivaliser*, qui se rapproche davantage par la forme, mais qui s'éloigne par le sens”.

A zenei 'concert' e tisztázatlan eredetű szónak tehát csupán szűkebb jelentése: olyan rend, olyan szervezett összeegyeztetés, olyan megállapodás, amelyből zenei harmónia születik.

Mindezzel tisztában kell lennünk, ha a magyar *hangversenyről* véleményt kívánunk mondani. Míg — tudomásom szerint — az összes művelt nyelvek itt körvonalozott tágabb és szűkebb értelmében, de eredeti olaszos formájában honosították meg a *concert*et, addig a magyar nyelv, amelyet a kétértelmű használat nem kötelezett, de nem is zavart, újító mozgalma során nyíltan állást foglalt a *concert* = lat. *concertatio* = *verseny*, tehát *hangverseny* gondolatsor mellett. Ebből a nézőpontból a magyar kifejezés egészen egyedülálló, és minthogy a verseny-elem igazolhatóan aligha van meg a *concert*-ben, kétségkívül Leiter Jakab-számba mehet.

Ez azonban korántsem „értéktétel”, sem a *hangversenyt*, még kevésbé a nyelvújítás egészét illetően. A *hangversenyt* sajátos

¹ P. o. BACH a 'concerto grosso'-t, amelynek fogalmában (nem a szóban!) történetesen valóban van verseny-elem, „Vereinigte Zwietracht der wechselnden Saiten“-nek hívta. O. P. úr Nagyváradról írt levelében annak a nézetének ad kifejezést, hogy „ha több hangszeren játszanak, a hangok együtt versenyeznek; főleg primitívebb fűvös hangversenyen hallani ezt”. — SCHULZ és SCHLEIER, akiknek szótáira ZOLNAI hivatkozik, nem a szó eredetét, hanem más értelmét elemzik.

keletkezése ellenére is, sőt talán éppen ezért a magyar szókincs érdekes, értékes, gyökeret vert, tehát megbecsülendő elemének tekintem; a nyelvújítás mozgalmáról „kicsinylőleg vélekedni” pedig tölem éppen olyan távol áll, mint ZOLNAI GYULÁtól. De ez nem gátol meg abban, hogy egy magyar szavunk keletkezését és a benne rejlő fordítási fonákságot, mint apró kuriózumot, itt feljegyezzem.¹

Balogh József.

Lengyel nemesnek tesz. Midőn Zajtay uram a viceispán fiát idegen divatú, magyar szemnek furcsa öltözetéért megcsúfolja, s az „kezdet ebbattázni, Dúlt, fúlt, 's morgott, monda: hogy meg fog páltázni”, akkor Nagypeleske érdemes nótáriusa nemes felháborodásában így felelt neki: „Vesse el pokolba e' bolond ruháját, És ne méréselje emelni páltzáját; Mert *Lengyel Nemesnek teszem a' pofáját*”. (Egy fal. nót. budai ut. VII. Rész). Ezt a dőlt betűvel szedett mondatot KARDOS ALBERTnek Magy. Könyvt.-beli magyarázatos kiadásában a következő jegyzet kíséri: „Szótárakban, szólásgyűjteményekben nem találtam; valószínűen egyértelmű ezzel: *keresztfiammá teszek, nyakon ütök*”. (47. l.; én húztam alá). Hogy a kérdéses sornak valóban valami ilyesféle értelme van, az a szövegből tisztán kiviláglik. Természetes u.i., hogy akire botot emelnek, mint itt nótárius uramra, az maga is — ha ugyan el nem szalad — szintén ütleggel igyekszik védekezni. Ezt nem is kell bővebben magyaráznunk. De annál inkább rászorul a magyarázatra az, hogy a derék nótárius méltó haragját kihívó fiesurt miért éppen lengyel nemessé avatná az ígért nyakleves.

Ámbár az szerfölött kétséges, hogy ebben az esetben egyáltalán lehet-e szó nyaklevesről, mint ahogy KARDOS gondolja. Aligha, mert hiszen csúfondáros mondókája befejeztével így folytatja nótáriusunk: „Hogy látta, hogy *kardom' markolatját kaptam*, Meg némult, és én is néki békét hagytam”. Már pedig ha csupán csak arcul akarta volna ütni a viceispán nyegle fiát, akkor fölösleges volt kardjához kapnia. Viszont az úrfi ütésre kész pálcájával szemben teljesen megokolt a karddal való védekezés. Egészen világos tehát, hogy ha az úrfi támadni kezd, akkor a nótárius kardot ránt, és azzal *teszi* ellenfele *pofáját lengyel nemesnek*, vagyis kardja vágása nyomán az úrfi arca a lengyel nemesek arcához fog majd hasonlítani.

Ez a megállapítás már kissé közelebb visz bennünket a címül írt szólásforma eredetéhez, melyet bizonyára valahol a lengyel nemzeti szokásokban kell keresnünk.

A lengyel borivó nemzet volt, ma is az, akárcsak a magyar. Lengyel szomszédaink nemcsak a vitézkedésben keltek velünk baráti versenyre, hanem az italozásban is. Azért mondja a régi, ismert lengyel ének, hogy: „Magyar és lengyel jó barát Karddal s pohár közt egyaránt”. S noha a tokaji bort *magyar szívet ébresztő orvosság*-nak mondja Gvadányi (Rontó P.), ám a lengyelek sem vetették meg, sőt Hegyalja nektárát, Verseghyvel szólva: *híres Tokajnak híg aranyát* (ez Vörösmartynál *híg arany, mely nyakba önthető*), avagy Gvadányiként: *hazánk édes tejét* ők vásá-

¹ Utólag látom, hogy e Leiter Jakabot már *Czuczor-Fogarasiék* is megrögzítették.

rolták valamennyi idegen nemzet közül legszívesebben századokon keresztül. Midőn Szalárdi János Siralmas magyar krónikájában az öreg Rákóczi György fejedelem magyarországi jószágait sorolja fel (köztük Bényét, Mádot, Szerencset, Ónodot, Sárospatakot), így szól: „... melyeknek nagyobb részei nagy sok boros jószágok, s hasznos gondviselés által igazgattatván, csak Lengyelországra minden esztendőnként behordatott, s mindenkor jó pénzen, aranyon, talléron elárultatott sok számú hordó borokból minémű kincs takarítottatott a pataki s munkácsi tárházakba, akárki megítélheti.” (Újabb Nemz. Könyvt. II. foly. 144. l.) Egy másik forrás szerint: „Ungarns bedeutendster Ausfuhrartikel nach Polen war der Wein, in *Ungaria natum, Cracoviae educatum*” (BRÜCKNER, Ungarn und Polen. Ung. Jahrbücher IV, 82). Méltán énekelhette tehát Erdélyi János a Szüreten c. költeményében: „Hegyünk ha terme, más is ízele, *Borunk hevite hús éjszak felé, Egy bort ivánk mi és a lengyelek. Ki vette, vitte, itta jó borát, Ünnepli a' szomszéd nemzet torát*” (Erdélyi J. költ. 88. l., 1844). Gvadányi meg a magyar bornak, jelesül a tokaji aszúnak ezt a módfelett való kedvelését a lengyelek valóságos nemzeti sajátsága gyanánt tünteti föl A' falusi nótáriusnak elmélkedései c. munkájában (1796.). E mű Hatodik Paragraphus-ában a nagypeleskei mester, Dvorák Hritzu mondja el véleményét az emberi sorsnak változásáról. Az ő materialista felfogása szerint az egycsek és nemzetek természetét az határozza meg, hogy mit esznek, isznak. E tételét bizonyítgatván, felsorolja sok nép kedves ételét, italát. Szerinte a magyart szalonnás káposzta táplálja, a tatár lóhúst ész s issza annak tejét, az anglus ponttsal, zsenéverrel enyhíti szomjút, az olasz vegyíti páрмаi sajttal rizksását, a hollandus sajttal él s iszik herba tejet s ezen ital ritkán szédíti a fejet stb., a lengyelek közt pedig: „Isznak a' Nagygyai leg-jobb Tokai bort, Láthatni-is rajtok *vágott pofát, és orr*”. (i. m. 73. l.). Ez a *vágott pofa és orr* pedig bizonyosan annak az emléke volt, hogy a vérmes lengyel urak borittas jókedvükben, különösen a hatalmas erejű tokaji bortól (mert ez az ital könnyen szédíti a fejet) hamar kardra keltek és ugyancsak megvagdalkoztak egymással egy kis vérelesztés céljából. Ilyenkor legkönnyebben az arc meg az orr kaphatott egy-egy vágást, vagy legalább is ott viseltek sebhelyeiket legláthatóbban a lengyel urak. Az ő arcukhoz léssen tehát hasonlatos a viceispán fiáé is, ha nótárius uram vitézi kardjával kiméri reá érdemlett jutalmát.

Hogy ezt a szólást szótárakban, szólásgyűjteményekben KAROSSAL együtt hiába keressük, annak az az oka, hogy nem a népnyelv kincseshányájából, nem is az irodalmi hagyományból merítette Gvadányi, hanem az ő egyéni alkotása. S hogy mennyire alkalmi szólás, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy valamennyi munkájában csak egyetlen egyszer, a fent idézett helyen fordul elő.

Salám. Egy falusi nót. budai utazása VII. Részében a legújabb divat szerint is szertelenül öltözködő született Magyar Gróff frizuráját így írja le Gvadányi: „Tsigásan a' haja vólt fel fodorítva, Egy font hajpor vala tzofjába szorítva, Melly is pántlikával vala bé borítva, Úgy tetszett *Salám* van hátára hagyítva.”

A Magy. Könyvt. kiadásának magyarázója szerint: „*Salam* [így, hibásan, mert az első kiadásban *Salám* van], talán sajtóhiba *sallang* helyett.” (44. l.) Egészen bizonyos, hogy ezen a helyen *sallang*-ról (ahogy Gvadányi írja: *sarlang*-ról) szó sem lehet, hanem sokkal valószínűbb, hogy a költő az erősen behajporozott leesszűgő vaskos hajfonatot nagy csúfolódásban olyannak látja, mintha egy rúd hamvas, színes pántlikával átkötözött (ahogy a kirakatokban napjainkban is látható) *szalámi* volna az idegen ruhába bújó magyar főúr hátára hajítva. A *szalámi* szónak ez a szokatlan és tudtommal más forrásból ki nem mutatható alakja helyett (*szalámi* h. *salám*) a Magy. Könyvtár kiadásában hibásan *salam* van nyomtatva, és ez vezethette téves útra a magyarázót; és mivel az előző sorban pántlikáról van szó, könnyen hihette, hogy ez a *salam* sajtóhiba (amint hogy ebben a formájában valóban az is), és voltaképpen *sallang*-nak olvasandó. Pedig hogy itt nem *sallang*-ról, hanem *szalámi*-ről beszél a költő, azt a fentebbi hely értelme nézetünk szerint világosan bizonyítja. S hogy a *salám*-ot meg helyesen *szalám*-nak kell olvasni, azt megerősíti az a körülmény, hogy a *szalámi*-nak (< német *salami*, *salame* < olasz *salame*) tövégi magánhangzó nélküli alakja Gvadányinak A' mostan folyó országgyűlésének... leírása (1791.) c. munkájában is előfordul, de a címül írt alaknál magyarosabban írva e sorokban: „Vólt ott sok hideg sült, sodar, vólt *szalám* is, Foghagymával spékelt fejér peccsenye is.” (i. m. 136. l.) Csefkó Gyula.

Kortës. E szavunk eredetére vonatkozólag eddig két vélemény merült fel a nyelvészek körében. Némelyek szerint a spanyol *cortes*, mások szerint a francia *cortège* átvétele volna. Én magam, mikor rájöttem arra, hogy régebben nem azt jelentette, amit ma, hanem 'párt, a párthívek, szavazók összessége' volt a jelentése, ez utóbbi véleményhez csatlakoztam (Nyr. XXXI, 98; XXXII, 507). De azóta megingott e feltevés helyességében való hitem. Nemesak azért, mert régebbi jelentése felől egyaránt lehetne egyeztetni e szavunkat akár a sp. *cortes*, akár a fr. *cortège* szóval, hanem főleg azért, mert egy hangtani ok egyenesen ellene szól a fr. *cortège*-ből való származtatásnak. Ez pedig az, hogy *kortës* szavunknak a Székelyföldön (Erdővidéken) *kortës* alakváltozata is van. (Éppen így: *kortëszkedik*.) Szóvégi *s* > *sz* változás egyáltalán nem mutatható ki a magyar hangtörténetben (csak hasonlalanulás eredményeként, megelőző *cs* után, pl. oszm. *čajuš*, *čiriš* > magy. *csausz*, **csirisz* > *csiriz*), de az ellenkezője, szóvégi *sz* > *s* változás elég gyakori. Vö. pl. *csëndész* > *csëndës*, ném. *alkermes* > magy. *alkërmës*, hazai ném. nyj. *pres* > magy. *prés* (ez egyúttal válaszc. MELICHNEK MNy. XII, 314–315 felvetett kérdésére), és MELICH helyes megfigyelése szerint a *Szamos*, *Maros*, *Tëmës*, *Körös* folyónevek végén (MNy. Kézik. I, 6: 63). Ezek példájára tehát a szék. *kortës* alakváltozatot is joggal tarthatjuk eredetibbnek. És ha ez a feltevés helyes, akkor ez a ma *kortës* alakú és 'Parteiführer, Parteiwerber' jelentésű, de eredetileg *kortës* alakú és 'párt, párthívek, szavazók összessége' jelentésű szó csakis a sp. *cortes* (olv. *kortës*) átvétele lehet. Megerősíti ezt a feltevést az, amit PULSZKY FERENC „Életem és korom” c. munkájának I. k.-ében a múlt század huszas éveiről mond: „A spanyol forradalom mindenkit érdekelt,

dicsérték a szabadelvű kortesalkotmányt, mely mintaszerűnek tartott az egész latin világban s Piemontban s Nápolyban el is fogadtatott.“ (19. l.) „Itt is [Nógrádban] összesereglett a kis nemes-ség s az aulikusok ezeket mindenütt korteseknek csúfolták, mi azon időben annyit jelentett, mint forradalmárok.“ (20. l.) — A mai *kortës*-t a mult század első felében még *korteszvezér*-nek hitták (vö. Nyr. XXXII, 507, 575), és ebből az összetételből jelentéstapadás útján vált ki a *kortës* > *kortës* mai köznyelvi jelentésével.

Kiabál. Ez az ige tudvalevőleg a ma már csak ormánsági tájszóként élő 'kiabál' jelentésű *kajál* igeének **kajál-bajál* ikerváltozatán alapul. Alakváltozatai közül (néhány nyelvtörténeti szempontból jelentéktelent itt mellőzünk) egészen világos a **kajál-bajál*, s ebből egyfelől **kéal-bajál* > *kiálbajál* (NySz.), másfelől *kajából* (NySz.) > **kéalból* > *kiából* (MTsz.) > *kából* (MTsz.) alakváltozatoknak imént jelzett fejlődéstörténete, de már feltűnő a *kajabajál* (NySz.), *kajából* (NySz., MTsz.) és *kiából* alakváltozatok előtagjának rövid a hangja. Mikor MSzT. c. könyvemnek *kiabál* cikkét írtam, még nem tudtam ezt megmagyarázni, és lényegében ma sem tudom, de azóta mégis észrevettem, hogy nemesak **kajál-bajál* és *kiál-bajál* mellett van *kajabajál*, *kajából*, *kiabál*, hanem *irkál-firkál* mellett is van *irkafirkál*, *ugrál-bugrál* m. *ugrabugrál* (MTsz.), *szurkál-piskál* m. *szurkapiskál* (NyF. XI, 16), **kencsél-fencsél* ~ **kencél-ficél* m. *kencsefencsél* ~ *kenceficél* (MTsz.), **kelél-kólál* m. *kelekólál* (MTsz. *csereberél* és *tereferél* nem tartoznak ezek sorába, mert a *cserebere* és *tereferé* főnevek származékai;¹ de esetleg idetartozhatik *kapa-kaszál* 'hevesen tiltakozik valami ellen' Nyr. XXXI, 51). Ezek nem lehetnek a *kajaba* 'lármás veszekedés' (MTsz.), *irka-firka*, *ugra-bugra* 'szeles, szeleburdi, féleszü' (MTsz.), *kele-kóla* 'hebehurgya, szeleverdi, bolondos' (MTsz.) származékai (*kajabaja*, *kiaba*, *szurkapiská*, *kencsefencse* ~ *kencefice* egyáltalán hiányoznak), mert nyilvánvaló, hogy ezek nem nevszói alapszavak, hanem ellenkezőleg, az igékből való utólagos elvonások. Okvetlenül *kajából* > *kajából*, *kiából* > *kiabál*, *irkál-firkál* > *irkafirkál* stb. irányú hangváltozások eredményeit kell tehát látnunk e sajátosságos *a* és *e* hangú alakokban.

Magyarázatukban talán abból indulhatnánk ki, hogy az előtag *l*-je állandóan szótagzáró helyzete miatt kiesett. De hogy aztán miért rövidült meg az így keletkezett *kajából* ~ *kiából*, **irkáfirkál*, **ugrábugrál*, **szurkápiszkál*, **kencséfencsél* ~ **kencéficél*, **kelékólál* alakok előtagjának *á* vagy *é* hangja, erről nehéz volna határozott véleményt mondani. Lehet, hogy disszimilációs jelenséget kell benne látnunk. Ezt megerősítené az a körülmény, hogy *csetapaté* és *csatapaté*-ből is *csetapaté*, *csatapaté* lett. (Vö. EtSz. és MNy. XIX, 95). De más képzőjű ikerigéken (pl. *nyífog-nyafog*, *típes-tapos*, *hímész-hámoz*, *ámul-bámul*, *csöröl-pöröl*, *csetlik-botlik* stb.) tudtommal nem észlelhető ilyenféle változás, csak az egy *hajol-bókolból* lett *hajbó-*

¹ *Rugkapálni*, *kenykedvésre*, *idejekorán* esetét is tévesen vonja ide SIMONYI (NyF. XI, 16), mert ezek nem korábbi *rágni-kapálni*, *kenyére-kedvésre*, *idején-korán*-ból való rövidülések, hanem az egységes összetétellé vált *rugkapál*, *kényekedve*, vminek *idejekora* ragos alakjai és származékai.

kol. Aggyal mellett is feltűnő alakulás: *aggyabugyál*, nemcsak előtagjának *a*, hanem utótagjának *ál* vége miatt is.

Ólálkodik. Nem nehéz ugyan kitalálni, de mivel más nyelvész tudtommal még nem említette, és mivel a CzF.-ban olvasható két származtatás teljesen téves, talán nem lesz fölösleges megemlítenem, hogy ez igének alapszava, *ólál* (NySz.; > *órál* uo.), az *óv* igének olyan gyakorító képzős származéka, mint amilyen pl. *csap* mellett nyj. *csaplál* (MTsz.). Hogy az *ólálkodik* igének az *óv* családjába való tartozása nyelvérzékünk számára nem világos, annak az az oka, hogy eredeti 'sich hüten, sich schützen' jelentése már teljesen elavult. Ennek a mai 'lauern' jelentéssé való változása már magában véve is elég könnyen feltehető, de egészen bizonyossá teszi ezt a feltevést az a körülmény, hogy a vele egy töről fakadt *óvakodik* igének, amelynek a köznyelvben még eredeti 'sich hüten, sich in acht nehmen' a jelentése, a nép nyelvében 'schleichen' jelentése is van, ez pedig csak régebbi 'lauern'-ból fejlődhetett. (Tehát: 'sich hüten' > 'lauern' > 'schleichen'). Nem tudnám ugyan e jelentés meglétét hirtelen igazolni, de egészen bizonyos vagyok benne, hogy már többször hallottam ebben az értelemben *utánam óvakodott, beóvakodott a házba*-féle kifejezéseket.

Tápió, Tápé. MELICH (MNy. XXI, 269) kimutatta, hogy a *Tápió* folyó nevének régibb alakjai *Tápiú* < *Tápjú* < *Tápēu* voltak, s ennek alapján, nézetem szerint helyesen, e folyónévnek még régibb alakjául a **Tápáγ* (ϑ: *Tápúr*) alakot következtette ki. (Nem ártott volna még azt is megemlítenie, hogy a mai *Tápió* alak *i*-je nem lehet hangtörvényszerű. Ez szerintem csak a szabályos *Tápjú* > *Tápjó* alaknak tökéletlen régibb *Tápiú*, *Tápió* írása alapján terjedhetett el.) MELICHnek e kis cikke azonban a Szeged melletti *Tápé* község nevének történetére is világot vet. Feltűnt nekem ugyanis már régebben, hogy e *Tápé* -i képzős származéka nem *tápei*, hanem *tápai*. (Innen a *Tápai* családnév.) Ez tövére nézve nyilván olyan típusú, mint amilyenek pl. *gyērgyai*, *brassai*, (*szendrei*), *disznaja*, *ajtaja*, (*esztendeje*), csak hogy ezek mellett -ó (-ő) végű a ragtalan alanyeset, *Tápé* esetében ellenben -é végű. De mind a mai *tápai*, mind a mai *Tápé* alakok érthetővé válnak, ha feltételezzük, hogy ez utóbbinak is, éppen úgy mint a MELICH-től tárgyalt *Tápió*-nak, **Tápáγ* volt egyik régibb hangalakja. Ennek -é > -i képzős származékából a magánhangzóközi γ szabályos kiesésével (vö. pl. az ismert *azah* olv. *ászár* 'aszó' ~ *azaa* olv. *ászár*, **mezeγ* 'mező' ~ *mezee*, *mezei* megfelelőseket, és vö. SZINNYEI: MNy. XXII, 238–239) lett a mai *tápai* alak, -áγ végű ragtalan alakjából pedig a már szintén eléggé ismert Árpádkori szórványos *ou* > *eu* változással (l. erről legutóbb SZINNYEI: MNy. XXII, 255) **Tápoγ* > **Tápēu*, s ebből a hangalakból a MELICH tárgyalt folyónév esetében *Tápjú*, a mi esetünkben pedig másirányú fejlődéssel **Tápēi* > *Tápé*. E *Tápé* < **Tápáγ* község neve eredetileg bizonyára személynév volt, s az ugyancsak MELICH-től megfettett *Laborc*, *Csetnek*, *Veszprém* folyónevek példájára (MNy. XIX, 69) nem lehetetlen, hogy a *Tápió* < **Tápáγ* folyónév is eredetileg az volt.

Horger Antal.

Horjas. Az OklSz. *óriás?* címszó alatt idézi egy 1275/1412. oklevélből a következő adatot: „Ascendit ad quendam montem geminum *Horyashegy* vocatum“ (SZAMOTA jegyzete szerint Torna megyében). A hn.-vel kapcsolatos latin „m o n t e m g e m i n u m“ a. m. 'iker-hegy, kettőshegy' kifejezés nyilván az ú. n. *Horyashegy* jellemző tulajdonságára vonatkozik. Eszerint pedig a *hegy* előtt álló *Horyas* olv. *horjas* rokonértelmű ezzel: *horgas* ~ *horgos* a. m. 'curvus, flexuosus, uncus, hamatus, obliquus stb.' A *horog* ~ *horg* főnév, amelynek a *horgas* ~ *horgos* -s képzős melléknévi származéka, szerepel ilyen adatban: 1361: In quodam monte qui *Hurugteto* dicitur (OklSz.), ahol a *horogtető* olyan, mint *horjas-hegy*. A *horog* ~ *horg*, valamint a belőle képezett *horgas* ~ *horgos* szavakkal összetartozik az a szó is, amely nyelvtörténeti és népnyelvi forrásainkban ilyen változatokban fordul elő: *hurxu* ~ *hurhu* ~ *hurh* ~ *horh*: *hurk* (esetleg: *horka*) és származékai: *hurhus* ~ *hurhas* ~ *horhas*, *hurhagy* ~ *horhagy* ~ *horhággy*, *horhó* (MTsz.) stb.

En a *horjas* alakban olyan hangtörténeti fejleményt sejtsek, amely úgy felel meg a *hurxu*: *hurhas* > *horhas*-nak, mint *borjas*: *burayu*, *gyapjas*: *gyapaŷi*, *varjas*:**vorexu* (l. mordvin *varaka*), *hoszjas*: *huszeŷ*, *szomjas*: *szomeŷ* stb. (vö. KRÄUTER: MNy. IX, 19 kk.; HORGER: MNy. IX, 111 kk.).

A *horjas* változat felismerése közelebb vihet a *hurxu* — *horog* szócsalád etimológiájának a megfejtéséhez. Itt ehhez még csak azt jegyzem meg, hogy e szók eredetének a kutatásánál okvetlenül számba venném ezeket a szavakat is: *horol*: *horsol* (*horzsol*), *horpad* (*horpály*, *horpasz*), *horny* ~ *horgy* (*hornyol*).

P. Komondor András.

Dévalkodik. Báró Wesselényi Miklósnak egy Angliából 1822-ben írt levelében olvasom a következőket: „Már el tölt a' Fársáng, 's azoknak is a' ki *dévalkodva* használták, már most tsak anynyi hasznok van benne, mint nekem a' ki semmi részt se vett“ (l. Erdélyi Múzeum XXIII [1906.], 278). Kétségtelen, hogy itt a *dévalkodni* a. m. 'a farsangot vigan, tréfák, mulatságok közt eltölteni', s épp ezért bizonyos, hogy a *dévalkodik* a *dévaj* családjához vonandó. Nagyon lehetséges, hogy a népnyelvi *dévánkodik*, *dévánkozik* 'dévajkodik, tréfal코zik > korhelykedik, dorbézol' MTsz. szintén ide tartozik.

Petes. Az OklSz. még kérdőjellel közli, hogy a latin emlékeinkben előforduló *Petüs* név valóban azonos-e a *Péter* névvel. Később MELICH „Keresztneveink“ című dolgozatában bebizonyította, hogy *Petüs*, amely a mai *Petes* vezetéknevben él, csakugyan a *Péter* név becéző alakja. Olyan adatot azonban, amelyben latinul ez állana: *Petrus dictus Petus*, MELICH nem idéz. Egy 1427. évi oklevélben van ilyen adat is. Az oklevél idevonatkozó helye így hangzik: „Item istam tabulam fecit fieri honorabilis vir dominus Nicolaus de sancto benedicto, filius *Petri* dicti *petus*, Lector et Canonicus ecclesiae Jauriensis, Cantorque Capelle Regiemaestatis per magistrum Thomam pictorem de Coloswar“ (l. T. GEREVICH, Von der älteren ung. Kunst.: Ung. Jahrbücher B. V. 166).

Szolnok. Egyik olvasónk írja, hogy vidékükön a tiszaparti Szolnoknak *Szolnak* a népies neve. Az alakváltozatra megjegyezzük,

hogy a budai basák magyar nyelvű leveleiben is a városnak állandóan *Szolnak* a neve (l. TAKÁCS-ECKHART-SZEKFÜ, A budai basák magyar nyelvű levelei I, 33, 117, 133, 135, 214 stb.). Máshonnan is vannak arra példák, hogy *-nok* végű helynevet a nép *-nak*-kal mond, vö. pl. *Tárnok* Csanádapátfalván *Tárnak* (l. TAKÁTS, A csanápfalvai nyelvjárás) stb. K. P.

Pásztó. MELICH „Egy fejezet a történeti magyar hangtanból“ c. értekezésében kétségbe vonja, hogy a hevesmegyei *Pásztó*-nak volna *Pasztoha* alakváltozata is (l. NyK. XLIV, 358), ahogyan ezt a „Honfoglalás Kútfői“ című kiadvány 429. lapján állítja. *Pásztónak* csakugyan *Pasztoha* alakváltozata nincs, van azonban *Pásztoha*. Édesanyámtól, aki odavaló születés, többször hallottam így.

Örs, örs. Helyesírási szójegyzékeink nem igazítanak útba e szó (vagy szavak?) írására nézve. CzF. *örs* címszava *örs*-re utal, KELB.-ban pedig csak *örs* szerepel. A NYÜSZ.-ban is csupán *örs* alakot találunk KISS KÁROLY Hadi Műszótárából (1843.) idézve ezzel a jelentéssel: „posten (nämlich der zu bewachende platz)“. SZILY KÁLMÁN ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „*Örs* nevű helységeinknek, vagy talán éppen *Örs* [így!] vezérnek köszönhetjük e szavunkat.“ *Közötte* címszó alatt is van még egy adata a szóra ugyanazon szótárból idézve (*Közötte örs*: zwischenposten). Aranyból hirtelenében csak egy példa jut eszembe, szintén rövid *ö*-vel: Küld vigyázót, *előörsöt*. (A bajusz. — Franklin-féle Magyar Remekírók.) Erre a szóra rimel: *fatörzsöt*. A Révai-Lexikon különbséget tesz a községnevek utótagjaként előforduló *-örs* és az *örs* között. Nincs kezem ügyében a honvédség Szolgálati Szabályzata, de emlékezetem szerint a magyar katonai nyelv hivatalosan az *örs* alakot használja (*előörs, főörs, tábori örs, csendőrs, örsparancsnok*). Erre mutat az említett lexikonnak Biztosító szolgálat és Csendőrség címszó alatti két cikke is. Ez adatok alapján úgy vélem, hogy mai nyelv-érzékünk, legalább is többünk nyelvérzéke szerint két külön szóval van itt dolgunk. Az egyik az *Alsóörs, Budaörs, Tarnaörs* és más helynévbeli *Örs* személynév, amely — mint GOMBOCZ ZOLTÁN kimutatta — a török *ir, er, ür* (férfi, hős) szónak magyar becéző alakja (vö. PAIS, Magyar Anonymus 132. l.), a másik pedig a nyelvújítók alkotta és 'örség', ritkábban 'örhely' jelentésű *örs* szó, amelyet már jelentésénél fogva is az *ör, örség* szóhoz tartozónak érzünk. Azt hiszem, a nyelvújítók előtt is inkább ez az etimológiai kapcsolat lebegett a szó megalkotásakor, semmint az *Örs* vezér vagy kapitány neve és a helységnevek. Nagy J. Béla.

Komócsin. Nagykúnmadaras helynevei között (GYÖRFFY ISTVÁN gyűjtése) előfordul két elnevezés: *Nagykomócsin* l a p o n y a g és *Kiskomócsin* l a p o n y a g. A l a p o n y a g szó kisebb földkiemelkedés neve. Tiszántúli, főleg kúnsági tájszó, de már 1408-tól kezdve (Oklsz.) oklevelekben is előfordul (NyFüz. 66: HEFTY, A térszíni formák nevei 29).

A *komócsin* is elsősorban tájszó. Győr vidékén *komócsing* 'fünem (nádasok szélein terem, két láb magasra nő s hasonlít a nádhoz)' Nyr. VI, 272. A MTsz. szerint előfordul még a Tisza mellékén és Nagyszalontán. Ugyancsak a MTsz. Békésmegyéből is

idéz adatot a Bp. Hírlap 1895: 71. számából. A jelzett helyen Kupa Árpád egy nádas leírásában („Napszámosok“ c. regényében) a *komocsinfű*-re egy népdalt idéz: „Giz-gaz komocsin | Ketten megyünk egy kocsin“.

Korán bekerült a hivatalos növénynevek közé is, mint külsejében a nádhoz hasonló, hengeres bugájú, nedves réteken tenyésző gramen-fajták jelölője. Így találjuk már Veszélszky-nél (Erdei és mezei gyűjtemény. 1798. 238): *komotsin* 'Gramen arundinaceum, Rohrgras' és Diószegmél (Magyar Fűvészkönyv. 1807. 97), aki három phleum-fajtaját ismeri: mezei *komótsin* Ph. pratense, fekete *komótsin* Ph. alpinum és tsitsókás *komotsin* Ph. nodosum. Mellőzve a közbeeső növénytani irodalmat, a magyar flóra legteljesebb leírásában Jávorkánál (Magyar Flóra 70–73) is háromféle *komócsin* fordul elő. Ezek: mezei *komócsin* 'macskafarkú perje, timóthfű, csilla, perje Phleum pratense L.', sima *komócsin* 'veres nadrag, Phleum phleoides (L.) Simk.' és *komócsin* 'réti kender, búzaperje, gyapjas fű, róka-fark, Alopecurus pratensis L.' Moesz Gusztáv szóbeli közlése szerint Kúnszentmiklóson a 'Baldingera arundinacea' neve is *komócsin*. Ez a növény az előbbieknél is inkább hasonlít a nádhoz.

Diószegi után ismerte a szót Kassai is (Szókönyv III, 187), akinél „*komótsény*, v. *komótsin*: Phleum, genus graminis“, s aki a m a c s k a szóból származtatja.

A szó eredetének vizsgálatánál épen a jelölt fogalom nádszerűsége szolgál útmutatással. Török jövevényszavaink középső rétegébe tartozik, besenyő vagy inkább kún eredetű. Összefügg a nádat jelölő oszm. *kamyš* 'the common reed, phragmites communis; the bamboo, bambusa arundinacea' REDH. | csag. قاشيش 'roseau' PAVET DE COURT. | kturk. قوش *qumúš*, 'reed' RAQUETTE | kaz. *kamyš* 'trostnik', *kamyš* 'OSTROUMOV | alt. Verb. ua. | kumük *kamyš* (*kamuš*) 'káka, nád' NÉMETH | kún *kamyš* ua. (CodCum.: *hamis*) | kirg. *kamys* 'das Schilfrohr' RADLOFF stb. szóval. Ennek -čyn kiesinyítő képzős származékát a törökségben kimutatni nem tudjuk. Azonban ha figyelembe vesszük a -čyn képzőnek különösen állat- és növénynevek alkotásánál való nagy szerepét, pl. alt. *karbačyn*, *karčyn* | tel. sor. *karbyčyn* 'das Farrenkraut', alt. *pödürčün* 'die Wachtel' < ujg. *bötür* 'ein Vogel' [die Wachtel?] stb. (vö. PALLÓ M.: NyK. XLVI, 155), akkor *komócsin* szavunkat mégis egy besenyő vagy kún **kamyščyn* 'nádaeska, nádszerű fű, phleum' magyar megfelelőjének kell tartanunk.

Magyar hangtörténeti szempontból az első szótag magánhangzó-ját illetőleg támogatják ezt a föltevést az ilyen — bár részben korábbi — esetek: ócsuv. **aryslan* > 1318: *Vruslan* ~ 1332: *Oruzlan* > *oroszlán*; tör. **basyrkan* > *boszorkány*; tör. *kabak* > *kobak* stb. (Gombocz: MSFOu XXX.) A második szótag veláris *i*-je *u*-hangon keresztül szabályosan *o*-vá fejlődött, ez pedig az *š* kiesése következtében megnyúlt. A harmadik szótag veláris *i*-je összeesett a palatális *i*-vel. Vagyis így képzelhetjük el az egész fejlődést: **kamyščyn* > **komuščün* > *komočin*.
Rásonyi Nagy László.

Lövé! és Lőd. A mai mosonméggyei *Levél*, németül Kaltenstein helység 1453. és 1493. között *Lewel* (CSÁNKI III, 683). Azonban ugyanez így is feltűnik 1429: Poss. Chaltenstahn al. nom. *Lwer* (i. h.). Az utóbbi névalak pedig megfelel azoknak a *Lövé* hn.-eknek, amelyeket MELICH: MNy. XXII, 129–131 a *lëu*: *löv*:

lő ige -*r* képzős névszói származékául fejtett meg. Nyilvánvaló tehát, hogy a *Lewel* változat ugyancsak a *lëv*: *lëv*: *löv*: *lő* igének a származéka, még pedig azzal az -*l* képzővel alakult, amelyet a *lepel*, *kötél* (*kötél*), *fédél* (*fédél*), *fonal* (*fonál*) stb. szókából ismerünk. A hn. kiejtését, illetőleg hangalakját pontosan nem állapíthatjuk meg; ezért a címbe olyan formát irtunk, amilyent az a köznyelvben öltött volna.

A mai veszprémmegyei *Lőd* (Város- és Kis-) hn. előző alakjai: 1270: *Lueld*; 1274. és 1492. között *Leveld*, *Leweld*; 1369, 1390: *Lewld* (CSÁNKI III, 213). Benne a *Lüel* (*Lüel*): *Lëvël*: *Lövöl*-*d* képzővel van megtoldva. Hogy e hn. keletkezésénél mi lehetett a névadás indítéka, azt az 1274: „Custodes silvarum de villa *Leveld*” adat világítja meg. Eszerint t. i. a helységet erdőőrök, vagyis olyan emberek lakták, akiknek a foglalkozásában a *lövöldözés* csakugyan jelentékeny szerepet játszott. Így lesz 1390: *Ordolewld*; 1402. és 1488. között: *Ordo-leweld*, *leveld*, ahol az *Ordó* ebből keletkezik: *erdő-ó* am. 'erdő-óvó'. A *Lëvël*-ből *Lövöld*-ön át úgy fejlődött *Lőd*, mint a közszói *lövöldöz*-ből *lődz*.

Sásony. Most magyarul *Sásony*-nak, németül Winden (Windten)-nek hívnak egy helységet, amely Mosony megyében a Fertő északi partján fekszik. Ugyanez: 1208: *Sason* (?); 1221: *Sasun*; 1230: Moncha (Monka: munka?) *Sasuna*; 1239: *Sassun*; 1263: *Olsasun*; 1399: *Sason*; 1317, 1343, 1431: Vynden, Winden (CSÁNKI III, 686). *Sásun*: *Sáson*: *Sásony* a vizinövény jelentésű *sás* főnévnek -*n* ~ -*ny* kicsinyítőképzős származéka, olyan tehát, mint pl. *vad*-ból *vadon*, *gyümölcs*-ből *gyümölcsény*, a *hárs* fanév-ből *Hársány* hn. (Az -*n* ~ -*ny* képzőről l. MNy. XV, 128—9.) [Hogy a hely német nevének mi az etimológiája, arról SCHWARTZ ELEMÉR ír majd a MNy. egyik közelebbi füzetében. — Szerk.]

Suska, suskás. A NySz. idézi a *suska*, *suskás* a. m. 'effeminatus' vagyis 'nőies férfi' szavakat. Ezeknek semmi közük sincsen a 'gubacs' értelmű *suska* ~ *siská*-hoz (l. MNy. XXII, 135—6), hanem a magyarul *Susánna*: *Zsuzsánna* formában használt női keresztnévnek magyar *Suska* becézőjével (1393: *Suska* JAKUBOVICH: MNy. XI, 458; ma is: *Zsuzska*), illetőleg ennek -*s* melléknév-képzős származékával azonosak. Tehát olyan úton-módon keletkezett kifejezések, mint a 'nőies férfi' neve gyanánt ma inkább járatos *katus* (*katus-asszony* NySz.), *katuska* a. m. 'konyhán nyalakodó, asszony dolgaiba avatkozó, női munkákat végezni szerető ember', *kati-pila* ua., *katicáskodik*, amelyek a *Katalin* női keresztnévvel összetartozó becézők. Ugyanilyen a *kati-pila*-beli *pila* az *Ilona* mellé alakult *Ila-Pila* becéző ikerítés második tagjából, amelynek szintén megvan önmagára is a 'nőies férfi' jelentése (MTsz. *pila* 3.). Pais Dezső.

Devla. A cigánynyelv a cigányok hosszú vándorlása és állandóbb letelepedése alatt szókincsben rendkívül nagy mértékben gazdagodott, de maga alig adott át valamit az európai nyelveknek. A között a kevés szó között, amely nyelvünkbe jutott át belőle, egyik legismertebb a *devla*. Igaz, hogy ez is csak tréfás átkozódásokban, illetőleg komoly használatban csak jelentésváltozásban

fordul elő, nem tekintve az adomákban és irodalmi művekben cigányok szájába adott mondásokat. Ilyenek: Verjen meg a *devla*! Rúgjon oldalba a *devla*! Rúgjon meg a *devla*! Vigyen el a *devla*! Legismertebb közöttük: Verjen meg a *devla*! Vigyen el a *devla*! Az elsőt komoly haragban nem mondja a magyar ember, mivel a *devlát* éppen olyan megvetésre méltónak tartja, mint a népet, amelynek istene. Nem is hiszi, hogy a *devlá*-nak, az »isten«-nek az ereje lesújtson valakit. Vigyen el a *devla*! azonban már komoly átok is, csakhogy itt jelentése nem »isten«, hanem »ördög«. Aminthogy a MTsz. is csak »ördög« jelentésben idézi Győr vidékéről a Nyr. V, 522 alapján, s BALLAGI ALADÁR is így ír a Vasárnapi Ujság 1877. évfolyamának 601. lapján A cigányok vallásáról c. cikkében: „Úgy gondoljuk, hogy a Devhlának, magyarul ördögnek, náluk nincs valami mélyebb mythologiai értelme: hanem ez átkozódásaikban használt szó merőben átvett fogalmat jelöl, s »vigyen el a Devhla« szóról szóra egyezik a magyar »vigyen el az ördög« átokkal“. Rúgjon oldalba a *devla*! és Rúgjon meg a *devla*! tudtommal a nép ajkán nem fordul elő, csak a cigányadomákban, amelyeknek a lényege lehet cigány, de a nyelve csak ritkán az. Cigányok szájába adva még előfordul így is: No most a *devla* áldjon meg (ÖREG HEGEDŰS LAJOS, Eredeti tréfák, adomák és mondák a cigányéletből. 1870. 122. l.). *Devla! Devla!* minek mutattad azst a valamit (A falu rosszsa II. felv. 14. jel.).

Kétség sem férhet hozzá, hogy a *devla*, akinek áldását kéri a cigány, akihez fohászkodik, akinek a verésétől fél, megfelel a cigány nyelvhasználatnak. Pl. Útcu *devla* 'jaj Istenem'. Likér *devla* 'tartsd meg Isten'. *Devla di ñalte čirla* 'Te alkotád, Isten a világot' (krizbai cigánydal). Mar-la *devla* brišindesa 'verd meg Isten jégesővel' (oláhországi cigány népdal). A keresztény hitre tért cigányok nyelvében a *Devla* = 'Isten' is, 'Jézus' is: A ma ro da d *Devla* 'Mi atyánk, Isten'. Jek si o *devla* 'egy az Isten'. Munro Raja *Devla!* 'Uram Jézusom'. Blindo *Devla* 'szelid Jézus'.

A *devla* tehát 'isten'-t jelent, s a magyar Verjen meg a *devla*! megfelel a cigány nyelvhasználatnak. Rúgjon meg a *devla*! és Rúgjon oldalba a *devla*! ismeretlen cigányaink nyelvében. Éppen így a Vigyen el a *devla*! is. Ez utóbbi egészen természetesen, mivel a *devla* csak a magyar ember nyelvén kapott 'ördög' jelentést, s így BALLAGI ALADÁR is tévedett, mikor azt hitte, hogy a *devla* magyarul 'ördög'-öt jelent. A *devlá*-ból úgy lett magyar 'ördög', mint a latin *pravus*-ból német *brav*. Az 'ördög' cigányul sohasem *devla*, hanem *beng*: Janelo *beng* 'tudja az ördög'. Avela tut o *beng* 'elvisz az ördög'.

Azonban a cigány nominativusban igen ritkán használja a *devla* alakot, hanem helyette inkább a *devël*-t és a *dël*-t. Ez utóbbiak azonban nem jutottak be nyelvünkbe. Nem pedig azért, mivel a *devla* (*dëvla*) sem nominativusi használatból jutott át hozzánk, hanem inkább az istenkáromlásban, átkozódásban és istenáldásban használt vocativusból. A nominativus ugyanis leggyakrabban *devël*, *dël* s csak ritkán *devla*, a vocativus pedig *dëvla*, oláh-cigány *deula*.

Ami most már a *devla*, *devël*, *dël* eredetét illeti, kétség sem férhet hozzá, hogy bázisa ugyanaz, mint a szanszkrit *dëva* ('isten'), aveszta *daëvo* ('démon'), litván *dëvas*, ólatin *deivos*, későbbi *deus*

alakoké¹. Az eredeti **deiyo* (**dejejo*) indogermán alap-alak azonban a cigánynyelvben tovább van képezve. Ez a képző a cigánynyelv szempontjából *l*, mivel a *devel* és az ebből a két magánhangzó között álló *v* eltűnése után összevonással keletkezett *dél* alakok a nominativusok, a *devla* pedig egyes vocativus és többes nominativus. Az egyes vocativusból a *devla* úgy kaphatott egyes nominativusi használatot, ahogy a latin *Jupiter* < **Dieu pater* vocativus a *Diespiter* > **Dieuspater* nominativus helyére került. Természetesen nincs kizárva az sem, hogy a többes nominativus hatolt be az egyes nominativusba. Éppen így a *beng* 'ördög' egyes vocativusa és többes nominativusa *benga*, s mármost ez az egyes vocativusi (vagy többes nominativusi) *benga* alak az oláh cigányban kiszorította a nominativusi *beng* alakot.

A cigány *-l* képző régebbi *-lo* képzőre vezetendő vissza, de **develo*, **devlo* alak sehol sem mutatható ki. Azonban éppen ilyen képzésű *čukel* 'kutya', mely a német cigányban *čukklo*. A **develo* alakból könnyen lehet *devel*, mivel a cigányban az *-o* tövű hím-neműek nagy része a végső magánhangzó elveszésével mássalhangzós tövű lett. Pl. szanszkrit *gr̥ha*, prakrit *ghara*, cigány *kher* 'ház' (miként a hind. *ghar* szintén szóvégi magánhangzó nélkül), szanszkrit *kāṣṭha*, prakrit *kāṭṭha*, cigány *kaš* 'fa' (hind. *kāṭh*). szanszkrit *malā*, cigány *mel* 'szenny', szanszkrit *varṣa*, cigány *berš* 'év'.

Ha mármost a *devl* stb. indogermán eredetét keressük, a felelet nem oly egyszerű, mint első pillanatra látszik. A cigány *-lo* ugyanis kétféle indogermán képző folytatása is lehet, még pedig *-to* és *-lo* képzőé. MIKLOSIČH (Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europa's. 1872—1880.) a szanszkrit *daivata* és páli *devata* szavakkal egyeztetette, azaz indogermán *-to* (ill. ő még *-ta*) képzőt keresett benne. E szerint a *devl* alapjelentése 'isteni, istenség'. Ez a feltevés valószínű is (csakhogy a szanszkrit gyökérben nyújtás van). Az indogermán *t* ugyanis megmaradhatott a cigányban (*adatar* 'innen', *tāvel* 'főz'), de *d*- és *l*-ként is jelentkezik, s éppen a *-to* képző csak kevés szóban mutatható ki, ellenben annál több esetben a *-do* és *-lo*. Pl. *bešel* (törökcigány *bešen*, német cigány *bešela* 'ül') participiuma *bešto*, de *bešlo* is, *resel* 'érkezik' participiuma *resto*, szanszkrit *śasta* 'faustus', cigány *šasto* 'egészséges', számneveknél *jekhto* 'első', *trito* 'harmadik'. Azonban *živl* 'él' (orosz cigány *živēn*) participiuma magyar cigány *živdo*, orosz cigány *živdo*, sovel (törökcigány *sovēn*) 'alszik' participiuma *suttō*, *sottō* (páli *sutta*), de *sovlō* is, *avel* 'jön' participiuma *avlo* (oláh cigány *avlo* és *avelo*, görögcigány *avilo*) stb.

E példákra ugyan azt lehetne mondani, hogy végső magánhangzóját egyik sem vesztette el, azonban szanszkrit *vāta* 'szél', avesztá *vāta*, amely a *vā-* igetőből (jelen idő *vāti*, *vāyati*) származik (vö. g. ἀήρ, litván *vėjėš*, lett *vājš*, szanszkrit még *vayu*,

¹ Bár sajtóhiba folytán került oda, mégis megemlítem, hogy SZTOJKA fordításai közt (Magyar és cigány nyelv gyököszótára 1886. 168. l.) té a l o rá j á *déva* és KOÓS FERENC (Cigány népdalok és népmesék gyűjt. 1903.) egyik krizbai cigánydalában Lik ér *dera* l a r a j a, tehát mint a szanszkritban, *deva* alak fordul elő. E két idézet helyesírása SZTOJKÁÉ és KOÓSÉ; lik ér-t fentebbi idézetemben lik ér-nak írtam.

tehát indogermán **yāi*), a cigányban reduplikációval *balval*¹, szanszkrit *śīta* = cigány *šil*, sőt szanszkrit *śāta* (latin *centum*, idg. *h₁mtō-m*) = cigány *šel*.

De ha a *devēl* indogermán *-to* képzőből származása egészen valószínű is, van egy másik lehetőség, amelyre tudtommal eddig nem mutattak rá. A cigány *-lo* képző ugyanis lehet indogermán *-lo* képző is, amely más indogermán nyelvekben főleg kicsinyítő jelentésben igen gyakori. Szanszkrit *Dēvilas*, *Devalas*, görög Παχύλος, latin *Lentulus*, *lapillus* < **lapid-lo-s*, gót *Wulfila* stb. indogermán *-lo* képzővel képzettek. A cigány *devēl* is rejthet magában kicsinyítő *-lo* képzőt, csak hogy a kicsinyítő jelentés elhomályosulásával. Az 'isten' kicsinyítő képzővel a fentebbi szanszkrit becéző neveken kívül még a litvánból is kimutatható: *dēvūlis*, sőt *dēvulāitis*, *dēvulužēlis*. A *-lo* képző különben, ha nem is kicsinyítő jelentésben, más cigányszón is kimutatható: szanszkrit *sthūra*, *sthūla* 'erős', görög στυλος = cigány *thulo*, *tulo* 'zsiros, kövér'. A magánhangzó indogermán eredetű *l* után is elveszhet: szanszkrit *bāla* 'fark', cigány *bal* 'haj', szanszkrit *mala*, cigány *mel* 'szenny'.

Szidarovszky János.

Vadaz? LOSONCZI ZOLTÁN a *-z* igeképző előtti tövégi magánhangzók hangszínét tárgyalva a *nyaka-z*, *vasa-z*-féle névszói igeképzések közt a DebrK.-nek egy ilyen állítólag *vadaz* szavára is hivatkozik NyK. XLVI, 282. Ilyen *vadaz* ige a magyarban aligha volt, az illető helyen a *vadazni* írás egyszerűen *vadászni*-nak olvasandó. (Kolumbus tojása).

Zolnai Gyula.

NYELVMŰVELÉS.

A Pesti Hírlap szópályázata.²

A Pesti Hírlap szerkesztősége a lap ezidei pünkösdi számában pályázatot hirdetett tíz olyan fogalom magyaros, velős, egyszerű megjelölésére, melyre eddig írónk, nyelvészeink nem találtak teljesen megfelelő kifejezést, s ma helyette jobb híján vagy más, csak félig-meddig fedő magyar szókat, vagy idegen szókat használnak. A pályázat tárgya a következő 10 kifejezés volt: 1. Sztrájk (sztrájkol). 2. Garde de dames [?]. (gardiroz). 3. Expedició (tudományos expedició). 4. Fantasztikus (bizarr, groteszk). 5. Optimizmus (optimista), pesszimizmus (pesszimista). 6. Reklám (reklámoz). 7. Incidens. 8. Inkognitó. 9. Laikus. 10. Szenzáció (szenzációs).

A pályázatra „1700 levél” érkezett. Tehát 1700 magyarban keltett bizsergést az 1—1 szóért járó egy millió koronás jutalom. — A bíráló bizottság (RÁKOSI JENŐ, DR. BALASSA JÓZSEF, LENKEY GUSZTÁV, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ) jelentése alapján a lap augusztus 29-iki számában hirdette ki a szerkesztőség a pályázat eredményét.

¹ A cigányban nőnemű is lett, de nem a magyarcigányban.

² E cikk közlését a MNy. XXII, 352-4 megjelent kritikai ismertetés után sem tartjuk fölöslegesnek, minthogy érdekes és jellemző adalékul szolgálhat a nyelvújítási törekvesekben, a tudatos szóalkotásban érvényesülő indítékok megvilágításához. — Szerk.

Eszerint a sztrájk-ra, gardedám-ra, szenzáció-s-ra (és mi tesszük hozzá, az incidens-re sem) jutalmazható szót nem kapott a szerkesztőség; a többi kifejezésre érkezett szók közül pedig a következőket jutalmazta meg: 1. *raj*: expedíció; 2. *fellegjáró, elképesztő*: fantasztikus; 3. *derülátás, bizvasejtés*: optimizmus; *borülátás, balsejtés*: pesszimizmus; 4. *kellelés*: reklám; 5. *rangrejtve*: inkognitó; 6. *sejdtő, sejtős*: laikus.

Remeteségemből én is pályáztam. S hiába mondanám, nem hinnék el, nem csupán a milliók reményében! És pályázatom — teljes egészében a szemébe került. — Több is vezett — Mohácsnál!

Itt közlöm pályázatomat. S közretételére nemcsak az ösztönöz, hogy nyoma maradjon, hanem az is, hogy lássák, hogy magamféle öreg magyar minő észjárással dolgozott.

Pályázatom szórul-szóra így szólott:

Jelige: Magyarul és magyarul.

1. Sztrájk helyett: *munkatörés*. Pl. Bányászok *munkatörése*. A péksegédek *munkatöréssel* fenyegetőznek. Aratók *munkatörése*. *Munkatörő* aratók. — Sztrájkol h. *munkáttör.* Pl. Az angol bányászok *munkáttörtek*.

2. Gardedám helyett: *hölgypásztor*. (*Pásztor* = őriző: vö. libapásztor, lekipásztor. „Az Úr az én őriző pásztorom.” Zsoltár.) — Gardíroz h. *pásztorol*. Pl. Mancit Gizi néni *pásztorolja* a holnapi bálon. (Vö. *pásztorol* = őriz.)

3. Expedíció helyett: 1. *kutatómenet*; 2. *kutatócsapat*; 3. *kutatójárat*. Pl. magyar *kutatómenet* a Saharán, magyar *kutatócsapat* a Saharán, magyar *kutatójárat* a Saharán. (Vö. Mi járatban voltál Pesten? Mi *járatod* lesz Pesten?) Ezek szerint büntetőexpedíció h. *büntetőmenet*.

4. Fantasztikus helyett: *légbenjáró*. (*Légben* = magasban.) Pl. *légbenjáró* gondolat, eszme, terv, regény. (Vö. Levegőbe jár az esze! Mindig a levegőbe beszélsz!) Ua. h. *fennyenjáró* (*fenjen* v. *fennyen* = magasban, magasban). Pl. *Fennyen járó* eszme stb.

5. a.) Optimizmus helyett: *derűshitőség, derűslelkiség*. — Optimista helyett: *derűshitű, derűslelkű*.

5. b.) Pesszimizmus helyett: *komorhitőség, komorlelkiség, komorság, komorlottság, komorodottság*. — Pesszimista h. *komorhitű, komorlelkű, komor, komorlott, komorodott*.

6. Reklám helyett: *hűhó*. Pl. X. micsoda nagy *hűhót* csinált üzletének. X. cirkusz kitűnő *hűhója*. — Reklámoz h. *hűhóz*. Pl. Üzleti *hűhózásban* Amerikáé az elsőség.

7. Incidens helyett: *közbeeset, vakeset*,

8. Inkognitó helyett: *títkon*. Pl. X. kir. herceg *títkon* két napot töltött Debrecenben. *Títkon* X. is részt vett a kommunisták összejövetelén. Ua. h. *titokban*. (Vö. „Csak *titokban* akar talak szeretni.”)

9. Laikus helyett: *hozzánemértő, hozzánemtudó, hozzánemkonyító*.

10. Szenzáció helyett: *nagyeset*. Pl. Miskolc *nagyesete!* — Szenzáció s h.: *nagyesetes*. Pl. *Nagyesetes* tűzvész a fővárosban. *Nagyesetű*. Pl. *Nagyesetű* sikkasztás Debrecenben.

1. A sztrájk h. a *szentségtörés, házasságtörés, csendtörés*-ben rejlő fogalmak adták a gondolatot a *munkatörés*-re.

2. A gardedám h. ajánlott *hölgypásztor* indokolásához itt teszem még hozzá: Igaz ugyan, hogy a *pásztorol*-nak a régi nyelvben legeltet jelentése volt, de nyelvjárásban őriz jelentése is van. (Vö. MTsz.)

3. A tudományos expedició h. ajánlott *kutatójárat járat*-jára példakul idézhettem volna:

Mi *járatba* légyek? Budára jöttem mért?

(GVAD., Pel.Nót. VIII. 12.)

De micsoda *járat* vetett téged ide?

(PET., János v. XXIII. 8.)

4. A fantasztikus h. ajánlott *légbenjáró* gondolatára PETŐFI „Képzet” c. versének következő sorai vezettek:

De ha mondom neki:

„Szállj a magasra fel!”

Felszáll s a légben, mint

Pacsirta énekel.

A *fennyenjáró fennyen-jén* GVADÁNYI, CSOKONAI, PETŐFI, ARANY adták a késztetést:

Katona felülván hátára, megállott,

Megindulván, mindjárt nagyon *fennyen* hágott,

Megállván, lábával földet és port vágott.

(GVAD., Pel. Nót. XI.)

A pacsirta az egekre

Fenjen emelkedve száll,

Lenéz a boldog völgyekre,

Függjön marad, s jubilál.

(CSOK., A tavasz).

Az erdőből, a kunyhóból menjen

Amyntas a királyi székbe *fenjen*:

De maradjon meg ránk nézve

Régi indulatja, szíve.

(CSOK., A pásztor király III. felv.)

Sas a költés, hol nem járt senki sem,

S arra indul *fenmen*, szabadon.

(PET., Az utánpótláshoz.)

5. A pesszimizmus, pesszimista h. ajánlott *komorhitűség, komor* stb. eredeti forrásai szintén GVADÁNYI, CSOKONAI, PETŐFI. A *komor* fogalmát, ennek a szavunknak lelkiségét ő belőlük éreztem ki.

Ékes volt [a hajdani magyar dáma], és ezt szem nem nézte *komorral*.

(GVAD., Pel. Nót. V.)

Késsel még sötét éj *komor* óráiddal,

Ne fedd bé kedvetem hideg szárnyaiddal.

(CSOK., Az estve.)

Komor minden, minden szomorunak látszik.

(CSOK., A tél.)

Csak alig hanyatlott a *komor* éjtszaka,

Melyet a borzasztó homályosság raka.

(CSOK., Hunyadi F.-hez.)

A világ vénheszik, és vénhedvén neki *komorodik*.

(Csok., Amyntas II. 2. jel.)

megviduljon köztünk a *komor* is.

(Csok., Dorottya. I.)

elmém és kedvem tompulni, szomorodni, *komorodni* kezdett.

(Csok., Rhédei L.-hoz. 1804.)

Ő [Éva] *komor* szívé a gavallérok társaságában.

(Csok., Tempefői I. 5. jel.)

Nehéz, *komor* köd, s ő a sárban, ködben

Mezitláb és hajadon fővel állt.

(PET., Az apost. VIII.)¹

6. A reklám helyébe azért ajánlottam a *hűhó*-t, mert a mostani üzleti reklámozás nem egyéb, mint — *hűhózás*.

7. Az incidens helyébe ajánlott *közbeeset* képzés a *közbeesik*-ből. A *vakeset*-et pedig annál inkább ajánlhattam, mert PERŐFI mondja „Szilaj Pistá”-ban:

Tán maga sem tudta, hogy mit lesett,

Csak várta, hogy mit hoz a *vakeset*!

8. Az inkognitó h. ajánlott *titokban* ua. értelemben közbeszédben általánosan használatos, de ujságokban is. Egyik fővárosi lapban olvasható pl., hogy „Bicsérdy *titokban* két napig Debrecenben tartózkodott”.

9. Hogy a laikus-ban levő fogalmat *hozzánemértő*, *hozzánemtudó*, *hozzánemkonyító* szók helyettesíthetnék-e, — annak, a ki magyarul gondolkozik, beszél: felesleges magyarázni.

10. A szenzáció h. ajánlott *nagyesetes* származására csak annyit említek meg, hogy az *esetes* az *eset* továbbképzése (vö. *esetes* MTsz.).

A Pesti Hírlap, a pályázat kihirdetésekor, azt is ígérte, hogy az elfogadott „szavakat” igyekszik forgalomba hozni és népszerűsíteni. Kíváncsi voltam azért magam is, hogy a gyakorlatban hogy válnak be az elfogadott szók. És a döntést követő pár nap múlva RÁKOSI JENŐ, a bíráló bizottságnak szintén (talán csak: szinte) tagja, a lap szeptember 2-iki számában, a vezércikkben ezeket írja: „nekünk az egész fordulatot, melyről mint megváltozott külpolitikai orientációnkról optimisták máris beszélnek, némileg kételkedve kell fogadnunk.”

Azt várhattuk volna, hogy a szópályázat eldöntése után, legalább még melegiben, szorosan egymás mellett *orientációt*, *optimistát* nem ír RÁKOSI JENŐ, hanem *tájékozódás*-t és *derűlátók*-at v. *bizvasejtőket*. Miért nem kapta fel mindjárt a *derűlátó*-t vagy *bizvasejtő*-t a nagynevű keresztapa? Borúlátással, balsejtéssel látjuk ezt, mi, sejtősök — a külpolitikában. *Túri Mészáros István*.

Szoros. A magyar könyvkereskedelem helytelen fordításon alapuló, fonák műszava. A németországi nálunk is meghonosult könyvkereskedelmi szokások kiadó és könyvesboltos kapcsolatában kétféle rendelést ismernek: a visszaküldés jogát biztosító à c o n -

¹ L. PERŐFINél még: A hó. Bolond Istók 28. vsz. A rab oroszlán Lehel vezér 49. vsz. Orbán.

dition rendelést és az *in fester Rechnung*, röviden *fest* rendelést. Előbbit feltételes, utóbbit számlakötelezettség mellett vagy kötelező rendelésnek kellene talán fordítanunk. E helyett a *fest* hibás fordítása: *szoros* vert gyökeret. „Három Jókai Aranyember szorosan, kettő bizomány”, — ilyenfajta mondat nem nagyon illik ahhoz az üzletághoz, amely a magyar műveltség, tehát a magyar nyelv szolgálatában áll. A könyvkereskedői *szoros* zagyva értelmetlenség; talán még ki lehet irtani.

Balogh József.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Paul Kretschmer, Die indogermanische Sprachwissenschaft. Eine Einführung für die Schule von —. Göttingen-Wien, 1925. 8° 61. Bevezetőül a szerző elmondja, milyen hatása volt nyugaton a XVIII. sz. végén a szanszkrit irodalom és nyelv megismerésének. Világossá vált, hogy a szanszkrit nyelv és a latin, görög, német, olasz nyelvek közt történeti összefüggésnek kell lenni. Ez összefüggésnek első tudományos rendszerezését BOPP FERENC, német szanszkrittudós nyújtotta 1816-ban megjelent „Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache” c. művében. E művet csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha összevetjük a XVIII—XIX. sz. határán megjelent többi nyelvtudományi dolgozattal, amelyekben a legrendszertelenebb szóhasonlítások vannak. Bopp műve iránytű volt, amely a nyelvek ezen kaoszában a kutatót biztosan kalauzolta. — E bevezetés után a szerző három részre osztja művét. Az első részben az indogermán nyelveket ismerteti, s róluk a legszükségesebb tudnivalókat nyújtja. Tizenkét indogermán nyelv van, és pedig: *a)* *centum* (vö. lat. *centum* 'száz')-nyelvek: germán, kelta, itáliai (latin, oszk, umbriai), görög, a nemrég felfedezett tochar és a kanisi (hethita); *b)* *satem* (vö. ir. *satem* 'száz')-nyelvek: ind, iráni (perzsa), szláv, balti (litván, lett, óporosz), thrák-frig-örmény, illír-albán. A második részben az indogermán nyelvtudomány rövid történetét, módszerének fejlődését találjuk. A szerző e történetben, illetőleg a fejlődésben négy korszakot különböztet meg: 1. Összehasonlító korszak. Ebben a fősúlyt az eset- és a személyragokra, továbbá a számnevekre és a rokonsági nevekre fektetik; ezek egyezése a történeti összefüggés kétségtelen bizonyítéka. A korszaknak BOPP, POTT, SCHLEICHER, ZEUSS, GRIMM, CURTIUS a legkimagaslóbb alakjai. — 2. Lélektani korszak. A nyelv lényegével már az előző korban is foglalkoztak, így HUMBOLDT VILMOS; azonban ebben a korszakban szakítanak azzal az elvvel, hogy a nyelvi tényeknél, folyamatoknál a logika, a gondolkodásbeli észokosság játssza a főszerepet. Az élő nyelvek, nyelvjárások tanulmányozása érleli meg azt a meggyőződést, hogy a beszédfolyamatok az ember más lelki folyamataival egyenlő törvények alatt folynak le. A beszélés s így a beszéd vizsgálata az ember lelki életére vonatkozó tudomány, a lélektan körébe is tartozik. Ennek eredménye, hogy e korszakban a nyelvi folyamatoknál analógiás hatásokat különböztetnek meg (pl. lat. *genus*, *generis* szabályos hangtörténeti fejlemény, *honoris*-ból

honor pedig analógiás változás *honos* helyett). A nyelvi folyamatok természetébe való pontos behatolás a lélektani módszer lényege. A lelki tényezőknek ezen figyelembe vétele által válik igazán elsőrendűvé a hangok változásairól való tanítás is. — 3. A harmadik korszakot a szerző filológiáinak nevezi, s a XIX. sz. kilencvenes éveitől keltezi. E korszakban főleg a szóvizsgálat lép előtérbe. Míg az előző korszakokban megelégedtek a szavak etimológiájának megállapításával, értsd: a rokonnyelvek szavainak egyeztetésével, addig e korban egy-egy szó egész, tehát egy-egy nyelven belül való történetét is vizsgálják. S e vizsgálatnál szükség van a filológiára: irodalomtörténeti és szövegmagyarázatra, régiségtudományra, tárgyszerismeretre. Ennek az iránynak képviselője a MERINGER R. által 1909-ben alapított „Wörter und Sachen“ c. folyóirat. — 4. A negyedik korszak, amelynek a szerző szerint csak a küszöbén állunk még, művelődéstörténeti. E korszak feladata a régi nyelvtan mellé egy új nyelvtörténetet állítani, amely a nyelvet az ember legrégibb és legfontosabb kultúrártékének fogja fel, amelyben a nyelvtörténet mint a művelődéstörténet egy része foglal helyet. — A harmadik részben a szerző az indogermánok őshazájáról szól. A kérdés megoldását szerinte úgy lehet a legjobban megközelíteni, ha előbb az egyes indogermán népek őshazáit s aztán a még együtt élő, nagyjában egységes indogermán nép őshazáját állapítjuk meg. Valamennyi indogermán nép őshazáit illetőleg a nyomok Európára, és pedig Németország, Ausztria és Magyarország területére utalnak. A germán őshaza: Északnémetország középső része, Schleswig-Holstein, Dánia és déli Svédország; a keltáké: Nyugatnémetország a Rajnáig, Délnémetország, a Duna felső folyása és Közép-németország; az itáliai törzsek őshazája a Duna felső folyása és a keleti Alpok, tehát körülbelül Ausztria; ettől keletre (tehát Magyarországon) keresendő a görögök őshazája. A Duna középfolyása volt az indo-irániaiak őshazája stb. Ezekbe az őshazákba az egyes indogermán népek egy régebbi őshazából vándoroltak ki, ahol még egységes indogermán nép volt. Ez az őshaza Északnémetország lehetett. Az indogermán ősnép itt a Kr. e. 4. évezredben élt, míg a szétválás a Kr. e. 3. évezredben történhetett.

KRETSCHMER értékes füzeté kitűnő összefoglalása az itt érintett kérdéseknek, s finn-ugor és magyar nyelvtudományi szempontból is megérdemli, hogy fejtegetéseivel megismerkedjünk.

Melich János.

II.

ALFÖLDI ANDREAS, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 2. Band. Berlin und Leipzig, 1926. 8° IV, 104. (Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 12.) — Azt tanítják, hogy a római őrseg Pannoniát a IV. sz. végén elhagyta. Kérdés mármost, mikor szűnt meg Pannóniában a római élet, a római kultúra. E tekintetben eddig úgy tudtuk, hogy Aquincum 458-ban még állt, Savariában pedig ugyanekkor még volt római élet. Ide vonatkozólag a szerző azt bizonyítja, hogy a Keszthely táján fekvő Fenékpusztá régészeti emlékei kétségtelenül vallják, hogy a Fenékpusztá helyén feküdt Mogentiana (mások szerint Valco) nevű római telep átélte a népvándorlás viharait, megvolt az V. és VI. sz.-ban, lakói tehát nem menekültek el, hanem kezdetben békésen megfértek a Keszthely táján élt avarokkal is. Egyéb-

íránt lakosságbeli kontinuitás mellett szól a mai *Zala* folyónév is, amely kétségtelenül azonos a római uralomkori *Salla* névvel. A nagyértékű dolgozat többi részében foglalkozik azzal, miként és mikor ment tönkre a római uralom az egyes pannóniai tartományokban (Pannonia prima, Pannonia secunda, Valeria, Savia). Különösen értékes, amit Valeriáról, azaz arról a föld-sávról mond, amely Aquincum-Brigetiótól lefelé a Drávaig terjedt. E tartomány az V. sz. elején már a hunoké; értékes, amit a keleti gótok *Aqua nigra*-járól említ; szerinte e név a bolgár-török eredetű *Karasó* 'Fekete-víz' fordítása, ilyen nevű víz van Baranyában, amely a Dunába, és Verőce megyében, amely a Drávába szakad.

BALOGH JOSEPH, Voces Paginarum. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. (Különlenyomat a Philologus LXXXII. [N. F. XXXVI.] évfolyamából.)

GALÁNTAI FEKETE BÉLA, Nagykörös eredete. (Nagykőrösi Híradó 1926. aug. 15-i sz.) — Szerző azt bizonyítja, hogy *Körös* a honfoglalás előtti bolgár uralom alapítása; a név azonos a *Löris* (*körös*)-fa nevével, amely közszo bolgár-török jövevényszó.

HARASZTI EMIL, Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetem és a magyar hangszertörténetben. Budapest, 1926. 8° 119. — A szerző a magyar hangszernevek eredetével is foglalkozik.

LAGERCRANTZ ELIEL, Sprachlehre des Westlappischen nach der Mundart von Arjeplog. Helsinki, 1926. 8° 365. Ára 100 fmárka. (Megjelent mint a Mémoires de la Société Finno-ougrienne LV. kötete.)

MARJALAKI KISS LAJOS, A szentléleki zárda legrégibb adata. Tardona határjárása 1240-ben. Miskolc, 1926. 8° 10. (Különlenyomat a Történelmi és Régészeti Közlemények I. évf. 3. számából.)

PETROV A., Fr. Pesty Helységnévtára. Seznam osad Uher. V. Praze, 1926. 8° 93. (Különlenyomat a „Věstnik kr. čes. spol. nauk Třída I.“ 1926. évi folyamából). — PETROV e művében részletesen ismerteti Pesty Frigyesnek a M. Nemz. Múzeum Könyvtárában levő kézirati helységnévtárából azon köteteket, amelyek Magyarországnak tótok és kisoroszkok lakta részeit tárgyalják. A művet, amely 1862—5. között jött létre, megbízható, értékes kútfőnek mondja nemzetiségi tekintetben is.

SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi zsidó családnevek. Sopron, 1926. 8° 22 l.

TAKÁTS LAJOS, Az apátfalvai nyelvjárás. Makó, 1926. 8° 54. (Megjelent a „Csanádvármegyei Könyvtár. Szerkesztik és kiadják DR. BARNÁ JÁNOS és DR. EPERJESY KÁLMÁN.“ c. vállalat 7. füzeteként.) — A csanádmegyei Apátfalváról már a XIV. századi emlékekben vannak adatok, s lakott hely a XV—XVII. sz.-ban is. Ez idő alatt azonban többször lakatlanná vált. Mai lakosságának itteni története 1690-ben kezdődik. E lakosság zöme

a környékbeli falvakból és a palóc vidékről származik. Lényegében tehát Apátfalva telepés község. Nyelvéről az irodalomban mindössze annyit tudtunk, amennyit a jelen tanulmány szerzője a MNY. V, 208—210 lapján „Az igeragozás a csanád-apátfalvai nyelvjárásban” c. dolgozatában közölt. Most aprólékos gondnal megírva a nyelvjárás teljes leírását kapjuk, sok szép és értékes megfigyeléssel, magyarázattal. A szerző a tanulmányban az apátfalvai *hosszin kend* ~ *hosszin kend*-féle felszólító és a *hoztin kend* ~ *hoztin kend*-féle jelentőmód mult idejű alakokról a MNY. i. h. adott magyarázattól eltérőt s elfogadhatóbbat nyújt. Szerinte ezek így keletkeztek: *hosszék kend* > *hosszik kend* > *hosszi kend*, s a *hosszi kend* és *hosszon kend* keveredésével *hosszin* ~ *hosszin kend*. Ez alak analógia útján áttérjedt a tárgyatlan ragozású mult időbe is. Végeredményben tehát szó- és alakkeveredéssel keletkezett az *-in*. — Kár, hogy helyszüke, illetőleg az anyagiak elégtelensége miatt a szerző szógyűjteményét nem közölhette. Reméljük, erre is sor kerül majd.

Doktori értekezések kivonatai. A budapesti kir. magy. Pázmány Péter-tudományegyetem bölcsészeti karán az 1925/6-ik tanévben elfogadott —. Összeállította a Dékán. Budapest, 1926. 8° 132 l. — Az értekezések közül megemlíti a következőket: *Wallner Ernő*, A felsőőrvidéki magyarság települései. — *Juhász Jenő*, Adalékok a denominális névszóképzők történetéhez. Szerző a *-ta*, *-ota*, *-áta* ~ *-te*, *-éte*, *ite* (vö. *pacsirta*, *gombota*, *tortáta*); az *-sz* > *-c* (vö. *lapác*, *gömböc*), *-ica*, *-ice*, *-ci*, *-szi*, *-ca*, *-ce* (*Marci*, *Gyuszi*, *gyerkőce*), *-ész* (vö. *donyesz*); *-ly*; *-r* és *-si* képzők történetét s részben eredetét világítja meg. — *K. Katona Lajos*, Az őstörök *k*, *g* és *γ* története a csuvasban. — *Rágib Mehmed*, Adalék az oszmánli *-jor*-móddal történetéhez. — *Jóskay Katalin*, Anonymus krónikája mint magyar nyelvemlék.

Erdélyi Irodalmi Szemle. Tudományos és kritikai folyóirat. Szerkeszti DR. GYÖRGY LAJOS. Kolozsvár, 1926. III. évf. 1. szám; 3—4. szám. A nagyértékű folyóirat e számai is a tudomány sok ágából hoznak tartalmas dolgozatokat, s rendkívül gazdag könyvismertető kritikai rovata is (a többek közt ismertetést hoz Bán Aladár, Erdélyi Lajos, Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső, Trócsányi Zoltán legújabb munkáiról). — A folyóiratnak 8 p az előfizetési ára, melyet Kolozsvárra, a kiadóhivatalnak (Strada Baron L. Pop, volt Brassai-u. 5.) kell küldeni.

Ethnographia. Népélet. A Magyar Néprajzi Társaság folyórata és a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője. Szerkesztik SOLYMOSSY SÁNDOR és BÁTKY ZSIGMOND. Budapest, 1926. XXXVII. évf. 3. szám. A füzet tartalmából kiemeljük: BALOGH JÓSEF, Ünnepek és ünneprontás. MAKOLDY SÁNDOR, A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. SZENDREY ZSIGMOND, Történeti népmondáink. RÉDEYNÉ HOFFMANN MÁRIA, Egy bujdosó naplójából. SOLYMOSSY SÁNDOR, A mohácsi koponya. GYÖRFFY ISTVÁN, Az alföldi kertés városok. A kisebb közlemények, néphagyománygyűjtés, régi följegyzésekből, irodalmi szemle c. állandó rovatok is értékes tartalommal telviek.

Minerva. Szerkeszti THIENEMANN TIVADAR. Budapest, 1926. V. évf. 6—10. szám. Tartalma: NAGY JÓZSEF, A pozitívizmus kezdetei. — ZLINSZKY ALADÁR, Érzelmekifejezés a lírában. — SZERB ANTAL, Az Udvari Ember. — BALOGH JÓZSEF, A keresztény-római irodalomtörténet néhány jellemzőbb vonása. — ZOLNAI BÉLA, Magyar célú filológia. — A kultúrpolitika és kritikai szemle c. rovatokban NAGY JÓZSEF egyetemi szervezeti problémákról ír, TOLNAI VILMOS megismerteti Szinnyei Ferenc Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig c. nagyrértékű munkáját.

Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja. Journal de la Société Finno-ougrienne. XLI. Helsinki, 1925—26. 8°. E kötetben a társaság 1924. évi működésére vonatkozó jelentésen kívül két nagyrértékű tanulmány van közölve: 1. *Uno Holmberg*, Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas. — 2. *Martti Räsänen*, Eine Sammlung von mǎni-liedern aus Anatolien.

Zeitschrift für Ortsnamenforschung. Herausgegeben von JOSEPH SCHNETZ. Band II, Heft 2. München—Berlin, 1927. 8°. Tartalmából kiemeljük a következőket: A. BRÜCKNER, Der Name „Slaven“. Szerző szerint a szlávok használta *Slověne—Slověnin* népnév eredetileg a szomszédok által adott gúnynév volt; **slov* 'langsam, träge, faul' jelentésű melléknévből való további -*ěn* melléknévi képzővel (vö. *mlad* 'jung': *mladěn*, *prv* 'erster': *prvěn*). Ebből a **slověn*-ből lett a többesben *Slověni* gúnynév, majd az -*ěne* népnévek analogiájára *Slověne*. Míg a szerző mindezeket bizonyítja, sok más velük kapcsolatos kérdést is említ, még pedig olyan megvilágításban, amely a legtöbbször erősen kihívja a kritikát. — ELMAR VON SCHWARTZ, Der Ortsname *Fidisch*. SCHWARTZ ELEMÉR e dolgozatában a vasmegyei *Egyházasküzes*, *Gyepűfüzes* és *Rábafüzes* községek német *Fidisch* nevét magyarázza, s bebizonyítja, hogy e német lakosságú községek német *Fidisch* neve a magyar *Füzes* < *Fizes* névből való. A három község német neve: *Kisch*-, *Koh*-, *Raab-Fidisch*. Szerző a *Koh-Fidisch*-beli *Koh*-ot magyarázatlan hagyja. Minthogy *Gyepűfüzes* = ném. *Koh-Fidisch* községet magyarul *Kő-füzes*-nek is hívták (vö. *Lexicon* 1772.; LIPSZKY, Rep.), amit a szerző nem említ, a német *Koh* név ennek a magyar *Kő*-nek lehet az átvétele. — ERNST SCHWARZ, Mhd. *Tuonowe* — nhd. *Donau*. Szerző a mai *Donau* alakot **Tunau* helyett, amilyent várnánk, középbajor nyelvjárási sajátosságok alapján szabályos nyelvjárási alaknak magyarázza.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Kassa város levéltárából.

1. *Ujfalussy Imre végrendelete 1555.*

az Wyfalwssy ymreh testamentoma az atyafyaknak kýnek myth hagýoth

Item roskowaný antalnak hagýoth XXV fl

Item lýpolth Ferencnek hagýoth XXV fl es keth wkrwt az elswkw

Item lypolth gergelnek hagyoth XXV fl
 Item lypolth gasparnak hagyoth XX fl
 Item gywryckonenak katus assonnak hagyt V fl
 Item ternyeÿ ferencnek hagyoth XXV fl
 Item ternyeÿ estwannak hagyoth XXV fl
 Item Borbara assonnak ternyeÿ lenarthnenak hagyoth nÿgsaz fl
 es XXV fl
 Item roskowanÿ ferencnek hagyoth XXV fl
 Item Borbara assonnak az zalagos rÿtet fwldet hatta ha
 kÿwaltyak az pÿnzÿt es nekÿ hatta, az benne valo zab vetÿst felÿt
 nekÿ es felÿt ternyeÿ estwannak
 Item az sekeret es kocyt borbara assonnak hatta
 Item az roh lowath hatta macha ÿanosnak
 Item keth wkrwt es egÿ twlkoth hagyt Bary gasparnak
 Item keth wkrwt hagyoth lastocÿ peternek
 Item az kassaÿ hazath mÿnd swlwstwl es mynd fwldestwl
 hatta barÿ gasparnak
 Item az wyfalwban valo gabonavetÿst hatta felÿt borbara
 assonnak felÿt barÿ gasparnak
 Item az hazban valo ÿngo marhath bwzath lÿstet es egyeb
 amÿ vagyon hatta borbara assonnak
 Item az ekÿt boronath hatta bary gasparnak
 Item az zwld kwdment hatta lastocÿ peternek
 Item az lastocÿ peter lÿanÿnak keth derekalÿ keth feÿelth es
 harom feÿellhayat hagyoth
 Item barÿ gasparnak keth fel salonnath hagyt
 Item Borbara assonnak es keth fel salonnath hagyoth
 Item Borbara assonnak wth tehent es wth gÿsnoth
 Item Barÿ gasparnak az wtolso fyzetysbwl hagyoth saz fl es
 egÿ tarka emÿt harom malachwal
 Item lypolt ferencnek harom swldwt hagyt
 Item az veres dolmant ternyeÿ estwannak hatta
 Item az kwppwnegeÿt ternyeÿ ferencnek hatta
 Item gywrycko albertnak sablaÿath pwskaÿat twrbayat hatta
 Item a twbÿ valamÿ hwn marath mÿnd Borbara assonnak hatta
 az kÿk ez testamentomon voltak
 Item fw testemontomos lypolt ferenc
 Item ternyeÿ ÿanos Saaroswarmegÿenek eskwt bÿraÿa felesy-
 gestwl
 Item lypolth gaspar felesÿgestwl
 Item ternyeÿ ferenc felesÿgestwl
 Item ternyeÿ estwan felesÿgestwl
 Item andras dÿakne sofy asson
 Item es egÿeb parastok sokan voltak rayta
 Testamentaria dispositio nobilis Emerici de Zylwaswyfalu. 1555.
 [Egykorú másolat papiroson, Kassa város
 levéltárában 1753. szám alatt.]

2. Kassa város jegyzőkönyve 1565.

1565. Feria tertia post Judica. Molnar Ambrus soha ide ne ioyen
 söt az felesége ÿs uthana menien Mert haborusagnak idein ynnet
 az *rebellisokhoss* ment Azértt ide soha ne yoÿenni.

3. Kassa város jegyzőkönyve 1621.

1621. 29. Martii. Ego Michael Vas vicensarius secundum iuramentum, quod praestiti amplissimo senatui, fide mediante fateor, ista audivisse, hogy biro urunk egessegeert az pohar Istvan kovacsra kerüle, sokaig tartotta előtte; arra monda Koneczik uram: nosza id meg Istvan uram. Arra Istvan kovacs semmit sem szolt, hanem az pohart kezeben vette es ugy logatta az pohart, hogy vegtere az *fekete levesben* tölte. Erre Koneczik uram monda: tölts meg notarius uram. En előtem egy üveg pohar leven, bele töltem az bort Istvan kovacs poharaba. Hogy bele töltöttem, kezeben vette az pohart, de nem akarta meginnia. Mond arra Koneczik uram, nem innad meg Istvan kovacs az mi böcsületes biro urunk egessegere. Nem iszom uram. Monda Koneczik uram: De bizon megiszod, ha mi megittuk erre. Monda István kovacs nagy haraggal: micsoda ember vagy te? Monda Koneczik uram: Hat te micsoda vagy. Erre monda: hiszen tudod hogy hadnagy volnek en.

4. 1668.

Két Ladnán [t. i. Felső- és Alsó L.] adósok sokan, az kit az *székely*¹ jól tud. Az nemes város szereiért az kik adósok mind itt Kassán és mind kívül, az *székely*¹ jól tudja.

[Kassa város titkos levéltára A.A.Gál. Nr. 3.]

Kemény Lajos.

NÉPNYELV.

A Kiskúnság és a Jászság néhány növényneve.

E nyáron ismét feljegyezhettem mintegy 110 növény népies nevét. Iparkodtam ezeket pontosan megjelölni, vagyis egy bizonyos, meghatározott, tudományos névvel megnevezett növényfajra vonatkoztatni. Kint a szabadban járva kérdeztem meg a növények nevét, többnyire egyszerű emberektől: pásztoroktól, földművesektől és asszonyoktól. Azt hiszem, sikerült ily módon néhány adatot szolgáltatnom a Magyar Tájszótár újabb kiadásához, részben magyarázatot adnom a MTsz. egyes növényneveihez, melyek sok esetben csak körülírással vannak megmagyarázva. A nyár késői szakában csak hat hetet tölthettem a Kiskúnságnak Bugyitól Kúnszentmiklósra és a Jászságnak Jászapátitól Ujszászig terjedő székes rónáin, és a növénynevek gyűjtésével csak mellékesen foglalkozhattam. Bizonyos, hogy az év virágot fakasztó hónapjaiban, rendszeres gyűjtés mellett sokkal nagyobb eredményt lehetett volna elérni. Ezt a munkát érdemes volna az ország egész területén megindítani, megszervezni és végrehajtani. Szinte meglepő, hogy a fővárostól 2–3 órányi távolságban a szavaknak egész sorát jegyezhettem fel, amelyek nincsenek meg sem a MTsz.-ban, sem WAGNER „Magyarország virágos növényei”, sem JÁVORKA „Magyar Flora” című műveiben. Azokat a szavakat, amelyek a MTsz.-ban

¹ Vö. 1631: Az *székelyek* suplicálnak fizetéseknek megjobbítása és nagyobbulása felől. TT. 1909: 314.

nincsenek meg, csillaggal (*) jelöltem meg. A felsorolás többi szava, nagyobb részt más értelmezéssel szerepel a MTsz.-ban.¹

Aranka (Jászládány): *Ranunculus sardous*, nem *Cuscuta*.

**Bagadács* (Kúnszentmiklós): *Xanthium strumarium*.

**Bakacs* (Bugyi, Kúnszentm.): a *Bulboschoenus maritimus* földalatti gumói. Ugyanennek a növénynek zöldjét *csatak*-nak nevezik.

Ballangkóró (Apaj p.): *Salsola kali*.

Bálványfa (Kúnszentm.): *Ailanthus altissima*.

Báránfárok (Apaj p.): *Camphorosma ovata*.

**Bárányparéj* (Szunyog p., Kúnszentm.): *Camphorosma ovata*.

**Békadunyha* (Kúnszentm.): *Nostoc commune*.

Békarokka (Peszéradacs): *Equisetum arvense*.

Békavirág (Apaj p.): *Lepidium cartilagineum*.

Bodorka (Jászapáti): *Trifolium fragiferum*.

**Bolondfű* (Jászládány): *Lepidium draba*.

Börzönke (Bugyi): *Lepidium cartilagineum*.

**Buganckóró* (Jászapáti): *Centaurea pannonica*.

**Bunkós here* (Bugyi): *Trifolium fragiferum*.

**Büdös boggyó* (Kúnszentm.): *Solanum nigrum*.

**Büdös böléndők* (Kúnszentm.): *Datura stramonium*.

Cickefárok (Kúnszentm.), *cickafarka* (Jászap.): *Achillea collina*.

**Cidrus és ciprus* (Szunyog p. és Kúnszentm.): *Tamarix*.

**Csatak* (Bugyi Kúnszentm.): a *Bulboschoenus maritimus* zöldje.

**Csikófárok* (Áporkai ürbő): *Erigeron canadensis*.

Csetkáká (Jászág), **csirkáká* (Kiskúnság): *Heleocharis palustris*.

**Disznótővis* (Kúnszentm.): *Xanthium spinosum*.

Ecetfa (Kúnszentm.): *Ailanthus altissima*.

**Eperfa* (Kúnszentm.): *Morus*. Hazánk számos helyén szederfának is mondják.

**Ezerjófű* (Kúnszentm.): *Centaureum pulchellum*.

**Fecskefark* (Jászapáti): *Eragrostis pilosa*.

**Fehér böléndők* (Kúnszentm.): *Hyoscyamus niger*.

**Fehérhátú* (Bugyi, Szunyog p., Kúnszentm.): *Potentilla anserina*.

**Fehér májva* (Kúnszentm.): *Althaea officinalis*.

**Fekete káka* (Kúnszentm.): *Schoenoplectus Tabernaemontanus*.

**Fekete zsálya* (Kúnszentm.): *Mentha pulegium*.

**Fodorparéj* (Kúnszentm.): *Atriplex tataricum*.

**Főjó fű* (Kúnszentm., Jászládány): *Convolvulus arvensis*.

**Fosó paréj* (Apaj p.): *Atriplex litorale*.

Földi tök (Kúnszentm.): *Caltha palustris*.

Gelice tövis (Jászládány): *Ononis spinosa*.

**Gombos kóró* (Szászberek): *Centaurea scabiosa*.

Görhefű (Jászládány): *Lepidium rudemale*.

**Gubás kóró* (Szászberek): *Centaurea scabiosa*.

**Hetvenhétlikű fű* (Kúnszentm.): *Hypericum perforatum*.

**Héja fű* vagy **Hőlye fű* (Kúnszentm.): *Deschampsia caespitosa*.

Iglíce (Kúnszentm.): *Ononis spinosa*.

¹ Hogy a népies növénynevek gyűjtése milyen hálás feladat, azt akkor is tapasztaltam, amikor 260 székely és csángó növénynevet jegyeztem fel Háromszékmegyében. Megjelentek a MNy. IV. évfolyamában, 1908-ban.

**Istenke fája* (Kúnszentm.), **Istenfa* (Jászapáti): *Artemisia monogyna*.

**Kákics* (Bugyi, Kúnszentm.): 1. *Sonchus arvensis*, 2. *Taraxacum*.

**Kékvirág* (Kúnszentm.): *Statice Gmelini*.

**Keserűkóró* (Kúnszentm.): *Lepidium cartilagineum*.

**Kígyóbagyma* (Kúnszentm.): *Allium angulosum*.

**Kocsord* (Jászsós-szentgyörgy): *Peucedanum officinale*.

**Komadér* (Jászsós-szentgy.): *Andropogon ischaemum*.

**Komafű* (Jászsós-szentgy., Jászapáti): a *Cynodon dactylon* virágzó állapotában.

**Komócsin* (Kúnszentm.): *Baldingera arundinacea*. Erre a növényre illik a MTsz. következő magyarázata: „lenge, nádforma rétifű, mely vizenyős földeken terem. Tisza mell., Nagyszalonta.”

**Kossuth tövis* (Jászládány): *Xanthium spinosum*.

**Lenge nád* (Kiskúnság): A *Phragmites communis* réteken növő, nem virágzó alakja.

**Licium* (Kúnszentm.): *Lycium halimifolium*.

**Lómenta* (Jánoshida): *Mentha pulegium*.

**Lósóska* (Kúnszentm.): *Rumex crispus*.

**Macskatövis* (Jászság): *Ononis spinosa*.

**Mácsonya* (Bugyi, Szunyog p., Kúnszentm.): 1. *Sonchus arvensis*, 2. *Cirsium brachycephalum*.

**Madár sejem* (Jászládány): *Cuscuta*.

**Malacka* (Jászság): *Hordeum Gussoneanum*.

**Mária seprő*, *Mária seprője* (Apaj p.): *Artemisia monogyna*.

**Mezei taraszk* (Bugyi): *Cynodon dactylon*.

**Ördögboroda* (Jászsós-szentgyörgy): *Glycirrhyza echinata*.

**Őszifű* (Kúnszentm.): *Aster pannonicus*.

**Perje* (Jászládány): *Alopecurus pratensis*; *pörje* (Kúnszentm.):

1. *Agropyrum repens*, 2. *Lolium perenne*.

**Pimpó* (Jászládány): *Taraxacum*.

**Pinalajtorja* (Jászsós-szentgyörgy): *Eryngium campestre*.

**Porcsfű*, *porcfű*, *porcsin* (Kiskúnság, Jászság): *Polygonum aviculare*.

**Pujkatúró* (Jászapáti): *Achillea collina*.

**Robotin kender* (Aporkai ürbő): *Erigeron canadensis*.

**Sárkerek*, *sárkerék*, *sárkerep* (Kiskúnság és Jászság): *Lotus corniculatus* és *Lotus tenuifolius*.

**Sem fű-sem fa* (Kúnszentm.): *Lycium halimifolium*.

**Sikár* (Kúnszentm.): *Andropogon ischaemum*.

**Sivkó* (Kiskőrös): *Convolvulus arvensis*.

**Sósparéj* (Kúnszentm.): *Chenopodium glaucum*.

**Szállingó* (Jászapáti): *Eragrostis pilosa*. A MTsz. magyarázata: „itt-ott gyéren álló egy-egy fűszál (Székelyföld)“.

**Szamártövis* (Jánoshida): *Eryngium campestre*.

**Szamártüske* (Kúnszentm.): *Carduus nutans*.

**Székfű* (Kiskúnság és Jászság): *Matricaria chamomilla*.

**Székfű* és *székszéna* (Kiskúnság): *Atropis limosa*.

**Széki ballangkóró* (Apaj p.): *Salsola soda*.

**Széki hajma* (Kiskúnság): *Plantago maritima*.

**Széki porcsfű* (Szunyog p.): 1. *Chenopodium glaucum*, 2. *Atriplex litorale*.

***Székkóró** (Szunyog p. és Kúnszentm.): 1. *Lepidium perfoliatum*, 2. *Lepidium cartilagineum*.

***Székkaraj** (Szunyog p.): 1. *Chenopodium glaucum*, 2. *Atriplex litorale*.

***Széksaláta** (Jászág): *Statice* Gmelini.

***Székszéna** (Kúnszentm.): *Atropis limosa*.

***Szerb tövis** (Jászág): *Xanthium spinosum*.

Szetyinkóró (Jászág): *Aster punctatus*, amely növényre nagyon jól illik a MTsz. következő magyarázata: „*Szetyén bokor*: összel kéket virító, évelő, méternyi magasságú növény. Tisza Dob.”

***Szetyinkóró** (Apaj p.): *Centaurea pannonica*.

***Tisztes fű** (Kúnszentm.): *Stachys annua*.

***Ugarfű** (Jászág): *Lepidium draba*.

***Ürgefarkok** (Kúnszentm.): *Hordeum Gussoneanum*.

***Vad bazsalyikom** (Kúnszentm.): *Mentha pulegium*.

***Vad cirok** (Kúnszentmiklós): *Juncus-félék*.

***Vadhere** (Jászág): *Trifolium fragiferum*.

***Vad muhar** (Kúnszentm.): *Crypsis aculeata*.

Vadóc (Jászág): *Lolium peregine*.

***Vad petrezselyem** (Kúnszentm.): *Daucus carota*.

***Vad sáfrány** (Jászág): *Carthamus lanatus*.

***Varjúsás** (Kúnszentm.): *Carex*.

***Veresfarkú** (Kiskúnság): *Agrostis alba*.

Veres nadrág (Kiskúnság és Jászág): *Festuca pseudovina*.

***Vizi ménta** (Jászapáti): *Mentha pulegium*.

***Vizi muhar** (Jászág): *Heleochoa alopecuroides*.

***Vizi paraj** (Bugyi): *Chenopodium glaucum*.

***Vizi pörje** (Szunyog p.): *Agropyrum repens*.

***Vörös kóró** (Jászág): *Rumex crispus*.

***Zsidópántlika** (Kúnszentm.): *Carex*. Hosszú, keskenylevelű sásfaj.

***Zsombóhaj** (Kúnszentm.): *Carex*. Zsombékot alkotó sásfaj.

Moesz Gusztáv.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Tag- és egyéb díjak 1927-ben. Az 1927. január 25-én megtartott közgyűlés elhatározta, hogy 1927-ben a tagdíj 8 p, az előfizetési díj 8 p, tíz példányra való előfizetésnél egy példány 4 p, az alapítótagsági díj 200 p lesz.

Az 1926. évi Szily-jutalom. A *Szily-jutalom* odaítélése tárgyában kiküldött állandó bizottság az 1926. évi *Szily-jutalmat* (30 pengő és egy Szily-émlékkönyv) Dr. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓNAK javasolja kiadni. RÁSONYI NAGY már hosszabb idő óta foglalkozik kún-besenyő eredetű személy- és nemzetségneveinkkel, s e tanulmányaiból több értékes fejtegetés a Magyar Nyelv 1926. évi folyamában jelent meg (vö. *Bala, Borcsol, Csértán, Karcag, Kulán, Szoltán*). E fejtegetéseket széleskörű olvasottság, helyes nyelvészeti módszer és élénk kombináló tehetség jellemzi. SZINNYEI JÓZSEF elnök. GOMBÓCZ ZOLTÁN bizottsági tag. MELICH JÁNOS előadó. — A közgyűlés a bizottsági jelentés értelmében határozott.

Bevételek és kiadások 1926-ban és költségvetés 1927-re.

I.

S z á m a d á s 1926-ról.

1. Bevétel:	K
Maradék 1925-ről	20,191.400
Tagdíj és előfizetés	50,641.200
Adományok	4,413.000
Eladott kiadványokért	2,732.000
Cserepéldányokért	450.000
Kamat	9,901.431
Alapítvány	35,764.000
Államsegély	—
A M. Tud. Akadémia segélye	100,000.000
Az Egyetemi Nyomda 1925. évi visszatérítése	4,023.263
Nyomdai papirosért	410.000
Postaköltség megtérülése	24.500
A Szily-alap 1925. évi tőkéje	3,000.000
A Szily-alap 1925. évi készpénzmaradéka	520.000
A Szily-alap bevétele	1,159.500
Összesen	233,230.294

2. Kiadás:

Tiszti díjazás	7,250.000
Írói tiszteletdíj	8,739.500
A Magyar Nyelv nyomtatása	56,196.200
Különnyomatok	3,339.500
Alapítványok tőkésítése	34,514.000
Értékpapír vásárlása	1,250.000
A Társaság tőkésítése	85,000.000
Irodai kiadás	600.000
Expedíció, vegyes kiadás	7,552.631
Könyvtárusi százalék	271.200
Népnyelvi tanulmányokra	6,500.000
A Szily-alap kamata	180.000
A Szily-alap 1925. évi tőkéje és 1926. évi tőkésítése	4,000.000
A Szily-alap kiadása	250.000
Összesen	215,643.031

A maradék 1926-ról 17,587.263 K, ebből 429.500 K a Szily-alap és 17,157.763 K a rendes bevételek maradéka.

3. Az alapítványok állása.

Áthozatal 1925-ről 42,705.800, Baranyai Zoltán (kieg.) 200.000, Bárdos Remig (kieg.) 50.000, Bátky Zsigmond (kieg.) 200.000, Becker Henrik 1,000.000, Bogdánfy Ödön (kieg.) 50.000, Dongó Gyárfás Géza (kieg.) 100.000, Esterházy hercegi könyvtár (kieg.) 1,160.000, Gárdonyi Géza könyvtára 1,000.000, Gombocz Zoltán (kieg.) 800.000, Horger Antal (kieg.) 500.000, Horger Antal neje eml. (kieg.) 500.000, Jánosi József (kieg.) 800.000, Klemm Antal (kieg.) 230.000, Kollányi Ferenc (kieg.) 100.000, Bárány Kornfeld Mária 28,024.000, Losonczy Zoltán (kieg.) 150.000, Melich János (kieg.) 300.000,

Perczel György (kieg.) 200.000, Szily Tamás (kieg.) 100.000, Szűcs Ferenc (kieg.) 100.000, Gróf Zichy István (kieg.) 200.000, a Társaság tőkésítése 85.000.000, összesen 163,469.800, Ebből 149 alapítótag alapítványa 46,943.900, a Társaság tőkésítése 116,525.900 korona.

4. A Szily-alap állása.

	K
Maradék 1925-ről; tőke és készpénz	3,520.000
Bevétel 1926-ban	1,159.500
Összesen	4,679.500
Kiadás: Szily-jutalom	250.000

A maradék 1926-ról 4,000.000 K tőke és 429.500 K készpénz, ezenkívül a Szily-alapé a Társaság értékpapírjaiból 13,000 K n. é. záloglevél.

5. A Társaság vagyona.

A) Értékpapír:	K
Földhitelint. 4% kor. é. záloglevél n. é. .	10.000
Földhitelint. 4% szab. talajjav. záloglevél n. é.	42.000
Hadikölcsön-kötvény n. é.	30.200
Tud. Társ. Sajtóváll. r. t. 5 drb részvény n. é.	5.000
Egyetemi Nyomda r. t. 1 drb részvény n. é.	1.250.000
Összesen	1,337.200

B) Készpénz:

Alapítvány és tőkésítés folyószámlán a	
Magy. Földhitelintézetben	162,145.600
A Szily-alap tőkéje folyószámlán a Magy.	
Földhitelintézetben	4,000.000
A Szily-alap készpénze a kézipénztárban .	429.500
Folyószámlán a Magy. Földhitelintézetben .	12,654.400
A kézipénztárban	4.503.363
Összesen	183,732.863
Értékpapír és készpénz összesen	184,070.063

II.

Költségvetés 1927-re.

1. Bevétel:	P	all.
Maradék 1926-ról (17,157.763 K)	1372	62
Tagdíj és előfizetés	5000	—
Adományok	—	—
Eladott kiadványok	40	—
Cserepéldányokért	32	—
Kamat	680	—
Alapítvány	—	—
Államsegély	—	—
Postaköltség megtérülése	—	—
A Szily-alap maradéka 1926-ról (429.500 K) .	34	36
A Szily-alap bevétele (kamat)	16	—
Összesen	7174	98

2. Kiadás:

	P	all.
Tiszti díjazás	580	—
Írói tiszteletdíj	1060	—
A Magyar Nyelv nyomtatása	5000	—
Különnyomatok	300	—
Alapítványok tőkésítése	—	—
Irodai kiadás	120	—
Expedíció, vegyes kiadás	800	—
Könyvárusi százalék	24	—
Népnyelvi tanulmányokra	920	—
A Szily-alap kamata	16	—
A pénztár-alap kiadása (Szily-jutalom)	30	—
A Szily-alap évvégi maradéka	20	36
Összesen	8810	36

A költségvetés 1635.38 P hiányt tüntet föl. Ha a Társaságnak egyéb bevételei nem lesznek, ebben az évben népnyelvi gyűjtésre nem adhat megbízást, tiszti díjazásra, írói tiszteletdíjra és különnyomatokra pedig csak a költségvetésben megjelölt összegnek a felét fordíthatja.

A Magyar Nyelv 1927. évfolyama 25 íven fog megjelenni. A költségvetés rendes bevételeiből csak 15—16 ívet tudna a Társaság kiadni.

A számvizsgáló bizottság jelentése az 1926. évről. Mint az 1926. évi közgyűléstől megválasztott számvizsgálók tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1926. évi számadását és vagyonmérlegét a pénztári napló és a számadási okmányok alapján f. hó 11-én a budapesti áll. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság helyiségében megvizsgáltuk és rendben találtuk. Az 1926. évi bevétel 233.230.294 korona, a kiadás 215.643.031 korona, a pénztári maradék az 1927. évre 17.587.263 korona. A Társaság vagyona értékpapírban és készpénzben összesen 184.070.063 korona. Indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárosnak és az ellenőrnek a fölmentvényt adja meg, továbbá hogy a pénztárosnak rendkívül gondos és pontos munkájáért köszönetet mondjon. Budapest, 1927. január 11. Szidarovszky János, Pázmán József, Horváth Endre a számvizsgáló bizottság tagjai.

Felolvasó ülés. 1926. december 14. Tárgyai voltak:

1. KATONA LAJOS, A *süllő* köznév eredete. — 2. CSÜRY BÁLINT, Nasalisációs jelenségek a szamosháti nyelvjárásban. — 3. NÉMETH GYULA, A régi magyar törzsnevekhez. — A 2. előadás folyóiratunk XXII, 336—40 már megjelent, a másik kettőt szintén közölni fogjuk.

LEVÉLSZEKRÉNY.

1. Balogh József írja: Miért „névtelen” Béla király jegyzője c. cikkembe (MNY. XXII, 305—7) hiba csúszott. Az 1300. körül keletkezett „Formularius de modo prosandi” c. gyűjteményből egy mondatot idézek itt; e „Formularius” azonban nem valamely BAUMGARTENBERGER nevű szerző műve, hanem a felső-

ausztriai *Baumgartenberg* cisztercita-kolostorában íródott. A hiba magyarázata az, hogy idézetemet a legjelesebb élő Dante-tudósnak és középkor-ismerőnek, PAGET TOYNBEE-nek — cikkemben egyébiránt megjelölt — „Dantis Epistolae“ c. (Oxford, 1920.) művének köszönöm, TOYNBEE pedig ezt írja: „In the *Form. de modo pros.* of BAUMGARTENBERGER it is laid down: 'Nomen papae ... etc.'“ ROCKINGER nem lévén kéznél, teljes bizalommal idéztem egy jeles szakember munkájából. De vezetöm ezúttal cserbenhagyott. I. S. úrnak pedig a szerkesztőség útján hozzám juttatott figyelmeztetéséért őszinte köszönettel tartozom.

2. Csüry Bálint írja: „Nasalisációs jelenségek a szamosháti nyelvjárásban“ c. cikkemhez pótlásul közlöm, hogy az *•nh > •h* fejlődésre (l. MNy. XXII, 339) példa még: *Színhalom > Szíhalom* hn. (vö. PAIS, Magyar Anonymus 141. l.).

3. rj.-nek: *Náríttym-*, *Náríttÿen*-ről adott magyarázata még kevésbé fogadható el, mint a BEDEKOVICH-é (MNy. XXII, 342—3). Őn szerint a szólas ez: A jövő héten Bécsbe megyek. — Még y ám *Náríttymba!*“ A *Náríttymba* mondatrész megfelelője a tóban csak *do* praepositívó névszói genitívus lehetne, és nem *na* praepositívó. — Ha Nyíregyházán a *Náríttym*-ot úgy értik és magyarázzák, ahogy írni tetszik, az csak népetimológia olyanok részéről, akik tótul tudnak.

4. B. P. L.-nek Gyöngyösön: Kérdésére, hogy hány szó van a magyar nyelvben, részletes választ talál TOLNAI VILMOS dolgozó-társunk tollából a MNy. XIV, 33. és XX, 58. lapján. TOLNAI a lehető magyar szavak számát 150—180 ezerre becsüli; azoknak a szavaknak a számát pedig, amelyeket egy-egy nagy írónknak, pl. Aranyknak vagy Jókainak a műveiből kimutathatunk, 15 ezerre.

K. P.

5. Sz. J. írja: Egy újabban megjelent ifjúsági regényben olvasom a *cínterem* szót, mégpedig valamiféle 'terem' értelemben. Már többször rámutattak arra, hogy az ilyen jelentéshasználat hibás. A latin *coemeterium*-ból származó *cínterem* u. i. temető-helyet vagy temetőkező helyül szolgáló templom-udvart jelenthet (vö. francia *cimetière* a. m. 'temető'), de épület-részt — azt nem.

6. B. Eleknek: „Ezt a *kerek erdő*t járom én.“ — „Erdő, erdő, *kerek erdő*,“ | De szép madár járja kettő!“ — „Debreceni *kerek erdő*! | Lakik abban szarvas kettő.“ — „*Kerek erdő*t levágtatnám, | Ha a rózsám megláthatnám.“ — „Erdő, erdő, be szép *kerek erdő*!“ — „Amott vagyon egy kis erdő, | Jaj de *kerék al*!“ Ezekben a népdalrészletekben — azt kérdezi — mi az értelme a *kerek erdő* kifejezésnek? Régen *kerek* helyrajzi jelzőként, illetőleg helynévként sűrűn szerepelt, még pedig valóban a *kerek ség*, *kör alakúság* tulajdonságára vonatkoztatva. Az oklevelekben gyakran fordul elő: *bikk-*, *mogyoró-*, *som-*, *szül-kerek*, *Alma-kerék* (ma is megvan Nagy-Küküllőben); *kerek-liget*, *kerek-berek*, *kerek-fenyő* stb. Így van 1330/1449: silua *Kerekerdew* vocata; 1338: Aliud uirgultum *Kerekerdew* uocatum stb. (OkI Sz.). A *kerek-erdő* kifejezés latin megfelelője is feltűnik 1418: Quandam

Silua m rotunda m. Ennek ellentéte 1337: *Silua angulosa uocata*, amely bizonyára a *szeg-liget* (*Szigliget*, *Zugliget*), *Egerszeg*, *Diószeg*-féle kifejezések latinja. A *kerek*[*erdő*] a birtokosa nevével együtt alakult helynévvé ebben: 1342: *Bechekerequi* a. m. 'Bece kereké'; ma: *Becskerek*. A szó önállóan nyert helynévi szerepet a békésmegyei 1410: *Kerek*; ma: *Kerekí* nevében. — H. J. arra figyelmeztet, hogy a népköltészeti *kerek-erdő* kifejezésben a *kerek*-nek az ő érzése szerint 'nagy' értelme van, és hasonló jelentésben szerepel a *kerek* pl. ezekben is: *a kerek világon* — „*Kerek ez a zsömle, | Nem fér a zsebembe.*” — „*Az én szemem olyan kerek, | Ahányat lát, annyit szeret.*” Én még azt teszem hozzá, hogy a *kereken megmond* szólás mögött korábban szintén ilyenféle jelentésárnyalat lehetett.

7. H. B.-nak Mezőberényben: Az 1925-ös téli árvízben károsult *Vésztő* helység nevének eredete felől érdeklődik. — A hn.-nek ilyen okleveles alakjai vannak: 1350: *Veyzetheu*; 1364—95: *Vecztheu*. Az ezekből kiolvasható *Vejszető* és *Vésztő*: összetétel. Előtagja a népnyelvben halászati műszóként élő *vejsz*, *vejc*, *vész*, *vesz*, *vesz* a. m. 'halfogó-rekeszték' (l. közelebbről HERMAN O., M. Halászat). Mondják *vejsze* vagy *vésze* változatát is. És ez van meg a kérdezett hn.-re idézett 1350-iki adatban. Az OklSz. számos adatot közöl a szóra. Így már a tihanyi apátság 1055-iki alapítólevelében van feku *ucieze* és putu *uueieze*; a pannonhalmi apátságnak egy 1095-iki oklevelében pedig: *veieztue*. Ezek arra vallanak, hogy a szó eredeti alakja *vejesz* volt. Hogy pedig a *vejsztő* > *vésztő* összetétel mit jelent, az 1095-ös adat azt is megmondja: „ad exitum riui quod dicitur *veieztue*“, vagyis „a kimenetéhez [torkolatához] annak a patakocskának, amelyet *vejesztue* [*vejsztővé*]-nek mondanak.“ A *tő* helyrajzi kifejezésekben t. i. a víz torkolatát jelezte, pl. *Zsitvatő*, *Aroktő*, *Nyárádtő*, *Fizegytő* (ma *Füzitő*), míg az eredetet *fő*-nek hívták.

8. L. K.-nak: Kecskemét nevének eredetére nézve határozott felvilágosítást most nem tudunk adni. Csak arra hívjuk fel a figyelmét, hogy ehhez az 1368-tól *Kechkemeth* formában idézhető hn.-hez összevetésre kínálkozik az 1426: *Kechkemegh*; 1515: *Kechkemeth* hn. (CsÁNKI III, 338). Összefüggenek az utóbbival 1444: *Sarmegh* in districtu Sarkez in com. Albensi és *Homokmegh*; 1505, 1515: *Megh*. Ma ezeknek a Kalocsa környékén fekvő *Kecske-Mégy*, *Homok-Mégy* és *Alsó-Mégy* felelnek meg (i. h.). Volt még Fejér megyében 1298: *Meed*; 1426: *Dynesmed*; 1439—1484: *Dinnyesmed*, *-meed*; ma *Dinnyés* (i. m. III, 325). Magyar hangtörténeti szempontból egész szabályosan lehetnek *Méty* > *Mét* ~ *Mégy* > *Méd* egyazon szónak a változatai. A *Kecskemét* hn.-et tehát összetételnek tekinthetjük, és bátran kereshetjük benne a *kecskét*, amit különben a város címere is mutat. Még azt jegyezzük meg, hogy *Kecskemét* neve a városi levéltár török okleveleiben *Kecskemek* (FEKETE LAJOS közlése). P. D.

9. F. L.-nak: Azt kérdezi, igaza van-e annak, aki kifogásolja a *török hódoltság kora* kifejezést, illetőleg a *hódoltság* szónak időjelölő értelemben való szerepeltetését. Megnyugtathatjuk, nincsen igaza. SZILY KÁLMÁN Hold c. cikke (MNY. V, 444—6)

szerint a *hódít*, *hódol*, *hódoltat*, *hódolt*, *hódoltság* (l. az adatokat a NySz. megfelelő címszavai alatt) az előzőleg 'adó, hadiadó, harács, sarc' értelmű *hold* alapszóra mennek vissza, de az idézett jelentések után világosan felvették ezt az értelmet is: 'jogtalan [később: 'jogos'] uralom alá jutni vagy juttatni'. Hogy olyan *-t* képzős melléknévi igenév, mint a *hódolt*, a *-ság*-gal továbbképezve jelölhet állapotot, arra példa lehet a *veszetztség*. Az állapot-jelentésből az idő-jelentésbe pedig egészen természetes az átmenet. Arra meg, hogy mint terület-jelzést a *hódoltság* szót a kétfelé, t. i. a töröknek is, a királynak is, adózó sávra szorítsuk, sem nyelv-, sem tárgytörténeti alapot nem látunk. B. K.

10. B. A.-nak: Ön szeretné tudni, miért szabta meg a hivatalos rendelkezés a *pengő* rövidítésére a nagy kezdőbetűt: a *P*-t. — E hivatalos szabály igazolására valóban döntő érvet mi nem tudnánk felhozni, ellene azonban: igen. Abban u. i., hogy a *koroná*-t annak idején *K*-val rövidítették, bizonyára a német minta volt a ludas, amely a *Krone*-t, mint általában a főnevet, nagy kezdőbetűvel írta, s így természetesen azzal is rövidítette. Azonban a *K* jelölésben akkor nálunk is volt bizonyos ráció. Az t. i., hogy a kis *k* jelölés mellett az átmeneti időben össze ne zavarják a *koroná*-t a szintén *k* kezdetű *krajcár*-ral. Most, amikor ilyenféle körülmény nem játszik szerepet, nem látjuk be, miért ne rövidíthetnők a *pengő*-t a kis kezdőbetűjével, mint ahogy a többi mértéket: *méter* = *m*, *liter* = *l* stb. A *perc*-nek *p* rövidítése, azt hisszük, aligha okozhat itt komolyabb zavart vagy félreértést. — Örömmel állapítja meg Ön meg, hogy az új bankjegyeken megváltoztatták a büntető szankecióra vonatkozó figyelmeztetésnek előbbi magyartalan fogalmazását (*Az államjegyek utánzása a törvény szerint büntetettetik.*). A mostani szöveg (*A bankjegyek utánzásáért törvényszabta büntetés jár.*) csakugyan tökéletesen szabatos és magyaros. Kívánsága szerint közöljük, hogy ez a szövegezés SZINNYEI JÓZSEF egyetemi tanártól, társaságunk elnökétől való. F. E.

11. T. Gy.-nak: Ön rámutat arra, hogy igen nagy tarkaság van a vessző használatára nézve a mondatkapcsoló *és*, s kötőszónál; különösen pedig azon ütközik meg, hogy még az új tankönyvek sem követik az Akadémiai Helyesírás 252. §-át, amely az egyenrangú mondatok közé vesszőt kívánva megjegyzi, hogy ilyenkor az *és*, s előtt is vessző van. Mi nagyon is kíváncsiaknak tartjuk, hogy régebbi helyesírásunk nyomán továbbra ne kövessük a német helyesírást, amely a mondatkapcsoló *und* elé nem tesz vesszőt. P. D.

12. N. J. B. írja: Az EtSz.-ban (339. l.) a *be* igeikötőnél nincs megemlítve, hogy palócos ejtésű alakváltozata *bē*.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK,
A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXIII. KÖT.

1927. MÁRC.—JÜN.

3—6. SZÁM.

Nyelv és őstörténet.

Az őstörténeti kutatásnak vannak tudományos módszerei, de nincsen speciális anyaga, mint pl. a nyelvészetnek vagy a régészetnek, csak segédtudományai vannak, és ezeknek saját módszerükkel megállapított eredményei szolgáltatják az őstörténész bizonyító anyagát. Következtetéseink pedig, melyeket ezeknek a többnyire ingadozó megállapításoknak összehasonlítására építünk fel, csak feltevések lehetnek. Ezt sohasem hangoztatjuk eléggé, de ez nem jelenti azt, hogy az őstörténész munkája ezzel céltalan is volna. Az őstörténetírás az ember történetelőtti korára vonatkozó sokoldalú kutatásnak szintézise. Módszere és eredményei változhatnak, de tudományos értékét kétségbevonni nem lehet, mert történeti igazságok megközelítő felderítésére törekszik ott, ahol a szorosan vett történettudomány anyaga megszűnik. A részletkutatásnak pedig ezek a szintézisek tűzik ki többnyire célját; és ez nem lehet akadály a annak, hogy a részletkutatások megint teljesen új eredményre, új szintézisekre vezessenek.

Az emberiség általános őstörténete alig mehet túl a történetelőtti műveltség egyes köreinek és ezek korszakainak megállapításán, és így főként a prehistorikus régészetből indul ki. A közelmúlt idők általános őstörténeti kutatása, a természettudományokból kölcsönzött evolucionista módszer alkalmazásával, túlságosan sematikus megoldásokra vezetett. Ma már az általános őstörténetírásban is mindinkább szóhoz jut az a felfogás, hogy a felvetődő kérdések komplex természetűknél fogva nem oldhatók meg az evolucionisták kényelmes osztályozásával.¹ Az őstörténettel szorosan összefüggő etnológia új iránya ezzel már nyíltan szakít, és egy műveltségtörténeti módszer alkalmazásával kísérli meg a kezdelegesebb műveltségű népeknek kultúrkörök szerint való osztályozását.²

Még sokkal komplexebb kérdések elé állítja a kutatót az, ha egy ismert nép vagy népcsoport történetelőtti korára

¹ L. DE MORGAN, *L'humanité préhistorique (L'évolution de l'humanité II. Paris, 1924.)* 7. l.: „Il n'existe pas, pour le progrès intellectuel de phases comparables à celles des diverses évolutions de la vie animale“.

² A „műveltségtörténeti“ módszer elméletét, történeti visszatekintéssel és bő irodalommal l. W. SCHMIDT u. W. KOPPERS, *Völker u. Kulturen. Erster Teil: Gesellschaft u. Wirtschaft d. Völker (Der Mensch aller Zeiten Bd. I. Regensburg, Habel);* ismertetését l. SOLYMOSY S., *Az ethnologia tárgyköre és módszere. Ethnographia XXXVII, 16—8.*

akar világot vetni. Mióta módszeres kutatásokról beszélhetünk ezen a téren, azok a nyelvhasznításból indultak ki. Eleintén kizárólag erre támaszkodtak, és a nyelvrokonságot többnyire azonosnak vették az embertani értelemben vett rokonsággal. Azokat a népeket, melyeknek nyelve egy kikövetkeztetett közös ősnyelvre vezethető vissza, egy közös „ősnéptől“ származóknak is tartották. Ezzel a felfogással szemben nem szabad elfelednünk, hogy kisebb vagy nagyobb embercsoportok nyelvcseréjére sok példát ismerünk.

Történeti időkben olvadtak be nyelvileg a magyarságba a jászok és kúnok, bár régi népnevüket tovább is használták, és területeiken, egész a legújabb korig bizonyos autonóm jogállásuk is volt. Így németesedtek el a poroszok, így vették fel a mai franciák, spanyolok és oláhok ősei, sőt korábban a mai Olaszország tekintélyes részének lakossága is a rómaiak nyelvét. Klasszikus példája a nyelvcserének a normannok esete, kik a IX. század utolsó negyedében telepednek meg a mai Franciaország északi részében mint skandináv kalandorok, de mire 1066-ban meghódítják Angliát, már teljesen elfranciásodnak, és az angol nyelvet ők gazdagítják számos francia kölcsönszóval. Ha a mai „latin népek“ ellatinosításáról nem volna történeti tudomásunk, ezeket nyilván egy „latin ősnéptől“ lehetne leszármaztatni. Ha pedig a normann hódításnak is csak nyelvi nyomai maradtak volna, akkor ebben az angolszász nép és a „latin népcsalád“ francia ágának érintkezésére vagy kereskedésére lehetne következtetni. Ezekkel az ötletszerű képzeleti példákkal nem akarnám a nyelvhasznításból levonható következtetéseket ad absurdum vinni. Mindezzel csak arra akarnék rámutatni, hogy egyedül nyelvi adatok alapján sohasem mondhatjuk meg azt, hogy egy népnek őse volt-e az a nép, mely nyelvét történetelőtti alakjában beszélte.

Ha egy őstörténeti népnek a nyelvhasznítás alapján való meghatározása kétséges, még kevésbé számíthatunk arra, hogy ezt kizárólag az őskori régészet útján érhessük el. Ennek alapján csak műveltségi köröket állapíthatunk meg, melyeknek összefüggését, a műveltségi elemek vándorlását ismerve, sehol sem lehet etnikus összefüggések kétségtelen tanuságának elfogadni. Nyilvánvaló, hogy látszat szerint legtöbbet az antropológiától várhatnánk az etnikus eredetkérdések felderítésére. Az antropológusok az emberiséget különösen koponyaméretei, testmagassága, bőr-, szem- és hajszíne s hajának alkata szerint osztályozzák. Az ilyen osztályozás alapján készült térképek határai az eurázsiai kontinensen alig esnek össze valahol is a nyelvhatárokkal.¹ Nem szabad elfelednünk,

¹ L. DENIKER és RIPLEY térképeit; M. HOERNES, *Natur u. Urgeschichte des Menschen* I. Wien, 1909. 72, 93, 109, 117, 296, 304 és 305.

hogy a térképeken feltüntetett „emberfajok” vagy típusok úgyszólván sehol sem fordulnak elő keveretlen állapotban, és hogy az egyes fajok számára kijelölt területek mindig az antropológiai méretfelvételek vagy más megfigyelések (pl. bőr-szín, haj alakja) középarányszám szerinti eredményeit tüntetik fel. Ezek a középarányszámok fajtörténeti szempontból alig értékesíthetők. BÁRÓ NOPCSA FERENC figyelmeztetett egy igen egyszerű igazságra. A MENDEL-féle törvény szerint két faj kereszteződéséből származó utódok bizonyos hányada visszaüt az ősszülők típusára, míg egy rész keverék típusú lesz. Vegyük a fehér és a fekete házinyúl keresztezésének példáját, amelyből fehér, fekete és szürke (kevert színű) nyulak származnának. Ha ilyen módszerrel kiszámítjuk a vegyes pár egyidőben élő összes utódai színének középarányszámát, akkor ez csak a szürke szín egy árnyalatának megfelelő számot adhatna, de arról semmit sem mondana, hogy ez a keverék milyen elemek egyesüléséből jött létre. Ugyanez áll a koponya-indexszámok, testmagasság stb. középarányszámai szerint osztályozott embercsoportokra.

Vannak azonban olyan területek is, melyeken egy szomatikus típus uralkodik, és ahol attól eltérő típusok csak kisebb számban fordulnak elő. Ilyen például az északi vagy germán típus, másként *homo europaeus*, mely főként a germán nyelvterület egy részén található.¹ Ennek a magastermetű, hosszúfejű, világosbőrű és szemű, szőkehajú típusnak az indogermán őstörténetben játszott szerepe érdekesen világít rá arra, hogy az antropológia adatai mily sokféleképpen magyarázhatók. Az indogermán őshaza kérdésével először PICTET foglalkozott tüzetesebben, ki ezt Baktriában kereste. Utána Ázsia más részei, így a Pámir-fensík és a Kaukázus vidéke is szerepelt ilyen őshazaként. Az indogermán őshazának Európába való áthelyezését célzó kísérletek az antropológiának az őstörténeti kutatásba való bevonásával kaptak erősebb támaszt. Német antropológusok és prehistorikus régészek jóformán a maguk képére teremtették meg az indogermán ősember típusát. Ez eleintén csak szőke és világosbőrű volt, de utóbb ezenkívül magastermetű és hosszúfejű alakot kellett felvennie, hogy teljesen megfeleljen a germán ideálnak. Ezen már említett embertípus elterjedési központjának déli Skandináviát, valamint az Északi- és Keletitengernek vele szemben fekvő partvidékeit tartják, hol ez a leletek tanúsága szerint már a kőkorszak óta állandóan kimutatható. Így azután több, más-más úton haladó kutató Skandináviába, illetőleg Északnémetországba

¹ O. RECHE (Germanen) M. EBERT: *Reallexicon d. Vorgeschichte* IV, 289; ua. (*Homo europaeus*) *Reallex. d. Urg.* V, 366; vö. HOERNES; *Nat. u. Urgesch.* I, 306—11.

helyezte át az indogermán őshazát.¹ Ezt a felfogást Hoops növény- és állatföldrajzi adatokkal erősítette meg.² Az ezzel szemben több oldalról elhangzott kételyek és ellentétes felfogások közt legérdekesebb Feist hipotézise.

FEIST a tételt teljesen visszafordítja. Szerinte ez a terület csakugyan a germán népek őshazája volna, de a germánok származás szerint nem indogermánok, hanem ismeretlen eredetű nép, mely indogermán nyelvét és vele az indogermánok műveltségét egy már indogermanizált idegen származású nép közvetítésével vette volna át. Feist elméletét leginkább nyelvi és műveltségtörténeti adatokra építi fel. Hoops adatait erősen bírálja és rámutat azok ingadozó jelentésére. Végre pedig, főként a Középázsiaiában újabban felfedezett indogermán nyelvmélekekből kiindulva, arra következtet, hogy az indogermán őshazát közelebbről meg nem határozható helyen, de Ázsiában kell keresnünk.³

Az indogermán és a germán ősnép körül folyó harc mindenképen tanulságos példa, főként arra, hogy az antropológia kézzelfogható és mérhető bizonyító anyaga milyen sokféleképp magyarázható, mielőtt átlépjük azt a határt, mely a történetírást az őstörténettől elválasztja. Igaz, hogy ezt a határt is bajos megvonni.

Ha a fentiek után most példaképpen Feist álláspontját fogadnók el magunkénak, melyik népet lehetne a germánok közvetlen ősenek tekintenünk és ősgermánnak neveznünk? Azt-e, amelyik a germánnak tartott embertani típust képviselte az indogermán nyelv és műveltség átvétele előtt? Vagy azt, amelyiktől a nyelv és műveltség származott? Szerintem a történeti jelentésű germán név egyiket sem illetné meg.

Ennek az elvi kérdésnek tisztázásához a francia nép kialakulása adja a legjobb példát. Franciaországnak már a paleolitikum végén is vegyes típusú lakossága volt, és ezeknek a típusoknak leszármazói a legtöbb antropológus véleménye szerint a mai francia nép között még kimutathatók.⁴ A gallok megszállásával az addig vegyes lakosságú Franciaország Gallia néven egyesült. Műveltségük, társadalmi szervezetük és

¹ Az indogermán őshaza irodalmát l. bőven ismertette: O. SCHRADER, Sprachvergleichung u. Urgeschichte⁸ I. Teil 85—129; uo. II. Teil 459—83; az északi hipotézisre l. főként: H. HIRT, Die Indogermanen (Strassburg, 1905.) I, 176—98.

² J. HOOPS, Waldbäume u. Kulturpflanzen im germanischen Altertum (Strassburg, 1905.), következtéseiinek összefoglalása: 377—84.

³ S. FEIST, Indogermanen u. Germanen⁹ (Halle, 1924.); vö. ua. Kultur, Ausbreitung u. Herkunft der Indogermanen (Berlin, 1913.) 481—485, 510—518; ua. (Indogermanen) Reallex. d. Vorgesch. VI. különösen 62.

⁴ M. HOERNES, Natur u. Urgesch. I, 313; O. RECHE (Homo brachycephalus var. europaea) Reallex. d. Vorgesch. V, 363—364; ua. (französische Urbevölkerung) Reallex. d. Vorgesch. IV, 78; E. PITTARD, Les races et l'histoire (Paris, 1924. L'évolution de l'humanité) 141—60.

jogszokásaik annyira elterjedtek Galliában, hogy ennek a területnek, legalább az idegenek szemében egységes jelleget adtak. Nem érdektelen, hogy a gall nép lelkületének jellemzése a klasszikus írónál erősen emlékeztet a mai francia népre.¹

A rómaiak tudatos gyarmatosítása és nevelése Galliában új műveltséget és társadalmi szervezetet teremtett. Kérdéses, hogy Franciaország népvegyülékében hagytak-e valami nyomot,² de a „gallorómánok“ latin nyelvéből fejlődött a mai francia nyelv.

A frank hódítás véget vetett a gallorómán társadalom továbbfejlődésének. A frankok nyelvileg beolvadtak a meghódított népbe. Műveltségének sok elemét, sőt annak akkor már keresztény vallását is átvették, de hódításuk teljes társadalmi átalakulással járt, mely egy kontinuus történeti és műveltségtörténeti fejlődésnek volt a kezdete. Ettől az időponttól kezdve lehet majd *francia* népről beszélni. A gallorómán kor emberei, kiktől nyelvük származik, a gallok, kiktől talán sok lelkitulajdonságot örököltek, az őslakók, kiknek testalkata talán legerősebb arányban öröklődött át a mai francia népre, ezek még mind nem voltak *franciák*, és nem véletlen az, hogy a frankok neve nem maradt fenn népnevükben.

Eszerint a nép fogalmának legfontosabb komponensei a nyelv és műveltség volnának. Ha ezt a szerintem igen meggyőző példát elfogadjuk, akkor csak attól az időponttól fogva beszélhetnénk egy népről történeti nevén, melyen innen ezen komponensek együttműködésének folytonossága kimutatható vagy legalább is indokoltan feltehető.³ Az ember-tani szempontok, fajkeveredés, típusok átöröklése stb. csak az esetben játszhatnának lényegesebb szerepet egy nép kialakulásánál, ha egyes szomatikus típusoknál lelki és szellemi tulajdonságok vagy dispoziciók átöröklése bizonyítható volna. Ez egyelőre olyan kétes terület, melyre átlépve csak a meg-alapozatlan hipotéziseket szaporítanók.⁴

¹ A gallok jellemzésére l. C. JULIAN, *Histoire de la Gaule* II.⁴ Paris, 1921. 356—8, 415—36; A. FOUILLÉE, *Psychologie du peuple Français*, 143—59, 179—92.

² E. PITTARD, *Les races et l'hist.* 157.

³ Pl. *bolgár* népnévén eredetileg a törökség egyik ágát értették. Mióta az ú. n. *dunai-bolgárok* a mai Bulgáriát meghódították, és az ott lakó szláv népbe nyelvileg beolvadtak, egy új nép keletkezett, és mivel a *bolgár* név a köztudatban ezt a szláv nyelvű népet jelenti, így a régi bolgárokat megkülönböztetve *bolgár-törököknek* kell neveznünk. A Bulgáriából származó régi szláv nyelvmlékek nyelvét pedig, félreértések elkerülése végett, helyesebben nem ó-bolgárnak hanem ó-egyházi szlávnak szokták nevezni.

⁴ DE GOBINEAU (*Essai sur l'inégalité des races*, Paris, 1884.) és iskolája a hosszúfejük fensőbbiségét vitatta az „alacsonyabb rendű“ rövidfejűekkel szemben; ez a felfogás kísért még legújabbán O. RECHE embertani cikkeiben a *Reallexicon d. Vorgeschichte* V. kötetében, így: Homo brachycephalus § 2. 364, Homo dinaricus § 2. 365, Homo europaeus § 2. 367, Homo mediterraneus § 4. 369, Homo medit. var. orient. b) 370, Homo medit. var. africana b) 371.

Legyen szabad még ezek után néhány szóval arra a kérdésre áttérnem, amelyik bennünket leginkább érdekel. A magyar nép történetét a honfoglalást röviddel megelőző időig követhetjük vissza. Ez időben a magyarság (korábban bővebben kifejtett véleményem szerint) finnugor nyelvű, de török műveltségű nép volt.¹ Csakis így vihette át a magyarokra Bölcs Leo császár, egy régi taktikai munka átdolgozásánál, szinte változtatás nélkül a régi nyugoti törökség jellemzését.² Ez a magyar nép azután alakult ki, miután a magyar nyelv bolgár-török kölcsönszavait (legalább is ezek legrégebbi rétegét) felvette, mert ezek egy teljes műveltségi átalakulásról tanuskodnak. Hogy ez az átalakulás mikép ment végbe, arról csak sejtelmünk lehet. Feltehető volna, hogy a honfoglaló magyarság magva lényegében egy ugor nyelvű nép volt, mely a bolgár-török műveltséget kölcsönszavaival együtt teljesen átvette; de ez a feltevés kevésbé valószínű, mert ez esetben olyan tudatos gyarmatosítást és népnevelést kellene feltennünk, mint amilyen pl. a rómaiaké volt Galliában. Nagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy ez az ugor nyelvű nép a föléje települt bolgár-török nyelvű uralkodó osztály szavaival műveltségét is átvette, utóbb pedig egy etnikus keverék keletkezett, mely alkalommal a hódítók, mint oly gyakran megesik, nyelvileg a meghódított népbe olvadtak. De az is feltehető, hogy a második folyamat népkeveredés nélkül vagy csak kis mértékű keveredéssel ment végbe, és hogy a magyarság mint finnugor nyelvű, de lényegében bolgár-török etnikumú nép indult további vándorlására az ugorok vidékéről.

Minderre talán az antropológiai kutatás vethetne több világot, sajnos, ennek még csak legelején tartunk. BARTUCZ nagy érdeme, hogy a régészeti leletekből meghatározható honfoglaláskori koponyákról összefoglaló munkát írt. Nagy érdeme az is, hogy a koponyákat nem népnevek, de tudományos típusok szerint osztályozta.³ De az anyag, sajnos, még kicsiny, és még kevesebb az, amivel összehasonlíthatnók. Annak az ugor nyelvű népnek, melytől nyelvünk származik, volt-e valamelyes antropológiai közössége a többi finnugor néppel? Mert a mai ugorokat „valószínűleg más fajú” népek tartják. De a mai ugorok (vogulok-osztjások) legkevésbé

¹ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (A magyar nyelvt. kézik. I. 5. füzet) című munkám 22. §-át, valamint azt, amit a 23. § végén a honfoglalók műveltségéről mondtam (47. l.), ma is fenntartom, bár az utóbbi §-ban előadott történeti hipotézist NÉMETH GYULA (Húnok, bolgárok, magyarok, BSz. 1924: 167—178) meggyőző érvelése után teljesen el kell ejtenem.

² Vö. DARKÓ J., Bölcs Leo taktikájának hitelessége (akad. székfoglaló). Budapest, 1915.

³ BARTUCZ L., Honfoglaláskori magyar koponyák (M. N. Múzeum Népr. Gyűjt. V.). Budapest, 1926. Cikkem nyomtatása közben jelent meg BARTUCZ újabb érdekes tanulmánya: A magyarság faji összetétele. Természettudományi Közöny 1927. LIX, 65—80.

sem egységes jellegűek.¹ Van-e finnugor típus? Nem inkább talán a lappok az „ősfinnugorok“ (?) szomatikus utódai, és a nagyobb, erőteljesebb finn nyelvű népek keveredéseknek a produktumai? Annak a bolgár-török nyelvű népnek, melynek nyomait kereshetnők a magyarságban, közös antropológikus jellege volt-e a többi törökséggel? Mi a török faj típusa? Helyesebben, lehet-e ilyenről beszélni? Csupa olyan kérdés, amelyre még nincsen reális feleletünk. És lesz-e valaha?

GRÓF ZICHY ISTVÁN.

Névmágia.

Mai felfogásunk szerint a személynév arra való, hogy az illető egyént megkülönböztesse másoktól. A széltében használatos kettős név közül az első (a vezeték v. családnév) a vérrokon egységet, melybe az illető tartozik, különíti el a többi idegen családegységektől; a keresztnév viszont az első és többekkel közös név körén belül megjelöli az illetőt mint egyént.

Hogy a személynévnek e rideg formaságon kívül egyéb, mélyebb jelentősége is van, hogy tartalmilag gazdagabb a puszta külső jelnél, arra csak nem régóta kezd a kutatás ráeszmélni. Ha csupán megkülönböztető jelölés volna a név, közömbösen olvasnók vagy hallanók mindazok nevét, akiket személy szerint nem ismerünk. Nevük üres *X* lenne előttünk; valamennyi egyaránt *X*, vagyis egyformák volnának az ismeretlenségben. Ha *Korsós Mihály* nevét hallom, akit nem ismerek, ugyanolyannak venném, mint pl. azét az ismeretlenét, akit *Egerszeghy Zoltán*-nak hívnak. Hallva azonban a két nevet, önkéntelenül különbséget veszek észre köztük. A különbséget az a lelki funkció hozza bennünk létre, amely egy név elhangzásakor hozzákapsolja az illető ismeretlennek képzeleti alakját is. Az ilyen kiegészítő képzeletfunkció hosszas előzetes tapasztalat és begyakorlás folytán alak-típusokat rögzített meg és tart készen; a puszta nevet azután be kategorizálja a típusok valamelyikébe. *Korsós Mihályt* a nép egyszerű fiának fogom képzelni, *Egerszeghy Zoltánt* úri rendből valónak. Sőt a név hangzása magában is elég arra, hogy beoszzam valahova: *Zsigmond* nevű valaki képzeletemben idősebbnek fog feltűnni, mint ha *Elemér*-nek hívnák. Hogy miért? Oka annyira egyéni imponderabilia, hogy magam, a beosztó, sem vagyok vele tisztában. — A névnek e képzeletmozdító erejére utal az ethnologus TYLOR is, aki egy helyt megdicséri SPRENGER orientalistát azért, mert Mohamed élete

¹ K. B. WIKLUND, Finno-Ugrier 17. és 18. §§ Reallex. d. Vorgesch. III, 375—6; az obi-ugorok vegyes típusára vö. PÁPAI K., Az ugor típus (Bpesti VI. ker. áll. reálisk. IV. értes. Bpest, 1894.) 18—35 és I. ABERCROMBY, The pre- and protohist. finns I, 32 összehasonlító táblázatát.

c. művében ezt az őszinte vallomást teszi: „Egész más hatással van, reám legalább, ha azt olvasom, hogy: — A próféta így szólt Alkamához, még ha nem tudom is, ki az az Alkama, mint ha az állna ott helyette: a próféta így szólt valakihez!”

A képzelet e kialakító munkájával karöltve jelentkezik egy másfajta hozzáadás: az érzelmi velejáró. Bármennyire idegen előttem a név hordozója, egyiknek neve tetszik pusztá hangzása révén, másiké nem tetszik. Mindez ugyan egyéni, szubjektív hozzátevés a rideg névformához, de életet ez önt belé; nélküle nem volna érdemes, de nem is tudnánk pusztán hallott neveket emlékezetben megtartani.

Mai haladott szellemi kultúránk mellett tehát sokat toldunk, csatolunk egy-egy név szó-skelettjéhez. Kérdés: későbbi vívmány-e ez az emberi fejlődésben vagy sem? Külszínre valóban így mutatkozik, mintha az egész víziószerű megelevenítés a fürgévé, színössé fejlett képzeletnek újabb keletű terméke lenne. Ám a szellemi fejlődés kezdeteit kereső tudomány: az *ethnologia* ennek ellentmond. Tapasztalataink egész tömege tanuskodik arról, hogy minél hátrább megyünk a kultúra fokozatain, minél elmaradtabb néptörzsek felfogását, gondolkozásmódját vizsgáljuk, annál szembeszökőbbnek találjuk a képzelet túltengő befolyását náluk minden vonatkozásban. Minthogy pedig a névnek említett járuléka elsősorban képzeleti termékek, az ősalápotú népegységeknél, a fantázia e rab-szolgáinál, szükségkép erősebben, gazdagabban fognak jelentkezni, mint haladottabb fokokon. Valóban így is van, és mint az alábbi adatösszeállítások igazolni fogják, a legképtelenebbnek tetsző szokásokra, eljárás módokra vezetnek.

A beszéd a kerek világon, ahol csak ember él vele, nem pusztá hangösszetétel, hanem fogalmak, helyzetek, képek elő-varázsolója. Ezek a belső szemléletben fölébresztett képek a primitív észjárás szerint nemcsak másai lesznek a létező valóságoknak, de egyben igazi valóságok is. Amit az ősalápotú ember képzeletében lát, előtte époly érvényes valóság, mint bármi kézzelfogható realitás. A beszéd szavainak, mondásainak ezt a megjelenítő, létrehozó képességét emiatt, a maga szemében nem is jogtalanul, valami azokban szunnyadó *varázserő*nek tulajdonítja, amellyel képesek ide idézni, ide *igézni* a jelentett dolgokat. — Valakinek a neve hallatára megjelen lelki szemei előtt az illető alakja; ezt a maga eszével csak úgy képes megérteni, ha felteszi, hogy a névnek hatalma van az alak, az élő lény fölött, rendelkezik vele, ide tudja varázsolni. Aki tehát tudja az illető nevét, ezzel hatalmat nyert fölötte, befolyást gyakorolhat rá s esetleg visszaélhet vele. Innen a széltében elterjedt szokás náluk, hogy neveiket eltitkolják.

MARSDEN szerint a szumatrai dajak bennszülött igazi nevét el nem árulná semmi áron; beszédében gondosan kerül

hozzátartozói nevét is, legfeljebb körülírja.² A dahomei néger épügy,³ mint az ausztrál-negrító a személyneveket eltitkolja, „mert fél, hogy aki ismeri, hatalmat nyerhet a név viselője felett.”⁴ „Az obcsibvé indiánból nem lehet kivallatni saját nevét; mást mond: csúfnevét, állatnevet stb.”⁵ „Sértésnek vette a vörösbőrű, ha neve után kérdezősködtünk. Az a babonájuk, hogy bajuk támad, ha megmondják. Még a házastársak sem nevezik egymást rendesen.”⁶ „Minden jakutnak (Szibíria északkeletén) két neve van; ezek közül az egyik az igazi, de ezen sosem szólítják, csak a legvégső szükség esetén.”⁷ DE LA BORDE és MEINERS szerint a karaib-indiánok épügy, mint a vörösbőrűek és a szibíriai primitívek ősi elődei neveit veszik fel, de ezeket ki nem ejtik tiszteletből az elköltözötték szellemei iránt.⁸ Utóbbi másfélszázéves források alkalmasint tévednek a megokolásban, amint tévedett bizonyára PALLAS is, midőn az osztjákokról azt írta, hogy a családokban a leányoknak nem szokott nevük lenni, s azért az osztják feleségét mindig így szólítja: „Asszony!” (Imi).⁹ Klasszikus tanu rá KARL VON DEN STEINEN, aki a közép-brazíliai bakairi indián nőktől egyebet sem hallott, mikor szótára számára neveik után érdeklődött, mint: *Pékoto úra!* 'Asszony vagyok', de hosszas ott-tartózkodása folyamán rájött, hogy mindegyiknek van neve, de idegennel nem közlik semmiképen.¹⁰

Nepalban a nagy hindu felkelés alkalmával *Gurri-szá* bennszülött vezérnek következő parancsát fogták el az angolok: „Tudjátok meg az angol vezérgenerális nevét; írjátok rá egy szelet papírra, tegyetek hozzá kevés rizst és sáfrányt, s mondjátok el fölötte háromszor a nagy átok szövegét; azután pálmafa-gallyat szerezve, annak tűzénél égessétek el az egészet.”¹¹ A skandináv Edda-dalok Fafnismál-énekében *Sigurd* hős legyőzi Fafnir sárkányt, aki haldokolva megkérdi, hogy hívják megölőjét. Sigurd nem mondja meg, helyette „Szép szarvas”-nak ('Göfugt dyr') nevezi magát. A prózaredakció kommentátora hozzáteszi: „S azért titkolta nevét, mert az öregek hite szerint a haldoklónak szavai hatalmas erejűek, ha ellenfelét névemlítéssel elátkozza.”¹² Hasonló esetet említ a későbbi (XII. sz.) *Vatúsdoela Saga* (I. cap.).¹³ Az eredeti felfogás itt már módosultabb alakban jelentkezik. Később is, amint a primitív gondolkodás helyébe lassankint a kulturált logikus észjárás lép, az alapok elhomályosul és különféle átalakuláson: bővülésen, átvitelen megy keresztül. Még elég áttetsző a vonatkozás egy svéd-dán balladatípusban (Hillebrand és Hilla),¹⁴ amely Skóciában is ismeretes.¹⁵ Hillebrand (Ribolt) lovag elszökteti a királyleányt. Ennek atyja, fitestvérei és vőlegénye a szökevények után vetik magukat. Amint egyenkint utoléri, a loagnak sorra meg kell küzdenie velük. A párviadalokat végignéző lányt kedvese előre figyelmezteti, hogy viaskodás közben az ő nevét ki ne

ejtse (Hilla lilla! nämn icke mitt nam!); de ez, mikor apja áll a lovaggal szembe, önfelédten felkiált: „Hillebrand, bocsásd le kardod, Apám nem érdemel halált.“ A név elhangzására kedvesét is halálos csapás éri. Alig tudnak a lovag kastélyáig vergődni, ott a férfi meghal, a leány utána. A kiadó, ARVID AFZELIUS a hozzá írt jegyzetben említi: „Szerencsétlenségnek tartották a XII—XIII. században, ha a küzdő lovagot valaki nevének szólította. Ezt úgy mondták, hogy az illetőt 'halálra nevezni' (att dödnämna).“ A többi balladaváltozat is a névkiejtésen fordul meg. — Skóciában és Bretagneban a tündéreket (*elf, imp, fairy, korigan* etc.) nem szabad köznevükön sem említeni; megharagszanak érte és bajt okoznak. Körülírással, utalással szabad csak róluk beszélni.¹⁶ Az észti tündérmesékben gyakori közbeavatkozó alak a vízi sellő, de amint az emberek a „sellő“ nevet kiejtik, ijedten eltűnik.¹⁷ Ugyancsak ott a helyi mondák közt a pestis elpusztít egy falut Rogo szigetén; egy máshonnan hazatérő vénasszony, mikor Isten nevében köszönti a halált osztó szellemet, a szörny elhordja magát onnan (t. i. ellene az erősebbet hívja!).¹⁸ Egyebütt is felfelbukkan. RADLOFF egyik kirgiz történetében egy leány kénytelen a szakállas farkast követni, mert ez nevét kitalálta.¹⁹

A szellemek, tündérek, szörnyek izgulása nevük említése miatt onnan ered, hogy széltében vallott hiedelem szerint, amint gyarló földiember a név vagy varázsmondás ismerése révén hatalmat nyer fölöttük, elvesztik varázserejüket; vagy ők is emberekké lesznek (pl. a hattyúlányokról szóló mesetípusban), vagy elvesztik örökéletüket, halandókká válnak, sőt nyomban meg is halnak.²⁰ Ez őshitbeli hagyományok, melyek egykor hitelt követelő mondákban éltek, ma petrifikálva megtalálhatók néhány eredeti népmesében. Még mondai formájú pl. az az epikus emlék, amely a lundi templom felépítéséről szól. A hittérítő Szt. Lőrinc püspök szerződést köt egy óriás szellemmel; ez felépíti a katedrálist, de ha elkészültéig a püspök ki nem találja nevét, elviheti étkül magával. Már csak a toronygomb feltevése van hátra és Szt. Lőrinc leverten sétál a város körül, midőn egy bozótból hihallatszik, amint az óriás neje gyermekét csitítja: Hallgass, *Find* apád elhozza neked Lőrinc püspök két szemét. A szent végső percben kiejti a nevet, s az óriás leszédül a magasból, szörnyethal.²¹ Ugyanez a motívuma a széltében elterjedt Panci-manci mesének. Egy leány akkor lesz a király felesége, ha a kiszabott, de lehetetlen feladatot teljesíti. Jelentkezik egy törpe szellem, hogy elvégzi helyette, de mire készen lesz, ki kell találnia nevét, különben elviszi magával. A leány is ugyanoly módon megtudja a törpe nevét, megszabadul, elnyeri a királyfit, a törpéről több szó nem esik; ez már a mesét nem érdekli, vagy ami ezzel azonos: kiveszett az emlékezetből.²²

Ismeretes, hogy a skót-breton-skandináv egységes epikus

terület telve van babonával; a nép valósággal kísértetlátó, lelki életük fele a szellemek befolyása, azok otthona, viselkedése felé van fordulva.²³ A breton Grál-mond a Lohengrin epizódjában, mint tudjuk, Brabanti Elzának tilos a hattyúlovag neve, hazája és származása után kérdezősködni. Általában e kelta területen figyelhetjük meg legjobban a néveltítkolásnak azt a további módosulását, hogy a szellemek jelenlétében, vagy azok birodalmába vetődve nem szabad egyáltalán beszélni sem.²⁴ A Parcival-eposzok régi kelta mondák lovagi kialakulásai, sok részlet már elmosódott, érthetetlen bennük. Amde itt is megmaradt csökevényes emlékként, hogy a Klingsor varázsvárában senkinek szólni nem szabad. Azt hiszem, ide kell utalnunk azt a sokat vitatott, rejtélyes helyet is, amely Parcival viselkedésében megnyilvánul, midőn a Grál-várban végignézi a csodás mesevilágot, káprázatos felvonulásokat, szimbolikus lakomát, a nyílt sebű Grál- király szenvedését. Szinte lelki nyomás alól szabadítana fel mindent, ha a látottak iránt kérdezősködnék; de megokolás nélkül (ez már kiesett) hallgat, nem kérdez semmit, s mikor másnap reggel felkel, üres a vár, elhagyatott minden, csak amint onnan egyedül távozik lován, gúnyos hang kiabál utána: miért nem kérdeztél? — A tudakozódás elvárása, a részvevő érdeklődés megkövetelése későbbi keresztény vonás e vallásossá alakított szerkezetben, míg Parcival viselkedésének eredeti, pogány szempontból helyes volta időközben kiesett a köztudatból. A rejtélynek nem lehet más megoldása, mint az, hogy Parcival megtartja a régi babonás tilalmat: a tündéri csodás helyen nem mer szólni.²⁵ — Van e mondacsoportban más különös hely is. Úgy sejtem, az eredeti Parcival-mondában, amely nem maradt ránk, a hős, ha együgyű lehetett is, mint minden tapasztalatlan gyermek, nem balga naívságból mond saját neve helyett mást. Mikor Artus udvarába kerül és nevét kéri, azt feleli, hogy őt anyja csak beau fils, chère fils-nek hívta; az egész udvar nevet bambaságán. Pedig az ősi mondában bizonyára megszokott és természetesnek vett óvatosságból nem mondta meg nevét. Erre utal t. i. a Parcivallal sokban rokon tárgyú Férfi Hamupipőke mesetípusa, ahol a hős királyfi állandóan: Nem tudom-mal felel, s innen kapja „Nem-tudomka“ nevét.²⁶

Eddigi példáinkban azzal az esettel találkoztunk, ahol az illető saját nevét titkolja, mert fél, hogy ha az másvalaki tudomására jut, s a nevében rejlő varázserő átmegy az idegen tulajdonába, abból reá veszedelem háramlík. Ehhez közelekvő, de némileg mégis más árnyalatú az a felfogás, amely a nevet rejtő szót nem tekinti különálló valaminek, önmagában varázserőjűnek, hanem identifikálja a név viselőjével. Amint a primitív ember minden olyan dolgot szoros kapcsolatba hoz az emberrel, ami vele állandóan együtt jár (árnyék stb.),

úgy a nevét is. MOONEY szerint az indiánus szemében saját neve nem egyszerű jelzés csupán, hanem lényének époly alkotórésze, mint a szeme, körme vagy fogai. Azt hiszi, hogy nevének gonosz célú felhasználása ugyanolyan kárt tud neki okozni, mintha testén sebet ejtenének. Ez a hiedelem az Atlanti-óceántól a Csendes-tengerig a legkülönbözőbb törzseknel egyformán megtalálható.²⁷ A. B. ELLIS ugyanezt állítja a néger népekről. „Afrika nyugati partvidékén az ember és neve közt valóságos fizikai összefüggés van; valakit tehát a neve útján is meg lehet rontani. Különös, de tény, hogy csak a születéskor kapott eredeti személynév ilyen természetű; a másik: a közhasználatban levő erre nem alkalmas, tehát nem veszedelmes.”²⁸ A keletindiai dravidafajú tódákról RIVERS említ hasonlót: „Személynevet használni beszédben annyit tesz, mint annak személyét, lényegét érinteni. Meg lehet vele támadni, testét sebezni, vagy átokkal megverni; mindez kiszolgáltatja az illetőt a névvel visszaélőnek.”²⁹ — FRITJOF NANSEN az eszkimóknál vett észre hasonlót: „Mint annyi más helyen, Grönlandban is a névnek nagy jelentőséget tulajdonítanak. Azt hiszik, hogy két egyforma nevű ember között lelki rokonságnak, összefüggésnek kell lennie.”³⁰ — DE GROOR a sok ősiséget megtartó Kínában talál rokon gondolkozásmódra: „Meg vannak győződve, hogy a személy a nevével egy élő lénnyé van összeforrva.”³¹ Ebből a gondolati beállításból ismét az a vélekedés áll elő, hogy a név kiejtése annyi, mint az illetőnek oda hívása, oda idézése (alább még lesz szó róla), ha nem is testileg, de lelkileg. Így a név voltaképp nem a testtel van integer kapcsolatban (bár erre is lesz még példa), hanem a lélekkel. A votjákoknál a beteg gyermeknek új nevet keresnek, hogy meggyógyuljon. Az erre használt kifejezés (*ut' t' šan*) annyit tesz, mint „lélekkeresés”; másik névvel másik egészséges lelket keresnek neki, ami meggyógyítja a testet is.³² A mongoloknál az eljárás ugyanilyen: „más nevet kapnak, hogy kijátsszák, eltérítsék róla a rontószellemet.”³³ Ezt követik a borneoi bennszülött dajakok,³⁴ a tonkingiak³⁵ és sziamiak, ahol némely hiú szülő eleinte hősi hangzású nevet ad gyermekének, de amint az megbetegszik, ijedten átcsereéli csúf vagy semmitmondó névre.³⁶

Az utóbbi példaeset tipikusnak mondható. A gyermeknek sok helyen adnak olyan nevet, amit valamelyik híres déd- vagy úkapja viselt. Itt az örvendő szülőknek animális ösztöne, érzelmi büszkesége játszik közbe. De ennél is fontosabb az a tudat, hogy az őс nevével annak lelke is beköltözik az újszülöttbe; ez teremti meg az igazi rokonságot családjával, totemcsoportjával, akikkel a név erejénél fogva egyesül.³⁷ „Az újzélandiak gyógyjavasai: az újszülöttet vízparton a hullámba mártott lombbal meghintik, közben felsorolják ősei névlistáját s amelyiknél a csecsemő tüsszent, azt a nevet adják

neki.³⁸ Az ú. n. juman-indiánoknál hasonlóképp növénynedvvel hintik meg s egyik ősenek nevével ruházzák fel³⁹ stb. Azonban ilyenkor is titoktartással történik a névadás. „A csuvas gyerek nevet kap a születését követő első ünnepen; mikor a segítő (bába)-asszony áldást olvas rá a név belefűzésével, előbb beteszik az ajtót, hogy szavai ki ne menjenek a házból.”⁴⁰ Feltűnő sűrűn fordul elő, hogy a névadást a véletlenre bízzák. Nekik ugyan ez sem véletlen, hanem a szellemek, elhalt ősök vagy egyéb túlvilági hatalmak beavatkozása, akiknek ezzel alkalmat nyujtanak a nyilatkozásra. „A cseremiszeknél a a samán (*mužeto*) egyik legfontosabb teendője a gyermeknek nevet adni, mert egészsége a helyes névadástól függ. Egyik mód: a csecsemőt karjára veszi, ringatja, hintázza s közbe neveket mond; amelyiknél abba hagyja a sírást, az lesz a megfelelő. Más módja: a névfelsoroló próba alatt kicsihold; amely név kiejtésékor a tapló tüzet fog, azt választják.”⁴¹ „A kalmük apa kilép a jurtája elé, s ami tárgyat vagy jelenléte előtt fordul meg, annak nevével ruházza fel az újszülöttet. Előfordul, hogy azt kapja, aki legelőször belép hozzájuk. Ha a családban előbb több gyermek ilyen névadás után csecsemőkorban elpusztul, lehető csúnya nevet adnak a következőnek (*It ködön!* v. *Palsük* = 'Piszok'), hogy a szellemek ne vágyakozzanak rá, hanem elmenjen a kedvük tőle.”⁴²

Sok elmaradt néptörzsnél minden egyéb befolyást elnyom a rontó szellemektől való rettegés. A világra jött apróság gyenge, gyámoltalan, ellenállásra nem képes, leginkább ki van téve a rontásnak. Megszületésekor lármával, kolompzörgetéssel, dobszóval el lehet a lappangó rémeket riasztani, de huzamosabban ez nem alkalmazható ellenszer. Az állandó név helyes megválasztása az egyetlen orvosság. Amint Japánban himlőjárványkor kiírják a ház bejáratára: „A gyerekek nincsenek itthon”,⁴³ úgy kell a névvel is elterelni a leselkedő megrontókat. Nem elég a jelentéktelen vagy rút név, más mindennapos jelentésének is kell lenni, hogy feltűnés nélkül beszélhessenek róla (*kutya*, *dísznő*, *pióca*,⁴⁴ *por*, *piszok*, *féreg*,⁴⁵ egyéb állat-, növénynevek, tulajdonságok⁴⁶ stb.). Ez már az eufémisztikus körülírás egy neme, amely haladottabb fokon kiterjed a beszéd sok egyéb fordulataira. Madagaszkáron és a dajakoknál viszont más kikerülő mód vált szokásossá.

A gyermekeket megszámozzák, előbbieknél 11-ig, Szumatrán 7-ig;⁴⁷ az ausztrál-négereknél szintén, ahol előáll az a különöség, hogy bár számnevük csak 3-ig van (utóbbi = 'több, sok!'), a gyermekeknek születésük sorrendjében stereotip neveket adnak, minden családban ugyanazokat, s e szókat átviszik a magasabb számok jelölésére 9-ig.⁴⁸ Eredet szerint a római *Quintus*, *Sextus* nevek is aligha lesznek egyebek ily elhárító körülírásoknál. — A gyermeket a jelentkező pubertás koráig otthon nevelik az anya gondozása alatt. A nemi kiérés idejét

a primitív ember nevezetes időpontnak tekinti; vele átlép a gyermek a felnőttek sorába, s e beiktatás náluk az emberi élet legnagyobb ünnepe. Mindkét nembelieket külön felavatják, mikor is eddigi életük minden velejáróját levette, nevet is cserélnek. A pápuák,⁴⁹ loangó-négerek,⁵⁰ régi peruiak⁵¹ végleges nevet kapnak, leginkább valami feltűnő tulajdonságukról nevezik el őket, vagy hangzatos szót választanak, mert a betegség démonaitól már nem kell annyira tartaniok. A titkolózás azonban tovább tart, minthogy egyéb veszedelmek nemcsak fennállanak, de fokozottabban fenyegetnek.⁵² Ellenség, ősök lelkei, vadállatok démonai a gyermekekkel nem törődtek, most ezek ellen kell védekezni.

A többször említett odaidezés is névkiejtés (hívás) útján csak itt lép igazán érvénybe. Ez az odavarázslás (lélek-citálás) az emberiség legelterjedtebb elemi gondolatai közé tartozik. Egykori, azóta népmesékké vált mondákban léptenyomon találkozunk vele. Ahol a népmese hőse elvetődik a szellemek (legrégibb formájában: a halottak) országába s ott tündérszeretőt szerez magának, midőn onnan hazatér, a neki kínált lányok, akárha királyi házból is, nem tetszenek. Bár tündérkedvese figyelmeztette, hogy halandó emberek közt órála ne beszéljen, sok faggatásra elárulja egykori viszonyát. Amint nevét említi, a tündérnek meg *kell* előttük jelennie. Csodás szépségét a jelenlevők elismerik, de a hős ezzel örökre elvesztette szerelme tárgyát. A Lanval lovagi mondától⁵³ a Tündér Ilona típusig⁵⁴ leggyakoribb csodamotívumaink közé tartozik. — Más formája: „a megsegítő szolgazellem” megjelenése. Keleti eredetű, de mindenütt ismert bevezető motívuma néhány típusunknak.⁵⁵ A szegényember, mint mesehős, legnagyobb bajában leroskad az útszélen és felsóhajt (*Oh, Ohimè, Ohai* stb.), mire földöntúli alak terem előtte és szolgálatait ajánlja (*‘Hívtál, itt vagyok!’*). Amaz csodálkozik, nem hívott ő senkit. Kiderül, hogy a szellemnek e felkiáltás a neve, s amint kiejtik, ott kell teremnie. — A mód is, ahogyan a névvel idézik, különféle erejű lehet. Néhány becses idevágó adatra MUNKÁCSI BERNÁT hatalmas vogul népköltési gyűjteményében találunk. „A világügyelő hős” énekében öreg nénje segít a bajba került hősön; varázstárgyakat ad neki és megengedi, hogy alkalomadtán idézhesse, de „ne erősen, hanem lassacskán emlegesse.” Később a hős mégis nagyon idézi, mire nénje hirtelen dörgéssel háromszárnyú ló hátán jelen meg és szemére veti, miért idézte oly rögtönösen?⁵⁶ Ugyanilyet említ a „Kaltész-rege”. Egy további vogul mitikus énekben: a „tűzőzőn-regé”-ben az istenfik tanácsa nem tud megegyezni; megidézik a Jeli-us városbeli öreget, hogy megkérdjék tőle, mikor bocsátja alá Arany Kvoreš isten a tűzőzőnt? A roppant erős hívásra kavargó hófürgetegben hótalpaival együtt az öreg beesik a házba. Dühösen rájuk förmed: „Minek idéztetek

olyan rettentő erővel, majd minden csontom összetörött a nagy sietségben!“⁵⁷ A gyors hívás megvan az osztják énekekben is.⁵⁸ Azt hiszem, nem lesz túlmerész az a vélekedésem, hogy a népi siratóénekekben nálunk és egyebütt (voceri, coranich, *μυρολόγια*⁵⁹), ahol feltűnő sűrűn, szinte refrénszerűen emlegetik az elhalt nevét, ez a névhívás eredetileg az elszálló lelket akarja visszaidézni, életre kelteni.

A mi értékelő szemléletünk az állatot alacsonyabbrendű lénynek tekinti az embernél. A fejletlen, ú. n. prelogikus megítélés szerint az állat misztikus lény; beszéde érthetetlen, felbukkanása meglepetésszerű, erősebb, ravaszabb, vérengzőbb az embernél, mindez nem az ember, hanem inkább a szellemek rokonává avatja. A két fogalom: állat és démoni lény különös módon keveredik egymással, legalább is kölcsönösen hatnak egymás kialakulására. Az állattól a szellem többnyire elképzelt alakjához vesz át vonásokat, míg ez misztikus tulajdonságokból enged át jegyeket amannak. Az állat ilyképen, kivált a hatalmasabbja vagy veszélyesebbje (oroszlán, medve, kígyó) felsőbbrendű lényvé válik. Csak így érthető a primitív embernek, főként a vadász-halász fokon élőnek viselkedése az állatvilággal szemben. Az ural-altaji medvetisztelet, az indiánok kígyóünnepei ennek külső megnyilvánulásai. Névmágia tekintetében ezért nem találunk különbséget az állattal és szellemmel szemben tanúsított viselkedésben. — Ime néhány adat: „Az északausztráliai varramunga törzsek a kígyót más néven nevezik, mint amilyenen ismerik, nehogy amint nekünk mondták, nevük említésére előmásszanak a földből és felfalják őket.“⁶⁰ Bengáliában a szantál bennszülött, ha vadászaton leopárdot vagy tigrist vesz észre, szomszédját így figyelmezteti: A macska!... vagy más körülírást használ.⁶¹ A cseroki indiánus nem azt mondja, hogy valakit a csörgőkígyó harapott meg, hanem: a tüske megkarmolta. Ha sast ejt el, hogy tollait rituális táncaihoz használja, azt mondja: kányát lőtt. „Mind-ezt azzal a szándékkal, hogy az állatok szellemeit félre vezesse.“⁶² A medvetisztelet ceremóniái MUNKÁCSI B., PÁPAY JÓZSEF, KARJALAINEN és PATKANOV műveiből részletekig ismereteseek. Ilyenkor neve helyett: fogas állat, karmos állat, fekete fejű, állat-öreg, alul gombos hatalmas állat stb. jelzős megjelölést alkalmazták.⁶³ A farkas a medvével közös félőtisztelet tárgya nemcsak a voguloknál, de minden fél-arktikus népnél. Épúgy vannak ólom- és rézbábványaik, mint az isteneknek és házi szellemeknek; utaló elnevezése: rént harapó állat (*sūli purnē uj*, ész.-osztj. *vīli porta voi*).⁶⁴ A kígyó az irtiúi osztjákban: 'mászó állat' (*vaxte vojè*)⁶⁵ s i. t. — Az állatkultusz e primitív járulékaik sajátosságos módon szívós életűek; átnyúlnak a barbár fejlettségi fokon túl a kulturált világba is. Nevezetes azonban, mennyire összezsugorodik lassankint a tilalom érvénye. A horvát-szerb népnél november 30.-án nem

szabad a medvét néven említeni, hanem *teta* v. *ona* szóval jelezni. Hagyományos mondájuk szerint az állatok királya a medve eredeti nevére átkot mondott, és ezért az állat felvette a *mézevő* ('medved') nevet, az eredeti pedig azóta feledésbe ment. Különösen az állatok és szellemek bűvös éjszakája: a karácsony követeli meg a tilalmas nevek elhallgatását: farkast, ördögöt, boszorkányt és *navije*-t (keresztetlen gyermekek lelkei) tilos említeni.⁶⁶ Hercegovinában akkor valóságos rejtett beszédet kénytelenek használni; előbbieken kívül a *badnyák*-ot (fatuskó, melyet karácsonyestén gyujtanak meg és vízkeresztig égetnek a tűzhelyen), bizonyos tésztaneműeket, sült állathúst nevük helyett *veseljak* névvel illetnek (= a megörvendezettő), épúgy minden félelmes dolgot: pl. e helyett: *zavija ruk* (üvöltött a farkas) *zavcseli se veseljak*-ot mondanak.⁶⁷ — A rutének sem nevezik meg a farkast nyájörzéskor, mert megtámadná állatjaikat.⁶⁸ A mi regös énekeinkben is különös forma az, midőn a három szent madarat így jelzik: *az kinek feje aranyos*, (másik:) *az kinek tolla tollbársos*, (harm.) *az kinek az farka főrendes*.⁶⁹

A szellemeknek a legalsó fokon nincsen határozott kialakult képük. Összefolynak egymásba; állatvonásokon kívül kísértet (halott fennjáró lelke) tulajdonságúak, zajtalanul lebbenő, láthatatlan lények. Az a természetük, hogy alakjukat tetszés szerint változtatják, s ez voltaképp az elképzelés bizonytalanságának kivetítése reájuk.⁶⁹ De élesen elkülönülnek az elhalt emberek lélekjárásától. Míg ez utóbbiak gyakran jótékony, emberszerető, örködő viselkedésűek, a természet befolyását megszemélyesítő szellemalakok szinte kivétel nélkül ádáz, rontó, irigy, ellenséges természetűek. A rettegés tőlük annál fokozottabb, mentől kevésbé öltöttek végleges alakot. Nem lehet ellenük védekezni, csak kiengeszteléssel, áldozatokkal, ezek is esetenként változók. Az állandó félelem époly állandóan változtatja megjelölésüket, neveiket. Hallgatni róluk mindig nem lehet, miért is egyre ravaszabb körülírással utalnak rájuk. Amint az egyik allúziós névjelölés nem használ, el kell vetni s helyébe mást kitalálni. A misszionárius DOBRIZOFFER nem győz panaszkodni, a délamerikai abiponoknál szerzett szógyűjteményét emiatt minduntalan törölni és javítani kellett.⁷⁰ Hogy a megállapodott neveket nem szabad említeni, a dolog természetéből következik. TYLOR, WESTERMARCK, ANDREE és NYROP erre vonatkozó adatait itt szükségtelen lenne ismételtem.⁷¹

Ami a később jelentkező istenfogalmakat illeti, elhallgatásuk még inkább kötelező az egész vonalon. Legfeljebb az érzelmi színezet különbözteti meg a lokális szellemektől; u. i. valami megnevezhetetlen hódolatérzés a kísérő eleme, mint KARJALAINEN helyesen észreveszi, ami a fejlettebb vallásrendszerekre hidal át.⁷² Nagy részük ugyan itt sem

alakult még ki biztosan körülhatárolt fogalommá. Ez a kezdetleges bizonytalanság, valamint e nagyhatalmú lények egymás közötti viszonyának, fölé- és alárendeltségüknek határozatlansága teszi, hogy ősvallásokat megállapítani, — amit pedig a laikus világ leginkább sürget és vár az ethnológiától, — majdnem lehetetlen feladat. Amennyi belőlük megállapítható, az rendszertelen, szétzilált valami szemben azzal az érthető, kiépített rendszerrel, amit mai elképzeléssel megkívánának tőlük.

Feljebb már volt arról szó, hogy az élő ember nevét a lelkével szorosan összeforrottnak tekinti a primitív szemlélet; egymásnak elválhatatlan kiegészítő részei. Ez ad kezünkbe kulcsot néhány különös szokás megmagyarázásához. CHAMISSO szerint a csendestengeri Radack, Osdia s egyéb szigetek bennlakói úgy kötnek barátságot, hogy neveiket elcserélik egymással.⁷³ Az ilyen barátság épen nem érzelmi alapú, pusztán érdek diktálta fegyverbarátság. Amint u. i. a kulturátlan ember egy tapasztalatból vagy kényszerből fakadt ideát elfogad s azt szokássá állandósítja, attól fogva szigorú következetességgel, szinte vakon vonja le annak összes konzekvenciáit. Szüksége van támogató védelemre, a neki megfelelővel tehát véd- és dacszövetséget, mondhatni: viszontbiztosítást köt, amelynek külső szimbóluma a névcsere. Ez lényegileg lélekcsere; a másik t. i. átvévé az ő lelkét, köteles az ő érdekeit védeni, míg maga részéről vállalja amazét. Minthogy kezdetleges viszonyok közt kettejük helyzete nem igen üt el egymástól, voltaképp érdektársulás az egész. Innen van, hogy európaiakkal oly könnyen névcsereére lépnek. A tengerész COOK ennek köszönhette hódító sikereit az általa felfedezett szigetlakóknál, amit ezek halálos komolyságúnak vettek. Mikronézia szigetvilágában a fogadalmat megszegőt halállal büntették. Kínos megbotránkozást keltett Haitin az a néhány eset, midőn európaiak tájékozatlanul többekkel kötöttek ily frigyét, lévén a csere érvényesnek csak két ember között képzelhető.⁷⁴ A ceremóniális szokás a malájo-polinéziai kultúrkör egész területén közkeletű volt. A nyugatausztráliai partokon a név- és lélekcsere nemcsak komolynak, de véglegesnek is tekintették, az illető eredeti neve rövidesen kiveszett az emlékezetből.⁷⁵ Az idetartozó szélső nyugati földdarabon: Madagaszkár szigetén még CAPMARTIN teljes érvényben levőnek találta.⁷⁶ De szórványosan máshol is előfordul. Kolumbus kísérői tapasztalták a karaib indiánoknál az Antillákon;⁷⁷ ismerte a mohawk törzs Kanadában.⁷⁸ A XVIII. sz. elején ott járt C. COLDEN írja: „Mikor első ízben tartózkodtam köztük, egyik sachemjük (gyógyjavas, samán) névcsereét ajánlott fel nekem. Híres harcos volt régebben, aki közölte velem, hogy ettől fogva jogom van minden hőstettét magamnak tulajdonítani, s új nevem mind az őt nemzetség előtt tiszteltté fog válni.”⁷⁹

Az egy életre kötött fegyverbarátságnak más nagy kultúrkörök területén érdekes eltérő formájára találunk. Az uraltáji és indogermán népcsoportok a névcseré helyett vércserét ismernek, vagy egymás véréből isznak néhány cseppet, vagy összevegyítve közösen isznak belőle (vérszerződés!). Lényegében ez is lélekcsere, amint az a formula is, amely a kultúrfokokon legtovább tartotta magát és ma is üzzük, t. i. a csók (= 'lélekzet-' vagyis 'lélekcsere').⁸⁰ Az említett rideg következetesség azután, ahol a névváltoztatás szokása meggyökeresedett, önmagától további fejleményekre vezetett; lassankint áterjedt az élet egyéb viszonylataira. Afrikai karavánutakon a néger málhahordók csoportja felveszi annak a fejedelemnek nevét, kinek területén áthalad. A szimpátia biztosításának legnaivabb módja.⁸¹ Magasabb rangba emelkedés szélében névváltoztatással jár.⁸² Az afrikai mombuttu négerék varázslói ('oganga') más nevet viselnek a magánéletben, mint mikor gyógyjavas mesterségüket űzik.⁸³ Midőn a mongoloknál valamelyik vitézt legyőzetés, szégyen éri (gyáva, megfutamodik stb.), a kegyet osztó kán nem mindig bünteti halállal, hanem elrendeli, hogy neve szűnjék meg; s helyette másikat adományoz neki; vagyis ezzel a régi meghalt, s új valaki lépett helyébe.⁸⁴ Legkülönösebb névcseréberélést idéz elő egy-egy fejedelem vagy törzsfőnök életének fordulópontja. Tahitiban új uralkodó trónraléptekor minden olyan szót át kellett cserélni, amelyben az új fejedelem neve vagy annak töredéke előfordul. Számnevek helyébe is mások léptek; megtörtént, hogy „kettő” helyett felvették az „együtt” szót (*rua* h. *piti*), az „öt” (= 'kéz') helyett a „rész, fele” szót (t. i. két kéz fele, része). TYLOR szerint emellett az a nevezetes, hogy amit természetesen várnánk, t. i. hogy a tilalom (*tapu*) megszüntével visszaállítanák a régi kifejezést jogaiba, nem történik meg, hanem megtartják továbbra is az újat.⁸⁵ Kínában nem volt szabad oly írásjeleket használni, melyek hangzásukban a császár mindenkori nevére emlékeztettek. A *ming* szót azelőtt másképp írták; amint egyik császáruk nevében bennvolt, új jelet találtak ki rá. Ugyanott két egyforma nevű hivatalnok közül a fiatalabbnak ma is más nevet kell felvennie.⁸⁶ Számoán, amikor Otú lett a fejedelem, az összes vezetőegységnek más nevet kellett keresniök, azonkívül vagy ötven kifejezés vált tilalmassá.⁸⁷ Amint egy város új korszakba lép, nevet változtat; így lett pl. *Jeddo*-ból *Tokio*.⁸⁸

Hogy a megholt ember nevét sem szabad említeni, az előzők után természetes. A jakutok BILLINGS szerint halottaikat soha másként nem említik, mint allegorikusan.⁸⁹ Az összes amerikai indián törzsek követik e szokást. Mikor P. KANE előttük egy elhalt kanadai vadásztársáról szólva, nevén nevezte, megdöbbenve elhallgattak, leverték és félénkek lettek.⁹⁰ Kaliforniai bennszülötteknél BANCROFT tapasztalta ugyanezt.⁹¹

A tehvelcsek legdélibbb csoportja Patagóniában szintén kerüli a megnevezést s inkább csűrve-csavarva utal rá.⁹² Az afrikai tuareg beduin dühbe jön, ha elhunyt családjabelit valaki nevén említi.⁹³ A náluk járt BARTH téved, amikor ezt a „babonát a kegyelet és tisztelet jelének nézte.” A shetlandi szigeteken az özvegygé lett nő órákig el tud beszélni elveszett férjéről, de nevét ki nem ejtené semmiért. Különösen a vízbe fúltak nevét félnek említeni.⁹⁴ A tazmán szigetlakók embertársuk halála után nevének kiejtésétől állandóan tartózkodtak; a törzs minden tagja, akinek azonos vagy hasonló hangzású neve volt, mással cserélte fel a magáét.⁹⁵

Közelfekvő a gondolat, hogy épúgy félnek a halott megjelenésétől, mint a rontó szellemek varázserejétől. De a halál utáni állapot elképzelése, vagyis inkább a velejáró érzemhangulat nem egyformán jelentkezik. Azt a tényt, hogy az ember lelke a test elhalálózása után felszabadulva tovább él, minden törzs kivétel nélkül, ha még oly primitív is, egyaránt vallja.⁹⁶ Gyászszertartásaik azonban lényegesen elütnek egymástól. Mindazon helyeken, ahol az elköltözött emlékére bálványszobrokat emelnek, házi bábút tartanak, ahol nagy lármával temetnek (samánok), ahol csatát mímelnek vagy riasztó alakokat faragnak, festenek a tetem burokjára vagy sírhalmára, — ahol tehát a tetem mellől el törekszenek a rontószellemeket űzni, ott nem a félelem a dirigens érzés halottjukkal szemben, hanem a tisztelet, ragaszkodás, rokonszenv; hiszen legtöbbje közülük való s életében sokat köszönhettek neki. Ezeknél a ceremóniák abban a törekvésben merülnek ki, hogy megvédjék s főképp ne zavarják nyugalmát. Ezért kerülik nevének említését is. A másik csoport ideológiája szerint a halottat még testi pusztulása után is gyötri a rontó befolyású szellem, amely nem távozott belőle, hanem benne lakik, az ő alakjában jár ki, kísért otthon is s a háziakra veszedelmet hoz. Az ilyeneket még inkább óvakodni fognak megnevezni. A név elkerülésének módjai is különbözők. A keletafrikai masszái néger az elköltözöttnek nyomban más nevet ad, amit a lélek nem ismerve, nem vonatkoztathat magára, említésekor nem őt hívják.⁹⁷ Kínában a császár halála pillanatában más, ú. n. templomi nevet kap.⁹⁸ Japánban a temetésre gyülekezett papok első dolga a holtnak *kaimijó*-t választani: nevet, amit az elköltözöttnek ezután viselnie kell; felírják fehér táblácskára s előtte viszik az elföldelés helyére.⁹⁹ Máshol viszont a hátramaradottak saját nevüket változtatják meg. A csinukindianoknak az a szokásuk, hogy amint halottjuk van, a rokonok új neveket vesznek fel, „hogy a lelke rájuk ne találjon.”¹⁰⁰ A washingtoni bennszülöttek annak idején a halottét és a magukét más névvel cserélték fel, „mert visszajönne, ha a szokott neveket hallaná.”¹⁰¹ Az abiponoknál hasonlóképp járnak el s ez minden ismerősre kötelező; emellett náluk azok a szavak

is kivesznek, melyekből az illető eredeti neve összetevődött.¹⁰² Az elhárító törekvés egyebekre is ráviszi a szokás követőit. Az afrikai makalaka nép előszeretettel ad újszülötteinek olyan nevet, melyet egyik ősük már viselt. Amde ez így veszedelmet rejt magában; az elhaltat nyugtalanítja s a csecsemőt kiteszi a kísértet haragjának. Névadáskor tehát dramatikus jelenetet rögtönöznek. Az egyik rokon felöltözik az azonos nevű ős szellemének, akit a kunyhón kívül örömmel, lármával fogadnak és bekísérik magukhoz. Ott minden jóban részesítik, megajándékozzák, körültáncolják, s az így megbékélt ál-lelket hálálkodva kikísérik, ezután a gyermekeknek neve miatt nem esik baja.¹⁰³ — A szimpatetikus mágia hasonló drámai jelenetéről KARJALAINEN is említést tesz, aki szerint a cseremiszek haláleset után a 40. napon emlékünnepet tartanak. Egy az elhunythoz hasonlító ismerős felveszi annak ruháit, éjfélkor belép a tort ülők közé; a háziak kérlelik, jól tartják, kikérdezik s az referál másvilági életéről; a mulatság során még táncba is sodorják, azután hajnal felé az előbb elhaltaknak szóló üzenetekkel bízzák meg, majd a távozót elkísérik egy darabra és nagy siránkozással vesznek tőle végbúcsút.¹⁰⁴

Ez a mód a halottas szertartások egy további nevezetes mozzanatára utal. Már az újszülött névadásánál szó volt arról, hogy valamely ős nevét a gyermek csak úgy kaphatja meg, ha az illető már régebben elhalt. Ugyanis szinte mindenütt az a feltevés járja, hogy a halott elhunyt pillanatától kezdve, jövő életében három időszakot él át: eleinte, amíg teste el nem porlott, lelke régi hüvelyébe vissza-visszajár, miként életében alváskor álmai alatt tette, s ez az az idő, mikor családját, otthonát látogatja, náluk étkezik, rájuk ügyel, szóval a kísértet-, a szellemjárás ideje. Ez első korszak időhatára igen eltérő, néhol 40 nap (ugorok), majd 6 hónap (indiánok), sőt egy év (turk-tatárok).¹⁰⁵ Lejártakor gyászünnepet tartanak s végleg elbúcsúznak tőle, mert most már lelke testi hüvelyétől megfosztva, kénytelen útra kelni, hogy a rég meghaltak tartózkodó helyét (túlvilág) felkeresse. Az út hosszú, fárasztó, szörnyűségekkel teli. (Enléke a mondák és népmesék vándorútjaiban maradt fenn, ahol a hős rémségekkel küzd meg, míg a tündérek országába eljut.) Az ezt követő harmadik korszak a végleges másvilági helyen telik el, ahonnan legritkább esetben van a földre visszatérés. Ezek szerint a gyermek csak a már ideérkezett nevét veheti fel baj nélkül.

A névmágiával való visszaélés egy esetét emlitem még végül itt, melyről a délamerikai tupi indiánusoknál az első ottjártak egyike: HANS STADEN értesít (1550.). Leírása szerint ott a gyermekkorban kapott név addig marad érvényben, míg ifjúvá serdült tulajdonosa egy ellenséget el nem ejt, mire ennek nevét veszi fel; később pedig mindazok neveit, akiket megölt. A szokás odavezetett, hogy némely törzsfő rabszolgákat

követelt ajándékba, akiket maga agyonvert, hogy felvett neveikkel saját hősi névsorát gyarapítsa.¹⁰⁶

Összeállított adatsorozatunk nem teljes, de talán elég kimerítő arra, hogy fogalmat nyújtson az emberiség egy tetemes részének a mienktől gyökeresen elütő gondolkozásáról egy kisebb témakör keretén belül. A kiejtett szó varázsereje később, fejlettebb korszakok szokásformáiban is lépten-nyomon felbukkan, s az itt sem egyéb, mint átöröklött misztikus hagyománya az egykori primitív mentalitásnak. A kultúra közepette köztünk élő névbabonákat csak itt-amott érintettem, számos egyéb példáit a nyelvtudomány eléggé ismeri. Céлом csupán az volt, hogy áttekintő összefoglalásban ismertessem az ősalapotú törzseknek a személynévvel kapcsolatos szokásait és gondolkozásmódját, s vele felhívjam a figyelmet a szók jelentésének kezdetleges fokon tapasztalható, folyton ingadozó bizonytalanságára.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

F o r r á s j e g y z é k :

- ¹ E. B. TYLOR, Primitive Culture (ném. ford. Die Anfänge der Cultur. Leipz., 1873. I, 388.).
- ² W. MARSDEN, The history of Sumatra 286.
- ³ R. F. BURTON, A Mission to Gelele, King of Dahome. 1864. II, 284.
- ⁴ J. LUBBOCK, Die Entstehung der Civilisation Jena, 1875. 203.
- ⁵ A. P. REID, Religious belief of the Ojibois or Sauteux Indians. (Journ. of Anthropol. Institute. 1874. III, 107.).
- ⁶ R. F. BURTON, The City of the Saints. Lond., 1861. 142., továbbá: Transactions of the Ethnolog. Society. IV, 265. és VI, 167.
- ⁷ Az orosz Billings-expedició Kamcsatkába. 1798.. (M. SAUER, An Account of a Geographical Expedit. to the Northern Parts of Russia. Lond., 1802. 135.)
- ⁸ J. G. MÜLLER, Geschichte der Amerikan. Urreligionen. Basel, 1855. 208—9.
- ⁹ Auszug aus Pallas' Reisen. Frankf., 1777. III, 30.
- ¹⁰ K. v. D. SIEINEN, Unter den Naturvölkern Central-Brasiliens. Berl., 1894. (magy. átdolg. BÁTKY ZSIGMOND, a Magy. Földrajzi Társ. Könyvtárában zö. l.)
- ¹¹ J. B. FRASER, A Tour Through Part of the Snowy Range of the Himälā Mountains. Lond., 1820. 530.
- ¹² HUGO GERING, Die Edda. 1893. 202.
- ¹³ Vogt's Altnordische Bibliothek XVI [1921.], 3.
- ¹⁴ GEIJER-AF-ELIUS, Svenska Folk-Visor II, 7—14. II. 32. sz. „Stolts Hilla“; másik változata: „Hung Vallamo“ uo. III, 81—86. II. — A dán románc Syv és Nyerup III. 3-7. „Ribolt og Fröken Guldberg“. Fordítása Grimm: Altdän. Heldenlieder 74. l.
- ¹⁵ Skót szövege W. SCOTT, Minstrely I, 218. „The Douglas Tragedy“.
- ¹⁶ CHAMBERS, Popular rhymes and fireside stories. Edinb., 1841. 38.
- ¹⁷ M. KAMPMANN, Eesti muinasjutud (Észt mesék). Reval. I. (Jahresber. der estn. Philol. u. Gesch. III, 1920 ról. Dorpat, 1926. 68).
- ¹⁸ Uo. W. Anderson kivonata 69. l.
- ¹⁹ N. RADLOFF, Proben aus der Volksliteratur der türk. Stämme Süd-sibiriens III, 374.
- ²⁰ Idetartozó irodalom összeállítását l. nálam: „Ezeregyéj“ c. érték. ben, Ethnogr. 1919. 65. l. „Hattyúlányok“ c. a. újabb adatokra EMMAN. COSQUIN, Les contes indiens et l'occident. Par., 1922. 281—8. II. és PÁPAY JÓZSEF, Osztyák Népkölt. Gyűjt. 28; MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul Népkölt. Gyűjt. II. k. 2. rész 0309. l.

- ²¹ G. THIELE, Danske Folkesagn. Kjö., 1869. I, 45. és Ethnogr. 1921. 85. l.
- ²² A Pancimanci-típus irodalmára I. BOLTE-POLIVKA Grimm-jegyzetei. 1913. I, 496.; ethnologiai jelentőségéről I. E. CLODD, Tom Tit Tot, an essay on savage philosophy in folktales. Lond., 1898. — Vö. KATONA L., Irod. tanulm. 1912. I, 287—90 (Magy. Népmesetípusok XVI.).
- ²³ N. NYROP, Navnets magt. (Opuscula philologica. 1887: 179. ll.).
- ²⁴ E. SOUVESTRE, Le foyer breton. Calm. Lévy-kiad. I, 200 és II, 70. Már a XII. sz.-ban Malmesburynél (EPhilKözl. XXVI, 950.); Gesta Romanorum CVII. „Percute hic“ (KATONA L. kiad. 307—9.); skót balladában: „Tom of Ercildoune“ (Child: Engl. and scott. popul. ballads. I, 227.) — Mesékben elátkozott várba kerülő hősnék nem szabad beszélni (nálunk: GAAL Gy. II, 219., MAILAND O. VII. 7. sz.).
- ²⁵ W. HERTZ, Parzival-ford. (Cotta kiad. 1911. 240. jegyz. 546—7. ll.).
- ²⁶ Wolfr. v. Eschenbach, Parzival III. 722. sor (K. Pannier, Reclam-kiad. I, 142. és 169. l.).
- ²⁷ J. MOONEY, The sacred formulas of Cherokee. (Report of the Bureau: Smithsonian Instit. Washingt. VII, 343.)
- ²⁸ A. B. ELLIS, The Ewe-speaking peoples. Lond., 1890. 98—9.
- ²⁹ W. H. R. RIVERS, The Todas. L., 1906. 627.
- ³⁰ FR. NANSEN, Eskimoleben. Berl., 1902. 233.
- ³¹ DE GROOT, The Religious System of China. Leyde, 1892. I, 212.
- ³² U. HOLMBERG, Permalainen uskonto 14. és J. WASILJEV, Übersicht über die heidnisch. Gebräuche der Wotjaken (Mém. Soc. FOu. XVIII, 102.).
- ³³ J. v. KLAPROTH, Reise i. d. Kaukasus. 1812. I, 253.
- ³⁴ H. SPENSER, Life in the forests of the Far East. I, 197.
- ³⁵ A. BASTIAN, Die Völker des Oestlichen Asiens. IV. Reise durch Kam-bodja nach Cochinchina. Jena, 1868. 386.
- ³⁶ A. BASTIAN, Reisen in Siam. Uo. Bd. III, 219.
- ³⁷ LEVY-BRUHL, Das Denken der Naturvölker. Wien, 1921. 37. és R. ANDRÉE, Ethnogr. Parallelen u. Vergleiche. Stuttg., 1878. I, 172.
- ³⁸ R. TAYLOR, The Ika a Maui; or New Zealand and its Inhabitants. L., 1870, 184. és E. B. TYLOR, I. itt 1) sz. a. II, 432.
- ³⁹ SPIX u. MARTIUS, Ethnogr. Amerikas I, 485.
- ⁴⁰ MÉSZÁROS Gy., Csúvas ősvallás. Bp., 1909. 410.
- ⁴¹ U. HOLMBERG, Religion der Tschermissen. Porvoo, 1926. (Folklore-Fellows Communications No. 61.) 194.
- ⁴² W. RADLOFF, Aus Sibirien. Leipz., 1893. I, 316.
- ⁴³ ISAB. BIRD, Unbeaten Tracks in Japan. Lond., 1880. I. chap. XXIII.
- ⁴⁴ H. SCHURTZ, Urgeschichte der Kultur. Leipz., 1900. 191.
- ⁴⁵ Jakutoknál: Billings-expedició, I. itt 7. sz. a. 137.
- ⁴⁶ Botokud indiánoknál, I. PRINZ NEUWIED, Reise nach Brasilien. 1820. II, 39.
- ⁴⁷ A. BASTIAN, I. itt 35. sz. a. II, 494.
- ⁴⁸ E. J. EYRE, Discovery into Central-Australia. Lond., 1845. II, 324.
- ⁴⁹ VAN HASSELT (Zschr. für Ethnol. 1876. VIII, 185).
- ⁵⁰ PECHUEL-LOESCHE nyomán ANDRÉE, I. itt 37. a. I, 169.
- ⁵¹ J. G. MÜLLER, I. itt 8. a. 389.
- ⁵² W. WUNDT, Völkerpsychologie Bd. II. Religion u. Mythos I. Teil. 307.
- ⁵³ FR. PANZER, Einleit. zu Alb. v. Scharffenbergs Lanval (Bibl. d. Litt.-Vereins, Stuttg. 227. köt. Bevezetés 38).
- ⁵⁴ Nálunk legteljesebb formája MAILÁTH J., Magy. regék, mondák és népmesék. Pest, 1864. 230. „Tündér Ilona“. Vö. MERÉNYI L., Dunamelléki népm. I, 2. sz. „Az ördög fogadott testvére“.
- ⁵⁵ Főképp a „Varázsló és inasa“ típusban BOLTE-POLIVKA, Anmerkungen Grimm 68. sz.-hoz. Behatóan ÉMM. COSQUIN, Les Mongols et leur prétendue rôle dans la transmission des contes indiens vers l'Occident européen. (Études folkloriques. Par., 1922. 497—612. ll.) Sajátságos, hogy magyar példányainkban ez az „Ohai“ motívum hiányzik.
- ⁵⁶ MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul Népkölt. Gyűjt. II. k. 2. rész 43.
- ⁵⁷ Uo. 375. és 378. ll.

- ⁵⁸ PÁPAY JÓZSEF, Osztják Népkölt. Gyűjt. 272—76.
⁵⁹ OTTO BÖCKEL, Psychologie der Volksdichtung. 1906. 100—131. II.
⁶⁰ SPENCER-GILLEN, The northern tribes of Central Australia. Lond., 1899. 277.
⁶¹ BRODDING, An Taboo customs among the Santals (Journ. of Asiat. Soc. of Bengal. 1898. III, 20).
⁶² J. MOONEY, I. itt 27. a. VII, 352.
⁶³ MUNKÁCSI BERNÁT, I. itt 56. a. III, 228 és II, 2. rész 320.
⁶⁴ BELJAVSZKIJ id. MUNKÁCSINÁL, I. itt 56. a. I, 0156.
⁶⁵ PATKANOV után MUNKÁCSI uo. II, 2. rész 0320.
⁶⁶ Srbsko-Dalm. Magazin 1866: 54.
⁶⁷ Uo. Bozič u. Hercegovini 86—94.
⁶⁸ ZUBRITZKYJ M., Narodnij Kalendar 1900. III, 59.
⁶⁹ Kisz. Társ. Népkölt. Gyűjt. IV, 1902. 28—29.
⁷⁰ I. G. FRAZER, Le rameau d'or. Par., 1904. I, 185 sk.
⁷¹ DOBRIZOFFER, Geschichte der Abiponen. Wien, 1783. II, 203.
⁷² E. B. TYLOR, Researches into the Early History of Mankind. 1878. chap. VI.
⁷³ K. F. KARJALAINEN, Die Religion der Jugravölker. Porvoo, 1922.
(Folkl. Fellows Communicat. No. 44.) II, 335.
⁷⁴ ADALB. v. CHAMISSO, Reise um die Welt. (Cotta kiad.) II, 148.
⁷⁵ HACKESWORTH és a két FORSTER referádái James Cook első és második dél-szigetengeri útjáról (First Voyage II, 251, Second Voy. 1777. I, 167).
⁷⁶ T. MOORE, Vocabulary of the Aborigines of Western Australia. Lond., 1842. 59.
⁷⁷ Id. ANDREE, I. itt 37. a. I, 178.
⁷⁸ Letters of COLUMBUS (Hakluyt Soc. ed. Lond. 1847. 217).
⁷⁹ E. B. TYLOR, I. itt 71. a. 161.
⁸⁰ CALDW. COLDEN, History of the Five Nations of Canada. L., 1747. I, 10.
⁸¹ J. LIPPERT, Die Religionen der europ. Culturvölker. Berl., 1881. 47.
⁸² LIVINGSTONE, Narrat. of an Exped. to the Zambesi. L., 1865. 149.
⁸³ R. ANDREE, I. itt 37. a. I, 175.
⁸⁴ O. LENZ: Verhandl. der Ges. für Erdk. Berl., 1876. 135.
⁸⁵ A mongol Gesser Khan-eposzban (Buidong utikalausz) *Mergen Tereve*. (Schieffner ford. St. Petersburg., 1837. 94.).
⁸⁶ E. B. TYLOR, I. itt I. a. I, 252.
⁸⁷ Journ. of Asiatic Ethnol. Soc. 1870. II, 10.
⁸⁸ G. VANCOUVER'S Reisen. 1799. I, 104.
⁸⁹ B. H. CHAMBERLAIN, Things Japanese. L., 1902. 344.
⁹⁰ M. SAUER, An Account. (L. itt 7. a. 135—37.)
⁹¹ E. K. KANE, Wanderings of an Artist. 1842. 205—6.
⁹² H. H. BANCROFT, The Native Races of the Pacific States of N. A. New-York, 1875. I, 357.
⁹³ G. C. MUSTERS, Unter den Patagoniern. 1873. 191.
⁹⁴ HEINR. BARTH, Reisen u. Entdeck. in Nord- u. Zentral-Afrika. Gotha, 1858. V, 118.
⁹⁵ Globus XIII, 18. — Ausland 1857. 478.
⁹⁶ J. BONVICK, Daily Life and Origin of the Tasmanians. L., 1870. 145.
⁹⁷ HERBERT SPENCER, Die Principien der Sociologie. Stuttg., 1877. I., cap. 12. §§ 81—90. 188—208. II. — E. G. HARTLAND, The Legend of Perseus. L., 1894. I, 192. — J. A. MACCULLOCH, The Childhood of Fiction. L., 1905. 110.
⁹⁸ A. KRAFF: Ausland. 1857. 441.
⁹⁹ Journ. of the Ethnol. Soc. 1870. II, 10.
¹⁰⁰ LADY ISAB. BIRD, I. itt 43. a. I, 221.
¹⁰¹ H. H. BANCROFT, I. itt 91. a. I, 248.
¹⁰² J. G. SWAN, The Northwest Coast. New-York, 1857. 73.
¹⁰³ TH. WAITZ, Anthrop. der Naturvölker. L., 1870. III, 472.
¹⁰⁴ H. SCHURTZ, I. itt 44. a. 191.
¹⁰⁵ UNO HOLMBERG, I. itt 41. a. 31—34.
¹⁰⁶ I. a szkitha királyokról Herodotos IV., cap. 71.
¹⁰⁷ R. ANDREE, I. itt 37. a. I, 179.

A névvarázs.

Ismeretes, hogy a primitív népek a szónak, mint ilyennek, sajátosságos, misztikus jelentést tulajdonítanak, s bizonyos esetekben valóságos varázshatalmában hisznek. A primitív ember az élőszót, a beszédszervektől előidézett eme finom levegőrezgéseket, önálló létezőként fogja föl, mely mintegy elszakad a beszélő egyéntől, hogy tulajdon életét folytassa. Homeros személyeinek szava 'kiszalad fogaik sövényéből' (φύγεν ἑκὸς ὀδόντων Od. I, 65). A homerosi 'szárnyas igék' (ἔπεα πτερόεντα) nem csupán metafora, mely a szavakat madarakhoz hasonlítja, hanem valósággal madaraknak képzeltek a szavakat, mint a léleknek részeit, mely a primitív vallás értelmében maga is madár. Hiszen a madár hangja oly hasonló az emberéhez, csak finomabb, dallamosabb, amilyen a lélek hangja is lehet. Ugyancsak Homerosnál a szirének oly madarak, kiket Hades az alvilágból küldött fel, hogy a balandókat szép hangjukkal a holtak birodalmába csalogassák. Efféle, a madár repülésére emlékeztető kifejezések minden nyelvben találhatók a szókról, mint a latin *verba volant*, a német *geflügelte Worte*, a francia *mots ailés*, a magyar *szárnyas ige*, *szálló ige*, *röpke szó*. *Repül a szó*, gyorsan hangzó kísérője büszke jelnek: mondja Arany a Szibinyáni Jánkban. Ennius azt kéri az utókortól, hogy ne sirassa, mert holtá után az emberek ajkán fog röpködni: *volito vivu' per ora virum*. Aranynál: valamint *Száll a madár ágrul ágra*, úgy *Száll az ének szájrul szájra*.

A szó ez önálló létén alapul a hatalmába vetett hit is. A szó, függetlenül a beszélőtől is, bírja magában azt az erőt, melyet értelme kifejez. Ha valaki a szót hatalmába tudja keríteni, ő viheti vele végbe mindazokat a cselekedeteket, melyekre az képessé tesz. Akinek a varázsige birtokában van, a legveszedelmesebb szellemeket is szolgálatára kényszerítheti. Primitív népeknél a földművelő varázsigékkel biztosítja földjének termékenységét, gyógyítja meg a beteg fát, pusztítja el a kártékony állatokat. A betegségek gyógyítása kizárólag ily varázsigék segítségével történik, mert hiszen primitív felfogás szerint mi más a betegség, mint gonosz szellemektől való megszállottság? A gyógyítás varázslók mestersége, kik titkos igékkel kiűzik a betegből a gonosz lelket. Primitív felfogás szerint az imádság sem más, mint az istenség akaratát a szó és a formula hatalmával varázslat alá vonni s mintegy kényszeríteni a kérelem teljesítésére. Azért a kellő szavak megválogatása ilyenkor rendkívül fontos; a varázserő magához a szó testéhez fűződik, s más szónak vagy a szó más alakjának már nincs meg az az ereje. Innen van a varázssverseknek, imádságoknak állandó alakja, mely túléli az eredeti nyelvi állapotot, s mint nyelvregiség marad fenn,

sokszor már részben, sőt egészben is értetlenül nemcsak a nép, de a beavatottak előtt is. Ám ahol a hangok érzelmi hatása a döntő, ott ez a hatás annál könnyebben érvényesül, minél kevésbé van útjában a szuggesztiónak erejét lerontó világos értelem.¹

Az előszónak ez a hatalma az írás feltalálásával átment a betűre, a festett, vésett, írott, nyomtatott szóra is, s megtartotta mindazokat az asszociációkat, melyek az eleven hangsorokhoz fűződtek. A leírt varázsigé époly kényszerítő erővel befolyásolja a démonokat, mint az élőszó. A rómaiak varázsjegyekkel, archaikus, barbár szavakkal beírt amuletteket hordtak, az ellenségnek szánt átkot ólomtáblákra szögeltek (defixio), a szerelmes ifjú lenyelte a lapot, amelyre imádottja nevét írta; varázserejű szövegek elmondásánál szent könyvekkel ellenőrizték a hagyományos igék megtartását. A sybillai könyvek és a Carmina Martiana féltve őrzött szövegeiből jóslatokat olvastak ki.²

Ha ily önállósága van a szóknak általában, mennyivel inkább megvan ez önálló létre és jelentőségre törekvés a személyneveknél: az istenek és emberek neveinél! Primitív gondolkodás szerint a név nemcsak egyszerűen megkülönböztető jegye a kérdéses személynek, hanem legegényibb tulajdona, mely reá nézve jót vagy rosszat jelenthet. Nomen et omen.³ A görögök szerettek az újszülöttnak istenre emlékeztető nevet adni, mint *Theodoros*, *Theokritos*, *Theodotos*, *Herodotos*. Az attikai *Lykomidák* ősüket, *Lykos*-t, egyenesen farkas képében ismerték; nevük ama totemisztikus farkaskultuszra utal, melynek emlékeit az athéni *Lykeion* tulajdonosa, Apollon *Lykeios* is őrizte.⁴ A magyarság a totemizmus korában a volgai bolgár törökséggel érintkezve ragadozó állatokról, főként madarakról nevezte el fiait, mint: *Akos* 'sólyom', *Kartal* 'sas', *Kaplony* 'párduc', *Kurd* 'farkas', *Bese* 'kánya', *Torontál* 'sólyom' (Gombocz, Árpádkori török személyneveink. MNy. X, 241). Árpád Kézai szerint de genere *Turul* származott. Mindebben az a hit vezette, hogy a névvel együtt rászállanak az illető állat hatalmas tulajdonságai is: ereje, bátorsága, gyorsasága, harci készsége; oly jellemvonások, melyeket a hadakozó, zsákmányszerző nép, mint a magáéhoz hasonlatosakat és kíváncsúsakat, elsősorban becsült. És ha a keresztény szülő valamely szentet választ gyermeke nevéül, sokszor azt, akinek névünnepe született, abban a hitben teszi, hogy az illető szent a névazonosságnál fogva védeni, segíteni fogja az élet viszontagságai, megpróbáltatásai közepett.

A névvel tehát játszani nem szabad, s elsősorban isten

¹ HORNYÁNSZKY GYULA, A szó hatalma. EPhK. XXXVIII, 636.

² ZOLNAI BÉLA, A látható nyelv. Minerva V, 24.

³ GOMBOCZ, A magyar tört. nyelvtan vázlat. 1926. 46.

⁴ HORNYÁNSZKY i. m. 642.

nevét tilos hiába venni. Mikor a Kratylos c. platoni dialogusban Hermogenes az istenek nevének eredetéről kérdezi Sokratést, az visszautasítja: „Az istenekről az istenekért! hallgassunk, mert félek beszélni róluk“ (23). Isten nevét kiejteni csak igazán fontos alkalmakkor szabad, s még akkor is jobb más módon fordulni feléje. Az isten époly féltékenyen őrzi a maga nevét, mint az emberek, hiszen ő is fél, hogy nevével visszaélnek, s varázslat alá vonják. A nagy egyiptomi isten, *Ra*, kijelentette, hogy az ő szüleitől kapott neve el van rejtve a testében, hogy a mágusok ne űzhessenek vele varázslatot. A római papok *indigitamentái*, istenek névlajstroma, olyan varázseszköz volt, mely a szellemvilág valamennyi hatalmát kezükbe adta, s a rómaiak titokban tartották védő isteneik nevét, nehogy az ellenség elcsalogassa őket tőlük. (Hasonló jelenet: Ilias VII. 195.) Mohamedán hit szerint mindenki, aki *Alláh*-t az ő nagy nevével szólítaná, ezzel összes kívánságai teljesülését elnyerhetné, halottakat feltámaszthatna, élőket meghalathatna, egyáltalán mindennemű csodákat művelhetne.¹ Meséink, mondáink is őrzik e hiedelem emlékét. A Grimm-mesék *Rumpenstilzchene* s a magyar *Pancimanci* azon alapul, hogy a molnárlány megtudja a gonosz manó nevét, s akkor az azonnal elveszíti hatalmát felette. A *Lohengrin*-mondában Brabanti Elzának nem szabad a lovag neve után kérdezősködni, mikor az hattyútól vont hajóján megérkezik, s amint mégis megteszi, a hattyú elszáll vele. Mert Lohengrin, az isteni lovag, elveszteni égi erejét, ha földi nő megtudná nevét. Ez a tilalom valódi értelme (VON DER LEYEN, *Das Märchen* 57).

Isten neve ép ezért a primitív népeknél gyakran csak a papok titka, s a be nem avatottak, még ha akarnák, sem profanizálhatják. Némely ausztráliai néptörzsnél az a szokás, hogy férfivátáskor az öregek megmondják az ifjaknak a főisten, *Tharamulum* nevét; máskor azonban a világért ajkukra nem vennék, hanem így beszélnek róla: *ő, az ember, akit említettem*; a nők pedig sohasem is tudják meg a nevét, csak *popang* 'atya' néven ismerik. HOLUB E. szerint a Zambezi körül lakó törzsek sohasem ejtik ki főistenük, *Nyambe*, nevét, hanem helyette azt mondják: *molemo*, ami általában istent, szellemet jelent. A kínaiak úgy mondják, hogy *Tien* voltaképen csak a mennyet jelenti, de annyit is tesz, mint *sang-te* azaz 'főisten'; mivel a törvény tiltja, hogy nevét kiejtsük, csak a lakóhelyét nevezzük meg. *Allah* nagy neve is oly titok, melyet csak a próféták és a szentek ismernek.² *Styx* nevét a görög istenek is csak borzalommal ejtették ki

¹ WESTERMARCK, Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe. 1909. II, 509.

² Vö. WESTERMARCK i. m. II, 507—8.

főesküjökben. A rhadamantysi eskü abban állt, hogy isten neve helyett *lúdra, kutyára, kosra* s hasonlókra esküdtek, mert a krétai Rhadamantys az istenek nevével való visszaélést kárhoztatta, s elrendelte, hogy a magánesküben inkább állatneveket használjanak.

Ez ominózus félelem legteljesebb gyümölcseit a rabbini-kus irodalomban termette. A héber papság hihetetlen találékonyságot és skolasztikus elmeélt fejtett ki, hogy a *Jahve* valóságos nevének említése vagy leírása által rázúduló veszedelmeket elkerülje. Különösen a tetragrammaton, isten négy betűből álló neve יהוה vagy ennek kétbetűs fele יה

állott tilalom alatt, mint olyan, mely isten egész lényét magában foglalja: az igaz egyistenét, kinek fogalmát a zsidó nép oly nehéz küzdelmek árán alkotta meg a pogány istenekkel való leszámolás után, s akit most egyedül saját kizárólagos birtokának tekintett. Ez a név istent mint a végtelenség, tökéletesség és fenség eszményét fejezte ki, mint *el eljon-t*.¹

Istennek többi neve, mint אלהים és אלה Elohim és El nem áll már ily erős tilalom alatt, mert ezek csak általában az istenség fogalmát fejezik ki, s akár idegen istenekre is lehetett őket alkalmazni. Ezeknél csak akkor támadt nehézség, ha isten nevével olyasmi került volna kapcsolatba, ami hozzá méltatlan volt, vagy ellenkezőleg, ha idegen istenekről kellett olyat állítani, ami elismerte volna hatalmukat, mely csak az egy igaz istent illeti.

A veszély elkerülésének egyik módja volt tehát, hogy isten négybetűs nevét, a tetragrammatont, szövegolvasás közben egyszerűen elnyelték vagy olyan halkan ejtették ki, hogy nem lehetett hallani; vagy úgy összeolvasták a szöveggel, hogy nem lehetett érteni; vagy pedig megcsonkítva ejtették ki. Más eljárás volt, hogy isten neve helyett egyszerűen azt mondták: *A név*. Így isten nevét nem ejtették ki, mégis mindenki tudta, hogy róla van szó. Ismét más mód volt a szöveget úgy vokalizálni (a héber írás tudvalevőleg nem jelzi a magánhangzókat), hogy isten nevéből más, megfelelő szó keletkezzék. Ez különösen későbbi időben jött divatba, mikor a punctatorok a magánhangzók helyét jelekkel pótolták. Ekkor általánossá lett יהוה helyett אֲדֹנָי azaz

Jahve helyett *Adonai-t* (uram) olvasni. A görög fordítók ezt κύριος-szal adták vissza. Ha istenről méltatlan dolog volt állítva, pl. „És mikor az *Isten kibújdostata* engemet az én atyámnak házából“ (1. Mózes 20 : 13. Károli), akkor ez a *kibújdostat* nem látszott isten személyéhez illőnek, tehát utána többesszámba tették az állítmányt, és így *istenekre*,

¹ ABRAHAM GEIGER, Urschrift und Übersetzungen der Bibel. Breslau, 1857. III, 259—433. Tendentiöse Änderungen.

azaz pogány istenekre, bálványokra vonatkoztatták (GEIGER i. m. 283). Mikor Dávid istent szidalmazza (2. Sámuel 12:14), egyszerűen becsúszatták a 'עֲלֵי' 'ellensége' szót, s így az értelem meghamisítása árán Dáviddal *Isten ellenségei*-t szidalmaztatták (uo. 267). Így helyettesítették Jób könyvében is az *átok* szót *áldás*-sal, mikor neje, szenvedései közepett, arra buzdítja: „Átkozd meg az Istent és halj meg!” (2:9.; GEIGER 268). 2. Sámuel 7:23. helyét: „Melyik nép azért olyan, mind az egész földön, mint a te néped, az Izráel? melyért elment volna az Isten, hogy megváltaná azt magának való népül és magának nevet szerezne; és veletek nagyokat cselekednék, melyek csudálatosak lennének a te földedben, kiűzván a te néped elől a pogányokat és az ő isteneiket?” (Károli) — szintén úgy olvasták, hogy minden az egyistenre vonatkozzék, s még a látszata se legyen meg, hogy más istennek is lehetne akkora hatalma, mint Jahvének.

Hasonló törekvésekre találunk a görög-római hitvilágban is. Az eleusisi mysteriumok egy ó θεός-t és egy ἡ θεά-t imádtak, tehát nem nevezték nevén az illető istent és istennőt, csak általában jelölték meg (HORNÝÁNSZKY i. m. 639). *Bona Dea* is eredetileg több istennek volt közös neve a tulajdonképi helyett (Ókori Lexikon). A θεός vocativusa a görögben épügy ismeretlen volt, mint *deus*-é a latinban. Az istent nem merték e bizalmas formulával egyenesen megszólítani, hanem a vocativus helyett is a nominativust alkalmazták. A római esküformák is mutatják az egybeolvásás (egybeomondás) és névcsonkítás eseteit. *Medius Fidius*-ban a *medius* helyett van: *me Diovis* vagy *Dius* sc. *juvet*, de egybeomondva a *medius* 'középső'-vel egyhangzású (*Fidius* Jupiternek, mint a *fides* 'hűség' istenének mellékneve). *Edepol* ebből van: *e d us Pollux* 'Pollux istenre', vagyis mindakét szó meg van csonkítva (O. KELLER, Grammatische Aufsätze II, 155—6).

Efféle istennév-elváltoztatásokkal a modern nyelvekben is találkozunk, de már inkább tréfás színárnyalattal. Különösen az esküformákban maradtak meg és élnek tovább. Így a franciában: *par Dieu* helyett *parbleu*, *parbleu*, *parguie*, *pargué*, *pardienne*, *pardi*; *mort de Dieu* h. *mordieu*, *morbleu*, *morguie*, *morgué*, *mordienne*, *mordi*, *mardi* (keddre!) *par la mort*, *par la mort de beuf*; *vertu de Dieu* h. *ventredieu*, *ventrebleu*, *par la ventre* (le ventre h.), *par la ventre beuf*; *cor de Dieu* h. *cordieu*, *corbleu*; *sang de Dieu* h. *sangbleu*, *sambleu*; *sacre Dieu* h. *sacrebleu*, *sacrelotte*, *saprebleu*, *saprelotte*; *sacristi* h. *sapristi*. *Notre Dame* h. *tredame*, *nettre dene* (Rabelais), *nostre dinse*, *tredinse* (Molière). — Hasonló a németben *Gott* helyett *Potz* ezekben: *Potz Welt*, *Potz Wetter*, *Potz Blitz*, *Potz Stern*, *Potz Tausend*, *Potz sapper-*

ment, Potz schlapperment. Gott straf' mich h. Gott strambach, 'strambach. Jesus h. Jessas, Jesses, Jerum, Jemini, melyet Arany is használ, a. m. O Jesu Domine. Az angolban by Jingo e. h. by Jesus. Isten neve: God helyett az angolok a good 'jó' szót használják: Good gracious, my goodness, thane goodness, good by.

Hasonló eufémisztikus elváltoztatások találhatók az 'ördög' nevére vonatkozólag. A franciában *diable* helyett *diantre*, *diacre*, *dirole* (Rabelais III. 54), *diesble* (uo. II. 76), *guiantre*, *gueble*. Angol *the deuce*, *the dickens*. Spanyol *par diobre*. Olasz *diascolo*, *diacine*, *diancine*, *perdinci*. A német *Teufel* helyett *Teuxel*, *Teixel*, *Deuker*, *Deiker*, *Deutscher*; körülírással *der alte böse Feind* (Luther). Az angol *d—l* a. m. *devil* a betűk elmellőzésével tesz eleget az ominózus félelem követelményének.

A mi nyelvünk szintén ismer efféle eufémisztikus elváltoztatásokat: bizony *Isten* h. bizony *Istók*, bizony *István*; az *istenit* h. az *istállóját*, *iskoláját*, *istánciáját*; *Isten uccse* h. *Istók uccse*, *istiglici*, *Istrángbáró*. Drasztikus mondást helyettesít: az *istenfáját*. *Jézus* neve helyett: a *jébuzeusát*, a *jégenkopogóját*. *Teremtésit* h. a *termésit*; *teremtette* h. a *teremburáját*, *teringette*.¹

Isten neve elkerülésének egyik szokott módja az is, hogy helyette jelzőt alkalmazunk, s az istennek valamely tulajdonságát mondjuk neve helyett. Ilyen: a *Mindenható*, *Mindentudó*. Aldjon meg a *mindeneknek Alkotója*. Mert övéit el nem hagyja, *Ki mindnyájunk édesatyja* (Arany). Tudta, hogy az, *aki a szívet vizsgálja*, Minden kívánságát benne megtalálja (Ar., Toldi VI.). Ilyen *Jézus* neve helyett az *Udvözítő*. *Krisztus* maga is azt jelenti: *felkent* (χριστός). *Isten egyszülött fia*. *Mária* helyett: a *Boldogságos*, a *Szűz*, a *Szüzanya*, *Istennek szent anyja*. HARTWICK püspök említi Szent István legendájában, hogy „a király országát Isten anyjának védelmébe ajánlá, ki iránt a magyarok oly tisztelettel viseltetnek, hogy mennybemenetelének ünnepét tulajdon nevének hozzáadása nélkül *Boldogasszonynapjának* mondják.” (XII). GRIMM JAKAB helyesen mutatott rá, hogy a *Behüte*, *bewahre* formulákban a *Gott* szó vallásos félelemből maradt el. (EPHK. 1914: 638). A németben efféle: *der Schwarze*, *der Böse* az *ördög* neve helyett.

Az ominózus félelem nemcsak az istenek neveire vonatkozott, hanem az emberekéire is, elsősorban az uralkodók és az

¹ Az itt felsorolt idegen eufémizmusokra l. BÜKEMANN, Französischer Euphemismus. Inaugural Dissertation. Berlin, 1899. — NYROP, Das Leben der Wörter. 1903. 14—15. — O. WEISE, Ästhetik der deutschen Sprache. 1909. 85. — O. KELLER, Grammatische Aufsätze. 1895. II, 154. — WESTERMARCK i. m. 508. — A magyarokra nézve: SIMONYI, A Magyar Nyelv. 1905. 172.

elhunytak neveire. Hiszen a szociológiai kutatások eredményeként tudjuk, hogy a törzsfő tiszteletéből fejtett ki az istentisztelet, s a halott a másvilágon is folytatta földi életét. Ezeknek nevét tehát époly veszedelmes volt kiejteni, mint az istenekét, mert főjellemvonásuk ezeknek is a bosszúállás volt, s ehhez megvolt a kellő hatalmuk. A törzsfő neve attól a pillanattól, hogy az uralmat átveszi: *tabu*. Az esetleg hasonló nevűeknek meg kell nevüket változtatni; ha pedig a szó a rendes szokásben is előfordul, azt onnan száműzik, és más szóval helyettesítik. Sőt még azoknak a szavaknak is pusztulniok kell, amelyek a fejedelmi név egy-egy szótagját tartalmazzák. Míg Tahitiban *Pomare* királyné uralkodott, a *po* 'éjszaka' szót nem volt szabad kiejteni, s helyette *mi*-t mondtak. Egy törzsfő neve, *Tu*, azt okozta, hogy a *fetu* 'csillag' szót nem így, hanem *fetiá*-nak ejtették. Titok volt az egyes törzsek totemneve is, mert a totemállat, amelyről a törzs el van nevezve, egyszersmind védőszelleme is annak, s más törzsnek tilos ezt a nevet felvenni, mert ezzel elhódíthatná magát a démont is a név birtokosától. Mikor a Septuagintát görögre fordították, Ptolomaeus császár feleségének neve *Lagos* volt, ami *nyul-at* jelent (λαγώς). Ezt a szót, mely különben is egy tisztátalannak tartott állat neve volt, nem merték használni, hanem helyette csak rövidlábú-t írtak (MEGILLA, Tractatus 9. b.). Így magyarázhatjuk meg, hogy *Attilá*-nak eredeti hun neve nem maradt ránk. Maga Priskos Rhetor, aki színről-színre látta, s kitűnő jellemrajzát hagyta ránk, szintén csak a görögösített *Attélas* néven ismeri. A magyar *Etele* szabályos hangváltozással lett a gót *Attilából*. E gót szó pedig azt jelenti 'atyácska', tehát kicsinyítő, kedveskedő név: eufémizmus az igazi név helyett, melyet a hunok a gótoknak talán meg se mondtak, de ha tudták is, nem merték hatalmas urukat neve említésével fejükre idézni.¹ Semmi ok sincs tehát e név eredetét, mint azt több tudósunk még ma is teszi, a Volga folyó töröktatár *Atıl*, *Adıl* nevében keresni. Hasonló néplelki állapot szülötte az orosz *bátyuska* a. m. 'atyuska', mellyel az oroszok Európa legabszolutisztikusabb uralkodóját illették. A vogulok *asiken* 'apuská'-nak nevezik Numi Tárem-et, a mennyekben trónoló, mindenható, ős istent (MUNKÁCSI, Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul Népk. Gyűjt. I, 281).

Mint a királyok nevével, épúgy járnak el a halottak neveivel szemben. K. F. KARJALAINEN „Die Religion der Jugravölker“ című művében azt állítja, hogy a halottat igazi névén évekig nem szabad megnevezni (129. l.). BARTJENEV szerint, ha valamely rokonnak ugyanaz a neve, mint az

¹ L. akadémiai székfoglaló értekezésem kivonatát: Az eufémizmusról. MNy. XX, 8.

elhunyta, mással kell fölcserélnie. DONNER is arról értesít, hogy a felső Vach-menti osztjákoknál a halott névrokonainak más nevet szokás adni (uo. 91). Az ausztráliai tazmánok azt hiszik, hogy ha valaki egy halott nevét megemlíti, az haragjában az illető testébe furakszik és máját elemésztí (TYLOR, *Anfänge der Kultur*. 1873. II, 125).

Hasonló az eljárás a szellemekkel szemben. NANSSEN beszéli, hogy a grönlandiak, ha egy gleccser mellett eveznek el, nem merik nevét kimondani, különben szelleme megharagudnék, s egy jéghegyet vetne útjukba. Északamerika indián törzsei azt hiszik, hogy ha útközben a sziklák, szigetek, folyók neveit kimondanák, sok esőt kapnának, hajótörést szenvednének, vagy valamely víziszörny nyelné el őket.¹ LEVY-BRÜHL írja *Das Denken der Naturvölker* című művében (35. l.): Ha a santalok vadászatban vannak, s egy leopárdot vagy tigrist vesznek észre, társaik figyelmét ezzel a fölkiáltással irányozzák reá: Nini egy *macska*! vagy valamely más hasonló állat nevével. Épen úgy a cserokézék sohasem fogják azt mondani, hogy valakit megmárt a *csörgőkigyó*, hanem hogy *tüske szúrta meg*; ha egy *sast* áldozati célra megölnek, azt állítják, hogy *havasi sármány* volt. Mindenik kijelentésnek az a célja, hogy a sas vagy a csörgőkigyó szellemeit, akik szavaikat hallhatják, tévútra vezessék. MUNKÁCSI BERNÁT a Hunfalvy-Albumban *Medve-eskü a voguloknál* című tanulmányában közli amaz elnevezéseket, melyek a medvéről dívnak. E tanulmányát később kiegészítette a Vogul Népköltési Gyűjtemény II. és III. kötetében (Istenek hősi énekei. 0313, 0318). Ilyenek: *az erdőben élő öreg állatatyja, állatöreg, apuska, apó, nagyapó, dédapó; hugocskám, öcsikém; szent állat, hatalmas állat, nagyságos állatocska, nyirhétas, nyirbocskoros férfit* (mivel a levált nyirfakérgeket bocskorként lábára öltögeti). Ominózus eufémizmus az oka, hogy a medve eredeti ugor neve elveszett, s helyette a szláv *medvedi* 'mézevő' fészkelte be magát. Maguk a szláv nyelvek sem az eredeti *ursus* vagy görög ἀρκτος szóval nevezik a medvét, hanem a kedveskedő 'mézevő'-vel. A német *Bär*, angol *bear* a. m. 'barna'; a szent állatot ugyanis a germánok sem merték igazi nevén nevezni, s ez idővel feledésbe is ment. (Vö. SANDFELD-JENSEN, *Die Sprachwissenschaft*. 1915. 49.) A vogul a farkast és a szarvast is csak leplezett kifejezésekkel meri emlegetni; amannak neve: *sali pürne uj* 'rént harapó állat, *pong uj* 'fogas állat'; ezé *antin uj* 'szarvas állat'. Nem véletlen, hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel mondja, mint *farkas* és *szarvas* állatot. Európai jelenség a *menyétnék* 'menyecske, asszonyka' elnevezése. Egy világ-

¹ E. WESTERMARCK i. m. II, 507.

szerte elterjedt mese a menyétnek szép, fiatal asszonnyá változását mondja el. Ez alapon lett a menyét a magyarban **mēnyed* > *mēnyet* > *mēnyét*, az olaszban *donnola*, az újjörögben *nymphica*, a szlávban *nevještica*, a spanyolban *comadreja*. (Vö. HORGER, Magyar szavak története. 1924. 120.)

A gonosz szellemek elleni védekezésre szolgálnak az ú. n. óvónevek, melyeknek az a rendeltetése, hogy mintegy letagadják az újszülöttnak létezését. Ilyen volt a mi *Balmaz* helynevünk török eredetijének, a *Balmaz* személynévnek szerepe, amely GOMBOCZ szerint *Nemlevőt* jelent. Hasonló a *Nemvaló*, melyet a Váradi Regestrum említ. Ilyen továbbá a *Nemvagy*, mintha azt mondanók valakiről, hogy 'nincs'. Több oklevelünk őrizte meg a *Mavagy* nevet, mely azt akarja jelenteni, hogy az újszülött csak 'ma van', vagyis a mai napot úgysem éli túl, a gonosz szellemnek nem érdemes tehát az ő megrontásával vesződnie. Egyes óvónevek úgy védelmezik az újszülöttet, hogy holtta nyilvánítják; ilyen elnevezések a *Nemél* és *Haláldi*. (PAIS DEZSŐ, Régi személyn neveink jelentéstana. MNy. XVIII, 95.)

A névmágiának talán legérdekesebb fajtája az, mikor ominózus félelemből ellenkező értelmű nevet adnak az illető istennek vagy szellemnek: jóságát, kegyességét hangoztatják, hogy ezáltal elvegyék a megszólítás életét, s mintegy eleve kiengeszteljék. Klasszikus példája ennek az *Eumenisek* 'jóakarók' elnevezés, *Erynnisek*, azaz 'bosszúálló istenek' helyett. Aiskhylos Oresteiaja végén el is mondja e szokás történetét.

Nem lesztek immár bosszúálló istenek,

Nem: jószívűek és magasztalt pártfogók. (1027—8.)

Ugyancsak a bosszú istennőit Kokondrios szerint σεμνὰί θεαί 'szent istenek'-nek is nevezi a közszokás. Sophokles szerint az *Erynnisek*: az ő s sötétség édes gyermekei (γλυκεῖαι παῖδες ἀρχαίου Σκότου, Oed. Col. 106). A rómaiak *Parcae*-nek nevezték a sorsistennőket a *parco* igétől, noha senkit sem kíméltek. Ugyanígy a németben: *die Holden*, e. h. *Unholden*. *Persephone* nevét, mely a πέρθω 'pusztít' igéből ered, Μελιτώνη azaz 'mézédes'-re változtatva a vallási félelem, mely a halál isteneivel szemben elsősorban nyilvánult meg. Az indusok legfélelmesebb istene *Siva* a. m. 'szerencsehozó'. A Πόντος 'Εύζαινος neve eredetileg ἄζαινος volt, azaz 'barátságtalan, ellenséges', hisz ha máshonnan nem, Orestes mondájából tudjuk, hogy a thrák király minden idegent fölládozott, kit végzete országának partjaira vetett. A görög εὐώνυμος 'jónevű', a baloldal jelzésére, nyilván eufémizmus, mert hiszen a görögöknél a baloldal volt szerencsétlen. Homeros még nem ismeri a kifejezést, s helyette ἀριστερός-t használ, ez a. m. 'első' s aztán 'jobb', épúgy mint ἀριος 'első' és 'legjobb'. Az éjszaka a görögnek εὐφρόνη 'jóindulatú', noha ép a

görög közmondás szerint: 'Az éjszaka senkinek sem barátja'. E kifejezést már Ammianus Marcellinus eufémizmusnak ismerte fel. A livadiai újgörög a *sciroccot* ó méγας 'a nagy'-nak hívja, nyilván azzal a célzattal, hogy e veszedelmes szél kíméletes legyen iránta. Pliniusból tudjuk, hogy *Beneventum* eufémizmusnak köszöni eredetét *Maleventum* helyett. Lélektani szempontból hasonlóan mondhatjuk ehhez, mikor a párisi *Place de la Révolution*-t, ahol a francia forradalom idejében a kivégzések történtek, *Place de la Concorde*-nak, az Egyetértés terének nevezték el. Névmágia a maláriának *febris sancta* neve, vagy az orbáncé: *das heilige Feuer*, *Szent Antal tüze*. A római császárok *Serenissimus* címzése: 'a legderültebb, legvidámabb', hasonló eredetű, hiszen arcának komorsága veszedelmet jelentett alattvalói számára.¹ Ide vehe-tünk néhány magyar káromló szólást, mint: Az *áldóját!* Aki *áldója* van! Tudja az *áldás!* Menj az *áldásba!* Verjen meg az *áldás!* (MNy. II, 9). Ezekben a jójelentésű szó a rossz helyett van: *áldás* az *átok* helyett. Ilyenek ezek is: A *ragyogóját!* Aki *ragyogása* van! Úgy járkálsz itt, mint egy zöldses kofa, *a dicsőségedet!* (Új Nemzedék. 1926. IX. 12.).

ZLINSZKY ALADÁR.

A nyelv és az élet.

BALLY új kötetében² néhány kisebb-nagyobb, már megjelent stilisztikai tanulmányát gyűjtötte össze. A kötet elsőnek hozza a *Le langage et la vie* című dolgozatot — innen az egész gyűjtemény neve —, amely azonban nem egyszerű lenyomata az 1913-ban már önállóan megjelent kis munkának. BALLY most tetemesen kibővítve adja ezt a valamikor úttörő művét, amelynek gondolatai azóta már átmentek a köztudatba: a beszéd és az egyéni, valamint kollektív élet kapcsolatait vizsgálja itt is, mint számos más „stilisztikai“ tanulmányában, a stilisztika tárgyául elsősorban a köznyelv érzelem-kifejező lehetőségeit tekintve és csak másodsorban keresve adatokat az irodalmi formák expresszív esetei között.

A *Stylistique et linguistique générale* című második fejezet eredeti formájában az „Archiv für das Studium der neueren Sprachen“ (128. köt. 1912. 87. l.) lapjairól ismeretes. BALLY itt beállítja a stilisztikát az általános nyelvtudomány dominiumába, röviden rámutat a fonetika, a szókészlet (*vocabulaire*) és a mondattan körébe tartozó stilisztikai (=érzelem-kifejező) jelenségekre, és megvonja a határvonalat — SAUSSURE szellemében — a *leírt* nyelvvel foglalkozó

¹ Ez eufémizmusokra vö. OTTO KELLER i. m. 155—7. l. és GERBER, *Die Sprache als Kunst*. 1885. II, 277—80.

² CHARLES BALLY, *Le langage et la vie*. Paris, Payot, 1926. 8° 236 l.

hagyományos stilisztikák és az élőnyelven alapuló újabb stílusvizsgálatok között; konklúziója nem lehet más, mint az úgynevezett genfi iskola merev alaptétele: a stilisztika szinkronisztikusan vizsgálja, egy időpont síkjában látja a nyelvi tényeket, és előzményekre, következményekre, másszóval a nyelvtörténeti adatokra nincs tekintettel.

A *Langage transmis et Langage acquis*, valamint a *La langue maternelle et la formation de l'esprit* című részlettanulmányok csupán reprodukciói a szerző 1921-ben megjelent folyóirat-cikkeinek: ismertetésüket mellőzhetjük. Egész terjedelmében új dolgot hoz azonban a *Mécanisme de l'expressivité linguistique* című 41 lapnyi rész, amelyről meg kell emlékeznünk, mert kísérletet tesz arra nézve, hogy miként lehetne a stilisztikai nyelvtudomány eredményeit rendszerbe hozni.¹

BALLY osztályozása nem a nyelv által kifejezett érzelmekre, bizonytalan hangulatokra, hanem magára a nyelvre, a nyelvi kifejezés mikéntjére épül föl. Mindenekelőtt eliminálja és a „nyelven kívüli adottságok“ birodalmába utalja a jelentéstartalomnak azt a részét, amely — függetlenül a kifejezés formáltságától, tehát a nyelv kifejező eszközeitől — önmagában is, a maga realitásának erejével hat. Ez az érzelmi hatás azonban nem a nyelvi „mesterkedés“, kifejező „eljárás“ (procédé) eredménye, hanem a nyers *sztituációnak* tulajdonítható. Egy tragikus esemény ügyefogyott stílusban elmondva is, — „dráma dal nélkül elbeszélve“ — hatásos lehet; egy röpke szóban annyi fájdalom, egy gesztusban annyi komikum nyilatkozhatik meg, hogy vele ember nyelve versenyezni nem merne...

Marad ilyenformán a stilisztikai osztályozás alapjául maga a nyelvi kifejezés. Ez természetszerűleg két elemre bontható — GOMBOCZ ZOLTÁN is így osztályozza a szóhangulat eseteit (Jelentéstan. 1926. 19—30.) —: lesznek olyan kifejezések, amiknek hangalakjához, és olyanok, amiknek képzettartalmához fűződik érzelem-kifejeződés. A hangalakot BALLY *jelező*-nek nevezi (signifiant), a tartalmi elemet *jelezett* résznek (signifié). Az utóbbi természetesen szintén a kifejezés milyenségével kapcsolatban értendő, mert különben kilépünk a nyelvi rétegből és megint a *sztituációba* jutunk.

Érzelem-kifejeződés mármost mindakét esetben úgy jön létre, hogy a beszélő *sztintétikusan* fejezi ki magát. Sztintétikus a kifejezés, mikor nem fejtünk ki mindent, nem *explikáljuk* hiánytalanul a gondolati tartalmat, hanem fönnmarad valami homály. A kifejezés milyensége azonban kényszerítő erővel földézi bennünk az explikálható tartalom egészét: az ilyen-

¹ Legyen szabad itt utalni arra a terjedelmesebb cikkemre, mely a Minerva 1927. évfolyamában számol be BALLY elméletéről.

formán keletkező asszociációkat B. beleérthető, bennfoglalt, implikált asszociációknak nevezi (association implicite), megkülönböztetésül a kifejtő, explikáló beszédmodorral szemben. A fölkiáltás, hangutánzás, mondatmelódia, ritmus esetében a beszéd hangalakjára mintegy reáhelyeződik valami *plus*, ami az expresszív beszédet az érzelemnélküli beszédétől megkülönbözteti. Ez a *plus* kelti föl aztán bennünk az érzelmi, hangulati asszociációkat. A jelezett-hez viszont akkor fűződik implikált asszociáció, ha behelyettesítés történik: más képzetet állítunk az igazi értelem helyébe (hypostasis). Ez a csere közismert az úgynevezett szóképeknél; de lehet a behelyettesítés pusztán grammatikai is: *Un avion! Repülőgép!* Ez az expresszív mondat érzelmet fejez ki. Tulajdonképen nem más, mint egy homályos összképzet önkényes megjelölése. Explikált, „próza” modorban ilyenformán hangzanék a mondatpótló fölkiáltás: „Az égnek azon a pontján, amerre mutatok, egy repülőgép látható...”

B. több komplikáltabb esetét is megvizsgálja még a kifejezőségnek és végül arra a konklúzióra jut, hogy a nyelv akkor kifejező (expressif), ha a beszélő tudatosan játszik a nyelv és a logika kategóriáival, és ha a hallgató fölismeri az asszociációk lehetőségét. Ilyenformán a nyelv érzelemlifejező működésében is nagy szerepük van az intellektuális elemeknek.

BALLY új elmélete bizonyára termékeny hozzászólásokat fog kiváltani, ami kíváncsú volna a magyar nyelvtudomány részéről is.

ZOLNAI BÉLA.

Helyneveink gyűjtése.

Utóbbi időben helyneveink vizsgálata és magyarázata nagy lendülettel halad előre, s a helynévtanulmányok számos tudományágat jelentős adatokkal támogatnak. Minél inkább előtérbe tolul a tulajdonnevek vizsgálatának fontossága, annál szomorúbban látjuk, hogy helyneveink még ma sincsenek összegyűjtve és kiadva. Mintha a hely- és személynév a magyar nyelv mostoha gyermekei volnának! A közszókat a szótárak egész sora őrzi. Szakemberek szótározzák a régebbi és jelenkori irodalom nyelvanyagát. A helynevek rendszeres gyűjtése dolgában pedig PESTY FRIGYES 1864. évi gyűjtése óta alig történt valami.

Helynéven nemcsak a helység-, pusztá-, dűlőneveket értjük, hanem mindazon tulajdonnevet, mely valamely térszint jelöl. Helyneveink száma megüti, ha ugyan meg nem haladja, közszevaink számát. Tekintélyes részük olyan, hogy csak egyetlen helyen fordul elő, kevés ember ismeri, és ha ott feledésbe merül, örökre elveszett a magyar nyelvre nézve. Ezzel szemben a köznevek, még ha tájszók is, nagyobb területen élnek, sokan használják és így sokkal inkább fennmaradnak.

Igaz, hogy a mindennapi életben a közszavak közül is sok kimegy a használatból és elavul, de a tudományra nézve nem vész el, mert a szótárakban fennmarad. A helynevek ellenben sokkal nagyobb veszedelemben forognak. Az utóbbi évszázadokban a térszín nagyobb változáson ment keresztül, mint az előbbi kilenc évszázadon. Minden térszíni változás egy-egy sereg helynév halálát jelenti. Hogy egyebet ne említsek, az Alföld lecsapolt területeinek helynévanyagából 60—70 százalék elveszett. Az eke is a kisebb térszíni különbségeket eltünteti, a név így feleslegessé válik s feledésbe megy. A kataszteri felmérések és térképek feleslegessé tették a határ- (ductus-) neveket, melyeket határjárási okleveleink évszázadok óta fenn tartottak. Ezeket hova-tovább egyre nehezebben fogjuk megtalálni a térszínen. A határon belőli neveket azonban okmányaink is csak a legritkább esetben jegyezték fel, s a kataszteri térképek is csak kis részét vették át ezeknek a neveknek, úgyhogy itt legtöbbet veszítettünk. A kataszteri térképek nagyon sok helyen számokkal jelzik a dűlőket, és a nép átveszi ezeket az új jelzéseket. Az Alföldön a helynevek egy részét a tanyarendszer teszi feleslegessé. A nép a tanyák szerint igazodik a határban, a tanyarendszer pedig újkéletű, legfeljebb egy évszázados multra tekint vissza. A tanyát nem a régi helynevekkel, hanem a tulajdonos nevével jelölik, s a térszín régi nevei elkallódnak.

Más népnek megvan a vigasztalása, hogy ha egyebütt nem, de részletes katonai térképein megtalálja helyneveinek egy részét. Sajnos, nekünk ez a vigasztalásunk sem marad. Idegen, többnyire magyarul nem tudó emberek térképezték az országot, és a rosszul hallott, értett vagy leírt nevek csak úgy hemzsegnék a térképen. Szinte azt mondhatjuk, hogy kritikával dolgozó ember jobb ha nem is használja forrásul.

Csonka hazánk határain belül — ha most az utolsó órában hozzáfognánk a gyűjtéshez — még tekintélyes helynévanyagot gyűjthetnénk össze. Sajnos azonban, a megszállott területen helyneveink a legrövidebb időn belül eltűnnek minden hivatalos iratról, térképről, különösen azokon a helyeken, ahol nincs magyar lakosság, mely az élő nyelvben megtartaná. Pedig éppen ezeken a helyeken van a magyar helyneveknek megbecsülhetetlen értéke! Tudjuk, hogy szomszédaink hazánk területére több esetben helynevek alapján kerestek történelmi jogcímet. Mi most birtokon kívül, helyneveink törzskönyvezése hiányában tehetetlenül nézzük ellenségeinknek a magyar helynevekkel való szédelgéseit.

Előttünk fekszik a kolozsvári egyetem földrajzi intézetének második évkönyve¹, melyben egy OPREANU SABIN nevű oláh tudós 40 lapon értekezik a székelyföldi helynevekről régebbi

¹ Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj. Vol. II. 1926.

és újabb katonai térképeink alapján. Húsz lapon mintegy 1600 helynevet sorakoztat fel, melyből kisüti, hogy az oláhok régebb idő óta laknak a Székelyföldön, mint a székelyek, eredetileg oláhok voltak a helynevek és csak a magyarok tüntették el azokat. Hogy a külföld is tudomásul vegye tanulmányának eredményét, mindjárt francia kivonatban is közli.

Ilyen és hasonló támadásnak még számtalan esetben ki leszünk téve. Ezért itt a legfőbb ideje, hogy helyneveink rendszeres összegyűjtését megkezdjük és az anyagot minél előbb kiadjuk, mert ha sokat késlekedünk, nem lesz mit mentenünk, a magyar nyelv szókincsének tekintélyes részét örökre elveszítjük, rosszindulatú támadásokkal szemben pedig fegyvertelenül állunk.

Hogy olyan fiatal nemzet is, mint az oláh, mekkora erőt fejt ki a helynevek összegyűjtése terén, megemlíthetjük, hogy Havasalföld és Moldva területének helynévanyagát 32 kötetben adták ki. Mindegyik kötet egy-egy megye helynévanyaga. Majd a 32 kötetet 5 vaskos kötetbe egyesítették¹, ezenkívül egy kötetben kiadták Beszarábia helynévanyagát. Nem kétséges, hogy Erdély helynévanyagát is ki fogják adni, de bizonyosan nem a magyar tudomány érdekeire való tekintettel.

Helyneveink közül okmányokban leginkább a birtok- és folyóvíz-nevek maradtak meg, egyéb helynevek pedig leginkább akkor, ha birtokhatárt jelöltek. Ezeket a történelmi okmánytárak mutatói bőven felölelik. A Hunyadiak korára vonatkozó helység- és birtokneveket CSÁNKI kitűnő történelmi földrajza tartalmazza. Kár, hogy még ennek sem jelent meg egyesített betűsoros mutatója. Egy-egy helység- vagy személynévért valamennyi vármegyét át kell néznünk. Árpádkori vízneveinkre kitűnő összefoglaló forrásmunka ORTVAY, Magyarország régi vízrajza. Az Árpádkoron innen azonban vízneveink nincsenek összegyűjtve, pedig a sok eltűnt név mutatja, hogy azóta nagy változások történtek.

A XVIII. század második felében, különösen József császár idejében megindult a birtokok és községek térképezése. Ezek a régi térképek helynévgyűjtés céljából elsőrendű források. A régi térképeket részint a törvényszékek, részint a vármegyék vagy a helységek levéltára őrzi. Így a megszállott területek régi térképeit használni már többé nincs módunkban. A megszállók különben sok helyen már meg is semmisítették ezeket, mint haszontalan ócskaságot. Sőt a hivatali iratok kölcsönös kicserélése alkalmával a náluk rekedt, de a meg nem szállott területeket illető térképekből alig tudtak valamit előadni éppen az oktan selejtezés miatt.

A József császár idejében történt első kataszteri felmérés

¹ LAHOVARI JOAN GEORGE, *Marele dicționar geografic al României*. 4° Vol. I—V. București, 1902.

térképei után helynevek szempontjából legfontosabbak a múlt század második feléből eredő második kataszteri felmérés, de különösen a tagosítások térképei. Mivel a tagosítások nagyrészt a vízszabályozások és közlegelő-elosztások előtt történtek, ezeken még az akkori teljes helynévallományt megtaláljuk. Tagosításkor két térkép készül, egyik a tagosítandó állapotot, másik a végrehajtott tagosítást tünteti fel. Helynevek szempontjából az előbbiek fontosak. A tagosítást nyomon követi a kataszteri felvétel, mely 1870. óta már a harmadik ilyenmű országos felvétel. Ez már a neveknek csak egyrészét vette át, s mint mondtuk, az új dűlőket is igen gyakran csak számokkal jelzi. Mindazonáltal az ország eddig felmért területének 42.000 térképlapja közel félmillió helynevet tartalmaz, melynek nagyobb fele magyar.

Hazánk helynevei összegyűjtésének nagy fontosságát PESTY FRIGYES ismerte fel legelőbb és 1862-ben nagy buzgalommal fogott hozzá. Munkájához megnyerte a Bach-korszak közigazgatását, s ennek segítségével 1864-ben az ország összes községeihez kérdőívet küldött. Bár kérdéseit világosan fogalmazta meg, mégis sok helyről hézagos és felületes válasz érkezett. Ezekre a helyekre újabb kérdőívet küldött, hogy a hiányokat pótolhassa. Az egész kéziratos gyűjtemény — melyet PESTY a Nemzeti Múzeumra hagyott — 63 vaskos kötetre terjed és tudományos értéke fel sem becsülhető. Az anyag megyénként van csoportosítva, a megyéken belül pedig a helységek betűrendjében. Ez a helynévanyag a gyűjtés óta eltelt 63 esztendő után még becsebb lett, mert azóta a térszín nagyot változott, a vízszabályozások, az eke nagyon sok helynevet eltüntettek. Legnagyobb értéke a gyűjteménynek az, hogy Nagymagyarország egyedüli teljes helynévgyűjteménye.

De a PESTY-féle helynévgyűjtemény mindezen értékei mellett sem alkalmas arra, hogy kiadjuk. Valahány ív, annyi ember munkája. A kérdéseket sok helyen rosszul értették, s egyes községek előljárói még a második kérdőívre sem adtak kielégítő választ. Sok község egyáltalán nem felelt a kérdőívre. Az íveket igen gyakran rosszírású egyének írták, s ma már nagyon sok nevet nem tudunk kibetűzni. A kérdőívek egy része másolat, és a másoló írnok gyakran elírta a neveket. PESTY helynévgyűjteményéből egy kötetnyit nyomtatásban is kiadott.

A PESTY-féle helynévgyűjtemény után legjelentősebb a Magyar Nyelvőr gyűjtése. Ez nem tervszerű gyűjtés, csak innen-onnan egy-egy községből vagy vidékről beküldött névanyag. Később a Magyar Nyelv is közölt és közöl helyneveket.

A nyelvészeti folyóiratok helynévgyűjtései igen értékesek, de csak a nyelvészeti szempontokat tartják szem előtt. A topográfiai viszonyokat hézagosan vagy sehogy sem közlik, a neveket nem rögzítik térképhez, sem pontos helyzetüket nem írják körül. A nevek eredetére vonatkozó magyarázatokat —

talán abban a hiszemben, hogy a nép névfejtése többnyire semmit sem ér — fel sem jegyzik. A hely történetére vonatkozó adatokat sem kérdezik ki.

Mielőtt a helynevek összegyűjtéséhez és szótározásához hozzáfognánk, tisztában kell lennünk azzal, hogy a helynév nem pusztán szófejtési alany, a helynévnek számtalan más vonatkozása is van. A helyneveket a gazdaság-, család-, művelődéstörténelem, térképészet, földrajz, néprajz, földtan, ásványtan, növénytan, állattan egyformán hasznosíthatja, ha a gyűjtésnél ezen tudományok érdekeit is figyelembe vesszük.

Nagyon üdvös volna, ha a helyszíni gyűjtésekkel egyidejűleg a régi térképeknek s a levéltárak határjárási anyagának szótári feldolgozása is megindulna, hogy a készítendő nagy szótárban a nevek és a térszín történeti változásai is benne lennének.

Sürgős feladata volna a hivatalos tényezőknek a pénzügy-minisztériumban intézkedni, hogy a kataszteri és a katonai térképezés már az eljövendő nagy helynévgyűjtés és törzskönyvezés céljaira való tekintettel rögzítse térképre a helyneveket. Meg vagyunk győződve, hogy az említett intézményeknél a legnagyobb megértésre találunk.

Helyneveink gyűjtésének és kiadásának kérdésével szoros kapcsolatban van a családnevek gyűjtésének kérdése. Nemes-családjainkról vannak ugyan szótárszerű munkáink, de ezek nagyon hiányosak. Nemzetünk jobbágy- vagy városi polgáreredetű tagjairól semmiféle jegyzék nem jelent meg nyomtatásban. Itt már a gyűjtés nem okoz nagy gondot, mert a népszámlálás családi lapjaiból könnyen össze lehetne állítani a magyar családnevek szótárát. Ez is úgy volna értékes, ha nem pusztán nevek betűrendes lajstroma volna, hanem ha azt is tartalmazná, hogy melyik családnév hol él.

Ne tekintsük tehát a hely- és családneveket a magyar nyelv mostoha gyermekeinek. Gyűjtsük össze, szótározzuk és adjuk ki minél előbb! Minden bizonnyal nagyon sok tudomány-ágot megtermékenyítene ez az új anyag! Mindennap elkallódik egy sereg helynevünk, ha nem törődünk a megmentésükkel! Pedig a nemzet földhöz való jogának a helynév az élő bizonyítéka!

GYÖRFFY ISTVÁN.

Révai szófajelmélete.

RÉVAI történeti módszerrel tanulmányozta nyelvünket, de a vizsgálatot nem korlátozta a magyar nyelv történeti korára, nem állott meg a felfogása szerint rokon keleti és északi nyelveknél sem, hanem kutatásait kiterjesztette az ősnyelv kérdéseire és a nyelv eredetének problémájára is. Az *Elaboratio Grammatica* bevezetése szerint (I, 7) úgy akarja tárgyalni

nyelvünket, amint kialakult, ezért nemcsak a mai nyelvet vizsgálja, hanem a régít is, hogy ezenkívül összehasonlítva a rokon nyelvekkel, lépésről-lépésre haladva eljusson a magyar nyelv eredetéhez.

A genetikus eljárásnak, ha a nyelvtani alakok keletkezését meg akarja magyarázni, ma is foglalkoznia kell a szófajok kialakulásával (vö. pl. PETZ GEDEON: Nyelvtud. I, 8—9; SCHMIDT JÓZSEF: Nyelvtud. IV, 194; MELICH JÁNOS, A magyar tárgyas igeragozás 46 sk.; KLEMM ANTAL: MNy. XXI, 188). RÉVAI következőes, rendszeres gondolkodásának a bizonyítéka, hogy a kérdésre szintén keresett megoldást.

Tanításának az a lényege, hogy a legősibb szavak névszók voltak. E szerint először a tárgyakkal adott nevet az ember, de ugyanakkor felkeltették figyelmét a tárgyak tulajdonságai, a cselekvés, a szenvedés, az indulatok, s ezeket szintén megnevezte. Az ősnyelv szavai tehát csupa névszók: főnevek és melléknevek voltak — ezekkel együtt keletkeztek *nominis valore* az egyszerű névmások (Elab. Gr. I, 306, 406—43) — de a névszók közül a cselekvést, szenvedést, állapotot megnevezők nagy része bizonyos kezdetleges módon egyúttal az ige szerepét is betöltötte. Később keletkeztek a képzett igék s a képzett névszók, ugyanúgy a határozószók, a névutók, a kötőszók, mind különböző hozzáadások segítségével, amelyek minden esetben jelentéssel bíró szavak voltak (Elab. Gr. III, 6). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy RÉVAI ezt az egész fejlődést: a szófajok kialakulását, ugyanúgy a képzés-ragozás keletkezését is, az ősnyelv, a *lingua primigenia* korába helyezi. Az egyes nyelvek kifejtett szókészletet és alakrendszert örökölték az egységes ősnyelvből. A magyar nyelv pedig igen közeli rokonságban van ezzel az ősnyelvvvel: „Az eredeti nyelvnek mintegy második ízen való származatja először is a' Zsidó nyelv... Más ágakról ugyan olly közel felérő származatok Ásiának legrégiebb nyelvei. Egyenesen ezen régi első nyelvek közül való a' mi Magyar nyelvünknek derék ága“ (RÉVAI: RMK. 29: 28—29).

Ősnyelvi maradványoknak tartotta ezért a magyar nyelvnek azokat a sajátosságait, amelyek a zsidóban is megtalálhatók. A szófajok kérdésénél maradva, ilyen jelensége a magyarnak az, hogy egyes névszók minden alaki változás nélkül igék is egyszersmind. „Prima... humani sermonis initia erant nomina, eadem vero erant simul et verba... Supersunt et nunc non pauca horum exempla vel in nostra lingua, ex. gr. *fagy*, *les*, *pök*; quae nomina sunt, *gelu*, *insidiae*, *sputum*; eadem vero et verba sunt, *gelascit*, *insidiatur*, *sputit*. Sed linguae Orientales huiusmodi exemplis abundant quam maxime“ (Elab. Gr. I, 292). HORVÁT ISTVÁN a RÉVAI biztatására és tudományos támogatása mellett készített vitairatában természetesen ugyanezt tanítja: „A gyököknek tisztokra nézve a' mi Magyar nyelvünkben,

eredetiképen mind nevek, de nagy részént igeik is egyszer' mind", és ilyen igenévszókul sorolja fel a *csal, les, nyom, csel, zár, tár, véd, pök, lak, fagy, köt, csen, zúz, csap, zúr, túr* szavakat (BOLDOGRÉTI VIG LÁSZLÓ, Versegi Ferentznek megfogytakozott okoskodása. Pest, 1806. 223). Szófajelmélete szerint RÉVAI nemcsak a nomenverbumokat tartotta névszói eredetűeknek, hanem az ú. n. gyökérigéket (*verba nuda*) is. E felfogása következménye, hogy az igeragozás ősi, legegyszerűbb alakjában azonos szerinte a birtokos személyragozással: Rudi pronominum accessione in lingua nascente fuit *fagy-én, fagy-te, fagy-ő*, vtroque valore, nominis nempe, et verbi, ad personas relati... Formatione postea perfectiore, quae et hodie viget, sic sunt ista distincta, nominum quidem valore: *fagy-om, fagy-od, fagy-a...* verborum vero significatione: *fagy-ok, fagy-sz, fagy* (Elab. Gr. II, 621). Az ősnyelvi állapotnak a maradványa, hogy a magyarban is, meg a keleti nyelvekben is mind az igei, mind a birtokos személyragok egyaránt személynévmások (Elab. Gr. I, 289, 295—296, 445—446). Amikor VERSEGHY a Tiszta magyarságban gúnyosan megtámadta a személyragoknak névmásokból származtatását, „mert valamennyi nyelvekben, de legkivált a napkeletiekben, — mondja Herderre hivatkozva — hamarabb voltak verbumok és így conjugatiók is, mint nevek és declinatiók“ (15. l.), továbbá mert „az *ik* silaba nélkül is harmadik személyt tesz akármellyik gyökér vagy származék verbum“ (111. l.), RÉVAI nyelvtana végleges kiadásába a névmások elé egy négylapos észrevételt írt (I, 289—292), amelyben bővebben magyarázza az igeragozás névszói természetét is. Mivel a gyökérigék eredetileg névszók, az alanyra vonatkozásuk külön személyrag nélkül a beszéd összefüggéséből érthető: *Péter ír, Pál kér*; simplicis linguae expressione, *Petrus scriptio, Paulus petitio*, a tárgyaz igeragozásban pedig: *ír-ja, kér-i*, dicuntur iam cum aperta personae demonstratione, simplici itidem linguae primae expressione: *scriptio ipse, petitio ipse*. RÉVAI tehát az ősi mondatot nominális természetűnek fogja fel, az igeragozást pedig ezzel összefüggőleg a birtokos személyragozással azonos eredetűnek magyarázza, mert a névszót tartja legősibb szófajnak.

Azt a kérdést, hogy a mai szófajok milyen sorrendben alakultak ki, természetesen nem RÉVAI vetette fel először. A XVIII. században filozófusok, grammatikusok egyaránt foglalkoztak a nyelv eredetével s a vele összefüggő kérdésekkel. Hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, akiknek hatásuk volt a magyar nyelvtudományra is, HERDER és utána ADELUNG azt tanította, hogy a nyelvkeletkezés korában a szófajok még nem voltak elkülönödvé egymástól, s az ősi szavak HERDER szerint igei természetűek voltak (JELLINEK, Geschichte der nhd. Gramm. I, 326, 346, 349), ADELUNG szerint pedig interjec-tiók, amelyekből először adverbiumok származtak, s csak ezek-

ből egyrészt az igék, másrészt meg a főnevek (Umständliches Lehrgebäude I, 314, 724, II, 206). RÉVAI csak élete vége felé ismerte meg ADELUNG tanítását, amikor a maga nyelvészeti nézetei már kialakultak (MELICH, Révai M. nyelvtudománya 26—32). Valószínűleg ugyanebben az időben ismerkedett meg HERDERrel is. Hogy ismerte HERDERT, nemcsak nyelvtanának egy megjegyzéséből következtethetjük (I, 292), hanem abból is, hogy HORVÁT ISTVÁN HERDER és ADELUNG tanítása alapján magyarázza a nyelv fogalmát és eredetét (i. m. 160—190). RÉVAI elfogadja ADELUNG közvetítésével HERDER hangutánzó elméletét a nyelv eredetéről (Elab. Gr. III, 4—8), de a szófajok kérdésében gondolkozását nem HERDER vagy ADELUNG, hanem logikai felfogása és a zsidó grammatika irányította.

RÉVAI három alapfogalmat különböztet meg: a tárgy, a tulajdonság és az állapot kategóriáját. Ezek közül is legfontosabbnak tartja a tárgyat, mert ezt a másik kettő feltételezi (*qualitates... semper substantias requirunt, quibus inhaereant, ... habitudines variae, in quibus substantiae positae esse concipiuntur*). Ez a három alapfogalom a nyelvi kifejezésben is három szófajt hozott létre: a főnevet, a melléknevet és az igét. A kezdetleges beszédhez elegendő volt ugyan ez a három szófaj, de mivel az emberi ész a tulajdonságot és az állapotot különböző módon, más-más körülmények között tudta elgondolni, s a gondolatok összefüggésére is ráeszmélt: ezeknek a kifejezésére több szóra volt szükség (Elab. Gr. I, 18). Ezért alakult ki az első három után a többi szófaj. RÉVAI ezt a logikai osztályozást, amelyhez hasonlóan csoportosítja a szavakat WUNDT is (Die Sprache II³, 6—7; vö. CSÜRY BÁLINT, Az ige. NyF. 63 : 15), egyúttal történetivé teszi azzal, hogy a logikailag fontosabb fogalmak nyelvi kifejezését régiebbnek tartja a kevésbbé fontosakat jelentő szavaknál.

Ismeretes dolog, hogy a zsidó grammatikának a XVI. századtól kezdve nagy hatása volt elsősorban a latin, azután pedig a nemzeti nyelvtanírókra. A gyökérelmélet, az igei személyragok névmási eredete, a képzés-ragozás összetételből keletkezése a zsidó grammatikából ment át még a történeti nyelvtudományba is. RÉVAI jól ismerte a keleti nyelveket, s felhasználta grammatikáik elvi eredményeit. A részletekben azonban időnként a zsidó grammatikusok felfogása is változott. Így abban a kérdésben, hogy hány szótagból álltak az ősi gyökök, azoknál a XVIII. századi grammatikusoknál, akiket RÉVAI forrásul használt, két felfogás küzdött egymással. A. SCHULTENS még azt tanította, hogy az ősnyelvi gyökök kétagúak (Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae. Claudiopoli, 1743. 2). Valószínűleg a nyelvfilozófia hatása alatt tartják a későbbiek egytagúaknak a gyököket. Erre mutat, hogy pl. G. HENSEL ilyenféle okokkal támogatja ezt a tanítást: *rationi consentaneum, simplicia praecedere compositis,*

vagy pedig: *Et in arithmetice omnium existit numerorum fons et radix Unitas* (Synopsis vniversae philologiae. Norimbergae, 1741. 352—53). RÉVAI e mellett fontosnak tartja HENSELnek azt a történeti színű állítását, hogy a nyelvek *assolent, quo illae diutius durant, eo magis artefactas, et prolixiores voces, exauctoratis simplicibus, affectare*, mert ezt a magyar nyelv is számos példával bizonyítja (Elab. Gr. I, 308), s csakugyan ő maga is híve a gyökerek egytagúságának. HENSEL a szófajok kifejlődését nem kutatja, hanem a nyelvek eredeti egységének bizonyosságát látja abban, hogy a világ minden nyelvében van szerinte névszó, névmás, ige és particula (i. m. 222). SCHULTENS is csak gyakorlati célból vizsgálja a szófajok osztályozását (i. m. 156—8). RÉVAI ebben a kérdésben JOH. JAHN bécsi orientalista felfogását veszi alapul (vö. Elab. Gr. II, 621, III, 6). JAHN elveti azt a régibb tanítást, mely az igéből származtatja a főnevet, s amely HORVÁT ISTVÁN szerint (i. m. 173) HERBERT is elcsábította az egyenes útról. JAHNNál azonban még együtt található a régibb mechanikus és az újabb filozófiai-történeti felfogás. Az ige JAHN szerint azért későbbi eredetű a névmásnál, mert az igék *ihre Biegung offenbar von den Pronominibus entlehnet haben* (Aramäische oder chaldäische und syrische Sprachlehre. Wien, 1793. VIII. l.), viszont a névszó eredetiségét azzal a RÉVAInál is megtalálható filozófiai megokolással tanítja, hogy a nyelv feltalálói először is megnevezték a tárgyakat, tulajdonságokat, cselekvéseket, indulatokat (uo. X—XI. l.). RÉVAI elfogadja JAHN tanításának a lényegét, de nem veszi át mechanikus grammatikai okoskodását.

Ez a kisebb jelentőségű részletkérdés is azt bizonyítja, hogy RÉVAI önálló gondolkodó volt. Rendszere megalkotásában felhasználta, de egyúttal a maga történeti felfogásához idomította korának nyelvtani eredményeit. Ma is, halála után százhusz évvel ugyanazon az úton jár a nyelvtudomány, amelyre ő lépett először. Tanításának egyes részleteit pedig, — amilyen az itt érintett kérdések közül a névszó elsőbbsége az igével szemben, az ősi mondat névszói természetete, az igeragozásból legalább is a tárgyas igeragozásnak a birtokos személyragozással való összefüggése, — bővebb anyagon és fejlettebb módszerrel újra igazolja a kutatás. SÁGI ISTVÁN.

A tövégi magánhangzók kérdéséhez.

Ismeretes dolog, hogy a mai magyar köznyelvben a névszótövek bizonyos ragok, jelek és képzők előtt jelentkező tövéghangzók minősége szerint két csoportba oszthatók. Az egyik csoportban a teljes tő nyílt magánhangzóra végző-

dik: *a*, *e*; a másik csoportban a tövéghangzó zártabb, középső nyelvvállású *o*, *ē*, *ö*.

Azok a járulékok, amelyek előtt a névszótő jellegzetes véghangzója jelentkezik, a következők: I. a *k* többesjel (*házak*, *tollak*; *kezek*, *fejek*; — *nyomok*, *szalagok*; *szēmēk*, *embērēk*); II. az egyesszámi 1. és 2. és a többesszámi 2. személyű egybirtokos személyrag (*házam*, *házad*, *házatok*; *tollam*, *tollad*, *tollatok*; *kezed*, *kezem*, *kezetēk*; *fejem*, *fejed*, *fejetēk*; — *nyomom*, *nyomod*, *nyomotok*; *szalagom*, *szalagod*, *szalagotok*; *szēmēm*, *szēmēd*, *szēmētēk*; *embērēm*, *embērēd*, *emberētēk*); III. az *s* nomen possessoris (és dem.) képző (*házas*, *tollas*; *kezes*, *fejes*; — *hatos*, *szalagos*; *szēmēs*, *énekēs*). IV. az *l* és *z* deverbális névszóképző: *házal*, *járall*, *talpal*; *kezel*, *kevesell*, *fejel*; — *okol*, *orvosol*, *darabol*; *szēmēl*, *énekēl*, *szērēl*; *pöröl*, *füstöl*, *körmöl*; — *ágyaz*, *uraz*, *alkalmaz*; *övez*, *levelez*, *képez*; — *okoz*, *sároz*, *aranyoz*; *szēmēz*, *vérēz*, *szērēz*; *nyűgöz*, *ösztönöz*, *ezüstöz* stb. Látnivaló, hogy a tövéghangzó nyiltabb vagy zártabb volta az illető névszócsoportok teljes tövének állandó sajátása: *háza-k*, *háza-m*, *háza-s*; *énekē-k*, *énekē-m*, *énekē-s* stb.

Az *n* határozóragnak eredeti localis (és temporalis) jelentése mellett modalis jelentése is fejlődött. A mai nyelv-
szokás szerint a localis és temporalis értékű *n* rag előtt a tövéghangzó nemcsak a második, hanem az első csoportba tartozó névszóknál is kivétel nélkül zártabb: *házon* (de: *házat*), *nyáron* (de: *nyaral*), *kézēn* (de: *kezes*), *télēn* (de: *telet*). Ezzel szemben a melléknevekhez és számnevekhez járuló modalis *-n* rag előtt a tövéghangzó az első csoportbelieknél nyilt: *gyorsan*, *bátran*, *hármán*, *százan*, *készen*, *keményen*, *heten*, *ezren* stb.; ugyanígy valamennyi *s* képzős denominális, *tt* ill. *t* képzős deverbális melléknévnél, valamint a középfokú mellékneveknél is: *számosan*, *urasan*, *okosan*, *halálosan*; *vérēsen*, *kényēsen*, *szūzen*; — *unottan*, *kopottan*, *holtan*, *rekedten*, *csüggedten*; — *jobban*, *számosabban*, *kevesebben*, *melegebben*, *szēbben* stb. A második csoportba tartozó névszóknál zártabb: *nagyon*, *vakon*, *szabadon*, *vastagon*, *szépen*, *elevenēn*, *merevēn*, *hidegēn*, *melegēn* stb.

Az eddig tárgyalt ragok, képzők és jelek kivétel nélkül a névszó teljes tövéhez járulnak; ezzel szemben ősi ragjaink közül a *t* tárgyrag, a képzők közül a *d* kicsinyítő képző és a *talán* (*tlan*), *telen* (*tlen*) fosztó képző bizonyos esetekben a csonka tőhöz is járulhat.

Ami mindenekelőtt a tárgyrag használatát illeti, az a szabály, amelyet RÉVAI (Elab. gramm. 226) és SIMONYI (TMNy. I, 274) ad, nem egészen helyesen van megfogalmazva, amennyiben a tövégi magánhangzó minőségének döntő fontosságát sem RÉVAI, sem SIMONYI nem ismerte fel. Az első csoportba tartozó, nyílt véghangzós töveknél ugyanis a tárgyrag a

teljes tőhöz járul: *házat, tollat, kezét, levelet*. Kivétel kevés van; ingadozás is legtöbbszörre a félig-meddig tudatos jelentéskülönböztetés eseteiben. Pl. a főnévvé vált *s* képzős melléknevek tárgyesetében a *t* rag a csonka tőhöz járul: *nemest, bérest, bélest*, míg a mellékneveknél a nyílt véghangzójú teljes tőhöz: *nēmēset, laposat, beleset* (TMNy. I, 276).

Ezzel szemben a második csoportba tartozó névszók-nál a csonka tőhöz járul a *t* rag, ha a csonka tő végmássalhangzója *sz, z, s, n, ny, r, l, ly* és *j*, tehát: *arasz, fűrészt, kalászt, kopaszt, koszt, szeszt, tavaszt, vészt, viaszt*; — *aszt, búzt, csirizt, ezt, kelevézt, kobozt, tegezt, vitézt*; — *állást, menést* (s valamennyi *ás-és* képzős deverb. nomen), *kést, mást, rést, sást, tövist*; — *guzst, varázst*; — *bánt, bünt, kant, kint, lent, mént, ónt, szánt, vagyont*; — *állvány* (s valamennyi *vány-vény* [*mány-mény*] képzős deverb. nomen), *bálványt, erényt, erszényt, reményt, tényt*; — *bált, balt, eledelt, ételt* (s valamennyi *tal-tel* képzős deverb. nomen), *halált, kazalt, kengyelt, viadalt*; — *aszályt* (s valamennyi *ály-ély* képzős deverb. nomen), *estélyt, guzsalyt, hüvelyt, személyt* (s valamennyi *ály-ély* képzős denom. nomen); — *bért, bort, bőrt, hírt, kárt, port, tört, vért, vezért* (s valamennyi *ár-ér* képzős deverb. nomen); — *bajt, dévajt, fajt, ganajt, kacajt* (s valamennyi *aj-ej* képzős deverb. nomen), *kéjt, parajt, rajt, tarajt, zajt*.

Ezzel szemben a zártabb véghangzójú névszók-nál is a teljes tőhöz járul a *t* tárgyrag, ha a csonkatő végmássalhangzója *b, c, cs, d, f, g, gy, h, k, m, p, t*, és *v*; ha a csonkatő hosszú mássalhangzóra ill. mássalhangzó-csoportra végződik: *habot, sebét, ducot, vigécét, ácsot, mécsét, apródot, ebédét, csúfot, rőföt, ragot, rögöt, fagyot, bégýt, juhót, csehét, fokot, gyököt, számot, szemét, napot, győpöt, hatot, ötöt, távot*; — *aggot, makkot, cikkét, cséppét, orrot, füttyöt*; — *gombot, rendet, abroncsot, kardot, lantot* stb. (kivétel *pénzt*).

A *d* deminutiv (és helynévképző) szabályai, kül. az egytagú töveknél, azonosak a tárgyrag imént megállapított szabályaival. A nyílt véghangzós töveknél a *d* mindig a teljes tőhöz járul: *Arad, Fiad, Havad, Sarkad, Szarvad, Vadad, Várad, Vasad; Fejed, Feled, Füred, Kéked, Nyüved, Öved, Szeged*. A zártabb véghangzójú töveknél a csonkatő végmássalhangzója szerint vagy a csonka tőhöz (*Bánd, Páld, Sárd, Sásd; Balogd, Farkasd, Jánosd, Kakasd, Kálozd, Miháld, Örvénd, Peterd, Tömörd*), vagy a teljes tőhöz járul (*Babod, Bakod, Borsod, Csapod, Ságod, Somod, Gyöngöd; Galambod*; de: *Papd*).

A *talán (telen), tlan (tlen)* fosztóképzőről SIMONYI, TMNy. I, 576 csak annyit állapít meg, hogy „ma rendszerint egy-egy főnévhez csak az egyik, vagy csak a másik alakban járul, pl. *fejjetlen, lábatlan*, ellenben: *kétségtelen*“. Pedig

nyilvánvaló, hogy itt is a végmagánhangzó minősége a döntő. Ha ugyanis a tövéghangzó nyílt, a képző *tlan-tlen* változata járul a teljes tőhöz: 1. *ágas* ~ *áगतल*, *alkalmas* ~ *alkalmatlan*, *fias* ~ *fiatlan*, *fogas* ~ *fogatlan*, *hajás* ~ *hajatlan*, *házas* ~ *házatlan*, *íjas* ~ *íjatlant*, *lábás* ~ *lábatlan*, *mázás* ~ *mázatlan*, *újjas* ~ *újjatlan*, *uras* ~ *uratlan*; — 2. *egyés* ~ *egyetlen*, *fejes* ~ *fejetlen*, *fenekes-től* ~ *feneketlen*, *földes* ~ *földetlen*, *füles* ~ *fületlen*, *kellemes* ~ *kellemetlen*, *kényelmes* ~ *kényelmetlen*, *kezes* ~ *kezetlen*, *leveles* ~ *leveletlen*, *melles* ~ *melletlen*, *szerves* ~ *szervetlen*, *véges* ~ *végetlen* CzF.

Ha ellenben a teljes tő véghangzója zártabb, a képző *talan-telen* változata a csonka tőhöz járul: 1. *akadályoz* ~ *akadálytalan*, *alakos* ~ *alaktalan*, *állhatatos* ~ *állhatatlan*, *bizonyos* ~ *bizonytalan*, *boldogot* ~ *boldogtalan*, *csillagos* ~ *csillagtalan*, *hasznos* ~ *haszontalan*, *határos* ~ *határtalan*, *hatásos* ~ *hatástalan*, *ildomos* ~ *ildomtalan*, *igazságos* ~ *igazságtalan*, *jogos* ~ *jogtalan*, *magot* ~ *magtalan*, *okos* ~ *oktalan*, *szabályos* ~ *szabálytalan*, *számos* ~ *számtalan*, *világos* ~ *világtalan*, *virágos* ~ *virágtalan*, *zajos* ~ *zajtalan*; — 2. *emberek* ~ *embértelen*, *eredményes* ~ *eredménytelen*, *erélyes* ~ *erélytelen*, *eszés* ~ *esztelen*, *fényes* ~ *fénytelen*, *helyes* ~ *helytelen*, *hírös* ~ *hirtelen*, *istenös* ~ *istentelen*, *jellemes* ~ *jellemtelen*, *kényes* ~ *kénytelen*, *kedélyes* ~ *kedélytelen*, *szellemes* ~ *szellemtelen*, *szémös* ~ *szémtelen*, *téhetségös* ~ *téhetségtelen*, *vérös* ~ *vértelen*, *veszélyes* ~ *veszélytelen* stb.

Kivétel kevés van: *páros* ~ *páratlan*, *álmos* ~ *álmatlan*, *élös* ~ *életlen*, *képes* ~ *képtelen*, *lélkös* ~ *lélketlen*, *szíves* ~ *szívtelen* s még néhány.

A szabálytól eltérő fosztóképzős alakokat leginkább a különböztetésre való törekvés alkotott (pl. *kedvetlen* 'missmutig' ~ *kedvtelen* 'nicht animiert', l. több példát ZOLNAI: FUF. XIII, 180).

A középfok *bb* jele előtt a tövéghangzó mindig nyílt: *gazdagabb*, *boldogabb* (noha *gazdagot*, *boldogot*), *öregebb*, *boldogot*), *öregebb*, *melegebb* (noha *öregét*, *melegét*). Egyetlen kivétel a *nagy*: *nagyobb* melléknév (vö. SZILY: MNy. VII, 351).

Ami mármost azt a kérdést illeti, hogy mely névszók (gyökérszók vagy származékok) véghangzója nyílt, melyeké zárt, a szabályokat meglehetősen pontosan összeállította RÉVAI, Elab. gramm. 228, MNyR. 145; SZVORÉNYI, Magyar Nytan 127—9. §; SIMONYI, TMNy. 281; ismétlésük felesleges volna. A szabályok részben kivétel nélküliek (pl. minden *v*-tövű és hangzónyújtó névszó tövéghangzója nyílt), részben olyanok, amelyek csak az esetek túlnyomó többségére vonatkoznak (pl. a mássalhangzós végű deverbális névszók véghangzója zárt, kivéve az *alom-elém* és az *ékony* képzőse-

ket; az egytagú á tőhangzós finnugor eredetű névszók tőhangzója nyílt, kivéve a *más*, *láp* és *hám* szavakat). Van persze igen sok olyan névszó is, amelyek szabályokba nem foglalhatók: *agyarat* de: *magyarok*, *ékés*, de: *éket* stb.

Már ebből is nyilvánvaló, hogy a tövéghangzók mai kettőssége nem újabb fejlődés eredménye, hanem ősmagyar előzményekre vezetendő vissza. S csakugyan, ha a mai hangállapotot, a közbeeső századokat átugorva, közvetlenül az ómagyar hangállapottal vetjük össze, a következő szabályos megfeleléseket állapíthatjuk meg:

I. A *házat*, *házak*-típus. A mai tövégi *a* (=á) megfelelője ómagy. *o*: *avas* ~ 1337: *Owosberuk* OklSz. (a következőkben az OklSz.-ből való adatokat forrásjelzés nélkül idézem) | *darvas* ~ 1367: *doruosto* | 1086 / ? : *forcosig* W. I, 33; 1150 v. 1200 k.: *opajforcos* ANONYM. 25; 1210, 1211: *forcos* | *fias* ~ *fiot* KT., KTSz., 1211, 1225, 1231: *Fiod*, *Fyod*, 1300 k.: *fyodumtul*, *fyodum*, *fyon*, *fyom*, *fyomnok* ÓMS. 4, 6, 15, 29, 31, 34 | *fogas* ~ 1299, 1301, 1325: *fogos*, *Fogos* | *halas* ~ 1269: *Holostou*, 1283: *Holosthow* | *hatalmas* ~ 1240 k.: *Hotolmos* | *havas* ~ 1150 v. 1200 k.: *Houos*, *Howos* ANONYM. 9, 11, 12; 1258: *houos*, 1285: *Howos*; 1152: *Houodi* (MNY. XVIII, 94 sz. nem a hó 'nix', hanem a hó 'luna' származéka volna) | *likas* ~ 1231/1397: *Lycosholm* | *lovas* ~ 1171: *luos*, 1247: *Luos*-, 1245: *Louoslegen*, 1245/70: *Luoslegen*, 1356: *Lowos* | *ludas* ~ 1211, 1251/1281, 1252: *Ludos* | *magam* ~ 1300 k.: *mogomnok* ÓMS. | *magas* ~ 1086/? : *mogos* W. I, 34; 1093: *Vgmogos*, 1171: *mogos*, 1222: *higmogos*, 1238: *Hegmogos* | *monyas* ~ 1211: *Monios*, *Monos* | *nádas* ~ 1259: *Nadoslaz*, 1262: *Nadostov* | *nyilas* ~ 1221: *Nylos* VárReg. 224 | *nyulas* ~ 1138/1229: *Nulos* MonStrig. I, 91, 1222, 1278: *Nulos* OklSz. | *sarkad* ~ 1193: *Sorcod* MNY. XX, 13 | *szarvas* ~ 1193: *Zoruoseurem*, 1291: *Zorwoskend* | *szilas* ~ 1221: *Scilos* VárReg. 361; 1261: *Scylospotoc* | *uram* ~ 1200 k.: *urot*, *uromchuz* HB.; 1138/1329: *Vrodi* MonStrig. I, 96; 1211: *Vrod*; 1300 k.: *urodu(m)* ÓMS. 22/3 | *utas* ~ 1229: *Vthos* | *vajas* ~ 1150 v. 1200 k.: *Voyos* ANONYM. 41; 1211: *Voios*, 1231: *Woyos* | *vasat* ~ 1152: *Vosos*, 1201: *uuosos*, 1211: *Vosos*; 1152: *Vosod* MNY. XX, 12; 1211: *Vosod*, *Vosud*; 1244: *Wosod*.

A példák számát természetesen könnyen meg lehetne kétszerezni. Az *a* ~ *o* megfelelés annyira szabályos, hogy az oklevél hitelessége vagy az értelmezés helyessége tekintetében szinte kritériumnak tekinthetjük. Pl. az OklSz. *magas* cikkében a *Mogus* személynevek helyes értelmezése csak *magos* (s nem *magas*) lehet.

II. A *kezet*, *kezes*-típus. A mai tövégi *e* (ε) ómagyar megfelelője ε, tehát változás nem történt: *feles* ~ 1138/1329: *Feledi*, *Feles*, *Felesi* MonStrig. I, 90; 1211: *Feles* | *fenyves* ~ 1211:

Fenues | *fövenyes* ~ 1055 : *fuegnes*, 1193 : *fuenes*, 1223 : *Fuenes* | *füves* ~ 1234 : *Fiues* VárReg. 127, 1268/1347 : *Fyuesuth*, 1333 : *fuues* | *fűzes* ~ 1055 : *fizeg* (háromszor), 1193 : *fuzeg*, 1211 : *Fuzegy*; 1138/1329 : *Fizedi* MonStrig. I, 89; 1297 : *Fyuzes* | *könyves* ~ 1282 k. : *Qunues* KÉZAI ed. FLOR. 88 | *köteles* ~ 1138/1329, 1347 : *Kuteles* | *köves* ~ 1055 : *kues*, *cues*, 1193 : *cues-hyg*, *quesarc*, *quiescut*, 1233 : *Kueseleu* | *meszes* ~ 1150 v. 1200 k. : *Mezesynam*, *Mezesina* ANONYM. 19, 21—2; 1280 : *mezesmal* | *népek* ~ *nepeknek* GylGl. | *ölyves* ~ 1055 : *uluues*, 1093/1390 : *Vluesmegeye*, 1211 : *Wlues* OklSz.; 1222 : *Vlues* VárReg. 207 | *örömem* ~ 1138/1329 : *Vrumedi* MonStrig. I, 96; 1300 k. : *urume(m)tuul* ÓMS. 5 | *szerelmes* ~ 1141—61 : *Serelmes*; 1150 v. 1200 k. : *Zerelmes* ANONYM. 17; 1200 : *scerelmes* HB. | *vizes* ~ 1247 : *Wyzeshomorou*.

Látnivaló, hogy a mai *halas*, *havas* ~ *feles*, *köves* stb. származékokban jelentkező *a* ~ *e* (= *ā* ~ *ē*) hangpárnak az Árpádkorban *o* ~ *e* (= *o* ~ *ē*) hangpár felel meg: *holos*, *hovos* ~ *feles*, *kües* stb. Valószínű, hogy a képző-előtti magánhangzó a mélyhangú alakokban eredetileg illabiális *ā* volt, tehát *ā* > *o* > *a* (= *a* > *o* > *ā*) fejlődéssel van dolgunk. Emellett bizonyít az is, hogy néhány képzőnknek hármas alakja van: a tövéghangzó nemcsak *a* ~ *e* (régén *o* ~ *e*), hanem *ā* változatban is előfordul, ami csak úgy érthető, ha eredeti *a* ~ *e* hangpárból indulunk ki. Így kell felfognunk egyebek közt a *d* (*gy*) deminutiv képző *-ad* (< *-od*) és *-ád* (*-ágy*) változatainak viszonyát. A *Vasad* (régén *Vosod*, vö. 1211 : *Vosod* szn. NyK. XXXIV, 415, 1220 : *Vosodum* lat. acc. VárReg. 117; 1230 : villa *Wosod* W. I, 281), *Várad* (régén *Várod*, vö. 1150 v. 1200 k. : *Uarod*, *Warod* ANONYM. 34, 35; 1248 : *Warod* stb.; a lat. *Waradiensis* nyilván ómagy. *Váradból*) mellett *Nyárád* (régén *Narad*, *Naragh*, *Naragg* CSÁNKI I, 176, II, 511, III, 244), *Szilád*, *Szilágy*, *Nyirád* CSÁNKI III, 86, *Hárságy* CSÁNKI II, 611 származékokat találunk, tehát a tövéghangzót is a képzőhöz számítva, a képző fejlődése ez volt:

$$\begin{array}{c} \text{--} \text{ád} \\ \text{--} \text{ad} \end{array}$$

III. A *homokot*, *homokos*-típus. A mai tövégi *o* ómagyar megfelelője *u* : *agyagos* ~ 1252 : *Agogus*, 1269 : *Ogyogus* | *angyalok* ~ (a) *ngolucnoc* KTSz. | *azok* ~ *ozvc* HB. | *balog* ~ 1086/? : *bolug* W. I, 31; 1254, 1256, 1296 : *Bolug*; 1282 k. : *Bolugi* KÉZAI ed. MFLOR. 55 | *barmok* ~ *bormuc* KTSz. | *bársonyos* ~ 1221, 1226, 1231, 1255 : *Barsunus*; 1282 k. : *Barsunus* KÉZAI ed. MFLOR. 30 | *galambos* ~ 1181 : *Golombud* MNy. XX, 13; 1210, 1240 : *Golombus* | *gyértyános* ~ 1261 : *Gurtanus* | *gyilkos* ~ 1356 : *Gyulkuspatak* | *hatos* ~ *Hotus* MonStrig. I, 90 | *johos* ~

1300 k.: *iunhum* ÓMS. 9, 10/11, 1341: *Junhus* | *kalandos* ~ 1211, 1240, 1244: *Colondus* | *királyok* ~ *keralucnoc* KTSz. *magos* ~ 1211: *Mogus* (háromszor), *Mogud* | *Martonos* ~ 1211, 1228, 1240: *Mortunus* | *paradicsomot* ~ *paradisumut* HB. *rákos* ~ 1150 v. 1200 k.: *Racus* ANONYM. 46, 125; 1343: *Rakus* | *solymos* ~ 1251/1281, 1252, 1256/1270: *Solumus somos* ~ 1327, 1335: *Sumus-* | *világot* ~ *(vi)lagut* KTSz. *virágos* ~ 1237, 1339, 1378: *Vyragus*, *Viragus* stb.

Néhány esetben ómagyar *u*-val szemben a mai köznyelvben nyílt *a* van ugyan, de a régiség vagy a népnyelv a zártabb véghangzós alakot is ismeri: *hidas* (de: *lehiduó* MTsz.) ~ 1231/1397, 1279: *Hydus-* | *holdas* (de: *holdos* C., PP. *lunatus* a.; *hódos* MTsz.) ~ 1211: *Holdus*, *Huldus*; 1236, 1372: *Holdus* | *szakálás* (de: *szakálos* NySz., MTsz.) ~ 1252, 1291, 1329, 1336: *Zacalus*, *Zakalus*.

Van példa arra is, hogy a mai magyar *o* tövéghangzónak az ómagyarban nem *u*, hanem *i* felel meg, s nyilván ezt kell tartanunk az eredetibb foknak: *bálványos* ~ 1001/?: *baluuanif* PRT. I, 512; 1223: *Baluanis* (de: 1222, 1229, 1233: *Baluanus*) | *haragos* ~ 1197/XV. sz.: *Horogis* HO. VIII, 11; MNy. XIX, 97, XX, 19 (de: 1211: *Horogus*) | *Martos* ~ 1055: *mortis* (de: 1211, 1358: *Mortus*) | *Sáros* ~ 1197 / XV. sz.: villa *Sarif* . . . in *Sarif* HO. VIII, 11; MNy. XIX, 68, 97, XX, 19 | *Somogy* ~ 1055, 1086/?: *sumig* (vö. lat. *Simigiensis*; de: 1171, 1193, 1240 k.: *Sumug*).

Ebben a névszócsoportban tehát a tövéghangzó fejlődése ez volt: *i* > *u* > *o*.

IV. A *szēmēs*, *szēmēt* típus. A mai magyar *ē* (*ö*) tövéghangzó szabályos ómagyar megfelelője *ü*: *bőjtöt* ~ 1211, 1240, 1252, 1309: *Buthus*; 1181: *buthudi* MNy. XX, 13 | *bükös* ~ 1331, 1381/1413: *Bykus* | *bűnös* ~ *binufuc* KTSz. | **egyedēm* ~ 1300 k.: *egyedum* ÓMS. 22/3 | *élēs* ~ 1211, 1221, 1324: *Elus*, 1311: *Eluskw*, 1348: *Elusberch* OklSz. | *engēmet* ~ 1300 k.: *engumet* ÓMS. | *fényēs* ~ *fenus* KTSz. | *gógös* ~ 1224: *Guegus*, 1240: *Gugus* | *gyékényēs* ~ 1252, 1293/1322, 1331: *Gekenus*, 1255/1281: *Gykynus* | *gyermék* ~ 1275: *Gyermukerdev*, 1341: *Gyermukzyget*; *germuc* KTSz. | *jegyēs* ~ *iegufe* KTSz. | *kegyēs* ~ *kegussege* GyulGl. | *kékēs* ~ 1231/1397, 1257: *Keykus-* | *kérésztēs* ~ 1259/1291, 1344, 1371, 1385: *Kereztus*, 1225: *Kerezthus* | *kőkényēs* ~ 1251: *chucinus*, 1260: *Cukenus*, 1261/1394: *Kukenus*, 1336: *Kukenius* | *követségēm* ~ *kuetsegum* KTSz. | *nēmēs* ~ 1231, 1347: *Nemus* | *ördögök* ~ *vrđuguc* KTSz. | *szélēs* ~ 1222: *Scelusbyk*, 1240: *Zelushasfeu*, 1258/1344: *Scelusberuk*, 1333/1336: *Sceluskuth* | *szépségēd* ~ 1300 k.: *fep/egud* ÓMS. 16 | *tégēd* ~ *tegud* KTSz. | *tengereknēk* ~ *(te)ngurucnec* KTSz. | *testēt* ~ *testut* KTSz. | *vérēd* ~ 1211: *Werus*, 1227: *Werustow*, 1231: *Wyrusmort*, 1252: *Weruskw*; 1300 k.: *werud*, *wirud* ÓMS. 10, 16.

Néhány esetben árpádkori ü-vel szemben a mai köznyelvben nyílt e van ugyan, de a régiség vagy a népnyelv a zártabb véghangzós alakokat ismeri: *méhes* (de: *mehők* DebrK. 174, *mihis* MTsz.) ~ 1220: *Mehus* VárReg. 54, 1221: *Mehes* uo. 361 | *mérges* (de: *mërgës, mörgös* MTsz.; *mergös* SándK. 37, ThewrK. 63, *meergös* ÉrdyK. 61) ~ 1275: *Mergus* welg, 1299: *Mergustow*, 1360, 1370: *Mergus* szn. | *tölgyes* (de: *tölös, tölös* MTsz.) ~ 1211: *Tulgusfoca*, 1309/1342: *Tulgus*, 1309/1413: *Twlgus*.

Van példa arra is, hogy a mai *ë* (ö) véghangzónak az ómagyarban nem *ü*, hanem *i* felel meg, s nyilván ezt kell tartanunk az eredeti foknak, tehát a névszóknak ebben a csoportjában

$$i \begin{cases} \swarrow \ddot{u}-\ddot{o} \\ \searrow i-\ddot{e} (>\ddot{o}) \end{cases}$$

fejlődéssel van dolgunk: *büdös* ~ 1342: *Bydistou* (de: 1221: *Budus*, 1347: *Byduskut*) | *egrës* ~ 1193, 1229, 1237/1325: *egris*, *Egris* (de: 1337: *Egrus*, 1335: *Egruserdeu*) | *gyümölcsök* ~ 1200 k.: *gimilcictul* HB. | *hëgyës* ~ 1086/? : *chigisti* W. I, 31, 1284: *hygyshyg*, 1313: *Hygysholm* | *részegës* ~ 1086/? : *Rescugis* MNy. XX, 19 | *Sebës* ~ 1039: *Schebis* Ann. Altah. MG. SS. XX, 793 (de ugyanő *Sebus* BécsiKKr. ed. MFLOR. II, 144; vö. JAKUBOVICH: MNy. XX, 19) | *szēmës* ~ 1211: *Scimis* (de: 1135: *Scimus*, 1212: *Zemus*) | *Vértës* ~ 1095/? : *uuertis*, 1146: *Wirthis* (de: 1135: *vertus*).

Ami az accusativust illeti, a mai *házat* típusúaknál az ómagyarban a rag előtti magánhangzó o: 1200 k.: *urot*, *utot* HB.; XIV. sz. közepe: *fiot* KT., KTSz.; a mai *világot* típusúaknál u: 1200 k.: *adamut*, *paradisumut* HB.; 1219: *Obudut*, 1221: *Mogdut* VárReg. 67, 100; (vi) *lagut*, *vymad* /*agu*(t), /*cobod*/ *agut*, . . . /*fun*/ *agut* KTSz.; a mai *kezet* típusúaknál e: *engumet* ÓMS., *mylnket* KTSz.; a mai *szēmēt* típusúaknál ü: 1200 k.: *vermut* HB.; 1216: *Egidut*, *Ifeput* VárReg. 241; . . /*egut*, *dychew* /*egut*, *Bezzug* /*egut*, *Testut* KTSz.

Ezzel szemben az *angyalt*, *vért*-féle esetekben találunk ugyan már az Árpádkorban is olyan adatokat, amelyekben a tárgyrag közvetlenül a csonka tőhöz járul: 1200 k.: *archangel* HB., 1216: *Chimont*, 1219: *Zemert*, 1229: *Monost* VárReg. 241, 12, 348, de a teljesebb tövéghangzós alakokra is még több példánk van: 1200 k.: *halalut* HB.; 1216: *Ilobarut*, *Tadeusut* VárReg. 141; 1300 k.: *thuruth* ÓMS.; XIV. sz. közepe: *ozut* KT., *binut*, *bynut* KT., KTSz.

A rag (jel, képző) előtti rövid tőhangzó fejlődésének három állomását a következő táblázat tünteti fel:

- I. Ómagy. 1. a ~ ϵ ; 2. i ~ i
- II. Ómagy. 1. o ~ ϵ ; 2. u ~ \ddot{u}
- III. Mai m. 1. \hat{a} ~ ϵ ; 2. o ~ \ddot{e} (ö).

Mindezek alapján végeredményképen a következő tételleket állapíthatjuk meg.

1. A névszó-töveknek a mai magyar nyelvben néhány ősi rag, jel és képző előtt jelentkező tövéghangzó minőségeszerint megfigyelhető kettőssége nagy szabályossággal végigvonul az egész magyar nyelvtörténeten.

2. Az ősmagyarban a rag (jel, képző) előtti tövéghangzó csak a legalacsonyabb (*a*, *ε*) és a legmagasabb nyelvvállású (*i > u*, *i > ü*) magánhangzó lehetett. Ugyanezek a rövid magánhangzók fordultak elő abszolút szóvégen is.

Ez a hangállapot sok tekintetben emlékeztet az őstörök (s néhány mai török nyelv) hangállapotára, amelyek képzők és ragok előtt, valamint képzők és ragok belsejében szintén csak az alacsony nyelvvállású *a*, *ε*, ill. a magas nyelvvállású *i*, *ü*, *i*, *u* hangokat ismerik.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A hangrendi párhuzam.

Számos olyan szópár van nyelvünkben, melyeknek jelenei azonosak (vagy csak könnyen megmagyarázható jelentésmegoszlás következtében térnek el többé-kevésbé), de alakjai olyan módon különböznek, hogy a szópár egyik változatában veláris, másik változatában pedig (fonetikailag legtöbbször teljesen megfelelő) palatális magánhangzók vannak. Ilyen ellentétes hangrendű szópárok a mai köznyelvben pl. *kavar* ~ *kever*, *makog* ~ *mekég*, *család* ~ *cseléd*, *dobban* ~ (meg-) *döbben*, *kondor* ~ *göndör*, *lobog* ~ *lebég*, *fordít* ~ *ferdít*, *dulakodik* ~ *tülekedik*, *sustorog* ~ *sistérég*, *gumó* ~ *gümő*, *karmol* ~ *körmöl*, *Domján* ~ *Dömjén*, *Gombos* ~ *Gömbös* stb. Ezt a jelenséget LUGOSSY JÓZSEF óta hangrendi párhuzam-nak szokták nevezni.

E szópárok keletkezése módjáról LUGOSSY-nak, aki először foglalkozott e jelenséggel (Hangrendi párhuzam ezer példában. Debrecen, 1858.), az volt a véleménye, hogy

„nyelvünk kizárólagos sajátosságai közé tartozik: gyökeiről kettős irányban, magas és megfelelő mély hangzók párhuzamában, fejleszteni törzseit; mely alaki ikerséget a nyelvgazdálkodás legtöbb esetben egyszersmind a gyökfogalom különféle árnyalatainak a törzsalakokbani lenyomására, tehát ideológiai odább percenés jelölésére használván fel, általa az épen születésben levő nyelv kiképződésének egyik düzslakodó forrását nyitotta meg.“ (I. h. 3. 1.)

Ezt a nyelvünk keletkezése őskoráig visszamenő misztikus magyarázatot persze nem lehet elfogadni, sőt ma már cáfolni sem kell. De nem fogadható el teljesen SZABÓ SÁNDOR

(A magyar magánhangzóilleszkedés. Budapest, 1902.) magyarázata sem. Szerinte:

„Az ilyen szavak rendesen mind a két formájukat meg szokták tartani, mert az egész jelenség arra szolgál, hogy új értelmi árnyalatot teremtsenek. Ez az új, finomabb, részletesebb értelmi árnyalat mást jelent, ha a szó a mélyhangúságból csap át a magashangúságba, mást ha megfordítva történik a dolog. [?] A nyelvnek ez a szabadsága a nyelvészek szerint megvolt az ősuraltaji nyelvben is; egyik nevezetes bizonyítéka ennek a mutató névmás: a mélyhangú távolságra, a magashangú közelségre mutat. A magyar nyelv mostani hangrendi átcsapásait nézve . . . azt mondhatjuk, hogy 1. a magashangú változat mindig a kisebb, finomabb mértékét, fokát jelenti a tárgynak, tulajdonságnak és cselekvésnek. A példák bizonyossága szerint a mélyhangú szavaknak magasba csapása gyakoribb mint az ellenkező eseté. Ennek oka abban rejlik, hogy a fogalom enyhítésére, finomabbá tételére gyakrabban van szükség.” (I. h. 28. l.) „2. A mélyhangú változat a nagyobb, durvább fokát, mértékét jelöli a tárgynak, tulajdonságnak és cselekvésnek.” (I. h. 30. l.)

LUGOSSYÉVAL szemben feltétlenül helyeselhető SZABÓNAK azon felfogása, hogy az ilyen párhuzamos alakokat nem a nyelv keletkezésének ködös hajdanából származtatja, s hogy nem egy közös (?) régiebb alak két irányban való fejlődése eredményének tartja őket, hanem úgy magyarázza őket, hogy a szó magánhangzói az egyik hangrendből átcsaptak a másikba. De magyarázatának többi részében sok a tévedés.

Téves először is az az állítása, hogy „az egész jelenség arra szolgál, hogy [a párhuzamos alakok] új értelmi árnyalatot teremtsenek.”¹ Nyilvánvaló ezen állításnak téves volta egyszerűen csak abból is, hogy (mint alább látni fogjuk), számos olyan szópárunk van, amelynek palatális és veláris alakjához teljesen ugyanaz a jelentés fűződik. De különben is: a természetes, vagyis tudattalanul végbemenő nyelvi változások között (tehát nem számítva ide az irodalmi nyelvek szándékosan alkotott szavait, és az ú. n. szójátékokat és egyéb nyelvi tréfákat) teleológiai természetű változásoknak sehol semmi nyomuk. Semmi okunk sincsen tehát feltennünk azt, hogy éppen csak a hangrendi párhuzamok keletkeztek volna abból a célból, hogy segítségükkel más-más jelentésárnyalatot lehessen kifejezni.

Mivel tehát az ellentétes hangrendű szópárok alakja és jelentése között nem lehet genetikus kapcsolat, azért a reájuk vonatkozó kérdések tisztázása céljából először is szét kell választanunk és külön-külön kell vizsgálnunk előbb a szópárok hangalakja, aztán pedig a szópárok jelentése körébe tartozó jelenségeket.

A párhuzamos hangalakokat vizsgálva először is azt állapíthatjuk meg, hogy nem valamennyi ilyen szópár

¹ Lényegében ugyanezt mondja SIMONYI is: „[jenes Vorgehen] nach welchem Formen mit entgegengesetzten Vokalreihen zur Modifizierung der Begriffe gebraucht werden”. (Die ung. Sprache 45.)

keletkezett hangrendi átcsapás következtében, hanem van közöttük nem egy, amely más módon keletkezett, legtöbbször valamely eredetileg vegyeshangú szó kétirányú illeszkedése következtében. Ilyen pl. mindjárt az az ismeretes eset, hogy eredeti *mogyëri* (> *maggyër*)-ból előreható illeszkedéssel *magyar* lett, hátrahatóval pedig (**Mëgyër* >) *Megyer*. Ugyanílyen esetek: (szl. *rakita* Nyelvtud. V, 148 >) m. *rekëtya* (OkI Sz.) > egyfelől *rekëtyte*, másfelől nyj. *rakottya*, szl. *sekyrica*-ból egyfelől *szekërce*, másfelől **szakorca* > nyj. *szakóca*, szl. *grablje*-ből egyfelől nyj. **gräblyä* (> *gräbla* > *gëräbla*), másfelől kny. *gereblye*. Ha a *csëmëte* és *csomota* alakpárok csakugyan olasz *cimetta*-n vagy lat. *cimata*-n alapulnak (vö. EtSz.), akkor ezek is így keletkeztek. A köznyelvi *gége* és nyj. *gága* (Dombóvár, Nyr. XXVII, 47) viszonyának is az a helyes magyarázata, hogy az eredetileg *gég* alakú főnévhez *é* hangja miatt (vö. *cél* ~ *célja*) nemcsak palatális, hanem több vidéken veláris alakjában is járult a 3. szem. birt. személyrag (> *gége* ~ *géga*), s az így keletkezett nyj. *géga* alakból aztán vagy hátraható illeszkedés útján lett az egyetlen egyszer feljegyzett *gága* alak, vagy, ami szerintem még valószínűbb, a *gágog* ige hatása alatt. Más úton is keletkeztek azonban ilyen szópárok. A 'reggeli' jelentésű nyj. *früstök* és *frustuk* alakpárnak pl. az a magyarázata, hogy a palatális alakváltozat az irod. német *frühstück* átvétele, a veláris alakváltozat pedig a hazai német nyj. *frustuk*-é. Lehetséges, hogy *gyúr* és *gyűr* is függetlenek egymástól, mert az előbbi talán bolg.-tör. **ȝorur*, az utóbbi pedig bolg.-tör. **ȝir* átvétele. (Vö. GOMBÓCZ, BTürkL.) Az *óta* (< *öltä*) névutó és nyj. *öte* (< *ölte*) változata úgy viszonylanak egymáshoz, hogy az egyik vidéken a veláris hangrendű *azólta*-féle szavak ragja vált önálló névutóvá, a másik vidéken pedig a palatális *ezölte*, *miölte*-félék ragja. (Vö. MÉSZÖLY: MNy. XI, 193.) A régi *köröm* mellett újabban itt-ott hallható *karom* (*karma*, *karmai*) főnév elvonás a *karmol* igéből, amely a *karcol* rokona. (Vö. HORGER: MNy. XXII, 344.) S úgy látszik a *készülődik* és nyj. *kászolódik* igéknek sincsen semmi etimológiai közük egymáshoz. (Vö. MTsz. *kászkolódik*, *kászmálódik* is.) És valószínűleg nem hangrendi átcsapás útján keletkezett a hangutánzó és hangfestő természetű szópárok (pl. nyj. *csamesog* ~ nyj. *csemcség*, nyj. *csang* ~ *cseng*, *dong* ~ *döng*, *dorombol* ~ *dörömböl*, *durran* ~ *dörren*, nyj. *foccsan* ~ *fëccsen*, *lobog* ~ *lebég*, *pufol* ~ *püföl*, *sus-torog* ~ *sistërög*, *borzas* ~ nyj. *bërzes*, *buggyos* ~ nyj. *biggyës*, nyj. *hompolyog* ~ *hömpölyög*, *kotyfol* ~ nyj. *kötyföl* stb.) jó része sem, mert az ilyenekről könnyen feltehető, hogy egymástól függetlenül keletkezett az egyik vidéken a veláris, a másikon pedig a palatális hangrendű alak, aszerint, hogy az a bizonyos jelenség magas vagy mély hangszín benyomását keltette-e a figyelőben.

De azon ellentétes hangrendű alakpároknak, amelyeknek történetét ismerjük, legnagyobb része mégis hangrendi átcsapás útján keletkezett. Áttérve immár ezekre az igaz i hangrendi párhuzamokra, először is az a kérdés merül fel, hogy mélyhangú alakjuk volt-e az eredetibb vagy a magashangú. SZABÓ, mint fentebb láttuk, azt állítja, hogy „a mélyhangú szavaknak magasba csapása gyakoribb, mint az ellenkező esete”. ASBÓTH szerint is: „A magyar nyelvben... és időtől fogva megvolt az a lehetőség, hogy egy szó az egyik hangrendből átcsapjon a másikba, még pedig, úgy látszik, elsősorban a mély hangrendből a magasba” (Nyr. XXXI, 11). Ezzel szemben MELICHnek valamikor az volt a véleménye, hogy: „arra nincsen példánk, hogy egy-egy jövevényszó — minden különösebb ok híján — átcsapjon az egyik hangrendből a másikba” (Nyr. XXIV, 375). S ez a (csak a jövevényszavakra vonatkozólag nyilvánított) ifjúkori véleménye, úgy látszik, még ma sem változott meg egészen, mert nyilván ennek tulajdonítandó, hogy az EtSz. hajlandó *csésze* szavunkat (az 1490. évi *Chasa* adat kitagadásával) cseh eredetűnek tartani, s hogy a 2. *cséve* < tót *ščava* származtatáshoz azt a megjegyzést fűzi: „Érthetetlen a magyar szó magashangúsága”, s hogy a *csevice* szónak többektől ajánlott származtatását részben azért is utasítja vissza, mert: „Hangtanilag is tót **ščavica*-ból magy. **csavica* ~ **sávicá*-t várnánk”.

A véleményeknek ilyen eltérését látván, szükséges lesz lehetőleg teljes számmal összegyűjteni azon eseteket, melyekben mai nyelvészeti ismereteinkhez képest jogosan lehet feltételezni az egyik hangrendből a másikba való átcsapást, s aztán eldönteni, hogy melyekben volt eredetibb a veláris hangrend, és melyekben a palatális.

Jogosan tételezhetjük fel az átcsapást (MELICH egykori véleménye ellenére is) nézetem szerint először is akkor, ha valamely jövevényszavunknak az átadó nyelvben a magyarral ellentétes (tisztán veláris vagy tisztán palatális) hangrendű alakja van, másodszor pedig (akár jövevény, akár eredeti szó esetén) akkor, ha a nyelvtörténeti kronológia vagy a szófejtés segítségével dönthetjük el, hogy az ellentétes hangrendű alakpárok közül melyik volt az eredeti. (De egy magában az a körülmény, hogy az alakváltozatok közül az egyik köznyelvi, a másik pedig csak nyelvjárási, még egyáltalán nem bizonyítja a köznyelvi alak eredetibb voltát. Pl. nem a kny. *ketrěc*, *těrzs* és *zōmōk*, hanem a nyj. *katroc*, *tors* és *zomok* alakok az eredetibbek. Ebben a tekintetben SZABÓ SÁNDORNak fennebb említett, egyébként érdemes tanulmányában igen sok a hiba.)

Ilyen alapon veláris > palatális irányú fejlődést tehetünk fel a következő esetekben:

osztét *ād* > m. *éz* (> *íz*), osztét *avg* > m. *ëveg* (> *éveg* és *üveg*), *barka* > nyj. *berke* (vö. Nyr. XLIV, 29), kun *baša* > m. *bese* (vö. MNy. XXI, 271), nyj. *boda* > *böde*, (erd. szász *brók* 'kenyér-leves' >) nyj. *brüök* > *brüök*, (oláh *burduf* 'tömlő, has' > nyj. *burdó* >) *bordó* > *bördő* (vö. EtSz. 573, 365, 479), *cafat* > nyj. *cefet*, nyj. *cafra* > *cefre*, (szl. *cuchta* > m. **cujta* >) *cojta* > *cejte* 'fonott kötél', nyj. *códor* 'vezetéknev' > *cödör*, (condra ~) nyj. *codora* > *cödöle*, **cókoltat* (vö. *cógat* EtSz. 742) > *cököltet* (EtSz. 757), r. *colonk* 'stipes, trunculus' > nyj. *cölönk*, (szl. *stlapa* >) nyj. *colop* > *cölöp*, *condorodott* 'elrongyolódott' (EtSz. 752) > *cöndölödött* (EtSz. 760), *csáklya* > nyj. *cséklye*, *család* > *cseléd*, (szl. *čaša* >) m. *csása* > *csésze*, tót *ščava* > nyj. *cséve*, tót *ščavica* > nyj. *csevice*, (csomó >) nyj. *csombó* > *csömbő*, (szl. *čabr* >) *csombor* > nyj. *csömbör*, (olasz *cionco* > m. *csonka* ~) *csonkít* > nyj. *csönkít*, *csúcs*, *csucsorít*, *csucsorodik* > nyj. *csűcs*, *csűcsörít*, *csűcsörödik*, *dagad* > nyj. *deged*, lat. *Damascus* > m. *Dömöck*, (szl. *drob* >) m. *darab*, *darabolás* > nyj. *dereb*, *dereblés*, *dobban*, *dobog* > (meg-) *döbben*, nyj. *döbög*, (vog. *tomp* ~) m. *domb* > nyj. *dömb* (lat. *Damianus* >) m. *Domján* > *Dömjén*, (lat. *Dominicus* > m. *Domonkos* >) **Domonk* > *Döménk* (> *Dömölk*), *dulakodik* > nyj. *dülekedik* (> *tülekedik*), lat. *follarus* > m. *fëllér* (> *fillér*; vö. Nyr. XXIX, 377), *fordít*, *fordul* > *ferdít*, *ferdül*, *forgatag* > *férgeteg*, (lat. *Franciscus* >) m. **Franc* > **Frenc* (> *Ferenc*), (szl. *gloginja* >) m. *galagonya* > nyj. *gelegénye*, *gomboc* (> *gombóc*) > *gömböc*, *gombolyag* > nyj. *gömbölyeg*, *gomb* > nyelvúj. *gömb*, *Gombos* > *Gömbös*, (szl. *gomolja* >) nyj. *gomolya* > *gömölye*, **gorongy* (vö. Schlägli Szój. 704: *gleba-gorongag*, olv. *gorongyag*) > *göröngy*, (szl. *grba* >) m. **gurba* (vö. *girbe-gurba*) > *gürbe* (> *görbe*), *gumó* > nyj. *gümő*, (lat. *Georgius* >) m. **Gyorgy* (vö. *Gyurka*) > *György*, meg-*gyomroz* > nyj. meg-*gyömröz*, *hant* > nyj. *hent*, nyj. *hóbolygó* > nyj. *hőbolygó*, *hóbortos* > nyj. *hőbörtös*, *Janó-falva* > *Jenő-falva* (MNy. IV, 175), szl. *jarica* > m. *jérce*, lat. *casula* > nyj. *kecéle*, nyj. *katroc* (szl. eredetű; vö. MIKL., SlavEl.) > *ketrec*, (ném. *klotz* > m. **kolocc* >) *kolonc* > *kölönc*, (szl. *kadr* >) m. *kondor* > *göndör*, *kopasz* > nyj. *köpesz*, nyj. *koporú* > nyj. *köpörű*, szl. *kopanjica* > m. *köpénce* (> *köpecé*), szl. *korab* > *keréb* (> *kerép*), szl. *kosmata* > m. *köszméte*, (kun-*korog* ~) nyj. *kukorgó* > nyj. *kükörgő*, *kuporodik* > nyj. *kipërédik*, votj. *kusip* ~ m. *küszöb*, osztét *mal* > m. *mély*, osztét *marg* > m. **mërgü* (> *mérég*), hazai ném. *massl* > m. *messzély*, *morog* > nyj. *mörög*, (szl. *nosilo* > m. *nyoszolya* >) nyj. *nyuszó-lány* > nyj. *nyűszó-lány*, *ont*, *omlik*, *omladoz* > *önt*, *ömlik*, *ömlledéz*, (szl. *pražiti* > m. *parázsol* : >) *parázs* > nyj. *perézs*, (szl. *polica* > m. **polca* : > *polc* >) nyj. *póc* > nyj. *takony-póc*, (szl. *Rabica* >) m. *Rábca* > *Répcé*, szl. *raca* > m. *réce*, osztét *rag* > m. *rég*, (szl. *rasad* >) nyj. *rásza* > *része*, osztét *rastg* > m. *részég*, (szl. *raždiže* >) nyj. *rázsgya* > **részgye* (> *rőzsgye*), *rohan* > nyj. *röhen*, ném. *roth* > m. *rót*, vog. *runt*, osztj. *rünt* ~ m. *rügy*, (*sajog* ~) nyj. *sajdít* > *sejdit*, (hazai ném. *schränk* ~) *sorompó* > nyj. *csörömpő*, (szl. *samonica* > m. **szamonca* >) *szamóca* > nyj. *szemőce*, (szl. *solnica* > m. **szolonica* >) **szolonca* > *szelénce*, *Tankó* > *Tenkő* (MNy. IV, 175), *Tapaj* > *Tepej* (Föld és Ember V, 121), *tapasz* > nyj. *tepesz*, (szl. *tapa*, -o >) m. *tompa* > nyj. *tömpe*, *topog* > nyj.

toppan, *toporzékol* stb.) > *tipég*, (ném. *dorsch* ~ *torsch* >) nyj. *tors*, *torzsok* > *törzs*, *törzsök*, **tólnajd* 'tólnan' > nyj. *túnejd* (MNy. V, 383), *tunya* > nyj. *tünye*, oszét *vart* > m. *vért*, ném. *vorholz* > m. *férhélz* (> *föhlérc* stb.; vö. DLehnw.), (szl. *Vrbovec* >) m. **Vrbóc* (> **Urbóc* - *Orbóc*) > *Verbóc*, (szl. *vrša* > m. **vrša* >) nyj. *vorsa* > nyj. *vörse* és *varsa* > nyj. *verse*, nyj. *zomok* > *zömök*, *zsugorodik* > nyj. *zsügörödik*, (szl. *žužka* >) nyj. *zsuzsok* > *zsízsik*.

Szorgosabb kereséssel valószínűleg még több ilyent is lehetne találni (különösen a magyar nyelv tájszókészletében), de a fennebb elsoroltak is elég tekintélyesnek mutatják azon esetek számát, melyekben egy szónak eredetileg veláris magánhangzói a magyar hangtörténet folyamán átsaptak a palatális hangrendbe. S ha most ezek után azon esetek felsorolására akarunk áttérni, melyekben ellenkező irányú átsapás történt, nagy meglepetésünkre mindössze csak a (szl. **bōdn* > m. *bēdn* >) *bōdn* > *bodon*, *kever* > *kavar* és **sērkentýū* > *sorkantýū* (> *sarkantýū*) eseteket idézhetjük. Ennél több biztos példa úgy látszik nincsen.¹

Látva ezt a feltűnő aránytalanságot a veláris > palatális és a palatális > veláris irányú átsapások között, szükséges lesz közelebről megvizsgálni, hogy vajon ez utóbbi három változás ugyanolyan spontán hangrendi átsapás eredménye-e, mint amilyeneknek a nagyszámú veláris > palatális irányút tarthatjuk. És jobban szemügyre véve őket, valóban könnyen felébredhet bennünk az a gyanú, hogy *bōdn*-nek talán csak a *bodnár* szó hatása alatt támadt veláris hangú *bodon* alakváltozata is, mert hiszen a *bōdn*-t tudvalevőleg a *bodnár* készíti; és a kétségtelenül régibb *kever* mellé is talán csak a rokonértelmű *zavar* hatása alatt támadt a későbbi *kavar* alakváltozat; és hogy **sērkentýū* helyett *sorkantýū* (> *sarkantýū*) van, azt is alighanem csak a *sork* (> *sark*) főnév és *sorkal* (> *sarkal*) ige hatása okozta.

Az a tény, hogy ezt az aránytalanul csekély számú három esetet nemcsak spontán hangrendi átsapás, hanem képzetvegyülés eredményének is lehet magyarázni, persze még nem feltétlen bizonyítéka annak, hogy nyelvünk hangtörténete folyamán spontán módon csakis veláris > palatális irányú átsapások történtek. De kétségbevonhatatlannal bizonyítja ezt az a tanulság, melyet a szóismétlés útján keletkezett ikerszavakból vonhatunk le. Azt látjuk ugyanis, hogy ha egy veláris hangrendű szó magánhangzóinak változásával ikerítődik (mert ikerítődhetik tudvalevőleg még más módon is, vö. pl. *ingó-bingó* és *tarka-barka*), akkor

¹ Az az (*ott*, *oda*, *onnan*) és ez (*itt*, *ide*, *innen*) párhuzam olyan cserégi (vö. NyH.⁶ 55), hogy ma már lehetetlen eldönteni, hogy a két alakváltozat közül melyik volt az eredeti. Sőt még az sem bizonyos, hogy hangrendi átsapás útján keletkeztek-e alakváltozatai.

iker-változatában mindig palatális magánhangzók vannak (az első szótagban legtöbbször *i*, néha *ē*). Pl. (szl. *grba* >) m. **gurba* > *girbe-gurba*, *röngy* > *ringy-rongy*, *ropog* > *ripög-ropog* s éppen így *dirrög-durrog*, *killög-kullog*, *piffög-puffog*, *sziszög-szuszog*, *dimbős-dombos*, *bidrös-bodros*, *hírges-horgas*, *gíz-gaz*, *dirib-darab*, *cifit-cafat*, *kipkéd-kapkod*, *csivirgós-csavar-gós*, *mēnde-monda*, *hērce-hurca*, *gēnye-gunya*, *zēg-zug* stb. S ez teljesen érthető, mivel, mint fentebb láttuk, a veláris > palatális hangrendi átcsapás igen gyakori. De már ha egy palatális hangrendű szó ikerítődik a magánhangzók változása útján, akkor — nem veláris magánhangzók vannak az iker-változatban, hanem szintén csak palatálisok! Pl. az egykori veláris hangrendű **gurbá*-ból *girbe-gurba* lett, de a mai *görbé*-ből nem lett *gorba-görbe*, hanem *girbe-görbe*, s éppen így: *gyíngy-gyöny*, *lityög-lötyög*, *dirmög-dörmög*, *rihög-röhög*, *pírög-pörög*, *gírcsés-görcsös*, *gidrös-gödrös*, *szípög-szépög* stb.

A szavaknak magánhangzóik változása útján való ikerítődését vizsgálva tehát azt látjuk, hogy a veláris hangrendű szavaknak palatális hangrendű változatukkal való ikerítődése egészen közönséges jelenség nyelvünkben, de palatális hangrendű szó egyetlen egy esetben sem ikerítődött a maga veláris hangrendű változatával. Ez pedig ugyanaz a jelenség, melyet fentebb egy-egy szó spontán hangrendi átcsapásánál is észlelhettünk.¹

Mindezek után tehát már aligha lehetne kételkedni abban, hogy a *bodon*, *kavar* és *sarkantyú* alakváltozatok nem spontán hangváltozás útján, hanem csak egy speciális okból, t. i. képzetvegyülés következtében keletkeztek. És ezért nem fogadható el ASBÓTHNAK és SZABÓNAK azon véleménye, hogy a veláris hangrendből a palatálisba való átcsapás gyakoribb mint az ellenkező irányú, hanem azt kell mondanunk, hogy a magyarban spontán hangváltozásként kizárólag csakis olyan hangrendi átcsapások történtek, még pedig igen gyakran, amelyeknél valamely szó veláris magánhangzóit helyébe palatálisok léptek.

Ennek megállapítása után immár áttérhetünk azon két kérdés vizsgálatára, hogy mi az oka a hangrendi átcsapásnak általában, és mi az oka annak, hogy csakis veláris hangrendű szavak csaptak át a palatális hangrendbe, de palatális hangrendűek sohasem a veláris hangrendbe.

E hangtani jelenség okáról eddig tudtommal csak SZABÓ SÁNDOR nyilvánított véleményt, de ez, mint fentebb láttuk,

¹ Szépen egyezik ezzel az a jelenség is, hogy veláris hangrendű szóból gyakran lesz különféle hangváltozások következtében vegyeshangú, de palatális hangrendűből soha. A *tahát* > *téhát*, *hornyó* > *hērnyó*, *csombók* > *csimbók*, *nyuvad* > *nyírad*-féle változásokkal szemben (l. ezekről GOMBOCZ: MNy. XVI, 2. stb.) sehol egyetlen egy példája sem található annak, hogy egy *szegény*-féle hangalakból *sagény*-féle lett volna.

elfogadhatatlan. Én abból a körülményből, hogy a hangrendi átcsapás nemcsak a magyarban észlelhető, hanem többé-kevésbé gyakori a többi finnugor nyelvekben is, és különösen gyakori a török nyelvekben, de viszont nyoma sincsen e jelenségnek az indogermán nyelvekben, azt következtetem, hogy a hangrendi egység törvényével kell kapcsolatban lennie.

A magyar nyelvészek egyhangú véleménye szerint volt a magyar nyelv történetének olyan korszaka (az úgynevezett ősmagyar kor), melyben a többtagú (formans nélküli) tőszavak magánhangzói vagy mind velárisok vagy mind palatálisok voltak.¹ (Vö. TMNy. 192; MELICH: Szily-Emlék 34; GOMBOCZ: MNy. XVI, 112.) Nyelvünknek ezt az egykori hangtani alapsajátságát a hangrendi egység törvényének nevezhetjük. Különféle hangváltozások és nagyszámú egyes hangrendű jövevényszó meghonosodása következtében ma már nem élő törvény ez a hangtörvény, de könnyen érthető, hogy ha valaki abban a korban, mikor ez még alapsajátsága volt nyelvünknek, tudattalanul végbemenő hangváltozásként a szó első szótagjában veláris magánhangzó helyett palatális ejtett, akkor e hangtörvény hatása alatt önkénytelenül, akaratlanul a többi szótagokban is palatális ejtetti. Az ilyen, nyelvbotlásból keletkezett palatális alak a legtöbb esetben persze csakhamar ismét elfelejtődött, de elég gyakran éppen ez terjedt el s az eredeti avult el, néha meg megmaradt mindakettő. (Ennek okáról l. alább.) És egyes gyakran használt ilyen alakpárok aztán elősegíthették mind újabb ilyenek keletkezését és terjedését még olyan korban is, mikor a hangrendi egység törvénye már régóta megszűnt hatni a nyelvérzékre.

Nem valamely misztikus okból, hanem egyszerűen csak a képzetmechanika gyarlóságán alapuló nyelvbotlásból keletkeztek tehát e hangváltozások, s hogy nem szorítkoztak a szónak csak első szótagjára, annak az akkor még érvényben levő hangrendi egység törvénye az oka. Hogy pedig miért történt csak veláris > palatális irányú átcsapás és miért nem ellenkező irányú is (s egyúttal, hogy miért romlott meg a hangrendi egység csak *tahát* > *téhát*-féle módon, de sohasem *szegény* > *szagény*-félén), annak oka nézetem szerint a következő:

A magánhangzók között is több van nyelvünkben palatális képzésű, mint veláris képzésű (*i, ü, é, ö, e* és *u, o, a*), de azon mássalhangzók között, melyeknek képzésében a nyelvnek is része van, hasonlíthatatlanul több a

¹ Ilyen egységes hangrendű tőszó még ma is sok van nyelvünkben (pl. veláris hangrendűek: *arasz, bagoly, falu, árva, háló, hosszú, hólyag, ólom* stb.; palatális hangrendűek: *epér, egér, velő, gyökér, könnyű, ideg* stb.), de a tövégi magánhangzók elveszése előtti korban még sokkal nagyobb volt a számuk, mert ma egytagú szavaink legnagyobb része akkor még kéttagú volt, és ezeknek is legnagyobb részük egységes hangrendű volt.

szájüreg elülső részében képzettek száma (*t, d, ty, gy, k, g, sz, z, s, zs, x, j, l, r, n*), mint a szájüreg hátulsó részében képzetteké (*k, g, ŋ*). Ennek pedig az a természetes következménye, hogy a gyermekkorunk óta való folytonos gyakorlat által nyelvünk izmaiban jóval erősebb fiziológiai dispozició fejlődött ki a nyelvnek elülső, mintsem hátsó artikulációjához. S ennek ismét az a szintén egészen természetes következménye, hogy olyankor, mikor palatális magánhangzót kell képeznünk, alig-alig áll be funkcionális zavar. Zavar, a funkcióhoz való dispozició csekélyebb foka miatt, inkább csak olyankor áll be, ha veláris magánhangzót kell képeznünk. De ha olyankor, bármely okból, csakugyan beáll valamilyen funkcionális zavar, akkor ez, a nyelv izmainak a palatális képzéshez való nagyfokú dispoziciója miatt, legkönnyebben olyan módon küszöbölődik ki, hogy a hagyományos ejtés szerint soron levő veláris magánhangzó helyett azt a palatálist ejtjük, amely vele egyébként legjobban megegyezik. Pl. *u* helyett *ü*-t vagy *i*-t, *o* h. *ö*-t vagy *ë*-t, *a* h. *e*-t. Hogy az alakpárok magánhangzóinak fonetikai megfelelése némely esetben nem tökéletes, annak egyszerűen csak később bekövetkezett hangváltozások az okai. Pl. (*forog.* vö. NyH.^o 114) *fordít, fordul* mellett *ë* > *e* változás miatt van ma *ferdit, ferdül*. Vagy pl. *réce* és *ruca* úgy viszonylanak egymáshoz, hogy szl. *raca* > m. **rácá*-ból egyfelől **ráca* > *réce* lett, másfelől pedig (**rácát* > **rocát*:>) **roca* > *ruca*.

A hangrendi átcsapással kapcsolatos legfontosabb hangtani jelenség az, melyet fentebb tárgyaltunk, hogy *t. i.* csak veláris hangrendű szó szokott átcsapni a palatális hangrendbe. De figyelemreméltó ezenkívül még az is, hogy némely, eredetileg veláris hangrendű jövevényszónak a magyarban csak palatális hangrendű megfelelője mutatható ki. Ilyenek (csak mai köznyelveket idézve) pl. *íz, üveg, fillér, Ferenc, jérce, köszméte, mély, mérég* stb. A kérdés itt az, hogy vajon rögtön az átvételkor történt-e az átcsapás, vagy eredetileg a magyarban is mélyhangúak voltak-e ezen szavak, s csak később, mikor már magashangú alakváltozatuk is volt, avult-e el eredetibb hangalakjuk. — Vannak kétségtelenül olyan esetek, melyekben az eredetibb veláris alakváltozat elavult. Pl. *csésze* mellett ismerünk egy 1490. évi *Chasa* (olv. *csása*) alakváltozatot. *Göröngy* mellett van a SchlägliSzőj.-ben *gorongyag* származék. A *görbe* (< *gürbe*) eredetibb alakját megőrizte a *girbe-gurba* ikerszó utótagja. A *György* eredetibb alakjának egykori meglétére következtethetünk a *Gyuri, Gyurka* becéző származékokból és *récé*-ére a *ruca* alakváltozatból. A *cölöp, ketréc, törzs, zömök* szavaknak egyes nyelvjárások őrizték meg eredetibb alakját. Ilyen példák alapján tehát nem volna megengedhetetlen annak feltevése, hogy talán a többieknek is, melyekről ezt nem tudjuk kimutatni, szintén volt nyelvtörté-

netünknek egy régiebb korában mélyhangú alakjuk is, amely azonban már korán (de persze csak a magashangú alak keletkezése után) elavult. De viszont annak a feltevésnek sem látom semmi akadályát, hogy egyesek talán mindjárt átvételükkor váltak magashangúakká, és terjedtek el aztán ebben az egyetlen alakjukban lassanként az egész magyar nyelvterületen.

És végül nemcsak a hangrendi átcsapás útján, hanem bármely más úton keletkezett hangrendi párhuzamoknak alakjára vonatkozólag is figyelemre méltó még az a jelenség, hogy vannak köztük olyanok, melyeknek mindkét alakváltozata ugyanegy nyelvi alakulatban él (pl. a köznyelvben vagy valamely nyelvjárásban), és olyanok, melyeknek egyik alakváltozata egy, másik alakváltozata pedig valamely más nyelvi alakulatban él (pl. az egyik a köznyelvben, a másik valamely nyelvjárásban, vagy az egyik ebben, a másik abban a nyelvjárásban). Még pedig jóval kevesebb az első csoportba tartozó esetek száma. A mai magyar köznyelvben pl. tudtommal mindössze a következő (többféle eredetű) hangrendi párhuzamok használatosak:

az (ott, oda, onnan) ~ ez (itt, ide, innen), család ~ cseléd, csucsorít ~ csücsörít, dobban ~ (meg-)döbben, Domján ~ Dömjén, dong ~ döng, dorombol ~ dörömböl, dulakodik ~ tülekedik, durran ~ dörren, fordít, fordul ~ ferdít, ferdül, forgatag ~ férgeteg, gomb ~ gömb, gombóc ~ gömböc, Gombos ~ Gömbös, gumó ~ gümő, gyűr ~ gyűr, karmol ~ körmöl, kavar ~ kever, lobog ~ lebég, makog ~ mekég, ont ~ önt, Rábca ~ Répce, sustorog ~ sistereg, topog ~ tipég, (káposzta-)torzsa ~ törzs. Ezzel szemben a jóval nagyobb számú második csoportba tartoznak pl. kny. borzas, cafat, csonkít, dagad, galagonya, hant, gyomroz, kopasz, óta, cő öp, ketréc, rekéttye, szekérce stb. és nyj. bérzes, cefet, csönkít, deged, gelegénye, hent, gyömröz, köpesz, öte, colop, katroc, rakottya, szakóca stb., vagy az egyik vidéken pl. bordó, códor, gomolya, hóbolygó stb., a másik vidéken pedig bördő, cödör, gömölye, hóbölygő stb.

Ebből először is az a tanulság vonható le, hogy ismét téves SZABÓ SÁNDORNAK az az állítása, hogy „az ilyen szavak rendesen mind a két formájukat meg szokták tartani“ (l. fentebb), mert éppen ellenkezőleg, a legtöbb esetben elavult az egyik alakváltozatuk, sőt nem egyszer olyan alaposan, pl. a szl. *jarica* > m. *jér-e*, szl. *kosmata* > m. *köszméte*-féle esetekben, hogy még a nyelvtörténetből sem tudjuk kimutatni egykori meglétét. Ha pedig felvetjük azt a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy egyes kivételes esetekben mégis mindkét alakváltozat maradt meg ugyanegy nyelvbéli alakulatban, akkor ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol összekapcsolódik egymással a hangrendi párhuzamok alakjának és jelentésének kérdése.

Ha végig tekintünk a fentebb megkülönböztetett két csoport tagjain, rögtön észre fogjuk venni, hogy azon hangrendi párhuzamoknak, melyeknek mindkét alakváltozata ugyanegy nyelvbéli alakulatban él, mindig két jelentésük vagy jelentésárnyalatuk van, melyek közül az egyik csak a veláris, a másik pedig csak a palatális alakváltozathoz fűződik, pl. kny. *család* 'Familie' és kny. *cseléd* 'Dienstbote', kny. *fordít* 'wenden' és kny. *ferdít* 'verdrehen, entstellen' stb.; azoknak ellenben, melyeknek két alakváltozata más-más nyelvbéli alakulatban él, akár ebben, akár abban ugyanez a jelentésük, pl. kny. *kopasz* és göcseji *köpesz* egyaránt csak 'kahl', kny. *galagonya* és dunántúli *gelegénye* egyaránt csak 'Hagedorn', köznyelvi *borzad* és hétfalusi csángó *bérzed* egyaránt csak 'schaudern', Szeged vidékén *bordó* és Tiszadob vidékén *bördő* egyaránt csak 'üres növény szár' stb.

Mai nyelvtudományi tapasztalataink birtokában már egyáltalán nem nehéz e jelenség értelmezése. Úgy értendő ez szerintem, hogy az akár hangrendi átcsapás, akár más úton keletkezett hangrendi párhuzamnak bármelyik változatához eredetileg teljesen ugyanaz a jelentés kapcsolódott. De ha a szónak már kezdettől fogva több jelentése vagy feltűnőbb jelentésárnyalata volt, akkor csakhamar jelentésmegoszlás állott be, vagyis az egyik jelentés vagy jelentésárnyalat kifejezésére következetesen csak az egyik alakváltozatot kezdték használni a beszélők, a másik jelentés vagy jelentésárnyalat kifejezésére pedig következetesen csak a másikat; ennek pedig az volt a természetes következménye, hogy a hangrendi párhuzam mindkét alakváltozata egyaránt megmaradt ugyanabban az egy nyelvbéli alakulatban. Ha ellenben a szónak egységes (vagy helyesebben: feltűnőbb jelentésárnyalatokat nem igen mutató) jelentése volt, akkor e jelentés kifejezésére egy ideig (de bizonyára csak rövid ideig) hol az egyik, hol a másik alakváltozatot használták,¹ de az egyik alakváltozat (néha a veláris, pl. a köznyelvben *katroc*, néha a palatális, pl. a köznyelvben **megyer*) csakhamar elavult, úgyhogy a szónak abban a nyelvbéli alakulatban ismét csak egy alakváltozata volt. Pl. a köznyelvben 'Käfig' ma csak *ketreč*, 'Ungar' csak *magyar*, 'Schale' csak *csésze*, 'Henne' csak *jérce*, 'Stachelbeere' csak *köszméte*, Göcsejben 'kahl' csak *köpesz*, a Balaton tájékán 'Hagedorn' csak *gelegénye* stb.

Hogy jelentésmegoszlás esetén hogyan oszlott meg a két jelentés vagy jelentésárnyalat a két alakváltozat között, erre nézve SZABÓnak az a véleménye, hogy „1. a magashangú változat mindig a kisebb, finomabb mértékét, fokát jelenti a

¹ E jelenségre a nyelvjárások tanulmányozói eddig nem fordítottak figyelmet. Én a magam tapasztalatából arra az esetre emlékezem, hogy Halmágyon bizonyos fajta levest hol *brúók*-nak, hol *brűók*-nek neveznek (<erd. szász *brók*).

tárgynak, tulajdonságnak és cselekvésnek“ (i. h. 28. l.); „2. a mélyhangú változat a nagyobb, durvább fokát, mértékét jelöli a tárgynak, tulajdonságnak és cselekvésnek“ (i. h. 30. l.). Ezt GOMBOCZ (Magy. Tört. Nyelvt. Vázl. IV, 13) így fejezi ki: „Az igék és névszók körében a palato-veláris alakpárokhoz intenzitás-különbség képzete társul“. Ezt a lényegében meg-egyező két állítást azonban (amellyel különben SZABÓ és GOMBOCZ nyelvészeti közvéleményt fejeztek ki) nem lehet minden megszorítás nélkül elfogadni. A valóság ugyanis az, hogy csak gyakori az ellentétes hangrendű alakpárok jelentései között ez az intenzitás-különbség, de éppen nem kivétel nélküli. Csakugyan kisebb-nagyobb fokú konkrét vagy lelki értelemben vett intenzitás-különbséget érezünk *csucsorít* és *csücsörít*, *dobban* ~ (meg-) *döbben*, *dong* ~ *döng*, *dorombol* ~ *dörömböl*, *dulakodik* ~ *tülekedik*, *durran* ~ *dörren*, *fordít*, ~ *ferdít*, *gumó* ~ *gümő*, *gyúr* ~ *gyűr*, *karmol* ~ *körmöl*, *kavar* ~ *kever*, *lobog* ~ *lebég*, *Rábca* ~ *Répcse*, *sus-torog* ~ *sistörög*, *topog-tipög* veláris és palatális hangalakjai-nak jelentései között, esetleg talán még a *család* 'Familie' és *cseléd* 'Dienstbote' között is, de nyoma sincsen ennek akkor, ha az egyik családnak *Domján* vagy *Gombos*, a másiknak meg *Dömjén* vagy *Gömbös* a neve, ha azt mondjuk, hogy a nyúl vagy esetleg az ember is *makog*, de a kecske *mekög*, ha az emberekkel kapcsolatban *forogatagról*, a széllel kapcsolatban pedig *förgetegről*, ha a káposzta *torzsájáról* (< *tors-a*) és egy fának a *törzséről* beszélünk, ha valaki vérét *ontja* a hazájáért, de egy folyó áradása *előnti* az egész vidéket, vagy pl. a *gomb* 'Knopf' és *gömb* 'Kugel', a *gomboc* (> *gombóc*) 'Knödel' és *gömböcz* 'töltött disznóbendő' esetében.

Hogy azon esetekben, mikor a hangrendi párhuzam két alakváltozatának jelentései között csakugyan intenzitás-különbség van, miért csatlakozott a nagyobb intenzitású a veláris hangrendű, a csekélyebb intenzitású pedig a palatális hangrendű alakváltozathoz, azt már kielégítően megmagyarázta WUNDR (Völkerpsychologie I. Bd. Die Sprache, I. T. 355—67).

HORGER ANTAL.

Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban.

Míg a jövevényszók hangjainak fejlődése a legtöbb esetben ugyanazzal a szabályossággal és következetességgel szokott végbemenni, mint az átvevő nyelv eredeti hanganyaga körében lefolyó változások, addig ama szóalakok egy részében nagy szerepe van a szabálytalan vagy szórványos hangváltozásnak is, sőt egyes idetartozó jelenségek — pl. az elhasonulás vagy a

hangátvetés — ép a jövevényszók körében különösen gyakoriak. A törvényszerű hangfejlődéstől való eltérés itt könnyen érthető is: az idegen szóalakok hangjait és hangsorait gyakran nem fogjuk fel teljes pontossággal, és a felfogott hangokat reprodukálásuk esetén csak tökéletlenül adjuk vissza, amint WUNDT mondja: „der Laut wird anders gehört, weil er anders gesprochen wird; und er wird anders gesprochen, weil er anders gehört wird.“ (I, 463.) Ezért ily esetekben a hangképzésnek bizonyos megzavarodása áll be, amelynek oka azonban természet-szerűleg elsősorban nem az artikuláló szervekben, hanem tudati állapotokban keresendő: a felfogás és elsajátítás pontatlanságában, a kellő mozgásérzetek és mozgásképek hiányában vagy gyöngébb voltában s abban a körülményben, hogy az átvevő az idegen szót rendszerint nem asszociálhatja — vagy pedig tévesen asszociálja — saját szókészletének alakjaival, s az így homályosabb marad előtte. Mindezek következtében azután könnyen beállnak oly folyamatok, melyeket STÜRTERLIN (I, 262) *gedankliche Entgleisung*-nak mond, s ezekkel a gondolati kisiklásokkal járnak azután — főképp a mássalhangzórendszer körében — azok a „szabálytalan“ hangváltozások, amelyeknek főbbjei a hasonulás és elhasonulás, a hangok ú. n. kivetése és betoldása és a hangátvetés. Ha e jelenségeket a magyar nyelv jövevényszavainak körében akarjuk vizsgálni, természetesen kellő kritikával kell eljárunk: egyes esetekben ezek a hangfejlődések magának a magyar nyelvnek történetében mentek végbe (pl. óbaj. *purgári* > m. *polgár*), más esetben a változás már az átadó nyelvben vagy annak valamely nyelvjárásában állott be (pl. baj. *schweinzér* > m. *suhan-cár*), ismét máskor ugyanaz a változás több nyelvben egymástól függetlenül következett be (vö. n. *erker* > m. *erkély* és ném. nyj. *erkel*), de meg lehetséges az is, hogy a két nyelv egy közös forrásból vette a „szabálytalan“ hangváltozást feltüntető alakot (lat. *armarium* > klat. *almarium* > ném. nyj. *almer* és másrészt m. *almárium*). Mindezek a jelenségek kritériumul szolgálhatnak az egyes jövevényszók eredetének pontosabb megállapításánál, s azért különösen ezekre a szempontokra való figyelemmel óhajtánám itt a szórványos mássalhangzóváltozásnak néhány oly esetét tárgyalni, amelyek főképp német vonatkozású jövevényszavaink körében fordulnak elő.¹

¹ A nyelvészeti irodalmunkban szokásos rövidítésekén kívül itt még a következőket használom: BEHAGHEL = Geschichte der deutschen Sprache v. O. BEHAGHEL. 3. Aufl. 1911. — GR. DWb. = Deutsches Wörterbuch von JAKOB GRIMM u. WILHELM GRIMM. — IF. = Indogermanische Forschungen, herausg. v. K. BRUGMANN u. W. STREITBERG. — KAUFFMANN = Geschichte der schwäbischen Mundart v. Fr. KAUFFMANN. 1890. — KLUGE = Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache v. FRIEDR. KLUGE. 10. Aufl. 1924. — LESSIAK = P. LESSIAK, Die Mundart von Pernegg. PBB. 28. 1903. — LUMTZER-MELICH = Deutsche Ortsnamen u. Lehnwörter des ung. Sprachschatzes v. V. LUMTZER u. JOH. MELICH. — MARETA = Proben eines Wörter-

I. Hasonulás.

Érintkező hangok részleges hátraható hasonulásának esete fordul elő a kfn. *hintber* > úfn. *himbeere*, osztr. *himper* (*himpv* PFALZ 56) alakokban, — ez a változás tükröződik a m. *himpér*-ben is. Ugyanily részleges és hátraható hasonulásból, mely azonban esetleg a magyarban állhatott be, magyarázható a kfn. *gingebere* (vö. KLUGE *Ingwer* c. a.) > m. *gengber* (NySz.) > *gyömbér* alakban, valamint a kfn. *schrancboum*-ra vagy ennek valamely nyelvjárási változatára visszamenő m. *sarampó* (NySz., OklSz., MTsz.), *sorompó* alakban végbement *n* > *m* változás, melyet — a közbeeső *g*, illetőleg *k* hang elenyészésével — a *b* hatása idézett elő (az elsőhöz vö. a német *imber*, *imper* változatokat is, Gr.DWb. IV, 2, 2117).

Nem-érintkező hangok hasonulásának esete; mely azonban már az átdó nyelvben állott be, egyebek közt a lat. *penicillus*, kfn. *pensel* > baj. *pemsel* (SÜTTERLIN I, 263) > m. *pemzli*; ilyen 'fernassimilation' — WUNDT kifejezésével — az a *k* > *t* változás is, mely a szóközépi dentalisok hatása alatt az ol. *scarnuzzo* > baj. *šta(r)nitsl* (SCHM. II, 469; HORN: Zfhdm. I, 29, SÜTTERLIN I, 262) viszonyában és az utóbbi nyj.-ból került m. *stancli* alakban mutatkozik. Ellenben, úgy látom, nem az átdó, hanem az átvevő nyelvnek, a magyarnak, tulajdonítja GOMBOCZ Z. a *torom*: *toron(y)* viszonyában a szókezdő *t* hatása alatt beállott *m* > *n* változást (Nyelv-tört. Módszertan 18. l.), azonban figyelembeveendő, hogy az *n* már az átdó nyelvben is megvolt: a *turn* alak már a kfn.-ben szélteben használatos a *turm* mellett, s KLUGE (*Turm* c. a.) lehetőségkép említi, hogy már ott érvényesült a szókezdő *t*-nek asszimiláló hatása a szóvégi *m*-re. E szóra nézve egyébként az is vitás kérdés, vajjon a szóvégi *ki*-vagy pedig az *-n* hang az eredetibb-e? Amint BAIST *-m* fejtette, a kfn. *torn*, *turn* mindenesetre a l. *turris*-sal van kapcsolatlan; szóvégi *n*-jét azonban, úgymond, a német nyelvészet eszközeivel nem lehet megmagyarázni. A szóalak már építészettörténeti okokból is francia közvetítésre utal: az ófr.-ban nem

buches der österr. Volkssprache v. HUGO MARETA. Jahresber. des Schottengymnasiums in Wien I. 1861. II. 1865. — PBB. = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache u. Literatur, herausg. v. H. PAUL, W. BRAUNE, E. SIEVERS. — PFALZ = Die Mundart des Marchfeldes v. ANTON PFALZ. Sitzungsber. d. Akademie d. Wiss. in Wien. 1913. — SCHATZ = Die Mundart von Imst v. JOS. SCHATZ. 1897. — SCHM. = Bayerisches Wörterbuch v. J. ANDR. SCHMELLER. 2. Aufl. 1872–1877. — SÜTTERLIN = Neuhochdeutsche Grammatik von LUDW. SÜTTERLIN. I. 1924. — WILMANS = Deutsche Grammatik v. W. WILMANS. I. Lautlehre. 3. Aufl. 1911. — WEIGAND—HIRT = Deutsches Wörterbuch v. FR. L. K. WEIGAND. 5. Aufl. herausg. v. H. HIRT. 1909–10. — WUNDT = Völkerpsychologie v. WILH. WUNDT. I. Die Sprache. I. u. 2. Teil. 2. Aufl. 1904. — ZfdA. = Zeitschrift für deutsches Altertum. — ZfdPh. = Zeitschrift für deutsche Philologie. — ZfdWf. = Zeitschrift für deutsche Wortforschung. — Zfhdm. = Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten.

lehet ugyan egy *torn* alakot kimutatni, ez azonban — mint a szó *casus obliquus* — igenis feltételezhető; e feltevést támogatja az, hogy a szó továbbképzéséül a XII. század óta *tourelle* mellett *tournelle* is előfordul (Zeitschr. f. roman. Philologie XVIII, 280). E szerint tehát a n. *turn*, *torn* alak szóvégi *n*-jével együtt francia eredetű, s így ez az *-n* folytatódhatik a m. *toron(y)*-ban is, aminthogy másrészt a m. *torom*-ban a n. *turm* tükröződik.

Szóközépi zöngés hangoknak a szókezdetre való zöngésítő hatását több esetre nézve valószínűvé tette WICHMANN, s egyebek közt így magyarázta az egy-két német jövevényszóban előforduló *k* > *g* változást is: *cavallier* > *gavallér*, *künzel* > *göncöl* (MNY. IV, 161). E magyarázatot támogatja az a körülmény, hogy egyéb eredetű szavainkra is ráillik, de azért mégis figyelemreméltó, hogy egyes idetartozó esetekben már a németben ill. egyes német nyj.-okban is kimutatható a *g*-féle hang; így pl. a fr. *collier* (< l. *collarium*) alaknak már a kfn.-ben *kollier* és *gollier* felel meg; GR.DWb. szerint „oberdeutsch mit *g*“ (V, 1614), SCHMELLER is *gollier*-nek írja a szót (I, 893), és kétségkívül ennek az alaknak átvétele azután a m. *gallér*. A n. *kibitz*-nek is vannak *g*-vel kezdődő felsőnémet alakjai (GR.DWb. V, 658; SCHM. I, 868), s így a m. *gíbie* is ezekből származtatható (LUMTZER—MELICH 115), sőt a WICHMANN-tól említett *gavallér* szónak, illetőleg ősének a fr. *cavalier*-nek német irodalmi nyelvi megfelelője ugyan *kavalier* (vö. SCHULZ, Deutsches Fremdw. I, 343), de a nyj.-oknak itt is vannak *g*- kezdetű alakjaik (SCHM. I, 863), LUICK pedig e szóra nézve a román nyelvek hehezet nélküli szókezdő *k*-jával kapcsolatban azt mondja: „auf uns macht der romanische Laut den Eindruck eines *g*, daher in volkstümlichen, mündlich übernommenen Lehnwörtern dafür auch *g* erscheint, wie im wienerischen *gavlier*“ (Deutsche Lautlehre 26); a karintiai nyj.-ban is *gawəlir* (LESS. 154). Az imént említett német jövevényszók tehát szókezdő *g*-jüket valószínűleg már az átadó nyelvnek, nem pedig későbbi hasonulásnak köszönhetik.

E változás megfordítottja, a *g* > *k* változás is előfordul a német nyelvben, s ennek valószínűleg hátraható hasonulás az oka: a szókezdő *g*- egy következő *-k-* hatása alatt szintén *k*-vá vált. Azok közül az esetek közül, melyeket BEHAGHEL (ZfdWf. IV, 251) így magyarázott, minket a *gaukeln* > *kaukeln* ill. kfn. *goukelære* > *koukelære* érdekel közelebbről: a magyar nyelvjárások átvették mind a *gauklér*, mind a *kauklér*, *kóklér* alakot (MTsz.).

Hasonulásra lehetne gondolni (úgy mint a *smalz* > *szomálc* > *zománc* s egyéb esetekben, GOMBÓCZ, Tört. Nytan: Hangtan II, 87) a n. *smac* > m. *szamak*, *zamat* esetében is: a szókezdő *sz* a szóközépi zöngés hangok hatása alatt zöngésült; másrészt a szóvégi veláris hang a szókezdő dentális hatása alatt változ-

hatott dentálissá, — tudjuk azonban, hogy a $k > t$ -féle változásra egyéb magyar példánk is vannak, *pamuk* \sim *pamut* stb., vö. LUMTZER—MELICH 264.

II. Elhasonulás.

E jelenségre az újabb nyelvészet főleg GRAMMONT könyvének (La dissimilation consonantique 1895.) megjelenése óta fordított mind fokozottabb figyelmet (e munka hibáira vonatkozólag l. MERINGER bírálatát IF. Anz. XII, 8), a legújabb irodalomból BRUGMANN Das Wesen der lautlichen Dissimilationen c. értékes tanulmánya (Abhdl. d. philol.-hist. Kl. d. sächs. Ges. d. Wiss. XXVII, 139) válik ki; l. még ennek önismeretetését IF. Anz. XXIV, 216 és BRUGMANNnak halála után megjelent értekezését: Gleichklangvermeidung in der lautgesetzlichen Entwicklung u. in der Wortbildung IF. XXXVIII, 117).

Jövevényszavainkban az egymással nem érintkező hangok elhasonulása (ferndissimilation) több esetben állott be, s itt is, mint más nyelvekben, a hátraható elhasonulás gyakoribb, mint az előreható.

1. Ezen hátraható disszimiláció különösen folyékony hangok és orrhangú mássalhangzók körében fordul elő, s ilyenkor kétségkívül magában a magyar nyelvben állott be:

a) $r \rightarrow r > l \rightarrow r$: óbaj. *purgári* $>$ m. *polgár*; n. *vorreiter* $>$ m. *fellaythar* (1508.), *fullajtár*; kfn. *lörber* (a XVI. században *lorbör* is, WEIGAND—HIRT) $>$ m. *lülbör*; n. *pranger* $>$ m. *perengér*, *pellengér*; kfn. *krámære* $>$ m. *kalmár*; n. *Gerhart* $>$ m. *Gellért*; n. *grundbirne* (SCHM. I, 1004) $>$ m. *kolompér*. — Megjegyzem, hogy az az elhasonulás, melyet a lat. *armarium*-mal szemben a m. *almáriom* tüntet fel, német szóalakokban is előfordul: kfn. *almer*, sziléz. *almar*, *almer*, svájci *almäre* (SÜTTERLIN I, 266), kar. *qlmr* (LESSIAK 34), a disszimiláció azonban már a kései latinságban ment végbe, s mind a magyar, mind a német alakok a klat. *almarium*-ból (DuC. és BARTAL, MLSz.) vezethetők le.

b) $r \rightarrow r > n \rightarrow r$: a franciából került n. *deserteur*-nek megfelelő m. *dezentor* (MTsz.) hangváltozását magyar nyelvbeli változásnak szokták tekinteni (pl. TOLNAI: Szily-emlék 86. l.), valószínűbb, hogy itt német hatással van dolgunk: német területen el van terjedve a *desenteur* főnév és a *desentieren* ige (O. WEISE: Zfhdm. II, 244 és SÜTTERLIN I, 271), így a magyarral szomszédos nyelvjárásokban is, pl. kar. *tesntër* (LESSIAK 34); a m. -or végzet azután természetesen latin hatás alatt keletkezett.

c) $l \rightarrow l > r \rightarrow l$: kfn. *mîle*, baj. *meil* $>$ m. *mél föld* $>$ *mér föld*; ez az elváltozás a magyar nyelvben ment végbe.

d) $l \rightarrow l > n \rightarrow l$: kfn. *lægel*, úfn. *lägel*, *legel* $>$ m. *légely*, *négely* (1504.)

e) $n-r > l-r$: fr. n. *ingenieur* > m. *inzsellér*.

f) $n-n > l-n$: n. *Mining* > m. *milling* (Nyr. XXVII, 242);

2. Az előreható disszimiláció példái:

a) $r-r > r-l(y)$: kfn. *buregräve* > m. *Purkulab* (Oklsz.), *porkoláb*; kfn. *turnier* > m. *tornér* (NySz.) > *turnél* (Oklsz.); n. *barbier* > m. *barber* > *Borbel*, *barbel* (Oklsz.; vö. EtSz.), *borbély*; n. *erker* > m. *erke* (Oklsz.), *erkély*. Mindezek kétségkívül magyar nyelvbeli elhasonulások, az utolsóra nézve azonban megjegyzendő, hogy az *erke* alak német (alemann) nyj.-ban is előfordul (SÜTTERLIN I, 267).

b) $n-r > n-l$: kfn. *panzer*, *panzier* > m. *páncér* [*panczjer* is], *páncél* (NySz., Oklsz., MTsz.).

c) $m-m > m-v$: n. *marmor*, *marmel* > *marvel* (SCHM. I, 1653., LESSIAK 35, SÜTTERLIN I, 266, 268), ez utóbbi német alakból m. *márvány* (LUMTZER—MELICH 179).

III. Hangkivetés.

Azt a jelenséget, hogy a szavak hangtestének egyes elemei — főleg mássalhangzók — nyomtalanul elenyésznek (elizio, ekthipsis, Ausstossung, Weglassung), egyes esetekben a hasonulás, másokban inkább az elhasonulás folyamatából szokták magyarázni. Így WUNDT szerint e jelenség a regresszív asszimilációval rokon (I, 415), és JESPERSEN is azt mondja: „Mit der Assimilation verwandt, ja in manchen Fällen nicht von ihr zu unterscheiden ist die Lautausstossung, die Unterlassung der Artikulation eines Lautes“, s kifejti, hogy ha a n. *einmal* szót *aimal*-nak ejtjük, egyremegy, vajjon azt mondjuk-e, hogy az *n* az *m*-hez asszimilálódott, avagy azt, hogy az *n* kiesett; elméletileg az első eset akkor forog fenn, ha az *m*-nek ugyanaz az időtartama van, mint az *nm*-é volt, de ez is lehetséges, hogy későbbi rövidülés állott be (Elementarbuch der Phonetik 135. l.). Másrészt inkább disszimilációnak fogjuk tulajdonítani az eliziót akkor, ha a szóalak két egyező vagy rokon hangja közül enyészett el az egyik, WUNDT így magyarázza a gör. $\varphi\alpha\rho\tau\rho\acute{\iota}\alpha > \varphi\alpha\rho\tau\rho\acute{\iota}$ -beli hangkivetést; a németben is elhasonulás forog fenn a *kuning* > *kunig*, *zaubererin* > *zauberin*-féle hang- és szótagkiesésekben. BEHAGHEL (194. l.) így magyarázza egy föltételezhető eredetibb **līchlachen* alaknak *līlachen*-né változását is, ennek — ill. kfn. *līlach*-nak — megfelelője a Beszt. és Schl. Szój. *lēlah* alakja. (KLUGE, EtWb. *Leilachen* c. a. kfn. *līnlachen*-ből magyarázza a szót az *nl* asszimilációjával; BEHAGHEL ezt újabb alaknak tartja, mely a *līn* hatása alatt változott el.)

1. A szókezdő mássalhangzócsoporthoz „aphaeresis” útján való egyszerűsítése a német nyelvben is előfordul; így a szokatlanabb *ps*- szókezdet *s*-szé válik: *psalmus* > ófn. *salmo*; *psalterium* > ófn. *salteri* (WILMANNS I, 221), ez az alak

tükröződik — valószínűleg szláv közvetítéssel — a magyar *zsoltár*-ban. Német jövevényszavainkban ilyenkor vagy az első elem tűnik el: baj. *štutsl* > m. *stucli*, *tucli*; n. *stempel* > m. *stömpöly*, *tömpöly*; — vagy a második: n. *zwickel* > m. *cikkely*, n. *schwager* > m. *sógor*; l. LUMTZER—MELICH 272. l.

2. A szó belsőjében levő mássalhangzócsoportokban, amelyek kettőnél több elemből állanak, mind a németben, mind a magyarban a középső elem kiesésével szokott egyszerűsítés beállni, pl. lat. *tincta* > kfn. *tinkte*, *tinte* (WILMANN I, 221; vö. SIEVERS, *Phonetik* 431. §.); a magyarra nézve l. GOMBOCZ, *Tört. Nyelvtan*: Hangtan I, 133. Ez jövevényszavainkban is gyakori jelenség: n. *kastner* > m. *kasznár*, n. *würstl* > m. *virsl* stb. (LUMTZER—MELICH 286, 288, 289. l.); így vélem magyarázhatónak a n. *zapfler* > m. *csaplár* megfelelését is; a közbenső *k*, *g* hang kivetése előzte meg az *n* hasonulását a kfn. *schrancboum* > *schrانبوم* > m. *sorompó* és kfn. *gingebere* > m. *gengber*, *gyömbér*-féle megfelelésében is.

3. A németben, különösen nyj.-okban egyéb esetekben is szoktak kiesni szóközépi mássalhangzók, főleg az *r* és *n* hangok.

Az esetek egy részében, amikor a szóban két *r* hang van, disszimiláció foroghat fenn, pl. ol. *arciere* > n. *hartschier* és *hatschier* (SCHM. I, 1170), aminek a magyarban is *harsír* és *hacsér* felel meg; n. *parlier* > *polier* (PAUL, *Prinz.* 66), vö. m. *pallér*; n. *marschieren* > *maschieren* (SÜTT. I, 266), kar. *maširn* (LESSIAK 34) > m. *masíroz*; n. *exerzieren* > bécsi *eksztján* (Zfhd. Mda. IV, 190) > m. *egzecíroz*. Amint ezen példákból és sok más esetből (*starnitzel* > *stanitzel*, *parterre* > *patér*, *gar-nison* > *kanisón*) kitűnik, főleg a hangsúlyos szótagot megelőző hangsúlytalan szótagok *r*-jének kiesése szokott előfordulni.

Kiesik hangsúlytalan szótagbeli *n* hang is: kfn. *totzen*, *tutzen* (< fr. *douzaine*), > úfn. *dutzend* > *tutzet* (WEIGAND—HIRT), osztr. *dudsød* (PFALZ 36), vö. m. *tucat*. A magyarban enyészett el az *n* a n. *bernstein*, *bornstein* alaknak megfelelő *borostyán(kő)* szóban, valószínűleg népetimológiával kapcsolatban (EtSz.).

4. Szóvégi mássalhangzó elenyészésének ismeretes példája a n. *muss sein* > m. *muszáj* változás: baj.-osztr. nyelv-járásokban gyakori eset, hogy a szóvégi *n* eltűnik, s csak az előző nazalizált vokális marad meg, pl. n. *stein* > osztr. *štā*, „wo das nasale *a*, das sich ursprünglich als blosser Gleitvokal einschob, sowohl das *a*, als das *n* ganz aufgezehrt hat“ (LUICK, *Lautlehre* 37. l.; e jelenséget már WEINHOLD is megfigyelte BGr. 167. §), ezért pl. a morvamezei nyj.-ban a *sein* inf.-nak is nazalizált *sāi* felel meg (PFALZ 69.), s ez tükröződik a m. *muszáj* második szótagjában. A szóvégi nazálisnak ilyen változása mehetett végbe a kfn. *schrancboum* alaknak m. *so-rompó*-vá való fejlődésében is.

[Ezen cikkem elkészülte után MELICH JÁNOS arra figyelmeztetett, hogy a m. *sorompó* szót újabban HORGER ANTAL a n. *schränke*, ill. nyj.-i *šrankη* alakból származtatta (MNY. XXII, 281.). Ebből az alakból azonban, azt hiszem, nem magyarázódik kellőképpen sem a szóközépi *mp*, sem a szóvégi *ó* hang (a n. *schränke* alaknak jövevényszavaink között különben is, ott van a hangtanilag helyes megfelelője: m. *saráng*, LUMTZER—MELICH 233. l.; vö. n. *planke* > m. *palánk*, *paláng*). A németben a sorompó kifejezésére a *schränke(n)* mellett, amely rendszerint általánosabb „korlát” jelentésű, a *baum* szóval való összetételek is használatosak: kfn. *schränkboum*, úfn. *schränkbaum* (Gr.DWb. IX, 1633), újabban inkább *schlagbaum* uo. IX, 336), *sperrbaum* (uo. X, 2170). Az elsőül idézett kfn. alakból, melynek *schränkboum* változatát is idézi LEXER, vagy ennek valamely nyelvjárási megfelelőjéből (a bajorra nézve *šrāmpaum*, -*pām* alakot lehet feltennünk) egyszerűen magyarázható a m. *sarampó*, *sorompó* szóközépi *mp*-je és az *ou*-ból való szóvégi *ó*-ja (a kfn. *ou* egy *au* közvetítő fokon át változott a mai nyj. *ū*-jává, LESSIAK 82; egyes nyelvjárások egyebek közt épp ebben a szóban ma is megőrizték az *ou* színezetet, pl. imsti nyj. *poūm*, SCHATZ 62 és Tirolische Mundart 41). A szóvégi nazális elenyésztére nézve l. a *muszáj*-ról mondottakat; a szóvégi *m*-nek a magyarban való elvesztésére MELICH is idézett példákat: *zsandár* és *sanasér* (< *sommenschirm*; Ortsn. u. Lehnw. 295). Egyébiránt a *baum* *m*-je némelyek szerint már a bajor nyj.-ban sem volt állandó, vö. NAGL szavait: „Auslautendes -*m* soll im Dialekte, wenn nicht eine Nachsilbe folgt, in die Nasalfärbung des Stammvokals aufgehen”; például ily bajor nyj.-i összetételeket idéz: *baumgart* > *bāgat*, *baumwolle* > *bāwull* (így magyarázhatjuk a *baumfarren* > m. *páfrány* viszonyát is). Az egyszerű *baum* alakról ezt mondja: „*baum* sollte im bair. Dialekte *bā lauten*“, a nyj.-ban előforduló *bām* alak szerinte tulajdonképp a dativusi alak (eredetibb *baume*, amiben az *e* megóvta az *m*-et), amely azután a nominativusra is hatott (PBB. XVIII, 267). Ez a szóvégi *m* mutatkozik pl. a kar. *pukspam* (LESSIAK 117) alakban is, aminek a m. *puszpáng* a megfelelője (az -*ng* talán disszimiláció útján), míg a *páfrány* és *sorompó* szavakban az eredetibb nominativusi alak, amelyben az *m*-nek csak a vokális nazalizációjában volt meg a nyoma, lehet megőrizve. E szerint egyelőre talán megmaradhatók a kfn. *schränkboum* > m. *sarampó*, *sorompó*-féle régebbi magyarázatom mellett, amelyet valamikor SIMONYI ZSIGMOND is helyeselt.]

IV. Mássalhangzók betoldása.

A hangok „betoldásának” vagy „beiktatásának” (epenthesis, Konsonanteneinschub), helyesebben szóközépi járulékhangok fejlődésének okai különbözők lehetnek.

1. A legegyszerűbb eset az, amikor két érintkező hang között levő kapcsolóhangból idővel „anorganikus” önálló hang fejlődik. Ez a jelenség mind a mássalhangzó-, mind a magánhangzórendszer körében igen gyakori; a germán nyelvekben ismeretesek a *sr* > *str*, *ml* > *mbl*-féle mássalhangzó-változások; érintkező vokálisok között a németben gyakran *j*, *w*, *h* hangok fejlődtek (WILMANNS I, 214; nyelvjárásokban is gyakoriak e jelenségek, l. pl. LESSIAK 26. l.). Német jövevényszavaink között ily fejlődést tüntet fel a kfn. *vuore*, baj. *fuor* (SCHM. I, 74) > m. *fuar*, *fuvar* (NySz., OklSz., MTsz.). Itt kétségkívül egy m. **fuvar* alakot kell alapul vennünk, a szonantikus *u*-ból fejlődött *u* „félhangzó” azután *v* spiránssá fejlődött: ezt a lehetőséget említi KRÄUTER F. is MNy. X, 125 jegyz. (KRÄUTER tulajdonképi, analógiás magyarázata, amely szerint a *fuvar* *v*-je a *fúok* : *fúvok* viszonyának hatása alatt fejlődött, épen nem valószínű; vö. SZINNYEI: MNy. XI, 50.). A *v* fejlődését (a nyj.-ban előforduló *fuhar* alakban a *h*-ét), azt hiszem, előmozdította az a körülmény is, hogy a n. *uo* (*ua*, *uo*) diftongus, amely eredetileg természetesen egyszótagú volt, a magyarban — már a köznyelvben való szokatlansága miatt is — két szótagra oszlott meg: *fu-uar*. Különb. némelyek szerint már a délnémet nyj.-okban is megvan az a hajlandóság, hogy az ú. n. régi diftongusokat kétszótagúakká fejlesszék („die süddeutschen *ie*, *uo*, *üe*, sind heute zum großen Teil geradezu zweisilbig geworden”, WREDE: ZfdA. XXXIX, 299), s így a magyar nyelvbeli változás már elő lehetett készítve. Az expirációnak két szótagra való megoszlása esetén különösen könnyen fejlődik ki ily „anorganikus” mássalhangzó (vö. BRAUNE: PBB. XI, 71); német nyelvi példák: ófn. *büan* mellett *báwan*, *trüên* : *trüwên* stb.; épígy keletkezhett a m. *fuvar* alak is.

2. Az *r* járulékhang. Német nyelvjárásokban *r* hangok szoktak fejlődni különösen hangsúlyos szótagot megelőző hangsúlytalan szótagokban, tehát oly helyzetben, amelyben — amint följebb láttuk — az *r* elisiója is gyakori (l. O. WEISE, Über eingedrungene *r* und *n*. ZfhdMda. II, 244). Valószínű, hogy valami kapcsolat is van a két látszólag ellentétes jelenség között: abban a tudatban, hogy a nyelvjárás *r* nélküli alakjaival szemben a műveltebbek *r*-es alakot ejtenek, a nép fia, ha művelt kiejtésre törekszik, — igazán „hamis” analógiával — olyankor is *r*-et told be, amikor az jogosulatlan (SÜTTERLIN I, 276. l.); így keletkezhetnek a *maschieren* : *marschieren* viszonyának mintájára ily „hyperhochdeutsch” alakok, mint *ma-r-schine*, *ka-r-tholisch*, *kattun* mellett *ka-r-tun* (az erdélyi n. nyj.-okban is *karton*; KISCH, Nösner Wörter u. Wendungen 80. l.), s ily német nyelvjárási alak átvételéből magyarázódik a n. *kattun*-nak megfelelő m. *karton* is.

Más vidékeken, ahol az *r* eliziója nem szokásos, az emlékezetben élő egyéb *r*-es hangsorok hatása alatt is történhetett

a betoldás; pl. a *ka-r-ton*, *ka-r-naile* *r*-je esetleg a *kartoffel*, *kartätsche* stb. alakok hatása alatt.

3. Ezzel kapcsolatban említhetjük meg az *r*-fejlődésnek azokat az eseteit, amelyeket újabban gemináltak elhasonulásából magyaráztak. Az ilyen változás magában véve valószínűnek látszik; erre lehetne leginkább alkalmazni WUNDT mondatát, hogy a hangbetoldás csak módosított disszimiláció (I, 415). BRUGMANN a disszimilációról szóló fentemlített irataiban is említ ily természetű eseteket: pl. óind. *ss > ts*; az argoliszi görög nyj.-ban *ss > ks* (ἐναρμύσσαι > ἐναρμύζειν, προσφανίσσαι > προσφανίζειν), de hozzáteszi, hogy a két érintkező és azonos artikulációjú mássalhangzónak elhasonulása a különféle nyelvekben nem gyakori jelenség és hogy beálltának feltétele az, hogy a két elem között határozott nyomáshatár (szótaghatár) legyen („so muss eine deutliche Druckgrenze dazwischen sein — wie etwa bei *nn* in nhd. *können* —, damit dissimilatorische Änderung stattfinden kann“; Wesen d. Diss. 154 és IF. Anz. XXIV, 217). Jövevényszavaink körében a gemináltak disszimilációjából magyarázták az oly eseteket, mint a n. *hatz* > m. *harc*, n. *schatz*, *schatzen* > m. *sac(c)*, *sac(c)ol* > *sarc*, *sarcol*; ol. *piazza* > m. *piac* > *piarc*; n. *taschel* > m. *tassoly* > *tarsoly* (GOMBOCZ Z., Tört. Nytan: Hangtan II, 97); az utóbbi példánál mint érdekes találkozást megemlítem, hogy alapszáva, a n. *tasche* a vogtlandi (keleti frank eredetű) nyj.-ban szintén *r*-rel használatos: *darsch* (SÜTTERLIN, I, 271). Ez esetek többségében a BRUGMANNTól említett nyomáshatár feltehető, pl. *saccol*, *tassoly*; a n. *hatz* > m. *harc*-félékben azonban nem lelhető fel, s itt nincs is meg az a két azonos képzésű hang, amely azután — az artikuláció ismétlésének kikerülésével — hasonlótlanná válik. E példákban esetleg más, az *r*-fejlődést támogató mozzanatra gondolhatnánk, a hanghelyettesítésnek egy fajtájára: az említett német nyj.-i alakokban sajátos képzésű illabiális *ä* van, „mit zurücktretenden Mundwinkeln und stark genäherten Zähnen“ határozza meg közelebbről képzésmódját ZWIERZINA (HEILIGRE való hivatkozással; ZfdA. XLIV, 307); talán ennek az *ä*-hangnak sajátos akusztikai hatása alatt keletkezett a magyar alakokban az *ar* kapcsolat. Megjegyzem, hogy a m. *farsang* régiebb és nyj.-i alakjai *fassang*, *fasang* (NySz., MTsz.), s ezek megfelelnek a n. *fasching* (először 1283-ban *vaschanc*, KLUGE) alaknak; a m. alak *r*-jét magyar nyelvbéli változásnak szokás tartani (TMNy. 180. l.), így a GRIMM-féle szótár szerint is „ungr. entstellt in *farsang*“ (DWb. III, 1336). SCHMELLER bajor emlékből is idéz egy *farschung* alakot (I, 770).

4. Az *n* járulékhang. A német nyj.-okban hangsúlytalan szótagokban az *n* hang betoldása is előfordul, pl. *profitieren* helyett *profentieren*; *spediteur* > *spedentär* (SÜTT. I, 271), valamint az is, hogy *r* helyébe lép az *n*, pl. a már előbb

említett *desertieren* > *desentieren* változás, vagy *ouvertüre* > *ovendüar* (ZfdWf. XV, 239). Ez utóbbi eseteket egyszerű elhasznulásból vagy pedig *präsentieren*, *lamentieren*-féle alakok hatásából lehet magyarázni, — de úgyis, hogy az *r* kiesésével a hangsúlytalan *a* vokális helyébe a műveltebb ejtésre való törekvéskor nem az *r* hangot restituálták, hanem tévesen *n*-et, minthogy az *en* szótag redukált megfelelője szintén *a* volt. E mellett szól az, hogy a hangsúlytalan *en* és *er* szótagok ily felcserélése a másik irányban is történik: *barchent* mellett *barchet* (vö. m. *parget*) és elz. *barchert*. MENTZ így magyarázza a *man* mellett előforduló nyelvjárási *mer* névmási alakot is (*r* für *n* in unbetoner Silbe, ZfdWf. XV, 234).

Az *n*-fejlődés vagy legalább a vokálisnak nazalizálása tőszótagokban is előfordulhat: az irodalmi nyelvből is ismeretes a kfn. *sus*, *sust* > *sunst*, úfn. *sonst*-féle változás (esetleg az *umsonst* kapcsolatban beállott előreható hasonulás); nyj.-okban *genug* > *genung* is az előző *n* hatása alatt.

Egy a szóban levő következő nazális is hatással lehet a tőszótagra, pl. *pauken* > *pauken* (SÜTTERLIN I, 271); így magyarázható a n. *bajonett* > baj. *bangenet* (SCHM. I, 250), kar. *pangonēt* (LESSIAK 25) alakban is az *n* betoldása; ez a nazális alak, mely egyéb német nyj.-okban is előfordul (WEISE ZfhdMda. II, 246), a m. *panganēt*-nek is eredetije.

5. A nazális-fejlődésnek lehetnek azonban oly esetei is, amelyekben nem annyira lélektani, mint inkább fiziológiai okok forognak fenn. Már SCHERER utalt arra, „dass das heutige österreichische Landvolk stets geneigt ist *alle Vokale* zu nasalieren, d. h. der ausgeatmeten Luft den Weg durch die Nase offen zu lassen, so dass also Herabhängen des Gaumensegels im österr. Dialekte mit zu dem sprachlichen Normalstande der Organe gehört“ (Zur Geschichte der deutschen Sprache² 34). Ezt a megfigyelést MUTH is megerősíti (Die bair.-österr. Mda. 20. l.); SCHWÄBL szerint is a bajor nyj. sokszor oly esetekben is nazalizálja a vokalist, amikor a szóban nincsen nazális (Altbair. Mda. 33. l.). KAUFFMANN (162. l.) a sváb nyj.-ból említi a „spontán“ nazalizálás eseteit, újabban pedig MOSER általános felső-német sajtáságnak mondja a vokálisok nazális hangszínét („es handelt sich um die Tatsache, dass der Oberdeutsche und besonders der Altbairer, wie er überhaupt die Sprechmuskulatur nur lässig anspannt, nie einen festen Nasenverschluss bildet, weshalb bei ihm *jeder Vokal* eine leicht *nasale Färbung* besitzt“ ZfdPh. XL, 357). Azt hiszem, ezzel a jelenséggel kapcsolatban lehet keresnünk a m. *suhan-cár* (*swaynczar* 1491., OklSz.) szó *n*-jének magyarázatát. SZILY KÁLMÁN ismeretes szép cikkében (MNy. VIII, 362) e szónak a n. *Schweizer* szóval való kapcsolatát mutatta ki, s abban — valószínűleg ép az *n*-fejlődésre való tekintettel —

cseh-tót közvetítést emlegetett (364. l.). Erre a feltevésre azonban nincsen szükség: a nazális kimutatható bajor-osztrák alakokban is. SCHMELLER már a XV. századból idézi a *Sweynczer* alakot (II, 653); MARETA is (II, 54) több példáját idézi a *Schweinz* és *Schweinzer* alakoknak: az utóbbi előfordul már a XIV. századbeli Suchenwirt költőnél; egy 1519-iki írásban pedig ezt olvassuk: „In einer truhen 170 *Schweinzer degen*“, itt tehát épúgy svájci kardokról esik szó, mint az OklSz. 1491-iki adatában: „gladeus *Swaynczar*“. Megjegyzendő, hogy a Korabinsky-féle pozsonyi német szójegyzékben (Beschreibung v. Pressburg, 1782 körül) szintén előfordul a *Schweinzer* alak (128. l.).

Ezzel kapcsolatban esetleg a n. *laute* szónak megfelelő m. *lant* alakot is egy ilyen nazális hangszínű bajor-osztr. **launt*-féle alakra lehet visszavezetni. Fel lehetne azonban tenni azt is, hogy a nazalizálás a 'lantos' jelentésű n. *lautner* (baj. *lautnär* SCHM. II, 409) alakban állott be a második szótagbeli n hatása alatt, úgyhogy egy **launtner*-féle alakot ejtettek (vö. a perneggi nyj.-ban *lugnr* 'lügner' > *lungr* LESSIAK 25); a m. *lantos* alak (*lautos* mellett) amúgyis korábban tűnik fel emlékeinkben (1437-ben), mint alapszava a *lant* (csak 1544-ben). Így az n „betoldása“, melyet MELICH (Ortsn. u. Lehnw. 166) magyar nyelvi hangfejlődésül magyarázott, már az átadó nyelvben lehetett előkészítve.

V. Hangátvetés.

A hangok helycseréje vagyis az artikulációk egymásutánjának megváltozása, amit már a régi grammatika a metathesis nevével jelölt meg, kétségtől a hátraható hasonulással van rokonságban, amennyiben itt is egy következő hang anticipációja forog fenn, s a beszélő azután a kihagyott előző hangot utólag pótolja (WUNDT I, 415; BRUGMANN, Kurze vergl. Gramm. 39). Német jövevényszavaink egy részében kétségtől már az átadó nyelvben ment végbe a hangcsere: így a m. *lőcs* eredeti alakja kfn. *liuhse* (olv. *lūχse*) LESSIAK föltevése szerint a karintiai nyj.-okban hangátvetéssel **lūsχe*-féle alakká vált, ami később a hosszú ű diftongizálásával és *sχ* > *š*-fejlődéssel **leuše*-vé változott; ebből magyarázhatjuk egyrészt a stájer *leische* (SÜTT. I, 270 és 306), másrészt (affricatóval) a m. *lőcs* alakot; a perneggi ny.-ban *læiſn* (LESSIAK 133). Ilyen előzetes metathesisen (ol. *cavol fiore* > n. *karfiol*) alapszik a m. *karfiol* alak is. A m. *lecke* szót a TMNy. az olasz és latin eredetű szavak fejezetében tárgyalja (182. l.); ezzel szemben már régebben (Nyr. XXVII, 344) kifejtettem, hogy a magyar szó a n. *letzge* alakból származtatható, úgyhogy itt sem lehet magyar nyelvbéli hangátvetést feltennünk. Ellenben kétségtől magyar nyelvi hangcsere van a kfn. *kelich*, *kelch* > m. *keleh*, *kelh* > *kehely* változásban s a n. *æserin* >

m. *erszény* viszonyában. A kfn. *wīnzürle* (régibb *wīnzuril*) > m. *vincellér* változásban is hangátvetés foroghat fenn, bár erre az alakra valószínűleg a m. -*ér* képzőnek is volt hatása (LUMTZER—MELICH 262). Ugyanily hangátvetéssel van dolgunk az ol. *caporale* (a *capo* szóból), fr. *caporal*, régibb ném. *caporal*, népnyelvi *kapral*, kar. *khaprol* (LESSIAK 34), bécsi *khoprói* (GARTNER: Zfhdm. IV, 119) > m. *káplár*-féle változásban (az úfn. *korporal* < fr. *corporal* r-je a fr. *corps* hatásából magyarázódik, WEIGAND—HIRT *Korporal* c. a.). A n. *kohlrabi* (> ol. *cavolo rapa*), hienc *kalarabi*, bécsi *kholaráwi* (GARTNER: Zfhdm. III, 274) > m. *kalarábé* hangátvetéssel *karalábé* (MTsz.).

A mássalhangzóknak a metathesis útján keletkezett alakban való egymásutánjárva valószínűleg hatással van az, hogy az illető nyelvben a hangoknak milyen sorrendje szokott egyéb alakokban előfordulni; „bei metathetischer Neugruppierung der Laute — ügymond BRUGMANN — entsteht durch diese Änderung nie eine Lautverbindung, die nicht schon anderwärts in der betreffenden Sprache vorhanden wäre; man ist auf die entstehende Lautverbindung schon eingeübt. Es wirken somit hier reproduktive Elemente mit“ (i. h. 39. l.). BEHAGHEL a hangoknak metathesis útján keletkező sorrendjére nézve afféle szabályt próbált megállapítani, hogy az artikulációk olyan sorban helyezkednek el, amely a szájüregben hátulról előre halad („dass die Artikulationsstellen in eine Reihe verlegt werden, die im Ausatzrohr von hinten nach vorne fortschreitet“ 296. l.). BEHAGHEL példának egy része megfelelhet ennek a szabálynak (pl. kfn. *nádele*, *nádle* > *nálde*; n. *sklave* > nyelvj. *kšlaf*), — de már az előbb idézett német példák (pl. kfn. *liuhse* > nyj. **lūsxe*) sem alkalmazkodnak mind hozzá, sőt a *kšlaf* alaknak is kétségkívül helyesebb magyarázata az, hogy a nyelvjárásban a szókezdő *skl*-kapcsolat merőben szokatlan, míg a *kšl* elég gyakori (*g'schlafen*, *g'schliffen* l. MERINGER u. MAYER, Versprechen und Verlesen 82. l.), és bizonyára még kevésbé lehetne támogatni BEHAGHEL feltevését a hangátvetésnek más nyelvekből való nagyobbbszámú példáival.

PETZ GEDEON.

A Halotti Beszéd *unuttei* szavának magyarázata.

Eccaka ~ *iccaka*: 'nox'; bontsuk ezt a szavunkat részeire. Elején könnyű megismernünk a szintén 'nox' jelentésű, finnugor eredetű *éj* szót. E szónak nyelvemlékeinkbeli alakváltozatai közül ezeket találjuk eredetibbeknek: *é* ~ *í*, aminthogy az alsólozvai vogulok máig is úgy ejtik ki: *ī*. Nyilvánvaló, hogy az *éccaka* ~ *iccaka* szóban nem az *éj*, hanem az *é* ~ *í* alak van meg. Az *éccaka* utolsó alkotó része a *szaka*. E szó alanyi

töve *szak*, megfelelője a vogulban is: *sak*. Jelentése mind a vogulban, mind a finn és magyar nyelvjárások némely kifejezésében 'darab' (l. SZINNYEI, NyH.⁶ 154 és MTsz.). Ebből a jelentésből könnyen megérthető a 'rész' jelentés, a térnek valamely része (*észak* 'septemtrio'), vagy időnek valamely része ('nox'). A *szaka* egyes harmadik személyragos alak, az *éccaka* tehát olyan birtokosjelzős összetétel, mint a régi *éféli* 'media nox' az *éj* szónak szintén *j*-tlen alakjából és a *fél* szónak *-i* személyragos alakjából, mintha ezt mondanók: 'éj-fele'. Nemcsak napnak, hanem évszaknak is jelöljük részét a *fél* szóval. *Tavaszfél*t, *tavaszfélben*, *tavaszfél*l, *tavaszfél*l, *tavaszfél*l az jelentik, hogy: 'tavasszal, tavasz közepén, derekán, mikor már jól benn vagyunk a tavaszban'. A *-szaka* szónak is van ilyen alkalmazása; nemcsak azt mondják, hogy: *éccaka*, hanem azt is, hogy: *nyaratszaka*, *teletszaka*.

Ezek az alakok aztán megmutatják azt is, hogy az *éccaka* szóban az *é* és *szaka* közt van még egy *t* elem is: *é-t-szaka*. Nyilvánvaló, hogy ez a *t* nem a *szaka* szóhoz tartozik, hanem az *é*-hez: *ét*-. Ez az *ét*- nem alanyi *t*ő, nem monthatjuk azt, hogy: 'sűrű, setét az *ét*'; nyilvánvaló tehát, hogy az *ét*- nem az *é* > *éj* képzős alakja. Mi tehát? Az *ét-szaka* birtokosjelzős összetétel, az *ét*- rész a birtokosjelző, tehát a *-t* csak rag lehet, itt ez összetételben pedig csak birtokosjelző ragja.

Önmaga: elemezzük ezt a szót is. Összetétel ez is, utótagja épen olyan személyragos szó, mint a *szak-a*: *mag-a* (BUDENZ, MÚSz. 596; KERTÉSZ: MNy. VII, 5). Hát az előtagja? *Ön-maga* ugyanazt jelenti, mint *ő-maga*, nyilvánvaló tehát, hogy az előtag, *ön*-, az *ő* személynév más valamilyen alakja. Képzős alakja-e? Ilyen alanyi *t*ő: *ön*, nincsen; a helyett, hogy 'ő megy', nem monthatjuk azt, hogy 'ön megy'. Tudjuk, hogy az *ön*-t csak SZÉCHENYI tette nominativusszá 'Sie' jelentéssel (NyÜSz.). Ha pedig 'ő' jelentésű *ön* alanyi *t*ő nincsen, akkor az *-n* nem lehet képző. Milyen mondatrészt találjuk az *ön*-t, ha nem alanyul? Ime, birtokosjelzőül: *ön-maga*, *ön bűne*, *ön hibája*, *ön fia* stb. = 'ő-maga', 'az ő bűne', 'az ő hibája', 'az ő fia' stb. Nyilvánvaló tehát, hogy az *ön* az *ő* névmásnak birtokosjelzői minőségében *-n* raggal ellátott alakja. Nyilvánvaló, hogy az *-n* rag itt birtokosjelző ragja. (Másképp SZILÁSI: Nyelvészeti Tanulmányok I, 23, 30; MELICH: MNy. IX, 341. és M. Tárgyas Igerag. 63.)

Gyéren, de tisztán tünezik tehát élénk a régiségből két genitívusi rag: *-t* és *-n*.

Milyen eredetű lehet ez a két kihalt genitívusi rag? A feleletet élő genitívusi ragunk adja meg, a *-nak*, *-nek*. 'A koldúsnak szaladt a kutya': ebben a mondatban a *-nak* helyhatározórag. 'A koldúsnak pénzt adok': itt a *-nak* datívus ragja. 'A koldúsnak pénze elfogyott': itt a *-nak* genitívus ragja. Kétségtelen, hogy a *-nak* ragnak itt levő szerepei közül

a helyhatározói a legeredetibb, tehát ma élő genitivusi ragunk eredete szerint helyhatározórag (vö. ZOLNAI Gy.: NyK. XXIII, 165). Mi lehetett tehát a kiveszett *-t* és *-n* genitivusi rag is eredetileg? Semmi egyéb, mint helyhatározórag, hiszen nincsen is más eredetű *-t* és *-n* ragunk, mint ez a két jól ismert helyhatározórag. Ezek közül az *-n* helyhatározóragul él ma is, a *-t* azonban mint helyhatározórag már elavult, csupán partitivusi értéken át tárgyraggá válva él mai nyelvünkben. ('Kenyér**ből** eszik', 'kenyér**ben** eszik', 'kenyeret eszik' — mind helyhatározóragos tárgyak; vö. MELICH kézír. és HORGER: MNy. IX, 348.)

De hagyjuk ezt a kitérést! Menjünk tovább azon a nyomon, hogy *-n* és *-t* helyhatározóragunk valamikor a genitivus ragjául is szolgált.

A zürjénnek és votjáknak több élő helyhatározóragja is van olyan, mely lehet birtokosjelző ragja is, sőt birtokszó képzője is, olyan értékű képző, mint a magyar *-é* ezekben: *királyé, enyém, övé*. Például a *-li* raggal helyhatározó: *s a r li* 'cár h o z'; részes határozó: *mužik s i l i k i p l i š i s* 'az ember felelt neki'; birtokosjelző *v e v l i p o v o d a s k u t ſ i s i s* 'a l ó n a k a kantárszárába belefojtotta'; birtokszó: *š o r t ſ n i i s s i l i l o u e* 'a répa a z é l e s z' (I. SZINNYEI, FgrSprw.² 62; SZENDREY: NyK. XLVI, 85, 99, 118). Látjuk e példákön azt az utat, melyen a helyhatározórag eljut odáig, hogy nem más mondatrész bővítményének (birtokosjelzőnek) a ragja, hanem önálló birtokszó képzője. Fölvethetjük tehát azt a kérdést, hogy nem lett-e magyar helyhatározóragból is birtokképző, mint ahogy lett a zürjén *-li* irányragból.

Ezek: *-hoz, -nek, -ra* (< *rěa* névutóból), *-be* (< *belé* névutóból) élő helyhatározóragjaink, h o v á ? kérdésre felelők, mint a zürjén *-li*. Ha ezek hozzájárulnak a személynévmásokhoz, ilyen alakokat nyerünk:

<i>én-hozzá-m</i>	<i>én-nekē-m</i>	<i>én-rěa-m</i>	<i>én-belé-m</i>
<i>tē-hozzá-d</i>	<i>tē-nekē-d</i>	<i>tē-rěa-d</i>	<i>tē-belé-d</i>
<i>ő-hozzá</i>	<i>ő-neki</i>	<i>ő-rěa</i>	<i>ő-belé</i>

Ezek közül bizony egyik sem birtokszó. Tudjuk azonban, hogy ezek a ma élő, testes irányragjaink mind újabbak annál a finnugor eredetű elavult irányragunknál, melynek egykori magyar alakja ez volt: *-é*.

Tegyük csak a föntebbi alakokba amaz újabb ragok helyébe ezt az ősi *-é* ragunkat: milyen alakokat látunk akkor? Íme:

én-é-m
tē-é-d
ő-é

Vegyük sorra ezeket. Az *én* eredetileg nyílt *e*-jű volt, tehát ennek az *-é* ragos alakjának így kellett lennie: *eném*; meg is van ez kódexeinkben, s ebből fejlődött a mai *enyém*. A *tēd*

nyelvjárási alak, köznyelvi változata a *tiéd* > *tied*. Az ő eredetibb alakja **öv* lehetett, tehát *ő-é* helyett ilyen alakot várhatunk: *övé* —, s csakugyan ilyent ismerünk. Ime, rábukkanunk tehát ezekre az *-é* helyhatározóraggal alkotott alakokra: *enyém*, *tiéd*, *övé* — ezek pedig már csakugyan birtokszók. Tehát nemcsak zürjén irányraggal, hanem magyar irányraggal is származtak birtokszók.

A zürjénben azonban nemcsak *hová?*, hanem *hol?* kérdésre felelő helyhatározórag is lehet birtokosjelzőnek ragja és birtokszónak képzője (t. i. a *-len* rag). A *hol?* kérdésre felelő magyar *-n* helyhatározóraggal alkotott *ön* is lehet nemcsak birtokosjelző, hanem birtokszó is.

János I. 11: et sui eum non receperunt.

MünchC. 169: es *önnei* (olv. *önnei*) *nē* fogattac

ÉrsC. 1: Es *eeñney* (olv. *énnei*) *ewtett* bee nem fogadaak

DöbrC. 272: es *vet ővei* (olv. *övéi*) bel nem fogattac

A MünchC. nyílt *è*-vel jelöli az *önnei* *-ei* végzetét, tehát az az *-ei* (ejtsd: *-ei*) nem lehet más, mint az egy birtokos-, több birtokra mutató harmadik személyrag (mint: *vén-ei*-ben), úgyhogy szótó az *önn-*, az *n* hangnak olyan megnyúlásával, amilyent egyebütt is tapasztalunk a helyhatározó *-n* > *-nn* ragon. Ha pedig nézzük az eredeti latin szöveget (*sui*) és annak DöbrC.-beli fordítását is (*övéi*), akkor látjuk, hogy a MünchC.-ben amaz *önn-* ugyanazt jelenti, mint az *övé*. Az *önn-ei*-ben is ugyanaz a jelentésű személyrag van, mint az *övé-i*-ben, csakhogy egyikben a ragnak *-ei*, a másikban *-i* alakja (vö. *vén-ei* és *vén-i*). Az **ön* > *önn-* tehát a helyhatározó *-n*-nel alkotott birtokszó.

Tudjuk, hogy a helyhatározó *-n* > *-nn* rag sokszor megismétlődik némely szó végén. Így van a régi nyelvben: *jel* — *jelēn* > *jelēnnen*; *titok* — *titkon* > *titkonnan*; *fő* — *fönn* > *fönnen*. Érthető tehát, hogy a helyhatározó *-n*-nel keletkezett genitívusi *ön*-nek van elemismétlődéssel *önnön* alakja is: *önnönmaga*, *önnön büne*, *önnön hibája*, *önnön fia* stb. = '*ön*-maga', '*ön* büne', '*ön* hibája', '*ön* fia' stb. Amint pedig van genitívusi *önnön*, úgy van *önnön* birtokszó is. Ugyanazt a bibliai részt, melynek előbb többféle fordítását láttuk, az ÉrdyC. (113) így fordítja:

es az *ewnnöny* (olv. *önnöni*) *ewteth* bel nem fogadaak

Ez az *önnön-i* ugyanazt jelenti, mint *önn-ei*, ugyanazt, mint *övé-i*.

Azt a jelenséget is ismerjük, hogy a helyhatározó *-n*-hez hozzá szokott tapadni néha a helyhatározó *-t* > *-tt* is. Így van *fönn* és *fönt*, *benn* és *bent*, *benn-e* és a régi nyelvben *bennētt-e*. Ime példák ez utóbbi alakra:

mendennel kyffebnek aloytyauala magat leny Ewnewnbenne
(olv. *önnön-bennētte*, értsd: 'magában') mendeneftewlfoguan pokolnak leny meltot JókaiC. 71 | Eufrolina kedeg *ön bennette* Idest

intra fe, monda NádC. 417 | Iefws kedygh efmegh fohazkodek v
bennette ÉrsC. 76

Azt kérдем mármost: milyen változatát várhatjuk az *ön* alaknak úgy, ha *-n* ragjához odakapcsolódik a *benn* > *bennött*-módjára a *-t* > *-tt* rag is? Hiszen láttuk, hogy genitívusi ragul egykor nemcsak az *-n*, hanem a *-t* helyhatározórag is szolgált. Az *ön-ö*-tővéghangzóval veszi föl a locatívusi *-n*-et: *önnö-n* < *önö-n*, tehát *-ö*-tővéghangzóval veheti föl a locatívusi *-tt*-t is: **önö-tt*. Föltehető tehát, hogy *övéi* helyett régen nemcsak azt mondták, hogy: *önn-ei*, locatívusi *-n* > *-nn-el*, hanem azt is, hogy: **önött-ei*, locatívusi *-n* + *-tt*-vel. Amilyen viszony van a *benne* és *bennette* között, olyan volna az *önnei* és **önöttei* között. Ha mármost csakugyan élt volna ez a szó a HB. korában, ugyan hogy ejtették volna? A mai rövid *ö*-k helyén *ü*-ket látunk a HB.-ben, tehát annak írója így ejtette volna ki: **ünüttei*. És hogyan írta volna? Az *ü* hangot *u* betűvel jelöli, tehát így írta volna: **unuttei*.

Aminthogy úgy is írta: *unutte i cuczicun iov felevl iochtotnia ilezie wt* — olv. 'ü n ü t t e i küzikün jöv felül joxtotnia íleszje üt' — értsd: 'övéi között jobb felől iktatni támassza föl őt'.

Eljutottunk így a HB.-nek egyik olyan szavához, melyet eddig nem sikerült megközelítenünk, nem még akkor sem, mikor némely tréfás kalauz kitalált különös szó segítségével ördögös módon egyszerre röpitett volna oda bennünket (MNY. V, 360). Nyelvünk régi adatai voltak a mi útjelzőink, azokról olvastuk le minden újabb lépés után, hogy merre haladjunk tovább. Útközben nem egyszer szemünkbe tűnt egy-egy régóta erősen álló oszlop, melyről a finnugor nyelvhasználatnak egy-egy tétele intett felénk, hogy térjünk el csapásunktól jártabb ösvények felé. Most, hogy célhoz értünk, még mindig állnak azok az oszlopok, és szabályosan bevészt tételeik azt kérdezik tőlünk, miért kerültük meg őket. Azt hiszem azonban, a felelet megvan abban az eredményben, hogy célhoz értünk.

E könyv ünnepeltjének, a finnugor nyelvtudomány vezérének, mindig szíven való gondja volt a finnugor nyelvek legrégibb összefüggő emlékének, a Halotti Beszédnek, titkai firkészése. Az ő nagy és sikeres tudományos munkássága iránt mutatunk tiszteletet akkor, mikor kis erővel is kísértgetni merjük az ő egyik kedves tárgykörének nagy föladatait.

MÉSZÖLY GEDEON.

Négy sz-szel bővülő v tövű igéről.

A különböző nyelvek igerendszerében többnyire azoknak az igeeknek a ragozása rendhagyó, amelyek leggyakrabban fordulnak elő. Ide tartozik a magyar nyelvben többek között az *sz* hanggal bővülő *v* tövű igeek nagy része is: *lesz, tesz, vesz, visz,*

eszik, iszik. Ez igék rendhagyó ragozását már régi nyelvtan-íróink észrevették, s az újabb nyelvtudomány is sokat foglalkozott velük (a különböző magyarázatok ismertetését és sok adatot kódexeinkből l. PÁNYI: NyK. XLII, 174—219). Utoljára KRAUTER FERENC vette ezeket az igéket alapos megfigyelés alá „A v tövű igék” c. értekezésében (NyK. XLII, 317—39). Megállapítása szerint a *v* az *sz-szel* bővülő *v* tövű igékben eredetileg csakis az elbeszélő multban volt meg, s itt is *ű*-re megy vissza; ez pedig a melléknévi igenév képzőjével azonos. Az *ű>v* változás a tárgyas ragozású elbeszélő mult két alakjában (*tevé, tevék*) indult meg, melyekben a mult idő jele is megvolt, s innen hatolt el azután a *v* analógiás úton egyéb alakokba is. Így keletkezett a régi *lők, löl, lönk, lőtök* mellett *levék, levél, levénk, levétek; tőm, tőd, tőtök* mellett *tevé, tevéd, tevétek* stb. A végzett mult (*tettem*), a főnévi igenév (*tenni*), a jövő idő (*tend, majd teend, tejend*), a feltételes mód (*tennék*), a felszólító mód (*tegyek*) alakjaiban a mód- és idő-jelek, illetőleg képzők az egyszerű tőhöz (*te-, le-, ve-, vi-, e-, i-*) járultak. A jelen időben pedig *sz* gyakorító képző járult a tiszta tőhöz.

Ez igék azonban nemcsak a *v* és *sz* megléte vagy hiánya szempontjából feltűnők, hanem közülük négynek (*tesz, vesz, lesz, eszik*) főképp a régi változataiban a többeli magánhangzó fejlődését illetőleg is különös jelenségeket tapasztalunk. Ma ugyanis *ő-ző* nyelvjárásainkban ez igék különböző alakjai általában *ő*-vel (*tőszöm, vőszöm, őgyem* stb.), *é-ző* nyelvjárásainkban *é*-vel, az *e-zőkben* pedig *e*-vel fordulnak elő. A kódexek korában egészen más volt a helyzet. Ha a kódexeinkben előforduló összes, az *ő, ő* hangok betűivel jelölt változatokat megfigyeljük, arra az eredményre jutunk, hogy egyes igealakok (a *v* nélküli elbeszélő mult és a végzett mult) nem *ő-ző* kódexeinkben is leggyakrabban *ő, ő*-vel vannak meg, a legtöbb igealak azonban még *ő-ző* kódexeinkben is csak ritkán, a jelen idő és a felszólító mód pedig csupán elvétve fordul elő *ő* jelöléssel.

Igy, ha csakis a nagyobb terjedelmű kódexszövegeket vesszük tekintetbe, csupán a *v* nélküli elbeszélő mult és a végzett mult van meg *ő, ő* jelöléssel és pedig túlnyomó többségben a következő kódexíróknál:

AporK. I., Ap. mélt., BécsiK. I—II., BodK., CornK., CsemTör., CzechK., DebrK. I., V., DomK., ÉrdyK., FestK., GömK. IV., IX., GuaryK., HorvK., JordK., KazK. II—III., Kriszt. é., LázK. VI., LobkK. III., MargL., MünchK., NagyszombK., PeerK. I—II., PéldKv. I—III., SzékelyudvK. I—II., TelK. II—III., WeszprK., VirgK.

Pl. a BécsiK. I.-ben: *tőn* 6, 36, 47, 48, 59; *tőttem* 77, 303; *tőtlet* 4, 24, 78, 100, 101; *tőtéd* 30; *tőtéd* 77; *tőt* 15, 38, 41, 42, 89; *tőtuala* 5, 8; *tőtőnc* 25, 100; *ioltőtő* 35; *tőtētec* 1; *tőtēnec* 69; *vőn* 14, 71, 78, 80; *mėguőn* 14; *vőnec* 1; *vőtēduolna* 78; *eluőt* 73;

eluótuala 46; *vóttó* 38, 104; *elvóttó* 97; *megvóttékuala* 97; *lón* 1, 19, 25, 26, 36, 37*, 46*, 81, 286, 287, 288, 289, 303*, 304; *Lón* 20; *löttel* 30; *lót* 7, 8, 30, 32, 38, 54, 61, 72, 286; *Lót* 31, 32; *Lót* 32; *lótuala* 74; *löttönc* 99; *löttec* 88; *löttekuala* 43, 71; *löttenec* 46, 72, 99*, 164; *öttém* 80; *öttetec* 303. A BécsiK. II.-ben: *tón* 130, 140, 152; *tónec* 147, 171, 282; *töttem* 311; *töttel* 128*, 156, 236, 241, 274; *tötted* 128, 140, 245, 263; *tót* 106, 135, 139, 156*, 196, 208, 294; *tóttó* 105, 241; *töttönc* 155; *töttüc* 128; *töttetec* 224; *töttec* 191; *töttenec* 182, 198; *uók* 311; *uón* 167; *vón* 227; *eluöttem* 297; *vót* 120, 258; *uót* 231; *vóttó* 264, 265, 281; *uóttó* 283; *vöttönc* 225; *eluöttetec* 209, 249*; *vöttec* 320; *eluöttec* 108, 248; *vöttenec* 307; *lón* 123, 152*, 170, 173, 226*, 240, 243, 293, 302, 306; *Lón* 153, 168, 293, 302; *löttem* 197, 235; *löttel* 281; *lót* 153, 154, 156, 176, 179, 180, 190*, 191, 193, 201, 203*, 238, 245, 246, 266, 267, 270*, 277, 290, 299; *Lót* 174; *lötnc* 267; *lótuala* 293; *löttönc* 129, 310; *löttetec* 187, 221; *löttenec* 114, 189, 191*, 193; *Löttenec* 187, 192; *megónec* 175; *öttem* 158; *óttó* 203, 205, 220; *megóttó* 203*; *öttec* 190. A MargL.-ban: *tevl* 211; *tevn* 4, 115, 116 (összesen 43-szor); *tevnek* 107, 155, 161, 183, 216; *tevttem* 31; *tevtted* 133, 208; *tevt* 28, 30, 61, 105, 107, 184, 203, 214; *tevttek* 72, 104, 105, 107, 124, 156, 183; *tevttenek* 99, 104, 106, 108, 180; *vevn* 129, 149, 167, 173, 180, 188; *tevtte* 7, 229; *levn* 34, 35, 45, 67, 74, 93, 106, 108, 129, 133, 177, 197*, *levt* 20, 127, 129*; *levttenek* 75. A VirgK.-ben: *tewm* 45; *tón* 107; *tót* 110; *tewt* 132; *tótek* 108; *tótenek* 116; *vewn* 39; *veuted* 35; *wót* 102; *uewtnek* 135; *vótte* 101; *vótek* 118; *lón* 107; *lót* 103.

Többi kódexíronknál is a *v* nélküli mult idő alakjai leggyakrabban az *ö*, *ő* jeleivel fordulnak elő, ezek mellett itt-ott egyéb *ö*-zö adatok is találhatók.

Igy a JókaiK.-ben a *tewk* 18, 158; *tewm* 48; *tewn* 16, 67, 92, 143, 145; */tewn* 150; *tewnek* 83, 106, 154; *tewtem* 25, 33; *tewtel* 32, 34, 149; *tewtell* 148; *tewted* 47, 149; *tewt* 62, 75, 92, 110; *tewtuala* 48, 102; *nemtewt* 49; *tewtetek* 89; *tewtek* 98, 103; *tewttenek* 113; *vewk* 74; *vewn* 8, 87, 129; *vewnek* 142; *vewttem* 78; *vewteluolna* 32; *vewted* 32; *vewteduolna* 32; *ezebeuewtuolna* 36; *vewttuolna* 78; *vewtuolna* 100; *vewtewk* 52; *-lewn* 22, 25, 28, 63, 69*, 72, 86, 152, 155, 156; *lewnec* 28; *lewnek* 86; *lewt* 31, 76, 157; *lewtleni* 14; *lewtlenny* 69; *lewtuala* 158; *lewtlett* 139; *lewttek* 124; *ewnek* 99; *ewte* 77; *ewtekuala* 76 mellett megtalálhatók a következő *v*-s elbeszélő-mult alakok is: *tewue* 23*; *-vewue* 6, 9, 54, 80, 88, 142; *ewuek* 76.

Egyéb kódexekben a következő *ö*-zö alakok fordulnak elő a *v* nélküli mult alakokon kívül:

Ap. mélt.: *tóneck* 38; BattyK.: *vóue* 401; DebrK. III.: *tónnód* 405; *tónne* 429; *töend* 413; *tóhet* 422; *tóhetót* 448; *óthete* 452; *vónnód* 435; *vónne* 392; *vónnóik* 484; *lónne* 399, 400; DebrK. VI.: *vóue* 626; DöbrK.: *megóve* 187; ÉrsK. I.: *ógyónk* 11; ÉrsK. III.: *tewwew* 367; *tewwekerth* 369; *lewwen* 375; FestK.: *Vewd* 117; KazK. I.: *Uóue* 22; LázK. IV.: *tówe* 85; *vówe* 70; LázK. V.: *tóue* 144; NádK.: *tóni* 654; PozsK. I.: *tózek* 34; TelK. I.: *lónnód* 124; TelK. II.: *tónnóm* 262; TihK. *tóne* 145; *lónne* 196, 197; WeszprK.: *tódbe* 66; VitkK.: *tóuókert* 13; *tóuókert* 22; *iótóuókert* 46; *tóuókne* 106; WinklK. I.: *lewwewk* 97; *lónne* 273.

Mindezek az igealakok azonban e kódexekben is túlnyomólag az *e* hangok jeleivel vannak meg. A helyzet tehát az, hogy a *v* nélküli elbeszélő mult és a végzett mult alakjai nem *ő-ző* kódexeinkben is legnagyobbbrészt *ő*, *ő* jelöléssel fordulnak elő, viszont a többi igealak az *ő-ző* kódexekben is rendszerint az *e* hang jeleivel található meg. Itt tehát nem olyan nyelvjárás szerint való *ē* ~ *ö* váltakozással van dolgunk, mint egyéb *ē* ~ *ö* hangzós szavak esetében, hanem ez igékben a jelenség okát alkalmasint az igék egyes alakjainak régibb kettéválásában kell keresnünk.

Áttérve most a *tesz*, *lesz*, *vesz*, *eszik* igék régi *e* jelölésű alakjainak megfigyelésére, az *e* hang nyíltsági fokára vonatkozólag a BécsiK.-ben találunk felvilágosítást. E kódex ugyanis a *tend*-féle jövő idő és a *tehet*-féle képzős igealakok kivételével e négy ige összes egyéb alakjaiban rendszerint a zárt *ē*, *é* hangoknak megfelelő jelölésmódot mutat. Példák: *tēzi* 25; *lēzēn* 37; *vēzlec* 7; *Tējen* 1; *tēge* 3; *tēj* 62; *lēj* 4; *ēgel* 5; *vēge* 40; *lējēn* 40; *lēnne* 9; *ēuēc* 5; *tēuēnc* 99; *vēuē* 5; *vēuēc* 21; *tēnnētēc* 2; *tēnni* 88; *tēnnem* 8; *vēnni* 62; *ēnni* 90; *lēnni* 55; *tēuēc* 323; *lēuēn* 7; *Vēuēn* 8; *Vēd* 9; de: *tend* 113; *vendic* 21; *mēgvendēd* 8; *lend* 5; *tehetfēgedben* 100; *vehetic* 113; *lehet* 15; *teitendētēc* 101. (A *v* nélküli elbeszélő mult és a végzett mult mindig *ő*-vel fordul elő.) Az ErdyK. és a JordK. pedig a BécsiK. *ē* jele helyén rendszeren *ee*-t írnak, ami e kódexekben szintén a zárt-ság jele.

Látjuk tehát, hogy a *tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik* igék *e*-féle betűkkel jelölt alakjainak legnagyobb részében az *e* hang zárt. Ez által még feltűnőbbé válik ez igealakokban előforduló *ő* jelölés csekély volta. *Ė-ző* kódexeink rövid *ē*-jének *ő-ző* kódexeinkben ugyanis nagyrészt *ő* felel meg. Jelölhet azonban a BécsiK. *ē*-je hosszú *é*-t is. Az *é*-t illetőleg pedig a régi magyar nyelvben azt tapasztaljuk, hogy rendszerint olyan esetekben váltakozik *ő*-vel, amikor *ēu* kettőshangzóra megy vissza; sőt ilyenkor az *ő* az *é*-t erősen háttérbe is szorította. Nem váltakozik azonban az *é* *ő*-vel akkor, ha a későbbi *é* ~ *i* váltakozást részben megelőző *ēi* kettőshangzóból származik, vagy ha ómagyar *ē*-ből keletkezett megnyúlás útján.

Van több olyan kódexünk is, amelyek a betűkettőzéssel a magánhangzók hosszúságát szokták jelölni. E jelölésmód azonban többnyire rendszertelen. Legpontosabb a FestK.-ben, elég gyakori azután még az ErsK.-ben is, de több más kódexben is megtalálható hol sűrűbben, hol ritkábban. E kódexek vallomása a szóban levő igealakokra vonatkozólag a következő:

Igen gyakran fordulnak elő *ee*-vel a jelen idő alakjai.

Pl. *theezek* ErsK. 300; *teezók* CzechK. 62; *leezek* FestK. 11; ErsK. 117, 303; *teez* ErsK. 3; WinklK. 96; *veez* CornK. 300; *Leez* ErsK. 468; WinklK. 193; *leezs* FestK. 240; *teezen* ErsK. 3; WinklK. 131; *weezen* FestK. 13; ErsK. 528; *leezen* FestK. 159; NagyszK. 101;

cezen ÉrsK. 556; *teezwkn* ÉrsK. 147; *leezwkn* ÉrsK. 167; *teeztek* ÉrsK. 3; *leeztek* ÉrsK. 128; *teeznek* ÉrsK. 3; MargL. 91; *veeznek* KeszthK. 89; *weeznek* ÉrsK. 476; *leeznek* FestK. 11; ÉrsK. 527; *ceznék* PéldKv. 15; MargL. 105; *téézem* SzékK. 77; *eezem* MargL. 117; *teezed* ÉrsK. 532; *theezód* WinklK. 281; *eezed* FestK. 86; *teczy* ÉrsK. 2; KazK. 197; *veezi* NagyszK. 101; *weezy* ÉrsK. 178; *cezy* ÉrsK. 177; SzékK. 339; *teezywk* ÉrsK. 577; *veezzerk* HorvK. 81; *veezyók* ÉrsK. 220; *weezythek* ÉrsK. 180; *eezythek* FestK. 112; *cezytók* CzechK. 145; *theezyk* ÉrsK. 80; *veezyk* WinklK. 138; *weezyk* ÉrsK. 152; *veezlek* WinklK. 152.

Gyakori az *ee* a felszólító módban is.

Pl. *leegyek* ÉrsK. 419; *teej* ÉrsK. 167; NádK. 181; *weegy* ÉrsK. 141; *leeg* LobkK. 246; KulcsK. 66; *leegy* ÉrsK. 170; *teegyen* ThewrK. 288; *theegyen* ÉrsK. 174; *leegyen* FestK. 308; *leegen* ÉrsK. 538; *léégénk* SzékK. 41; *leegyetek* ÉrsK. 161; *léégenek* SzékK. 57; *éégyenek* SzékK. 95; *cegem* WinklK. 146; *weegyed* ÉrsK. 518; *tééje* SzékK. 49; *veéje* ÉrsK. 258; *veege* WinklK. 123. A *gy* nélküli 2. személyű felszólító alak is előfordul *ee*-vel: *teed* DebrK. 27; DomK. 86; *veed* DebrK. 502; ÉrdyK. 95; SándorK. 3; *veedd* WinklK. 151; *weed* ÉrsK. 289; *weedh* LányiK. 49; *eed* ThewrK. 55.

Elég gyakori *ee*-vel a *v* hangzós elbeszélő mult, a főnévi, határozói és melléknévi igenevek, ritkább az *ee* a feltételes módban.

Pl. *theewe* ÉrsK. 134; *tééwéék* SzékK. 52; *veeve* WinklK. 122; *weeweek* ÉrsK. 3; *weewenck* ÉrsK. 15; *cewek* KulcsK. 42; *teenny* LobkK. 7; *theenem* ÉrsK. 296; *teenném* CzechK. 124; *leenny* WeszprK. 147; *leenni* SzékK. 353; *eennón* WinklK. 289; *theewen* ÉrsK. 161; *leewen* WinklK. 178; ÉrsK. 448; LobkK. 283; *lééwen* SzékK. 41; *weewen* ÉrsK. 15; *weeween* ÉrsK. 128; *wééwén* SzékK. 79; *theewík* ÉrsK. 153; *leewí* CzechK. 64; *veennec* ÉrsK. 374.

Itt jegyezzük meg, hogy a jelen idő, a *gy*-s felszólító mód, a határozói és a jelenidejű melléknévi igenevek már kódexeink korában is előfordulnak *i*-vel: *thyzek* DebrK. 502; *lizék* DöbrK. 34; *lizen* TelK. 254; *tizi* DöbrK. 287; *tiğ* DöbrK. 82; *lygyetek* DebrK. 542; *tivin* TelK. 261; *tivók* DöbrK. 48. Sylvesternél a *v*-s elbeszélő mult *i*-ző alakjára is találunk példát: *tiue* UT. I. 77; *tiuek* uo. (vö. TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 37).

Mindez adatok alapján arra a megállapításra jutunk, hogy kódexeink korában a *tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik* igék többeli magánhangzójú ejtismódjainak megállapításánál a jelen időben, a *gy*-s és a *gy* nélküli felszólító módban, az elbeszélő mult *v*-s alakjaiban, a főnévi, határozói és a jelenidejű melléknévi ige-névben, továbbá a feltételes módban kiindulópontul csakis a zárt, hosszú *é* szolgálhat. Ez az *é* hang *i*-ző nyelvjárásainkban *i*-vé kezd átalakulni, tehát amaz *é* ~ *i* nyelvjárás szerint való hangváltakozás részesévé lesz, mint az ómagyar *ēi* kettős-hangzós szavak. Másrészt az *é* rövid *ē*-vé is kezd átalakulni elsősorban kettőzötté váló mássalhangzók előtt (tehát *ténék* > *tēnnék*, *téni* > *tēnni*, *téd-el* > *tēdd-el*), majd analógia útján egyéb

alakokban is, s ilyenkor *ő-ző* nyelvjárásokban az *ē* helyén *ö* is kezd — bár ritkán — jelentkezni (*tönnék, tönni, tödd-el, töve, tövő, tözők, tögyök*), tehát ez alakok így lassanként az *i > ē ~ ő* hangváltozás hatáskörébe jutnak. E jelenség magyarázza meg ez igealakok *ő-ző* változatainak csekély voltát.

A BécsiK.-ben nyílt *e*-vel jelölt jövő idő is előfordul *ee*-vel, ezt azonban kettős *e-e*-nek kell olvasnunk, mivel csak így fejlődhetett a *tejend* alak. A *tehet*-féle alakok *ee*-vel a magánhangzók hosszúságát is jelölő kódexeinkben nincsenek meg, a BécsiK.-ben jelölt nyílt *e* hangjuk tehát csaknem általános lehetett. A DebrK. III-ban előforduló *tēend, tōhet*-féle alakok vagy *e* kódex erősen *ő-ző* voltának, vagy a *tōn, tōtt*-féle alakok analógiás hatásának eredményei, amit egyébként a többi említett ritka *ő-ző* alaknál is feltehetünk. A *tend > teend > tejend* és a *tehet*-féle alakoknál tehát kódexeink korában nyílt rövid *e*-ből kell kiindulnunk.

A hosszú magánhangzót kettőzéssel jelölő kódexek azonban megadják a feleletet arra a kérdésre is, miért van a végzett mult alakjaiban is leggyakrabban *ő*-féle jel. Főképp erősen *ē-ző*, de néha *ő-ző* kódexeinkben is a hosszú *ő*-nek is többször *ē* felel meg. Így előfordul a *tōn, lōn*-féle *v* nélküli elbeszélő mult gyakran *ee*-vel is jelölve.

Pl. *week* KeszthK. 20; *KulesK.* 20; *leek* KeszthK. 68; *KulesK.* 49; *ĒrsK.* 262; *teel* KeszthK. 36; *theel* *ĒrsK.* 118; *ThewrK.* 111; *weel* *ĒrsK.* 140; *leel* *CzechK.* 155; *GyöngyK.* 7; *PozsK.* 44; *ThewrK.* 187; *teen* *DebrK.* 520; *ĒrsK.* 127; *KeszthK.* 116; *SándK.* 28; *ween* *ĒrsK.* 544; *FestK.* 267; *KeszthK.* 29; *leen* *ĒrsK.* 455; *NagyszK.* 101; *teenek* *ĒrsK.* 105; *theenek* *ĒrsK.* 157; *leenek* *CzechK.* 142; *ĒrsK.* 564; *KulesK.* 57; *weem* *ĒrsK.* 111; *weed* *KeszthK.* 36; *KulesK.* 64; *LobkK.* 344; *ThewrK.* 281.

Ilyen *ee*-re találunk azonban példákat, még pedig főképp a 3. személyű vagy igeneves alakra vonatkozólag a végzett multban is:

teet *DebrK.* 12; *veet* *WinklK.* 124; *weeth* *ĒrsK.* 417; *KeszthK.* 22; *leet* *SándK.* 37; *leeth* *ĒrdyK.* 468; *veettel* *SándK.* 32; *veettek* *SándK.* 2; *leeth* *LobkK.* 203; *leet* *LobkK.* 240.

Íme tehát a végzett mult is hangzott kódexeink korában *ē*-vel; ennek ajakhangzós megfelelője azonban *ő*, s így az *ő* hang jeleivel írt adatok egy részét *ő*-vel is olvashatjuk. Ez áll különösen a JókaiK.-re és a Virg.K.-re, mivel ezek ez igék után a *t-t*, mint a közölt példákból láthatjuk, igen gyakran nem kettőztetik meg. Hogy azonban az *ő* itt *ő*-re megy vissza, azt elsősorban az *ő* jelekkel írt adatok nagy sokasága bizonyítja, mivel a régi *ēu*-ból lett *ő* még erősen *ē-ző* kódexeinkben is gyakran ez alakjában van meg. Ezért nem találunk a BécsiK.-ben egyetlen egy *ē-ző* végzett mult alakot sem. Az *ő ~ ē* a mult idő *t* jelének megkettőződése után rövid *ő ~ ē*-vé alakul át, s e változásnak legtovább az alanyi ragozású 3. sze-

mélyű alak áll ellen, amelyben a *t* még egyszerű maradt. Tehát mind a két mult idő XV—XVI. századbéli változatainál $\ddot{o} \sim \acute{e}$ -ből kell kiindulnunk.

Csak teljesség kedvéért említjük meg, hogy e mult alakokban itt-ott az \ddot{u} , \acute{u} hang jelei is feltűnnek (pl. *lwtem* VirgK. 120; *twt* VirgK. 28 stb. Gyakori első nyomtatványainkban). Ezek, hacsak \ddot{o} , \acute{o} -t nem jelölnek, amaz $\ddot{o} > \ddot{u}$, $\acute{o} > \acute{u}$ változás példái, mely a XV—XVI. sz.-i magyar nyelv egyéb szavaiban is kimutatható.

A *tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik* igék többeli magánhangzójának ejtismódjai tehát a következő alapejtésmódokból magyarázhatók: a *v* nélküli elbeszélő multban és a végzett multban, valamint a mult idejű melléknévi igenévben $\ddot{o} \sim \acute{e}$ -ből, a jövő időben és a *-het* képzős alakban *e*-ből, az összes többi igealakban pedig *é*-ből. Ahhoz a kérdéshez jutottunk, mikép magyarázható meg ez az alakulás nyelvtörténetileg, miféle ómagyar előzményekre megy vissza.

Tekintetbe véve egyfelől a magyar magánhangzórendszer változásait, másfelől az analógiás lehetőségeket, azok az ómagyar tövek, melyek e négy ige fejlődésének alapjául szolgáltak, csakis a következők lehetnek: *tē-*, *vē-*, *lē-*, *ē-*. Ezek közül a *tē-* *tō ē*-je alighanem már finnugor örökség (vö. pl. finn *tekee* \sim *teen*; észt *tege-*; mordvin *tejems*, *tejums*, *tejims*, *tijems*; l. bővebben NyK. XLIV, 384). Az *ē-* töből alakult két változat: *eneyc*, *emdul* a HB.-ben is előfordul. Finnugor változataiból épűgy, mint a *vē* *tō* esetében is (l. bővebben NyK. XLIV, 384) nehéz a többeli magánhangzó ősalakjára következtetéseket vonnunk. A *lē-* *tō* azonban a *liūnti* $>$ *lēvente* fejlődés alapján (l. GOMBOCZ: MNy. XII, 305—310) még az ómagyar kor elején *li-* volt, az analógia ereje azonban csakhamar többeli magánhangzóját is a három rokon ige magánhangzójának megfelelőleg átváltoztatta.

E négy ómagyar *tō* meglétének legfőbb bizonyítéka azonban az, hogy belőlük az összes középmagyar változatok könnyű szerrel levezethetők:

1. A *tē-*, *vē-*, *lē-*, *ē-* tövek régi melléknévi igeneve: *tēū*, *veū*, *lēū*, *ēū* szolgált alapul a kétféle mult idő képzéséhez (pl. *tēuk*, *tēūl*, *tēyn* stb. s *tēūt*). Az ómagy. *ēū* \ddot{o} -vé változott; ez történt e mult alakokban is, csakis az elbeszélő mult tárgyas ragozásának egyes- és többesszámú 3. személyében maradt *ē*, mivel itt az \acute{u} , amint ezt KRÄUTER is magyarázta, *v*-be ment át (*tēvé*, *tēvék*). E két alakból került analógiás úton, amint láttuk, a *v* egyéb alakokba. E *v*-s töből alakult a későbbi jelenidejű melléknévi igenév és a határozói igenév is.

2. A felszólító mód képzője, γ szintén a *tē-*, *vē-*, *lē-*, *ē-* tövekhez járult. Az egytagú *d* végű igék analógiájára azonban igen hamar háttérbe szorította a *d+j* ($<\gamma$) egyesüléséből keletkezett *gy* hang, mely a négy igetőhöz járulva a felszólító

mód jelévé lett. A régi γ -s felszólító alakból magyarázhatók azonban a *téd* > *tëdd*-féle alakok, melyek *é*-je hangtörvény-szerűleg vezethető le *ëyë* hangcsoportból. A *téd* > *tëdd* ~ *tëgyed* ~ *tëgyed* váltakozás analógiájára azután lassanként a többi ige is a tárgyas ragozás 2. személyében kettős alakot fejlesztett ki (l. bővebben MNy. XXI, 39. kk.).

3. A jelenidő *sz* gyakorító képzővel alakult. Ómagyar ragozatlan változatai tehát a következők voltak: *tész*, *vész*, *lész*, *ész*. Az egytagú szavak *ë*-je azonban a tövégi magánhangzó lekopása után megnyúlt. Ezt látjuk pl. a *négy*, *vér*, *lélk* > *lélék* szavakban (vö. HORGER: MNy. X, 7. kk.; GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan III, 29. §.). Ilyen egytagú alak volt ez igéknél eredetileg a 3. személy is, azután a 2. személy, melyekből kiindulva az igéket jellemző erős kiegyenlítődésre való törekvéssel az *é* a jelenidő többi alakjába is átment. Hasonló alakulás történt a felszólító módban is az egytagú 2. személyű *tëgy*-féle alakokból kiindulva. A kiegyenlítődés azonban itt nem állt meg, hanem mint egyéb igéknél, úgy e négy igénél is több más igealakra áterjedt (feltételes mód, az elbeszélő múlt *v*-és alakjai, a főnévi igenév, határozói igenév). Hasonló jelenséget tapasztalunk a *mënni* ige történetében is, melynek pl. a FestK.-ben a következő alakjai is megtalálhatók: *meegyen* 232, 239, 318; *meegyewnk* 187, 281; *meene* 50, 74, 226; *meeneef*- 66; *meeneef*- 281; *meenth* 74; *meent* 167.

4. Nem terjedt át az *é* az *-nd* képzős jövő időre (**tënd*-) s a *-het* képzős igealakra (**tëhët*). Ezekben az *ë* a magyar magánhangzók egy fokkal való nyiltabbá válásának korában nyílt *e*-vé változott. Lehetséges azonban az is, hogy az *-end* képző hatásának s a *-het* képzőből kiinduló nyilthangzós illeszkedésnek is volt itt szerepe.

5. Az *é* hangzós igealakok *é*-je az *i*-ző nyelvjárásokban *i*-vé kezd átalakulni, másrészt azonban oly időjelek és képzők előtt, melyek mássalhangzója kettőzötté válik, lassanként *ë*-vé alakul át (*tëni* > *tënni*, *tënék* > *tënnék*), mely később azután egyéb alakokra is áterjed (*tészek* > *tëszek*, *tëgyek* > *tëgyek* stb.) Az *ë* hang *ö*-ző nyelvjárásokban itt-ott *ö*-vé is kezd átváltozni. E változást később nagyban elősegíti, hogy a végzett múlt *ö*-je is a *t* megkettőződése folytán megrövidül, s így a többi igealakkal analógiás kapcsolatba jut.

6. A hosszú ideig különváltan fejlődő igealakok így ismét egységes mederbe jutnak, s többeli magánhangzójuk az igealakok legnagyobb részében a három fő nyelvjárási változat szerint *ë*, *ö* vagy *e* lesz.

A *tesz*, *lesz*, *vesz*, *eszik* igék *e* fejlődése tehát megmagyarázza azt a jelenséget, miért fordul elő kódexeinkben az igealakok egyik csoportja túlnyomólag *e*-féle jelekkel, másik része pedig leggyakrabban az *ö*, *ő* hangok jeleivel. Bizonyos következtetéseket vonhatunk azonkívül kódexeink idetartozó példái-

nak olvasására vonatkozólag is. Így, mint láttuk, az egyszerű *e*-vel írt adatok jó részét is *é*-nek olvashatjuk főképp a jelen időben, a felszólító módban és a határozói igenévben, a végzett mult egyszerű *ö*-vel jelölt adatait pedig főképp a régibb kódexekben, a ragtalan alakban még azután is, részint *ö*-vel. Nyelvemlékeink olvasására nézve tehát nem biztos útmutatónk a mai köznyelv, erre a kérdésre is elsősorban maguk a nyelvemlékek adnak feleletet.

LOSONCZI ZOLTÁN.

A képzők életéből.

A képzők története a tőlük formált szavak történetével szoros összefüggésben van. Jelentésük gyarapodása és mindenmű változása a tőlük formált szavak jelentésváltozásából indul ki. Ha tehát bizonyos képzőkkel formált szócsoporthoz formáló elemeinek történetét az illető szavak jelentéstörténetével kapcsolatban vizsgáljuk, nemcsak a jelentéstanra, hanem a képzők jelentésének fejlődésére nézve is tanulságos eredményeket kapunk.

A jelentéssiklás (l. Szily-Emlék 11. és GOMBOCZ, A magyar tört. nytan vázl. IV. Jelentéstan. Pécs, 1926. 92. l.) jelenségei közt van egy tüneténycsoport, mely a fenti szempontból igen tanulságos, t. i. a cselekvést jelentő főnevek csoportjának jelentésváltozása. E szócsoporthoz általában jellemző a jelentésbeli mozgékonyosság: a jelentés gyakori átsiklása a vele társult más képzetre. E sajátosság az illető szavak jelentésének alaptulajdonságából magyarázható: t. i. abból a közeli kapcsolatból, melyben ez a jelentés egyfelől a belső tárggyal mint okozattal vagy eredménnyel, másfelől a külső tárggyal mint a cselekvés célpontjával, továbbá a hellyel, ahol a cselekvés történik s végül az alannyal mint cselekvővel, mint okozóval van. Érthető, hogy az ilyenmű szavak jelentése oly gyakran átsiklik a cselekvésről az eredményre, helyre, tárgyra és alanyra.

A cselekvést jelentő névcsoport ilyenmű jelentésváltozása más nyelvekben is gyakori. DARMESTETER *metonymia* név alatt (La vie des mots. Paris, 1925. 62—63. l.), PAUL pedig az átvitelek között emlékezik meg e szócsoporthoz (Prinzipien der Sprachgesch.⁴ 100. l.). Az egész jelenség a képzetek érintkező képzettársulásán alapul s a következő csoportokat különböztethetjük meg benne.

1. Jelentéssiklás a cselekvésről a cselekvés eredményére (a belső tárgyra). Pl. az *álom* szavunk mindmáig jelent 'alvás'-t (Az alomból felserkenuen. CornC. 47. Édes a hajnali álom. Nd.) és jelentéssiklással 'álomkép'-et (Látánac álmod. MA: Bibl. I, 37. Irtóztatók koronként álmaim. Petőfi). A *munka* jelent 'munkálkodás'-t (Az vr isten titeket

munkanekwl el eltet. VirgC. 51. Nagy munkába vagyok, sietek. Petőfi) és 'a munkálkodás eredményé'-t (Mi a te kezeidnec munkái vagyunc. Kár: Bibl. I, 465. Nem lehet az gonosz; mert a te munkád. Berzsenyi). A mű szavunk jelentése régen 'opera, arbeit' is volt (Cristusnak kepe embery műnelkül dychön yrattatoth. PeerC. 4. Műnek eorül az kert. KBécs. 1572. A6), ma csupán a cselekvés eredményét jelenti (Olvastam, költőtárs, olvastam művedet. Petőfi). Ugyanez a jelenség tapasztalható más nyelvekben is. A latin *natio* jelent 1. 'születés'-t és 2. 'nemzet'-et. A német *Schnitt* 1. 'vágás, metszés' és 2. 'szelet'. A francia *bâtiment* 1. 'építés' és 2. 'épület' (DARMESTER i. m. 62). Néha az eredményben a mennyiség megjelölése jut kifejezésre: két *kötet* könyv, egy *szelet* sajt, egy *harapás* kenyér.

2. Jelentéssiklás a cselekvésről a cselekvés (külső) tárgyára. *Étel* eredetileg azt jelentette: 'evés', ma: 'az, amit eszünk'. *Hit* 1. 'hívés' (Midőn más élő beszédénec hiszünk, hit, hitel az. Com: Jan. 67) és 2. 'az, amit hiszünk, vallás' (Református hit. Hitehagyott. Elhagyta ősei hitét.). Épigy a latinban: *potio* 1. 'ivás' és 2. 'ital'. A franciában: *conserve* 1. 'megőrzés' és 2. 'megőrzött dolog (hús, gyümölcs)' (DARMESTER i. m. 62).

3. Jelentéssiklás a cselekvésről a cselekvés helyére. *Lakás* 1. 'das wohnen' (Idegen országban lakás: peregrinitas C.) és 2. 'lakosztály, lakóház'. *Járás* 1. 'das Gehen' és 2. 'a megyének egy része' (csengeri járás Szatmár megyében). A németben: *der Gang* 1. 'menés, járás' és 2. 'folyosó, tornác'. A franciában: *allée* 1. 'menés, járás'; 2. 'fasor (mint sétahely), folyosó' | *entrée* 1. 'belépés, bevonulás'; 2. 'bejárat, kapu'.

4. A cselekvésről a cselekvőre: *Menet* 1. 'menés, itus' (Hozyaa menetwnkőn ewrwl. ÉrdyC. 577b) és 2. 'menők csoportja' (A menet a temető kapujában megállott). *Forrás* 1. 'fervor, sieden' (Ha az forro víztől el szitod a tüzet, forrásától megál. Vás: CanCat. 105) és 2. 'földből kifolyó víz, fons, wasserquelle' (A hegy alatt egi igen joh fooras vala. DebrC. 119). A franciában: *assaisonnement* 1. 'fűszerezés' és 2. 'fűszer' (DARMESTER i. h.).

Mint hogy a képző jelentése a szó jelentésében éli a maga életét, a nomen actionis képzők történeti vizsgálata arra vezet rá, hogy e képzők a fentebb említett jelentésbeli mozgékony-ság következtében rendesen nem maradnak meg szigorúan az ő eredeti jelentésükben, hanem más jelentést is fölvesznek.

Vizsgáljunk néhány nomen actionis képzőt a szavak jelentéstörténetével kapcsolatban.

I. Az -at, -et képző.

E képző eredetileg nomen actionis képző volt. A XVI. századig olyan szerepet töltött be s akkora divatja volt, mint

ma az *-ás, -és* képzőnek. A nyelvújítás ezt az elavult képzőt még egyszer fölelevenítette és igen sok új szót alkotott vele, de olyan élő képzőnek, mint az *-ás, -é*; többé nem tekinthető (vö. GOMBOCZ, Magyar Tört. Nytan. II. Alaktan. Könyomat. 211—2). A vele formált élő és elavult szóknak egy része mindvégig megmaradt 'cselekvés' jelentésűnek. Ilyenek: *üdvözlét, köszönet, próbálat, cselekedet, fordulat, szolgálát, bocsánát, szünet, tisztelet, bírálat, igyekezet, virradat, vadászat, kárhozat, bánat, szeretet, gyűlölet, utálat* stb. Az elavultak közül: *kinzat, aratat, rettenet, születet, változat, vallat* (= vallás), *ölelet, sietet, üldet* (= üldözés), *pusztulat, alkonnyodat, hullat* (= hullás), *alélat, földindulat* stb. Ez utóbbi szavakat ma mind *-ás, -és*-sel formáljuk.

Az *-at, -et* képzős főnevek igen nagy része azonban idők folytán jelentésváltozáson ment keresztül, s e változások legnagyobb része okról okozatra, cselekvésről annak eredményére (belső tárgyra) való jelentéssiklás.

foganat: 1. 'foganás, conceptio' (Zent fyad foganatyanak ydeyen. PozsC. 46); 2. 'siker, efficacia, Erfolg' (Minthogy a vasnak a vason nem volt foganatja. Fal: TÉ. 637)

kereset: 1. 'quaesitio, das suchen' (Int isten országa és annak igazsága keresetire. Zvon: Post. II, 177); 2. 'quaesitum, verdienst' (Panaszos kereset. Csik. Gy. 37. Igyunk, igyunk egy keveset, Hadd oszoljon a kereset. Népd.)

förtözet: 1. 'fertőzés, berutítás' (Az hazassaag testnek förtözeettye. SándC. 32); 2. 'tisztátalanság, immunditia, schmutz' (Te benned förtözet auag zepplő ninčen. NagyszC. 350)

főzet: 1. 'főzés, coctio, das kochen' (S. Janos olayban főzete [= főzése] MünchC. 5); 2. 'quantum semel decoquitur' (Attam három főzet kapoztaert. Ol. Nád. 40) és 'decoctum' (Szép asszony főztéből enni. Bodzafőzet. CzF.)

futamat: 1. 'cursus, lauf'; 2. 'stadium' (NySz.)

gondolat: 1. 'cogitatio, reputatio, das bedenken' (Paranczola, hogy my vrvnknak vr Jesus Cristusnak gyczeretyre gondolatnalkewl kerewlnek valamyt. JóкаиC. 136. Vö. még: *meggondolat* 'consideratio' NySz.); 2. 'cogitatum, gedanke' (Zurzavar gondolatok ezek MA: Tan. 163)

gyalázat: 1. 'gyalázás' (Mynden bozzusagot, gyalazatot, zidalmat, valamit tudnak raita tenni, mind el teuek. WeszpC. 78. Az isten az ű nevenek gyalazattiat el nem szenuedi. Fél: Tan. 553); 2. 'szégyen' (Hasonloval pántolodni veszedelmes, alábbvalóval gyalázat. Fal: NU. 297)

épület: 1. 'épülés, aedificatio' (Embery nemzetnek hasznalatiara es epwletire. VirgC. 17); 2. 'építmény, aedificium' (Épület avagy ház. Com: Jan. 124)

mozdulat: 1. mozdulás, motus, bewegung' (AporC. 12); 2. 'momentum' (NySz.)

igézet: 1. 'igézés, fascinatio'; 2. 'igézés által előidézett betegség' (L. NySz.)

üzenet: 1. 'üzenés, nunciatio'; 2. 'nuncium, nachricht'

ütközet: 1. 'conflictus'; 2. 'offensio' (NySz.)

művelkedet: 1. 'cselekedet' (MünchC. 23, Apoc. 67 stb.); 2. 'mű, opus, werk' (Te művelkedetid vagwnk TelC. 257, továbbá: BécsiC. 37, Apoc. 64)

használat: 1. 'használás, hasznára levés' (Ystenec segedel-meuel valamynemew hasznalatott ew kewzewtték tezewnk. Jókaic. 36); 2. 'haszon, nyereség' (Ne gyonyorkodtessenek ez földi hasznalatok es ne őrwengyetek ez wylagy nyereségeknék. ÉrsC. 210 b.)

jelenet: 1. 'megjelenés' (Scent michal ielenete. MünchC. 5. Ninē ol' reitec, ki megnem esmertetic es ielenetre ne i'yyōn=non in palam veniat. MünchC. 126); 2. 'jel. signum' (Isteny jelene-teket es vilagoseytasokat. DomC. 129. Teegy en velem yeleneteth yoban=fac mecum signum in bonum. KulcsC. 108). Mai jelen-tését lásd a NyUSz.-ban.

furat: 1. 'terebratio, das bohren'; 2. 'terebratum, bohr-loch' (NySz.)

készület: 1. 'készülés, előkészítés' (Kő falockal megkör-nékézéc ő faluiokat wyadalnac kőzöletére=in praeparationem pugnae. BécsiC. 15); 2. 'főlszerelés, készítmény' (Semmi készület nem volt, mely könyű ülest adhatot volna [a szamarakon] Christusnak. Zvon: Post. I. 13. Sok egyéb czifráknak munkás készülete. Gyöngy: KJ. 6)

öklelet: 1. 'szarvas állatok öklelése' és 'mérkőzés, pár-viadal'; 2. 'oldalnyilallás' (Farkas mag jó öklelet ellen, chalán-bol vött viz igen használ öklelet ellen. RMK. I, 323)

szakadat: 1. 'szakadás' (Scent Peter vasa zakadatta. WeszprC. Kalend. 8); 2. 'lyuk, nyílás' (Senki sem ereztí vy otromba poztonac folfat o ruhaba, mert ki zakazta magát es a zakadat nağob lezen. MünchC. 29)

tekintet: 1. 'tekintés, nézés' (Vala az angelnek tekintete mykeppen vellamas. CornC. 105); 2. 'látvány' (Ezeellyen veze-delmes tekeentethnek helyeere előwe vonyaak zent Demeter vytezt. ÉrdC. 594)

látat: 1. 'látás' (Ez nag kenodnak latatya. GyöngyC. 17. Testi zemnek latatya. Ozor: Christ. 35); 2. 'külszín, vminek a külseje' (A bűdös babuk az ő külső láttatjára nézve némellyek-től királyi madárnak ítéltetik. Misk: Vkert 440) és 'eventus, erfolg'

ismeret: 1. 'ismerés, cognitio' (vö. megismeret); 2. 'tudo-mány, szerzett ismeret' (Hasznos ismeretek. Gyarapítja isme-reteit.)

járat: 1. 'járás, utazás'; 2. 'propositum, ziel' (Yarattokat nem mondhatom gonoznak. ÉrdyC. 579. My járatban volnak. ÉrdyC. 449b)

teremtet: 1. 'teremtés, creatio, schöpfung' (Teremtetnec kezdetetől foguan. MünchC. 91); 2. 'teremtvény, creatura, geschöpf' (Menneknec istene, vizeknec teremtdő es minden teremtetéknec vra. BécsiC. 31)

tökélet: 1. 'elhatározás' (Ura lón az szent Jó b tökéletinek. RMK. IV, 53); 2. 'siker' (Ninczen dolgo toknac tökéleti. MA: Bibl. V, 27)

vétkezet: 1. 'vétkezés' (Naponkedualo vetkezetimben. VitkC. 30); 2. 'vétek, bűn' (Az rezögseg vetközeto k nec a nna. NádC. 124)

fogadat: 2. 'fogás, captura, fang' (Vessetec tū halotocat a fogadatra. MünchC. 117); 2. (más alapjelentésből változva:) 'acceptum' (GyfGl.) és 'votum' (AporC.)

kövezet: 1. 'kövezés' (Zent Isthwannak köwezety. ErdyC. 207b); 2. (a nyelvújítástól újraalkotva) 'kőből készült utcaburkolat'

felekezet: 1. 'coitus, beischlaf'; 2. 'genus, geschlecht, art' (NySz.)

Ezek en kívül egész sereg, a cselekvés eredményét jelentő -at, -et képzős szó mutatható ki már a kódexek korából. Bár ezeknek eredetibb 'actio' jelentését szótárainkból idézetekkel nem bizonyíthatjuk, joggal következtethetjük, hogy e szavak szintén jelentéssiklással jutottak 'eredmény' jelentésükhöz, tehát eredetileg 'cselekvés' jelentésűek voltak. Ilyenek pl. *héjázat* (tectum), *magzat* (foetus), *végezet* (finis), *termet* (a ma is élő 'gestalt' és 'termény' vö. Egyél a föld termetiből. Mel: Préd. 119), *foglalat* (captivitas, gefangenschaft), *ajánlat* (opfer, victima), *ábrázat* (simulacrum, bild és gesicht), *ítélet* (judicium), *födözet* (amictus; bedeckung), *mozdulat* (momentum), *falat* (frustum), *felelet* (responsum), *szelet* (segmentum, schnitt), *nemzet* (gens), *ragadozat* (praeda), *szántat* (ager), *nevezet* (nomen), *rü tet* (exstasis), *parancsolat* (befehl), *példázat* (exemplum) stb.

Az -ás, -és képző már a kódexek korában is él, mai virágzására azonban csak lassankint jut el. A XVI. századtól kezdve az -at, -et mint nomen actionis képző lassankint visszaszorul. Calepinus tolmácsa és Molnár Albert korában még élénken érzik ugyan nomen actionis jelentését, de vele cselekvés jelentésű szót már csak elvétve képeznek. Pl. *koronázat* (coronatio. XVI. század), *idézet* (citatio. XVII. század). Az 'actio' jelentésű -at, -et képzős szók nagy része elavul, kipusztul. Felváltja őket az -ás, -és-sel formált nomen actionis. A megmaradtak közül is igen soknak elavul 'actio' jelentése, hogy -ás, -és képzővel éledjen föl ismét. Így aztán idővel az -at, -et képzőnek 'eredmény' jelentése jut túlsúlyra, s életét e jelentéssel folytatja tovább. A XVI—XVII. század nyelvművelői már ezzel a jelentéssel képeznek analógia útján

a nyelv bővítésére *-at*, *-et* képzős új szavakat. Ezek a szavak tehát már nem természetes jelentéssiklás útján jutottak 'eredmény' jelentésükhöz, hanem a főtebb rajzolt nyelvtörténeti folyamat következtében megváltozott jelentésű képző kezdett eredeti jelentésétől eltérő, új úton haladni. Az e tájban keletkezett szók tehát már a szóképzés rendes útján képezett *-at*, *-et* képzős származékszók. Ez új szók legnagyobb része Calpinus tolmácsának, Molnár Albertnek, Geleji Katona Istvánnak, Apáczai Csere Jánosnak, Megyesi Pálnak a nevéhez fűződik. (Vö. még SIMAI ÖDÖN: MNy. IV, 12, 108.) A NySz.-ből egész sereg ilyen szót jegyeztem ki. Ime egynéhány: *aranyozat* (vergoldung), *rendelet* (deliberatum. C.), *kötőzet* (ligamen, band, verband. MA. és ACsere), *tetőzet* (tectum. Com.), *torkolat*, *pártázat*, *felhőzet*, *fiaza* (fetus, brut. GKat.), *fellegzet*, *fonat* (geflecht. Megyesi), *fuvalat* (ihlet. GKat.), *ivat* (soboles, brut. GKat.), *párázat*, *tenyészet* (fetus ingenii. GKat.), *szinelet* (superficies) stb.

Természetes, hogy a nyelvújítás e megváltozott jelentésében kapván az *-at*, *-et* képzőt, egész sereg 'eredmény' jelentésű szót alkotott vele. A nyelvújításkor keletkeztek pl.: *adat*, *burkolat*, *cáfolat*, *dolgozat*, *fegyverzet*, *fogat*, *fokozat*, *fűzet*, *hódolat*, *javaslat*, *kötet*, *emelet*, *mondat*, *okozat*, *sorozat*, *szervezet*, *vonat* stb. (l. SZILY, NyŰSz. függeléke).

Az *-at*, *-et* képzőnek egyéb jelentésárnyalatai is vannak. Eredményként néha a cél van megjelölve, pl. Mi *járatban* vagy? Itt nincs semmi *kereseted* (= keresni valód. Szamoshat, Egri). Máskor a térbeli vagy időbeli mennyiség: egy *főzet* pászuj, egy *ütet* tapló, egy *vetet* széna (= adag. Egri), két *kötet* könyv, egy *pillanat* alatt, egy *falat* kenyér, egy *sütemet* liszt, egy *futamat* (mint távolság), egy *csöppenget* víz (Jókai C.), egy *szelet* sajt, egy *türet* vászon stb.

Jentéssiklás a cselekvésről a cselekvés helyére és idejére: *napkelet* 1. 'a nap felkelése'; 2. 'a felkelés ideje és helye' | *támadat* 1. 'keletkezés'; 2. 'napkelet' | *kikelet* 1. 'exitus' és 'germinatio'; 2. 'tavasz' | *kerület* 1. 'kerülés'; 2. 'környék' (l. NySz.). Továbbá: *kelet* (átkelőhely a folyón, übergang. NySz.), *kanyarulat*, *csavarmenet*, *bejárat*, *kijárat*, *lejárat* (pl. a pincébe).

Jentéssiklás a cselekvés alanyára v. eszközölőjére: *kísértet* 1. 'megkísértés'; 2. 'kísértő, rossz lélek' | *menet* 1. 'menés'; 2. 'menők csoportja'. Továbbá: *kíséret* (kísérő személyzet) | *állat* (létező, lény) | *környezet* (a környező dolgok, személyek).

A cselekvés (külső) tárgyára: *áldozat* 1. 'áldozás'; 2. 'akit v. amit feláldoznak' | *kenet* 1. 'kenés' (Az Apostoli kenet nem utolfo kenet volt, hanem még az után megis gyógyult a' meg kenettetett Ember. Szöllősi: Bainok Davidka. Kassa, 1668. 448. 1.); 2. 'kenőcs, unguentum, amit az emberre kennek'

(Hozának drága keneteket) | *lélekzet* 1. 'lélekzés'; 2. 'a belélekezett levegő' (NySz.), *markolat* (nyél).

II. Az -ás, -és képző.

Ez ma az igazi, élő *nomen actionis* képző. A vele képzett cselekvés jelentésű szavak tenyészte mindennapos. *Jövés, ivás, evés, alvás, ütés, nyelés, hallgatás, pipázás, címezés, lökés, ugrás, bicskázás, karmolás, korcsmázás, betyárkodás, olvasás, tanulás, korcsolyázás, labdarugás, mérkőzés* stb. Közöttük vannak igen régi, kódexek korabeli szavak, s tenyészetük napjainkban is folyton tart.

Amde a vele képzett szavak nagy része nem csupán eredeti 'cselekvés' jelentését őrzi, hanem új jelentése is fejlődött a fent ismertetett jelentéscsoportok szerint. Ezek az újonnan fejlődött jelentéscsoportok azonban a szavak természetes jelentésváltozásának eredményei. Nagyon kevés olyan eredmény vagy bármely más jelentésű -ás, -és képzős szó van, melynek ne élne egyúttal eredetibb 'actio' jelentése is. Az -ás, -és képzőnek e jelentésváltozásokkal kapcsolatos újabb jelentését nyugvó (virtuális) jelentésnek nevezhetnők, mely akkor válnék igazi élő jelentéssé, ha vele újabb jelentésterülethez tartozó szavakat a szóképzés rendes analogikus útján, tehát az eredeti 'actio' jelentés fokát átugorva teremtenénk. Erre azonban e képzőnél példát nem tudnék említeni.

Jelentéssiklás az -ás, -és formájú főneveknél is a cselekvésről a cselekvés eredményére történik leggyakrabban. Ime egy csoport ebből a tüneményből: *rakás* (1. Nem ért a széna rakásához. 2. Kicsi rakás többet vár.) | *tojás* (1. A tyúk a tojás után pihenje ki magát. 2. Ússél rá két tojást.) | *vágás* (1. Ott voltam a fának a vágásánál. 2. Rút vágás [=sebhely] van a homlokán.) | *alkotás* (1. 'alkotó cselekvés'; 2. 'kész mű') | *töltés* (1. 'erfüllung'; 2. 'gát'). Ilyen szavak továbbá: *forradás* (sebhely) | *hófúvás* (szélről összefútt hőtömeg) | *vonás* (comma) | *darálás* (zabdara. Szamoshát, Egri) | *kerékvágás* (a kerék nyoma a kocsiúton) | *pattanás* (fakadék a bőrön. Szamoshát, Egri) | *hasadás* (rés a deszkán) | *ásás* (a régi nyelvben 1. 'das Graben' és 2. 'árok, der Graben' NySz.) | *habarás* (liszt- és tejhabarék) | *nyílás* (rés) | *termés* (fructus) | *kelés* (geschwür) | *pörsenés* (a bőrön) | *borítás* (nagyobbacska folt a lábbelin. Szamoshát, Egri) | *ráadás* (pótlék) | *rántás* (pörkölt liszt- és zsírkeverék) | *szántás* (felszántott föld) | *hidlás* (istálló üreges padlózata) | *rontás* (boszorkánykeverék vkinek a megétetésére. Szamoshát, Egri) | *vesztés* (méregféle. „Olyan savanyu, mint a vesztés“, mondják a Szamosháton) | *jövés* (a fa sarjadzása. Szamoshát, Egri) | *nyitás* (virág pl. a rózsafán. Szamoshát, Egri) | *szűrés* (szűrő érzés.

Szúrásokat érez a mellében) | *hülés* (meghülés által keletkezett betegség).

Az átsiklás egyik jelentésről a másikra történhetik egyrészt nagyon lassan, másrészt mindjárt a szó keletkezésekor. Pl. az *osztály* szó nagyon sokáig osztozást, felosztást jelentett; 'classis' jelentése újabbkeletű. De már pl. a *karcolás* szónak 'karcolt seb' jelentése (Karcolás van az arcán) a szó keletkezésével egyidőben is létrejöhetett.

Itt is találkozunk olyan változással, mikor az eredményben a mennyiséget jelöljük meg: Egy *futamódás* ide a falu. Egy *rakás* pénz. Három *fogás* volt ebédre. A szoba hossza hat *lépés*. Egy *falás*, egy *harapás* kenyér. Adj egy *szippantást*. Egy *szempillantás* alatt. Nem *maeskaugrás* ide Debrecen. Két óra *járás* ide Szatmár. A régi nyelvben az elavult *futamás* jelentése 1. 'cursus' és 2. 'stadium'.

A cselekvő alanyra történt átsiklás e szókban: *forrás* (föld alól kibugyogó, [régiesen] kiforró víz) | *fojtás* (ami a puskaport a csőben lefojtja) | *fedés* (fedél).

Átsiklás a külső tárgyra: *kötés* a seben (az az anyag, melyet rákötünk), *töltés* (az, amit a puska csővébe töltünk).

Átsiklás a helyre: *lakás* (1. 'das wohnen'; 2. 'lakosztály, lakóház') | szatmári *járás* | *ülés* (ülőhely a kocsin) | *szállás* (megszálló hely) | *állás* (szín-féle, korcsmák és vásárterek mellett a kocsik és lovak részére) | *menés* (a határnak egy szakasza. Nincs több ilyen buza ezen a *menésen*. Szamos-hát, Egri).

III. A *-tal*, *-tel* (*-atal*, *-etel*) képző.

Ez az elavult képző csak néhány szavunkban él. Érdekes, hogy a vele formált szók csoportjában az 'actio' jelentés maradt meg uralkodó jelentésnek, jelentéssiklás csak egy-két szóban történt.

Cselekvést jelentők: *jövetel* (bejövetel, kijövetel, eljövetel) | *menetel* (be-, ki-, elmenetel) | *hozatal* (behozatal) | *vitel* (véghezvitel, újabban: *kivitel*, eredményt is jelent) | *létel* | *vétel* (búcsúvétel, fővétel, számvétel stb.) | *tétel* (kár-tétel, vallástétel, bizonyágtétel stb.).

Átsiklás a cselekvésről az eredményre:

hivatal: 1. 'hívás' (A sátánt hívod elől? Nem vár ű hivatalt, mert sokszor itt toppan. Czegl: OrszRoml. 472. Jöjj el, uram Jézus, egy hivatalunkra. Szamos-hát, Egri; karácsonyi köszöntőversből.); 2. ma élő jelentése: 'tiszttség, megbízatás' és 'hivatalos helyiség' (Megyek a hivatalba.)

ravatal: 'rovás' jelentése az eddig ismert adatokból nem mutatható ki, de kétségtelen, hogy megvolt. Kimutatható

jelentései a cselekvés eredményére vonatkoznak: 'adó' és 'koporsó-állvány', továbbá a cselekvés helyére: 'adóval megrótt hely'.

Jelentéssiklás a cselekvésről a cselekvés külső tárgyára:

étel: 1. 'evés, esus, opsonatus' C., 'comestio, esio' MA. (Ételnek ydeye. JóкаиC. 84. Valaminek utálva való étele és itala. Párizp.: PaxC. 138); 2. 'az, amit eszünk, az evés tárgya' (Asztalon az étel.)

ital: 1. 'ivás' (Nè lasson téged az embér, miglen ételét es italat még végeziendi. BécsiC. 6. Tön nagy italt Atilla ió keduében. Gosár: MagyB. E4); 2. 'az, amit iszunk; az ivás tárgya' (Istenek asztalára méltó ital.)

IV. A *-mány, -mény* képző.

Ez épen ellentéte az előbbi képzőnek abban a tekintetben, hogy 'actio' jelentése csaknem mindenik képzett szavában kihalt. A nyelvtudomány meg is állapította róla, hogy tipikus 'eredmény' képző (HALÁSZ IGNÁC: Nyr. III, 536 és SIMONYI, TMNy. 494). A régiségben nem volt valami nagy divatja (SZILY: MNy. XV, 93); a nyelvújítás óta azonban se szeri, se száma a *-mány, -mény* képzős, eredmény jelentésű névszónak. A régi nyelvből kimutatható, hogy a *-mány, -mény*-nek cselekvés jelentése is élt, sőt olyan vele formált szavunk is van, mely mindmáig megőrizte eredeti cselekvés jelentését:

tetemény: jelentése a legrégibb adatoktól kezdve máig 'cselekvés, actio' (Iratus non affectu, sed effectu *tetemenue*l. SermDom. II, 472. A myt mondanak zauokal, azth nem tezyk tetemenyekel. VirgC. 38)

hagyomány: 1. 'elhagyás, egyoldalú válás, repudium' (Valaki elhagánğa ő feleséget, ágğa annac hağomannak levelét. MünchC. 22) és 'törvényben való elmarasztalás'; 2. továbbá 'meghagyás, parancs'

ragadomány: 1. 'elragadás, raptio C., MA. Lábai gyorsak vóltak a tolvajlásra és ragadományra. Pázm: Préd. 163. Jószágok ragadományát víg ortzával nézték (Uo. 265); 2. 'zsákmány, praeda, beute'

sérelmény: 'sérülés, megsérülés, laesio' (Lészen lábadnak ott sok sérelménye. GyöngyD.: Cap. 640—l. NySz.).

Csak eredmény jelentésben ismeretesek a régiségből: *adomány, keresmény, szülemény, tudomány, vetemény* (SZILY: MNy. XV, 93). A képzőnek már eredmény jelentésével alkottak a XVII. század nyelvművelői is néhány *-mány, -mény* képzős szót: *alitmány, faragmány, képzemény, vesztemény, küldemény, hozomány, szerzemény, termény, varromány* (SIMAI: MNy. IV, 111). Végül a nyelvújítás egész sereg szavunkat: *bizomány, cselekmény, díszitmény, élmény, eredmény, festmény, hirdetmény, választmány, vélemény* stb. (l. NyÚSz. 399—400).

Hely jelentésű a régiségből: *tartomány* (vmihez tartozó terület).

A cselekvés külső tárgyát jelenti az igen régi: *gyujtomány* ('heizmaterial'; l. SZILY: MNy. XV, 93).

A cselekvő alanyt jelenti: *jövemény* (advena), *örmény* (malom. *Só-örmény*: 'Salzmühle'. Nagykőrösi regestrumok XVII. sz. RMK. V, 352; *ermen kw* 'lapis molendinarius'. SermDom. II, 373).

Joggal tehetjük föl tehát, hogy a *-mány*, *-mény* képző jelentéstörténete ugyanazon fázisokon ment keresztül, melyeket főntebb az *-at*, *-et* képzővel kapcsolatban részletesen vizoltam.

Eredetileg cselekvés képző lehetett. Lassankint azonban a vele formált szók többsége: 1. eredmény jelentésűvé lett, 2. cselekvés jelentését elvesztette, s ma már a *-mány*, *-mény* úgy áll előttünk, mint igazi eredmény-képző.

*

Nem akarok ezúttal az összes nomen actionis képzők jelentésfejlődésén áttekinteni. Bármely formájú cselekvésnevek csoportján belül ugyanezen jelentésváltozás-fajták tapasztalhatók. A legtöbb csoportban a cselekvés és eredmény küzd egymással az elsőségért, s hol egyik, hol másik kerül uralomra.

CSÜRY BÁLINT.

Becézőnevek és nyelvújítás.

MELICH JÁNOS alapvető értekezése szerint (MNy. X.) a becéző nevek képzése rövidítés (*Pét, Ilon, Barna*), rövidítés és továbbképzés (*Jóska, Miska*), ikerítés (*Bandi, Panna, Pista*). A magyar becéző tő kivétel nélkül az első szótagból alakul, míg más nyelvekben sokszor a második, esetleg a harmadik szótagból lesz a becéző tő; ez kétségkívül a hangsúly hatása és felhasználható a becéző nevek származásának megállapítására. Így például *Antal* becéző alakja *Tonio*, németül *Toni*, mert a hangsúly az *Anto'nio*, *Anto'níus* második tagján van; tehát a nálunk is közkeletű *Tóni* nem a mi nyelvünk terméke, hanem jövevény; magyar becézője *Anti*. Ilyen jövevények még *Muki* < *Nepomuk*, *Berti* < *Albert* (*Berti* és *Berci* < *Bertalan*-ból sajátunk), *Náni* < *Anna*, *Náci* < *Ignác*, *Dolfi* < *Adolf* stb. Hogy a becéző-tő alakulásában mennyire döntő a hangsúly, mutatják más nyelvbéli példák, mikor két azonos jelentésű becéző más-más alapalakra utal; pl. a németben *Jahn*, *John* csak az első szótagon hangsúlyos *Jo'hann*-ból magyarázható, míg a *Hannes*, *Hans* csak a második tagon súlyos *Joha'nnes*-ből származtatható.

Ha ezen a nyomon tovább vizsgálódunk, mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy azok a megrövidült szórészek, melyekből továbbképzéssel új nevet alkotunk, kivétel nélkül egy t a g ú a k,

tehát valóságos becézőtöveknek, régi műszóval élve „gyök”-öknek mondhatók.

Ezek a tövek rendszerint zártak, s úgy alakulnak, hogy a név első szótagjához a második szótag első mássalhangzója járul, pl. *Aladár* > *Al-i*, *Adám* > *Ad-i*, *Agota* > *Ag-i*; *Bertalan* > *Bert-i*; *Antal* > *Ant-i*, *Erzsébet* > *Erzs-i*. Így nemcsak a leggyakoribb *-i*, hanem a legtöbb egyéb képző előtt is, pl. *Mária* > *Mar-csa*, *János* > *Jan-csi*, *Borbála* > *Bor-ka*, *Benedek* > *Ben-ke*, *Dániel* > *Dan-kó*, *Benedek* > *Ben-kő*, *Bertalan* > *Ber-a*, *Dömötör* > *Döme*, *Katalin* > *Kat-ó*, *Gergely* > *Ger-ő*, *Gerg-ő*, *Mihály* > *Mih-ók*, *Zsigmond* > *Zsiga*, *Anna* > *Ann-us*, *Abrahám* > *Abr-is*.

A *-ca*, *-ci*, *-cu*; *-sa*, *-si*; *-szí*; *-zsa* képzők előtt azonban az első szótag nyíltan, tehát magánhangzón végződőleg áll, pl. *Mihály* > *Mi-sa*, *Mi-si*; *László* > *La-ca*, *La-ci*; *Ilona* > *I-ca*, *I-ci*, *I-cu*; *Gyula* > *Gyu-szi*; *Domokos* > *Dó-zsa*; s a *Mihály* névből *-ka*, *-ke*, *-kó* előtt > *Mi-ka*, *Mi-ke*, *Mi-kó*.

Egy-egy tö több képzővel is adhat több becézőnevet, pl. *Borbála* > *Bor-i*, *Bor-csa*, *Bor-ka*; *Julia* > *Jul-i*, *Jul-ka*, *Jul-csa*, *Jul-is*; *Piroska* > *Pir-i*, *Pir-kó*; *Katalin* > *Kat-i*, *Kat-ó*, *Kat-us*; *János* > *Jan-csi*, *Jan-kó*, *Jan-i*.

Az egyszerű becézőnevek más képzővel gyakran továbbfejleszthetők. pl. *Borbála* > *Bori* > *Boris* > *Boriska*, *János* > *Jani* > *Janika* stb.

Más érdekes jelenség, hogy a becéző tö hangzója néha változatlan, néha minőségben és mennyiségben változik, nyúlik vagy rövidül. Változatlanok pl. *Abrahám* > *Abri*; *Agnes* és *Agota* > *Agi*; *Akos* > *Aki*; *Eva* > *Evi*; *Géza* > *Gézus*. — Változók (rövidüléssel) pl. *Dániel* > *Dani*, *Dankó*; *Gábor* > *Gabi*; *János* > *Jani*, *Jancsi*, *Jankó*; *Károly* > *Kari*, *Karcsi*; *László* > *Lackó*, *Laci*; *Lázár* > *Lazi*; *Mária* > *Mari*, *Maci*, *Manci*, *Manyi* (*Mári* német-sváb átvétel); *Mátyás* > *Matyi* (*Mátyus* a *Máté* becézője); *Pál* > *Pali*, *Palkó*; *Sándor* > *Sanyi*, *Sandri*; *Sámuel* > *Samu*; *Péter* > *Peti*, *Petyus*, *Petykó*; *Dénes* > *Dini*, *Düni*; *Lidia* > *Lidi*; *Júlia* > *Juli*, *Julcsa*; *Lúcia* > *Luca*. — Megnyúló tőhangzóval pl. *Adolf* > *Adi*; *Benjamin* > *Béni*; *Ede* > *Édi*; *Regina* > *Régi*; *Rebeka* > *Rébék* (de *Rebi* is); *Jakab* > *Ják*, *Jákó*.

MELICH Ikerítésnek nevezi az *Andi-Bandi*, *Anna-Panna*-féle szókból lett *Bandi*, *Panna*, *Pista* becézőket. Az ilyeneket szabatosabban ikernevekből kivált becézőknek kell neveznünk, mint a köznyelvnek *lim-lom*: *lom*, *cók-mók*: *cók*, *mendemonda*: *monda* iker szókból kivált és önállósult szavait. A valóságos ikerítés, helyesebben tőismétlés vagy töket tőzés a becézőnevekben igen gyakori, s valószínűleg a gyermeknyelvből származik, pl. *Piroska* > *Piri*, *Ferenc* > *Fefe*, *Tódor* > *Toto*, *Tibor* > *Titi*, *Lajos* > *Lala*, *Lujza* > *Lulu*, *Sándor* > *Sasa*. Gyakori ez a tőismétléssel képzett becéző a franciában, ahol csak úgy

hemzseg a sok *Mimi, Lili, Nana, Zozo, Froufrou*. Ide tartoznak azok a divatos leánynevek, melyeket báli tudósításainkban olvashatunk (vö. Nyr. XXXIII, 239, 297 stb).

Előfordul a fő magában is, mint becézőnév, pl. *Tibor* > *Tí, Sándor* > *Sa* (ragozva: *Sat, Sanak, Saé*). Ez olyan, mint a spanyolban *Felicitas*-ból *Fé*, vagy az angolban *Benjamin* > *Ben, Samuel* > *Sam, Thomas* > *Tom, Nathanael* > *Nat, Daniel* > *Dan*.

A becézés azonban nem marad meg a tulajdonnevek területén, hanem a köznevek birodalmában is előkerül. Ide valószínűleg a gyermek- és dajkanyelvből származott, de hovatovább rajta túl is terjed. Ilyenek: *bárány* > *bari*; *borju* > *boci*; *kutya* > *kuszi* (*kuszi*-pajtás), *kutyu* (*kutyu*-pajtás), *kutyus, kutyó*; *nyúl* > *nyuszi* (vö. *Gyula* : *Gyuszi*), *bugyogó* > *bugyi*; *pajtás* > *pajti, szőke* > *szöszi*; *édes* > *édi* (= édes anya). Idevágnak, sőt talán korábbiak a rokonsági becézők, pl. *apa* > *api, apó, apus*; *anya* > *anyi, anyó, anyus*; *bátya* > *bátyó, bátyus, bácsi*; *öcs* > *öcsi*; *néne* > *néni, nenő, nenne*; *húg* > *hugica, húgocska*. A népnyelvből ismeretes *pipi-kendő* előtagja, nem egyéb, mint a *piros* becéző tövének ismétlése, mellyel némi jelentésmódosulás, fokozás is jár, mert rikító pirosat, *pipi-pirosat* jelent. Ugyancsak e jelenség mutatkozik az újabban nagy arányokban terjedő játszi szóképzés tarka seregében: *mozgóképszínház* > *mozi, direktor* > *diri, cigaretta* > *cigi* stb. (Vö. LATZKÓ, Játszi szóképzés. NyFüz. 49. szám).

Az újkori technika nemzetközi műnyelve, mely rendszerint a görög-latin szókincsre támaszkodik, tele van ilyen szavakkal. Mikor a *photo-typia, photo-atelier, photo-chemia, photo-club, photo-papir* szavakat halljuk, az előtagot mindig *photographia*-nak értjük; az *auto-garage, auto-chauffeur, autolámpa, auto-verseny* stb. első tagja az *automobil* rövidülése. Az angol ember *cab*-et mond *cabriolet* helyett, és *bus*-t *omnibus* helyett, s a hattagú *automobil-omnibus* nemzetközi nyelven *autobus*, sőt a levegőben már *aerobus*-ok repülnek.

Önkéntelenül fölvetődik az a kérdés, mi az oka, hogy ezek a csonka tövek helyettesíthetik a teljes alakú szavakat, hogy egytagú töredékek (mert a képző csak módosító) bizonyos hangulati módosulással azonos értelmi értékűek a két-, három- s többtagú egész szavakkal. Itt egy érdekes nyelvi jelenséggel van dolgunk, melynek nyilván csak az lehet a magyarázata, hogy gyakran a hangsornak egy kis része is már elégséges arra, hogy fölkeltse azt a képzetet, mely eredetileg az egész hangsorhoz tapad, s így áll elő a szó hangtestének rövidülése. Az ilyen csonka szó használatát természetesen a közmegállapodásnak is el kell fogadnia és megerősítenie. Hogy ez valóban így van, bizonyítja az a körülmény, hogy akárhány becézőnév több teljes név helyett is állhat, azaz hogy több névnek becézője alakilag egybeesik, azok tudniillik, melyek ugyanazzal az egy-két hanggal kezdődnek. Így

például *Ica* jelenthet *Ilonát*, *Irént*, *Irmát*, *Imrét*, de csak azon a körön (családon, társaságon) belül, mely ezt a becézőt ismeri. Így esett egybe a régebbi *Mari* > *Manci*, s az újabb *Margit* > *Manci*, meg a *Judit* > *Juci* és a *Júlia* > *Juci* becézője, mert a *Ma*, *Ju* szókezdet egy bizonyos körön belül elégséges az egész név helyettesítésére. Ezért jelent *Adi*: *Adámot*, *Adolfot* és *Adélt*, *Agi*: *Agotát* és *Agnest*, *Ali*: *Alajost* és *Aladárt*, *Bódi*: *Boldizárt* és *Bódogot*, *Marci*: *Mártont*, *Mártát*, *Margitot* és *Máriát*, *Póli*: *Paulát* és *Polyxenát*, *Matyi*: *Mátyást* és *Matildot*.

Mindezekben az esetekben a rövidült, csonka alak elégséges arra, hogy a teljes szóhoz tapadó képzetet felköltse.

Ez a magyarázata a nyelvújítás több eljárásának is, az elvonásnak, rövidítésnek, csonkításnak. Tudjuk, hogy ebben a nyelvújítók elméletre is támaszkodtak, melyet a zsidó s az indogermán nyelvészetből vettek át. Így lett a gyök-nek nevezett, csak tudományos föltevésként kikövetkeztetett szóelemnek igen termékeny szerepe; az alvó, bénult, szunnyadó gyökök önálló szókként való föltámasztása, az ú. n. csonkatövű összetételek alkotása, mind ezen alapul. Kezdődik ez az eljárás ADÁMI MIHÁLYVAL (1763. vö. Nyr. XXXIII, 47), folytatódik BARTZAFALVI SZABÓ DÁVIDDAL, a Debreczeni Grammatikával (1794.), mely külön fejezetben szól a „gyökér vagy törzsök”-szókról (Nyr. XXXIII, 211), megvan RÉVAIBAN és VERSEGHYBEN, KAZINCZY vitáiban, diadalát üli előbb a Debreczeni Füvészkönyvben, utóbb BUGÁT PÁL „szócsintan”-ában és CZUCZOR-FOGARASI szófejtéseiben. A gyök minden nyelvtani vonatkozástól szabadon, pusztán egymagában hordozója a jelentésnek; a gyöknek sem névszói, sem igei természete nincsen, ennél fogva pusztán összehető bármely szóval. Így keletkeztek az *aszókór*, *forrpont*, *kötbér*, a *hord-*, *lát-*, *lel-*, *me-*, *óv-*, *össz-*, *rak-*, *tan-*, *vissz-*, *vonz-* stb. összetételei, melyekben az előtagnak az utótaghoz való viszonyát sokszor bajos szabatosan meghatározni. Például a *tan-* gyök egyszer *tanításra való* (*tanszer*), máskor *tanításért járó* (*tandíj*), majd *tanítással foglalkozó* (*tanférfi*, *tan-személyzet*), majd *tanítandó* (*tantárgy*), hol *tanítást mutató* (*tanmenet*), hol *tanítást magában foglaló* (*tantétel*), *tanításra vonatkozó* (*tanügy*) stb. — s a *tan* gyök önmagában is *tanítást*, *elméletet*, *felfogást*, *rendszert* jelent, szóval egy igen tág fogalomcsalád egész atyafiságát magába foglaló szó.

Szembetűnő ez az eljárás a hosszabb szavak csonkításából keletkezett rövid szavakon, melyek a rövidüléssel jelentésükből semmit sem veszítettek, „íz és csín” dolgában pedig, kivált a költők előtt, csak nyertek. Pl. *cseppenet* > *csepp*, *percenet* > *perc*, *ékesség* > *ék*, *csendesség* > *csend*, *diadalom* > *diadal*, *üdvösség* > *üdv*, *gépely* > *gép*, *békeség* > *béke* és *bék*, *kalitka* > *kalit*, *futamodás* > *futam*.

Még erősebben érzik ez a jelenség az ú. n. összerántott

szavakon, mikor a szó belsejéből vetődik ki egy-két „fölösleges” hang. Pl. *bizodalom* > *bizalom*, *urodalom* > *uralom*, *illedelem* > *illem*, *győzedelem* > *győzelem*, *ragadály* > *ragály*, *cipellő* > *cipő*, *haszontalan* > *hasztalan*.

Ez fokozódik még az ily módon alakított összetételekben, mint *cső-orr* > *csőr*, *levegő-ég* > *lég*, *indulóház* > *indóház*, *indító-ok* > *indok*, nem említve a *császár-korona* > *császna*-féléket. E szertelenül csonkított szórészeknek már az a fogyatkozásuk, hogy az emlékezeinek többé nem adnak támaszt a teljes szókép kiegészítésére. A *császna* szóban a *csász-* szótág nem idézi fel bennünk a *császár*, a *-na* szótág a korona képzetet; a *csőr*-t pedig senki sem elemzi *cső-orr*-nak, mivel a madár orra s a *cső* közt ugyancsak kevés a hasonlatosság, a végén levő magános *r* hang pedig egyáltalán nem alkalmas az *orr* szó felidezésére. Már SIMONYI 1879-iki *Antibarbarusa* ezekről a csonkításokról a következőket mondja (l. a *szóképzés* cikk 4. pontját): „előfordul a nyelvnek természetes fejlődésében is, de csak ott... hol a megmaradó szórész elég testes, elég jellemző hanganyagja van, hogy rokonait azonnal emlékünkhöz idézze.” Ezért gyökereztek meg olyan hamar s lettek általánossá a *cikkely* > *cikk*, *címer* > *cím*, *cégér* > *cég*-féle szavak, bár az elmaradt szórész nem is képző. Hogy azért a *csőr*-féle szavak közül is néhány közkeletűvé lett, s még a népnelv is teljesen elfogadta, annak magyarázatát az ú. n. nyelvérzékben hiába keressük.

Ezek az erőszakos csonkítások mindjárt kezdettől fogva visszatetszést keltettek, s a tősgyökeres magyar nyelvérzék sokáig nem is vette be őket; a leginkább német eredetű városi lakosság azonban, melyet a nyelvérzék nem korlátozott, akadálytalanul megtanulta a többi magyar szóanyaggal. A magyar közönség is hovatovább befogadta őket, mint ahogy az idegen szót befogadjuk, kivált mikor népszerű írók éltek velük, buzgó tudósok pedig terjesztették műveikben, s a kereskedelem, az ipar, a sajtó nemsokára fennakadás nélkül forgatta s a mindennapi élet nyelvének részévé tette, akárhányszor a helyes, de hosszabb szó helyett is. Mihelyt a közönség megértette például a *menhely* szót, s elhagyta érte a régiebb *menedékhely*, *mentőhely* s *mentshely* szavakat, a *menház* s a *menlel* is már akadálytalanul tudatába férközött, megvolt számukra, mint a természetesen fejlett nyelvben, az előzmény, a minta.

Az a lélektani folyamat, mely a becézőnevek keletkezésében nyilvánul, megérteti velünk a nyelvújítás hasonló alkatú, merész eredetű termékeit, valamint elterjedésüket is, egyszerűsmind a nyelvtörténet és hagyományos nyelvszerkezet alapján álló nyelvjavítók szinte meddő küzdelmeit a szertelen buzgalmű szófáragók ellen. E megértésből azonban nem következik az, hogy helyeseljük és kövessük is mindazt, amit meg tudunk magyarázni.

TOLNAI VILMOS.

Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz.¹

A székely kérdés megoldását ma sem tekinthetjük befejezettnek, mint csaknem félszáz évvel ezelőtt írta CSETNEKI E. (EPhilKözl. 1881: 48.) Pedig mennyi derék próbálkozás volt azóta — a közelmúltban is. PL. HÓMAN B., A székelyek eredete (MNY. XVII.) stb. cikkei, melyek több tekintetben megoldották a kérdést, de nem mindenben. A nyelvtudományt s e körön belül a nyelvjárásokat sem mellőzhetjük, ha kifogásokat tesznek is ellenük. Hisz akkor pl. a néprajzi sajátságokból és az élő jogszokásokból sem következtethetnénk a multra. Pedig lehet.

VASS J., HUNFALVY, MARCZALI, NAGY GÉZA adatait és eredményeit csak kritikával használhatjuk; de épúgy figyelembe kell vennünk a nyelvet is, mint a történelmet, jogi intézményeket stb. Mint ahogy hasonló kérdésekben pl. a szepesi németek és erdélyi szászok eredeténél is teszük, s mint tettük mi is BUDENZ és KRIZA óta, a mult század hatvanas éveitől fogva. Csak itt sem szabad túloznunk, vagy elfogultsággal vizsgálódunk.² Különben is e vizsgálat nem áll ellentétben a székely különfajúsággal és ősfoglalással sem, mint látni fogjuk.

JAKAB E. 1896-ban fölkerekedett és meglátogatta a magyarországi székely telepeket s a palóc, göcseji, ormánysági meg udvarhelymegyei székely tájszólás néhány egyezéséről is írt egyet-mást. (Századok 1896.) Azonban nem volt nyelvész, s előre megállapított felfogásában adatait nem értékesítette kellőleg. Utána pedig jóformán csak magam kutattam így. (Nyr. XXXII, XXXVII, NyK. XXXV, XXXVI; MNY. XIII, XV, XXII. stb.) Pedig SZINNYEI J. Magyar Tájszótára (I—II, 1893—1901) óta igen sok egyezést láthatni a székelység és a többi, különösen nyugati magyarság nyelve közt szókinsz és szólások tekintetében, hang- és jelentéstani s más szempontokból is. Engemet sok kedves emlék fűz e szótárhoz. Szerkesztője, első mesterem, már 1892-től búzdított, mint gyűjtőt és adatközlőt, s egyfelől ő tette lehetővé e művével, hogy a székely eredet kérdésében — mint magam is székely — a nyelvjárások segítségéhez is forduljak s a történelem számára ezt a segédforrást is megpróbáljam értékesíteni.

Előbb a háromszéki ú. n. keleti székely nyelvjárást vetettem össze nagyjában, egyes sajátságokban, a nyugati, főként a dunántúli és palóc nyelvjárásokkal. (NyK. XXXVI, 342—4; Akad. Értes. 1917: 17—8; MNY. Tanulmányaim I, 1926. 63—65.) Tüzetesebben esetleg később még tárgyalom ezeket az egyezéseket is, helynevek stb. szempontjából is. Itt az udvarhelymegyei ú. n. nyugati székely ö-ző, ẽ-ző nyelvjárás alaktani sajátságait

¹ Vö. MNY. XXII, 14.

² Vö. a módszerre, összetett bizonyításra nézve fölfogásomat Ethnographia 1916: 45—6.

folytatom. Ezzel egyszersmind kiegészítem az Erdélyi Irod. Szemle II. évfolyamában közölt adataimat is (Székely tájszók egybevetése magyarországi megfelelőjükkal. 1925: 107—11.). S ezzel részben megfelelek STEUER JÁNOS kívánságának is (vö. uo. 449—51.). Bár nem értek vele egyet a „székely nyelv“ és „székely nyelvjárás egysége“ tekintetében sem, mire nézve az Erdélyi Irod. Szemlében felelek.

*

Az alaktani sajátságokban nemcsak az összetételekben és szótövekben, hanem a szóképzésben és ragozásban is — feltűnő egyezések vannak, főként itt is hangtani tekintetben,¹ az udvarhelymegyei székely és a magyarországi nyelvjárások közt.

Szóképzés.

A) I g e k é p z é s. — A következő jellemzőbb alakok fordulnak elő az udvarhelymegyei székelységnél,² a keleti székelytől (Csík és Háromszék) több esetben eltérőleg, a következő megfelelésekkel:

1. Az igéből való igeképzésnél:

a) gyakorító igék közt pl. *versöngöl* ill. *vessöngöl* és *versöngölő*: verselő MTsz. Udvh. megye,³ *vessöngő* ill. *vössöngő-saláta* MTsz. és Tordátfalva, Keresztúr vid. s. gy.⁴ ~ *vörsöng* (verseng) Dunántúl MTsz. | *repösöl* és *repēsöl* (repes, Kel. szék. csak: *repdēs*) ~ vö. *röpös-veréb* (repülni kezdő veréb) Baranya m. Csúza MTsz. | *hüdogál* (hulldogál, pl. hó), *müdogál* (muldogál), *ékezdögel* Keresztúr vid. és *ékezdögel* Küsmöd uo. s. gy., ilyen l-nélküli alakok főként Dunántúl fordulnak elő | *csibböd* és *csibböd*: csiped (Kel. szék. *csipéd*) ~ vö. *csibelléréz*: csipeget, szedeget, Vas m. Kemenes-alja; *csibénkedik* Udvh. m. Küsmöd s. gy. ~ *csibenkedik*: vmibe kapaszkodva lóg és vmi után nyúl, Érsekújvár, Nyitra m. MTsz. *csörgedöz* Keresztúr vid. és *csérgedöz* (ē-ző részen Udvh. m. is; Kel. szék. *csérgedöz*) ~ vö. *csörgedöz* ua. Veszprém m. Tapolcafő s. gy., *csörge* patak, kis folyó Baranya m. MTsz. | *förödözik* és *förödik* Keresztúr vid. ~ vö. *fördik* Velenceze Fejér m., *fördenyi* Somogy m., *förönnyi* Sopron m. Répce mell. MTsz. | *lengedözik* Keresztúr vid. ~ *lengedöz* (a szél) Csongrád m., Gelsy L. | *futos*, *mégfutos* (párosodik, üzekedik a szarvasmarha)⁵ ~ vö. alakilag és eredetibb jelentésben *futos*: futkároz, futkos Dráva mell., Eszék vid., *futos* = fut MTsz. Moldv. cs., ez részben Szlavóniából vö. KARÁCSONYI J., A moldvai csángók eredete. Századok 1913. | *fancsalog* (tekereg) és *Fancsal* (hn.) Udvh. m. ~ *fancsalog*, jelentésvált.: enyeleg, hálálkodik is Balaton mell.; *fancsal*: kancsal Gömör m., *éfancsalodik*: elszomorodik, Kiskunhalas MTsz. | *fityeg* és *fütyög* Székelyudvarhely és Bethlenfalva: lóg, csüng ~ *fittyög* Torontál m.

¹ Vö. MNy. XXII, 15.

² Vö. itt is megrostálva N. BARTHA KÁROLY Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székelyudvarhely, 1914 c. becses értekezését. Ismertetése tölem Nyr. XLV, 272—3.

³ Kel. székelyben, pl. Háromszéken — tudtommal — egyik alak sincs meg.

⁴ s. gy. = saját gyűjtésem.

⁵ Kel. szék., Hszék *futoshatnak* ua. s. gy.

Gyála, *fityögő*¹ Középaranya, *fütyögő* Baranya m. MTsz. | *hön-görög* (hengereg, hengeredik) és *höngörög* Udvh. m. ö-ző részén, MTsz. ~ *höngörög*: ua. Mátyusföld s. gy. | *témőjög* és *tímőjög* (tévelyeg, az esze megbódul, tápolyog) Udvh. m.¹ ~ *még-témölödött*: megtébolyodott Göcsej, Nagylengyel MTsz. | *kurágot*: gondozgat (Kel. szék. Hszék és erdélyi nyjt.: *kurálgat*) ~ vö. az *l* nélküli alakokat főként Dunántúl | *erőget*, *béerőget* és *béerēget* Udvh. m. (Kel. szék.-ben Hszék csak *ē*-vel): lassankint beeresztget ~ *erēget*: tetéz, púpoz stb. Balaton mell., Sopron m. Horpács, Baranya m. Csúza, *lē-erēgette* Perkáta, Fejér m. MTsz.

b) Mozzanatos igék: *főlharsan* Keresztúr vid. ill. *főhassan*, *fēhassan* és *féhassan* Farkaslaka s. gy. (fölförmed, nagy hangon szól) ~ vö. *harsan* MA. (Szenci Molnár Albert, Pozsony m.) NySz., *Nagyharsány* hn. Somogy, Borsod m. stb. | *bécsosszant* (betoppan) Farkaslaka s. gy. ~ *bécsosszan* Balaton mell., *csosszant*, jelentésvált. 'sovány' Csallóköz MTsz. | *kullant* (tekint) Udvh. m. ~ *mégkullant*: megpillant Veszprém m. s. gy., *kullogóba* *méggyék*: puhatolózni, háztűznézni Dunántúl, *kullogó*: házasság-szerző, Tolna m. Sárköz MTsz. | *köppent* (kortyint, hörpent) Fejérnyikó mell. Udvh. m. ~ *köppent* (kortyint, hörpent), *köppint*, Sopron m. Kisfalud, Balaton mell., Vas m. MTsz. | *büllent* (billent) tréf.: táncra perdül és *büllög*: táncol Udvh. m. ~ *bilög*: billeg Göcsej; *büllögballag* Szeged MTsz. | *csavaritt* (csavarít), *mögemelitt*, *mēghadaritt* (megkavarint, megkeverint) Udvh. m. ö ~ *ē* ejtéssel és *-itt* (-it) mássalhangzó-kettőzéssel, mint Alsódunántúl.

c) Kezdő igék: pl. *pöndörödik* (*Micsa jó kedvem pöndörödött*) Udvh. m. ö-ző részén ~ vö. *pöndörít* (*ojan beszédet pöndörített, hogy no!*) Dunántúl, *kípöndörítlek* Pápa MTsz. | *még-témőjodik* (megtébolyodik) vö. *témőjög* fennebb | *még-öbred* (ébred) Keresztúr vid., *ébred* Homoród vid. Udvh. m. ~ *öbred* Vas m. Őrség, Dráva mell. és Moldv. cs. (Szlavoniából vö. fennebb), *ébrejt* Palócság MTsz. | *fő-gördül* (fölgördül és ráförmed) vö. a *föl*-lel összetett szókat Dráva mell., Sopron m., Somogy m., Vas m. Őrség, Zala m. Göcsej, stb. MTsz. és MNy. XIII, 201.

d) Műveltető igék: pl. *mégszēnt*, *megszent* és *megszēnt* (megsejdit, megneszel, vö. *mégszēmt* MTsz.), *mégszēnttettem a dógot* Farkaslaka s. gy. ~ *mégszēnttette* Csallóköz, *megszemt* Pozsony m. (az *mt* > *nt*-re vö. *szēmtelen* > *szēntelen* Székesfehérvár is) MTsz. | *mulat*, *émulat* ~ *émulat* (elmulaszt) Győr m. és *émulattuk* Baranya m. MTsz.² és s. gy. | *fitet* (szimatol) Udvh. m. Fehérnyikó vid. ~ *fitet* Kis- és Nagykunság, Csongrád m., Szaboles m., stb., *fütet* továbbfejl. alak Vas m. Kemenesalja, Veszprém vid., Cegléd, Oroszáza (Dunántúlról való település) MTsz. | *országoltat* (utaztat) ~ vö. *országónyi*: utazni Dunántúl, s. gy. | *sajlóttat* (sajlódtat, kínozt) Homoród vid. és Küsmöd s. gy. ~ vö. *sajlódik*: vajudik Borsod m. MTsz. | *gyavitt* Udvh. m. Küsmöd s. gy.: gyógyít (vö. *gyavúl*: *meggyavú(l)t*: javul, gyógyul uo. (Kel. szék. *javitt*, *javúl* eredetibb *j*-vel!) ~ vö. *gyaó* (jó) Vas m. Farkasfa, *gyó* Vas m. Őrség, Zala m. Hetés, Dobronak, Moldvai cs. (Szlavoniából), *gyó* (jól, *l* nélkül) Zala m. Dobronak stb. MTsz., *j* > *gy* és *l* nélküli alakok általában

¹ Kel. szék., Hszék *mēgtibējēdik* és *mēgtibojodik* = megörül.

² *Elmulattuk* MTsz. hibásan.

Dunántúl¹ | *szordított* (sürget, siettet) Udvh. m. (vö. *szordul* uo.: sietve indul munkára) ~ *zordulna* és *zordulo* (olv. *szordulna* és *szorduló*) Németújvári Glosszák, Nyr. XXXIX, 474. Dunántúlról; *szorgól* Udvh. m. sürget ~ *szorgol* Balaton mell., Zala m. és Békés m. (egy része Dunántúlról) MTsz. | *segéjt* és *segétt*, *segítt* (segít) Udvh. m. ~ *segét*, *segéteni* Szlavónia és Moldv. cs. MTsz. | *éhérvaszt* és *éhérvaszt* (elhervaszt) ~ vö. az *l* nélküli alakokat főként Dunántúl | *főfüttyeszt* (fölfüggeszt) ~ vö. *fityög*, *fütyög* fennebb | *kiszlel* (készlel, készlet) ~ *kisz*: ösztönöz Vas m. Őrség, *kuszlel* (*i* > *ü* továbbfejlődés) Baranya m. MTsz.

e) Visszaható igék: *étölődik*: bosszankodik, mérgelődik Olasztelek, Udvh. m. ~ *étölődik*: ua. Csallóköz MTsz. | *Gyöntölődik*: töprenkedik ~ *gyentöl*, *gyentő*: ajánl, elszerez (pl. leányt szolgálónak, feleségnek) Hont, Esztergom m., *gyentet*: ügét, kocogva megy, Somogy m. Szőkedences és Baranya m. MTsz. | *bávászkodik* (bámészkodik) ~ *bámászkodni* ua. Vas m. MTsz. | *kereskedik*: keresgél, kutat és *kereskődés*: követelni való, Keresztúr vid. ~ *ne kereskéggy* rajtam: ne keresd rajtam Rimaszombat, Palócság; *kereskedik rajta*: kárpótlásért pörli, Komárom m. stb. MTsz. | Udvh. m. *bővő(l)kodik* (bővelkedik), *kerekedik* és *kerekedik* (keletkezik, jut), *pöllekedik* és *pöllekedik* (perlekedik) mind úgy, mint Alsódunántúl, Alföldön és Csallóközben MTsz. és s. gy.

2. Névszóból való ige képzés. E csoportban a következő jellemző alakokat említhetjük az udvarhelymegyei székelység nyelvjárásából — nyugati magyar megfelelőikkel: *megbécseül*, *megbécseüli*, *megbécseütetöm* Udvh. m. Farkaslaka s. gy. és *bécseül*, *bécseül* Udvh. m. ~ *megbécseütem* Félegyháza; *bécseület*, *bécseület* Udvh. m. ~ *bécseület*, *bécseület* Kiskunhalas, *bécseület* Bács m. Baja MTsz. | *bütüz* (véget csinál botnak stb. és megver) ~ *bütüznek* a kosok: összeverik a homlokukat Göcsej(?) Vass J. 1841. MTsz. | *csöpül* (ócsárol, megszól) Udvh. m. és Vas m. Kemenesalja MTsz. | *még-hitül* és *még-hitül* Udvh. m.² ~ *möghitőnyi* Somogy m., *hitülve* Tolna m. MTsz. | *kólingyál*, *kólingyál*: énekelve házról-házra jár és kószál, csavarog Udvh. m. Olasztelek ~ *kólingyál*, *kólingyál*: ua. Orosháza (Dunántúlról); *kóringyál* Szatmár m., *kóringyál*: kóborol Nagykúnság; *koledál* Abauj m., Gömör m., Komárom m., Csallóköz MTsz. (vö. a regős éneket is Udvh. m. és Dunántúl) | *poszátol* (szétszór, elpocsekol) és *poszátlik* (szétszóródik) Fehérnyikó vid. Udvh. m.³ ~ vö. *poszát*: bél, pl. rakattayafáról Zala m. Hetés, *poszáta*, *poszáto*: satnya, vézna, sovány, idétlen (Rábaköz, Sopron, Vas m. Kemenesalja, Pápa vid., Komárom, Nagykúnság, Somogy m., Balaton mell., Csallóköz stb. MTsz. | *szodél* mohóskodik, mohón eszik ~ vö. *szodé* Fejér m., Székesfehérvár, Bia; Somogy m. Kaposvár stb. MTsz. | *térécsöl*, *térécsöl* és *törécsöl*, *törécsöjünk*, összeállva beszélget ~ *terécsöl* Csallóköz, *terécsöl* Baranya m. Csúza, *étérécsüli* Veszprém m. Csetény MTsz. | *dandároz* (dáridóz) Udvh.

¹ Ezek alapján a *j* > *gy* hangváltozás és az *l* nélküli való udvarhelymegyei alakok, ha nem véletlen párhuzamos különfejlődés eredményei, a nyugati nyelvjárásokkal való további együttélést mutatnak a Kel. szék. eredetibb *j*-s, ill. *l*-es alakokkal szemben.

² Kel. szék.-ben *i* > *ü* továbbfejlődéssel: *möghütöl*. Így Zemplén m. Szürnyegen is MTsz.

³ Kel. szék.-ben Háromszéken ismeretlen.

m.¹ ~ *dandározik* Heves m. Sirok MTsz. | *istenkodik, istenkedik* (rimánkodik) ~ *istenkodik* (könyörög, rimánkodik) Baranya m. Csúza, Csallóköz MTsz. — Ime, mind ugyanazon területeken fordulnak elő ezek is, mint a hang- és más alaktani egyezések: főként a Dunántúl és északnyugatra eső magyarországi magyarságnál.

B) Névszóképzés. — Ennek körében is általában ugyanazon képzőket találjuk, mint a közmagyarban, főként a dunántúli és északnyugati magyarságnál.

1. Az igéből képzett névszóknál

a) főnevek: -ás, -és képzővel pl. *nyúlás* (nyúlás, szövésnél egy darab) Udvh. m. ~ vö. *nyól* (nyúl, ige) Csallóköz és Háromszék m. MTsz. | -más, pl. *ámahullomás* (almahulladék; Kel. szék. Hszék: *hullás, hullás alma*) ~ *ómahullomás* Veszprém m. Tapolcafő NEUPOR I.; vö. hasonló képzővel: *halomás* (halálozás, halál) Nyitra m. Magyar-sók, Csallóköz, *halomás* (ua.) Mátyusfölde, Pozsony m. Deáki, Kiskúnhalas, Nagykúnság MTsz. | -at, -et: *hallat* (hallás), *füle hallatára* Udv. m. Küsmöd s. gy. ~ *hallatára* (hallatára) MünchK., *fülem hallatára* Veszprém m. Bakonyalja, Deveser, Zala m. Kővágóórs, Vas m. Kemenesalja; *fülem hallattára* Kriza Vadr. Udvh. m. ~ ua. Kiskúnmajsa, vö. hasonlóan képezve: *akarata* és *Akarattya* hn. Veszprém m., *látattya* Veszprém m. Bakonyalja, Fejér m. Mór vid., Nógrád m. stb. s. gy. — *Vízkelet* Udvh. m. (a komoródalmási barlangnál a Vargyas vize fölbukkanó helye) ~ *Vízkelet* hn. Pozsony m. is, TörtSzemle 1914.; vö. *átkelet*, átjárás, átjáró-hely Csallóköz, *bekelet*: ősz Baranya m. MTsz. | -át (mai -at és -ás): *Szakadat* Udvh. m. hn. Nyr. II, 384 ~ 1055: usque ad *zakadat* Tih. okl. (NyK. XXV, 142 hibásan: *Szakadat*), 1275: *fluvium Zacadat* ZalaiOkl. I, 77 stb. OklSz. Ma *Szakadás* Tapolcafő Veszprém m.; *Szakadat* Foktó Pest m., régi Dunameder, s. gy. — *szakadás*: töltésszakadás helyén támadt tó Baranya m. Csúza, stb. MTsz. | -ut (-at): *napnyuguti* (-nyugati) ~ vö. 1211: *nugulm* Pannh. okl., *nugulma* — HB. Felsőduna mell. (vö. NyF. 71 : 55), 1340/1349: *Nyughutkwy* (olv. Nyugutközi, Körmend) OklSz. | -et, -t: *élet, é(l)tömbe, é(l)tömöt és é(l)tēmēt* Udvh. m. ~ *étömöt és étēmēt* (életemet) Dunántúl Zala és Somogy m. s. gy.; *életös* életrevaló Udvh. m. Zetelaka ~ *életös* Dunántúl, vö. *életös kamara*: hombár Somogy m. Nemesdéd MTsz. | -mány, -mény: *szörzemény* és *szörzemény* Udvh. m. ~ vö. *szöröz, szörzötte* Nagykőrös MTsz. és Somogy, Baranya m. s. gy. | -vány, -vény: *hetevény* (fiastyúk csillagzat) Udvh. m. ~ ua. Baranya m. Ormányság MTsz. | -tyű, -tyű: *tőpörttyű* (tőpörtő, Kel. szék. Hszék: *tépertyű*) ~ *tőpörtű* Cegléd, *paptőpörttyű*, ajakszéli kipattogzás Csallóköz MTsz., Pest m. Csömör, Heves m., Veszprém m., Komárom m. s. gy.

b) Igenevek: -ó, -ő: *látó*: látogató, leánynéző, *látóba mönt és mēnt, látóul jött* Udvh. m. ~ vö. *mēgyék látóba, látóul jöttem*, Pest m. Félegyháza (Palócságból), Bars m.; *Mēnnyēn látójú* Heves m. MTsz. | -a, -e: *hullaja* (hullója a szénának Udvh. m.) ~ *hulla*: ua. Göcsej MTsz. | *szüle, szülcímöt, rén szüle* Udvh. m. (Kel. szék. *szülő*: *szüle* nincs) ~ *szülém (szülēm)* Tolna m., Komárom m. Kürth, Nógrád m.; *édös szülēm* Mohács, Baranya m. Ormányság, Szlavónia, Palócság, Nagykőrös MTsz. | -u, -ü: *fúru* és *furu* Udvh. m.

¹ Kel. szék.-ben *dombéroz*: dőzsöl, tivornyázik, l. MTsz.

vö. *furú* Székesfehérvár, *furú*, Somogy m. Balaton mell. MTsz. | -*ni*: *innya* (innia, Kel. szék. is úgy) Udvh. m. ~ ua. Dunántúl s. gy. | *szógáni*, *tanúni* és *tanóni* (ékkütem, münk, böcsületét, gyüvénk alakokkal kapcsolatban!) Udvh. m. — mint Dunántúl; Udvh. m.-ben ma is általában a köznyelvi eredetibb -*ni* alakkal, bár *szógányi* és *tanúnyi*, egészen dunántúlias alakok is vannak a közlésekben (vö. BARTHA i. ért. 45) | -*va*, -*ve*, eredetibb -*val*, -*vel* is Udvh. m.: *zárval*, *dugval* (el van zárval, bé van dugval, fé van kötvel, Ülke és Székelyszenttamás BARTHA i. ért. 46) ~ főként Dunántúl effélék is, pl. Fejér m. s. gy. | -*att(a)*, -*ett(e)* pl. *Emettem* és *imettem*, -*ed*, -*e* (ébrenlétemben stb.), *ámottam* (álmodtam) Küsmöd Udvh. m. ~ vö. *émen*: ébren, öntudattal Győr m. MTsz.

c) Igéből képzett melléknevek: -*ós*, -*ös* ill. -*os*, -*ös* képzővel: *szorgos* (sürgös) pl. *félbe kellett hogy haggyam a szorgos dógom* Udvh. ~ *szorgos* (serény) Hont m. Ipoly vid., Zemplén m. Szürnyeg, stb. MTsz. (vö. *szordul* fennebb); *félős* (félő, félni lehet) Udvh. m. ~ ua. jeltvált. Temesköz és Torna vid., MTsz. | -*i*: *ácsori* (ácsorgó) Udvh. m. ~ vö. *ácsorgó* (csavargó) Udvh. m. és *ácsorog* Csallóköz, Gömör m., Kel. szék. stb.; *ácsori-vicsori*: vigyorgó Somogy és Baranya m. MTsz.

2. Névszóbból való névszók közt gyakoriak

a) a kicsinyítő képzősek, pl. -*cska*, -*cske* képzővel: *órácska*, *rózsácska* a keresztúrvidéki nyj.-ban hosszú tövégi hangzóval, mint a közmagyarban és nyugaton ma is. (Kel. szék.-ben eltérően: *óracska*, *rózsacska*; vö. továbbá Udvh. m. *fönnebbecke* és *fennebbecke* (Kel. szék. csak -*é*-vel.) ~ *föl* általában Dunántúl és Alföldi nyjt., *fő* Vas m. Órség MTsz. | -*ka*, *ke*, pl. *fejérke* ~ ua. Heves m. MTsz. | -*óka*, pl. Udvh. m. *batyóka*: együgyü és *batyuka*: maskara, álarcos (Kel. székelyben Hszéken ismeretlen) ~ vö. *batyu* nyugati közmagyar és *butyu* Mátyusföldre MTsz. | -*s*: *zsöngés*, *zsöngés búza* (nem egészen érett b.) Keresztúr vid. ~ *zsöngés gabona* Veszprém m. Balatonalmádi MTsz. | -*d*: *könnyid*, mint Kel. szék. is ~ *könnyid* Felsősomogy, *könnyid* Vas m.; Rábaköz, Répce vid., Körmend vid., Zala m. Szepezd, Veszprém m. Olaszfalu és Csetény, Tolna m. Fölsönyék, MTsz. — *Árvád* dülönév és *Árváfalva* hn., régen *Árvádfalva* (SzékOkl.) ~ *Aruad* (olv. *Árvád*) hn. Veszprém m. 1211. NyK. XXXIV, 401. és OklSz. *árva* a. | -*ó*, -*ő*: *bátyó* (bácsi, Kel. szék. *bátya*, *bácsi*) ~ *bátyó* Balaton mell., Dráva mell., Eszék vid., Rimaszombat MTsz. | *nénő* (néni) ~ *nenő*, *neneő* Palócság, Heves m. Parád, Nógrád m., Gömör m. MTsz.

b) Nagyító jelentésű pl. -*ók*: *Mihók* (Kel. szék. *Mihájka*) ~ *mihók*: félszemére vak és kancsi (Orosháza, Dunántúlról), *mihóka* (turbulya gumója Heves m. Szentistván, Nógrád m. stb. MTsz. Fokképző -*bb*: pl. *hamarébb*, vö. *hamareib* Gömör m. *hamariebb* Répce mell. MTsz.; *balabbú* (balabbúl), *balabbú felétem* (vö. MTsz. *bal* a.: *Ő visszafelesőt neköm* Udvh. m.) — mint Dunántúl s. gy.

c) Mértéket jelentő képzők: -*nyi* pl. *mákszőmnyi* Udvh. m. ~ vö. *szöm* Szeged, Szlavónia, Dunántúl stb. MTsz.; *pirányi* Homoród vid. Udvh. m. ~ *pérányi* Göcsej MTsz.

d) Valamivel bírót jelentő melléknevek, -*s*: *ájás* (fecskefark módjára nyitott, rovátkás, pl. juh füle) Udvh. m. vö. uo. *áj*, *aj*:

rovátka, nyílás erdő-, szántó-, rét-, völgynevekben, *Kisáj, Nagyáj* völgyek Erdővidék \sim *-állj* (ill. *-áj*): közföld Örvidék Vas m. MTsz. Vö. 2. *áj*: 'ás' is Zala m. Hetés, Göcsej, Tolna m. Báta (Bátaszék), Somogy m., Baranya m. Ormányság, Dráva mell. stb. *áj*ják *ki a szömit* Dráva mell. Kopács MTsz. 3. vö. *ájó* 1., 2. és *váj, vájol* alakváltozatait is MTsz. | *csatás* (éjjeli csordaőr, vö. *csata*: csapat, *ökör-csata* Homoród vid.) Udvh. m. \sim *csata*: csapat Abaúj m. Beret MTsz. | *fassángos* (farsangos): álarcos Udvh. m. vö. *fassáng* Homoród vid. és *fásáng* Székelyudvarhely, Bethlenfalva uo. \sim *fássáng* Palócság MTsz. | *förgetegös* és *férgetegös* (házsártos) \sim *förgetegös* Zala m. Alsólendva vid. MTsz. | *kergetegös* és *kergetegös* (kerge) \sim *kergetegös*, igen szeles, hóbertos, eszeveszett Répce mell. Nemesviss, Vas m. Kemenesalja, Pápa vid. MTsz. | *pípös* és *pípés* (finnyás, hetyke) \sim *pípés, pípös*: finnyás, kényes stb. Rábaköz, Vas m. Kemenesalja MTsz. | *szonnyas* (szomjas, Kel.szék. *szomjos* ill. *ihatnék*) és *szonnyu, szonnyul* Udvh. m. \sim *szonnyus* Zala m. Gelse és vid., *szonnyu* Palócság MTsz.

e) Valamihez tartozást jelentő melléknemek: *-i*: *emböri* (*emböri köröstyén ojtant nem látott*) Udvh. m. \sim vö. *embör* Tolna m. Báta, Baranya m. Ormányság, Pest m. Tinnye (Dunántúl) MTsz.; sőt Göcsejben is ua. I, 428.

f) Fosztóképzős melléknemek: *-talan, -telen, -atlan, -etlen* képzővel, pl. *szégyöntelen* és *szégyöntelen* (arcátlan) \sim *szégyentelen* (rossz) és *szégyöntelen* (szemtelen, szemérmetlen) Baranya m. Ormányság, *szégyöntelen* Dráva mell. Kopács MTsz.

g) Elvont nevek: *-ság, -ség* képzővel, pl. *kinyeretlenség*, vö. *kinyér* Udvh. m. és Eszék vid. Szlavónia, Szeged, Fölsőbácska, Esztergom, Bars m. Zeliz vid., Nógrád m., Fülek, Csallóköz MTsz. Baranya m. Mohács s. gy. *kinyeres*: kényeres Csallóköz.

Ragozás.

A név- és igeragozás körében Udvarhely megyében legjellemzőbb sajátságok a következők:

1. A névragozásnál a keresztúrvidéki nyelvjárással nézve a birtokos személyragok közül már Kriza szerint az *-ék, -ok, -ök* többes 3. személyű birtokos személyrag, pl. *bundájok, apjok, anyjok, testvérök, tollök* (tölük), *hézzok* (és *hézzok* s. gy.), *róllok, feléjük, alájok, melléjük* stb. Vadr. 552. A Kel. székelyben *-ik* van ilyenkor: *bundájik, hézzik, melléjük* stb. Udvh. m.-ben csak Havasalján és a régi Bardócszékben, Csík és Háromszék közelében, meg Siklódon, Marostorda felé, járja az *-ik* pl. *boeskorik* (Vadr. 587.) Ezzel az eredetibb *-ik*¹ raggal összefüggően az *-i* egyes. 3. személyű birtokrag is előfordul, bár csak nagyon ritkán, pl. *rendi* (Julia szép leány c. ball.), *kezi között* (Nyr. XXIII, 534). Az *é* helyett mindig rövid *i* van a *fejít, teremtésinn* stb. továbbragozott 3. szem. alakokban (vö. BARTHA i. m. 76).

A tárgyeset ragja, mint a székelységben általában zártabb, pl. *embörökét* (Székelyudvarh.), *embörökét* (ö-ző vid. pl. Bogárfalva, s. gy.), *ötöt, esztöt* (pleonasztikusan), BARTHA i. h.

A határozóragok közül az *l, r, végűek* (pl. *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től, -től*, sőt ritkábban *-nál, -vel, -kor, -szer* stb.) legtöbb-

¹ Az *-ék, -ök, -ok* továbbfejlődött alak.

szőr elveszítik az *l*, *r*-et a keresztúri *ö-ző* részen, pl. *falubó*, *szüvedbő*, *fejembő*; *fogasró*, *fődrő*; *betegségtő*; *háزامná*; *avvá*, *szőrszámmá*, *feleségivé* (sőt jó szívve: jó szívvel, Havasalja), *akkó*, *ekkö* stb.

A régies *-ni*, *-nitt* (a *-ni* analógiájára *-nott*, *nött*, *-nött* helyett) és *-nú(l)*, *nű(l)* gyakori e székelységben is, mint a Kel. szék.-ben, személynevek mellett pl. *Jánosékní*, *papní*, *papnitt*, *papnú* (Kel. szék. *papnull*). A *-szēr* illeszkedés nélkül is előfordul a *sokszé*, *másodsze* alakokban s az *éccémáccé* ill. *eccí-mácci* továbbfejlődött analógiás ikeralakokban (BARTHA i. h.). — Az *-ért* helyett *-étt*, *-ér* v. *-é* járja pl. *miétt* v. *miér*, *mér* v. *mié* sőt *mé* (vö. MNY. XIII, 200); *hűségödér*, *jóságodér* stb. (Keresztúr vid. s. gy.). Az *n* az *ö-ző* részen *ö* tövéghangzóval járja: *szekeřőn*, *vižőn*, *égőn*; sokszor megkettőzve, mint a régiségben: *kerekőnn* (és *kerekēnn*). Az *ámattam* (álmomban), *legéntem*, *lěántam* (legény-, leánykoromban) időhatározó alakok is előfordulnak ritkábban; sőt: *fűventibe* (fűkorában), *enyettem* (helyettem) is (Krizsa Vadr. 556.)

Ha ezeknek az alakoknak más magyar nyelvjárásokban előforduló megfelelőit nézzük, az *-ék*, *-ök*, *-ok* többes 3. szem. ragra összevethetni: *értelméc* BécsiK. (Dráva mell.), *ő vele* Bornemisza P. Ének. (Felsőduna mell.) *szemec*, *fűléc*, *laboc*, *nyelvec* (Zvonarics Post.) (Dunántúl), *kedvők*, *nyelvők* Palócság TMNy. 715. A palóc nyelvjárások közül a középsők és a saájóvölgyi meg hevesmegyei nyelvjárás használják így e ragokat; nyugaton meg a rábavidéki és őrségi nyelvjárás ejti ma is így (l. BALASSA Magyar nyelvjárások 136—7). Az *-ik* ragra meg vö. a hetési, göcseji és zalai nyelvjárásban meg a duna-drávaközi nyelvjárásvidéken használt *magik*, *lovik* stb. alakokat. (Uo. 137. és s. gy.) Tehát ezek is főként a Dunántúl déli és nyugati részén s az ezzel érintkező Palócságban fordulnak elő. — Az *-i* egyes 3. szem. birtokos személyragra, ragtalan alakban is, összevethetni: *pénzi*, *éli*, *bőgyi* stb. Somogy m., Göcsej, Szlavónia, középső Palócság és a palóc meg dunántúli kódexek és népnyelv: JókaiK., NádorK., VeszprK., eseti Somogy m., *paptőki* Sopron és Vas m. MTsz.

A zártabb tőhangzójú tárgyesetek ma a palócságban divatosak; de valaha Dunántúl és a vele szomszédos területeken is előfordultak. (Vö. HB. *adamut*, *urot*, *utot* és a kódexek adatait.)

A *-szēr* illeszkedés nélkül fordul elő ma is nyugaton Nógrádban: *sokszēr*, Göcsejben: *háromszēr* (TMNy. 705); épígy a zalai nyelvjárásban, a középső palóc nyelvjárásokban, moldvai csángóknál (Magy. Nyelvj. 124) és a nyitravidéki palóc nyelvjárásban is: *sokszēr*, *másszēr*, *hatszēr*. Természetesen valaha mindenütt így volt, tehát ez egykor köznyelvi egyezés volt az egész magyar nyelvterületen; de *r* nélküli nyj.-i alakjára vö. a köv. *r* nélkül ejtett alakokat is. — A *-kor* rag is *r* nélkül fordul elő, a Dunántúl és a palócságban, utóbbiban megrövidülve: *órako* NyFüz. 20 : 12.

A *-ni*, *-nitt*, *-nú*, *-nű* helyhatározó ragokat kissé eltérőbb formában, de ugyanúgy használják a palóc nyelvjárásokban is, a palóc hangtani törvényeknek megfelelően: *-nyi*, *-nott*, *-nött*, *-nő*, *-nő*, *-nú* is stb. (Magy. Nyelvj. 135); *-nott*, *-nött*, *-nő*, *-ni*, alakban ritkábban a nyitravidéki palócságban is (NyFüz. 20 : 124). Az *-ért* helyett *-é* ill. *-ér* (magánhangzó előtt) éppen úgy használatos e nyelvjárásban is, pl. *ruháé*, ellenben: *azér* és NyFüz. 20 : 12.

(Vö. Udvarhely m.-ben is a Kel. szék. közelében és MTsz., MNy. XIII, 199). Az *-n* zártabb kötőhangzóval járja a palócban szintén: *haton, ötön, aláson* (NyFüz. 13:11). A *legéntem*, *-ed*, *-e*, *lőántam*, *-ad*, *-a* alakokra vö. épen így: Ipoly völgye Kovár vid. Nyr. XVI, 525, XVII, 42. és MTsz. | *füventibe* (és *füentibe*): zsenge korában, mikor még zöld (a vetés) \sim vö. *fűjenten* Göcsej MTsz.

2. Az igeragozásnál a *t* végű igék perfektuma tőhangzó nélkül járja: *futtam, juttam, vettem*. A jelentőmód jelen tárgyas ragozása pedig, mint a Kel. szék.-ben is, részben a felszólító jelenjéhez hasonló: *látom, látod, lássa, lássuk, lássátok, lássák; ütöm, -öd, -i, üssük. Mőgyők* h. *mőnyők* és *mőnyők* járja; a *kell* is feltételes módban eltérő formájú: *kéne*. — A *jön* igének *gy-*s alakjai is vannak: *gyűjön* és *gyűjjön* (jöjjön), *jővének* helyett *gyűvének* is (BARTHA i. m. 65). Az időalakok közt az elbeszélő és összetett multak s az *írni fog*, *írni foga* és *fogott* (=bizonyosan, valószínűen ír, írt) alakok is használtak (vö. uo. 65—72 és MÁRKOS ALBERT, Igék a nyikómenti székelységben. Kolozsvári unit. gimn. 1905/6. évi értesítője).

Ezek megfelelőit nézve a magyar nyelvjárásokban, a *futtam, vettem*-féle alakok drávamelléki, nyitramegyei, középső palóc előfordulását vö. a szótöveknél MNy. XXII, 20—21. A *lássa, lássuk* stb. alakok a jelentőmódban a felszólító alakokkal összeesve leginkább hallhatók a szegedvidéki és duna-drávaközi nyelvjárásokban s innen keletre Felsőbácskában, sőt Fejérmegyében (Magy. Nyelvj. 138) meg Somogyban is (MARZALI: Bpesti Szemle 1881); tehát ugyanott, hol az eddigi sajátságok túlnyomó része. A *mőnyők, mőnyők* területére vö. itt is: *mőnök* Somogy m. Csurgó vid., *mőnőget*: mendegél Vas m., Göcsej és Mátra vid. *főmőnőre*: holdtőltekor, Göcsej stb. MTsz. A *jön* ige *gyűjön, gyűjjön, gyűvének* alakjaira összevethetni: *gyün* (jön) Sopron m., Vas m. Körmend, Őrség; Szalať, Zala m. Tihany, Göcsej, Nagylengyel, Felsősomogy Balaton mell., Somogy m. Szőkedences, Veszprém m., Tolna m., Győr m., Baranya m. Őrmányság, Eszék vid., Dráva vid., Kiskúnhalas, Kecsmét, Szeged és vid., Pozsony m. Tárnok, Nógrád, Heves, Abaúj m. stb. MTsz. Az elbeszélő mult és más régibb időalakok dunántúli és palóc egyezésére vö. Időalakjaink és módjaink a háromszéki nyj.-ban c. értekezésemet NyK. XXXV, 352.

*

Tehát az udvarhelymegyei székelység nyelvjárásának alak-tani sajátságai is mindazokkal a magyarországi nyelvjárásokkal mutatnak egyezéseket, amelyekkel a hangtani sajátságok és a tájszók. Főként Dunántúl, aztán Csallóközben, Palócságban — ott Nyitramegyében és Mátyusföldön, majd Abaújbán, Zemplénben (Szürnyeg táján), a Duna-Tisza-közének *ő-ző* részén és Dráva-melléken fordulnak elő az udvarhelymegyei, mégpedig keresztúrvidéki és hargittaalji alakokhoz hasonló formák törvényszerű egyezésekkel. Tehát főként ott, hol az ú. n. magyarországi székely-telepek és a gyepek is voltak. (Vö. SZABÓ KÁROLY, A magyarországi székely telepekről. Századok 1880. és A régi székelység 1890: 93—108, s JAKAB E. dolgozatát uo. 1896. stb.) A keleti székelységben, különösen a Háromszéken

használtaktól nem egy tekintetben eltérők ez alakok, de nagyszámú közösségeik is vannak azokkal, kivált az *ő-ző* udvarhelyi részen, a régi telegdi székben. A többi erdélyi magyar részen csak egynéhány *ő-ző* szigettel (a vármegyei területen Halmágy Nagyküküllőben, Szakadát Szeben megyében, Magyar-décse Szolnokdobokában) s a Sebeskörös mellékén a Bánffy-hunyad környéki *ő-ző* magyarság nyelvével mutat még valamennyire közösségeket e székelység nyelve. A Tiszántúl Szatmár, Szabolcs, Békés és Csongrád megyét s Békés megyének különösen egyes magyar községeit kivéve, melyek Dunántúlról valók (Orosháza és Újkigyós), nem igen láttunk egyezéseket, pedig az erdélyi és tiszántúli magyarság közelebb esik a székelységhez. Ellenben épen úgy megvan, mint láttuk, az udvarhelymegyei *ő-zés* és *ő-zés* s a szótagvégi *l, r* elhagyása és a *j > gy* hangváltozás, meg több sajátság Dunántúl, a Felsődunamelléken is Pozsony- és Nyitra megyében, az Őrségen Vas megyében, Alsódunántúl Somogyban, Baranyában, Tolnában stb.; mint ahogy a világháborúban is hasonlítottak e részek lakói az udvarhelymegyeiekhez (vasmegyei 83-asok, kaposvári 44-esek és udvarhelyi 82-esek). Ha vannak bizonyos eltérések is, az is érthető a nyelvjárások fejlődése alapján.

A látott egyezések természetesen részben régi közmagyar nyelvi sajátságok (mint pl. a *-szer* rag illeszkedés nélkül való formái is); de nyelvjárási alakjukban főként olyanok, amelyek nem lehetnek csak véletlen találkozások. S minthogy még sokkal több mutatható ki a MTsz. és BARTHA munkája alapján is, s minthogy hely-, személy- és családnév-egyezések is nagy számmal vannak e székelység és a nyugatra eső, említett magyarság területein (vö. pl. THURY J., A székelyek eredete. Kolozsvár, 1898. 30—45), s minthogy népköltési egyezések is mutathatók ki köztük (pl. a regös ének és Julia szép leány balladája stb. vö. NyF. 39. és Akad. Ért. 1912: 87—96), mindez más világot vet részben magára e székelység eredetére s nyelvének történetére is. Az udvarhelymegyei *ő-zés* keletkezésének és megindulásának történetét nem kereshetjük csak Keresztúr környékén, mint eddig föltevással tettük (HORGER: MNy. V, 327. és NyK. XXXIX, 290). Hanem talán valami más környezetben kell keresnünk, ahonnan ez a rész a keleti székelytől több tekintetben eltérő sajátságaival kissé későbbben válhatott ki, mikor már az *ő-zés* és a szótagzáró *l, r* nagyobb fokú kiejtése is megindult s a *j > gy* hangváltozás továbbfejlődött. Minthogy pedig az Oklevélszótár adataiból nyilvánvaló, hogy az *ő > ő* hangváltozás már jóval a kódexek előtt, s a Halotti Beszéd kora előtt is (XIII. sz. eleje) megvolt nemcsak utolsó, de első szótagban is (vö. NyK. XXXIX, 216—21), az udvarhelymegyei székelység *ő-zése* is korábbról való, valamint nagyobb fokú *l, r* elhagyása is, s bizonyosan a nyugati magyarsággal függ össze ez valahogyan.

Minthogy maguk az emlékek is tudnak a körösvidéki, bihari székely-magyar honfoglaláskori csatlakozásról s későbbi bihari székelyekről (Anonymus és a Várad Regestrum), s a székelyeknek mint hűnivadékoknak Pannoniában való fennmaradásáról és Erdélybe vonulásáról;¹ s minthogy MEITZEN német tudós erdélyi földbirtok-² utatásai szerint a nyugati vagyis az udvarhelymegyei székelyek a birtokviszonyok alapján később kerülhettek lakóhelyükre, mint a keleti székelyek³: nem lehetetlen, hogy ez a rész a honfoglalás után való időkből (részben a keleti székely után) telepedhetett le a székelyföld nyugati részén. S Udvarhelyszéken Homoród vidékén, a Hargitta alján és Keresztúrfújszéken megőrizte ő-ző sajátosságait;⁴ míg az ú. n. keleti székelység, Csík, Háromszék és Marosszék székelysége, a keleti széleket szállta meg ősfoglalás jogán már korábban az oláhok és szászok előtt. Az első honfoglaló székelyeket különben is az idők viszontagságai számban folyton apaszthatták, s ritkuló soraikat a magyar királyok később magyar telepítvényesekkel is pótolhatták,⁵ kik ilyenformán szintén székelyek lettek. Annyi bizonyos, hogy különben is THURY J. kimutatása szerint székelyek és székely telepek voltak még a krónikák és oklevelek szerint Pozsony, Nyitra, Győr, Komárom, Sopron, Vas, Somogy, Zala, Veszprém, Fejér, Tolna, Baranya, Bihar stb. megyékben is, s ezeken a részekén az udvarhelymegyeiekkel egyező helynevek is vannak (l. uo. i. h.), miről részletesebben majd másutt szólok, s a nyelvjárás is e részekkel mutat közöségeket, mint fennebb láttuk.

Az udvarhelymegyei és nyugati magyar ő-zés ~ ē-zés egész egyezése összevethetni KRIZA Vadrózsáit és a dunántúli, különösen somogy-baranyai gyűjtéseket és a Regös énekeket (Népk. Gyűjt. IV., V., VI., VIII. k.). A nyelvtörténeti korra meg összevethetni a dunántúli régi ő-ző emlékeket, okleveleket, valamint a Székely Oklevéltár udvarhelymegyei okleveleit, a Székely-udvarhelyi- és Teleki-kódex idevonatkozó részét, B. SZÉKELY I. műveit, az 1505-i és a MARSIGLI-féle XVII. sz.-i rovásírásos emléket stb. Ezzel, azt hiszem, e székelység eredetének kérdése s a többi magyarsággal való összefüggése is világosabb a nyelv alapján, s az is bizonyos, hogy ha a székely különfaj, hűnivadék, mint a krónikák állítják, vagy bármely más török eredetű nép, a honfoglalásban résztvett s a magyar nyelvet korán eltanulhatta, legalább már a honfoglalás idején és ma egyik legősibb magyar faj, Attila örököse, mint Árpád nemzetsége, és ősfoglaló Erdélyben.⁵

ERDÉLYI LAJOS.

¹ Vö. pl. NAGY GÉZA, Adatok a székelyek eredetéhez stb. Sepsiszentgyörgy, 1886. 12—29.

² Zur Agrargeschichte Ungarns und Siebenbürgens. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde 1896.

³ Vö. NAGY GÉZA i. m. 106—7.

⁴ Vö. dr. BORBÉLY I., A magyar irod. tört. I. Kolozsvár, 1924. 19.

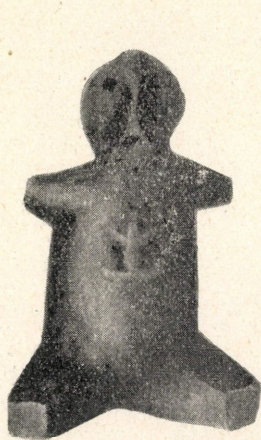
⁵ Ilyenformán tárgyaltam e kérdést már 1916—17-ben a bpesti kir. m. tud. egyetemen (l. Tanrend II. félév).

Béka.

A nép hite szerint az ember háromféle úton-módon szerzi azokat a betegségeket, melyeknek oka nem nyilvánvaló: 1. A haragvó istenektől (külörösen a nagy járványokat, pestis stb.; vö. Ilias I.) és betegség-démonoktól (ilyen a *Fene* és a többi, talán még mitológiai eredetű, démon). 2. Ellenséges indulatú emberektől, megbűvölés, kötés, szemmelverés útján. A magyar *tudós* v. *tudományos asszony*-nak (aki különben nem egészen magyar különlegesség, mert a római *mulier plusscia* és a német *kluge frau* teljesen azonos értelmű) egyik ősrégi fajtája a *néző*, *nézős* vagy *nézőke*, kinek nemcsak gyógyító ereje volt, hanem ha akarta, meg is verte szemmel azt, kire ránézett, tehát a rontás is hatalmában állott. Ezt a *néző*-t jóformán a földkerekség minden népe ismeri. A régi görögök *ophthalmos ponéros*-a, a németek *böser blick*-je és *schlimmes auge*-ja, az angolok *evil eye*-ja, az olaszok *occhio cattivo*-ja mind idevág. Amint manapság a magyar asszonyok, mikor a kis gyerek szemrevalóságát dicsérik, hozzáteszik nagysietve: „hogy meg ne szóljam“ vagy hogy „jó órában legyen mondvá“, és ahogy a pesti magyarok használák a valószínűleg örökéletű „unberufen“-t, épúgy mondták már a görög asszonyok is a csecsemő nézésekor azt, hogy προσκυρέω την νέμεσιν, s a rómaiak azt, hogy absit invidia verbo! 3. Végül bizonyos állati parazitáktól is megszerezhető a betegség. Ezek a test természetes nyílásain (szájon, fülön, vulván stb.) át jutnak be az ember belsejébe, ott megrekednek, kifejlődnek, s folyton rágiák, emésztik a testnek életre fontos szerveit. Innen van, hogy a betegségnevek közt oly gyakran találkozunk az állatok, kivált pedig a csúszómászó, könnyen sikló vagy dühös, harapós állatok (béka, egér, gyík, pók, féreg, rák, eb, farkas stb.) nevével, kik különben mint valóságos betegség-démonok is szerepelhetnek. E betegség-jelző nevek ősi eredetére vall, hogy nemzetközilek, kivétel nélkül minden nép nyelvében előfordulnak, s csak kórtani jelentésük változik.

Az efféle betegségnevek közt gyakran szerepel a *béka*. A mi népünk azt tartja, hogy a béka ivás vagy fürdés közben jut be az ember gyomrába. Mikor azt vetettem ez ellen, hogy én magam is sok vizet ivó és fürdést kedvelő ember vagyok (már vagy ötven év óta), s mégsem termett meg bennem a béka sohasem, rendesen azt felelték az én alföldi magyarjaim, hogy a pesti víztől nem is lehet békát kapni, de menjek le csak az ő falujokba: ott minden kútban, ahonnan isznak, s minden faluvégi pocsétában, ahol fürödnek, megtalálom a békát, melynek petéje könnyűszerrel bejut az ember gyomrába, ott kifejlődik, ide-oda mozog, háborgatja, nyugtalanítja az embert (talán ezzel függ össze a csiki székelyek szavajárása: Ne *békálkodjál*! 'Ne bánts, ne kötekedjél velem' CzF. I, 520 ?), a belső-

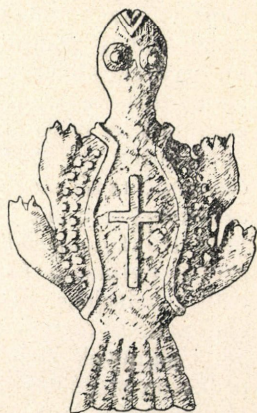
részeket rágja, úgy mint azon a régi braziliai indián szobrocskán (1. kép) is látjuk, mely a jénai egyetem orvostörténeti gyűjteményében található. Ennek a szoboralaknak nyitva van a szája, minek az a magyarázata, hogy a béka igyekszik kijutni a gyomorból, felmászik a szájba, itt azonban rendesen megakad: daganat formájában megreked a nyelv alatt (ez a *batrachos*, *batrachion* vagy *hypoglossis*, ahogy már a görögök nevezték, vagyis a *ranula* 'békadaganat', ahogy még ma is nevezik a sebészek), esetleg a szájpadláson vagy hátrább a torokban akad fenn, nehéz lélekzést okozva. A szobrocška tehát a nyitott szájjal levegő után kapkodó, asztmás embert jelképezi. Hogy mindezt a mi őseink is így képzelték, arra ötszáz éves adatunk van, mert mikor Kapisztrán János, a török elleni hadat szervezve, nálunk járt, Bácsmegyei Kürty Balázs, a nádor fami-

1. kép.

2. kép.

3. kép.

liárisa, könyörgő levelet írt hozzá, hogy segítsen egyik emberén, ki békát nyelt s az most a torkában van.¹

A béka azonban nemcsak fölfelé, hanem lefelé — a hasüregbe — is elvándorol, s itt különösen az uterusban üti fel a sátorfáját előszeretettel. Az uterust már a régiek (Platon, Hippokrates stb.) valami eleven, ide-oda mozgó, az emberrel mintegy symbiosisban élő állatnak (a görögök teknősbékának, a germánok varangyos békának) tekintették; s az erdélyi szászok (WLISLOCKI szerint) méhbajok alkalmával ma is használják a következő ráolvasást: Wehmutter, Beermutter, du willst Blut lecken, das Herz abstossen, die Glieder recken, die Haut strecken! Darfst es nicht tun, du musst ruhn!“ A magyar

¹ Quidam familiaris meus quandam ranam deglutivit et stat in gutture, quam nescimus, cuiusmodi materia sit. (TTár 1901:222.)

köznép is varasbékának képzei az uterust, s a méhbajokkal sínylódó asszonyok — úgy mint a németek — nálunk is varangyot ábrázoló fogadalmi (votiv-) figurákat helyeznek el a katolikus templomokban. A 2. kép (ANDREE után) egy oszt-rák kolostorból való, emberi arccal bíró (perszonifikált) varangyot, a 3. kép pedig egy viaszból való méh-békát tüntet föl, melyet egy fővárosi gyertyaöntő üzletében vettem. A magyarok néhol *méhanya*-nak, máshol *offer*-nek (német *opfer*, *opferstückel*, *opferwachs*) nevezik az ilyen ex voto-békákat. A 2. képen látható emberarc az önálló léttel, öntudattal és saját mozgással bíró lény magasabbrendűségét akarja kifejezni. Hogy ez az uterus-béka hogyan függ össze a hisztériával, a hisztériás betegek bárzsing-görcsével (*globus hystericus*), a *máttra*-betegséggel, a *szünádrá*-val stb., erről itt bővebben nem szólhatok, de egyet-mást már máshol (Szily- emlékkönyv 29. l.) mondtam róla.

Végül még csak néhány olyan bonctani és betegségnevet említek itten, melyek a NySz.-ban és egyéb szótárainkban vagy egyáltalán nincsenek meg, vagy csak hiányos magyarázattal:

1. *Béka*: mai orvosi nevén: 'ranula, béka-daganat' (a csehek is 'béká'-nak, *žaba*-nak, nevezik). Hólyagszerű daganat a szájban, mely a nyelvfék s az alsó állkapocs közt keletkezik és a nyelvet felnyomja, úgyhogy gyermekeknél esetleg füladási rohamokat is okoz (a száj nyálkahártyáján áttűnik, s némileg a béka fénylő, síma hasához hasonlít). Példák:

Békája akinek nyelve alatt vagyon... *A békáját* metéllyék-meg (Juhász Máté: Házi különös orvosságok. Kolozsvárt, 1768. 11. l.) — Ha a ló szájában *béka*... A megégetett *békát* evvel kennyed (Tseh Márton: Lovak orvosságos meg-próbált uj könyvetskéje. Lőcse, 1656. c. munkának 1797. évi kiadásában. 93. l.). — Osztan az *bekát* az nyelue alat fokazd megh (XVII. sz.-beli kézirat a M. Tud. Akadémia levéltárában MK. Kis 8-rét, 10. szám, 13. l.). — A ranula vagy *béka*... az nyelv alatt-való dagadás, mely az szólást megakadályoztattya (Miskoltzi Ferenc: Manuale chirurgicum. Győr, 1742. 114. l.). — Ha a [ló] nyelv[e] alatt *béka* nőtt, azt vigyázva ollóval kimetszeni (Szind: A lovak orvoslásáról. Pozsony, 1796. 15. l.). Vö. *nyelv-béka*, *száj-béka* (NySz. — Az utóbbiról mellesleg megjegyzem, hogy az nem 'rana viridis', mert ez természetesen a zöld békát jelenti. Hibásan írták ki P. Pápai szótárából).

2. *Békavar*: valami lóbetegség, melyről Mesterházy Péter XVII-ik századbeli jegyzőkönyvében van szó¹, részletes leírását azonban nem adja. „*Beka varrul*: Az ember ganeit cserepben főzd megh es melegen kösd rea. *Beka var* ellen: Az ember ganeit sozd megh erőssen es azzal kössed“. A nép ma is használja a *békavar* vagy *békadaganat* szót, és a szarvasmarha lábának azon gyulladására alkalmazza, mely a két csülök közti bőrészleten fejlődik ki (mai orvosi neve: panaritium). Mátyus N.

¹ Közölte TOLNAI VIEMOS: Állatorvosi Lapok 1906: 202. és 212.

János „Nemzeti lovag“ c. munkájában (Pest, 1828. 26. l.) *békavar*-nak nevezi a lovak csánkizülete alatt, a láb belső oldalán található ú. n. gesztenyét (lásd HERMAN OTTÓ rajzán, MNy. II, 247. B).

3. *Békaleveleg*. Ez a szó Bornemisza Péter Ördögi kísértekről szóló munkájának (1578. és Századok 1874: 386) egyik ráolvasásában fordul elő („Föld, édes Anya... toroc gyikia, *beka leuelegie*, nyac foga: oszollyon, romollyon“). PAIS DEZSŐ érdekes fejtegetése során (MNy. XXII, 349) „a nyelvcsap megdagadásával járó betegség“-nek tartja. Ezt én is elfogadhatónak vélem, s így a *békaleveleg* körülbelül annak a bajnak felelhet meg, mit régebben angina uvularis-nak vagy staphylitis-nek neveztek orvosi nyelven. Úgy sejtem, hogy ezen *békaleveleg* és a Szelestei-féle ráolvasásban (MNy. XIII, 272) előforduló *lebeke tárgy* („Erdőn jár vala *lebeke tárgy*, *béka* vala ekéje“ stb.) között, a PAIS DEZSŐTől mondottak értelmében, valami összefüggés van, s érdekesnek tartom még ebben a régi ráolvasásban a *tárgy*-nak, *békának* és *kígyónak* betegség-démonokul való szerepeltetését is.

4. *Béka*-nak nevezik a MTsz. szerint „a disznó szívének egy darabját (a szívtőhöz hozzánőtt húsdarabot) is, melyet el szoktak dobni, mert meg nem ehető“. ZIMMERMAN ÁGOSTON kolégám szerint ez a „húsdarab“ kétségkívül nem más, mint a szívből kiinduló főér rostos gyűrűje (annulus fibrosus a ortae), melyben porc (cartilago cordis) is van, esetleg maga az aorta.

5. A PAIS DEZSŐ említett cikkében előforduló, szintén *béka* nevezetű, szárnyasok nyelvén szomjúságtól támadt bőrkeményedésre vonatkozólag csak annyit, hogy a magevő madarak nyelve hátán az ú. n. periglottis erősebben fejlődött, a magvak stb. felaprózása céljából jobban elszarusodott, s a csőr kávaival együtt a fogakat helyettesíti. Ez tehát nem kóros jelenség, nem is a szomjúságtól támad, bár a szárnyasok gazdái gyakran fordulnak az állatorvosokhoz azzal a kívánsággal, hogy ezt a *píp*-et szedjék le a madár nyelvéről. (Megjegyzendő, hogy *píp* névvel több másfajta madárbetegséget is jelölnek, pl. a fartő-mirigyek gyulladását is.)

6. Végül némely helyen *béka*-nak nevezik a lópata alján levő szárunyírt (az ÉtSz.-ban említett „der hohle teil am pferdehuf“) is, ami annál érdekesebb, mert ezt már a görögök is batrachos-nak nevezték. MAGYARY-KOSSA GYULA.

Süllő.

Halneveink közül tudomásom szerint eddig kettő bizonyult török eredetűnek: 1. a *csabak* (l. GOMBOCZ, BTL. 56. l.), amelyet HERMAN OTTÓ Szegedről és Köröstarcsáról

jegyzett fel; 2. a *sőreg*, melyet GOMBOCZ a bolg. tör. *šiwrik*-ből származtat (MNY. XIII, 188). Azt gondolom, ezeknek a számát növelhetem a *süllő* hálnév magyarázatával.

MUNKÁCSI B. „A magyar népies halászat műnyelve“ c. értekezésében (Néprajzi Füzetek I. sz. 18. l.) a *süllő*-t finn-ugor eredetűnek tartja, s a következő finnugor szavakkal veti össze: „finn *salakka* 'fehér halacska, cyprinus alburnus', észt *salakas* id. és 'coregonus jas', liv *salaak* 'stint, salmo eperlanus' | finn *silakka*, *silahka* 'hering', észt *silakas* és *silkk*, liv *sil'k*, *sil'ka* id., melyeknek *sal-*, *sil-* alapszava DONNER szerint (Vergleich. Wörterb. d. finnisch-ugr. spr. II. 714. sz.) azonos a finn *selkeä* 'clarus, serenus', *heleä* 'clarus, nitidus', észt *hele-* 'leuchten, schimmern' (magy. *csillag*, *csillog-*) stb. szókkal.“ Ez az egyeztetés sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem állja meg a helyét, SZINNYEI nem is veszi fel a NyH.-ba. Más területen kell keresnünk *süllő* szavunk etimonját.

A *süllő*-re vonatkozó legrégibb írott adataink [1211: *Silleu* szn.; 1479: Johannes *Silew*; 1514: Emi kechege ac *swllw*; 1519: pisces kechige et *silew*; 1521: Piscibus wlgó *Sywlle*; 1532: Piscem wlgó *silew* (Oklsz.)] hang- és jelentéstani tekintetben is kifogástalanul megfelelnek a PAAS., CsuvSzj. 149. l. található csuv. *šəla* 'fogas süllő'-nek. A csuv. *šəla* képzett szó, és pedig a 'fog, csorba' jelentésű *šəl* < **šil* származéka. Hogy a *šəl* < **šil* alapszónak micsoda származéka szolgálhatott a magy. *süllő* ~ csuv. *šəla* hangfejlődés alapjául, arra vonatkozólag kétféle feltevés is lehetséges.

A törökségben igen gyakori, hogy színt vagy más jellegzetes tulajdonságot jelentő nomennek a deminutivuma szolgál állat- vagy növénynévül. Számos példánk van pl. a -k deminutivumra, amely a jelen esetben is fennforoghatna. Sor. leb. RADL. *sajalak* 'das moos, ein kleiner fisch' < *sajal* 'bart', kumd. *kysrak* 'eine junge stute die noch nicht geworfen hat', oszm. krm. RADL. 'die stute' < kaz. kirg. RADL. *kysyr* 'gelt, nicht geboren habend'. Ilyen eredetű a magy. *olló* 'zicklein' jelentésű szavunk is: ujjg. csag. krim. *oɣlak* < *oɣul*; vö. GOMBOCZ, BTL. A példákat még szaporíthatnók, de ennyiből is kitűnik, hogy nagyon jól elképzelhető egy csuv. *šəl* + *ək* < **šil* + *ək* származék, amelynek pontos megfelelője volna az Oklsz. 1479: *Silew*; 1519, 1532: *silew* adata.

Ez esetben a mai magy. -ll- lehetne fonétikai nyúlás eredménye is. Vö. *Üllő* < *Ilík*; GOMBOCZ, Árp. Tör. Szn. 47—48. l.

A másik lehetőség — és ez a valószínűbb —, hogy a magy. *süllő* bolgár-török **šillig* < **šil* + *lig* 'fogakkal ellátott' származékból magyarázandó. Az őstörök -*lig*, -*lig* nom. poss. képző a mai csuv.-ban -*lə*, -*lə* alakban van meg. vö. PAAS. *šəllə* 'fogas, csorbás'. A *süllő* mai csuv. *šəla* hangalakját úgy magyarázom, hogy egy **šillig balik* > *šəllə pulə* 'fogas hal'

jelzős szerkezetből kiválva, lassanként elhomályosult a *šəllə* 'süllő'-nek a *šəl* 'fog'-gal való összefüggése és képzése, s az eredeti *šəllə* > *šəla*-ra redukálódott. Erre vonatkozólag Vö. PAAS. 149. *šəla-pir* 'gyérvászon' adatát, amely szintén csak egy *šəllə-pir*-ből érthető. Amennyiben ez utóbbi **šəllig* > *süllő* magyarázatot fogadjuk el a *gyarló* < **džarylyg* mellett (Vö. NÉMETH Gy.: KCsA. I, 154), ez a második -*lig* nom. poss. képzős bolgár-török jövevényszavunk.

A török nomen possessoris képzőnek ebben a két bolgár-török jövevényszavunkban rejlő, valamint a türk feliratokban és a turfáni emlékekben — tehát a török nyelv legrégibb ismert emlékeiben — fennmaradt alakja a -*lig*, -*lig*. Nincs tehát semmi okunk kételkedni abban, hogy a szóbanforgó képzőnek ez a teljesebb alakja régibb, mint az újabb török nyelvmélekek és a mai török nyelvek -*lu*, -*lū* stb. alakja. (Vö. NÉMETH Gy., Onogur, hét magyar, Dentümgöyer. KCsA. I, 154.) Az Anonymusnál előforduló *Dentumoger* az egykorú ejtést: *dəntü* < *təndü* < *təntü* örökítette meg, amely kétségtől újabbkeletű, mint a türk feliratok vagy bolgár-török jövevényszavaink. Itt említhetjük még *torontál* szavunkat is, amelynek -*l*-jében ugyanez a -*lug* képző rejlik **torontal* < *turuntailu* < *turuntai-lug* (Vö. GOMBOCZ, Árp. Tör. Szn. 14). Természetesen ez is török jövevényszavaink későbbi — középső — rétegébe tartozik. A *torontál* átvételekor már a -*lig* képző -*li* ill. -*lu* stb. alakban volt meg.

A *süllő* < **šəllig* származtatás nemcsak török jövevényszavaink legrégibb rétegét szaporítja, hanem döntő bizonyítékkal szolgál egy vitás hangtani kérdésben is. RAMSTEDT¹ tagadja a sporadikus tör. *t* > *š* változást, s természetesen a csuv. *šəl* 'fog' ~ tör. *tiš*, *diš*, valamint a csuv. *šən*- 'fagyni' ~ tör. *ton* megfelelést is. Az előbbi a tör. *šiš* (< **siš*) 'bratspiess' megfelelőjének tartja. Ugyancsak a török *šiš* származékainak tekinti a csuv. *šəlan* 'ein dorngestrauch' és csuv. *šəšlə* (< tör. *šišlig*) 'eine art pfriem' szavakat is. A csuv. *šəšlə*-t szótagvégi *š*-e miatt föltétlenül újabb kölcsönzésnek kell tekintenünk valamely török nyelvből, esetleg a kazániból. A csuv. *šəlan* szóközépi -*l*-je eredeti török *l*-re megy vissza, szőkezdő *š*-e pedig őstörök *č*-ből lett, és megfelel a khiv. tat. *čalan*, csag. *čalan*, tel. kmd. *čalkan*-nak (l. GOMBOCZ, Honfoglalás előtti török jövevényszavaink 29. l. *csalán*). A tör. *šiš* (< **siš*)-hez semmi köze sincs. Még kevésbé tekinthetők a csuv. *šəšlə* és a csuv. *šəlan* gyökérszavai a csuv. *šəl* 'fog' megfelelőinek. Ha megvizsgáljuk a csuv. *šəl* 'fog' származékait, nyomát sem találjuk sem önálló szavakban, sem összetételekben, hogy valaha is lett volna 'ár, nyárs vagy tüske' jelentése, ellenben világosan mutatják gyökér-

¹ Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen. JSFOu. XXXVIII.

szavuk eredeti 'fog, csorba' jelentését: *šalla*- 'zähne einfeilen (in eine säge)', *šallan*- 'schartig werden', *šallā* 'fogas, gezahnt, schartig', *šal-ušī* 'hiba a szövetségben', *šala-pir* 'gyér vászon stb.' Már pedig, ha a csuv. *šal* a török *šiš* (< **šiš*) megfelelője volna, elképzelhetetlen, hogy legalább elszigetelten ne őrizte volna meg a török *šiš* jelentését. Annyi kétségtelenül bizonyos, hogy a csuv. *šal* < **šil* jelentése már a magyar-bolgár érintkezés korában 'fog' volt, amint a magyar *süllő* < **šillig*-nek 'fogas' jelentése is mutatja.

A *süllő*t és a *fogas*t a magyar halászok a legújabb időkig két különböző hálnak tartották, nyilvánvalóan azért, hogy az előbbi, melyet a törvény nem védett, szabadon írthassák (HERMAN O., Magyar Halászat). Még GROSSINGER (Historia physica III. Posonii et Comaromii, 1794.) külön fejezetben tárgyalja a két halat (i. m. 169. és 174. l.), de megjegyzi, hogy „Dentex Balatonis Luciopercae conformis esse videtur, cum multi utrumque pro eodem pisce agnoscant.” Nem akarom bizonyítani, hogy a *fogas* és a *süllő* egy és ugyanaz a hal — ezt már CUVIER bebizonyította —, csupán azt akarom megjegyezni, hogy a szóban forgó hálnak kétféle magyar neve is ezt bizonyítja, amennyiben a bolgár-törökből vett *süllő* jelentése ugyanaz, mint e hálnak eredeti magyar neve: a *fogas*.

A (**šillig* >) *süllő* és a *fogas* név egyideig párhuzamosan élhetett egymás mellett, mint ugyanannak a hálnak a neve, később pedig, amikor már a *süllő*-nek a *fogas* jelentése feledésbe ment, és csak a fiatal *fogas* megnevezésére használták, a két különböző név hatása alatt keletkezhetett az a tévhit, hogy e két névvel nevezett hal két külön faj.

A *fogassüllő* (*Lucioperca sandra*) az északi félgömbnek csaknem minden folyójában és tavában honos (BREHM, Az állatok világa; HERMAN O., Magyar Halászat). A *fogas-süllő*nek legközelebbi rokona a *kő-süllő* (*Lucioperca Volgensis*), amely a Káspi-tóba és a Feketetengerbe ömlő folyók vizeiben él. Hazánkban a Dráva, Duna, Rába, Tisza és Zagyva folyókból ismeretes (HERMAN O. i. m.). Hogy a két hal közül melyiket nevezik a csuvasok *šala* névvel, nem áll módomban megállapítani, de fölösleges is. Mindkét hal előfordul Kelet-Európa folyóiban és hazánk vizeiben egyaránt. Tehát földrajzi okok sem zárják ki a magyar *süllő* < bolgár-török **šillig* etimológiát.

K. KATONA LAJOS.

Tengeri.

NÉMETH GYULA *Karcag* város nevének eredetéről szóló felolvasásában melleleg említette, hogy az ő gyermekkorában élt Karcagon egy öreg kún, aki így imádkozott: *Tengeri, tengeri. Amen.* A *tengeri* szóban az öreg népe török eredetének

mintegy utolsó emlékét őrizte, mert a *tengeri* török szó, s a. m. 'isten'.

NÉMETH jelzett felolvasása óta hallottam FINÁLY GÁBORTÓL, hogy előtte egy kúnsgai származású katonatiszt azzal dicsekedett, ő még tud valamit kúnul: „*Tengeri hele-bele!* — ami magyarul annyit jelent: Isten bizony!” Úgy látszik tehát, a török eredetű *tengeri* 'isten' szó fennmaradt a kúnok közt más mondókában is, nemcsak abban, amelyet NÉMETH idézett. Hogy a szólás másik része, a *hele-bele*, magyarázható-e a törökségből, vagy talán csak játékos alkotású ikerszó, azt nem tudom. Erre turkológusaink tudnának feleletet adni.

Azonban az utóbbi mondás ismeretes a Kúnzágon kívül is, vele szomszédos területen: Hódmezővásárhelyen, még pedig néha bizonyos toldással és az utórészben $l > r$ hangváltozással. Vásárhelyen már nem esküforma, nem is tartják kún szólásnak; egyáltalában nem is tudják,* mit jelent, de használják elég sűrűn olyankor, ha valamely kérdésre nem akarnak vagy nem tudnak kézzelfogható, konkrét feleletet adni. Pl. ha a kíváncsi gyerek kérdezi, mi van a dobozban, azt a feleletet kapja tréfásan titkolózó anyjától: *Tengeri here-bere* (néha még megtoldva ezzel: *kirántva*). Vagy: „Micsoda halat fog ez az ember?” Felelet: „Fog ez még *tengeri-here-bere herkentyűt* is.” (FÜTŐ JENŐ vásárhelyi tanártól és GYÖRFFY ISTVÁN etnográfustól hallott adatok.) A *herkentyű*-re vonatkozólag különben megjegyzem, hogy ez a szó, mely eredetileg bizonyos sült tésztafélét jelent az Alföldön, az ország más részén külön is előfordul, mint titkolódzást kifejező felelet. Pl. „Mi van a kezeden?” „*Herkentyű.*” (MTsz. Veszprémből.)

Hogy a kúnsgai szólás Hódmezővásárhelyen is elterjedt, könnyen érthető. Az ottani lakosság a XVII. századi felszabadító török háborúk idején szétfutott és jelentős számmal Szabadszálláson, a Kiskúnsgában talált menedéket. Ezek csak a karlócai béke után tértek vissza otthonukba (SZEREMLEI SAMU, Hódmezővásárhely története III. k. 193—5.). Ott ismerhették meg a szóban levő mondást; értelmét utódaik elfelejtették, s most már, mint csupán formájában élő, fogalmi tartalommal nem bíró, értelem nélkül való mondóka, épen csak arra jó, hogy vele feleljenek, mikor semmit sem akarnak mondani.

A *tengeri* szó használatának tehát három fokozatát lehet megállapítani: 1. A karcagi öreg kún fohásza, ki az ősi kún néven szólítja benne az Istent. 2. Az esküformában előforduló *tengeri*. Ebben azért maradhatott fenn a szó, mert kúnjaink kikerülhették vele Isten nevének a tízparancsolattól is tiltott könnyelmű emlegetését. (Vö. *biz' Istók! Istók báró uccse!*) 3. A hódmezővásárhelyi változat. Jelentését nem ismerik, fogalmi tartalmat nem kötnek hozzá, s arra használják, hogy vele feleljen, aki határozott választ adni nem akar vagy nem tud.

SZEMKŐ ALADÁR.

Polgár.

Már megint! szisszen fel akárhány magyar nyelvtudós, kivált ha e cikkek alatt vagy felett (már ez a szerkesztő tetszésétől függ) a nevemet látja. Hát nem eléggé letorkolták 1908-ban — mondogatják (l. MNy. IV, 279, 364—5, 450—7) — vagy azt akarja, hogy régi mondás szerint újra befalazzák vele a sípot?! — Nem én! Tudok én hallgatni (a *polgár*-ról tizennyolc év óta hallgatók), tudok én meghajolni mások okosabb, kielégítőbb magyarázata előtt. Hogy most újra fel-szólalok, annak az az oka, hogy ki akarom igazítani régi tévedésemet, új szempontot óhajtok felvetni s az igazsághoz talán közelebb jutni.

Beismerem, hogy helytelenül származtattam a *polgár* szót a *plugár*-ból. Beismerem azt is, hogy a magyar e hazába bejövetelekor már ismerte, használta az ekét, s ennél fogva nem volt szüksége arra, hogy a *plugár*-t kölcsön vegye. Megvolt neki az ő ekegyártója vagy ekekészítője. Ennél fogva ezen fejtegetésemben magam is abból indulok ki, hogy a magyarban a *polgár* szónak régtől fogva a következő jelentései voltak és vannak: 1. 'civis, városlakó'; 2. 'esküdt (geschworener)'; 3. 'kisbíró'.

Bár tehát a magyar *polgár*-nak ugyanaz a jelentése, mint a német *bürger*-nek avagy a középkori *burgaer*-nek, mégis azt állítom, hogy a *polgár* nem a német *bürger* (*burgaer*)-ből származott. Nem származhat abból, mert ha a magyar olyan két szótagú szót vesz kölcsön, amelyben mind az első, mind a második szótag *r* hangra végződik, akkor mindig a második *r* hangot disszimilálja, vagyis *ly*- vagy *l*-lé változtatja. Bizonyítékaim erre a következők: *mártir*-ből lett *mártély*, *order*-ből *ordely*, *mordaer*-ből *mordály*, *erker*-ből *erkély*, *barbier*-ből *borbély*, *kvartier*-ből *kvártély*, *Bernard*-ból *Bernáld*. Hogy mennyire uralkodik e hangtörvény még ma is a magyarban, bizonyítja, hogy napjainkban a *sparherd* helyett *spórhelt*-et ejt a magyar köznép, s hogy a debreceni magyar, KUNOS IGNÁCZ 1882-iki megfigyelése szerint, az idegen szónak érzett *hordár*-ból *hordály*-t csinált (Nyr. XI, 430). Ezzel szemben nem hozhatók fel a *vierer* > *fillér*, *Gerard* > *Gellért* változások, mert ez esetekben az első *r* hang két magánhangzó közt állott, s ez okozta annak és nem a második *r*-nek a disszimilálását. Hasonló az eset a *kalmár* szónál, mert a kfn. *kramaere* előbb *karamár*-ra változott. Itt is tehát egy darabig két magánhangzó közt állott az első *r* hang, s így lett belőle *kalamár*, s végül az első szótagra vetett hangsúly következtében *kalmár*. A két magánhangzó közt levő *r* változott át a *pelengér*, *kolontár*, *salavári* stb. szókban is. A *lorber* ~ *lülbör* változást pedig a három folyékony hang összetorlódása okozta. Arra azonban nincs eset, hogy ha az első *r* hangra mássalhangzó következett, ez

disszimilálódott volna. Ennélfogva a középkori magyarban a kfn. *burgaer*: *purgaer* mindenesetre *porgály*-lyá változott volna. Ilyen alak pedig nincs és nem is volt.

Másfelé kell hát keresnünk a *polgár* szó eredetét. — Kiindulok abból, hogy a királyi várak szolgálatára rendelt társadalmi osztályok egyikét már a XII. században *suburbanus*-oknak nevezték (CodDipl. II, 173), kétségtelenül azért, mert a vár mellé épült *suburbium*-ban laktak. Ide költöztették első sorban azon mesterembereket (íjgyártó, szíjgyártó, kovács stb.), akikre a vár tisztjeinek és fegyvereseinek leginkább szükségük volt. E *suburbium*-ot a magyarok *váras* (azaz a várat magában foglaló) hely-nek, utóbb röviden csak *váras*-nak, *város*-nak nevezték el. De a várakhoz beosztott és a vár mellé költöztetett családok egy része vagy talán eleintén nagyobb fele a XI—XII. századokban *pannon-szláv* vagy *délszláv* volt, lehetetlen tehát, hogy a várak mellé épített házcsoportnak, a *suburbium*-nak ne lett volna náluk külön neve.

Ha mármost a *polgár* szó régi alakjait vizsgáljuk a régi kéziratokban, azt találjuk, hogy legalább is 12-szer nem *polgár*-nak, hanem *pologár*-nak, *palagár*-nak írják azt. (Nem akarok ismétlésekbe esni, s azért csak a MNy. IV, 228. l.-ra, a NySz.-ra és OklSz.-ra hivatkozom.) Ezt a jelenséget nem lehet azzal elűtni, hogy úgynevezett svarabhakti tünet, mert akkor sokkal ritkábban fordulna elő. Hogy a *.pologár*-ból *polgár* lett a magyarban, az nagyon természetes, mert hiszen a magyar egyébként is a *malina*-ból *málná*-t, a *palicá*-ból *pálcá*-t, *Sobori*-ből *Sobri*-t, *Szopori*-ből *Szopri*-t, s a főleg jellemző *dologos*-ból *dolgos*-t csinál, azaz az első szótagra vetetett hangsúlya miatt a második magánhangzót kilöki.

A *pologár* szót elemezve, könnyű kitalálni, hogy a *polog* a tőszó és az *-ár* a képző (vö. *bodnár*, *kulcsár* stb.). A *polog* pedig a *suburbium*-nak teljesen megfelelőleg 'melléhelyezés'-t (vö. VONDRÁK, Vergleichende slavische Grammatik. Göttingen, 1906. 17. és 518. ll.), azaz vár mellé helyezett házcsoportot jelent. A *polog* szó a kajhorvátban és oroszban most is él és letétet (mellékletet), lejtőt (a hegy mellé helyezettet) jelent, a belőle származó *polozsenje* pedig éppen elhelyezést, pl. valaminek: városnak vagy falunak fekvését jelenti.

Ha tehát a *polog* a régi *pannon-szláv*ban vár mellé helyezett házcsoportot, várost jelent, akkor a *pologár* nem egyéb, mint városlakó, *suburbanus*, és ellentéte a *szelják*: *szedlják*-nak, a falun lakónak.

Mivel a *pologár*-ok vagy magyarosan *polgár*-ok a vár mellett laktak, nagyon érthető, ha a vár bírása a nehezebb ügyekben őket kérte és rendelte ki becsüsöknek és tanácsadóknak, s e kötelességük hű teljesítésére meg is eskette őket. Így fejlődött ki később a *polgár* szónak 'segédbíró, esküdt' értelme.

Végül pedig mivel a bíró mint hozzá közellakókat gyakran küldötte ki őket idézésre, ítéleteinek kihirdetésére, a *polgár*-embert a bíró állandó segédjének: 'kisbíró'-nak is kezdték tekinteni.

Ne kövessünk el tehát erőszakot a magyar nyelv hang-törvényein a *burgaer: polgár* erőltetésével, mikor a *polgár* szó eredete a szláv *pologár*-ból nagyon természetesen és érthetően megmagyarázható.

KARÁCSONYI JÁNOS.

Bokályos ház.

Ennek a XVII—XVIII. sz.-beli és valószínűleg erdélyi származású jelzős kifejezésnek a NySz. szerint 'cubiculum hospitale; gastzimmer, speisezimmer' a jelentése, tehát vendégszobát, ebédlőt kell rajta értenünk. Ezeket a jelentéseket az említett szótár a következő adatok alapján állapította meg: „Az *bokályos házban* ugyan nem is voltunk“ (MonOkmt. XXIV, 129). „Ez én beszédemet mind hallották, sőt oda ki palotára, audientziás *bokályos házban* is, mind meghalt“ (Bod: Pol. 126). Nem ugyane két adat társaságában, hanem már előbb, a *bokálos* címszó alatt harmadszor is megtaláljuk a címbeli kifejezést ebben az idézetben: „Nekem annyi ürességünk [így!] nem volt, hogy csak az házakat is patakon [t. i. Sárospatakon] jól megláthassuk, az *bokályos házban* ugyan nem is voltunk“ (RákGy: Lev. 129). De itt már ugyancsak a NySz. szerint nem vendégszoba, nem is ebédlő a jelentése, hanem ennek a példamondatnak a *bokályos ház*-a állítólag annyit teszen, hogy 'bocalia continens'. Azonban ez a harmadik adat új jelentés megállapítására minden egyebet mellőzve már csak azért sem lehet alkalmas, mert voltaképpen azonos az elsővel, mely a MonOkmt. XXIV-ből való. A RákGy: Lev. forrásjelzésen ugyanis a két Rákóczi György erdélyi fejedelem családi levelezését kell értenünk, a MonOkmt. XXIV-ben pedig tudvalevőleg éppen ennek a két fejedelemnek familiáris leveleit bocsátotta közre SZILÁGYI SÁNDOR. Így aztán a NySz. három adata közül csak kettő kerülhet szóba, de ezekről meg nyilvánvaló, hogy szükszavúságuk miatt belőlük a *bokályos ház*-nak pontos jelentését nem lehet megállapítani. Nem volt ez lehetséges természetesen a NySz. szerkesztőinek sem, azért világosabban beszélő adatok híjában — úgy látszik — képzeletük szavára hallgattak, és valószínűleg azt hitték, hogy azt a házat [azaz szobát, termet] nevezték annak idején *bokályos ház*-nak, amelynek kredenciás szekrényére, vagyis pohárszékére részben szükségből, részben díszítésül avagy hivalkodásul az arany-, ezüst- és üvegedényekkel együtt a bokályokat is ki szokták rakosgatni (vö. RADVÁNSZKY, Családélet I, 27). Ez a

ház pedig véleményük szerint csak az ebédlő, esetleg a vendéglátó szoba lehetett.

De még ha ebben igazuk volna is a szerkesztőknek (pedig nincs), akkor is magyarázatra szorulna az, hogy miért hívták éppen *bokályos ház*-nak a föltevésük szerint edényekkel díszített ebédlőt v. vendégszobát. Hiszen a pohárszékre nemcsak a bokályokat (sőt ezeket talán a legritkábban), hanem a tálakat, tányérokat, kupákat stb. is kirakták vendégségek, lakomák alkalmával; pl.

„Az majestáson [=emelvényen] volt egy pohárszék, azon mind kristál üvegek és két öreg arany kupa, födeles, zománcoz, szép, két kicsin egy meszeles, két csésze aranyból, két üveg aranyba foglalva. Az az pohárszéken csak asszu szőlő borát és fű tokai bort töltöttek, de megválogatták az embert; más pohárszék volt az ajtó félen, öreg, azon három renddel volt öreges, virágos aranyas kupa, nro. 75“. (ErdOrszgyüEml. X, 359. 1643.)

Mielőtt azonban az imént tett kérdésre válaszolnánk, felsorakoztatjuk a *bokályos ház*-ra vonatkozó eddig ismeretlen adatainkat, amelyek már egyben-másban alkalmas útbaigazítást szolgáltatnak a helyes magyarázathoz. Először is azt tudjuk meg belőlük, hogy a *bokályos* v. *bogályos ház*, *bokály-ház* nem ebédlőt jelentett, hanem amint már a fenti idézetek egyike is mondja: *audientiás ház*-at, azaz fogadó szobát v. termet kell értenünk rajta, amelyben legtöbbször ünnepélyes udvari szertartások folytak le.

Egy követjelentésben, mely az ifj. Rákóczi György és Báthori Zsófia menyegzőjéről szól, olvassuk, hogy az öreg fejedelem a *bokály-ház*-ban fogadta az előtte tisztelgő násznépet nagy ünnepélyességgel: „Az urak az garádicson felmenvén az ifjú fejedelem előtt, utána az kisasszony az anyjával és az fő asszonyokkal. Felmenvén, mentek az *bokaly házban*, ott maga az öreg fejedelem nagy solennitással az asztalnál kezét fogott csak az kisasszonnyal és az anyjával. Prépostváry uram perorált az fejedelem előtt, az vén Karsay István szólt az fejedelem képében, azután fogott kezett Veseliny urammal és az több vendéggel. Onnend mentek az fejedelem asszony házában“. (ErdOrszgyüEml. X, 357. 1643.) Teleki Mihály Apológiája a fejedelem és a főrendek tanácskozó helyeként is említi: „...az én jó kegyelmes uramat, akkor a *bokályos házban* levő urakat s a főrendeket kényszerítvén lelkek isméréstére“ (uo. XVI, 485. 1678). Czegei Vass György írja 1684-ben: „19 Septembris vendégli meg urunk ő nagysága az kapucsit az *bogályos ház*on kívül való palotában [tehát nem a *bogályos házban*, pedig ha ez lett volna a fejedelmi palota rendes ebédlő terme, akkor alkalmasint ott lett volna a vendégség¹], mely palota volt bévonva igen szép királyi bagariára

¹ A Vass-féle naplók kiadója, NAGY GYULA e helyhez írt jegyzetében szintén *ebédlő ház*-nak magyarázza, de bizonyosságul csak a NySz.-ra hivatkozik; az pedig, amint már láttuk és később még inkább látni fogjuk, ez esetben sem egészen megbízható tanu.

nyomtatott velencei aranyos kárpittal" (MonIrók XXXV, 42). Bethlen M. Önéletírásában is előfordul (I, 552): "...a tanácsurak az ebédlő palota ajtajában excipiálják, maga a fejedelem a *bokályos audientia*s ház ajtajában várja [a nagyrangúnak vélt vendéget, a tévedésből Marchio-nak gondolt Marchisiót, Veteráni főstrázsames-terét]". Ugyanő a II. kötetben világosan megkülönbözteti egymástól az *audientia*- vagy *bokályos* és az *ebédlő palotá*-t, midőn a következőket írja: „A mely házakat a császár in cessione bonorum Albensium pro sua majestate tartott vala, és tanács és ország palotáinak rendelt vala, ugymint a fejedelem-asszony lakóházait, *audientia*-vagy *bokályos* és ebédlő *palotát*; azokba szálla Tavonát feleséges-től... A *bokályos házban* a hol a fejedelemnek majestása volt, és a császár képének kell vala odaállíttatni, gróf Seauné vajas és tejes poleza lón. | ...Táncz alatt én a gubernátorral menék a *bokályos házba*, ott a gubernátor nevetve mutatja a tejes, vajas fazékos majestást nékem" (183—4).

Ez az *audientia*s *bokályos ház* a fejedelmi palotának kétségkívül legdiszesebb terme volt. Pompájának elkészítéséhez nálunk akkor még (a XVII. sz.-ban) nem érthettek, mert keresve kellett keresni mesterét és csak Törökországban talál-ták meg. Szalánczi István kapitálya írja öreg Rákóczi György fejedelemnek 1632. aug. 12-én Konstantinápolyból:

„Az mely mester az *bokályos házat* csinálta volt Kegmes uram neve nélkül, azt én nem tudom, ki légyen, hanem mást találtam az féle mestert igen jót, most is elmenne Ákos urammal [t. i. Barcsai Ákossal], de nincs lova, az mivel elmehessen, hanem ezt kívánja, hogy Nagod egy paripát küldjen alája és előpénzt két vagy három-ezer osporát, kit házanépének hagyhasson. Mivel penig innet nem tudja, mit akar Nagod vele csináltatni, napszámra szegődik, az mikor dolgozik, minden napra 80 osporát kér, annál kevesebért meg nem indul, étele, itala legyen. Ha Nagod ezt megígéri neki és lovat küld Nagod alája, valamikor Nagod parancsolja, megléven az ló, az kin elmehessen, mindjárt elmegyen." (TT. 1883: 455)

Erdélyben legelőször valószínűleg Bethlen Gábor csináltatott *bokályos ház*-at a gyulafehérvári fejedelmi palotában. S hogy ez milyen lehetett és hogy miért nevezték így, arra nézve eléggé tüzetes felvilágosítást ad az az instrukció, melyet a nagy fejedelem 1623. jún. 15-én készített portai főkövetének, Tholdalagi Mihálynak a számára. Ebben a többi között ezt is utasításul adja neki:

„Mentől szebb *bokaly táblábat* [olv. táblákat] talál, mellyel házak falait szokták megrakni, vegyen 14 százat, de igen szépek legyenek. Aranyos is sok legyen közte, mestert is fogadjon kettőt, kik felrakni tudják, megalkuván vélek, mihelyt az két házat elvégezik, mindjárt haza kísértetjük." (MonTMEOkmt. III, 391.) Ugyancsak maga a fejedelem írja a következőket is: „Adtunk Tholdalagi Mihály kezében ezerhétszáz arany forintokat és ezer ezüst tallért. | ...*Bokály táblákat* kell venni, legöregebb táblákat számlálván tizennégyszázat, egyet 32 oszporára számlálván. tészen 220 aranyat" (uo. 392—4).

Az itt szóban forgó *bokály-táblák* bizonyosan legtöbbszörre négyzet- v. téglalap-alakú, különféle színű, esetleg domborműves v. festett mintás, finomabb-durvább anyagú és kivitelű majolika-lapok lehettek, melyekkel keleten már sok-sok száz esztendővel azelőtt szokás volt kirakni a fejedelmi v. nagybíró paloták termeinek falait. Ezt a bokály-táblákkal kirakott falú termet nevezték a régi erdélyiek *bokály-ház*-nak v. *bokályos ház*-nak. Hogy az így díszített terem lehetett esetleg ebédlő is, az nem volna éppen lehetetlen, de eddig ismert valamennyi adatunk amellett tanuskodik, hogy fogadótermül használták¹. Mi — amint az imént idézett adatok bizonyítják — a törökök útján ismerkedtünk meg ezzel a díszítési móddal a hódoltság idejében, ők az araboktól, ezek a perzsáktól tanulták, akikhez a babilóniai-asszír építőművészet hagyományaként jutott el. Keleten ma sem multa divatját, de művészi mintáját megtalálhatjuk manapság nálunk is, mert pl. a budai kir. várpalota Szent István-termének mennyezetét és oldalfalainak felső részét Zsolnay-féle művészi majolika-lapok díszítik (vö. Az iparművészet könyve II, 505). Ezt a gyönyörű termet díszítése miatt a régi erdélyiek bizonyára szintén *bokályos ház*-nak hívták volna. A falakat borító majolika-lapokat pedig kétséggel azért nevezték *bokály-táblák*-nak, mert anyaguk ugyanolyan vagy legalább is hasonló volt ahhoz, amelyből a *bokály*-ok, ezek az Erdély-szerte ismeretes és kedvelt majolika v. félmajolika edények készültek.

Ezt az anyagjelző *bokály* szót régi nyelvünknek nemcsak az imént említett *bokály-tábla* összetételéből ismerjük, hanem egyéb adataiból is. Erdélyben pl. állandó jelzője volt azoknak az edényeknek, amelyeket a szintén *bokály* szóval megnevezett korsófajtával azonos v. hozzá hasonló anyagból készítettek, esetleg a bokályokhoz hasonló módon díszítettek is. Az ilyen edényeket közös névvel *bokály-edények*-nek hívták. A NySz. *bokály-korsó*-t és *bokály-csészé*-t ismer, az OklSz. az utóbbin kívül még *bokály-tálacská*-t is, és ezt a szótár szerkesztője 'scutella fictilis, irdenes schüsselchen'-nek mondja, de mivel ez értelmezés helyessége felől kétségei vannak, megkérdőjelezi magyarázatát. Ez a kérdőjel azonban az alább közlendő adatok alapján a *bokály-tálacska* értelmezése mellől bízvást törölhető.

Hazánkban a bokály-edények legjelesebb készítői az újkeresztények voltak. Eleinte csak pozsony-, nyitra- és trencsén-megyei telephelyeikről, majd később, midőn 1621-ben Bethlen Gábor oltalmába veszi és Alvincen megtelepíti az *újkeresztény német mesterembereket* (Kemény J. Önélet. 47) vagy másként *fekete németeket* (Bod Péter szerint), Erdélyből is sok e nemű

¹ A gyulafehérvári fejedelmi palota ebédlője I. Rákóczi Gy. idejében nem bokálytáblás díszítésű volt, hanem képekkel kitett (vö. RADVÁNSZKY, Családelet I, 12). Tehát ha ennek a palotának a *bokály*- v. *bokályos* házáról történik valahol megemlékezés, akkor ebédlőt semmiesetre sem érthetünk rajta.

gyártmányuk kerül forgalomba. Ipari és egyéb ügyességüknek jó hasznát veszi a fejedelmi udvar is, mert több rendbeli privi-légiumaik fejében ennek számára féláron tartoztak dolgozni (vö. Halmágyi István naplói. MonIrók XXXVIII, 312. 1767.) Bethlen Gábor, a két Rákóczi György, Apafi Mihály sokat foglalkoztatták őket, és éppen az utóbbi fejedelem udvartartása részére készültek újesztendei ajándécul azok a *bokály-edények* is, melyekről az alábbi felsorolásban részletesen olvashatunk:

„Anno 1688. 10. Februarii az újkeresztények újesztendő aján-dékában hoztak késeket [vö. *újkeresztény-kés*, MNy. XVII, 41] és *bogálly* (igy!) edényeket ez szerint:... *Bogálly edényeket*: Fejér mázas *tálat*, nro. 9. Kéket, nro. 2. *Sótartót*, nro. 2. Fejér *csészét*, nro. 2. Kéket, nro. 2. Fejér cseces *kancsót*, nro. 3. Kéket, nro. 1. Másféle fejér *kancsót*, nro. 3. Kéket, nro. 4. Vizes *korsót*, kéket, nro. 2. Fejért, nro. 1. Zöldet, nro. 1. Fejér egy ejteles *kancsót*, nro. 2. Kéket is, nro. 1. Kék *kannát*, nro. 1. Félejteles, fejér *kancsót*, nro. 1. Kéket is nro. 1. Item orvosságnak való apró edényeket: *Kancsót*, nro. 12. *Csuprot*, nro. 11. *Csésze* formát, nro. 12. *Pohár* formát, nro. 12.“ (SZÁDECZKY B., I. Apafi M. fej. udvartart. 478.)

Midőn az itt felsorolt edényeket külön-külön említették és olyképen, hogy anyagukat is föl akarták tüntetni, bizonyosan *bokály-korsó*, *bokály-kancsó*, *bokály-kanna*, *bokály-tál*, *bokály-csésze*, *bokály-csupor*, *bokály-sótartó* stb. néven emlegették őket. Ezek közül néhánynak példáját fentebb már idéztük is a NySz.-ból és az OklSz.-ból.

Tehát ahogy ma pl. a *cserép* szó alatt nemcsak *virág-cserepet*, *fedőcserepet* és közönséges *cserépedényt* (meg ezeknek töredékeit), hanem művészi kivitelű majolikát v. porcellánt is értünk (pl. volt néhány szép *holicsi cserepem*, vettem egy pár *vásárhelyi cserepet* stb.), éppúgy régente Erdélyben a *bokály* szóval nemcsak egy bizonyos korsó-fajtát jelöltek, mely leg-gyakrabban majolikából készült, hanem ugyanebből az anyag-ból való másféle alakú és rendeltetésű cserépedényt is. Ezen-felül még a fejedelmi v. nagyúri fogadótermek falait burkoló majolika-lapoknak, falborító csempéknek szintén *bokály-* (> *bogály-*) v. *bokály-tábla* volt a neyük, s így aztán az ezek-vel borított falú szobát v. termet méltán nevezhették a régi erdélyiek *bokály-* (> *bogály-*) v. *bokályos ház*-nak. A mai építő-művészetben a bokály-táblák alkalmazása legtöbbször a nagyvárosi magán- és bérpaloták lépcsőházainak, konyháinak, fürdőszobáinak meg a vasúti várótermeknek díszítésére szorít-kozik.

CSEFKÓ GYULA.

A magyarság ládáí.

A magyar népnek a művelt közönség körében (legalább hírből) legismertebb ládaformája a *tulipántos láda*. De mivel a tulipán-növény csak a XVI. sz.-ban került Európába, az olasz vagy német eredetű *tulipán* (> nyj. *tulipánt*) szó meg épen

csak a XVII. sz. közepe táján honosodott meg nyelvünkben (első adat 1685-ből, vö. GOMBOCZ: MNy. II, 265), s ezenfelül még a *láda* szó is német eredetű (vö. MEL.—LUMTZ., DLehnw.), azért nyilvánvaló, hogy az úgynevezett *tulipántos láda* nem lehet a magyarságnak legrégebb ládaformája. Ennél sokkal régibb ládaformájának is kellett lennie, mert hiszen köztudomású a tárgyi néprajz kutatói között, hogy a *láda* az emberiség egyik legősibb és hosszú évszázadokon keresztül szinte egyetlen bútordarabja volt. Még ma is vannak népek, amelyek a ládán kívül más bútort nem ismernek. Hogy messzebb ne menjünk, Ázsia nomád, tehát sátorlakó török népeinek *jurt*-jában is (valami ágy-állványon kívül) egy alacsony hosszúkás láda az egyetlen bútordarab. Ékszereiket és feltettebb egyéb holmijukat őrzik benne. Azért alacsony és hosszúkás az alakja, mert így könnyebben lehet a teve vagy ló hátára csatolni, amire vándorlásaik során elég gyakran van szükség. Nem lehet tehát benne semmi kétség, hogy a magyarságnak is már a honfoglalás kora előtt, nomád korában is kellett ismernie és használnia a ládát. Sőt azt is föltételezhetjük, hogy az a láda is olyan lapos hosszúkás formájú volt, mint a belsőázsiai nomád török népeké. Hogy milyen névvel nevezték akkori őseink az ő ládájukat? Én azt hiszem, hogy — *koporsónak* hitták!

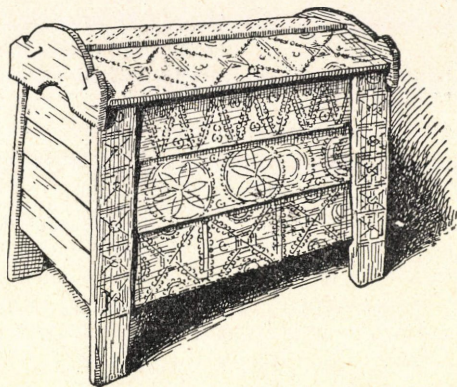
Koporsó szavunk tudvalevőleg honfoglalás előtti török eredetű szó, a bolgár-török **kopurčay* átvétele (vö. GOMBOCZ, BTLéhnw.). Figyelemreméltó mármost, hogy e szónak a különféle török nyelvekben nemcsak 'sarg', hanem 'schachtel, büchse, kasten, schublade' jelentése is van (vö. GOMBOCZ i. h.) és művelődéstörténelmi okok miatt egészen bizonyos, hogy ez utóbbi jelentések az eredetibbek. Nem mondható tehát merésznek az a feltevés, hogy a magyar *koporsó* szónak is eredetileg két jelentésének kellett lennie: 1. 'láda' és 2. 'koporsó'. Hogy első jelentése idővel elavult, azt abból magyarázom, hogy a magyarság később, már mai hazájában, megismerkedett egy olyan másik ládaformával, amelyet csak a ládának használtak, nem pedig egyúttal koporsónak is. Tudtommal HORGER mutatott rá először arra az érdekes jelenségre, hogy „valamely többjelentésű szónak az a jelentése szokott elavulni, melyet valamely egyjelentésű szóval is kifejezhetünk.” (Nyelvtud. Alapelvei² 148. §; ugyanott számos példa.) Ebből teljesen érthető, hogy a *koporsó* szónak is nem a 'sarg', hanem a 'láda' jelentése avult el.

De melyik volt az a később átvett jövevényszó, amelynek csak 'láda' jelentése volt s amely miatt a *koporsó* szónak elavult az eredeti 'láda' jelentése? — Én azt hiszem, hogy ez a *székrény* (< ófelném. *scrini*; vö. MEL.—LUMTZ, DLehnw.) szó. Ennek mai köznyelvünkben ugyan már 'kasten' a jelentése, de a XVIII. sz.-ig mindig csak 'láda' volt a jelentése (vö. NySz., OklSz., RADVÁNSZKY I, 25), sőt Dunántúl és itt-

ott az Alföldön még ma is ezt jelenti. (Vö. MTsz., Ethn. VII, 75, Nyr. XXXVII, 47, NéprÉrt. XI, 44; Göcsejben: *tejes szökrön* GÖNCZI FERENC, Göcsej 633).

Ez a latinul *scrinium*, németül (*scrini* >) *schrein* és magyarul régebben *székrény* nevű ládafajta a középkori templomokból került a polgári háztartásokba. Alább egy a csongrádmegyei Horgosról származó, még ma is *székrény* nevű, a szegedi Városi Múzeumban őrzött példány képe. Alakja emlékeztet az ókori fedeles kőszarkofágokra s egy bizonyos római faládára, és eredete messzire visszanyúlik az ókorba. Európa keresztény templomaiban az egész középkoron át az egyházi szerek és ruhák eltartására használták. Némely erdélyi szász templom sekrestyéjében még ma is láthatók a XV. sz.-ból származó ilyen ládák. (M. Iparművészet XVII, 175; Ars Una I, 156).

A magyarság is bizonyára a templomok sekrestyéiben ismerkedett meg ezzel a ládaformával. És mivel a templom megbizonyíthatólag mindig mintája, előképe volt a népnek a parasztbútor készítésében és a népművészet számos más ágában, azért valószínűleg a *székrény* nevű ládaforma is ilyen úton került a nép közé, s ez szorította ki aztán lassanként a házakból a régibb, egyszerűbb, hosszúkás alakú és *koporsó* nevű ládaformát, úgyhogy ez utóbbit végül

már csak halottak temetésére használták, amire, hosszúsága miatt, különben is csak ez a ládafajta volt alkalmas, s ezért ma már csak 'sarg' a jelentése.

Ezt az újabb ládaformát ma már csak Dunántúl (és az Alföld néhány pontján) nevezik *székrény*-nek (vagy *szökröny*-nek), egyebütt ma már mindenütt *szuszék* (v. *szuszik*, *szuszink*, *szuszok* stb.; vö. MTsz. és NySz.) néven ismerik. De már csak elvétve használják ezt a ládafajtát ruhatartónak. Mikor terjedni kezdett először azon magas, keskeny, egy vagy két ajtóval bíró ruhatartó-bútor, melyet a régebben (mint fentebb láttuk) csak 'ládá'-t jelentő szóval a köznyelvben *székrény*-nek szoktunk nevezni, azután a XVIII. sz.-ban a *commode*-nak nevezett francia fiókos szekrény, amelyek a ruhatartás céljára sokkal alkalmasabbak voltak mint a *szuszék*, akkor ez utóbbi lassanként gabona- vagy lisztartó ládává degradálódott, s ma leginkább a kamrában vagy a tornáccon van a helye.

Kétségtelen, hogy ez a *szuszék* szó szláv eredetű, de

átvételének kora és helye még nincsen tisztázva. MELICH (Nyr. XXXI, 102 és Szlav jöv. I, 180) szerint a tót *súsek*, ASBÓTH (Nyr. XXXI, 186) szerint pedig az óbolg. *sašěka* átvétele volna. Még ha az *n* hiánya hangtanilag meg volna is magyarázható (vö. ASBÓTH i. h. és NyK. XXXII, 362), tárgyi okokból szerintem mégis valószínűbb, hogy tót eredetű a szó. Míg ugyanis az egyéb parasztláda-fajták ma már csak puhafából készülnek asztalosmester műhelyében, a *szuszék* mindig csak kemény fából készül, még pedig háziipari parasztmunka gyanánt, s csak a Felvidéken és Erdélyben. Az Alföldre csak vásárok útján kerül, s például Félegyházán tót *szechrény*-nek hívják, ami felette valószínűvé teszi, hogy a tárggyal együtt a *szuszék* szó is e láda-fajta felvidéki tót készítői útján került a magyarsághoz. (A MTsz.-nak egy adata szerint a Balaton somogyi partján is ismerik, de oda is bizonyára csak kereskedelmi úton, az áruval együtt került ez a szó. Másként, de aligha helyesen ASBÓTH: Nyr. XXXI, 187.)

Később — hogy mikor, azt ma már nem lehet pontosan megállapítani — megismerkedett a magyarság még egy újabb ládafajtával. Míg a templomi eredetű *szechrény* nevű ládafajta általában a parasztság ruhatartó bútora, majd *szuszék* néven gabona- vagy liszttartója lett, addig a felsőbb körök és a módosabb polgárság körében egy nyugatról érkezett bútor, a *láda* (< ófelném. *lada*) kapott nagy divatra. Ez eredetileg a kereskedelem árúőrző és áruszállító eszköze lehetett, amit a német *laden*, *beladen* igével való rokonsága bizonyít. E használata következtében igen sok alakváltozata támadt, ezek közül számos a polgári és paraszti háztartásokban is elterjedt, s itt sokszor igen díszes formát öltött. Legismertebb fajtája nálunk a cikkünk elején említett XVII. sz.-i *tulipántos láda*. Ez a külsejére festett növénydíszek között sűrűn előfordult tulipánvirágtól kapta nevét. Hogy milyen kedvelt bútordarab volt régente a láda, mutatja az a körülmény, hogy pl. XV. sz.-i velencei háztartások leltárában 10—12, sőt több ládát is találunk felsorolva, míg ellenben ugyanott asztalt vagy széket egyet sem (W. BODE, Ital. Hausmöbel 50). RADVÁNSZKY Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században c. művében kimutatta, hogy a láda nálunk is nagy népszerűségnek örvendett (I, 23—5). Érthetővé válik ez abból, ha tudjuk, hogy a ládát értékesebb holmik őrzésén kívül az egész középkoron át egészen általánosan ülő- és fekvőbútornak is használták. (A *szék* mint ülőbútor sokkal későbbi divatú. L. erről A magyar parasztszék c. cikkemet, Napkelet 1925: 364.) Az a sok láda-fajta, melyet RADVÁNSZKY felsorol (i. m. I, 25), mind megtalálható a nyugati országok múzeumaiban is, jelölül annak, hogy nemcsak nálunk volt elterjedve, sőt onnan került hozzánk. Amint azonban a Franciaországban feltalált fiókos *szechrény*, a *commode*, a XVIII. sz.-ban előbb Németországban és Ausztriá-

ban, aztán (*komót és sublót* néven) nálunk is kezdett rohamosan terjedni, egyszerre vége volt a láda évszázados divatjának a felsőbb társadalmi osztályokban. Csakhamar kiszorult a polgári lakásokból is, s csak a parasztházakban maradt meg az utóbbi évtizedekig. Sőt itt a XVIII. és XIX. sz. folyamán az ú. n. *tulipántos ládában* kivirágzott a magyar népművészetnek egyik legérdekesebb alkotása. De ma már ezt is elérte a múlandóság kérlelhetetlen sorsa: kiment a divatból, kiszorította az úri osztálytól átvett *komót, sublót* és a *sifonér*. Ahol még tűzre nem hányták vagy el nem adták „városi embernek“, ott eldugták a kamrába vagy feltették a padlásra, hogy ne kelljen szégyenkezniök miatta. Aki tehát ma tulipántos ládát akar látni, az legokosabban teszi, ha elmegy egy néprajzi múzeumba. Nem-sokára már csak ott fogja találni.

CS. SEBESTYÉN KÁROLY.

Dumál. — Lyapog.

Dumál. A *dumál* ige kétféle jelentésben él nyelvünkben. Az egyik jelentésben a külső városrészek nyelvéből került olyan „uri rétegek“ nyelvére is, amelyek nagy előszeretettel kapnak fel mindent, ami közönséges; a másik jelentésben tájszó. A jassz nyelvben: *Ne dumálj! Nekem ugyan dumálhatsz. Azt akarta bedumálni nekem...* A népnyelvben (MTsz.): *Dumál* 'hátba üt vagy ütöget' (Székelyföld Nyr. II, 424). *Dumé* 'hátba-ütés' (Marosvásárhely Nyr. XV, 239), *el-duméz* 'hátba ütöget' (Marosvásárhely Nyr. XV, 239), *meg-duméz* ~ (Székelyföld). BALLAGINÁL: „*Dumé*, fn. ököllel való hátba ütés; olyan dumét adok, ha nem hallgatsz el“. A *dumál* ige mindkét jelentésben, illetőleg mindkettőnek az alapszava, a *duma*, *dumé* cigány eredetű. Az elsőre nézve vö. cigány *duma* 'hang', cseh cigány *duma* 'nyelv, Sprache', oláh-cigány *das дума* 'beszél'. Vö. MIKLOSICH, Über die Mundarten... der Zigeuner... VII, 47. l. Etimológiailag ide tartozik a bolgár *dumo* 'szó', *dumam* 'loquor', szerb-horvát *dumati* 'beszél' (MARIANOVICS M.: Nyr. XLVI, 272 ez utolsóból származtatja), de a magyar szó forrása, tekintettel arra, hogy budapesti jassz szó a *dumál*, az utóbbiak között alig lehet. A cseh *duma* 'gondolkodás' és a tót *dumati*, 'mereng' jelentésénél fogva áll távol tőle. A második, tehát 'hátba üt' jelentésben, a *dumál* a cigány *dumo* 'hát' szóban találja eredetét. A jelentés nyilvánvaló, mivel a *dumál* nem jelenti általában azt, hogy 'üt', hanem mindig 'hátba üt'. Hangtanilag *dumo* — *duma* és ebből *dumál* egészen szabályos, de a *dumé* — *duméz* már nem származhatik a *dumo* alakból. Azonban a cigányban a *dumo* többes nominativusa és accusativusa *dumě*, s a magyar *dumé* ennek, bizonyára inkább az accusativusnak, az átvétele.

Lyapog. A Nyr. VIII. kötetének 235. lapján TÓTH LŐRINC mint gömörmezei tájszót idézi a „lyapogni: beszélgetni” igét. (Vö. MTsz.) A szó lehet gyermeknyelvi- vagy hangutánzó szó, tehát ha különböző nyelvekből kimutatható, nem kell okvetlenül közös eredetet vagy jövevényszót keresnünk benne. Mindazonáltal tekintettel arra, hogy gömörmezei szógyűjteményben találjuk — akár Rozsnyón, akár a megye más községében használatos — lehet tót nyelvi átvétel. A tótban ugyanis *lapotam* ’fecseg, csacsog’. Más szláv nyelvekből, amelyekben ugyan, legalább részben, egymástól függetlenül is létrejöhettek, kapcsolatba hozható vele a horvát *lapatljiv* ’bőbeszédű’, orosz *lepetátv* ’fecseg’, *lépet* ’fecsegés’, más indogermán nyelvekből a szanszkrit *lapati* és *rapati* (a szanszkritban az *l* helyett és mellett igen gyakran *r*) ’fecseg’, *lapita* ’fecsegés’, kymroi *llef* ’hang’, bret. *leff* ’sóhajtás, kiáltás’. (L. a példák egy részét WALDE, EtymWörterbuch² 440.) Ha mindezeket közös indogermán alapalakra akarjuk visszavinni, **lep-* (vagy kéttagú) bázist találunk. Valószínűnek tartom, hogy a különböző indogermán nyelvekben ebből leszármaztatható szavak nagyobb része nem a külön nyelvekben keletkezett gyermeknyelvi vagy hangutánzó szó, hanem indogermán maradvány, de megjegyzem, hogy bármennyire csábító is, nem tartozik ide a görög *λάσκω* < **λακ-σκω* és a vele kvalitatív ablautban („Abtönung”) álló latin *loquor* < **laq-uo-r*, mert a többi nyelvben mutatózó labiális helyett gutturálisuk van.

Indogermán eredetet azokban a szavakban kereshetünk, amelyeknek minden hangja kifogástalanul megmagyarázható az alapalakból. Az alapalak **lep-*, ennek redukált foka **lep-*. Ez utóbbi úgy jött létre, hogy hangsúlytalan helyzetben susogó hanggá, ú. n. schwa indogermanicum secundum lett a magánhangzója. A teljes fokú **lep-* folytatásai lehetnek a kelta és a tőszótagon hangsúlyozott szanszkrit alakok, a redukált fokú folytatásai lehetnek a horvát *lapatljiv*, orosz *lepetátv* és *lépet*, s hangsúlytalansága esetén (pl. part.) a szanszkrit alak. Az indogermán *v* folytatása ugyanis ó-egyházi redukált *i* (jele *v*), s ezzel szemben a horvátban *a*, az oroszban a XII. századtól *e* áll. Nem származtatható azonban le sem a teljes fokú, sem a redukált fokú alapalakból a magyar szó valószínű forrása, a tót *lapotam*. VONDRÁK, Vergl. slav. Gr.¹ I, 157 szerint ugyan a tót alak is egyeztethető volna az oroszsal, de mint MELICH JÁNOSTól értesültem, az a feltevés, hogy a tótban *v*- és *z*-nak *a* felelhet meg, az adatok téves értelmezésén alapul. Így a tót alak minden valószínűség szerint különnyelvi gyermekszó, s ezt megerősíti az a körülmény, hogy MELICH JÁNOS szerint főleg gyermekszóként is él a tót nyelvben.

Az indogermán alapnyelvben zöngétlen és zöngés zárhangok váltakozhatnak (vö. latin *pāx* és *pango*, görög *πίπνυμι*), tehát a **lep-* bázis mellett **leb-* bázis is feltehető. BRUGMANN,

Grundriss² I, 514 ezt találjuk: „*labium*: ags. *lippa*, ahd. *lefs* 'Lippe' (Ablaut *lǣb*:-: **lēb*:-: *leb*-); wegen pehl. *lap* 'Lippe' ist uridg. *lēp*:-: *lēb*-... wahrscheinlich.“ BRUGMANN azonban nem megy tovább a következtetésben, pedig azt hiszem, hogy a jelentéskülönbség nem olyan, hogy a latin *labium*, *labrum*, *labea*, amelyek BRUGMANN ma már elavult feltevésével szemben *lǣb*-bázisúak (a teljes rövid hang a német *Lippe*, angolszász *lepur* stb. alakokban), ne volnának közös eredetre visszavihetők a szanszkrit *lapati*, horvát *lapatljiv* stb. alakokkal. Ha ez utóbbiak hangutánzók, akkor az indogermán alapnyelvben az eredetibb jelentés 'beszél, beszélés' s csak azután 'ajak'. A jelentésváltozásnak nem is kellett okvetlenül hangváltozással is járnia, tehát **lep*- lehetett 'ajak' is, ahogy a szanszkritban a *lapati* 'fecseg' mellett a belőle képzett *lapana* 'száj', pehl. *lap* 'ajak'. Fordítottját látjuk ennek az 'ajak' mai jelentésében. „Az ajak = die Lippe“; „magyar ajkú = ungarisch sprechend, ungarischer Muttersprache“. Vö. továbbá német „es schwebt mir auf den Lippen = a nyelvem hegyén, a nyelvemen van“. S vajjon a plautusi *labūs ductāre* 'kigúnyol, kicsúfol' (MilGlor. 93) kifejezésben csak az ajak képzete van, nem pedig a nyelvé is? Végül, ha a latin *labium* és a szanszkrit *lapati* közös eredete feltehető, bizonyára ugyanebből, nem pedig egy vele hangról hangra megegyező másik **leb*- bázisból származtatható a latin *lambo*, ófelnémet *laffan* stb., s nem kell okvetlenül WALDEVEL tartanunk (EtymWörthb.² 401), aki szerint a *lambo* jelentése miatt távoltartandó a *labium*-tól. SZIDAROVSKY JÁNOS.

Lássuk a medvét! — Kortés.

Lássuk a medvét! Ezt a tréfás szállóigét olyankor szoktuk használni, ha valaki nagyon bő lére ereszti a mondani-valóját és kerülgeti a lényegét, amire kíváncsiak vagyunk. TÓTH BÉLA a Szállóigék Lexiconában egy, a múlt század 30-as vagy 40-es éveiből való, kétségtelenül magyar színész-anekdotára viszi vissza e szállóigénk eredetét. Ugyanígy magyarázta már JÓKAI is „A fránya hadnagy“ c. novellájában: „Ez a közmondás a kecskeméti gányóról maradt el, ki abban a hiszemben látogatta meg a komédiaházat, hogy ott medvét fognak mutogatni, s mikor aztán nagyon kezdte unni a véghe-tetlen tragoedia egymást nyújtó párbeszédeit, lekiáltott a galleriáról, hogy: nem ér semmit az a sok beszéd, nem ütjük avval el, *lássuk már a medvét!*“ (SZILÁGYI SÁNDOR: Magyar Emléklapok 1850. I, 285). A szállóige azonban sokkal régebbi lehet, s nem is magyar eredetű. Horatius egyik levelében kora irodalmi viszonyairól elmélkedik s elmondja, hogy a színmű-írók elkedvetleníti a nézők közönye, de lelkesíti az érdeklődés. „Sokszor — írja — még a magában bízó költőt is elriasztja

az a körülmény, hogy a számbelileg sok, de érdem és tisztesség dolgában csekély, műveletlen és ostoba nézők szavalás közben vagy *medvét* vagy ökölvívót *követelnek*, mert a köznép ilyenekben találja örömet” (media inter carmina poscunt aut ursum aut pugiles — Epist. II. 182—6. v.). Valószínű, hogy ez a horatiusi hely a szállóige forrása, s az anekdotát már csak úgy fűzték hozzá.

Kortes. „A kortes szónyomozati magyarázatával nem szolgálhatok, s igen nagy köszönettel fogok annak tartozni, ki eredetéről felvilágosít” — írja KEMÉNY ZSIGMOND 1843-ban megjelent politikai röpiratában (Korteskedés és ellenszerei I, 17). Hozzáteszi még, hogy a szó „tanszerű értelmezését” feleslegesnek tartja, mert „mint a *házi barát* a családi életben, csaknem ollyforma tényező nálunk a *kortes* az alkotmányosban”. KEMÉNY ZSIGMOND óta sokan írtak már erről a szóról, s igyekeztek eredetét és jelentését tisztázni. Legutóbb HORGER ANTAL szólott hozzá (MNy. XXIII, 48), s elejtve régebbi származtatását, mely szerint a francia *cortège* átvétele volna (ezt fogadta el különben SIMONYI ZSIGMOND is a Révai-Lexicon *kortes*-cikkében), a spanyol *cortes*-ből eredőnek tartja.

Kortes szavunk eredetének vizsgálásánál legelőször is a szó első előfordulására volna szükségünk. Ha a mult század tizes és huszas éveiből való magyar hírlapokat forgatjuk, a spanyol forradalomról majdnem mindegyik számban találunk tudósítást. Ime néhány idézet e lapközleményekből: „A’ külső dolgokra ügyelő Spanyol Status Titoknok, megjelent a’ *Cortések* Gyűlésében” (Hazai’s Külföldi Tudósítások 1814. I, 23) — „hogy ezen kedvező változást, a’ Nemzet képviselőinek a’ *Cortéseknek* tudtára adja” (uo. 79) — „a’ *Cortések* ... jan. 15-kén tartották első üléseket” (uo. 159). Magyarosan írva is előfordul: „a’ *Kortések* tsak jan. 15-en [így!] voltak öszvegyülendőek” (uo. 1814. I, 129, többször is ugyanígy). E tudósításokban mindig többes számban kerül elő a szó, s a jelentése a. m. ’képviselő’. Csak egy helyen találtam így: „a’ *Cortes*’ részesei új Constitutziót kívánnak” (Magyar Kurir 1820. I, 116). De ugyanebben a tudósításban alább már így: „a’ *Cortések*’ részesei” s másutt is mindig *Cortések*. Pl.: „ott [Cadixban] a Constitutziót, melyet a *Cortések* készítettek volt, kihirdették” (1820. I, 71) — „éljenek a’ *Cortések!*” (I, 89) — „három hónapok fognak eltelni benne, míg a’ Rendekek [itt a’ Rendekeket *Cortéseknek* nevezik] választatása az egész országban mindenütt véghez mehet” (uo. 1820. I, 208). Ez idézet szerint tehát *Cortések* a. m. Rendekek s később is „a Rendekek’ gyűlése” (uo. II, 77). A későbbi tudósításokban már vegyesen fordul elő a *Cortések* és *Követek* szó: „Így egy hónapja marad a’ *Követeknek* arra, hogy a’ tartományokból Madridba megérkezessenek”. (M. Kurir 1820. I, 261.)

A Magyar Kurirnak fentidézett magyarázó megjegyzése szerint tehát *Cortések* = *Rendek*. Ez az adat már igen közel visz bennünket a szónak a magyarban előforduló első jelentéséhez, amely szerint a *kortés* a. m. 'választó, választó köz-nemes', nem pedig a párthíveknek, szavazóknak egész tömege, összessége, párt (vö. Révai Nagy Lexicon *kortés* címszó alatt). Ily értelemben használja *Kazinczy Ferenc* is egyik kéziratában, mely az 1827-iki zempléni restauratióról szól. Erről Guzmics Izidornak a következőket írja: „Restauratiónk, mellynél rútabbat képzelni nem tudok, vona-el minden dolgaimtól“ (Lev. XX, 383). Ugyanitt megemlíti, hogy Kulcsár István újságaiba is írt róla tudósítást. A *cortes* szó azonban sem a levélben, sem a tudósításban nem fordul elő. De megtaláljuk magának a restaurationnak *Kazinczytől* származó leírásában (Restauratio Zemplényben, 1827. M. Tud. Akad. kéziratára: Írók 4-r. 5. sz. jelzetű gyűjteménynek „Magyar Dolgok. I, 1830“ c. füzetében¹). A kérdéses hely így hangzik: „eggy *Cortes* (így nevezék a' részeg Nemest) az eperfa' letört ágaira reá-feküdt, 's míg a' sokaság Vayt hordozá 's kiáltozá, nagy nyugalomban kialvá a' crapulát“. Ugyanott még ezt is olvashatjuk: „A' Fő-Notárius felől beszéllek, hogy hat *Cortesnek*, ki azt tudakozá: hol adnak voksot Manksra, kimutatta a' szobát, hova menjenek“. — Ezek volnának a *kortés* legrégebbi előfordulásai magyar vonatkozásban.

Innen kezdve évtizedeken át a *kortés* ebben a jelentésben használatos. *PULSZKY FERENC* azon állításának, mely szerint az aulikusok a nógrádi kisnemességet „mindenütt *kortéseknek* csúfolták, mi azon időben annyit jelentett, mint forradalmárok“ (idézi *HORGER: MNy. XXIII, 49*), több adatunk ellene szól. Elég lesz e korszak történetírójára, *HORVÁTH MIHÁLYRA* hivatkoznunk. A *Pecsovics- és Kubinszky*-nevekről szólva, ezt írja *HORVÁTH MIHÁLY*: Ez [*Pecsovics*] volt... neve azon egyénnek, ki a conservatív párti köznemességet, az úgynevezett *kortéseket*, a választási gyűlésen vezérelte; míg ellenben a szabadelvű párt *kortesei* közt egy *Kubinszky* nevű nemes viselése szerepet.“ (Huszonöt év Magyarország történelméből² 1868. II, 103) Hasonlóan mondja el a két elnevezés történetét *ZSOLDOS IGNÁC* „Egy elhunytanak levelei“ c. kéziratos munkájában. Szerinte is: „Az elsőbb [*Pecsovics*] *B. Szina* egyik tolnai tisztartójától [így!], ki Tolna vármegyében a' kormány párt mellett verbuvált *kortéseket*, az utóbbi [*Kubinszky*] egy — ugyan Tolna vármegyei — timártól, ki a' *Bezerédj István* és *Perczel Mór*icz féle ellenzéki pártnak volt *Cortesvezetője* — lettek így elnevezve.“ (III. 8. 1877. Ak. Kéziratár. Történl. 2. r. 256. sz. 360. l.) — Kormánypárti és ellenzéki, konzervatív és szabadelvű köznemest egyaránt *kortés*-nek neveztek tehát a

¹ Ezt az értékes adatot *MÉSZÖLY GEDEON* szíveségének köszönöm.

mult század harmincas éveitől kezdve. Hogy a *kortes* mikor vette föl mai 'Parteiführer, Parteierwerber' jelentését, azt pontosan megállapítani nem tudjuk. ZSOLDOS IGNÁC fentidézett művében — 1877-ben — még a régi jelentésben használja s a mai 'kortes' önála *cortesvezető*. BALL. TeljSz. (1872.) szerint *kortes* a. m. 'buzgó párthív, párthíveket szerző', s a szó régi jelentését már nem is említi. Valószínű, hogy a *kortesvezér*, *kortesvezető* ez időtájban rövidült jelentéstapadással *kortes-sé*.

Ma már nagy családja is van e szónak, különösen összetételekből: *kortesbeszéd*, *-csárdás*, *-csoportozat*, *-dal*, *-fogás*, *-főnök*, *-furfang*, *-hadjárat*, *-hangulat*, *-hazafiság*, *-ígéret*, *-javaslat*, *-költészet*, *-körút*, *-nóta*, *-ötlet*, *-süveg*, *-szólam*, *-tábor*, *-tanya*, *-tömeg*, *-út*, *-vacsora*, *-vezér*, *-vezető*. Legtöbbje még nincs is szótározva. Tovább képezve: *korteskedés*. Ezt a NyÚSz. 1843-ból ismeri, de előkerül már előbb is. Pl.: „bizton hozzáfoghatunk immár a' *corteskedéshez*, vagyis — magyarán mondva — a' lélekvásárláshoz.“ (Pesti Hirlap 1841. 626. l. 74. sz.)

PUTNOKY IMRE.

Két szállóige.

A nemzeti közbecsület védpajzsa.

Elégge ismeretes az 1848. IX. törvénycikknek 1. §-a, mely a megszüntetett jobbágyi terhekért a kárpótlás kérdését ilyen szép retorikával intézi el:

„A törvényhozás a magánföldesurak kármentesítését a *nemzeti közbecsület védpajzsa* alá helyezi.“ Ghyczy Kálmán Emlékirataiból (közli: KÖNYI MANÓ: Deák Ferenc beszédei II. köt. 2. kiadás, 235. l.) tudjuk, hogy Hubay országbírói ítélőmester készítette a törvényt. Vajjon honnan vette ezt a lendületes §-t? Azt hiszem, hogy a francia köztársasági kormány 1848. március 7-ikén kelt rendeletéből, mely a takarékpénztári betétekről szól. A rendelet második pontja így hangzik: „Les caisses d'épargne sont placées sous la garantie de la loyauté nationale.“ (Journal des Débats 1848. március 8-iki szám.)

A magyar törvényjavaslatot a magyar törvényhozás március 18-iki üléséből terjesztette föl szentesítésre. Hubay tehát olvashatta a március 7-iki párizsi rendeletet március 18-ika előtt Pozsonyban. Nem is szükséges föltennünk, hogy a francia eredetűt olvasta. Az Ausburgi Allgemeine Zeitung március 12-iki számában német fordításban közli az említett rendeletet. Az idézett kijelentés a német fordításban így hangzik: „Die Sparcassen sind unter die Gewährleistung der Nationalredlichkeit gestellt.“ A 12-iki Ausburgi 18-ika előtt már olvasható volt Pozsonyban. Hubaynak a Garantie, a Gewährleistung

kissé prózainak látszott. Azért a Kisfaludy Károly által először használt „védpaizsot“ (l. NyŰSz.) választotta. A francia takarékpénztári rendeletet a Pesti Hírlap külföldi rovatvezetője (Irinyi József?) így fordítja: „A takarékpénztárak a nemzeti becsület védpaizsa alá helyeztetnek.“ A Pesti Hírlap már ismerte ekkor az úrbéri törvényjavaslatot, onnan is átvette a *védpaizsot*. De ez az egyezés azt is mutatja, hogy a *garantiának védpaizs*-zal való fordítása az akkori átlagos stílusérzéknek volt a következménye.

A rosszul gombolt dolmány.

Hogy Deák a rosszul gombolt kabát, mellény vagy dolmány újra begombolásáról beszélt, midőn egy osztrák centralistával szemben a 48-as alap helyreállításának szükségét hangoztatta, azt mindenki tudja. De hogy mikor, kinek és mikép mondotta Deák ezt a tréfás példát, azt különféleképp beszélnek. A Deák Ferenc adomák. Pest, 1871. című könyvben a 31. lapon a *kabát* című hosszadalmas és igen ügyetlenül írt adoma azt mondja el, hogy Bachnak vagy más bécsi miniszternek egy megbízottja, Gróf A., engedékenységre akarta rábeszélni Deákot. Megigérte Magyarországnak a politikai önállóságot a kül-, had- és pénzügyek kivételével. Erre azt válaszolta Deák, hogy ha kabátomról három gombot levágok, soha úgy be nem gombolhatom, hogy a hiányt észre ne vegyék. A bécsi miniszter erre kijelentette, hogy minden gombot levágat a kabátból. Akkor a kabát — mondotta Deák — egyáltalán be nem gombolható.

KÖNYI nagy gyűjteményében vagy FERENCZI ZOLTÁN életrajzában ez a kabátgombolás elő nem fordul. FERENCZI ZOLTÁN azonban előszóval így adta elő e sorok írójának a történetet: „Schmerling embere próbálkozott Deáknál a provisorium idején, s ennek válaszolta Deák, hogy a rosszul gombolt mellényt újra kell gombolni. Nem, mondta Schmerling, inkább levágatom a gombokat, amire Deák visszavágott: akkor meg épen nem gombolhatjuk be.“

Nem szükséges az adomának más változatait is kikeresnünk. Pompéry Jánosnak egy leveléből értesülünk arról, amit e tárgyban tudni kívánunk. A III-ik hadsereg rendőrségének főnöke, Podolsky, felfogta Pompérynak egy levelét az emigrált Kálóczy Lajoshoz 1850. nyarán. A levelet német fordításban beküldötte Geringernek. E levélben írja Pompéry egyebek közt: „Kazinczy és társai coalitióba akartak lépni a conservatívekkel, de ennek az eszmének Deákot nem bírták megnyerni. A kormány sem bírta Deákot megnyerni. Deák a helyzetet egy alólról rosszul gombolt dolmányhoz hasonlítja, melyet felülről már nem lehet megigazítani, hanem a dolmányt egészen

ujra kell gombolni.“ (Bécsi Állami Levéltár. Ungarische Landes Gouvernement Akten Fasc. 12. 1288/GG. 1850.) Ezt mondotta Deák bizonyosan 1850. áprilisában, amikor Schmerling, az akkori igazságügyminiszter, hívta Bécsbe, hogy vegyen részt a magyar magánjogra vonatkozó tanácskozásokban. Lehet, hogy Deák a rosszul gombolt dolmányt azután is emlegette. Pompéry tudósítása azért is érdekes, mert ez az első közvetlen és egykorú bizonyítéka annak, hogy Deák a katasztrófa után rögtön az 1848-iki alap helyreállítását mondotta a kibonyolítás egyetlen lehetséges módjának.

ANGYAL DÁVID.

Nadasdisiren.

Gutzkownak, a jeles német írónak egyik regényében, amely legjobb munkái közé tartozik, szerepel egy előkelő asszony, egy Excellenz, írói ambícióval. Egyik regénye csakugyan hírnévhez juttatja, ha nem is épen az ő óhajta szerint. U. i. amint Gutzkow mondja, regényében felleptet egy *Nadasdi* nevű magyar huszártisztet, sentimentális és rajongó ifjút. Ennek a neve az Excellenz regénye által bizonyos fogalmak kifejezője lett. Így *nadasdisiren* annyit jelentett, mint aludni; aki pedig azt mondta: *Ich nadasdisire mich*, — az unatkozott. Egy kereskedő a regény hatását reklám céljaira használta fel, és az újságban *Nadasdi Schlafrock*-ot hirdetett, célozva a regény unalmas voltára és arra, hogy szerzője több mint két lapon írta le hőse schlafrockját. — Ezeket mondja Gutzkow a regényéről (Karl Gutzkow: Die Ritter vom Geiste. I, 346. Fünfte Auflage. Otto Janke, Berlin, é. n. Első kiadás 1850—52).

Az Excellenz regényét Gutzkow maga is regényben tárgyalja, tehát nem tiszta valóságot ad változtatás nélkül. Épen ezért kár volna kutatni, melyik regényben fordul elő *Nadasdi* huszártiszt stb. Ilyen regény nincs. Az lehet, sőt valószínű is, hogy Gutzkow vett valamit a valóságból regénye tárgyához, de azt megváltoztatta. Az azonban lehetséges, hogy *nadasdisiren* és a többiek éltek valamikor élőszóval is a német olvasók körében. Gutzkow elsőrendű írónak számított, nem csekély részben épen szóban lévő regénye miatt is. Megtörténhetett tehát, hogy átvettek belőle valamit. Ez gyakori eset. Így él ma is *az utolsó Mohikán* Cooper regénye által, *El magyar, áll Buda még* Kisfaludy Károly *Mohács*-ából. Így lehetséges, hogy 1852 körül egy előkelő magyar család neve az alvás vagy unalom kifejezésére szolgált. Német szótárakban e szó nem található meg.

SZIGETVÁRI IVÁN.

Segesd és Segesvár.

A tihanyi apátság 1055. évi alapító levelében ezt a passzust találjuk: „addidit eciam lacum *segifto*“. Ezt a *segifto*-t SZAMOTA az alapító levélről írt tanulmányában (NyK. XXV, 143) összetett szónak nézte, a helynév második tagját a név előtt álló „lacus“-nak megfelelőleg *tó*-nak értelmezte, s így került az OklSz.-ba is a *Tó* címszó alá.

Néhány évvel ezelőtt JAKUBOVICH EMIL „A tihanyi alapító levél olvasásához“ c. nagybecsű értekezésében (MNY. XIX, 78—87) írás- és hangtörténeti alapon bebizonyította, hogy 1055-ben a *tó* szavunkat nem is írhatták *to*-nak. Éles szemével azt is észreveszi, hogy a *segifto* o betűje el is üt az oklevél összes o betűitől, s megállapítja, hogy ez egy i betűből van alakítva, tehát az eredeti oklevél írója *segifti*-t írt. Ezt aztán az előtte álló lacus szónak megfelelőleg később *segifto*-vá alakították.

Ez a helynév még csak egyszer fordul elő a Szent László nevére és 1092. évre hamisított, de csak 1388—90. közt készült oklevélben (ERDÉLYI LÁSZLÓ, A tihanyi apátság kritikus oklevelei 86, 97): Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou* alakban (PRT. X, 499.). ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint az a *tó*, amelyről itt és a tihanyi apátság alapító levelében szó van, a mai *Sükösd* falu határában lehetett, egykor Fejér, ma Pest megye solti járásában (PRT. X, 12, 426).

JAKUBOVICH ehhez még hozzáteszi: „származzék bár e *Segusd*—*Sükösd*, mint némelyek állítják, a latin *Syxtus* névből (Régibb egyháztörténeteink a Syxtus pápákat szokták *Sükösd* pápának nevezni), a magyar utolsó *d* hangját a deminutiv *di* (-du) -*d* képzőnek érezte. A *segifti*-ben levő -*ti* pedig nem más, mint e *di*-nek fonétikusan írt alakja.“ (MNY. XIX, 87)

Én pedig azt mondom, hogy a -*ti* csakugyan kicsinyítő képző, az volt eredetileg is, mert ennek a *segifti*-nek — mint az alábbiakból is kitetszik — semmi köze sincs a *Syxtus*-ból fejlődött *Sükösd* névhez, sem a Duna balpartján, Kalocsától délre fekvő *Sükösd* faluhoz. A tihanyi apátság 1055. évi alapító levelében előforduló *segifti* szerintem a somogy megyei *Segesd* helynévnek felel meg (ma Alsó- és Felső-segesd a nagyatádi járásban). Ez a *Segesd* már az Árpádok korában királyi birtok volt, s egy 1269. évi oklevélben „Pedium nostrum (regis) de *Segust*“ néven említik. A középkorban a királyné udvartartására rendelt birtokként vált ki Somogy vármegyéből (CSÁNKI II, 581—2). Alsó-segesdhez tartozik Alsó-bogát pusztá, melynek helyén *Bogát* nevű helység feküdt, amelyről elsőízben 1229-ből van adatunk (*Bagat*), s 1336—1742-ig a székesfejérvári káptalané és főleg a pannonthalmi apátságé volt (CSÁNKI 594.).

Igen valószínű, hogy a tihanyi apátság alapító levelének

következő passzusa: „Hinc uero ad caput petre posthec ad *bagat meze*“ szintén erre a *Bogát* falura vonatkozik.

Az a tó tehát, amelyet András király a tihanyi barátoknak adományozott, minden valószínűség szerint a somogy-megyei *Segesd* határában lehetett.

Ami pedig ennek a helynévnek az eredetét illeti, arra már félig-meddig SZAMOTA is rámutatott fentebb idézett értekezésének egy helyén, ahol azokat a személy- és helyneveket hozza fel, „melyeknek a magyar nyelvben semmi értelmük sincs, de azért a hangok fejlődésének szempontjából mégis figyelemre méltók: . . . *segis* = segős, vagy *d* képzővel *segösd*“ (NyK. XXV, 145.). A helynév eredetével azonban nem volt tisztában, pedig már szinte a nyomában volt. Ugyanebben az oklevélben ugyanis ezt a passzust találjuk: „Ex hinc usque ad angulum aruk et postea usque ad *seg* ac deinde ura.“ Erről a *ség* szóról, miután még három (1095., 1335. és 1338. évből származó) adatot felhozott rá, a következőket mondja: „Ugor eredetű szó: vog. *sankv*, *sächv* (Munkácsi Bernát úr szíves közlése szerint) = or. bugor, halom, domb, rakás; miként a fentebbi példákból világosan kitűnik, az eddig teljesen ismeretlen *ség* dombot jelentett.“ (NyK. XXV, 141)

A *ség* szó az OklSz. tanúsága szerint régi okleveleinkben 1055—1455-ig gyakran előfordul. A fontosabb adatok a következők: 1095: Tendit ad montem qui uulgo dicitur [...]uoas [„talán egy betű hiányzik *r*?“ Szam. jegyz.] *seg* etc., 1208/1359: Inde descendens de monte *Segh*, 1230/1355: Montis qui vocatur Bolugsegh, 1300: Transit quandam ualliculam uulgariter *Seeg* dictam, 1355: Venitur ad collem *Seegh* nuncupatam etc.

Ezekből az adatokból csakugyan világosan kitűnik, hogy az ómagy. *seg* szó jelentése: 'domb, hegy, halom'. Az itt közölt változatokból és a megfelelő vogul alakokból KLV. *säxw*, Év. *sänkw*, *sakw* 'domb, halom' (MUNKÁCSI, VöNGY. II, 584) azt is meg lehet állapítani, hogy a szó eredetileg *ség* lehetett. Ennek a továbbképzett alakja az ómagy. *segis* (később *segēs*) és *-ti* deminutívummal *segisti*. Épúgy mint a hasonló jelentésű ómagy. *hig* (*chig*) olv. *higy* 'hegy' szóból *chigisti* (1390: *Hegesd* hn. OklSz. 368).

A *Segēs*d helynév tehát a hegy, d o m b, h a l o m jelentésű régi magyar *ség*, *ség* származéka. Még egy *Segesd* nevű nagyközségről tudok Nagyükküllő vármegye segesvári járásában. De hát szerintem *Segesvár* is eredetileg 'hegyes v. dombos vár'. Ez a magyar elnevezés lappang a ném. *Schässburg*-ban is, melynek régi ném. alakváltozatai a következők: 1280: Castrum *Sex*, 1298: *schespurch*, 1349: Castrum *Scheks*, *Scheez*, *Schez*, 1373: ecclesia de *Seges*, 1373—5: *Schais* (vö. ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch z. Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I—II.).

Ily módon a kihalt *ség*—*ség* szavunk csak ezekben a helynevekben maradt fön.

PÁPAY JÓZSEF.

Örmény, Örményes.

Az Óbuda felett fekvő *Űröm* falut (korábban *Ewröm*) a XIV. században így írták: *Euryn*, *Eurym*, *Ewren* (CSÁNKI). Hevesben volt *Ewren*, *Ewrem* 1346, Fejérben *Ewren* 1351, Baranyában *Euryn*, *Eurwen* 1402 és Szatmárban *Ewren* 1452. Kétségtelen, hogy e nevekben az *örén* és *örém* szó áll előttünk, mely az oklevelekben olyan korán s olyan sűrűn megjelenik, mégpedig természetesen főleg mint adomány tárgya, mint halászhely: 'piscina'. Mert az örvény, mint vízrajzi terminus, nemcsak apró forgót, forgatagot, hanem, úgy látszik, a gyakorlatban másodlagosan, kifejezetten nagyobb mélyvizet is jelentett, ahol pl. a mázsás vizák, mint tudjuk, kedvükre eltanyázhattak. Az ilyen kíváncsi helyeket aztán őseink hamar birtokba vették, s ott tanyák (*tona*, pl. a két csallóközi *Tany*), telepek, falvak keletkeztek. Így pl. Arad szomszédjában a Maros partján feküdt *Pongracewreme* és *Chenkewereme* község. Ez utóbbit CSÁNKI *örvény*-nek, MÁRKI (Arad m. I, 197) *örvény*-nek és *verem*-nek olvassa. Lehet, hogy mindkét olvasás helyes, mert a két szó alakilag igen egynek tetszik, sőt történeti szótáraink adatai szerint, mint vízrajzi mesterszavak, jelentésbelileg is alig választhatók el egymástól. Erre mintha egy okleveles példánk is volna. A komárom-csallóközi halasok nevei között pl. a XIII. sz.-ban *Erem-tó*, *Teurum Urunvelg* és *Kubulduk forem* is fel van sorolva (GYULAI, ORTVAY). Az első kettőben az *örem*-et gyanítjuk, a harmadik meg bizonyára összetett szó, mert előtagja, a különös, talán törökös hangzású *Kübüldük* (vö. *Bözöldök*, SIMONYI: Nyr. XLIII.), Pozsony-Csallóközben, Csukarabony mellett is előbukkan mint nádas hely (TT. XX, 268), a *forem* azonban talán *verem* és nem *örem* helyett íródott. (Egy *Köbölgyuk* nevű dombot találunk Hencida és Kismarja között.)

Az *ör* (*er*) tőszóból származó *ör-em* olyan képzés, mint a *fed-em*. Ilyen nevű községünk is volt. (*Fedend* Somogyban CSÁNKI és *Fedenszeg* vö. *Malomszeg* OklSz.)

Az *örém*-ek mellett aztán előjönnek az *örmény*-ek, *örvény*-ek is, falunévképen. Pl. *Ermen* 1281 Esztergom városában; *Duo Ermen* 1323, ma *Ermény* (a török világ óta *Gyermán*) a Berzava mellett Krassóban (MILLEKER, Délmagy. helyn. 83); aztán *Germend* 1439, *Ermendfalva* 1464, később *Ormynde*, ma *Ormingya* Zarándban; *Erwend* 1409, *Eurwend* 1478, később és ma *Örvénd* Biharban (CSÁNKI) és *Eurmyn* 1291, ma *Űrminc* Nyitrában. A biharinak első alakja 1282-ben *Vluend* ugyan, de talán azonos vele az 1336-ban említett *Urwenus ligete* (Bihar m. mon.), vagyis az eredeti név mégis alkalmasint *Örvénd*. A heves-megyei *Örem* később szintén *Örvény*-nyé lett.

Hasonló képzésű helynevek pl. *Halovány*, *Asovány*, *Öttevény* stb. a *hal*, *ás* és *önt* igéből.

Amint aztán a *Fedem*-ből továbbképzéssel lett *Fedemes* (többfelé az országban), épúgy lett az *örém* v. *örmény*-ből egy sereg *örémes*, *örményes*, *örvényes*. (Pl. *Eurmenus* 1219, ua. *Hewremus* 1287, *Ermenus* 1321, *Ermenes* 1093, 1211, *Ewruines* 1360 stb. Tordában, Szilágyban, Biharban, Kolozsban, Zalában stb.)

Mit jelentenek mármost ezek a nevek? Az eddigiek alapján látszólag olyan helyet jelölnek, ahol valami vízörvény vagy halászhely van. (Pl. *Gyümölcsénes*, ahol gyümölcs terem, *Kéküs* erdő, ahol a *kék* nép lakik stb.) Feltűnhet azonban, hogy mind ezek, mind az *örem*-ek, *örmény*-ek egyrésze nemcsak hogy víz mellett nem fekszik, hanem éppenséggel száraz, köves dombos-hátas térszínen, mint teszem azt a budai *Üröm* is. A látszólag örvény-nyel gyanúsítható balatoni *Örményes* szintén köves helyre telepedett, s lám a több százra menő halász vonyónév között egyetlenegy sem találunk, mely örvényre v. effélére utalna, sőt a még több dülönév között is csak egyetlen idevonatkozót, t. i. az „*Örényi* réteket” Kilitin (JANKÓ, Balaton). De ez a név ma már annyira idegenszerűen hangzik az ottaniak előtt, hogy holmi örváltással magyarázzák. Pedig, hogy az *örvény* lehet benne, annak a Sió mellett való fekvése nem mond ellent. Mégis a balatonparti analógiák alapján azt állítjuk, hogy az *Örényi* itt családnév. *Ervényi*, *Örvényi*, *Ürményi* csn. különben ma is közönséges. De feltűnhet viszont az is, hogy Meszesgyőrökről *Szobakő* és *Padkővágás*, Kővágó-örsről pedig *Ürömfő* dülőneveket közöl JANKÓ. Az első bizonyára olyan helyet (sziklát) jelent, ahol *szoba*, vagyis kemence építésére alkalmas kő terem. (Vö. *Szobaszurdik*, hegyektől körülvevett völgy, Nemespécsel, Zala — PESTY, Helynévtár).

Szomszédjában van egyébként *Kömühely* (kőfejtő), *Köszörűkőbánya* és *Mészkemencedülő* (vö. *Pestkő* és *Kuhnahegy* OklSz.). A *forgókő*-vel szemben *padkő* a szilárd malomkő, vagyis *Padkővágás* a. m. 'malomkővágás', azaz 'kővágóhely'. Hogy az *Ürömfő* nem a bárányürömtől kaphatta nevét, mint JANKÓ — PESTY után — mondja, a szó második tagja csaknem bizonyossá teszi, bár közelebbi topográfiáját nem ismerjük. Valószínűnek tartjuk, hogy a bárányüröm kedvelte, száraz, köves hegyoldalt, s annak a fejtét jelenti. Az *üröm* itt másodlagos, esetleges táj, de nem egyben névadó tényező, mint a budai *Üröm* esetében is. Lehetséges, hogy ez *Örem* volt valamikor. Hogy a Balatonnak ezen az oldalán mindig vágtak követ malomnak, épületnek, pestnek (ez a szó is fentmaradt itt helynevekben) stb., ismeretes (ubi lapides ad molendinum excidi consv. — írják 1313-ban Kővágóörs — mai Felsőörsről [CSÁNKI]; különben „hospes”-ek laktak benne). A legrégebbi malom-adat 1090 tájáról a tihanyi Valk birtok „Cum molendinis”. Ekkor említik a szomszéd *Örményes*-t is.

Ez vezet át bennünket az *örmény*-ek magyarázatához.

A só- és gelétórló, régebben és elmaradt helyeken, ma is gabonaörlő kézimalmot (sőt kisebb famalmot is) sokfelé ma is *söllő*-nek, *sörmény*-nek, *sörming*-nek hívják „forgó köve” után. Az *ermenkö* ugyancsak 1470 táján kerül följegyzésre, a vele egyjelentésű *malomkö* meg 1410-ben, az *örlő* szóval egyidőben, de aligha kétséges, hogy eredete korábbi. Valószínű, hogy ezt vagy az ehhez hasonló szerkezetű kézimalomfélét hívták *örem*-nek, *örmény*-nek, mégpedig jóval az idegen *malom* szó (MELICH: MNy. XVI.) meghonosodása előtt, mert hiszen *Örmény* és *Örményes* helyneveink egy része korábbi, vagy legalább egyidős e jövevényszavunk országos elterjedésével. Azt mondjuk tehát, hogy e helyneveink mint falunévek csak egyes esetekben kapcsolatosak a vízörvénnyel, ill. halászóhellyel, legtöbbször pedig az őrléssel, őrlőkövel, örmény-malommal.

Lássuk előbb az *Örém*, *Örvény* alakot. Az a kérdés, nincs-e az ilyen appellatív helynévadásnak logikai v. tárgyi nehézsége. Azt hisszük, nincs. Nevezetesen van *Malom*, *Kálló* és *Küllő*¹ régi helynevünk Baranyában, Borsodban, Szabolcsban, Sopronban stb., s valószínűleg ide sorolandó *Tiszaköre* (*Kyure* 1421, *Kere* 1486, *Kürümonostora*) is. (Itt már a VárReg. említ malmot No. 387).

Ha van azután *Gelence*, *Pest*, *Kemence*, *Kellench*, *Gellench*, *Gele* Somogy m. CSÁNKI 608 (*Kelenc-kert* Kapca, Zala stb.), *Milej*, *Gógán*, *Furna*, *Cikó* stb. hely- és részben személynévünk, épűgy lehet *Örem* és *Örmény* is. Ha van *Malomsok* és *Malomfalva* (Győr és Somogy), akkor érthető *Ermendfalva* is. *Malom* különben személynévképen is előfordul 1482-ben (CSÁNKI II, 782); vö. Steph. *Ermény* (GYÁRFÁS III, 746). A fentebb említett csallóközi *Urunvelg* is tehát lehet esetleg *Örén* (malom-) völgy, bár ugyane tájon és korban *Molunhel* is előfordul. A szomszédos Szigetközben Zámoly mellett van egy *Örömkőhát* nevű dűlő. (Csúz mellett *Örömhegy* pusztja.) Valószínű, hogy egy elpusztult malom ottmaradt *örém* kövéről nyerte e nevet. *Öremegyház* község volt Valkóban. Ez is kaphatta malomról a nevét. Sőt az az érzésünk, hogy a jelzős szerkezetű birtokviszonyt kifejező *örem*-es összetételek (pl. locus petrosus Chort

¹ A soproni *Küllő*-t (*Körü*, *Kureu* 1237 stb.), mivel szomszédságában van *Harka* (épűgy a Gerecsében is), a *küllő* a. m. 'harkály' nevéből származtattam (Föld és Ember 1923.). Mivel azonban mai német neve *Girm* (LIPSZKYben: *Giern*, *Kiern*, *Kirn*; horvátul *Girma*) a. m. az öfelnémet 'kézimalom', s mivel SCHMELLER BayrWb.-ban (1872, 1294) is utalás történik ilyen helynévre (*Kirnstain*), valószínűnek tartom, hogy mégis a *Kölyü*, *Külü* *malom*-tól kapta nevét. A *külyü* ugyan nem *öröl*, mint a malom, hanem tör v. kall (pl. *Küümalom* 'szürkalló malom' Tótréde, holott *Küüfejűdölő* vagy *Gelyevölgyi* dűlő a malom neve után Berhida), de a német névadás mégis lehetséges. Hogy a *küllő* m a d á r küllőszerű kopácsolástól kapta nevét, aligha kétséges. Alkalmasint így magyarázandó a dobokai *Esküllő* neve is (*ös* + *küllő* = 'Nagyküllő'), amire már VISKI is rámutatott (MNy. I.).

Eurmen) nem mindig örvényes halasvizet, hanem malmos helyet jelentenek.¹ Aradban volt egy *Lespegye* nevű falu. *Lespede* az ősi oláh lepénysütő palakő neve (a székelyek az így sült lepényt kalatytítának hívják), aminek primitív kenyérsütő társa a régen szintén elterjedt s magyar konyhán is használt, kőből faragott harangalakú *bujdosó* (német neve Backglocke), mindkettő kereskedés tárgya, s Hunyadból állítólag még az Alföldre is szállítanak belőle (SZILÁDY: NéprÉrt. 1909). Ime *Lespedáriu*-hegy van Alsófehérben Ponoron, ahol ilyen köveket fejtenek, *Bujdosó* dülő pedig Belényes-Tárkányon, bár megengedjük, hogy az utóbbi másképen is magyarázható. Van aztán *Pestkő* (*Peskő*) hegynevünk is, ami aligha azt jelenti, hogy 'pest alakú szikla', hanem 'amelyikből pestet lehet építeni'. A bars megyei *Zsarnóca* alkalmasint a kézimalomról (hangátvetéssel *rezsnyice*) kapta nevét.

Ha ezekkel megbékülünk, akkor az *Örményes*-eket így meg tudjuk magyarázni. Az *örményes* jelenthet *örménybirtokost* v. *örménykezelőt* is, mint pl. a *külüs* (pl. Bened. Kelyws 1482. LAMBRECHT, A magyar malmok könyve 44), de feltűnő, hogy ez az eszköznév a régi hasonló szolganevek (pl. Sarlód, Pányvád stb.) között nem fordul elő, csupán a *törő* és *lűkő* (PAIS: MNy. XX.; *lűkü* 'famozsár' GÖNCZI: NéprÉrt. 1903.), de jelenthet mást is. Van t. i. egy sereg *Pestes* helynevünk is, különösen a keleti hegyvidéken (legrégibb a két hunyadi *Pestüs* 1302-ből, uo. oláh továbbképzéssel *Pestesel* 1402), ahol meszet égetnek ma is, tehát ahol mészégető kemencék, *pest*-ek vannak. Érthető volna tehát, hogy *Örményes*-nek olyan helyet hívnak, ahol *örmény*-ek, malmok vannak nagyobb számban (pl. *Mól. os-Inota*). Ilyen faluneveket főképen a *Pestes*-ek vidékén találunk, ahol arravaló homokköveket is lelnek, pl. Szilágyban, Biharban, Kolozsban, Tordában, Küküllőben, Zarándban, Krassóban, de tudjuk, hogy pl. Budán is vágtak malomköveket. Azt gondoljuk tehát, hogy *örményes* nem azt jelenti, hogy 'malmos' hely, hanem azt, amit KARÁCSONYI mond (MNy. XXII, 210), aki e gondolatunkkal megelőzött bennünket, t. i. *örmény*-köveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely. Tulajdonképen tehát *örmény-kő*helyet kellene mondanunk, de a *kő* itt épűgy elmarad, mint pl. ezekben: *Köszörűsédjő*, *Darázspatak*, *Kása-patak* (ellenben *Köszörűkő*hányás van Kővágóörsön, finom vörös homokkővel). Előbbi állításunk támogatására PESTY két dülőnevét szólítjuk ide Máramarosból, ú. m. *Örményes hegy* és *Örmény sziklája* (Magy. helyn.).

¹ Ivan *Ermyne* (Oklsz.) világosan 'piscina'. Viszont *Malomaziget* és *Örménysziget* (Gyapoly, Bihar m. Nyr. XXIX, 533) mintha ugyanazt jelentené. A következő adatok: *Molun eurin* (CSÁNKI III, 337), ma „Malomér”, *Beilhonus* (= hanyos?) *Ewren* (ORTVAY), *Ilonok euren* (uo.), *Voyosuren* (uo.) és *cursus aque Mocșola ewrene* (Oklsz.) mintha az *örém*-nek folyóvíz v. duzzasztó malomárok (l. *sió* Tsz.) értelmét sejtetnék. (A halasok sűrű „örmény” neve így érthetőbb.)

Hogy az *Örmény*-ek nem mindig vízörvénytől kaphatták nevüket, mint fentebb mondtuk, arra felhozzuk a biharmegyei *Örvend*-et. Ennek szomszédja ugyanis *Kövesd* község. Hogy itt nem holmi haszontalan kő terem, hanem akárcsak a Balaton mellett hasznos követ „vágna”, „fejtenek”, „bányásznak” (azért van itt annyi „köves” helynév) mutatja az, hogy ma is malomkőtermelő hely (Bihar m. mon.). Nevét tehát erről kapta. Nem messze esik tőle *Kővág* község, azután *Kövesegyháza* és *Pestes* (Borzlik-kal és Pestes Súlyomkő-vel). Zarándban is van *Kövesd*, régi neve *Kőfalu* és *Kövesfalu*, szomszédja *Kisbánya* és *Furnádia* (*furunád* = kemencéd, oláhos végzettel) és *Örmén*: *Ormingya*.

Ezek a régi *Örmény*, *Örményes* helynevek tehát mindenestre vallomást tesznek arról, hogy a gabonát korábban is *örték*, mintsem az *örel* ige feljegyzésre került (MELICH i. h.). A törés ugyan jóformán napjainkig fennmaradt (PONYICKY, Szarvas város stb. Bp., 1911.), de primitív fokon a két művelet gyakran együtt is jár. Szent Gellért híres malmát bátran hívhatták *örem*-nek, bár épen „hangja” után aligha lehetett olyan, mint a mai *sörmény*. De ennek feszegetése már igazán nem való ide.

BÁTKY ZSIGMOND.

A vizek és a helységnevek Nyugatmagyarországon.

Nyugatmagyarország gazdag vizekben. Amerre az ember lép, amerre fordul, mindenütt vízre bukkan, bár főfolyó vagy nagy tó, amely a nyugaton szerteszét kószáló vizeket egybegyűjtené, a terület sajátos geográfiai jellegénél fogva nincsen.

A víz fontos tényező a természetben: föltétele az életnek. Ezért nem is csoda, hogy a magyar Nyugat vízbősége magához vonta már a legrégibb időben a római, szlávot és frankot, majd pedig a honfoglaláskor a magyart.

A víznek ugyanez a jelentősége oka azután annak is, hogy mellette indul meg az élet, a kultúra, azaz hogy folyók, tavak és tengerek mellett teszik le alapjait a falunak és városnak.

De a vizek nem öröktől fogva vannak és nem is élnek örökké. Ezeknek is megvan az ifjúságuk, férfikoruk és öregségük. Itt voltak ezek nagy részben már a honfoglalás előtt; megvoltak, mikor itt járt a római, mikor az avar, szláv és frank erre keresett hazát, és amikor a magyar egy földi örökkévalóságra itt vetette meg lábát. Néhány közülük ép most van az élete delelőpontján, egy-kettő pedig kifáradt, kiszáradt úgy, hogy ma már csak régi ágyát ismerjük. De bármint van ez ma, régente úgy volt, hogy aki idejött és

meglátta a vizeket, az nem ment el szóltanul mellettük. Mint a virágokat és fákat, ezeket is megszólította s bizalmasan együtt élt velük. Egyiknek-másiknak nevét még az elődtől hallotta, s ezt megőrizte, másikat nem ismerte, tehát maga keresztelte el, nehogy a névtelenség elkerültesse. Ez az oka annak, hogy Nyugatunkon — a telepesek szerint — különböző nyelvű névre hallgatnak a vizek.

Más körülmények is közrejátszottak a vizek elnevezésénél. Így elsősorban az, hogy egyik-másik idegenből jött hozzánk, s már otthon kapott nevet. Ilyenkor kétféle lehetőség állt elő: vagy két névre hallgatott a folyó — otthon is másra, itt is másra —, vagy csak egyre, de olyan egyre, melyet nem Nyugatmagyarországon, hanem a bölcsőjénél adtak neki, s amelyet a mieink a szomszédtól eltanultak. De úgy is juthatott névhez, hogy a mi nyugati lakosaink elferdítették az eredeti nevet, de nem azért, mert érthetetlen volt az idegen név, hanem azért, mert hangképzőszerveik másként nem tudták visszaadni a hallott idegen elnevezést.

Ha ezek előrebocsátásával megvizsgáljuk, mily módon szokták a vizeket általában elnevezni, akkor a következőket mondhatjuk: elkeresztelték őket személyekről: *Loipersbach* (Lipótpatak), *Günzbach* (Gunzo pataka), *Zackenbach* (a Czák családról); állatokról: *Krottenbach* (Békapatak), *Kroisbach* (Krebsenbach, Rákpatak), *Saubach*, *Gaissbach*; növényekről és fákról: *Limbach* (Lindenbach), *Edelbach* (Erlenbach), *Rohrbach*; a talajról: *Kothezicken* (Sárpatak), *Grieselbach* (Homokpatak), *Steinbach*; a víz bőségről: *Dirnbach* (der dünne Bach); az eredetéről: *Teichbach*, *Wolfsbrunnbach*; a fekvéséről és vidékéről: *Zwischenbach*, *Klingenbach* (klänge = Schlucht), *Angerbach*, *Prenten* (irtás „Brand“ által), *Rettenbach* (Reutenbach?); a víz színéről: *Weissenbachl*, *Eisenzicken* (Eisen = rötlich); a használhatóságról: *Stegersbach*; épületekről: *Purbach* (Burgbach), *Mühlgraben*; a faluról: *Nikischerbach*, *Ritzingbach*, *Stoosbach*, *Zemmingerbach*, *Zuberbach* stb.; sőt mondai eredete is lehet a folyónévnek: *Teufelsgraben*.

De nemcsak a folyót (Bach, Bachl, Graben), hanem az állóvíznek (See, Teich, Brunnen) is adott nevet az ember. Egyrészt megelégedett ezzel az egyszerű elnevezéssel: *Teich*, *See*, *Brunnen*, másrészt elnevezte a kiterjedtségéről: *Breitenbrunn*; hőmérsékletéről: *Kaltenbrunn*; a víz jellegéről: *Sulz*, *Sauerbrunn*, *Stinkenbrunn*; vallásos hagyományból: *Heiligenbrunn*, *Frauenbrunn*; a falutól: *Neusiedler See*, *Wolfsbrunn* stb.

*

Ha mármost Nyugatmagyarország vizei és a helységnevek közti összefüggést nézzük, megállapíthatjuk, hogy helységeink

sokszor folyók, patakok, források, tavak és pocsolyák menti fekvésükből, illetőleg magukról a vizekről nyerték nevüket. A névadás e módja könnyen kifejlődhetett ily kérdések- és feleletekből: Hol laktok? *Neben der Güns, bei der Pinka, am Pinkafeld, am Dürrenbach* stb. Később a praepositíók — épúgy, mint az országneveknél: *zu den Ungarn, zu den Bayern* — elmaradnak (mutatják a ragozott alakok az összetett szavak előtagjában: *Dürren-* dat., *Heiligen-* dat.), s az így nyert alakok jelzik a helységeket.

*

A folyóvizekkel a következő helységeink vannak szoros vonatkozásban:

Bachselten, Klein-, Gross- (Kis-, Nagykarasztos), Vas m. felsőőri j. — Eredetileg: *Karaznos* 1458, *Craztos* 1469, *Karazthws* 1475, majd *Pokselten* 1773, *Pakselsten* 1808, a XIX. sz. közepén *Bachselten*, a nép nyelvén: *Pösöln.* — A helységnév összetétel *Bach* és kfn. *selde, sölde*-ből (Wohnung, Herberge, Hütte mit dem dazugehörigen Grund), s jelenti a házat vagy házakat, illetőleg a falut a patak (*Teichbach*, egyszerűen csak *Bach* a falu mellett folyó víz neve) mellett.

Dirnbach (Inczéd), Vas m. kőszegi j. — Egy 1273. évi oklevél egy „Parva villa . . . ab antiquo *Inceed* vocata”-ról beszél, későbbi írások (1479.) „*Inczeth* al. nom. *Dewrbach*”-t említenek, és a II. József korabeli összeírás *Dirnbachot* jegyez fel. — A tradíció helyesen magyarázza helységünk nevét: „er stammt von jenem kleinen *Bächlein* her, das durch das Dorf fließt und zeitweise austrocknet.”

Doiber (Döbör), Vas m. szentgotthárdi j. — A patakocska, amelynek torkolatánál községünk fekszik, egy 1213. évi oklevélben „rivulus Dobra” néven fordul elő. Ez a kis patak ma a *Doiberbach* nevet viseli. — Helységnevünk 1648.-ban bukkan fel először, s ekkor *Dobricza* a neve ellentétben a „rivulus Dobra” forrásvidékén fekvő *Dobra* vár nevével. — 1773-ban a község elnevezésére *Tuiber*-t, később *Duiber*-t, *Doiber*-t használnak, amely nevek nem egyebek a szláv *Dobra* folyónév németesen ejtett nevénél.

Günseck (Gyöngyösfő), Vas m. kőszegi j. — A falucska nevét 1773-ban találjuk először *Günszegh—Gniscck* (*Ginseck* akar lenni!), alakban. A helység a *Güns*-patak forrásvidékén fekszik, s innen (kfn. *eck* = magaslat, dülő, ahonnan a patak eredt) kapta nevét.

Güttenbach (Pinkóc), Vas m. németújvári j. — E helység eleinte *Gyettenpach* 1599, 1600, 1601, 1610, 1615, *Gittinpacz* és *Gietempach*, majd *Giedenbach* 1773, *Gietebach*, *Giedenbach*, *Kittnbach* s *Binkenbach* 1808 néven szerepel. — Kis patak — *Schipkabach* névvel — szalad a falucskán kereszt-

tül, ezt a régi német lakosok (most horvátok laknak itt) valószínűleg *Guotenbach*nak nevezték el, s innen való a helységnév. (Vö. *Gutenstein* — *Guettenstein*!)

Güssing (Németújvár), Vas m. németújvári j. — Helységünk ősi nevei: *Mons Kiscen* 1157, *de monte Guizin* 1227, *castrum Kwssen* 1263, *novum castrum Kysun* 1263, *Guzzinge* 1272, *bure Guzzinc* . . . *Gissing* 1773; a nép a *kissin* nevet ejti. — A *Mons Guizin* annyit jelent 'hegy az összefolyásnál, a víznél, a folyóknál', mert ófn. *gussi* és kfn. *güsse* a. m. 'vízáradás'. Ezt a magyarázatot támogatja az a körülmény, hogy Németújvár találkozáspontja a *Strém* és a *Zicken* patakoknak, s az, hogy a várhegy lábánál ma is tó van. Ezekről kapta a hegy, majd pedig ettől előbb a hegyen épült vár, azután meg maga a hegy lábánál elterülő község is a nevét.

Klingenbach (Kelénpatak), Sopron m. soproni j. — Possessio wlgariter *Chlingenpach* 1276, Ecclesia S. Jacobi cum tota possessione ibidem que vocatur *Chlingenpach* 1277, *Chlingenpach* 1331, *Chlyngapach* 1417, *Clingenpach* 1425, *Clinapoh* 1461 olvasható legrégebbi okiratainkban. Magyar neve csak a XIX. sz.-ban lép fel, ugyanakkor, mikor a horvát *Klimpa*. — A helységnév attól a kis paktól, *Klingenpach*-tól kapta nevét, amely a falun ma is keresztül folyik, s amelynek német neve az ófn. *chlinga*, kfn. *klinge* 'Schlucht, Graben' szókkal kapcsolatos. Ma *Schluchten*- vagy *Engenbach*-nak mondanók a *Klingenbach*-ot.

Kroisbach (Fertőrákos), Sopron m. soproni j. — Magyar neve már 1244-ben (Poss. ecclesie beate virginis *Rakus* vocata) ismeretes. Német neve *Krewspach* 1457-ben tűnik fel először. 1773-ban *Kroypachot* írnak, s a XIX. sz. elején egymás mellett találjuk *Kroisbachot* és *Rákost*. A falu neve a rajta keresztül folyó *Kroisbachtól* való; mely összetett folyónévnek előtagja *krēbez* (rák) volt. Ez a szó ily változáson ment át: *krēbez* < *krēwez* < *krews* < *krāis* < *krois*-, s ily módon alakult ki a mai folyó-, illetőleg helynév. A falu krónikása megjegyzi, hogy a patak a benne levő sok ráktól kapta a *Krebsbach* nevet, amely szó a „rossz német nyelv elcsavarodásával lett *Kroisbach*.”

Lackenbach (Lakompak), Sopron m. soproni j. — Plebanus in *Lakenpooch* 1410, *Lakompah* 1554, *Lakompak* 1605, *Lackenbach* 1773 nevek ismeretesekek hivatalos írásainkban. — A tradíció azt tartja, hogy a XIII. századbeli *Look* két részre szakadt: *Felsew*- és *Alsow-Look*-ra, melyek közül a *Felsewlook* 1425 *Lokompakkal* azonos, *Alsowlook* pedig a régi *Boldogasszonyfalva*: „*Villa Sanctae Mariae*“ 1222 neve lett. A földrajzi viszonyok megengedik ezt a magyarázatot, s ebben az esetben felteendő, hogy a lakompaki *Sebitzbach*-ot régente a faluról a németek *Lakenpach*-nak nevezték el, s

erről később magát a falut is ugyanezzel a névvel illették. A mai magyar név a német helynév elmagyarosított alakja.

Limbach (Hárspatak), Vas m. németújvári j. — Régi okiratainkban *Lympa* 1428, *Lympach* 1428, *Lympah* 1444, 1446, *Limpach* 1455, *Limpot* 1640, *Limpach* 1648, *Limbach* 1773 községünk neve; ez a hársfáktól övezett *Limbacha* 'hárs-patak' forrásvidékén fekszik, s kétségtelenül ettől is nyerte nevét.

Loipersbach (Lépesfalva), Sopron m. soproni j. — *Lepwspach* 1478, *Legwspah* 1554, *Leopsspach* 1575, *Loipeszpak* 1648, *Loyperspach* 1696, *Loyberspach* 1773, *Loipersbach* és *Liepersdorff* 1786 az adatok községünk német nevééről. Ezt mindenesetre a falu mellett folyó Au-Bachba torkolló *Loosbach*-nak köszöni, amely név nem egyéb, mint a régi *Liutpaldsbach*, mely szó előtagja a német népies nyelvben a legnagyobb változásokon ment át, amint ezt az osztrák *Lois* község neve is mutatja, melynek ősi alakjai: *Liubisa* 1091, *Leubis* 1140, *Leubs*, *Leubes* *Liubis* 1208, *Leubs* 1372, s majdan a *b* vokalizálódása folytán *Lews*, illetőleg *lws*-*Lois*. — A mi helységnevünk a pataknévnek egy ősbibb fázisát őrizte meg (*Liutbalds*-<*Leubbhes*-<*Läippes*-<*Loippes*-), s ezáltal a helység és patak jelzésére külön nevek álltak rendelkezésre.

Pinkafeld (Pinkafő), Vas m. felsőöri j. — 1289-ben tűnik fel először *Pinkafelde*, azután *Pinkafeu* 1358, *Pinkafez*, *Pinkafiz* 1392, *Pynkafeld* 1455 olvasható. — A *Pinka* folyó, amely mellett községünk fekszik, már 860-ban ismeretes *Peinikka* és *Penicaha* néven. Ettől nyerte helységünk nevét, amely „das zum Ackerbau ungebrochene Feld an der Pinka“ (vö. SCHIFFMANN i. m. 90. l.) jelenti.

Purbach (Feketeváros), Sopron m. kismartoni j. — A rómaiak idején Mutenum a neve. Német neve először 1273-ban tűnik fel, s 1292-ben Poss. *Purpah* néven fontos hely. Ettől kezdve sokszor fordul elő városunk a következő alakokban: Mauttern zu *Purbach* 1427, *Porpach* 1427, *Parpach* penes lacum Ferthew 1453, *Purpach* 1464 stb. — A nevet a falu jegyzője ekként magyarázza: „Eigentlich *Burgbach*, weil es neben dem *Burgbach* (*Purbach*) liegt. Der hat seinen Namen von *Burgstall*, der nebenan vorhanden“ (PESTRY, Helységnévtár). A névfejtés nemcsak nyelvi, hanem történeti szempontból is helytálló.

Rabnitz, *Ober-*, *Unter-* (Felső-, Alsórámcóc), Sopron m. felsőpulyai j. — A Rábca a Rába mellékfolyója. A folyónév már a XII. században (1171.) előfordul a magyar oklevelekben, de a német pergamenteken régebben, már 1030-ban szerepel a *Rabanitz*a és 1185-ben a *Rabniz*. A községnév *Alsó- és Felső-Ramicz* 1605, majd *Ramocz c. Schvendgraben* 1696 és 1773-ban *Ober-*, *Unter-Rabnitz*. A helynév (*Rabnitz*==

Ramicz, asszimiláció!) kétségtelenül annak a folyónak a neve, amely mellett mindkét községünk elterül.

Raks, Ober-, Unter- (Felső-, Alsóraks), Vas m. szentgotthárdi j. — A szentgotthárdi apátság birtokai közt 1404-ben szerepel egy *Rákos* nevű helység, melyről azonban nem mondhatjuk egész bizonyossággal, hogy a mi *Raksunkat* jelzi. A XVI. századi összeírásokban szereplő *Rax* 1538, 1556, azonban egészen bizonyosan a mi községünk, valamint az 1764-i *pagus Racs, seu Rax* és az 1808-i *Raks* és *Raksch*. — A név a *Raxbachtól* (ószláv *raks*, újszl. *rak*, magyar *rák*, tehát *Rákos* illetőleg *Rákospatak*!) való, amely mellett mindkét községünk fekszik.

Rechnitz (Rohoncz), Vas m. kőszegi j. — Az oklevelekben először *Rechenz* XIII. sz., majd *Rechnutz* 1265, *Rohonch* 1283, *Rechnitz* 1463 fordul elő. — A falun keresztül a *Rechnitzbach* (szl. *Rakniza* < *Reknize* < *Rechniz* = *Rákospatak*!) folyik, amelytől helységünk nevét kapta.

Rettenbach (Mencsér), Vas m. kőszegi j. — *Rotumpoh* 1388, *Reutempach* 1392, *Rettenbach* — *Reuttenbach* 1773; a XVIII. században rossz magyarázat alapján megjelenik a *Mencsér* elnevezés. — Községünk a mai *Stubnerbach* mellett terül el; ezt a patakot csak a katonai térkép nevezte el így *Stuben* községtől, figyelemre nem méltatva a nép száján élő nevet, *Rettnbach*-ot. A falu tradíciója, hogy *Rettnbach* tulajdonképpen *Rötenbach* a víz vöröses színe miatt, ellentétben áll a történelmi névvel, mely a német *Rodung*—*Gereut*—*Graitt*-ra utal bennünket, s azt mondja el, hogy itt a patak mentén nagy irtások történtek.

Rohrbach (Fraknónádasd), Sopron m. nagymartoni j. és *Rohrbach* (Jobbágyújfalu), Vas m. felsőőri j. — Az első Poss. *Nádasd* 1362, *Rorbach* 1412, 1572, 1575, *Rorbak* 1605, a második *Wyfalw* 1496, *Rohrbach* 1808 nevekkkel szerepel okiratainkban. — Mindkét falut kis patak járja át, mely valamikor náddal volt szegélyezve. Ezért *Rohrbach* volt előbb a patak s majdan a község neve. A helység megalakulásával eltűnt a nád, s ezzel az egyszerű *Bach* szó mellől a *Rohr*, úgyhogy ma csak *Bach* néven ismeri a nép mindkét patakot.

Siegggraben (Szikra), Sopron m. nagymartoni j. — A patak, amely mellett *Sikrems* 1302, *Siegggraben* 1773 elterül, már egy 1222-i oklevélben *Sykrinpotok* névvel szerepel, s ettől (kfn. *sic*, -ges 'Herabfall, Quelle' vagy *siek* a. m. 'feuchte Niederung' + *Graben*, a nyugati népies szókinszben a. m. 'patak'!) való helységünk német neve.

Steinbach (Kőpatak), Vas m. kőszegi j. — Későn szerepel iratainkban *Steinbach* 1773, s nevét a mellette folyó *Steinbach*-tól kapta.

Stegersbach (Szentelek), Vas m. németújvári j. — A XV. században tűnik fel először községünk, s ekkor

porcum > *porc.*)¹ Azonban minden nehézség megoldódik, ha a szót az *Orcus* valamelyik származékából vezetjük le. Ez lehetne a közkeletű latin *orcīnus* 'alvilági, pokolbeli' vagy a közép-latinban megtalálható *orcīgenus*,² vagy talán egy az *Orcus*-ból az *Oceānum* mintájára alakított **orcānum*. Az első két esetben fel kell tennünk azt is, hogy a hangsúly már igen korán átment az első szótagra és **órcīnu* megrövidült *i*-s alakot eredményezett. Habár latin *-īnu* > fr. *-in* (*divīnum* > *devīn*), de van példa a harmadhangsúlyos szókban hangsúly előreesésére: *Londīnum* > **Londīnum* > *Londres*. Talán lehet a gör. ὀρκύνος: lat. *orcynus* (Plin. 32, 53, 6) 'pelamidum generis maximus, similis tritoni' (Plin.) hatására is gondolni, mert látni fogjuk, hogy az *ogre* rokonai között tengeri szörnyeket is találunk.

Elég az hozzá, hogy egy **orkenu* szóból kell kiindulnunk, ha az *ogre*-t akarjuk megmagyarázni. Így a harmadhangsúlyos **orcīnum* v. **órc[i]genum* v. **orcānum* > **orknu* > **orkene*, **orkne* > **orcre* ill. **orgre* > fr. *ocre* illetve *ogre*. Az **orkene* alakhoz vö. *ordinem* > *ordene* > *ordre*; *diacōnum* > *diakene* > *diacre*; — a szóvégi *n* > *r* változásra a két előbbi példán kívül még harmadhangsúlyos szavakban: *pampīnum* > *pampre*; *cophīnum* > *coffre* stb. Az *r* disszimilációs kiesésére klasszikus példa éppen egy homonimája az *ogre*-nak, mely orgonát jelent és szintén a Lancelot-regényben fordul elő (3534. sor). Ez lat. *orgānos* > fr. **orgre* > *ogres* (Lancelot).³ E mellett áll az általánosan elterjedt *orgue*. Az **orkene*-ből fejlődött elsődleges alak: *ocre* megvan egy francia tájszólásban; az Aube-megyei champagne-iban (Clairvaux-i erdő): „Oh, le peut *ocre*, oh, le vilain *ocre*!” Viszont a *cr* > *gr* a szabályos változás (*cr* > *jr*) mellett igen gyakori, vö. *acrem* > *aigre*, *macrum* > *maigre*, *alacrem* > *alaigre*, *socerum* > *soigre* stb.

S ez a visszakövetkeztett alak: **orknu*, melyet a kritikus szó őséül feltételeztünk, nincs meg ugyan a latin feliratokban vagy glosszákbán, de megtaláljuk mint kölcsönszót, az ó-angolban! A VIII. századi *Beowulf* egyik szavát már GRIMM JAKAB az *orcus* családjához számította. A tenger fenéken lakó Grendel nevű szörnyeteg barlangjából származott el, mondja

¹ Megjegyzendő mégis, hogy *Maiorca* sziget nevének megfelelően a *Chanson de geste*-ekben *Maigre* alakot találunk. (L. LANGLOIS, *Table des noms propres*.)

² BENOIST-GOELZER, *Nouveau Dict. lat.-fr. orcīgenus* adj. 'infernál'; *Bed a Ven*. Homiliában, melyre utal (Homil. S. v.) nem sikerült megtalálnom. Megjegyzendő, hogy a homiliák csak *Bed a*-nak tulajdonított művek.

³ Ezt a szót és etimont csak W. FOERSTER ismeri említett Lancelot-kiadásában 474. l., jegyzet az idézett sorhoz. Ő különben ugyanitt a másik *ogre*-t, az *Orcus*-ból származtatja, melyet „szép példának” tart a hangátvételre.

⁴ SAINÉAN, ki e példát idézi (i. m. 265), jól sejtí, hogy ez az eredetibb alak.

Breitenbrunn (Fertőszéleskut), Sopron m. kismartoni j. — *Villa Praytunprunn* 1262, *Praytunproñ* in vulgari (hungarico) *Zyleskut* 1332/6, *Praytumprun* 1346, *Praytunprun* 1367, *das Dorff Praytenbrun* 1431, *Preitenbrun* 1579 stb. — A *Brunnen* szó ebben az időben forrást is jelent, s így helységnevünk nemcsak *Széleskút*-nak, hanem *Nagyforrás*-nak: „*bei dem braiten Brunnen*“ is értelmezhető.

Heiligenbrunn (Szentkut), Vas m. németújvári j. — *Scentkuth* 1342, *Zenthkwth* 1482, *Heilig Brun* 1773. — A helység közepén álló kápolna tisztavízű forrás fölé épült, melyhez a nép csodás dolgokat fűzött. Ennek a tradíciónak köszöni a kút is, és ennek a falu nevét.

Kaltenbrunn (Némethidegkut), Vas m. szentgotthárdi j. és *Kaltenbrunn* (Vashidegkut), Vas m. muraszombati j. — Az első okirataink *Hydegseð* 1291, *Hideghkwth* 1446, *Hydegseeg* 1427, *Koltenbrunn* 1773 néven, a másodikat *Kaltenprunn* sive *Hydegkuth* 1366, *Windisch Kaltenbrunn* (XVIII. sz.) alakban említik. — Mindkettő hideg forrásvíznek (Vashidegkúton ma is négy ilyen hideg forrás van), amely mellé a lakosok letelepedtek, köszöni nevét.

Lebenbrunn (Létér), Vas m. kőszegi j. — Későn, csak 1773-ban találjuk először e községnevet. Annak a kis csermelynek (kfn. *leben* 'Gerinne'), mely a Zöbern-be folyik, köszöni elnevezését. A névnek kfn. *labe*-val alig van kapcsolata! Ha volna, *Labungsbrunnen* szóval, azaz üdítő forrással lehetne helyettesíteni a mai helynevet.

Patschendorf (Pócsfalva), Vas m. szentgotthárdi j. — *Poczfalva* 1548, *Poczindarff* 1553, 1610, *Pocsfalva* — *Patschendorff* 1764, *Poósfalva* — *Poschendorff* 1773, *Potschendorff* — *Pócsfalva* 1808. — *Patsche* nem egyéb a magyar *pocs*-, *pocsolyá*-nál, s jelzi a vízenyős pocsolyákkal, posványokkal környezett falut, melynek a nép tradíciója szerint valamikor tényleg tava is volt.

Rohrbrunn (Nádkut), Vas m. szentgotthárdi j. — *Rorprunn* 1427-ben olvasható már, s ettől kezdve megtartotta nevét, mely náddal körül nőtt kútnak köszöni eredetét.

Sauerbrunn (Savanyukut), Sopron m. nagymartoni j. — Régente *Petschinger Sauerbrunn* volt, mert *Pötsching*, *Pecsenyéd*-hez tartozott. Később gyógyvize miatt sokan felkeresik olyannyira, hogy nyaralótelepet létesítenek mellette. Később mint fürdőhelyet önállósították, s savanyúvízforrásáról *Sauerbrunn*-nak nevezik el.

Stinkenbrunn (Büdöskut), Sopron m. kismartoni j. — *Bizuskut* 1271, *Stinckenprun* 1301, 1344, *Byduskuth* 1349, *Stinkenprun* 1351, 1359 stb. — A név a falu szomszédságában lévő kellemetlen szagú kénes vízforrástól való.

Sulz (Sóskutfalva), Vas m. németújvári j. — *Soskwth* 1469, *Soskwth* al. nom. *Kwpasfalva* 1496, *Sulz* 1773. Sóízű

forrásától kapta a helység a *Sulz* nevet, mely nem egyéb a *Salz* egyik ablautos formájánál.

Sulzriegel (Sóshegy, Vas m. felsőőri j. — Tarcsafürdő 1620-ban keletkezett, s ugyanakkor kellett keletkeznie a fürdőhöz szorosan tartozó Sóshegynek is, bár ennek *Sulzriegel* nevét csak 1773-ban találjuk először. A helység krónikása említi, hogy „*Sulz* führt seinen Namen vom Sauerbrunn zu Tatzmannsdorf . . . , in dem . . . eine okrige Schlammasse . . . , die in der Volkssprache hier *Sulz* genannt wird. Da das Dorf auf einem Gebirgskamme (*Riegel*), liegt, so (heist es) *Sulzriegel*.“ Tulajdonképpen sós savanyúvizet tartalmazó kútjaitól kapta a helység nevét.

Walbersdorf (Borbolya), Sopron m. nagymartoni j. — E községet 1202-ben *Wolbrunn*nak írták, jóval később *Walbersdorf* 1425, *Wolbran* 1478, *Bolbosdorf* 1554, *Balbersdorf* 1575, *Balbesdorf* 1605, *Balbersdarff* 1648, *Valpersdorf* 1808 a neve. A név úgy keletkezett, hogy a *Wolbrun* mellett épült falut *Wolbrunsdorf*-nak nevezték el; ez a nép ajkán *Wolbrænsdorf* < *Wolpæstorf* lett s aztán irodalmi rekonstrukciós folytán *Walbersdorf*, ami annyit jelent, mint *Gutenbrunnendorf* (kfn. *wol, wal* 'jó') tehát *Jókutfalva*.

*

Vannak ezenkívül helységnevek (*Lafnitz-Neustift*, *Leitha-Prodersdorf*, *Raabfidisch*, *Raab Sankt Martin*, *Raab Sankt Michael* és *Wulka-Prodersdorf*), amelyek szintén folyónévvel állnak vonatkozásban, de csak egészen lazán, s csak újabban a postaforgalom könnyebb lebonyolítása és a közigazgatás egyszerűbb adminisztrációja végett. Ezekről, minthogy a folyónév szorosan nem tartozik a helységnévhez, épen csak említést teszünk.

Irodalom. Adataimat a következő forrásművekből merítettem: A középkorra: CsÁNKI, Magyarország földrajza a Hunyadiak korában II—III. köt. — FÖRSTEMANN-JELLINGHAUS, Altdeutsches Namenbuch II. köt.* Bonn, 1913. — HÁZI JENŐ, Név- és tárgymutató a Sopronmegyei Oklevéltár I. és II. kötetéhez. Sopron, 1922. — OESTERLEY HERM., Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. Gotha, 1883. — Ottokars österreichische Reimchronik (Monumenta Germaniae Historica SS. V.). Hannover, 1890—93. — UMLAUFT FRIEDRICH, Geographisches Namenbuch von Österreich-Ungarn. Wien, 1886. — A XVI—XVIII. századra: Az Országos Magyar Levéltár dicalis összeírásai. — A XVIII. századra: BEL MATTHIAE, Compendium Hungariae Geographicum. Posonii et Pestini, 1792. — HEIMB THEOPHIL, Notitia Historica . . . Abbatiae S. Ord. Cisterciensis B. M. V. ad St. Gottardum. Viennae, 1764. — KORABINSKY JOHANN MATTHIAS, Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. — Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920. — A XIX. századra: LIPSZKY JOH., Repertorium locorum obiectorumque in tabulis Mappae regnorum Hungariae etc. Budae, 1808. — Magyarország Helységnévtára, Budapest, 1863. — LUG VIKTOR, Deutsche Ortsnamen in Ungarn, Reichenberg, 1917.

A folyónevekhez: ORTVAY, Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest, 1882.

Egyébként felhasználtam még a következő műveket: LUMZTER-MELICH, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter. Innsbruck, 1900. — MENTZ FERD., Ortsnamenkunde. Leipzig, 1921. — SCHIFFMANN KONRAD, Das Land ob der Enns. München-Berlin, 1922. — WALLNER EDUARD, Altbairische Siedlungsgeschichte in den Ortsnamen. München—Berlin, 1924.

SCHWARTZ ELEMÉR.

Viska, Stojszló és Pécel.

A Péter király zsarnoksága ellen 1041-ben fellázadt magyarság vezéreit, kik Aba Sámuel trónra emelték, az egykorú nagyobb Altaichi Évkönyvek névszerint ismerik: „Harum rerum summa a duobus regni principibus est perpetrata, quorum unus *Ztoizla* nomen habuit, alter *Pehzili* dictus fuit (PERTZ, MonGerm. Script. XX [1868.], 795. 1041. évnél). Az Anna es Altahenses Maiores újabb, 1891. évi hannoveri Script. Rer. Germ. in usum scholarum-beli kiadása az utóbbi főúr nevét helyesebben *Pezili* formában írja (26. l.), s hozzá a következő magyarázó jegyzetet fűzi: „librarius primo scripsit *Pehili*, tum literam *h* in zethum ei simile mutavit eidemque, ut ambiguitas tolleretur, zethum commune minoris moduli super lineam apposuit“. Szóval itt is a frank minuscula-írásból átvett, nyugaton a X—XII. században, nálunk a tatárjárás előtti oklevelekben és még a Várad Regestrum eredetijében is gyakran használt, a publikációkban sok zavart okozó, *h* betűhöz hasonló magasszárú *z* betűnek hibás olvasásával és kikorrigálásával van dolgunk. (Vö. MELICH, Szláv jövevényszavaink I. k. 2. rész 19; NyK. XLIV, 349; JAKUBOVICH, Scentkurucht. MNy. XV, 100—1; KARÁCSONYI-BOROVSKY, Regestrum Varadiense 155. l. 1. jegyz.; 205. l. 5. jegyz. stb.) Az Altaichi Évkönyvek nem eredetiben, hanem Turmair János (Aventinus) és íródeákja (librarius) 1517 körüli másolatában maradtak fenn. Az olvasási hibát az íródeák követte el, de a sor felett azután ő maga vagy Aventinus ki is javította. A szóban forgó név helyes olvasását: *Pezili* formában tehát az 1891. évi kiadás adja.

Az Altaichi Évkönyvek adatait felhasználó, de gyakran még ezeknél is jobban értesült Szent László-kori Gesta Ungarorum¹ már három főúrról tud, „kik nemzetük szabadságát keresték és hűségesen igyekeztek királyi sarj birtokába adni újra az országot“. Képes Krónika XLIV. §: „Vnus uocabatur *wi/cz*. Secundus *Toyzlau*. tercius uero *pezli*.“ (M. FLORIANUS, FontDom. II, 147); Acephalos-kódex ugyanígy; Dubnici Krónika: *Viske*, *Toyzlau*, *Pezli* (uo. III, 52); Chronicon Budense 1473. ugyanígy; Sambucus-Cod.: *Toyzlaus* és *pezlai*; Mügel:

¹ L. HÓMAN BÁLINT, A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest, 1925. 82—4.

wzlo, teyslaw, potzli; Thuróczi, Pars II. cap. XXXVI.: *Vifce, Toyflan, Pezli*; Bonfini, Dec. II. Lib. II.: *Vifco, Toizlanus & Peslucz* (1568. évi Sambucus-féle baseli kiad. 218).

A XVI. század első negyedében humanista szokás szerint AVENTINUS néven szereplő TURMAIR János, bajor hercegi udvari történetíró, 1517—1521. közt írt „*Annales Ducum Boioariae libri VII.*“ c. művében — bár ehhez épen az ő máso atában fennmaradt Altaichi Évkönyvek adatait ugyancsak felhasználta — nem ezzel egyezően két, de a magyar ősforrással egyezően három magyar szabadsághősről beszél: „Vgri igitur authoribus *Phiscone, Stoizolao et Pezilone*, gentis optimatibus coniurant“ (Lib. V. cap. 6. Turmair's Sämmtl. Werke III. ed. RIEZLER II, 46).

A *Stoizolao* névalak — azt hisszük — eléggé igazolja, hogy nem a régi magyar Gestákból, sem az 1473-ban kinyomtatott Budai-, vagy az 1488-ban kinyomtatott Thuróczi-Krónikából írta ki AVENTINUS az egyébként hasonló neveket. E névalak ugyanis közelebb áll az Altaichi Évkönyvek *Ztoizla*-jához, mint a nyomtatásban külföldön is csakhamar közismertté vált magyar krónikák *Toyzlau*, illetőleg sajtóhibás *Toyflan* nevéhez; de mellette meg *Phisco* alakban elsőként szerepel AVENTINUSnál a krónikák *wifce*-je, *Viske*-je, illetve — mint alább látni fogjuk — *Visca*-ja, kit viszont e bajor évkönyvek nem ismernek. Úgy tetszik, AVENTINUS akár közvetlenül, akár újabb átíró közvetítésével egy ma már ismeretlen, egykorú, XI. századi, helyenként az Altaichi Évkönyveknél is bővebb forrást használt,¹ mert hisz' többek között a harmadsorban említett magyar főúrról sok oly dolgot is elbeszél, ami sem a bajor évkönyvben, sem a magyar ősforrásban nincsen meg, nevét accusativusban *Pezilone*m ducem és *Pezilinum* (Lib. V. cap. 7. ua. kiad. II, 50 és 52), „Bayerische Chronik“ c. német munkájában pedig „*Petzl*... herzog“ néven emlegetvén (Buch V. cap. 23, Sämmtl. Werke V/1. ed. LEXER II/1, 289).

Sok jel mutat arra, hogy e ma már ismeretlen, az 1041—6. évekre az Altaichi Évkönyveknél is bővebb forrás magyar eredetű, de még a HÓMAN BÁLINT által kikövetkeztetett magyar ősforrásnál, a Szent László-kori Gesta Ungarorumnál is régibb volt. TOLDY és DOMANOVSKY szerint a legrégebb magyar történelmi megjegyzések I. András korában keletkeztek.² HÓMAN sem zárkózik el attól a feltevéstől, hogy volt egy I. András-kori magyarországi írott forrás is, és a magyar hírek ennek köz-

¹ Vö OTTO RADEMACHER, Aventin und die ung. Chronik. Neues Archiv d. Gesellsch. für ältere deutsche Geschichtskunde XII (1886.), 573; L. v HEINEMANN, Zur Kritik ung. Geschichtsquellen. Uo. XIII (1888.), 72—3; GOMBOCZ, NyK. XLVI, 184—5.

² TOLDY, Nemzeti történetírásunk kezdetei (Endre Névtelene). Századok 1868:376; DOMANOVSKY, A Budai Krónika 60, A Pozsonyi Krónika 5; vö. HÓMAN: EPhK. XLVII, 61.

vetítésével kerültek Altaichba.¹ DOMANOVSKY bizonyítása értelmében ezen legősibb írott magyar forrás az 1047. évig terjedt, s a királyaink közül utolsóul I. Andrást említő Anonymus is használta. Jóllehet HÓMAN kutatásai kétségtelenné tették, hogy Anonymus Gestájának egyik főforrása a Szent László-kori Gesta Ungarorum és annak II. István-kori folytatása volt (i. m. 75), épen nem tartjuk lehetetlennek, hogy *P. mester* olyan XI. századi írott magyar forrásból is merített, melyet a Gesta Ungarorum nem ismert. S ha most már ezen hipotézis alapján állva némi jelentőséget akarunk tulajdonítani azon körülménynek, hogy *P. mester* csak I. Andrásig emlegeti királyainkat, szükségkép azt is következtetnünk kell, hogy ezen ősforrás valóban csak I. András uralkodásának elejéig, az 1047. évig terjedt, nem annales-szerű volt, mint a Pozsonyi Évkönyvek régibb részének eredetiye, hanem még a Szent László-kori Gesta forrásainál is bőségesebb, s e bővebb forrást véve alapul írta meg vagy akarta megírni *P. mester* I. András koráig királyaink és nemeseink származásának *exordiumát*, *kezdetét* (l. Prologusa végét). Tudvalevőleg valamennyi ezután uralkodó királyunk I. Andrástól és öccsétől, I. Bélától származott.

Aventinus életének körülményeit vizsgálva még-bátortalanabb hipotézisként ötlük ezekután elménkbe annak lehetősége is, hogy a bajor történetíró sem közvetlenül e feltételezett ősforrásból, hanem esetleg Anonymusnak az ismertnél teljesebb, I. András koráig terjedő Gestájából merítette azon magyar vonatkozású adatait, melyek sem az Altaichi Évkönyvekben, sem a Gesta Ungarorumban nincsenek meg.

Aventinus Bécsben, Krakóban és Párizsban végezte tanulmányait. Párizsba 1502-ben ment, és itt nyerte el a magisteri fokozatot is 1504-ben. Itt egyik tanára Judocus Clichtovaeus volt.² Mátyás király olasz humanista történetírói után talán e flandriai (nieuporti) származású theologus volt az első külföldi tudós, ki szakszerűen kutatta a középkori magyar emlékeket. „*Elucidatorium ecclesiasticum*“ c. művében először gyűjtötte össze és adta ki érdekes történeti magyarázatok kíséretében a magyar szentek középkori hymnusait és antiphonáit. Ez a munka Zelesthei Goszthoni János győri püspöknek ajánlva nyomtatásban először 1515-ben, másodszor 1521-ben jelent meg Párizsban.

Alig kétséges ma már, hogy *P. mester* párizsi iskolatársának, *N.-nek* ajánlott Gestáját külföldre, valószínűleg Franciaországba, úgy lehet, épen Párizsba küldte ki. Ma ismert kódexe elcsietett, félben maradt, nem magyar scriptor kezétől származó

¹ Gesta Ung. 84.

² Turmair's Sammtl. Werke I/2. Aventins Leben VI. 1.; Allgem. Deutsche Biogr. I, 700; BUDINSZKY, Die Universität Paris und die Fremden an derselben in Mittelalter 147—8.

másolat.¹ Az eredeti bizonyára teljesebb volt. A meglevő rész is feltűnő figyelmet szentel a kún- (kumán-, a Gesta Ungarorumban hún-) eredetűnek tartott, felsőtiszavidéki és mátraaljai Aba-nemzetség őseinek: Ed-, Edümén- és Patá-nak (Gesta 8., 10., 17. és 32. §), s pénzein kívül csak e forrásból ismerjük Aba királyunk keresztény Sámuel nevét is (32. §). Aventinus fentidézett latin és német történeti műveinek azon 1041—6 közti magyar tárgyú adatai, melyek egyetlen más hazai vagy külföldi forrásban sem találhatók fel, túlnyomórészt szintén épen Abára és környezetére vonatkoznak.² Egyedül ő ismeri vezérét, *Zudinicho*-t és írdeákját, *Nano*-t (*Nána*), és általa a német császárnak túsul adott magyar főurak közül még kétszer névszerint megemlíti *Pezilo* dux-ot vagy *Pezilinus*-t, illetve *Petzl* herzog-ot (id. helyek).

Mindezek után talán nem is látszik túlságosan merésznek a feltevés, hogy a magyar emlékek után kutató Clichtove tanítványa, Aventinus, ki saját vallomása szerint a párizsi könyvtárban maga is könyvekből, oklevelekből történelmi adatokat gyűjtögetett,³ ismerte Anonymus teljesebb Gestáját, és ennek egyebütt ismeretlen adatait használta fel idézett történelmi műveiben. Egyetlen más íróról sem mutatható ki ez, egyedül róla tételezhető fel némi joggal.

De bármely történeti forrásból való is a három magyar szabadsághős főúr idegen hangzású neve, az az egy kétségtelen, hogy e nevek nem költöttek. Lehetnek bár idegen eredetűek, húsból-vérből való magyar emberek viselték a XI. század első felében, hagyományos névként használták utódaik, vagy kimutathatóan magyar emberek a következő századokban, s ma is nem egy helynév őrzi emléküket.

Kétségkívül igaza van PAULERnek, midőn az első főúr *Ztoizla*, *Toyzlau*, *Stoizolaus* nevében a szláv *Stojslav* nevet keresi.⁴ FRANZ MIKLOSICH *stojslav*, *stojstaw*, *stoislaus*, *stoyzlaus*, *stoizlau* és *stojslava* alakokban cseh, lengyel, meklenburgi, lübecki, szerb és más délszláv emlékekből is kimutatja a nevet.⁵ Vö. 1232.: *Stoyslov* szolga (szlavóniai oklevélben, SMICHLAS, Cod. Dipl. regni Croat. Dalm. et Slav. III, 373); 1256.: *Ztoyzlov* filius Branisa (szlavóniai oklevélben, WENZEL, ÁrpÜjOkmt. VII, 439); talán ide tartozik: 1255.: terra *Tolizlov* filii Hrank (szlavóniai oklevélben, FEJÉR, CodDipl. IV/2, 344); ugyancsak *Tholizlov* nevű szolgát ad 1273-ban Majs nádor a tolnamegyei ábrahámi ciszt. monostornak (uo. V/2, 93). Ezek bizonyára

¹ JAKUBOVICH, Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akadémiai Értesítő 1926. 434. füz. 171.

² Ann. Ducum Boioariae Lib. V. cap. 6—8.; Bayerische Chronik, Buch V. cap. 22—24.

³ Aventins Leben, id. h. I/2, VII. 1.

⁴ A magy. nemz. tört. az Árpádházi királyok alatt I², 416. l. 165. jegyz.

⁵ Die Bildung der slavischen Personennamen. Denkschriften der kais. Akad. der Wissenschaften. Wien, 1860. Phil. Hist. Cl. X, 315.

délszlávok, de kétségtelenül magyar azon Sanad (Csanád) fia *Stoyzlou*, kinek a zabori apátság számára Sarfew nevű birtokáról tett végső intézkedését megerősíti III. Béla király 1185-ben (átírja IV. Béla 1240. FEJÉR V/1, 306; IX/2, 203; WENZEL VI, 151; SZENTPÉTERY, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I, 141. sz.). A *Stojszló* személynevet hazai helynévben nem tudom kimutatni.

A második főúr nevét PAULER (i. h.), nem véve figyelembe a többi forrás *Viske*, *Visco*, *Phisco* névalakjait, a KépKrón.: *wisce* és Thuróczi: *Vifce* adataira támaszkodva (*fc = sz*) a somogy megyei *Visz* s egyebütt előforduló *Vész* helynevekkel igyekszik kapcsolatba hozni. Elfelejtí azonban, hogy ugyan-ezen főúr nevét a KépKrón. is, Thuróczi is csak úgy, mint a többi krónikaváltozat, néhány lappal hátrább, az ifjabbik Gyula fiai: Bua és Buhna társaságában egymás után kétszer is újra emlegeti az egybehangzó *visca*, *Visca* (Mügeln: *viska* és *wisko*; SambCod.: *Voisca*, M. FLORIANUS II, 153, III, 59) alakban a fentidézett „regnum regali semini feliciter restituere nitebantur“ passzussal csaknem egyező „cogitabant, qualiter regnum regio semini possent restituere“ szöveg kapcsán. A *Visca* nevet pedig középkori helyesírásunk — mondhatnám — szabályai értelmében csak *Viská*-nak olvashatjuk, mert az *sz*-et jóformán kivétel nélkül csak magas hang: *e*, *i*, *ü* előtt jezték *sc*-vel, akkor is többnyire a szó elején.¹ Sokkal valószínűbbnek látszik tehát a fejtetés, hogy e név va.amennyi felsorolt változata a személy- és helynévként egyaránt gyakran előforduló *Vis* név magyar *-k*, *-ka*, *-ke*, *-kó* kicsinyítő-képzős alakja.

XII—XIII. századi emlékeinkben e névnek a következő személynévi adatait találtuk: 1138.: *Wisa*, a dömösi prépostság Be.a falubeli szolgálja (KNAUZ, MonStrig. I, 90); 1171.: *višica*, a veszprémi egyház libertinusa (Fejér IX/7, 633; fénykép Múz. lt.); 1211.: Ompud fia *Wis*, a tihanyi apátság Thurkh falubeli szőlőművese (Fannonha.m. Rendtört. X, 515); 1221.: *Wisa* seruus Athile (VárReg. N° 280. [régi 92.] sz.); 1251., illetőleg 1252.: *Wysa*—*Wyssa*, a Gougouch-i várnak a turóci prépostság számára eladományozott Negewen falubeli conditionarius (HazOklt. 21; HazOkmt. VI, 73); ta.án idetartozik: 1270.: *wiesk* de Horvath hontmegyei nemes neve (HazOkmt. I, 44).

Bizonyára e személynevet és diminutív képzős változatait őrzik következő helyneveink: *Vis(s)*, Sopron, Szabolcs, illetőleg Zemplén megye (CSÁNKI III, 635, I, 59 és I, 370, a Csicseri cs. a.att); *Vis(s)a* és *Visateleke*, Kozs m. (i. m. V, 425); *Vissád*, Temes m. (i. m. II, 70); *Visó*, Gömör és Máramaros m. (i. m. I, 149 és 453); *Vi.k*, Ipolyvisk, Hont m. (KNAUZ, i. m. I, 432); *Visk*, Zemplén m. (CSÁNKI I, 366); *Visk* és

¹ MELICH, Szlav jövevényszavaink I/2, 29.

Viskvágása, ma *Viskócz*. Sáros m. (i. m. I, 315); *Viska* régebben *Vis*, Ung m. (AnjouOkmt. II, 77. 1323, a Csicserei családé); talán idetartozik: *Viskolcz*, Valkó m. (CSÁNKI II, 362). A PAULER említette somogy megyei *Vi:z* is első alkalommal, 1229-ben „villa *Wysch*, *Wi ch*“ alakban fordul elő (WENZEL VI, 470; PRT. I, 695; CSÁNKI II, 656). Az egyéb, *vész*-szel összetett nevű helységeink pedig — mint pl. *Vészalja*, Arad m.; *Vésztő*, Békés m. — nyilván a halfogó *vej zé*-től (*vész*, *visz* l. OklSz.; HERMAN OTTÓ, A magy. halászat könyve I, 839—40; PAIS DEZSŐ: MNy. XXIII, 75) kapták elnevezésüket.

A harmadik főúr nevét PAULER (i. h.), mint már előbb SZABÓ KÁROLY is,¹ a mai *Pécel* helynévvel azonosítja és német eredetűnek tartja.

A fentidézett forrásainkban *Pezili*, *Pezilo*, *Pezilinus*, *Petzl* és *Pezli* (Mügeln *potzli*-ja és Bonfini *Peslucz*-a nyilván torzítások) alakban előforduló személynevet valóban nemcsak a XI—XII. századi stájerországi oklevelekben, melyekre PAULER hivatkozik, hanem egykorúlag, azonos formákban az egész németiség területéről való emlékekben is megtaláljuk: 1050 körül: *Pezili* (J. ZAHN, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, 66); 1066 kör.: *Pezili* és *Pezilino* (abl.; uo. I, 80); 1070 kör.: *Pecili* (uo. 83); 1100 kör.: *Pecelin* (uo. 108); 1130 kör.: *Pezla* (uo. 140).

ERNST FÖRSTEMANN a személynevet a *Baz* (Neuhochdeutsch: *Pätz*, *Petz*, *Päz*, *Pöz*) névtörzs alá sorolja és a következő, legnagyobbbrészt XI. századi ófelnémet alakjait ismeri: *Becili*, *Pecili*, *Pezili*, *Bezilo*, *Becelo*, *Pezila*, *Pezela*, *Bezin*, *Becilin*, *Bezelin*, *Becelin*, *Pezelin*, *Bethelo*, *Betcelin*, *Betselin*, *Becellin*, *Becellenus*, *Bezelinus* és *Petzelin*, melyekből a: *Büzel*, *Batzel*, *Betzel*, *Bezzel*, *Pätz*, *Petzel* újfelnémet családnevek származtak (Altdeutsches Namenbuch. I, Personennamen. Nordhausen, 1856. 219—20. Új, 1900. bonni kiad. 253—4. has.).

ADOLF SOCIN felsőrajnavidéki, XII—XIII. századi forrásokból a névnek középfelnémet változatait gyűjti össze: *Pezel*, *Pezelinus*, *Bezeli*, *Bezelin*, *Bezin*, *Bezelinus*, *Becelin*, *Bezo*, *Betzelin*, *Bötzelin* (XIV. sz.) és *Betzelin* (Mittelhochdeutsches Namenbuch nach oberrheinischen Quellen des XII—XIII. Jahrhunderts. Basel, 1903. 30, 132—3, 202—3 stb.).

X—XII. századi német helynevek a névnek következő változatait őrizték meg: *Pezilinesperch* (991 körül), ma *Petzelberg*; *Pezilinesdorf* (1150.); *Pezilinesdorf* (1112.), ma *Petzlesdorf* bei Haberskirchen és *Pötzeleinsdorf* bei Wien; *Pazilinhof*, ma *Pötzing*; *Becilinisruti* (XII. szd.), *Pezelinesroth* stb. (FÖRSTEMANN, i. m. II, Ortsnamen I, 381. h. 1900. kiad.)

Ezek után kétségtelen, hogy a harmadik főúr neve

¹ Péter és Aba. AkadTört.Ért. II/3 (1872.), 13.

német eredetű. Az Altaichi Évkönyvek és Aventinus latin műve az eredeti német névnek ófelnémet (*Pezili*, *Pezilo*, *Pezilinus*), Aventinus német nyelvű krónikája pedig újfelnémet alakját (*Petzl*) tartották fenn.

Ezekkel szemben a magyar krónikákban ugyanazon főúr nevét *Pezli* alakban találjuk. Mivel egyetlen fentebb felsorolt német forrásban sem akadunk a névnek ily formájára, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy ez — valamint a következő is — a névnek az akkori magyar nyelv szabályaihoz alkalmazkodott alakja.¹

Gyéren fennmaradt emlékeinkből is ki tudunk mutatni egy adatot arra, hogy ezzel tökéletesen azonos alakban használták nálunk a magyarrá lett hagyományos nevet a XII. században, ami krónikáink forrásainak régiségét is eléggé igazolja. II. Gyécse királyunknak azon, csak legújában publikált, 1152. évi rongált oklevelében, melyben a veszprémi egyház somogy megyei népei felett mondott ítéletet erősíti meg, találjuk meg a nevet. Az oklevél főúri tanúnévsorában szerepel: „Euftachius filius *Pecli*.” (Eredetije a veszprémi kápt. levéltárában, fényképe a M. Nemz. Múzeum levéltárában, kiadta SZENTPÉTERY IMRE, KritJegyz. I, (1923.), 81. sz. 29. l.). A név viselője kétségtelenül magyar ember. 1152-ben tanuként szereplő fia 1164 körül már dobokai ispán: „Euftachius comes de dobuka” (III. István királynak Fulcerius veszprémi prépost számára kiadott oklevelében. Eredetije veszpr. kápt. lt., fényképe Múz. lt., kiadva FEJÉR IX/7, 634; SZENTPÉTERY i. m. I, 106. sz. 35. l.). Bizonyára egy személy azon Eustachius = Leustachius nevű, harmadik ismert erdélyi vajdával, aki mint a III. Béla által Mánuel bizánci császár számára „in Greciam” küldött segélyhad egyik vezére 1176-ban Kisászásiában harcolt a törökök ellen Lob és Tamás dobokamegyei birtokos nemesekkel, a gr. Czegei Wass-cs. őseivel együtt (I. PÓR ANTAL, Erdélyi vajdák sorozata, Erdélyi Múzeum 1893: 4; PAULER i. m. I², 324 és 504 l. 526. jegyz.; WENZEL VI, 486—7; HazOkmt. VII, 19—20; SZENTPÉTERY i. m. I, 165. sz. 52. l.).

FÖRSTEMANN az *Agil* névtörzs alá sorozza az ófelnémet *Agila*, *Agili*, *Agilin*, *Aglin*, *Agilo*, *Agelo*, *Achilo*, *Aegyla*, *Eggila*, *Egila*, *Ekkila*, *Egilo*, *Eckilin*, *Echelin*, *Agel*, *Egil*, továbbá *Eghil*-, *Ekil*-, *Egel*-bert s más ily összetételű X—XI. századi neveket, melyekből az *Eckel*, *Eckhel*, *Egel*, *Egle*, *Ekl* stb. újfelnémet családnevek fejlődtek (i. m. I, Personennamen 1856. kiad. 23, 1900. kiad. 28—35. hasáb); SOCIN ugyanezen névnek *Egli*, *Eglin*, *Egelin* és *Eckelin* XII—XIII. századi változatait jegyzi fel (i. m. 138).

¹ Hasonló magánhangzó-kiesésre számtalan példát találunk HORGER ANTAL „Egy ismeretlen magyar hangtörvény” c. értekezésében. NyF. 65. sz.

Nyilván e német névből ered azon *Ekli* — *Ekl* — *Ekül* — *Ekel* lassú fejlődésen keresztülment személy-, nemzetség- és helynevünk, melyre a következő adataink vannak:

Személynévül: Váradi Regestrum: 1220.: N° 271. (régi 20.) ügyesetében: *Eel* filius Scema de villa *Eel* genus Capatani (az *Eel* úgy a személy-, mint a helynévben az 1550. évi kiadás sajtóhibája *Ecl* helyett; KARÁCSONYI—BOROVSKY kiad. 254. l. 3. jegyz. kijavítja: „Erronee pro *Ecl*, idest pagus *Ekel* in com. Komárom.“). Hamis okl. 1171 kör.?: *Ecül* gannai szolgál (PRT. VIII, 275).

Nemzetségnévül: 1243.: possessionum *Ekly* .. in Comitatu Komaromiensi ... Iwachon de dicta *Ekly* ... Morthonos de genere *Ekly* (WENZEL VII, 145; tulajdonképen a Katapán-Koppán nemzetség *Ekeli* — *Ekli*-ága, KARÁCSONYI, Magyar nemzetségek II, 327, 332, 335).

Helynévül: 1055.: ad portum *ecli* (PRT. X, 492. Tolna megyében, l. uo. 420). A többi helynévi adat a komárom-megyei, ma is meglevő *Ekel* helysége és *ekli* pusztára vonatkozik, l. CSÁNKI III, 498.: **Ek(e)l**, **Ekli**. 1229., 1247 kör., 1327—1410., 1360., 1369., 1423., 1425.: *Ekly*; 1261., 1268., 1483., 1487.: *Ekl*, 1425.: *Ekled*; 1453.: *Ekle*; 1465.: *Elk*; 1495., 1497.: *Ekel*, *Ekell*. (E helységet bírta a Katapán-Koppán nemzetség imént említett *Ekeli* — *Ekli*-ága, melynek őse a szintén német eredetű *Altmann*, *Althumon*, *Olthuman*, *Otomány* nevet viselte, l. KARÁCSONYI i. m. II, 332; 1229.: *Althumon de Ekly*, WENZEL VI, 478.; 1252.: *Olthuman de Eclly*, KNAUZ I, 391).

FÖRSTEMANN a *Thiuda*, *Theuda* névtörzs alá sorolja a X—XII. századi: *Thiezilin*, *Thiecilin*, *Thiezelin*, *Tiezelin*, *Tietzelin*, *Tiecili*, *Tiezela*, *Tiezla*, *Diezilin*, *Diezelin*, *Diecelin*, *Diecellin*, *Diezila*, *Diečila*, *Dizelin* és *Dicelin* ófelnémet neveket, melyekből a *Dietz*-, *Dietze*-, *Thitz*-összetételű (*Dietzl*, *Dietzel*, *Thitzl*) újfelnémet családnevek fejlődtek (i. m. I, 1856. kiad. 1164—5, 1900. kiad. 1417. has.; vö. még ZAHN i. m. I, 140. 1130 kör.: *Diezili* és *Pezla* egyazon admonti okl.-ben.).

Alig kétséges, hogy e német névből ered a *Dizl* — *Dezl* — *Dyzel* — *Dezel* fejlődésen átment zalamegyei **Diszely** helynevünk, melyre CSÁNKI (III, 46) a következő okleveles adatokat idézi: 1255.: *Dezl*; 1329., 1345., 1376.: *Dyzl*; 1409., 1474.: *Dyzel*; 1424.: *Dezel*. András egri püspöknek egy 1286. évi oklevelét átiró 1289. évi esztergomi káptalani kiadvány szintén *Dýzl* és *Dezl* alakban emlegeti e zalamegyei birtokot (Múz. Bogyay-cs. lt.).

Még a fentieknél is népesebb a *Vaz* német névtörzs, melybe FÖRSTEMANN többek közt a *Wezil*, *Weçilo*, *Wezilo*, *Weçelo*, *Wezel*, *Weçel*, *Wetcel*, *Wazili*, *Wazala*, *Wazila*, *Wezela*, *Weçila*, *Wacili*, *Waceli*, *Weçzel*, *Wazilin*, *Wacilin*, *Wacelin*, *Wascelin*, *Wezilin*, *Weçelin* X—XI. századi ófelnémet neveket sorozza (i. m. I, 1856. kiad. 1273. h.; 1900. kiad.

1550. h.). Az újfelnémet *Wetzel* név is innen származik, mely tökéletesen megegyezik a hunyadmegyei **Veczel** község nevével, l. CSÁNKI V, 66—67: 1371.: *Vecchel*; 1430.: *Veczel*; 1479.: *Weczel*, *Weczelthew*; 1491.: *Magyarweczel*, *Olahweczel*; 1521.: *Olahwechel*, *Magyarwechel*.

ZAHN XI—XII. századi stájerországi oklevelekből a névnek *Wazil* (*Wazilinus*), *Wezil*, *Wecil*, *Wezilo*, *Wezilinus*, *Wecelo*, *Wezelinus* stb. alakjait ismeri (i. m. I, 983; a salzburgi érsek egy 1050 körüli oklevelének tanui közt együtt szerepel egy *Wezil* és egy *Pezili* uo. 66).

A zalamegyei **Vászoly** helység (CSÁNKI III, 122) nevének fejlődését a PRT. X, 288. l. 2. jegyz. így állítja össze: 1211.: *Vazil*, 1267.: *Wasyl*, 1335.: *Wazul*, 1373.: *Vazol*, 1394.: *Vazzul*, 1395.: *Wazul*, 1418.: *Wassul*, *Wassol* stb. és 1616.: *Vaszoly*. Az OklSz. *Vászoly* címszó alatt az 1086. és 1095. évekből *Wazil* személynévet is idéz egymástól eltérő latin szövegbe ágyazva: WENZEL I, 37. és Pannh. 15/Oo. forrásjelzettel. A két idézet egyazon oklevél, a bakonybéli apátság nagy jószágösszeírása II-ik részének ugyanazon passzusából van kikapva (PRT. VIII, 271). Az oklevél e része szerintem még a XII. századból származik (MNY. XX, 13—15), miért is ezen adatát bátran felhasználhatjuk. A név viselője, *Wazil* erneli szolga, úgy lehet, épen *Vászoly* vidékéről, Veszprém vagy Zala megyéből való volt (PRT. VIII, 37. l. 2. jegyz.).

A fentiek alapján valószínű, hogy *Vászoly* helynevünk is a német *Wazil* személynévből származik. ZAHN idézett adataira támaszkodva PAULER Szent István unokaöccsének, Vazul hercegnek nevét is német eredetűnek tartja (i. m. I², 413. l. 153. jegyz.). Nem lehetetlen, de öccsének (?) (Szár-) Lászlónak szláv eredetű neve után ítélve kézenfekvőbb, hogy a herceg neve is — a német eredetű helynév fejlődésével párhuzamosan — a görög-keleti-szláv: Βασιλεύς — (lat. Basilius) — *Vaszili* névből alakult (MELICH, NyK. XXXIII, 332; MNY. I, 66, 184; HÓMAN, Gesta Ungarorum 89; vö. KARÁCSONYI, Turul 1890:50, MNY. I, 132, 309; JAKUBOVICH, uo. XVII, 118).

Miként az *Ekli*—*Ekl*—*Ekül*-ből *Ekel*, a *Dezl* és *Dizl*-ből *Diszely*, úgy származhatott régi nyelvünk hangtörvényei szerint a fentidézett *Pezli*—*Pecli* személynévből a *Pecül*—*Pecel* személynév és ily nevű megszállótól a *Pecül*, *Pecel*, *Pecsel*, *Pécel* és *Pécsel*—*Pécsöl* helyneveink.

Talán mélyhangú változata e folyamatnak *Vislu*—*Visl*—*Visul*—*Visoly*—**Vizsoly** helynevünk fejlődése (MELICH, MNY. XVII, 8).

Az így, *Pezili*-, *Pezli*-, *Pecli*-ből származott *Pécel*, *Pécül*, *Péchül* személynévre — sajnos — csak két, XIII—XIV. századi adatunk van: 1269. IV/3.: *Pechul* de Menchel, zalamegyei, dörgicsei birtokos (Múz. lt. törzsanyag, Véghely gyűjt.);

Zalai oklt. I, 52); 1331.: *Pechul* filius Ladizlai de *Pechul*, zalamegyei, pécsöli birtokos (uo. I, 261).

Helyneveink közül a következőket sorozhatjuk ide:

Pecöl vagy **Pecel** (Vas m. CSÁNKI II, 783): 1329—52.: *Pecul* (AnjOkmt. V, 590—3); 1353.: *Pecyl* (uo. VI, 98); 1358.: hospites de *Pechel* (uo. VII, 123); 1368.: *Pychil* (Sopronmegyei oklt. I, 375); 1377., 1396., 1437.: *Pechel*; 1405.: *Peczel*; 1426.: *Pechul*; 1457.: *Pecel*.

Pécel (Pest m. CSÁNKI I, 33): 1338.: possessio *Peczel* (FEJÉR VIII/7, 314); 1431.: Johannes litteratus de *Pechel* (Múz. Kende-cs. lt.); 1434., 1436., 1440.: *Pechel*, *Peczel*.

Pécel (Bács m. CSÁNKI II, 159): 1308.: *Pecel*; 1470.: *Peczel*; 1522.: *Pechel*, *Peechel*. A mai Bukin környékén feküdt elpusztult falu.

Pecsely (Szilágy, régen Kraszna m. CSÁNKI I, 584): 1214.: villa *Peche(l)y* (Várad Regestrum N° 81. [régi 307.] ügyeset); 1422.: Nicolai de *Peczej* (FEJÉR X/6, 463); 1481.: *Pechel*.

Peecele (Gömörkishont m., helységnévtár).

Peczen (Abaúj m. CSÁNKI, I, 227): 1470. Kétyi-cs. alatt.

Pécsel vagy **Pécsöl** (Zala m. CSÁNKI III, 92): Hamis okl.: 1055?: *Pechel* (PRT. X, 488); hamis okl.: 1082?: *Pechul* (HazOkmt. IV, 4); hamis okl.: 1092.?: Terra *Peazele* (PRT. X, 497); 1117—1121./1420.: Septimum predium ... *pefcil* (II. István király megerősíti Bándi fiainak Ogiuznak és Miskának az almádi bencés monostor részére kiadott alapítólevelét, Zsigmond kir. 1420. évi átirata a gr. Hunyady-cs. lt.; fényképe múzeumi lt.; kiadta SZENTPÉTERY a jelen füzetben; 1164.: etiam in *pecel* omnef libertinos meof eidem nepoti meo dedi (tévedésből 1174. évről keltezett eredeti okl. a veszprémi kápt. lt.; fényképe múzeumi lt., hiányos kiadása FEJÉR VI/2, 412.; teljesen kiadta JAKUBOVICH: Levéltári Közlemények 1924: 150; SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 105. sz.); 1211.: *Pechel* (PRT. X, 504); 1217.: *pichil* (HazOkmt. V, 8); 1222.: in villa *Pechul* maiori, alia villa *Pechul* (1276-ban átírja IV. László, a veszpr. kpt. lt.); 1222.: *peschul* (HazOkmt. V, 10); hamis okl.: 1231?: *Pechel* (PRT. X, 518); 1233/1345.: via *Pechel* (HazOkmt. IV, 18); 1244.: Petri... de *Peychil*, villa *Peychul*, populi de *Peychul* (PRT. X, 521); 1276.: villa *Pechul* (veszpr. kápt. lt.); 1276. VIII. 3.: villa *Pechel* (Múz. lt. törzsanyag); 1283.: villa *Pechul* (HazOkmt. V, 68); 1309.: *Pechel* (Zalai oklt. I, 131); 1312.: *Pechel* (PRT. X, 546); 1331. VIII. 25.: Mauricij de *Pechul* (Múz. lt. t. a.); 1331.: *Pechul* filius Ladizlai de *Pechul* (Zalai oklt. I, 261); 1333—1335.: *Pechel*, *Pjchil* (Mon. Vatic. I/1. Pápai tizedszedők 375, 387, 390); 1353.: *Pechyl* (veszpr. kpt. lt.); hamis okl.: 1358.: inferior villa *Pechel*, *Kyspechel* (PRT. X, 556—7); 1364.: Nicolaus filius Almus de *Pechel* (HazOkmt. V, 145); 1373.: *Pecel* (PRT.

X, 291, 1. jegyz.); 1389.: *Kyspechel* (uo. X, 583—4); 1418.: *Kispechel* (Zalai oklt. II, 413); 1431.: *Naghpechel* (uo. II, 473) stb. stb.

Mindezzel eléggé megokoltuk, hogy a harmadik főúr német eredetű neve idők folytán a magyar ajkon *Pecel*-, *Pecsely*-, *Pécel*- vagy *Pécsel*re változott.

A velencei Péter és a Szent István alatt beözönlő idegenek uralma ellen felzúdult nemzeti visszahatás három vezére: *Viska*, *Stojszló* és *Pécel*, bár nevük, mint kimutattuk, szláv és német eredetű, idegen bajosan lehetett. Szent István szláv és német hithirdetői a megtérő magyarokat — másképp ez nem is történhetett — a keresztény martyrologium neveire és e keresztnevekből formált vagy velük némi vonatkozásba hozható, előbbeni hazájukban használatos, idegen: szláv és német nevekre keresztelték. Az elhagyott pogánysággal gyakran a megkeresztelték korábbi nemzeti, pogány magyar neve is feledésbe ment. Nem ritkán azonban ennek épen a visszája történt. Gyécse fejedelem öccsének, Mihálynak magyar nevét ma is találgtatják történetíróink.¹ Szent Istvánnak gyermekkori pogány *Waic* (Bojk?), anyjának *Saroltu*-nak (Saraldu) és anyai nagybátyjának, az erdélyi ifjabb Gyulának, bizonyára felnőtt korukban kapott szláv *Beleknegini* (pulchra domina), illetve *Proci* (Maradék?) nevét csak Merseburgi Thietmár egykorú krónikája őrizte meg.² Abának meg — pedig ugyancsak sokat beszélnek róla a hazai és nyugati források — pénzein kívül csupán Anonymus Gestája tartotta fenn keresztény *Sámu*el nevét. I. (Benin, Belin) Bélának kései emlékek tudják *Adalbertus* nevét, viszont bátyjának, Andrásnak egyes krónikákban feljegyzett *Albus* mellékeve mögött nyilván pogány, nemzeti név rejlik.³ I. Gyécse királyunk e pogány nevét a *Magnus*, fia Kálmán királyunk meg valószínűleg szintén török eredetű nevét a *Colomannus*, *Colomagnus*, *Columbanus* névvél változtatja.⁴

Négy évszázadnak kellett eltelnie, míg a keresztnév legyűrte — de még akkor sem teljesen — a nemzeti névadást. Még a XIV. században igen gyakran felülkerekedik az utóbbi. Egy 1323. évi oklevélben Nicolaus dictus *Kerecheth* néven szereplő

¹ L. KARÁCSONYI és NAGY GÉZA vitáját a Turul 1906. és 1909. évf.-ban, továbbá KARÁCSONYI uo. 1890:49; Szent Adalbert védelme, Katholikus Szemle 1904:451, 523; Még egy szó Koppány lázadásáról uo. 1913:104; Szent László király élete. Szent István könyvek 36. sz. 6—7, 123.

² Script. Rer. Germ. in usum scholarum. Hannoverae, 1889. 97, 241.

³ HÓMAN, Gesta Ung. 90.

⁴ I. Gyécse 1075. évi okl.: „Ego magnus, qui et Geisa“ KNAUZ I, 53; pénzein DVX MAGNVS és GEVCA REX, RÉTHY, Corp. Numm. Hung. I, 23. és 24. sz.; Kálmánt az 1109. évi veszprémvölgyi okl. és egyes pénzei COLVMBANVS REX-nek, más pénzei CALMAN REX-nek, az 1111. és 1113. évi zabori oklevelek *Colomagnus*nak, dalmáciai epigraphicus emlékek és ottani oklevelei *Collomannus*- és *Colomannus*nak nevezik. (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl.; RÉTHY i. m. I, 38—46. sz.; Milleniumi Magy. Nemz. Tört. II, 685.)

ugocsa megyei prókátor (OklSz.) például egy másik, csak előző évben kelt oklevélbe még Nicolaus nélkül csak *Kerechet* néven iratja be magát (Muz. Kállay lt.). Becsei Imre fiait Istvánt, Gergelyt és Tamást még számtalan XIV. századi oklevél emlegeti csupán csak magyar: Töttös, Vesszős és Tövises néven.¹

Alig kétséges, hogy a három, 1041. évi szabadsághősünk közül a két idegen nevűnek, *Stojszlónak* és *Pécelnek* is volt közhasználatú nemzeti neve. Harmadikat, a talán nemzeti nevű *Viskát* erdélyi ifj. Gyula két fiával *Buával* (Buja, Bolya) és *Buhnával* (Bonyha)² együtt említik újra 1046-ban. Vajjon nem e két pogánynevű, Szent István által atyjukkal együtt fogságba hurcolt és kereszttségre kényszerített főúr személye rejlik-e első alkalommal is a két idegen név mögött? Mint említettük, atyjuk — nyilván a kereszttségben — a szláv *Prokuj* nevet kapta. Az Altaichi Évkönyvek is csak két lázadó nevét említik az 1041. évnél.

Anonymus a Gyulák tartományát Erdély északnyugati részébe: Kolozs, Belső-Szolnok, *Doboka* és Szilágy megyék területére helyezi (24—27. §), hol a Gyula-Zsombor nemzetségnek voltak később a birtokai.³ Szent Istvánhoz való rokoni viszonyukat is ismeri a jól értesült P. mester, sőt genealogiájukat kétszer is levezeti (24. és 27. §). De még külön is megemlíti egyik atyjukfiát. Az Ajtonyt legyőző *Doboka* (*Dobuka*) fiáról *Csanádról* (*Sunad*) azt állítja, hogy Szent István király neposa (11. §). Nagyon helyesen mondja PAIS DEZSŐ, hogy a 'nepos' itt nem unokát, hanem a középkori latinság szokványos terminológiája szerint unokatestvért jelent s *Doboka* fia *Csanád* Szent Istvánnak csak anyul, *Saraldu* (*Saroltu*) révén lehetett rokona.⁴ Ha mármost felsorolt adatainkon áttekintünk, azt látjuk, hogy a *Stojszló* nevet a Péter ellenes felkelés egyik vezérének kívül kimutathatólag csak egy, feltétlenül magyarnak tartható ember viseli, 1185-ben, s ennek az apját is *Csanádnak* (*Sanad*) hívják. A másik szabadsághősnek, *Pécelnek* (*Pezili*, *Pezli*) neve meg Eustachius *dobokai comes* (1164 kör.) atyjának *Peclinek* nevében tűnik fel legelőször újra emlékeinkben (1152). Említettük, hogy ezen *dobokai* ispán kétségkívül azonos az 1176-ban — *Eustach* = *Leustach* — néven szereplő erdélyi vajdával. A kört most már egy még a XIII—XIV. században a Ludány nemzetség számára hamisított oklevélnek krónikáinkat és talán az élő szájhagyományt célzatosan kihasználó adataival zárjuk be: IV. László király előtt 1274-ben megerősítésre mutatnak be egy oklevelet, mely szerint IV. Béla 1246-ban *Bohnia* fiának, *Leustachnak*

¹ Gr. Zichy Okmt. II. k. XII. l. stb.

² EtSz. I, 543—4. 546—7; Századok 1901:769.

³ KARÁCSONYI, Magyar Nemzetségek II, 110—111; HÓMAN: Turul 1912: 108—110; TAGÁNYI: Szily-Emlékkönyv 82.

⁴ Magyar Anonymus. A Napkelet könyvtára 14:111, 112.

turóci birtokáért csereképen egyéb birtokokat adományoz. Azt is elmondja az oklevélben a király, hogy atyja, II. Endre fogadta vissza az országba Gyürk fia *Bohniát*, kinek ugyan csak *Bohnia* nevű attavusát, őset (értsd: *Buhnát*) a trónbitorló Péter király birtokaitól megfosztotta és az országból száműzte: „Petrus, qui quondam regni gubernaculum potenter obtinens nomen regis usurpaverat sibi de regno Hungarie terram Turuch ipsius auferens cum suis proximis expulerat“.¹

Ha a felsorolt történeti és talán hagyományos nevek sorozatos összehasonlítását nem tekintjük a véletlen szokatlan játéknak, nagy valószínűséggel tarthatjuk a *Stojszló* és *Pécel* nevet *Bua* és *Buhna* keresztnevének. JAKUBOVICH EMIL.

Doboka.

Ha a *Doboka* nevet említjük, legelőször is a Szolnok-Doboka vármegye nevében levő *Doboka* névre gondolunk. Szolnok-Doboka vármegye a XIX. században az 1876. XXXIII. tc. alapján Közép- és Belső-Szolnok megyék egy részének, valamint Doboka megyének egyesítéséből keletkezett. Az egykori Doboka megye nevét *Doboka* várról vette. E vár a XI—XIII. sz.-ban azon *Doboka* nevű falu helyén állott, amely a Kisszamos egyik mellékvize, a kendilónai patak mellett fekszik. Ezen *Doboka* vár, illetőleg hely nevének eredetével eddig négyen foglalkoztak. Közülük ketten, GYARMATHI SÁMUEL és RÉTHY LÁSZLÓ, a nevet szláv eredetűnek magyarázták, ketten pedig, PAULER GYULA és PAIS DEZSŐ, olyan magyar személynévhez kapcsolták, amelynek nyelvi eredetét nem ismerjük. — Az alábbi sorok célja a kérdésben világosságot deríteni.

GYARMATHI SÁMUEL és RÉTHY LÁSZLÓ *Doboka* nevét egy és ugyanazon szláv melléknévből származtatta; hogy azonban e melléknév helynévül alkalmazva mit jelent, abban a két érdemes tudós eltért egymástól. GYARMATHI SÁMUEL (*Vocabularium*. Bécs, 1816.) ezt írja: „*Doboka*, Comitatus *Doboka* in Transilvania D(almatice) *dubokkavoda* 'aquae altitudo'“. GYARMATHI szerint tehát *Doboka* szláv eredetű név, s azonos a dalmát-horvát *duboka* (értsd: v o d a) melléknévvél, s mint ilyen eredetű helynévnek értelme: 'a víz mély sége' → mély víz'. RÉTHY LÁSZLÓ is a szerb-bolgár *dǎlbok*, *dubok* melléknévvél fűzi össze *Doboka* nevét; szerinte *Doboka* „nevét az

¹ WENZEL VII, 207; Győri tört. és régészeti füzetek III, 21—24; KARÁCSONYI, Magyar Nemzetiségek II, 111; TAGÁNYI: Szily-Emlékkönyv 82; az idézetek a nevet VÉGHÉLY DEZSŐ hibás olvasás alapján *Buhmanak* írják, a múzeumi levéltárban (törzssanyag, Véghely gy.) őrzött hamis oklevélben mindenütt „*Bohnia*“ olvasható!

ó-szláv *dluboku*, *duboka* szóból vette, amely magas hegyek közt mély völgyet jelent“ (Szolnok-Doboka vármegye monogr. III, 320), illetőleg az idézett mű egy másik helye szerint „*Doboka* < ó-szláv *dluboku* 'mélység, völgyelet“ (uo. I, 544).

Hogy e két érdemes tudósunk származtatását megértsük, tudnunk kell, hogy a 'profundus, tief, mély' jelentésű melléknév a bolgárban, a szerbben és részben a horvátban *dlbók*, *dubok* hangalakú; vö.

bolg. *dlbók*, nőnem. *dlbóka* (WEIGAND—DORITSCH; alakv.: *dlzbók*, *dlzbóka*) 'tief' | szerb *dubok*, *dubóka*, *duboko*: *duboki*, *dubokā*, *dubokō* (VUK³) 'mély, tief' | dalmát-horv. *dubok* ua. (BELLOSZT.) és esetleg más horvát nyelvjárásokban is.

GYARMATHI is, RÉTHY is ezzel a bolgár-szerb-horvát melléknévvel magyarázza *Doboka* nevét.

Való igaz, hogy a bolgár-szerb-horvát *dlbók*, *dubok* olyan jelentésű melléknév, amely térszíni formák nevei mellé jelzőül téve, alkalmas helyek, folyók, vizek elnevezésére. Az ilyen jelzős szerkezetű víz- és térség-nevekből tapadással *Dlbok*, *Dubok*, *Duboki*, *Duboka* földrajzi nevek igen is keletkeztek; pl.

bolg. *Dlbok dol* 1. a Rakitova folyó mellékvíze a Rhodope hegységben; 2. a Tundzsa folyó Tazsa mellékvizének egyik patakja (CSANKOFF, Geografiski rěčnik) | '*Dlboki dol* 'a Klisura egyik patakja' (CSANKOFF i. m.) || szerb *Dubokā Bāra*, *Dubokā Jāruga*, *Dubokā Mlāka*, *Duboki Dó*, *Duboki Pótok*, *Duboki Pāt*, *Dubokó Polje* s ilyen v. ezekhez hasonló jelzős szerkezetekből: *Dubokā*, *Duboki*, *Dubokó* víz- és helynevek Szerbiában, Montenegróban, Boszniában, Szlavóniában (HASz. és az SHS. királyság Rječnik mjesta helységnévtára.)

Ámde teljesen lehetetlen, hogy az erdélyi *Doboka* a közölt bolgár és szerb nevekből levő bolgár *dlbók*, szerb *dubok* 'profundus, tief' melléknévvel összefüggessen. Az összefüggés nem azért lehetetlen, mert az erdélyi *Doboka* nem fekszik mélyvízű patak mellett, sem pedig mély völgyben (a katonai térkép szerint a kendilónai patak völgye szélén 300—400 méter magasságú hegyek vannak), hanem azért, mert nyelvi és nyelvtörténeti okok szólnak ellene. A bolgár melléknév s a belőle alakult tulajdonnév tőszótagjában ugyanis egykor *l* sonans volt, ebből fejlődött a mai *-l-* (vö. *dlbók*) és *l* (vö. *dlzbok*). Hasonlóan *l* sonans volt egykor a szerb melléknév s a belőle alakult tulajdonnév tőszótagjában. Ebből az *l* sonansból fejlődött a XIV—XV. sz. folyamán *ul*, majd *uo*, s a XV. sz. óta ez utóbbiból a mai *-u-*; a fejlődés tehát ez: *dlbok* > **dulbok* > **duobok* > *dubok*. A melléknév és a belőle alakult tulajdonnév tehát mind a bolgárban, mind pedig a szerbben a XIII—XIV. sz. folyamán *dlbok* ~ *Dlbok* volt. A melléknév a szerb nyelv történeti emlékeiben tulajdonnévi

használatban elő is fordul, s a fentieket az emlékek adatai megerősítik; vö.

1330: *Dlboki Potok* (olv. *Dlboki Potok*) = ma *Duboki Potok* (HASz.) | XIV. sz.: *Dlbokij Dol* = XV. sz. *Dubokij Dol* = ma *Duboki Dó* (HASz.) | 1382: *Dlboki* hn., olv. *Dlboki* (HASz. *Duboki* a.) | XV. sz.: *Dlboka*, *Dlboke*, *Dlbočak* (HASz. *Dub-* kezdetűeknél).

A kifejtettekből mármost az következik, hogy a XV. sz.-ban és a XIV. sz. előtt a bolg. *dľbok* vagy a szerb *dubok* 'tief, profundus' melléknévből keletkezett földrajzi nevek a bolgárban is, meg a szerbben is *Dlbok*- hangalakúak voltak. Minthogy pedig az erdélyi *Doboka* nevére adataink a XI. sz. óta vannak, a magy. *Doboka* csakis a bolgár-szerb *Dlbok*-kal vethető össze, mert így hangzott e szó, valamint a belőle alakult név a XIV. sz.-ban és e század előtt. Minthogy pedig a tőszótagbéli délszláv *ľ* sonans a magyarban nem tűnt el, amire vö. ó-délszláv *ďľg* > ómagy. *dulg*, mai magy. *dolg* > *dolog* | ó-délszláv *bl̋cha* > ómagy. *bulcha* > mai magy. *bolha* stb. —, azért az ó-bolg. és az ó-szerb *Dľbok*-ból is olyan magy. alak várható, amelyben ott van az *ľ*, tehát ó-magy. **Dulboka*. Az erdélyi *Doboka* nevére a XI—XIV. sz.-ból s azontúl is sok adatunk van; ez adatok közt azonban nincs egyetlen egy sem, amely azt vallaná, hogy a névben valaha is *ľ* hang is lett volna; vö.

Dubuka (írva *Dubucha* is; l. KNAUZ, MonStrig. I, 312; HO. VI, 135; KOVÁCS, Ind.; ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch I, index; a VárReg. 11. §-ában levő „castrenses *Dubukai*“ a. m. Dubukái) | **Dobuka** 1164: comes *Dobuka* (SZENTPÉTERY, Regesta 106 és JAKUBOVICH EMIL szíves közlése a M. Nemz. Múz.-ban levő fényképről; FontDom. ed. M. FLOR. II, 171, III, 235) | **Dobika** (*Dobica* ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, index) | **Dobaka** (uo.) | **Dobka** (uo. és KOVÁCS, Ind.) | **Doboka** (VárReg. 97., 304., 376. §§. stb.; DubnKr. ed. M. FLOR. III, 76; KOVÁCS, Ind. stb.

Az a körülmény tehát, hogy a magyar *Doboka* névnek ma nincs, és régen sem volt *ľ*-lel hangzó alakváltozata, bizonyítja, hogy közte és a bolg. *dľbok* < *dľbok*, szerb *dubok* < *dľbok* közt semmi összefüggés sem lehet.

A magy. *Doboka* névnek a szerb és bolg. *dubok* ~ *dľbok* melléknévből való származtatása bolgár és szerb nyelvi szempontból is helytelen. A szerb és bolgár melléknévnek ugyanis a többi szláv nyelvben nem *d*-n, hanem *g*-n kezdődő szó s természetesen ugyanilyen kezdődő földrajzi név felel meg; vö.

északi csa-horv. *gubok* 'profundus, tief', ó-északi horv. **glbok* ua. (vö. 1309: *Glboko*, 1470: *Glboka* hn.-ek; l. HASz.) | tót *hlboký*, ó-tót **glbok*- 'profundus, tief' (vö. tót *Hlboká*, *Hlboké*, *Hlbokó* helyneveket a „Nový miestopis Slovenska“ c. műben) || cseh *hlboký*, ó-cseh **glbok*- 'tief' (vö. cseh *Hlboká* patak neve GEBAUER, Slovnik; hn. SEDLÁČEK, Mistop.

slov.; *Hluboký* hn. SEDLÁČEK i. m.) | szlov. *globók* nön. *globoka* 'tief' (vö. szlov. *Globoka*, *Globoko* lakott helyek, falvak nevét a laibachi és a marburgi területben, l. az SHS. Riječnik mjesta 1925. c. művét) | lengy. *głęboki* 'tief' | or. *glubókij* ua. (innen horv. *glubok* a XVIII. sz. óta, l. HASz.) | kisor. *hlubokyj* ua. (l. BERN., EtWb. I, 307).¹

Az a kérdés mármost, hogyan viszonylik a bolg. *dlbok* > *đlbok*, szerb *dlbok* > *dubok* a többi szláv nyelv *glbok* és *glqbok* szavához. A tudósok egy része azt mondja, hogy a bolgár és szerb *dl-* kezdetű *dlbok* a *gl-* kezdetűből lett a *dlbq* 'véсни, vájni' ige hatása alatt (l. HASz.; BERN., EtWb. I, 251). E nézetet támogatja:

a) Az ó-egyh. szláv, tehát ó-bolgár nyelvemlékekben **glqbokъ* 'tief, profundus' fordul elő (l. VONDRÁK, VglGr. I, 607: Ján. ev. IV, 11; Zsolt. LXIII, 7).

b) Az északi csa-horv.-ban *gubok* (régén **glbok*) a szó (l. fentebb), s szerb szerkesztésű emlékekben is van *Glboki Potokъ* olv. *Glboki Potok* = ma *Duboki Potok* (l. HASz.).

c) Szerb nyelvjárásokban a *dljèto* 'meissel' *gljèto* alakban is előfordul (l. VUK³; MIKL., EtWb. 40; LESKIEN, Gram. der serbokr. Spr. 47).

A tudósok másik részének az a nézete, hogy a bolg. *dlbok* > *đlbok*, szerb *dlbok* > *dubok* a *glbokъ* ~ *glqbokъ*-tól eredetében különböző szó. Ez a nézet azonban BERNEKER szerint (EtWb. I, 251) kevésbé valószínű, s magam nem is tudok olyan nyelvészt, aki e nézetnek híve volna.

Ha mármost azoknak van igazuk, akik a bolg.-szerb szót egy régi bolg.-szerb *glbok* változatának tartják, akkor ez újabb bizonyíték amellett, — bár ez újabb bizonyítéokra nincs szükség —, hogy a bolg.-szerb *dlbok* > *đlbok*, *dubok*, régi bolg.-szerb *glbok* 'profundus, tief' meg az ó-magy. *Dubika* > *Dubuka*, mai magy. *Doboka* között semmi kapcsolat sincs, s ilyen kapcsolat köztük nem is lehet.

A magyarban ugyanis a *Doboka* tulajdonnév már a X. század második felében megvolt, mert annak a Csanádnak, aki Ajtonyt a XI. sz. elején megölte, az édes atyját *Doboká*-nak hívták (l. erről alább); az erdélyi *Doboka* meg az 1068. évi besenyő betöréskor már állott (vö. KépKrón. ed. M. FLOR. II, 171: in urbem *Dobuka*, DubnKrón. ed. M. FLOR. III, 76: in urbe *Doboka* és PAULER, A m. nemz. tört. I², 116). Ezek alapján tehát a név a X. sz.-ban is *d* hangon kezdődött, viszont a bolg.-szerb szó ekkor nagy valószínűséggel még *gl-* kezdetű volt.

A bolg.-szerb *dlbok* > *đlbok*, *dubok* szón kívül a magy.

¹ A lengy., or., kisor. földrajzi nevekre l. MIKLOSICH, Denkschr. XXIII, 161.

Doboka nevet más szláv szóval senki össze nem vetette. Nem vethető össze az ó-egyh. szláv *dǫbъ* 'baum', bolg. *dǫbъ* 'tölgy', szerb-horv. *dûb*, cseh-tót *dub* ua. stb. (l. BERN., EtWb. I, 216) szóval sem egyrészt az *q* (= olv. *q*) miatt, másrészt pedig azért, mert e szónak nincsen olyan származéka sem, amely szavunkat megmagyarázná. Ép azért a magy. *Doboká* név eredete után másutt kell kereskednünk.

Említettem, hogy PAULER GYULA és PAIS DEZSŐ *Doboka* vár és város nevét hasonló magyar személynévből származtatja.

PAULER erre vonatkozólag ezt mondja:

„... észak felé következett a régi római Napoca helyén, a Kis-Szamos völgyében, Kolosvár, még inkább északra, de kissé kelet felé, a Szamos egyik mellék patakja mellett, *Dobokavár*, mely szintűgy mint Kolos és Torda tulajdonnévre (értsd: személynévre) emlékeztet“ (A m. nemz. tört. I² 55).

Határozottan személynévi eredetűnek mondja *Doboka* nevét PAIS DEZSŐ, aki nagyértékű Magyar Anonymusában azt írja, hogy a *Dobuka* szn-et (vö. ANONYM. 11. §.: Sunad filius *Dobuca*...) „nem egyedül Csanád apja viseli... a magyar középkorban. Helynevekből pedig ma is ismerjük, pl. *Doboka* megye“ (i. m. 112).

Való igaz, hogy a *Doboka* név mint szn. emlékeinkben többször előfordul. Én idevonatkozólag a következő adatokat ismerem:

1. ANONYMUS szerint Csanád édes atyját *Dobuká*-nak hívták (l. fentebb); minthogy ANONYMUS szerint Csanád Szent István unokafitestvére volt (vö. ANONYMUS 11. §.: Sunad filius *Dobuca* nepos regis), apja *Dobuca* a királlyal rokoni kötelékben állott.

2. III. István király 1166-ban megerősíti Widonak, *Dobika* fiának a johanniták részére tett adományát („Widone filio *Dobica*“, l. HazOkmt. VII, 1; SZENTPÉTERY, Regesta 111).¹

3. 1463: *Doboka*, Kenezius de Marthondenk (CSÁNKI V, 85). Hogy a XV. sz.-ban az oláhok közt a magyar név el volt terjedve, arra vö. BOGDAN, Relat. Bras. 326 l. 1460-ból: Bogdan *Doboka* személynévek.²

Kétségtelen az is, hogy Magyarországon több *Doboka* nevű hely van. Ezek:

1. *Doboka*, falu, egykor vár, innen megye neve, Szolnok-Doboka m., oláh neve *Dobáca* (l. Magyarország Helységnévtára. Budapest, 1926. és *Dăbăca* MOLD.-Tog., Dicț.).

2. *Kis-Doboka*, falu, Szolnok-Doboka m., nagyilondai járás, a Szamos mellett (adatok névére a XVI. sz. óta, l. Szolnok-Doboka vm. monogr. III, 341; mai oláh neve *Dăbăcenii*, l. Magyarország Helységnévtára. Budapest, 1926 és MOLD.-Tog., Dicț.).

¹ Ez adatot Dr. JAKUBOVICH EMIL barátom szívességének köszönöm.

² Ez adatra Dr. R. NAGY LÁSZLÓ figyelmeztetett.

3. *Doboka*, falu, Hunyad m. (adatok a XV. sz. óta, l. CSÁNKI V, 86; mai oláh neve *Dăbăca*, Magyarország Helységnévtára. Budapest, 1926).

4. *Doboka*, falu, Baranya m. (adatok a XIV. sz. elejétől fogva, l. CSÁNKI II, 480).

5. *Doboka*, egykor lakott hely Szaboles m. (l. CSÁNKI I, 513).

Ha mármost *Doboka* helyeink nevének régi magyar alakváltozatait összevetjük a *Doboka* személyek nevének régi magyar alakváltozataival, azt látjuk, hogy a két név hangalakilag azonos fejlődést mutat. Mindkettőnek felvehető legrégibb alakul a *Dubika* alakváltozat; ebből fejlődött *Dubuka* > *Duboka* ~ *Dobuka* > *Doboka*, illetőleg *Dubika*-ból *Dobika* > *Dobka*. A helynévnek és a személynévnek ez az azonos fejlődése kétségtelen bizonyíték amellett, hogy *Doboka* hn.-eink *Doboka* szn.-ekből valók.

S az ó-magy. *Dubika* szn.-et a magyar nyelvből meg is tudjuk fejteni. Kétségtelen, hogy az *-ika* benne képző. E képzővel ellátott nevekre már a legrégibb magyar szn.-ek közt vannak példáink. Ilyen kétségtelen példa az ó-magy. *Foncs* > *Fancs*, mai *Fáncs*-ből alakult *Fancsika*; vö.

Fonch olv. *Foncs* (nomen viri Kovács, Ind.) | *Fáncs*, pusztá, Fehér m. (régí adatok CSÁNKI III, 327).

Fancsika (vö. 1134. évi Felician okl.: per suum capellanum *Fancicam* TKALČIČ, Mon. civ. Zagr. I,¹), alakv. *Foncsuka* (VárReg. 130, 229. §§.) 'nomen virorum' | *Fancsika* (CSÁNKI I, 432, 582, 607), alakv. *Fancska* (l. Kovács, Ind.; CSÁNKI II, 714, III, 10, 51) hely neve, Bihar, Ugocsa, Kraszna, Zala m.

A *Dubika*-ból hátramaradó *Dub* pedig azonos az ó-magy. *Dub* szn.-vel, amelyből az ó-magy. *Dub*, mai magy. *Dob* helynevek valók. A régi magy. *Dub*-nak más származékai: *Duba*, mai magy. *Doba*; *Dubou*, mai magy. *Dobó*; *Dubus* ~ *Dubusz*, mai magy. *Dobos* ~ *Doboz*; *Dubsa* ~ *Dubsza*, mai magy. *Dobsa* ~ *Dobsza*. Mindezek mint szn.-ek, s innen mint hn.-ek részint emlékeinkben, részint pedig ma is megvannak (l. Kovács, Ind.; VárReg.; LIPSZKY, Rep. stb.).

Az ó-magy. *Dub* szn. szintén eredeti magyar szó, s azonos a magy. *dob*, ó-magy. *dub* 'tympanum' köznévvvel, melynek eredeti jelentése: 'turgidum quid, felfúvódott, feldagadt, vastag, feldoblott'. — Személynévül alkalmazva pedig a név jelentette a 'vastag vagy testes, kövér' embert.¹ MELICH JÁNOS.

¹ E cikk ki volt szedve, amikor kezembe került SCHNEIDER WALTHER, Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens (Balkan-Archiv II. [1926.]) c. értekezése. Szerinte *Doboka* vagy a bolg. *dōlbok* 'tief' vagy pedig a bolg. *dupka* 'loch, vertiefung' szóból származik, azonban ezt a származtatást ?-lel közli. Természetes, hogy a bolg. *dúpka* (vö. BERN., EtWb. I, 237)-ből való származtatás ?-lel közölve is helytelen.

Az emberevő magyar meséje.

A francia népmesék legfélelmetesebb alakja az *ogre*, az emberhússal élő szörnyeteg. A francia szótárak egy részében és általában a francia íróknál az a hiedelem van elterjedve, hogy e szörnyeteg nevében a honfoglaló magyarok kóborlásainak emléke rejlik, mert a magyar nép nevével függ valamikép össze.

A hiedelem, mint megállapítható, most épen száz éves. Először egy dilettáns polihisztor, BÁRÓ CHARLES-ATHANASE WALCKENAËR vetette fel a „Lettres sur les contes de fée” című, 1826-ban megjelent nagysikerű tanulmányában. Itt WALCKENAËR a francia romantika germán-imádó szelleméhez híven a Franciaországba betörő normannok legendáiból vezeti le a francia tündérmesék világát. De az *ogre*-nak külön sorsot szánt. A normannokkal egy időben pusztítják a magyarok is Franciaországot, s így jutott arra a gondolatra, hogy az *ogre* szó azt a félelmet örökítette meg, amelyet a franciák a magyarok szörnyű tettei miatt éreztek: „C'est ainsi qu'on réunit les noms des anciens Huns et des féroces Oïgours pour désigner les Madgiars, tribu tartare, venue des bords du Wolga... En Dacie et en Pannonie on les nomma d'abord Hunni-Gours et leur pays Hunni-Gourie: de là sont venus les noms de Hongrois et de Hongrie. Ces Hongrois, ces Hunni-Gours, ces Oïgours, sont les ogres de nos contes de fées; ce sont ces êtres féroces qui dévorent les enfants et aiment la chair humaine; tendre et savoureuse”. Már pedig az *Ogre* szinonimája a *Hongre* szónak. „Il n'y a rien de plus certain et de mieux prouvé que cette origine. Les courses des Hongrois en Allemagne, en Italie et en France eurent lieu principalement dans le IXe siècle et au milieu du Xe en même temps que les incursions des Normands; de sorte que le mélange de l'ancienne féerie armoricaine avec la mythologie des descendants d'Odin s'opérait en même temps que l'irruption des Ogres (Oïgours) et pendant que les horreurs dont ils se rendaient coupables et auxquelles l'imagination ajoutait encore, imprimaient la terreur à des esprits déjà imbus de tant de superstitions diverses. De cette triple alliance s'est composé, s'est complété le merveilleux de nos contes de fée.”¹

S erre WALCKENAËR még hosszasan fejtegeti a magyarok őstörténetét, keleti történeszek nyomán, beszél a Hioung-noukról, tatárokról, a Contag-hegyről, melyen egy nőalak jelenik meg Boucou-Khan előtt és hívja Nyugat meghódítására — mindez a magyarok rovására megy.

Azt hiszem, KLAPROTH röviddel azelőtt megjelent munkáiból merítette WALCKENAËR ezeket az adatokat, valamint az *oïgour* meg a többi nép- és országnevet, s ezzel együtt a

¹ 1. kiad. 171. l.

magyarok említését.¹ Valójában a magyarok ilyen néven soha Európában nem szerepeltek, a franciák pedig csakis a német, illetőleg németországi latin *ungar* és *ungarus* alakokból képezték saját *hungarus*, *hongre*, *hongreis*, *ongre*, *ongreis* szavaikat.² De azért WALCKENAËR rosszul megemésztett adatok alapján felépített elmélete elterjedt a francia irodalomban. Így például AMÉDÉE THIERRY Attiláról írt művében csaknem szószerint átírja WALCKENAËR fejtegetéseit.³ A Perrault-mesék így tehát elég rossz hírünket költötték.

WALCKENAËR dilettáns volt. De mit szól a kérdéshez a nyelvtudomány? Nem DIEZ, mint általában írják, hanem GRIMM JAKAB volt az, aki először vetette össze az *ogre* szót a latinok *Orcus*ával:⁴ „Auch das deutsche Mittelalter hegte noch vorstellungen von einer gefrässigen, hungrigen, unersättlichen Hölle, von einem *Orcus esuriens*, d. h. dem menschenfressenden *ogre*“. Ő állította össze először a többi román nyelvek hasonló szavait: „In den romanischen märchen hat ein altrömischer gott ganz die natur eines waldgeistes angenommen, aus dem *Orcus*... ist ein ital. *orco* geworden, neapol. *huorco*, franz. *ogre*...“⁵

DIEZ, Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen (1853.) elfogadja GRIMM származtatását és még megtoldja néhány spanyol nyelvi adattal az *Orcus* román származékainak sorát (ősp. *huergo*, *uerco*).⁶

GRÖBER támadta meg elsőnek az *Orcus* > *ogre* származtatást.⁷ DIEZnek egész csoportosítását elfogadja és ezt jegyzi meg: „Das dort erwähnte span. *ogro* Menschenfresser, Oger, neuprov. *ogre*, franz. *ogre* können nicht desselben ursprungs sein“. GRÖBER nem mondja meg, de nyilván a metatezist tartja nyelvtörténetileg lehetetlennek. Újabb magyarázatot azonban nem ajánl a régi helyett.

KÖRTING megpróbálja az így már levált francia *ogre*-t és annak spanyol és provanszál származékait az *augur*-ból magyarázni, de ő maga sem hisz benne (EtymWb.).

Végre H. SUCHIER foglalkozott a szó magyarázatával.⁸ Ő is elveti az *Orcus*-ból való származtatást, szemére hányja

¹ Tableaux historiques de l'Asie. Paris, 1826. (Itt szerepelnek a magyarok *Ogór* és *Ougres* néven, 276. l.) — Mines de l'Orient. 1820. 3. kiad (Az ujjur népről) — Asia Polyglotta. Paris, 1823. Mémoires relatifs à l'Asie. Paris, 1824. (Szintén szó van az ujjurokról.)

² L. HÓMAN BÁLINT, A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. (Történeti Szemle 1917.)

³ Histoire d'Attila. II, 214.

⁴ Deutsche Mythologie, új kiad. Berlin, 1875. 261. Nem lehetetlen, hogy GRIMM is ötletét valami régebbi francia írótól vette át.

⁵ Uo. 402.

⁶ Ruiz. Kiadta: A. T. Sanchez. Collección IV, 390.

⁷ Vulgärlat. Substrate romanischer Wörter. Arch. f. lat. Lex. IV, 423.

⁸ Kleine Beiträge zur rom. Sprachgeschichte. Miscellanea linguistica in onore di Graziadio Ascoli. Torino, Loescher, 1901. 71. l.

A. THOMASnak, hogy a DARMESTETER-HATZFELD-szótárban ismeretlennek mondja a szót, LITTRÉnek, hogy elvetette és nem vizsgálta meg közelebbről a magyarok nevéből való származtatást, és újra felfedezi WALCKENAËR elméletét! Ő is — 1901-ben! — KLAPROTH Asia Polyglottájában (1823.) találja meg a magyarok *ugor* nevét, és GEORG JACOBtól szíves közlés alapján megtudja, hogy a magyarok nevében, az *Onogur*-ban, is benné van az *ogur* népnév a tizet jelentő *on*-nal összetéve. Így tudja, hogy Theophylaktos és más bizánci források Ὠῦρ-nak írják a magyarokat. „Mit diesem *Ogor* oder *Ogur* aber befindet sich das franz. *ogre* in klarer lautlicher Übereinstimmung.“ Még aztán egy irodalmi adattal is igazolja elméletét, melyre alább még rátérünk.

Így támadt új életre WALCKENAËR romantikus ötlete egy tudós német nyelvész tollán komoly tudományos vértetbe öltöztetve! A magyarázatot aztán átvette MEYER-LÜBKE is etimológiai szótárába.

A francia nyelvészek már szkeptikusabbak. Láttuk, hogy LITTRÉ a magyarok nevéből való származtatást elveti és DIEZ-hez csatlakozik; THOMAS pedig egyszerűen ismeretlen eredetűnek tartja a szót. G. PARIS sem lehetett megelégedve SUCHIER magyarázatával, mert cikkének ismertetése kapcsán bejelenti, hogy ő is fog írni erről a szóról (Romania 1901:569). A halál azonban megakadályozta szándéka kivitelében.

Legutóbb SAINÉAN foglalkozott vele,¹ és míg egyrészt ő is teljesen valószínűtlennek tartja az *Orcus*-ból való származtatást, másrészt nem fogadja el az *ogour*, illetve *ogor* magyarázatot sem, mert észreveszi, hogy az ófrancia a magyar nép-nevéül csak a *Hongre* és *Ongre* alakokat ismeri. Hozzátehetjük újból, hogy a magyarok *ogur* neve épűgy, mint az *ujgur*, teljesen ismeretlen volt Nyugateurópában, ahol a magyarokat csupán a szláv nazális *ungri* alak származékaival jelölték,² a franciában *ongre*, *hongre*, *ongreis*, *hongreis*. Így tehát SUCHIER elmélete minden történeti alapot nélkülöz, csak épűgy, mint a WALCKENAËRÉ.

Így tehát, ha az *ogre*-t mindenáron a magyarokkal akarjuk összehozni, nem marad más hátra, mint a *hongre* vagy *ongre* népnévből levezetni. Ezt azonban még senkisék kísérlete meg, bár szerintem nem volna lehetetlen, mert az *on*+*cons*. *on*-ja számos esetben lett a franciában *ou*, illetve *o* hanggá. Vö. *convent* > *couvent*, *conroyer* > *courroyer* ~ *corroyer*; *monsieur* > *moucieur* ~ mod. fr. *mcsjő*, *mcsjő*; *monceau* > *mouceau* stb.³ Az *ongre*-ből tehát könnyen lehetett volna *ougre*, illetőleg *ogre*. Talán így lehet megmagyarázni azt a *Hugrent*

¹ Les sources indigènes de l'étymologie française. Paris, Bocard, 1925. I, 265 n. 2.

² HÓMAN BALINT i. m.

³ THÉODORE ROSSET, Les origines de la prononciation moderne. Colin, 1911. 178—9.

alakot, mely a Chanson de Roland châteauroux-i és velencei kézírataiban áll a többi kézirat *Hongre*-ja helyén. (Az *-ent* afféle képzés lehet *Hugre*-ből, mint *Moyse*-ből *Moysent*, *Moysant*.¹) Azonban ez a *hapax legomenon*, mely különben a névkitalálásban termékeny költő elmeszüleménye is lehet, még nem elégséges arra, hogy egy *ogre* származékot is feltételezzünk. Ahhoz, hogy egy erősen elterjedt népnyelvi *ogre* alakot megmagyarázzunk, nem elég ez a *Hugrent* variáns.

Van azonban egy másik adat is, melyet aztán érv gyanánt használtak az *ogre*–*hongrois* igazolására. PAULIN PARIS, az *Enfances Godefroi* c. chanson de geste-et ismertetve,² hívta fel a figyelmet egy epizódra, hol az *ogre* szó a magyarokkal való vonatkozásban van említve. „...Plusieurs femmes, parentes de l'empereur, tombent entre les mains d'une troupe de Saxons, et courent grand risque pour leur honneur. Le chef de ces mauvais garçons est un jeune Hongrois nommé Ogre, et ce mot que nous n'avons pas rencontré ailleurs dans les anciennes chansons de geste, confirme assez bien le lieu que rattacherait l'ogre de nos contes de fée, aux Huns ou Hongrois (!) qui épouvantèrent si longtemps les populations chrétiennes.” Így PAULIN PARIS. A valóságban ezek a *mauvais garçons*ok szászok, a császár ellenségei, kik uruk, Régnier, csúfos halálát akarják megboszulni. A vezérük sem *Ogre*, hanem Segars de Monbrin. Ennek a vezérnek egyik embere a kérdéses *Ogre*, kit a költő így mutat be (f. 27):

segars apele *ogre* qui fu nes de hungrie
cou ert uns damoisals plains de grant cortoisie
ses escuiers estoit en lui forment se fie...

Ez annyit jelent: „Segars hívja *Ogre*-t, ki Magyarországon született. Ez egy igen finoman nevelt úr volt, az ő fegyvernőke, kiben erősen bízott...”

Ezt a helyet, mely régebben elkerülte a nyelvészek figyelmét, használta fel SUCHIER döntő érv gyanánt az ő *ugor*: *ogre* magyarázata mellett.

Mit bizonyít ez a hely? Szerintem semmit. A kézirat legfeljebb a XIII. század végéről való kései epigonköltést tartalmaz. A szóban forgó *Ogre* tulajdonnév, az idézett hely után egyszerűen így szerepel:

• *Ogre* a apele envers lui sumelie...
quant *ogres* les entent trait lespee forbie...

¹ LANGLOIS, Table des noms propres ... dans les Chansons de Geste. Paris, 1904. 454. A *Hugrent* alakot l. STENGEL, Das Rolandslied kritikai kiadásában.

² Histoire Littéraire de la France XXII, 395 (1852). A kézirat a Bibl. Nationaleban van: fonds fr. 12558 (régi szám: Supp. fr. 5408). Egy másik kéziratból kiadta: HIPPEAU, Godefroid de Bouillon. 1877. En az eredeti kéziratból idézek. LANGLOIS (Table des noms propres), ki pedig az idézett kiadást feldolgozta, nem veszi fel az *Ogre*-t névsorába. Miután a kiadást nem láttam, lehet, hogy abban ez az epizód csakugyan hiányzik.

Ez az *Ogre* tehát egy igen jólnevelt, udvari erkölcsökhöz szokott úr, kinek semmi köze a hasonló nevű rettenetes szörnyetegekhez. Hogy hogyan jutott ehhez a névhez és a magyar származáshoz? Lehet, hogy a szászokkal együtt gyakran mint az igaz keresztény ügy ellenségei gyanánt szereplő magyarok nevének egy változata és úgy magyarázható, mint a *Hugrent*. De még valószínűbb, hogy egyszerűen a költőnek eszébe jutott hősét így nevezni és a hasonló hangzás alapján állította róla, hogy magyar. Épígy helyettesítette be a *hongre*-t az *ongre* helyébe a később idézendő Perceval egyik kézirati változata. Ebből csupán az következik, hogy a hasonló hangzás már a középkorban feltűnt a franciáknak.

Hogy ez így történt, bizonyítja az is, hogy ez az egyetlen kézirata a szóban forgó Chanson de geste-nek, melyben az *ogre*—*Hongre* szópár egymás mellett előfordul. Egy másik kéziratban ezt találjuk:

segars apiele outre qui ne ert de hungrie...¹

Egy harmadikban meg a *hungrie* is hiányzik!

Segars apele outre qui ert nes desclandie...²

Mindkettő többször is *oultre*-t, illetve *ontre*-t ír. Végül egyik kéziratban az egész epizód hiányzik.³ Nehéz volna megállapítani, melyik olvasat a régibb, de annyi nyilvánvaló, hogy a mesebeli *ogre*-től annyira messze vagyunk, hogy a négy kézirat közül három legalább is nem látott kapcsolatot *ongre* és *Hongrie* között.

Különben a történelem sem igazolja, hogy a magyarok épen mint emberevők szerepeljenek a francia nép emlékében. A magyarok pusztításairól sok szó esik a francia történeti művekben és legendákban, de efféle vádakát sohasem találunk meg bennük. A magyarok kannibalizmusáról csak egyetlen német forrás: Regino beszél, ki a magyarokat nyershúsevés-sel, vérivással és az ellenség szívének gyógyszerként való használatával vádolja. Anonymus is átveszi ezt a híradást, de nem Regino, hanem az *Exordia Scythica* fogalmazásában, mely a scythákról mesél efféléket.⁴ Regino többnyire a Justinusban talált scythajellemzést alkalmazza egyszerűen a magyarokra, de ezt az adatot nem innen vette. Bár a fámára hivatkozik, aligha lehet ez a mendemonda más, mint kolostori eredetű, mert a középkor a barbár népeket mind Scy-

¹ Bibl. Nat. Ms. fr. 786.

² Bibl. Nat. Ms. fr. 12569.

³ Bibl. Nat. Ms. fr. 795. Mindezeket a kézirati változásokat VASKÓ ANDOR szíves közléséből ismerem.

⁴ Regino. MG. SS. I, 600. Anonymus c. I.: De Scithia. Az *Exordia* szövegét szembeállította Anonymuséval FÓTI J. LAJOS: Irtört. Közl. 1913.

thiából kijötteknek és Góg-Mágóg ivadékainak képzeli s a legképtelenebb meséket fogja rá. Már pedig a magyarokról ép egy francia kortárs jegyezte fel, hogy róluk is, mint valamennyi Európában hirtelen feltűnő nomád népről, azt hitték, hogy Góg és Mágóg felszabadult népeinek egyike, kiknek a megjelenése a végítéletet jelenti.¹ Mindezeket a hiedelmeket Szzevillai Izidor igen korán így foglalja össze tömören a Mágóg fia Japhet-féle Scythiáról szólva (Etym. XIV, 3, 31—32): „Ex quibus quaedam agros incolunt, quaedam portentuosae ac truces *carnibus humanis et eorum sanguine* vivunt“. Ez a Regino-féle *fama* eredete; amit nem talált meg Justinusnál, azt kipótolta Szzevillai Izidorral.²

Ez a tudós mendemonda azonban aligha kerülhetett ki a kolostorok falai közül, legalább francia földön semmi nyoma, hogy Regino példájára Izidor híradását a magyarokra alkalmazták volna. Így nehéz elképzelni, hogy ez a hiedelem lett volna a magyarok és az emberevő szörnyeteg azonosításának a kiinduló pontja. Csupán modern történészeknél, a dilettáns Dussieux-nél³ olvassuk Walckenaer elméletének és Regino-nak visszhangjaképen, hogy a magyarok a kis gyermekek friss húsát ették, ellenségeik vérért itták, és hogy a magyar anyák úgy edzették gyermekeiket, hogy arcukat harapdálták, s ennek emléke lenne az *ogre* szó. A középkori franciák ennyi ostobaságot még a legfantasztikusabb verses regényben sem eszeltek ki.

Ha az *ogre* szó eredetét helyesen akarjuk megfejtetni, legelőször azt kell megállapítanunk, mikor és hol fordul elő legelőször. Chrétien de Troyes híres Artus-regényeiben két helyen találjuk meg. Lancelot egyik kézirati változatában az Artus elrabolt felesége után tudakozódó Artus-lovag, Lancelot ezt a választ kapja:

Par foi, seignor, Meleaguanz,
Uns chevaliers corsuz et granz,
Fiz le roi des ogres l'a prise.⁴

¹ Hóman Bálint i. m.

² Isidorus és az Exordia Scythica szerzője, melyből Anonymus Scythia leírását átvette (MG. SS. Auct. antiquiss. XI, 310 kk.), Ruehl: Neue Jahrb. 121:573 szerint a Nagy Sándor-mondából fejlesztették ki a Góg és Mágóg népeiről szóló vádat.

³ L. Dussieux, Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe, et spécialement en France. Paris, 1879. p. 76. Viszont képzett kritikus írók is, mint Halphen (Les Barbares. 1925.) bizonyos fokig hitelt adnak Regino elbeszélésének, talán Dussieux hatása alatt.

⁴ „Hitemre, uram, Meleaguanz egy erős és nagy lovag, az *ogre*-ok királyának fia vitte el.“ A variánsot idézi W. Foerster, Christian v. Troyes sämtl. eh. Werke IV. Halle, 1899. V. 641, T kézirat var. 41. és 43. A többi kézirat *Gorre*-t v. *Goirre*-t is. Az *ogre* szó előfordulására nézve l. ugyanazon szerzőtől: Christian von Troyes. Wörterbuch zu seinen sämtlichen Werken. Halle, 1914. (Rom. Bibl. XXI.)

Másodszor Perceval-ban olvassuk:

Si est escrit qu'il est une heure
Que tous li roiaumes de Logres,
Dont jadis fu la tiere *al Ogres*
Ert destruite par celle lance . . .

Ennek egy másik variánsa:

Del sanc tot cler que de plore
Ert escrit que il ertancore
Que toz li reaumes de Logres
Qui jadis fu la terre *as ogres*
Ert destruite par cel lance.¹

Ez a lándzsza Longinus szent vérző lándzsája, mellyel Krisztus testét átdöfte, s amely a Grálhoz tartozó szent ereklye és fegyver.

Chrétien de Troyes regényeit a XII. század második felében írta. A következő példa már a XIV. századból való a Lettre de Faramont à Meliadus-ból (106. sor):

Par vos se puet maintenir
L'onor del roaume de Logres;
Se tuit li sesne estoient *ogres*,
Si n'auront ils à vos durée . . .²

Az eddig idézett helyekből egyáltalán nem tűnik ki, hogy az *ogre* szó emberevő szörnyeteget jelentene. A Chrétien de Troyes egyik helyén mint népnév szerepel minden mellékértelem nélkül, a második esetben meg egyes számban valami királyt jelent, kitől Logres földjét a szent lándzsával elhódították. A két utóbbi esetben meg valami óriásokat vagy legalább is nagyerejű embereket jelenthet; a legcsekélyebb célzás sem tétetik emberevő mivoltukra. Az *ogre* mint emberevő legelőször 1697-ben a Perrault-mesékben bukkan fel, még pedig igen gyakran. Hüvelyk Matyit és testvéreit egy *ogre* akarja megenni, Csipkerózsikát és gyermekeit anyósa, ki *ogresse* természetű, megsütni, a Csizmás Kandur egy *ogre*-t eszik meg, miután ez rábeszélésre egér-alakot öltött.

¹ „Meg van írva, hogy van (értsd: volt) egy óra, midőn az egész Logres-i királyság, melynek földje hajdan az *Ogres*-é volt, elpusztítottatott ezzel a lándzsával.“ E helyre G. HUET hívta fel a figyelmet: *Ogre dans le Conte du Graal*, Romania XXVII, 301. Hét kéziratban *Ogres* áll, míg a Bibl. Nat., Ms. fr. 1429, f. 43 v° col. b *as Ongres* kifejezéssel helyettesíti a számára érthetetlen helyet. Ez az ismeretlen másoló WALKRENAER elméletét megelőzve már azonosította az *Ogre*-t az *Ongre*-ral. Az idézett hely PORVIN kiadásában a 7544. sor, a második variáns Freiburg, Ragoczy, 1912. kiadásban a 6129. skk.

² „Te általad fennmaradhat Logres királyság becsülete; ha minden száz *ogre* lenne, sem tudnának neked ellenállani.“ A szöveget közli a Rev. d. l. romanes XXXV, 233; idézi SAINÉAN i. h. A GODEFROY szótárában idézett példa: „Les ogres fiers leur soif mesme y estanchent . . .“, melyet G. DASSY-nak tulajdonít, HUET szerint (Romania XXXVII, 305 n. 2) G. Le Fevre Gallia de-jából való (1578.) és *onagre* értelemben használtatik, tehát semmi köze az „emberevő“ szörnyeteghez.

De térjünk vissza a szó első előfordulásaihoz. Láthatjuk, hogy az *ogre* szó a *chanson de geste*-ekben egyáltalában ismeretlen, a főtebb már tárgyalt esetet kivéve, ahol tulajdonnév gyanánt szerepel. Ellenben kétszer is előfordul az Artus-mondákban, pedig itt a magyarok ismeretlenek, míg a *chanson de geste*-ekben állandóan szerepelnek mint a kereszténység ellenségei, majd mint valami barátságos, távoli nép. Artus király csak a XIV. századi dekadens kompilációkban találkozunk a magyarokkal, mikor már a breton regények összeszővődtek a hagyományos *geste*-elemekkel.¹

Az idézett helyeken az *ogre* többnyire a *Logres* szóval rimel. Ez a *Logres* igen sűrűn szerepel a *Lancelot*-ban és általában a Grál-mondában, mint Artus király országának neve. FERDINAND LOT, a kiváló kelta filológus, bebizonyította, hogy e szóban Anglia walesi kelta neve, *Lloegyr* rejlik és az Artus-regényekben is ezt jelenti.² Későbbi francia feldolgozók gyakran tévesztik össze *Londres* névvel és annak szinonimájaként használják. A *Lancelot*-regényben a hős magát *Logres* földjéről valónak mondja, vagyis angolnak.

Igy hát ez az angol Lancelot Artus elrabolt felesége nyomában eljut Bademagu, Gorre, — vagy más kézirati változat szerint, — az *ogre*-ok királyának országába, honnan mint a szöveg mondja, nincs visszatérés. Ennek a királynak a fia Meleagant volt, a rablólovag. Itt aztán egész sokaságot talál Lancelot, amely magát *Logres* földjéről valónak mondja. Ez a nép Lancelot megérkezésének hírére fellázad a zsarnok ellen és harcban segíti a lovagot merész vállalatának kivitelében. GASTON PARIS óta tudjuk, hogy ebben a látszólag rendszertelen mesében az Orpheus-mondának egy kelta eredetű változata rejlik, és Lancelot itt a kedvesét kiszabadító Orpheus.³

Mármint ami a szó eredetét illeti, azt hiszem, legjobban tesszük, ha visszatérünk GRIMM-DIEZ etimonjához, és az *ogre*-t az alvilág nevéből, az *Orcus*-ból vezetjük le. Ez a magyarázat kitűnően beleillik a *Lancelot*-mondának Chrétiennél már elhomályosult mitikus értelmezésébe. Lancelot kedvesét a *pont de l'épée*-n, a pokol kapuján, keresztülmenve egy olyan országból szabadítja ki, „dont nul

¹ Pl. a *Clarise et Laris c. chanson de geste*-ben (Bibl. d. litt. Vereins in Stuttgart 169. köt.) Itt Artus Kölnbe megy összes lovagaival Henrik király segítségére, kit *Saris* magyar király ostromol. Jegyezzük meg mégis, hogy a *Lancelot du Lac* nagy prózai feldolgozásában találunk egy *demoiselle de Hongrefort* nevű hölgyet, kinek neve a magyar népnévvel alkotott meseszerű kombinációnak látszik. L. FERDINAND LOT, *Étude sur le Lancelot du Lac en prose*. Paris, Champion, 1918.

² I. m. 141 és 231.

³ Le Conte de la Charrette, Romania XII, 510.

ne retourne“, vagyis az alvilágból. Így tehát a „roi des ogres“, Bademagu, hová Meleaguanz Guenièvre-t elragadja, valójában az *Orcus* királya, s így az *ogre* szó az idézett helyen teljes értelmet nyer. A többi kézirat *Gorre*-jének értelmét GASTON PARIS sem tudta meghatározni.¹ Nem állítom, hogy az *ogre* szó változata volna, csak annyi látszik valószínűnek, hogy az *ogre* variánsban az eredeti alvilágot jelentő kelta fogalom latin egyenértékese rejlik.

A Perceval-ból idézett sorok, melyeknek eddig senki sem adta kielégítő magyarázatát,² szintén megkapják teljes értelmüket, ha az *Orcus* = *ogre* értelmezést elfogadjuk. A szent lándzsa, vagyis a Krisztus sebeinek szimboluma, amit itt egyenértékűnek kell vennünk magával a passió-val, rombolta össze az *Ogre*, vagyis *Orcus*, a pokol uralmát, mely egész *Logres*-t, Angliát, mely talán pars pro toto az egész világ helyett áll, megszállva tartotta. Itt már a keresztény megváltás-gondolattól termékenyített mondával állunk szemben.

Ennek a tetszetős megoldásnak azonban bizonyos nyelvi nehézségei vannak. Mellette szól a nyelvrokonság és a jelentés, ellene a hangtörténet.

MEYER-LÜBKE szótára szerint olasz *orco* 'Popanz, kísértet', ólomb., óligur. *orco* 'szomorú, nyomorult', rétoromán *örk*, *yerk* 'ostoba ember'; logod. *orku*, svájci *nortse* 'varázsló', spanyol *huergo*, *huerco*³ 'pokol, ravatal' mind az *Orcus* származéka. A nyugati románság *Orcus*-családjából ilyesformán csak a francia nyelv maradna ki, ami annál különösebb, mert épen az észak-francia területről van bizonyítékunk arra, hogy még a VII. században is hittek és esküdtek a már démonná süllyedt *Orcus*-ra. Saint-Éloi († 659.) életében olvassuk, hogy kikelt ellenük beszédében: „nullus (christianus) nomina daemonum, aut Neptunum, aut *Orcum*, aut Dianam, aut Minervam, aut Geniscum, aut ceteras eiusmodi ineptias credere aut invocare praesumat“.⁴

Viszont a nyelvészeknek igazuk van, ha az *Orcus*ból való származtatást nem fogadják el. Egyik sem mondja, miért, de nyilvánvaló, hogy a lehetetlen hangátvetés: *rc* > *cr* > *gr* miatt. A franciában a szónak **orc* lenne a megfelelő alakja. (Vö.

¹ I. h. 513.

² F. LOR i. m. 223. értelmetlenséget tulajdonít a szent lándzsa dolgában a *Grál-monda* feldolgozóinak, és azt mondja, hogy ez írók büntető fegyvernek tekintik.

³ Itt jegyzem meg, hogy MURRAY (A new engl. Dictionnary) az *Ogre* címszó alatt ezt írja: „The OSp. reprs. of *Orcus* were *huerco* (Percivall), *huergo*, *uergo* (Diez).“ Nem tudom, honnan kerül ide Percivall, de ha valamelyik spanyol Percivall-elbeszélésben a franciához hasonlóan fordul elő az *uercio*, akkor az *ogre* származása nem probléma többé.

⁴ Közli: GRIMM J., Deutsche Myth. Append. 402.

porcum > *porc.*)¹ Azonban minden nehézség megoldódik, ha a szót az *Orcus* valamelyik származékából vezetjük le. Ez lehetne a közkeletű latin *orcīnus* 'alvilági, pokolbeli' vagy a közép-latinban megtalálható *orcīgenus*,² vagy talán egy az *Orcus*-ból az *Oceānum* mintájára alakított **orcānum*. Az első két esetben fel kell tennünk azt is, hogy a hangsúly már igen korán átment az első szótagra és **ōrcīnu* megrövidült *i*-s alakot eredményezett. Habár latin *-īnu* > fr. *-in* (*divīnum* > *devīn*), de van példa a harmadhangsúlyos szókban hangsúly előreesésére: *Londīnum* > **Londīnum* > *Londres*. Talán lehet a gör. ὀρκύνος: lat. *orcynus* (Plin. 32, 53, 6) 'pelamidum generis maximus, similis tritoni' (Plin.) hatására is gondolni, mert látni fogjuk, hogy az *ogre* rokonai között tengeri szörnyeket is találunk.

Elég az hozzá, hogy egy **orkenu* szóból kell kiindulnunk, ha az *ogre*-t akarjuk megmagyarázni. Így a harmadhangsúlyos **orcīnum* v. **ōrc[i]genum* v. **orcānum* > **orknu* > **orkene*, **orkne* > **orcre* ill. **orgre* > fr. *ocre* illetve *ogre*. Az **orkene* alakhoz vö. *ordinem* > *ordene* > *ordre*; *diacōnum* > *diakene* > *diacre*; — a szóvégi *n* > *r* változásra a két előbbi példán kívül még harmadhangsúlyos szavakban: *pampīnum* > *pampre*; *cophīnum* > *coffre* stb. Az *r* disszimilációs kiesésére klasszikus példa éppen egy homonimája az *ogre*-nak, mely orgonát jelent és szintén a Lancelot-regényben fordul elő (3534. sor). Ez lat. *orgānos* > fr. **orgre* > *ogres* (Lancelot).³ E mellett áll az általánosan elterjedt *orgue*. Az **orkene*-ből fejlődött elsődleges alak: *ocre* megvan egy francia tájszólásban; az Aube-megyei champagne-iban (Clairvaux-i erdő): „Oh, le peut *ocre*, oh, le vilain *ocre*!” Viszont a *cr* > *gr* a szabályos változás (*cr* > *jr*) mellett igen gyakori, vö. *acrem* > *aigre*, *macrum* > *maigre*, *alacrem* > *alaigre*, *socrum* > *soigre* stb.

S ez a visszakövetkeztett alak: **orknu*, melyet a kritikus szó őséül feltételeztünk, nincs meg ugyan a latin feliratokban vagy glosszákbán, de megtaláljuk mint kölcsönszót, az ó-angolban! A VIII. századi *Beowulf* egyik szavát már GRIMM JAKAB az *orcus* családjához számította. A tenger fenéken lakó Grendel nevű szörnyeteg barlangjából származott el, mondja

¹ Megjegyzendő mégis, hogy *Maiorca* sziget nevének megfelelően a *Chanson de geste*-ekben *Maigre* alakot találunk. (L. LANGLOIS, *Table des noms propres*.)

² BENOIST-GOELZER, *Nouveau Dict. lat.-fr. orcīgenus* adj. 'infernál'; *Bed a Ven*. Homiliában, melyre utal (Homil. S. v.) nem sikerült megtalálnom. Megjegyzendő, hogy a homiliák csak *Bed a*-nak tulajdonított művek.

³ Ezt a szót és etimont csak W. FOERSTER ismeri említett Lancelot-kiadásában 474. l., jegyzet az idézett sorhoz. Ő különben ugyanitt a másik *ogre*-t, az *Orcus*-ból származtatja, melyet „szép példának” tart a hangátvételre.

⁴ SAINÉAN, ki e példát idézi (i. m. 265), jól sejtí, hogy ez az eredetibb alak.

a legrégebb germán eposz költője, mindenféle szörnyeteg, az óriások, elfek és az *orcneas*, valamint a gigászok, kik Isten ellen harcoltak 111):

... Ðanon untȳdras ealle onwōcon,
eotenas ond ylfe ond *orcneas*,
swylce gigantas, Ða wið gode wunnon
lange Ðrage: Ðē him ðoēs lēan forgeald.¹

Ezzel az *orcneas* alakkal a germanisztikában ép olyan bajok vannak, mint az *ogre*-ral a romanisztikában. GRIMM csak értelménél fogva ('tengeri démon') sorozta az *Orcus* családjába, nem törődve az alak magyarázásával. KLUGE (Zum Beowulf. BBeitr. IX, 188) nem egyezik bele az *orcus*-szal való rokonításba, mert szerinte *orc*+*eas* még mindig nem *orcneas*. Inkább az óskand. *órkn* 'phoca barbata' valamely alakját hajlandó látni benne és az *-eas* képzőt elírásnak *-eoh* helyett. BUGGE ezzel szemben (Über Beow. BBeitr. XII, 80) fenntartja korábbi nézetét, hogy az *orcneas* az *orcus* származéka, mert hiszen az *orcus* mint kölcsönszó megtalálható *orc* alakban az angolszászban és az egész germánságban (vö. GRIMM, DWb. *orke*, *ork*, *org*). Hivatkozik épen a román nyelvvalakokra, melyek mind valami pokoli lényt, démonot jelölnek. De az *-n*-hanggal ő is meg van akadva. Korábban az volt a véleménye, hogy az *orcneas* *Perséas*, *Indéas* alakokhoz hasonló képzés. De az *n* ezzel nincs megmagyarázva. „Dies *n* liesse sich aus einem lat. *orcinus* oder aus der association mit einem einheimischen worte (wie das *n* im altnorw. *marknaðr* mercatus, und im altn. *Orkneyjar*, Orca-des) schwerlich erklären.“ És feladva az egyedül valószínű magyarázatot, ő is valami komplikált összetett szóként magyarázza az *orcneas*-t, valamennyi germán rokonával ellentétben. TEN BRINK (Beowulf. Strassb., 1888. 10. l.) aztán talál egy *Orcéas* alakot, „also die richtige ableitung von Orcus“ (Corpus Gl. 1080, amely glossza a lat. *immanes* (vö: *immanes*) szóhoz, és így a latin szó *-nes* ragjával próbálja magyarázni a Beowulf *-neas*-jét.

Ez a sok erőltetett magyarázat, mely minden logikának és természetes józan észnek ellent mond, feltűnően hasonlít az *ogre* esetéhez. Ott is megvan a nyelvrokonság szókincse, mellyel az *ogre* értelme egyezik, és mégis „hangtörténeti“ okokból külön választani a francia szót társaitól. Azt hiszem MURRAY nagy szótára találta el az igazat, mikor a sok lehetetlen szófejtés helyett felvesz egy **orken*, helyesebben *orkn*) egyesszámi alakot az *orcneas* többeshez, továbbá BUGGE, mikor az *orcinust* felemlítette az *orcneas* szóval

¹ MORITZ TRAUTMANN bilingvis kiad.: Das Beowulflied. Bonner Beitr. z. Anglistik. Bonn, 1904. M. T. fordításában: „Daher entsprangen alle unholde, riesen und alben und *orcneas* wie auch die giganten, die wider Gott kämpften lange zeit: er gab ihnen lohn dafür.“

kapcsolatban. A Beowulf *orcneas*-a többszámú alakja megfelel az általunk kikövetkeztetett *orkene* alaknak, mely a latin mítoszból ment át az angolba, akárcsak a következő sorban említett gigászok. A germánságban csak úgy, mint a románságban kettős alakból fejlődtek a démont jelentő szavak, egyrészt lat. *orcu*-ból, más részt a melléknévi lat. **orknu* alakból.¹

Hogy a Beowulf-féle *orcneas* értelmileg azonos a németiségben elterjedt *ork* szóval, melynek az *orcus*-szal való összefüggése alig vitatható, legszebben bizonyítja egy XV. századi német költő, Vintler (Tugendbuch. 1411. 7802 v.), aki így ír:

so sagt auch maniger ze teute
er hab den *orken* und *elben* gesehen.²

Ugyanúgy szerepel az *orke* itt az elfekkel együtt, mint már a Beowulf-ban.

Miután tehát az *Orcus*, illetőleg *Orcinus* > *ogre* etimonnak a nyelvtörténeti feltételei is megvannak, túlságos szkepticizmus volna továbbra is a rokon népek tanúságával egyező származtatást el nem fogadni. A franciában különben nem volna az első eset, hogy antik istenek démonokká aljasultak. A megtagadott *Orcus* > *ogre* mellett épen SAINÉAN sorolja elő a *Neptunus* > *lutin*, *Diana* > *gene* (vmi boszorkányféle) és a *Fatum* ill. *Fata* > *fée* etimológiákat.

De talán nem szabad az irodalomtörténeti vonatkozásokat sem figyelmen kívül hagyni. A francia *ogre* szóra éles fényt vet az óangol *orcneas* jelentése és környezete. Mint láttuk, *Grendel* barlangjából származnak az *orkenek*. Ez a *Grendel* egy vérszívó, emberevő óriás démon, ki egy mocsárfenékben lakik, a *nicera mere* (nichsenmeer)-ben, hová csak igen szűk ösvényen lehet lemenni, melyen egyszerre csak egy ember járhat (enge ein-pfade *ān-padas*), akárcsak Lancelot, mikor a kardhídon jut be az *ogre*-ok királyának országába. S micsoda szörnyeteg ez, melytől Beowulf megszabadítja Hrōdgār kélakát, a Heorotot! Éjjel lopózik be és harap bele az alvó hősökbe, mint Hüvelyk Matyi ellenfele. „Gyorsan megragadta legelsőre az egyik alvó vitézt, széjjel-tépte és kiméletlenül harapta testét, itta a patakokban ömlő vért: bűnös mohósággal nyelte: nemsokára a holtak minden részét megette, lábait és kezeit is...” (740.) Ime az *ogre*!

Igy érthetjük meg aztán, ha Perrault meséinek legújabb kritikai kiadásában azt olvassuk, hogy a Hüvelyk Matyi (Petit Poucet)-mesének számos változatában az

¹ Meggyőződésem, hogy az *Orkney*-szigetek germán neve (gör. Ὀρκαδες) is az *orkne* hatása alatt alakult ki a latin-görög névből. Az *-ey* a. m. sziget (KLUGE, EtWb. aue).

² GRIMM, DWb. *orke*. Erre már BUGGE (i. ért.) felhívta a figyelmet.

ogre helyén *Sarrasin de Bretagne*-t vagy csak *Sarrasin*-t találunk.¹ SAINTYVES, a kiadó, egyszerű behelyettesítést lát ezekben a változatokban. Mi azonban most már azt sejtjük, hogy ebben a kifejezésben csakugyan a britanniai rokonság megjelölése rejlik; az Artus-regények *ogre*-ja, a Beowulf-féle démon mind erősen Angliára van lokalizálva, úgyhogy azt kell hinnünk, hogy a francia szó anglo-normann területről terjedt el Északfranciaországban, hol talán korábban az **orc* alak is élt. A britanniai *saracén* nem más, mint a Logres-i vagyis angliai *ogre*. Ezek szinonim kifejezések. Így tehát az *ogre*-hitben a Beowulf korától kezdve (VIII. sz.) az Artus-regényeken át (XII. sz.) a Perrault-mesékig (XVII. sz.) folytonosságot állapíthatunk meg.

Módszertanilag pedig érdekes tanulság, hogy egy hangtörténeti rendellenesség miatt kiváló nyelvészek, mint SUCHIER, MEYER-LÜBKE, elvetnek egy etimont, mely jelentésánálag helyesnek látszik, az egész nyelvrokonság tanúsága alapján, de helyébe kieszelnék egy olyan magyarázatot, mely hangtörténetileg helyes, de történetileg abszurdum.

Az emberevő *ogre* tehát, mellyel a francia anyák gyermekeiket ijesztgetik, eredetileg valóban ember-, sőt gyermekevő, mert nem más, mint a *halál*.

A francia szótárból pedig nyugodtan kitörölhetjük az emberevő magyar szégyenletes etimológiáját; szebb az, ami megmarad, mert a magyar kultúrát képviseli: a magyar ló, a magyar bőr és a magyar csipke. ECKHARDT SÁNDOR.

Muagerisz király.

A honfoglalás előtti magyarságot, amidőn a déloroszországi síkságon a rokon népek között felbukkan, az egykorú források többféle néven jelölik meg. A bizánci történeti művekben a speciálisabb Οὐγγροι-on kívül Οὐννοι, Τοῦρκοι nevek mögött rejtőzik, amely elnevezések azonban más népeket is jelölnek. Ezekben tehát oly népcsoportok nevének emléke él, melyekbe a magyarság valóságban vagy az idegen feljegyzők hite szerint beletartozott, s amelyek egy része minden jel szerint a magyarság kialakulásában is szerepet játszott.

A magyarság ma is használatos sajátos nemzeti neve hazai forrásainkban először Anonymusnál bukkan fel *mogerii* alakban. Szavaiból világosan kitűnik, hogy így a magyarság nevezte önmagát. Ez a körülmény érthetővé teszi, hogy e név

¹ P. SAINTYVES, Les contes de Perrault et les récits parallèles. Leurs origines (coutumes primitives et liturgies populaires). Paris, Libr. Crit., 1923. 299. Ez a szerző is hisz az *ogre*: magyar származtatásban.

külföldi forrásokban csak szórványosan fordul elő. Időrendben legelőször az arab íróknál találkozunk vele, akik 870—880 táján *mǧghr* alakban jegyezték fel (olvasása: *mogyzsgher*, *magyzsghar*, *megyzsgher* vagy *magyzsgher*).¹ Utánuk Konstantinos Porphyrogenetos 848/9—851/2 közt készült művében ró *Meýepn* alakban az egyik magyar törzs nevéként szerepel. Mint népnév azonban, bár a bizánciak közvetlenül és huzamosabb ideig érintkeztek a magyarokkal, az egész bizánci irodalomban tudomásunk szerint csak egyszer fordul elő. Egy XII. századi bizánci eredetiből fordított szláv szöveg megemlékezik a peonokról, „kik ugroknak neveztetnek, kik magokat *mageroknak* (*Μαρεῖς*) mondják“.²

Az említetteken kívül van még néhány adat a bizánci íróknál, melyeket egyes kutatók a magyarság nemzeti nevével összefüggésbe hoztak.³ Így Theophylaktos Simokattes egy *Ματζάπου* nevű erődről tesz említést (ed. C. DE BOOR 106₃). Minthogy azonban már az ókorban is ismeretes volt egy *Mazara* nevű helység, s minthogy másrésről ugyane név egy későbbi bizánci püspökségi jegyzékben (MIGNE, PG. 107. c. 349 A) *κάστρον Μασσάπου* alakban fordul elő, a magyar nemzet nevével való összefüggése nagyon kérdéses. Ezenkívül Konstantinos szövegében (De adm. imp. ed. BEKKER 164_o) egy *Μαζάπους* alakot találunk, mely azonban — bár a két fontos kéziratban is így olvasható — kétségtől szövegromlás *Χαζάπους*-ből. Összefüggésbe szokták hozni a magyar népnévvel a bizánci *Μάζαρις* családnevet is⁴), de ha ez a származtatás meg is állja a helyét, mindenesetre nagyon késői korra utal, mert a *Μάζαρις* családnev Bizáncban csak a XIV. században tűnik fel. Végül előfordul a bizánci krónika-irodalomban egy „hún“ király neve Malalasnál *Μουρηλ*, Theophanesnél pedig *Μουράρις* alakban, mely már régóta magára vonta a magyar kutatók figyelmét. SZABÓ KÁROLY volt az első, aki e királyban a magyarság névadó őst látta.⁵ Ugyanígy vélekedett THÜRY is.⁶ DARKÓ JENŐ⁷ és újabban GRÓF ZICHY ISTVÁN⁸ tartózkodóbb álláspontra helyezkedtek, viszont HÓMAN BÁLINT legújabbban ismét megengedhetőnek tartja azt

¹ HÓMAN BÁLINT, A magyar nép neve a középkori latinságban. Történeti Szemle VI (1917.), 240—4.

² THALLÓCZY LAJOS, Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Századok XXX (1896.), 200.

³ DARKÓ JENŐ, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Bp., 1910. 55. sk.

⁴ K. DIETERICH, Byzantinische Quellen zu Länder- und Völkerkunde. Leipzig, 1912. II, 148.

⁵ Kisebb történelmi munkái. Bp., 1873. I, 155—6.

⁶ A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Századok XXX (1896.), 913—5.

⁷ I. m. 60—1.

⁸ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Bp., 1923. 76—7.

a feltevést, hogy az említett királyt „az Árpád-nemzettség vérbeli és az egész nép névadó ősenek” tartsuk.¹ Minthogy e kérdés a magyarság őstörténetének egyik fontos problémája s esetleg kiinduló pontja is lehet, a következőkben arra a két kérdésre óhajtok feleletet adni, hogy mi lehetett a kérdéses hún király nevének hiteles alakja, továbbá, hogy melyik húnnak nevezett népnek volt a királya.

A szóban forgó nevet ránk hagyományozó szövegek egymáshoz való viszonyával DARKÓ JENŐ foglalkozott először.² Ő állapította meg, hogy az három bizánci krónikában maradt ránk; első feljegyzője Malalas volt, akinek tudósítását később Theophanes, ez utóbbiból pedig Kedrenos is átvette. E megállapítás ellenére DARKÓ mintegy önálló értéket tulajdonít az említett krónikák különböző variánsainak, holott nyilvánvaló, hogy ha ezek az írók egymásból írták ki adataikat, csak az első feljegyzésnek, vagyis az eredeti Malalas-szövegnek tulajdoníthatunk forrásértéket. Vizsgáljuk meg mármost közelebbről az említett írók szöveghagyományának történetét és azok egymáshoz való viszonyát.

A VI. századi Malalas népszerű szerzetes krónikája tudvalevőleg csak egyetlen, XI. századi kéziratban maradt ránk, de sok részlete átment későbbi anonim krónikákba is. A görög szövegen kívül azonban ismeretes Malalasnak egy X. századból való ó-egyházi szláv fordítása is, kiadatlan georgiai fordítása pedig még valahol a könyvtárakban lappang.³ Végül igen sokat merített Malalásból Johannes nikiui püspök, akinek VII. századi krónikája aethiopiai nyelven maradt ránk. A szláv fordítás és Malalasnak a konstantinosi excerptumokba felvett töredékei alapján megállapítható, hogy a ma ismert kézirat görög szövege az eredeti műnek csak megrövidített redakcióját tartalmazza, tehát az elveszett ós-Malalához olyasféle viszonyban áll, mint pl. a cod. Paris. gr. 1710. Theophanes ma is ismert hiteles szövegéhez. A szláv fordítás tehát felhasználható az eredeti szöveg rekonstrukciójára.⁴ Sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk Theophanes 810/11—814/15. közt írt krónikájára nézve. Ez több kéziratban maradt ránk, melyek közül a legrégebbi a X. századból való. Rajtuk kívül rendelkezésünkre áll Anastasiusnak 873—5. között készült kivonatos latin Theophanes-fordítása. Ennek egyes részeit megtaláljuk Historia Miscella című másik művében is, melyet viszont 1000. táján Landolfus Sagax írt ki. Ha tehát

¹ A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Bp., 1925. 53—4.

² I. munkája i. helyén.

³ L. ez utóbbiról GLEYE, Die grusinische Malalasübersetzung. Byzantinische Zeitschrift XXII (1913.), 62—3.

⁴ S. P. ШЕСТАКОВ, О значении славянского перевода хроники Иоанна Малалы для восстановления и исправления ее греческого текста. Византийский Временникъ. I (1894.), 503—552.

olyan szövegrészt vizsgálunk, melyet Theophanes Malalasból irt ki, úgy Theophanes szövegét is teljes joggal vehetjük segítségül az ős-Malalas rekonstruálásánál, mert hiszen szöveg-hagyománya régebbi időkből való, mint Malalas egyetlen görög kézírata. Ugyancsak több kéziratban maradt fenn a XII. századi Kedrenos krónikája, melynek egyik főforrása Theophanes műve volt.¹ Ez a munka szintén tekintetbe jön a bennünket érdeklő kérdés szempontjából, mert a Theophanesnél esetleg mutatkozó eltérő variánsok mérlegelésénél segítségünkre lehet. Hogy tehát a bennünket érdeklő Malalas — Theophanes — Kedrenos-részlet tulajdonneveinek alakjait tisztázhassuk, tekintetbe kell vennünk a fent megjelölt egész anyagot. Ezt a vizsgálatot a következőkben kiterjesztem nemcsak a kérdéses hún királyra, hanem az azt közvetlenül megelőző szavirhúnokra vonatkozó részre is, hogy így nagyobb tulajdonnévi anyag állván rendelkezésünkre, tisztább képet kapjunk az egyes írók variánsainak egymáshoz való viszonyáról és azok értékéről. A felhasznált kiadások és kéziratok rövidítései a következők:

Mal = Joannis Malalae Chronographia, rec. L. DINDORF. Bonn, 1831. p. 430₂₀—433₂ O = cod. Baroccianus 182. (s. XI.) fol. 286^r—287^v A = cod. Angelicus gr. 63. (s. XIV—XV.) fol. 292^r Mal SI = V. M. ISTRIN, Хроника Иоанна Маламы въ славянскомъ переводѣ. Кн. XV—XVIII., Сборникъ отдѣленія русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ. 91 (1914.) ч. 2. стр. 29. [a szláv fordítás a bonni kiadás 431. l. 13. sorával végződik, tehát a bennünket legjobban érdeklő rész már hiányzik belőle] Io Nik = Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte Éthiopien publié et traduit par M. H. ZOTENBERG, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, 24. 1. Paris, 1883. p. 510₈—511₁₂. [ZOTENBERG a francia fordításban az aethiopiai szöveg tulajdonneveit saját állítása szerint Theophanes nyomán helyesbítve közli, azonban HAILE MARIAM abessziniai apát úr szíves segítsége folytán módomban áll az eredeti alakokat pontos átírásban közölni.]

Theoph = Theophanis Chronographia, rec. C. DE BOOR I. Lipsiae, 1883. p. 175₁₂—176₁₇ [e kiadás apparatus criticusa nem teljesen megbízható, amiről a következő kéziratok collatiója győzött meg] c = cod. Vatic. gr. 155. (s. X.) fol. 157^r—157^v h = cod. Vatic. gr. 978 (s. XII.) fol. 96^v—97^r h₁ = cod. Vatic. gr. 979 (s. XVI.) fol. 283^r—284^r e = cod. Palat. gr. 395 (s. XVI.) fol. 166^v—167^v c₁ = cod. Barber. gr. 233 (s. XVI.) fol. 145^r—145^v u = cod. Urbin. gr. 87 (s. XVII.) fol. 110^v—111^r

Anast = Anastasii Chronographia tripertita, rec. C. DE BOOR (i. kiad.) II. Lipsiae, 1885. p. 133₁₄—23 [e szöveg szóról szóra átvéve: Historia Miscella, ed. Fr. EUSSENHARDT. Berolini, 1868. p. 361₁₄—24 és Landolfus Sagax: Additamenta ad Pauli historiam Romanam, MGH. AA. II. p. 369₇—16, átvette még Gotifredus Viterbensis, Pantheon 22. MGH. Scriptt. XXII. 191.]

¹ DARKÓ amaz állítása (i. h.), hogy Kedrenos Theophanest Skylitzes révén írta ki, tévedésen alapszik. Theophanes műve t. i. 813-ig terjed, Skylitzesé azonban csak a 811. évvel kezdődik.

Kedr = Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope ab I. BEKKERO suppletus et emendatus, I. Bonn, 1838. p. 644₁–645₆ [a kiadás rendkívül hiányos és hibás, amint a következő kéziratokkal való összevetés bizonyítja]

P_1 = cod. Paris. gr. 1713 (s. XIII.) fol. 155^v–156^r P_2 = cod. Paris. suppl. gr. 1158 (s. XIII.) fol. 117^r–117^v M_1 = cod. Marcianus gr. XC 5 (s. XIII.) fol. 175^r

V = cod. Vatic. gr. 1903 (s. XIII.) fol. 156^r C_1 = cod. Coisl. gr. 135 (s. XIV.) fol. 161^r C_2 = cod. Coisl. gr. 313 (s. XV.) fol. 60^r–61^r

M_2 = cod. Marcianus gr. II 151 (s. XVI.) fol. 137^v–138^r O = cod. Ottob. gr. 118 (s. XVII.) fol. 128^r

E kiadások és kéziratok alapján a kérdéses hún személynevek onomasticonát a következőképen állíthatjuk össze.

Βοαρῆζ a szavírok uralkodónője, aki 527/28-ban Justinianos császárral szövetségre lép a perzsák ellen.

1. ῥήγισσα... Βῶα Mal 430₂₀–₂₂ (Βωαρῆζ A Rza, ρηκεζ Mal SI 'Uarakesz' Io Nik) > Βωαρῆζ Theoph 175₁₃ (Βωαρῆζ c Βωαρτίζ c_1 [C. DE BOOR szerint: Βωαρῆζ f Βωαρῆζ c d g h] Boazer Anast) > Βαρῆζ Kedr 644₂ (Βωαρῆζ $P_2 M_1 V C_2 M_2 O$ Βωαζήρ P_1)

2. Βῶα ῥήγισσα Mal 431₈ Ροα ρηκεζ Mal SI) > Βωαρῆζ Theoph 175₁₈ (Βωαρῆζ c Βωαρτίζ c_1 [C. DE BOOR szerint: Βωαρῆζ c d g h]).

A Βωαρῆζ alak hitelessége mellett szól Theoph X. századi legjobb kézírata, Anast és Kedr, továbbá az A kézirat, melynek ide vonatkozó része kétségtől Malalasra megy vissza. Az ξ -es változatok palaeographiailag könnyen érthető másolási hibák, melyek Mal Theoph és Kedr egyes kézírataiban egymástól függetlenül ismétlődnek. Az O kézirat ῥήγισσα... Βῶα-jából nem lehetett Βωαρῆζ, az utóbbi romlott -ρήζ-ét azonban egy későbbi másoló könnyen oldhatta fel nőnemű ῥήγισσα-vá. Ami e név etimológiáját illeti, gondolhatnánk a szavírok földje közelében levő Βόας nevű folyó (I. Prokopios, ed. HAURY I, 291. sk.) valamilyen összetételére, de valószínűbbnek látszik, hogy vagy a török *bars* 'párduc' szóval függ össze, mely számtalan török tulajdonnévben szerepel (I. GOMBÓCZ, Árpádkori török személyneveink. Bp., 1915. 5. l.), vagy a bolgár fejedelem Βόγορις (a kéziratokban Βόγαρις változat is) nevével azonos.

Βαλάχ szavir fejedelem, aki 520. táján halt meg.

Βλάχ (τοῦ) Mal 431₂ (Βλάχα Mal SI 'Balk' Io Nik) > Βαλάχ Theoph 175₁₅ > Μαλάχ Kedr 644₄.

Az eredeti alak kétségtől Theoph Βαλάχ alakja, mely jellegzetes török hangzású. Valóban Agathiasnál (HGM. II, 267₂₀) előfordul egy Βαμάχ nevű szavir vezér, aki 556. táján bizánci szolgálatban állt,¹ Prokopios pedig (ed. HAURY I

¹ Megemlítem, hogy az O romlott alakját J. GHERGHEL az oláhok feltételezett őse számára akarta kisajátítani, de feltevése még román részről is visszautasításra talált. L. Byzantinische Zeitschrift XXIV (1924.), 228. és XXV (1925.), 264. l.

362₁₃) egy Βάλας nevű hún vezért említ, aki 533. táján Belizár seregében harcolt.

Τύραξ hún fejedelem, aki 520. táján a perzsák szövetségeseiként a bizánciak ellen harcolt.

1. Mal (O-ban hiányzik Γτρακεζ Mal Sl 'Sztiera' Io Nik) > Στύραξ (τόν) Theoph 175₁₇ (στυραξ h) > Στύρακα Kedr 644₉ (στοράκα P₂ M₁ VM₂ O) 2. Τύραγξ (τόν) Mal 431₁₁ (Γτρακεζ Mal Sl 'Sztiera' Io Nik) > Στύρακα Theoph 175₂₁ (στήρικα u) > Στύρακα Kedr 644₉ (στοράκα M₁ VM₂ O).

Azt hiszem, nem tévedünk, ha az eredeti alakot Mal és Theoph változataiból rekonstruáljuk. A név kétségkívül rokon az ismert besenyő vezér Turáχ nevével (l. Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn. II, 282 skk.).

Γλώνης hún fejedelem, aki 520. táján a perzsák szövetségeseiként a bizánciak ellen harcolt.

1. Mal (O-ban hiányzik Γλωνη Mal Sl 'Uaglanosz' Io Nik) > Γλώνης (τόν) Theoph 175₁₇ (γλώνησ h) > Γλώνη Kedr 644₇ (γλώνην P₁ P₂ M₁ VC₁ C₂ M₂ O) 2. Γλώμ (ό) Mal 431₁₃ > Γλώνην (τόν) Theoph 175₂₂ > Γλώης (ό) Kedr 644₁₀ (γλώνης P₁ P₂ M₁ VC₂ M₂ O).

Egy Γλώνης nevű perzsa vezérről († 503.) Prokopios (ed. HAURY I. 36, 41 skk.) és Zacharias rhetor (ford. AHRENS-KRÜGER 111. és 113. l.) szól. A név tehát arra vall, hogy a kaukázus-vidéki húnok a perzsákkal huzamosabb ideig érintkezvén azok neveit is átvették.

Γορδᾶς a bosporos-vidéki húnok királya, aki 527/28-ban Bizáncban felveszi a kereszténységet.

Γρωδ (ό) Mal 431₁₇ > Γορδᾶς Theoph 175₂₅ (γορδᾶσ ch h₁ e c₁ u [C. DE BOOR szerint: Χορδᾶς d] Gorda Anast) > Γορδᾶς Kedr 644₁₄ (γορδᾶς P₁ M₁ C₁ C₂ M₂).

Mal változata nem lehet hún-török név. A anyag másoló felcserélte a két betűt, amint ezt Theoph egybehangzó változatai mutatják. Az eredeti Γορδᾶς alakban talán a *kurt* 'farkas' szó rejlik, mely κυρτᾶς alakban, mint a negyedik fejedelem neve a bolgár fejedelmi lajstromban is előfordul (MNy. 1921: 222.), s egyébként is gyakori török személynév (l. GOMBOCZ i. m. 19). Vö. még Κουρτουγεράτου (Konst. De adm. imp. 172₁₂) magyar törzsnevet (κουρτουγεράτου codd.).

Μούγερις a bosporos-vidéki húnok királya 530. táján.

Μουγελ (τόν) Mal 432₁₂ > Μουάγεριν Theoph 176₉ (μουάγεριν cc₁ μουάγεριν h h₁ eu [C. DE BOOR szerint Μουαγέρην g]) > Μουάερα Kedr 644₂₃ (μουαγέρην P₁ MVC₁ C₂ M₂ O). Kedr-nál forrásaitól függetlenül még egyszer Μοαγέρα (του) 644₂₂ (μουαγέρου VM₁ C₁ C₂ M₂ O μουαγέρα P₁ P₂). — E név Malalas szláv fordításából, Johannes nikiui püspök aethiopai szövegéből, továbbá az A-val jelölt görög krónikából hiányzik, s így csak Mal és Theoph változatai állnak rendelkezésünkre.

Az előbbi nevek vizsgálata folyamán kitűnt, hogy Theoph alakjai általában helyesebbek, mint a Mal szöveg O redakció-

jának változatai, s mind vagy megfejtethők, vagy legalább is párhuzamos alakokkal igazolhatók. Ezt a megfigyelésünket megerősíti az a tény is, hogy bár Theophanes egész műve nem más, mint kivonat régebbi írókból, a ma ismert szöveg-hagyomány a tulajdonnevek visszaadásában aránylag másutt is megbízható, amint ez világosan kitűnik oly részletekből, melyeknek eredeti forrását is ismerjük. Ezzel szemben O nemcsak itt, de másutt is egész sereg hibás változatot tartott fenn. Ez a körülmény Theoph változataival szemben már eleve is nagyobb bizalmat kelt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy elvéte Theoph szöveghagyományába is nem csúsztak bele másolási hibák (pl. Βδελλάς 102,¹⁶ Βλεδάζ helyett, Περσικός 116,⁵ Πρίσκος helyett, Κροβάτος 357,¹² Κοβράτος helyett).

A bennünket foglalkoztató hún király nevének Mal- és Theoph-féle változatában kettős eltérés mutatkozik: λ helyett ρ és ου helyett ουα. Azt hiszem, hogy az eredeti alakot itt is Theoph szövege őrizte meg, s a Mal-féle változat kettős szövegromlás eredménye.

Ami az elsőt illeti, a DARKÓ felemlítette középgörög nyelvi λ > ρ váltakozás — még ha a középkori másolók hangos olvasására gondolunk is — a Malalas és Theophanes megőrizte változatokra aligha vonatkoztatható. Igaz ugyan, hogy pl. a Βούλγαροι helyett bizánci szövegekben a Βούργαροι is előfordul (így pl. a XI. századi cod. Vatic. gr. 162 széljegyzeteiben: βουργαρων és βουργαρηας, a vele csaknem egykorú cod. Vatic. gr. 1912 krónikatöredékében pedig βούργαρις olvasható), de nem szabad elfelednünk, hogy e név az élő nyelvhasználatból való, míg a kérdéses hún király neve sohasem élt a bizánciak ajkán, amit legjobban az bizonyít, hogy a krónikáírók egymásból merítették rá vonatkozó tudósításaikat. Épen ezért valószínűbbnek tartom, hogy a megfejtés palaeographiai úton keresendő. Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy O másolója vagy valamelyik elődje az egyik kéziratban olyan alakot talált, ahol az -iv végződés a szokásos rövidítéssel volt jelezve. A szóvégi ρ és e rövidítési jel (ρ̄) pedig igen könnyen nézhető λ-nek. E feltevés szerint a Theoph-féle ρ-es alakot tekinthetjük hitelesnek. Ami az ου—ουα viszonyát illeti, e tekintetben nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Mal oxfordi kéziratának hanyag másolója — amint fentebb a Βαλάχ név leírásánál is láttuk — az α-t egyszerűen kifejejtette. Mindezek alapján a név bizánci feljegyzésének eredeti alakját a Theoph megőrizte Μουάγερης-ben kell keresnünk.¹ Kutatóink már régóta felismerték, hogy e névben a magyar népnév rejtőzik, de a kérdés behatóbb vizsgálatát eddig még senki sem kísérelte

¹ A Μουάγερης alak a Μουαγέρης-szel szemben feltétlenül fenntartandó a hangsúly miatt. Az -ης végű tulajdonnevek váltakozásáról l. egyébként PSALTES, Grammatik der byzantinischen Chroniken. Göttingen, 1913. 166. skk.

meg. A görög alak legegyszerűbben persze *Moagyerisz*-nek olvasható, ami a görögös végződés elhagyása után megegyezik Anonymus *Moger*-jével, minthogy a bizánci írók γ-val jelölik a *gy* hangot, o és ou betűkkel pedig a török szavak o és u hangjait felváltva jelzik.¹ Ugyanolyan joggal olvasható azonban *Müegyerisz*-nek is, ami viszont Konstantinos Μεγερη (olv. *Megyeri*) alakjához áll közelebb. Hogy a bizánciak a török szavak e-jét gyakran α-val, ü-jét pedig ou-val írták át, azt mutatja pl. a Κουαρτζιζούρ besenyő törzsnév, melyben NÉMETH GYULA megfejtése szerint (MNY. XVIII, 3) a török *küärč-čur* szavak rejlenek. Ha meggondoljuk, hogy a *mogyer* (> *magyer* > *magyar*) népnévi alakot időrendben jóval megelőzi a *megyer* törzsnév, akkor az utóbbi olvasás mellett kell döntenünk. Nézetem szerint a VI. sz.-i Μουάγερης név *Müegyerisz*nek olvasandó, s a *Megyer* törzsnévvel azonos.

Vizsgálódásaink eredményeképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a magyar krónikák mondai ősenek, illetőleg a *Megyer* törzsnék nevéhez teljesen hasonló nevű húnna nevezett király egyszer valahol — hogy hol, azt egyelőre még függőben kell hagynunk — valóban történeti személy volt. Mondai párját, a *Hunor* nevet kutatóink általában tudákos alkotásnak tekintik, de kielégítő magyarázatát eddig nem sikerült adni. Magam azt hiszem, hogy e név nem a krónikás tudákos kombinációjának, hanem inkább egy tévedésének köszöni eredetét. Valószínűnek tartom, hogy a XI. századi Gesta írója, midőn külföldi krónikákban a húnok történetét olvasta, valamelyik hún király neve után, esetleg a kézirat lapszélén a szokott rövidítéses alakban a *Hunor*, rex = *Hunorum* rex szavakat olvasta, s azt „*Hunor* király“-nak véelve megtette a húnok ősenek.²

A *Moger* név VI. századi eredeti alakjának tisztázása után áttérhetünk a másik, nem kevésbé fontos kérdés vizsgálatára, hogy t. i. kik voltak azok a „húnok“, akiknek királyáról Malalas megemlékezett. Erre vonatkozólag három vélemény hangzott el eddig. MARQUART az *utigurok* fejedelmének tartja,³

¹ Így pl. Μεγερη, Κουπουρεμάρου Konst. Porphy., De adm. imp. 172₁₂; γυλᾶς uo. 174₂₀. A másik csoportba tartoznak Οὐγρωι (Οὐρωι codd.) Priskos, Exc. de leg. 586₈ ~ Οὐγούρους Menandros uo. 453₁₀ ~ Ὀγῶρ Theoph. Simok. 258₅; Κούβρατος Nikeph. 24₀ ~ Κοβράτος uo. 33₁₈; Ἀμουράτης Laon. Chalk. ed. DARKÓ passim ~ Μωπάτ Dukas 166₁₅ stb.

² E lehetőség akkor lett világos előttem, midőn a vaticani kéziratárban a cod. Vatic. gr. 979 (XVI. sz.) marginalis jegyzeteiben (*Hunor*, Regin a Saber — *Hunnor*, Rex Styrax — *Hunnor*, Rex Glonos — *Hunnor*, Rex Gordas fit Christianus — *Hunnor*, Rex Muageris) első pillantásra magam is *Hunor* rex'-et véltem látni. Megjegyzem, hogy az *-orum* végződés *-um*-jának ilyen rövidítése már a XI. századtól előfordul (L. STEFFENS, Lateinische Paläographie 73. sk. tábláit).

³ Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 301. l.

ZLATARSKI a *kutrigurokénak*,¹ HÓMAN szerint az *onogurok* királya volt.² Hogy e kérdést eldönthessük, mindenekelőtt az illető krónika-részlet pontos tartalmi rekonstrukcióját kell adnunk.

A három ránk maradt változat közül Kedrenos szövege (I, 644₁₃—645₆) nyugodtan mellőzhető, miután az csaknem szószerinti kivonata Theophanes szövegének. Annál fontosabb Malalas (431₁₆—433₂₁) és Theophanes (175₂₄—176₁₇) szövegének összevetése. Fentebb említettük, hogy a Malalas-féle O szöveg az eredetinek csak megrövidített redakciója, viszont Theophanes szintén csak kivonatot ad. Így az eredetinek egyes részleteit hol Malalas O-ja, hol meg Theophanes őrizte meg hívebben. Jellemzően mutatja ezt a szavír-húnokra vonatkozó megelőző részlet, mely még a szláv Malalasban is fennmaradt. Ez utóbbi t. i. hol Malalas, hol meg Theophanes szövegéhez áll közelebb, teljesen megőrizve s mintegy egyesítve mindkettőnek szavait. Bármilyen csábító feladat volna is megkísérelni a görög eredeti szövegének rekonstrukcióját, rövidség okáért ezúttal csak magyar nyelvű tartalmi ismertetésére szorítkozom.

Ugyanabban az évben — mondja szövegünk, tehát Justinianus uralkodásának első évében (527/28.) — a Bosporos közelében lakó húnok királya, Gordas szövetkezett a császárral. Konstantinápolyba jött s megkeresztelkedett. A császár maga tartotta keresztvíz alá a barbár fejedelmet, gazdagon megajándékozva bocsátotta vissza hazájába, s rábízta a római birtokok és Bosporos városának őrzését, mely utóbbit — mondja a naiv krónikás — Herakles alapította, s amelynek — minthogy a város pénz helyett tulkokkal adózott a rómaiaknak — Βοῶν φόρος (=Bosporos) volt a neve. Ugyanakkor a császár római helyőrséget és egy tribunust küldött oda, hogy azok a várost a húnok ellen megoltalmazzák és az adót behajtsák. A városban ugyanis élénk kereskedelem folyt a rómaiak és húnok közt. Gordas király hazatérvén a Bosporos közelében levő földjére, elmesélte testvérének a történeteket, a bizánci császár jóindulatát és ott hagyván őt hűn segítséggel [Bosporosban] eltávozott. A kereszténnyé lett király azután össze-töretette és beolvasztatta azokat az arany és ezüst bálványokat, melyeket a húnok tiszteltek. Ezeket aztán Bosporos városában becsérélték bizánci pénzre. A papok azonban felbőszültek ezen, összeesküdtek a király testvérével, felkeresték Gordast és megölték, s helyette testvérét, Mugerist tették meg fejedelmükké. Minthogy pedig az összeesküvők féltek, hogy a bosporosi bizánciak Gordasért bosszút fognak állni, titkon belopóztak

¹ История на българската държава през сръдните вѣкове. I. 1. Епоха на хунно-българското надмоще. София, 1918, 48—50. l. — Alláspontját azzal indokolja, hogy az *utigurok* uralma nem terjedt ki Krim félszigetre. Egyébként a két változat közül minden további nélkül Malalas Μοῦγελ-jét fogadjuk el.

² I. m. 53—4. l.

a városba, s Dalmatios tribunust és az őrséget lemeszárolták. Amikor a császár tudomást szerzett a dologról, büntető expediciót küldött a húnok ellen. Vezetését az úgynevezett feketetengeri szorosok comes-ére, Ruphinos patricius fiára, Johannesre bízta, aki a feketetengeri bejáró ázsiai partján levő Hieronban székel. A haderő egy részét, melyben gót segédcsatatok is voltak, a Fekete-tengeren át hajók szállították, egy másik része pedig Godilas és Baduarios strategosok vezetésével Odyssoopolisból szárazföldi úton indult el. A húnok pedig meghallván ezt, eltűntek; Bosporos városában nyugalom lett, s a bizánciak tovább uralkodtak rajta.

A forrásunkban megőrzött történet egyik epizódja Justinianos császár céltudatos politikai törekvéseinek, melyek odaírányultak, hogy a birodalom északkeleti határainak biztosítása érdekében a Fekete-tenger északi partvidéke teljesen bizánci kézbe kerüljön. Fegyvert és diplomáciai fondorlatokat felváltva használt a császár, s céljainak megvalósításában hathatósan segítette őt a keresztény misszió. Justinianos korából egész csomó adatunk van a „hún“ népek közti térítésre, s több kereszténnyé lett „hún“-t találunk bizánci szolgálatban, sőt néha előkelő állásban.¹ Justinianos kora keresztény missziójára vonatkozólag egy érdekes és az irodalomban eddig nem méltatott forrás maradt ránk egy bizánci püspökségi jegyzékben, melyet C. DE BOOR adott ki², s amelynek bennünket érdeklő része így hangzik: Ἐπαρχία Γορθίας α' Δόρος μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ Ἀσπίλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ Ὀνογούρων ζ' ὁ Πετερ ζ' ὁ Οὐννων η' ὁ Τυμάταρχα. A Notitia ránk maradt alakjában III. Leon császár (714—741.) idejében készült, de egyes részei, így a bennünket érdeklő rész is sokkal régebbi. Ha nem osztjuk is a kiadó nézetét, aki ennek keletkezését a VI. század elejére teszi, annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy az közvetlenül Justinianos kora után készült, s az ő térítési kísérleteinek eredményeire vonatkozik. Terminus post quem-ül Τυμάταρχα neve szolgálhat, mely tudvalevőleg a kazárok alapítása (= *tamyan tarqan*). A kazárok pedig (=türkök) 575-ben foglalják el Bosporos városát. A Notitia adataira a következőkben még visszatérünk.

¹ 537/38-ban a bolgárok ellen küzdő bizánci seregben találjuk a hún Akum-ot, aki magister militum Illyrici volt, s akit szintén a császár tartott keresztvíz alá. (L. Mal. 437. és Theoph. 217. l.). — A bizánci misszió egyik ága a Kaukázus felől indul ki. Zacharias rhetor tudósítása szerint (i. kiad. 254. skk.) Qardüşt püspök és társai már 523. előtt térítettek a kaukázusi húnok közt, sőt a szent könyveket hún nyelvre is lefordították.

² Nachträge zu den Notitiae Episcopatum. I—III. Zeitschrift für Kirchengeschichte XII (1890/91.), 303—322., 519—534. és XIV (1893/94.), 573—599. — Vö. még H. GELZER Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche. Zeitschrift für wiss. Theologie XXXV (1892.), 419—436. — A jegyzék kézírata cod. Paris. gr. 1555 A (s. XIV.) fol. 23^v sk.

Gordas fejedelem megtérítésében a császárt nyilván az a cél vezette, hogy ilyen módon a fontos Bosporos város (a mai Kerč) s ezzel együtt a Maiotis bejárása végleg bizánci fennhatóság alá kerüljön. Malalas és Theophanes művéből a Pontos-vidék földrajzi és etnográfiai viszonyaira vonatkozólag nem nyerünk felvilágosítást, s így azt sem tudjuk megállapítani, hogy a szövegünkben előforduló összefoglaló hún név melyik népre vonatkoztatható.¹ Más forráshoz kell tehát folyamodnunk, Prokopioshoz, aki a Justinianos-korabeli viszonyoknak legalaposabb ismerője. Munkájának ama részleteiből, melyek írását 545. táján fejezte be, kitűnik, hogy Justinianos császár elődje, Justinos (518—527.), idejében a bizánci uralomnak Kelet felé a Fekete-tenger északi partján utolsó erődjé Cherson városa volt. Prokopios e helye szerint Cherson és Bosporos közt húnok laktak, s nyilván Bosporos városa felett is uralkodtak, mert 523-ban e városba küldi a császár Probost, hogy a húnokat szövetségre bírja. Bizonyára a húnoktól igyekeztek Bosporos város független lakói szabadulni, midőn még Justinos császár utolsó éveiben Bizánc fennhatósága alá kíváncsoztak.² Kevéssel ezután történt, hogy Justinianos még trónralépése évében uralma alá hajtotta Bosporost, amiről forrásunk tudósít. 540. táján az örmények követsége már felpanaszolja Chozroes perzsa királynak, hogy a bizánci császár Bosporos lakóinak, akik a húnok alattvalói voltak, strategosokat küldött és a várost jogtalanul elfoglalta.³ Prokopios 558. táján készült *περὶ κτισμάτων* c. műve még arról is tudósít, hogy Justinianos császár a várost, mely régebben a húnok kezében volt, elfoglalása után falakkal erősítette meg.⁴

A felsorolt adatokból nyilvánvaló, hogy a Bosporos város elfoglalását megelőző időkből Cherson és Bosporos közt, tehát a Chersonnesos Taurica (Krim) félsziget jórészen „húnok” laktak. Hogy azonban speciálisan melyik hún népet érti Prokopios, az a *ὅπερ τῶν πολέμων* c. műve első hét könyvéből

¹ Malalas a hún névvel Attila húnjain kívül a szavírokat és bolgárokat jelöli (*Οὐννων καὶ Βουλγάρων* 402, de az Exc. de insidiis-ben *Οὐννων Βουλγάρων*), azonban többször használja általános értelemben is. Theophanes a szavírokon és fehér húnokon kívül e nevet kiterjeszti a türkökre és avarokra is. Feltűnő, hogy egyes helyeken, ahol Malalas O-jában *Οὐννοι* áll (így 437—8.), Theophanes szövege, mely Malalast írja ki, *Βουλγαροι*-t ad helyette (l. 217—8.).

² Prokopios, ed. HAURY I, 56—7.

³ Prokopios, ed. HAURY I, 159—160.

⁴ A bizánci uralom terjeszkedését a kimmeriai Bosporos vidékén megerősíti egy a Phanaguria város romjaiból készült orosz erőd kövei közt talált felirat is, melyen Justinianos neve olvasható. Vö. V. LATIŠEV, *Надпись времени императора Юстиниана, найденная на Таманском полуостровѣ*, Виз. Врем. I (1894.), 657—662.; J. KULAKOVSKI, *Къ объясненію надписи съ именемъ императора Юстиніана, найденной на Таманскомъ полуостровѣ*, Уо. II (1895.), 189—198. és A. SEMENOV, *Eine Inschrift mit dem Namen Kaiser Justinians von der Halbinsel Taman*, Byz. Zschft. VI (1897.), 387—391.

nem derül ki. Más forrásokból azonban két nép nevét ismerjük. Jordanes szerint Cherson város közelében laknak az *Altziagiri*,¹ akik nomád életet élnek. Ugyancsak ide, Krim déli partvidékére kell helyeznünk a fentemlített püspökségi jegyzékben szereplő Κοτζήρων népét is. A nevezett püspökségi jegyzék végén ugyanis egy scholiasta jegyzeteiben szószerint a következőket olvassuk: Ἐπαρχία Γοτθείας α' ὁ Χοτζήρων σύνεγγυς Φούλων καὶ τοῦ Χαρασίου ἐν ᾧ λέγεται τὸ μάβρον ναιρῶν β' ὁ Ἀστήλ ἐν ᾧ λέγεται ὁ Ἀστήλ ὁ ποταμὸς τῆς Χαζαρίας, ἔστιν δὲ κάστρον. Φούλλαι helynév, mely későbbi püspökségi jegyzékekből is ismeretes; Krim déli partján feküdt. A μαῦρον νερόν a. m. török 'kara su' pedig a Maiotisba ömlő Χαράκουλ török 'kara göl' folyó névére emlékeztet.² Valószínű, hogy a Κοτζήρων névben a Priskos említette Ἀκάτιροι (kéziratokban ἀκάτιροι, κάτιροι változatok) nép töredékét kell látnunk.³ E két nép tehát azok közül a húnok közül való lehetett, akik Prokopios szerint a VI. század első felében Krim félszigetén laktak.

Új tudósításokat tartalmaz a Pontos-vidék etnográfiai viszonyairól Prokopios VIII. könyve, melyet tudvalevőleg később, 554. után írt. 547-ben t. i. a krimi gótok követeket küldtek Bizáncba, s ezek a császári udvart titokban felvilágosították a Maiotis vidékén lakó húnok viszonyai felől.⁴ Ennek a révén bukkan fel Prokopios művében a pontos-vidéki húnok, az *utigurok* és *kutrigurok* eddig nem említett neve. Prokopios ez újabb tudósításaiból kitűnik, hogy Cherson és Bosporos közt, mely utóbbiról itt is megjegyzi, hogy nem régóta lett bizánci birtok, 550. táján még mindig hún népek laktak.⁵ Ezeken kívül a Maiotistól keletre tanyáztak az *utigurok*, akik a bizánciakat nem zaklatták, minthogy messze estek tőlük és sok nép választotta el őket egymástól.⁶ Ugyanebben az időben a Maiotis nyugati partjain találjuk a *kutrigurokat*, akik a bizánciaknak évi ajándékot (adót) fizettek, de időnként a Dunán átkelve be-betörték Bizánc területére, s így hol szövetségesként, hol meg ellenségként szerepeltek. A *kutrigurok* uralma kétségkívül Krim északi részére is kiterjedt.⁷

¹ V, 37., ed. MOMMSEN: MGH. AA. V. 1. p. 63₁₁₋₁₂. A kéziratokban *Ultziagri*, *Ultiziagri* és más változatok is.

² Konst. Porphyr., De adm. imp. 181₂: Χωράκουλ, de az egyik kézirat a fenti alakot adja. Hasonló elnevezés Theoph. Simok.-nél 258₉ ὁ τῆς ποταμῆς, δὲν Μέλανα Τούρκους ἀποκαλεῖν <ἔθος>. — Az Ἀστήλ névben kétségkívül a török *itił* rejlik (vö. Ἀττίλας Menandros, Exc. de leg. 453₁₀ és Ἀτλ Theoph. 356₂₃).

³ Priskos, Exc. de leg. 130₈, stb. — Jordanes (i. h.) a Fekete-tenger északi partjára helyezi őket. — A Notitia Χουάνης-e minden bizonnyal azonos a Zacharias rhetor-féle műben hún-török népek közt említett 'Khulas' néppel (i. k. 253₁₀), melynek neve eddig más forrásból nem volt ismeretes (vö. KRÜGER jegyzetét uo. 382. l.).

⁴ Prokopios II, 502—3.

⁵ Prokopios II, 508.

⁶ Prokopios II, 507.

⁷ Prokopios II, 505—6.

Az előbbiekből — azt hiszem — kitűnt, hogy Gordas hún népe csakis a Maiotistól nyugatra lakhatott. Ezt a tényt világosan mutatja a bizánci büntető expedíció kettős útiránya. A hajón szállított csapatok egyrészt Kelet felől, vagyis Bosporos városából kiindulva akarták megtámadni a szövetség-törő barbárokat, másrészt az Odyssopolisból útnak indított csapatok nyugat felől akarták a Maiotis vidékét megközelíteni. A húnok azonban eltűntek. Nyilván felhúzódtak a Tanais torkolata felé, ahová a bizánci csapatok már nem követhették őket.

Ha már most végigtekintünk a pontosi hún népek imént vázolt elhelyezkedésén, azt hiszem, egyedül a *kutrigurok* azok, akikre a bosporosi eseményekkel kapcsolatban gondolhatunk. Ez az a nép, mely Bizáncot később is támadja, s amely ellen Justinianos az *utigurok* népével szövetkezik. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a *kutrigurok* a bosporosi események után kivonultak Krimből északnyugat felé, mert ott Bosporos város végleges megszállása után a bizánciaktól nem érezték magukat biztonságban, s ott hagyták a kisebb hún törzseket, amelyek közül a Κοτρίπων népet — a Notitia tanúsága szerint — sikerült a bizánciaknak megtéríteni és így veszélytelenné tenni. Az *utigurok*ra — mint MARQUART vélte — semmiesetre sem gondolhatunk, mert ezek ellen értelmetlen lett volna a bizánci haderő szárazföldi felvonulása, és mert ezek — az 552/53. évi bizánci követség szavai szerint — a rómaiakkal régtől fogva a legnagyobb barátságban éltek.¹ Az *onogurok* népéről — amelynek királyát látja HÓMAN *Mugeris*-ben — Prokopios nem tud. E hallgatás okát nem tudom azzal magyarázni, hogy ez időben más néven szerepelnek, vagy hogy talán az *utigurok*kkal volnának azonosak. Azt hiszem, hogy inkább Prokopios közelebből meg nem határozott Οὐννοί-ja mögött rejtőznek, még pedig azért, mert a bizánciak harcaiban nem vettek részt. Hiszen ha Prokopios véletlenül VIII. könyvét nem írhatta volna meg, az *utigurok* és *kutrigurok* történetének sok részletéről szintén nem tudnánk, mert ő csak azokról a népekről ír részletesebben, melyek Justinianos hódító politikájában akadályként vagy segítőtársként szerepet játszottak. Az *onogurok*kal való békés viszonyra vall a püspökségi jegyzék is, melyből azt olvashatjuk ki, hogy a bizánciak békés térítő munkája az *onogurok* közt oly eredményes volt, hogy külön missziós püspökséget kellett szervezni mind a *húnok*, mind az *onogurok* számára.²

¹ Prokopios II, 583.

² Ha bebizonyosodnék az, amit újabban kutatóink vallanak, hogy t. i. a finnugor magyarságot megszervező bolgár-török réteg az *onogurok* népe volt, akkor a Notitia tanúsága szerint fel kellene tételezni, hogy a magyarság a bizánciak térítő munkája nyomán már jóval a honfoglalás előtt megismerekedett a kereszténységgel.

Kutatásaink végeredményeként tehát megállapíthatjuk, hogy a bizánci krónikás feljegyezte Μουάρερις a *ku trigur* nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó ős, illetőleg a *Megyer* törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a *ku trigurok* és az *ősmagyarság* közti esetleges kapcsolatokra irányítja figyelmünket.

MORAVCSIK GYULA.

A türk népnév.

A Magyar Nyelv XVIII. (1922.) kötetének 2. lapján a besenyő *ürdim* 'erény, érdem' törzsnév magyarázása alkalmával azt mondtam, hogy a *türk* népnév ugyanabba a jelentéstan kategóriába tartozik, mint az *ürdim* törzsnév, s eredetileg azonos a *türk* 'erő' köznévvvel.

THOMSEN is írt mostanában e népnévről. A két orkhoni felirat és a Tonjukuk-felirat új fordításának bevezetésében (Samlede Afhandlinger III. k. 1922. 465. l.; német fordításban: Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. N. F. III. k. 122. l.) a következőket írja: „Arról a népről, melyhez sajátképen tartozik a *török* népnév (törökül *türk* vagy *türük* eredetileg biztosan 'erő' jelentéssel, s eleinte valószínűleg egyetlen törzsnek vagy talán még inkább egy uralkodó nemzetségnek a neve) először időszámításunk VI. századának közepe táján hallunk.”

A *türk* népnévnek e magyarázatát először VON LE COQ mondotta ki a Thomsen-Festschrift 151. lapján, 1912-ben.

A következőkben ismertetni fogom a régebbi magyarázatokat, s azután bemutatom a török népnévadásnak azt a törvényét, melynek alapján a *türk* név fenti magyarázata igazolható.

Mohammedán írók az arab *t^ar^ak^a* 'hagyni, otthagyni, felhagyni valamivel' igével hozzák e nevet összefüggésbe. Ibn al-Fakih al-Hamadáninál (ed. DE GOEJE, Bibl. Geogr. Arabic. V, 299¹) például a következőket olvassuk: „Mukātil ibn Suleimān szerint a törökök nevüket onnan kapták, mert Góg és Mágóg gátja mögött hagyták őket.” Hasonló etimológiát találunk Gardēzinál (BARTHOLD, *Ötlet o poēzdkē v srednjuju Aziju*. Pbg., Akad., 1897: 80., 103. l. és 103. l. 4. j.).

Egy másik kezdetleges magyarázat kínai íróknál található, s a következőkép hangzik: „Az a hegy, melynek lábánál a *tu-küek* [= *türkök*] tábora volt és amely sisak formájú volt, adta nekik nevét [így], és mivel ezek a népek az ő nyelvükön a sisakot *tu-küe*-nek nevezték, ezért *tu-küe*-nek nevezték magukat.” (Sui-szu, cap. 84, fol. 1 ro; vö. HESS, *Der Islam* IX, 99.) Ehhez az etimológiához a következő

¹ KMO SKÓ MIHÁLY „Góg és Mágóg” c., még kiadatlan műve nyomán idézve.

megjegyzést fűzi FRANKE (Beiträge aus chin. Quellen zur Kenntnis der Türkvölker . . . 13. l. 1. j.): „Ez az etimológia nem tesz bizalmatkeltő benyomást, különösen mert a wu-huanok . . . és a sien-pik nevét is hegyektől származtatják [a kínaiak]. Idegen nevek etimológiái a kínaiakban mindig elővigyázattal kezelendők.“ Ezt az etimológiát mégis védelmébe vette újabban egy zürichi tudós, J. J. HESS (Der Islam IX, 1918:99—100. l.). Hess az újperzsa *targ* 'sisak' szóra utal, mely az ő véleménye szerint eredetileg török szó (bár egyetlen török nyelvben sincs meg), és kiemeli, hogy a türkök híres fegyverkovácsok voltak, továbbá, hogy a *kara-kalpak* ('fekete sapka') népnév ugyanilyen módon keletkezett. Hess bizonyításának gyöngéire már MUNKÁCSI BERNÁT rámutatott (KCsA. I, 59 skk.: Die Bedeutung des Namens der Türken). MUNKÁCSI azt hiszi, hogy a szóbanforgó kínai etimológia olyan módon keletkezett, hogy a régi kínai **tu-lu-kü-t*, mely a *türk* népnév kínai alakja, összefüggésbe hozták a sisak török-mongol nevével (csagatáj *duluγa*, mongol *duγulγa* stb.). HESS és MUNKÁCSI fejtegetéseikhez mellékesen megjegyzem, hogy a fenti kínai etimológia magyarázása alkalmával már SCHOTT idézte az újperzsa *targ* és a török *tuyulγa* alakokat (Über das Altai'sche . . . Sprachengeschlecht. Berlin, 1849. 12. l.).

Az újabb irodalomban számos etimológiája van a *türk* népnévnek, melyek tudományosan szintén értéktelenek.

HAMMER (Gesch. des Osm. Reiches I, 1) a következőket írja: „A nép őse *Türk* . . . minden valószínűség szerint Herodotos *Targitaos*-a és a Szentírás *Togharmá*-ja.“

FRANZ V. ERDMANN „Temudschin der Unerschütterliche“ (Lipscse, 1862.) c. munkájában a *türk* nevet a „*Turrier, Taurier, Tyriten, Toreten, Turanier, Taurisker, Turken, Turmēnen, Taurmēnen, Turkmānen, Turkomānen, Truchmenen*“ nevekké veti össze (43. l.; a 41. l. jegyzetében a *thrák* népnév is ebben az összefüggésben szerepel).

Még szélesebb alapon magyarázza e nevet HEINRICH WINKLER (Orientalisches Archiv I, 179—80), kinek véleménye szerint a *magyar, vogul, mongol, ugor, ujgur, hungar, dzungar, tunguz, bolgár*, — továbbá a *jurák, türk* népnevek egy és ugyanazon név változatai.

S. W. KOELLE a *tartar* .[így!] nevet egy *tar-* 'ziehen' gyökekből magyarázza s a *türk*-öt egy *tur-, tür-* vagy *tir-* gyökekből, ugyanazon vagy hasonló jelentéssel. A két név hasonlóságát a két nép életmódjának hasonlóságával magyarázza. (Journal of the Royal Asiatic Society N. S. XIV, 125 skk.; idézi FRANKE, Beiträge 10. l. 2. j.)

FIÓK KÁROLY szerint a név eredeti alakja *turku* (vö. kínai *tu-kiu*), s ez a szó azoknak a szkitháknak a nyelvén, kik a Káspi-tó mellett laktak, 'tónál lakó ember'-t jelent;

szerinte a név eredetileg nem a törökökre vonatkozott (Századok 1895:899).

Ilyenféle magyarázat még bizonyára sok van.

Tudományosabb alapon álló magyarázatot adott VÁMBÉRY (Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes 51. l.), melyet újabban MUNKÁCSI BERNÁT és KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAD is védelmezett, illetőleg elfogadott (KCsA. I, 59 skk.; Türkije tarihi I; 25. l. j.). E magyarázat szerint a *türk* szó a török (ujgur stb.) *törä-*, *törü-* 'születni', oszmánli *türä-* 'kihajtani, megjelenni' igéből származó, *-k* képzős nomen verbale, melynek eredeti jelentése 'teremtény, ember'. MUNKÁCSI ezt az etimológiát alaposan megtagadta. Mindazáltal nem fogadhatjuk el, és pedig a következő okokból: 1. A *türk* név, mely először a VI. században fordul elő, nem ősi neve a törökségnek, aligha jelent tehát 'embert, teremtményt'.¹ 2. A *türk* szó 'ember, teremtmény' jelentésben ismeretlen. Ez a jelentés hipotétikus. 3. A *türk* névben *ü* magánhangzó van. A *törä-*, *türä-* igének csak az oszmánliban van *ü* vokálisa, s az ige tőszótagjának eredeti magánhangzója minden valószínűség szerint *ö* és nem *ü*. Ezért VÁMBÉRY magyarázata hangtani okokból valószínűtlen. 4. A *türk* népnév egy másik módon minden feltevés nélkül világosan megfejthető.

*

Az Uigurica II. c. kiadványában (1910.) F. W. K. MÜLLER bebizonyította, hogy az uigurban van egy *türk* szó, melynek 'erő' a jelentése. Ez a szó a *türk* népnévvel hangtanilag teljesen egyezik.² Csupán az hiányzik, hogy a két szó azonosságát jelentés tanilag igazoljuk.

A régi török törzsneveknél több példánk van arra, hogy a vezető törzs vagy a vezető törzsek megtisztelő nevet kapnak.

Igy a besenyőknél az első törzs neve Ὠρίμ, -ερίμ, azaz *ärdim* 'erény, érdem' (MNY. XVIII, 2).

Ugyancsak a besenyőkre vonatkozólag azt mondja Konstantinos Porphyrogenetos (De adm. imp. 37. cap.), hogy *kangar*-nak is nevezik őket, de nem mindet, hanem csak a három első törzset, mint amelyek legvitézebbek és legelőkelőbbek, „mert ezt jelenti a *kangar* név”. E szerint a besenyők első három törzse olyan nevet visel, melynek 'vitéz, előkelő' jelentése.

Az oguzok első törzsének *kajy* a neve, s e név jelentése a keleti források szerint: 'erős' (HOUTSMA: Wiener Zeitschr. f. d.

¹ A kínai források *ti*, *dik*, *tik* népneve, melyet EDKINS (Journ. China Br. R. A. S. XXII, 228; idézi FRANKE, Beiträge 13. l. 1. j.) és (kételkedve) DE GROOT (Die Hunnen der vorchr. Zeit 5. l.) a *türk*-kel egyeztet, nem tartozik ide.

² A népnév eredeti alakja kétségtelenül *türk*. A *törk* alak, melyet HESS (idézett cikkében) a kínai feljegyzés és a kazáni *törk* (helyesen: *türk*, *török* alapján feltesz, nem fogadható el. A kínai feljegyzés hangtanilag értéktelen, a kazáni *ö* egy régebbi *ü* szabályos képviselője.

Kunde des Morgenl. II, 222; azonban HOUTSMA tévesen hivatkozik ZENKER adatára.)

A törzsneveknek ebbe a csoportjába, melyben tehát 'erény, érdem; vitéz, előkelő; erős' jelentésű nevek szerepelnek, tartozik a *türk* népnév 'erő' jelentéssel. Eredetileg egy vezető törzs (vagy törzs-szövetség) neve ez, mely később népnévvé lett, s ma az egész törökség megjelölésére szolgál.

Nem felesleges megjegyezni, hogy az 'erő' jelentésű *küč* szó gyakran előfordul régi török személynevekben. A türk feliratokban van *Küč Böri*, *Küč Kül*, *Küč Ury*, *Küč Kyjayan* (RADLOFF, Alttürk. Inschr. N. F. 171.) NÉMETH GYULA.

Taksony.

Hogy tisztázhatjuk-e a *Taksony* név eredetét, elsősorban attól függ, van-e valami kritériumunk a névre vonatkozó X. századbeli (950 körüli) görög adatok helyes olvasására. Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio“ c. műve 40. fejezetében felsorolja Árpád leszármazottait: „Ζαλτὰς ἐποίνσεν υἱὸν Τὰξιῦ“, majd kiemeli a még élőket: „Φαλῆς καὶ Τασῆς καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτῶν ὁ Τάξις“ (MHK. 128). Mivel az itt szereplő α hangértékét — legalább egyelőre — nem tudjuk föltétlen biztossággal megállapítani, az alábbiakban csupán megkísérelni óhajtom a feleletet a szóbanforgó név eredetének kérdésére.

A nyugati krónikáirók közül Liudprandnál találkozunk legelőször ezzel a névvel, ki az Antapodosis V. könyve végén (33. c.) ezt írja a 947. évvel kapcsolatban: „Per id tempus *Taxis* Hungarorum rex, magno cum exercitu in Italiam venit. Cui Berengarius... 10 modios nummorum dedit“ (MonGerm. V, 336). A névnek ugyanezen alakja fordul elő még a következő nyugati forrásokban, amelyek azonban a név írása és a hozzáfűzött értesítés tekintetében is Liudprandra mennek vissza: Sigeberti Chronica (MG. VIII, 349) és Annalista Saxo (MG. VIII, 607). Ezek szerint „*Taxis* rex Ungarorum in Italiam [AS: Ungariorum Italiam] veniens, decem modios nummorum a Berengario pro reditu accepit“. Ugyanígy szerepel „*Taxis* rex Hunnorum“ a későbbi Annales Parchenses-ben is (MG. XVI, 599).

A magyar forrásokban csak a teljesebbik alak fordul elő. A krónikák közül legelőször (1150 körül; vö. JAKUBOVICH: Klebelsberg-Emlékk. 213) Anonymusnál: „*Tocsun*, pulchris oculis et magnis, capilli nigri et molles, comam habebat ut leo“ (55. fejt. MHK. 459); „bella usque ad tempora *Tucsun* ducis gesserunt“ (56. fejt. MHK. 461). *Tocsun* még kétszer, *Thocsun* pedig háromszor fordul elő (57. fejt. MHK. 462—3). Kézaiánál *Tocsun* (FontDom. ed. FLORIANUS II, 77), a Képes Króniká-

ban *Toxun* (FLOR. II, 122, 134); ugyanígy a Dubnici Krónikában (FLOR. III, 26). A *Chronicon Monacense*-ben a „*Nomina regum Hungarie*“ felsorolásában: *Toxim* (uo. III, 214), majd *Toxun* (uo. III, 219—220). *Chron. Zagrabienense*: *Thoxon*; *Chron. Varadiense*: *Toxin* (uo. III, 251); *Chron. Posoniense*: *Toxun*, *Toxon* (uo. IV, 23, 25, 29). Még a XV. század végén is Thuróczinál és a Budai Krónikában *Toxun* fordul elő.

Mint az Árpádkori személynevek nagy része, ez a név szintén szerepel helynévként is. Három helyen fordul elő *Taksony* Magyarországon: 1. villa, Pozsony megyében; 2. possessio, terra; terra ducalis, majd a nyúlakszigeti apácák birtoka Pest megyében; 3. possessio Heves megyében. A rájuk vonatkozó okleveles adatok a következők:

1. 1138: *Tocsun* (KNAUZ, *MonStrig.* I, 99); 1213: *Thogsun*, *Togsun* (WENZEL VI, 364); 1214: *Tohcsun*, *Tochsun* (uo. I, 135); 1260: *Togsun* (uo. XI, 474); 1269: *Taxond*, *Toxand* (uo. VIII, 234); 1274: *Taxond*, *Taxon* (uo. IX, 83); 1297: *Taxond* (uo. X, 263); 1307, 1309: *Toxun* (KNAUZ II, 570, 591); 1310: *Toxun*, *Toxum* (uo. II, 617).

2. 1270: *Toxun* (FEJÉR VII/2, 10); *Toxun* (uo. V/1, 49—50); *Toxum* (uo. VII/2, 216. Cínárnál tévesen *Toxus*); 1271 körül: *Toxun* (WENZEL VIII, 418); 1275: *Toxun* (uo. XII, 141); 1276: *Tooxun* (uo. IX, 152); 1277: *Toxun* (uo. IX, 173); *Taxon* (uo. IV, 81); 1281: *Toxun* (uo. IX, 310); IV. László kora: *Taxun* (uo. IX, 579); 1289 körül: *Taxon* (uo. IV, 340); 1290 körül: *Toxun* (uo. IX, 524); III. Endre kora: *Taxun* (uo. X, 418); 1297: *Toxun* (FEJÉR VI/2, 122); *Toxum* (WENZEL X, 280); é. n. *Taxson* (uo. IX, 583); 1319: *Taxun* (AnjouOkm. I, 507); 1323: *Toksun* (uo. II, 79); I. Károly, é. n.; *Taxyn* (uo. IV, 181); 1342: *Togson* (uo. IV, 244); 1400: *Taxon* (FEJÉR X/2, 819). Ezt a falut még a XV. század végén is — híven a krónikák konzervativizmushoz — *Toxun*-nak nevezi a Budai Krónika. A „*De Coronatione, Vita et Morte Regis Andree*“ c. fejezetben ezt találjuk: „Leventa ... circa villam *Toxun*, ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur *Toxun* avus eius“. A helyi hagyomány a pozsonymegyei *Taksony*-ról is azt tartja, hogy nevét mint *Taksony* fejedelem temetkezési helye kapta (Pozsony vm. monogr. 119).

3. 1319: *Taxwn* (AnjouOkm. I, 538); 1325: *Taxon* (uo. II, 232); 1335: *Taxum* (uo. III, 206); 1339: *Toxum*, *Toxun*, *Toxunzyghethe* (uo. III, 543—4); 1371: *Taxon* (CSÁNKI I, 72). Ez a helynév hangátvétellel **Taşkon*-ná, majd az -n palatalizációjával a mai *Taskony*-ná fejlődött. (Vö. G. Z.: MNy. XXII, 74 és Török helynévmagyarázatok. NyK. XLVI, 3. füz.)

*

A *Taksony* név megfejtésével eddig FIÓK KÁROLY (Géza fejedelem neve és az Árpád-család névlajstroma. Századok 1907. Teljesen elfogadhatatlan.), továbbá VÁMBÉRY és NAGY GÉZA próbálkoztak meg. VÁMBÉRY a török *takiş*, *tekiş* 'harc, ütközet' jelentésű szót véli benne fölismerhetni, azzal a megjegyzéssel, hogy „a magyar *takson* kicsinyítő név“ és „alkalmasint egy régebbi *Takis-konra* vezetendő vissza“ (MagyEred. 156—7).

NAGY GÉZA magyarázata abban tér el VÁMBÉRYÉTÓL, hogy — bár szerinte is a *Takson* alak kicsinyítés — „nem a törökös *Takis-kon* összevonása, hanem népies magyar“ (Árpádkori személynéveink. Turul IX, 128). GR. KUUN GÉZA is elfogadja a *tekiš*-ből való származtatást (Relationum II, 6). Hogy ez a magyarázat magyar hangtörténeti és turkológiai szempontból elfogadhatatlan, fölösleges hosszasan bizonyítani. A csag. *tegiš* تيكيش 'action d'arriver, de se rencontrer, de combattre' PAV. DE COURT. már hangalakja miatt sem jöhet számba. Ami a *takiš*-t illeti, megközelítő, 'die Rauheit, das Anstossen, der Widerspruch' jelentésű *takyš* szó van a teleut és kumandin dialektusban, de ez teljesen izoláltan fejlődött az általánosan elterjedt *tak*- 'anbinden, zusammenknuten, hineinstecken' jelentésű igéből, és személynévi alkalmazását sem tudjuk kimutatni.

A már az orkhoni feliratokban is szereplő *toky*- 'battere, abattere' (THOMSEN, Inscr. 112, 161) és ujg. *tok*- 'battere, frapper' (Le conte bouddhique des deux frères. JournAs. 1914 : 55) igének is van 'der Kampf' RADL., 'a mode of butting or collision, a mutual butt, shock or collision' REDH. jelentésű származéka, a csag. *tokuš*, oszm. *dokuš*. Itt azonban már eltérünk VÁMBÉRY és NAGY GÉZA föltevésétől, akik *Takš* vagy *Takši* alakból indulnak ki. Ha az első szótagbeli magánhangzó *o*, és ha török személynévvel állunk szemben, akkor a nehezen elképzelhető és török személynévvel sem igazolható *tokuš*+*n* kicsinyítő képzős származtatás helyett más, sokkal valószínűbb magyarázat kínálkozik. A megfejtés sine qua non-ja azonban annak a megállapítása, hogy az első szótagbeli magánhangzó vajjon *a* vagy *o*?

A német krónikairók idézett *Taxis* alakjai Liudprandra mennek vissza. Liudprand X. századi adata igen jelentőset teljesen tanuskodnék eredeti *a* mellett, ha meg nem kellene gondolnunk a következőket. 960 körül írta az Antapodosist, az V. könyv végét biztosan 962 után (Középkori Krónikások VI—VII.: GOMBOS F. ALBIN, Liudprand 23). Jóval azelőtt, első görögországi útja alkalmával hosszasan időzött Konstantinos Porphyrogennetos udvarában, aki rá mély hatással volt. Innen magyarázható az, hogy a nyugati írók közül Liudprand az egyetlen, aki ismeri (II, 4. c.) a magyarok „turk“ nevét is (MARCZALI: MHK. 297). A *Taxis* nevet szintén görög hatás alatt szerepelteti és írja ebben az alakban.

A *Taksony* nevet a magyar nyelvből nem tudjuk megfejtteni. Tudjuk azt, hogy az Árpád-család személynévei a X. század végéig, ha nem magyar eredetűek, akkor törökök. Induljunk ki itt is abból a föltevésből, hogy a *Taksony* név török eredetű.

Ami Konstantinos Τάξις adatát illeti, a ξ=kš jelölésre vö. a 37. fejezetben a harmadik besenyő törzs nevét: Χαβουξινγυλά = *Kabukšyn-jula* (NÉMETH, Zur Kenntnis der Petschenegen. KCSA. I, 221 és rövidebben MNy. XVIII, 2—7). Hogy *o* (omikron)

jelezhet török szavak bizánci átírásában *a* hangot, közismert dolog. Pl. Χαροβή = *Kara-baj*, Γιαζιχοπὸν = *Iazy-kaban* (NÉMETH i. h.).

Hogy a néha o-hangot jelez, arra nézve vö. a következő példákat:

1. A Τζοπὸν besenyő törzs fejedelmének neve Konstantinos-nál (37. fej.) tárgyesetben: Βατάν. Azonos a kirk. BUKIN, csag. kturk. BUDAG. 'verbljuženok', ein Kameeljunges im ersten Jahre' jelentésű *bota* szóval (vö. NÉMETH i. h. 225), amelynek személynévi használatát látjuk pl. ezekben a kirgiz nevekben: *Bota-kan* (Proben III, 69) és *Bota-kyz* (Proben III, 94). A szintén 'teve' jelentésű s elterjedt kips. HOUTSMA *boɣra* 'zweihöckeriger Kameelhengst' | 'csag. *buɣra* 'Kameelhengst' | kirk. *būra* ua. | jak. ПЕКАРСКИЈ *būra* 'samec' verbljužij [Kameelmännchen]' élénk személynévi használatát meg épen sok régi történelmi név bizonyítja. Pl. *Boɣra-Kara-Khakan*, *Boɣra-tegin*, *Boɣračuk*, *Boɣra-khan-Muhammad* (BARTHOLD, Turkestanъ vъ ep. mong. našestviya 276 és HOUTSMA, Ein türk.-arab. Glossar 28), továbbá a jak. *Būra-doxsun* 'Name eines mythologischen Wesens' (BÖHTLINGK, Jak. gr. Wb. 143). A karakirg. Asyk törzs egyik nemzetsége *Bura* (RADLOFF, Aus Sibirien I, 233), a kirgiz Orta-žūs nemzetségei között pedig *Ak-Bura* fordul elő (i. m. I, 236), amelyről egy hegy van elnevezve a Kara-Bugaznál (Peterm. Mitt. 1873, Taf. 15.). Idetartozik s valószínűleg kún eredetű a szolnokmegyei *Bura* helynév is. *Buɣra* > *Bura*, *Bura-teluk* 1345. (AnjouOkm. IV, 551); CSÁNKI (I, 59) még 1370- és 1371-ből idéz adatokat. Ma *Tiszabura*. — A tevét jelentő mindkét szó ily széleskörű személynévi alkalmazásából nyilvánvaló, hogy Βατά = *Bota*.

2. A 7. besenyő törzs neve (uo.) Ταλμάτ, Ταλματ. NÉMETH GYULA föltétlenül biztos megállapítása szerint (KCSA. I, 223) ez a név *Tolmač*-nak olvasandó.

3. Zonarasnál (Epitomae hist. lib. XVII, 25 ed. Bonnae III, 634—40) a szeldzsük² dinasztia uralmát megalapozó *Toɣrul-beg* neve így fordul elő: Ταγρολίπιξ. GOMBOCZ más forrásból Ταγρολίπερ alakot idéz (Árpádkori tör. személyn. 16).

4. Az első keresztesháború idejéből, különösen Antiochia ostromával kapcsolatosan gyakran említik (MICHAUD, Hist. des croisades I, 175—176; RÖHRICHT, Gesch. d. ersten Kreuzzuges 114 passim 153) nyugati források alapján *Kerboga* moszuli atabéget, aki valójában *Kurboga* volt (*kur* 'gross' és *boga* 'junger und kräftiger Stier' HOUTSMA; vö. *Kara-boga*, *Timur-*

¹ Ahol szótári adataimnál forrást nem említek, RADLOFF Vergl. Wörterbuch-jából idézek.

² „Seldjūk [Szeldzsük] (so die richtige Aussprache bei Maḥmūd Kāshgharī, Dīwān Lughāt-i-Turk, I. 397; die arabische Schreibung Saldjūk entspricht nicht der türkischen Aussprache)“ BARTHOLD, Khwārizm. 1926. Ėnzykl. d. Islām 975.

boga uo.). Anna Comnena is említi Alexiasában. Nála (τὸν, ὁ) Κορυπαγῶν (ed. REIFFERSCHIED II, 113, 114, 120, 122).

5. Pachymeres Nogaj (Νογᾶς) khánnak a XIII. sz. utolsó éveiben Kipcsakban szereplő és Trnovóban megölt fiát, akit a keleti (Abu'lfidā, Rašideddīn) forrásokból HAMMER (G. d. Gold. Horde 273) és HOWORTH (Hist. of the Mongols II, 1019) *Čoke*, illetőleg *Čoki*-nak olvasnak, így említi: Τζακᾶς nom.: Τζακᾶν gen. acc. (De Andronico Palaeologo, lib. III. c. 26. ed. Bonnae II, 264—65).

6. Ζαλτάν acc., Ζαλτάς nom. Árpád fiának neve Konstantinosnál (MHK. 128). Anonymusnál *Zulta*, a későbbi krónikákban *Zoltan*, *Zolthan*. MELICH JÁNOS szerint (A honfoglaláskori Magyarország 43) „szinte kétségtelen, hogy azoknak van igazuk, akik a *Zoltan* és *Zulta* alakokat összetartozóknak tartják. A két alak közül *Zoltan* lesz az eredeti s ennek magyar nyelvi rövidült alakja lesz a *Zulta*“... „a teljesebb alak csakis a török révén közvetített arab *sultān* 'uralkodó' köznév mása lehet. Ezt támogatja az is, hogy a mosony-fertővidéki besenyők 1074 körül élt vezérének, *Zultan*-nak nevét a DubnKrón. *Zolta* alakban írja“. Vö. még Szent István erdélyi proavusát *Zoltan*-t (uo.).

Mindezeket figyelembevée olvashatjuk Konstantinos Ταξιῦν, Τάξις adatait is o-val. Az itt veláris *i*-t (*y*) jelez (Χαβουξιν= *kabukšyn*). Ami a **Tokšy* viszonyát illeti a **Tokšyn*-hoz, akár azt tesszük föl, hogy a **Tokšy* kicsinyítése a teljesebb alaknak, akár azt, hogy Konstantinos az accusativus-jellegű Ταξιῦν-ből (ami az első említésnél tényleg accusativus) elvont egy görögös Τάξις-t mint nominativust, — a teljesebb alak **Tokšyn* volt, amelyből később egészen szabályosan fejlődött a krónikák és oklevelek *Tokšun* alakja. Az elvonásnál befolyásolhatta a görög nyelvben meglévő (és épen az apja, Bölcs Leo Taktikájában olyan fontos szerepet betöltő) 'csatarend, harcalkazat, sereg, seregrész' jelentésű (MHK. 11) szó, amelynek nominativusa τάξις és accusativusa τάξιν. (Pl. τὴν δευτέραν τάξιν MHK. 17₂₀; τὴν τῶν ἐναντίων τάξιν uo. 19₆.)

*

A *Tokšun* < *Tokšyn* személynév a *tok* melléknév származéka, amely a törökségnek csaknem egész területén el van terjedve. Ez is fejlődött szó, nomen verbale. Legalább is ezt kell hinnünk, ha a következő igéket összevetjük: 1. ujj. (F. W. K. MÜLLER, Uigürica I, 59) és tar. *toš-* 'völl sein'; 2. oszm. kún *dol-* 'gefüllt werden, völl sein' | ujj. csag. kturk. tar. alt. tel. leb. sor. szag. koj. kirg. kkirg. kaz. *tol-* 'völl sein, gefüllt sein; sich füllen'; 3. orkh. ujj. *tođ-* 'satt werden' | jak. BÖHTLINGK urj. KATANOV *tot-* ua. | szag. koj. kacs. küär. sor *tos-* ua. | alt. tel. leb. csag. tar. kirg. kkirg. *toj-* ua. | oszm. krm. *doj-* ua. Nyilvánvaló, hogy mindezen igék egy **to-* ige -š- reciprok,

-l- passzív, illetőleg reflexív és -t- kauzatív képzős származékai. Ennek a *to- igének ugyanolyan nomen verbaleja *tok*, mint pl. a *tol*-igének a kirk. *toluk* 'voll, fett', csag. *tolur* 'erfüllt' és a *tod*-ból származott karagasz *todok* 'satt' CASTRÉN | urj. *todur* 'sytyj, nasyščennyj' KATANOV | csuv. *tydō* 'jóllakott' PAAS. Magánhangzóval végződő igeövekre nézve vö. orkh. *gra*- 'sich entfernen' > *yrak* 'weit'; orkh. *bādū*- 'sich erhöhen' > *bādūk* 'hoch' (RADLOFF, Alttürk. Inschr. Neue F. 56); kaz. *kačkalak*, 'szaladgálós' < *kačkala*- 'szaladgálni'; kaz. *ajyk* 'józan' < *aj*- (BÁLINT G., Kazáni tatár nyelvtan 34).

A *Tokšyn* szn. közvetlen tövéül szolgáló *tok* névszóra vonatkozó szótári adatok a következők: orkh. ujj. csag. tel. leb. kirk. kkirg. kar. krm. RADLOFF طوق kojb. CASTRÉN kturk. SHAW توق *tok*¹ 'satt, gesättigt' | karacsáj *t'ok* 'ganz satt' PRÖHLE | baskir *tuk* 'sytyj, nasyščennyj, dovol'nyj, nenuzdajušijsja' KATAR. | kaz. *tuk* 'jóllakott, elégedett' BAL. A többi dialektusokban is 'satt, gesättigt' az alapjelentés, de azonkívül még más jelentések is fejlődtek ki, így alt. sor. *tok* 'dostatokъ' (vagyon), 'pitatel'nyj' (tápláló) VERB. | oszm. طوق *tok* '1. filled, full, satiated 2. stout, well filled (cloth etc.)' REDH.—SĀMY BEJ (Kāmus-i türkī) az alapjelentésen kívül még a következőképen értelmezi: طولفون [1. filled, stuffed, full 2. Heavy with matter or material 3. Overloaded, too full' REDH.], صيق [1. 'densely placed, close together' REDH.], قالين [1. 'thick, stout' REDH.]. AHMED VEFIKnél még: ستر [1. 'thick, stout' REDH.] Vagyis összefoglalva: 'tele, jóllakott, tömött, vastag, erős'. Olyanféle jelentéscsoporttal állunk itt szemben, mint amilyent mutat pl. az orosz *polnyj* 'voll, ganz, wohlbeleibt, stark'. Féligmeddig rokon vele a csuv. *māndōr* szó is, amelynek jelentései: 'erős, testes, vastag, kövér, zsírnyj [= zsiros]' PAAS.

A 'kövér, vastag' jelentésű szavak személynévi használata meglehetősen gyakori. Így 1. krm. kún. oszm. *jaŕly* 'fett, Fett habend': *Jaŕly-bi* Toktamyš khán egyik vezére (HOWORTH II, 246). 2. ujj. alt. *sāmis* | osm. kirk. *sāmiz* 'fett': ujj. *It-semis* (F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlinschr. 11); *Semiz-baganaly* a kirgiz Najman törzs nemzetsége (LEVŠIN, Opis. kirgiz-kazačich III, 6—10) [Anonymus: *Zemera*?]. 3. Esetleg az osm. *šišman*, *šyšman* 'dick, fett, feist, beleibt' (< krm. sor. kún. osm. kturk. csag. kaz. bar. *šiš*- 'anschwellen', amelynek nagyon sok származéka van, pl. osm. *šiškin* 'geschwollen, aufgeblasen, stolz', osm. *šiško* 'dickbäuchig', csag. *šišal* 'ein grosses Schaf', csag. *šišur* 'die Geschwulst', kún. *šišik* ua., oszm. *šišik* 'ein zwei-jähriges Schaf, das fett zu werden beginnt') szóhoz van valami köze két bolgár cár s két főnemes (X. sz. végétől XIV. sz. közepéig; JIREČEK, Gesch. d. Bulg.; WENZEL VI, 29) *Šišman*

¹ MELIORANSKIJ, Arab Philolog. توغ *toy* 'sytyj' (Izd. Fak. Vostočn. Jaz. III.) Hogy itt miért van *k* helyett *γ*, azt RADLOFF magyarázza (Alttürk. Inschr. Neue F. 57_{2—4}).

nevének, besenyő vagy még korábbi közvetítés révén. VONDRÁK, Vergl. Slav. Gr. I, 430 ismer ugyan egy *-mano-* képzőt a szláv nyelvekben, amely néha személyneveket is képez, azonban ez nagyon ritka képző, s nem ismerünk olyan bolgár vagy más szláv szót, amely tövéül szolgálhatott volna a *Šišman* névnek. Egy WENZELTől közölt másik oklevélben (VIII, 450), a trnovo-i patriarchatus alapító oklevelében, többek között a következő, nem fejedelmi személyek szerepelnek: *Šišman*, *Semir*, *Karači*. WEIGAND szerint (Die bulg. Rufnamen. Jber. d. Inst. f. Rum. Spr. XXVI—XXIX, 168) is ez a név a törökből való régi átvétel. Az oláhoknál szintén szerepel. 1470-ből egy moldvai oklevélben találjuk *Susman comis*-t (BOGDAN, Doc. Stef. cel Mare I, 155), Erdélyben pedig a hacaki kerületben jelentkezik több *Susmán* 1490—1519 köz. (CSÁNKI V, 74, 157). 4. csag. *kutur* 'fett, dick' ZENKER: *Kotur* Hulagu unokája (HAMMER, G. d. Ilch. I, 86). Magyar oklevelekben is találjuk, pl. 1342: *Kuthur*, magyar, oláh és kún tanuk között (AnjouOkm. IV, 230); 1396: Nicolaus dictus *Kutur* (ZichyOkm. V, 17).

Rokon személyneveket másutt is találunk. Pl. JUSTI sorol föl Iranisches Namenbuch-jában néhány ókori nevet, amelyek szerinte az avestai *waṣša* 'Wachstum' szónak összetételes származékai: *Frašṵwaṣša* 'gedeihliches Wachstum habend'; 'Ωξος 'gutes Wachstum habend'; Πιτιάζης 'Wachstum an Fett, Wohlleben habend'.

A 'vastag, szilárd, erős' jelentésű szavaknak még sokkal nagyobb szerepük van a tulajdonnévadásban. Hogy csak néhány példát említsek, vö. 1. osm. *berk* 'hard, firm, strong, solid' REDH. | csuv. *parga* 'erős, vastag' PAAS.: Παρπαρούχ (Anna Comn.) = *Berk-Jaruk*; hún Βερίχος Priscosnál; csuv. *Parka* (MAGNICKIJ, Čuv. jazyčeskija imena 65). 2. kips. stb. *tuš* 'gross, stark' HOUTSMA: *Tuš-timur* 'erős-vas' 3. kturk. tar. *čin* 'hart, fest, gestopft, voll' (< mong. *čin*): 1408-ban *Čiñtemür* Xočo, a gazdag keletturkesztáni város idikutja (RAMSTEDT, Mong. Briefe. SBAW. 1909:843).

Ugyanebben az összetételben (szilárd, erős + vas) a *tok* nagyon gyakran fordul elő: *Toktemür* Nešri és 'Ali szerint Ertoyrul 11-ik őse (WITTEK, D. Stammbaum d. Osmanen. Der Islam XIV, 94). *Toktimur* (Rašideddin ed. QUATREMÈRE 104); *Tok Timur* a Fehér Horda hercege (HOWORTH II, 220); "cesarъ Totarskyj Toktoměrъ"-t 1295-ből említi a LAURENTIUS-féle Pověsti; *Tok-Bulat* [(sart *pulat* | sor. szag. koj.b. kacs. *molat* 'der Stahl' | *Pulad* khán 1410 körül (HOWORTH II, 65) | *Beg Pulad* (o: pulat) Toktamyš khán vezére (uo. II, 246) | *Bulat* kirgiz szultán a XVIII. században (LEVŠIN i. m. III, 6—10 stb.)] az Ulu-žüs alosztálya (LEVŠIN III, 6—10). *Tok-Bulat* személynévi eredetű kurgánnév Turkesztánban (Karta Južn. Az. Rossii, XI. Ész. szél. 47° Kel. h. 67°). MAGNICKIJ jegyzékében (i. m.) a következő idetartozó tatár, illetőleg a

csuvasban tatár eredetű jövevényyszemélyneveket találjuk, főként a XVIII. század végéről: *Toxbulat*, *Tuxpulat*, *Toxpalka* (*palka* 'bot' < or.), *Toxtaş*, *Tokmurza*, *Tokčabar* (*čubar* = eisengraues Pferd), *Toxčura*, *Toxpaj*, *Toxtaj* (*taj* = zweijähriges Füllen). Idetartozik egy 1738-iki orosz oklevélből is egy tatár név: *Toktašev* (Lětop. zanjat. archeogr. kommissii III, 139). *Toktaj* a XIII. század végén az aranyhorda ura; *Tok-kul* (*kul* 'Sclave' HOUTSMA) Abulgāzinál (kazáni kiadás 99); *Toktegin* damaszkuszi atabeg (Zap. Vost. Otd. IRAO. V, 127); *Tok-žan* 'erős-lélek' kirgiz személynév (ALEKTOROV, Ukazatelj... Kirgizov 93). Látjuk már az ótörök feliratokban is: *Tok-Bögüt* (RADLOFF, Alttürk. Inschr. I, 370). Személynévből helynévvé is vált, pl. *Tokbai* Keletturkesztánban (Southern Tibet VIII, 363); ozero *Toktas* Troicktól délkeletre. Magában is előfordul: (HOUTSMA i. h. szerint mint személynév is) Keletturkesztánban (South. Tibet IX, 119); a Kaspi-tótól délre egy falu neve (MELGUNOV, Zaměčanja etc., Karta); végül a Samara mellékfolyója Orsktól északra szintén *Tok*. A Volga-delta vidékén élő kundur népecskéhez tartozik a *Tok* nevű törzs-töredék.

*

A *Tokšyn* személynév a *tok* névszónak -čyn, illetőleg -šyn képzős származéka. Ez a képző (l. bőven és alaposan PALLÓ M., Kökörcsin. NyK. XLVI, 154—8) tulajdonnevekben is szerepet játszik. Pl. 1. *al* 'rot': *Alčyn* a Kiši-žüs legnagyobb törzse (LEVŠIN i. m. III, 6—10; a *č-t* illetőleg vö.: „auch in der kirgisischen Sprache selbst gibt es Abweichungen in der Aussprache: die einen z. B. sagen *tas* 'der Stein', die andern *taš*, die einen *satuši* 'Verkäufer', die andern *satučī*“ TERENTJEV, Kirg. Gr. MSOS XX, Westas. Stud. 192; *Alšyn-žappas* (DIVAEV, Biket-batyr 29). 2. kirg. *Alčymbaj* kurgán neve az Aral-tótól északkeletre (Karta Južn. Az. Rossii XI). 3. *ak* 'fehér': kirg? *Bajmenče Akčyn* (ALEKTOROV 494). 4. *kara* 'fekete': *Karačun* helynév Turkesztánban (BARTHOLD, Turkestanъ въ epochu mong. naš. 136); *Karačyn* régi törzsnév (HAMMER, G. d. Gold. Horde, Tafel); *Karačyn* és *Karačym* személynevek MAGNICKIJ jegyzékében. 5. *kök* 'kék': *Kökšin-Orkhon* folyónév (PELLIOT, A propos des Comans. JournAs. 1920:170); *Kögöršyn kan* egy kirgiz legendában (DIVAEV-ANDERSON, Izvj. Obšč. Arch. Ist. Etn. Kazan XXIV, 434—436). 6. bar. kirg. kturk. *kaū* | osm. *kav* 'der Feuerschwamm, Zunder', (*kav gibi* 'ein leichtsinniger, unbeständiger Mensch'): „كاوچين *Gaučīn*, a törökök egyik törzsének neve“. (vö. *kaūčyn*; vö. *kaja*, *kaz*, *kyrau*; THÚRY, A Behdset-ül-lugat cz. csagatáj szótár). 7. *baj* 'gazdag': mong. *Bajšyn-χoton* város Nyugat-Mongoliában. Petlin kozák 1620-iki útjának leírásában szerepel (Zap. Vost. Otd. IRAO VI, 306. Nem tévesztendő össze a *Bajšyn*, *Bajsun* nevekkal; ezekről más helyen). 8. *batyr* 'bátor, hős': egy *Batyršyn* nevű kirgiz a

Turkestarskijja Vedomosti cikkírója (Zap. Vost. Otd. IRAO IX, 258). 9. *kabuk* 'Schale, Rinde': *Kabukšyn-jula* (l. fentebb).

A *tokšyn* közszo őstör. **tokčyn*-ra megy vissza. Kevés szótári adatunk van rá. Ezek: (őstör. $\check{e} \sim$ sor $\check{s} \sim$ alt. \check{e}) sor *tokšyn*, *tokšun* 'dikij, neobuzdannij (o koně)' VERB. Ugyanezzel a jelentéssel ('wild, grausam, unbändig') a sor dialektuson kívül RADLOFF az altájiból is idézi. De a sor -š- nek az altájiban -č- felelne meg; így alighanem téved RADLOFF, kinek forrása VERBICKIJ altájinak nevezett szótára. | (Őstör. * $\check{e} \sim$ jak. s, őstör. *-k- \sim jak. -x-; a vokalizmus ua.) jak. *doxsun* 'hitzig, feurig (von Menschen und Thieren)' BÖHTLINGK, Jak. Spr. Wb. 115. PEKARSKIJ (Slovar jakutskago jazyka 739) következő jelentéseit adja: „1. naglyj, derzkij, bujnyj (čelověkъ, konъ), pylkij, gorjačij (o ljudach i životnyh); bujanъ, zjabijaka; žgučij (o morozě) 2. bujstvo, derzostъ“, azaz összefoglalva: '1. élénk, tüzes, heves, vad, féktelen, erőszakos; krakéler; harapós (hideg), 2. vakmerőség, erőszakosság'. A jakut szó a szókezdő d- miatt talán összetartozik a mongol szóval: *dokšin* 'sauvage, grossier, cruel, formidable, redoutable, terrible, sévère, austère: 257-me année du cycle de soixante' KOW., 'wild, ungezügelt, unbändig' SCHMIDT. Ugyanezen jelentései vannak RUDNEVNÉL is a *doxšin*-nak. (Materiali po govor. Vost. Mong.) Eljutott az északi burjátba: *došxion* 'tüzes, dühös, veszett, bős' (BÁLINT: NyK. XIII, 243). A mongolban nagyon régi jövevényszó, amit alább személynévi adattal is bizonyítok. Igazolja ezt az is, hogy az évciklus egyik tagjának elnevezésére is szolgál. Ami az š-et illeti, az a mongol nyelv jövevényszavaiban gyakran fejlődött č-ből (RAMSTEDT, Zur mong.-türk. Lautgesch.).

A másodlagos komplikációs jelentésváltozásnak azt a fajtáját látjuk a *tok*—*tokšyn* esetében, amelyet GOMBOCZ így jellemez: „érzéki érzetek nevét lelkiállapotokra vesszük át, vagy a lelkiállapotot a velejáró testi változás nevével jelöljük. A fejlődés első szakaszában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.“ (A magyar tört. nyelvt. vázl. IV, 86.) Példának említi a *gōg* > *gōgös*, ἡδύς > ἡδονή stb. jelentésfejlődéseket. Idetartoznak még pl. a fr. *gros*, -se 'wohlhabend, reich, dick, stark, heftig, stürmisch, grob' SACHS-VILLATTE. Fordítottja az angol *stout* [lat. *stultus*, ném. *stolz*] 'stolz, hochmütig; kühn, tüchtig; stark, dick, fleischig' MURET-SANDERS.

Összegezve az egész jelentésláncolatot: *tok*—*tokšyn* | or. *polnyj*—fr. *gros* | tele—jóllakott—tömött—vastag—erős—élénk—tüzes—heves—vad—erőszakos.

A *Tokšyn* személynévi vagy abból fejlődött helynévi használatára adataim a következők:

1. Őstör. * $\check{e} \sim$ szag. s: *Er Toksyn*, szagáj hős neve (Proben IX, 295—97).

2. Jak. *Bura-doxsun* 'Name eines mythologischen Wesens'

(BÖHTLINGK, Jak. Gr. Wb. 143). *Aridimä Doxsun, Köyül Doxsun, Oroiko Doxsun, Oruluos Doxsun, Čoxoron Doxsun, Doxsun Dujan* PEKARSKIJnál fordulnak elő, aki szerint ezek mind legendás hősök nevei.

3. *Šingkur Dokšin* mongol fejedelem, Čingiz khán öse. Arab és perzsa források mint *Bai Šonkur*-t említik. Neve (*Dokšin*) Sanang-Setzen krónikájában fordul elő (Gesch. d. Ostmongolen ed. SCHMIDT 61, 375). Az összetételben szereplő *Šingkur* (vö. ujj. *Syngkur* szn. F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlin-schr. 36) is jövevény személynév. KOWALEWSKI szótára is csak Sanang-Setzen ezen egy adatára hivatkozik.

4. Östör. *č ~ baskir *ś*, östör. *o ~ bask. *u*: A belebeji kerületben (ufai korm.) van egy hegy, *Tuksyn-tau* (MUNKÁCSI, Baskir helynevek. Ethnogr. XIII, 168). Személynevek ezen a területen gyakran fordulnak elő, mint térszíni formák jelölői, pl. folyók: *Tozbejka, Akbij, Bakiarovka, Tjukberdinka* stb.; tavak: *Tuktar, Murzakaj, Minlibajkul, Sultan-baj* stb.; hegyek: *Muzaxarova, Adraximova, Sultanbajeva, Karakan, Isetbaj* stb. (uo. 159—169.)

5. *Tuksum Starij* falu a szimbirszi kormányzáság szengileji kerületében.

6. A LAUR-féle *Pověsti* (1872. kiad. 369) 262. lapján az 1184. évvel kapcsolatban szó van Vsevolod bolgár hadjárataról: „poide k Velikomu gorodu i sta u *Tuxčina* gorodka“. Hogy *Tuxčín* bolgár város volt-e, azt a nevében előforduló *č* kétségesse teszi. Hogy hol feküdt, azt szintén nem tudjuk. A „Pověstovanie o Rossii“ (Moskwa, 1838. II, 228) Civiljszk környékén sejti, BARTHOLD szerint azonban sem *Tuxčyn*, sem a bolgárnak emlegetett *Kermenčuk* (č!) városok hollétéi nem tudjuk megállapítani (Enzykl. d. Islām: Bulghār).

Hogy a karluk? *Toksyn* törzsnév (MARQUART, Über das Volkstum d. Komanen 42) és királynév, továbbá a Turfán melletti *Toksun* város neve — amely népies etimológiával újabban néha *Toktasun* ('er möge warten' LE COQ: South. Tib. VIII, 422 és CAREY térképén, Proceedings of Roy. Geogr. Soc. 1887: 790) — és amely már a Yüan-dinasztia korából való térképeken (1206—1368.) is szerepel (South. Tib. VIII, Pl. XIX), idetartozik-e, a karlukok nyelvére vonatkozó hangtörténeti ismereteink elégtelensége és egyéb okok miatt is nem merem határozottan állítani.

A magyar *Tokšyn* > *Tokšun* pontosabban melyik török dialektusból került át, azt egyelőre nem lehet megállapítani. Ami konszonantizmusában a legfontosabb, az östör. *č helyett álló *ś* sem mond semmit, mindaddig, amíg esetleg kisebb rétegekre elhatároló kritériumaink nincsenek honfoglaláselőtti török szavaink számára. A besenyő törzsnevek között egymás mellett szerepelnek *K ü ä r č i-čur* és *K a b u k šyn-jula* (KCsA. I, 221),

a Kutadru Biligben kökčün és kökšin fordulnak elő (KB. 69₁₅, 23, és 61₂₂, 16₃).

A Taksony név török eredetét azonban az előadottak, azt hisszük, így is kellő mértékben bizonyítják.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ.

Ígék oszmánli-török tulajdonnevekben.

A hódoltságkori törökség személynevei között előfordulnak a *Turmuş*, *Tur*, *Çalın*, *Divâne*, *Toz kôparan Mehmed* személynevek. Az oszmán-török eredetű magyarországi török helynevek között meg sűrűn emlegetik a defterfordítások a *Korokmáz*, *Korokmár*, *Korokcsár* (*Sorokcsár?*) alakban olvasott, illetőleg átírt párkánynevet (VELICS-KAMMERER, Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1886—1890.).

Ha a fenti személyneveket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a *Turmuş*, *Tur*, *Çalın*, *kôparan* szó egy-egy igének: a *turmak* 'állni', *çalmak* 'zörögni, lopni, harangozni (tüzet) csinálni stb.', *kôparmak* 'leszakítani' igének valamelyik alakja, még pedig a *Turmuş* 'megállt', a *Tur* 'állj', a *Çalın* 'zörögjetek stb.', a *kôparan* 'leszakító' (*Toz kôparan* 'port felverő') jelentéssel bír. A *Korokmáz*, *Korokmár*, *Korokcsár* alakokban átírt helynévnek pedig a helyes olvasata kétségtelenül *Korkmaz* (ahogy magában az említett defterfordításban is többször előfordul), ami a *korkmak* 'félni' igéből származik és jelentése 'nem fél, nem félő'.

Ismeretes, hogy a török nyelvek egyes igealakokat tulajdonnevek gyanánt használtak. Ez a sajáttság az oszmánli-törökben is megvan.

A) Az oszmánli-török nyelvben tulajdonnévként szerepelnek egyes határozatlan igealakok.

Így *-an*, *-en*; *-arak*, *-erek*; *-miş*, végződésű igenevek:

boğazlamak 'fojtogatni': *Boğazlajan*¹ 'fojtogató' | *džan kurtarmak* 'lelket megmenteni': *Džan kurtaran*² 'szabadító, megmentő' | *džijer delmek* 'szívet, lágyékot átszúrni': *Çükürtlen*³ 'szívet, lágyékot átszűrő' | *tutdirmak* 'tartatni, megfogatni': *Tutdiran*⁴ 'tartató, megfogató' | *gün görmek* 'napot látni': *Gün gören çeşmesi*⁵ 'napot látó forrása' | *adama bakmak* 'emberre nézni': *Adama bakan tepesi*⁶ 'emberre néző dombja' | *çömlek doğuşdirmak* 'fazekat összeütögetni': *Çömlek doğuşdiran gediji*⁷ 'fazekat összeütögető szoros, hágó' | *jogurt dökmek* 'jogurtot,

¹ Jozgadtól kétharmad-útra Kajserije felé. — ² A hódolt magyar földön Adony közelében és ma a Boszporus bejáratának európai oldalán. — ³ Régi török vezérkari térkép, Ajdın lapja. Mai írásmódja چورتلن; magyarországi megfelelőjét, mely Esztergommal szemközt, a mai Párkány helyén állt várat jelentette, a hódoltság korában جردلن-nek írták. — ⁴ Régi t. vk. térkép, Ajdın l. — ⁵ Régi t. vk. térkép, Balıkesir l. — ⁶ Régi t. vk. térkép, Kötahja l. — ⁷ Régi t. vk. térkép, Elmalı l.

török módon készített aludttejet kiönteni': *Jogurt döken*¹ 'jogurtot kiöntő'² | *kalkan delmek* 'pajzsot lyukasztani': *Kalkān delen*³ 'pajzs-lyukasztó' | *kesmek* 'metszeni': *Keşerek* 'metszvé' | *sevmek* 'szeretni': *Severek* 'szeretve' | *almak* 'kapni, venni': *Almîş*⁴ 'kapott, vett' | *ödemek* 'fizetni, megadni': *Ödemîş*⁵ 'fizetett, megadott' | *geçmek* 'múlni': *Geçmîş*⁶ 'mult' | *toğmak* 'felkelni, születni': *Toğmîş* 'felkelt, született'; *Aj toğmîş* 'a hold felkelt', *Gün toğmîş* 'a nap felkelt', *Arslan toğmîş*⁷ 'az oroszlán felkelt' | *turmak* 'állni, felállni': *Turmuş*⁸ 'felállt'; *Hadži turmuşlar*⁹ 'Hadži Turmuşok, Hadži Turmuşék helye, mezeje, faluja' | *kurtulmak* 'megszabadulni': *Kurtulmuş*¹⁰ 'aki megszabadult' | *üşümek* 'fázni': *Üşümüş*¹¹ 'aki fázott' | *dojmak* 'jóllakni; sejtteni': *Dojmuş*¹² 'aki jóllakott, aki (valamit) megsejtett' | *kandîrmîş* 'rászedni': *Kandîrmîş sultān*¹³ 'Kandîrmîş szultán' | *pişmek* 'főni': *Pişmîş ka'l'a*¹⁴ 'főtt vár' | *şatılmak* 'eladatni': *Şatılmîş oğlu*¹⁵ 'Şatılmîş fia' | *jaşamak* 'élni': *Jaşamîşlar*¹⁶ 'Jaşamîşok, Jaşamîşék' | *jemek* 'enni': *Jemîşler*¹⁷ 'akik ettek'.

A második jelennek egyes számú harmadik személyű, egyébként melléknévi jelentéssel is bíró alakját szintén használták tulajdonnév képzésére. Ilyenek:

tajmak 'állni, megállni, tartósnak lenni': *Tajar* 'szilárdan áll; erős, tartós' | *dökmek* 'önteni': *Döker* 'önt; öntő' | *aķmak* 'folyani': *Akar* 'folyik; folyó' | *işemek* 'kiönteni, vizelni': *Işer* 'önt; öntő' | *biçmek* 'vágni, metszeni, kaszálni': *Biçer* 'vág, metsz, kaszál; vágó, metsző, kaszáló' | *uçmak* 'repülni': *Uçar* 'repül; repülő' | *kajnamak* 'forrni': *Kajnar* 'forr; forró'.

*

B) A határozott igealakok közül az oszmán-török nyelv a jelentő mód második jelenének és multjának, továbbá a felszólító mód jelenének különböző személyű, állító és tagadó alakjaival képezett tulajdonnevet.

A jelentő mód második jelenének egyes harmadik személyű alakjával való tulajdonnév-szerkesztésre több példánk van. Még pedig az igealaknak állító és tagadó alakja egyaránt előfordul tulajdonnévben. Nagyon kétséges azonban, hogy ez az igealak igei jelentéssel bírt-e; lehet, hogy csak melléknévi (igenévi) jelentése volt. Az állító alaknak már említett példái mellett kiemelendőnek vélem a tagadó alak egyes példáit,

¹ Régi t. vk. térkép, Ajvalik l. — ² A *دوکن* szónak *döven* kiejtés szerint 'verő, püfölő stb.' értelme van, ennek megfelelően a kifejezés a. m. 'jogurtot verő, püfölő'. — ³ A mai Titovo. — Személynév, illetőleg lakab is lehet: a X-VII. században hódoltsági területen szerepel *Kalkandelen* Ahmed (Levélári Közlemények II, 84). — ⁴ Új török vk. térkép, Almîş l. — ⁵ Egyeszer Izmid, egyszer Szmirna közelében. — ⁶ Új t. vk. térkép, Rüşadije l. — ⁷ Uo. — ⁸ Helységnevé. Régi t. vk. térkép, Izmid l. — Személynév is lehet, Budán a hódoltság korában 1565. körül egy hasonló nevű mál-defterdār említetik. — ⁹ Uo. — ¹⁰ Régi t. vk. térkép, Sztambul l., Şoma l. — ¹¹ Régi t. vk. térkép, Simāv l. — ¹² Régi t. vk. térkép, Izmir l. — ¹³ Régi t. vk. térkép, Simāv l. — ¹⁴ Régi t. vk. térkép, Kötahja l. — ¹⁵ Régi t. vk. térkép, Eskişehir l. — ¹⁶ Régi t. vk. térkép, Simāv l. — ¹⁷ Régi t. vk. térkép, Magnisa l.

melyek mellett birtok is állhat, miáltal az alapszó főnévi jelentést kap. Ide tartozik a már említett magyarországi párkánynak, *Korkmaznak* a neve. Gyakran fordul elő ebben a kifejezésben: *Korkmaz parkanı* ('Korkmaz párkánya'; t. i. *korkmak* 'félni', *korkmaz* 'nem fél, nem félő'). Ugyanez a szó lehet férfinév is.¹

A mai oszmánli-törökben e tulajdonnévképzés példái:

Jılma 'nem retten meg, rettenthetetlen' (*jılma* 'megrettenni') hajótulajdonnév és tulajdonnévvel egyértékű személyi jelző (lakab) | *Söjlemez* 'nem szól, nem szóló' (*söjlemek* 'szólni') helység Erzerumtól délkeletre | *Kajmaz*² 'nem csúszik, nem csúszó' (*kajmak* 'csúszni') | *Kuş konmaz* 'a madár nem száll [rá]' (*kuş* 'madár', *konmak* 'szállni') egy Brüsszától keletre elterülő tó neve | *Işemez*³ 'nem önt vizet, nem vizel' (*işemek* 'vizet önteni, vizelni') | *Et jemez* 'húst nem eszik, húst nem evő' (*et* 'hús', *jemek* 'enni') több ízben előfordul mint helységnév,⁴ továbbá egy sztambuli városrésznek is neve | *Kazik batmaz tepesi*⁵ 'a karó, a cövek nem megy bele dombja' (*kazik* 'karó, cövek', *batmak* 'elsülyed, lesülyed', *tepe* 'domb') | *Kar jağmaz*⁶ 'a hó nem esik' (*kar* 'hó', *jağmak* 'esni, hullni') helységnév | *Gün toğmaz deresi*⁷ 'a nap nem kel fel völgye', olyan völgy mely napot nem kap (*gün* 'nap, világosság', *toğmak* 'felkelni', *dere* 'völgy') | *Gün görmez*⁸ 'napot nem lát, napot nem látó' (*görmek* 'látni') egy sztambuli városrész neve; *Görmez* 'nem lát, nem látó' ugyancsak egy sztambuli városrész neve, talán az előbbivel azonos.⁹ Jóllehet ebből az igealakból melléknevet nem lehet képezni, helynevekben mégis előfordul *-li*-vel továbbképezve: *Görmezli* 'nem látó-i' helység İznikről északkeletre; *Şatmazlı* 'nem eladó-i' helység Üsküdar-tól keletre.¹⁰

A jelentő mód múlt idejének egyes harmadik és többes első személyű alakja lehet tulajdonnév.

Az előbbi csoport példái:

Aj toğdu 'a hold felkelt' (*aj* 'hold', *toğmak* 'felkelni') és *Gün toğdu*¹¹ 'a nap felkelt' (*gün* 'nap') férfi-személynevek az Oszmán-dinasztiában s azonkívül helységnevek¹² | *Kadir Berdi* 'Mindenható-adta' és *Dzelil Berdi* 'Felséges-adta' (*kadir* 'hatalmas, mindenható'; *dzelil* 'dicső, felséges'; *berdi* a *vermek* 'adni' ige *verdi* alakja helyett) mindkettő személynév;¹³ *Hudā verdi* 'Isten-adta' (*Hudā* 'Isten') | *Hünkjār bejendi* 'az uralkodó megszerette, akit az uralkodó megszeretett' (*hünkjār* 'uralkodó', *bejenmek* 'tetszeni,

¹ Tarih-i 'osmānī endżumeni medżmū'asī VI, 425. — ² Régi t. vk. térkép, Şile l. — ³ Új t. vk. térkép, Rüşadije l. Vö. a fentebbi *Işer*-rel. — ⁴ Pl. régi t. vk. térkép, Kötahja l., Şile l. — ⁵ Régi t. vk. térkép, Kötahja l. — ⁶ Régi t. vk. térkép, Jenidze l. — ⁷ Régi t. vk. térkép, Kötahja l. — ⁸ A M. Tudományos Akadémia török kéziratai 8° 92. sz. 57. — ⁹ HAMMER, Geschichte des osm. Reiches 2. kiad. IV. kötet, térkép. — ¹⁰ Régi t. vk. térkép, Istambul l. — ¹¹ HAMMER, Geschichte des osm. Reiches 2. kiadás I, 805. — ¹² Régi t. vk. térkép, Eskişehir, Simāv és Jenidze l. — ¹³ HAMMER, Geschichte des osm. Reiches, 2. kiadás I, 809.

megszeretni')¹ | *Devlet geldi* 'a hatalom megjött, a boldogság megjött' (*devlet* 'hatalom, boldogság', *gelmek* 'jönni') férfinév² | *Silindi*³ 'letörlődött' (*silinmek* 'letörlődni') helységnév | *Sevdiköj* (*sevdi* 'szeretett', *köj* 'falu') helység Szmirnától keletre | *Çatladi kapu* 'a kapu megrepedt, bedőlt' (*çatlamak* 'megrepedni, bedőlni') egy sztabuli városrész neve | *Kül kondu* 'a hamu leszállt' (*kül* 'hamu', *konmak* 'leszállni') egy Izmidtől délkeletre fekvő helység neve | *Aldirdi*⁴ 'vététt' (*aldirmek* 'vététni') helységnév | *'Arab düşdü deresi*⁵ 'arab elesett völgye' (*'arab* 'arab', *düşmek* 'el-esni') | *Gelin uçdu kajasi*⁶ 'a menyasszony elrepült sziklája' (*gelin* 'menyasszony', *uçmak* 'elrepülni, lezuhanai') | *Jol geldi deresi*⁷ 'út jött völgye [az a völgy, ahol a jó út kezdődik:]' (*jol* 'út', *gelmek* 'jönni') | *Gün düşdü tepesi* 'a nap leesett dombja [az a domb, ahol a nap leszállt]' (*gün* 'nap', *düşmek* 'leesni') | *Olduköj* (*Öldüköj?* *oldu* 'lett', *öldü* 'meghalt') helység Ünijétől délkeletre.⁸

A többes első személyű alak egyidejűleg igenévi értelemmel is bír:

Bejendik '1. megszerettük, 2. akit megszerettünk' (*bejenmek* 'tetszeni, megszeretni') helység Gallipoli és Uzun köprü között; tovább képezve: *Bejendikli* helység Balıkesirtől délkeletre | *Sevindikli* (*sevindik* 'örültünk') helység Ajdıntól északkeletre | *Bulduk*⁹ 'megtaláltuk' (*bulmak* 'megtalálni'); *Bulduk tepe*¹⁰ 'Bulduk-domb' (*tepe* 'domb') | *Gördük* ('láttuk'); továbbképzett alakban: *Gördük ova*¹¹ (*ova* 'mező'); *Gördük ka'asi*¹² (*ka'a* 'vár').

A parancsoló módnak egyes második és harmadik meg többes második személyű alakja lehet tulajdonnév.

A parancsoló egyes második személyű alakjával történt tulajdonnév-képzés példái:

Araš 'keresd (a másikat)' (*arařmak* 'egymást keresni') helység Kařamonitól nyugatra | *Ulař* 'érj el, érints, juss el, egyezz meg' (*ulařmak* 'elérni' stb.) helység Sivastól délre | *Çaldır řagi*¹³ 'lopass el hegye' (*çaldırnak* 'lopatni') | *Cildır* 'bolondulj meg' (*çildırnak* 'megbolondulni') helység Karsztól északra; *Cildır gölü* egy tó neve (*göl* 'tó') a mai orosz-török határ közelében | *Uğrařköj* 'juss el, térj be, nézz be...' (*uğrařmak* 'eljutni' stb., *köj* 'falu') helység

¹ A két utóbbi tulajdonnév további helynévszerkesztés eleme is lehet: *Hudāverdi ma'deni* 'Hudāverdi bányája' (*ma'den* 'bánya') helység. Régi t. vk. térkép, Balıkesir l. *Hünkjar bejendi řuju* 'Hünkjar bejendi vize, pataka' (*řu* 'víz') ma már helységnév is, Mařriköjtől északnyugatra. — ² Az oszmánli-törökök néhány hasonló szerkesztésű közneve is van: *serden geldi* 'akinek elment a feje (az esze)', aki rohamkatonának jelentkezett (*ser* 'fej', *geçmek* 'el-, átmenni') | *imam bařıldı* 'az imam tehetetlenül elterült, rosszul lett' (*imam* 'imam', *bařılmak* ['a jóllakottságtól] elterülni') egy étel neve, mely olyan jó volt, hogy az imam rogyásig evett belőle. — ³ Egyszer Kötahjától délnyugatra, egyszer a Földközi-tenger partján, Konja irányában. — ⁴ Új t. vk. térkép, Rüřadije l. — ⁵ Régi t. vk. térkép, Izmid l. — ⁶ Régi t. vk. térkép, Simāv l. — ⁷ Régi t. vk. térkép, Simāv l. — ⁸ Új t. vk. térkép, Ünije l. — ⁹ Régi t. vk. térkép, Ünije l. — ¹⁰ Régi t. vk. térkép, Eskiřehir-Izmid l. — ¹¹ Régi t. vk. térkép, a kisázsiai Jenidze l. — ¹² Régi t. vk. térkép, řoma l. — ¹³ Régi t. vk. térkép, Denizli l.

Çorlu közelében | *Tur Hasan*¹ 'állj Hasan' (*turmak* 'állni') helység Balikesirtől északnyugatra.

A parancsoló egyes harmadik személyére példák lehetnek:

a) állító: *Aglasun*² 'sírjon' (*ağlamak* 'sírni') helység az anatóliai Ispartától délre; b) tagadó: *Almasun*³ 'ne vegyen el, ne kapjon' (*almak* 'venni, kapni') helységnév, előfordul Kötahjától délnyugatra és Konjától délre is.

A parancsoló többes második személyével történt névalkotás példái:

Çalın 'lopjatok, zörögjete' stb. | *Görün* 'lássatok' (*görmek* 'látni'), helység Kajserijétől keletre | *Gülün* 'nevessetek' (*gülmek* 'nevetni') helység Mer'aştól északra. Ezek azonban az egyes igék bennható alakjainak egyes második személyei is lehetnek, s ez esetben jelentésük 'lopódj el' | 'mutakozz, tűnj elő' | 'mosolyogj'.

FEKETE LAJOS.

Keleti királyok címeinek jegyzéke.

A párizsi Bibliothèque National Ancien Fonds Persan 62. számú perzsa kéziratának címe *Muğmil at-tawârîx wa-l-gissas* („Történeti adatok és elbeszélések gyűjteménye“). Szerzője ismeretlen. A mű maga 250/1126-ban íródott, még pedig nyilván Gardîzî Zên al-axbâr c. történeti művének hatása alatt, amelyhez tartalom dolgában erősen hasonlít. Előadja a régi perzsa királyok, a muszlim dinasztiaák történetét, értekezik Indiáról és a középázsiai, valamint kelet-európai nemzetekről. A mű maga egészében kiadatlan. A régi perzsa uralkodókról szóló része a Journal Asiatique évfolyamaiban jelent meg (3e série, tome XI, XII, XIII.; 4e série, tome I.). Indiára vonatkozó részét REINAUD adta ki: *Fragments arabes et persans inédits relatifs à l'Inde*. Paris., 1845. A törökökről szóló részt érdemes volna kiadni, mert bár a szerző részben Gardîzî-ből ollóz, úgy látszik, akadnak könyvében olyan helyek is, amelyek Gardîzî munkájából hiányoznak.

Az itt elmondottakat BARTHOLD ТЫРКЕСТАНЪ БЪ ЭПОХЫ МОГОЛСКАГО НАШЕСТВІЯ (II. S. Petersburg, 1900. 28. l.) c. munkájából merítettem, aki e mű első, 1898-ban megjelent kötetének 21. s köv. lapján a párizsi kéziratból két helyet közöl, amelyek már magukban véve elégséges bizonyítékát adják annak a föltevésünknek, hogy a műnek a törökökkel foglalkozó része eleddig ismeretlen adatokat tartalmaz, és így a teljes szöveg közzététele megérné a fáradságot.

Az első hely magyar fordításban így hangzik:

¹ Régi t. vk. térkép, Balıkesir l. — ² *Ağlasun* alakban is írják. —

³ *Almasun* alakban is írják.

„*Turk*, Jáfet fiának története. Ezután *Turk* végigjárta az egész keletet, míg végre egy helyre ért, amelyet jónak látott *Isikkul*¹ néven elnevezni, aminthogy törökül *Isikkul* nevén hívják. Ott egy kis tó volt, meleg vízzel és sok forrással; a közelben hegység volt tele fűvel és jó vizekkel. Erre *Turk* az Ūristennek hálát adva, azon a helyen vett szállást. Jáfet fiai közül csakis *Turk* és *Xazar* voltak értelmesek, többi fiaiban nem volt semmi jó. Utána egy éjjel a hegy tetején tűz jelent meg. Midőn nappal lett, *Turk* a hegy tetejére ment fel, de a tűznek semmiféle nyomát nem látta, ellenben azt találta, hogy a hely szép, kellemes és pompás rét. Ennek megörülve, a hegynek az *Andûq-art* nevet adta, s így nevezik most is. Azután meghagyta, hogy fából és fűből házat emeljenek, amíg abból jurtot nem csinálnak, s azt, ami szükséges; elrendelte, hogy apróbarmok bőréből ködmönt és sapkát csináljanak, és mind e szokás azon a helyen most is megvan. Én pedig azt mondom, hogy abban az órában, amikor *Turk* ott volt, az oroszlán csillagzata felkelőben volt, a Mars a holddal konstellációban volt, s a Vénus a Nyilasban volt, ezért vérontók és széparcúak. *Turk*nak több fia volt: *Tátal*, *Gikil*, *Barsxán*² és *Ailág*³; azok a törzsek, amelyek ma a *barsxániján*, *ailáqiján* s a *gikil*⁴ nevét viselik, az ő fiaitól származnak. Mondják, hogy *Tátal* egy napon egy vadászterületre szállt le, és valamit evett; a hely talaja azonban sós volt. Egy falat kezéből a földre esett. Mikor felvette és megette, ízét jobbnak találta. Erre meghagyta, hogy a sóból szedjenek, vigyék haza és evés közben tegyék az ételbe. E szokás megmaradt, Allah azonban többet tud róla.“

A másik hely a párizsi kéziratban fol. 273. olvasható. E helyet érdemesnek találjuk perzsa átírásban adni. Sok új nincsen benne, mert hiszen a benne foglalt neveket Ibn Xordádbeh (Bibl. Geogr. Arab. VI, 39 kk.) al-Bîrûnî (Chronologie ed. SACHAU 100 kk.), valamint Gardîzî munkáiból nagyobbára ismerjük. Azonban akadnak a jegyzékben egyes új nevek is, s a meglevők szövegkritikai szempontból annyiban fontosak, amennyiben a Gardîzî-kéziratok lekcioit ellenőrzik. Azonfelül a szerző a jegyzékben foglalt nemzetekkel részletesen foglalkozik; az olvasók tehát a puszta jegyzék alapján beláthatják, hogy érdemes volna a kéziratnak a törökökkel foglalkozó részét in extenso közzétenni.

A jegyzékhez külön fordítást mellékelni fölösleges. Elég, ha annak első tételét adjuk átírásban nyelvtani magyarázat

¹ 'Meleg tó' Tokmak városától délkeletre 1600 m magasságban a tenger színe fölött. Nagy mélysége következtében nem fagy be, minek folytán a tó közelében a hőmérséklet néhány fokkal magasabb; innen kapta nevét.

² Jáqût-nál tévesen *Nûşagán*; török törzs az *Jsir-kul* partvidékén.

³ Vidék Tâskand-tól északra.

⁴ Török törzs Taráz (Aulie ata) vidékén.

kíséretében, mert a jegyzék minden adata erre a kaptafára van húzva. A mellékelt kommentár pótolja a többit.

A jegyzék első mondata így hangzik: *pâdsâh-i Ćin-ra || farfûr gûjand*. *Bâdsâh* vagy *pâdsâh* (padisah) 'uralkodó'; -i a birtokviszonyt feltüntető rag; *Ćin* = 'Khina'; *farfûr* a cím; *gûjand* 'nevezik'. A jegyzék négy oszlopból áll; két-két oszlop összetartozik. Az egyes népek egymásutánjában nincsen semmi-féle rendszer. Nyomdatechnikai okokból a III. és IV. oszlopot az I. és II. után tesszük.

I.

- 1 pâdsâh-i Ćin-râ
- pâdsâh-i Xotan-râ
- pâdsâh-i Tubbat-râ
- pâdsâh-i Iajmâ-râ
- 5 pâdsâh-i Gikil-râ
- pâdsâh-i Hûrkatâl-râ
- pâdsâh-i Sûjâb-râ
- pâdsâh-i xxûkat-râ¹
- pâdsâh-i Kâşyar-râ
- 10 pâdsâh-i tatâr-râ
- pâdsâh-i Hamûkat-râ
- pâdsâh-i Xalaş-râ
- pâdsâh-i Labân-râ
- pâdsâh-i Ğâğ-râ
- 15 pâdsâh-i Sablâb-râ
- pâdsâh-i Burtâs-râ
- pâdsâh-i Lakzân-râ

II.

- farfûr gûjand
- azîm al-Xotan gûjand
- şâqân-i Tubbat gûjand
- boyrâ-xân gûjand
- taksîn-Gikil gûjand
- maşlîrâ gûjand
- jalân-şâh gûjand
- şâsakî gûjand
- xân gûjand
- şimûn-baiwî-şajâr gûjand
- jalâwakat gûjand
- barâtîr gûjand
- qatagîn-Labân gûjand
- şidîw gûjand
- swêt wa-sûbanğ gûjand
- txrû gûjand
- lakzânşâh gûjand

III.

- pâdsâh-i Ćin-i andarûn-râ
- pâdsâh-i Xazar-râ
- 20 pâdsâh-i Ğûz-râ
- pâdsâh-i Soyd-râ
- pâdsâh-i Saptakat-râ [?]
- pâdsâh-i Irlîr-râ
- pâdsâh-i Šâlîr-râ
- 25 pâdsâh-i Barsxân-râ
- pâdsâh-i Kimâk-râ
- pâdsâh-i Šalaş-râ
- pâdsâh-i buzurg-i Soyd-râ
- pâdsâh-i raşîn (?) -râ
- 30 pâdsâh-i Surûšanah-ra
- pâdsâh-i Mağyar-râ
- pâdsâh-i Rûs-râ
- pâdsâh-i Alân-râ
- pâdsâh-i Hind-râ

IV.

- başarşar-şâqân gûjand
- xazar-şâqân gûjand
- pairû gûjand
- baktagîn gûjand
- kûlbağâr gûjand
- janâl-tigîn gûjand
- qalâğûr gûjand
- tibîn-Barsxân gûjand
- tutuş gûjand
- Xalıš-Orkon gûjand
- Jxşîd gûjand
- qatîrîn gûjand
- ifşîn gûjand
- kândâh gûjand
- şâqân-rûs gûjand
- alân-şâh gûjand
- râj gûjand

¹ Az x-szel közelebből meg nem határozható hangot jelölünk.

1. *ġayfūr* Ibn Xord. és Bīrūnī: *baγbār* ugyanúgy Maṣṣūdī, Murūğ I, 306; BLOCHET szerint (Introduction à l'histoire des Mongols. Gibb Memorial XII. Leyde, 1910. 76. l.) óperzsa szó: *baga-putra* 'az ég fia', a khinai *thian cen* szószerinti fordítása.

2. A király neve: 'Xotan nagyja' (arabul).

3. Gardīzī *tubbat-xān* és *tubbat-xāgān*.

4. Gardīzī szerint a turk-xāgān a kímák főnökének ki-játszásával a ĵaymā törökök fejének a *ĵaymā tutuγ* címet adományozta.

5. Több *Gikil*-t kell megkülönböztetnünk. Volt egy ilyen nevű hegység Tarāz (a mai Aulie-ata) mellett (al-Muqaddasī: BGA. III, 275; Maḥmūd al-Kāšgarī I, 330); továbbá egy törzs az Jsyk-kul vidékén. Ez utóbbiról Gardīzī azt állítja, hogy: ha az ember Nawikat-ból (Tarāz mellett) Barsxān felé halad, Kūmbarkat vidékén a *Gikil*-törzshöz jut el; onnan Hxl-ba jut el, ez egy hegy, a szó jelentése szűk; onnan Jār nevű faluig 12 farszach van, a falu fegyverfogható lakossága 3000 ember, ott van a *gikil-maksan* tábora. E szó az itt említett *takstn* szónak felel meg; melyik olvasás helyes, nehéz eldönteni.

6. Gardīzī: *Xawiktāl*, egy gikil-falu neve, 5000 fegyverfogható emberrel, a falu *dihqān*-jának vagyis földesurának, egyben fejének neve *baγlīlā*.

7. Gardīzī: *Sājāt* (így az oxfordi és a cambridge-i kézirat) falu Ūzkat és Albān között; fegyverfogható lakóinak száma 2000; *dihqān*-ja nevét nem említi. Qudāmāh ibn Gaṣfar szerint (BGA. VI, 206) *Sājāb* két farszachra van Bangikat városától; TOMASCHEK szerint a város kínai neve *Sui-ye čing*, a mai Toqmaq (Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. Sitzungsber. d. Phil. Hist. Kl. der K. Akad. d. Wissensch. Wien, 1889. CXVII, 53).

8—11. Gardīzīnél hiányzik.

12. BARTHOLD a nép nevét *Xallux*-nak ejti, s a törzset a *Xarlux* (*qarluq*) törzssével azonosítja. Maḥmūd al-Kāšgarī szerint (I, 393) a *qarluq* „a törökök sátorlakó népének egyik nemzetsége a γuzz-okon kívül, más néven *turkmānijjah*“. A *turkmān* név eredetét magyarázva viszont azt állítja (III, 304 köv.), hogy *turkmān* = *γuzz*. Elmondja, hogy midőn Nagy Sándor a törökök felé tartott, királyukat, Sū nevű fiatal uralkodójukat, úgy meglepte, hogy serege rémülten rebtent széjjel, ki gyalog, ki lóháton, ahogy tudott. Huszonkét ember azonban, a γuzzok 22 őse, vesztég maradt, mert nem lelték barmaikat. „Ezek — folytatja szószerint — két emberrel találkoztak, amint podgyászukat hátukon cipelték házi népük kíséretében, amely szintén így haladt a sereg nyomában; mind a kettő fáradt volt a cipeléstől és izzadt. Mikor ezekkel az emberekkel találkoзва velük szóba álltak, nekik is ugyanazt tanácsolták. Erre azok, értve a huszonkettőt,

azt felelték nekik: »Emberek, az a férfi, t. i. Nagy Sándor, utas, s egy helyen nem állapodik meg, ő tehát el fog vonulni mellettünk, és mi országunkban maradhatunk«. Azok erre azt mondták nekik törökül: *qál aǵ*, ami annyit tesz: ő ilyenek és olyanok, maradjatok veszteg, így kapták a *χalaǵ* nevet. Ez a *χalaǵijjah* eredete. Mikor Nagy Sándor megérkezett, s e népcsaládot szörökben és török jelmezben meglátta, így szólt (perzsául): *turk mámand*, ami annyit jelent: 'ezek törökökhöz hasonlítanak'. E név azután rajtuk ragadt egészen napjainkig. Alapjában (a *ruzzok*) huszonnégy törzset képeztek, azonban e két törzs, a *χalaǵijjah*, valami okból különvált tőlük, s ezért nem számítódik hozzájuk." Gardízi a *χarlux* törzsről külön említést nem tesz, és régi lakóhelyén (As-biǵāb, más néven Sairam városától keletre a Jsyk-kul tóig) a *Gikil* s a *Barsxān* nevű törzsek jelenlétét jelzi. Azonban e körülmény nem jelent semmit, mert Ismā'il, sāmānhāzi emír a h. 280. évében fővárosukat Tālās-t vagy Tarāz-t bevette, s ezzel birodalmuknak véget vetett (Naršaxī ed. SCHEFER p. 84).

13. A Gardízi-nél említett *Albán* vagy *Alabán*; l. 7. a.

14. Arab íróknál *Šāš*, Taškand (vö. Maḥmūd al-Kāšfari I, 369: Tāskand 'Kőváros').

15. Ibn Rustah és Gardízi szerint a Saqlāb királyának neve *Svēt Malik* és helyettesée *sūpaṅg*.

16. A *burtās*-ra vonatkozó adat eredete ismeretlen; Ibn Rustah és Gardízi tudvalevőleg azt állítják, hogy főnökük nincs, hanem minden falujukban egy-két vén tesz közöttük igazságot.

17. Lezgek. *

18. BARTHOLD szerint Belsőkína királyának nevét *toɾuzoɾuz-xāqān*-nak kellene olvasnunk; azonban keleti forrásaink földrajzi terminológiája szerint a 'belső' jelző olyan helyre vonatkozik, amely a jelzett szón túl fekszik; ezzel szemben a *toɾuzoɾur*-törökök, vagyis az ujugurok Kínán innen laktak. A hely homályos.

19. Gardízi-nál a *ruzzok*-ról nincsen szó. A *paiyā* nevet illetőleg l. Tabakāt-i-Nāširi trsl. by Raverty 871 l.

20. A Zarafšan völgye. A címhez nem tudok hozzászólni.

21. Gardízi szerint Bangikat (l. 7. a.) uralkodójának neve *Kālīqār* (így a kéziratok).

22. Gardízínél *Biklīɾ* nevű falu Albán mellett, amelyben a *gabrájah* testvére lakik; fegyverfogható lakóinak száma 500, szükség esetén 3000 ember.

23. BARTHOLD e helységet a Qudāmah ibn Ğasfar adókönyvében említett *Sārīɾ* nevű faluval azonosítja; Gardízi nem említi.

24. Gardízi szerint a kímák *Šad* nevű főnökének címe, amelyet azért kapott, mert az Irtiš vizében zajt hallva oda

beugrott és tulajdon feleségét mentette ki a hullámokból, a *xâtûn*-t.

25. Későbbi időben fejedelmi cím. Így pl. *ixšid* volt Muhammad ibn Toṛağ Mustakfî khalifah török származású egyiptomi helytartója a X. század közepén. Vö. WELLHAUSEN, *Das arabische Reich und sein Sturz* 269. l. 3. j.

26. Ušrûsanah vagyis a Zerafsân völgye keleti részének fejedelmét hívták *afšin*-nak; a muszlim hódoltság idejében ez is puszta címmé lett. Afšin-nak hívták Muštašim khalifa korában Haidar b. Kâvus nevű török vezért, aki a ḫurramî (hedonista) Pápek ellen indított hadjáratot vezette Muštašim khalifa idejében (Tabarî III, 1118, 1194, 1229). Egy másik afšin, Bišr, 306/918-ban operált a rómaiak ellen (Ibn al-Aṭīr VIII, 39).

27. Magyarok.

KMOSKÓ MIHÁLY.

A kitaj nép és nyelv.

A mult század végén, körülbelül az orkhoni türk feliratok megfejtésével egyidőben Közép- és Keletázsia nyelveinek és történetének kutatása nagy mértékben fellendült. Egymást érték a tudományos expedíciók, ásatások, amelyek még napjainkig sem értek véget, s amelyek eredményekben méltán vetekednek egymással. (A középázsiai kutatásoknak igen ügyes összefoglalása: H. CORDIER, *Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales* II. Paris, 1920.). Új indogermán nyelvek kerültek elő (az ú. n. tokhár I., II.; szogd), alig vagy csak kevésbé ismert nyelvek becses emlékekkel gazdagodtak (türk, ujjgur stb.), kínai, tibeti, szanszkrit stb. nyelveken elveszettek hitt vagy nem is sejtett munkák, töredékek kerültek napvilágra, amelyeknek nyelvi, filológiai értéke csak a kisebbik, történi, főleg vallástörténeti jelentősége mellett. Így pl. a manicheizmus, melyet eddig csak arab és nyugati feljegyzések és polemikus iratok torzításain keresztül ismertünk, igazi valóságában csak most kezd kidomborodni előttünk. (Vö. PROSPER ALFARIC, *Les Écritures Manichéennes*. Paris, 1918. I. k. *Vue générale*. II. k. *Étude analytique*. Publication encouragée par la Société Asiatique.) A nesztoriánizmusnak, mely elterjedtségének tetőfokát Közép- és Keletázsiaiában a mongol-korban: a XIII—XIV. században érte el, még ezen a területen való megléte is heves viták tárgya volt a *si-ngan-fu*-i nesztoriánus emlék felfedezése óta (XVII. sz.), amelyet hamisítványnak akartak bélyegezni. P. PELLiot a közép- és keletázsiai kereszténységre, főleg a nesztoriánizmusra vonatkozó új anyagát legalább két kötetre becsüli (P. PELLiot, *Chrétien d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*. T'oung Pao 1914. XV,

623). Az ujjur buddhizmus, mely azelőtt jóformán csak üres fogalom volt, fordításával, intézményeinek megismerésével új tartalmat nyert. (Ujjur, fordító buddhista barátok egészen a mongol korig nagy keresettségnek örvendtek.)

Ezekkel a középzásiai kutatásokkal párhuzamosan (sőt valamivel előbb) Keletázsiában, Kínától északra és északnyugatra három nyelvre lettek figyelmesek. Ezek a *kitaj*,¹ a *dsürcsi* és a *tangut*. Mind a három nép kb. a Kr. u. V—VI. században tűnt fel először, s közvetlenül a mongolok megjelenése előtt jutott el hatalma tetőpontjára. Az utolsó időkben a sűrű diplomáciai érintkezésen kívül egy igen fontos kulturális kapocs fűzte össze őket: a közös írás, melyet eredetileg a kitajok készítettek a kínai írásból saját nyelvük lejegyzésére, s amelyet később a dsürcsik és tangutok is használtak bizonyos (talán lényegtelennek nem mondható) változtatásokkal. A rájuk vonatkozó kutatások azonban nem voltak oly jelentősek vagy legalább is oly szerencsések, mint a középzásiai nyelvekéi, egészen az újabb időkig, amikor is különösen KOZLOV karakhotoi expedíciója lényegesen változtatt a helyzeten, s főleg tangut nyelvanyagunk oly tekintélyesen megnövekedett, hogy szinte vetekedik az előbbiekkél, az érdeklődést pedig egy csapásra újra feléjük fordította. Az általános tudományos szempontokon kívül a kitaj és a dsürcsi már csak azért is megkülönböztetett figyelmünkre tarthat számot, mert az első valószínűleg mongol, a másik meg tunguz (mandsu) típusú nyelv, aminek az altáji filológiában való jelentőségét nem kell külön hangsúlyozni. A tangut pedig rokona a tibetinek, amelynek oly nemes hagyományai vannak a magyar tudomány történetében.

Róluk szóló dolgozataimban megkísérlem összefoglaló áttekintését adni történetüknek, nyelvüknek, úgy amint azt a régi, szétszórt, sokszor igen kis értékű, majd az annál becsebb legújabb anyag alapján ismerjük. A sort közülük a legszegényebbel, a kitajjal kezdem.

*

¹ A magyar helyesírás szerint *kitajt* írunk. Filológiaiag pontosabb alakhoz való ragaszkodás az egész dolgozat folyamán minden bizonnyal zavarólag hatna, ezért épolj meghonosodott szónak vesszük, mint pl. a *kínait*. Az orkhoni feliratokban THOMSEN *kytaj*-t olvas. PELLIOU-t követve, aki (La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara. T'P. 1914: 229) a hagyományos *-ai*, *-oi*, *-ui* helyett *-ay*, *-oy*, *-uy*-t ad, minthogy az *i* ez esetben mindig félhangzó, *qitay*nak kell olvasnunk. A kitaj nyelvben nazális *j*-vel hangozhatott, legalább is a kínai *k'i-tan* erre enged következtetni. A Dai Liyoo gurun-i sudur-i bi the (l. alább) *Cidan*-t ír, a pekingi kiejtés szerint (vö. már GABELENTZ fordítását: Vorwort). Ugyanez a magyarázata ABDULLAH BAIDĀWĪ جَدَن *Dzidan*-jának is (Abdallae Beidavaei Historia Sinensis Persice e gemino Manuscripto edita, Latine quoque reddita ab Andrea Mullero Greiffenagio. Berolini, 1677. Szöveg 10. l., ford. 14. l.). Téves S. COULING megjegyzése: K'itai or Khitai, a corruption of K'itan. Also given as plural of K'itan in Mongol (S. COULING, The Encyclopædia Sinica. London, 1917. 274. l.)

A kitajokat az egykorú kínai feljegyzések először Kr. u. 405 táján említik (vö. már KLAPROTH: Nouveau Journal Asiatique VI, 22). A kínai történetírók szokása szerint visszatekintést kapunk régibb történetükre is. Eszerint a kitajok a *tung-hu* néphez tartoztak, akik Észak-Liao-tungban laktak, ahonnan *Mao-tun* hiung-nu šen-yü üzte el őket. Majd a *Sien-pi* hegységéből nyugtalanították a kínai határvidéket, a Han-dinasztia uralkodása végén pedig *Pi-ning* nevű vezérével együtt a *Huang-šui* mellé húzódtak vissza, miután döntő vereséget szenvedtek a kínaiaktól. Innen *Liao-si*-be vándoroltak. Újabb vereség után, melyet *Mu-yung Huan* mért rájuk, három részre szakadtak: 1. *yü-wen*, 2. *k'u-mo-hi*, akik azonosak a későbbi *hi*, a türk feliratok *tatabi* népével; 3. *k'i-tan*, kik az előbbi kettőt cserbenhagyva a Huang-ho felé húzódtak.¹

¹ A következők megértésére tudni kell a kínai történet néhány fontosabb adatát. Kr. u. 420—590-ben *Nan pe tš'ao* déli és északi dinasztiák elnevezés alatt több kisebb uralkodó családról emlékezik meg a történelem. Ezek közül különösebben érdekel bennünket *Ts'i* (479—501.), főleg pedig *Wei* (Északi-Wei 386—532.; Nyugati-Wei 535—557.; Keleti-Wei 534—550.), mely voltaképen idegen, valószínűleg török dinasztia, s melynek a nevéhez fűződik Kínában a buddhista művészet aranykora; 590—618. a *Sui* dinasztia uralkodott, amelyet a *T'ang* követett. 907-ben megbukott a *T'ang*-ház is. Ez a bukás végét jelentette a kínai történelem egyik nagy korszakának, mely irodalom, művészet, külpolitika, udvari intrika, kegyencuralom dolgában a leghíresebbek és leghírhedtebbek közé tartozik. Utána a birodalom egysége újra felbomlott, a hatalomért öt család küzdött, akik azonban Kínának mindig csak kis része felett rendelkeztek. Ezt az időt a kínai történelem *Wu-tai* 'öt család' korszakának nevezi. Ez az öt család a következő: *Hou Liang* (907—23., idegen, valószínűleg török dinasztia), *Hou T'ang* (923—36.), *Hou Tsin* (936—47.), *Hou Han* (947—51.), *Hou Tšou* (951—60.). (A dinasztiák neve előtt *hou* a. m. 'későbbi második'.) 960-ban helyreállt Kína egysége a *Sung* dinasztia trónra léptével, amelyet ezúttal külső veszedelem fenyegetett állandóan. Előbb a kitajokkal, majd a dsürcsikkel kellett hosszú harcokat vívnia, míg végül is a dsürcsik elfoglalták egész Északkínát, s a *Sung* dinasztia a *Yang-tse-kiang*tól délre szorult (1127.). A mongolokkal való harcokban a *sungok* ereje teljesen felőrlődött, megsemmisült, míg aztán 1280-ban *Kubilai*jal egy mongol dinasztia (*Yüan*) vette át a helyét.

A kitaj történelemmel két monographia foglalkozik kínai nyelven. Az egyik *K'i-tan kuo tš'i* 'feljegyzések a kitaj birodalomról', szerzője *Ye Lung-li*, befejezte 1180-ban. H. A. GILES, A Chinese biographical dictionary. London-Shanghai, 1898. 2457. [933. l.] szerint a XIII. sz.-ban keletkezett, azonban a rendelkezésemre álló *K'i-tan kuo tš'i*-ban, mely a *Sao ye šan fan* gyűjteményben jelent meg, *Ye Lung-li* előszava *Sun-hi* (*Hiao-tsung* Sung-császár) 7. évéből (=1180.) kelt. A másik a *Liao ši* 'Liao évkönyvei', szerzője *T'o-t'o* 1313—55., vö. H. A. GILES op. cit. 1944 (738—9. l.). Bő adalékot tartalmaz az *R-ši-se ši* 'a 24 évkönyv', a történeti kánonikus gyűjtemény több darabja (pl. *Sung ši*, *Kiou Wu-tai ši*, *Wu-tai ši*, stb.; ebből a gyűjteményből való különben a *Liao ši* is), valamint ezen a gyűjteményen kívül álló több történeti és földrajzi mű is, amelyeknek teljes felsorolása most nem célunk. Csak annyit, hogy ez utóbbi csoportból a legjelentékenyebb a *T'ung kien kang mu*, eredetileg *Se-ma Kuang* (1066.) műve, amelyet *Tšu Hi* (1130—1200.) átdolgozott. Több mandsu fordítása van. Franciaúl MOYRAC DE MAILLÉ, Histoire générale de la Chine, ou annales de cet Empire; traduites de Tong Kien Kang Mou, par le feu —; publiées par M. l'abbé GROSIER etc. Paris, 1777—83., 12 vol. Meg kell említenünk a mandsu

Előbb a Ts'i, majd 479-ben már az Északi Wei dinasztíának fizettek adót, s ugyanakkor *Mohofo wu kan* nevű főnökkel a mai Mandsuriában, a *Po Lang* folyótól keletre telepedtek meg. Azonban nem a legbékésebb módon éltek, mire 605-ben *Wei-yün* kínai tábornok nagy sereggel indult ellenük, amelyhez még *T'u-li* türk qazan húszezer főnyi lovas serege is csatlakozott. Egészen közel férköztek a kitajokhoz, mert ezek azt hitték, hogy a türkök a koreaiakat akarják megtámadni. A kitajok véres vereségüket lassan kiheverték; 696-ban újra megjelentek a kínai határon, *Ki-tšout* elfoglalták, kirabolták, az ellenük vonuló két kínai sereget levertek, vezérét *Wang Hiao-kiet* pedig megölték. A következő évben *Me-tš'uo* türk qazan segítségével sikerült a kínaiaknak elégtételt szerezniök.¹ 751-ben *Ngan Lu-san* több mint hatvanezer főnyi kínai sereg élén a kitajok ellen vonult. Az elővédet huszezer kitaj lovas képezte, ezek azonban mielőtt még harcra került volna a sor, cserbenhagyták a kínaiakat, és Ngan Lu-san maga is — aki különben kitaj volt — a vesztett csatából csak alig tudott megmenekülni. A türk hegemonia bukása után a kitajok az uigurok adófizetőivé lettek, de apró csatározásaikat most is tovább folytatták.

A kitajoknak ezidőtájt nyolc törzsük volt, mindegyik élén egy kán állt. Ezek maguk közül választották a nagykánt, akinek a hatalma csak három évre szólt. *Ye-liü A-pao-ki* azonban a három év elmúltával is megtartotta méltóságát. A többi hét kán fegyverrel akart érvényt szerezni a régi szokásnak. A mérkőzésből azonban *A-pao-ki* került ki győztesen, aki hódító tehetségét már korábban a *t'ang-hiang* és a *ši-wei*² elleni harcokban fényesen bebizonyította. *Li K'e-yung*nak (a Hou Tsin császára) segítségére volt Hou Liang elleni harcaiban. 907-ben *A-pao-ki* már háromezrezer főnyi lovas hadsereg felett rendelkezett, 916-ban felvette a császári címet, 918-ban

Dai Liyoo *gurun-i sudur-i bi the-t*, amely azonban nem a *Liao ši* fordítása, mint B. LAUFER, *Skizze der mongolischen Literatur*. KSz. 1908. IX, 28. l. gondolja. Lefordította H. CONON VON DER GABELENTZ (*Geschichte der Grossen Liao*. Herausgegeben von H. A. v. D. GABELENTZ. St. Petersburg, 1877.).

A kínai szavak átírásánál a pekingi *kua n-h u a* (mandarin nyelv)-hez alkalmazkodtam a szokásos módon; egyébként azt a helyesírást használom, mely az altáji filológiában hagyományos helyesíráshoz legközelebb van. Minden kínai szó egytagú, ha benne több magánhangzó fordul elő, akkor az diphtongus vagy triphthongus.

¹ A kitajokról a rovásírásos türk inskripciók is megemlékeznek számos alkalommal (a két nagy emléken I. E. 2, 4; II. E. S. Vö. V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon*. MSFOu. V, 61, 6. jegyz.), anélkül azonban, hogy történetükre valami lényegeset tartalmaznának. Csak a temetési követések, az ellenségek felsorolása alkalmával van szó róluk leginkább.

² Az első tibeti-féle nép, a másik a *mo-ho* (valószínűleg tunguz nép) egyik ága, egyesek szerint mongol nyelvűek; vö. H. H. HOWORTH, *The northern frontagers of China*. Part. I. The origins of the Mongols, 2. l. — KLAPROTH, *Tableaux historiques de l'Asie* 91—2. l. — *Journal Asiatique* 1897. I, 408. l.

adófizetői közé tartozott Liang, Tsin, Po-hai (a Bajkál tó vidékén, vö. JA. 1897. I, 404.), Korea, az ujgurok egy része, a *t'ang-hiangok*. Kínai tanácsadójára (*Han Yen-hui*) hallgatva városokat kezdett építtetni, 920-ban pedig írást készíttetett a kitaj nyelvre. 917-ben a kitajok kelet felé (*Pe-tši-li-ben*) egészen *Yung-p'ing-fuig* nyomultak, ugyanígy 922-ben is. A-pao-ki a *po-haiok* elleni hadjárata alatt megbetegedett, 926-ban meghalt, a *Mu-ye* hegységben (a *Šara mürän* és a *Lao ho* folyók találkozásánál) temették el. Postumus neve *T'ai-tsu*.

Utóda második fia *T'ai-tsung*¹ (*Te-kuang*) lett. Uralkodása alatt (926—947.) a kitaj birodalom hatalomban tovább növekedett. 937-ben dinasztíájának a *Liao* nevet adta, államszervezetét teljesen kínai mintára alakította át. A következő évben *Kao-tsu* (Hou Tsin császára) a *fu-huang-ti* 'atyacsászár' cím adományozásával mintegy hűbéresének ismerte el magát. 941-ben *Nan Tšung-žung* több kitaj követet megöletett, amiért Kao-tsu kénytelen volt Te-kuangnak a legteljesebb elégtételt adni. Nan Tšung-žung azonban tovább folytatta ellenségeskedéseit a kitajokkal, sőt engedélyt kért a császártól hadjárat indítására is, aki *Sang Wei-han* hosszú előterjesztésére az engedélyt megtagadta, mire ez fellázadt. Kao-tsu elfogatta, kivégeztette s levágott fejét Te-kuangnak küldte. Nan Tšung-žungnak azonban követői akadtak. Így *King Yen-kuang*; *Kiao-žung* kitaj követet elfogta, a kitaj kereskedőket sorra megölette, vagyonukat elkobozta. Te-kuang azonnal útnak indított ötvenezer lovast *Tša Yen-souval* az élén. 946-ban egy kitaj sereget a kínaiak csaknem megsemmisítettek; erre az egész kitaj hadierő megindult, átkelt a *Huang-hon* és a mit sem sejtő fővárosra rontott. Elfogták magát a császárt is, akit Te-kuang *Huang-lung-fuba* száműzött; kitaj kézre került minden: a Hou Tsin dinasztia megszűnt. Ugyanez év végén egy kínai tábornok, *Liou Tši-yüan*, császárrá kiáltotta ki magát a *Fen* völgyében. Több városban megölték a kitaj parancsnokot és az új császárhoz csatlakoztak. Te-kuang nem állíthatta már vissza a rendet, mert közben megbetegedett és meghalt.

A trónon *Ši-tsung* (*Yüan*), A-pao-ki unokája, követte 947—951., aki a jogszerinti trónörökös mellőzésével kezdett uralkodni. Mindjárt az első évben egy lázadást kellett elfojtania. Rövid uralkodása alatt kimagaslóbb esemény nem is történt.

Utóda *Mu-tsung* (*King*) 951—969. Hou Tšou ellen Hou Han-nal szövetekezett. Hou Tšou bukása után pedig a Sung dinasztia ellen fellázadt *pai-hanok* pártjára állt. Mu-tsung amellett erőszakos, kegyetlen uralkodó volt. Dorbézolásait és kegyetlenségeit alattvalói megúnták, s mikor egy medvevadászatról hazatért, megölték.

A következő uralkodó *King-tsung* (*Hien*) volt 968—982.

¹ Innen kezdve elsőnek a postumus nevet adom minden császárnál.

976-ban *T'ai-tsung* (Sung császára) személyesen vezetett hadjáratában a *pai-han*okat leverte. 979-ben [Hou] Han végleg megsemmisült, s Kína újra egy dinasztia alá tartozott (Sung). A *sung*ok most Liao ellen fordultak, csapataik *T'ai-yüan*ból indultak, de oly szerencsétlenül jártak, hogy maga a császár is csak alig tudott megmenekülni. A védekező műveleteket *Liou T'ing-han* és *Yang-yi* vezették, azonban a 980- és 982-i nagy vereségeket nem tudták megakadályozni.

Seng-tsung császár (*Lung-siü*) idejében (983—1031.) a kitaj hatalom még inkább növekedett. A nagy kínai expedíciót 986-ban csúfos kudarc érte *T'suo-t'soun*ál. Utána a kitajok elárastották egész *Pe-t'si-lit*. 991-ben meghódoltak nekik a dsürcsik, 994-ben a koreaiak. Kisebb esetepaték után 1004-ben *K'ai-t'souig* jöttek, s Sung csak súlyos feltételek mellett kapott békét. A következő évben meghódoltak a tatárok (*ta-tan*).¹

Hing-tsung (*Tsung-t'sen*; 1031—1055.) 1044-ben felemelte Sung adóját. Alattvalói közül azonban már többen *Tanguthoz* (*Si Hia*) pártoltak; 1048-ban az ellenük indított hadjárata sikertelen maradt.

Tao-tsung (*Hung-Ki*; 1055—1101.) nevével a kitaj epigraphia tárgyalásánál fogunk találkozni. Különben az ő uralkodása alatt történt, hogy Japán (*Wu-tse*) adót küldött Liaonak. Innen kezdve a kitaj birodalom rohamos hanyatlásnak indult.

T'ien-tsu (*Yen-hi*; 1101—1125) uralkodása alatt *A-ku-ta* lett a dsürcsi fejedelem (1113.), aki dinasztiajának a *Kin* 'arany' nevet adta. A következő évben már súlyos vereséget mért Liao-ra az Amur mellett. 1115-ben dsürcsi kézre került *Huang-lung-fu*, 1116-ban az egész *Liao-si* a keleti fővárossal, 1120-ban az északi (felső) főváros, 1122-ben *Ta-ting-fu*, a középső főváros. Közben egyesek, családok, törzsek tömegesen pártoltak át a dsürcsikhez. 1125-ben *T'ien-tsut* detronizálták s többen felvették a császári címet.

A Dai Liyoo gurun-i sudur-i bithe utolsó fejezetében néhány általános megjegyzést olvasunk Liao állam-berendezéséről, szokásairól stb. Egy északi és egy déli itélőszék volt. Az első a királyi család, a törzs és a vele kapcsolatos ügyekkel foglalkozott, a második a kínai alattvalók, tartományok, városok, vám, adó stb. kérdéseiben rendelkezett.

¹ Körülbelül ez volt az az idő, amikor Kína északi tartományainak legnagyobb része kitaj fennhatóság alá tartozott. Ettől a kortól kezdve nevezik az arab, perzsa stb. írók Északkinát róluk ختای *xitāy*-nak (később خطای *hatāy*). szemben Délkinával, amely igazi kínai terület maradt (jelen esetben a Sung dinasztia birtokában), amelynek neve a mongol kortól kezdve منچی *Manzi* (< kín. *man-tse* a.m. 'déli barbárok'), Marco Polo-nál *Mangi*; *Nangkiyas*, *Nangkiyat* (< kín. *nan-kia* 'déli család'). Európában a mongol kortól kezdve *Cathay* néven ismerik Kínát. A mongolban *kitat* (a *kitañ* többsége), az oroszban *kumaü* mai napig Kínát jelenti. Vö. H. YULE, *Cathay and the way thither*. London, 1866. (Hakluyt); új kiadás: H. YULE—H. CORDIER. London, 1913. 4. köt.

Mindkettőnek számos alosztálya volt. Az öt főváros férfilakossága 1.107.300 lelket tett ki; volt 156 megerősített város, 209 járási hely; 59 vazallus felett rendelkeztek, persze ebben a számban kis törzsek, sőt városok is értendők. Maguk a kitajok 57 törzset számláltak (Liao ši mind felsorolja). 15—50. évig általános hadkötelezettség volt. A katonaság páncélos lovasságból állott. Kiki maga gondoskodott a nyeregről, zablárról, fegyverről (4 íj, 400 darab nyíl, rövid, hosszú lándsa, buzogány stb.), a lónak abrakról, 200 láb kenderkötélről a lovak békóbaverésére stb. Minden hadjárat előtt a császár az összes polgári és katonai méltóságok résztvételével egy fekete ökör- és egy fehér ló-áldozatot mutatott be az égnek, a földnek és az összes (jó és rossz) szellemeknek. Minden csapat 6—7000 emberből állt, 10 csapat alkotott egy osztagot, 10 osztag egy szárnyat. Egy hadbavonuló sereg százötvenezer embernél nem lehetett kevesebb. (Vö. még E. H. PARKER, *Kitan customs. China Review* 1890. XIX, 60.)

A kitajok a katasztrófális bukás után teljesen szétszóródtak,¹ nagyrészüket beolvadt a hódító dsürcsikbe. A fejedelmi család (*Ye-liü*) egyik leszármazottja pedig *Ye-liü Ta-si* Középázsiaiban újra keltett egy kitaj birodalmat, melyet a kínaiak *Si-Liaonak* (nyugati Liao),² arab, perzsa stb. források *Qara xitāynak* neveznek.³

* ¹ Közülük való *Džingis qa'an* tanácsadója, *Ye-liü Tš'u-ts'ai* is, akinek a neve a magyarországi tatár (mongol) invázió kutatói előtt sem ismeretlen.

² W. SCHOTT a *San ts'ai t'u hui* és a *Yüan ši lui pienre* hivatkozik ahol a karakitajok neve nem *Si Liao*, de *He Liao* 'fekete L.' Vö. Kitai und Karakitai. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Innerasiens. ABAW. 1879.

³ A karakitajok története már a mongol korbá tartozik, melynek nagy irodalmából csak a (karakitaj szempontból is) legfontosabbakat emeljük ki. A kínai források közül a Sung ši ('a Sung dinasztia évkönyvei', szerzője a már említett *T'o-t'o*) és a Yüan ši 'a Yüan dinasztia évkönyvei'. A mongolok közül emlitenünk kell a *Monggol-un ni'utša tobtši'an-t* 'a mongolok titkos története', 15 fejezetben, befejezték 1240-ben (B. LAUFER szerint 1242-ben. KSz. VIII, 210. l.). Csak kínai átírással és interlineáris kínai fordítással maradt ránk ez a munka a *Ming* dinasztia trónralépését közvetlen követő valamelyik esztendőből. E kiadás kínai címe *Yüan tš'ao pi ši* (vö. P. PELLIOU: *JournAs.* 1925. I, 198.). Először PALLADIUS (volta-képeni néven PIOTRE IVANOVICZ KAFAROV) akadt e munkára, lemásolta, a kínai fordítás alapján lefordította s kiadta a pekingi orosz misszió munkáiban (Труды) 1866. IV, 1—258. l. PALLADIUS másolata a pétervári egyetemi könyvtárba került, amelyet 1882-ben POZDNĚJEV kiadott (a szöveg facsimiléjét fordítással és jegyzetekkel), vö. B. LAUFER, *Skizze der mongolischen Literatur.* KSz. VIII, 210—1. POZDNĚJEV nehezen található kiadását jól pótolja az új kínai kiadás. A *Monggol-un ni'utša tobtši'an* megérdemli, hogy hosszasan foglalkozzunk vele, mert elsőrangú jelentősége van a mongol nyelvtörténet szempontjából is, melyet eddig nem méltattak kellően. Az *Altan tobtši* 'aranygomb' 1604-ből (vö. B. LAUFER op. cit. 212.) és végül *Sanang Setsen* 1662-ből (ed. I. J. SCHMIDT. St. Pbg., 1829.; kínai fordítása 1777-ben jelent meg.). A perzsa források közül meg kell néznünk *Rasidu'd-Din-t*, a legrégebb korról szóló részét BEREZINI a közepsőét BLOCHET, a harmadikat pedig QUATREMÈRE kiadásában. DŽUWAINI története megjelent a Gibb Memorial c. sorozatban. Az európai összefoglaló feldolgozások közül:

*Ye-liü Ta-sin*ak eredetileg az volt a szándéka, hogy megfelelő sereget gyűjt, s azzal visszatér harcolni a dsürcsik ellen. Egy *tšayan tatar* és egy ujgur (*hui-hu*) vezérrel való barátkozás után azonban csakhamar egymásután hódította meg a kisebb-nagyobb szomszédos törzseket. 1125-ben pedig már felvette a *γurxan*¹ címet. Leverte Xorasan szeldsuk urát, *Sultān Sandžart* is. Fővárosa *Hu-se wo-lu-to* volt.² Elfoglalta Kašart, Xotant, Ferganát, Bišbaliqot, majd megtámadta *Atsüz Xwārezm-šāht*. Birodalma, a kínai határtól a Kaspi-tengerig terjedt.³ 1136-ban meghalt, posthumus neve *Te-tsung* (1125—43.). Utóda fia *Zen-tsung* (*Yi-lie*) lett (1142—54.), aki mellett kiskorúsága alatt az özvegy császárnő uralkodott. Utána *Tšeng Tien Hou* császárnő (1154—67.), majd az utolsó karakitaj *γurxan Mu-tšu* (*Tši-lu-ku*; 1168—1201.) következett a trónon.

1203-ban Džingis a keleti *naimanok* főnökét, *Tayangot* megölette, fia *Qutšluγ* (*Kütšlög?*) a nyugati naiman főnökhöz, *Buyuruq*hoz menekült. 1206-ban azonban Buyuruqot is hasonló sors érte, mint Tayangot, mire *Qutšluγ* tovább menekült az Irtishez, majd az üldöző mongolok elől *Kucsában* keresett menedéket, ahonnan a *γurxan* udvarába ment. 1211-ben az ujgur *idikut*, *Bartšug* is meghódolt Džingisnek, akinek egyik leányát (*Altun Bigi*) B. ezért feleségül kapta. A *qarlugok* is elpártoltak a *γurxantól* és *Arslan Xan* nevű vezérükkel szintén

C. D'OHSSON, Histoire des Mongols IV. Amsterdam, 1852. — H. H. HOWORTH⁴ History of the Mongols from the 9th to the 19th century. — BARTHOLO kétkötetes „Turkeszián a mongol korban“ c. orosz nyelvű munkája (St. Pbg., 1900.).

¹ *Rašidu'd-Dinn*ál és más arab, perzsa íróknál كورخان, a *Liao* šiben *Ko-r*-han, a mandsu átírásban *G'u-el-han*. Ezt a címet *kerit* fejedelmek is viselték, sőt megtaláljuk *Timur* címei között is. Megfejtését P. PELLIOR adja. Egy nemrég felfedezett perzsa levélben, melyet *Gügük* küldött a pápának, a török nyelvű pecsétfeliratan van egy kifejezés: *kür (u)(u)γ ulus*, melyet az 'egész nagy nép'-nek fordít, megjegyezvén, hogy *kür* gürnek is olvasható, s összeveti az oszm. *gür* 'abondant, puissant', alt. *kür*-rel, valamint mong. *Kow. kür ulus* 'egész nép' kifejezésével. Ezt a *kürt* azonosítja a *γurxan* első részével (régbben *gür*). A *Mongγol-un ni'utša tobtši'an* a *γurxan* cím magyarázataként a *γurt* minden egyes alkalommal a kín. *p'u* 'egyetemes' szóval fordítja. Vö. P. PELLIOR, Les Mongols et la Papauté. Revue de l'Orient Chrétien. 3e série, tome III (XXIII). 1922—3: 24. l.

² H. H. HOWORTHnál (The northern frontagers of China, Part. III. The Kara Khitai 14. l.) *Hu sun-go-urh-to* tévedés *Hu-su-ngo-urh-to* (H. helyesírása szerint) helyett. Mandsu átírásban *Höse waldo*. Másként egyszerűen *Balasayun* 'város'-nak hívták. Džuwaini azt mondja, hogy *Baläsäğyunt* (بلهاساغون) most (az ő korában) غرباليق *Furbāliq*nak nevezik. JOS. MARQUART (Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren. SBBA. 1912: 487. l.) ezt غرباليق *Fuzbāliq*ra javítja s összeveti a fenti kínai átírással (a *Yün šü*, 120 fej.-ben *Ko-tsi-wa-γ-to* variánsa is van), ami szerinte a. m. (O)γuz-ordu. Vö. BRETSCHNEIDER, Mediaeval researches I, 226.

³ Több kínai archeológus néhány karakitaj papírpénz-másolatot közöl, valamennyien kései hamisítványok. Vö. H. A. RAMSDEN, Chinese paper money. Manuel of the Far Eastern numismatics. Yokohama, 1911. 16—18. l. és DAVIS hasonló tárgyú értekezését a bostoni akadémia *Proceedings*jében 1916. (P. PELLIOR szíves közlése).

a mongolokhoz álltak. Qutšluγ összegyűjtötte naimanjai töredékét, egy merkit főnökkel és Mohammed xwārezmi šāhhall egyetértőleg felkelt a xurxan ellen, s *Mahmud Beg* tábornok segítségével elfogta magát Tši-lu-ku-t is és önmagát kiáltotta ki xurxannak (1211.). Džingis egyik vezére, *Tšepe Noyan*, azonban nemsokára elfoglalta Kašyart is, Qutšluγ székhelyét, s véget vetett a karakitaj birodalomnak.¹

*

A kitaj nyelvemlékek kétfélék: 1. olyanok, amelyek kitaj írással megörökítve maradtak fenn; 2. egyéb, kínai források nagyszámú glosszái.

Kitaj írás is kettő van. Az egyiket a kínai források *siao-tse* 'kis írásjegyek'-nek, a másikat *ta-tse* 'nagy írásjegyek'-nek nevezik.

A *siao-tse* feltalálása és behozatala *Tie-la* nevéhez fűződik, aki T'ai-tsu (A-pao-ki) testvére volt. Magáról az írás feltalálásáról s annak körülményeiről a Liao ši (64. fej.) a következőképpen emlékezik meg: „Mikor uigur (*hui-hu*) követség érkezett, nem akadt senki, aki megértette volna nyelvüket, mire T'ai-tsu így szólt: Tie-la okos és értelmes ember, őt küldjétek oda fogadásukra. Ez köztük maradt husz [!] napig és sikerült megtanulnia nyelvüket [!] és írásukat, ennek alapján megcsinálta a kis k'i-tan írásjegyeket, melyekből csak kevés van és (írásközben) egymáshoz kapcsolódnak.“²

Ez utóbbi kitétel félreismerhetetlenül azt mutatja, hogy betűírásról van szó, s arra lehetne gondolni, hogy a kis kitaj írás lényegileg azonos volna a szogd eredetű uigur írással.

¹ Egyesek a karakitajokat a keresztény (nesztóriánus) *kereit*ekkel azonosítják, s hozzájuk kapcsolják János pap legendáját: L. WIEGER, *Textes historiques*.² 1923. 1619. l.; vö. Kitai, Karakitai und der Priester Johannes; Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland 1865. XXIII, 517–27. l.). A *xurxanok* alattvalói nagyon természetesen kezdettől fogva inkább törökökből, mint mongolokból állottak. A kitaj-elemet a végén jóformán csak az uralkodócsalád képviselte.

² A Liao ši-nek erre a helyére először S. W. BUSHELL lett figyelmes; vö. „Inscriptions in the Juchen and allied scripts“ c. dolgozatát (16. l.): Actes du onzième congrès international des orientalistes. Paris, 1897. II. Langues et archéologie de l'Extrême-Orient. Paris, 1898. 11=35. l. Majd SHIRATORI KURAKICHI, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tōkyō, 1900. 55. l., ami azonban inkább paraphrasis, mint fordítás. DE GROOT közreműködésével újra tárgyalta JOS. MARQUART, Guwaini's Bericht üb. d. Bekehrung d. Uig. Sitzungsab. d. kgl. pr. Akad. d. Wiss. 1912: 500. l. (A. Dai Liyoo gurun-i suduri bi-the-ben ez a passzus nincs meg.) MARQUART, illetőleg DE GROOT *Tie-la* helyett „egy bizonyos“ (nagyon is jól ismert!) *Tiet-ts'ik* (= *Tie-ts'ə*)-ről beszél. A tévedés onnan ered, hogy a két szó második írásjegye a kínaiban a megtévesztésig hasonlít egymáshoz (egy vonal különbség van a kettő közt). A Dai Liyoo gurun-i suduri bi-the is *Diyla*-t ad. Elsie-tett F. W. K. MÜLLERnek is a feltevése (MARQUART, op. laud. 501, 2. jegyz.), hogy ez a *Tiet-ts'ik* kínai átírása a középperzsa *tarsūk* „der Christ“-nek. (Középázsiaiban a mongol korban valóban *tarsa* a keresztények neve.)

Ezt a feltevést támogatja a Liao ši-nek egy másik, szintén jól ismert helye (2. fej.), ahol azt olvassuk, hogy A-pao-ki 924-ben a régi ujgur fővárosban tartózkodván elrendelte, hogy *P'i-ko k'o-han* (*Bilgä qayan*) régi emlékfeliratát csiszolják ki és tetteit véssék be *k'i-tan*, *t'u-kiüe* és kínai (*han*) írással. A kínai szöveg azonban kétértelmű. Vajjon levakartatta-e Bilgä qayan régi feliratát, mint DE GROOT (MARQ. i. m. 498), H. HOWORTH (The Khitai or Khitans 55. l.) és E. CHAVANNES (JA. 1897. I, 382 jegyz.) gondolják, vagy esetleg csak helyreállíttatta a megrongálódott emléket (BRETSCHNEIDER, Mediaeval researches I, 256)? Bilgä qayan vagy saját tetteit vésette be? Azt azonban kétségtelenül tudjuk, hogy Bilgä qayan azonos azzal a Bilgä qayannal, aki az ujgur hatalom tulajdonképeni megalapozója volt, s akinek három nyelvű emlékfeliratát (kínai, türk és szogd nyelven) jól ismerjük. A kínai emlék *Ay tängridä qut bulmîš il tutmîš alp külüg bilgä qayan*¹-nak nevezi, a szogd emlék a fenti címei helyett megmondja voltaképeni nevét is: *bū yū xāy ān*², így ismeri (بوقو خان *Buqu xān*) Džuwaini is.

A Liao ši 2. fej.-ben említett három nyelv közül a kínai (legjobb megfejtése SCHLEGELÉ) és a t'u-kiüe (türk rovásírásos, igen töredékes szöveg; kiadása RADLOFF, Die alttürkischen Inschriften 291) azonossága kétségen felül áll. A harmadik, a szogd írásos, szogd nyelvű szöveg pedig ezek után nem lehet más, mint a Liao ši k'i-tan írásos emléke.

Minden nehézség eltűnik, ha felvesszük azt a lehetőséget, hogy A-pao-ki csak kijavíttatta (akár egészen újra is vésette — a régi szöveggel) *Buqu xan* emlékét, amelyet annak idején azon a három nyelven (kínai, ujgur [türk] és szogd³) készítettek el, melyet az ujgur fővárosban, Charabaljasunban és környékén beszéltek. A Liao ši pedig egyszerűen azért nevezi k'i-tannak a szogd írást, mert — mint láttuk — a szogd-ujgur eredetű kitaj írás vele lényegileg azonos.

A Liao ši egy másik helye (30. fej.) azt mondja, hogy

¹ G. SCHLEGEL: MSFOu. IX, 4; vö. F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 95.

² F. W. K. MÜLLER, Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei. Sitzungsber. der kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1909: 728. RADLOFF a szogd írásos, szogd nyelvű emléket tévesen uigurnak tartotta. (Utána így E. CHAVANNES is: JA. 1897. I, 383. jegyz.) Ennek megfelelően helyesbítendő, amit „Die Herkunft des Volksnamens Kirgis“ címen KCsA. I, 371. l. írtam. *Buqu xan* nevéhez fűződik az ujgur manicheizmus megteremtése. Džuwaininak erre vonatkozó helyét tárgyalja MARQUART már idézett dolgozata (SBBA. 1912.). Ez új vallás behozataláról beszél különben a fentemlített három nyelvű, *qarabaljasuni* emlék is. G. SCHLEGEL, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara-Balgassun, MSFOu. IX. a nesztorianus vallásra vonatkoztatta; ED. CHAVANNES, Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-balgassoun: JA. 1897. I, 43—85, röviddel rá kétségbevonta. *Buqu xan*nak a manicheizmusban való szerepéről l. P. ALFARIC, Les Écritures Manichéennes I. Le livre de Boucou Khan 89—95. l.

³ Ma már tudjuk, hogy nem a *qarabaljasuni* szogd telep volt az egyetlen a Távol-Keleten; vö. P. PELLIER, Le „Cha-tcheou tou tou fou t'ou king“ et la colonie sogdienne de la région du Lob nor. JournAs. 1916. I, 113—123.

Ye-liü Ta-si, a Si-Liao (karakitaj) megalapítója, ismerte a kitaj és a kínai írást egyaránt. MARQUART feltevése (op. cit. 500), hogy ez a kis kitaj írás volt, nem lehetetlen, de még további bizonyítékokra szorul.¹

Az Aisin gurun-i suduri bithe 'a dsürcsi birodalom évkönyvei' (2. fejj.) arról emlékezik meg, hogy *T'ai-tsu* (A-ku-ta) 1115-ben tartott vadászatán *Meoliyang'o* véletlenül megsebesült, minek következtében két hónapig az ágyat őrizte és ezalatt *Dailyoo* (=kitaj) kis és nagy írását tanulmányozta.

A kitaj származású *Ye-liü Li* dsürcsi miniszterről tudjuk, hogy ismerte a kis és a nagy kitaj írást. 1164-ben vezetésével a T'ang-dinasztia történetét lefordították kis kitaj írással (kitaj nyelvre?).²

Kitaj nyelvemlék ezzel a szogd-ujgur eredetű kis kitaj írással ezideig nem került elő, amit annál inkább is sajnálhatunk, mert a kitaj *ta-tse* a kínai írás alapján készült, s a leírt kitaj szavak hangtanilag pontos visszaadása sok esetben külön probléma.

A *ta-tse* 920-ban készült a kínai *li-szu*³ írásból bizonyos vonalak hozzáadásával és módosításával. Számuk több ezer volt.

Kitaj *ta-tse* írásos emlék, amit már régóta ismerünk, az az ötszavas *pai-tse*,⁴ melyet a Šu ši hui yao tartott fenn. Az öt írásjegy jelentése a párhuzamos kínai felirat szerint: „Császári parancsom postalovak adására. Sürgős.“ A kitaj szavak olvasatait nem ismerjük. A Liao ši 57. fejj. szerint legalább hatszáz hasonló *p'ai-tse* volt használatban a kitaj korban, mindegyiken volt kitaj felírás is. Az öt írásjegyet először HJAKINT (BIČURIN) közölte, majd WYLIE s utoljára DEVÉRIA.⁵

¹ IBN AL-AĞİR szerint (vö. MARQ. op. cit. 501) a karakitajok első *yurxanja* manicheus volt. Ez azonban önmagában nem bizonyít semmit.

² Examen de la stèle de Yen-t'ai. Dissertation sur les caractères d'écriture employés par les Tartars Jou-tchen. Extraite du Houng-hue-in-yuan, traduite et annotée par M. G. DEVÉRIA. Revue de l'Extrême-Orient, publiée sous la direction de M. H. Cordier, I. Paris, 1883, 179. I. 3. jegyz.

³ A *li-szu* a régebbi *tšuan* írásból módosult, nagyrészt az újonnan feltalált szörcset (a hagyomány feltalálását a hiung-nuk elleni harcairól jól ismert kínai tábornoknak, *Mung-T'ien*nek tulajdonítja) befolyása alatt. Csaknem azonos már a modern (*kiai šu*) írással.

⁴ Les *p'ai-tseu* ou tablettes de commandement sont mentionnées pour la première fois par Rubrouck: „Mangkou donna aussi à ce Moal ses tablettes d'or, qui est une plaque d'or, large comme la main et longue d'une demi-coudée, où son ordre était gravé. Celui qui porte cela peut demander et commander tout ce qui lui plaît, et tout est exécuté sans délai.“ H. CORDIER, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie mandchoue II. Paris, 1920. 331. I. Rubrouck persze csak az első európai, aki említést tesz a *p'ai-tsekről*. A mongol nyelvű *p'ai-tsekről* különben I. B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur. KSz. VIII, 193. I.

⁵ Статистическое описание Китая империй 1842, a végén; WYLIE: Journal of the Royal Asiatic Society 1870. V, 37; DEVÉRIA: Revue de l'Extrême-Orient 1882. I. a füzet végén lévő táblázatban 57–61. — Vö. T'oung Pao 1923. XXII, 292. PELLIOR jegyzetét.

BUSHELL (op. laud. 18—19. l.) közölt még egy hal-alakú *p'ai-tset*, a rajta levő felírást nagy dsürcsi írásnak tartotta, TERRIEN DE LACOUPERIE kitaj írást látott benne.

Újabb kínai epigraphusok tévesen több *dhāraṇī* feliratot kitajnak néztek; vö. DEVÉRIA: *Revue de l'Extrême-Orient* I, 167—7, T'P. 1922. XXI, 200.

Nagyon valószínű azonban, hogy kitaj az a négy írásjegy, amely *Lo Tšen-yü* Ku king t'u lu c. művében közölt nyolcszögű tükör közepén található (T'P. XXII, 292. l. jegyz.).

Ez a meglehetősen szegény anyag legújabbán váratlanul meggazdagodott. A kitaj történettel foglalkozó forrásművek több alkalommal beszélnek feliratokról, melyek egy-egy emlékezetes esemény után készültek kitaj írással, kitaj nyelven. Minden kutatás utánuk azonban teljesen eredménytelen maradt (így pl. a *ki-tšoui* nagy felirat után; T'P. I. c.), míg aztán 1922. június 21-én sikerült egy szerencsés misszionáriusnak, L. KERnek egyszerre két kitaj feliratot találnia.

A felfedezés annak köszönhető, hogy kincskereső kínaiak ki akarták fosztani Tao-tsung kitaj császár sírját, amely *Bäri*n és *Udžimtšin* határán *Pai-t'a-tse*¹ várostól északnyugati irányban mintegy 25 *lire*, a *Warin-manga* hegységben fekszik.

Maga a sír bejárata gránithegy oldalába vágott nyolcszög-alakú földalatti terem, amelyet teljesen hozzáférhetlenné tett a benne felgyülemlett víz. A víz és a törmelékek eltávolítása után újabb bejáratok tűntek fel, melyeket csak hosszas munka árán sikerült felnyitni. Az egész földalatti kriptá áll egy nyolc láb széles, 60—70 méter hosszú folyosóból, melyet közepe táján három kisebb folyosó keresztez. A folyosók egy-egy nyolcszög-alakú teremben végződnek, a középső útkeresztződés nagy teremmé tágul. Belülről mindegyik kék téglával van kifalazva, a földtől a boltíves mennyezetig időálló, illatos nemesfa (tujafa) lapok futnak, melyek magassága 3 m, vastagsága 17 cm, szélessége 27 cm, s felül rovátkák segítségével illeszkednek egymásba. A császár koporsója az utolsó teremben volt, felfeszítve s a holttest a földre kiszórva.

A kínai fosztogatók egyebet nem találván, a nemesfagerendákat hordták el, míg ebbeli munkájukat mongol, majd kínai katonák meg nem gátolták. Mikor az utóbbiak elhurcolták őket,² KER három kínaival lemásoltatta a feliratokat. (Fényképezésről vagy levonat készítéséről szó sem lehetett.)

¹ E. CHAVANNES szerint ez volt a kitaj felső (északi) főváros, *šang king*: E. CHAVANNES, *Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen*. JournAs. 1897. I, 377—442. — Jos. MULLIE, *Les anciennes villes de l'empire des Grands Leao au royaume mongol de Bäri*n. T'P. 1922. XXI, 133 kk. ezt tagadja, s a mai *Borg zotzo* vidékén keresi a *šang king*et.

² KER ezt kb. harminc évvel ezelőtt fosztogató mongolok munkájának tartja. PELLIOt a hozzácsatolt jegyzetben jóval régiebbnek mondja és szövegekre hivatkozik, melyek a k'i-tan dinasztia bukása után 1124-5-ben a császári sírok feltöréséről beszélnek. Ide kell még csatolnunk az Aisin gurun-i

Az inskripciók közül kettő kínai nyelvű, kettő kitaj írásos. Az utóbbiak közül az első 583, a második 856 írásjegyet tartalmaz. A vésők annak idején, hogy az elmosódástól megóvják a feliratokat, a földre fektették, s mindegyiküknek a tetejét egy másik, díszesen vésett kővel letakarták. A két követ egymástól (a szélén) nagy pénzdarabok választották el. Ezek az érmek *Tao-tsung* uralkodásának évét (1055., 1075.) viselik; PELLIO szerint voltaképen csak pénzhez hasonló érmek, melyek valamely nevezetesebb esemény emlékére készültek. Tudva azt, hogy *Tao-tsung* császár kriptájában temették el feleségét, *Yi-te* császárnőt is, PELLIO arra következtet, hogy az egyik felirat (a hosszabb) *Tao-tsung* császár emlékét örökíti meg, a másik (a rövidebb) pedig a császárnőét. A két kínai felirat valószínűleg ezek fordítása.¹

L. KER eredeti dolgozatához a két kitaj felirat másolatának a fényképét is mellékelte (a két kínaiét nem, pedig a megfejtésnél ezek nélkülözhetetlenek), azonban oly tökéletlen a fényképmásolat (a kicsinyítés miatt a vonalak sokszor összefolynak), hogy ennek alapján egyelőre nem lehet mit kezdeni vele. Szerencsére ismerjük a dsürcsi és a tangut írást (már bizonyos fokig). Mindkettőt a kitajból kölcsönözték. Ezek nélkül fel kellene adni minden reményt, hogy a kitajt valaha is megfejthessük, mert nem betűírásról van szó. Így azonban reméljük, hogy a kitaj nyelvnek ez a két becses emléke minél előbb megfejtve világosságot derít majd egy oly nyelvterületre, amelyen — sajnos — még most is csak feltevésekre vagyunk utalva.

Az az egyetlen forrás is, amelyre a kitaj nyelvről való ismereteink eddig támaszkodhattak, t. i. a kínai feljegyzések, teljesen kiaknázatlanul hever. Nemhogy rendszeresen nem gyűjtötték össze ezeket a becses glosszákat, de még a készen kínálkozó anyagot sem dolgozták fel módszeres kritikai eljárással. Még ma is abban az állapotban vannak, melyben a XVIII. és XIX. század különben tiszteletreméltó, érdemes, de még primitív eszközökkel dolgozó, úgyszólván források nélkül magukra maradt kutatói hagyták.

Ebből a szegény s amellet vegyes értékű feldolgozásból

sudur-i bithe azon helyét (2. fej.) is, ahol A-ku-ta büntetés terhe alatt megtiltja ezeket a sirrablásokat. Vö. még *Kin ši* 3 fej., 2v^o; T'P. 1922. XXI, 199.

¹ L. KER cikke eredetileg a *Le Bulletin catholique de Pékin* 1923. júniusi (118.) számában jelent meg. Kevés változtatással és saját jegyzeteivel ellátva újra kiadta P. PELLIO a *T'oung Pao* 1923. XXII, 292—301 „Le tombeau de l'empereur Tao-tsung des Leao, et les premières inscriptions connues en écriture K'i-tan“ címen. — Vö. W. L. KORWICZ, *Les „Khitais“ et leur écriture*. Rocznik Orjentalistyczny. Lwów, 1925. II, 248—50. Nem láttam; idézi S. M. SHIROKOGOROFF, *Northern Tungus migrations in the Far East* (Goldi and their ethnical affinitas). *Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society* 1926. LVII, 181; uo. igen becses (új) tunguz-bibliographia is!

még az sem tisztázódott, hogy a kitaj voltaképen mongol vagy tunguz nyelv-e?

J. KLAPROTH 18 kitaj szót közölt (Asia polyglotta.² Paris, 1831. 294—5, ez utóbbi sajtóhibából 195; Nouveau Journal Asiatique VI, 23—4) a forrás megnevezése nélkül, fordítással. Kettőt mandsu, egyet török, mongol, mandsu megfelelővel vet egybe, egyet meg — némettel. Ennek alapján kimondott tunguz-kitaj azonossága a maga idejében sem hangozhatott valami meggyőzően. Tunguz nyelvnek tartotta a kitajt ABEL-RÉMUSAT is, Recherches sur les langues Tartares I. (több nem jelent meg). Paris, 1820. 21. és 81. l. Egy kitaj szójegyzék PALLADIUSTól¹ WYLIEhez került, aki azt megküldte H. H. HOWORTHnak. HOWORTH „The northern frontagers of China V, The Khitai or Khitans“ c. dolgozatában (megj. Journ. of the Royal Asiatic Soc. XII, 123; a különnyomat után idézem) ezt kiadta KLAPROTH néhány kitaj szavával megtoldva. Ez a szójegyzék 37 szót tartalmaz (és KLAPROTHtól 12-t), forrásul a Liao ši szerepel. HOWORTH e szójegyzék alapján tunguz és mongol keveréknek mondta a kitajt, ez utóbbinak a túlsúlyával. A kitajok utódait látta a *solonok*ban, s hivatkozott WYLIE és VASILJEV hasonló véleményére. Sőt: the latter told me that Solon is referred as the dialect by which one or two Khitan words are explained in a Chinese history of the Khitans in his possession (op. cit. 7. l.). A HOWORTH-féle szójegyzék végül W. SCHORTHOZ került, aki belőle tizenötöt tunguz eredetűnek, hatot mongolnak, kettőt eltorzított kínainak talált, tizenkettőről pedig nem tudott számot adni. A 2, 4, 6 számnevek alapján (melyeket tunguz eredetűeknek mondott) a kitajt a dsürcsi s így a mandsu rokonának nyilvánította (Kitai und Karakitai 6. l.). Az említett valamennyi hasonlítgatásnál előbbre kell helyeznünk K. SHIRATORI kísérletét: Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme 37—58. l., amelyben legalább elsőkézből, a Liao ši, a K'i-tan kuo tši, Liao ši ši yi és a Liao ši yi pu (modern munka; vö. T'P. XXI, 227) kitaj glosszái közül mintegy 48-at magyaráz, s közel 30 egyebet ad fordítással, megfelelő magyarázat nélkül. A legtöbb megfejtése mongolból való. Sajnos SHIRATORI dolgozata nem filológus munka, idézetei nem pontosak, mongol, tunguz nyelvi adatai nem mindig megbízhatóak, hasonlításai módszertelenek, úgyhogy a kérdés ismeretét nem vitte előre oly mértékben, mint azt ezek után várni lehetett volna. Említenünk kell még P. PELLIOТ véleményét, mint amelynek súlya van. Szerinte a kitaj mongol nyelv, még pedig palatalizált mongol,² vagyis egy-egy mongol szó veláris magán-

¹ Vö. Elucidations of Marco Polo's travels. Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society X, 25.

² Les K'i-tan parlaient d'ailleurs une langue étroitement apparentée au mongol, encore que fortement palatalisée. JournAs. 1920 :146.

hangzósora a kitaj megfelelőjében sok esetben palatális sorral van képviselve.

Az eddig közkézen forgó szójegyzékek forrása közvetve a Liao ši utolsó, 116. fejezete, a Kuo yü kiai 'a nemzeti (=kitaj) szavak magyarázatai', szójegyzék, mely magától T'o-t'otól származik. Ez a Kuo yü kiai a rendelkezésemre álló kiadásban, mely K'ien lung negyedik évéből (1739.) való, 17 r° és v^o lapot foglal el, fejezetről-fejezetre haladva minden tulajdonnevet és közszót magyaráz. Az 1781-i kiadás az egész Liao-šiben megváltoztatta a kitaj szavak eredeti helyesírását, a 116. fejezetet pedig egyszerűen elhagyta; vö. Bibl. Nat., *Cat. Cour.* 249—252. §; T'oung Pao XXI, 122. Ehelyett azonban külön munkát szenteltek az elhagyott fejezet magyarázására.

Ez a K'in ting Liao ši yü kiai 'a Liao ši szavainak császári parancsra készült magyarázatai', 4 kötet 10 fejezetben. (A régi magyarázóknak voltaképen ez a forrásuk, mint látni fogjuk.) Minden egyes magyarázott szó adva van először a megváltoztatott helyesírás szerint; majd annak megállapítása következik, hogy mandsu (*man-tšou*), mongol (*mong-ku*), vagy tangut (*t'ang-ku-t'e* = *tangut*¹)-e a kérdéses szó. Ennek megelőően előtte áll a modern mandsu, mongol stb. szó mandsu átírással, melyet újabb, kínai átírás kísér. A mandsu, mongol stb. megállapítás után következik a szó jelentése, majd azoknak a helyeknek a felsorolása, ahol a Liao šiben előfordul; legvégén áll az eredeti helyesírás. Nyelvi magyarázatai teljesen önkényesek, leginkább mandsuból fejt meg mindent.² Arról persze szó sem lehet, hogy valami becses anyagot tartalmazna a kitaj nyelv tanulmányozására, mint B. LAUFER, *Skizze der manjurischen Literatur.* KSz. 1908. IX, 45 állítja; vö. már SHIRATORI op. cit. 39.

A többi kínai történeti munkában, melyek közül a legfontosabbakat említettük, a Liao šiéhez hasonló szójegyzék nincs, a bennük előforduló glosszák összegyűjtésére gondosan át kell tanulmányozni az egész művet. Ennek a munkának az elvégzésére most nem vállalkoztunk, de bemutatunk az egész anyagból néhány szemelvényt e glosszák természetének, valamint az eddigi magyarázatok értékének szemléltetésére.

A Liao ši szójegyzékének talán legérdekesebb anyaga az 53. fejezetből való, mely több naptári kifejezést ad kitaj nyelven. Tíz-tára a naptárral foglalkozik a K'i-tan kuo tš'i 27. fejezete, a Sui ši tsa ki. Innen való a következő néhány példa.

¹ Itt egyszerűen csak tibeti helyett.

² Bibl. Nat., *Cat. Cour.* I. 10, a mű leírásánál: *Ouvrage fait à la suite d'un décret de 1781 et basé sur la langue des Solon.* A *solon* nyelvről az előszó beszél, a szótárban azonban nincs nyoma. Ez lehet az a munka, melyről VASILJEV beszélt HOWORTHNAK (l. fentebb).

Az első hónap első napjának kitaj neve *nai nie-yi-r*, Liao ši 53. fej. 6r°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši (*nai nie-li*) 27. fej. 1r°. Mindkét hely expressis verbis megmondja, hogy *nai* egyet (elsőt), *nie-yi-r* (*nie-li*) napot jelent. SCHMIDT, HOWORTH, KLAPROTH nem ismerik; SHIRATORI 43. l. ez utóbbit összeveti mongol *nar*[!], *naran* 'nap', solon *nari* [kölcsönszó valamelyik mongol dialektusból], dahuri *nara* szavakkal. Aligha választható el ezektől a koreai *nal* id. A kitaj szó **nä(i?)r*, *näri* lehet. A *nai* SHIR., majd LAUFER (Jurchi and Mongol numerals. KCsA. I, 115) szerint a mongol *nigän* 'egy'-gyel függ össze; hangtanilag nincs kielégítő magyarázata.

Tao-li hua (harmadik hónap harmadik napja), Liao ši 53. fej. 6r°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši 27. fej. 1v°. Az idézett három hely szerint *tao-li* kitaj nyelven a. m. 'nyul'. *hua* a. m. 'lőni'. HOW., SCHM. szójegyzékében: *taula korpoókō* 'to shoot hares', forrása csak K'in ting Liao ši yü kiai lehet, ahol 10. fej. 2r° *taola yarbuyat* találunk. Mondanunk sem kell, hogy ez a „javítás“ teljesen önkényes és így értéktelen. *Tao-li* egyezése a mongol *taula*jjal szembeötlő (így már SHIR. 44—5); igen becses etimológia, mert a *j*-török *tabišqan*-nal szemben speciálisan mongol hangalakot mutat (tör. -š- ~ mong. -l-). Fontosabb török és mongol megfelelőit összeállította GOMBOCZ ZOLTÁN, Az altáji nyelvek hangtörténetéhez. NyK. XXXV, 241 kk. SHIRATORI szerint *hua* a mong. *har*- 'lőni' szóval egyezik. A középkínaiiban, pontosabban a VII—X. századi északíni diallektusokban a szóvégi dentális, zöngés spiránssal (-ð) van képviselve, amely a közép- és északázsiai átírásokban -r, a koreaiiban -l alakjában mutatkozik, s ugyanezek a szóvégi dentálisok szolgálnak türk, uigur, pehlevi, szogd szavak szóvégi -r-jének a visszaadására.¹ Minthogy azonban ennek a *huanak* egyáltalában nincs szóvégi mássalhangzója, SHIR. etimológiája — nézetem szerint — nem valószínű.

T'ao sai -yi-r (ötödik hónap ötödik napja), Liao ši 53. fej. 6v°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši 27. fej. 2v°: [*tao*] *sai-li*. *T'ao* jelentése 'öt', *sai-yi-r* a. m. 'hold, hónap'. *T'ao* egyezik a mongol *tab-unna*l, dahuri *tabuval*, vö. SHIR. 45; LAUFER: KCsA. I, 115. *Sai-yi-r* (*sai-li*) összevethető a mongol *sara* 'hónap', dahuri *sara* id. szavakkal, így már SHIR. A *t'ao sai-yi-r* kifejezést a K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2r° *tob inenggi*-re javította, ami mandszul 'az első nap'-ot jelent. Itt említünk mindjárt egy hasonló elnevezést: *sai-yi-r* ši (a hetedik hónap tizenharmadik napja), Liao ši 53. fej. 6v°,

¹ H. MASPERO, Le dialecte de Tchang-ngan sous les T'ang. Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient 1920. XX, 41—2. MASPERO (uo. 10. l.) a kínai nyelvnek három korszakát különbözteti meg: ókínai (rég: ókorban; új: Han és San kuo kor), középkínai (rég: a Hat dinasztia és a T'ang kor eleje, új: T'ang kor vége és Sung), modern kínai, *kuan-hua* (rég: Kin, Yüan és a Ming kor eleje, új: Ming kor vége és Ts'ing).

116. fej. 10^v, K'i-tan kuo tši (*sai-li ši*) 27. fej. 2^v: az első jelentése 'hónap', a második szó (*ši*) a. m. 'jó, szerencsés'. SHIR. 45 a *šit* a mongol *sain*, dahuri *sen* 'jó'-val egyezteteti. KLAPR.: *wai i el či* 'guter Tag (glücklicher)', How.: *sai i el chi* 'good or lucky day', mindakettő a mandsu *sain* 'jó' *inenggi* 'nap' fordítással magyarázza! Ugyanez az elmés szófejtés megvan már a K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2^v lapján, ami persze nem más, mint az eredeti magyarázat meghamisítása.

Nie-ho nai (nyolcadik hónap nyolcadik napja), Liao ši 53. fej. 6^v, 116. fej. 10^v, K'i-tan kuo tši 27. fej. 2^v; *nie-ho* a. m. 'kutya', *nai* a. m. 'fej', ez utóbbi összetartozhatik a *nai* 'első'-vel, l. előbb. SHIR. 46 az elsőt a mongol *noqai*, *noqoi* id., dahuri *nogo*, *nugo*, solon *noxo*i szavakkal egyezteteti. How.-nál *nai cho nai* or *nai nie nai* (angol helyesírás!) 'great head'-et olvasunk. Hogy a *nie-ho*ból *nai-tšo* lett, csak How. elírása, hogy azonban 'nagy'-nak fordítja, annak — hogy úgy mondjuk — komolyabb okai vannak. A Liao ši a *nait k'üan* 'kutya'-val fordítja, amit tévedésből *ta* 'nagy'-nak lehet olvasni. A K'i-tan kuo tši minden kétértelműséget kizáróan *yin* 'kutya' fordítást ad. Megjegyzendő még, hogy ez az elnevezés egy fehér kutya-áldozattal függ össze, amelyet az idézett helyek részletesen elbeszélnek. A K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2^r mongol kifejezést csinált belőle: *ike nur* 'nagy arc'; ez is önkényes, értéktelen fordítás.

A legszebb, legvilágosabb kitaj szó *ku-wen*, Liao ši 31. fej. 1^v, 116. fej. 12^v, jelentése 'jade(yü)', egyezik a dsürcsi *ku-wen*-nel. Idetartozik a mandsu *gu* 'jade, drágakő, ékszer', összetételekben: *gufan* 'egy drágakő neve', *gugio*, *gugioi* [az *oi* idegen *ü* átírása], *gugui* id., a linfui dahuriban *gu* (A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I. St. Pbg., 1894. 52). Az egyezés teljesen kifogástalan, sajnos a kitaj nyelv rokonságára nem vonhatunk belőle következtetést, mert a kitajban is, a dsürcsiben is kölcsönszó. — How.: *kwawan*, SCHM.-nél sajtóhibából *kwawau* 'jadestone'. A dsürcsi szót is ide vonta már SHIR. 41. K'in ting Liao ši yü kiai 2. fej. 1^v a *ku-wen wo-lu-to* 'jade-palota' kifejezésben a mandsu *gu-i* ordot látja.

Hogy mennyire szeszélyes és rendszertelen ennek a munkának az átírása és szófejtése, elég rámutatni a *niü-ku* 'arany' (Liao ši 116. fej. 12^v), különben nehéz szó, magyarázataira: 2. fej. 1^v *mönggu* (= *münggü*), mongolul a. m. 'ezüst', 2. fej. 4^v *nige*, mongolul a. m. 'egy', 3. fej. 10^v újra *mönggu* 'ezüst', 7. fej. 3^v *nunggu* [sic!] mandsuul a. m. 'hat'.

Csak ebben a díszes gyűjteményben van meg *choor* 'kettő', *tikin* 'négy' és *nungkoo* 'hat'¹ (amit ép most láttunk), amely-

¹ Mind a három szó a How.-SCHOTT-féle szójegyzék helyesírása szerint.

nek alapján SCHOTT kimondta, hogy a kitaj a tunguz nyelvek közé tartozik.

Számnevekről lévén szó, meg kell még emlékeznünk a kitaj 'száz'-ról. How. és SCHM. szójegyzékében ez a szó *chaou* or *joua*, a K'in ting Liao ši yü kiai 2. fej. 22^v szerint *joo* (mandsu helyesírás; olv. *džao*). Csakugyan elég közel áll a mongol *dža'un* 'száz'-hoz, amivel egyeztették. Azonban a Liao ši 116. fej. 15^r oldalán a százat jelentő kitaj szó *kua*, így SHIR. 97 is (de nem tudja magyarázni), KLAPR.: *gua*. A mutatkozó eltérés itt is grafikai alapon fejthető meg: az első forrása 𐰽 *tšao*, a másodiké 𐰽 *kua*. Hogy melyik a helyes alak, egyedül a Liao ši 1739-i kiadása alapján eldönteni nem tudom, de feltűnő és óvatosságra int, hogy a *tšao* csak a K'ien-lung-féle 1781-i kiadásokban fordul elő.

Ha a jelek nem csálnak, a két kitaj felirat megfejtése a mongol nyelvészet eseménye lesz. A legrégebb összefüggő mongol nyelvemlék egy *Džingis qa'an* idejéből való uigur betűs öt soros inskripció, melynek dátuma 1219—30. között ingadozik, tehát több mint száz évvel fiatalabb a kitaj feliratoknál.

Az altaji népek régibb történelme szempontjából pedig nem kisebb a fontossága annak, hogy már a Kr. u. V. századból kimutathatunk egy minden kétséget kizárólag mongol nyelvet beszélő népet. Egy jelentős lépéssel mindenestre előre jutunk azon az úton, amelyen annak eldöntését kell keresnünk, hogy csakugyan mongol nyelvű népek voltak-e a *tu-yü-hunok*, a *wu-huanok*, a *sien-pik* és PELLiot szerint a *žuan-žuanok* s a mi avarjaink is.

LIGETI LAJOS.

Orom.

(A finnugor deminutivumok ismeretéhez.)

WICHMANN már 15 évvel ezelőtt foglalkozott *orom* szavunkkal, s bár jelen soraim alig-alig változtatnak a rövid cikkecske megállapításának lényegén, megkísérlem a szót újból vallatóra fogni és tágabb térre kiterjesztett vizsgálataimnak magyar és finnugor alaktani szempontból érdekesnek ígérkező eredményeit összefoglalni.

WICHMANN szerint (MNY. VIII, 325) az *orom* fgr. örökség, s megfelel neki: vog. *uräm* 'hegynyereg'; osztj. *uräm* etc. 'erdwall, bergrücken'; cserU. *orma*: *orma-türä* 'egy hímzés-rész, melyet magyarul akár „orom-hímzésnek“ (*türä* = hímzés) lehetne hívni: a pogány férfiak ingének alsó szélén körül hímzés van, melynek egy része elől, másfélarasz mentén, kimagaslik; ezt a kimagasló részt *orma-türä*-nek hívják'.

Az a meggyőződésem, hogy a magy. *orom* és a vele

egyeztetett obi-ugor alakok¹ egytől-egyig származékok, amelyeknek gyökérszava a finnugorság távolabbi nyelveiből is kimutatható, az -m-ben pedig egy olyan ősi fgr. denom. névszóképző maradványát ismerhetjük föl, amely egyéb adataink tanúsága szerint valamikor az alapnyelvben elég gyakori alkalmazásnak örvendhetett.

A szó teljes családjáról ilyen képet kapunk:

vog. (MUNK.) *ur*² 'domb, hegy', (KANN.) T. *ör*, AK. *ör*, KK. *βor*, P. *βur*, V., L. *ur*, Szo. *ur* 'bergrücken, erdrücken' (WogVok. 119), 'berg' (SUS.Aik. XXX_s, 10)

(+) (MUNK.) *urām* 'hegynyereg', *nol-u.* 'ornnyereg';

osztj. (HUNF., É.) *ur* 'vonal', *nogos šas' ur* 'a nyusztznak hátbeli szőre', (AHLQV.) *or*, *ur*, *vor* 'kieferwald', (PATK.) *ur* 'kis, hosszannyúló hegyhát völgyek s mocsarak közt', (KARJ. OL. 133) *ūr* 'landrücken; wald',³ Kaz. *ūr*, O. *ūr* 'bewaldeter bergrücken', (PAAS.-DONN.) K. *ūr* 'kiefernwald', *tšentš-ūr* 'mitte des rückens, selän keskikohta (*pitkin*)'

(+) (HUNF., É.) *uram* 'árok töltése', (AHLQV.) *urām* 'erd-wall', (PATK.) *urām* 'hosszas dombhát két mélyedés közt', (KARJ., OL. 128) FD. *ūrēm*, Kond. *ūrām* 'erd-, eiswall', Ni. *ūrēm*, Kaz. *ūrām*, O. *ūrām* 'bergrücken, erdwall', (PAAS.-DONN.) *ūrām* 'landrücken';

zürj. (WIED.) *vör* 'wald, busch', permiK. (GEN.) *vyr* 'wald';

votj. (WIED.) *vyr* 'hügel, vorgebirge, landspitze', (MUNK.) *vīr*, *vēr* 'domb, halom', *vīr-jīl* 'dombhát, domb orma';

fS. *vaara* 'saltus, mons silvis vestitus';

lpN. *varre* 'berg', L. *vārre-* 'berg, die hochgebirge; die wälder'. — Nem lehetetlen, hogy a md. (PAAS.) *vīr*, dem. E. *vīrñe*, M. *vērñe* 'wald' a hangtani nehézségek ellenére is ide-

¹ A cser. alak idetartozását kétesnek gondolom. Nem annyira a szűk körre szorult speciális jelentésen akadnék fönn, hiszen vö. votj. *mēl'a* (MUNK.) 'mell — ingmell'; cser. *mel* (SZIL.) 'mell — himzés az ingmellen'; md. *mālhkū* (PAAS.) 'brust' — *mālhkenū* (REG.) 'az alsó széles mellűsz' — mint inkább a következő szócsoporttal való etimológiai kapcsolat csábító valószínűsége kelt gyanút: md. *art* 'szegélyzet (nőing alján)' (NyK. V, 158), *arst* id. (uo. XXIV, 49); cser. *orvāldē* (BUD.) 'a ruhának alsó része, szegély', *o-je* 'hímzés az ing alján'. Ide kívánczik a md. *urmac* is (NyK. V, 166), ha ugyan jelentése alapján ('a mordvin nőing szegélyének elején való rövid hasíték') nem az észt *orm* 'loch im Bauerschuh (zum einziehen der schnur)' megfelelője ahogy TOIVONEN gondolja (FUF. XVI, 221). Vö. azonban md. *vara*, *varē* 'loch'.

² GOMBOCZ az orosz *горы* átvételének tartotta (NyK. XXVIII, 431).

³ Könnyen meglehet, hogy itt két, eredetileg különálló szó (1. 'berg' — 2. 'wald') esett össze (KARJ., OL. 133), én azonban valószínűbbnek tartom, hogy nagyon érthető jelentésfejlődéssel, helyenként jelentésselkülönüléssel van dolgunk: 'magaslat' → 'erdős magaslat' → 'erdő', épúgy mint 'mélyedés' → 'füves mélyedés' → 'rét'. Vö. fS. *selkū* 'rücken, landrücken': *selko* 'wildnis, entlegener wald'; ó-bolg. *gora* 'berg', bolg. *gorā* 'wald; berg', szerb-horv. *gōra* 'wald; berg', szlov. *gōra* 'berg, bergwald', lengy. *góra* 'berg, gebirge, oberteil' (BERN., EtWb.).

valónak bizonyul, mivel a md.-ban több példa van a szókezdő *u- > ői-* (M. *va-*)változásra; vö. PAAS., Mord. lautl. 82;

magy. *orj* 'a disznónak hátgerince, melyet a nyaktól a farig kivágni és felfüstölni szoktak' (CzF.), vagy egy még részletezőbb értelmezés szerint: 'a leölt s megtisztított sertésnek fejbétele után a nyaka csigolyájától a hátán vagy tarkán végig 12—15 cm szélességben kihasított hátgerince a farkával együtt, a hátgerinc-csigolyákon ülő hús-, szalonna- és bőrretegekkel' (Nyr. XLIV, 85). Fontosabb adataim a régiségből, amelyek egyúttal a jelentés hajdan általánosabb voltát is bizonyítják: *hator* 'spicium' (SchlSzój.), *hat or* 'spindorsu(m)' (SoprSzój.),¹ *hata oryu* 'spina dorsi' (Murm. — ugyanez Szikszainál: *haat gerenczi bordaia*), 'dorsum animalis . . . vocamus *orja*' (Otr., OrigHung. II, 63), zeep feyeer kőlykőchke kynek az hataa *orya* tarka barka volna' (ÉrdyK. 501), vöttem ég dizno *oryot* (1544. OklSz.), parey *orial* (LevT. I, 43). — A nép nyelvében tudtommal már csak 'disznógerinc' jelentésben s *orj*, *óri*, *orja*, *órja*, *orgy*, *orgya*, *örgya*, *úörgya* változatokban ismeretes (l. MTsz.).

(+) *orom* 'általán valamely magasló testnek — hegy, vár, templom, ház — legfelső, különösen feldudorodó, csúcsosodó része, teteje' (CzF.): *monticulo* wlgariter *Wrum* dicto (1384. OklSz.), *transeundo super Rewfaorumya* (1386. uo.), *monticuli* wlgó *Orum* vocati (1418. uo.), *vrom* 'limbus' (SchlSzój. — C.-nál ua. = *perém*), *allata* űtet templomnak *oromiara* (DöbrK. 302 = MünchK. 19: templomnac *teteiére* = JordK. 363: az templom *kerenghyenek felyre*), *orom* 'pinnaculum, pinna' (MA.), 'pinna, pinnaculum, fastigium' (PP.). — A népnyelv 'szántóföldnek domborúbb közepe', 'szántóvas foka' (MTsz.), 'kiemelkedés az ásó hátlapján' (MNY. I, 281) jelentésekben is ismeri, míg az ácsok és kőművesek 'giebel', a kerékgyártók 'kappe (an der speiche)' értelemben használják (FRECSEKAY, MestSzót.). — Tanulságosabb származékai: *ormos* 'tectus, fastigiatus', *ormoz*, *ormozott*, *ormozat*, *ormó* (demin. -ó képzővel) 'pinnaculum', *ormós* 'pinnatus, fastigiatus', *ormóz*, *ormózott* stb. l. NySz., OklSz.; a mai népnyelvből: *ormó* 'pattanás, pörsenés (a testen)', 'a káposztalevélnék kiemelkedő középső vastagabb ina', 'az a vonal alakjában végighúzódo szegély, amely két posztódarab összevarrásánál keletkezik'; *ormós*, *ormójos* 'fölpattogzott, fölhorzsolódott', *ormatlan*, *ormótlan* 'esetlen, idomtalan' stb. l. MTsz. —

A térszíni formák jelölésére használt adatok egybe vannak állítva HEFTY Gy. A. gyűjteményében (Nyr. XL, 302).

A m. *orj*-beli -j, úgyszintén a népnyelvi változatok -gy, -ja, -gya végződése kétségtelenül a birtokos személyragból vonódtak el, ami elvégre több testrészneveünkkel is megesett:

¹ SZAMOTA is, HÁZI J. is hibásan *hátorr*-nak olvassa.

fej, háj, száj; epe, mája, vese, zúza. Ehhez az eredetileg *-j* nélküli alapszóhoz, amely különben legrégibb nyelvemlékeinkben fön is maradt, járult az *-m*, egyike a finnugor nyelvek szinte tökéletesen elsorvadt s épen ezért vajmi kevésbé ismert névszói képzőinek.

BUDENZ a *származik* szóról írtában (Nyr. II, 530) és a MUSz. több helyén rábukkant erre a ritka képzőre, az UA. 40. §-ában pedig össze is foglalta reá vonatkozó néhány helyes, néhány tévesen értelmezett adatát; mivel azonban azonosnak tanította az *-n*, *-ny* kicsinyítővel, az lett a következmény, hogy az *-m* megint kiszorult a fgr. deminutivumok nyilvántartásából. Pár évvel ezelőtt egyik-másik rokonnyelvben WICHMANN¹ és TOIVONEN² szófejtései fedezték fel újra, míg nálunk GOMBOCZnak a *vérmes*-ről (MNy. I, 167), PAISnak a *sulyom*-ról (MNy. XXII, 135) adott magyarázata, főleg pedig MELICH hely- és személynév-kutatásai³ terelték rá a figyelmet.

Ezúttal kénytelen vagyok mellőzni ennek az *-m* képzőnek a kicsinyítő *-n*, *-ny*-hez való viszonyát, valamint a magyar hangtörténetből ismert *-m* > *-n* (> *-ny*) (pl. *Tühütüm* > *Tétény*, *Adám* > *Adán*: *Adány*; *templom* > *táplony*, *pascuum* > *páskony*) és *-n* > *-m* (pl. *Gran* > *Garam*, *molín* > *malom* stb.) változással kapcsolatos kérdéseket is, mivel ítéletem szerint a régiségből és népnyelvből való példagyűjteményem sem tudná eloszlatni az amúgy is tekintélyes irodalom⁴ kétségeit.

*

Most beérem azzal, hogy *orom* szavunkra adott magyarázatom alaktani igazolásául finnugor bizonyító-anyagomat közlöm.

1. md. (PAAS.) E. *aŧa*, M. *aŧe* 'grossvater, greis'

(+) M. *aŧam* 'donner'.

(Az alapszó rokonságát l. EtSz. 178; a jelentésre vö. fS. *ukko* 'öregember' — demin. *ukkonen* 'mennydörgés'; a nyug. finn nyelvjárásban *isä* 'atya' — *isänen* 'mennydörgés' [K. KROHN. SRU. 118]; fÉ. *iza* 'vater' — *izu* 'donner'; *äi* 'schwiegervater, grossvater' — *äikene* 'gewitter').

2. zürj. (WIED.) *jag* 'haide, sandfläche mit kieferwald bestanden' | votj. (WIED.) *jag* 'kieferwald', (MUNK.) *jag* 'fenyőerdő', *lag* 'fenyves, fenyőerdő' *lag-*, *jag-muŧi* 'vaccinium vitis idaea'

¹ SUS. Aik. XXX₆, 21, FUF. XVI, 194; ez utóbbit GOMBOCZ *vérmes*-magyarázatával együtt ismertette BEKE: Nyr. LV, 26—28.

² Viritt. 1921. 17—20, Eesti Keel I, 42, FUF. XVI, 223.

³ MNy. XIII, 18, XXI, 126, MNyKéz. I₆, 11.

⁴ BUDENZ, UA. 249—51; SZINNYEI, NyH⁶, 92, NyK. XXXIII, 248; SIMONYI: Nyr. XL, 241; MELICH: MNy. VIII, 146, XIII, 18, XXI, 126; GOMBOCZ: BtörkL. 184, MNy. XI, 343, 345, 434, XXII, 10, Pais: MNy. XV, 128.

(+) osztj. (AHLQV.) *jōgim* 'sandiger, trockener erdboden; auch gottesacker', *j.-juχ* 'kiefer', *j.-mut* 'vaccinium vitis idaea'; (PATK.) *jūgam*, *jūgēm* 'fövényes terület, puszta, fenyőerdő'; (KARJ. OL. 28, 296) *iāγəm*, *iōγəm* etc. 'heide'; (PAAS.-DONN.) *iāχəm* 'sandheide, wo kiefern und beeren wachsen'.

3. fÉ. *jake*, *jähke* 'abgekühlt, kühl' | ? votj. (MUNK.) *juž* (Sar.) 'hüvösség (маленький холодокъ); hüvös', *juž-toles* (Jel.) 'április hava'; (WIED.) *juzges* 'kalt', *j. pal* 'norden' | ? cser. (WICHM.) *jož*, *đūž*, *juž* 'kalter wind, zug; kalter wind im winter mit schneetreiben bei klarem wetter'; (RAMST.) *jož* 'das schneegestöber' | ? lpN. *čoaškes* 'frigidus', L. *čōškēs* id.

(+) mdE. *jakšamo*, M. *jakšamā* 'kalt, kälte' | lpN. *čoaškem* 'frigus', L. *čōškēme* 'kälte, frost'.

(Vö. PAASONEN, MordChrest. 67; F. ÄIMÄ: SUS. Toim. XLV, 253.)

4. osztj. (KARJ. OL. 142) *mūrāχ*, *mōrānġk'*, *mōrānk'* 'sumpfbrombeere' | vog. (KANN. WogVok. 111, FUF. XIV, 48) *mōraχ*. *mārχ*, *mōrχ* 'rubus chamaemorus'

(+) fS. *muuran*, gen. *muuramen*, *muurama* 'rubus chamaemorus'; fÉ. *murakka*, *murakkad* etc. mellest: *mūramed*, *mārmed* 'schellbeere' (SAARESTE, Leks. 43); fVp. *murm* (-hein) pro **muram* 'murakas' (KETTUNEN, LVHA. II, 44) — (SzamJ. *marāṇa*, T. *mura'ka*, Jen. *moragga* 'rubus chamaemorus').

(Vö. PAASONEN: NyK. XXXVIII, 268, Beitr. 50; WICHMANN: NyK. XXXVIII, 275; SETÄLÄ, Stufenw. 34, Verw. 43.)

5. *mony* 'ei, hode' (R.N.), 'hode, männl. glied' | osztj. *mōn'*, *mūn* 'hode, das männl. glied' | vog. *mān*, *mōn*, *mōn* 'ei, hode' | cser. *munā*, *māna* id. | md. *mona* 'hode' | fS. *muna* 'ei' | lpN. *mānne*, *māne*, *monne* 'ovum; globulus in utroque extremitate frenorum tarandi'; L. *monne* 'ei'; K. *mainne*, *maṇn* id. || szamT. *maru* 'ei', Jen. *mona* id., O. *māne* 'männl. glied', K. *mūnū* 'ei'

(vö. BUDENZ, MUSz. 629; SZINNYEI, NyH⁶, 139; PAASONEN, Beitr. 20; KARJALAINEN: SUS.Aik. XXX₂₄, 18.)

(+) lpN. *manem*, *mannema* 'renes', L. *monēm* (*monnēme*) 'niere', K. *maṇnem* id. | fÉ. *munamed* = *selgū-munād* id. (az északi nyelvjárásból; SAARESTE, Leks. 103).

(A képzésre és jelentésváltozásra vö. fS. *munuinen*, *munuainen* 'tojáska, mony, here; vese', *munas*, *munas-kuu* 'vese' | votj. *pekla* 'hode, hodensack' [MUNK.] — 'niere' [WIED.]; vogT. *sōṇu*, *seṇ* 'die weichen' — *seṇχkū* 'niere' [*kū* 'stein, mühlenstein; hode' KANNISTO, WogVok. 5, 152]; vog. [AHLQV.] *sānkua-euxtes* 'niere' — *sānkua*, *saṅk* 'hüfte', *euxtes* 'hagel'; gör. *veppós* 'niere, hode'; ném. *niere* az ófn.-ben 'hode' jelentésben is előfordult [KLUGE, EtWb.]

6. fS. *nira* 'liten rannande bäck, skogsbäck'

(+) lpL. *nür* 'kleiner bach, der unter einem steingröble fließt' (ITKONEN: SUS.Aik. XXXII₃, 26); lpArjepl. *niërrëm* 'wiese im gebirge' (LAGERCRANTZ: SUS.Toim. LV, 130).

(Jelentéspárhuzamul vö. osztjÉ. [AHLQV.] *sojim* 'bach' ~ vog. [MUNK.] É. *sājim* id., P. *sōjim* 'wald am bachesrand' KL. *sojim* 'sumpfiger morast'; magy. *ár* 'fluctus, inundatio' | vog. [MUNK.] *tür*, *tor* 'tó' | osztj. [PATK.] *tör* 'landsee; niedrige stellen der flüsse und seen, ausserhalb des fahrwassers, wo sich im frühjahr wasser befindet, im spätsommer aber oft nur üppige wiese die spuren des wassers zeigt', [PAAS-DONN.] K. *tör* 'kleiner see ohne abfluss', Jug. *Lār* 'wiese, die überschwemmt wird' | zürj. [WIED.] *šor* 'unter dem schnee gesammeltes wasser, quelle, bach'.)

7. magy. *nyár*:- *nyárfa* 'populus alba' | vog. (AHLQV.) *nar*, *nür* 'morast', (MUNK.) *nār*, *nör* 'mocsár', (KANN.: Suomi V₂, 464) T., P. *ner* KK. *ñer*, AK. *nār*, FL. *ñār*, Szo. *nār* 'suo' | zürj. (CASTR.) *njur* 'palus', (WIED.) *nur* 'sumpf, morast' | votj. (MUNK.) *hur*, *nür* 'mocsár, posvány' | cser. *hur* 'ager' | md. *nor*: *normal* 'gartenerdbeere'

(+) osztj. (CASTR.) *norom* 'sumpf, morast', (AHLQV.) *nörim*, *nürim* 'morast', (PATK.) *nürëm*, *nürum* 'mocsár, posvány; fűzzel s más lombos fával benőtt vizenyős térség; berek', (KARJ. OL. 148) FD. *nürëm*, Trj. *nörëm* 'spärlich mit wald bewachsener sumpf', Ni. *nürëm*, Kaz. *nörëm* id., | (PAAS-DONN.) K. *nürëm* 'aus verschiedenen baumarten bestehendes gehölz inmitten eines sumpfs', Jug. *nörëm* 'sumpf' | vog. (AHLQV.) *nurum* 'wiese', (MUNK.) *nürëm* 'rét', (KANN.: SUS.Aik. XXX₃, 27) KL. *nurm* 'wiese' | fS. *nurmi* 'campus graminosus, pratum aridum, solum elevatum', fK. *nurmi*, fVp. *nořm*, ff. *nuřm* 'feld, acker' | lp (ITKONEN: SUS.Aik. XXXII₃, 27) Ko. *nörm^a*, Kld. *nörm^a* 'heinikko, luhta (vedessä)'.

Ügy gondolom, sem hang-, sem jelentéstani akadályja nincs annak, hogy a *nyárfát*, mint feltűnően hydrophil növényt ebbe a szócsaládba próbáljuk beiktatni, mert a régi 'quasi arbor aestivalis'-féle magyarázatok (KASSAI III, 407) nem állják meg helyüket. — TOIVONEN szerint a magyar szónak a szamJ. *nürkä*, *nürkä* 'espe' a megfelelője (FUF. XV, 68), ami azonban nem zárja ki egyeztetési kísérletem helyességét, inkább kiegészíti a fent egybeállított sorozatot. — Ezúttal nem nyilatkozom a *nyárj-fa*, *nyárjas* (NySz., OklSz., MTsz.) alakok -j hangjának eredetéről, mert az *eperj*, *nyirj*: *nyirjes*, *szederj*: *szederjén* stb. változatok tüzetesebb vizsgálata nélkül bajos volna eldönteni, hogy demin. képzőt (vö. *Apa*: *Apa*j, *Ata*j, *Csoba*j, *Toma*j stb.), esetleg a fa jelentésű vog. *jiw*, *jū*, osztj. *jux*, csökevényét (SIMONYI: Nyr. XXXII, 355), lássuk-e benne, vagy épen egyszerűen fonétikai okból -r után keletkezett járulékhangnak vehetjük-e. E kérdésre más alkalommal óhajtanék feleletet keresni. — A jelentés-

elágazásra tanulságos például idézhetem: lit. *ẽžeras* 'teich' ~ gör. *ἀϋερωίς* 'populus alba' (LIDÉN: IF. XVIII, 486); lat. *palus* 'sumpf' ~ ófn. *felawa*, úfn. *felber* 'weidenbaum' ~ oszét *farwe*, *färw* 'erle'; ó-or. *luga* 'silva; palus; pratum', or. *luga* 'wiese, au', lengy. *tug* 'sumpfiger boden; sumpfiges wiesenland', cseh *luh* 'aue, waldwiese' (MELICH, MNyKéz. I., 122); ó-ész. *veisa* 'pfuhl, teich mit stehendem wasser' ~ ném. *wiese* 'pratum' (KLUGE, EtWb.); fS. *aro* 'mit gras bewachsene niederung, sumpfige stelle' ~ fÉ. *aru*, *aro* 'fruchtbares, trocken gelegenes land'.

(Vö. BUDENZ, MUSz. 419; DONNER, Wb. 943. sz; ANDERSON, Wandl. 136 A; SETÄLÄ, ÄH. 416; SIMONYI: Nyr. XXXII, 354; SZILASI uo. 418; SAARESTE, Leks. 143.)

8. magy. *nyir* 'betula'; 'galy' (R. vö. Nyr. XXXIV, 511); 'fatal hajtás' (N. vö. MTsz., Nyr. XLII, 36, LIV, 31, 128) | vog. (KANN., WogVok. 45) *ner*, *nar*, *nir* etc. 'rohr, rute, zweig' | osztj. (KARJ.-TOIVONEN: FUF. XV, 68) Trj. *nar* 'auf einem abgebrannten platze aufgewachsener hain', Ni. *nar'*, Kaz. *nar'* 'laubholzhain, -dickicht; (PAAS.-DONN.) K. *narz*, Jug. *nar'i* 'ruderring aus weidenband' | zürj. (CASTR.) *njör* 'virga', (WICHM.) *nör* 'rute, gerte' | votj. (WICHM.) *nör*, *ner* id. || szamJ. (REG.) *neru*, *niero* 'galy, vessző', *nerko* 'vessző', *nierka* 'fűzfa', (CASTR.) *neru* 'weidengebüsch', *nerka* 'weide'; O. *nar*g 'weidengebüsch'; K. *narga* 'weidenbaum'

(+) osztj. (CASTR.) *nerem* 'rute', (PATK.) *nerem* 'vessző', (PAAS.-DONN.) K. *narəm*, Jug. *narəm* 'reis, rute'.

(Vö. BUDENZ, MUSz. 418; SETÄLÄ, Stufenw. 107, Verw. 42; TOIVONEN: FUF. XV, 68; — a jelentésre: osztj. [PATK.] *taxët*, *taxt* 'strauch, weidengebüsch' ~ cser. [WICHM.] *tsáška* 'reisig', [Gen.] *časka* 'birke, [FUF. XV, 70].)

9. osztj. (KARJ. OL. 15) FD. *pax*, Trj. *p'eyx*, V., Vj. *pôk'i'*, Ni. *pau* 'zapfen (der tanne, kiefer, weisstanne)', Kaz. *paŭ* 'samen eines nadelbaumes' (? > szamO. [K. DONNER: SUS. Toim. XLIX, 172] *pūp* etc. 'zapfen', fichtensamen') | vog. (AHLQV.) *pāk*, *poak*, *poakv* 'nusszapfen der sibirischen ceder', (MUNK.-SZIL.) *pākw* 'cirbolyatoboz'

(+) cser. (WICHM.: SUS.Aik. XXX₆, 21) *pū'ül'mp*, *pū'ül'mə*, *pū'ülmö* 'zapfen (an nadelbäumen)'.

10. fS. *petäjä* 'kiefer' | lpN. *bæcce*, *bæce* id. | mdE. *pitše*, M. *pitše* id. | cser. (WICHM.) *pūh, dž'ä* 'kiefer, föhre'

(+) zürj. (WIED.) *požom*, *požum*, *požym*, (WICHM.) *požem* 'kiefer', permiK. *póžom* id. | votj. *pužim*, *pužim* 'fichte, kiefer, föhre'.

(Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 222.)

11. fS. *piira* 'andra magen hos fåglar, kräfva'

(+) lpL. *piräme-*, *pirēme-*, nom. *pirēm* és *pirēu* 'der magen der vögel, der mit kleinen steinen erfüllt ist', N. *birre*, gen. *-rram* id. (ITKONEN: SUS.Aik. XXXII., 30) | md. (REG.)

M. *pärma*, E. *purmo* 'zuzza', eKal. (PAAS., Mord. lautl. 82) *pujarma* 'magen der vögel'.

12. lpN. (FRIIS) *biece*, (NIELSEN: SUS.Aik. XX., 37) *biṭsi*, *bitsi* 'reif' | cser. (WICHM.) *pörš* (< **pöts*) id. | zürj. *puž* id.

(+) votj. *pužmer* id. | osztj. (KARJ.) *pō.džum*, *pōžām* 'nebel, reif'

(Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 222; WICHMANN uo. IX, 119).

13. fS. *poski* 'wange' | vog. (MUNK-SZIL.) *pajt*, *pöt*, *pōut* 'arc, pofa' | osztj. (KARJ. OL. 121) Kaz. *pōjā* id.

(+) osztj. (KARJ. uo.) FD. *pōxtēm*, Trj. *p'uyādm* etc. 'wange', (PAAS.-DONN.) K. *pōxtēm*, Jug. *pūwlēm* 'gesicht'

(SzamJ. *pādu* 'wange'; T. *fatúa*; Jen. *jaede*; O. [K. DONNER] *pūdāl* etc., K. *pūma*; Koib. *putmo*).

(Vö. SETÄLÄ, Stufenw. 74, Verw. 52; PAASONEN, Beitr. 94, 240; K. DONNER: SUS.Toim. XLIX, 141.)

14. vog. (KANN-PAAS., Beitr. 247) *pit'i*, *pitš* 'lippe, | lpK. *poys*, *poks*, gen. *-ksige* id.

(+) vog. (KANN., WogVok. 57) *pitīm*, *pōtēm*, *pitmi* etc. 'lippe' | osztj. (KARJ.: FUF. XII. Anz. 63) *pāēm*, *pōtēm*, *pōlēm* etc. id. | lpN. *bovsā*, gen. *boksama* 'labrum', L. *paksim* (*paksime*-) id., K. *pōvs*, gen. *pōxsem* id.

(SzamJ. *pibte* 'lippe'; T. *feabten*; Jen. *pite* id.; O. *peptei* 'kinn').

(Vö. SETÄLÄ, Stufenw. 62; PAASONEN, Beitr. 247.)

15. magy. *raj-t*, *roko-n* (vö. MÉSZÖLY: MNY. VI, 433; GOMBOCZ uo. VII, 24) | vog. (MUNK-SZIL.) *rāwi* 'közleedni', *rāwnē* 'kellemes', *rāwn'-ut* 'rokon' (*ut* ~ magy. *izé* SZINNYEI: FUF. XII, 26) | osztj. (KARJ., OL. 44) *rāxtz*, *rāxti* 'verwandter' (-*tz*, -*ti* denom. képzővel)

(+) osztj. (PAAS.-DONN.) K. *rāxēm* 'verwandter seitens der frau', Jug. *rāyēm -kò*, *r.-nē* 'verwandter im allgemeinen'.

16. md. (PAAS., Chrest.) *sur* 'finger', *surks*, dem. *surkske* E., *sorkske* M. 'figerring' (~ fS. *sormus* [*sormukse*-] id.)

(+) fS. *sormi* 'finger' | lpN. *suorbma*, *suorma* 'finger, zehe', L. *suw^ama*- id., K. *suorm* id. *sīrm*, *ciehps*. 'die haut zwischen den fingern'.

(Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 250; PAASONEN, S-laute 50.)

17. fS. *soro*, dem. *soronen* 'buborék, gyöngy (folyadék)' | lpN. *čarre*, gen. *čare* id.

(+) lpN. *čarēm* 'annulus adipis, in superficie laticis natans, L. *čarrime*- 'fettauge (auf suppe u. dgl.)'.

(Vö. ITKONEN: SUS.Aik. XXXII., 55.)

18. mdE. *šuro*, M. *šurā* 'korn, getreide' | cser. *šnr*, *šur*, *šürö* 'suppe', -*aš* (-*äš*) denom. képzővel: *šnrqš*, *šürqš*, *šüräš* 'gries, graupe; grütze, brei' (WICHMANN: SUS.Aik. XXX., 2)

(+) fS. *suurima*, *suuruma* 'graupe, gries', fE. *sure*, pl. *sürmed* 'grütze, graupen' | lpN. *suorbme*, K. *suirme*, *sürom* id.

(Vö. PAASONEN, Kiel. Lis. 34, Beitr. 64, S-laute 64; SETÄLÄ: FUF. II, 260; OJANSUU, Lis. suom.-balt. 57.)

19. vog. (MUNK.) *sir*, *šir* 'rúd, a háztető rúdja, szarufa' | osztj. (KARJ. OL. 126) FD. *šur*, Kaz. *šūr*, (PAAS.-DONN.) K. *šūr* 'stange' | zürj. (WICHM.) I. *šor* 'sparren (etwas aufzuhängen)' | votj. (WICHM.) G. *šur?* 'stange od. dünner sparren zum aufhängen nasser kleider'

(+) zürj. (WIED.) *šoröm* 'stange an der decke zum aufhängen nasser kleider'.

(Vö, SETÄLÄ: FUF. II, 260; PAASONEN, S-laute 108.)

20. magy. *süly* | cser. *šoyl* etc. 'warze' | mdE. *šilge* id. | fS. *syylä* (<*süylä) id., fVp. *sübl'üine* (demin.) id. | lpN. *čivhle* 'pustula, varus'

(Vö. BUDENZ, MUSz. 357; SZINNYEI, NyH⁶ 29; SETÄLÄ: FUF. II, 240; PAASONEN, S-laute 59; WICHMANN: FUF. XI, 188; GOMBOCZ: MNy. XX, 63)

(+) fV. (MUSTONEN: Viritt. I, 183) *süürmö*, *süelmo* id.

21. fS. *viha* 'harag, méreg', *viho* 'viror', *vihanta*, *viheriü*, *vihreä* etc. 'zöld', fÉ. *viha*, *veha* 'zorn, hass, feindschaft; gift; scharf, bitter, zornig' | lpN. *vašše*, *višše* 'odium, inimiticia', I. *vašše*- 'hass', E. *vače*, gen. *vaje* 'hass, feindschaft' | zürj. *vež* 'neid, eifersucht' | votj. (WICHM.) *vož* 'grün, unentwickelt, klein; zorn' | zürj. (WICHM.) *vež*, *viž* 'grün, gelb' | ? vog. (MUNK.-SZIL.) *oši* 'harag' | ? osztj. (PAAS.-DONN.) K. *wqstə* 'blau, grün, unreif', Jug. *wqstə* 'gelb' (? -tə, -tə denom. képzővel)

(+) vog. (AHLQV.) *vesma*, *ušim* 'neid', *vesmalam* 'beneiden', (MUNK.-SZIL.) *věšm* 'gyűlölet'; *ušmēn* 'haragos' | osztj. (PAAS.-DONN.) K. *višmāšm*, *višmāštām* 'beneiden'. — Véleményem szerint idesorozandók a denom. -r + -m képzővel ellátott következő obi-ugor szavak is: vog. (KANN., WogVok. 112) K. *bašerem*, *bašermə*, P. *bošer^{em}*, L. *bašerm*, Szo. *bošrām* 'galle' | osztj. (PAAS.-DONN.) K. *wokərīm*, Jug. *wakḱərēm* 'galle; bitter, scharf, herb'.

(Vö. BUDENZ, MUSz. 715; VASVERŐ R.: NyK. XXI, 45—53; SETÄLÄ, ÅH. 274—5; ÄIMÄ: SUS.Toim. XLV, 272; JAKOBSON, ArUgr. 26—29.)

Kiegészítésül hadd soroljak föl még néhány olyan régibb és ismertebb szóegyeztést, amely kétségtelenné teszi az -m képző ősi fgr. voltát, egyúttal régi elterjedtségének és eredeti funkciójának megítélésénél is számbaveendő:

22. votj. *džadži* 'wandbrett, regal' | zürj. *džadž* id. | lpL. *sozzo* 'mittelstange in dem gerüste' | md. (SIRELIUS: FUF. VIII, 56) E. *šotško*, M. *šočka* 'balken', (AHLQV.) *šočks* 'nadel in einer schnalle'

(+) md. (WIED.) *tšotšamo* 'dorn, zunge (in der schnalle).'

(Vö. WICHMANN: FUF. XI, 250; TOIVONEN: Viritt. 1921. 17.)

23. *katku* 'starker branddunst' | zürj. (WICHM.) *ko,tšis* 'stechender geruch, brandgeruch' || szamO. *kāčka* etc. 'rauch' (+) md. *katšamo*, *katšam* 'rauch'.

(Vö. BUDENZ, MUSz. 39; SETÄLÄ: FUF. II, 226, Stufenw. 75, Verw. 71; PAASONEN, Beitr. 116.)

24. fS. *kotka* 'adler' | mdE. *kutškan*, M. *kutškan* 'aquila' (-n képzővel) | cser. (WICHM.) *kutškâž*, *kutkâž* 'adler, ein grosser raubvogel' (-ž képzővel) | zürj. (WICHM.) *kutš* 'adler' | votj. (WICHM.) *kiťš* id.

(+) lpN. *goaskem* 'aquila', E. *koāškim*, K. *kiöickem*, *kuočkem* etc. 'adler'

(Vö. O. DONNER, Wb. 19. sz.; SETÄLÄ: FUF. II. 234; WICHMANN: SUS.Aik. XXX₆, 22)

25. zürj. (WIED.) *gož* 'hitze, sonnenhitze, heisses wetter' | votj. (MUNK.) *gož*: *gož-tolež* 'nyárhava'

(+) zürj. (WICHM.) *gožem* 'sommer' | votj. (MUNK.) *gužäm* id. | osztj. (PAAS.-DONN.) K. *xōtšäm*, Jug. *ḡättšäm* 'warm, heiss'.

(Vö. PAASONEN, Beitr. 116; WICHMANN: FUF. XVI, 194)

26. magy. **hon* a *jonh* elhomályosult összetételben < **jo-hon* 'bel-has' (SZINNYEI: NyK. XXXV, 478, NyH.* 54) | osztj. (KARJ., OL. 109) *xōn*, *kōn* etc. 'bauch'

(+) zürj. *kinem*, *kinem* id.

(Vö. WICHMANN: FUF. XVI, 194.)

27. fS. *pihlaja* 'sorbus aucuparia' | md. *pizel* 'vogelbeer-baum' | cser. *pizlě* etc. 'eberesche' | osztj. (KARJ., OL. 182) *pō'ār* etc. id. | vog. (KANN., WogVok. 27) *pi,tšār* etc. id. | ? magy. *fágyal* (az obi-ugor nyelvekben denom. -r, egyebütt -l képzővel)

(+) cser. *pizilmə*, *pəzəlmə* 'eberesche'.

(Vö. SETÄLÄ, ÄH. 253, FUF. II, 236; GOMBOCZ: NyK. XXXI, 126; WICHMANN: SUS.Toim. XXI, 90, Aik. XXX₆, 21.)

28. fS. *sirkka* 'aldeles små metallringar' | mdE. *čirke*, M. *čur^{rkä}* 'bogen, krummholz, kleinere spange'

(+) cser. *šerkämä*, *šerkama* 'spange, brustspange aus messing'.

(Vö. TOIVONEN: Viritt. 1921: 19.)

29. fS. *solki* 'fibula', ff. *sōlg* 'spange, brustspange; stange, querholz, riegel'

(+) mdE. *šulgamo*, M. *šulgam* 'brustspange der mordwischen weiber' | cser. *šolkamá* 'брошка' (> csuv. *šülgämä* 'нагрудное украшение чувашек и черемисок') | lpN. *čulgom* 'pars lateralis calceorum v. digitalium', L. *čul'kum* 'kleines, dreieckiges stück an der seite der handschuhe etc.'.

(Vö. SETÄLÄ: FUF. II, 265; PAASONEN, S-laute 58; TOIVONEN: Viritt. 1921: 17, Eesti Keel I, 42.)

30. cser. (WICHM.) *tə,ər*, *tùßər* 'hemd'

(+) zürj. *derem* 'hemd, männerhemd' | votj. *derem* id.
(Vö. O.DONNER, Wb. 488. sz., WICHMANN: FUF. XI, 234, XVI, 194.)

Helykímélésből mellőzhetem BUDENZ jólismert példáit (*gyerek-gyermek, hím, tetem*), az egyes rokonnyelveken belül található ikeralakokat (pl. osztj. *kõr* 'fuss': *kõrəm* 'schritt'; zürj. *tšil* 'fetzen, flocke': *tšilim* id.; cser. *pük^xšer* 'haselstrauch': *pük^xšermā* id., *landaka* 'niederung': *landem* id.; fS. *kaho* 'gelinder frost': *kahma* id., *lahti* 'öböl': *lahtema* id., *pisa* 'szeplő, pattanás': *pisama* id.; *selkä* 'hát': *selkämä* 'hegyhát', *valkea* 'fehér': *valimo* 'hölgymenyét'; fÉ. *ruhi* 'trog, krippe, kahn': *ruhim* id. *vara* 'vorrat, vermögen': *varam* id., *made* 'fussteig über einen bach': *madem* id; lp. *kärt* 'erker', *hausflur, vorstube*: *kärtim* id., *dolla, tolla, toll* 'feuer': *tollem, tolom, tollom* 'feuerstätte'), sőt a sejthetőleg szintén ilyen képzésű magyar szavakat is (*alom, cire* 'száraz ágtörmelék': *cirme* id., *töcsma, izom* [MELICH: MNy. XXI, 127], *koszmó* [BEKE: Nyr. LV, 27] stb.), mert alkalmasint a fől sorolt adatok is elegendő világosságot derítettek az *orom* szó magyarázása során fölvetődött fgr. alaktani kérdésre. Tán az eddigiekben is sikerült bebizonyítanunk, hogy alapnyelvben föl kell tennünk egy *-m* denom. névszóképzőt, amely régen sűrűn alkalmazott formans lehetett, de idővel mindehnytt elveszítette életerejét. — Az sem lehet kétséges, hogy képzőnk eredetileg kicsinyítő volt, mert a származékok — más elavult deminutivumainkhoz hasonlóan — az alapszóban kifejezetthez tartozót, hasonlót jelentenek, vagy valamelyes speciális árnyalatot domborítanak ki.

Nem tartom lehetetlenné, hogy ezzel a képzővel azonosnak bizonyul egyes rokonnyelvi névmások *-m*. eleme is:

vog. *tā, tī* 'ez': *tāmēl* 'ilyen', *tā* 'az': *tāmle* 'olyan' | osztj. *tā-* (*tāātā* 'innen'): *tāmē* 'ez, emez', *to-* (*toātā* 'onnan'): *tomē* 'az, amaz' | votj. *etše, itše* 'solch', *ketše* 'was für ein': zürj. *ettšem, ešem* 'solch', *kutšem* 'was für ein' | mdE. *išta, šta*, M. *sta* 'so': E. *ištamo* (pl. *ištat*), M. *stamā* (pl. *stapt*) 'solcher', *koda* 'wie': E. *kodamo*, M. *kodamā* 'was für ein, welcher' | fS. *tā-* (part. *tātā*): *tāmā* 'ez', *se* 'az': *semā* (a népnyelven és KIVI műveiben) id., *muutama* 'egynémely', *kutama* 'ki, melyik', *jokuma* = *joku*, *mokoma* 'olyan', fÉ. *mitu*, gen. *mitme, mitma* 'wie viel', *setu*, gen. *setme* 'so viel' | lpN. *muttom* 'ein, irgendein', L. *mustēm, mustim* id., K. *muta*: *mutam, muttam* id. (Vö. SZINNYEI, NyH⁶ 100, Sprw² 96; WIEDEMANN, Est. Gr. 419; SETÄLÄ, ÄH. 400; OJANSUU, Pronom. 20.)

ZSIRAI MIKLÓS.

A translativus.

Ismeretes, hogy a finnben és a mordvinban van casus translativus, amelynek a ragja finn *-kse-*, *-ksi*, md. *-ks*, s amelynek általában faktitívus jelentése van: f. *orjaksi*, birt. személyrag előtt *orjakse-* 'zum Sklaven (werden, machen)'; észt (*teda peetakse*) *targaks* = f. (*häntä pidetään*) *viisaana* (essivus), 'er steht im Rufe klug zu sein'; md. *avaks* 'zum Weibe (werden, machen), wie ein Weib (sein)'. Ámde emellett a faktitívusi értelmű mellett van a translativusnak, legalább a finnben, tisztán helyi, latívusi jelentése is, amely a közfelfogás szerint az eredetibb, s melynek alapján a translativust besorozták az ú. n. általános helyi esetek közé az essivus és a partitívus mellé: f. *kauemmaksi* 'weiter in die Ferne', az ess. *kauempaa* 'weiter in der Ferne' és a part. *kauempaa* 'aus der weiteren Ferne' mellett. A mordvinban nehezebb a translativus említett helyi jelentésére biztos példákat találni. SCHACHMATOV mégis idéz egy *kudyks* 'na dom' alakot (Mord. sbornik 779). Mivel a helyi jelentés az időbelivel szoros kapcsolatban van, felhozhatjuk a *vekteneks* 'mindörökké' alakot is (FEHÉR: NyK. XLIV, 181). Ezzel szemben több másodlagos speciális esetben a két nyelv egyezése feltűnően nagy, pl. f. *suomeksi* 'auf Finnisch', md. *mokšiks*, *ruziks*, *tatariks* 'mordvinul (moksául), oroszul, tatárul' (STEUER: NyK. XXII, 449); f. *miksi*, *siksi* 'warum, darum', md. *meks*, *šeks* 'počemu, ottogo' (SCHACHMATOV 779). A WIEDEMANN, Gramm. der Ersamordw. Sprache (61, 2. jegyz.) említett infinitívus-alakokat: *ledmeks*, *mermeks* stb. a közönséges *ledems* 'mähen', *merems* 'sagen' mellett szintén hajlandó volna az ember a finn I. inf. translativusával egybevetni: *tehdäksensä* 'um zu machen' stb.; talán arra mutatnak, hogy az *-ms* ragos infinitívusok voltaképpen translativusok s nem „latívusok”; jelentésükre vö. STEUER: NyK. XXII, 472. k.

A f. *-ksi*, md. *-ks* ragos alakok mellett, amelyek valamennyien az élő névszó-paradigmákba tartoznak, van a finnben, lappban és a mordvinban egész csomó *-s* ragos latívus-határozószó. Ezeket az előbbi két nyelvben olyan translativusoknak tartották, amelyeknek végződése *-ksi*-ből rövidült *-s*-szé. Példaképpen idézem a finnből és a lappból: f. *ulos*, lpN. *olgus* 'hinaus'; f. *alas*, lpN. *vulus* 'hinunter'. A mordvinból FEHÉR: NyK. XLIV, 196. kk. egész sereg *-s* végű latívus értékű határozószót és névutót említ, amelyek legnagyobb részt kétségkívül illatívisok (=f. *-h-n*, *-sen*, lp. *-sa*), részben azonban esetleg régi translativusok is lehetnek: illat. *lanks* 'auf, über, an (wohin?)', zu' az iness. *lanks*o, elat. *lanks*to mellett (és illat. *tozo* 'dort-hin', *kozo* 'wohin' = f. *tuohon*, *kuhun*, lpN. *duosa*, *gosa*); transl.?? *keles* 'durch, in—herum', vö. *kele* 'Breite'. Végre a cseremiszenben a paradigmatis *„latívus“* -*š* végű; jelentése mind lokális és temporális, mind pedig faktitívus (BEKE, Cserem.

nyelvt. 198—202), pl. *βuješ* 'a fejbe'; *šozoš* 'az őszhöz'; *skales* 'tehénnek (nevezte)'. BEKE (191) szerint ez a végződés „nem más, mint a finn és mordvin translativusi *-ks* (*s*)“. Vele szemben LEWY (Tscherem. Gramm. §§. 41, 6; 113) azt hiszi, hogy az *-š* lativus a *-ško*, *-ške* végű illativusból „rövidült“, de sem bizonyítékokat nem hoz fel, sem analog eseteket nem említ. Én ezt a magyarázatot nagyon valószínűtlennek tartom, s inkább hiszem, hogy BEKÉnek van igaza: az *š* itt, mint BEKE is hangsúlyozza, nyilván azonos az inessivus és elativus *-štə*, *-šec* ragjában előforduló *š* elemmel s a *-ko*, *-kə* a rendes lativusi rag. A *-ško*, *-škə* végződés tehát f. **-sek*-nek felelne meg (**-sek* ~ *-sen*, mint az allativusban *-lek* ~ *len*). Az *-š* < *-kš* változás számos példával igazolt tény (BEKE 110 k.). Ha a lat. *-š* nem volna kapcsolatban a f. *-ksi*-vel, kénytelenek volnánk a f. *-sen* illat. raggal egyeztetni, ez pedig lehetetlen, mert az *-n* a cseremiszen ebben a helyzetben is változatlanul megmarad, vö. allat. *-lan*, *-län*. Egy pusztán *-s* elemből álló lativus-ragra az alább szóbakerülő lapp viszonyok miatt nem gondolhatunk.

BUDENZ után indulva (NyK. XXIII, 254) BEKE az észak-osztják *-š*-ragos lativus értékű adverbiumokat (PATKANOV—FUCHS: KSz. XI, 66) s bizonyos vogul *-š*-végű adverbiumokat is (Nyr. XXXIX, 123) ide vonja; ugyanígy KARA (NyK. XLI, 172. kk.). De már WICHMANN (FUF. XVI, 162) kimutatta, hogy ez a magyarázat helytelen; az osztják *-š* lativusok a *dž*-végű permi terminativusokkal tartoznak össze.

Az említett finn és lapp *-s* végzetnek a translativus ragjából való származtatása a régibb nyelvtaniróknak (AHLQVIST, BUDENZ, GENETZ, FRIIS, QVIGSTAD stb.) magától értetődőnek látszott mindaddig, amíg GENETZ a finn partikulákról írt nagy munkájában (Suomi III, 4:307, 309. kk.) e nézet jogosságában kételkedni nem kezdett. Egyidejűleg SETÄLÄ is szóba hozta a kérdést (ÄH. 167. kk.) és, bár egészen más úton, mint GENETZ, arra az eredményre jutott, hogy a finn és a lapp alakok illativusok, „amelyekben az *-n*-nélküli *-s* rag jelentkezik“. Ez a mordvin *s*-illativussal egyező alak, véleménye szerint, régibb, mint a *-sen* ragos alak és „valószínűleg az egész belviszony-ragcsoport kiinduló pontja“. Ez az utóbbi tétel azóta a finn-ugor nyelvtudomány közkinségévé lett.

Ennek a fontos tételnek a bizonyítékait persze már nehezebb megfogalmazni. Ami a balti-finn nyelveket illeti, SETÄLÄ csak annyit mond, hogy az *ulos* stb. alakoknak *uloksi*-ből való származtatása föltételezné, hogy a szóvégi *-i* lekopása ősfinn jelenség, ami — közelebbről meg nem adott okokból — elképzelhetetlen. Csakhogy a dolgot ilyen könnyedén még sem lehet elintézni. Előbb mégis meg kellene vizsgálni, hogy vajjon a szóvégi *-i*-nek ilyen, esetleg az ősfinn korszakba eső lekopása más példákkal nem igazolható-e. S ha ezt a kérdést felvetjük, rögtön eszünkbe juthat, hogy a f. *kolmas* 'der dritte' < **kol-*

mansi típusú sorszámnevek — néhány, s nyilván újabb, analógiás eredetű kivételt nem számítva — seholsem végződnek *-i*-re (ÄH. 364. kk., 395; l. bővebben alább). Másfelől a számos *-s* végű lapp lativus-határozószó behatóbb vizsgálat mellett nagyon is megingatja bennünk az említett tétel helyességében való hitet. Persze SETÄLÄ azt mondja — egészen helyesen —, hogy e határozószók közül egynéhány újabb keletű jövevényszó, t. i. finn. *-ksi* ragos határozószók átvétele, és csak utólag, lappföldön nyerte *-s*, mellékhangsúlyos szótag után *-ssi* végzetét (lpN. *andagassi addet* < f. *antaa anteeksi* 'vergeben'). Ez természetesen mit sem bizonyít a többi, nem kölcsönvett alakokra vonatkozólag, pedig itt elsősorban ezekről van szó. Egészen érthetetlen az az állítása, hogy az *-s*-végű régi lapp adverbiumok az *-s*-ragos lapp illativusokkal függenek össze, amelyek birtokos személyragok előtt a közönséges *-i*-illativusok helyett és a legdélibb nyelvjárásokban önállóan is használatosak. Hiszen, ha csak egy pillantást vetünk a lapp nyelvtanba, meggyőződhetünk arról, hogy az *-s*-ragos illativusoknak azokban a nyelvjárásokban, ahol a fokváltakozás még eleven, mindig és mindenütt erős tövük van, míg ellenben az *-s*-ragos lativus-adverbiumokban épen olyan következetesen a gyenge fő jelentkezik, pl. lpN. *mannasam*, *barggusis* 'meinem Kinde, seiner Arbeit', de *olgu*, *vulus* 'hinaus, hinunter' stb. Gyenge tövük van a f. *ulos*, *kauas* stb. 'hinaus, in die Ferne'-féle lativus adverbiumoknak is, az *ulkona*, *kaukana* típusú essivusok és az *ulkoa*, *kaukaa* partitivusok mellett, s ugyancsak erős tövük van a finn illativusoknak is: *veteen* < *veteen* < *-sen* 'in das Wasser' stb. Ezt az alapvető különbséget a finn lativus-adverbiumok és az illativusok között SETÄLÄ-nek is ismernie kellett; annál érthetlenebb tévedése, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy saját kijelentése szerint (ÄH. 171) elméletét közzététele előtt két esztendőnél tovább érlelte.

Néhány évvel később alulírott (FUF. II, 64) az említett lapp adverbiumok kérdését újra megvizsgálta, s egészen röviden, de hitem szerint minden lényeges momentum felemlítésével és elég világosan kimutatta, hogy a lapp *olgu*-féle alakok kétségkívül régi translativusok, és *-s* ragjuk a finn *-ksi* translativusraggal nyilván azonos. Ez mindenekelőtt abból is kitűnik, hogy tövük, mint már említettem, mindig gyengefokú, ez pedig arra mutat, hogy a második szótagnak eredetileg zártnak kellett lennie. Az északi nyelvjárások szóvégi *-s*-e nem állhatott eredetileg is a szó végén, mert a megelőző magánhangzó, t. i. *ē* töveknél *ā* (pl. lpN. *bajas* 'hinauf' a *bagjen* essivus mellett), *u* töveknél *ū* (pl. lpN. *olgu* az *olgon* essivus mellett) azon világos és kétségbevonhatatlan hangtörvény szerint, amelyet említett értekezésemben (FUF. I, 81. kk.; II, 41. kk.) felállítottam és végérvényesen bebizonyítottam, egy a rákövetkező szótagban álló palatális magánhangzót feltételez. Ha nem követ-

kezett volna magánhangzó, hanem a szó az illető (második) szótaggal végződött volna, akkor itt kétségtelenül *ē*, illetőleg *ō*, nem pedig *ā*, illetőleg *ū* hangzót találnánk: lpN. **bajes*, **olgos*. Egyébként az eredeti palatális véghangzó még ma is megvan a déli-lapp nyelvjárásokban -e redukált alakban: *μ^ukse*, *μ^olase*, *bäjjese* stb.; az északibb dialektusokban is megőrződött mint -*ā* ebben a sajátságos alakban: *luksa* < **lul-ksa* 'nach dem Osten, Süden'.

Mivel ez a lativusi -s gyönge tövel jelentkezik, t. i. a második szótag végén állott, noha nem volt véghang, nyilván valamely hosszú elemből kellett erednie. Nem lehet tehát az elismerten rövid illativusi -s-szel egyeztetni, hanem eredetét máshol kell keresnünk. És itt az imént említett nagyon elterjedt lpN. *luksa* 'nach dem Süden' (az analógiás *lulas* mellett), lpLule *luksa* 'nach dem Osten' stb. alakra < **lul-ksa* kell gondolnunk, amely a Lule *lulnē* 'im Osten' essivussal (lpN.-ban analógiásan *lullen* 'im Süden, vom Süden her') és a lpLule *lultē* 'vom Osten her' partitivussal együtt egészen olyan sorozatot alkot, mint pl. Lule ess. *olākūn* 'draussen', part. *olākūt* 'von aussen', lat *olLkus* 'hinaus' = f. *ulkona*, *ulkoa*, *ulos* stb. A *lulnē*, *lultē*, *luksa* alakok épúgy származnak, a tövéghangzó ősrégi lekopásával, a minden lapp nyelvjárásban ismert *lullē*-tőből, mint pl. Malå *vuöltne* (*tn* < *nn*) 'unten', *vuöltte* 'von unten' és, a *k* sajátságos fejlődésével, *vūlēs* (*ə* < *ū*), Lule *vuölus*, lpN. *vulus* 'hinunter' a *vuöllē*-tőből vagy a f. *alla* < **al-na* 'unten', *alta* 'von unten', *alas* 'nach unten' a megfelelő *ala*-tőből. Az egyetlen különbség az, hogy a f. *alas* (? **alsi* < **al-ksi* helyett) kései analógiás alak kell, hogy legyen, amely lp. **vuölās*-nak felelne meg.

Én azt hiszem, hogy ez az én bizonyításom minden részleteiben teljesebb és megtámadhatatlanabb, mint bármelyik régibb magyarázat, s a bizonyítékok utolsó és döntő tagja, t. i. a *luksa* alak olyan megnyugtatóan zárja be az egész láncolatot, hogy kétkedésre többé senkinek nem lehet oka. S ez elsősorban nem az elmélet felállítójának különös bölcsességét bizonyítja, hanem egyedül a lapp anyagnak csodálatraméltó tisztaságát és átlátszóságát, annak az anyagnak, amelyet QVIGSTAD (Beitr. zur Vergleichung des verwandten Wortvorrates der lapp. und der finn. Sprache. 131. k. Acta Soc. Scient. Fenn. XII. 1883.) már régen kielégítő teljességgel összeállított. Szeretném azt hinni, hogy a FUF. II.-ben megjelent ide vonatkozó fejtegetésem, noha igen rövid volt, még sem volt egészen érthetetlen és zavaros. Lényegeset most sem fűzhetek akkori fejtegetéseimhez, csak pótlásképen említem meg, hogy az efféle alakok, mint lpN. *samas* 'auf Lappisch', lpTer *tārus* 'auf Russisch', *tarjas* 'auf Terlappisch' stb. mondattani tekintetben is teljesen megegyeznek a fentebb említett f. *suomeksi*, md. *mokšijks* stb.-féle alakokkal.

Ennyire jutott tehát 25 évvel ezelőtt, midőn értekezésem FUF. II, 1902 megjelent, ennek a speciális problémának a vizsgálata. De a lapp specialistákon kívül senki sem méltatta figyelemre és senki sem ismerte fel, hogy az ott tárgyalt lapp hangtörvénynek: a második szótagbeli $\bar{e} \sim \bar{a}$, $\bar{u} \sim \bar{u}$ váltakozásnak milyen nagy fontossága van nemcsak a lapp, hanem minden finnugor nyelv, különösen pedig a finn nyelv szempontjából. 1923-ban végre MARK GYULA „Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen“ (MSFOu. LIV.) című tanulmányában I, 233. l. 1. jegyzet mellékesen megemlíti a f. *ulos*, *alas* alakok és a *-ksi*-ragos translativusok összefüggésének elméletét, s minden megokolás nélkül megjegyzi: „Wie SETÄLÄ, ÄH. 167. ff. (worauf auch WIKLUND hinweist), gezeigt hat, ist an Identität des *-s* in *ulos* usw. und der Translativendung *-ksi* nicht zu denken, und auch die Ordinalzahlwörter, auf welche gestützt WIKLUND diese alte, auf nichts begründete [én ritkítottam] Auffassung (SETÄLÄ l. c. 167) wieder beleben will, berechtigen nicht dazu.“ Azóta MARKnak volt alkalma egy lapp nyelvjárással alaposan megismerkedni s a lapp nyelvtörténetet tanulmányozni; így meg vagyok arról győződve, hogy ő maga sem ragaszkodik már ehhez az elharmadított véleményéhez. Mégis meg kellett itt említenem, mert következményei saját kutatásaira és a finnugor nyelvtörténetre általában végzetesek voltak, és másodszor, mivel szavai ékes bizonyosságai annak a sajátos tekintélytiszteletnek, amely a fennológiában már oly régóta megfigyelhető. Ha a mi studiumunk egyik legélesebb eszű és legtöbbet ígérő tanítványánál ez a vak tisztelet ilyen módon jelentkezik, könnyű elképzelni, milyen alakot ölt tudományunk fájának száraz ágainál. Próbáljuk meg az általam vitatott felfogás következményeit közelebbről megvizsgálni.

A lapp nyelv szempontjából voltaképen semmi újat nem nyújt. Az „új“ casus translativus már régóta száműzve van az élő paradigmából, csak egynéhány gyakran használt adverbiumban fordul elő. A harmadik szótag véghangzójának lekopása az északi dialektusokban, valamint a második és harmadik határan álló mássalhangzóelem megrövidülése már ismeretes.

A finn nyelvfejlődés most szokásos magyarázata szempontjából annál többet jelent. A most uralkodó elméleten aránylag kisebb változtatás az, ha feltesszük, hogy a közönséges *-ksi* translativus rag mellé egy *-s* ragalakot is kell állítanunk, amely eredetileg a hangsúlytalan szótag után szabályos volt, míg a *-ksi* rag eredetileg csak hangsúlyos szótag után volt helyén, s csupán később, de még az ősfinn korszakban szorította ki a rövidebb ragalakot a hangsúlytalan szótag utáni helyről is. Fontosabbak hangtörténeti következményei. Most már kénytelenek leszünk pontosabban megvizsgálni azokat a feltételeket, amelyek mellett a harmadik szótag szóvégi

-i-je a finnben lekopott, ami másfelől több grammatikai alak magyarázatában nagy fontossággal bír. E helyen természetesen nem terjeszkedhetem ki minden részletre, ezt át kell engednem a finn specialistáknak, mindamellett egy pár körülményre itt is rá akarok utalni.

Az első analóg eset, amelyre már FUF. II. rámutattam, a *kolmas*, *neljäs* stb. rendszámok egyes nom.-a *kolmante*-, *neljante*- 'der dritte, vierte' többől. Ezeket az alakokat már SETÄLÄ: ÄH. 364 kk., 395 részletesen tárgyalta. A szabályos, az egész balti-finn nyelvterületen élő *kolmas*, *neljäs* alak *s*-re végződik következő -i nélkül, s a karjalaiban ez az -i -š-sé változott, ami alig történt volna, ha utána újabb korban -i következett volna (vö. OJANSUU, Karjala-aunukson äännehistoria 36 kk.; ÄH. 231 kk., 366). Emellett a legáltalánosabb alak mellett egy, úgy látszik, összefüggő keletifinn-aunuszi-vepszä területen egy finn-aun. *kolmais* (Pyhäjärvi *kolmaish*), vepszä *kuumaish* stb. (vót *keamaiz*) nom. sing. alak is előfordul, melynek -is, -ish, -ž, -iz végzete arra mutat, hogy az *s* után valamikor -i volt (MARK 145). A Herra Martin-féle törvényfordítás egyik kéziratában szintén van néhány *collmansj*, *wijdensi* alak (de ilyenek is: *collmans* stb. rákövetkező -i nélkül, l. AIRILA: Suomi IV, 14:2, 45) s VHAËL-nél is (1733.) egy *colmansj* forma; ÄH. 395 szerint -nsi végű alakok a finn runókban is előfordulnak, de adatokat a szerző nem idéz. Ezek az -nsi végű adatok azonban nyilvánvalóan kései analógiás alakulások, s véleményem szerint az -is, -ish, -ž, -iz, -ns végűeket is így kell felfognunk. A magára álló, furcsa, de hangtörvényes nom. sing. -s, gen. -nnen, illat. -nteen, plur. -nsiin stb. paradigma mindenféle analógiás hatásnak ki volt szolgáltatva, amelyeknek természetes kiindulópontja az ismeretes *kansi*, *kannen*, *kanteen*, *kansiin* paradigma volt. Ez alá a paradigma alá persze nem sok főnév tartozik, de valamennyi gyakori, s azonkívül a bennük jelentkező rendszer a legszorosabb kapcsolatban van a *jälsi*, *jällen*, *jälteen*, *jälsiin* 'Baumsaft', *varsi*, *varren*, *varteen*, *varsiin* 'Stiel' stb. paradigmák mássalhangzó-váltakozásával s bennük támogatást nyert. MARK 145 k. más irányú felfogásának ismertetéséről itt le kell mondanom; de az ímént említett analógia megvilágításában nem tarthatom valószínűnek.

Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a sorszámnevek a nom. sing.-ban eredetileg -nsi végűek voltak, s a szóvégi -i ugyanolyan módon keletkezett a tő -e véghangjából, mint a *vesi* 'Wasser' < *vete*- stb. szavakban. A feltűnő csak az, hogy az -e nem kopott le itt is úgy, mint a többi háromtagú tőnél: *ohut* 'dünn', gen. *ohuen*, tehát a tő: *ohude*- stb. Valami hasonlót csak a *vanhuus* 'Alter', gen. *vanhuuden*, tő *vanhuute*-típusú elvont főneveknél találunk. Itt persze az oka az, hogy ezek régi összetételek, amelyeknek a második tagja kéttagú volt, s az első szótagon erős mellékhangsúly volt, vö.

lp. *boares-vuotta* 'Alter' stb. De a sorszámnevek második tagján is erős mellékhangsúlynak kellett lenni, mert zárt volt, s igen valószínűleg ebben kell keresnünk az okát annak, hogy véghangzójuk éppen úgy eltűnt, mint az *-e* végű kéttagú töveké.

A finn *tuhat*, fő *tuhante-* 'tausend' esetében is az előbbieket analógiájára **tuhas* nom. sing. alakot várnánk, de ilyenre, úgy látszik, nincs adat (ÄH. 401). Ehelyett a *tuhatta* sing. part.-ból elvont *tuhat* nom. az általános, vö. az imént említett *ohut*, part. *ohutta* paradigmát.

A translativus *-kse* végzetében is, amelynek *-e*-je még ma is jelentkezik a birtokos személyragok előtt: *luo-kse-nsa* 'zu sich', ennek az *-e*-nek ugyanazon okból kéttagú tövek után is *-i*-vé kellett válnia: **uloksi* 'hinaus', **alaksi* 'hinunter' stb. És ez a másodlagos szóvégi *-i* azután a kései ősfinn korban eltűnt. Ahogy a translativus eredeti, tisztán helyi jelentése a faktitivusi jelentés mellett háttérbe szorult, s néhány határozószóra korlátozódott, úgy a rag hangtörvényes alakja a második szótag után, t. i. a szóvégi *-s* csak ezekben az adverbiumokban maradt meg, míg ellenben az élő névszó-paradigmában a ragnak hangsúlyos szótag után használatos teljesebb alakja lett általánossá. Erre a folyamatra a ragnak birtokoszemélyragok előtt használt alakja is némi hatással volt.

Ha ilyen hangtörvény az ősfinn korszakban csakugyan érvényben volt, akkor a finn instruktivusnak is ilyen módon kellett fejlődnie. A komitativus eredeti *-ine* ragjából, amely a lapp *-inā* komitativus-instruktivus raggal azonos, s amely birtokos személyragok előtt: *vaimo-ine-nsa* 'mit seinem Weibe' stb., valamint másodlagosan attributív melléknevekben *rakka-ine* 'mit dem lieben' jelentkezik, **-ini* végzet lett, amelyből már az ősfinn korban a mai *-in* keletkezett. A *i*, mint ismeretes, régen gyenge tövel járt, t. i. a második szótagot zárttá tette. Persze MARK (i. m. 233) azt mondja: „Es wird keinem, der sich mit dem betreffenden [lappischen] Material vertraut gemacht hat, der Gedanke auftauchen, dass es sich hier [ahogy alulírott állítja] um ein und dasselbe Bildungselement handle.“ Mikor MARK ezeket a szavakat leírta, a lapp nyelvet még nem tanulmányozta tüzetesen. Most, mikor ez megtörtént, bizonyosan maga is belátja, hogy az idevágó lapp jelenségek tárgyalásánál (235 k.) sok minden össze nem tartozó dolgot kevert össze, s hogy könyvének az instruktivusról szóló fejezetét (227 kk.) jobb lett volna meg nem írnia. A részletekre itt nem térhetek ki, s a revíziót rábízom.

Ugyanennek a hangtörvénynek MARKra nézve még meszebbre ható következményei jelentkeznek a birtokos-személyragozás területén. A 2. szem. sing. egyik ragja az ősfinnben nyilvánvalólag *-nsi* volt, amely a sorszámnevek nominativusi ősfinn *-nsi* ragjával alakilag (de természetesen nem reálisan)

azonos volt. Ugyanazok a hangtörvényszerű változások, amelyek ezt az utóbbi végzetet a kései ősfinnben, s azután érték, nyilvánvalólag a *-nsi* birtokoszemélyragra is hatottak, t. i. az *-i* már az ősfinnben lekopott s a *-ns*-ből *-s* lett. Tehát már a kései ősfinn korszakban számolnunk kell a ragnak egy *-i* nélküli alakjával, amely belekerült az analógiás hatások keresztútjába, s maga is hatott más alakokra. Hogy ez részleteiben mikép történt, s hogy a mai nyelvjárási alakok zürzavarát ezen új irányvonal segítségével miképen kell rendbeszedni, azt kifejtteni nem az én feladatom. Ez a feladat is MARK tanár úrra hárul, mint kellemtelen örökség abból az időből, amikor ő a fennológiai tekintélykultusz nyűgétől még nem tudott szabadulni.

A mordvinban és a cseremiszen a hangsúlytalan szótagok vokalizmusa idők folyamán annyira tönkrement, hogy ezekből a nyelvekből nem sok tanulságot meríthetünk. E nyelvek translativusából alaktanuk egyéb problémáira nem tudok következtetést vonni.

Annál fontosabbak az itt tárgyalt hangtörvény következményei a finnugor összehasonlító alaktan szempontjából. Az *-s* ragos lativus, akár vokális végű, akár egyszerű *-s* ragról legyen is szó, szétfoszlik, s vele együtt a belviszonyesetek feltételezett alapja is. Ennek az alapnak feltevése egyébként is csak röpke ötlet volt, amely szilárd épületnek nem szolgálhatott alapjául. Mi hát ez az *-s*, amely a belső helyi esetek ragjainak közös kezdőhangja, és milyen jelentéssel ruházta fel őket kezdetől fogva? Azt hiszem, legalább a második kérdésre elég nagy valószínűséggel megfelelhetünk, but that is another story, ahogy Kipling mondaná.

Uppsala.

WIKLUND KÁROLY BERNÁT.

A finnugor mondat őstörténete.

A mondat lelke az állítmány, nélküle nincs mondat, sőt még ú. n. mondatpótló sem lehetséges. Az újabb időkig az volt a fölfogás, hogy a mondat állítmánya mindig íge, a névszói állítmányú mondatok pedig állandó kihagyásos vagy hiányos mondatok. Azonban már MIKLOSICH (Die verba impers. im slavischen. 1865. 210.) és LUGEBIL (JAGIĆ: Archiv f. slav. philologie. 1884. VIII, 36.) megróttá azokat, akik a létige kihagyásával magyarázzák a névszói állítmányú mondatokat. Manap már mindinkább kezd általánossá válni az a fölfogás, hogy a fgr., illetőleg az uráli alapnyelvi mondat eredetileg névszói állítmányú (nominális) volt, az igei (verbális) és az igei-névszói (verbo-nominális) állítmányú mondat pedig a névszói állítmányú mondatból fejlődött.

A névszói állítmányú mondat szerkezet eredetibb voltának föltevésére nyelvi tények és lélektani okok kényszeríte-

nek bennünket. A nyelvi tények közül a legfontosabbak ezek (vö. GAUTHIOT, La phrase nominale en finno-ougrien. Mém. de la soc. de la lingu. de Paris. 1908. XV, 201—27. GOMBOCZ: MNy. V, 133. Nytud. III, 50. KLEMM: MNy. XIII, 265. XIV, 104. XV, 13. XVIII, 10. XIX, 29.): a) A névszói állítmányú mondat szerkezet már a fgr., sőt az uráli alapnyelvben megvolt; e mellett szól az a körülmény, hogy a finnt és a lappot kivéve ma is gyakori a névszói állítmányú mondat szerkezet a fgr.-ságban és a szamojedságban. A finnben és a lappban már csak egyes nyomai vannak a névszói állítmányú mondat szerkezetnek, itt ezt idg. hatás vagy természetes fejlődés következtében már kiszorította az igei és igei-névszói állítmányú mondat szerkezet. b) A magyar, vog., osztj. és a md. tárgyas ragozású igealakok nem egyebek, mint birtokos személyragos alakok, tehát kifejlődésük csakis a névszói állítmányú mondatban történhetett. c) A fgr.-ságban vannak oly képzők, amelyek névszóhoz és igehez egyaránt járulhatnak, pl.: *nótelen* (*nötlen*), *sótalan* (*sótlan*), *boldogtalan* ~ *járatlan*, *ártatlan*; vog. *nētāl*, *nitel* 'nötlen' ~ *χoltāl* 'ki nem fogyó'. — *nagyfejű*, *négylábú* ~ *járó*, *élő*; osztj. *sēmāp* 'szemű' ~ *senkep* 'ütő, bunkó'; vog. *sampā*, *samp* 'szemű' ~ *minpā*, *mēnp* 'menő'; mE. *salov*, *saluv*, M. *salu* (plur. *saluf-t*) 'sós' ~ E. *šudovt*, M. *šudōf* 'átkozott'; f. *lihava* 'kövér', *verevä* 'pirosposzsgás' ~ *antava* 'adó', *elävä* 'élő'; — *aranyoz*, *foltoz* ~ *kötöz*, *ődöz*; — *apród*, *harmad* ~ *bököd*, *rakod* (ik). NyH°. FgrSpr². E képzőknek kétféle szerepe közül a denominális eredetibbnek bizonyul a deverbálisnál, mert az előbbi jelentés általánosabb, ez azután speciálizálódott azáltal, hogy a különböző jelentésű szótövekből és általában a mondatkapcsolat révén más-más jelentésárnyalatot értettek rá az illető képzőkre. Ez a jelenség is tehát a névszónak s vele összefüggőleg a névszói állítmányú mondat szerkezetnek eredetibb voltára vall. d) A fgr. nyelvekben oly gyakori igenévi szerkezetek tkp. megkövült névszói állítmányú mondatok, pl. osztjE. *nnñen iilβedem χoi mā o'ssem* 'a téged megmentett embert én megtaláltam'. Eredetileg így értették: *nnñen iilβedem χoi, mā o'ssem* 'téged megmentett egy ember, (azt az embert) én megtaláltam'. FgrF. XV, 123. Vog. *nāj-šānikēn nññ kwālmā χumlē at va'ilēn?* 'asszony anyácskádnak fölkeltét hogyan nem látod?' Eredetileg: *nāj-šānikēn nññ kwālmā, χumlē at va'ilēn?* 'asszony a. fölkelt, hogyan nem látod?' VogNGy. III, 190. e) A jelző, a határozó és a tárgy kifejlődése csak névszói állítmányú mondat szerkezetben történhetett. *Piros a rózsa, illatos.* → *A piros rózsa illatos. Az öreg halász, a Dunán.* → *Az öreg halász a Dunán. A nő mos, ruha im.* → *A nő mos ruhát.* A -t tárgyrag eredetileg csak determináló névmás volt. f) A fgr. nyelvek igeragozási rendszerében számbs névszói eredetű alak van. A magyarban egyes igeéknél az egyes 3. sz.-ben -n személyrag van, az ily igealakok

eredetileg *-n* képzős igenevek: *vagyon* eredetileg 'való, meglevő, létező'; *megyen* 'menő'; *leszen* 'levő'; *teszen* 'tevő'; *vannak* 'valók, meglevők, létezők'. A magyar perfectum egyes 3. sz.-e *-t* képzős igenév névszói állítmányul használva. A magy. elbeszélő mult egyes 3. sz.-e *-*j* v. *-*i* képzős igenév. A perf. és az elb. mult többes 3. sz.-e a *-t*, *-é*, *-á* képzős igenév többese; egyes és többes 1. és 2. sz.-e pedig az 1. és 2. sz. névmástővel összetapadt *-t*, *-é*, *-á* képzős igenév, mely tkp. névszói állítmánya volt az utána következő 1., 2. sz. névmástőben kifejezett alanynak. A magy. fölt. és fölszól. mód ered. szintén igenév: *-né*, *-ná* < fgr. *-*n* (mozz. képző) + *-*r* (dev. névszók.); *-j* < fgr. *-*r* (dev. névszók.), tehát ezek is ered. névszói állítmányul szerepeltek. A rokon nyelvek igealakjai közt is sok igenévi eredetűt találunk, pl.: f. *eläü* < *elävi*. Kal. 'él', ered. *elä-vä* 'élő'; *elävät* 'élnek', ered. *elä-vä-t* 'élők'; *elämme* 'élünk' < **eläk-mek* 'élő mi'; *elätte* 'éltek' < **eläk-tek* 'élő ti'. Vog. *mini* 'mén', ered. 'menő'; md. *nili* < *niliŋ* 'nyel', ered. 'nyelő'; cser. *küleš* 'kell', ered. 'kellő, szükséges' stb. Vö. SZINNYEI, NyH.⁶ 104, 118. FgrSpr.² 129. stb. NyK. XXIII, 452. XXXIII, 241. XLI, 237. FUF. I, 73. V, 58. EPhilKözl. XXIV, 164. HUNFALVY-Album. 40. SETALA SUSAik. II.

Lélektani okok is a névszói állítmányú mondat szerkezet eredetibb volta mellett szólnak. A lélektan szerint (WUNDT, Die sprache³ II, 504. KLEMM: Minerva IV, 109.) a tárgyas gondolkodásmód (gegenständliches, objektives denken) megelőzte az állapotszerűt (zuständliches, subjektives d.). A fejletlenebb tudatú és beszédű ember kezdetben csak tárgyfogalmak segítségével gondolkodott s ennek megfelelőleg csak névszói természetű szavakkal beszélt. E lélektani jelenség arra vall, hogy a fgr. nyelvek igerendszerének azok az alakjai, amelyek nem igenévi eredetűek, eredetileg szintén névszói természetűek voltak, tehát szintén a névszói állítmányú mondat szerkezet eredetibb voltára vallanak. Jelentő módú be nem fejezett történésű egyes 3. sz. igealakul ma a magyarban -- a fent említett *-n* képzős igenévi alakokat nem véve figyelembe -- a pusztá igető (*csillog*, *jár*) szerepel. Az utóbbiakról föl lehet tenni, hogy valamikor szintén *-n* képzős igenevek voltak. Többes 3. személyük az *-n* képzős igenév többese: **jaro-no-k* 'járók'. Az egyes és a többesszám többi személyében a pusztá igető szerepel állítmányul a személyraggal összetéve. Azonban az egyes 3. sz.-ről sem kell ezeknél az igéknél okvetetlenül föltenni, hogy eredetileg *-n* képzős igenév (**jaro-n*) volt, a pusztá igető is szerepelhetett eredetileg egyes 3. sz.-ül, miként ma is. A többes 3. sz.-ben talán szintén csak a pusztá igető szerepelt, a *-nak*, *-nek* személyrag pedig csak a *vagyon*, *megyen* és az *-sz* képzős igék *-nak*, *-nek* személyragjának analógiájára került oda. Ez a pusztá igető pedig eredetileg névszó tő volt, mely névszói állítmányul szolgált. A kezdetleges gondolkodás u. i.

tárgyfogalmak segítségével történt, ezeknek nyelvi kifejezője pedig a névszó. Tulajdonságfogalmak, melyeknek nyelvi kifejezője a melléknév és állapotfogalmak (történésfogalmak), melyeknek kifejezője az ige, csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban keletkezhetnek és csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban képzelhetők el. A kezdetleges gondolkodású ember a tulajdonságokat és az állapotokat mindig csak az illető élő lénnyel vagy élettelen tárggyal apcsolatban fogta föl, attól még nem választotta el. A tárgyfogalmak keletkezésükben megelőzik a tulajdonság- és állapotfogalmakat, kezdetben csak tárgyfogalmak voltak az embernek, a tulajdonság- és állapotfogalmak pedig a tárgyfogalmakkal fogalmilag még nem tagolt teljesképzetekben folytak össze mint a tárgyfogalmak homályos velejárói. Találunk a fgr. nyelvekben számos alakilag azonos névszó- és igetövet: *les*, *řagy*, *lep* 'lepel, lepni', *csillog*, 'stern, glänzen' (az utóbbi értelemben ma *csillog* használatos); vog. *řot* 'szél'; *řot-* 'szél fúj'; votj. *těl* 'szél': *těl-* 'szél fúj'; cser. *lēm* 'hó': *lēm-* 'havazik'; f. *tuule-* 'szél': *tuule-* 'szél fúj'. SZINNYEI NYH⁶. 98. SIMONYI: Igék és névszók. Nyr. XXXVIII, 241. MELICH: MNy. IX, 253. — NyK. XIII, 69. XXXIV. 57. XL, 26. XLI, 311. Ezek maradványai annak a kezdetleges állapotnak, midőn még csak a tárgyfogalmak voltak kifejlődve és ezeknek nyelvi kifejezői: a névszók; az állapotfogalmak pedig ezekkel teljesképzetekben folytak össze mint homályos velejáróik. Tehát a szóban levő igetövek (*jár*, *csillog*) is eredetileg tárgyfogalmakat jelöltek, névszók voltak, majd kibontakozott a teljesképzetből az állapotfogalom, mely eleinte csak homályos velejárója volt, s háttérbe szorította a tárgyfogalmat. Állapot- (történés-) fogalmaknak valamely alanyra való vonatkoztatásából keletkezett az igei állítmányú mondat. Mai igei állítmányú mondataink tehát eredetileg névszói állítmányúak voltak, akár igenévi eredetű az állítmány, akár pusztá vagy személyragos igető szerepel állítmányul.

Az eredeti névszói és a belőle fejlődött igei állítmányú mondat szerkezeten kívül van a fgr. nyelvekben igei-névszói állítmányú mondat szerkezet is. A magyarban legrégibb nyelvemlékeinktől kezdve bármely névszó állítmányul szerepelhet a *v a g y o n*, *v a n*, *v a n n a k* ige nélkül, hacsak nem akarjuk nymatékosan kiemelni ezeket az igealakokat; egyes és többes 1. és 2. sz.-ű alanyra vonatkozólag azonban — egyes szórványos eseteket nem számítva — a nyelvtörténeti korban rendszerint már csak a létigével együtt használható a névszó állítmányul. A rokon nyelvekben egyes és többes 1. és 2. sz.-ű alanyra vonatkozólag is szerepel gyakran pusztá névszó állítmányul a *f.* és a *lp.* kivételével, ahol a névszó rendszerint már csak a létigével együtt alkot állítmányt egyes és többes mindhárom személyű alanyra vonatkozólag. A votj. kivételével

a többi rokon nyelvben is előfordul már névszói és igei állítmányon kívül igei-névszói állítmány is.

Némelyek szerint az igei-névszói állítmány eredetibb, belőle keletkezett a létige kihagyásával a névszói állítmány. Ezen a véleményen volt BUDENZ is (vö. NyK. XIII, 73.). SIMONYI azt mondja (Nyr. XLVII, 50—1.) erre vonatkozólag: „Mivel néhány fgr. nyelv ilyenkor is kiteszi a létigét, néhány más pedig nem: bajos eldönteni, vajjon a mi szerkezetünk eredeti-e vagy pedig valaha kitették-e a 3. sz.-ben is a *van* igét. Néhány körülmény az utóbbi föltevés mellett szól“. Azonban SIMONYI bizonyítékai nem helytállóak. Szerinte különösen az az érdekes nyelvszokás szól az utóbbi föltevés mellett, „hogy ha az állítás nyomatékos, a melléknévi állítmány mellett kitesszük a *van*, *vannak* igét és *nem* helyett azt mondjuk: *nincsen*, *nincsenek*, sőt *van* helyett még nyomatékosabban: *megvan*“. Azonban ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a nyomatékos *van*, *vannak* igealakokkal való szerkezetet valószínűleg újabb fejleménynek kell tartanunk. Talán a nyomatéktan *vagyok*, *vagy*, *vagyunk*, *vagytok* igével való szerkezetben kezdték nyomósítani ezeket az igealakokat, s ezeknek analógiájára került bele a nyomatékos *van*, *vannak* a 3. sz.-ú alannyal bíró névszói állítmányú mondatokba, amelyekben nyomatéktan *van*, *vannak* sem szokott előfordulni. De ha a nyomatékos *van*, *vannak* igével való szerkezetből keletkezett volna is a létige fogalmi tartalmának elhomályosulásával és nyomatékának elvesztével a *van*, *vannak* nélküli szerkezet, ez nem szólna a névszói állítmány eredetibb volta ellen. Az ily nyomatékos létigével való szerkezet u. i. csak értelmezős szerkezetben keletkezhett volna, már pedig az értelmezős szerkezet eredetileg névszói állítmány volt, tehát az ily nyomatékos létigével való szerkezet már föltételezi a névszói állítmányt, vö. hátrább. A nyomatékos *nincsen*-, *nincsenek*-féle szerkezet pedig szintén nem bizonyított semmit sem az igei-névszói állítmány eredetibb volta mellett, mert a *nincsen*-, *nincsenek*-ben nem rejlik benne a *van*, *vannak* ige (**nēm*-és *van* > *nincs*), hanem csak: **nēm*-és, vö. MNy. XVI, 72.

A második körülmény, amely SIMONYI szerint a mellett szól, „hogy valaha a mi nyelvünkben is általánosabb lehetett a létige a névszói állítmány mellett“, az „hogy sok vidéken, nev. a palóc vidékeken és majdnem valamennyi dunántúli nyelvjárásban a *bojtárkodik*-féle állapotot jelentő igék helyett is a *van* igével szerkesztett névszót használják, s ez is megőrzött régiségnek látszik, noha idegen hatás is lehet: nyelvemlékeinkben alig találni rá példát. *Hol van most bojtár* (t. i. János)? ehelyett: *hol most bojtár J.*“ Régi nyelvemlékeinkben erre a szerkezetre csakugyan nem lehet példát találni, ez is újabb fejlemény. KALMÁR Gy. (Prodr. 160) azt írja e szerkezetre vonatkozólag: „Hol Biró? Hol Prókátor? Ubi agit iudicem;

causidicum? Usu tamen uenit insolenti quidam dialecto: hol van biró? hol van prókátor?“ SZVORÉNYI (Magy. Nyvt. 54. §.) szerint „hallhatni a palócban így is: *Hol van* most bojtár (t. i. János) — e helyett: *hol* most bojtár (J.)?“ Ez a szerkezet mondatvegyüléssel keletkezett: (Hol a fiad?) *Ukkon va* × (Ott) *tanító*.

„Hogy idővel elhagyták a létigét, az összefügghet a *van* igének egyéb mellőzésével, pl. *hol a késem? itt a kezem*.“ Ez a magyarázat sem helytálló. A *hol a késem?*-féle szerkezet nem keletkezhett a *hol van a késem?*-féléből a *van* kihagyásával, hanem fordítva az utóbbi szerkezet föltételezi az előbbit. A határozó u. i. eredetileg névszói állítmány volt, ily szerepben ma is gyakori a fgr. nyelvekben: *Borban* az igazság. Két ifjú térdel, *közökbén* a lant. ARANY. Még *ajakán* a csók, a bűnös. Ua. Toldi Sz. 6. *Nyakunkon* a török hada. CZUCZOR. OsztyÉ. *xätsun ewlt xändëß*, 'a házszőglet felől lépcső (van)'. FgrF. XV, 9. *xada näwërdet*, *ëda näwërdet* 'ott a békák, itt a békák'. Uo. 45. Vog. *om ëkum khotë ogt khqñsilën?* 'az én feleségem hol (van), nem tudod?' VogNGy. II, 227. Zürj. *kën-ñë üšmoñ-gozja* 'hát hol a menyecskepár'? NyK. XLIV, 98. Votj. *kitin poplän jiriz* 'hol a papnak a feje'? VotjNGy. 109. Cser. *piže kušto* 'a kutya hol (van)'? SUS. Aik. VII, 79. Md. *kosa katkás* 'hol a macska'? A határozó az állítmány képzetének továbbtagolásából keletkezett úgy, hogy új állítmányt fűztek hozzá, ilyenkor az első állítmány a másikkal szemben lélektani alany szerepét ölti. A fejlődés további folyamán a két állítmány praedicativ szerepe egybeolvadt. Az *A kés kezében van*-féle szerkezet eredeti értéke: *A kés a kezében, van* (=létező). Ez a szerkezet tehát már föltételezi az *A kés a kezében*-féle névszói állítmányú szerkezetet, az utóbbi az eredetibb.

A létigével szerkesztett igei-névszói állítmány nem fgr. alapnyelvi sajáttság, hanem újabb fejlemény a névszói állítmányú szerkezetből. Az utóbbi nem az előbbiből fejlődött, hanem fordítva a névszói állítmányú szerkezetbe belekerült idővel a létige. A létige belehatolása a névszói állítmányú szerkezetbe nem egyformán történt az egyes fgr. nyelvekben.

Azt hiszem, a magyar *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* igealakoknak a névszói állítmányú szerkezetbe való belehatolásának magyarázatában a *vala, volna* igealakos mondatokból kell kiindulni, melyekben a létige eredeti teljes értelmével (létezett, bár léteznék) szerepelt. Pl. *Az eb társa vala. A víz meleg vala. Bár az eb társa volna! Bár a víz meleg volna!* A további magyarázatot az értelmezős szerkezetben kell keresni; így magyarázta már SIMONYI és DELBRÜCK is az igei-névszói állítmányú szerkezetet. SIMONYI szerint (Magy. Nyelvt. 1879. 140. 1896. 93.): „Az állítmányi névszó egyúttal az alanyt is meghatározza közelebbről, ép úgy, mintha utólagos *jelzője, értelmezője* volna az alanynak; így az utolsó pl. (Az imádság *maradt* neki *egyetlen vigasza*.) éppen annyit mond,

mintha ezt mondanám: Az imádság, *egyetlen vigasza*, maradt neki. Ez a díj *nagy* lesz = ez *nagy díj* lesz (tehát *nagy* a díjnak egyszersmind jelzője)“. Ez a két példa nem jó; a *marad*, *lesz* igével szerkesztett névszói tőalak nem az értelmezős szerkezetből fejlődött, vö. hátrább. Az értelmezős magyarázat csak a létigével szerkesztett névszói tőalakra áll. DELBRÜCK szintén az értelmezős szerkezetből magyarázza (Vergl. syntax d. idg. sprachen. 1900. III, 12., 197. Grundfragen. 1901. 148.) az ú. n. copula keletkezését: „In einem satze wie *die rose ist rot war ist* von vornherein ein verbum mit anschaulicher bedeutung, wenn wir diese auch für *sein* nicht mit sicherheit feststellen können. Es genügt aber für unseren fall, dass *sein* so viel wie *vorhanden sein* bedeutete (also: *die rose ist vorhanden als rote*, so dass also das eigenschaftswort zu dem substantivum gehörte).

Azonban sem SIMONYI, sem DELBRÜCK nem magyarázza meg azt, hogyan került az értelmező értelmi kapcsolatba az állítmánnyal, holott az értelmező ily mondatokban eredetileg az alanyhoz tartozott. A magyarázatot az értelmező eredetében kell keresni. Az értelmező eredetileg névszói állítmány volt, pl. *Ott vala Szömöre a kádár*. Arany, BH. 1. *Még ajakán a csók, a bűnös, a bűvös*. Ua. TSz. 6. E két mondatban egy közös lélektani alanyhoz két állítmány tartozott: *Ott vala Szömöre, kádár* (t. i. ő). *Még ajakán a csók, bűnös, bűvös* (t. i. a csók). A második állítmány praedicativ szerepe elgyengült, letompult s ezáltal értelmezővé lett. Az értelmező eredeti praedicativ szerepe néha még jól érezhető: *Kard vala jobbájában, meztelen és görbe*. *Gazdaságom van, de nem sok, s van adósságom, de sok*. Pet. Az igei-névszói állítmányú mondatokban az értelmező praedicativ szerepe összeolvadt a másik állítmány praedicativ szerepével egységes állítmánnyá. *Az eb társa vala. A víz meleg vala. Bár az eb társa volna! Bár a víz meleg volna!* igei-névszói állítmányú mondatokat eredetileg így értették: *Az eb, (a) társa, vala* (= ott létezett, ott tartózkodott, ott vala vele). *A víz, (a) meleg* (valami), *vala. Bár az eb, (a) társa, volna* (= ott léteznék, ott tartózkodnék, ott volna vele)! *Bár a víz, (a) meleg* (valami), *volna!* Miután a létige praedicativ szerepe összeolvadt az értelmezőben rejlő praedicativ szereppel egységes állítmánnyá, a létige eredeti teljes értelme (létezés) elhomályosult a névszó mellett, s csak a képzőszerű jelben kifejezett idő, mód és a személyragban kifejezett alany képzete maradt eleven, élénk, úgyhogy a *vala, volna* alak igevégzet szerepére süllyedt le.¹ Valószínűleg ez utóbbi

¹ A md.-ban is találunk példát arra, hogy a létige képzettartalma elhomályosult, s csak a mult és az alany képzete maradt eleven: *kandil' 'ő hordott': kandī + (e) l' (< ul'i)*. SUS. Aik. II, 81. *pali't' szoktak csókolni': pali + ul'it'*. PAAS., Chrest. 07. *parol'in, parol'it', parol', partel'inek 'jó valék stb. < paro + ul'in stb.* NYK. XIII, 75. Vö. még: ném. *war, gewesen* < ófn. *wēsan* 'wohnen, bleiben'; fr. *étais* < lat. *stare*.

mozzanatban kell keresnünk a *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* átterjedésének okát a névszói állítmányú szerkezetbe. Eredetileg alkalmasint csak így mondhatták: *Halász én (mi). Halász te (ti). Beteg én (mi). Gazdag te (ti).* = *Halász vagyok stb.* Majd a *Halász (beteg) valék (voltam, valál, voltál).* *Bár gazdag volnék (volnál)!* *Halászok (betegek) valánk (valátok, voltunk, voltatok).* *Bár gazdagok volnánk (volnátok)!*-féle mondatok hatása alatt a *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* igealakokat is kezdték használni a névszói állítmány mellett: *Halász (beteg) vagyok (vagy).* *Halászok (betegek) vagyunk (vagytok).* Ily használatban u. i. a *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* nem fejez ki egyebet, mint az *én, te, mi, ti* képzetét. A *van, vannak* azonban rendszerint nem került oda a névszói állítmány mellé, mert az egyes és a többes 3. sz.-ben az alany változatos, nem oly állandó (*Beteg ő. Beteg anyám, gyermekem, lóva stb.*), miként az 1. és 2. sz.-ben (*Beteg én, te. Betegek mi, ti.*), úgyhogy *Beteg anyám. Betegek lovai.* stb. mondatokban nem lehetett *anyám, lovai,* stb. helyébe egyszerűen a *van, vannak* igét tenni (*Beteg van. Betegek vannak.*), miként *Beteg én, te. Betegek mi, ti.* mondatokban *én, te, mi, ti* helyébe a *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* igealakokat lehetett tenni. A *van, vannak* igealakokat csak akkor lehet a névszói állítmány mellé odatenni, ha tartalmaznak, azaz ha a létezés fogalma nyomósítva van.

Lehetne arra is gondolni, hogy egyszerűen az *Én, (a) halász, vagyok.* (= élek)-féle értelmezős szerkezet mellett homályosult el a *vagyok, vagy* stb. s lett ú. n. copulává. Az 1. és 2. sz.-ben a létigét a létezés képzettartalmának elhomályosulása után is használták még, mivel az alany képze (én, te, mi, ti) is ott van a létige személyragjában, ellenben a 3. sz.-ben a létigét képzettartalmának elhomályosulása után többé már nem használták a névszó mellett, hanem a névszó egymagában szerepelt továbbra is állítmányul, mivel a 3. sz.-ben a létigén nem lévén személyrag, az alany képzetét sem foglalhatta magában a képzettartalmát (létezés) vesztett létige, s így mint szerepét vesztett alakra többé nem volt szükség. Tehát az utóbbi magyarázat esetén sem alkotott soha a képzettartalmát és nyomatékát vesztett létige (*vagyon, vannak*) valamely névszó tőalakjával igei-névszói állítmányt.

Nemcsak a *vagyok, vagy* stb. alkot valamely névszói tőalakkal igei-névszói állítmányt, hanem a *lesz, marad, mult* ige is, de ezek mellett a névszói tőalak újabb fejlődés eredménye.

A *lesz* ige mellett régebben a névszónak nem a tőalakját használták állítmányi névszó szerepében, hanem lativus-ragos alakját, mert a *lèv*-ige eredeti jelentése 'vlmivé válik, fieri, werden', ebből fejlődött az *esse, sein* jelentés. Pl. kazdagga

löttém. BécsiK. 197. e kōuèc legenèc keñerecke. MünchK. 19. Minthogy a *val-* és a *lèv-*ige kiegészülései (suppletiv) viszonyban van egymással (vö. f. *ole- ~ lie-*), azért a *Gyermekké leszek, lettem*-féle szerkezetből a *Gyermek vagyok, valék, voltam, volnék* szerkezet hatása alatt: *gyermek legyek, leendek, lévén, leszek, lettem* szerkezet keletkezett. Hatással lehetett az utóbbi szerkezet keletkezésére az ilyen is: farkasbalol lewn baran. JóK. 148. lön èhség a földő. BécsiK. 1.

A *marad* igét is régen rendszerint határozóragos névszóval szerkesztették (SIM., MHat. I, 293, 317; II, 432.): hazatok *pusztawa* marad. ÉrdyK. 174. az ana *özuegge* maradt vala. TelK. 11. *nemán* marada (mutus permansit). MA. CorpGramm. 263. A népnyelvben ma is gyakori a *-nak, -nek* ragos szerkezet: *Katonának* maradt. Palóc. Nyr. XXI, 556. A *Gyermek lettem (leszek)* újra. *Pusztá lett a ház*-féle szerkezet hatása alatt a *Pusztává, özvegyé maradt*-féle szerkezetből: *Pusztá, özvegy maradt*-féle szerkezet keletkezett. Hatással lehetett az utóbbi szerkezet keletkezésére az ilyen is: vram neppebe nem sok maradoth. LevT. I, 101.

Az *(el)mult* ige újabbban az *esztendő, éves, hónapos, hetes* melléknév v. valamely számnév tőalakjával együtt alkotja a mondat állítmányát. Az *(el)múl* ered. jelentése = továbbmegy, v. min túlhalad: Ha le esween talalandod ne mwlyad el hwtet. JordK. 58. è két napokat èlmini. BécsiK. 71. mynd ketten el mwltak vona ydeyóket. JordK. 516. Ma is: idejét multa. Eredetileg tehát így mondták: *Hét esztendőt, évet mult.* A *Hét esztendő, éves vala, volt.* szerkezet hatása alatt idővel ez a szerkezet keletkezett: *Hét esztendő, éves (el) mult.* (< *hét esztendőt (el) mult* × *hét esztendő vala, volt*). Az *(el)múl* ige-nek tárgyragos névszóval való használata idővel elavult.

SIMONYI a *van, lesz, marad* igével állítmányul szereplő névszói tőalakot megkülönböztetésül az alanyul szereplő tőalaktól állítmánykiegészítő alanyeset néven hatodik mondatrészül vitte be a magyar nyelvtanba (1877. és 1879. Vö. Nyr. XLIX, 86. SIM., MHat. I, 2. NyK. XXXII, 105.). Idővel egyszerűen állítmánykiegészítőnek v. kiegészítőnek kezdték nevezni, majd (SIMONYI, Magyar Nyelvt. 1896. 93.) állítmányi névszónak (nomen praedicativum), mégpedig állítmányi jelzőnek (attributum praedicativum), ha melléknév, állítmányi értelmezőnek (appositio praedicativa), ha főnév.

SIMONYI nyomán a kiegészítő fogalma alá szokták foglalni egyfelől a nyomatékos *vagyok* stb., valamint a *lesz, marad, mult* mellett használt névszói tőalakot, másfelől a nyomatéktalan *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok* mellett. Az első csoportbeli névszói tőalakok valóban kiegészítik, közelebbről meghatározzák a mellettük levő igei állítmány képzettartalmát, azért ebből a szempontból SIMONYIVAL kiegészítőknak

lehetne venni őket, vagy másokkal (KALMÁR E., MagyNyelvt. 1901. 77. NyK. XXXII, 244. stb.) még inkább ragtalan állapothatározónak. Azonban a nyomatéktalan *vagyok* stb. melletti névszói tőalakot sem kiegészítőnek, sem állapothatározónak nem lehet venni. A nyomatéktalan *vagyok* stb. képzettartalma (a létezés) u. i. elhomályosult, úgy-hogy nyelvtani szempontból nincs egymagában mondatrész (állítmány) értéke, hanem csak a névszói tőalakkal együtt, melynek képzettartalmát kiegészíti az alany képzetével (*én, te, mi, ti*). *Én beteg vagyok.* mondatban a *vagyok* nyelvtanilag csak alanyi személyrag szerepét tölti be. Tehát fordítva a *vagyok* stb. egészíti ki a névszói tőalakot, inkább vezetna a kiegészítő. Azért joggal mondja PAUL (Prinz⁵. 294.): „Wollte man dem *ist* eine selbständigkeits gegenüber dem substantivischen oder adjektivischen prädikate zugestehen, so würden alle hierher gehörigen sätze existenzialsätze sein, was sie doch offenbar dem sprachgefühl nach nicht sind. Welcher unsinn würde herauskommen, wenn wir den satz *das ist unmöglich* auffassten als „das existiert als etwas unmögliches“. Ez a fölfogás, amely az ily nyomatéktalan létigét a többi igék mintájára állítmánynak veszi, a mellette használt névszói tőalakot pedig az ily állítmány kiegészítőjének (KERN, Die deutsche satzlehre. 1883.), a nyelvtan és a logika téves szétválasztó törekvésén alapul. A logikusok szerint u. i. *Mi barátuid vagyunk.* mondatban az igazi állítmány *barátuid*, a *vagyunk* az ú. n. copula.

A nyomatéktalan *vagyok* stb. mellett használt névszói tőalakot legjobb igei-névszói állítmánynak venni. Külön mondatrészkategóriát (kiegészítő, állítmányi névszó) felállítani még a nyomatékos *vagyok* stb. és a *lesz, marad, mult* mellett használt névszói tőalak számára sem helyes. A mondatrészek nyelvtani kategóriái u. i. lélektani kategóriákon alapulnak s egyúttal az objektív gondolati tartalom viszonyain, már pedig kiegészítő (állítmányi névszó) és határozó (tárgy) között az utóbbi szempontból nincs különbség, mindkettő az állítmánynak valamely körülményét határozza meg. A kiegészítőnek (áll.-i névszónak) ily kiemelése a határozók köréből és külön mondatrészkategóriává való megtevése csupán csak külső jelenségen alapszik, azon, hogy a kiegészítő (állítmányi névszó) ragtalan határozó. SIMONYI tehát egy külső szempontra alapít egy új mondattani kategóriát, így azután a mondatrészek fölosztása nem nyugszik egységes alapon: lesz tartalmi és alaki szempont (a ragtalanság). Tartalmi s egyúttal nyelvtani szempontból a nyomatékos *vagyok* stb., valamint a *lesz, marad, mult* melletti névszói tőalakot helyesen csak (ragtalan) állapothatározónak lehetne nevezni, de célszerűbb, ha nem soroljuk az ily névszói tőalakokat két kategóriába: a nyomatéktalan *vagyok* stb. mellett

az igei-névszói állítmány körébe, a nyomatékos *vagyok* stb., valamint a *lesz*, *marad*, *mult* mellett a (ragtalan) állapot-határozók körébe. Célszerűbb mindkét fajta névszói tőalakot az igei-névszói állítmány fogalma alá foglalni, ebbe mindkét csoport befér, de a kiegészítő vagy a határozó fogalmába nem. Igaz, bármely ragos és névutós határozó és a tárgy is igei-névszói állítmányt alkot az igével, de ezeket mint ragos, névutós alakokat élesen el lehet határolni a szoros értelemben vett igei-névszói állítmánytól, s hasonló ellenvetést a kiegészítő ellen is föl lehet hozni; a *rosszul van*-, *porrá lesz*-féle állapot-határozók u. i. szintén kiegészítik az igei állítmányt, s így ezeket is, sőt minden határozót és tárgyat is kiegészítőnek kellene venni épúgy, mint a nyomatékos *vagyok* stb., valamint a *lesz*, *marad*, *mult* melletti névszói tőalakot.

A rokon nyelvekben is van igei-névszói állítmány. Az oszt.-rok.-ban a létige *öl*-; *ol*-, *al*- stb. NyH.⁶ 149.) mozz.-föltételes -s képzős alakjai (vö. vog. *ās*- < **āls*-. MUNKÁCSI, VogNyjár. 49., 134., 176., 290. — NyK. XXXIV, 67., 218. XL, 7., 17., 70., 75. FUCHS, Laut- u. formenlehre d. süd-osztj. dialekte. 185. SUS. Toim. XLVI, 166.) alkotnak valamely névszó tőalakjával igei-névszói állítmányt, de csak az 1. és 2. sz.-ben, miként a magyarban (vö. NyK. XI, 162.). Pl. vog. *ām vēr-khār āsēm* 'én ifjú vagyok.' VogNyjár. 290. *nāu vēr ōsēm* 'te fiatal vagy'. Uo. 134. OsztjÉ. *mā tāus ōsēm* 'én tunguz vagyok'. FgrF. XV, 37. *nan mutrāñ ōsēm* 'te fortélyos vagy'. Uo. 54. A létige azért fordul elő itt ily használatban, mert eredetileg modális jelentése volt, s ez a jelentése néha ma is megvan még. Ellenben amikor létezését fejez ki a létige, akkor -s képző nélküli alakjai használatosak: osztjÉ. *ollām*, *ollan* 'vagyok, vagy' stb. Vog. *ālēm*, *ālēn*, *āl* 'vagyok' stb. Vö. a szerző értekezését: A létige szerepe az osztjákban és a vogulban. NyK. XLVI.

A létige képzettartalmának (létezés) elhomályosulása után az ily igealakok már csak módjel szerepét töltötték be, az 1. és 2. sz. alakok egyúttal személyrag szerepét is. Majd midőn a modális jelentés is elhomályosult, akkor már csak az 1. és 2. sz.-ben használták a létigét valamely névszó tőalakjával állítmányul, mert ezen igealakoknak személyragjában az 1. v. 2. személy képzete rejlik; a 3. sz. alakoknak azonban a létezés fogalmának és a módjelentésnek elhomályosulása után már semmi jelentésük és szerepük nem volt, mert ezeknél nem lévén személyrag, nem rejlik bennük a 3. sz. képzete; azért ezeket az alakokat mint jelentés- és szerepvesztett alakokat többé nem használták. Tehát a 3. sz.-ben a vog.-osztj. létige nem szerepel ú. n. copulául, segédigéül (pl. *A hó fehér van*). A zürj.-ben csak nagyon ritkán alkot a létige (*em* 'vagyok, vagy, van', ered. 'meglevő'. NyH.⁶ 117. WIEDEMANN, Syrj. gramm.

188. GAUTHIOT, La phrase nominale en finno-ougrien. Mém. Lingu. de Paris XV, 217.) valamely névszó tőalakjával állítmányt, s csakis az 1. és 2. sz.-ben, de a 3. sz.-ben nem. A votj.-ban a létige (*van* 'van', ered. 'meglevő, létező') egyik személyben sem szerepel ú. n. copulául. A cser.-ben az 1. és a 2. sz.-re vonatkozólag gyakori az igei-névszói állítmány, a 3. sz.-re vonatkozólag ritkább. A f.- és a lp.-ban rendszerint már csak a létigével együtt alkot a névszó állítmányt. Mennyiben természetes fejlődés ez, s mennyiben idegen (germán) hatás eredménye, az még részletesebb vizsgálatra szorul. Az ily rokonnyelvi vizsgálatokat a legtöbb esetben nagyon megnehezíti egyrészt a nyelvemlékek hiánya, másrészt az, hogy a rokonnyelvi szövegekből nehéz megállapítani az illető alak jelentését és szerepét (elhomályosult-e már a létige képzettartalma, modális, nyomatékos jelentése van-e stb.). A beszélt nyelvből kellene megfigyelni ezeket.

Nagyon sajátos szerkezete van a névszói állítmánynak a md.-ban. Itt az egyes és többes 1. és 2. sz.-ben személyragok jelzik a névszói állítmányon (akár tőalak, akár esetragos alak) az alanyt. A névszói állítmányon előforduló személyragok teljesen megegyeznek az igei előforduló alanyi személyragokkal. Pl. E.: *pala-n, pala-t, pala-tana, pala-tada* 'én csókolok stb.' ~ *mon pokša-n, ton pokša-t, miñ pokš-tana, tiñ pokš-tada* 'én nagy (vagyok) stb.' Magas hangúaknál: *niila-n, niila-t, niil-tana, niil-tada* 'én nyelek stb.' ~ *mon kija-n, ton kija-t, miñ ki-tana, tiñ ki-tada* 'én ki (vagyok)? stb.' *mon sępeja-n* 'én keserű vagyok'. SUS.Aik. IX, 76. Esetragos alakokból: E.: *mon tosa-n, ton tosa-t, miñ tosi-tana, tiñ tosi-tada* 'én ott (vagyok) stb.', tkp. 'én ottok stb.' M.: *ošsa-n, ošsi-tama* 'városban vagyok, városban vagyunk', tkp. 'városbanok, városbanunk'. NyK. XIII, 73. A szamojédban (CASTRÉN, Gramm. d. samoj. spr. 1854. 106., 207. 226.) és a jakutban is (BÖHTLINGK, Die sprache d. jak. 1851. 168., 251. MISTELI, Charakt. 69.) hozzájárulnak az alanyi személyragok a névszói állítmányhoz. Minthogy a személyragok előtt mindkét md. főnyelvjárásban „egyformán maradandó a mutatkozik“, azért BUDENZ (NyK. XIII, 72. UA. 338., 354.) fölteszi, hogy az egyes és a többes 1. és 2. sz.-ben a ragot megelőző *a*-ban „esse“ jelentésű segédige¹ rejlik (*kulj-ama, kulj-anok* tkp. 'halók-vagyunk'; *kulan* e. h. *kulj-an, kulo-an* 'haló vagyok'). Vö. md. *ule* = magy. *vol-, val-*). A többes 1. és 2. sz.-ben az *a* előtt levő *-t-* nem

¹ A magy. perfectumot az egyes alakokban előforduló *a, e* (mondottam, mondottatok, mondottanak, vertem stb.) állandósága miatt szintén a *val-*segédigével összetett alakoknak (*mondottam* < **mondottām* < **mondott-valom*) magyarázta BUDENZ (UA. 357. Vö. TMNy. 623.), hasonlóképen a cser. perfectumot (*tolonam* < **tolon-ulam*. UA. 357. NyK. IV, 76. De vö. NyH.⁶ 106.).

más, mint a többesjelölő -t. Így tehát BUDENZ szerint a *palan* ~ *pokšan*, *nılan* ~ *kijan* stb.-féle alakok a létigével szerkesztett alakok volnának. Az egyes és a többes 3. sz. alakokat pedig, ahol nincs személyrag, a létige elvesztével magyarázta: „A 3. alany személy mellett a jelenidőre értendő létige (est, sunt) már nem tétetik ki az állítmányszó után“. NyK. XIII, 73. BUDENZ azt vallotta, hogy: „az ind. praesens-alakokban az igető nomen verbale (n. agentis) értékű“, s utána a létige következik. Uo. 72. Mások szerint az ind. praesens alakokban igenévtő (nomen verbale) rejlik a létige előtt: *þela-n* < **þeli-an* 'félek'. FUF. I, 74. *ramatama* < **ramai-tama* 'vészünk'. SUS. Aik. II, 81. E szerint tehát a md.-ban nem volna névszói állítmány, hanem igei-névszói. Azonban e fölfogás ellen több kifogás merül föl:

1. A *kulan* 'meghalok', *palan* 'csókolok', *þelan* 'félek', *nılan* 'nyekek' alakokat nem lehet hangtani okból a **kulī-ulan* > **kulī-an*, **palī-ulan* > **palī-an*, **þeli-ulan* > **þeli-an*, **nili-ul'an* > **nili-an* alakokból származtatni, az *l* ugyanis a md.-ban nagyon ritkán tűnik el, vö. PAAS., MordwLautl. 64. Az *a* említett állandósága az -*a* tövű igék -*an*, -*at* stb. végzetének általánosulásából magyarázható.

2. Az *ul'an* segédigével való magyarázat esetén az értelem miatt igenévnnek kellene a segédige előtt lennie, ezért BUDENZ „nomen verbale értékű igetővet“, mások -**j* v. -**i* képzős igenévet vettek föl előtte. Azonban az ind. praesens egyes és többes 1. és 2. személyének alapjául szolgáló **kulī-*, **kulo-*, **palī-*, **palo-*, **þeli-*, **þele-*, **nili-*, **nile-* alakokat nem lehet sem nomen verbale értékűnek, sem -**j* v. -**i* képzős igenévnnek venni, hanem csak pusztá igetőnek, az ind. praesensben csak az egyes és többes 3. sz. ily igenév. E., M. *kulī*, E. *palī*, M. *palaj*, E., M. *þeli*, *nili* 'meghal, csókol, fél, nyel', E. *kulīt*, *palīt*, *þelit*, *nilit*, M. *kulīxt*, *palāxt*, *þelixt*, *nilixt* 'meghalnak, csókolnak, félnek, nyelnek'. A praeteritum egyes és többes 1. és 2. személyétől valóban -**j* v. -**i* képzős igenév szolgál, ott pedig a hangtani fejlődés ez: **pals-i-n* > E. *palīn*, M. *palan* (vö. praes. E., M. *palan*), **pals-i-t* > E. *palīt*, M. *palat* (vö. praes. E., M. *palat*), **pals-i-ms(k)* > E. *palīnek* a birt. személyrag hatása alatt (vö. NyH⁶. 116), M. *palamē* (vö. praes. E. *palatano(k)*, M. *palatamā*), **pals-i-ts(k)* > E. *palīde*, M. *paladē* (vö. praes. E. *palatado*, M. *palatadā*), **nils-i-n* > E. *nīlīn*, M. *nīlān* (vö. praes. E., M. *nīlan*), **nils-i-t* > E. *nīlit*, M. *nīlat* (vö. praes. E., M. *nīlat*), **nils-i-ms(k)* > E. *nīlīnek* (a birt. személyrag hatása alatt), M. *nīlāmē* (vö. praes. E. *nīltanok*, M. *nīltamā*), **nils-i-ts(k)* > E. *nīlīdē*, M. *nīlādē* (vö. praes. E. *nīltado*, M. *nīltadā*.) (vö. SZINNYEI, A fgr. -*k* többesképző. NyK. XLV, 286.). Tehát egyrészt ugyanaz a -**j* v. -**i* képzős igenév nem szerepelhet ugyanabban a személyben a

praesens és a praeteritum alapjául, másrészt a *-j v. *-i képzős igenévből való praeteritum alakok hangtani fejlődése mutatja, hogy a praesens egyes és többes 1. és 2. sz. alakjai nem származtathatók a *-j v. *-i képzős igenévből.

3. Az ind. praesens többes 1. és 2. sz.-ben az -am(ă), -ano(k), -adă stb. végzet előtti -t- többesjel nem lehet eredeti, mert a -t- előtt nincs igenév. A -t- többesjel ide valószínűleg a névszói állítmánytól terjedt át, a névszói állítmányt ugyanis — bár a nem-egyeztető szerkezet az eredetibb — idővel kezdtek számban az alannyal egyeztetni. M. *pala-ma > palatamă 'csókolunk' ~ aŭatamă 'mi öreg emberek (vagyunk)', *pala-da > palatadă 'csókoltok' ~ aŭatadă 'ti öreg emberek (vagytok)'. A névszói állítmánynál pedig a többesjel szerepe világos: öreg emberek (vagyunk) mi, öreg emberek (vagytok) ti. Ezt az átterjedést elősegíthette az a körülmény, hogy a md.-ban sok azonos alakú névszótő és igető van, vö. NyK. XIII, 69—70. A praeteritumba, ahol az eredeti nem-egyeztető állapot maradt fenn, azért nem terjedt át a többesjel, mert a praeteritum jelének (*-j v. *-i) hatása alatt történt hangtani elválkozás következtében az alanyi személyragok nem egyeznek a névszói állítmány személyragjaival (praet. E. -nek, -mē, M.-mē; E. -de, M. -dē ~ névszói áll. E. -(ta)no(k), -(ta)mă, M. -(ta)mă, E. -(ta)do, M. -(ta)dă).

A fölhozott kifogások — amint látjuk — ellene szólnak azon föltevésnek, hogy a mai md. névszói állítmány eredetileg a létigével szerkesztett igei-névszói állítmány volt.

Tehát az igei-névszói állítmányú mondat szerkezet a finnugorokban csak utóbb fejlődött ki, hasonlóképpen az igei állítmányú is; eredetileg csak névszói állítmányú mondat szerkezet volt.

KLEMM ANTAL.

Az alany és állítmány egyezése a zürjénben.¹

1. Gyűjtőnévi alany:² a) egyesszámú állítmánnyal (ritkábban): *svadba pe kutas munnj* 'lakodalmas nép jön majd' 22. *nevestalen redna terguittse* 'a menyasszony rokonsága alkudozik' 55. *sarlen voiska biri* 'a cárnak elfogyott a hadserege' 130. *važen olis-vilis gozja* 'régén élt volt egy házaspár' 84. *važen oľe-ma-vile-ma pop-*

¹ A magyar értelmezési példák kötet- és lapszámmal a NyK.-ból, kötetszám nélkül a FOKOS Zürjén szövegeiből (FUF. 19.), s végül a német értelmezési példák a WICHMANN Syrjänische Volksdichtung c. gyűjteményéből (SUSToim. XXXVIII.) valók.

² Mint: *jez* 'nép, emberek', *voittir*, *l'ud* 'emberek', *svadba*, *svadboštšik* 'nászép', *tšel'ad* 'gyermek', *pijan* 'fiúk', *šemja* 'család', *redna* 'rokonság', *vojska* 'hadsereg, katonaság', *naššul've* 'hatóság', *goz*, *gozja* 'pár, házaspár'

gozja 'régén élt-volt egy pap meg a felesége' 150.; ez utóbbi mindig egyesszámú állítmánnyal áll; α) ha mutatónévmási jelzője van: *loktis, sije žmei-gozja keni ole* 'odament, ahol az a žmei-házaspár lakik' 22., β) vagy ha jelzője (a tulajdonképeni alany) tárgynev: *sižen, kol'eoma sa peg-gozjis* 'ennek megmaradt két csizmája' 151. — b) többes állítmánnyal¹ (rendesen): *komi jez getrašeni vodž* 'a zürjén nép korán nősül' 53. *jez ne-ken oz vetlini* 'emberek sehol sem járnak' XLII, 152. *tom jez baluittšini vermasni* 'a fiatalok elkényeztethetik magukat' 54. *pondisni gegravni voittir etja kazarmajš* 'az emberek kerülni kezdték ezt a kaszárnnyát' 76. *lud sijes vile viđžedašni* 'az emberek rájuk néznek' 205. *svađbais paslukjases kožnalasni* 'a násznép megajándékozta a pásztorokat' 23. *juig kosti ženiklen ređna šuasni* 'mialatt isznak, a vőlegény rokonai így szólnak' 55. *tsělād kožoles patšje šujisni* 'a gyermekek beletették a kecskebakot a kemencébe' 102. *pijan batliš ez kutni kilžini* 'a fiúk nem hallgattak az apjukra' XLII, 151. *šemjais unaiš veli tšigjen oleni* 'a családja sokszor élt éhesen' 125. *laktene naštšá-l'sve* 'jön a hatóság' XLV, 446. *gozja peteni mež naštšini* 'a házaspár kimegy a kost levágni' 105. *Marko-gozja kilisni i povzisni* 'Márkus meg a felesége hallották és megijedtek' 12. *itšmon-gozja ne eni oleni-vileni zev bura* 'a menyecske és férje pedig nagyon jól élnek most' XLII, 111.

E gyűjtőnevek némelyike néha többesjellel is előfordul: α) *pirisni jezjas kik-suda kerkaj* 'a nép bement a két-emeletes házba' XLI, 461. *tsělqđjas jona kutasni berdni* 'die kinder beginnen heftig zu weinen' 96. *sar-pijanjas džollašan-iniš dugdisni* 'a cárfiak abbahagyták a d'z'ol'-dobálást' 110. — b) számnévi jelző után: *zev una jezjas lokteni tianlän* 'nagyon sok nép jön ide felétek' XLI, 461.; ez utóbbi esetben is azonban gyakoribb az egyesszámú gyűjtőnév: α) többesszámú állítmánnyal: *setšši edjen una jezid volene* 'oda nagyon sok nép jön' XLV, 404. *star jez, kodi panid šure pišjeni* 'az emberek mind, akik szembejönnek, menekülnek' 52., β) bár az egyesszámú állítmány is előfordul: *una jezis tšu-kerťšje:ma* 'nagyon sok nép összegyűlt' XLV, 418. *šimda tišetšja viema tan jez* 'annyi ezer ember öletett meg' 51.

A páros testrészek nevei egyes számban állanak egyes-számú állítmánnyal: *menam šinmei tupkišas berdemšis* 'werden ja meine augen in tränen schwimmen' 200., csak két példában találtam többes számot, de az állítmány ekkor

¹ Vö. Jámbor népe a kis helynek halkan lépve gyűlnek, mennék (Arany: Unneprontók). Holnap az ifjú had, rendeli, kövessék. (Arany: BH. X.)

is egyesben van (l. 8. §. a.); a *páros ruhadarabok* nevei azonban egyes számban és többesszámú állítmánnyal állanak: *tšuvki-gerdžemas, koti-mavtemas* 'die strümpfe sind gestrickt, die schuhe sind geschmiert' 255.

2. Határozott számnévi alanyok mellett egyes számú állítmány áll: *kvaít-so usi* 'hatszáz an estek el' 126.

Határozatlan számnévi alanyok: a) egyesszámú állítmánnyal (ritkábban): *etikiš eltisemna: kimin usę* 'egyszeri legyintéssel hányan hullnak el' 126. *zev una bežas kuttši-šis* 'nagyon sok fagozótt bele a farkába' 153. — b) többesszámú állítmánnyal¹ (rendesen): *mukęd tsetšalenj nin* 'a többiek már ugratnak' 40. *ęstalnejis kičšj-ke džebza-snj* 'a többiek elbújtak valahová' 218.

A határozatlan számnévi alany egyesszámú harmadik személyű birtokjeles, s az állítmány: a) egyesszámú: *bara stavis kutas vetššinj* 'megint mind őt kezdik üldözni' XLII, 106. — b) többesszámú: *mukędis vištalenj* 'mások beszélnek' 107. *si-ding voa-snj stavis* 'mind hozzájönnek' 156. A többesszámú személyragos határozatlan számnévi alanyok mellett természetesen mindig többes állítmány áll: *stavnim veilim* 'mind alámerültünk' XLI, 460. *stavnid ušannid da i kulannid* 'ti mind elestek és meghaltok' 50. *stavnis viškoę petasnj* 'mindnyájan templomba mennek' XLII, 106.

3. A határozott számnévi jelzős alany egyes számú: a) egyesszámú állítmánnyal: a) élőlények (ritkábban): *seni veli šiim-das mort* 'die waren siebzig personen' 73. *das-kik njv petis kara-bis* 'tizenkét leány jött ki a hajóból' 69. *kik budimer mičšęę, vit-pon tšapke* 'zwei gaukler zeigen sich, ein fünfundergreift (sie)' 155. *setšę pę kujim tšikičš voljvę* 'da kommen drei schwalben hinzu' 192. *bur para vęv mian vejis* 'a mi két jó lovunk belefűlt' XLII, 141. *šo oš tšukertšę* 'száz medve gyűljön össze' XLII, 140., — *mian kujim pi žęnik* 'a mi három fiunk vőlegény' 24., β) köz- és tárgynevek (rendesen): *kičš ke kik greš šuri* 'valahonnan két garas került elő' 20. *kičš-ke eske mem šure-ke šo tšęlkeveji* 'ha akadna nekem valahonnan száz rubelem' XLII, 152. *lokte das-kik kara-b* 'tizenkét hajó jön' 69. — b) többes állítmánnyal: a) élőlények (rendesen): *sen kujim mort sulalenj* 'ott három ember áll' 93. *komjn vok kulęnj etik juręs viljn* 'harmine legény fekszik egy vánkoston' XLI, 306. *šorjn kik njv požjačęnj* 'a patakban két leány öblöget' XLII, 118. *das-kik gul'u loktisnj* 'tizenkét galamb jött' XLI, 469. *šo oš tšukertšasnj* 'száz medve gyűlt össze' XLII,

¹ Vö. Válogatott nép az, mind derék emberek. (Arany: Murány O. I.)

140., β) köz- és tárgynevek (ritkán): *vojisni das-kik kara-ba* 'tizenkét hajó jön' 69.

Határozatlan számnévi jelzős alanyok: a) egyes számban: α) egyesszámú állítmánnyal: αα) élőlények (rendesen): *kimin vev vелеma, stavse liddęma* 'ahány lova volt, megolvasta' 201. *una je zis tsu-kerťśęma* 'sok nép összegyűlt' XLV, 418. *stal meškis kulema* 'a tehének mind meghaltak' 135. *bjd mort keşjas kuvnis* 'alle menschen werden sterben' 177., ββ) tárgynevek (rendesen): *telę zev una zer-kil* 'nagyon sok zab-polyva röpököd' XLII, 130. *stav šonid miian šondiş louę* 'minden melegünk a naptól van' 48. *bjd li kutas kivni lok povodđa vodęni* 'minden csont meg fog érzni rossz időjárás előtt' 46. — β) többesszámú állítmánnyal (élőlények, ritkán): *askinas una gešt tsukerťśasni* 'másnapra sok vendég gyűlt össze' XLII, 87. *pu jilin pukalenj turi zev una* 'egy fa tetején nagyon sok darú ül' XLII, 130.; — b) többes számban, többesszámú állítmánnyal¹ (élőlények, ritkán): *seni zev una utkajas pukalenj* 'ott nagyon sok kacska ül' XLII, 131. *mukęd vokjas legasnisni Iva-n vile* 'a többi testvérek megharagudtak Ivánra' 44. *važen stav mortjas olisni as izemen* 'régén az emberek mind a maguk öröltjén éltek' 101.

4. Két vagy több alany: a) egyesszámú állítmánnyal: α) tulajdonnevek (ritkán): *Kristosej, Spas da Preťsistaja, bursi da blageslevit jursqń kok-uleđzim* 'mein Christus, Heiland und Heilige Mutter, gib glück und segen vom scheitel bis zur sohle' 256., β) élőlények² (kötőszóval, ritkán): *važen ole-ma-vile-ma petš da pel* 'régén élt-volt egy öregasszony meg egy öregember' 173. *važen olis šir da ka,tša* 'es war einmal eine maus und eine elster' 31., γ) élőlények és tárgyak nevei: *taja jai vile šede đęnga i vev* 'ezért a húsert kerül majd pénz meg ló' 85. δ) egyéb köz-, tárgy- vagy gondolati nevek (mindig): *nalęn libi šum i koš* 'lárma és veszekedés keletkezett náluk' XLII, 153.; a párostestrészek neve mellett ilyenkor is egyesszámú állítmány áll: *kik i kok tšegas* 'kitörik a keze-lába' 6. — b) többesszámú állítmánnyal: α) tulajdonnévi alany (rendesen): *kor-ke Ivan da Katerina nijaes kutisni verdnj, nija šęęni* 'als Ivan und Kätchen sie zu bewirten begannen, sagen sie' 123., — *Peder da Vaşil vелеma-es zev oziręs* 'Fedor és Vaszil nagyon gazdagok voltak' 154., β) tulajdon-, személy- és állatnévi

¹ Vö. Megszaporodtak a sok prókátorok (Arany: Elv.Alk. IV.). Minden fejedelmek, mint egy kőfal, állanak a te fiad mellett. (Arany: Csaba 1. I. 1.)

² Vö. Apja, anyja sír előtte. (Arany: A varró leányok.)

alanyok (mindig): *kerel'o·vna i Vasil'ei tsai jueni etlain* 'a királyleány és Vaszilyej teát isznak együtt' 72. *rutš da Ivan munisni tsar orde* 'der Fuchs und Ivan gingen zum zar' 115., r) élőlények: aa) kötőszó nélkül (mindig): *šessa nem'si, totara loktisni niles korni* 'azután németek, tatárok jöttek a leányt kérni' XLI, 299. *ajid-mamid lokte* 'dein vater, deine mutter kommt' 316. *et-pir seberittsa·sni niv-zon juke* 'egyszer összegyűlnek a leányok meg a legények' 204.; ide tartoznak tehát az ilyen adatok is: *eziš-zarhi, dona paškem ai-mam kožnaleni pir* 'ezüstöt, aranyat, drága ruhát adnak szüleid neked mindig ajándékba' XLI, 292. *sijes bat-mamis šetasni kiris saje* 'őt a szülei a hollóhoz adják' 4. *mam-bat i sueni* 'a szülei mondják' 38., ββ) kötőszókkal (rendesen): *bara pop i dak ilaleni* 'megint rábámulnak a pap és a kántor' XLII, 106. *rebe·tnik da niv etik kerka·e voda·sni* 'a munkás meg a leány egy szobában fekszenek le' 165. *petuk da pop šoiteg šileni* 'der hahn und der priester singen ohne gegessen zu haben' 181. *oš da kejin vajasse leđžanis* 'a medve meg a farkas kieresztik a vizet' 99., — *bat i mam lovjaš* 'apja meg anyja még élők' 59., δ) =a képzővel kapcsolva (családilag összetartozó személynevek, mindig): *aja-pija meda·sni arin oš vini* 'apa és fiú elindulnak ősszel medvét ölni' 199. *olisni-vilisni eña-pia* 'es war einmal eine mutter und ein sohn' 313. *tsoja-voka žir voroped boštasni* 'a fiu- és leánytestvér nyelénél fogják a lapátot' 102. *mui nila-pia-id kare·ni* 'mit csinál lányod-fiad' 214. *nila-zonma i asniš vodž·viv tedmasni* 'a leány meg a legény maguk is előbb ismerkednek meg egymással' 53., ε) egyéb köz-, tárgy- vagy gondolati nevek¹ (ritkán): *miila gožem i tev vežlášeni* 'miért váltakoznak nyár meg tél' 47. *lon, iđžasi gažd med·sni tuje* 'a szén a szalmaszál és a hólyag útnak indulnak' 191.

5. A-*kēd* (-val, -vel) ragos kísérő alany (l. NyK. XLVI, 86.): a) egyszámú állítmánnyal (ritkán): *kerel'o·vna pizan sajin pukale kapita·nkēd* 'a királyleány az asztal mellett ül a kapitánnyal' 79.; a kísérő alany többszámú: *jei Iva·n vokjaskēd bara munis tsar orde* 'bolond Iván testvéreivel megint elment a cárhoz' 41. b) többszámú állítmánnyal² (rendesen): *eni na burā olenis Iva·n babajskēd* 'heute noch lebt Hänschen mit seinem weibe in wohlstand' 5. *iťšet sotš mežkēd pirasni pos-vođžas* 'a kis leánytestvér és a kos bemennek a pitvarba'

¹ Vö. Tél, tavasz, nyár és ős egymást felemésztik. (Arany: Jókai Örd.)

² Vö. Toldi Anikóval anyjokhoz ülének. (Arany: TSz. XII.)

110. *ker-ke teren rutš keiŋket kerkuiez keremas* 'einmal im winter bauten (sich) ein Fuchs und ein wolf hütten' 141.

A személy szerinti egyezés előforduló típusai:
a) egyesszámú állítmánnyal: *sije oz-e meked mun* 'nem megy-e ő velem?' 114. *me batejasked muna* 'én bátyáimmal megyek' 92. — b) többesszámú állítmánnyal: *te ali me voam vetti vitškeg* 'te vagy én érünk-e előbb a templomba' 201. *vai, juame mi temid* 'nos, igyunk mi veled' XLV, 411. *munam tai mi veli teked vidz vilas* 'wenn wir mit dir auf die wiese gingen' 264.

A tulajdonképeni alany nincs is kitéve (többesszámú állítmánnyal¹): *nivked munini volšebnišša orde* 'a lánnyal együtt a javasasszonyhoz mentek' 67. A személy szerinti egyezés előforduló típusai: *mukedes en korš, lešidika munam meked* 'másokat ne hívj, szépecskén megyünk velem' XLII, 122. *davai-žg, temid medame vermášni* 'nosza, veled bírkózni fogunk' XLV, 411. *niłnidked veli tijane loktam* 'mit eurer tochter war ich auf dem weg zu euch' 29. *una ved tijanked vetli da muni, una ved tijanked šili da vorsi* 'viel ja wandert' und streift' ich umher, viel ja sang ich mit euch und spielte' 274.

Kölcsönös névmások: a) egyesszámú állítmánnyal (ritkán): *eti-eties iste, med-medes iste* 'egyik egyiket küldi, másik, másikat küldi' 86. — b) többesszámú állítmánnyal (rendesen): *meda-medišliš i kulasni veršek-pášta* 'egyik a másikáról lehúzott egy veršok szélességű bőrt' XLII, 87.

6. A *-len* és *žen* ragos értelmi alany: a) *-len*: az alapszóban jelzett személy és hozzátartozói jelzésére (l. NyK. XLVI, 85): *sarlen uskedtsisni leptini Pomajasg* 'a cárék (a cár emberei) odarohantak kimenteni Tamásékat' 21. — b) *žen*: az alany számallapotát kifejező számhatározók (NyK. XLVI, 75) mint értelmi alanyok: α) többes első személyre érve: *munam ta voi kiken* 'menjünk ma éjjel ketten' 123. *a vaje staven kailame* 'hát nosza, menjünk mindnyájan' 86. β) többes harmadik személyre vonatkoztatva: *l'ok omel'ik mužik-vev vile kiken pukšisni* 'rossz sovány paraszt gebére ketten ültek' XLII, 147. *šéssa munisni ježen melhštsae* 'ekkor sokan mennek a malomba' XLII, 156. *kujisni staven* 'mind fölmentek' 86.;¹ birtokos

¹ Vö. Együtt az öreggel hét számra vadásztak. (Arany: TSz. V.)

¹ Ide kell soroznunk a *biden, bidsen* 'mind, mindnyájan' jelentésű *en* ragos számnévi határozókat is (vö. *bida* 'minden'): a) egyesszámú állítmánnyal (ritkábban): *bidsen med volas* 'mindenki hadd jöjjön' XLII, 86. *eni bittsen Ivan* 'most mind Ivan (= bolond)' XLV, 451. *biden seni gerd vina* 'in diesen (strömt) nur rote wein' 198., s mindig,

személyraggal: *kik na · nim sir-juę usim* 'wie beide fielen in den teerfluss' 29. *kik na · nis zib vipsan usęni* 'mindketten leesnek a rúdról' 7. *kujim na · nis ole · ni pop · nan vilin* 'mindhárman a pap kenyereén élnek' 34. — *kujim na · nis idzides nin* 'mindhárman már nagyok' 34.; az alany is ki van téve: egyes számban, de többes állítmánnyal: *sidz lettsasni kujimnan nilis* 'így hozzá megy a három leány' 224. *śśśa epet soęn kimin śed · beż tsukerttsisni* 'erre megint százan összegyűltek körülbelül hölgymenyétek' 19., ide sorozható példák az ilyenek is: *ęti mortis bid para · is pukša · sni geger* 'mindegyik párból egy ember leül körben' 218. A páros testrészek nevei azonban még ilyenkor is egyesszámú állítmánnyal állanak: *sen silęn kik nan kijs pikte* 'ott mindakét keze megdagadt' 198.

7. Mindig egyesszámú állítmányok a következő igék: a) „van nekem”: *starik · gozjalęn kujim pi em* 'egy öreg házaspárnak három fia van' 24., ezt a két adatot kivéve: *naļęn velisni nil da pi* 'nekik egy lányuk és egy fiúk volt' 100. *una silęn dżinjanjas emęs* 'neki sok harangja van' XLV, 459. — b) „kell”: *menim kolę sottsas da vokjas* 'nekem a nővérem meg a bátyjaim kellene' XLV, 410. — c) 'akad, kerül': *taja jai vile, śede dęnga i vev* 'ezért a húért kerül pénz meg ló' 85. *setis śede kik burei vev* 'ott akad nekünk két sötét pej lovunk' 87.

8. Az egyezés hiánya; előforduló adatai:

a) többesszámú alany mellett egyesszámú állítmányok: *a kutşęm vęli meimu nánjasid* 'aber was für ein jahresertrag war es letztes jahr' 14. *kiten vęli bidtsama pujas* 'ahol mindenféle fák voltak' 43. *bidsęn lįjasid torjallas* 'minden csontod szétválnak' 106. *kįjas, kokjas tsęglāsīs* 'meine hände, füsse sind gebrechen' 207. *l'ubezneįjaslen bidsęn sinjasis beglāsni kutis* 'szeretőinknek mindnek szeme elkezdett forogni' XLI, 296. *zev un aęn neidzid ju vomęn vętşęm pos* 'nagyon sokan egy nagy folyón át hídát vernek' XLII, 153., — *ulıs · kumin kozajas vijim* 'az alsó rekeszben kecskék vannak' 90. *bid svadba · in vijim vidzįsjes* 'minden lakodalomban rendezők vannak' 201. *taţşęm karas una vijim žulikjas* 'az ilyen városban sok naplopó van' 75., — *bidsęn potşęs · surjajasis zarńid* 'minden kerítés karója aranyos' XLI, 461. *getrāsįsįjas zbileđz*

ha tárgynévre vonatkozik: *bittsęn silęn artmis* 'mindene meglett' 417. *tsiste med tatşę loę* 'minden itt legyen' 160., — b) többesszámú állítmánnyal (rendesen): *biden lettsędisni i vurlisni mużikjases* 'mind levítették és bevarrták férjeiket' 87. *bidsęn zev porzįsni* 'mindnyájan nagyon megijedtek' XLI, 461. — *bidsęn dona · tsęnaa izjas* 'so sind über all kostbare steine' 199.

tšoja - voka 'házasulandók valóban testvérek' XLII, 154.

b) többes kiegészítő mellett egyesszámú állítmány: *kikis veli zev bureš 'kettő igen jó volt'* 38. *kikna-nis veli getiragš 'mindketten nők voltak'* 140.

c) többes alany és ige mellett egyesszámú kiegészítő:
 α) gyűjtőnév vagy számnévi jelzős szó: *pianid sar-pian louenij 'fiaid cárfiak lesznek'* 126. *Kužma da Poma kik vok velinij 'Kozma és Tamás két testvér voltak'* XLII, 159. *rida velesnij kujim vok 'ők hárman vannak testvérek'* XLV, 441., β) melléknév: *lunjas kuždžik louenij 'a nappalok hosszabbak lesznek'* 48.

d) többes alany mellett egyesszámú ige és kiegészítő: *mužikja: iz lo etik 'férjeik egy sem lett (= mind elpusztultak)'* 89.

SZENDREY ZSIGMOND.

A finnugor alárendelés kérdéséhez.

A kötészós alárendelés — épen úgy, mint a kötészós mellérendelés — minden idegen mondatnani hatástól függetlenül fejlődött ki azon fgr. nyelvek külön életében, melyeknek alárendelő kötészói vannak. Nincs egyetlen olyan kötészó se, amelyet kötészói jelentésben két vagy több rokonnyelvből ki lehetne mutatni s így közös eredetre visszavezetni, de viszont a legfontosabb alárendelő kötészók (m. *hogy*, f. *että*) fgr. alapon magyarázhatók.

Dolgozatomban olyan kötészónélküli alárendelő összetett mondatokat tárgyalok, melyeket a leíró nyelvtenok és nyelvészeti művek leggyakrabban logikai alárendelésnek neveznek.

A finnugor alapnyelvben — az alábbiak szerint — kétféle alárendelés volt:

I. Tiszta alárendelés, azaz olyan alárendelés, mely pszichológiai okoknál fogva az, és amelyben a fő- és mellékmondat együtt fejez ki egyetlen teljes képzetet.

II. Mellérendelésből származó alárendelés, melyben az összetétel mindkét tagjának egy-egy teljes képzet felel meg.

I. Tiszta alárendelés.

WUNDT szerint az összetett mondatok kialakulása a következő fokozatokban történt: 1. tiszta mellérendelés (reine Parataxis); 2. kötészós mellérendelés (konjunktive Parataxis); 3. alárendelés, „die Stufe der Hypotaxis, die an und für sich konjunktiv ist“ (Völkerpsychologie I. Die Sprache² 305).

WUNDT megállapítja, hogy az alárendelés „ein rein syntaktischer und, da die Satzfügung stets zugleich Ausdruck bestimmter Gedankenbeziehungen ist, ein psychologischer, sie ist aber nicht im geringsten ein logischer Begriff“ (i. m. 309).

Ezzel szemben PAUL azt vitatja, hogy: „Irrtümlich ist... die gewöhnliche Ansicht, dass die Hypotaxe durchgängig aus der Parataxe entstanden sei... Diese Ansicht hat sich deshalb bilden können, weil die älteste Art der Hypotaxe allerdings einer besonderen grammatischen Bezeichnung entbehrt und bloss eine logisch-psychologische ist. Eine solche logische Unterordnung aber als Beiordnung zu bezeichnen, ist durchaus inkorrekt.“ (Prinzipien der Sprachgeschichte 145.)

PAULnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a grammatikailag jelöletlen, tehát az úgynevezett tiszta hypotaxist az alárendelés legősibb formájának kell tekinteni, viszont az is igaz, hogy az alárendelés kérdését nem logikai, hanem csupán pszichológiai és mondattani szempontból vizsgálhatjuk.

Egy ilyen típusú mordvin mondat, mint pl. *mon näinä, saj* 'láttam, [hogy] jó' (NyK. XIII, 128) vagy *mon kulinä, son ni saš* 'hallottam, [hogy] ő már eljött' (uo.) — és ilyenfajta mondat nagy számban található mindenik fgr. nyelvben — a fgr. alárendelés legősibb formáját mutatja.

Egy olyan mondat, mint az említett md. *mon näinä, saj* 'láttam, [hogy] jó' nem fogható fel mellérendelésnek, mert bár grammatikai szempontból tekintve két egyenlő rangú mondatból áll, de viszont nem találjuk meg benne azt a kritériumot, mely a mellérendelés lényegét teszi, t. i. azt, hogy a mellérendelés tagjai pszichológiai szempontból is egyenlő rangú mondatok, vagyis ahány mondatból áll a parataxis, épen annyi teljes képzettel van dolgunk.

Ezzel szemben egy *mon näinä, saj*-féle mondatban csupán egy teljes képzet van, és ezt az egyetlen teljes képzetet (valaki jövetelének meglátását) a nyelv két mondatral fejezi ki. Grammatikai szempontból a két mondat egyenlő rangú ugyan, pszichológiai szempontból azonban nem, mert önmagában sem az egyik, sem a másik, hanem csupán a kettő együtt fejezi ki a teljes képzetet. A tiszta alárendelés tehát egyetlen teljes képzet (Gesamtvorstellung) olyan nyelvi kifejezése, melyben a tagolódás (Gliederung) — hogy csak ezt a talán legfontosabb momentumot ragadjuk ki WUNDT mondatmeghatározásából¹ — oly módon történik, hogy a teljes képzet két (esetleg több) grammatikai szempontból egyenlő rangúnak tekinthető egyszerű mondatban fejeződik ki. Természetes tehát, hogy az alárendelés tagjai függő viszonyban vannak egymással, de nemcsak a mellékmondat függ a főmondatról, hanem a főmondat is függ a mellékmondatról.²

*

¹ A mondat „der sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zu einander gesetzten Bestandteile“ (Völkerpsychologie² I, 245).

² „In der zusammenhängenden Rede werden nicht nur die Nebensätze durch die Hauptsätze, sondern auch diese durch jene bestimmt, und die selbstständigen Sätze einer Rede bestimmen einander sämtlich in ihrer Aufeinanderfolge, soweit sie einer zusammenhängenden Gedankenäußerung angehören“ Völkerpsychologie² I, 309).

A fgr. hypotaxis ezen legősiabb formáját tisztán megőrizték azok a kötőszónélküli alárendelő mondatok, melyekben a főmondat állítmánya értelmi vagy érzéki működést jelentő ige.

SIMONYI a magyar főnévi mellékmondatok jellegzetes kötőszavának, a *hoggy*-nak részletes tárgyalása során külön szakaszokban foglalja össze a *hoggy* kihagyásának eseteit és megállapítja, hogy „a közönséges főnévi mellékmondatok közül leggyakrabban a tárgyi mondat ejti el kötőszavát, még pedig rendszeren csak az úgynevezett verba sentiendi és declarandi után“ (A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete II, 127). A következőkben fgr. és szamojéd példák alapján arra szeretnék rámutatni, hogy a magyar *hoggy* kötőszónak úgynevezett kihagyása a fentemlített esetben ősi, alapnyelvi mondattani sajátásnak a megőrzése.

*

Magyar. *Maj mellássa keték, esső lëssz* [J. B.¹] (Egyéb példák SIMONYI, Magy. kötőszók II, 128—129).

Vogul. *nāmse'in: at pile'in.* '[Azt] gondolod: nem félsz'. (VogNGy. III, 228) | *man nūmseu: toriη mat uj.* 'mi [azt] képzeljük: ő valami derék állat' (i. m. III, 444) | *vgjantil: šerkēs vōnē ānū-pōnt* 'látja, [hoggy] egy fenyő tetején sas ül' (i. m. IV, 361).

Osztják. *lu nōmisl: masan jogotlenen* 'Er denkt: vielleicht kommen sie [zurück]' (AHLQVIST, Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken 4.) | *ēyi uontman twilēl: kur-nāxrēt, iās-nāxrēt lokkē iāuol'sāiet* 'A leány megfigyeli, [hoggy] a láb-tobozokat, a kéztobozokat [é. karmokat] szanaszét elhányták'. (NyK. XXXVII, 176) | *uontlāl: naurēmēt iwntlēt* 'látja: a gyermekek játszanak' (NyK. XXXVI, 371) | *xoiman xōl'lāl, ovol punzilqila* 'Feküvén hallja, [hoggy] az ajtó ki-kinyílik' (NyK. XXXVII, 184).

Zürjén. *addžas, tev jilīn i,šētik kerka bergale* 'látja, a szélen egy kicsike ház forog' (NyK. XLII, 103) | *mē eg-tēd: sen sija em* 'En nem tudtam: [hoggy] ő ott van' (NyK. XLV, 458). — (Egyéb példák NyK. XLVI, 209.)

Votják. *ta-berā oskiško: ton tuž batir* 'Ezután hiszem, te igen erős [vagy]' (MUNKÁCSI, VotjNyelvmut. 111.) | *mon totsko tēnad uan mumid aiid* 'Ich weiss [dass] du vater [und] mütter hast' (SUS. Aik. XIX, 137) | *adžisko, lūgēt luēnē kučkā* 'Látom, világosság kezd lenni' (MUNK. i. m. 95).

Cseremisiz. *men šonam, nuno ške og šinžep* '[azt] hiszem, ők magok sem tudják' (NyK. III, 129) | *andža, βār ioyen* 'er... sieht: Blut ist geronnen' (SUS. Toim. XVII, 182) | *kolštam, iuk šakta* 'Ich horche, eine Stimme erklingt' (uo. 187).

Mordvin. *soñdeenza aram, miñ tazk kenersamaz* 'ő gon-

¹ Összes magyar példáimat VASS JÁNOS „Fejezetek a népnyelv mondat-tanából“ c. értekezésének példakészletéből idézem.

dolja, [hogy] minket itt utolér' (NyK. XIII, 128) | *son sodazü, ičkezä* 'tudta, [hogy] messze van' (uo.) | *son joraj, mon martinza molezan* 'ő akarja, [hogy] vele menjek' (uo.) | *mon näinü, panez saš* 'láttam, [hogy] hajtvaj jött' (uo. 118).

Délivepszä. *neižhe dumaib, kuptsampoig* 'a leány gondolja, [hogy] kereskedő fia' (KETTUNEN, Näytteitä etelä- vepsästä I, 87) | *mujegöt: vaza sires* 'érezte, [hogy] borjú [van] mellette' (i. m. II, 54) | *homäts, borüžo pertiie* 'észrevette, [hogy] a dombon egy kunyhó [van]' (i. m. I, 34) | *sigä nägöbad: koki magadab* 'ott látják, [hogy egy] halott fekszik' (i. m. I, 25) | *kulištīmā: ambusketas* 'hallottuk, [hogy] lövöldöznek' (i. m. I, 94).

Liv. *tubbi astin ma ngis jenn roust pilibid itkubid* 'in die Stube getreten sah ich, [dass] viele Menschen standen und weinten' (SJÖGREN-WIEDEMANN, LivGram. 223).

Lapp. *stáluoh arvietin, tällie lieh sāmī'e poqtoma sijjeb toglörvut* 'az óriások sejtették, [hogy] most lappok jöttek őket üldözni' (UF. 9:57) | *tlje alamuč wučijnije, poatā tann lihka* 'Az emberek látták, [hogy] nagyon közel jön' (UF. 7:80) | *Te lijen ädna sāmē, juhko lijen kullam: pajatahkeje* ('veholače) *kalken pōhtet sijen hohketemen tēt* 'Hát voltak sok lapp emberek, akik hallották volt: gonosztevők (ellenségek) akartak jönni az ő elvesztésük végett' (UF. 3:98).

Szamojéd. *pide tešuvavi: häuide häbaj huirim riide masap-tägu* 'Ő tudta: a medve nem szokott holt embert érinteni [tkp.] mozgatni' (NyK. XXII, 85) | *mana'a: tuoie da hašo jāman manamaj* 'látja: egy róka meg egy daru beleestek a verembe' (uo. 90) | *tuoie namda: hujiri miñe*. 'A róka hallja: valaki jön' (uo.).

II. Mellérendelésből származó kötőszónélküli alárendelés.

1. Függő kérdés: a mellékmondat kérdő mondat. A magyar kérdő főnévi mondatokra nézve megállapítja SIMONYI, hogy „ezek mindig el lehetnek *hogy* nélkül, ha névmásos, ha névmástalan kérdések, akár a főmondaton, akár a kérdő mellékmondaton van a nyomaték s akár állító, akár tagadó a főmondat. A függő kérdésben egyáltalában nem állapodott meg annyira a *hogy* kötőszó használata, hogy bármikor is éreznők hiányát“. (MagyKötőszók II, 133.)

Kötőszónélküli függő kérdéseket minden fgr. nyelvben találunk (a példákat hely hiányában bátran mellőzhetjük), s így feltehetjük, hogy ennek a mondattípusnak keletkezése is a fgr. korra esik.

*

2. A mellékmondat felszólító (óhajtó), illetőleg tiltó mondat, mely a főmondatban kifejezett cselekvésnek közelebbi célját jelöli meg.

Magyar. *Ajj meg, mutassak én neked valamit.* (Alsó-fehér m. Nyr. XXV, 351. *Ajj meg, mutatok én neked valamit.* [Mellérendelés.])¹

Vogul. *kātānl tuštīpasānl, lūt tū voss xanuje'it* 'kezeiket oda állították, [hogy] a lovak oda ragadjanak' (VogNGy. II, 116) | *numiānl akwān jūntsanēm, ta kwon ul patīle'it* 'felül egybevarrtam, [hogy] ki ne hulljanak' (i. m. IV, 243).

Osztják. *toʔoʃtk ɔrna laskəslə, lilləlna āt oʃlāʃt* 'Egy kissé odébb az erdőbe dobta, a lelkeik hadd találják meg azokat' (NyK. XXXVII, 176) | *paldānʃtk, āt ol, ām'βətna āl lila* 'kissé magasan hadd legyen, az ebek meg ne egyék' (NyK. XXXVI, 374).

Votják. *ižēdās tuž mur ān ižjalā, būterka d'ēr-sēdē med atēkoz* 'Ne húzzátok le mélyen sapkátokat, hadd lássék göndör hajatok' (MUNKÁCSI, VotjNyelvmut. 224) | *ton sīnde kīh, ... medad ād'dži!* 'Schliesse deine augen zu, damit du nicht siehst...' (SUS. Aik. XIX, 86).

Cseremisiz. *Jūldəza, jūldəza, imnēmlak — Jūmō būtta pūrō liže, Kočmo šudəda aš liže!* 'Trinkt, trinkt, Pferdchen mein, Mög das Wasser euch zum Mete werden, Das genossene Heu zur Gesundheit gereichen!' (SUS. Aik. VII, 5.).

Mordvin. *teint tūčijok tuma, vandi šobdavati toza kenerda* 'nektek még ma kell elindulni, [hogy] holnap reggelre odaérjete' (NyK. XIII, 132) | *nāftk kit, tazan ārgedā* 'mutasd meg az utat, [hogy] el ne tévedjek' (uo.).

Eszt. *pani tāhele, kas silm ehk kõrv midagi täielikumana tunnismärki saaks andma* 'figyelt, [hogy] vagy szeme vagy füle segítségével többet tudjon meg' (Eestirahva ennemuistessed jutud 6).

*

3. Feltételes és megengedő mondatok: az első mondat mellékmondat, a második főmondat.

Magyar. *Mégittuk a borát, igyuk még a söprőjét is.* (Baranya m. Nyr. XVI, 276) | *Nyúl vóna, nyoma vóna; vidra vóna, véri vóna* (Hegyalja Nyr. V, 329).

Vogul. *mosin kaʃrēp xumitā xānte'in: passū-tawēl' jāniti' manitāln!* '[ha] bűnös keblű férfit fogsz találni: kesztyűből nagyságú darabokra téped őt széjjel!' (VogNGy. III, 53) | *xār nē'ilāpi: xār līy; jārēn nē'ilāpi: jārēn līy* '[ha] jávorbika jelentkezik: jávorbikát lő; [ha] jaran jelentkezik, jarant lő' (i. m. IV, 181).

Osztják. *nən nellāin, pā an' iilbāl-lin* '[Ha] téged megölnék, te sem támadsz föl' (NyK. XXXVI, 351) | *nən liyman tōrēm pārdēm tās an' xoləl* '[Ha] esztek is, az istenadta nyáj nem fogy el' (uo. 385).

¹ Ezt és a hasonló eseteket talán az indogerm. nyelvészetben ismeretes ú. n. Modusverschiebung alapján lehetne magyarázni. Vö. C. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen 1904. § 895, 656.

Zürjén. *się šamirta: piš luc* '[Ha] azt összeszorítom: liszt lesz belőle' (NyK. XLV, 422) | *ješše etiges tedas, vel'is šetame* '[Ha] még egyet kitud, csak akkor adjuk oda' (uo. 444).

Mordvin. *čamanzo nardasi pačant ejsę tejevi baxatiřks* 'reibt er mit dem tuche sein antlitz, [so] wird er ein riesiger held' (SUS. Aik. XII, 87) | *lama kor'tama karmat, tońcit jomařtat* 'wirst du viel sprechen, [so] wirst du dich zu grunde richten' (uo. 134).

Liv. *oks se vana pārna muoistīn rukānd, ta vuiks mādīn jenni midāgid ulz kīt* 'verstünde die alte Linde zu sprechen, so könnte sie uns vielerlei erzählen' (SJÖGREN-WIED. LivGr. 229).

Lapp. *tīd im mom mun, jīm tieda* '[ha] tudtam valamit, [most már] nem tudom' (UF. I, 73) | *ečči lijim pghkīngmmg, telie līm oajjam tassoma* '[Ha] meg nem szöktem volna, elvesztettem volna a fejemet' (UF. VIII, 44).

Szamojéd. *saua num āgu, huñā mañ tūdam* 'jó idő [ha] lesz, holnap eljövök' (NyK. XXII, 112) | *mañ niu tāgu, hujałt amgałt ni-dāmpi* '[ha] én nem adom, senki semmit sem ad' (uo.)

A mellékmondat — mely valamikor kérdő főmondat volt¹ — minden valószínűség szerint már a fgr. korban elveszítette függetlenségét, és mint a főmondat értelmének kiegészítője, minden esetben a főmondat előtt foglalt helyet, úgyanyyira, hogy ez esetben a mellék- és főmondatnak ezt a stereotíp sorrendjét a függő viszony kifejező eszközének lehet tekintenünk.²

N. SEBESTYÉN IRÉN.

Magy. igy, ügy 'fons; aqua, fluvius'.

Ezt a szót (l. OklSz., NySz.) többen a magy. *víz* szóval hozták kapcsolatba, l. BUDENZ, MUSz. 590 (*ügy* < **vid*, vö. *vides*, *vizes*), SETALA: NyK. XXVI, 406, 424–5 (*víz* ~ *ügy*, *víz* ~ *vides* ? e. h. **vigyes*: fgr. **t* ~ **δ*'), MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 152 (*víz* ~ *vides*; *ügy*: „dialektikus változat“, vö. pl. kfn. *frīd* > *frigy*), GENETZ: Suomi, 3:s jakso, XIII, 2:6; XVI, 1:21, (*víz*, *ügy*: < **vējds* < **ved*') és SZINNYEI, NyH.⁶ 36 (*víz* ~ *-igy*, *-ügy*: fgr. **t* ~ [**δ* >] **δ*').

Mindamellettnem biztos, hogy ezek a szavak csakugyan összetartoznak, és pedig nemcsak azért, hogy többé-kevésbé bizonytalan a magyar *-z-* ~ *-gy-* hangviszony, és hogy az eredeti szókezdő *v-* a magy. *igy*, *ügy* szóban az *i* előtt kivételesen eltűnt volna (vö. FUF. XIV, 120), hanem azért is, hogy a magy. *igy*, *ügy* 'fons; aqua, fluvius' szónak más fgr. megfelelést is lehet ajánlani — legalább megfontolásra.

Itt a következő zürjén szóra gondolok:

¹ Az indogermánságban hasonlóképen; vö. H. NAUMANN, Kurze historische Syntax der deutschen Sprache. 1915. 46.

² Vö. indogerm. Satzstellung, BRUGMANN i. m. § 895. 656.

Zürj. S., L. *zil'a*: *ar'sa-z*. 'őszi permeteg (hosszadalmas)' (*ar'sa* 'őszi'); L. *va-z*. 'nedvesség (a sebben)';

Usztsz. (LYTKIN V.) *zil'a* 'ingovány (зЫкое мѣсто)';

(WIED.) *zyl'a*, *va-z*. 'nass, durchtränkt, —Nässe', *ar'sa z*. 'anhaltender herbstregen'; *zyl'a-in* 'Pfüzte'; *zyl'k* 'Feuchtigkeit, Nässe'; *zyl'k'jyny* 'nass sein; nicht aus gerungen sein'; *zyl'ös* in *va-z*. 'nass, morastig';

(SZAVV.) *zjyl'jk* (зЫл'жк) 'nedvesség, nyirkosság';

(ROG.) *zyl'jk* (зЫл'жк) 'nedvesség, vízesség, víz'; *zyl'jkja* (зЫл'жк'ja) 'nedves, vizes'; *zyl'jk'jyny* (зЫл'жк'jыны) 'vizesnek maradni, kicsavaratlanul maradni';

(LYTKIN Gy.) *zyl'k* (зЫл'к) 'nedvesség, vízesség'; *zyl'kja* (зЫл'кja) 'nedves, vizes'; *zyl'k'jyny* (зЫл'к'jыны) 'nedvesnek, vizesnek lenni'.

Az *i* előtti jésítetlen *z* megjelölése nehézségeket okoz az orosz íróknak; ezért valószínűleg SZAVVAITOV, ROGOV, sőt LYTKIN GYÖRGY is *ы*-vel jelölik meg az *i* magánhangzót. WIEDEMANN természetesen betű szerint utánuk megy. Ezt a zürjén szót a vologdai oroszok is átvették szűkebb jelentéssel: or. зЫл'а 'eisenhaltiger sumpf' (l. KALIMA: FUF. XVIII, 23).

Nem tartozik ide a zürj. (LYTKIN Gy.) *sul'* 'nedvesség', amelyet PAASONEN: MSFOU. XLI, 77 zürj. *zyl'a* stb. szavunkkal egyeztet. Ezekkel a zürj. szavakkal ő i. h. a lpN. *soavlle* 'wässeriger schnee, schneebrei' szót állítja össze. Az utóbbi szó mégis a votj. *sul'ep* 'schnee mit regen vermischt, feuchter schnee' szóval egyeztetendő (l. FUF. XV, 24); ezzel esetleg az említett zürj. *sul'* 'nedvesség' is összeállítható.

A zürj. *zil'a*, *zyl'k*, *zyl'ös* stb. alakok nyilván mind a *zil'*- szótőnek származékai. A *zyl'k* alakra nézve vö. zürj. *pol'* 'Blase' ~ *pol'k* ua. A *zyl'ös* szó ugyanolyan melléknév, mint pl. *bad'ös* 'voll Weiden' (*bad'* 'Weide'). Fel lehet tenni, hogy a *zil'*- szó jelentése 'nedvesség, vízesség, víz' volt.

Hangalakjára nézve a zürj. *zil'*- épügy viszonylik a magy. *igy*, *ügy* szóhoz, mint a zürj. *zil'* 'Eifer, Bemühung' a magy. *igy*, *ügy* 'Angelegenheit, Sache' szóhoz (l. FUF. XIV, 119—120):

zürj. *zil'*- 'nedvesség, víz' ~ magy. *igy*, *ügy* 'fons; aqua, fluvius', zürj. *zil'* 'Eifer, Bemühung' ~ magy. *igy*, *ügy* 'Angelegenheit, Sache'.

A két szóegyeztetés meglepő hangtani egybevághósága mindenestre mind a két egyeztetés helyessége mellett szól. Helsinki.

WICHMANN GYÖRGY.

Az indogermán szópárok és a finnugor fokváltakozás.

Hogy egy indogermán kérdést terjeszték elő ezen a helyen, azzal indokolom, hogy e munkának finnugor vonatkozásai is vannak. Ki akarom mutatni, hogy az indogermán nyelvtudo-

mány a finnugor nyelvtudománytól tanulhat, különösen módszertani szempontból. Erre nézve példának az indogermán szópárokat hozom föl.

Már BRUGMANN, a meggyőződéses Junggrammatiker, a hangtörvények szigorú védője, nem tudta kivételek nélkül fölállítani az idg. hangtan szabályait. Sok szópár van, amelynek a jelentése és egymáshoz való hasonlósága összevetést követel. De egy ponton nem tökéletes a hasonlítás: noha hasonló hangok állnak az ősnyelvi szó különböző képviselőinek ua. helyén, a hangtörvények szerint mégsem lehet azokat egy egységes hangra visszavezetni. Pl. lat. *scabo* 'dörzsöl', ószl. *skobla* 'vakarókés' több más nyelvben előforduló rokonnal együtt egy idg. *skab* 'kidörzsöl, kiás' jelentésű gyökérré mutat. Gör. *σκαπώνη* 'ásó', gót *skaban* 'dörzsöl', lat. *scapra* stb. pedig egy azonos jelentésű *skap* gyökér létezését bizonyítja. A két gyökér közötti egyetlen különbség az, hogy az egyik mediájának a másikon az ugyanabból a fonetikai sorból vett tenuis felel meg.

Itt tárgyalom azokat a szópárokat, amelyekben nem a hang artikulációjának a módja, hanem a helye változik. Az ilyenféle esetek száma az etimológiai munka folyamán nagyon megsokszorozódott. A szótárakban rendes jelenség a „Doppelwurzel“, a „doublet phonétique“. Hogy mi ez tulajdonképpen, ezt a kérdést még nem igen vetették fel. A szótárakban ugyanis csak egyes példákkal van dolgunk.

A szópárok összefoglaló tárgyalásának kezdetét ZUPITZA „Die germanischen Gutturale“ című könyve (Berlin, 1896.) jelenti. Ő azt állította, hogy már az idg. ősnyelvben volt labiális és gutturális hangok között egy szabályos alternatio. De az idg. nyelvtudomány csak mint rímalakokat akarta elismerni, legfőképpen WOOD hatása alatt (vö. IF. XXII, 133 köv.). Még SCHMIDT JÓZSEF is az említett, valamint az általa hozzáfűzött többi jelenségeket csak mint a hangtörvényeken kívül állókat magyarázta meg. A „Kisérlet az idg. gutturális probléma megoldására“ (MTA. 1912.) című könyvében azt mutatta meg, hogy az idg. ősnyelvben több alternatio volt, mint azt eddig állították, és hogy a szótövekben is szerepel e jelenség. De ebből ő azt következtette, hogy az indogermánban a hangszín nem volt meghatározva, hogy egy ősnyelvi hang több irányban fejlődhetett, és hogy a hangtörvények úgy sem kivételnélküliek.

Ezt az eljárást nagyon radikálisnak tartom. A hangtörvényekről csak akkor szabad lemondani, amikor kilátástalan zavar van az anyagban. Hogy erről nem lehet szó, azt már SCHMIDT előtt RIBEZZO a „Il problema capitale delle gutturale Indoeuropee“ című könyvében (Napoli, 1903.) megmutatta. RIBEZZO szerint egész világosan meghatározott esetekben változnak a veláris hangok a labiovelárisokkal. RIBEZZO

és SCHMIDT ezenkívül még több csoportot állítanak föl; csoportokat, mivel sohasem csak egyes hangok váltakoznak egymással, hanem mindig sorok. Pl. nem változik *g* és *gu*, hanem minden gutturális hang az artikuláció helye szerint megfelelő labioveláris hanggal.

A legfontosabb ilyenféle csoportok a következők:

a) dentális: dentális + *u*:

ói. *tišyáh* 'egy csillagkép', av. *tištryō* 'a Szírius': ói. *tvišati* 'mozgat, ragyog', av. *θwisra* 'fényes', lit. *tvisketi* 'lobog' stb. || ói. *tarati* 'átmenni', gör. τέρμα, τορύνη 'keverő kanál', lat. *terminus*: óizl. *puara* 'piszkafa', ófn. *dwiril* 'habaró', *dweran* 'habar' || ói. *taksati* 'művel, alkot', *taksan* 'ács', gör. τέκτων 'ács', lat. *texo*, lit. *taszau*, ószl. *tesa*: ói. *tvaksatai*, gör. τεύχω és rokonai || ói. *tē*, gör. τοι, τέ lat. *tibi*, ófn. *dir*, lit. ószl. *ti*: ói. *tvē* stb. av. *θvām*, lat. *tu*, gót *þu* stb. || lat. *dis*, gör. δίς-, ófn. *zir*-, :ólat. *duis*, lat. *bis*, gör. δύς, gót *twis*, ófn. *zwir*. — Több példát l. RIBEZZO i. m. 56 köv., SCHMIDT i. m. 68 köv.

b) *s*: *su*:

lat. *sex*, gót *saihs* stb.: av. *xšvaš*, gör. *φέξ*, újkymr. *chwech* || lat. *sīno*: izl. *suina* 'csökken' || ószl. *sestra*: ói. *svása*, gót *swistar* stb. — L. SCHMIDT 69 köv. 23 kifogástalan példát.

c) gutturális: gutturális + *u*, de csak a satem-nyelvekben:

gör. κομφός: lit. *szvānkus* 'előkelő, tisztességes' || ói. *kētah* 'vágy, meghívás', gör. κοιται κισσα: lit. *kvēczū* 'meghív', ópor. *quāits* 'akarat', — L. SCHMIDT 72 köv. 14 részben kétséges példát, RIBEZZO 61 köv. Meg kell jegyezni, hogy itt az árja nyelvek nem nyújtanak példákat, mivel ott *k*, *g*, *gh* után sohasem fordul elő a *v* (idg. *u*); vö. HOFFMANN: BB. XVIII, 151. Ellenben

d) gutturális: labioveláris csak a centum-nyelvekben; a labioveláris hang egy gutturális + *u* származéka lehet. Sok ide tartozó példa van. SCHMIDT 46 köv. ad 33-at, RIBEZZO 70 köv. 31-et. Ezenkívül adom a következőket:

óizl. *agnabragd*: gót *brahv augins* 'szemöldök' || ófn. *hals* és rokonai: lat. *collum*, gör. πόλος (ZUPITZA i. m. 50. „Es ist nicht sicher, dass Hals zu collum gehört“, de csak a *k* miatt.) || gör. βία, βινέω: Ζάει 'erősít'.

Ehhez hozzáfűzöm, hogy labiálisok és labiovelárisok közötti váltakozásra szintén van néhány példa (vö. REICHL; IF. XL, 65 köv.):

lat. *comparare*, óizl. *friþr* 'megfizetett', lit. *perkū* 'elad': ói. *krīnāti*, ószl. *krēmiti*, ír. *crenim* 'megvesz' || ói. *āpah*, av. *ap* 'víz', ópor. *ape* 'folyó': lat. *aqua*, gót *ahva* stb. || ói. *sāpati* 'szolgál': *sācati*, lat. *sequitur*

'követ' || ói. *lāpati*: lat. *loquitur* || germ. **bidjan* és családja: óír *guidiu* 'kér'.

Ide tartozik talán a germ. *sk*: *sp* váltakozás is, amelyre egyedül ZUPITZA (47) hozott fel jó példákat bizonyságul, még pedig az összes szótőbeli hangok között, mert a germánban idg. *sku*-nak megfelel *sk*, vö.

lat. *squāma*: ófn. *scuoppa* || lat. *sqatus*: ófn. *scatto* || ófn. *spaltan*, agsz. *splīt*: gót *skilja*, lett *schkēlt* 'hasít' || ófn. *spuolen* stb.: lit. *skalauti*, kan. *scholen* 'öblít'.

Tehát szabálytalanságról vagy anarchiáról nem lehet szó. Nem váltakoznak akármilyen hangok. Az ellenpróba már megvan. Ezt FRANCIS A. WOOD említett cikkében szándéktalanul végezte. Ő éppen azt akarta megmutatni, hogy minden hangnak többirányú váltakozásai vannak. Akkor kiderült, hogy egy-két váltakozásnak a bemutatása fényesen sikerült, pl. az *l* és *r* között föllállított alternatióé. A számtalan példából csak néhányat adok:

gör. ἀλκή 'védelem', agsz. *ealgian* 'véd': gör. ἀρκέω 'véd', lat. *arx*, ófn. *rigil*, lit. *rāktās* || idg. **ul̥k̑uos*: óizl. *vargr* 'farkas' || gör. μέλλω 'ifjú': μεῖραξ 'fiú, leány' || gót *mela* 'véka': ószl. *mēra* 'mérték', lat. *mora* || lit. *salnà*: *sarnà* 'dér' || lit. *lūpti*, ószl. *lupiti* 'lehamoz': óizl. *riuſa*, lat. *rumpo* stb.

De másutt nem volt sikere. A dentálisok és labiálisok csak képzőkben váltakoznak egymással. Az pedig nem a mi témánk; az közismert dolog, hogy az indogermánban voltak rokonértelmű labiális és dentális képzők. Itt csak gyökérbeli hangokról lehet szó. Ezeknél bizonyos, hogy csak jól meghatározott alternatiók fordulnak elő.

*

Ez a kérdés mai állása, úgy, ahogy az eddigi kutatás összefoglalásából kitűnik. De egyetlen indogermanistának sem jutott eszébe, hogy ezekben a váltakozásokban más is lehet, mint eltérés a fő szabályoktól. Mikor a finnugor nyelvtudománnyal először foglalkoztam, az a gondolatom támadt, hogy talán ugyanolyan jelenséggel lehet dolgunk az idg. alternatiókban mint a fgr. fokváltakozásban. Megerősített e gyanúmban az a körülmény is, hogy AURÉLIEN SAUVAGEOTnak szintén hasonló gondolatai voltak. Ő is a fokváltakozás analógiája szerint próbálta az idg. hangtan néhány nehézségét megmagyarázni, vö. a *Mélanges Vendryes*-ben megjelent „Sur quelques cas de nasalisation expressive” című cikkét. Munkáinknak csak az alapgondolata közös, de meg vagyok győződve, hogy a végeredményben találkozni fogunk. — Nézzük most, hogy mennyire alkalmazhatók a finnugor fokváltakozás alapelvei az indogermán szópárokra.

Az első pillanattól kezdve föltűnik, hogy ezek az

alternatiók párosak. A legtöbb sornak csak egy alternatiója van. Több csak a labiovelárisoknál van, de ezek más szótövekben váltakoznak labiálisokkal, mint gutturálisokkal. Tehát igazi szópárokkal van dolgunk. Csak a gutturális soroknál van háromszoros alternáció, Dreiklang, mint PRELLWITZ (Et. Wb. d. gr. Spr. πῆρρυμι és πῆρρυμι alatt) nevezi, de ez azzal magyarázható, hogy a három gutturális sor alig lehet eredeti.

Ezek a párok mindig rokon képzésű hangokból állnak, mint pl. labioveláris : labiális. Ezért rímalakokként alig foghatók fel, mert ilyeneknél az egyik hang messzebb áll a másiktól, sőt ellenkező hangok is szerepelnek, vö. m. *csiga-biga*, ném. *hutzli-putzli*. Tehát a mi alternatióink keletkezésének kétségkívül fonetikai okai vannak. Egy eredetileg egységes hang ketté vált.

De ha megvizsgáljuk a felállított alternatiókat, föltűnik, hogy a két-két hang nem egyértékű, hanem az egyik súlyosabb a másiknál, úgyhogy egy egyes hangnak megfelel egy dupla.

Most vagyunk a kívánt ponton : ha logikusan összefoglaljuk az eddigi kutatás eredményeit, kitűnik, hogy kétfokú alternatiókkal van dolgunk. Az egyes szópárookban egy gyenge és egy erős fok különböztethető meg. Az erősítés labializáció, illetőleg — ahol az artikuláció módja azt nem engedi meg — egy labiális hang odakerülése által jön létre. A labiálisoknál, amelyeket SCHMIDT JÓZSEF még nem tudott a rendszerbe beilleszteni, erős fok gyanánt szolgál egy szintén dupla hang, amely a későbbi fejlődés folyamán a labiovelárisokban összeesett a gutturális sor erős fokával.

RIBEZZO azt hiszi, hogy a tőle fölállított alternatiók összefüggnek az ablauttal, és pedig úgy, hogy az erős fok csak schwundstufe mellett áll. Tehát az erősítés csak hangsúlytalan szótagokban jön létre, ami fonetikai szempontból könnyen érthető.

Az idg. jelenség tehát, a fgr. fokváltakozáshoz hasonlóan, a beszéd változó feltételeinek a mássalhangzókra gyakorolt hatása. Ebben áll a rokonságuk. Ezenkívül sem az okra, sem a minőségre nézve nem azonosítható teljesen a két jelenség.

*

Ha úgy van, amint állítjuk, azt kell követelnünk, hogy minden hangnak meglegyen a megfelelő másik foka. Tehát tartsunk szemlét az egész idg. hangrendszer felett. Ami az explozivákat illeti, nem nehéz a célhoz jutni: a fönt közölt alternatiók már minden idg. sort érintenek. A rendszer a következő lenne:

labiális: { centum labioveláris
 { satem veláris (ha ZUPITZA teóriája nem a képzőkre szorítkozik, különben visszafejlődés labiálisokhoz)

dentális: dentális + u

gutturális (azaz centum veláris = satem veláris vagy spiráns

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{centum labioveláris vagy} \\ \text{veláris} + u \\ \text{satem veláris} + u \text{ v. spiráns} + u \end{array} \right.$$

Hogy a centum meg a satem nyelvekbeli fejlődés összetartozik, a következő két példa mutathatja meg:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{centum: gör. κάπνος 'füst': gót } afhvapjan \text{ 'megfojt',} \\ \text{lat. vapor} \\ \text{satem: ói. kapi- 'tömjén', or. kopъ 'füst': lit. kvāpas} \\ \text{'lehellet'} \\ \text{centum: lat. cano, gót hana stb.: óizl. huīna 'rikolt'} \\ \text{satem: ói. kankani 'ékszer csöngőkkel': ói. kvanati} \\ \text{'cseng'}. \end{array} \right.$$

A labiovelárisok csak más sorok erős fokaként fordulnak elő.

A spiráns s könnyen beléilleszkedik a rendszerbe, amennyiben váltakozik *su*-val.

A szonánsoknál nehezebb lesz a kérdés. De már régebben feljegyeztek egy váltakozást *i* és *u* között:

angsz. *ear*, lit. *jūrės*: angsz. *waer*, ópor. *wurs* 'tenger' ||
ófn. *jehan* 'beszél', ói. *yācati* 'kér', umbr. *juka* 'kérés'
stb.: av. *vaxšem* 'szó', gör. *φραος*, lat. *vox* stb. || gót
iumjo (*ieum*-ból): ófn. *wiumo* 'tömeg' || gót *iūsiza*
'jobb': ói. *vāsuš*, germ. **wesu* 'jó'.

Lehetséges, hogy ez az *u* egy nehezen kiejthető *iū*-nak a származéka. Ez az *iū* lenne az *i* erős foka. Ezt azzal lehet támogatni, hogy az *i* megmaradt, amikor az *u* egy schwundstufében teljes vokálissá vált:

ói. *yū-yām* (?), av. *yūš*, gót *jus*: ói. *vas*, av. *vā*, lat. *vos*.

Az *r:l* váltakozást is ide lehet vonni, amennyiben az *l* az *r* labiálizációja lehet. Kétséges, vajon az *l:i* váltakozás is ide tartozik-e. Csak két példánk van erre (vö. JOH. SCHMIDT, Die Pluralbildungen der idg. Neutra. Weimar, 1898. 191 köv.):

ói. *yákr̥t*, lat. *jecur*, gör. ἥπαρ:orm. *leard* (vö. kürin *lāq*
PEDERSEN: KZ. XXXIX, 351), ófn. *lebar* 'máj' || gör.
εἶβω: λείβω.

Csak a nazálisoknál nem világos a dolog. Ott is van egy *m:bu* váltakozás, amelyet egy *m:mu*-ból lehet esetleg megmagyarázni, de csak képzőkben szerepel (vö. BRUGMANN, Grundr. II, 257). Ezen az egy ponton nem szolgálhatnak pozitív eredményekkel.

De a rendszer megvan, még pedig a következőképen:

	Gyenge	Erős	Az erős fok későbbi fejlődése
lab.	<i>p, ph, b, bh</i>	<i>pu, phu, bu, bhu</i>	} cent. labiovelárisok } sat. velárisok??
dent.	<i>t, th, d, dh</i>	<i>tu, thu, du, dhu</i>	
			marad

	Gyenge	Erős	Az erős fok későbbi fejlődése
gutt.	<i>k, kh, g, gh</i>	<i>ky, khy, gu, ghy</i>	cent. labiovelárisok sat. gutturális (+ <i>u</i>)
spir.	<i>s</i>	<i>sy</i>	marad
szon.	<i>u</i> <i>i</i>	<i>yu</i> <i>iu</i>	<i>u</i> <i>u, iu</i>
liq.	<i>r</i> <i>l</i> (később i?)	<i>ry</i> <i>ly</i>	<i>l</i> <i>l</i>

Nem áltatom magamat, hogy ezzel a vázlattal hebizonyítottam az ősendogermán fokváltakozást. De mégis azt hiszem, hogy annak a lehetőségét és esetleges sajátosságait kimutattam. De ha azt kérdezné valaki, hogyan lehet az, hogy ilyen egyszerű rendszert eddig nem fedeztek föl, akkor be kell vallanom, hogy nem olyan nyilvánvaló a dolog. Ez a fokváltakozás, ha létezett, bizonyára a protoindogermán nyelvben, az ablauttal, a vokális megfelelőjével egyidejűleg virágzott. De míg az ablaut eleven volt, sőt modern nyelvekben is szerepel, a fokváltakozás sorsa a kiegyenlítés volt. Azonban még elég világos nyoma van; e munkában nem is kellett új alternatiókat kitalálni, hanem csak a már föllállított alternatiókat egy nagyobb rendszerbe összefoglalni. Ezt pedig egy indogermanista sem próbálta meg; az indogermán nyelvtudomány módszertanában nem volt erre vonatkozó fejezet. Mert ez a módszertan az indogermán nyelvek újabb fázisain épült föl, és ott véletlenül nem fordul elő ehhez hasonló jelenség, az egész konzonantizmusra kiterjesztett alternáció. Itt egy pillantás a nyelvtudomány más ágára segíthet. Ebben a speciális esetben a finnugor nyelvtudomány legfontosabb eredményeinek egyike talán utat mutat a további kutatásra ott, ahol a hagyományos módszer és az eddigi tudományos eszközök elégteleneknek bizonyultak.

Lipcese.

BECKER HENRIK.

Az al mádi monostor alapító oklevele II. István korából.

Egy-egy új, addig ismeretlen szövegű Árpádkori oklevélnek napfényre kerülése mindig nyeresége a magyar tudománynak. Bármilyen, magában véve kis jelentőségű tárgy, pl. valamely jogügyletnek mellékes mozzanata hozta is létre egyébként, ritka eset, hogy az Árpádkori oklevél ne tartalmazna olyan új adatot, melynek a politikai, a művelődés- vagy a jogtörténet, a diplomatika vagy a nyelvtudomány hasznát veheti. Minél korábbi időből származik és minél jelentősebb tárgyról szól, természetesen annál becsesebb is.

Az al mádi bencés monostornak most előkerült alapító oklevele kora és tárgya szerint is igen becses Árpádkori emlék. II. István uralkodásának első feléből való, amely kort.

megelőző időből maradt okleveleink száma — a hamisítványokat nem tekintve — nagyon csekély. A tárgy is, amelyről az oklevél szól, elég fontos. Az almádi monostor alapításáról ezideig nem sokat tudunk. Bizonyos volt, hogy a monostor az Atyusz-nemzetség alapítása;¹ e nemzetség egyik tagja, István, a Myske comes fia, már 1164-ben tett adományt a Szűz Mária almádi egyháza számára,² Sal (Sol) comes pedig (ugyanazon nemzetségből) 1221-ben;³ a XIII. század közepén a nemzetség tagjai a monostor patronusaiként szerepelnek.⁴ Maga az alapítás ténye és ideje azonban eddig ismeretlen volt. Abból a körülményből, hogy az 1164-i oklevélben tett adomány a Szűz Mária egyházának szült, azt lehetett következtetni, hogy az Atyusz-nemzetség tagjai ezt az egyházat csak 1164 után emelték bencés apátsággá s nemzetségi és kegyúri monostorrá.⁵ Az alább közölt oklevélben nincs ugyan szó sem apátról, sem szerzetesekről; az egyház azonban többször is monostorként szerepel benne; s az adomány természete is olyan, hogy monostor alapítására mutat. Az oklevél szövege számos hely- és személynevet tartalmaz, amelyeket a magyar nyelvtudomány is felhasználhat.

Az oklevél — sajnos — nem eredetiben maradt ránk, hanem Zsigmond király 1420-i átiratában van meg a gróf Hunyady-család levéltárában.⁶ Az átirat néhai gordowai Fanché László bán fiainak, Bertalan, Imre és Lászlónak, kérésére készült a Miklós almádi prior által a király előtt bemutatott eredetiről. Az átirat, melyre a nevezetteknek egy, az almádi apátsággal történt birtokcseréjük folytán volt szükségük, a középkori átiratokban gyakori félreértéssel „sanctissimi olim huius regni Hungarie regis Stephani“ oklevelének mondja az átirat oklevelet.

*

1121/1420

A szöveg a következő:

In nomine sancte et individue trinitatis, amen. Anno ab incarnatione domini Millesimo centesimo decimo septimo, regnante gloriosissimo ac victoriosissimo rege Stephano, antistite vero Vesprimiensis sedis venerabili Matheo existente, auctoritate et concessu predicti regis magnifici omniumque magnatum regni ego Ogiuz unacum fratre meo Miska nisu et preordinatione promptissimaque voluntate patris nostri Bandi, viri magne modestie, pro anime sue remedio nostrorumque facinorum commercio, necnon et pro omnium fidelium animarum reparatione in honore beate semperque virginis Marie dei genitricis omnium-

¹ Olv. a Pannonhalmi Rendtörténet XII. b) kötetének 314. sk.

² Levéltári Közlemények II, 156. l.

³ FEJÉR, Cod. Dipl. III, 1: 325 sk.

⁴ PRT. i. h.

⁵ Levélt. Közl. II, 159.

⁶ Az 1420-i oklevél eredetijét DR. PÁTEK FERENC úr szívességéből volt alkalmam tanulmányozni.

que sanctorum construxi monasterium in diocesi supradicti episcopatus in loco, qui vocatur Almad. Quod predicto tempore inceptum, perfectum et dedicatum est anno domini Millesimo centesimo vigesimo primo, indictione XIII^{ma}, epacta nulla, concurrentibus V. ciclo lunari I^o, consecratum vero est a venerabili Nana Vesprimiensi episcopo episcopatus ipsius anno III°, predicto rege Stephano feliciter regnante anno regni ipsius V. Quod monasterium, prout potui et secundumquod michi et fratri meo a patre nostro iniunctum erat, ut in sequentibus declarabitur, deo auxiliante in hunc modum dotavi. Pater noster moriens inter aratores et vinitores C huic ecclesie dedit servorum mansiones et totidem iumenta, aratra quoque boum XXIII, vineas XX, quarum omnium rerum media pars a patre nostro moriente michi commendata remanserat, ut usque dum ecclesia edificata consummaretur et consecraretur, mediam illam partem ad usum eiusdem ecclesie ego servarem, mediam frater meus similiter illibatam iussu patris fideliter eidem ecclesie custodiret. Eam itaque partem, quam fideliter ecclesie servabam, s(c)ilicet L mansiones servorum cum XII aratris boum, equas quoque L et X vineas iuxta dispositionem patris nostri post obitum ipsius eidem ecclesie perpetuo possidenda tradidi. In loco vero, qui dicitur Almad, ubi monasterium situm est, dedi similiter mediam partem meam terre nemorum, prati, saltus III, VIII mansiones servorum cum III^{or} aratris boum et molendina II et vineas VI cum totidem vinitoribus et XII mansiones libertinorum et III mansiones pellipariorum et III mansiones pistorum et II mansiones pulsatorum et II mansiones cocorum. In predio, quod dicitur Weresthow, est ecclesia sanctorum Cosme et Damiani, que est obedientia ad idem monasterium, in quo similiter dedi mediam partem terre nemoris et prati et VI mansiones servorum cum tribus aratris et vineas IIII cum totidem cultoribus et molendina II et II mansiones sacriferorum et V mansiones libertinorum. In predio, quod dicitur Mogioroi, mediam partem terre nemoris et prati et IIII mansiones servorum cum II aratris et V vineas cum totidem cultoribus et IIII mansiones libertinorum et I piscinam. In predio, quod dicitur Michal(?), mediam partem terre nemoris et prati et VIII mansiones servorum cum IIII^{or} aratris et V mansiones libertinorum. In predio, quod dicitur Byr, mediam partem terre nemoris et stagni et prati et V mansiones aratorum et (!) I aratro et vinea cum cultore. In predio, quod dicitur Zeglegeth, mediam partem terre nemoris et prati et VI mansiones servorum cum tribus aratris et IIII mansiones hominum, qui debent effodere lapides et parare cements ad quolibet opera monasterii et LXX equas indomitas et C boves pascuales et molendinum I. In predio, quod dicitur Siul, mediam partem terre nemoris et prati iacentium ex utraque parte eiusdem fluvii, qui vocatur Siul et VIII mansiones servorum cum IIII aratris et C equas et CC boves pascuales et CC oves. In predio, quod dicitur Cust, mediam partem terre nemoris et prati et IIII mansiones servorum cum II aratris et II mansiones libertinorum et C boves pascuales. In predio, quod dicitur Trinsin, mediam partem terre nemoris et prati et IIII mansiones servorum cum II aratris et V mansiones libertinorum. Insuper de propriis possessionibus meis eidem ecclesie dedi predia duo in Paca, alterum

maius, alterum minus. In maiori est ecclesia sancti Georgii, que est obedientia ad idem monasterium, in qua etiam VIII mansiones servorum cum tribus aratris et VI vineas cum totidem cultoribus et molendina (1 vagy 2 szó helye üres) boves pascere et C porcos et L alvearia apum. Meta vero predicti predii primum incipit a villa Cupani episcopi, quam dividit rivus fluens usque ad fluvium, qui dicitur Paca Paca (! a második áthúzá) usque ad villam, que dicitur Adam, de qua etiam incipit vallis, in qua fluit rivulus iterum in Paca. Deinde ad villam, que dicitur Eur, ubi etiam dividit terminos fluvii, qui vocatur Limpá, ad locum, qui dicitur Noa, que est curia episcopatus Vesprimiensis. Inde ad populum regiñe, a quo et (áthúzá) similiter rivulo dividitur. Inde ad Carcam, ubi ex nemore illo, qui vocatur Vizgen, fluit rivulus, qui cadit in fluvium Carca. Inde ad villam, que dicitur Bela, unde iterum reditur ad supradictum locum, ubi est villa Cupani episcopi. In altero vero predio, que (!) dicitur minor Paca, dedi III mansiones servorum cum II aratris, meta cuius dividunt (!) valles per circuitum, per quas fluunt rivuli et cadunt in predictum fluvium Paca. In his vero predictis duobus locis hospites, qui nunc sunt, vel qui fuerint, hac conditione tenentur, quod unaqueque domus debet dare annuatim VI tortellas cere et queque villa idriam mellis mensure III pugillorum. Decimas etiam earundem villarum hospitum pro gratia predicti regis ab episcopo parachiano (!) ad predictum monasterium dari impetravi. Tertium predium, que (!) dicitur Guro, cum III mansionibus servorum et II aratris et VI vineis totidemque cultoribus et cum CCC ovibus. Meta vero eiusdem predii incipitur a Balatino et pervenit recte usque ad villam Adam, inde usque ad sumpmitatem montis magne silve. Ibidem ultra Balatinum predicto predio recte est opposita villa Buren, in qua sunt VI mansiones vinitorum cum totidem vineis, qui sunt quasi libertini, adiu(v)ant reparare curiam et tectum ecclesie et debent fenum falcare et ibidem in vicina villa, que dicitur Brunca, XII mansiones piscatorum cum piscatione, que terminatur in Fonold, ubi etiam est insula latissima ad eandem piscationem pertinens (az utolsó két szó fölött b és a betű a sorrend megfordításának jelzésére). Porro idem piscatores et viniferos habent proprias terras et silvas et prata. Dedi etiam piscariam quandam in Danubio, qua (!) vulgo Tanka (!) vocatur. Quartum predium Bothoy cum VIII mansionibus servorum et tribus mansionibus cocorum. Metas habet istas: a villa Tout dividitur magna via usque ad pontem Suse, ultra pontem ducit in insulam, que similiter dicitur insula Susuc. Inde ad silvam Selez, in qua habet securitatem sive ad succidendum, sive ad pasturam porcorum libere et sine aliquibus terminis, sicut monasterium sancti Egidii. Iterum de villa Tout predicta via ducit ad villam Funol, iuxta quam sunt III signa in modum collium cumulata, de villa Funol ad locum, quem vulgus vocant (!) Sar, quod per medium separatur salicibus. Inde ad locum, qui dicitur minor Sar, ubi est vallis, et in capite eiusdem vallis est signum terre cumulatam, inde usque ad terminum Wissezlou comitis. Inde incipit magna via, que descendit ad caput vallis, que vulgo dicitur vallis apum, ubi finitur terminus sancti Egidii. Deinde sunt monticuli per

ordinem et sic pervenitur ad corpus et ultra corpus dedi vineam unam cum cultore et I mansionem subulcorum et stabulum CC porcorum et infra eundem terminum prata et agri pertinent ad idem predium. Quintum predium Zazlou cum II mansionibus servorum et I aratro cum terris et silvis. Sextum predium Nadast in duobus locis cum III mansionibus servorum et II aratris et cum fructetis et terris et cum II piscinis. Septimum predium, quod dicitur Pescil, cum IIII mansionibus servorum et cum II aratris et terram ad duo aratra et vineas II cum totidem cultoribus, in loco, qui dicitur Zeuleus, vineas II cum totidem cultoribus. Octavum predium, quod dicitur Cuesth, cum VI mansionibus servorum et terram cum tribus aratris et vineas III cum totidem cultoribus et silvam. Predium, quod dicitur Walus, dedit domina Genuru noverca mea eidem monasterio pro salute anime sue, quando ivit Jerusalem, cum VI mansionibus servorum et I aratro et vineis II totidemque cultoribus. Meta vero huius predii incipit de villa Sid, unde protenditur magna via usque ad metas ville Tumoy, de villa Tomoi (!) protenditur vallis usque ad sumpmitatem montis, in quo est arbor tilia versus Zala, terminatur via ducis. Silva et terra eiusdem predii proprietas patris nostri per gratiam regis fuit. De interioribus autem ornamentis eiusdem ecclesie, sicut in privilegio primo, quod ante consecrationem factum fuit, nec in consecratione me locuturum dixeram, his ornamentis monasterium illud adhornavi. Albe sunt XV, ex his aurifrisiate IIe. Dalmatice V, ex his aurifrisiate IIe. Subtilia VI, ex his aurifrisiata II. Casule X, ex his aurifrisiate V. Cappe XV, ex his aurifrisiate VI. Stole sunt XI, ex his V aurifrisiate. Manipuli similiter XI. Pallia altaris X, ex his aurifrisiata III. Linea coopertoria altaris XX, ex his aurifrisiata VII. Manutergia altaris XIII, ex his inaurata V. Cruces auree III, ex his una magna habens pedem argenteum. Due processionales cum lanceis deargentatis. Vexilla VII, plenaria argentea II, tertium deauratum. Calices VI, ex his aureus I. Suula (!) argentea et deaurata. Candelabra IIII, ex his cupra (!) II. Deaurata baccilia cupra II et I urceus cuprius. Turibulum unum argenteum et I cuprum. Cortine IX, ex his de pallio V, de bisso IIII. Line (!) cortine II. Vela linea ante altare II. Tapetia quinque. Quemadmodum itaque supra predictum est, noster pater et ego et frater meus hanc sanctam edificavimus aulam, unde quoque ista terminando dicimus, quod quicumque proximorum nostrorum seu quorumlibet aliorum successorum aliquid ex predictis rebus huius sancte domus dempserint vel violenta dominatione aliquam vim ei intulerint, his scriptis regali auctoritate confirmatis convicti quemadmodum pre-nominatus rex illustris in conspectu totius regni sui dicens hanc sententiam (e két szó felett b, a) super illos stabilivit, ut illi tales presumptores iudicium et condemnationem contra regiam maiestatem presummentium paterentur et non in presenti castigati resipiscerent, perpetuo subiacerent anathemati et ante omnipotentis dei conspectum et beatissime dei genitricis Marie, cuius tutele et defensioni hec domus commendata est et in cuius honore fabricata, in die tremendi iudicii rationem reddituri existant. Hec autem pagina precepto pre-nominati regis Stephani gloriosissimi scripta et regali sigillo confirmata est per manum predicti

episcopi Vesprimiensis venerabilis Nane consecratoris huius sancte ecclesie et tradita ab eodem in dedicatione in sacrarium Vesprimiensis ecclesie episcopalis sub custodiam ad defensionem iuris perhemniter profutura, et ut hec carta attestaretur illi, que similiter regali auctoritate scripta, confirmata tradita est in sacrarium Almadiensis monasterii sub custodiam ab eodem venerabili Nana Vesprimiensis episcopatus antistite.

*

Mint minden középkori oklevéllel szemben, úgy itt is a legelső kérdés az oklevél valódiságát és megbízhatóságát illeti. Csak ennek eldöntése után használhatja fel sikerrel az oklevelet a történelem és a nyelvtudomány is.

Maga az átíró oklevél kifogástalan. Az ekkoriban átírók alkalmával gyakran használt királyi középpecséttel van megerősítve, mely a XIV. sz. derekán a comes capellae kiadványain szerepelt, a XIV. század vége óta pedig királyi okleveleken alkalmazták, leginkább bevallásokról szóló és átíró okleveleken. Az átírás is elég gonddal történt, aminek bizonyága az, hogy egy-két szó, amelyet nem tudtak mindjárt elolvasni, az átíratba (azonos kézzel) utólag van beírva, egy helyen pedig (lásd fentebb a szövegben) egy vagy két szó helyét üresen is hagyták. A középkori átíratok természetét ismerve, persze ez nem jelenti azt, hogy minden változtatás nélkül való, betűhű másolatra gondoljunk; különösen a nevek írásában az átírás bizonyára nem egy módosítást okozott. Erre alább még visszatérünk.

De valódi-e az átírt oklevél, s nem vezették-e félre Zsigmond király kancelláriáját hamisítvány bemutatásával, hogy annak valódi oklevélként való átíratását érjék el?

Az átírás körülményei nem keltenek bizalmatlanságot. Gordovai Bertalan, Imre és László az apátságtól elcserélt Beren, két Alaba és Boronka nevű részbirtokok érdekében kérték az átírást; e birtokrészek (az oklevélben Buren és Brunca néven; az 1435-ben a gordovai Fancsok birtokában volt Alaba — Albafölde¹ — az oklevélben nem fordul elő ezen a néven) az oklevél egyéb tartalmához képest annyira jelentéktelenek, hogy hamisítási okot itt nem kereshetünk.

Az átírt oklevél szerkezete, valamint az, amit kiállításának körülményeiről belőle megtudunk, teljesen egyezik a XII. századi okleveles gyakorlatunkra vonatkozó ismereteinkkel. A rendelkező Ogiuz nevében szól az oklevél, amint ez hasonló természetű okleveleinkben III. Béla uralkodásának közepe tájáig volt szokásos. (Utolsó efajta oklevelünk a Caba oklevele, 1177 tájáról.) Az oklevél azonban II. István király parancsából íratott és az ő pecsétjével volt megerős-

¹ Csánki II, 586.

sítve. A megpecsételést — királyi megbízásból — Nana veszprémi püspök végezte, amint a megpecsételés II. Béla koráig egyéb okleveleink tanúsága szerint is valóban alkalomszerű megbízás volt, nem egy erre hivatott udvari ember teendője. Nana veszprémi püspök csakugyan II. István idejében viselte méltóságát,¹ — oklevelünk szövege szerint 1118 vagy 1119 óta. II. István uralkodásának kezdetét is egyéb ismereteinkkel egyezően teszi oklevelünk 1116-ra, az 1121. évet az uralkodás ötödik évének írva. Az oklevelet bevezető invocatio, utána a tett intézkedés (a monostorépítés) idejének meghatározása, majd az adományok felsorolása, végül átokkal megerősítése s az írás és megpecsételés előadása szintén az egykorú oklevelek formáival egyező. Későbbi hamisító ilyen nem tudott volna koholni; legalább minta nélkül nem. Mindezek a körülmények kizárják azt, hogy pusztá hamisítvánnyal legyen dolgunk. Az lehet csupán kérdéses, hogy az oklevélben, melyet különben az átiró oklevél szerint eredetiben mutattak be Zsigmond király kancelláriájának, nem mutatkoznak-e későbbi átdolgozásnak (változtatásnak vagy betoldásoknak) nyomai.

Oklevelünk előadása szépen összévág a már említett 1164-i oklevél adataival. 1121-ben Bánd fia, Ogiuz, az atyja által az egyháznak hagyott javaknak általa őrzött felerészéről és a saját adományairól rendelkezik az almádi egyház javára; 1164-ben pedig Ogiuz öccsének, Miske comesnek fia, István tesz adományt ugyanannak az egyháznak, ezzel tulajdonképen nagyapjának, Bándnak, az 1121-i oklevélben említett rendelkezését valószínűsít meg, amit Miske comes — úgy látszik — a maga részéről elmulasztott. István adománya ugyan sokkal kisebb; javainak nagy részét ő nejére és unokaöccsére hagyta; de hiszen az ő adománya 40 évvel későbbben történt és nem bírt az alapítás jellegével.

A birtokok, amelyeknek részeit Ogiuz az almádi monostornak adta, a következők. *Almad*, mely az 1164-i oklevélben is ezen a néven fordul elő, a monostor székhelye, mely az erre vonatkozó adatok szerint valószínűleg a mai zalamegyei Monostoros apátinak felel meg.² *Weresthow*, a veszprémmegyei *Vöröstó*. Itt az Atyusz-nemzetség tagja, Sal ispán is tett adományt az almádi monostornak,³ s a falu 1284-ben mint a monostor birtoka szerepel.⁴ *Mogioroi* a zalamegyei *Magyare*, mely 1231-ben ugyan hamis oklevélben fordul elő az almádi egyház birtoka gyanánt,⁵ de a XIV. századi hamisítványnak ez az adata, ha csak a hamisítás korára is, hitelt érdemlő. A negyedik birtoknév: *Michal*, az átiratban nem

¹ Kritikai Jegyzék 53. sz.

² CSÁNKI III, 18. Levélt. Közlem. II, 158.

³ FEJÉR, CD. III, 1:326 és III, 2:106.

⁴ CSÁNKI III, 260.

⁵ PRT. X, 518.

olvasható világosan; talán a Sümegtől nyugatra eső Mihályfa értendő alatta, mert a következő birtok: *Byr* = *Zalabér* is ezen a tájon van.¹ (Lehet azonban, hogy a Nagykanizsa környékén fekvő *Miháldot* kell értenünk, amit viszont a szintén e tájon keresendő *Sülynek* alábbi említése támogat.) *Zeglegeth* (a zalamegyei *Szigliget*) ezen a néven eddig csak később, a XIV. sz. elején volt ismeretes.² IV. Béla 1260-ban a szigligeti félszigetet (insulam in Balatino existentem) a pannonhalmi apátságnak ajándékozva azt mondja, hogy ez régente a zalai ispánsághoz tartozott, aztán Ogyz bán tartotta birtokában,³ majd Kalianus comes. Hogy az Atyusz-nemzetség birtokolása mikor szűnt itt meg, nem tudjuk; de 1260-ban már az almádi egyház sem lehetett birtokos, ami azonban nem cáfolhatja meg az 1121-i adat igaz voltát. *Siul* a zalamegyei *Süly*;⁴ másutt nem szerepel az almádi egyház birtokaként. *Cust*, valamint az alább, az Ogiuz saját (szerzeményi?) birtokaiból tett adományok közt szereplő *Cuesth* bizonyára *Balatonkövesd*, hol Ogiuz magyarei birtoka is feküdt. *Trinsin* talán a Somogy—Baranya határán fekvő *Terecsény*,⁵ bár ez a többi birtoktól távolabb fekszik.

Először természetsszerűleg arra gondolnánk, hogy a felsorolás eddig a Bánd fele-adományának, melyet Ogiuz őrzött, részletezése, mivel az Ogiuz által „de propriis possessionibus” tett adományok ezután következnek. Azonban a „dedi similiter mediam partem meam” kifejezés (melyben a *dedi*-nek a *tradi*-val szembehelyezését is figyelembe kell venni), valamint az ebben a részben felsorolt adományok összege, mely az atya által Ogiuzra megőrzésül bízott javak összegét jóval felülhaladja (53 szolgamansio a vincellérekben, libertinusokon és munkásokon kívül, 16 szőlő, 400 ökör stb.), mást mutat. Úgy látszik, hogy ezek is már Ogiuz saját adományai, melyeket öröklött javaiból tett, míg a következő adományok talán szerzeményi birtokaiból történtek. Vagy pedig az Almáddal kezdődő felsorolás Miskével együtt örökölt javak Ogiuzt illető felerészének adományozását jelenti (valószínűvé teszi ezt a „media pars” következetes kitétele), a *proprie* possessiones pedig — öröklés vagy szerzemény útján — teljesen Ogiuz birtokai. Ogiuz adománya, még ha a Bánd adományát beleértendő is, mindenesetre igen gazdag; ő a monostor igazi alapítója.

A „de propriis possessionibus” adományozott birtokok közül a két *Paca* (a Kerka mellett) a határleírással az Atyuszok muramenti birtokainak helyét pontosan meghatá-

¹ CSÁNKI III, 35.

² OklSz. 1308: *Zugliget* a vár neve.

³ PRT. II, 309.

⁴ CSÁNKI III, 102.

⁵ Uo. II, 530.

rozsa.¹ *Guro*, helyesebben *Gurc* a somogymegyei *Györök*.² *Buren* és *Brunca* a somogyi *Berény* és *Boronka*, melyek elcserélése adott okot az 1420-i átírára. Nem tudjuk, hogy hol volt az oklevélben említett dunai halászó-hely (tanya, az átíratban hibásan *tanka*), és *Bothoy* meghatározása is nehéz; a határleírás szerint ennek is a somogyi részen, Fonyód körül kellett lennie. *Zazlou* alighanem az átírás hibája *Lazlou* helyett, mely esetben talán a somogyi vagy a zalai *Szent-László* értendő (bár ezeket későbbi adatok *Zenth-lazlownak* írják).³ *Nadast* szintén Somogyban van: *Nádasd*;⁴ *Pescil* pedig *Pécsel*, ahol az Atyuszok az 1251-i adat szerint is birtokosok voltak.⁵ *Walus-t* (a zalamegyei *Válus-t*)⁶ Ogiuz mostohája, Gyönyörű (*Genuru*) adta a monostornak, s a birtok 1256-ban is az almádi monostoré volt.⁷

Mindezen birtokok adományozásának valósággal megtörténte ellen semmi komolyabb gyanúk nem merül fel. Az adományozott templomi szerek felsorolása pedig nagy bőkezűségre mutat ugyan, de teljesen korszerű.

Leginkább két dolog tűnik fel, ami az oklevél megbízhatósága ellen gyanút kelthetne. Az egyik a határleírások rendszertelen közbeiktatása, a másik pedig egy korábbi első oklevélnek (in privilegio primo) emlegetése, mely az egyház felszentelése előtt készült, s amelyet — ha az oklevél utolsó mondatát erre kell vonatkoztatnunk — az almádi monostor sekrestyéjében helyeztek el, míg az 1121-it a veszprémi püspöki egyház sekrestyéjében tették le.

A határleírások azonban, melyek jellemző módon az Ogiuz saját (legalább részben bizonyára szerzeményi) birtokaiból tett adományoknál (és *Válusnál*) fordulnak elő, nem annyira részletezők, hogy későbbi viszonyokra kellene belőlük következtetnünk; a tihanyi alapító oklevél vagy az Euzidinus adományáról szóló 1156-i oklevél határleírásait részletezésben alig múlják felül. A felszentelés előtt adott első oklevél emlegetése mindenestre feltűnő. A XII. század közepe előtti időből való okleveleinknek csekély száma mutatja, hogy az okleveleket akkoriban nem igen sűrűn osztogatták, és a jogbiztosítás szempontjából akkor még nem nagy jelentőségű oklevelek kiállítása szinte kivételes volt. Magábanvéve különösen hangzik, hogy az almádi egyház egymásután, aránylag rövid időn belül két oklevelet is kapott alapítójától. Még az sem látszik elegendő oknak a megismétlésre, amit az 1121-i oklevél szavaiból

¹ Vö. Levélt. Közl. II, 160.

² CSÁNKI II, 610.

³ Uo. 106.

⁴ Uo. II, 630.

⁵ FEJÉR, CD. IV, 2 : 120.

⁶ CSÁNKI III, 121.

⁷ Hazai Okmt. VII, 59.

következtethetünk, hogy t. i. az első oklevélben az egyházi szerek nem voltak felsorolva. Ennek pótlása kedvéért aligha újtották volna meg az oklevelet. Inkább arra gondolhatnánk, hogy az oklevél utolsó mondata ugyanezen oklevél másodpéldányára vonatkozik, melyet az almádi monostorban hagytak, míg a privilegium primumnak a szövegben emlegetése talán csak a félreértett zárómondat alapján való későbbi betoldás. Minthogy azonban a mondottak szerint nincs egyéb okunk annak kétségbevonására, hogy 1420-ban, amint az átíró oklevél is mondja, az eredeti oklevelet mutatták be, nem pedig annak valami megmásított utánzatát, az első oklevélre vonatkozó kitéltet is el kell fogadnunk. Ez az első oklevél alig lehetett más, mint az egyháznak szánt javak átadására vonatkozó ígéret, melyet aztán az egyik testvér, Ogiuz, 1121-ben a maga részéről be is váltott, míg a másik testvér, Miske részéről ez elmaradt.

Az oklevél ekként valódinak bizonyulván, adatai mind a történelem, mind a nyelvtudomány által bizvást értékesíthetők. Feltűnő, hogy sem maga a veszprémi egyháznál letett eredeti, sem annak egyéb említése vagy átirata az 1420-in kívül nem maradt, míg az 1164-i oklevél eredetije ma is ott van a veszprémi káptalan levéltárában. Ez azonban nem lehet ok a bizalom megingatására.

A már felsoroltakon kívül oklevelünkben még a következő helynevek fordulnak elő.

A *Szul* folyó *Szul* alakban fordul elő 1300-ban Zala megyében.¹ *Villa Cupani episcopi*, Koppány püspök falva, a Páka folyó mellett, Zala megye délnyugati részében feküdt, tehát nem azonos a Nagykapornak és Szentgrót közt fekvő *Koppánynyal*.² *Adam* falu és *Ör* (*Eur*) is e tájon volt, a *Linda* (*Limpa*) folyó és az ismeretes *Noa* helység közt. A *Vizgen* nevű berek a *Kerka* (*Carca*) folyó mellett volt. *Bela* már a Muraközben feküdt,³ s így a pákai birtoktest, melynek határleírásában ezek a helynevek előfordulnak, a Murán túl terjedt. A *Gurc* (*Györök*) határánál említett villa *Adam* Somogy megyében volt ugyan, de nem lehet azonos a Sió melletti *Adándal*. *Fonyód* kétszer is szerepel *Fonold* és *Funol* alakban. Villa *Tout* (*Lengyeltóti*), pons *Susc*, insula *Susuc*, silva *Selcz* és locus *Sar* mind Fonyód környékén feküdtek, a somogyvári apátság (monasterium sancti Egidii) birtokainak szomszédságában. *Zeuleus* Pécsely mellett említve = *Balaton-kis-szöllős*. *Sid* a zalamegyei *Zsid*,⁴ Válus mellett, és ugyanott említve *Tumoy* = *Tomaj* is.

¹ Hazai Okmt. VII, 303.

² CSÁNKI III, 73.

³ Uo. III, 35.

⁴ Uo. III, 126.

A nevek írásmódját a XV. századi átírás itt-ott bizonyára megváltoztatta, mint azt a *tanya*, *tonya* 'halászhely' szónak *tanka* alakban írása, *Gurc* helyett *Guro* stb. világosan mutatja. Valószínű, hogy az ebben az alakban meghatározhatatlan *Bothoy*, valamint a késeinek látszó *Zeglegeth* alak is az átírás hibájának tulajdonítandó. Egészben azonban az átírás jónak mondható, aminek jeleire már fentebb rámutattunk, és amihez a *Mogioroi*, *Brunca*, *Pescil* igen régies alakok hű megtartása is bizonyosággá járul.

Bár az eredetit, sajnálatos módon, nélkülöznünk kell is tehát, az 1420-i átírat ennek nagyon becses pótlásául szolgál és legrégibb okleveleink számát jelentősen gyarapítja.

SZENTPÉTERY IMRE.

Nyelvtörténeti adatok.¹

Akur. 1355: *Akur*, filius stephani, fily olyp [javítva ugyanazon kéztől alyb-ra] de Beredke (Múz. Csoma lt.).

Alperes. 1586: az felljeol meg Irtt *Alj peresek*, az *felj pereseknek* ... (Múz. Bethlen lt.).

Bontság 'felbontás'. **1676:** Az ládák pénigh mind az kettő minden *bontság nélkül* pecset alat talaltattak. (Nagyszében város és a szász nemzet lt. N°. 1250.) Vö. Nyr. X, 121.

Bucifánt [lónév]. **1581:** Kendi Ferenc vramnak az *bucifantot* niergestől ... (Múz. Bethlen lt. Apaffy Gerg. testamentuma.)

Buga (szeme bugája). 1761:

No már mostan vagyon leg szebb ruhájában,

Fejérség s pirosfág langal ortzájában,

Ho színű Fejérség *Szeme bugájában*,

Mofolgás rósát nyit kláris ajakában.

(Névnapi köszöntő. Múz. Szirmay lt.) Vö. Nyr. XIV, 463.

Darabant. 1562: Jóuenek my előnkben egi felöl ugian Kws Solymosban lako Barabas Giorgi veres *Darabant* masik személy Barabas Mihaly ugian veres *Darabant* (Múz. Törzsanyag 1914/40.) Vö. OklSz.

Eleven keneső. XVI. sz. első fele: azt mynd adeg kel törny hogi az *eleven keneső* meg halljön az temfo es temyén közöt. (Múz. Kisfaludy lt. Idősebb ág iratai.)

Eresztvény alja. 1524: in loco *Ereztuen allja* nuncupato. (Múz. Csoma lt.) Vö. OklSz.

Felperes l. alperes.

Folnagság. 1524: cum quibusdam alys terris ipsorum

¹ A közölt adatok túlnyomó részben a Nemzeti Múzeum levéltárából valók.

arabilibus *Folnogsaa*g vocatis. (Múz. Csoma lt.) Vö. *Folnagy* OklSz.

Folyamat ['folyó']. 1628: Keselios Bercz hegjesse kozot penigh es az *foliamat* kozot az minemu koz uagion egy nehani temerdek fakot kerezte ieggel hatarert megh iegjeztetet. Az *foliamatnak* partian leueo fold haniastol fogua az *foliamatnak* ala menetelin, mert ez az *foliamatis* hatarert rendeltetet, mind az Roua faluanak Giepuigh menuen, azt az gjeputis hatarnak rendelte. (Múz. Törzs. 1914/40.) Vö. OklSz.

Herg. XVI. sz. vége: Mikor uérös chöppök *hergenenek* orczayán alá. (Beythe körmendi kézírata 23. l. Másolata Akad. kézírattár.)

Kalácsütő. 1537: paruo vico, quo itur ad plateam *Kalachfytnew* ... (Múz. Törzsanyag.) Vö. OklSz.

Kardéra. 1676. I. 24.: én az en Penzemett *Kardera* bizony ki nem adom. (Múz. Bethlen lt.) Vö. OklSz.

Lajos. 1551. VIII. 10.: mynd Jarasth Irek *Lajofnak*, az Gabryel wr wdwarbyrajanak. Ezzel inmar mywltha otth wagyok az ő fellege zolgalattyan, negedyk hatalom ['hatal-maskodás'] *Lajof*twl. (Múz. Törzsanyag.) Vö. OklSz.

Lelemény. XVI. sz. vége: de hog el hínnök ez aldott ígét nem maftani *leleménnek* lenni. (Beythe körmendi kézírata. Másolata Akad. kézírattár. 16. l.) Vö. NySz.

Loppa [lopva]. 1619: azt is valya hagi *loppais* elték az Pilisekkel egiút az fogias Hudacz oldalokat. (Múz. Csoma lt.) Vö. NySz.

Ménes esikő. 1568: Az felet wadnak *menes chjckok*, azty's w kmek meg laffak ky myt Ir. (Múz. Bethlen lt.)

Minnen. 1555: ezzen *mynen* Lewelwnknek erejewel (Múz. Törzs.).

Moly. 1640: *moly* ellen hasznos füuet tarczianak keozteok. (Múz. Bethlen lt.)

Muskotály [lónév]. 1581: Batori Sigmondnak hagiom az *Muskotalt* ... Ez volt ennekiem fő louam ... (Múz. Bethlen lt. Apaffy Gerg. test.)

Nőszik. 1554. VI. 22.: Dionisius *newzyk*. (Múz. Törzs.) Vö. NySz.

Nősző gyűrű. 1647. III. 16.: Illyeshazi István *nősző Gyűrűjét* hagyom Ocskaj Ferenc fiának. (Múz. Törzs.)

Nyílhúzás. 1792: fiu ágot illető Iovak három fiaik között magoknak *nyílhuzás* által jutott. (Múz. Becsky lt.)

Nyomás. 1628: Az zabad legelteteo helt penigh mellie[t] koz neuel *zabad niomasnak* hinak. (Múz. Törzs. 1914/40.)

Nyomó. XVII. sz. második fele: Nyul, kecske, fogoly madár egyenlő *nyomó* mézzel, egyben elegyítetvén bocsatassek

az füliben. (Gr. Teleki nemzetség lt. Marosvásárhely, Miss. 728.) NySz.

Ormozat. 1579: Kadaros weolgye Also *ormozattja*, az kys meod patakara igenessen ala, Az kadaros weolgy *ormozattjatl*. (Múz. Törzs. 1914/40.) Vö. NySz.

Ortás. 1817. II. 25.: Az Herczeg Dretzenhaim Német Forsterai a Farkasoknak *kiortására* való nézve mérget raktak kí az Határunknak széleire (Múz. Csáky lt. 1914.). **1847. V. 7.:** Mai alol irt napon a Csehi pusztában lévő *ortás rétemet* (Múz. Csáky lt.).

Ortat. 1619: arrais emlekezem hofi az Hudaczon Toóth Palnak az Attia *ortatot* egi *Irtuant*. (Múz. Csoma lt.) Vö. OklSz.

Ön köztök. XVI. sz. vége: Mondának azért nemellyék az ő tanijtuany közzöl *ön köztök*. (Beythe körmendi kézírata. Másolata Akad. kézírattár. 18. l.)

Ösztövéb bárány. 1790: Szegény háznak *ösztvévér bárány* a competentiája. (Múz. Soós lt.) Vö. NySz.

Pogony. 1372: quandam suam terram *Pogon* vocatam, sitam in Comitatu Gumuriensi. (Múz. Törzs.) Vö. OklSz.

Polgár. 1591: En Sitthkej Georgi tetetem teoruent zentth Kathalin nap estín ez en tokorchi iobbagimra [kilencz név következik] . . . ennek okaerth hofi ez megh newezeth *polgharok* az w tóruenzenen walo izolghalo napiokath megh nem akartak zolghalnj . . . (Múz. Kisfaludy cs. idősebb ág. lt.)

Rideg. 1581: uadnak egieb *rudeg* barmok . . . *rideg* barom. (Múz. Bethlen lt.)

Sörnevelő ház. 1579: domus Braxatoria vulgo *Sernewelewhaz* dicta. (Múz. Berzeviczy lt.) Közölve hibásan Tört. Tár. 1899. 60. l. Vö. OklSz.

Sziron. 1524: in valle *Zýron* Maza wocata. (Múz. Csoma lt.) Vö. OklSz.

Tanulni ['tanusítani']. **1677. II. 13.:** N. N. 40 eztendős ember hite után azt *tanolta*, hogy . . . ezt igaz tanok így *tanoltak* hitek után. (Múz. Nedeczky lt.) Vö. NySz.

Villongó. 1619.: ha penigh egi fel sem találhattia fel, mind addigh eggienlő keppen közönseghelsen birhafsak, az felül megh irt *uillongó* darab Erdeőt . . . Hogy ha penigh ez alat ualamely feél egimast megh haboritana az *Villongo* Erdőn . . . szaz forinton maradgion. (Múz. Csoma lt.) OklSz.

Vörös fenyőfa. 1617. II. 16.: penes arborem quandam vetustam Terebinth, vulgo *veresfeneőfa* dictam. (Múz. Törzs.) Vö. OklSz.

Zománczos. 1561: Item fyamnak gergelnek egý Merew *zomanchos* Aranýazotth partha eowetth. (Múz. Csáky lt. 1914.) Vö. OklSz.

ZSINKA FERENC.

Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához.

Mostanában az ÓMS. frazeológiai vizsgálatával foglalkozván, természetesen utamban voltak nekem is az olvasás ismert akadályai, melyek különösen néhány versszakot valóssággal érthetetlené tesznek, és sokat ártanak az egész emlék értékelésének. Nálam a jelentéstani oldal kerülve első sorba, némikép más szempontból láttam egyes helyeket, mint a kik elsősorban a hagyományozott alakból indulnak ki, és hangtörténeti meg alaktani szempontokból vizsgálódnak, noha a jelentésre tekintettel vannak is. Így néhány megfejtésváltozatra bukkantam. Előadom őket, talán sikerül egyikkel másikkal „malasztot lelnem” — hogy a BécsiK. nyelvén szóljak — a magyar nyelvtudomány élő atyamesterének és többi nyelvészeinknek „szemei előtt”.

Előrebocsátom, hogy az emlék nem fordítás, hanem szabad parafrázis, amint első kiadója és alapos magyarázója, a — fájdalom! — oly korán elhunyt GRAGGER RÓBERT találóan mondja. Ennek köszönhető a kifejezés nagy önállósága. Mindamellet tekintettel kell lennünk a latin eredetire is, mert az átdolgozó is, minden önállóság mellett, sokszor meglepő biztossággal tolmácsolja részleteiben is a gondolatot.

A legnehezebb két versszak a 7-ik és a 10-ik, amaz a *therthetyk* és a *hyul*, emez a *ualallal* szó és az első fél-vsz. igehiánya miatt. Lássuk őket.

*

12.¹ Gemitus, suspiria
Lacrimaeque foris
Vulneris indicia
Sunt interioris

(7) Syrolmom fuhazatum
therthetyk kiul
en iumhumnok bel bua
qui sumha nym² hyul.

A *tertetik* szóra nincs más adat. A *tör* ige pleonasztikus szenvedő származékának szokás venni, 'törekedik'-féle jelentéssel, de nem épen nagy megnyugvással, mert a szöveg megértéséhez nem igen járul hozzá ez a magyarázat; az eredeti sem támogatja ezt, mert az eredeti azt mondja, hogy 'siralom, fohászkodásom, könnyem kívül olyan jelek, melyek belső sebet hirdetnek'. Továbbá hozzá kellene e szóhoz vennünk a *kiül*-t igekötőnek, 'ki-, kifelé' jelentéssel; pedig a 'ki-' jelentésnek soha *kívil*-féle alakja nem volt, sem a *kívil*-nek nem volt elativus-jelentése. Általán igekötők alkalmazásában annyira takarékos az ÓMS., hogy épen e miatt ma számos helyen elmosódónak érezzük az ige jelentését és adverbiumot kívánnánk oda; ám a fordító még elég tartal-

¹ A számozás azért más, mert a magyar szövegben át van ugorva négy vsz., egy pedig hátrább van téve (lat. 11., magy. 10.).

² Törölve van *kyul*.

masoknak érezte az alapigéket is az illető helyi jelentés kifejezésére. Vö. [el-]választ, végy [el], [el-]ére, [el- vagy meg-]válnum, üljétük [meg]. Én a *tet-* tőt, vagyis a *tetik* igét, illetőleg származékát gyanítom benne: *tettetik*. Amaz a régiségben jó ismerősünk. Emez kétféle alakulat lehet: a) a *tetik* műveltetőjének: a *tettet* ('láttat, feltüntet, mutat, ostentat', újabb jelentésében inkább csak: 'színlel') igének tárgyas többes 3-ik személye: '(ők, azok) *tettetik*, azaz mutatják'; ez az alak egészen rendes; — b) a *tettet*-nek megfelelő szenvedő, illetőleg a *tetik* mellett egy pleonasztikus szenvedő egyes sz. 3. személyben: **tettetik*, mintegy: 'láttatik, tetszetik'; ez ugyan nem ismeretes más adatból, de semmivel sem hihetlenebb, mint a **törtetik*. Épen a hasonló jelentéskörben szoktak feltűnni a pleonasztikus szenvedő képzések, pl. a *kell*hez a középkorban is meglevő *kelletik* ('tetszik' is). Bármelyik *tettetik* mellett megmaradhat a *kiül*-nek is a természetesebb locativus jelentése, amit a latin *foris* is igazol. A két első sor jelentése ez lenne a) cselekvő jelentéssel: 'síralmam, fohászatom láttatják (mutatják) kívül . . .' b) szenvedő jelentéssel: 'síralmam, fohászatom feltetszik (meglátszik, észrevehető, feltűnik; apparent, indicia sunt) rajtam, kívül'.

A másik két sor értelme is kétes. A *hyul* nem lehet 'hull' se alak-, se jelentéstani okból, nem is tartják annak; de nem lehet 'hül' se, illetőleg *hiül*, mert a jónak ellensége a jobb, a *hiül* (*hiól*): 'fogy, kiürül, megszűnik, híja lesz, hiúsul', — a régi nyelvnek ez az elég közönséges igéje. A hülést lelki jelentéssel mindig olyan érzelmekre mondja nyelvünk, amely melegen jó, nem amelynek épen a hülése kívánatos. „Maga zerelm meg hyeluen . . .“ JókaiK. 110; isteni szeretet, buzgóság stb. meghül; de bánatról nem panaszozzák, hogy meghül; ez csak mint fájdalmas irónia volna itt érthető, az ilyen mesterségesebb észjárásra pedig a mi írónk visszhangot sem ad akkor sem, ha eredetije kívánná, nem hogy ilyet ő kezdeményezne. Annál idevalóbb a 'szűnik, fogy'-féle jelentésű *hiül*. A rím nem okvetetlen kíván az ÓMS-ban hangrendi egyezést; vö. 5. vsz. *kinzotul* — *veretül*, és esetleg 3. vsz. *teküntséd* — *kinyúhhad*. — A sor elején levő *ki*-t nem vehetjük a *hyul* adverbiumának (*kihül*), hanem a névmás *ki*-nek ('mely'), 1. az igekötők általános hiánya miatt, 2. mert a *kihül* újabb keletű jelölése a befejezettségnek, 3. mert *qui*-nek van írva.

Az egész versszaknak a következő két olvasása volna lehetséges, a *tettetik*-nek cselekvő vagy szenvedő jelentése szerint:

Cs.	Sz.
Síralmom, fuhászatum	Síralmom, fuhászatum —
Tettetik kiül	Tettetik kiül
En junhumnak bél búát,	En junhumnak bél búa,
Ki sumha nem hiül.	Ki sumha nem hiül.

Értelme az elsőnek ez volna: 'Siralmam, fohászatom mutatják kívül szívemnek belső bűját, mely soha nem múlik el'. A másodiknak olyan közölésszerű volna az összefüggése, mint pl. az ilyen verseknek:

Fülemile ágon —
Függ csak kicsi szálon.

Az első sorban félbemarad a mondat, de mikor a befejezés jön az új sorban (*függ*), az még hoz magával újra egy olyanféle tartozékot, mint a minő már volt (*szálon* lesz az új tartozék, már előre ment *ágon*). Itt is előre megy *Siralmam, fohászatom* — (két alany); ekkor félbeszakad a mondat, és mikor a befejezés jön az új sorban: *Tettetik kiül*, annak megint lesz egy olyan tartozéka, aminő volt, — lesz t. i. még egy alanya: *En junhumnak bél búa*; ennek az utolsó sor már csak egyszerű jelzői mellékmondata. (Ezt a szerkezeti képletet HORVÁTH JÁNOS fejtegette, NyK. XXXIX.)

A cselekvő olvasásnak egészen szokott világos szerkezete volna, és előnye, hogy nem kell alakot feltételezni, de akadály, hogy a 3-ik sort tárgylul kívánja maga mellé és a *búa* szó végére *t* igazítást követel, másik akadály, pedig, hogy két egyesszámú köznévre többesszámú ige lenne az állítmány, ámbár ez nem lehetetlen, ha a két egyesszámú alanyt jobban elkülönítetten gondolta a fordító, kivált mivel a latinban is többesszámú igét látott maga előtt. — A másik, vagyis a szenvedő közöléses szerkezet megelégszik azzal az egyetlen igazítással, amit így is-úgy is alig lehetne elkerülni (*ther-thetyk*). Azért célszerűbbnek látszik a **tettetik* szenvedő felvétele és a villás szerkezetű, közöléses alakzat szerinti összefoglalás, egyszóval a második változat elfogadása.

*

14. Morte, beate,	10. Tuled ualmun
Separer a te,	de num ualallal
Dummodo, nate,	hul yg kynzaffal
Non crucieris.	fíom halallal.

A latin szöveg azt mondja, hogy 'válásunk inkább esnék meg halálommal, csak téged ne kínoznának'. A magyar szöveggel szemben jóformán tehetetlenül állunk. Három szóval van baj s még az egész összefüggéssel. A három szó közül a *ualmun*-t egyszerűen el lehetett intézni, íráshiba van benne, olvasása *valnum*. A *hul* szót *hal*-nak magyarázzák (meghal), nem épen szívesen, mert a HB. is csak az *o*-ig megy el a skálán, s az *u*-s alak sehol elő nem fordul másutt. De kénytelen-kelletlen elfogadják ezt a jelentést. A *ualallal* szó okozza azonban a legtöbb fejtörést. Így olvassák: *valállal*. Mi a *valál*? GRAGGER értékes bemutató tanulmánya szerint: „... szójáték. *Valál* a régiségben birót is jelent (vö. NySz.

III, 1002); a hely értelme, úgy látszik: nem bíró val, nem ítélet alapján hal meg fiam“. Ennél tovább a szó megfejtése nem igen haladt. Az egész versszakot így olvassák:

Tüled válnum,
De nüm valállal,
Hul így kinzással —
Fiom halállal.

Hogy a *valál*-on kezdjem, a következő versszakban csakugyan szó van arról, hogy ez a kínzás *crimen, scelus*, mert *sine culpa* történik, magyarul is: *törvénytelen* tett, mert *büntelen* hal meg a szenvedő Messiás. De nem azért törvénytelen a tett, mert formahiba történt, hogy a rendes bírói eljárást mellőzték, hanem érdemben törvénytelen, mert ártatlan az elítélt. Ha elfogadnók is a *valál*-nak 'elüljáró'-féle jelentését — ami különben csak három századdal későbbi forrásokból van a NySz.-ban idézve, a korábbi jelentések: 'község, praedium, birtok' — akkor sem akarhatta a fordító az elüljáróságok megkerülését hánytorgatni, hiszen tudta, hogy a kinszenvedés nem a hatóságok tudta nélkül történt, ha mosták is a kezüket; mit is változtatna a fájdalmas anyára és a hívő fordítóra nézve az igazságtalan erőszakon az, hogy a „*valál*“ is részes volt benne. És akkor is mi az összefüggés? Hogy oldjuk meg a szintaktikai nehézségeket? Hol a *válnum* igenévhez az ige? Belekezdhetnénk a kombinációkba: a rövid (4 tagú) sor kiegészítést kíván, kimaradt pl. *kell* vagy *esik*-féle szó: „Tüled válnum kell. Tüled válnum esik...“ stb. Ezt azután lehetne valahogy a többivel összefüggésbe hozni, ha nem épen fényesen is. Igétlenül hagyni csak úgy lehetne, ha interjectiószerű mondatnak vennők, pl. „Tüled válnum! De nem valállal!“ (... ki keménségűs dolog!). Ez azonban egészen modern fordulat volna a magyarul, komolyan szóba se jöhet.

En a következő két coniecturát ajánlom: A *ualallal* szót így olvasom: *válállal*, a *hul* szót pedig *köll*-nek értem. A **válál* olvasás époly jogos, mint a *valál*. Ez a **válál* a *vál*-ik igének volna a névszói származéka: 'válás, elválás' esetleg 'elbúcsúzás'. Az -l képző még akkor nem halt el, és nemcsak átható igékhez járult (*fon* : *fonál*), hanem átnemhatókhoz is: *hal* : *halál*; épügy képezhető volt *vál*-ból is *válál*. A *hul* pedig 'hal'-nak is hibás, épügy elfogadható a *kül*(l) eltévesztésének is. A különbség az, hogy a *hul* szóban én nem az *u*-t igazítom o-ra, hanem a *h*-t *k*-ra. Ez semmivel sem több változtatás, mint a *hol*-nak olvasás. Az egész versszak így megfejtett képe ez:

Tüled válnum,
De nem válállal, (= 'rendes válással')
Küll így kinzással,
Fiom, halállal.

Igy az egész strófának értelme van, minden szó hozzá-
téléle nélkül, egyetlen íráshiba-igazítással. Megvan a *válnum-*
hoz tartozó ige is: a *köll*-ben; a 2. és 3. sor közt közlés
van. Megszűnik az a megokolatlan ellentét is, amely az eddigi
olvasásban a versszak első és második fele közt a gramma-
tikai személyben volt, t. i. hogy az előbb te-nek szólított
személy később 3-ik személlyé alakul (*fiom hol*), mert a mi
olvasásunkban a *fiom* is 2-ik személy, mint megszólítás (a
latinban is vocativus: *nate*). — Bökkenő mindenestre az,
hogy a *kell* igének zártabb (*ö*) hangzójára inkább a XVI.
századtól kezdve vannak adataink; de nem gondolnám, hogy
emiatt a fenti megoldást egészen el kellene ejtenünk.

*

Mellékesen a *sepedyk* irodalmát is szaporítom két ada-
lékkal; az egyiket magam elvetem, a másikat mint hozzávetést
fenntartom. Az elvetni való adalék a *sebeg* ige, illetőleg
névszói származéka a XVII. századból, az „Az ky régen fegy-
vert fogott hazájáért“ kezdetű kézirat következő versszakában
(Nemz. Múz. kéziratára Fol. Hung. 124. sz., 16. l., 4. str.):

Meg fordul azomban, mozdúl az szája is,
Lassu sebegéssel sugollik szavaís,
Ugy latezik azomban mint ha harezolnais
Mert hol őszve megyen, hol kinyul karjaís.

A *sebegés* főnévnek nyilvánvalóan 'susogás vagy rebegés'-
féle jelentése van. Épen ilyen jelentésük miatt utasította el
SZINNYEI (MNy. XIX, 121) a MTsz.-ból idézett *sepeg*, *sepdos*
(*sebdos*) tájszókat. Ezekkel tartozhatik össze — mint a csa-
ládnak a történelemben szereplő tagja — a *sebegés* is. Ezt
a csoportot én sem tartom alkalmasnak, SZINNYEIVEL együtt
az ÓMS. *seped* szavának megvilágítására, mert nem valószínű
olyan szólás: 'siralommal susogok', még 'siralommal rebegok'
sem; a helyzethez sem illik egyik sem, mert Mária siralma
hangosnak van képzelve. — De figyelembe ajánlom azt a hozzá-
vetésemet, hogy a *seped* vagy talán *séped* lehet a *sápad* igének
magashangú változata, úgyhogy a sor értelme ilyes lenne:
„Siralommal *halványulok*, vagy: *lankadok*, *bágyadok*, *hervu-
dok*“.¹ Ha lehetséges ez a feltevés, három szempontból is
beválik. 1. Megszűnik az a tautológia-szerűség, amely a most
elfogadott 'siralommal sopánkodom' jelentésben bántja az
embert. 2. Megszűnik az a szokatlanság, hogy egy egész
jelentésénél fogva gyakorító igének („sopánkodik“) inchoatív

¹ GOMBOCZ ZOLTÁNTól értesülök utólag, hogy a *sápad*-féle kombinációt
már szóba hozta valaki. Utánanéztam a MNy. szómutatóiban, de nem talál-
tam. Lehet, hogy szóbeszéd közt említette az illető nyelvész-társ; én azt nem
hallottam. De annál jobb, hogy más is gondolt rá. Én itt egy kissé meg is
okoltam.

alakját (seped) lássuk. Az *-ad*, *-ed* végű származék-igék többsége inchoativ jelentésű, ritka köztük a gyakorító vagy durativ ige; a *sep-* gyökérnek pedig a bizonyos származékai mind *-g* képzővel kapják a durativ jelentésüket, egyik sem *-ed* végű, t. i. a MTsz.-beli *sepeleg* és a Barkóságból közölt *sëppëg* (idézi SZINNYEI uo.), s az ilyen jelentésű igéknél alig is volna értelme a kezdést, levést, válást kifejező képződménynek, ezeknek természete a folyamatosság vagy gyakorítás; pl. *sopánkodik* is gyakorító, *sáptoz* is; ellenben *sopánkodni kezd* olyan alkalmi szóhasználat, amely végett állandó képzésre nincs szükség. A 'halványulok, bágyadok' igék csakugyan természetesek mint inchoativ képzések, s ebbe a szövegbe is beleillenek. 3. A latin eredeti *lassor* igéjének is jobban megfelel a 'bágyadok'-féle jelentés, mint a 'sopánkodni'. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *sápad* igére nincs adat a NySz.-ban.

*

Még két conjecturámat adom elő; az egyik még szorosabban szöveggkritikai, a másik inkább hermeneutikai.

Az egyik hozzávetés a 2. vsz. 4. sorára vonatkozik: *buabeleul kyniuhhad*; én itt az *a* helyett szívesen látnék *e*-t, a rímnek is jobb lenne, és olvasnám: *könnyűhhed* 'könnyítsed'. Érzek a vonzatban bizonyos szokatlanságot (valami ből könnyíteni), de még jobban idegenkedem a búból való kinyújtás-tól, hacsak ennek a szónak valamely később teljes feledésbe ment jelentésével nincs dolgunk: 'kivonjad, kivegyed'; minden meglevő adatunkban távolító, terjesztő jelentése van a *nyújt*-nak. Ez volna az egyetlen igekötő az egész nyelvemlékben, ha *kinyújt*-nak tekintjük. Nem tartom különben lehetetlennek, hogy a másoló vagy emlékezetből leíró *ki*-t értett és *nyűhhad*-ot hozzá. A *ki* olvasás mellett az szól, hogy az *y* az egész nyelvemlékben *i* hangot jelöl, sehol sem *ü*-t. — Gondolhatnánk különben a *nyű* igére is: *ki-nyű*. De itt az a jelentéstani nehézség van, hogy a *ki-nyű*-nek a régiségben is, épen úgy mint ma, nem egyszerű 'húz, kihúz' jelentése volt, hanem: 'tép, szakít, kitép, kiszakít', úgyhogy a kifejezés a helyzethez mértén igen képes volna; legfeljebb a mai „ragadj ki” szolgálhatna analógiául.

A másik ötlet a 4. versszakra tartozik:

Pectus, mentem, lumina
Torquent tua vulnera.
Quae mater, quae femina
Tam felix, tam misera!

Scemem kunuel arad
en iunhum buol farad |
te werud hullotthya
en iu(n)hum olelothya.

A magyar átdolgozó elhagyta a latin vsz. második felét, benne a 4-ik sor pathetikus ellentétezését. Az első két sor anyagából alkotta meg az egész magyar strófát, úgy látszik, nem szerencsésen, mert a 4. sor már csaknem ismétlése a

2-iknak. És feltűnő, hogy ha nem tudott ismétlésnél egyebet mondani, mért nem vett valamit a latin str. második feléből. Az ismétlés abból származik, hogy a *pectus* is, a *mens* is *jonhomm*al van tolmácsolva (*luminá*-ból lett az első sor, *tua vulnera*-ból a *te vérüd hullotja*, a *torquent*-ből pedig a *buol járad* és az *oléletja*). Szerzőnknek ilyen szorultság szokatlan. Sok jelét adja kifejezésbeli készségének és eredetiségének. Itt is az egy *torquent*-et is tudta kétféle szólással tolmácsolni. Akkor ne talált volna két szót, mikor a latinban adva van az útmutatás, hogy két szó kell: *pectus* és *mens*?! Ő irt volna kétszer *jonhom*-ot? Valószínű, hogy a hiba a másoló emlékezetét terheli, a fordító az egyik helyen az *elmém* szót használta. Ha ezt tesszük az egyik *jonhom* helyébe, mindjárt eltűnik az egyhangúság, és az egész versszak méltó lesz az első sor gyönyörű költői szólásához, amelyre semmi közvetlen ösztönzés a latin szövegben nincs, s amely a maga teljességében, fejlettségében, formás voltában, összetételének gazdagságában és használatának könnyűségében valóságos csoda egy negyed évezreddel a Döbrentei- és Festetics-Kódex himnuszfordításai előtt.

De ez már stílustörténeti dolog. Azt máskor és máshol fejtegettem. Főszándékom volt ezúttal a két legnehezebb strófa megfejtése. Ez volt a két legnagyobb katarakta a Siralom folyásában, ez vette el a legtöbb olvasóban a kedvet, hogy érdeme szerint méltassák a fordítót, aki ilyen alakban gyámoltalan dadogónak látszott. Örölnék, ha e katarakták szikláit sikerült volna felrobbantanom, és a magyar költői nyelv első ismert művészeinek elégtételt szolgáltatnom. NÉGYESY LÁSZLÓ.

Jambikus sorfaj középkori verseinkben.

Már TOLDY FERENC sejtett „némi lejtést“ a *Conditor alme siderum* DöbrC.-beli fordításában, s „némi trochaeusi“, meg „bizonyos mértékes lejtést“ legrégibb egyházi énekeinkben általában (A m. nemz. irod. tört. 1851. I, 167, 168, II, 103—104. l.; A m. költészet tört. 1867.² 97. l.).

SZILÁDY ÁRON (RMKT. I, 1877. 353. l.) a DöbrC. himnusz fordításaival kapcsolatban írja ezeket: „a fordító folyvást *szem előtt tartotta a iambicus dimetert*, melyet... Ambrosius ültetett át az egyházi költészetbe“. A „szem előtt tartás“ meglehetősen határozatlan állítását azonban még bizonytalanabbá teszi további nyilatkozata: „a szabályszerűség próbáját talán egyetlen sor sem állaná ki, sőt egészben véve inkább trochaikus lejtés jellemzi őket, mintsem az ellenkező“, — s teljesen összezavarja gondolatunkat e végső megjegyzé-

sével: „a *nemzeti rhythmus* által már akkor is bizonyosan követelt sormetszettel szintén csak néha találkozunk“.

E tévova sejtelmek értékét senki sem vizsgálta meg, jól lehet verstörténeti irodalmunk általában kitagadta a nemzeti versidom zsengei közül azon verseket, melyekre TOLDY és SZILÁDY megjegyzései vonatkoztak, sőt némelyek (pl. KACZIÁNY GÉZA: IrtörtKözl. 1891.) még az ősi nyolcast is egyházi latin eredetűnek minősítették. Közbejött aztán GÁBOR IGNÁC új tanítása, mely a „felütés“ varázsvesszejével akadály nélkül „ősi magyarnak“ tudott kimutatni minden ritmusváltozatot s a DöbrC. himnuszfordításában is megelte a „*törzsökös magyar* háromtemes sort“ (A magyar ősi ritmus. 1908. 232—7. l.). Gondolatmenete különben közeljárt az igazsághoz, mikor a latin verssor (jambikus dimeter) hatását kereste a magyaron: „a fordító... ezekből a verssorokból leginkább a három főictust“ (t. i. a 2., 4. és 6. szótag jámbusi nyomatékát) „érezte ki“ s annak magyar megfelelőjeként alkalmazta a háromütemű (tehát szintén három hangsúlyú) magyar sort.

HORVÁTH GYRILL már 1915-ben megírta s az Akadémiai I. osztály 1917. októberi ülésén bemutatta azon megfigyeléseit is, melyeket a Régi Magyar Költők Tára I. kötetének új kiadásában épen az itt szóba jöhető verses emlékekhez írt. Maga a kötet (Középkori Magyar Verseink) csak 1921-ben jelent meg. Több helyen érinti a lejtés kérdését. Legterjedelmesebben az O gloriosa domina FestC.- és CornC.-beli fordításával kapcsolatban (78—80. l.). Megállapítása szerint: „az illető szövegek (t. i. a magyarok) a dimeter iambicusnak, hogy úgy mondjuk, *dallamára* (◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡) meglehetősen jól énekelhetők és a vers, ha ki-kizökken is a rhythmusból, rendesen visszatér folyásába“; idéz is egész sereg magyar példát a DöbrC.-ből, melyekben e sorfaj jellemző jegye, az ötödik szótag utáni metszet élesen felismerszik. Nem tartja lehetetlennek ezek alapján, hogy a szóbanforgó versek olyanféle jámbusoknak készültek, minőt latin eredetieik tüntetnek fel. Mikor azonban ezt magyar példákön közelebről is illusztrálni akarja (80. l.), *ütemekről* beszél s ezek határait többször erőszakoltan, szóközépen jelöli ki (pl. „halljad kö | nyörgők | kérelmét“). (L. még 94, 138—9. l.) Azt sem dönti el világosan, hogy időmérték (klasszikai jámbus) vagy népies accentus (középlatin jámbus) szerint gondolandó-e a magyar soroknak lejtése.

A „Középkori Magyar Verseink“ sajtó alá rendezésekor HORVÁTH CYRILL már ismerte KIRÁLY GYÖRGYnek időközben (MNY. 1918.) „Az ősi nyolcas kérdéséhez“ címen megjelent, kicsiny, de velős tanulmányát. KIRÁLY GYÖRGY e sorok írójának „Ősi nyolcas szerkezetek időrendje“ (MNY. 1918.) c. cikkéből kiindulva, főképp az ebben legkorábbi típusként különválasztott nyolcas-szerkezettel foglalkozik, melyet ingatag szótagszám, rímtelenség, négysoros versszak s a sorközépi

caesura hiánya jellemez, s melybe különösen a DöbrC. himnuszfordításai tartoznak. Megállapítja, hogy az e csoportba sorolt versek legnagyobb részének latin eredetije a jámbikus dimetert vallja formájának, s hogy e magyar versek soraiból többnyire szintén kiérzik a latin eredetieket annyira jellemző kettős iktusú jámbusi menet (pl. „Szent *úr!* mi téged onszollonk“). Figyelmeztet arra, hogy a latin eredetiekben sem időmértékes, hanem hangsúlyos jámbussal lévén dolgozunk, ritmusukat vers-tani tanultság nélkül is kiérezhette („önkéntelenül találta el“) a magyar fordító, s hogy a szótagszám az eredetiekben sem lévén mindenkor szabályos, a magyartól sem várhatni azt mindig, sok esetben pedig kimutathatólag szövegromlás okozta a hibát. „Ez első typushoz tartozó régi himnuszfordításaink tehát az ú. n. nyugateurópai verselésnek első képviselői irodalmunkban. Mégpedig... hangsúlyos formában, nem úgy, mint később, a XVIII. század második felében időmértékesen:“ ez KIRÁLY GYÖRGY cikkének fontos tétele. Meg kell azonban még jegyezni, hogy (GÁBOR IGNÁC hatására-e?) ő is jónak látja az ütemelőzőhöz folyamodni, minthogy „a jámbusi lejtés ellenkezik a magyar hangsúlyozás ereszkedő természetével“. Az ütemelőző emeltyűjével aztán trochaeusivá billenti át a sor kezdetét. Közleménye meggyőző erejét csökkenti az is, hogy példáit nem a legjobban választotta meg, s hangsúlyosnak tüntetett fel bennök a rendes beszédben súlytalan szótagokat is.

Eleinte tétován, később határozottabban felmerült tehát a versalak-kölcsonzés gondolata középkori vers-állományunk egy részére nézve. Megnyugtatólag azonban nincs elintézve e kérdés. Közelebbi vizsgálata nem lesz fölösleges.

Legyen szabad előrebocsátanom, hogy alábbi megállapításaim nem elszigetelt, vagy ötletszerű tárgyválasztás eredményei. Átvizsgáltam középkori emlékeink összes ritmuskincsét, s az egésznek ismeretével szólok e részletről.

*

Annak a jámbusi sornak, melyről az idézett irodalomban szó volt s itt is szó lesz, s melyet, minthogy Sz. Ambrus példájára terjedt el, ambrosianus nyolcasnak is neveznek, ez a képlete:

$$\bar{x}\bar{x} \bar{x}\bar{x} x \parallel \bar{x} \bar{x}\bar{x}$$

(a \bar{x} jel hangsúlytalan, a x jel hangsúlyos szótagot jelent; a \parallel jel a sormetszet helyét mutatja). Példa reá Venantius Fortunatus e himnuszkezdő sora:

O glóriósa \parallel dómínà.

Mind a lejtés, mind a szótagszám tekintetében gyakran szabálytalanok a latin példák is, és legfontosabb követelménynek a

sorvég fentebb megjelölt lejtése látszik. Az idetartozó latin eredetiekben négy ilyen sor alkot egy strófát, rímtelenül, vagy esetenként szabadon alakuló rímeléssel.

A XVI. század közepéről való (tehát már nem középkori) Batthyányi C.-t ezúttal figyelmen kívül hagyva, s csak a HORVÁTH CYRILL kiadásában (Középkori Magyar Verseink. 1921.) összegyűjtött „középkori“ anyagra szorítkozva, ilyen alakú latin eredetiek fordításaként a következő darabokat kell számításba vennünk:

O gloriosa domina fordítása a Festetics- és Cornides-C.-ben (HORVÁTH CYRILL 75. l.); Memento salutis auctor, Fit porta Christi pervia, A solis ortus cardine fordítása a FestC.-ben (HC. 83, 88, 90.); ez utóbbinak egy másik fordítása, továbbá a Conditor alme siderum, Verbum supernum prodiens, Veni redemptor gentium, De patre verbum prodiens, Ex more docti mystico, Christe qui lux es et dies és Vexilla regis prodeunt fordítása a DöbrC.-ben (HC. 90, 120—136), s végül a Veni creator spiritus fordítása a Keszthelyi-ben (HC. 206).

Ezek közül a FestC.-beli Memento salutis auctor s a KeszthC.-beli Veni creator spiritus fordítása vagy nem vers, vagy ha annak készült valaha, szövege rendkívül megromlott, s mai alakjában sem a latin eredetinek a formájára, sem bármely elképzelhető magyar formára erőszak nélkül rá nem húzható.

A FestC. többi darabjáról, valamint a CornC.-beli egyetlen darabról, s a Vexilla regis DöbrC.-beli fordításáról szintén nem állíthatni, hogy a jámbusi nyolcas határozottan képviselnék ma ismert alakjukban. Nem egy sorukban azonban tisztán lejt e ritmus, sőt egész strófát is találni olyat, mely korábbi tisztább változat emlékét őrzi. Másképp nem is magyarázhatók ezek, mint eredeti tisztaságukból a másolók kezén megromlott ambrosianus nyolcas-kísérleteknek. Hogy szövegromlás, és szövegrontó másoló nem pusztá verstörténeti babonák, arról majd alább.

Fentmarad ezek után a DöbrC.-nek fentebb elősorolt hét himnuszfordítása. Ezekről aprólékos vizsgálat alapján (melyről rögtön beszámolok) igenis kimondhatni, hogy mai, többé-kevésbé megromlott szövegükben is teljes határozottsággal az ambrosianus nyolcas magyar másai.

Ha egy latinból fordított magyar versben a sorok túlnyomó többsége annyi szótagú, mint a latin; ha az ilyen szabályos szótagszámú sorok túlnyomó többségében a sormetszet helye a latinéval egyezik; ha a sormetszeten kívül is a hangsúlyok elrendezése a sorok túlnyomó többségében a latin sorbelire emlékeztet: akkor, azt hiszem, kimondhatom, hogy ez nem lehet véletlen, s hogy ily esetekben a magyar

fordító akár ösztönszerűleg, akár tudatosan a latin vers ritmusát akarta előállítani a magyarban is. S ha az egész középkori anyag átvizsgálása alapján még azt is tudom, hogy verses magyar fordítás csak rendkívüli kivételként alkalmaz más sorfajt, mint latin eredetije, akkor a magyar középkorban oly igen feltűnő jámbusi sorfaj gondolatától sem riadhatunk vissza.

Nos, a latinhoz viszonyítás számadatai azt mutatják, hogy az említett hét himnuszfordításban (romlott szövegük ellenére) a sorok összes számának legalább $\frac{3}{4}$ része nyolcszótagú; a szabályos szótagszámú soroknak pedig legalább $\frac{2}{3}$ -a szabályosan (vagyis az ötödik szótag után) metsz; ami végül a jámbusi lejtést illeti, a nyolcas soroknak legalább $\frac{4}{5}$ -e több kevesebb határozottsággal lejt, még pedig sokszor (a sorok felerészében) több lüktetővel is, igen jól.

Hasztalan erőlködés volna (s volt) tehát e sorokban ősi nyolcast s középmetsetet (4+4) keresni, s hiba volna (és volt) ily vállalkozás kudarca folytán rossz versekül kiáltani ki szegényeket. Az idézett számadatok arányait keveselheti valaki ahhoz, hogy a szóban forgó verseket jó jámbikus dimetereknek minősítse; annyit azonban még a kételkedőnek is el kell ismernie ezentúl, hogy e versek más fajta nyolcasok mint az ú. n. ősi, s eredménynek már ez is elég. Hiszen középkori emlékeink verstani értelmezésében ez a sorfaj okozott volt legnagyobb zavart s legtöbb nehézséget. Legalább nem próbálják meg többé a régi magyar versszerző gyalázatára felező metszéssel kettétörni s úgy aztán kinevetni az ily kitűnő ritmusú jámbikus nyolcasokat:

Király zászlói | terjednek,
Keresztnek titkja || fínletik,

amelyek pedig egy erősen megromlott himnuszfordítás elejéről zendülnek felénk. (Ezelőtt így törték volna kerékbe: Király zászló- | i terjednek, Keresztnek titk- || ja fínletik!)

De nem csak annyi bizonyos, hogy más sorfaj ez, mint az ősi nyolcas. Az is kétségtelen, hogy jámbikus nyolcas. Aki e kérdéshez hozzászóltak, inkább csak kiéreztek a tárgyalt versek jámbikus lejtését, de nem vizsgálták meg e lejtés elvi rendszerét. A jámbusi lejtés valóban érzik rajtok, holott korántsem juttatnak hangsúlyos szótagot minden második szótaghelyre, mint a latin. Hogyan valószínű hát meg, minő eszközökkel a lejtés benyomását?

E kérdés vizsgálatában ugyanúgy járok el, mint mikor „Magyar ritmus, jövevény versidom“ c. tanulmányomban (O. K. 1922) a modern magyar jámbus ritmusát taglaltam. Figyelmesen végig vizsgálom minden egyes sort, így bizonyos lejtési típusokat kapok, s megpróbálom azok tanulságait levonni és egymáshoz viszonyítva s összesítve értékesíteni.

A DöbrC. hét himnuszának sorait a jámbusi lejtés szempontjából a következő csoportokba oszthatom szét.

1. Vannak közömbös vagy épen ellenkező (trocheusi) lejtésű sorok: amelyekben u. i. páros számú helyre sohasem esik hangsúly vagy még szókezdet sem. Ilyen sorok (mai helyesírással):

gyermek szülő szüle fiat; megjelenik vigyázóknak; szert téven a bűnösöknek; megtilódjék minden bűntől; ilyen szülés illet istent; nyugolm nekünk legyen benned; uram emlékezzél rólunk; stb.

Ezek, mint látni, természetes hangsúlyozás szerint többnyire 4+4-re oszlanak. Magukban nézve tehát ősi nyolcasoknak látszanának, s korántsem jámbikusnak: jámbuszerű hangsúlyozásuk erőszakolt lenne. „Inkább trochaikus lejtést” s nemzeti ritmus szerinti metszetet egyébként jámbikus látszatú sorok közt: ilyenekben sejtethett Szilády.

2. Vannak csupán egyet lejtő sorok, vagyis olyanok, melyekben páros számú helyre csak egyszer esik hangsúlyos szótag; és pedig vagy a második szótaghelyre (akkor elég élénk, mert kezdő lejtésű a sor), vagy a negyedikre (akkor középtűt lejtő, s ez annyiból jó, hogy az ősi nyolcastól élesen elkülöníti), vagy pedig a hatodikra (s ez a legjobb, mert a sorvég lejtését szabja meg; ez is a leggyakoribb). Kezdő lejtésű sorok: kit *Gábr*iel megmondott volt; kit *egy* éj sem veszen közbe. Középtűt lejtők: örülnek *men*nyei karok; kijövent *nagy* tisztességes; binőnknek *érd*eme szerint (hangsúlyt könnyen vállaló szókezdettel a 4-ik szótaghelyen); Jánosnak *tan*óságával (ez is). Sorvégen lejtők: szűz Máriának *szül*öttét; beteg világot *meg*mentél; régen atyától *kij*öven; isten ígéje *test*té lőn; örök erővel *erő*sejt[sd]; anyja rekesztett *mé*hébe (hangsúlyt könnyen felvevő szókezdettel a kritikus helyen); fekést szénába *vá*laszta (ez is); a hajlott időnek *fol*yásán (ez is).

Mind e sorok lejtése magában véve kevés, de legalább egy soron belől egyszeri alkalmazkodást jelent a latin sorfaj hangsúlybeli előképéhez. Jámbusi ütemről, látni való, szó sincs bennök; a nyolcas sorbeli jámbusi lejtésnek azonban ennyivel is híven követik azt a számaránybeli saját-ságát, hogy nyomatékukat osztópontul véve fel, a sor mindenkor oly két darabra oszlik, melyek mindegyike páratlan szótagszámú: az első esetben 1 meg 7, a másodikban 3 meg 5, a harmadikban 5 meg 3 szótagból álló darabokra. (Trochaikus nyolcasban mindig páros szótagszámú darabokat kapnánk). Van tehát bennök valami, ami a jámbusi lejtés lappangó, de ritmust minősítő arány-szabályát uralja s a lejtés illúziójának fölkeltségében ennél fogva közreműködhet, még inkább pedig fenntarthatja a lejtésnek más, tökéletesebb sorok által fel-

keltett illúzióját. Következnek most már e tökéletesebb lejtésű sor-típusok.

3. Vannak oly sorok, melyek sormetszeten kívül (a sormetszet előtt) még egyet, tehát összesen kettőt lejtene. Ezek a sor negyedik és hatodik szótagjára juttatnak hangsúlyt, vagy legalább szókezdetet. Ilyenek: öröknek *bódog* *tevője*; szolgáló *testbe öltözék*; jászolt *ű meg* sem utálá; hívőknek *örök világa*; világnak *bánád veszését*; felséges *ige származván*; világnak *szülvén segítesz*; világóh *immár mellököt*; mikorra *bíró jövendesz*; mellöknek *töttét megtudnod*; befutás *isten székihez*; dicsőség *uram te* neked; atyától *íge ihleték*, anyától *testbe öltözék*; ajánlá *önnön szűz* anyját; igen jó *bódog szent* jános; utánnok *Krisztus szentelé*; szent *úr*, mi téged *onszollunk*, ótalma *minket ez éjjel*; mi urunk *te légy mi* velünk; immár es *mind el örökké*. (Mennyire másfajta ezeknek a ritmusa, mint az ősi nyolcasé, pl. ezé: *Édes anya, bódog anya, virágszülő szűz Mária!*)

Ily sorok hangsúly-megoszlása már igen élénk érzetét szuggerálja a jámbusi lejtésnek, a sormetszet nagy jelentőségű nyomatéka elé szabályos hangtávolságban küldve előfutárul egy jellemző nyomatékot. Minde sorok elején van egy 3 szótagnyi közömbös, vagy épen ellentétes lejtésű hangszakasz („öröknek“, „szolgáló“, „hívőknek“, stb.). Fogadjuk mi ezt el annak, ami: a jámbusi lejtés sodrába még be nem vont sorkezdetnek, s mondjuk ki, amit érzünk: az utána, megfelelő helyen fellépő, két rendbeli nyomaték (melyek másodika a sormetszeté!) felülkerekedik e közömbös kezdeten s jámbusi helyen állván jámbusi lejtés benyomását kelti, sőt — ha ily sorok többedmagukkal követik egymást, rátukmálja a jámbusi nyomatékozást e közömbös (vagy ellentétes) lejtésű kezdetre is (így: „öröknek“, „szolgáló“, „hívőknek“, stb.). Sőt, ismerjük el, önkénytelen reácsábít a sor legutolsó szótagjának is némi hangsúlyozására, úgyhogy egyszerre csak ily hangsúlyozáson kapjuk rajta magunkat: „atyától *íge ihleték*“, holott az e sorban jelzett négy nyomaték közül csak a két közbülső a valódi, az első s utolsó pedig csak... „révület“.

4. Vannak végül oly — legtökéletesebb — sorok, melyek a sormetszeten kívül (a sormetszet előtt) még kettőt, tehát összesen hármat lejtene (vagy hangsúlyos, vagy a hangsúlyt elvállaló szókezdet segítségével). Ilyenek: hogy *testet testtel váltana*; hogy *vígan fusson hamarját*; éj *ihle egy új világot*; ki *immár szüztől születél*; de *azt mi mondjuk szünetlen*; adj *nekünk éjet nyugalmast*. Hogy ily sorok hangsúlyos-jámbusi lejtése kifogástalan, azt már mondanunk sem kell. Nem „három ütemű, törzsökös magyar sorok“ ezek (mint Gábor Ignác hitte), hanem a jámbusi nyomatékot egy sorban három helyen is előteremtő, latin mintájú sorok. S nem tudom, mi indokolná e sorok súlytalan kezdőszótagjának ütemelőzőül

lemetszését, mikor olyat a latin minta sem követel, s mikor az úgy sem változtatna azon a tényen, hogy — mint a példa vallja — a jámbusi lejtés nem ellenkezik a magyar nyelv természetével, hiszen abban is van elég súlytalan kezdet.

E négy típus elseje nem lejt (vagy ellentétesen lejt), a negyedik tökéletesen, a harmadik igen jól lejt, a második pedig a lejtés illuziójának felkeltésére, vagy a felkeltett illuzió ébrentartására alkalmas. A négy típus egy-egy költeményen belül keverten követi egymást, s több-kevesebb szerencsével szuggerálja az egésznek jámbusi lejtését. Nincs tehát jámbusi ütem ebben a magyar sorfajban, s így ütemelőzővel sem lehet előhozakodnunk. A sorfaj maga latin mintához alkalmazkodik, de anélkül, hogy erőszakot tenne a magyar nyelven; nem másolja aggodalmasan a latint, nem „váltakozva hangsúlyoz“, mint amaz (ezzel is tanuskodván arról, hogy az eredeti magyar ritmus sem lehetett váltakozó hangsúlyozású), hanem — a megkívánt helyen — hol itt, hol amott, hol gyéribben, hol pazarabbul előteremti a hangsúlyt. S e hitető játék nemcsak magyar, hanem szép és eredményes is, hitt benne a rég elhamvadtt magyar fordítónak, de hisz benne a mai magyar olvasónak ritmusérzéke is.

HORVÁTH CYRILLNEK ÉS KIRÁLY GYÖRGYNEK a lényegre nézve igazuk volt: van jámbusi sorfaj középkori versemlékeinkben.

Példaképen lássuk a *Verbum supernum prodiens* DöbrC.-beli fordítását. Lejtésre nem a legjobb ugyan, de szótagszámra legszabályosabb; s rövidebb is a többinél:

1. Felséges <i>íge</i> származván
régen atyától kijöven
világnak <i>szílvén</i> segítész
hajlott időnek <i>folyásán</i> .	2. Világoz <i>immár</i> <i>mellőköt</i>
meg gerjesszed szerelmeddel
hogy ú új híreket hallván
meg <i>tilódjék</i> minden bintől.
3. Mikoron <i>bíró</i> <i>jövendesz</i>
mellőknek <i>töttét</i> <i>megtudnod</i>
vétkezetekért <i>fizetned</i>
országot <i>jóknak</i> és <i>igaznak</i> .	4. Tehát bűnért ne gyetressönk
bínöknék <i>érde[me]</i> szerint
de mi <i>lezyönk</i> bódogokkal
örök mennyekben <i>részese</i> .

Közömbös, egyet és kettőt lejtő sorokat látunk benne, nem nagyon kedvező keveredéssel, mert a jobb sorok az 1. és 3. vsz.-ban, a gyengébbek a 2. és 4.-ben gyülekeznek. Mindamellet a jobb lejtésű strófák hatása elég arra, hogy a két gyöngébbet se engedje átlopózni egy más nyolcas képlet (az ősi nyolcas) ritmusába. Sőt a jámbusi lejtés a leggyengébb 2. strófában is talál szókezdetet neki való helyen, melyet magával sodorhat s egy kis hangemelésre rábírhát (*gerjesszed, ú, híreket, tilódjék*); s a 4. vsz.-ban is (*gyetressünk, mi*). Még e nem legjobb példa is fel tudja kelteni s végig elég jól fenn tudja tartani — nem a jámbusi ütemezettség, hanem a jámbusi lejtés illuzióját, miben különösen az 1. és 3. vsz. sok jó sormetszetének van jelentékeny része.

Középkori verseink minden ismerője jól tudja, hogy azok csaknem kivétel nélkül romlott másolatokban maradtak ránk. Szótagförlösleg vagy hiány elég gyakori egy-egy sorban, de a latin eredetivel való egybevetés alapján sokszor helyreállítható az eredeti szöveg. Néha a magyar sor magában is útbaigazít. Szabálytalan sorokban u. i. rendszerint van egy-egy *s*, *sőt*, *volt*, egy-egy *-ból*, *-ből*, vagy *-nak*, *-nek*, egy-egy személynévmás (*te*, *mi*, *ű*); minthogy a másolat a nyelvtörténetnek valamivel későbbi szakából való, mint a másolt szöveg, igen valószínű, hogy emebben *és*, *isög*, *vala*, *-balól*, *-nak* ~ *-nek*-telen és névmás-talan alak lehetett. Énekljük:énekeljük; fejedelm:fejedelem, s más, két alakú, kétféleképp ejthető szavak felcserélése szintén könnyen okozhatott szótagszám-zavart.

Variánsok egybevetése azzal a tanulsággal jár, hogy szöveggkritika nélkül nincs magyar verstörténet. A verses csizió jó szövegét helyreállította SZENTJÓBI SÁNDOR (MNY. 1918.), s a jó szöveggel nyomban helyreállt a jó vers. HORVÁTH CYRILL (Középk. M. Verseink 415. l.) a Katalinlegenda szövegének helyreállítására mutatott példát. Vannak érzelmes másolók, akik nem tudnak betelni a szép jelzőkkel, s ömlengő töldalékokkal özönlik túl a vers eredeti medrét. Mikor a CzechC. csak ennyit mond (jó ősi nyolcasban): „Én istenem és én váltóm, mondhatatlan mindön nagy jóm“, a ThewrC. másolója így buzog: „Én édes uram én édös Istenem és én édes megváltó Jézusom — ki vagy mondhatatlan minden nagy jóm“. Akkor aztán tessék verstanilag magyarázni ez utóbbi változatot!

A másolók e verstani egykedvűsége azonban nevezetes dolog. Nekik mindegy az, hogy egy-két szótaggal megnyúlik, vagy megrövidül kezök alatt a sor. E közömbösség miatt Balassa Bálint, sőt még Gyöngyösi István is panaszkodik s magyarázgatja Kemény János-a végén, hogy a verseknek jó rendit „csak egy bötűnek változásával is“ megvesztegethetni: „sőt valamely verseket csak kétszer vagy egyszer parálnak (=másolnak) is, ha olyan ember nem írja azokat, a'ki fundamentumossan ért a' versekhez, nincsenek azok meg vesztegetés nélkül“. Nos hát középkori másolóink sem értettek „fundamentumossan“ a versekhez, főképp pedig nem azokhoz, melyek — mint a jámbusi dimeter is — nem eredeti magyar, hanem jövevény versalakok voltak. A fordító tudta, mit csinál s a magyar vers ritmusát a latinéhoz alkalmazta, 8 szótagos latint 8 szótagos magyarral adott vissza, sőt szőrendet változtatott s töltelékiszavakkal segített magán, hogy ne csak 8 szótagot, hanem sormetszetet s némi lejtést kapjon (Precamur, sancte domine: Szent úr, mi téged onszollunk; Quietam noctem tribue: Adj nekünk éjet nyugalmast.). A másoló azonban nem tudta, mi fán terem az efajta vers, nem tudta, hogy „csak egy bötűt“ sem szabad megváltoztatnia benne, s kedves barbár szabadsággal megvesztegette a verseknek jó rendit, bizonyára

azért, mert egy szótaggal több vagy kevesebb neki Hekuba volt. Ez is arra vall, hogy az eredeti, mondjuk: ómagyar ritmusérzék aligha ismerte még a kötött szótagszámot, s leginkább a középlatin sorfajok mintájára készült újszerű (tudós) magyar versek kezdték hozzászoktatni olyasmihöz. Minde kölcsönzött, jövevény sorfajok közt a most tárgyalt jámbikus nyolcas lehetett neki a legidegenszerűbb, mert abban csak lejtés volt, meg kötött szótagszám, de ütem nem. S bár ily alakú himnuszfordításokkal később is (a BatthyC.-ben s onnan kezdve a protestáns énekeskönyvekben) szép számmal találkozunk, arra nem tudunk példát a középkorból, hogy e sorfajt a latintól függetlenül, eredeti magyar költeményekben is használták volna (mint pl. az ősi nyolcast, vagy a tizenkettést, vagy a tizennégyest); viszont arra van példa a BatthyC.-ben, hogy ambrosianus nyolcast sapphikus eredetű (négyütemes) tizessel fordít (dolgoz át) a magyar (a teremtsérről szóló 7 himnusz parafrázisában; l. ezeket egyvégteben: HORVÁTH CYRILL: a BatthC.-ről. *IrtörtKözl.* 1905: 279 stb.). A jámbikus nyolcas a középkorban elszigetelt kísérlet, a közmagyar ritmusérzéktől nem nosztrifikált s ennél fogva a másolók kezén legkönnyebben megromló, idegen sorfaj — Csáki szalmája — maradt.

Még csak egyet. E himnuszfordítások jámbusi lejtése ma nekünk sokszor jobban tetszik, mint amilyen valóban. Mi u. i. a modern (német eredetű) jámbusi ritmushoz vagyunk hozzászokva, amelynek éreztetésében (mint említett tanulmányomban kimutattam) szintén fontos szerepe van ugyan a hangsúly szerencsés, illuziót keltő elosztásának, de amely elvszerűleg a szótaghossz és -rövidség emelkedő váltakoztatásán alapszik. Valahányszor tehát említett himnuszfordításainkban egy-egy páros számú szótag véletlenül hosszú, vagy épen hosszú is, hangsúlyos is egyszersmind, megannyi modern segítséget csempészünk be a csak hangsúlyos jámbust ismerő régi magyar sorba. Pl. ily sorban: *Krisztus ki vagy nap és világ*, melynek minden második szótagja hosszú, mi talán jobb jámbust érzünk, mint az idézett hangsúlyosokban, holott ez a sor a középlatin rendszer szerint nem jó jámbus, mert a megkívánt helyekre egyszer sem juttat hangsúlyos szótagot. Ily sorok nem egyszer megtévesztették e kérdés korábbi vizsgálóit.

De vajon az alkalmas helyre eső szótaghossz (pl. *Világoz immár mellököt*) a középkori fordító ritmusérzékében nem támogatta-e szintén, ha lappangva is, a jámbusi lejtés benyomását? Nem tudjuk, de nem lehetetlen. A mai jámbus prozódiaja csak a szótagméréssel törődik elvszerűleg, ritmusa megvalósításában azonban ösztönszerűleg támogathatja a hangsúly is; a középkorinak a prozódiaja (középlatin példát mímelve) csak a hangsúllyal törődik, de találhatott alkalmi támogatást a szótaghosszban is. Eszerint a jámbusi lejtés

felfogásában a középkori fordító ritmikai érzése alig különbözött volna feltűnően a mai átlagos magyar emberétől, aki u. i. a szótagmérés titkát nem ismeri, de ritmikai következményeit homályos ösztönszerűséggel talán mégis érzi.

HORVÁTH JÁNOS.

A magyar nyelv Biedermeier-korszaka.

— Fejezet a magyar irodalmi nyelv történetéből. —

Midőn az est *vég alkonyodtán*
Egy néked mosolygó alak
Gyepályon ültöd *szompolyodtán*
Köszöngve rád el-elballag:
Az barátodnak hív lelke,
Mely rád víg *nyugtot ihlelge*.

Érzesz boldog tévelygésedkor
Hajdanti boldogságidon
Mint zefir csókja kikeletkor
Oly lágy *illentést* ajkidon,
S gyertyád lobogva *égdegél*:
Az lelkem, oh ne kétkedjél.

Midőn a hold kelő világán
Szerelmid álma *szépedez*
S a liget minden fűvin s ágán
Kedves *zizeglés rezgedez*
S kebled *rémzelgve emleng*:
Az lelkem, mely körülte leng.

Hallod, midőn a *csillagboltról*
Éj int s *csendelg* kis *rejteked*
Aeol hárfajaként távolról
E *frigyszót*: örökre tied:
Ha szunnyad ekkor *édesdet*
Lelkem körülte *repdesget*.

Ezt a verset Helmecezy Mihály fordította Matthiisson után. Maga a vers, mint költői alkotás, talán korábbi az ú. n. Biedermeier-korszak-nál, de magyar fordításának nyelve a legjellemzőbb arra az irodalmi korszakra, amely nálunk a német Biedermeier-korszakkal egybeesik, s amelyet minden különösebb erőltetés nélkül megpróbálhatunk mi is mint magyar Biedermeier-korszakot vizsgálni. Külföldön általában a napoleoni háborúk végétől a negyvennyolcadiki márciusi forradalmakig számítják a Biedermeier-korszakot, s ez a korszak nálunk a magyar nyelv életében a nyelvújítás kora, amely a maga torz kísérleteivel íróinkat olyan szók használatára kényszerítette, amelyek mint nevetséges nyomorékok sokszor nevetségessé és nyomorékká tették magát a verset is, bármily szép és emelkedett érzések vagy hangulatok jutottak is különben kifejezésre benne.

Ez a korszak általában az írásszenvedély korszaka volt. A napoleoni háborúk folytonos borzalmai után az emberek a családba és önmagukba menekültek s mély érzelmi életet éltek, ami egyfelől levelezésekre, naplók írására, másfelől az érzékeny irodalom föllendülésére vezetett. Messze eltérítene célomtól, ha belebocsátkoznám annak fejtegetésébe, hogyan alakította át ez a korszak a családi házak bútorzatát, hogyan teremtette meg az írószekrényt, a lehajtható íróasztálával felszerelt bútorokat, a secretaire-t, a levelek, naplók elrejtésére alkalmas sokfiókos bútorokat, általában hogyan irodalmiasította meg a lakást. De — ahogy megirodalmiasította a lakást, ugyanúgy irodalmiasította meg a lelkeket és az egész

művelt társadalmat. Írók, költők gombamódra szaporodnak, zsebkönyvek jelennek meg — Kazinczyként szólván „*rezekkel*“ (rézmetszetekkel), irodalmi vállalatok, kiadócégek alakulnak, újságok, folyóiratok indulnak meg, titánok előfizetők útján kiadják versköteteiket, nagy és kisemberek naplót vezetnek: csupa oly jelenségek, amelyek azelőtt szórványosan fordultak elő nálunk, míg a mult század első felében, különösen a reformkorszakban, általánosakká váltak. És a közönség együtt érzelt a zsebkönyvekkel (Hébe, Auróra stb.) a széplelkek pedig — ha maguk nem költöttek — titokban bemásolgatták emlékkönyveikbe azokat a verseket, amelyekre később is vissza akartak emlékezni, s amelyeket újra meg újra el akartak olvasni. Ebből a korból számos ilyen kéziratot antológia kerül elő, halavány rózsaszín vagy fakult lila papírkötésben, a Biedermeier-kor kedvelt lágy színeiben.

Kivel kezdődik nálunk e korszak? És kivel végződik? Hol a határ elől és hátul? Ki tartozik bele és ki a kivétel? Ezek azok a kérdések, amelyekre az irodalom-, művészet- és nyelvtörténetnek választ kell adnia. Én ez alkalommal a kérdésnek csak nyelvtörténeti, illetőleg irodalmi stílustörténeti részét próbálom meg tisztázni, meg akarván felelni arra a kérdésre, volt-e a magyar irodalmi nyelvnek Biedermeier-korszaka és mi a jellemző rá?

*

Ahogy volt a magyar irodalmi stílusban barokk-korszak (Gyöngyösi), ugyanúgy volt Biedermeier-korszak is. De míg a barokk tisztán a formákban, a keresett, cikornyás stílusban mutatható ki, addig a Biedermeier — mint a fent közölt versből látható — a szókincsben is. Amit Helmecky különös szavaiban látunk, az nem nyelvújítás, hanem nyelvfinomítás, nyelvlagyítás, a nyelv poétizálása, a magyar nyelvnek a halk, finom költői érzésekhez való hozzáhajlítása. Nem lehet rá azt mondani, hogy kifecamítja, kerékbetöri a nyelvet, hiszen majdnem valamennyi különös szavában hajlandó a nyelvtörténeti műveltségű nyelvérzék megnyugodni (*köszöngve, emleng, csendelg, ihlelve, zizeglés*), találván analógiákat, melyek a szokatlan szóképzést elfogadhatóvá teszik. Ama kor legszerencsétlenebb nyelvújítójának („Helmecky — ki a szavakat elmetszi!“) legszerencsésebb, legszebb szavai ezek, s hogy nem éltek meg, az más lapra tartozik. Ezek az érdekes szavak mindenesetre kitűnően illenek a tarka frakkok, magas cilinderek, női ruhák színekkel tobzódása, a finom lenge fátyol, apró kis cicomák korszakához, ezek a magyar Biedermeier-nyelv tulajdonai.

A Biedermeier-kor 1815-től 1847-ig tartott. Persze ez a két évszám nem merev határvonal, amely előtt és után nincsenek többé olyan stilisztikai formák, amelyeket a Bieder-

meier-korra a legjellegzetesebbnek tartunk. A magyar irodalmi nyelvben is ugyanaz az eset. Kazinczy Ferenc, aki a német irodalmat állandó figyelemmel kísérte és minden új költői formának sikongva tudott örülni, hogyne vett volna tudomást arról a halk, finom, családi irodalomról, amely Bécs zsebkönyveiből szerteáradt német-kultúrájú városainkba is, s ha tudomást vett, hogy is ne került volna hatása alá? De azért azt mondani, hogy Kazinczy 1815 után teljesen átalakult, s viszont, hogy 1815 előtt nem tudott olyan verseket írni, mint a bécsi Biedermeier-irodalom hatásainak befogadása után, kockázatos állítás volna. Kazinczy irodalmi működésének jelentékeny része beleesik már a Biedermeier-korba, s azért azt hiszem, joggal tekinthetjük őt az első olyan írónak, aki ennek az utólagosan, bizonyos stílusformák uralkodó szerepe folytán egységesként képzelt stíluskorszaknak nálunk első reprezentánsa. E korszaknak nálunk legjellegzetesebb Biedermeier-költői Kölcsey, Szemere Pál, Bajza, kik mellett az elfelejtett költők egész légióját említhetők. Persze, mint minden osztályozásnál, itt is baj van egynéhány igen súlyos névvel, mint: Vörösmarty, Czuczor, Garay János, sőt a negyvenes években már Petőfi, Arany és Tompa, akik a Biedermeier-keretet egyáltalán nem bírják meg. Ez azonban nem gátolja azt, hogy a családi Biedermeier-kor nyomait kutassuk költészetünkben és nyelvünk történetében.

Hiába, nálunk is ekkor írtak verseket a szelid emberi érzésekről, az erényekről, a lélek értékes tulajdonságairól: a *bizodalomról* (Kazinczy: „Csalárd örvények, vad sziklák között, | Sajkám lebegve futja víg futását, | 's kaczagja a' boszús szél' hab' duzzanását | 's szirteit, melyekbe olly sokszor ütközött“, 1822.), *barátságról* (Guzmics: „A' halál is édes érzés | A' barátság keblében, | Édes, nincs ha csalfa színlés | Szived mély rojtökében: | A' barátság két nagy lelket | Eggyé köt, 's tesz egy egészet“), *bölcséségről* (Virág B.: „A' bölcs magában bízik; az ellene | Felkelt szerencsét, mint valamelly kemény | Szirt a' haboknak csapkodását | Érti, de férfiasan megállja“), *költészi képzeletről* (Kölcsey: „Szállj képzelet, szállj rózsafátyolodban | Bátran lebegve, mint királyi sas, | 'S ezerfelé változva szép arcodban, | Lélekre, szívre bájerővel hass. | Ragadj magaddal, s tündérkárpitodban | Száz tüneményt. Száz új scénát mutass: | Míg nap derül az énekes melyében, | 'S élet 's virágzat tűn-fel énekében“), *reményről* (Kölcsey: „Kéklő lepelen messze jár | Előtted a' remény . . . 'S míg lepkeszárnyát kergeted | Lezúg hijában életed, | 'S állasz pályád' szélén“), *erényről* (Kölcsey: „Magasan, magasan, | Ó Rény, veled | Röpüljön a' dal“.) stb. Ekkoriban énekelték meg nálunk is az emberi erényeket, ekkor olvadt a férfias szív a legfolyékonnyabba a magyar költészetben, s ekkor olvadt, lágyult a leg-

puhábbra a magyar költői nyelv is. Ezek a versek, *csalárd örvényeikkel, kéklő lepleikkel, rózsafátyolaikkal, tündérkárpitjaikkal, lepkeszárnyaikkal, éji szivárványaikkal* (Kölcssey), *lángérményeikkel* (A kebel lángérményi | Vértolulás kínjele. — Kölcssey, Vanitatum vanitas), *a szenvedelmek zúgásával, a lepkeszárny fergetegével, fuvalatokkal* (Egy fuvalat a halál. — Kölcssey), *ezüsttűneményeikkel, elsüllyedt rózsapályáikkal* („Az elveszett, elsüllyedt rózsapálya | Ismét örömtájak felé vezet. | Melly istenség nyújt itt varázskézet! Mint ömledéz hozzá keblem *dagálya*! | Érzem, hogy e szív *enyhültét* találja: | Te ihletéd, szelid Emlékezet! | Nem! Ahelyett, hogy *visszabájolod* | Eltűnt korom szebb álmait felettem | Borítsd el rajtok inkább *fátyolod*.” Szemere Pál, Emlékezet), *rózsaberkeikkel, varázskaraikkal* teljesen beleillenek a Biedermeier-kor szelid, édeskés, érzelmes, sőt érzélgős stílusába.

De lássunk még néhány példát:

Kölcssey: De képzetim folyton vezettek, | Lengvén a *honszillag* felettek (Honvágy és szerelem.)... *lángkebelére* ha dőlsz (Epigr. b. Vécsey M. beiktatására.) Honnan a hír felszáll s *arczulatja*, | *Lángsugárit* távol ragyogtatja. | *Jégkebelben* fásult szívet zár. | Bús *feledség* hamván. — ... őse *saslakára* | Szédeleg, ha néha felpillant. (Zrínyi dala.) Csöndes ifju *járdal andalogva*, | Andalogva szent berek homályán, | Száll feléje *nyögdelő szelecske*, | S *bíborajkán* végig elsuhanva, | Tiszta csöppet harmatoz le hűsen. | Esti fény sem *bíboroz* tetőket, | *Lángfolyamban* úszik a nap ott fenn. | Mentem én keresni dél hevében | Rózsabokrot *balzsamernyejével*. | S *bíborajkán* a csöpp égni kezdett. (Könnyesepp). — Mi *bájjvidékre*, s mért esdeklem én? | Fel, fel, hozzád forr, fénynek Istennéje, | E *lángsóhajítás*, e vívó remény: | Szűk érzetemnek *porlakom* határa, | *Csillagkörödben* ott áll *tündérvára*. | *Szállong* alá: mint illatozva nyári | Homályos estvén szellők lengenek... — A pásztor *árjong*. | S *varázserővel bájlánczokba* zár. — Elj e *varázslét* bájos alkonyába. | S ha jön az éjjel *csillagfátyolával* (Endymion, 1824.) — Lassan *lezeng* a *végsohajtat* (Vándor, 1826.) — *Vérhabja* sebének *halálosan* ül. | Vad *dörgeteg* borúlat egén. (Eji temetés. 1836.) — S mint a könnyű esolnak *habdagályán*, | Lengve uszol a tág lég ürén. | Tiszta arcod *ömlengő* sugára, | Lengjen el majd néma ágyamon. (A holdhoz.) — S bár szelíd tekintet jó hölgyétől, | Alsóbb sorsa tiltja *bájkörétől*. | Ah! és Erosznak *varázshonában* | Nem gyönyör s *örömkéj* várja őt. | S messze szép álmoknak *bájhonába* | Nyugszik olykor szíve *lángzatába*. | S elzúg lelke egy *sóhajtatába*, | És elszárnyal Hades homályába. (Csöndes ifjú szerelme.) Im elhagyott hazádon | *Pusztulat* átka leng; | Erdély ledőlt, s fölötte | Fiad keserve zeng (1838.) — ... s mely szél hint reája | *Ambrás fuvalmat* *hűs lengésivel*? (1818).

Szenvey: Míg *márványkeblét lángadozva* | Az *érmény* körülfolya. | S *lángösztönimből* részt fogadván, | A' néma szót és nyelvet lelt, | S a' *vonzat* csókját visszaadván, | Szívem hangjára megfelelt. | És életem *viszhangzatától* | A' lelketlen is érezett. | Hol tett, kép 's hang lesz *létjelem*. | Víg *álomképzetek*

között. | Cythere *angyalbájival*, És Fama *csillagkoronával*, |
 Astraea lángsugarival! | Láttam, miképen fertőztette | *Pórhom-*
lok a' dicskoronát. (Ideálok. Schillerből. Aurora 1837. — Költészi
 képek. Pest, 1838.)

A magyar nyelvnek ez a korszaka (nemcsak a felsoroltam költők, akiket az ú. n. Biedermeier-izlés követőinek tekintek, de a többiek, Kisfaludy Károly, Vörösmarty is stb.), bátran teremt új, azelőtt sohasem hallott s a használatból azóta kiment szóösszetételeket (*bájkör, bájvidék, bájlánc, bájhon, lángkebel, lángöszön, lángfolyam, lángsohajítás, habdagály, örömkéj, csillagfátyol*), bátran gyárt új szavakat minden téren. A költők természetesen az elvont, érzelmi életre vonatkozó szavak nagy tömegét teremtik meg. És amit e kor nyelvében Biedermeier-vonásnak tekintek, az nem általában a nyelv újítása, hanem a költői nyelvnek a kor érzelgős művészeti izlésének megfelelő átalakítása.

*

A Biedermeier-izlésről harminc évvel ezelőtt még senki sem tudott, a nevét sem tudták. Mielőtt Ludwig Eichrodtnak Biedermeiers Liederlust (1870.) című versköteté nyomán pár évtized múltán meg nem született a ma használatos Biedermeier-elnevezés: a Vormärz-izlés-ként emlegették. Nálunk való meghonosodásának útját — azt hiszem — fölösleges külön vizsgálat tárgyává tennünk, hiszen ebben a korban Bécs, a Biedermeier klasszikus városa, épen olyan közel volt a magyar vidékhez, mint Pest-Buda, és Pest-Buda, Pozsony, Sopron stb. felerészben épen olyan német volt, mint Bécs. Hogy a magyar kultúra, de a magyar nyelv is, mennyire tele volt német elemekkel e korban, amikor nyelvünk még föl sem szabadult a latin nyelv béklyóiból, azt egy 1824-ből való, nyilván szatirikus, de jellemző idézettel világítjuk meg:

„Az illy megvetemedett ifjú ugyan is *kásznnyiban* tartja a' *forhemedlijét, halskráglíját, hózentrágerjét, lájbliját, strimpfli-jét*, mellette pedig a' *stíblijét; fekhítőzni* tanul; *dájtsof, ekoszét* tántzol; *gangonn* ül, *promenádén* sétál; ha felnőtt, *kürmakher*, később *epuször*, azután tíz óráig *neglizsében* van, akkor néha *gábelfrühstüköt* eszik és magát tizenegyig *aszüsztirozza*, tizenkettőig *langevájléja* van; ezután *vizitre* megy, ott a' *bíletet* a' *portírnak* vagy a' *kammerdinernek* oda adja; innen vagy *dinére*, vagy *traktörbe* megy, ott *kárménádlit, gebakkenehendelt, szósz*t és *böfalamódit* eszik, *likórt*, *Neszmélet* 's *Tokájert* iszik, ebéd után *sziesztét* csinál, azután, ha van *ékvipázszsa, batárba* vagy *vurstliba* fogat, vagy a' *kurtót brütszel* megnyergelteti, *rájtpájtslit* vesz a kezébe, egy-két *lánszádét* csináltat az *englenderrel*, 's azzal az *onkeljét trapban*, a' *tántját* galopban és a *kuzinjét kariérbann iberrassolja*, velök egy kicsinyt, míg azok *netzelnek, hakkolnak, strikkelnek* 's *máslikat* hullatnak, *diskurál*, sőt néha

povedál is; azután *teátromba* megy *Lózsiba*, vagy *parterre*, 's ezt az első *aufzug* után, ha a' darab *fád*, minden *returbilét* nélkül ott hagyja 's megy *gezelsaftba*, *szoáréba*, *tédánszánba*, ott *gefrórneszt* eszik, *mandelmilkt*ot iszik és magát a' *Konteszkekkel*, *kürt* és jó *képet csinálván* nekik, *amüzirozza*; azután *laternenpubbal*, néha *flámbóval* is, *kvártélyjára* kísérteti magát, ott *szupirozik* és így végre lefekszik 's alszik. O! tempora O! mores, imé az egész 24 órából csak fekszik és alszik Magyarul. (Öröm-Ünnep, az az Folyó és Kötött Beszédek, melyeket a' Magyar Nyelvben magok tökéletesítésök végett az Ágostai Vallástételt követőknek Po'sonyi fő Oskolájokban önkényt egyesült Ifjak, 1822-dik esztendőben Kis-Asszony' Havának 7-dik napján tartottak. Kiadta Papp József, Pesten 1824."

Igy beszélt e korban a művelt társasági ifjú, aki — ha verset olvasott — nyilván a legdivatosabb német költőket olvasta. S a magyar költő, ha modern akart lenni, igyekezett úgy írni, ahogy az akkor divatos német költők írtak. Ahogy átjött hozzánk a romantikus költői irány divata, ugyanúgy átjött az érzelgős, lágy líra divata is. S ennek az érzelgős költészetnek finom halk érzéseket és hangulatokat kifejező nyelvében is nyomait látom annak a művészeti kornak és korhangulatnak, amelyet Biedermeiernek nevezünk.

*

A törekvés általában az volt, hogy az ember, az író mennél finomabbnak, mennél gyöngédebbnek lássék. Az író, költő, művész igyekezett másként beszélni, mint az előtt, mert a régi beszédmód keménynek, durvának látszott. Azért nemes hangulatok és érzések szavainak egész tömegét termelték ki. Ám a tudós se úgy írt és beszélt, mint azelőtt. A nyelvújítók versenyt gyártották az új szavakat — természetesen ez nem Biedermeier-vonás — de a tudományos nyelv újítói között is vannak olyanok, akik a nyelv újításában talán a Biedermeier selypítésének, gügyögésének a hatása alatt állottak. Ilyennek tarthatjuk pl. Pap Ignácot, aki Ékesszólás-tanában (Veszprém, 1847.) a *részlítés* (enumeratio partium), *ellenítés* (adversa), *kerime* (syllogismus), *vagyka* (dilemma), *vezemény* (inductio), *folany* (sorites), *csinor* (Mi a' csinor? Szépítő mód, melly a' kész szónoki nyelvbját kiválasztás vagy elrendezés által eszközli), *csinorilag*, *csinorelleses*, *szózár* (converso), *alakképítő* (metaphora), *hangképítő* (hypallage), *képlezet* (allegoria), *fityma* (ironia), *kerekbeszéd* (periodus), *jegyzény* (jegyzet) szavakat használja, oly szavakat, amelyeket sem a nyelvújítás előtt, sem azután nem használtak. Ismétlem és hangsúlyozom, ezeknek az új szavaknak a gyártását nem tekintem Biedermeier-tünetnek, nem akarom összekeverni a Biedermeiert a nyelvújítással, csupán azt az állítást kockáztatom meg, hogy a nyelvújítási szavak gyártásánál közrejátszhatott a Biedermeier-hangulat is.

A Biedermeier-izlés nálunk a „divatlapok“-ban él és virul a legteljesebben, és pedig nemcsak a negyvenes, hanem később az ötvenes-hatvanas években a Délibáb, Nefelegtés, Nővilág, Gombostű stb. szépirodalmi és divatlapokban is.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Novelláink stílusa hetvenhét évvel ezelőtt.

Magyar regény- és novellatörténeti kutatásaim közben sok nyelvre és stílusra vonatkozó apróságot is följegyeztem azzal a céllal, hogy valaha megírjam széprózáink stílus-történetét (ez az óriási feladat másra vár), hanem csak mellesleg, a magam irodalomtörténeti szempontjai szerint, azoknak kiegészítésére.

Legyen szabad itt néhány adalékot közölnöm 1850-ből, amely talán a nagyközönséget s nyelvészeinket is érdekelni fogja.

A szabadságharc után lassan indul meg újra novella- és regényirodalmunk, s az 1850. év termése bizony gyenge. Különösebb haladást a negyvenes évekhez képest ekkor még nem tapasztalunk sem tartalom, sem nyelvi forma tekintetében. Minket itt csak az utóbbi érdekel.

A nagy stílus-művészek, Jókai és Gyulai természetesen magasan kiemelkednek a többiek közül, stílusuk aránylag legközelebb áll a maihoz, sokszor csodálatosan friss és üde, avultságot keveset érzünk rajta. Nem is az övékről akarok itt szólni, hanem a többiekéről, a kisebbekéről, a novellisták nagy átlagának stílusáról. Ez bizony elég tökéletlen, és a mai olvasó nagyon elavultnak s legtöbbször élvezhetetlennek találja. Talán még legtűrhetőbb azoknak a novellistáknak a stílusa, akik szürke, száraz, hétköznapi nyelven írnak (pl. Vahot Imre). Nincs ugyan benne szín és lendület, de legalább nagyon nem bántja mai stílusérzékünket, ha megszokjuk a sok *-and*, *-end*-et (elfelejtendem, visszavarázslandom, érendek, megtöltendem, meglátogatandja, bekövetkezendik, megnyerhetendett), *érzemény*-t s más. efféle, akkor közkeletű, nyelvalakot.

Sajnos, a természetesség legtöbb stilisztánknek nem kenyere, s a szóvirág és dagály mindeniküknek eredendő bűne. Ez még a francia romantika hatása, mely vagy közvetlen vagy Kuthy Lajos és Jókai által közvetített. Az epigonok természetesen felülmulják mestereiket. A Jókai-féle föllengős, ossziánias, bibliás ünnepélyesség (mely részben francia romantikus modor is) igen divatos lesz. Erdélyi J. (nem Erdélyi János!) „Ida“ c. novellájában (Hölgyfutár 1850. II. 76. sz.¹) pl. ilyeneket olvasunk:

¹ Ezentúl a Hölgyfutár 1850.-t csak H.-val jelzem.

„Minden mulandó. Láttad-é Karthagót, — midőn még mint büszke cédrusok, emelkedtek palotái? — láttad-é romjait? Láttad-é Coriolánt a nép karán, — babér és borostyán özönben? — láttad-é halálát? Láttad-é Rómát? — látod-é a magyar hont? ... Láttad-é Idát, mint hervatag sírvirágot? látod-é mint tündöklő divathölgyet? Minden mulandó!” Még egy ilyen példát: „Ott künn hideg fényű csillagok ragyogtak a felhőtlen égen, itt ben (sic!) alvó félben levő mécs lobogott egy tölgyasztalon. Ott künn száraz lombokat csörgetett az őszi viharja, itt ben egy hervadt életet sodort el a halál szele.” „És imádkozzatok, hogy jöjön el a szeretet országa ...” (L.: A szegény asszony. H. I. 127.).

A stílus dagályos és szóvirágos voltát nemcsak Jókai hatása magyarázza meg, hanem a novellisták ez irányú hajlandósága és izléstelen dilettantizmusa is. A műkedvelő nagyon szépen, nagyon költőien akar írni, s épen ezért vetemedik túlzásokra. Lássunk néhány elrettentő példát akkori rémségekkel és érzelgősséggel telített elbeszéléseinkből: „Vilmának is, a családja körébeni gyakori szenvedéseit, fejlődő virágkorának májusi légkörű életvágya tevévé tűrhetővé.” „Ő szétépte kebleink titkos szent húrjait.” „Kín-hullámoktól feszülő szíve elszorult kebléből szinte kipattant” (Csatári: Két halott. H. I. 131—4.). „Ha bájos szemednek egyetlen sugára rám esik, ha kinyílt arcod hajnalát szemlélem, a mennyet látom előttem megnyílni szende seraphjával, s varázshatalom köt le lábaidhoz elválhatatlanul.” (Sepsy Károly: Két Hölgy. H. II. 51—4.)

Szinte föllélekzünk, mikor néha-néha természetes, jóízű magyaros stílusban írt novellára bukkanunk. Beöthy László víg elbeszéléseinek stílusa pl. legközelebb áll nagy földijének, Jókainak humoros stílusához, mellyel az már a negyvenes évek vége felé meglepte az olvasókat. „Egy telivér angol” c. novellájában (H. I. 120—3.) ilyeneket olvasunk: „Ha úgy kopog is a szemed, mint a kétgarasos, még akkor sem kapod meg ... A keserű halálát a naplopójának ... Isten könnyítse meg az ágyaszalmáját ... a sehonnából szakadt csillagát, mit peckéldik tehát itt az ember orra előtt ... hogy az Isten tekerje ki nyakát annak a te gusztusodnak. ... Eredj öcsém, vágd agyon azt az anglust, hogy veszett volna országában. De bizony csak vágja azt agyon urambátyám. ... Kifolyhat a szeme, ha megmásolja? A keserű halálotat, ki ne végy a vénámból! Kifolyhat hát a szeme! urambátyám, ha? ... Folyjon ki hát, csak ne etesd velem tovább a mérget! Az urambátyámnak a szeme? Az enyém — az enyém! csak lódulj ...” Beöthy, mint látjuk, Jókaitól tanult, de a többi humorista azon iparkodott, hogy minél képtelenebb stiláris salto-mortalékkal hökkentse meg és ingerelje nevetésre a jámbor olvasót. Ez a túlzó modor már a szabadságharc előtt jelentkezik Frankenburg, Kuthy, Lauka, Jókai s mások víg elbeszéléseiben, legtúlzóbban Bernáth

Gazsi freskóképeiben. Jellemző példákat látunk az ilyesforma stílusra Kuthy „Nur fidel!“ c. genreképeiben (H. II. 84—6.): „... leende bár természetben buldognyakú szügyes talpas Fogdmeg, vagy halvány, ibrikfejű, drótlábú, darázsderekéü serena-dista, s leende bár arcbán egy holdra pislogó, ólomszínű összeesett hólyag, vagy birsalmából kiharapott duránci kulacs, — csak kráglia lett légyen.“ Lauka Gusztáv is nagy mestere az efféléknek. „Kirándulás Barnóra“ c. rajzában H. II. 70—1.) egy kövér, nagytű alakot „trágyadepó“-nak, „marhakereskedő modell“-nek neveznek. Később az illető „állati karmanádli álomba merül“. Az epigonok még rettenetesebb túlzásokra vetemednek, s annyira nyakatekert, erőltetetten szellemeskedő torz stílusban írnak, hogy némelyiknek novellája jóformán érthetetlen, s azt hisszük, hogy az akkori olvasókban se kellett bosszankodásnál egyebet. Az kétségtelen, hogy ezeknek a „humoros“ elbeszéléseknek stílusában van talán legtöbb újság és szokatlanság akkoriban.

Az „eredeti“ novellákat nem egyszer a stílusuk leplezi le s árulja el fordítás voltukat. „Gyönyörű eb, de lator. *Vevé észre*(!), mialatt közel a szőke mellett helyet foglalt“, olvassuk az egyikben (B. . s P.: Egy szőke férfi. H. II. 78.). A *vevé észre* a 'bemerkte' értelmetlen és szolgai fordítása.

Idegen szót is sokat találunk főként víg elbeszéléseink stílusába keverve, amely a társalgási nyelvhez túlzásai ellenére is közelebb áll, mint a komoly novellaké. Czanyuga József pesti életet rajzoló beszélyében (Ádám és Éva. H. I. 27.) pl. ott találjuk a *mamzell* (divatáros leány), *laufmadli* s *Angströhren* szavakat, az utóbbi a magas köcsökalapok elnevezése volt 1849-ben. A *diurnum* szónak népies alakja a *gyúrnom* is felölő (Sali Bánk: Emlékezetek. H. II. 72—3.).

Új szókat vagy szóalakokat is szívesen gyártanak a novellisták. Ime néhány: *ablakürel* ('ablakmélyedés' értelemben, Kuthy szava. H. II. 1—4.), *szerelmi* és *gyűlölni* (Lauka tréfás szava. II. 3.), *haspolitikus* (Boross Mihály szava, II. 9—14.), *megszélhűdött* ('guta ütötte' helyett tréfásan, Kuthy. II. 17.), *földszint levő* ('földszintes' h. Lévai József. II. 25—6.), *pénzvagyon* (Obernyik szava 'vagyon' értelemben. Magyar Emléklapok 1850: 185—216. 1.), *szemlegezés* ('recognoscirozás', Vahot Imre „A honvéd őrangyala“ c. regényében 24. 1.).

Ezzel a néhány adalékkal (hiszen tárgyunkat ilyen kis cikkben nem is lehetett szándékunk kimeríteni) talán szolgáltatára lehattunk azoknak, akiket érdekel, hogy milyen volt novelláink és regényeink átlagos stílusa hetvenhét évvel ezelőtt, az abszolutizmus korának első évében.

SZINNYEI FERENC.

Petőfi-magyarázat.

Pusztán születtem...

Pusztán születtem, a pusztán lakom.
Nincs födeles, kéményes hajlokom;
De van cserényem, van jó paripám:
Csikós vagyok az alföldi rónán.

Szórén szoktam megülni a lovat,
Ha ide vagy oda útam akad;
Nem szükséges a nyereg a hátán —
Csikós vagyok az alföldi rónán.

Gyócs a gatyám, patyolat az ingem:
Nem vettem, a rózsám varrta ingyen.
Hejh, maholnap az én piros rózsám
Csikósné lesz az alföldi rónán.

(Künszentmiklós, 1844.)

Lo-
Petőfinek ebből a pásztordalából tökéletesen sugárzik ki az alföldi pásztornép legjellegzetesebb alakjának, a *csikó* nak sajátos lénye: lelkülete, önérzete, szabadságszeretete, tájszeretete, büszkesége, hetykesége, hiúsága, szerelme, gyengédsége és lószeretete. HERMAN OTTÓ mondja, hogy a csikós a legszabadabb pásztor és áll az a mondás, hogy: „tanyája a ló hátán van”. A csikós lószeretete és egész lénye szerint ázsiai nomád lovas. (A magyar pásztorok nyelvkincse.)

Hogy ismerte Petőfi az Alföld népét! A magyar pásztor lelkivilágát. Mennyire igaza van HERMAN OTTÓnak abban is, hogy Petőfi a magyar Alföld legjobb ismerője: magyarázatom tárgyává választott pásztordala egymagában is tanúsítja. Mi minden, mennyi sok minden van Petőfinek ebben a rövid, 12 soros pásztordalában!

Az alföldi pásztorság rendjében, aszerint hogy milyen állatot őriz, gondoz a pásztor: van *gulyás*, *csikós*, *juhász*, *kanász*.

És amint magam is megállapítottam Hortobágyon, Bugacon, a magyar pásztornép rang szerint is tagozódik. Főrendek a gulyások, a nemességet képezik a csikósok, a polgárságot a juhászok, a pórságot a kanászok. Természe, lelkesége szerint: a gulyás komoly, méltóságos; a csikós szilaj; a juhász csendes, melázásra hajlamos; a kanász alpári. A rendiség nem üres szó a pásztorok közt. Magam is láttam a Hortobágyon, a csárdában, hogy a számadókanász megtiszteltetésnek vette, hogy szóba állt vele — a gulyás. Gulyás és csikós, mint aféle Karok és Rendek, még megférnek egymás mellett. Sőt a csikós kapaszkodik is az elsőségre. Amint a csikósnóta mondja: „Kendő, kendő, bécsi piros kendő, || Pásztorok közt csikós az első...” De hiába mondja egy másik csikósnóta azt is,

hogy „Csikós leszek, az apám se volt gulyás . . .”, rangban, tekintélyben a gulyás az első. Amint a gulyásnóta mondja: „Hat bojtárnak vagyok a fejedelme, || Így tisztelnék: Gazd'uram ő kelme!”

Micsoda gulyásgörg ez! Hogyne volna rangkülönbség a *csikós* és *juhász* közt is! Mikor a *csikós* lóhátról (paripájáról) őrzi, tereli a szilaj ménest, a *juhász* paripája pedig — csendes számár. S hogyne volna komoly, megfontolt az a gulyás, aki magyar bikagulyát őriz, pásztorít. Hát magam is láttam már méltóságos testületet, de úgy nem hatott rám méltóságos testület, mint Nagy-Hortobágyon egy 40—50 tagú, delelésre vonuló magyar bika-gulya.

Petőfi csikósa azzal kezdi, hogy „*Pusztán* születtem, a *pusztán* lakom.”

Mi az a *puszta*? — A magyar *puszták* HUNFALVI JÁNOS szerint többnyire elnéptelenült s elpusztult helységekből támadtak, a pusztákon tanyák és majorságok vannak. HERMAN OTTÓ ezt a meghatározást ilyképen egészíti ki: *Pusztá* — általában síkon fekvő szántóföld, legelő (i. m.). Téves az a felfogás tehát, hogy csak az a *puszta*, mely legelőül szolgál. *Puszták* azok a határrészek is, melyeken tanyák vannak. Petőfi „A pusztá télen” című versében a tanyai életet is festi. Az a lényeg a *pusztánál*, hogy síkon fekszik, felszíne sík. „Sík a pusztá, mint a pihenő tó.” És ellentéte a pusztának a *falu*, a *város*, melyekben rendes lakóházakban sok ember együtt él.

Petőfi csikósa büszkélkedik is vele, hogy *pusztán* született és ott is lakik. Szabadságérzete mondatja ezt vele. „*Pusztá, pusztá*, te vagy a szabadság képe.” (Petőfi.) Különb embernek tartja magát azoknál, akik odabent födeles, kéményes: kényelmes hajlékban laknak. Van öneki saját pásztorhajléka: *cserénye* és jó *paripája*. *Cserénye*: az enyhelye, tűzhelye; *paripája*: a tanyája, mert azon tölti élete nagyobb részét.

Mi is az a *cserény*? — HERMAN O. így határozza meg: „*Fedetlen, vesszőből táblásan fonott pásztorlakás* (i. m.). Hogyan fejlődött ki a *cserény* az ősi *enyhely*ből, s tovább a *cserény*ből a fedeles, kéményes *tanyásház*, azt HERMAN O. írta meg. (A magyar ősfoglalkozása köréből. 1899.) Utána pedig MADARASSY LÁSZLÓ ismertette a *cserény* (pásztorenyhely) több formáját. (Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. 1912.) Sajátos ősi magyar pásztorhajlék a *cserény*. De különös, hogy csak a Duna—Tisza közén található. A hortobágyi pásztor csak hírből ismeri a *csirin*-t mint pásztorenyhelyet. Az ő *cserényük* a szintén ősi alkotású *vasaló*. Ma azonban van már fél- meg egésztestős *cserény* is. Az ilyenekben már védve van a pásztor és tűzhelye, holmija eső, szelek ellen. Sőt van már teljesen zárt, fedeles *deszkacserény* is. Magam 1913-ban láttam félfedeles *cserényt* a

bugaci pusztán. Az ilyen *cserény* is már nemcsak enyhelye a pásztornak, hanem szobája, konyhája, kamarája. Benne minden, amire a pásztornak magának szüksége van. És minden, ami benne van, a legnagyobb rendben, minden tisztán a maga helyén van. Akár egy palotában. A magamlátta *cserény*ben volt: tüzelő (tűzhely), szolgálfa, piszkavas, tűzfogóvas, vágótőke, eleségláda, vízpad, kanáltartó, benne főző-, keverő-, vas-kanál (evőkanál); vasfazék (főzőbogrács), zsirosbogrács, csobolyó (víztartó); dohányláda, polc (ruhatartó) ruhanemű, kalap számára; kulcstartó, iszák (bőrből készült tömlő, melyben a szalonnát tartják); átalvető (zsákforma eleségtartó); seprű, sikár (sikárfű), ezzel sikálják az edényt; nyeregpád. S a *cserény*hez van ragasztva a ló enyhelye, a *szárnyék* jászollal; a *cserény* udvarán pedig az állófa (ágas cölöp), a pásztorok messzelátója; a fejőágas, borjúkaró, eleségszállító taliga és az apró (szárnyas) jószág. — Petőfi csikósa tehát duna—tiszaközi pásztor volt. Az is tanusítja, hogy csikósdalát Kúnszentmiklóson, Kiskúnszágon írta a költő.¹

„Csikós vagyok az alföldi rónán.“ Ezzel is büszkélkedik Petőfi csikósa. — Az alföldi *rónán!* — A *róná*-t, *rónaság*-ot, mint tájtípust jelentő szót Petőfi tette népszerűvé az irodalmi nyelvben. Sokszor fordul elő költeményeiben, prózájában: 'sík, síkság, pusztaság, tisztaság (hely)' jelentéssel; még *sík róná*-t („sík róna téerein“), *erdős róná*-t („innen a Bodrogon erdős rónaság“) is találunk Petőfinél.

Csokonai még szűk értelemben használta a *rónát*, csak út (tisztaság út), ösvény értelemben. (Vö. MTsz. 2. *Róna* 3.): „Ama fehér nyárfák alatt || A part felé || Sűrű rekettye közt vezet || Egy *róna* bé.“ Másutt: „alig ért ama kedves *róna* mellé, mely a szigetre vezet“. És: „a nyár- és fűzbokrokkal árnyékozott *róna*“.

Az alföldi nép azonban a *rónát* 'puszta' értelemben ismeri, ahelyett használja is. Tanusítja ezt pásztornóta is: „Rézsarkantyúm lovam vékonyába vágom, || Repül velem, mint madár a *rónákon*.“ — Mikor pedig kint jártam Hortobágyon, azt kérdezte tőlem egyik pásztor: „Elgyött az Úr megnézni a *rónát*? A mult hetekbe is lekapták a *rónát*.“ (T. i. lefényképezték.)

Büszkesége a csikósnak az is, hogy *szőrén* szokta megülni a lovat, ha valahova, valami dologban útra megy. Nem szükséges a nyereg az ő lova hátán. Mert — csikós ő — az alföldi rónán!

A csikós azonban a *nyerget* sem veti meg egészen. Sőt van a csikósoknak külön nyergük. A *csikósnyereg*, mely igen egyszerű. Ennek a nyeregnek nincs *kápája* (támasztékja).

¹ Csokonai szerint ugyan annakelőtte mintha a Hortobágyon is lett volna *cserény*: Összebőg a marha, megszalad a gulya, || Tehén, üsző egyre szalad a cserénynek, || Van baja, van mérge a szegény legénynek. (Dorottya III.)

Csak egy pokrócdarab, melyről két szíj és egy-egy kengyvelvas lóg le. De már az ilyen nyereg is megkönnyíti a lovaglást, mivel az ember két lábszárának izomfeszülését mérsékli, míg a szőrén való lovaglásnál az izmok állandó feszülésben vannak. A lovasnak ilyenkor nem lóghat a két lába; egész alsótestével: combjával, térdével, le a sarkáig, oda kell feszülni a ló derekához, felső hasához. A két testnek mintegy össze kell nőni. Dehát a csikós már kisfiúkorától edződik az ilyen lovaglásra. A csikós gyereke alig hagyja el a csecsemőkort, máris lóra kap, szőrén való lovaglásra kapatja az apja. Mikor kint jártam Nagy-Hortobágyon, bámulva gyönyörködtem egy nyolcesztendő kis csikósbojtárban, ahogy egymaga szőrén ült paripáján, karikását pattogtatva, száguldva terelte össze a pár száz darabból álló ménest.

Nem elég a lovon csak ülni. Az a virtus: szőrén is *megülni* a lovat.

Arany is írja Toldijában: „Délcegen *megüli* sárga paripáját.” — Csikósnóta is mondja: „Nem kell az én lovam hátára nyereg, || Nem is úgy termett ez a betyárgyerek. || Úgy segéljen, nem is ér egy fakovát, || Aki szőrén meg nem üli a lovát.” LEHR ALBERT Toldi-magyarázatában mondja: Délcegen *megülni* paripáját = katonásan, büszkén. *Megüli*, nem egyszerűen: „ül rajta”, hanem „erősen”, „keményen” *ül rajta*.

Az alföldi pásztor állatszeretetére bőséges bizonyítékot nyújtanak a pásztordalok is. Hogy szereti a csikós is a lovat, milyen gondja van arra, milyen büszke is arra. Sőt hűséges társának, szolgájának tartja azt.

Saját hortobágyi gyűjtésemből valók ezek a példák:

Megégett a hortobágyi állás,
A lovamnak hol találók szállást;
Kértem szállást egy kis barna lánytól...

*

Ha kifárad a vármegye lova,
Visszatér a maga hazájába.
Én is kipányvázok a pusztába,
Egyél, lovam, megyünk nemsokára.

*

Kis pej lovam lassan egyél, ne nagyon,
Megtanálok betegedni az úton;
Messze van még az én rózsám tanyája,
Az gyógyít meg, nem doktor orvossága.

A következő pásztornótát pedig HERMAN O. közli:

Az én lovam szabadon jár, nem bánja,
Betyárlóra nem kell békó, sem pányva;
El sem lopják, más gazdára se vágyik,
Éhen-szomjan együtt szolgál halálig.

Amíg Petőfi csikósdalának első és második versszaka a csikós foglalkozásával függ össze, addig a harmadik versszak a csikós emberi, lelki, szívbéli világára vet fényt.

„Gyócs a gatyám, patyolat az ingem.“ — Minő férfiúság van abban, ha azzal dicsekszik a csikós, hogy *gyolcsból* van a gatyája, *patyolatból* az inge!

„Minémű a legény, olyan a gatyája“ — mondja a régi közmondás. Mert nem egyforma vászonból készült a paraszti gatyá. Csinálták háziszőttes durva és finomnál finomabb vászonból. Tehát *gyolcsból* is, vagyis fehér síma, finom vászonból, az inget pedig ennél is finomabb *patyolatvászonból*.

De hisz a lány is hiú volt arra, hogy kedvese milyen ingben-gatyában jár: „Hopp édesem, *gyócsingese*, || Hétfőn este melléd esem.“ — „*Hófehér gyócs* kedvesemnek az inge, gatyája.“

A gyolcs- és patyolatvászonból varrt ing, gatyá különben ünneplő ruhadarabok voltak. Mint a fehérnépnél a *patyolat-ingváll*.

Gyócsgatyá! Patyolating! Hozzá nem is vette, nem pénzt adott érte a csikós, hanem a rózsája varrta neki ingyen, ajándékban.

Ez a tudat, ez az érzés fakasztja ki szerelmes szívéből vágyakozással, dicsekedéssel, büszkeséggel, hogy: „Hejh, ma-holnap az én piros rózsám || Csikósné lesz az alföldi rónán.“

Hogy már nemsokára felesége lesz szerelmese: *piros rózsája*.

Piros rózsája! — Mit jelent az, hogy *piros* valakinek a rózsája?

A *piros* itt az arc piros színét, üdeségét, egészségét, a nő szépségét jelzi. Már a kódexekben olvashatjuk: „szép piros arca“, „piros pozsgás ember“. Gyöngyösi „szép rózsája“-nak is piros lehetett az arca; Csokonai nymphájának is „*pirosló orcái*“ vannak.

A nép szerelmi dalaiban is, a többi virág mellett, a *rózsa* is gyakori megszemélyesítője a 'kedves'-nek, 'szerető'-nek, mint a *pünkösdi rózsa*, *piros rózsa*, de a *fehér rózsa* is. Egy népdal szerint pedig nemcsak az ideál lehet *piros rózsa*, hanem annak az arca is: „*Piros rózsa az én orcám*.“

Csokonai Amyntasában is találunk ideillő adatot. Azt mondja Daphne leánytársának, Sylviának: „én is olyan voltam (mint te), úgy *piroslottak* nekem is ajakaim, úgy vala a hószínnel elegyítve a *rózsa teljesded és gyenge orcáimon*.“

*

Petőfinek költői nyelve csikós-dalunkban is népies ugyan, de művésziesen népies. Nincs benne tájízúség. S már SALAMON FERENC megírta, hogy „Senki se ismerte jobban a magyar nép élőnyelvét, mint Petőfi.“ Ez nem is csoda. Hiszen

Petőfi bejárta az ország csaknem minden magyarlakta vidékét. Ismert tehát több tájszólást is. S mennyire alaposan, tanúsítja : „Hírös város az aafödön Kecskemét“ című költeménye, melyet kecskeméti tájszólásban írt meg.

Mennyi tájszót ismerhetett Petőfi! És mégis tulajdonképeni tájszót igen keveset találunk nála. Mint GYULAI PÁL mondja : „Petőfi a nép kifejezéseit, nyelvfordulatait varázssal tudta bevonni, s így váltak azok költői becsüekké, s nem az ő hibája, hogy követői tájszavakkal árasztják el költészetünket, ha az irodalmi nyelvet tájszólássá akarják lealacsonyítani.“ (Petőfi S. és lyrai költészetünk.)

Érdekes azonban, hogy Petőfi egy-egy tájszót gyakran használt, pl. a *golyhó*-t (vö. MTsz.) költői és prózai nyelvében egyaránt. Ez a tájszó — jegyzeteim szerint — tizenkét esetben fordul elő nála így is : *babonás golyhó, ábrándos golyhó, együgyű golyhó, golyhóság, golyhóként*. Coriolanus-fordításában pedig a csak egyszer használt *milyen*-t többször *minő*-vel helyettesíti.

Kitérőleg említem meg Petőfi *aggalom* szavát. Ez is kedvelt szója volt *aggodalom* helyett. De „A hóhér kötelé“-ben ez is előfordul. Csokonainál az *aggalom* ~ *aggság, aggodalom* is. S nincs meg Petőfiben a Csokonai *aggó* (éjjeleim), *aggatlan* (fej=fő) szavai sem. (Vö. NySz. 3. *Agg*-ik és MTsz. 2. *Agg*.)

Pásztordalunk nyelvi sajátságait az alábbiakban magyarázom :

Hogy a dunatiszaközi *ő-ző* nyelvjárásnak hatása volt Petőfi nyelvére, természetes. Hiszen kisgyermekkorát azokon a vidékeken töltötte. Nyelvének az a hangtani sajátága is, hogy az *e* (= közép *ě*) helyett *ő*-t használ, végig vonul írásaiban. Csikósdalában is a „hajlok“ nem *fődeles*, hanem *fődeles*. Nála a *főllele* : *főllele* ; a *sőtét* : *sőtét* ; *föld főlett* : *föld főlott* ; *főlettünk* : *főlottünk* ; *szög* : *szög* ; *szöglet* : *szöglet* ; *főrgeteg* : *főrgeteg* ; *főladat* : *főladat* ; *főltámadás* : *főltámadás* ; nem *köllesz* : nem *köllesz*. — De hogy mennyire öntudatosan kezelte a nyelvet Petőfi : tanúsítja, hogy a rím kedvéért pl. „főlott“ helyett „főlett“-et használ.

A *hajlék* (lakóház) szó a régi nyelvben *hajlak, hajlok* is volt magánhangzó-illeszkedéssel. És az irodalmi nyelv a *hajlák* alakot tartotta meg. A *hajlak* avult szóvá lett ; a *hajlok* pedig tájszószerepet vett fel. Csokonainál csak *hajlák*-ot találunk, lakóház jelentéssel. A maga házát is náda a *hajlák*-nak mondja. Igaz, Csokonainál viszont a tiszántúli nyelvjárás hatása látszik, melyben a *hajlák*, illetve zártabb alakja, a *hajlik*, az általános. A *szándék*-ot is *szándok* alakban használta Petőfi.

Pásztordalunkban tulajdonképeni tájszó csak egy van : a *cserény*. A szó ugyan előfordul már a régi irodalmi nyelvben

'flechtwerk' jelentéssel (NySz.), de alakilag is, értelmileg is — táj szó. És sok alakja, jelentése van (MTsz.). Van: *cseréj*, *cserén*, *csörén*, *sörény*, *csirin*, *sinin*. Jelentése pedig: vesszőből v. nádfonadékból v. lécből való alkotmány; a konyhaajtón kívül levő félajtó, rácsajtó, vesszőajtó; sövénykapu; vesszőből font kerítés; véka; szekéroldal; szekérsaroglya; szabadtűzhely feletti füst- és szikrafogó; parasztház pitvarának vesszőből font padlása; gyümölcszsáritó; nád- v. vesszőfonadékból v. kukoricaszárból csinált hajlék, csikósok, gulyások, juhászok számára stb. És ennek a legutóbbi meghatározásnak felel meg HERMAN OTTÓnak az a megállapítása, hogy a *cserény* fedetlen, vesszőből font pásztorlakás. — Mellesleg jegyzem meg itt, hogy a *cserény*-t régebben jószágukkal ide-oda költöztették a pásztorok. A *cserény*-t egyébként másutt is megtaláljuk Petőfiben: „Cserény oldalánál szundikál a gulyás leterített subán.”

A *cserény* után mindjárt jön a *paripa* szó. Petőfi csikós-dalában a *paripa* a. m. 'hátasló'. — Nyelvtudósaink a *paripa* szó származását — tudommal — még nem döntötték el. Egyik nyelvészünk szláv közvetítésű görög-latin, a másik perzsa eredetűnek tartja. Jelentésének alakulásáról az alábbiakban emlékezhetek meg: Egyik adat (MNY. IX, 180) szerint a XVI. században *paripá*-n herélt lovat értettek, később pedig mint hátasló szerepel (NySz.). Ilyen értelemben használja Gvadányi is (*paripa* ló = hátas ló); utána Csokonainál is: almásszürke csődör *paripa*; nyalka *paripa*; büszke p.; kised p.; szárnyas p. (= Pegazus); a fegyveres rendek ülnek p.-ra; sárga p.; almás (színű) p.; karcú p.; arabs *paripa*. Felkél a nemes nép, pattan *paripára*. — Ezer *paripá*nak reng a föld dübögése alatt. — Sok ezer *paripák* kör-mére dobognak az erdők.

Van azonban adatunk arra is Petőfiből, hogy a *paripá*-n nem mindig hátas lovat értett: „Megy a hintó, van beléje fogva négy *paripa*.” (Pusztai találkozás.) Ez a négy *paripa* nem azt jelenti, hogy a „gazdag, úri hintóba” négy hátasló volt befogva, hanem négy szép, büszke ló.

HERMAN OTTÓ szerint a *paripa* a nép körében herélt hím ló, de a pásztoroknál minden finomabb hátas ló is: *paripa* (pl. Csokonyán); Udvarhely megyében pedig hím lovat jelent (i. m.) — Baranyában szintén *herült* ló a *paripa*, sőt Göcsejben *paripa tik* (tyúk) is van. A k a p p a n t (a kiherélt kakast) hívják így. (Vö. MTsz.)

Nyelvi sajátság Petőfi pásztor-dalában az is, hogy befejezett cselekvésű igealakot használ folyó cselekvésnél: „Szörén szoktam megülni a lovat”, mint mikor azt mondja valaki: „En nem szoktam bort inni” = ’nem szokásom bort inni’ (Nyr.) — A *meg* igekötőnek ugyanitt nyomósító, a cselek-

vésnek erősebb voltát jelző szerepe van. Versünk utolsóelőtti sorában azt mondja a csikós: „Hejh, maholnap az én piros rózsám || Csikósné lesz az alföldi rónán.“ A „Hejh“ indulatszót gyakran használja Petőfi. Hét költeményét kezdi is ezzel az indulatszóval: *Hejh* Büngözsdi Bandi... *Hejh* Debrecen... *Hejh* édes szüleimék... *Hejh* nekem már vigasztalást mi sem ad... *Hejh* zsványság, derék szép zsványság... *Hejh* mostan pusztá ám igazán a pusztá... *Hejh* vannak ma számadások... — A *Hejh* indulatszónak is nyomósító szerepe van. Nyomósítja az utána kifejezett érzelmet, érzést, gondolatot, vágyakozást stb., mint Petőfi csikósánál is. De használja Petőfi a megfelelő „Hajh“ indulatszót is.

Hogy mi adott ösztökélést arra, hogy — bevezetésül — Petőfinek épen egy csikósdalát magyarazzam, története van.

Amikor népnyelvi kutatásban jártam Nagy-Hortobágyon, a csárdában arra kértem egyik csikóst, hogy daloljon egy szép csikósnótát is. És az én csikósom Petőfi Pusztán születtem... csikósdalát dúdolta el.¹

Petőfi-népdal — Hortobágyon!

Nótázó csikósom persze nem tudta, hogy ki csinálta, hogy azt a nótát nem pásztorember, hanem Petőfi csinálta. Azt sem tudta, hogy azt a másik szép nótát is: „Hortobágyi kocsmárosné, angyalom...“ szintén Petőfi írta! Pedig ott is írta, mikor először volt ott, Nagy-Hortobágyon. Csikósomnak csak homályos sejtelve volt Petőfiről, a Petőfi-névről.

A népköltő szelleme, mint a napsugár, mindenhova elhat — írja GYULAI PÁL (i. m.). És soha magyar dalok oly hamar nem szállottak a nép ajkára, mint a Petőfié.

TURI MÉSZÁROS ISTVÁN.

Valami a színészi hangsúlyról.

A színpadi hangsúlyozásban is vannak divatok, akárcsak az emberi szellem egyéb területein. Ez egymást váltogató színészi szokásokat is persze gyakran az általános irodalmi és művészi áramlat-változások sodra ragadja magával. Vizsgálatuk tehát érdekes is, szükséges is, tanulságos is.

Legfeltűnőbb és a magyar színészi hangsúly történetében a legtöbbször vitatott kérdés a jelzős kapcsolatok hangsúlya. A jelző egyébként is a legkülönösebb sorsú mondatrészt. Egyes elméletek szerint voltaképen az állítmányból, szóval a mondat legfontosabb részéből keletkezett. E szólamban például: *rút idő*, ez a mondatképzet lappang: *az idő rút*. Akárhogy is van azonban, az kétségtelen, hogy mai alakjában mondatelemzési szempontból rangban a legutolsó. Sőt talán nem is mondatrész, hiszen nem az állítmányból kérdezzük, hanem az alanyból,

¹ A hortobágyi változatos szöveg közlését más alkalomra hagyom.

tárgyból vagy határozóból. Tudjuk, hogy a német szórend nem is érzi mondatrészeknek.

És mégis vannak irodalmi korszakok, amikor a jelző a közlésnek szinte legfontosabb elemévé válik. Olyan irányok vagy olyan írók, amelyek és akik mentül pontosabb, mentül egyénibb megjelölésekre törekszenek, természetsszerűleg a jelzőt veszik leginkább igénybe. Hiszen ez a mondatrész az, amely az általános fogalmat megsűkíti, s amennyire ez nyelvi tekintetben lehetséges, az egyediséghez viszi közelebb.

A magyar irodalom történetében különös jelző-kultusz kap lábra a kiegyezésre következő korszakban. Ez évtizedek írói realisták, sőt sokan közülük impresszionisták. Minden jelenséget a maga mentül szűkebbre határolt egyéni egyszerűségében akarnak lemezre rögzíteni, természetes tehát, hogy a jelzőt különös gondban részesítik, és egy-egy főnevet valószínű jelzőáradatba fullasztanak. Így gyakorol e korszakban azután a jelző, a mondatrészek e proletárja, valószínű diktaturát a többi mondatrész fölött.

E stílustörekvés a múlt század utolsó harmadában persze inkább ösztönös. Vannak azonban íróink, kikben tudatossá válik. Tóth Bélának egyik tárcacsevegeése például e címet viseli: *Zöld*.¹ Az író kint sétál a tavaszi pompában ragyogó Margitszigeten és azon elmélkedik, hogy milyen szegény a nyelv a természet végtelen árnyalatainak kifejezésére: „Im, itt előtttem ez a sziget, vegetációja pünkösdi ünneplőjében és ennek az ezernyi-ezer pázsit-ékességnek, galypompának, bokor-dísznek a leírására csak ez az egy nyomorult szavam van: zöld. Határos a némasággal, amire kárhoztam; egy csöpp vízzel kell kifejeznem a tengert, egy sapka széllel a levegőeket, egy nyikkannással beethoveni szimfoniát... Mennyi zöld ezen az egy fán... Látni bírom, kifejezni nem... Mentől több hasonlatot keresek, annál erősebben szól rám a névtelennek maradt sok ezer: Hát mi? Hát én? Nekem miért nem adsz nevet?”

Ez az irodalmi tendencia nem hagyta érintetlenül a kor színészetét sem. E korszaknak legkiválóbb színházi rendezője, PAULAY EDE ki is mondja, hogy „kivétel nélkül mindig a jelzőt kell hangsúlyozni”.² Igaz, ő ezt csupán azzal okolja meg, hogy „a jelzős főnév jelzőjével egy fogalmat alkot”, — végeredményben azonban a tőle elindított színészi gyakorlat ugyanoda jutott el, ahová korának irodalma irányult: a jelző-kultuszhoz.

PAULAY Színészetelmélete EGRESSY GÁBORra megy vissza, kitől példának legnagyobb részét is veszi.³ De a legnagyobb tisztelettel PAULAY érdemeivel szemben, nemhogy tovább nem fejlesztette előzőjének hangsúly-elméletét, hanem

¹ *Tárcalevelek* c. kötetben. Budapest, 1892.

² PAULAY EDE, *A színészet elmélete*. Pest, 1871. 15. l.

³ EGRESSY GÁBOR, *A színészet könyve*. Pest, 1866.

bizonyos pontokon visszaesést jelent vele szemben. Mert EGRESSY bizony észrevette, hogy a jelzős szólamokban nem mindig a jelzőre esik a hangsúly. „Az ige nélküli mondatban — mondja a nagy tragikus színész — a jelzős főnév megtartja főhangját, ha új eszmét vagy ellentételt foglal magába“, és példakul felemlíti a következőket:

„A nappal egy világos éj.“

„Hellasnak kincse egy elomló rom“

„Virágbokor virágos kert helyett“ (Árpád ébredése).¹

PAULAY e szabályt némi módosítással szintén átveszi, sőt az egyik példát is,² és mégis két lappal odább felállítja a maga könyörtelen szabályát. E nyilván korának tendenciájától sugallt megállapítás az ő elveit követő iskolában azután megrendíthetetlen elvvé kövesedett. Hosszú rendezői és igazgatói működése alatt egész színész-nemzedéket nevelt fel, amely e szabályt nem merte megbolygatni.

Mi, akik ez egyébként korszakos jelentőségű művész-nemzedéknek még látjuk játszani egy-két tagját, többször meglepve éreztük ez elvnek rideg alkalmazását. Ez iskola nagy intrikus színésze, GYENES LÁSZLÓ, A z e m b e r t r a g é d i á j á n a k híres Lucifere a fáraó-színben pl. így hangsúlyozott: „Kiben tudattá vált a népi ösztön“, — holott nyilván az ösztönt kellett volna kiemelnie, hiszen a tudatosság és ösztön-szerűség van egymással szembeállítva.

Ez alól a merev hangsúlyozási szabály alól csak az új század nemzedéke hozott felszabadulást. Az új iránynak elmékedője, HEVESI SÁNDOR A z e l ő a d á s m ű v é s z e t e c. munkájában³ megtöri a jelzőnek ezt az egyeduralmát, és rámutat arra, hogy bizonyos esetekben a főnév hangsúlyozandó. Elismeri, hogy ha a jelző és jelzett szó szinte összetett szónak hat, akkor a jelzőn van a hangsúly, sőt egy finom megfigyeléssel a jelző javára egy új szabályt is alkot, megállapítván, hogyha a jelzett szót nem valóságos, hanem átvitt értelemben használjuk, akkor mindig a jelző emelendő ki. Pl. „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt“. Mikor azonban a főnéven van az értelem vagy éppen az ellentét súlya (pl. „Nem szül gyáva nyulat Nubia párdúca“), akkor igenis a főnévre ejtendő a nyomaték. Sőt lehetnek esetek, amikor mindkettőt ki kell emelni; pl.

„Mi a tűzhely rideg háznak,

Mi a fészek kis madárnak,

Mi a harmat szomju gyepre,

Mi a balzsam égő sebre,

Mi az árnyék forró délben...“ stb.⁴

¹ I. m. 59. l.

² I. m. 13. l.

³ Bp., 1908. Tudományos Zsebkönyvtár 216—218. sz.

⁴ I. m. 24—27. l.

A jelző és jelzett szó hangsúlyviszonya következetesen vezet át egy másik hangsúly-problémára. Ez a szólam-hangsúly. EGRESSY GÁBOR BRASSAI SÁMUEL Magyar mondatára támaszkodva,¹ PAULAY pedig EGRESSY-re, a Bánk bán egyik mondatát így kívánja hangsúlyoztatni:

Egy *tiszteletreméltó* ősz kezébe,
Negyven esztendei szolgálatért,
Száraz kenyért nyújtasz, magyar hazám? —

mert — PAULAY szerint — „minden külön csoportban a legelől állókat kell hangsúlyozni”.² Ezzel HEVESI felfogása merőben ellentétes. Szerinte az első sorban nem a *tiszteletreméltó* a fontos, hanem az *ősz*, hiszen épen az a felháborító, hogy ősz ember létére bánnak vele eképen. A másik sorban sem az a lényeges, hogy negyven esztendeig szolgált, hanem hogy *szolgált*, mert ha tunyálkodott volna, akkor nem tartoznék neki a haza semmivel. Az utolsó sorban sem a *száraz* a fontos, mert Bánknak nem elsősorban a kenyér minősége ellen van kifogása, hanem az ellen, hogy csak kenyér jut neki.³

E nagyon sok vitát állt mondatban, igaz, megint jelző és jelzett szó néznek egymással farkasszemet, de a vitatkozás iránya nem e mondatrészeket, hanem a szólamot érinti. A régi és új iskola között itt is merő ellentétet látunk. A régi a szólam elejére dobta a hangsúlyt, az új a szólam végét kedveli. De míg a régi dogmatikusabban fogta fel az elméletet és könyörtelenül alkalmazta a gyakorlatban, addig az újnak elmélete a hangsúly mozgékonyosságához jobban simul, és gyakorlata — nos a gyakorlata majdnem épen olyan dogmatikus, mint az előzőé.

Lássunk csak egy-két példát!

A színpadtól megvált PAULAY ERZSI, mint apja tanítványa, egyik szavalóestjén Arany Dantéját így hangsúlyozta:

„E *mélység* felett — az *értelem* mérónja —
Mint *könnyű* *pehelyszál* — fennakad, — fellebben, —”

eddig nagyjában helyesen, csak talán a *pehelyszál* kaphatott volna kis nyomatékot, ellenben a következő sorban a hangsúly egészen hibás volt:

„De a *lélek* érzi — hogy az *örvény* vonja“...”,

mert az *érzi* szót kellett volna kiemelni, hiszen a költő az érzelem és értelem felfogó képességét állította szembe egymással.

Az új iskola ezzel szemben épen ellenkezőleg jár el. A jelzős főnévkapcsolatból olyankor is a jelzett szót s ennek

¹ Akad. Értesítő 1860: 63—64.

² EGRESSY i. m. 57. l.; PAULAY i. m. 14. l.

³ HEVESI i. m. 21. l.

mintájára a szólamban olyankor is a szólam végét hangsúlyozza, amikor az ellenkező lenne indokolt. Egy-két példa erre is hadd álljon itt!

ÓDRY mint Hamlet az első monológban így beszél:

„Phi! rút világ! gyomos kert, mely tenyész,
Hogy magva hulljon; dudva és üszög
Kövér *tanyája*.“

S hogy e hangsúlyozás mennyire iskolaszerű vagy legalább is irányjellegű, azt az bizonyítja, hogy e monológban a boldogult PETHES IMRE is épen e szavakat emelte ki.

Ugyancsak ÓDRY mint Antonius természetesen így beszél:

„Atok csapand az embertestre le...“
„... Oly megszokott lesz minden szörnyű *tárgy*...“

PETHES SÁNDOR mint Mátyás a Cillei és a Hunyadiakban így hangsúlyozott:

„Még egy lapon keresztül *gázolok*, —
Kifárad *elmém*.“

Látnivaló, hogy az új iskola HEVESI SÁNDOR hajlékonyabb és épen azért helyesebb megállapításait a gyakorlatban épen olyan helytelen-merevvé rögzíti, akárcsak a régi nemzedék a maga elveit.

Ha okát nyomozzuk e megváltozott hangsúlyozásnak, akkor többféleire gondolhatunk. Lehet ösztönszerű reakció az előbbi nemzedékkel szemben, de lehet, hogy színészeink egyszerűen a németes mondatejtés kaptájára verik a magyar beszédet. A német például így mondja: *Guten Morgen!* mi azt mondjuk: *jó reggelt!* — amaz így beszél: *Ich bin ihm zehn Kronen schuldig*, — mi emígy: *Tíz* koronával tartozom neki. A szólam végére ok nélkül átlendített hangsúly veszedelmesen hasonlít ahhoz a pesti zsargonhoz, amely idegen mintára kissé énekelve megnyújtja a végszótagot.

A harmadik okra, hogy t. i. az irodalomnak irányváltása az előző impresszionista-realista iránnyal szemben, rántotta volna magával e fordulatot, nem szabad gondolnunk. Mert igaz, hogy irodalmunk más irányba fordult, de semmiféle irányváltás sem indokolhat idegenszerű s a magyar fülnek kellemetlen hanglejtést.

Ne higgye senki, hogy ezek a megfigyelések fölösleges aprólékoskodások, s hogy mindenáron való kákán is csomót keresésből fakadnak. A színpadot, a színházat, különösen a Nemzeti Színházat — s itt most igazán a jelzón volt a hangsúly! — úgy kell tekintenie minden magyarnak, mint a szép, értelmes, tiszta beszéd iskoláját. Olyan szószék legyen az a színpad, ahonnan a legmagyarosabb és legértelmesebb beszéd hangozzék. Hogy pedig ez megvalósuljon, az csak félig a színész dolga, aki beszél, másik felében azé a közönségé, amely ellenőrző füllel hallgatja.

GALAMB SÁNDOR.

Szükségtelen és hibás szómódosítások.

Irodalmi nyelvünk ma, a hosszú évtizedeken át forrongott nyelvújításnak, majd az ennek eredményeit megrostáló nyelv-helyesbítő mozgalomnak befejeződése után meglehetősen megállapodott, és apróbb, jobbára csak ejtésbeli változatokból álló eltéréseket nem számítva, meglehetősen egységes jelleget öltött. A sokszor szemünkre vetett turáni átok azonban, az egyet nem értés szelleme az irodalmi nyelv mai jelenségeiben is megnyilvánul. Van egy idestova félszázéves kiváló napilapunk, amely a nyelvhelyesbítő mozgalomhoz mindjárt kezdetén hozzácsatlakozván, nagy érdemet szerzett magának azzal, hogy a nyelvújításnak lenyeshető korcshajításait következetesen kerülve s természetesebb és magyarabb szókkal és kifejezésekkel helyettesítve, hozzájárult e mozgalom eredményeinek kivívásához. Azonban akkor megkezdett nyelvjavítató szerepét ma is folytathatónak véli és buzgalmában szembe-szegül olyan megállapodott irodalmi szóalakokkal is, amelyeket a nyelv életét és törvényeit vizsgáló és kifejezéseinek helyessége ügyében kétségkívül legilletékesebb bíró, a nyelvtudomány kifogástalanoknak tart, illetőleg amelyeknek eddigi hibáztatását többé már nem látja időszerűnek és okszerűnek. Ez a napilapunk, a BUDAPESTI HIRLAP, több tekintetben külön nyelvet, külön szóalakokat és kifejezéseket teremt ma is magának, olyan szóalakokat és kifejezéseket is azonban, amelyek az általánosan megállapodott irodalmi alakoknál és kifejezéseknél nem magyarabbak, sőt nem egy esetben — és ez már végzetes hiba — náluknál helytelenebbek, s — ami még végzetesebb — egyenesen hibáztatni valók.

Kerek harminc évvel ezelőtt a MAGYAR NYELVÖR XXV. évfolyamában (447—453) A Budapesti Hirlap ortológiaiája címmel beható vizsgálat tárgyává tettem a lapnak akkori nyelvét, helyességre törekvő szóhasználatait, nyelvjavító szóalakjait, s rámutatva dicséretre méltó kifejezéseire, megjelöltem több olyan szót és szóalakot is, amelyeket kellő ok nélkül kerül, és olyan javító célú próbálkozásait is, amelyeket nem lehetett kifogástalanoknak tekinteni. Készséggel ismerem el, hogy a lap sok megjegyzésemen okult, sokban követte nyelvtörténeti és nyelvhelyességi megállapításaimat, figyelembe vette és nyomban kijavította egy később felfedezett kifejezőmódját is, a magyartalan *utolsó híreket* e h. *legújabb hírek* (l. MNy. XII, 272): azonban némely szavakra és alakokra nézve kellő ok és alap nélkül ma is ragaszkodik kifogásolt nyelvhasználatához, sőt azóta — nem tudni, minő nyelvtudományi megállapítások alapján vagy kinek tanácsára és sugallatára — újabb olyan használatmódokat is kezdett, amelyeket szintén nem helyeselhetni, s azért most ezeket együttesen szóvá teszem.

1. Az *-ás*, *-és* képzős igei főnevekből való *-i* képzős melléknemeknek, egy szóval *-ási*, *-ési* képzős melléknemeinknek évtizedek óta rossz híruk van, mert némely esetekben német minták után, a német *-ung*-képzős előtagú összetételek utánzása-képpen jöttek divatba. Így lett pl. a *Beratungs-saal* fordítása a magyartalan *tanácskozási terem*, a *Versamlungs-ort*-é a *gyülekezési hely* stb., amiknek magyaros nevei: *tanácskozó terem*, *gyülekező hely* stb. Ebből mármost sokan azt következtették, hogy az *-ási*, *-ési* képzős melléknemek általában magyartalanok és mint most idézett példáinkban, bármiféle esetben is helyettesíthetők az *-ó*, *-ő* képzős igenévvel. Ez azonban nagy tévedés, amely az *-ási*, *-ési* és *-ó*, *-ő* képzők jelentésének félreismerésén alapszik. Az *-ás-i*, *-és-i* képző u. i. az *-ás*, *-és* igei névszóképzőnek az *-i* melléknévképzővel való egyesülése, tehát olyas valamit jelent, ami az *-ás*, *-és* képzős elvont névszófogalomhoz hozzátartozik, reá vonatkozik. Valamint *király-i*, *ember-i* a. m. királyhoz tartozó, királyra vonatkozó, emberhez való stb., úgy pl. a *közlekedés-i* melléknévnnek is ez a jelentése: közlekedéshez tartozó, közlekedésre vonatkozó. Az *-i* képzős jelzőjű kifejezésnek értelme közel áll a birtokosjelzős kifejezésekéhez, úgyhogy pl. a *királyi kert* voltaképpen ugyanaz a fogalom mint a *király kertje*, az *emberi boldogság* mint az *ember boldogsága* stb. Ilyenformán a *közlekedésügy*, *földművelésügy*, *közoktatásügy* stb. *miniszterei* is *közlekedésügy-i*, *földművelésügy-i* stb. *miniszterek*, s mivel a *közlekedés*, *földművelés*, *közoktatás* stb. szavakhoz rövidebb formájuk dacára is hozzá fűzhetjük és szoktuk is fűzni a *közlekedésügy*, *földművelésügy* stb. képzetét, világos, hogy nem csupán *közlekedés*, *földművelés*, *közoktatás* stb. *minisztereiről*, hanem *közlekedés-i*, *földművelés-i*, *közoktatás-i* *miniszterekről* is beszélhetünk. A tárgyalt szóalakok jelentéseinek egymáshoz való viszonyában oly világos a logika, hogy az ilyen *-ási*, *-ési* képzős kifejezéseket sem hibásaknak, sem magyartalanoknak nem lehet mondani. Az *-ó*, *-ő* képzős ige neveken viszont annyira érezzük magának az illető cselekvésnek közvetlen végrehajtóját, eszközlőjét, hogy ennél a jelentésképzetnél fogva az ilyen ige nevek nem lehetnek alkalmasak pl. a *közlekedésügyi miniszter*, *közoktatásügyi miniszter* stb. fogalmának kifejezésére, vagyis — furcsaság veszélye nélkül — nem nevezhetjük az illető minisztereket *közlekedő*, *közoktató*, *földművelő* minisztereknek stb., vagy a *kereskedelemügyi*, illetőleg *kereskedelmi minisztert* kurtán-furcsán *kereskedő* miniszternek. Pedig nem egyszer olvashattunk márefféléket a B. H.-ban, sőt az ő példájára itt-ott más lapban is, pl.: a kereskedelemügyi, földművelésügyi ... és közlekedési miniszterek (B. H. 1918 II 13/8)¹;

¹ A hónapot jelző római szám után a törtnek számlálója a hónap napját, nevezője pedig a lap oldalszámát jelenti.

közélelmező miniszter (1921 X 27/2); az *ujjáépítő* minisztériumot (uo.); komolyan foglalkoznak egy *fölszerelő* minisztérium létesítésével (1916 IX 9/5, a cikknek fölírásában helyesen: *fölszerelési min.*); Lord Cowdray, *repülőminiszter* [!] benyújtotta lemondását (Az Est 1917 XI 18/6) stb. Az ilyen kifejezések eredeti, régies magyarságból fakadnak ugyan, de ma már nem szabatosak, olykor pedig egyenesen visszatetszők. A közvetlen cselekvést éreztető igenévnek visszásságát látjuk az *-ási*, *-ési*-ket kerülő következő kifejezésekben is: az *ádrágító*-javaslaton kívül még az indemnitás gyors elintézését kívánja (B. H. 1920 VI 22/2, itt a kifejezés úgy fest, mintha a javaslat hozna létre ádrágítást, holott ellenkezőleg az ádrágítás letörését célzó, tehát az ádrágításra vonatkozó, v. i. *ádrágítási* javaslat forog szóban); az *ádrágító* törvény [!] 2. szakasza (1915 XII 5/7, ugyanilyen visszásság); Prágában terjed a *dohányzótilalom* (1922 II 18/6, így, összetett szóként írva); az ottani *élelmező*-viszonyokra való tekintettel (1916 XII 23/13); az *építő*-szabályzat reformja (1918 I 2/8); egy... főigazgatót fognak kinevezni a VII. *fizető*-osztályba (I 10/5, az osztály maga nem *fizető*, hanem *fizetésben részesülő*); a... részvénytársaság... *fizető* zavarba jutott (1917 I 18/13); a VIII. kerületi adó kivető és *fölszólamló* bizottság (1916 IX 24/17, a bizottság nem maga szólamlíkl föl, ellenben az *adó kivető biz.* helyes); *gyártó*- és *kezelő*-költség (VII 15/9, világosabb és szabatosabb: *gyártási és kezelési költség*, mert a *gyártás és kezelés költségét* jelentik s ez utóbbi kifejezésekhez úgy viszonylanak, mint a *királyi kert* a *királyi kertjé*-hez); nagy *kémkedő*-pör Szófiában (III 8/10); *közélelmező*ügy (1920 III 14/5); *Középítő* Tanács (1917 V 23/10); *közigazgató* bizottság (1915 XII 11/13, a puszta *igazgató biz.* kifogástalan volna, de a *közigazgató* a kifogástalan *közigazgatási* helyett furcsán hangzik); az ő vállukon egy egész *közigazgató* rendszer is nyugodhat (uo.); az osztrák *közigazgató* reform-törekvésekről (1916 I 16/14); elsőrangú *közigazgatói* [így!] szakértő (I 7/1); *közlekedő* ügyek (1909 II 16/20); *közlekedő*-bizottság (1916 X 3/9); a *közlekedő* ügyosztály (X 31/10); megszállották a *népszavazó* rendőrség barakjait (1921 V 4/4, jobb: *népszavazási r.*, mert a m. a népszavazás rendőrsége); a *rágalmazó* [!] járvány (1924 VI 27 vc., a *rágalmazás* járványát jelenti, mért ne mondhatnók tehát *rágalmazási j.*-nak?); a boszniai *szállító*-csalás (1917 I 27/11, már azért is furcsa, mert a szállítók megcsalására is érthető, holott éppen a szállítók csalásáról van szó, a *szállítási* v. i. szállításbeli csalás pedig egészen kifogástalan kifejezés); operáció közben *szívműködő* [!] zavarokat észleltek (1916 IV 30/15, ez már annyira erőltetett ösködés, hogy egyenesen hibának merem mondani); ezek a menetek [sajtóh., olv. menekültek] nem

teljesítették a *tartózkodó-engedély* ama feltételét, hogy minden politikai tevékenységtől *tartózkodni* ok kell (1921 XII 8/8, a kifogástalan *tartózkodási engedély* ilyen módosításának visszaállását fokozza az, hogy a mondatban a *tartózkodik* ige a „magát vmitől visszatartja” jelentéssel is előfordul); hogy a leszerelés anyagai közül az egyes *termelő* ágak milyen arányban részesíttessenek (1918 I 12/7, az elkerülni szándékolt *termelési ágak* kifogástalan kifejezés, mert azt teszi: a *termelés* ágai); a *világító*-adó életbeléptetése (1918 III 29/8, mért ne lehetne *világítási* adó, hiszen a. m. a *világítás* adója), stb.

Még visszasabb és egyenesen hibának minősíthető az újszerű *-ási, -ési* képzős melléknévnek az *-ó, -ő* képzős igenévvél való helyettesítése akkor, mikor ez utóbbiaknak valami megállapodott külön jelentésük van, amely annyira hozzáfűződik már az igenévi alakhoz, hogy emennek az *-ási, -ési* melléknév helyett való használata értelmi zavart is okozhat, pl.: rágalmazás [így, olv. rágalmazási, vagy legalább kötőjellel: rágalmazás-, hogy a következő „ügyekben” szót hozzátartozónak foghassuk föl] és *becsületsértő* ügyekben a bizonyítékokat... be kell jelenteni (1921 VI 21/3, *becsületsértő* ügy’ és *becsületsértési* ügy’ két különböző dolog); maximális *eladó* árát megállapítani kötelesek (1916 XII 29/14, ha már magyarosabb akart lenni a lap, inkább a „maximális” helyett írt volna *legmagasabb*-at); a cukorgyárak *eladó* irodája (1921 XI 9/3; Pozsonyban egy cégtáblán ezt olvastam annak idején: *eladási üzlet*; hogyan értette volna a járó-kelő közönség, ha ez lett volna a fölírása: *eladó üzlet?*); a fölviharzó érdekellentéteket, a melyeket Argentínának *kiváló* szándéka szitott, mára sikerült lecsendesíteni (1920 XII 8/3, hogy itt nem a szándék „kiválóságáról”, a ném. Vorzüglichkeitről van szó, hanem Argentínának a népszövetségből való *kiválási* szándékáról, azt a hírközléményből csak az érthette meg, aki az előző napok híreit is elolvasta volt; a *kiválási szándék* pedig a. m. a „kiválás szándéka”, tehát, ha újszerű kifejezés is, nem nyelvhiba és hozzá kizárja az esetleges félreértést), stb. Ugyanilyen okból nem lehetne pl. *izgató* bűnügyet, *öltető* vágyat, *megegyező* föltételeket mondani *izgatási* bűnügy, *öltetősi* vágy, *megegyezési* föltételek helyett stb., mert a kétféle alakú kifejezések között jelentésbeli különbség van, az *-ási, -ési* képzős kifejezés-mód tehát az ilyen esetekben csak nyereség a nyelvre nézve.

2. Általában csínyján kell bánnunk az *-ó, -ő* képzős igenév használatával éppen az imént is hangoztatott természeténél fogva, hogy t. i. erősen érezzük ezen az igenévi alakon a cselekvés végrehajtójának képzetét. Ez a hibája a B. H. nyelv-helyesbítő céllal írt következő kifejezéseinek: *cipővédővámok* (1922 III 29/8, ez úgy hangzik, mintha a vámok cipővédők volnának; a *védvám*-tól ilyen esetekben ma már nem célszerű idegenkedni, különösen mikor *üggyvéd*-jeink és *honvéd*-eink is

vannak); a kórház... fürdő-, gyógyítótornázó... és más fölszerelése (1916 XI 19/17, a *gyógytorná*-nak ez a kiszélesítése ma már az elfogadott *gyógyszer*, *gyógyszertár* stb. mellett időszerűtlen, különösen mikor a nyelvekben annyi természetes szóróvidülés is menthetővé teszi nyelvújításunknak ilyen alkotásait); a hasbetegségek kór és *gyógyítótanából* (1926 XI 5/4, helyesen: *gyógyítástan*, ha már a *gyógytan*-t kerülni akarjuk); mindez újabb dicsőséges helyet biztosít [értsd: a háború történetében]... a 3-ik és 26-ik *lövőezredeknek* és a *császárlövőknek* (1917 XI 6/1, a *lövész* szerintem kifogástalan szó, igazolására ezúttal csak a 'tolvaj' jelentésű népnyelvi *lopész*-t említem; a *császárlövő* azonban egyenesen komikus hatású).

3. A B. H. kerüli az *állítólag*, *látszólag*-féle határozószókat s így ír: *állítóan* [!] föl is szólította az alkotmánypárt két jeles tagját... , hogy stb. (1917 V 3 vc.); a báró *állítóan* beszédet mondott (1926 III 5/7 stb. stb.) Szükségtelen és kárba vesztett nyelvmódosítás. A *-lag* *-leg* módhatározórag székeleyes sajátság, és inkább örülnünk kell, hogy csak gazdagabbá lett vele irodalmi alakkészletünk. Aztán mit csináljunk az *állítólagos*, *hallgatólagos*, *látszólagos*-féle jóra való származékokkal, amelyek nélkül a B. H. sem tud ellenni (pl. *állítólagos* háboruságról, 1926 VII 28/6 stb.)?! Talán *állítóanos*-t, *hallgatóan*-ost mondjunk? Ez volna ám aztán igazi erőszakos nyelvújítás. Az *állítólag*, *látszólag*-félék elleni küzdelemre, nézetem szerint, semmi alapos okunk nincsen. (Vö. MNy. XIII, 313.)

4. Az *engedély*, *szenvedély* és *veszély* szavakat, úgy látszik, szintén „hibás képzésűeknek“ gondolja a B. H., illetőleg az ő hiányos tájékozottságú nyelvészeti tanácsadója, mert helyettük minduntalan az *engedelem*, *szenvedelem* és *veszedelem* szókkal találkozhatunk a lapban, sőt származékaik helyett is ilyenekkel: *engedelmez* a. m. engedélyez (pl. a belga kormány Németországnak... átjáró utat *engedelmez* 1917 I 13/7), *szenvedelmes* (lépten-nyomon olvasható szava) a. m. szenvedélyes, *veszedelmeztet* a. m. veszélyeztet (pl. anyagi érdekeiben a legérzékenyebb módon *veszedelmeztetve*, 1916 XII 28/11). Mármost következetességből az *engedélyes*, *moziengedélyes* helyett azt kellene írnia: *engedelmes* (!), *moziengedelmes*. Itt azonban csütörtököt mond javítani vágyó szelleme, és bizony mindig csak így ír a lap: az *engedélyes* intézet (1920 VI 22/2); minden... mozgófényképvállalat *engedélyese* (X 20/2); a *moziengedélyesnek*... joga van stb. (1918 VII 18/12), stb. *Engedelmet* kérünk. Az *engedély* és *engedelem* két külön, jól ismert jelentésű szó, és ez az oka annak, hogy az *engedélyeseket* nem lehet *engedelmes*-ségre hajlítani. De hiába való az egész módosító buzgalom, hiszen a *veszély* nem kevesebb mint ötszáz esztendőös magyar szó, Pesti Gábor Új Szövetség

fordítása óta sűrűn előfordul régi irodalmunkban, többek közt Zrinyinél, Gyöngyösinél stb. (l. NySz.). Az *engedély* és *szenvedély* új szók ugyan, legfőljebb százesztendősek, de kifogástalan képzésűek, hiszen egy sereg régi mintaképre támaszkodhatnak, mint: *aszály*, *veszély* *segély*, *osztály*, *akadály*; *apály*, *dagály* stb.; a *veszély*-féléket tehát minden *veszedelem* nélkül használhatjuk. Ne legyünk pápábbak a pápánál, szarvasgáborabbak SZARVAS GÁBORNÁL, ki ha föltámadna, bizonyára így kiáltana a mai hírlapírókhoz: „Torkig vagyok a ti *inkarnáció*itokkal, *konszolidáció*itokkal,¹ *valorizáció*itokkal,² *redakció*itokkal, *momentum*aitokkal, *progresszivitás*otokkal, *legendárius*³ gondolataitokkal, *indusztriális*⁴ *centrum*aitokkal, *kultúrcentrum*aitokkal, *infernális*⁵ gyötrelmeitekkel, *muzsikálítás*otokkal,⁶ *centrális*⁷ helyzetetekkel, *kultur* Magyarországotokkal,⁸ mostani *rezsime*tekkel⁹, *parlamentáris*¹⁰ többségeitekkel, *latens*¹¹ tőkéitekkel, *autodefektus*aitokkal,¹² *intervalutáris*¹³ árfolyamaitokkal, *bilaterális*¹⁴ kereskedelmi szerződéseitekkel, *diktatoriális*¹⁵ szerepetekkel, *tarifális*¹⁶ szerződéseitekkel, *szukcesszive*¹⁷ megjelenő köteteitekkel, *intellektuális*¹⁸ nőitekkel, *antipátikus típus*aitokkal,¹⁸ *harmonikus karaktere*itekkel,¹⁸ *prohibició*itokkal,¹⁹ *mortalitás*otokkal,²⁰ *interreligionális* tempomaitokkal,²¹ sat., sat. Bánom, hogy hadat indítottam magyar szavak ellen, mikor nyelvünket és földünket *idegenek* lepik el és kiszorítják az ősokeket birtokaikból!”

Itt említem meg a *segély* szót is, amelyet szintén hiábavaló dolog kerülni, mert vagy természetes származéka a *seg-ít*, *seg-él* igék és a *seg-edelem* főnév kihalt alapszavának (vö. *ap-ad*, *apaszt* ~ *ap-ály*; *dag-ad*, *dag-aszt* ~ *dag-ály*), vagy Bessenyeinek egészen elfogadható analógiás alkotása a *veszedelem* ~ *veszély* szópárnak mintájára: *segedelem* ~ *segély*. (L. Nyr. 30:139.). Mindenesetre helytelen azonban *államsegély* helyett azt írni: *államsegélés* (1917 II 10/2), mert az olyan összetételt, amelynek utótagja *-ás*, *-és* képzős igei főnév, tárgyas összetételnek szoktuk érezni, v. i. ez esetben úgy, hogy az „államot segéli” valaki.

5. Az *egyenjogú* ellen is küzd még ma is a B. H., bár nem teljes kitartással, és helyette *egyenlőjogú*-t mond (írni persze *egyenlőjogu*-t ír). Ez még hagyján volna. Ámde már visszas, mikor az *egyenjogúsít* igét következetességből *egyenlőjogúsít*-tá szélesíti ki, pl. *egyenlőjogusítás* (1917 XI 29/7). Kárba veszett fáradság biz ez, mikor az *egyen* szót mint az *egyenés* és *egyenlő*-ből való irodalmi, nyelvújítási elvonást

¹ 1926 X 23/3. — ² 1926 II 9/7. — ³ 1922 I 25/2. — ⁴ 1922 III 2/1. — ⁵ 1922 II 25/4. — ⁶ 1922 II 19/10. — ⁷ 1922 II 15/4. — ⁸ 1gy, 1922 VII 12/3. — ⁹ 1922 VII 20/8. — ¹⁰ 1922 III 4/4. — ¹¹ 1922 III 15/8. — ¹² 1922 III 21/5. — ¹³ 1922 V 3/12. — ¹⁴ 1gy, 1922 IV 30/3. — ¹⁵ uo. 7. l. — ¹⁶ 1922 IV 28/4. — ¹⁷ 1926 VI 6/8. — ¹⁸ 1926 V 26/16. — ¹⁹ E h.: szesztilalom 1926 V 1/10. — ²⁰ E h.: halandóság 1926 V 12/6. — ²¹ 1926 V 7/5.

a természetes úton keletkezett hasonló elvonásoknak egész seregével igazolhatjuk (l. erről SIMONYI művét: Elvonás. NyF. 11. k.).

6. A *központ*-ot ma is szinte következetesen kerüli e lapunk és helyette *középpont*-okat irogat. A világháborúban keletkezett *gabonaközpont*, *szeszközpont* stb. intézmények nála *gabonaközéppont*-tá, *szeszközéppont*-tá (pl. 1916 XII 15/13) stb. terjeszkedtek ki; így a Turáni Társaságnak egyideig használt *kulturközpont*-jából is, ahelyett, hogy a németes *kultur* előtagon magyarosított volna, *kulturközéppont*-ot csinált a lap, v. i. a magyar szón bátor volt szükségtelenül módosítani, a németet (mert hiszen a *Kultur* tisztára német szó, magányosan a magyarban még senki sem használta), azt érinteni sem merte. (Vö. erről „Magyar Keleti Műveltségi Központ” c. cikkünket Nyr. XLV, 253.) Hogy a *központ* kifogástalan szó, azt már 30 évvel ezelőtti cikkemben megmagyaráztam, de hiába. A *középpont*-ot akkor kellene csupán használnunk, amikor a szó eredeti „középső pont” értelmét erősen kell éreztetnünk, pl. a kör *középpontjáról* szólva stb. Mihelyt azonban ennek az eredeti képzetnek a kiemelése szükségtelen, elég a *központ* is, továbbképzésben pedig egészen esetlenné válik a kiszélesített alapszó, pl. a szeszforgalom *középpontosításával* nem érünk el semmi jót (1916 XII 15/13), — bizony ezzel a *középpontosítás*-sal sem lettünk sem boldogabbak, sem magyarabbak, különösen ha e közben a magyarul *kulturális centrumokat* meg egyenesen dédelgetjük. (Vö. Nyr. L, 156.)

7. A *központ*-nak kinyújtásához hasonló a *támaszpont*-nak *támasztópont*-tá való szükségtelen kiszélesítése, pl. tüzéségünk ellenséges ütegek és *támasztópontok* ellen... jó hatással harcolt (1916 XI 22/9 stb.), hiszen tudjuk, hogy a *támasz* már a kódexek korában is előfordul és az *eresz*, *rekesz*, *válaszfélékkel* rokon becsületes magyar szó.

8. A B. H., orvosi kifejezéssel szólva, úgylátszik *tériszonyban* is szenved, mert a *versenytér* helyet *versenytérség*-et szokott írni, pl.: a régi *lóversenytérségen* (1922 VIII 5/9). Könnyen gyógyítható idegesség ez. Elég lesz arra figyelmeztetnünk, hogy a *tér* is régi szó (a XVI. századból már kimutatható) s nemcsak az *Apponyi-tér*, *Erzsébet-tér* stb.-féle városrésznevek kifejezésére alkalmas, amelyeket a B. H. sem alakít át, hanem a versenyek *térségére* is. A közhasználatú és kifogástalan *versenytér*-t nemcsak rövidebb volta teszi ajánlatosabbá, hanem az is, hogy megkísérelt helyettesítője kétszeri *rs* hangcsoportjánál fogva kellemetlen hangzású is.

9. A B. H.-nak egyik sűrűn olvasható, de szerencsére nem teljes következetességgel alkalmazott szómódosítása a *villamos* (kocsi, közlekedés stb.) szónak *villámos*-sal való helyettesítése. Pl.: *villámostársaság* (1916 XII 11/5); *villámosvállalat*, *vil-*

lámósmű (1918 I 3/7, s nyomban a köv. hírben: „egyhuzamu munkaidő”; mért ne lehetne akkor villamosmű is?); *villámos* centrálék (1916 XI 17/14, inkább a *centrálék* szót cserélte volna ki egészen magyarral); *villámos* visz be a centrumba (1916 XII 23/2, a szálkát itt is kihúzza s a *centrum* gerendájába nem ütközik bele); *villámos* balesetek (1917 IV 19/6, az effélét az istennyilára is érthetné valaki), stb. Ez a módosítás nemcsak szükségtelen, hanem egyúttal helytelen is. Szükségtelen, mert az általánosan elterjedt *villam*, *villamos* és *villany* szókat kiküszöbölni céltalan buzgóság. A *villam*-ot és a belőle származott *villamos*-t minek üldözni, mikor a régi nyelvben *villámlík* és *villámik* mellett *villamik* ige is volt; mikor más ilyen á ~ a váltakozásos szópárjaink is vannak, pl. *fonál* és *fonal*; *szakadát* (a népnyelvben) és *szakadat*, *hőfuvát* (népi szó) és *hőfuvat*; mikor van *folyam* is, amely régi szó; s mikor ma már a *villany*-t is időszerűtlen többé kerülni. Helytelen pedig *villámos*-sal cserélni föl a *villamos*-t és *villanyos*-t azért, mert a *villámos* szónak más a jelentése. Ez az ég *villámának* képzetét kelti föl mindenki, és helyes használata csak az lehet, amelyet Bajza Apotheosisából ismerünk: „Van bíró a felhők felett, Áll a *villámos* ég”. Mármost kinek volna kedve olyan kocsikon közlekedni, amelyeket az ég villáma hajt vagy kerülni? Még nagyobb hiba s olykor valósággal nevetséges hatást kelt a *villany*-nak az általános nyelvhasználat szerint „istennyila” jelentésű *villám* szóval való fölcserélgetése. Pl. a *villámfény* [!] aranyérmes leventék mellén szikrázik (1921 V 22/2, *villanyfény* és *villámfény* két külön dolog); felgyújtotta a *villámot* (! 1918 X 2/3, nem kell azt fölgyújtani; kisebb baj, ha szárazon csap le); *villámszerelő* (1918 VI 19/8, 1926 VII 8/9, ki volna olyan balgatag, hogy a villámot szereltetné be a lakásába?); olcsóbb lett a *villám* [!] Békéscsabán (1926 II 27/9); fölcsavarta a *villámot* (! 1918 VIII 4/12, hozzá egy gyöngé nő cselekedte ezt egy rajzban); az aradi *villámgyár* (! 1917 II 2/18, l. erről a nevezetes gyárról Nyr. XLVI, 290); a minden pillanatban lecsapható veszedelemtől *fölvillámozva* [!] lépett a patikába (1918 I 1, tc.), stb.

10. Az oláh pénzegységet az elcsatolt részek magyarsága általánosan *lej*-nek nevezi, noha írásban az eredetinek megfelelő *lei* alak a közönségesebb. Ez tudvalevőleg a tulajdonképeni névnek, az oroszlánt jelentő *leu* szónak többese ugyan, de a magyarság a gyakrabban hallható többes alakot használja a pénz nevéül, s a többszámi *lei*, kiejtése szerint *lej* van minálunk is általánosan elfogadva. Ezzel a megállapodott magyaros ejtéssel szemben a B. H., egy magát megnevezni nem merő keresk. isk. tanártól félrevezetve, helyreigazító föl-szólalásom dacára, merő pontoskodásból ma is az oláh os egyesszámi alakhoz, a *leu*-hoz ragaszkodik (l. „*Lei* vagy *leu*?”

c. cikkemet B. H. 1922 III 7, továbbá Nyr. LI, 62; LII, 58; LIII, 81; MNy. XVIII, 143; XIX, 104). Az oláhos alakhoz való ez a ragaszkodás nem jelentene ugyan veszedelmet, de határozottan hiba, hogy — amint erre a lapot már szintén figyelmeztettem volt — a teljesen magyartalan hangzású és nyelvünkben példátlanul álló *eu* hangzós szót nem tudja helyesen ragozni és továbbképezni. Sűrűn találkozunk u. i. benne ilyen merőben szabálytalan képzésű alakokkal, mint: hatezer *leues* [!] vizsgadíjjal (1924 V 8/5); 10.000 *leues* ösztöndíját (VII 6/5); 20 *leues* jegyet (IX 14/4); az egy- és két-*leuesből* (uo.); tizmillió *leues* család (1925 VII 17/7) stb. stb. Magyar szóban egymás mellett *e—u—e* lehetetlen magánhangzó-sor. Pontos mintát az oláhos *leu* továbbképzésére nem is találni nyelvünkben, s így némileg érthető a lapnak ebbeli vergődése és botlása. Ha már irányadó mintát keresünk, mint legközelebb levőt a *fiú* szót lehetne ilyenül elfogadnunk, s valamint ebből az *-s* képzős származék csak *fiús* lehet (pl. *fiús* viselkedés stb.), úgy a *leu* hasonló származékát is csak *leus*-nak mondhatnánk, pl. ezer *leus* bankó, tizmillió *leus* család, stb. Mondanom sem kell, hogy ez a szabályszerű, vagy legalább szabályba nem ütköző *leus* alak is szokatlanul és idegenszerűnek hangzik, míg a magyaros *lej-ből* a tíz *lejes*, milliós *lejes* stb. egészen természetes és magyaros továbbképzés. Még furcsábbak az oláhos *leu* szónak szabálytalan ragos alakjai a B. H.-ban, pl. 35.000 *leube* [!] kerül (1924 V 31/3); a vámilletéket ezután arany*leuben* állapítják meg (VII 25/9); a *leunek* ... áresését (1925 III 1/13, pedig a közlemény címében így: offenziva a *lei* ellen); mi lesz a *leu-vel*? (1926 V 22/2); míg 500—1000 *leuel* [így!] meg nem váltja magát (1924 VII 6/5), stb. Az ilyen alakok a magyar nyelvnek fontos hangtörvényébe, a magánhangzó-illeszkedésbe ütköznek bele. A mélyhangú *u* ugyanis magyar fülnek az egész *leu*-t mélyhangúvá teszi, *u* után pedig és mélyhangú szó végén a magashangú *-be*, *-nek*, *-vel* ragok lehetetlenek. Ezt a B. H. is érzi, úgylátszik, mert legutóbbi idézetünk folytatásában maga is helyesen ezt írta: 800 *leuba* kerül. Így kellett volna a többivel is bánnia, v. i. *leuban*, *leunak* stb., mint *fiuban*, *fiúnak* stb. De mért ne írhatná, amint kell is írnia, mindig úgy, ahogyan a következő példájában tette, vagyis egészen magyarosan: ezer *lejjel* (1923 IX 26/5), s ehhez képest a többit is így: *lejbe*, *lejnek* stb.?

Nem vonjuk kétségbe, hogy a fölsorolt szómódosításokban a B. H.-ot a javítani akarás nemes szándéka vezérli, de szükségesnek tartottuk kimutatni azt, hogy törekvése az említett pontokban egyrészt szükségtelen, másrészt egyenesen elhibázott dolog. Én azt hiszem, igazi érdemet nyelvművelésünk terén akkor szerezne magának ez a magyarságunkért lelkesülő hirlap, ha az elfogadott és joggal nem hibáztatható eredeti

magyar szók kerülgetése helyett javító buzgalmát a szükségtelen idegen szók felé fordítaná; ha nem az *állítólag*, *veszély*, *villamos* stb. jó magyar szókat cserélgetné ki mások beszédeiben és írásaiban (amint erre ez a folyóirat XIII, 313 egy ízben már rámutatott), hanem a 4. pontban felsorolt és más hasonló szükségtelen deák szók helyébe iktatná be a miattuk maholnap kipusztuló jó magyar szókat; ha a *momentumokat mozzanattal*, a *szimbolikus* értelmet *jelképes* értelemmel, az *objektív* fölfogást *tárgyilagossal*, a *statáriális* bíróságot (1926 X 26/13) *rögtönítélő* bírósággal, a *kulturális* célokat *művelődési* célokkal, a *kulturhistóriát* *művelődéstörténelemmel*, a *kulturcentrumot* (1921 VI 10 vc.) *művelődési központtal*, a miniszteri beszédekben hallható *reparációs* bizottságot *jóvátételi* bizottsággal, a *diákszociális* intézményeket (1926 X 19/3) *diákjélti* intézményekkel, a *kulturpolitikai koncepciókat* *művelődéspolitikai tervezésekkel*, a *motivációkat* (1921 I 9/3, II 8 vc.) *megokolásokkal*, a franciába oltott kores-latin *guvernementális* (I 4/2), sőt *guvernamentális* (X 22 vc.) pártot *kormányzópárttal*, az adórendszer *progresszivitását* (1922 VII 19/1) *fokozatossággal*, a *peticionális* eljárást (VII 15/9) *kérvényezési* eljárással, a *pekuniáris* lehetőségeket (VII 12/5) *pénzügyi* v. *pénzbeli* lehetőségekkel, az *infernális* táncmulatságot (VII 20 vc.) *ördögi* v. *pokolias* táncmulatsággal, a *muzeális* kérdéseket (VII 27/7) *múzeumügyi* kérdésekkel, a *konszolidatív* föltételeket (1921 XI 1 vc.) *megszilárdulási* föltételekkel, az *interminiszterialis* bizottságot (1924 VI 27/5) *miniszterközi* bizottsággal, a külpolitikában való *stabilitást* és *kontinuitást* (XI 12/4) *szilárdsággal* és *folytonossággal* stb. stb. cserélné föl következetesen; ha maga nem írna olyan közleménycímeket, mint: „a *valorizáció* mint *politikum*“ (1926 X 29/4) stb., amikből maholnap ilyesmi lehet majd: *valorizáció*, *kvázi politikum*, ahol aztán csak a helyesírás módja magyar még, a szavak már mind latinok: *valorisatio quasi politicum* (magyarán: az *átértékelés* mint *politikai ügy*) stb. stb. Ha ez ellen a zengzetes szép magyar szavainkat egyre jobban kiszorító, egész hirlapi és tudományos nyelvünket visszadeákosító s a XVIII. század elmaradott nyelvállapotába visszaesülyesztő m a g y a r t a l a n írásmód ellen szállna hadba, és minden közleményében azt a tisztaságtól ékes magyaros írályt ragyogtatná példaadásképpen, amellyel némely jeles nevű és névtelen íróinak cikkeiben gyönyörködtet bennünket: akkor a magyar nyelv művelés történetében maradandó nevet vívna ki magának, s nemcsak tettel, hanem s z a v a k k a l is megmutatná, hogy hű dicséretes jelszavához: „A magyarságért“.

ZOLNAI GYULA.

Tenyésztés, termesztés, termelés.

A magyar nép nyelve, különösen a foglalkozását illető körben, igen részletesen tudja a csak némi eltérést mutató különbségeket is kifejezni. Különösen biológiai téren: az állatok és növények életviszonyait illetőleg a legkisebb eltéréseket is megkülönbözteti és iparkodik megfelelő szóval kifejezni.

A társadalom műveltségének előhaladásával a nyelvnek a készsége azonban nem tartott mindig lépést, sőt még a népi nyelv kincseit sem használta ki, egyes jelesebb íróink kivételével. Pedig a műveltség haladása, illetőleg nagyobb mértékű általánossá válása, még inkább pedig a tudomány, kivált a különleges tudományszakok előhaladása szükségessé tette nyelvünknek a megfelelő irányban való fejlődését és a különböző szakmák kívánta finomabb különbségek megjelölésére a megfelelő kifejezések keresését és használatát.

A népi nyelv ismeretének a birtokában egyes jeles íróink a megfelelő kifejezéseket meg is találták és megfelelően használták is, ha pedig megfelelő szó nem állott rendelkezésükre, akkor megfelelő szónak vagy kifejezésnek az alkotásával próbálkoztak meg.

Sajnos, ez a törekvésük igen sokszor kárba veszett, különösen amidőn bizonyos kifejezéshez tartozó tárggyal vagy tárgykörrel az illető szakban kevésbé járatos városi ember kezdett foglalkozni, nevezetesen pedig amidőn ezt a szakot a hírlapok, különösen a napilapok is megpróbálták ismertetni. A városi nyelvben meg a napilapok nyelvében ilyen módon nemcsak helytelenül megalkotott szók kerültek elő, de a már helyesen használt régi népies szókat is helytelenül használták és használják.

Legyen szabad ezek sorában a növénytudomány körébe tartozó néhány szóra rámutatni, — azok helyes használatának a bizonyításával. Ilyen a mai szakirodalomban is valóban igen sokszor tévesen használt szó a *tenyésztés*, a *termesztés* és a *termelés*, amelyek értelmileg ugyan szoros kapcsolatban állnak egymással, de azért jelentésük mégis élesen eltér egymástól. A három szó helyes értelmezése egyszersmind alapul szolgál a velük kapcsolatos szók helyes használatára is.

Ezek sorában elsőül a *tenyésztés* szóval kívánok foglalkozni, már csak azért is, mert egyik régebbi munkám¹ jóakaró bírálója kifogásolta a növényekre vonatkozó használatát, mondván, hogy a *növénytenyésztés* nem lehet helyes, mert hiszen általánosan használatos az *állattenyésztés* kifejezés. Elismerem, hogy a *tenyésztés* szót az állatokat illetőleg általánosan használják. De ha a *tenyésztés* szó értelmét — amelynek nyelvi helyességét nem akarom vitatni — közelebbről

¹ A növények táplálkozása. Budapest, 1909.

vesszük vizsgálat alá, akkor kitűnik, hogy a *tenyésztés* kifejezés mind az állatokra, mind a növényekre vonatkozólag azt fejezi ki, hogy az emberi beavatkozással mind az állat, mind a növény *tenyésztését*, vagyis életfolyamatát, táplálkozását, növekedését stb. elősegíteni, kedvezőbbé tenni kívánják. Igaz, hogy ezek az intézkedések mások lesznek az állatokat, és ismét mások a növényeket illetőleg. Ennek az oka épen az állati élet és a növényi élet különbségében rejlik, de az életfolyamatokat befolyásoló intézkedések összességének a közös *tenyésztés* szóval való kifejezését megokolttá teszi a két előcsoport életfolyamatának közössége, amely a kettő között mai tudásunk szerint csak fokozatbeli különbséget mutat.

Hogy pedig a *tenyésztés* szóra szükségünk van a növényekre vonatkozólag is, arra a következő bizonyíték is alapul szolgálhat. Eddigél a *földművelés* szóval fejezték ki a *tenyésztés* fogalmát, pedig a két szó fogalma nem egyezik meg, mert hiszen a *földművelés* a *tenyésztés*nek csak egyik népszerűvé vált és általánosabb kifejezése, amely különböző értelmezéssel sok minden mást is felölel. A *tenyésztés* kifejezés azonban felöleli a szorosabb értelemben vett művelését a földnek, helyesebben a talajnak, továbbá a trágyázást, az öntözést, a permetezést stb., szóval mindazt az intézkedést, munkát, amely a növény életének folyását kedvezőbbé teszi.

A növény ugyanis élete folyamán *tenyészik*, tehát táplálkozik, lélelzik, növekedik, szaporodik stb. (vagyis vegetál). Hogy a növény most ezeket az emberre nézve előnyösebben, hasznot hozóbban végezze, az ember megfelelő intézkedésekkel elősegíti, kedvezőbbé teszi, vagyis a növényt *tenyészt* (kultiválja). Ezért különbséget tehetünk az egyszerűen csak *tenyésző* növény (pl. vadon *tenyésző*) és a *tenyésztett* (kultivált) növények között.

A *tenyésztés* szónak a növényekre való alkalmazása nem új, hiszen a nép nyelvében is megvan itt-ott, sőt a régebbi irodalomban is. Például: neki-*tenyészü* 'gyarapszik, fejlődik, erősen nő' (Mosonm. MTsz.); a pápai ref. iskola pecsétjének az eperfát környező körirata: „szabadon *tenyészik*“ a „libere crescit“ fordításaként (a XIX. sz. elején). „Ugy *tenyésznek* az emlősök, mint az fiuek“ (NySz.); „jó földben *tenyésznek* a növények“ (CzF.); „ezen növény *tenyésztetik*“ (TÖRÖK J., M. orsz. Termékei. 1844.); *tenyészteti*, vegetális (tengéleti, SIMONYI, Műszótár); *tenyészet*, vegetatio (uo.) stb.

A *tenyésztés* szónak különösen elterjedt és általános használatát találjuk a fákra (tehát ugyancsak a növényekre) nézve a régi és újabb irodalomban. Pl. gyümölcsfatenyésztés (THÓTFALUSI, Magyar gazda. 1847.); Erdőtenyésztés-tan (ILLÉS N. Bp., 1874.); Erdőtenyésztés (SZÉCSI Zs., Erdőhasználat. Bp., 1894.); gyümölcsfatenyésztés, a

növény gyümölcsözőbben *tenyészsen* (TORMAY, Mezőgazdasági vezérfonal. 1898. 78. l.); A *fatenyésztés* (MOLNÁR ISTVÁN. Bp. 1901.); A szőlőnővény *tenyésztése* (Kis Kertész. 1911.) stb.

Készségesen elismerem azonban, hogy a *tenyészik* szó alatt a legrégibb nyelvhasználatban tulajdonképen az állatok és növények szaporodását értették, amit a NySz. *tenyésző* adatai is igazolnak. A *tenyészni*nek ez a használata azonban lassanként elmaradt és helyet adott a *szaporodás*nak. Úgyhogy ma ismereteink gyarapodtával megkülönböztetjük a nemzés útján való (ú. n. ivari) *szaporodást*, a *tenyészeti* (vegetatív) *szaporodástól*.

Ha pedig fentebbi közlésem alapján a *tenyésztés* és *tenyésztés* használata általánossá válik, akkor majd nem kell keresni a növényi élet folyására és ezt az életet befolyásoló intézkedések összességére a megfelelő kifejezést, amint ezt ma még általában tapasztalhatjuk. Így a régi irodalom erre a *művelés* szót is használta. Plánták *művelése* (Pallérozott mezei gazdaság. Sopron, 1805.), sőt még itt-ott az újabb irodalom is (pl. Kis Kertész). Újabban pedig a növénytermesztés szót használják a növénytenyésztés helyett, holott a folyamatnak magának ezek közül egyik sem felel meg, mert hiszen a növényt (búzát, tengerit) azért *tenyész*tjük, hogy magot, szemet *teremjen*, vagyis a búzanövény helyes *tenyésztése* útján *termeszt*tjük a búzaszemet. E két szónak, sőt még a *termelés* szónak is a felcserélése egészen megszokott nemcsak kérészéletű nyomtatványainkban, hanem még a szakkönyvekben is. Pl. BITTERA N. Növénytermesztéstan-ában (Bp., 1923.) *tenyészterület* (5. l.); gabonafélék *termelése*, rozs *tenyészideje* (25. l.); kerti magvak *tenyésztése* (ORDÓDI ISTVÁN. 1861.), de magtermelés és magvak *termesztése*; Növénytermesztés (KENESSEY KÁLMÁN. 1858.); Növénytermelés (ROVARA FR. 1898.); Magtenyésztő (Monori gazdaság) stb.

Sokan ugyan úgy vélekednek, hogy a *termesztés* csak a növények *termette* termésekre és magvakra illik rá, mert hiszen azokat fejleszti, *termeszt*i a növény. Ezek feledik azt, hogy a növény a maga életfolyása útján hozza létre, fejleszti, tehát *termeszt*i a levelet, a szárat, ebben a rostokat, a gyökereket, a gumót stb., s így beszélnünk kell burgonya *termesztéséről*, takarmány *termesztéséről*, sőt még lenrost-*termesztéséről* is.

Különben BÁTORI 'SIGRAY PÁL a MNy. 1920. évfolyamának 93. lapján nagyon helyesen magyarázta meg a *termesztés* és a *termelés* fogalmát, úgyhogy felesleges munkát végeznek a két szó magyarázatának a megismétlésével. Nagyon helyesen mondja 'SIGRAY, hogy a *termesztés* eredménye a *termény*, a *termelés* eredménye pedig a *termék*. Ezt különben már az

1895-i XLVI. törvény, illetőleg az ennek végrehajtásáról szóló 1896. évi 38.286. sz. végrehajtási rendelet is helyesen használja. A rendelet ugyanis „a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szól”. A *termékek* közé sorolja a 'SIGRAY értelmezésének is megfelelőleg a *tejterméket* (pl. túró, sajt), a *gabonaterméket* (pl. liszt) stb.

A mondottak szerint tehát a növénytenyésztés útján *termesztjük* a *terményt*, amelynek ipari megmunkálásával *termeljük* a *terméket*.

Legújabbán a közgazdasággal foglalkozóknak az a törekvése, hogy a *termesztés* és *termelés* összes eredményeit egy szóban foglalják össze, ismét zavart okozott a két szó használatában, amennyiben hol *többtermelésről*, hol *többtermesztésről* beszélnek. Holott ez a kettő két különböző fogalmat ölel fel, amennyiben az egyik az ipari tevékenység eredményét, a másik pedig a mezőgazdaság eredményét óhajtáná fokozni. A kettőnek együttesen való kifejezésére tudtommal eddigelé nincs megfelelő szavunk. Én nem érzem magam hivatottnak ilyen szó keresésére sem, és csak úgy taláломra említem meg, hogy erre talán a *hozadék* szó volna alkalmazható, amennyiben lehet a mezőgazdasági, az ipari munka hozadékáról, sőt a tőke hozadékáról is beszélni, és valamennyit egyesítve vagy egyszerűen *hozadékról* (vagy ha még szabatosabbak akarunk lenni, *összhozadékról*) beszélni.

Végezetül még a *tenyésztéssel* kapcsolatos két szó, illetőleg kifejezés használatára óhajtok rámutatni. Nevezetesen az egyik a baktériumokkal foglalkozók *kitenyésztés*-e, amely nyelvileg sem helyes, de az eljárást sem fejezi ki helyesen. DR. AUJESZKY ALADÁR „A baktériumok természetrajza” (1912.) c. munkájában nem használja a *kitenyésztési* kifejezést. Nagyon helyesen beszél azonban a *színtenyésztés* készítéséről.

A második az a törekvése a növény-nemesítőknek, hogy a *tenyésztés* szót a nemesítésnek a kifejezésére óhajtják használni, és így alakul meg a *tenyészmag* (BALLAGI), amely a szaporításra való jelesebb minőségű mag, azután a *magtenyésztés*, amely a. m. magnemesítés. Ez a törekvés pedig a német minta után halad. A német szakirodalomban ugyanis újabbán (FRÜHWIRTH, RÜNKER) a *Pflanzenbau*-t megkülönböztetni kívánják a *Pflanzenzücht*-től, — s az előbbin értik a növénytenyésztést, az utóbbin pedig a növény-nemesítést, illetőleg az előbbi volna a növény-művelés (?), az utóbbi pedig a növénytenyésztés. A fentiekben azonban rámutattam a *tenyésztés* értelmére, amelyet a *művelés* fogalma nem fed teljesen.

Nyelvünkben nincs is erre szükség, mert a *nemesítés* teljesen helytálló és egészen fedi a valót, t. i. amelynek eredménye a nemesített növény, a nemesített mag.

Ezeket a pedigrée-eljárással, az egyedtenyésztéssel lehet elérni és tisztán tenyésztett típusokat létrehozni (SZÉKÁCS ELEMÉR. 1912.), vagyis a helyes és megfelelő tenyésztés útján érjük el a nemesítést.

És ezzel végezem is soraimat abban a reményben, hogy fejtegetéseimmel sikerült nyelvünk használatának tisztázásához némikép hozzájárulnom.

MÁGOCSY-DIETZ SÁNDOR.

Természettudományi műnyelvünk fejlesztéséhez.

Iskolakönyvek kritikája és szerkesztése folyamán papirosra tett jegyzeteimből óhajtok itt egyet-mást közölni. Régi hibák javítására, hézagok pótlására törekszem, kérdéseket vetek föl. Szaknyelvünk helyes fejlődése érdekében az illetékesek hozzájárulását kérem.

1. *Érző- és mozgó-szervek.* Mikor állattanomban a régóta használt, de helytelenül képzett *érzékszerv* és *mozgásiszerv* szók helyett a címben adott kifejezéseket használatba vettem, szakbírálóim makacs ellenzésével találkoztam.

Az *érzőszerv* határozatlan megjelölés, mert hiszen minden szerv lehet érzékeny, az izom is érez, mégse mondhatjuk *érző szervnek*, — volt az egyoldalú ellenvetés. Az *érzék* külön fogalom, és épen csak az ismert öt érzéknek megfelelő szerveinket nevezhetjük *érzékszervnek*, nem pedig *érzőszervnek*. Feleletem ez volt. Az *érzék* szó, mint az *érzékenység* csonkított formája a nyelvújítás óta elfogadott szó, de ez nem jelenti, hogy idővel helyesebben képzett szó ne léphessen a helyébe. A szóbanforgó vonatkozás nem kényszerít arra, hogy az illető szerveket csak az *érzék*-összetétellel fejezhessük ki. Az *érzőszerv* név nem félreérthető, mert a művelt ember úgysis tudja, hogy a bőrt vagy izmot, ha érzékeny is, nem nevezzük *érzőszervnek*. Tudjuk azonban azt is, hogy bizonyosan vannak bőrünkben, izmunkban az érzés szolgálatában álló külön szervek vagy sejtek, és ezek mégis csak megérdemlik az *érzőszerv* vagy érzősejt elnevezést. A látó, halló stb. szerv együttes neve is logikusan csak ugyanígy képzett szó, *érző-szerv* lehet.

Súlyosabb elbírálás alá esik a *mozgási szerv*. Ezt határozottan helytelenül képezték. A szakdefiniálás itt is körülhatárolhatja a fogalmat, de anélkül is minden józan eszű ember rájön, hogy nem minden mozgékony szerv érdemli meg a *mozgószerv* nevet, hanem csak azok, amelyek kiválólag csakis a mozgás szolgálatában állanak.

2. Természettudományi műnyelvünk még sok avult ízű, helytelen szógyártmányt őrizget. Tárgyunk megértetése és megkedveltetése követeli, hogy ezeket igyekezzünk jobbakkal pótolni. Így használtam és ajánlom pl. *áthasonítás* (assimilatio) helyett *elsajátosítást*, *nedvdús* helyett *bőnedvűt*.

Sok esetben az ismerettel terjedő fogalmak megjelölésére is új szókat kellett bevezetni. *Protozoa* gyanánt *sejtállatkákat* írtam, mert a *véglény* név általánosan a protistákat jelöli néhai ENRZ GÉZA szóhasználatára nyomán. *Protophyta* helyett *sejtnövényké*k nevet nyernek ugyanígy az egysejtű növények. Ha van sejtmag és sejtfal, akkor a *protoplasma* joggal *sejtnyalika* nevet viselhet. Az *állatka* szó összetételeit pedig az egysejtű állatok főbb alakjaira köthetjük le: *Stentor* = *kürtállatka*, *Plasmodium malariae* = *lázállatka*, *Paramecium* = *papucsállatka* stb.

Nem szabad rossz néven venni, ha itt a népnyelv anyagát is használatba vesszük: *Chironomus* = *árvaszunyog* (mert szűrőszerve nincs, tehát az árvacsalan megfelelője), *Tipula* = *lósunyog*, mert nagy stb.

A kristálytanban ismert *véglap* fogalmára az erdélyi magyarok régi szava a *bütü*. Nyelvszegénység az ilyent veszendőben hagyni és a „tájszó“ kategóriába lökni. Azok a bírálók, akik tájszóhasználataimért megrónak, nem tudják, mekkora rejtett nyelvkincsünk hever ezek közt a kellően meg nem becsült tájszók közt.

Sokan annyira tájékozatlanok, hogy ha az egyhangú *feleleges* helyett *fölöslegest* írok, azért is tájszózással vádolnak. Vannak *ö-s* tájszólasaink is, de az *ö* betűt az *e* halmozódás kerülése érdekében, tehát harmóniás vagy esztétikai okokból tartom szükségesnek.

3. A vegytan a *szén* és *kén* szótöveket az eredeti nyelvhasználattól eltérően ragozza, nem *szenet* és *kenet* ír, hanem *szént*, *ként*. Ezt az alapjában helytelen eljárást ma már bajos volna kiküszöbölni. De amennyiben tovább használjuk, figyelemmel lehetnénk arra, hogy a régi alak is használható. A nyers, ásványi *szenet* ragozzuk tovább is így, és *kenet* mondjunk az ásványkénre. Ellenben a *szént* és *ként* a *carbonium* és *sulphur*-elem megjelölésére tarthatjuk meg, most már következetesen.

4. Nagyon rontja természetrajzi nyelvünket a tömérdek *a* névelő és az *amely*-es mondat szerkezet elharapódzása. Az előbbire DR. HOFFER ANDRÁS barátom figyelmeztetett, az utóbbiról igen értékes cikket közölt volt az Orsz. Közepiskolai Tanár-egyesület Közlönye (1914.). Névelőt sehol se tegyünk, ahol elkerülhető. Ezt a szabályt állítottam magam elé írásaimban, s ez részletesebb kifejtés helyett elég útmutatás annak, aki helyes nyelvérzékkel rendelkezik.

Aki, *amely* és hasonló névmások csak ott használhatók, ahol (mint épen ebben a mondatban is) az előző mondatrész igazolja a rámutatást. Hogy ezt a helytelenséget más-más esetben hogyan kerülhetjük el, arra nézve az útmutatást számos példában megadja SAJÓ SÁNDORNAK „Stílustanítás“ c. fontosabb említett cikke; nagyon sokat tanultam belőle (nem pedig:

„amelyből nagyon sokat tanultam“). Minden íróembernek ajánlom az elolvasását.

5. Saját szövegeim javíthatása során jöttem rá arra a nagyon általános hibára, hogy természetrajzi műnyelvünkben téves vagy fölösleges helyhatározós összetételeket alkalmazunk.

Nem tudjuk helyesen használni a *ki-, be-, el-* összetételeket, de különösen sok bajunk akad a *föl-* vagy *fel-* összetételekkel. Így írjuk: *felismer ráismer* helyett, *felaprit szétaprit* helyett; *felkeresünk* és nem *megkeresünk* valakit, *felemésztjük* és nem *megemésztjük* az ételt, *felelevenedünk*, holott *megelevenedhetnénk*, *felosztunk* ott, ahol *elosztani* vagy *osztani* kell, *felszerelést* mondunk, ha *szerelés* is elég volna, *felhalmozunk*, pedig a *halmozásban* már benne van az irány, tehát *lefelé* nem *halmozhatunk*. Az ilyen gondatlanságból fakadó nyelvrontás különösen káros ott, ahol a szabatosság a helyes megértésnek a föltétele: a tudományos leírásokban. Ha a cselekvésben semmi fölfelé irányuló mozzanat nem rejlik, akkor ne használjunk *fel-* vagy *föl-*összetételt..

Egy tárgy a másiknak üregét *betölti*, úgy hiszem, és nem *kitölti*. A festék az ecsetre *rászárad*, a csészébe *beszárad*, a gyümölcs idővel *összeszáradhat*, de a nedves ruha nem *kiszárad*, csak *megszárad*.

Ha a szakíró uraknak valami *elszenesedik*, *elmeszesedik*, azt kérdezem rá: h o v a? Nem elég, ha csak *szenesedik*? És ha ez a folyamat véget ért, akkor *megszenesedhetett* a kérdéses tárgy. Épen ezért csak *érmeszesedést* mondanék *érelmeszesedés* helyett, legalább egy *e* betűtől szabadulunk.

Nagyon jó volna valamivel kiküszöbölni a *helyzetet vesz fel* meg a *feladat* kifejezéseket. Az utóbbi igazi undok iskolaszó. Hát hová *fel*? — gondolom utána önkéntelenül, ha füleket megüti, pedig nem tudom még, mit tehetnénk helyébe.

SZILÁDY ZOLTÁN.

Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században.

(Bibliográfiai vázlat.)

A magyar irodalom francia eredetű termékeiről még eddig nem készítették olyan rendszeres és kimerítő regisztert, mint amilyent a német eredetű fordított irodalomra vonatkozólag CSÁSZÁR ELEMÉRNEK (A német költészet hatása a magyarra a XVIII. sz. 1913.) és THIENEMANN TIVADARNAK (A XVI. és XVII. sz. irodalmunk német eredetű művei. Irtört. Közl. XXXII—XXXIII. 1922—1923.) köszönhetünk. Igyekeztem e hiányt egy összeállítással pótolni. Az alábbi részlet csakis a szépprózai fordításokat veszi számba (tekintet nélkül arra, hogy az eredeti franciából vagy német

közvetítéssel készültek-e ezek a fordítások). Az egész összeállítás felőleli a XVIII. századi verses és drámai műveket, az értekező és tudományos prózát, a katolikus és protestáns¹ vallásos irodalmat, azonkívül sor kerül majd XVI. és XVII. századi irodalmunk francia eredetű műveire (ezek egyébként csekély számúak). Az egész bibliográfia szerény adalék kíván lenni a „magyar szellemi élet írott termékeinek etymologiai szótárához“ (THIENEMANN).

Ebből a mutatványból is látható, hogy a XVIII. században a magyarra lefordított, francia eredetű szépirodalmi darabok nemcsak azoktól a szerzőktől valók, akiket általában szokás emlegetni (*La Calprenède, Marmontel, Fénelon, d'Arnaud, Voltaire*), hanem kisebb fontosságúaktól vagy ma már teljesen elfeledettektől is van néhány. E fordítások nagyrésze elszórt jelenség, műkedvelők vagy kezdők jószándékú kísérletezése, de vannak sűrű nyomok arra is, hogy voltak, akik öntudatosan akarták gazdagítani irodalmunkat híres francia munkák lefordításával. Így pl. *Bessenyei Magyarságában* (1778.) határozottan kívánja a külföldi, köztük a francia irodalmi művek lefordítását; egyrészt a budai egyetemről várja ezt (*Millot, Rollin*), másrészt új, érdekes dolgok magyarba való átültetését (*Fleury, Montesquieu, Donat*) sürgeti, hogy a nők is szívesen olvassanak. Az eredmény természetesen mégis az, hogy sok esetben nem azokból az írókból fordítanak, akiket az irodalomtörténet ma nagyoknak ítél, sem azokból, akik akkor vezető írók voltak, hanem akik korukban legdivatosabbak s főleg nálunk a legkönnyebben elérhetők (vö. a sok bécsi és egyéb külföldi újranyomást) voltak.

E fordítási irodalommal való behatóbb foglalatatoskodás nemcsak az akkori hazai irodalmi kultúrához és divatokhoz szolgáltatna érdekes adatokat, s ezáltal a francia irodalomnak, irodalmi stílusnak és szellemnek a magyarra gyakorolt hatása ismeretét tenné teljesebbé, hanem a jelentősebb fordításoknak nyelvi szempontból való feldolgozása és elemzése, legalább olyan mértékben, ahogy HORVÁTH JÁNOS BÁRÓCZIJÁBAN (Bp. Szemle 107. köt. 1901.) tette, a magyar stílus története szempontjából is hasznos volna.²

A francia irodalomtörténészek az egyes írókról szóló monográfiáikban vagy más bibliográfiákban helyel-közel felsorolják az illető író műveinek idegen nyelveken megjelent fordításait is. A magyar fordításokról általában nem esik náluk szó, vagy csak ötletszerűen említene meg néhol

¹ Erről egy rövid jegyzéket l. BARANYAI, A fr. nyelv és műveltség. Bp., 1920. 137. l.

² E tanulmányon kívül csupán egy kísérlet érdemel figyelmet: FÖGEL SÁNDOR, Adatok az idegenszerűségek történetéhez (Báróczi meg Kazinczy). Miskolci kir. kat. főgimnázium értesítője az 1910—11. évről. 3—45. l.

egy-egy magyar fordítást. Ennek az igénytelen összeállításnak, amelyet franciául szintén ki fogok adni, az is célja, hogy ezt a hiányt némileg pótolja, és így is emlékeztessen arra, hogy a magyarság, nehéz sorsa és mostoha körülményei ellenére is, élénken résztvett az előhaladottabb nyugati népek szellemi életében, és az idegen irodalmak jelentősebb termékeit (még ha a választás nem volt is mindig szerencsés) igyekezett idejekorán magyar talajba ültetni.

*

Madame d' **Aulnoy** (1650—1705.), *Contes des Fées* (1698.).

a) *Kónyi János*, Várta mulatság avagy Sármánt királynak és Florina kisasszonynak tündéres és ritka történeti. Posony, 1774. — Az ismert „Oiseau bleu” német fordítása után: „Feenmärchen.” 4 Thle.

b) *Kónyi*, Elmefuttatások, avagy Bellebellének Kárpillónak tündéres történetei. Buda, 1792. — Szintén német közvetítéssel (ered. Belle-Belle és La princesse Carpillon).

[Beöthy, Széppróza II, 114—8, 122; György Lajos, Kónyi és d' Aulnoy. Kny. a Szt.-Imre Társulat évk. Kolozsvár, 1911. 12. l.; György: EPhK. 1915 (39. k.): 234—5; Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca 1795. ápr. 48. l.]

François-Thomas de **Baculard d'Arnaud** (1718—1805.), *Épreu-
ves du sentiment* (1773.).

Harsányi Sámuel, Erzékeny mesék. Sopron, 1794. 8° (10), 569, (3) 1.¹ Három novella fordítása: 1. Adelson és Sálvini, anglus történet (3—320 l.). < Adelson et Salvini, anecdote anglaise. — 2. Lucia és Méláni, frantzia történet (323—428. l.) < Lucie, et Melanie, nouvelle. — 3. Fánni, vagy is a' szerentsés megbánás. Anglus történet (431—569. l.) Fanny, histoire anglaise.

Harsányi érti a francia szöveget. *D'Arnaud* kényelmesen haladó, szélesre terjedő mondatai ha nem tudja is formásabbakká, kerekdedebbekké sűríteni, sokszor azzal segít rajtuk, hogy kisebb mondatokba tördeli őket. A körülményesség és hosszadalmasság annyira jellemzői stílusának, hogy szavaiban — különösen a saját maga alkotta összetételekben és továbbképzésekben — szinte keresi a hosszúakat: „ma tendresse ne scauroit se taire” (I, 110) ~ 'hozzád való indulatom szüntelen nyughatatlankodtat' (332). Általában véve jól folyó fordítás, sok helyütt kidolgozottság, gond látszik rajta. Meglehetősen szabadon fordít anélkül, hogy az eredetitől lényegesen eltávolodnék. A dialogusoknál határozottan észrevehető, hogy művésziességre törekszik. Egészében meglátszik stílusán, hogy *Bárczi* elődje volt, hogy tanult tőle; a magyar elbeszélő stílus fejlődésében, ha nagy haladást nem is, de visszaesést nem jelent neve.

H. eredetiből fordít. Az a kiadás, amit használt, igen közel esik a következőhöz: Paris, 1793, 3 tomes [Múzeum: Po gall 206 i], de nem tudtam föllelni, lényegtelen dolgokban azonban

¹ A könyv lapszámozásában hiba esett: a 125. lapszám után százat ugorva a 226. jön s így tovább. A könyv tehát csupán 469 lapos.

különbözik ettől, illetőleg inkább egyezik a köv. kiadással: Paris, 1770—79, 5 tomes, 4e éd. [Múzeum: Po gall 206 h].

[Szilágyi, Erd.irtört. VI. fej. Bp. Szemle 1859 (5. köt.): 41; Ballagi, A magy. kir. testőrség² 226—7; Beöthy, Széppróza II, 100—1; Radó, A magy. műford. tört. 31.]

Ua. *Délassements de l'homme sensible* (1786.).

Mindenes Gyűlytemény 1789. 2. negyed, 185—6. l.: Atyai hivatalt ~ Alfred le Grand. A fordító a „Pozsoni Szeminárium“-ból való névtelen. — Kivonatos fordítás, csak a történet velejét adja. Valószínűleg a köv. kiadást használta: Vienne, Schroembl, 1787. Ire partie. 1—11. l.

[Baranyai, A fr. nyelv és műveltség 97.]

Ua. ? *Les loisirs utiles* (1793.).

Kis János, A vad ember és a pallérozott ember. D'Arnaud szerént. Sebbe való könyv. 12° 200 l. Poson, 1797. Wéber S. P.

Ua. ? *Julie ou l'heureux repentir* (1767.).

Kis János, A szánakozásnak ereje. D'Arnaud után. Sebbe való könyv. (L. fönt.)

L'abbé **Barthélemy** (1716—1795.), *Voyage du jeune Anacharsis* (1788.).

a) Kis János, A boldogságról. Sebbe való könyv. Poson, 1797. Wéber S. P. 12° 200 l.

b) Ua. Polykrates. Kalendárium és sebbe való könyv. Poson, 1799. Wéber, 12° 160 l.

[Kazinczy levele Kis Jánoshoz 1801. nov. 21. Kaz. Lev. II, 445); Kis János Emlékezései 182—3.]

Madame **Leprince de Beaumont** (1711—1780.), *Le Magasin des Enfants ou Dialogues entre une sage gouvernante et ses élèves* (1757.).

a) [Derzsi Ö. János és Tordai Sámuel,] Kisdedek tudománnyal terhes tárháza. Kolosvárott, 1781. Négy darab két kötetben. 8° 187; 183; 190; 206 l. Ref. Koll. betűivel.

[Sándor, M. könyvesház 154; Nagl-Zeidler: Deutschöst. Litgesch. II, 1—278; György Lajos: EPhK. 1915: 235; Fináczy, Magyarorsz. közokt. tört. Mária Terézia kor. II, 106—7].

b) Egy más fordítás is munkában volt, szerzője „valamelly Nógrád-Vármegyei ifjú Asszonyosság, *Darvas Ilona* Asszonynak Leánya“, de nem jelent meg. Vö. Magy. Hirmondó 1781. 21. levél, 165. lap.

Ua. *Lettres de Mme du Montier à la marquise de xxx*, sa fille, avec les réponses. (1756.).

Mészáros Ignác, Montier asszonynak a' maga leányjával ... közlött ... levelei. Pest, Trattner, 1793. — A német fordítás szolgált forrásul: *Der Frau du Montier lehrreiche Briefe*. Frankfurt, 1784.

[Beöthy, Széppróza I, 239—40; Riedl: EPhK. 1879: 232; György Lajos: EPhK. 1915: 235; Császár, Német költészet hatása a magyarra a XVIII. sz. 128; Heinrich G., Kártigám előszava 13; Magyar-Hirmondó 1781: 285. l. (36. levél) szerint a kolozsvári Kollégium könyvnyomtató műhelyében készül „Montier Asszonynak a maga leányához intézett Levelei, melyeket Bomon Mária

Aszszony írt francia nyelven, és azoknak Németre lett fordíttatásukból (nem tehetvén szert a Francia eredeti munkára hamar) egygy Uriembernek kívánságára Magyarra fordítottak⁴. Azonos-e ez a Mészáros-félével?; Kont, Étude sur l'influence 382.]

Louis-François de **Bilderbeck** (1766—), *Cyane ou le jeu du destin*, imité du grec (1790.).

[Ismeretlen fordító,] *Ciane*, vagy-is a szerentse játéka. Pozsony, 1794. 8° 304 l.) Német fordítás után (vlszlg.: *Cyane, oder das Spiel des Schicksals. Ein griechischer Roman*. Wien, 1792.).

[Császár, Ném. költ. hatása 128. (Szerinte a fordító *Sághy Ferenc*.)]

Charlotte-Antoinette de **Bressay**, marquise de Lezay-Marnésia (†1785.), *Lettres de Julie à Ovide* (1753.).

a) *Aranka György*, Julia levelei Ovidiushoz. Kassán, Ellinger Jánosnál, 1790. 8°. Németből való fordítás. Átnézte és kiadta Kazinczy.

[Bétsi Magyar Kurír Toldalékja 1790: 13; Hadi és más nev. tört. 1791: 278; Orpheus I. (1790), 86. — Kazinczy, Lev. 1789. aug. 26.: „A’ Julia Leveleit gyönyörködve olvastam el; . . . óhajtanám, hogy hagyjad nállam, hogy Kassán ki-botsátasson.“ (I, 448); sűrű levelezés Kazinczy és Aranka között a fordítás nyelvére és a kiadó körülményeire vonatkozólag: Kaz. Lev. I, 457—64, 519; II, 51—5, 79, 100, 118—120, 139—140, 168—170 (Földi János itt azt mondja, hogy Julia levelei nem érdemelték a nyomtatás költségeit, a magyar ízlést nem találták el, sok benne a szerelem; a levélforma sem rokonszenves az olvasóközönségnek), 187, 191; Jakab, Aranka 8; Váczy, Kazinczy és kora I, 359, 590.]

b) *Dayka Gábor* egy följegyzéséből („Sárga könyv“) következtethetünk arra, hogy a *Lettres de Julie* lefordítására ő is gondolt.

[Gálos, Dayka költ. EPhK. 1903: 154; Gálos: Bp. Szemle 1914 (158. köt.): 480; Császár, Német költ. hatása 130.]

Louis-Antoine **Caraccioli** (1721—1803.), *Lettres intéressantes du pape Clément XIV.* (1775.)

Kónyi János, XIV-dik Kelemen Pápának ama’ nagy emlékeztető Ganganellinek levelei. Budán, Landerer Katalin bet. 1783. — Német fordítás után.

[Fraknoi, Széchenyi 120—2; Grün Albert: Magy. Könyvszemle 1902: 324—35.]

Ua. Derniers adieux de la maréchale D^{xxx} à ses enfans (1768.).

Br. Jósintzi Sándor, A^{xx} főhadi- vezérnének halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításai . . . Németből magyar nyelvre fordíttattak. Kolosvár, 1781. Ajánlva gróf Bethlen Ádám özvegyének, br. Losonczy Bánffy Zsuzsannának. Az ajánlás Szamosfalván, 1779. jan 29-én kelt. — A német fordítás címe: *Letzte Reden u. Unterriichte d. Marschallin an ihre Kinder*. Augsburg, 1770.

[Sándor, M. Könyvesház 236, 240; Magy. Hirmondó 1781: 285. l. (36. levél). Augsburg, 1770.]

Fénelon, *Les Aventures de Télémaque* (1699).

a) *Haller László*, Telemakus bujdosásának Történetei . . . Ki-nyomtatott . . . Szalai Barkóczy Ferencz egri püspök. Kassán, 1755. Akad. betűkkel. 4° 11, 363 l.

b) *Zoltán József*, Telemakusnak, az Ulisszes fiának bujdosásai. Kolozsvár, 1783. A ref. Kollégium betűivel. 8° 9, 587 l.

[Erdélyi Múzeum 1816: 179; 1817: 177; Ballagi, Test. tört. 2. kiad. 53, 190; Beöthy, Széppróza II, 161–171, 333; Bessenyei, A Holmi 243–4; Szilágyi, Erdély irtört. Bp. Szemle 1859: 38; Batsányi: Magyar Museum I. 1788–9: 107; Radó, Magy. műford. tört. 20; Jakab Elek, Az erd. nyomdák tört. Magy. Könyvszemle 1881: 19; Magy. Hirmondó 1781: 36. levél, 284–5; Horváth János, Báróczy. Bp. Szemle 1901: 107. köt. 94; Ferenczi, Elf. reg. 11 (tévedésből a b) alatti fordítást Zalányi Péternek tulajdonítja); Eckhardt Sándor, Télémaque en Hongrie. Revue des études hongroises 1926: 166; Szinnyei József, Irodalm. tört. 1711–72. 43–44; Négyesy, Mért. magy. verselés 131–132; Király György: Irtört. Közl. 1917: 145.]

c) *Id. Gróf Ráday Gedeon* lefordítja az Orpheusban (1790. II, 297–301) a Tel. első sorait kísérletként: Zrinyi-strófában, rímes trochaeusokban és hexameterekben, „hogypéldái légyenek annak, valljon melyik vers neme legalkalmasabb arra, hogy a' fordítás mentől rövidebb légyen.”

d) A Magyar Hirmondó 1780. (22. toldalék a 24. levélhez) közöl egy új fordításból 1^{1/4} oldalnyi mutatót; a fordító „egy serénykedő ifjú” volt, ki, „nem tudván, hogy más valaki [Haller] ebben meg-előzte légyen, dicséretesen eltökeltette magában, hogy nemzetünket az egész magyar Telemákkal . . . valaha egyszer meg-ajándékozzák.” De mihelyt tudtára jutott, hogy a *Haller*-féle nyomtatás alatt van, menten félbe hagyta elkezdett munkáját.

e) *Bessenyei A Holmiban* (243. l.) „A Magyar Írás Módja” c. fejezetben (XXVIII. rész) azt bizonyítja, hogy minden műfajnak meg kell hogy legyen a maga stílusa, nyelve; még prózában is meg kell tartani bizonyos emelkedettséget, példa erre Barclay és Télémaque. Később pedig (255–9) bírálgatva *Haller* fordítását, helyel-közel nyomban be is mutatja, hogyan kellett volna, szerinte, jobban fordítani egy-egy részt, azonkívül, mintegy illusztrációul föntjelzett elvéhez, az I. rész végét saját fordításában is közli, hogy az olvasó összehasonlítást tehessen.

Antoine Galland (1646–1715), *Contes et fables Indiennes de Bidpai et Lokman* (1724.).

[*Zoltán József dr. és Csehi András*.] Bidpai és Lokman' indiai történeti és költött beszédei. Mellyek, török auctorból, Ali Tchelebi-Ben Salehből Galland Uram által Frantzia nyelvre, Most' pedig Magyar nyelvre fordítottak. 8° XXIV, 452. Kolo'svárat, 1783. Nyom. a Ref. Koll. Betűivel, Kaproutzai Ádám által.

A fordítók személye körül régebben nagy zavar és bizony-

talanság volt. Ezt tisztázta Dézsi Lajos (A czegei névtelen. Békefi-Emlékkönyv 354—8). Az előszóból megállapíthatta, hogy *Zoltán József dr.* fordította le az előljáróbeszédet és az 1. részt csaknem végig, olaszból; az egész 2. részt franciából a „*cegei névtelen*“ fordította, ki észrevevén, hogy *Zoltán József* és saját stílusa között nagy a különbség, előbb csak átjavítgatta, de miután látta, hogy a stílusbeli egyenetlenséget nem tudta eltüntetni, az első darabot csaknem egészen ujrafordította, az előljáróbeszédet azonban egynéhány helyen csupán megjavította. Dézsi egy antikvár példány dedikációjából megállapította, hogy a „*cegei névtelen*“, azaz a második (franciából) fordító neve: *Csehi András*. Ezt azonban már a kortársak is tudták, csak később feledésbe ment és senki sem vette észre (Dézsi sem). A Magy. Hírmondó pl. már akkor ujságolja (1781: 285. l.): „E most meg-nevezett jó emlékezetű Tudós Orvos [*Zoltán József*] kezdette vólt fordítani . . . mellynek első darabját meg-is fordította vólt, s most a másodikkal egygyütt, mellyet más valaki fordított, ki-fogják nyomtatni.“ Ugyane lap írja később (1783: 718. l.) jelezve a Kaprontzai kiadásában megjelenő új könyveket: „*Bidpai és Lokman . . . Frantziából Magyarra fordította T. Tsehi András Ur . . .*“

[Beöthy, Széppróza (I, 118) sajtóhibából *Zoltán Jánost* mond, ezért sokáig ily alakban került forgalomba; Gálos Rezső, A Pancatantra és egyik magyar származéka. Irtört. Közl. 1906: 174; Századok 1907: 263; Perényi József, Rozsnyai Dávid 73; Bittenbinder, A Humájun Namê első magyar származéka 16—17; Pintér, A magy. irod. tört. Bessenyei fellépéséig II, 317. — A „*cegei névtelen*“-t Szilágyi Sándor (Erdély irtört. Bp. Szemle 1859: 39. l.) egy gróf *Wass*-sal azonosította, utána ezt, Dézsi cikkéig, többen ismételték: Szinnyei, Magy. Irók; Trócsányi: Irtört. III, 255. l. (helyreigazítja Bittenbinder uo. 414); Egyetemi Könyvtár céduláján: Hh 1004. (Hibásan *Zalányi Péter*nek tulajdonítja Ferenczi Zoltán, Egy elfel. regényről 11. l.).]

Marmontel (1723—1799.), *Contes moraux* (1761.).

a) *Zalányi Péter* írja (1772.) Belizár fordítása ajánló soraiban: [e] „*Frantzia Irónak* más apróbb históriátskái közzül is egynéhányat rövid időn Magyarul ki-adni el nem mulatjuk.“ E fordítás nem maradt fönn.

b) *Báróczi Sándor*, Erkölcsei mesék. Marmontel után Bécs, 1775. — Hat „*conte*“ fordítása: Alcibiade ou le moi > Alcibiad vagy-is a Magam; Les deux infortunées > A két szerencsétlenek; Lausus et Lydie > L. és Lydia; L'amitié à l'épreuve > A próbára vett barátság; Laurette > Leonorka; La bergère des Alpes > A Havasi Juhásznő. — 1803-ban *Báróczi* újra lefordítja A két szerencsétlen-t; ezt *Kazinczy* közli P á l y á m e m l é k e z e t é b e n (215—7. Nemz.Ktár) először *Báróczi* szövegében, aztán saját átírásában, amely *B.*-éhoz ragaszkodik, de nála keresettebb, költőibb, harmónikusabb (218. l.).

c) *Kónyi János*, Díszes erköltszekre tanító beszédek . . . Pest, 1775. — Címlepkiadása: Unalmas időkre szabható mutató óra. Pest, é. n. — Három „*conte*“ fordítása: Laurettéről, Havasoki juhásznéról és Lausus és Lydia, német közvetítéssel

(valószínűleg: F. Molter, *Moralische Erzählungen*. II. Aufl. Carlsruhe, 1763.)

[Kaz., Pályám eml. (Nemz. Ktár) 36, 214—218; Kaz., Lev. III, 31; Beöthy, Széppróza II, 15, 54—7, 65—81, 120—5; Wlislöcki, Marm. in Ungarn. Zeitschr. f. vergl. Litgesch. VII. (1894.); Weszely, Marm. Magyarorsz. EPhK. 1890: 477—80; Bayer Alice, Marm. hatása Magyarorsz. Bp., 1916.; Zolnai Béla: EPhK. 1917: 145; Ballagi, Testőrség² 196, 208—11; Radó Antal, Műford. tört. 35—6; Császár, Ném. költ. hat. 129; Eckhardt, Fr. forr. eszméi 70; Kont, Influence 112—6.]

Ua. Bélisaire (1762).

a) [Zalányi Péter.] Bélisarius . . . Mostan pedig magyarra fordította Z. P. Kolosvárott, 1773. 8° 273 l.

b) Vargyasi legifj. Dániel István báró, Belisarius. Kolosvár, Ref. Koll. bet. 1776. 8° 365 l.

[A föntieken kívül: Szilágyi, Erdély irtört. Bp. Szemle 1859. VI, 38; Ballagi, Testőrség² 190; Beöthy, Széppróza II, 92—4.]

Ua. Incas (1777.).

Aburdányai Szabó Sámuel, unitárius lelkész és tanár, Kazinczy szerint (Erdélyi lev. 95) „sokat dolgozott magyar nyelven, fordította nevezetesen a Marmontel Inkáit, és a . . . Mezei Éjeket, . . . Dolgozásai mind kéziratban maradának.”

Ua. Préface surla Henriade (1768.; genfi kiad. I. köt. XXI—XXXII. l.).

Pétezli József, A 'Tudós Marmontel' Elő-Beszédje c. lefordítja Henriásának 2. kiadásában (Győr, 1792. 194—201.), a vége felé erősen megrövidítve.

Victor de **Gingins de Moiry** († 1776.), *Le Bacha de Bude* (1765.).

Aranka György, A' Budai Basa. Frantziából fordította. — Bétsben, 1791. Alberti Ignázt betűivel. Kis 8° 83 l.

Aranka fordítása, szerinte „szabad; nem annyira a' szókhoz, mint a' dologhoz van köttetve.” Fordításában minden invenció hiányzik, olyan szót, amelyet nem tud lefordítani, egyszerűen kihagy. Egyébként jól olvasható, helyel-közel észrevehetően törekszik valami művésziességre, eszközei azonban igen fogyatékosak. Stílusa franciáságoktól sem ment: ce n'étoit plusqu'un monceau de ruines (48. l.) ~ Nem vala már *edgyéb hanem* edgy tsupa kő rakás (55. l.). A francia szöveg szabatos, elég jól megkomponált mondatait gyakorta nehézkesre kiszélesítve adja vissza, teleaggatva fölösleges hozzáadásokkal (17. l.), pedig, ha nem bonyolódik zsúfolt mondatainak tömkelegébe, tud hűen, magyarosan és eleven stílusban is fordítani (pl. egy beszéd a 48. l.). Hogy *Aranka* a „francia eredetű kívül valószínűleg forgatta a német kiadást is“ (Császár, Német költ. hatása 24. l.), arra semmi sem mutat: ha a német fordítás keze között lett volna, bizonyára nem franciás alakjukban veszi át a németországi helyneveket, pl. 32. l.: *Nordling*, a fr. eredetiben: *Nordlingue* (32. l.); fr. eredetiben és magy. fordításban: *Fribourg* (32.), pedig a német fordításban (Der Bassa von Ofen. 1785.) megtalálhatta volna a németes alakokat: *Nördlingen*, *Freyburg*.

[Baranyai, Le Bacha de Bude. Bibliothèque Universelle et Revue Suisse (Lausanne). 1922. július; Sándor, Magy. Könyvesház 184; Kaz., Lev. I, 448, II, 55, 224; Kaz.: Orpheus (1790.) I, 86; Beöthy, Széppróza II, 97; Jakab Elek, Aranka György 60. l. Ballagi, Magy. kir. Testőrség 2. kiad. 257. l.; — Gr. Kemény József (Új Magyar Muzeum 1856. VI. évf. I, 283.) azt hitte, hogy *Aranka* maga volt a szerzője a Budai basának, e hibás adatot átveszi Szilágyi Sándor (Erdély irtört. Bp. Szemle 1859. VI, 41. l.). — Ismeretes és sokszor idézett Szacsvey Sándor hatsoros paskvillusa: *Gyenge legény a Budai basa* . . . etc. L. gr. Kemény József cikkében.]

Madeleine-Angélique Poisson, Madame de Gomez (1684—1770.), *Journées amusantes* (1723.).

Mikes Kelemen, Mulatságos napok (Rodostó, 1745.). Kiadta: Abafi Lajos. Bpest, 1879.

[Szilágyi István, Mikes novelláiról. Figyelő: 1878; Beöthy, Széppróza I, 200—22; Király, Törökorsz. lev. forr. 29, 33; Zolnai, Törökorsz. lev. keletk. EPhK. 1916: 21; Kont, Étude sur l'influence 61—2.]

Gautier de Costes de La Calprenède (1610—1663.), (*Cassandre* (1642.).

Báróczi Sándor, Kassándra, melyet Frantziából fordított . . . 7 rész 8°. Bétsben. 1774. Ny. Trattnern Tamás könyvárosnál. 2. kiadás: 7 kötet, 8°. Pesten, 1793—94. Trattnern Mátyásnál. 3. kiad.: Báróczi minden munkái. Ujra kiadta Kazinczy. Pest, 1813—14.

[Magy. Hirmondó 1793. VI. 25. Told. 921—2. l.; Beöthy, Széppróza II, 28—46; Radó, Műford. tört. 25—6.; Ballagi, Testőrség 2. kiad. 195—206; Horváth János, Báróczi. Bp. Szemle 1901. 107. köt.];

Montesquieu.

[L. Baranyai Zoltán, Első Montesquieu-fordításaink. EPhK. 1920. XLIV, 3—10.]

L'abbé Jacques Perneti (1696—1777.), *Le Repos de Cyrus* (1732.).

[Ism. fordító,] Cyrus' nyugalma . . . Kolosvárat, a' Réf. Koll. Betűivel. 1778, 8°, 306 l. —

A francia szöveget megérti és híven követi, de nagyon nehézkesen adja vissza. A nehezebb kifejezések magyar egyértékűségét nem találja, úgyhogy mindent hosszasan körülír, teljesen elsekélyesítve az amúgyis bőbeszédű eredetit. Bővített mondatokat szinte képtelen ilyenként lefordítani, hanem több apró mondatba törve hozza át a magyarba hatalmasan megnövesztvén ezzel is a regény terjedelmét. A fordítás teljesen művészietlen.

[Beöthy, Széppróza II, 94; Ferenczi Zoltán, Kolozsv. nyomdászat 85; Ferenczi: Magy. Könyvszemle XXVIII (1920—21.), 155—7; Bodnár, Magy. irtört. III, 63; Magy. Hirmondó 1781: 19. levél 148.]

Nicolas Rémond des Cours († 1716.), La véritable politique des personnes de qualité (1692.).

Szathmáry Király Miklós, A nemes születésű személyekre tartozó polgári rendtartásnak igaz erköltsi tudománya, melyet frantziából Magyarra fordított . . . Pozsony, 1780.

[Magy. Hirm. 1780: 53. sz.; Sándor, Magy. Könyvesház 152.]

Abbé Raynal (1713–1796.).

a) Kármán lefordított az Urániában (1794. II. 111–8 l. „Kn“ jeggyel) egy szentimentális elbeszélést, amelynek forrását nem ismerem.

c) Raynalból idéznek fordításban hosszabb-rövidebb részeket: *Bacsányi*: Magyar Museum 1788–9. II, 419 (Vélekedés és javallás); *Kis János*, Emlékezései 307.; (*Bárány Péter*.) A magyar anyáknak az országgyűlésére egybegyűlt nagyjai . . . elejébe terjesztett alázatos kérések. 1790. 32. l. [vö. CONCHA, 90-es évek 99. l.]

Rousseau, Considérations sur le gouvernement de la Pologne et sur sa réformation projetée (1772.).

Kazinczy Ferenc, A' Törvény-Szabásról. *Orpheus* I. k. (1790.) 90–9. l.

A fordítást néhány polemikus szóval vezeti be R. egy magyar támadója, (*Alexovits*) ellen. *Kazinczy* lefordítja a 2. fejezetet. A fordítás elég szabad, nála a fr. szöveg hideg, színtelen megállapításai elevenebbé, színesebbé válnak („qu'est-ce qui nous empêche d'être des hommes comme eux?“ ~'s mi tehát az, a'mi bennünket arra a' nagyság gráditsára fel-lépni nem enged? 91. l.), de ez az elevenség után való törekvés odavezeti, hogy sokszor többet mond, mint az eredeti, és a színes stílusra való igyekezet szaporíttatja vele a szót. Bár Rousseau maga sem ír szenvedélytelen értekező stílusban, különösen, ha kedvenc eszméit védi, *Kazinczynál* a stílus még szenvedélyesebbé válnék, ha a cenzúra miatt néhol nem kényszerítene magára észrevehető tartózkodást. Főhibája, hogy a terminológiát magyarra nem dolgozta ki, habozik a szakkifejezések lefordításában („institution“ néhol 'alkotás', néhol 'fel-állítás', néhol 'szoktatás', pedig R. mind a három helyen egy értelemben használja¹). A szöveget nagyjában megérti, bár egy-két helytelen értelmezés is előfordul, pl. „revers“-t 'középszerű erő'-nek fordítja (96. l.), hibásan.

[Eckhardt S., A fr. forr. eszméi 187.]

Ua. Du Contrat social (1762.).

a) *Kazinczy Ferenc* 1790. februárjában fog lefordításához és Csokonaihoz intézett, valószínűleg 1793-ból kelt, levele szerint „a' Rousseau Contr. sociálja msptumban van“. A fordítás elvesszett vagy elfogatása előtt maga *Kaz.* semmisítette meg. Vajjon ezt fordította le újra: „A' Genevai szerencsétlen Polgár munká-

¹ Ez legtöbb korbeli filozófiai jellegű mű magyar fordításának közös hibája. A fordítók nem állapítják meg a műszók egyértékeseit, miket következetesen használnának, hanem a fordítás munkája folyamán, a tolluk alá kerülő s abban a pillanatban alkalmasnak is tetsző szót írják le; innen az állandó ingadozás.

ját megégettem, de a' két első könyvét újra lefordítottam. Ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthasson. De jó emberek MSptumban olvassák" (Kis Jánoshoz, 1793. júl. 27).

[Hadi és más nevezetes tört. 1790. II. szakasz 415—6. l.; Orpheus 1790. I, 85; Kaz., Lev. II, 298, 579, III, 326, 328; Bayer: Irtört. Közl. VI, 259; Rác, A magy. R. irod. IK. 1910: 243—6.; Rác: EPhK. 1911: 156; Rác, J.-J. R. dans la litt. hongr. Annales J.-J. R. VII (1911), 139—144; Váczy, Kazinczy 337, 380.]

b) *Szentmarjay Ferenc* a III. könyv 9. fejezetéig fordította le: Társaságbéli Szerződés, avagy A' Politikabéli Törvénynek Eleji.. Bernában, Helvétziában 1793. A majdnem kész fordítást ECKHARDT SÁNDOR találta meg elkobzott iratai között s között belőle két fejezetet (A fr. forradalom eszméi Magyarorszá. 41—4; szerinte feltűnő e fordítás könnyű eleganciája és szinte modern mondatkötése); azonkívül ECKHARDT, Le Contrat Social en Hongrie. Revue des études hongroises II (1924.), 126—7.

Ua. Émile (1762.).

Szentjóbi Szabó László Töredékek R... munkájából c. lefordította a III. és IV. könyvet. Kassai Magyar Museum 1792. II, 464—87. l.

[Gálos R., Sz. Szabó László költeményei (Régi Magy. Ktár XXXVI.) 206—15, 237 (részletesen összeveti az eredetivel); Gálos, Adatok Sz. Sz. L. munkáihoz. Irtört. Közl. 1908. XVIII, 53—65; Gálos: EPhK. 1907: 539; Gálos: Erdélyi Múzeum XXIII, 112—31.]

Voltaire. *Candide ou l'optimisme* (1758.).

a) [Ism. fordító.] Kándid, avagy a' legjobbik világ. Eldorádóban. 1793. Kis 8° VIII, 168 l. [Nemz. Múz. Po gall 1688]

b) Részlet belőle: Eldorádo leírása. Bétsi Magyar Mú'sa 1787. júl. 25. Vö. ECKHARDT, A fr. forr. eszméi 70.

Ua. Zadig (1747.).

Dugonics, Cserei (1808.). *Dugonics* szövege az édition encadrée (1775.) szövegén alapszik. D. nem tudott franciául, tehát ezen a kiadáson alapuló valamely német fordítást használta, legvalószínűbb, hogy a Mylius-félét (1786.) HORVÁTH JÁNOS: EPhK. 1907: 545—60.

Ua. Levelezéséből (1742.).

Bessenyei: A Holmi. Béts, 1779. — XXXVIII. Részben (312—5. l.) lefordítja Frigyesnek Voltairehoz intézett egy levelét (1742. márc. 23.) és Voltaire válaszát; utána magyarázatot fűz hozzá (315—24. l.).

Ua. *Essai sur la poésie épique* (1726.).

Pézteli Henriás fordítása II. kiadásában (Győr, 1792.) 207—309. l.: „A' Beszéllő-Versezetről (vagy Epopéról) készítettett próba" (anélkül, hogy Voltaire-t itt megemlítené).

P. fordítása könnyen folyó, jó fordítás, bár a szöveghez meglehetősen ragaszkodó. Igen jól adja vissza a nehézségeket is (némiykor azonban apróbb dolgokat kihagy, pl. a „contemporain" szót, nem találván reá magyar egyértékést). Voltaire eredeti verses fr. idézeteit kihagyja vagy prózában adja.

[A fordítást fölismerték: Zolnai Béla: Bp. Szemle 1918. aug. 315. l.; Gulyás Pál: Magy. Shakesp.-Tár III (1910.), 31. l. —

Radnai Esztét. törekvések 146. l. ellenben meggyőződött arról, hogy „mégis eredeti tanulmány, amely, mint ilyen, bátran állíthatjuk, Péczeli egész aesthetikai munkásságának legnagyobb dicsősége!”]

Ua. Histoire de Charles XII. (1731.).

Gvadányi, Tizenkettődik Károly 'Svézia ország' királyának Élete ... Pozsonyban és Komáromban. 1792. 8° VII, 386 l.

Az „Elöl-járó Beszéd”-ben azt állítja, hogy munkája nem fordítás, hanem „más jeles Authorokból” szedegette ki, vagyis kompiláció a köv. munkákból: 1. Voltaire, 2. Péter cár naplója, 3. Rochonville. — *Gvadányi* valójában német fordítást használt. A szöveget azonban nem respektálja, kihagy bőven, a megtartottat pedig elszélesíti. Voltaire stílusára alig lehet ráismerni, mindent megtold, elkedélyesít, kiszélesít, kizárólag csak a hozzávetőleges értelem visszaadására törekszik. Fordítását versekkel tarkítja, különösen erkölcsi tanulságokat önt verses formába; anekdotákat is elmond moralizálgató céllal. Nem követi V. sorrendjét az események elmondásában sem, hanem sokszor felforgatja a sorrendet.

[Kovács, Gvadányi élete s művei 83. l.; Pocza István, Gv. mint történetíró. Kalazantinum, 1915.; Marczali H., Gv. mint történetíró. Gvadányi-Album 78—81; Széchy, Gvadányi 276. l.; Ballagi A., XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon 223. l. (szerinte *Gvadányi* átdolgozása Osterländer 1761. szabad fordítása után készült.)]

Ua. ?

Az igasság kiszolgáltatásának és a felebaráti szeretetnek jutalma. Irta a' Henriásnak szerzője. Frantziából fordította egy M^{xx} ... Buda, 1791. 8° 142 l.

[Nemz. Múz. XI. Jur. is. 816]

Ua. Essai sur les mœurs (1756.).

Bessenyei, Egész Európa formája a XI. században a főnti munka 39, 42, 43, 44 és 46. fejezeteinek kivonata. Kéziratban maradt. (Βεῦρη, Széppróza II, 261—4.)

Ua. Temple de bon goût.

Révai Miklós 1789 körül évnegyedes folyóiratot akart alapítani A magyar Amalthéa címen. Az I. füzetnek R. kézirati hagyatékaik között található tartalmában helyet foglalt volna A' Jó Íz templa. Voltér után. Szabadabb fordítás. A folyóirat természetesen nem jelent meg. CSAPLÁR, *Révai élete* III, 83. — *Révai* máshol is céloz arra, hogy V.-ből fordított: Magyar Hirmondó 1784: 14—5, s hozzáteszi: „Igaz! Voltér” nevén meg nem kell ütközni; mert ő nem mindég tévelyeg”.

BARANYAI ZOLTÁN.

Széchenyi jellemzése 1828-ban.

Széchenyi az 1825—7-iki országgyűlésen irányt mutatott kortársainak arra nézve, mi a legsürgősebb teendő, hogy a magyar nemzetet aléltságából, tespedéséből ki lehessen emelni. A kitűzött cél: a magyar nyelv művelése és a szétészórt, úgy-

szólván parlagon heverő magyar erők egyesítése volt. Ezért lépett fel 1825. nov. 3-iki javaslatával, ezért létesített már Pozsonyban — kisebb körben — kaszinót, ezért rendezett már Pozsonyban lóversenyt.

A kitűzött cél elérésére mindent elkövetett, s nem lohasztották buzgalmát sem az intéző körök (Metternich, katonai fellebbvalói) kifogásai, dorongolásai, sem egyes honfitársainak lanyhasága vagy gúnyolódása. Megmaradt állhatatosan a mellett, hogy honfitársait hiúságuknál vagy más gyengeségüknél fogva is — ha másként nem lehet — meg kell nyernie az egyesítés eszméjének. Minthogy az országgyűlés után az országos munkálatok ügyében kiküldött deputációknak Pesten kellett időzniök, már az országgyűlés alatt megalapozta 1827-re Pesten a *Casinót* és a *Lóversenyt*. A *Casino* eszméje igen hamar tért hódított, mert még 1827-ben a vidéken is keletkeztek ily egyesülések, nagyrészt újságolvasás céljából. Ilyen volt az első között a *Kaposvári Olvasóegyesület* is.

Mindez nem történt titokban, nem is maradt titokban. Csakhamar működtek a rendőri besúgók, s ezek jelentéseiből gr. Sedlnitzky Józsefnek, a bécsi rendőri főhatóság elnökének közvetítésével I. Ferenc király elé oly jelentések kerültek, hogy a lankadatlan gr. Széchenyi István több fiatal mágnás segítségével oly egyesületeket alapított, amelyeknek politikai demagóg célzatuk van; ilyen pl. a kaposvári egyesület is, ahol tiltott külföldi újságokat olvasnak.

A királytól gr. R e v i c z k y Á d á m kancellárhoz kerültek ezek a jelentések, aki azután 1828. júl. 12-én két királyi tisztviselőtől: gr. Majláth György personalistól és Steinbach Ferenc fundationalis fiscalistól kért felvilágosítást.

Majláth (júl. 30-án) azt válaszolta, hogy ő is tagja a pesti casinónak, de nem tudja, hogy politikai, még kevésbbé demagóg célzata volna. De ha Széchenyi ilyet fűzött is ez intézményhez, úgy látja, hogy ott különböző véleményű egyének vannak együtt, és sokkal jobb, ha ezek nyilván gyülekezhetnek, mint esetleg titokban. Egyébként nem hiszi, hogy Széchenyi oly férfi, aki veszélyes politikai elveket terjesztene; inkább nemzeti hírre vágyik. Ezt célozza a lóversenyyel is.¹

Még érdekesebb jelentéssel szolgált Steinbach Ferenc, mert e válasza tömör képet nyújt Széchenyiről és működéséről.

R e v i c z k y a Steinbachhoz intézett levelében a fenti tényállást közölve megírta azt is, hogy egyesek Széchenyi akadémiai, casinói, lófuttatási, labdázási tevékenységében ellenzéki szellemet látnak, mások szerint pedig Széchenyi angol-gall-német liberalizmusával ártalmas új politikai szellemet törekszik kieszelni. Azt hiszi, hogy sem az első, sem a másodikat hazánkban sikerrel terjesztetni nem lehet; az ellenzékit nem, mert a

¹ Orsz. Lev. 1828. év 104 p. s.

legigazságosabb fejedelem az alkotmányt, a törvényeket szereti; a demagógiai, liberális kór szellemét pedig azért nem, mert az nekünk minden tekintetben idegen, és monarchikus ősi alkotmányunkkal, alapjogainkkal teljesen ellentétes. Nem tételezhető fel, hogy Széchenyi ily képtelenségre hajlandó volna, ha mégis, úgy sikerre nem számíthat; ez esetben azonban a kegyelmes királynak az a törekvése, hogy ily esztelen eszmekörből kiragadtassék. Kéri ezért Steinbach jelentését arra nézve, vajjon és mennyiben érdemelnek figyelmet Széchenyi egyesülési törekvései politikai szempontból, esetleg mit kellene tenni, hogy ezek a politikai céltól eltérjenek.

Steinbach júl. 21-iki terjedelmes és érdekes levelében mindenekelőtt kijelentette, hogy ha ez egyesületek egyenesen nem is veszélyesek, mégis valamelyes figyelmet érdemelnek.

Előbb azonban Széchenyi jelleméről ad érdekes képet.

Széchenyi kora ifjúságától a katonai pályán van, Itáliát, Franciaországot, Angliát és Görögországot részben a háborúban, részben saját költségén bejárta; angol szokásokat tűzött maga elé követésül, és az utolsó országgyűlésen hazája és a szabadság iránti szeretettől — jobban, mint hihető — elragadtatva, a katonai szolgálatot egyszerűen otthagyta, mert 13 évi kapitányság után tovább haladni nem tudott és lelkét magyar nemzetének regenerálására irányozta. Teste munkás, fáradságot tűrő és mindenféle gyakorlástól edzett; esze kiváló, eléggé ékesszóló, lelke dicsőségre törekvő, a megkezdett munkában erősen kitartó, akadályoktól, gátolástól nem fél, sőt ezek legyőzéséhez szokva, a törvényes szabadsághoz igen állhatatos, származást, kevélységet és mágnasságot gyakran színlel, és mivel állami főtisztvislegre csekély latin tudása miatt nem alkalmazható, nevének híressé tételére más módon törekszik. Ily jellemvonásokkal felszerelve elhatározta, hogy hazája értelmi fokát kiműveli és kicsiszolja, a közszellemet helyreállítja és megerősíti, oly helyet alapít, ahol mindenki angol szokásként találkozhatik, egyúttal takarékoskodhatik, megingott vagyoni helyzetét helyreállíthatja. A Pesten egybegyűlendő országos kiküldöttség alkalmul szolgált neki arra, hogy szándékát a Casinonak Pesten való megalapítására nézve pozsonyi barátai-val megbeszélje, többféle tervét kidolgozza. Végül is 180 aláírással tett szert; majd egyesítvén vele a lóversenyt a mágnások odaédesgetésére és a bécsi hasonló verseny ellensúlyozására, később pedig téli szórakozásul egy labdaház felállítására gyűjtött aláírásokat, és különösen belső barátjának, Somsich Pongrácz alispánnak munkásságával Kaposvárt a pesti casinohoz hasonló egyesületet alapított. — Mindezeket maradóan igyekezett megalapozni és e cél elérésére mindent elkövetett. A Casino részére háromévi aláírások voltak évi 100 pfttal, a három év multával ezt a díjat 40 frtra leszállítani, de mindenkinek élte fogytáig kiterjeszteni óhajtja; gondoskodott, hogy többen a

lóversenyre örökös alapítványokat tegyenek, mint gr. Károlyi Lajos és György, Széchenyi Lajos és Pál, Eszterházy Mihály, Hunyady József és Ferenc s mások; a labdaházat megalapítva abban a játékokat állandósította.

Leghűségesebb társai, akik esküsznek szavára: báró Wesselényi Miklós mindannyiuk közt a legrosszabb, minden rosszra hajlandó, merész és vakmerő, minden hatalomnak gyűlölője, adóssággal terhelt; gr. Andrassy György tornamegyei követ, gr. Károlyi György, a tallosi gr. Eszterházy Mihály és gr. Sándor Móric, nemkülönb Döbrönte Gábor, a budai tartományi biztos. — Van azonban gr. Széchenyinek nyílt ellenese is; ilyenek gr. Eszterházy Károly (Mihálynak öccse), báró Wenckheim József, b. Orczy Lőrinc, b. Brudern József, az id. gr. Viczay, a dégi Festetics Antal kamarás és b. Podmaniczky Károly, akik mind követőkkel együtt gr. Széchenyinek azt vetik szemére, hogy a Casinót csak azért alapította, hogy — mivel adósságai miatt Bécsben tovább nem tartózkodhatik — Pesten mások költségén olcsón élhessen, egyúttal dicsőséget szerezhessen és előírhasson, hogy angomániájának mindent alávésszen és a magyarokat angolokká alakítsa.

Ezek a lóversenyt az itt mellékelt pontok szerint a lovak jobb tenyésztésére törekednek átalakítani, ezek az első három-éves időszak után a Széchenyi-féle Casinót el akarják hagyni, és mást akarnak alapítani vendéglő és vendéglős nélkül, nehogy a magyar vendégszeretet divatból menjen, és ugyanezek a labdaház felépítését is megakadályozni törekedjenek.

De győzött eddig gr. Széchenyinek fáradhatatlan serénysége, rendkívüli buzgósága és kérésekkel párosult hizelgése.

Tizennégy nappal ezelőtt Bécsbe utazott, hogy ott b. Krieg udv. tanácsostól, akihez gr. Zichy Károly kamarái elnök adott neki ajánlólevelet, a magyar kereskedelemről biztos felvilágosítást szerezzen; Bécsből soproni birtokára, innen pedig a magyar tengerpartra utazik, hogy Horvát- és Szlavonországot megtekintse s az ország azon vidékeit bejárja és szeptember 1-én ismét Pesten legyen. Feltette magában, hogy a következő évben az ország többi még előtte ismeretlen megyéit is felkeresi azzal a céllal, amint nekem maga mondta, hogy hazáját teljesen ismerje, a kereskedelem gátait saját szemével megvizsgálja, a Ludovika és Karolina utat megtekintse és a legközelebbi országgyűlésen avatottan beszélhessen. Az kétségtelenül nagyon igaz, hogy minden törekvése arra van irányozva, hogy a minisztérium — ha minden tekintetben nem a törvényekkel egyezően rendelkeznek — a nemzet szellemében legyőzhetetlen nehézségekre találjon, hogy Magyarország felvirágozzék és egyesüljön. — A jelen kor demagógiai liberalizmusát gr. Széchenyi nem szereti, mert a kiváltságos rendet nagyon becsüli és nagyon szereti az ősi alkotmányt; tiszteli azonkívül és becsüli, dicsőíti a szentséges felség legmagasabb személyét,

legnagyobb jóságát és ami csodálatos ily férfiban, nagy mértékben vallásos is, templomba szorgalmasan jár, szentbeszédet hallgat és otthon is buzgón imádkozik.

Ezután Steinbach Széchenyi egyes alkotásait, törekvéseit veszi sorra.

Hogy az *Akadémia* — írja Steinbach — el ne fajuljon, arra, úgy látszik, van helyes eszköz.

A kiküldöttség ugyanis elhatározta, hogy az Akadémia első 25 igazgatóját az alapítók nevezzék ki, a jövőre azonban maguk az igazgatók töltsék be a hiányt szótöbbséggel. Ennek következtében az alapítók 25 igazgatót javasoltak a fenséges nádornak, de közülök a nádor mint pártfogó először Nagy Pált akarta törölni, sok könyörgésre azonban őt elfogadva, gr. Eszterházy Mihályt tényleg kihagyta és helyére más alkalmasabbat kívánt javaslatolni. Ez a dolog az alapítókat nagyon megillette, mert attól félnek, hogy így az igazgatók kijelölése a jövőben a nádor jóakarától fog függni; ezért gr. Széchenyi a nádorhoz fordult, kérve őt, hogy gr. Eszterházy megtartassék, megemlítve, hogy kijelölése már köztudomású, s azért bizonyos és megfelelő magyarázatot kell adni az alapítóknak, miért maradt ki; de a fenség azt válaszolta, hogy Eszterházy műveletlen és nyers ember, azért bizvást jelezhetik, hogy a pártfogó őt nem fogadta el. Eme válasza a megdöbbséget alapítók nem tudják, mit tegyenek, sem a jövőre elég biztosságot nem találnak.

Ha tehát ezt a pontot a legfelsőbb helyen úgy intézik el, hogy mindig több igazgatót kell javaslatba hozni, akik közül a pártfogó választthasson, és a kiválasztottakat legfelsőbb jóváhagyásra előterjessze, akkor az Akadémia vagy sohasem erősödik meg, vagy ha igen, nem fajulhat el.

A *Casino* nevű egyesület, amely eddig kimutathatólag semmiféle rossz hatást nem szült, de összejövetelekre szolgálhat, június 8-iki utolsó napi ülésében olyan lépést tett, amely felbomlását vagy legalább dicasterialis vizsgálatot vonhat maga után; t. i. jóváhagyta és elfogadta Dercsényi Pál mellékelt javaslatát,¹ amely szerint a Casino egyesület igazgatósága fogja megjelölni, hogy a benyújtandó művek közül melyik érdemes a jutalomra. E téttelel a Casino egyesület nemcsak olyat határoz el, ami az állam munkás részvétét feltételezi, de a még felsőbb helyről jóvá nem hagyott tudós Akadémia ügyeit is kisajátítja és mindenféle más közmunkákra a tért feltárja.

Azok, kik gr. Széchenyi iránt nincsenek jóakarattal, azt vélik, hogy Széchenyi Pesten csak Zichy grófnő, a kamarai elnök felesége miatt időzik, akibe minden eredmény nélkül halálosan szerelmes; de ezt alig hiszem; ha jól tudom, gr. Széchenyi ezen szerelme már Pozsonyban 1826-ban vert gyökeret,

¹ Beszéde, amelyben 100 aranyat tűzött ki e kérdésre: „Tanácslatok a magyarországi mezői gazdák számára“.

és nem kételkedem, hogy Pesten örömmel volna akkor is, ha gr. Zichy Bécsben lagnék.

A *kaposvári* előttem csak az első alapításról ismert egyesületre nézve nem látok más módot, mint ha Kapotsffy Mátyás ügyvédtől, aki ott a kir. fiscus ügyeit intézi és az egyesületnek tagja, felvilágosítást kér, hogy a társaság cselekedeteiről hű tudósítást adjon; ha az ő közvetítésével Kapotsffy volna utasítandó, az összes útiköltségek megtérítendőök volnának, mert vele barátilag beszélnie kellene. Talán Somsich Pongrác alispánra is lehetne bízni, vizsgálja meg és részletesen jelentse, mi igaz a hírből, hogy ott tiltott lapok olvasására alakult egy egyesület.

A *vívóiskola* Pesten egy Friedrich nevű pesti polgárnak és vívómesternek magániskolája, amelyet az egyetemi ifjúság látogat a Halzl-féle vendéglőben, amelyben Excellentiád megszállani méltóztatik. Ez csak télen és tavasszal van nyitva, nyáron szünetel. Én is fiamat a következő télen oda akarom küldeni. Az academiai és polgári előljáróság felügyelete alatt működhetik csak.

A Bécsben is megengedett *lóverseny* alázatos véleményem szerint semmiféle rossz következménnyel nem járhat, és jobb, ha Pesten van, mint a szomszédos Károlyi gróf valamely jószágán, mert akartak vagy Káposztás Megyeren vagy Gyálon (két Károlyi-féle birtok Pest fölött és alatt) helyet a lóversenyre kiválasztani, de kivittem, hogy a városban maradjon.

A *labdaház* számára épületet nem tudtak felépíteni, mert a fenséges nádor a Nemzeti Múzeum telkén helyet nem adott, a város pedig nem engedte meg, hogy az egyesület ingatlan telket vagy házat szerezzen; abban ugyanis alig egyeznek meg, hogy közpénzen vett telek egyetlen társnak nevére írássék.

Mint látjuk, ha nem is teljesen jóakarató, de eléggé tájékozott értesítés ez Széchenyiről és törekvéseiről.

Steinbach mint alapítványi fiscális ugyanis Sedlnitzky felkérésére részletesen foglalkozott már ez időben a Casino ellenőrzésével. Oda neki épen Sedlnitzky felkérésére be kellett lépnie, hogy állandóan megfigyelhesse a történendőket. Lehet mondani, hogy e tekintetben is felügyelt Széchenyi tevékenységére.

De látjuk azt is, hogy ime már 1828-ban a liberális-demokratikus eszmék hatását látták — igen helyesen — Széchenyi törekvéseiben. A konzervatív kormány feje még képzetlenségnek tartja ez eszméket, lehetetlennek, hogy nálunk talajra találhassanak, mert hisz ezt nem engedi a legigazságosabb uralkodó alkotmányos érzése és az ősi alkotmány.

Pedig ott sivitott a liberális-demokratikus politikai szellem Magyarország kapui előtt, és nem volt messze az idő, hogy megkezdje iramát a kapuk feltárására.

VISZOTA GYULA.

Szent István megkoronázásának időpontja.

Első királyunk megkoronázásának időpontját régebbi történetíróink — a pannonhalmi alapítólevél, a Szilveszter-bulla, a Pozsonyi Évkönyvek és más források tekintélye alapján — az 1000. év augusztus 15-ére tették. Mikor azonban a Szilveszter-bulla kétségtelen hamisítványnak bizonyult, s a pannonhalmi oklevél hitele is megrendült, időmeghatározásuk helyességével szemben is kétségek támadtak.

MÁTYÁS FLÓRIÁN,¹ majd KARÁCSONYI JÁNOS² az összes forrásadatok egybevetése s főleg a pécsváradi alapítólevél keltezése alapján az 1001. év augusztusában igyekszik a koronázás dátumát megállapítani. Eredményeiket magáévá tette PAULER GYULA,³ az ő javaslatára a Magyar Történelmi Társulat,⁴ s — bár MARCZALI HENRIK kifejezte kétségeit,⁵ ERDÉLYI LÁSZLÓ pedig a pécsváradi oklevél hitelét kétségbevonva, határozottan lándzsát tört a hagyományos évszám mellett⁶ — újabb történetíróink szinte kivétel nélkül 1001. augusztus 15-ére teszik a koronázást. Mivel az újabb kutatások⁷ sok tekintetben módosították az idevonatkozó forrásokról alkotott korábbi véleményeket, helyénvalónak látszik a kérdésnek az összes adatok egybevetésén alapuló revíziója.

A koronázás időpontjának kiszámításához felhasználható dátumok közül pontosan ismerjük Szent István halálának időpontját, amit az összes egykorú és közeli korú források az 1038. év augusztus 15-ére, Nagyboldogasszony napjára tesznek.⁸

¹ Fontes Domestici. IV. 1885. 291—8. l.: Disquisitio de anno natali et annis regiminis S. Stephani regis.

² Szt. István oklevelei. 1891. 160—4.; Szent István megkoronázása. Századok 1901: 869—79.

³ A magyar nemzet története az Árpádh. kir. korában I.² 1901. 31, 391—2. l.

⁴ Századok 1901: 866.

⁵ SZILÁGYI-féle Magyar Nemzet Története I, 245.

⁶ Pannonhalmi Rendtörténet I. 1902. 100—6.

⁷ BRESSLAU, Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn. (Archiv f. Urkundenforschung. VI. 1916: 42. 66. s k. l.; SZENTPÉTERY, Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. 1918. Uő. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1923.; HÓMAN, A Szent László kori Gesta Ungarorum. 1925. Vö. még a bennük id. irodalmat.

⁸ Legrégibb ezek közül a XII. század végén írt Pozsonyi Évkönyvekben fenntartott s 1019 és 1060 közt egykorúan feljegyzett *Pannonhalmi Évkönyv* (vö. ERDÉLYI i. h. 105. l., HÓMAN i. h. 76. l.), melynek XII. századi másolója az eredeti forrás évsorozatát másolva az MXXXVII és MXXXIX. évszámok közt tévesen újra MXXXVII-et írt MXXXVIII helyett, de a második dátumhoz vagyis az 1038. évhez jegyezte fel, hogy „Stephanus rex mortuus est, ac Petrus in regem elevatur“ s a hiányt utóbb egy a szám fölé tett ponttal is megjelölte. A XI. század derekán *Herimannus Augiensis*: „A 1038. Ipso anno Stephanus rex Ungariorum Petrum sororis suae filium pro se regem constituens obiit.“ Ugyanígy a XI. századi *Wipo* és későbbi írók. Az 1075 táján magyar forrás felhasználásával írt (vö. HÓMAN 81. sk.)

A koronázás időpontját illetően mindenesetre legnagyobb súllyal esik a latba Szent István hiteles okleveleinek tanúsága. Sajnos ilyen kevés jutott korunkra. A pécsváradi, zalavári, bakonybéli, ravennai és nyitrai alapítólevelek kétségtelen hamisítványoknak bizonyultak; a hitelesek közül pedig a veszprémvölgyi görög oklevél keltezetlen, a veszpréminek dátumsora — amellett, hogy utólagos toldásnak látszik — nem tartalmaz adatot az uralkodási évről.

A legújabb eredmények szerint csonkított és némileg átdolgozott szövegű, de egészében hiteles pécsi alapítólevél kétségtelen hitelű dátuma szerint¹ „az Úr 1009. évében augusztus hó 23-án, a hetedik indictioban és István uralkodásának kilencedik évében“ kelt. Szent István koronázásának korhatárai — e szerint — *1000. augusztus 23-ika és 1001. augusztus 22-ike*.

A pannonthalmi apátság adomány- és kiváltságlevele — az eredeti hiteles oklevélnek a XI. század végén, vagy a XII. elején interpolált és korunkra jutott utánzata² szerint — „az Úr 1001. évében, a tizenötödik indictioban, István király uralkodásának második évében“, vagyis — a XV. indictio szept. 1-vel kezdődven — 1001 szeptember 1. után kelt. E keltezés szerint István koronázása *az 1000. évben* történt. BRESSLAU és SZENTPÉTERY bizonyítása után nem lehet kétségünk afelől, hogy az eredeti pannonthalmi, továbbá a veszprémi és pécsi alapítóleveleket III. Ottó kancelláriájának a német szakirodalomban *Heribert C.* jeggyel jelölt alkalmazottja írta, aki 1002 júliusában vált ki II. Henrik kancelláriájából. Ezért — noha feltehetőnek, hogy ez alkalmazott, mielőtt hazánkba költözött, 1001-ben vendégként járt és írt oklevelet István udvarában — mégsem zárkozhatunk el SZENTPÉTERY feltevése elől, mely szerint az eredeti pannonthalmi oklevelet nem 1001-ben, hanem 1002-ben írták s az 1001-es évszám a másoló

Annales Altahenses szerint: „A. 1038: Stephanus Ungorum rex in die Assumptionis sancte Marie terminum fecit carnalis vitae.“ HARTVIK legendájának XII. századi pesti kézírata: „instabat tunc sollempnitas precipua . . . dies Assumptionis eiusdem perpetue virginis Marie . . . rex sanctam animam . . . anno Dominice Incarnationis Millesimo XXXVIII-vo in manus Virginis . . . tradidit.“ Szt. István XI. sz. végén írt *kisebb legendája*: „Anno Dominice Incarnationis MXXXVIII, indictione VI. . . anno autem imperii sui XXXVIII. [XVIII.] kal. Septembris obiit“; a „Kal. Septembris“ elől a kéziratból hiányzó „XVIII.“ szám — mint már WATTENBACH észrevette — az uralkodási év által megzavart másoló hibájából maradt ki. Bizonyítja ezt az indictioszám is, mivel 1038 szeptember 1-je (Kal. Septembris) már nem a VI., hanem a VII. indictioba tartozik. Későbbi krónikáink e régi források alapján kivétel nélkül Nagyboldogasszony napjára teszik István halálát, a XI. és XII. századi források vallomásával szemben a Hartvik-legenda XIII—XV. századi kézíratai tévesen 1033. és 1037-re, a XIV. századi Zágrábi és Váradi Krónikák 1034-re teszik István halálát, aminek okát alább adjuk.

¹ BRESSLAU és SZENTPÉTERY i. m.

² Uo.

tévedése.¹ Minthogy a tizenötödik indictio 1001. szept. 1-től 1002. augusztus 31-ig tart, ez esetben az oklevél keltét 1002. július végétől augusztus 31-ig terjedő időre, a koronázást pedig 1000. augusztus elejétől 1001. augusztus 31-ig terjedő időre kell tennünk.

Az oklevelek keltezéséből tehát csak megközelítő eredményhez juthatunk. Közelebb visz a pontos időmeghatározáshoz a legrégebb magyar történeti mű. Még Szt. István korában, 1019 táján kezdte feljegyezni egy pannonthalmi bencés szerzetes korának eseményeit. Az 1019 és 1060 közt egykorúan írt, szűkszavú *Pannonthalmi Évkönyvek* adatai a XII. század végén több forrásból Pannonthalmán összeszerkesztett ú. n. *Pozsonyi Évkönyvek*-ben jutottak korunkra.² Az író 1019-től kezdődően feljegyezte a Szent Benedek-rendet közelebről érintő eseményeket — monostor-felszenteléseket, püspökök és királyok életének epochális eseményeit — a korábbi időből csupán három fontos eseményről emlékeztet meg: Szent Adalbertnek — a magyarországi bencések mesterének — és Géza fejedelemnek haláláról és István koronázásáról. A szent királyhoz közelálló pannonthalmi bencés író 998-ra teszi Géza fejedelem halálát és az 1000. évre István megkoronázását.³

Az 1091 táján írt *Gesta Ungarorum*, összes későbbi krónikáink ősforrása — sajnos — nem jutott eredeti alakjában korunkra, de leszármazóinak forráskritikai vizsgálatával sikerült tartalmáról és a fiatalabb krónikákhoz való viszonyáról tájékozódást szereznünk. Tudjuk, hogy a XIII. századi, 1282—1285 közt írt *Gesta Hungarorum*nak, a Kézai-féle kivonat, a Budai, Bécsi Képes, Dubnici és többi krónikák közös forrásának írója, — nézetem szerint: Kézai Simon — lényegesen átalakította, átdolgozta az ősforrást, melynek eredeti szövegrészleteit Anonymus, a troisfontainesi Albericus művében (1233.) fenntartott Somogyvári Krónika-töredék és a XIII. századi törzsszöveg mellett a Gestának egy XII. századi kivonatát — az elveszett „*Régi váradi (zágrábi) rövid krónika*”-t — is fölhasználó krónikavariánsok, a XIV. századi Váradi és Zágrábi krónikák s a Cornides-, Toldy- és Knauz-kódex néven ismert rövid krónikák tartották fenn.⁴ Ezek adatainak egybevetésével a különböző krónikaváltozatoknak Szent István uralkodására vonatkozó évadatai közt is rendet teremthetünk.

A XIII. századi átdolgozott Gestára (KÉZAI teljes művére) visszavezethető XIV—XV. századi krónikák szerint

¹ Uo.

² A bizonyítást l. ERDÉLYI i. h. 105. l.; HÓMAN i. m. 76—8. l.

³ FLORIANUS III, 208.; vö. ERDÉLYI i. h. 104. l. közölt facsimilét.

⁴ A részletes bizonyítást l. i. műveimben, az eredményeket a hozzá-mellékelt leszármazási táblán.

István uralkodása negyvenhatodik évében halt meg, tehát *negyvenöt* évig uralkodott volna.¹ Ugyane számítással találkozunk a Hartvik-legenda XII. sz.-i pesti kódexének egy interpolált bejegyzésében² s a Pozsonyi Évkönyvek mellett álló húsvéti táblára irt feljegyzésekben is.³

A negyvenöt uralkodási év kétségtelenül téves. A Szent László-kori Gestához közelálló *Régi váradi rövid krónikából* merítő XIV. századi Váradi és Zágrábi Krónikákból biztos következtetést vonhatunk e szembeötlő hiba forrására is. Ezek szerint István koronázása előtt nyolc (VIII.), utána harminchárom (XXXIII.) évig hét hónapig és 14 napig uralkodott és 1034. augusztus 15-én halt meg.⁴ István királyságát a krónikás — e szerint — pontosan 1001. január 1-től számítja. A XII. századi *Régi váradi rövid krónikának* e számításában gyökerezik a *Hartvik-legenda* több kéziratának Szent István halála évére vonatkozó téves adata,⁵ valamint a forráskritikai vizsgálatok szerint ugyancsak a *Régi váradi krónikát* is felhasználó XVI. századi rövid krónikák 1001-es évszáma, mert 1034. augusztus 15-ből 33 évet 7 hónapot és 14 napot levonva 1001. január 1-hez jutunk.

Semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a *Régi váradi (zágrábi) rövid krónika* VIII év + XXXIII év hét hó 14 napja a Pannonhalmi Évkönyvek számadataival egyező III év + XXXVII év hét hó 14 napos számításnak romlott variánsa.

Bizonyítja ezt a XIII. századi törzsszöveg és a Hartvik-legenda XII. sz.-i másolójának negyvenöt uralkodási éve is. Az a XII. századi másoló, kinek művét Kézai s már korábban Hartvik pesti kéziratának másolója és a Pray-kódex húsvéti tábláján levő feljegyzések írója is felhasználta, a koronázás előtti téves évszámot megtartva, de a koronázás utáni uralkodási időt — az eredeti forrás vagy a legenda alapján 37 év 7 hó 14 napra javítva s a hónapokat elmellőzve — VIII + XXXVII év (7 hó 14 nap) = XLV évben számította ki István uralkodásának idejét, s ehhez képest tette halálát uralkodása negyvenhatodik évére.

¹ Rex Stephanus... quadragesimo sexto anno regni sui in festo Assumptionis Beate Marie Virginis a presenti seculo nequam eripitur... (FLORIANUS II, 144).

² Quievit... XLV annis... quot annos spiritus mole carnis indutus terreni coronam imperii... gestare merebatur. (FLORIANUS I, 62.)

³ Stephanus rex regnavit XLIII annos. (FLORIANUS III, 212.)

⁴ Ducatum Hungarie priusquam in regem coronaretur tenuit annis VIII, regnavit autem post hec annis XXXIII, mensibus septem, diebus XIV... Obiit autem... anno D. incarn. MXXXIV. die XVIII. kal. (FLORIANUS III, 252.)

⁵ A XIII. századi rheini kéziratban: 1033., több XV. századi kéziratban: 1034. FLORIANUS I, 61.

Stephanus... primus rex Hungarorum coronatus est anno Domini millesimo primo... Regnavit autem annis quadraginta et sex, (FLORIANUS IV, 91, 100.) A *Knauz-codex* a tévedést továbbfűzve még hozzáteszi: Mortuus enim est anno Domini millesimo quadragesimo septimo. (Uo. 100.)

A Szent László-kori Gestából kivonatatosan másolt XII. századi Somogyvári Krónikában még az eredeti XXXVII év 7 hó 14 nap szerepelt, mert a töredékeit fenntartó troisfontainesi Albericus romlott XXXV éve sem a XXXIII, sem a XLVI számra nem vezethető vissza.¹

Mindezt egybevetve semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a Szent László-kori *Gesta Ungarorum* írója — a Szent István-kori *Pannonhalmi Évkönyvek* írójával egyezően — három évre (998—1000) tette István koronázás előtti és harminchét év hét hó tizennégy napra (1001. január 1.—1038. augusztus 14.) koronázás utáni uralkodása idejét.

A *Pannonhalmi Évkönyvek* és a *Gesta Ungarorum* számításait erősíti meg Szent Istvánnak a XI. század végén írt, de csak XII. század-végi másolatból ismert *kisebb legendája* is, mert szerinte István „az Úr megtestesülésének 1038. évében augusztus 15-én (a másolatban tévesen: szeptember 1-én) a hatodik indictioban, uralkodásának harmincnyolcadik évében“ halt meg.² Kálmán király kortársának, *Hartvik püspöknek* István-legendája szerint Géza 997-ben halt meg,³ s István apja halála után a negyedik évben — vagyis az 1000. év végén vagy az 1001. év elején — koronáztatott meg.

Hartvik legendája volt egyik forrása a koronázási év kérdésében annyiszor idézett lengyel forrásoknak. Első volt korban ezek közül a XII—XIII. század fordulóján Hartvik művéből, a Szent László-kori Gestából és a XI. században lengyel földre menekült s ott keresztény hitre térve Rixa hercegnővel egybekelt I. Bélára vonatkozó lengyel szájhagyományokból ügyetlenül kompilált ú. n. *Lengyel-Magyar Krónika*, a középkori történetírás egyik legzavarosabb fércelménye.⁴

E zavaros és forrásként számba nem vehető „krónikából“, illetőleg a Hartvik-legenda benne átírt szövegéből vették át a XIII—XV. századi lengyel évkönyvírók Géza fejedelem és Adelhaid lengyel hercegnő — Béla és Rixa házasságából kikövetkeztetett — állítólagos házasságának meséjét s az Aschrik római küldetésére és István koronázására vonatkozó elbeszélést, melynek keretében I. Miciszláv koronakéréséről is szó esik.⁵

Innét vették át *Hartvik* időmeghatározását is. Mivel szerinte István 997-ben elhunyt apja halála után a negyedik évben koronáztatott meg, az *Annales Kamenzenses* (XIII. sz. eleje),⁶ az *Annales Polonorum* heilsbergi kézírata (XV. század)⁷

¹ Vö. minderre i. művem 26. l.

² FLORIANUS I, 9.

³ Uo. 38 és 44.

⁴ Vö. i. művem 37—42.

⁵ Az *Annales Polonorum* kézíratai kifejezetten hivatkoznak e műre („Sed cur non fuerat data [t. i. corona] Polonis in Cronica plenius habetur“), de a korábbi *Annales Kamenzenses* szövegegyezéseiből is kitűnik, hogy forrása ez volt. Az Adelhaid meséről vö. i. művem 88—92.

⁶ MG. SS. XIX, 581.

⁷ Uo. 619.

és az *Annales Silesiaci* (XV. sz.)¹ helyesen az 1000. év eseményei közt beszélik el a koronázást. Mivel azonban Hartvik, illetőleg a Lengyel-Magyar Krónika elbeszélésében a korábban elhalt Miciszlávról is szó esik, az *Annales Cracovienses* (XIV. sz.)² kritikussabb írója a 982. évre helyezte át az eseményt, az *Annales S. Crucis Polonici* (XV. sz.)³ a 998. év eseményei előtt Miciszláv uralkodásának a 966. évhez fűzött rövid története keretében beszéli el, míg a Krakóban írt *Annales Polonorum* heilsbergi kézírata (XV. sz.) megmaradva az 1000. évnél Boleszlávval helyettesítette Miciszlávot.⁴ Az *Annales Polonorum* két más kézírata mellözi István koronázásának elbeszélését, viszont a varsói (XIV. sz.) és pétervári (XV. sz.) másolatok Hartvik *annus quartus*-át tévesen négy teljes évre magyarázva s e négy évet a 997-hez hozzáadva — a régebbi és jobb kéziratokkal szemben — az 1001. évnél szólnak róla.⁵

A végső elemzésben Hartvik legendájára visszavezethető lengyel forrásadatok nem jöhetnek tekintetbe a kérdés eldöntésénél. Csupán azért kellett velük foglalkoznunk, mert az 1001. augusztusi koronázás elméletének legfőbb erősségeként szoktak rájuk hivatkozni, holott — ha hitelük volna — inkább az 1000. év mellett bizonyíthatnának.

Egy másik külföldi forrásra, még pedig jó hitelű Szent István-kori író művére is szoktak hivatkozni az 1001. augusztusi koronázás hívei. Ez az író Thietmar merseburgi püspök, Szent Istvánunk tudós kortársa, ki a magyar püspökségek alapításáról és a koronaküldésről szólva, évszámot nem említ, de kiemeli III. Ottó császár szerepét az eseményekben. Nézetem szerint „a császár kegyéről és buzdításáról“ közbevetett mondat Istvánra (nála: Waicra) és az ő egyházalapításaira vonatkozik,⁶ mivel azonban mások a pápára, a korona és áldásküldésre vonatkoztatják, s ebből messzemenő következtetést vonnak az időpontra is,⁷ fel kell említenem, hogy Ottó császár 1000. október 7-ikétől kezdve 1001. február 15-ig Rómában tartózkodott s abban a helyzetben volt, hogy István kérését a pápánál támogassa.⁸ A birodalmi egyháztól független magyar és lengyel egyházi szervezet kiépítése, mely utóbbihoz az 1000. év tavaszán, gneseni tartózkodása alkalmával járult hozzá, épen nem állt ellentétben — mint KARÁCSONYI hiszi, sőt inkább nagyon is beleillett Ottó világuralmi terveibe.

¹ Uo. 537.

² Uo. 586.

³ Uo. 678.

⁴ Uo. 619.

⁵ Uo. 618. és 619.

⁶ „Imperatoris gratia et hortatu gener Heinrici ducis Bawariorum, Waic, in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit.“ MG. SS. III, 784.

⁷ KARÁCSONYI i. h. 876—8.

⁸ Vö. ERDÉLYI i. h. 105.

Hiszen ő nem a német-római birodalom urának tekintette magát, hanem az egész világot felölelő régi római birodalom feltámasztásán ábrándozott, s ezért a német egyházfők partikuláris érdekeit és törekvéseit — szemben elődeivel — méltányolni sem tudta, mikor a római szentszék egyetemes érdekeivel jöttek ellentétbe. Ha tehát fel is tennők, bár erre okunk nincs, hogy II. Szilveszter pápa császári tanítványának közvetlen buzdítására és egyidejű személyes közbenjárására küldött Istvánnak koronát, ebből az 1000. év augusztusa mellett érvet nem kovácsolhatunk. Mivel a koronakérő követség — a császárt bevárva — október közepe előtt nem indulhatott haza Rómából, ez adat csupán a Gesta 1001. január 1-i dátumát erősíthetné.

Mindezeknek a jóhitelű XI. és XII. századi forrásoknak adatait egybevetve, a *koronázás időpontját csupán az 1000. év végére, vagy az 1001. év első napjaira tehetjük.*

E meghatározásnak csupán egy forrás mond ellent: Szent Istvánnak a XI. és XII. század fordulóján írt *nagyobb legenda*, mely Géza halálát Hartvik vele egyező szövegéhez hasonlóan 997-re, de István koronázását — a *negyedik* évet említő Hartvikkal szemben — apja halála után az *ötödik* évre teszi.¹

A Nagyobb Legenda alapján István koronázását *az 1001. év második felére vagy az 1002. év elejére* kellene tennünk, ami nemcsak az 1000. év mellett bizonyító forrásainknak, hanem a koronázás időpontját 1001. január 1-ében megjelölő s a *Régi váradi rövid krónikára* visszavezethető, fentebb már tárgyalt krónikacsoportnak értesítésével is ellentétben áll. Kérdés már most, bír-e a legendának ez az adata a megbízhatóságnak oly kritériumával, hogy értesítését a többi források — elsősorban a Szent István korából származó Pannonhalmi Évkönyvek és a Szent László-kori Gesta Ungarorum — adatával szemben döntő bizonyítéknak fogadhatjuk el? E kérdésre habozás nélkül nemmel válaszolhatunk.

A Nagyobb Legenda István halálának elbeszélése előtt, mondat közepén megszakadó XII. századi heiligenkreuzi és XV. századi mülki kézírata egy régebbi hasonlóképen *csonka* kéziratból, ez az elveszett csonka-legenda pedig a számos kéziratból ismert Hartvik-legendával együtt a teljes szövegű Nagyobb Legendából (vagy Hartvik eredeti művéből) másolatott. Mivel a Hartvik-legenda — sok tekintetben eltérő összes kézíratainak tanúsága szerint — a Géza halálától számított negyedik évre (*quarto anno*) tette a koronázást, mivel a nagyobb legenda másutt is ír *quintus*-t Hartvik *quartusa* helyett,² s mivel a középkori másoló rövidített írás esetén könnyen olvashatta a *quarto*-t *quinto*-nak, valószínű, hogy

¹ Quinto post patris obitum anno. (FLORIANUS I, 17—8.)

² Erat tunc princeps ..*intus* (Hartvik: *quartus*) ab illo.

egyszerű tollhibával állunk szemben. De az is feltehető, hogy a Nagyobb Legendának — PAULER helytálló bizonyítása szerint¹ — *idegen* írója tudatosan írt *quinto*-t, amit azután Hartvik más hiteles források alapján *quarto*-ra javított. Bármint legyen is, akár tollhibával, akár egy külföldi író vagy másoló okoskodásával állunk is szemben, ez az egy kétes hitelű adat nem ronthatja le többi, megbízható forrásaink értesítésének hitelét.

Még kevésbbé ronthatja azt le az 1001. augusztusi koronázást vitató tudósok által hosszú időn át koronatanuként idézett pécsváradi alapítólevél. Nem is szólva a korábban felmerült alapos gyanúokról, ERDÉLYI LÁSZLÓ már évtizedekkel ezelőtt rámutatott az egykorú okleveles gyakorlattal mindenben ellentétes keltezési záradék ellentmondásaira és zavarosságára;² SZENTPÉTERY pedig az oklevél minden oldalra kiterjedő, alapos vizsgálatával bizonyította be hamis voltát.³ Eredményei szerint az alapítólevelet a XIII. század elején hamisították a pannonhalmi és pécsi alapítólevelek formuláris részeinek és — tegyük hozzá — a Hartvik-legendának⁴ alapul-

¹ Századok 1884: 840—1; 1892: 280.

² I. h. 104. l. A dátumsor szerint „adományunk összeírása tizennégy évvel ezelőtt, koronázásunk előtt jegyeztetett fel, *mielőtt az alap megásátott* s a monostor az *alapítástól számított tizenhetedik évben*, az Ur 1015. évében szenteltetett fel“. A Pannonhalmi Évkönyvek egykorú írója ezzel szemben az 1038. évhez jegyzi fel, hogy „*dedicatum est monasterium S. Benedicti*“.

³ Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele 11—37. l.

⁴ Ennek bizonyítására elég lesz a következő egyezésekre hivatkoznom:

Pécsváradi alapítólevél.

... Monasterium sancte Dei genitricis Marie et sancti Benedicti ad radicem Montisferrei diligenter construximus, omni autem cura adhibita ne monastice religionis contemplatio aliqua temporalium necessitate compressa nutaret ad levam, idem monasterium ex donativis nostris consensu at confirmatione Auctoritatis Apostolice dotavimus terris, silvis... etc. ... per ministerium domini Astrici Colocensis archiepiscopi et primi abbatis prescripti monasterii...

Eadem etiam auctoritate apostolica mediante decrevimus, ut prefati cenobii Abbas generali tantum et solemnium duntaxat Synodo Strigoniensis archiepiscopi interesse tenetur.

Hartvik.

Caput IV.... pater Ascricus advenit... venerunt duo... heremiticam vitam causa contemplationis eligentes...

Ascricus abbas... ad radicem Montisferrei cenobium sub titulo sancti patris Benedicti construxit, ubi usque hodie congregatio monasterialis... temporalium, sustentatione copiarum, ex donativis sancti ducis, superhabundans, non est alicuius egens... Post hec provincias... per consensum et subscriptionem Romane sedis Apostolice (cap. V. sue subscriptionis auctoritate) fore constituit. Predictum vero venerabilem abbatem Ascricum... Colocensi episcopatuui prefecit...

...cenobia florescunt... Caput VI.... Ascricus ad suam ecclesiam videlicet colocensem cum pallio rediit, tali eam (ecclesiam in Alba) libertate dotavit ut... fratres... ad communem solius archiepiscopi synodum ecclesiastici dogmatis institutione imbuendi convenire deberent...

vételével. Maga a keltezés is Hartvikon alapszik. Ez ugyanis közvetlenül István 997-ben történt trónralépte után szól a somogyi lázadásról s ezt követően a pécsváradi alapításról. Ezért tette az oklevélíró 998-ra az alapítást. Hartviktól tudta, hogy a monostor gazdag megadományozása még a koronázás előtt történt (*ex donativis sancti Lucis!*), s az 1001-es évszámot is Hartvik alapján számította ki, 997 után a *negyedik* évről lévén szó s Géza halála napját nem ismervén, ép oly joggal gondolhatott az 1001. év elejére, mint az 1000. év végére. E feltevésében megerősíthette maga Hartvik, ki az összes püspökségek alapítását és megszervezését a pécsváradi alapítás és a római követség időpontja közé teszi.

THURÓCZI JÁNOS (1488.) kifejezetten a Nagyobb Legendára hivatkozva állítja, hogy István uralkodásának harminchetedik évében halt meg.¹ Az 1001. évet említő többi XV. és XVI. századi író — így *Laskai Ozsvát*, a karinthisi *Unrest*, *Verbőczy* és a *Gyöngyösi Krónika*² — értesítései pedig kivétel nélkül a legendára, az említett krónika-csoportra, avagy Thúróczsira vezethetők vissza, s így a kérdés kritikai vizsgálatánál figyelembe nem vehetők.

Összes megbízható XI. és XII. századi hazai forrásaink adatait egybevetve Szent István megkoronázását az 1000. év utolsó vagy az 1001. év első napjaira kell tennünk. A közelebbi időpontra nézve csupán a Szent László-kori Gestának a fentiekben rekonstruált adata áll rendelkezésünkre, mely István uralkodását az 1001. év január 1-től számítja. Ez időpont ellen csupán a Szent István korában írt Pannonhalmi Évkönyvnek az 1000. év mellett szóló adata hozható fel. De ez a tévedés is könnyen megérthető, ha a koronázás a következő év első napján történt, mert a tulajdonképeni koronázási aktust egész bizonyosan több napig tartó ünnepségek és szertartások előzték meg és követték. Tudjuk azonban, hogy a középkorban az évet rendszerint nem január 1-től, hanem karácsony napjától számították, s tudjuk, hogy nyugaton és nálunk is karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor az egyházi szertartást végző főpap évről-évre ünnepélyesen helyezte királya fejére a koronát.³ Tudjuk továbbá, hogy Nagy Károly és III. Henrik is karácsony napján koronáztatták magukat császárrá. Ezért a hitelre igényt tartó egykorú

¹ „... secundum historiae in eiusdem laudem ab Ecclesia editae veritatem tricesimo septimo sui regni, Dominicae autem Incarnationis millesimo tricesimo octavo anno in festo Assumptionis beatissimae Mariae semper virginis a praesenti saeculo nequam eripitur“.

² Idézve KARÁCSONYI i. h. 873. KARÁCSONYI itt FLORIANUS I, 84-re hivatkozva Temesvári Pelbártnak tulajdonítja az egyik ide vonatkozó passzust, mely valójában Laskai Ozsvát Biga Salutis-ából (De b. Steph. rege Sermo 76.) van véve (vö. Magyar Könyvszemle 1910: 139).

³ Vö. SZABÓ KÁROLY, Magyarország történetének forrásai. IV. 1865. 77. l.; PAULER i. m. I, 85, 419.

pannonhalmi adat és az uralkodási évet január 1-től számító Gesta figyelembevételével — feltehetjük, hogy a koronázás az 1000. év utolsó napjaiba visszanyúló szertartások után karácsony napján történt meg, a vele kapcsolatos ünnepségek pedig karácsony oktavájáig, vagyis az 1000. december 25-től 1001. január 1-ig terjedő héten zajlottak le, és a koronának a január elseji ünnepi szertartás keretében István fejére helyezésével értek véget. E magyarázattal valamennyi hitelt érdemlő forrásunk — a Pannonhalmi Évkönyvek, a Szent László-kori Gesta, a legendák és az oklevelek — adatai összeegyeztethetők.¹

HÓMAN BÁLINT.

Szent István király, a „békefejedelem“.

— Adalék az „Intelmek“ terminológiájához. —

Pax vero medicans dissona glutinat,
Pax lites reprimens gaudia seminat,
Pax iungit populos perpetue foedere,
Regnum pace regit rector et optimus.
Sedulius Scottus.²

1.

Az istenfélelemnek és az egyházhűségnek, az igazságosság-
nak és a türelemnek kegyes parancsai közepette egy bizony-
talan körvonalú g n ó m é húzódik meg szerényen, de öntudatosan
az ú. n. Szent István-féle Intelmek könyvében: a pax szózata.
Egy harcos nép harcos korszakának harcos fejedelme, aki —
saját vallomása szerint — „szinte egész életét hadjáratokban,
munkában, külön-különféle népek betöréseinek elhárításában
élte végig“,³ a béke ápolását egészen különös nyomatékkal
igyekszik fiának elméjébe vésni. Ez a szelid békeintelem egy-
magában is feltűnő, de még sajátosabbá teszi a foglalat a:
a szöveget olvasván, úgy érezzük, hogy ezt a békeeszményt
nem tudjuk egészen megközelíteni, kisiklik kezünkől — olyan
'fogalom', amely nyilván valamely terminológiának eleme, hogy
megértsük, az egész terminológiát ismernünk kellene:

¹ Történetíróink — Szent István halála napjából és a nagyboldog-
asszony napi fehérvári törvénytörvényekből következtetve — augusztus 15- vagy
augusztus 23-ára szokták a koronázást tenni, de ez önkényes időmeghatározás-
nak a forrásokban semmi nyoma sincs.

² A béke írt hoz és a visszavonás sebeit beheggeszti,
A béke elfojt viszályt és örömmel magvát hinti szét,
A béke népeket fűz össze örök szövetséggel:
Országát is békével kormányozza a jó uralkodó.

Sedulius Scottus, De rectoribus christianis ed. S. HELLMANN. Mchn, 1906. 80.

³ „... expeditionum, laboris, atque diversarum gentium incursionis expers,
in quibus ego iam fere totam meam contrivi aetatem“ (Praef.).

IV. fejezet.

A főurak és katonák tiszteletéről.

Az uralkodás negyedik díze a főurak, ispánok, katonák hűsége, vitézsége, serénysége, hajlandósága, bizalma. Mert ők az ország védőbástyája, a gyengék oltalmazói, az ellenségek leküzdői, a végek gyarapítói, — ők legyenek tehát, fiam, a te apád és testvéreid. Közülük pedig senkit szolgaságba ne hajts vagy szolgáltnak ne szólíts. Ők harcoljanak érted, — ne szolgáljanak néked. Mindnyájukon harag, fennhéjázás és irigység nélkül, békésen, alázatosan, szeliden uralkodjál, emlékezetedben tartván mindig, hogy minden ember egy sorból való, és hogy [semmi sem emel fel, csak az alázatosság], semmi sem taszít alá, csak a fennhéjázás és az irigység. Ha békés leszel, királynak és király fiának¹ majd akkor mondanak, és mind a katonák szeretni fognak; ha haragosan, gőgösen, irigyen, békétlenül az ispánok és katonák fölé emeled fejed, kétségkívül a királyi méltóságnak gyengéjévé válik majd a katonák vitézsége és másoknak fog átadatni a te országod. Ettől tartván, az erények mértékével irányítsd az ispánok életét, hogy az irántad való szeretet övezze őket, s ilyképen mindenkor ragaszkodjanak a királyi méltósághoz, és hogy országod mindennek felett békés legyen.

Capitulum Quartum.²

De honore principum et militum sequitur.

Quartus decor regiminis est fidelitas, fortitudo, agilitas, comitas, confidentia principum, comitum, militum. Illi enim sunt
 5 regni propugnaculum, defensores inbecillium, expugnatores adversariorum, augmentatores marciarum, illi enim sint, fili mi, patres et fratres. Ex his vero neminem in servitum redigas vel servum nomines. Illi tibi militent, non serviant. Eorum
 10 omnium sine ira et superbia atque invidia, **pacifice**, humiliter, mansuete dominare, memoria retinens semper quod omnes homines unius sint conditionis et quod [nil elevat nisi humilitas,] nil deiecit nisi superbia et invidia. Si eris **pacificus**, tunc diceris rex et regis filius, atque amaberis a cunctis militibus, si iracundus, superbus, invidus, **inpacificus** super comites et
 15 principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum hebetudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum. Hoc timens cum regula virtutum dirige vitam comitum, ut tua dilectione cingulati semper regali dignitati adhaereant inoffensi et ut tuum regnum per omnia sit **pacificum**.

12 Si eris... regis filius cf. Mt 5, 9: Beati pacifici, quoniam filii Dei vocabuntur. 15 alienis... tradetur cf. Baruch 4, 3.

Sigla: T = Turóczi-cod. saec. XV. Vindob. nr. 3455. — I = Ilos-vay-cod. saec. XV. Vindob. nr. 8496. — EM = Corp. Jur. Hung.

¹ A ránk maradt szövegbe itt alighanem hiba csúszott; e részlettel alább (a 2. réz jegyz.-ben) foglalkozom.

² A szöveg megállapításában a korábbi és hitelesebb T-t követtem.

(mill. kiadás). I. köt. Bp., Franklin, 1899. 19. l. — Endl. = Endlicher, Rer. Hung. Monum. Arpad. S. Gallen, 1849.

2 De merito honore principum et baronum EM 4 confidentia] providencia Endl. principum, baronum, comitum, militum nobilium I 5 propugnaculum] propugnatores I 6 marciarum] monarchiarum (?) I illi enim tibi fili mi sint I illi enim fili mi! sunt patres et fratres EM 9 omnium codd. omnibus EM 10 semper retinens Endl. 11 nil elevat nisi humilitas om. T 13 amaberis a I 14 inpacificatus T non pacificus I ac super EM 16 dignitas T alienis tradetur regnum tuum I tradent EM 18 cingulati] angulati I et om. EM, Endl.

Vagyis 'békés' király 'békésen' uralkodik 'békés' ország felett. — de lehet-e ennek a nyomatékosan hangoztatott békének *fegyverzörgés* a kísérőzenéje? Hiszen azt halljuk itt, hogy ezzel a békességgel *katonáinak hűségét* nyeri meg az uralkodó, 'védőbástyákról' és 'ellenségekről' olvasunk, sőt 'vitézségről' és 'hódításról' is; ennek a 'békefejezetnek' nagyobb felét háború és hadviselés tölti ki. Ha az Intelmeknek e különös motivumát egészen még nem is értjük, annyi már világos, hogy ez a 'béke' nem a nemzetek közt való hadviselésnek, nem a 'háborúnak' ellentéte; ez a pax megfér egy tető alatt a bellum-mal. Szüntelen hadat viselhetünk, és ezt a békét — úgy látszik — mégis szívünkben hordhatjuk, sőt, Szent Ágoston szerint, ott is *kell* hordanunk: „*Esto etiam bellando pacificus*“.¹

Ez a paradoxnak látszó békefogalom, amelyet itt a *De morum institutione*-ből kiragadtunk, alaposabb vizsgálat után alkalmasnak fog bizonyulni arra, hogy segítségével magát ezt a kétségkívül saajtságos és méltatlanul elhanyagolt kis könyvet — az első magyar politikai iratot — megközelítsük. Az eddigi vizsgálódások úgyszólván mindent kétségben hagytak e protreptikós körül. Nemcsak korát és autenticitását, nemcsak szerzőjét és forrásait nem sikerült eddig megbízhatóan megállapítani, hanem 'genus'-át és eszmei irányát sem határozták meg, szövegét nem elemezték és nem értelmezték, sőt a szövegkiadás terén is vannak még kisebb teendők.²

¹ „Hadat viselvén is, maradj meg békeszeretőnek“, írja Szent Ágoston Bonifáciasnak 189-ik levelében (6). Vö. THEOPHYLACTUS, Inst. Reg. XXIII.

² A legkimerítőbb dolgozat BÉKEFI REMIGÉ, a Századok 1901. évi folyamában: 35. köt. 922—990. ll. (Szent István király intelmei.) Kivüle még SCHILLER BÓDOG foglalkozott jogtörténeti nézőpontból az Intelmekkel. Vö. továbbá A pannonhalmi főapátság története I, 400. l. — BÉKEFI eredményeivel, mint az részben már ebből az adalékból is ki fog tűnni, egyet nem értünk; érdekéktől mindenestre el kell ismerni, hogy az Intelmek korát és eredetüknek általános irányát megrögzítette. Ezzel a *De morum institutione* megszűnt „*eine merkwürdige Unterweisung*“ lenni, aminőnek még a kiváló WATTENBACH tekintette (Deutschlands Geschichtsquellen im Ma. 1886. II, 185). — De BÉKEFINÉK még féleredményeit sem ismeri M. MANITIUS, a középkori latin irodalomnak egyetlen modern történetírója. Amit Gesch. d. Lat. Lit. d. Ma. 1923. c. művében (II, 82. k.) az Intelmekről ír, az úgyszólván teljesen hasznavehetetlen; nem lévén képes meghatározni a könyv műfaját, forrásait és szellemét, méltatására is képtelen. — ENDLICHER és MÁTYÁS FLÓRIÁN

Semmi kétség: az Intelmeket csak az fogja megérteni, történeti értéküket csak az fogja megbecsülni, aki műfajuknak, alapvető fogalmaiknak és terminusaiknak értelmével, eredetével egyszer tisztába jött, és aki nem elszigetelten vizsgálja ezt az iratot, hanem mindjárt előljáróban megrajzolja szellemi családfáját. Az eddigi kísérletek, amelyek a *De morum institutione*-t elszigeteltségéből kiemelni törekedtek, csak részben mondhatók sikereseknek. Mint ahogy a magyar államalkotás példáit a karoling történet területén találjuk meg, ugyanígy megpróbálták az Intelmeket a karoling törvényirodalomra visszavezetni. Az irány helyes volt — a capitulárekban meglepő gondolati egyezésekre akadtak rá — de a könnyű siker, mint oly gyakran, félsiker maradt: a helyesen választott út elveszett a homályban. E cikkben, amely egy nagyobb elemző tanulmánynak részlete, megkíséreljük, hogy az Intelmek pax-fogalmát a karoling világon keresztül oda vezessük vissza, ahol a korai középkornak egész szellemi kincse, tehát kormányzati eszmeköre is gyökerezik: a keresztény ókorba. Nagyobb tanulmányomban remélhetően ki fogom mutathatni, hogy Szent István politikai testamentuma egészében az alábbiakban vázolandó fejlődésfolyamatnak eredménye. Erre a nyomozásra a pax különösen alkalmas kísérleti elem, mert a politikai doktrinarizmus egész világtörténetén végighúzódik, szüntelenül formálódva és módosulva, mindig új és új erőt merítve az emberiség forró vágyaiból és kínzó kényszerűségéből.¹

2.

Cikkünk élére mottóként néhány verssort írtunk egy 860 körül, II. Lothar udvarában keletkezett iratból, amelynek Sedulius Scottus a szerzője. A békének ezt a verses dicséretét a többi közt a következő prózasorok előzik meg:

„Aki jó fejedelem, azt erényeinek sok dicsérete díszíti, de leginkább elnézése (*clementia*), szelidsége (*mansuetudo*), lelki nyugalma (*tranquillitas animae*); soha vihar nem kél körötte, de — amennyire lehet — a béke egyezségére törekszik mindig, nemcsak övével szemben, hanem ellenségeivel kapcsolatosan is, mert ezeket a kegyes és nagylelkű államfőnek (rektor) türelme

nem pontos szövegei után a Corpus Juris Hungarici milleniumi emlékiadásában jelent meg a NAGY GYULÁNAK a kódexek egybevetésén alapuló 'kritikai'-nak szánt szövege. Munkája épenséggel nem mondható filológiai és kritikai, még kevésbé megbízhatónak. Egy lépéssel tovább jutott ZAVODSZKY LEVENTE, aki A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények c. tanulmányához (Bp., 1904.) az Intelmek kritikai szövegét is csatolta. Ennek ellenére szükségesnek láttam a két rendelkezésre álló bécsi kódexet újból elővenni; a fent közölt szöveg már e munkának eredménye.

¹ A pax tárgyalását e megfontolások mellett az is ajánlotta, hogy BÉKEFI i. tanulmányában épen a szentistváni béke-felfogást nem tudta semmiféle capitulare-idézzel megvilágítani, a IV. fej. forrásai tehát eddig felderítetlenek voltak.

és elnézése példájával kell legyőznie, a zsoltáros tanúsága szerint, aki úgymond: „azokkal szemben, akik gyűlölték a békét, békeséges (pacificus) voltam“. A böles uralkodó tehát mindig arra törekszik, hogy birodalmát a békének összetartó ereje révén bővítse, rendezze és kormányozza, mivel 'minden dolgok békéje a rend nyugalma', és a királyi hatalom szerves kapcsolatát és gyarapodását jelenti“...¹

Ime, más fogalmazásban és másfél századdal korábban előttünk áll az a gondolatcsoport, amelyben az Intelmek rex pacificus-a otthon érzi magát. Itt is — mint Szent István esetében — a pax fogalma egyesíti a lélek nyugalma s a szív jóságát egyfelől, a kormányzás rendjét és bölcsességét másfelől. A 'békének' tehát nem közhasználatú, nem szótári értelme ez: mindenestre jóval több annál vagy gyakorta jóval kevesebb. Az állami, társadalmi és egyéni életnek valami felsőbbrendű *harmóniája* ez; olyan tartalomban és eszmei árnyalatokban gazdag társadalombölcséleti terminus a *pax*, amely természetesen nem születhetett a karoling renaissancának naiv és egyszerű szellemi világában. A pax-fogalom csak egyik ere a *De civitate Dei* nagy tavának, a középkor kimeríthetetlen szellemi réservoir-jának; Szent Ágoston vizéből fakad ez az ér, hogy hamarosan folyammá dagadjon, miközben útja századokon hömpölygeti végig. Szent István Scottusra utal vissza (vagy számos kortársainak egyikére,² akikkel itt nem foglalkozhatunk), Scottus pedig Ágostonra; különösen egy mondatával árulja el elméletének eredetét: a *De civitate Dei* XIX. könyvének (13.) ú. n. nagy „békétábláját“.

„A test békéje: a testrészek rendezett összeilleszkedése.

Az észszerűtlen lélek békéje: az ösztönök rendezett nyugalma.

¹ Prudens itaque dominator per pacis connexionem studet semper amplificare, ordinare atque gubernare imperium, cum pax sit omnium rerum tranquillitas ordinis (vö. Szent Ágoston alább közölt „békétáblázatának“ utolsó mondatát) et connexio et incrementum regiae potestatis“. Sed. Scot. i. m. 77. l.

² Vö. pl. JONAS, Epp. Aurelians.: De institutione regia, cap. III. „... studendum est regi ut non solum in se, verum etiam sibi subiectis regis nomen impleat“ (vö. Szt. István: tunc diceris rex), provideatque ut populus sibi subiectus pietate, pace, charitate etc. ... caeterisque exuberet operibus. (MIGNE, PL. 106: 290). SMARAGDUS, Via regia, cap. XVII. „De pace“: „Si autem Christi haeredes cupimus esse, in Christi pace debemus versari. Si filii Dei sumus, pacifici esse debemus etc.“ (MIGNE, PL. 102: 957.) Vö. ALCUIN, Liber de virtutibus et vitiis, cap. VI. — Mind e közhelyek végső soron Máté 5, 9-en épültek fel. A bizánci királytűkrök vonatkozó helyei is erre a versre utalnak, vö. THEOPHYLACTUS, Inst. reg. 23. és BASILIUS, Paraenesis ad Leonem filium: Περὶ εὐφροσύνης. Ez utóbbinál olvassuk: „Test szerint az én fiam vagy, a földi királyé; ha tanításaimra hallgatsz, az égi király fiának is mondanak majd (ὁὗτος κληθήσῃ καὶ τοῦ ἐπουρανίου Βασιλέως) ... ha a béke-Krisztus tanítványa leszel, aki így szólt: (köv. Mt. 5, 9).“ Mindez megfontolandóvá teszi, vajjon nem állt-e Intelmeink korábbi kézírataiban e helyen: „tunc diceris rex et regis [coelesti] filius“. Mai alakjában a szöveg kevésbé valószínű: „királynak és király fiának majd akkor mondanak“ meg lehetőségen értelmetlen.

Az észszerű lélek békéje: a megismerésnek és a cselekvésnek összeegyeztetése.

A testnek és a léleknek békéje: az élő lény rendezett élete és jóléte.

A halandó embernek és Istennek békéje: az örök törvény iránt való rendezett engedelmesség a hitben.

Az emberek békéje: rendezett egyetértés.

A ház békéje: az együttlakóknak egyetértése parancsban és engedelmisségben.

Az állam békéje: az állampolgároknak egyetértése parancsban és engedelmisségben.

A mennyei állam békéje: az Isten élvezetére és egymás kölcsönös élvezetére való teljes rendű és teljes egyetértésű társulás.

Minden dolgok békéje: a rend nyugalma.“

A *pax* ilyenképen Ágoston nagy rendszerében középponti helyet kap: a teremtésnek Isten által rendelt és rendezett nyugalmi állapota (*tranquillitas*), amely a világmindenség egészére épűgy, mint minden apró részletre kiterjed; e *pax* öleli át az Isten felé törekűvű, de még földi vándorútját járű civitas Dei-t is, azt az 'isteni országot', amely a középkor államalkotásainak nagy eszményképe lett.

3.

Szent Ágoston békeelméletének magaslatán megállva, meglepű kilátás nyílik múltba és jövőbe. Műgűtte feltárul a pogány-görűg *eiréné*-s a római *pax*-elmélet, amelybe beleszővűdik a zsidű és újtestamentumi alapokon kibontakozű őskeresztűny békefelfogás; az atyák műveiben ez utűbbi mind több és több antik elemet vesz fel magába. Az újabb kutatás Szent Ágoston 'béketáblájában' Varro által közvetített antik-pogány rendszert vél felfedezhetni; annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az ágostoni *pax*-gondolat a keresztűnyiségnek hadűzenete a *pax Romana* (*pax Augusta*) százados hitének, annak a római szivek mélyén élű és dúsan hajtű vallásos meggyűződésnek, hogy a Birodalom mindent átűlelű ereje és hatalma: oka és biztosítéka a viláű szellemi-lelki-politikai-társadalmi 'egyen-sűlyi állapotának'. A *pax*-ban glorifikált mindenhatű császári Birodalommal szegezte szembe Ágoston az *isteni* harmónia ölén nyugvű civitas Dei-t.

E terjedelemben is erősen megkűtűtt rajznak egyűbiránt jellege sem engedi meg, hogy Ágoston elméleténél hosszabban idűzzűnk; amint a múltba csak egy futű pillantást vethettűnk, be kell érűnk a jövőbe: a középkorba nyílű kilátás egészen futűlagos szemléletével.

A korai középkor Ágoston békeelméletébűl és az „eszműnyi uralkodűnak“ ugyancsak a *De civitate Dei*-ben rajzolt jellem-

képéből¹ olyan egyveleget kevert, amely századokon át köz-helyként öröklődött litterátus nemzedékről-nemzedékre és csodálatos szívóssággal véste be önmagát — a monarchikus gondolat hathatós elméleti támaszaként — a középkor köztudatába. Két típus alakult így ki: a keresztényi fejedelemnek: a *rex pacificus*-nak vagy *iustus*-nak típusa és ennek ellenképe: az antikrisztus a fejedelmi trónuson, a *rex iniquus*. Ezt az ellentétet — antik-pogány és ókori-keresztény orákulum- és patrisztikus-anyag felhasználásával — egy soká Cyprianusnak tulajdonított, valójában a VII. századból származó kezdetleges könyvecske vitte szét Európába: 'a világ tizenkét vétektípusáról' (*De XII abusivis saeculi*)² szóló mű, amelyet eredetiben vagy átdolgozásban mind Sedulius Scottus, mind pedig a Szent István-féle intelmek nyugati műveltségű szerzője kétségkívül ismertek. Ezzel a pseudo-cyprianusi könyvvel nagyobb tanulmányomban bővebben foglalkozom; itt be kell érnem annyival, hogy az eszményi uralkodó jellemzéséből kiemelkedő „iustitia“-ra utalok. Ez az igazságosság — amelyre Szent István is inti fiát: „*Dilige iudicium!*“ — a legszorosabban összefonódik a békeszeretettel.³ „Ime nyilvánvaló — olvassuk Pseudo-Cyprianusnál — mily sokat jelent a világnak a király igazságérzete. A nemzetek békéje ez, a haza védelme, a nép oltalma, a szenvedők gondviselése, az emberek öröme, a levegő mérséklete, a tenger derűje, a föld termékenység, a szegények vigasza, fiak öröksége és magának a királynak: a jövő boldogság reménye.“

4.

Az 'igazságos fejedelemről' és a 'béke uralmáról' szóló doktrinér közhelyek sokszázados élete és az ezzel kapcsolatos irodalmi „topos“-vándorlás csak úgy érthetők meg, ha szem előtt tartjuk, hogy a római birodalomban a IV. századtól fogva mélyen gyökeret vert a világpolitikai válságnak és ezzel kapcsolatosan a vallási és etikai, gazdasági és társadalmi káosz-nak tudata; mindezzel szemben az egykor hatalmas, egységes és békés császári birodalomnak álom- emléke 'aetas aurea' gyanánt tündökölt⁴ és Szent Ágoston nagy teologiko-publicisztikai gyűjteményének, a *De civitate Dei*-nek sikerült a római

¹ V. 24. Az „imperator felix“ ágostoni típusával és hatásával a középkor protreptikos-irodalmára és a Szent István-féle Intelmekre nagyobb tanulmányomban foglalkozom. L. e tárgyrol H. TIRALLA, Das Augustinische Idealbild d. christl. Obrigkeit als Quelle der „Fürstenspiegel“. Anklam, 1916.

² Kiadta S. HELLMANN, Texte & Untersuchg. III. R. IV. Bd. Lpz., 1909.

³ „*Pacem desideras? Fac iustitiam et habebis pacem... Ama et iustitiam, quia duae amicae sunt iustitia et pax; ipsae se osculantur*“ (Szent Ágoston, Enarrat. in Psalm. LXXXIV. 11. Magyarul: „*Békére vágyol? Légy igazságos és békéd leszen... Szeresd az igazságot is, hiszen két barát az igazság és a béke, csókot váltottak egymással.*“)

⁴ Vö. BOLWIN, Die christl. Vorstellung v. Weltberuf der Roma aeterna. Münster, 1923. — GERNENTZ, Laudes Romae. Rostock, 1918. — Az Intelmek

multnak ezt a glóriával övezett eszményképét a keresztény etikának és teológiai spekulációnak eredményeivel összeegyeztetni.¹ A népvándorlás korának, majd utóbb az új államalkotó kísérletek nyomán kialakult társadalmi rendezetlenségnek és bizonytalanságnak eredője a korai középkornak forró sóvárgása az ágostoni pax után. Ebben a kapcsolatban a *De civitate Dei*-ből nyíló körképnek még egy részlete kíván megvilágítást, hogy Szent István 'rex pacificus'-ként álljon szemünk előtt.

István király százada az „Isten-békék“ százada, korszaka oly mozgalom kibontakozásának, amely elsőnek kísérelte meg, hogy a zilált társadalmi és jogviszonyokat szilárdabb 'jogrenddel' orvosolja. A *pax Dei*-nek és a belőle kifejlődő *treuga Dei*-nek elmélete és története nagy területek, amelyek kívül esnek vizsgálódásom körén. De rá kell mutatni, hogy épen a X. és XI. század fordulóján a politikai eszmevilággal szorosan összefonódott a meggyőződés, hogy a faida-nak és a vezeklésnek primitív szokástömegét egy haladottabb jogrendnek kell felváltania, hogy az önbíráskodás egyéni erőszakának helyébe szükségszerűen az uralkodónak, az egyháznak s az államnak jogszabályokon — zsinati határozatokon és Istenbéke-szerződésekben — nyugvó bíráskodása lépjen. A faida egy 'bellum omnium contra omnes'-szé alakult át, és a szívek mélyén ott élt a vágy, hogy ezt az örök háborúságot, amelyet persze egy új Isten-ostorának: a magyaroknak szörnyű portyázóhadjáratai még megtetéztek, a pax Dei, a 'társadalmi béke', az igazság uralma váltsa fel.

A magyarságnak a kereszténységhez való közeledése ennek a számára merőben idegen eszmekörnek megértését és elsajátítását is jelenti. A nyugati rendszerű államalkotás, a kereszt és a szent korona olyan tények és szimbolumok, amelyek a pax-elmélet nélkül a X. század végén elképzelhetetlenek. Méltán jegyzi fel a Szent Istvánról szóló Nagyobb Legenda, hogy Géza fejedelemnek 'két arca volt: övével szigorú és kegyetlen, idegenekkel, különösen keresztényekkel szemben könyörületes és nagylelkű volt; alig tündökölt fel a magyarság egén a szellemi charisma fénye, Géza, aki addig soha sem bizonyult a béke barátjának, szomszédaival nyomban béketárgyalásokba fogott'.²

szerzője számára is a nagy példakép: Róma. L. a VI. fejj. elejét és e című dolgozatomat az IrtörtKözl. 1927. évf. 1—11. l.: 'Nemzet' és 'nemzet-közliség' szót. István Intelmeiben.

¹ L. erről FRIEDR. KLINGNER figyelemreméltó kísérletét: *Rom als Idee*, 'Die Antike'. 1927. 17—34. l.

² Severius quidem et crudelius olim potentialiter agens in suos, misericors autem et liberalis in alienos et præcipue in christianos, paganismi licet adhuc ritibus obvolutus, tamen appropinquante spiritualis fulgore karismatis cum omnibus... provinciarum vicinis de pace, cuius nunquam ante fuerat amator, cepit attente tractare,... secundum dictum Salvatoris...: beati pacifici... § 2. (ENDLICHER, Mon. 140.)

De a krisztusi béke nem gyökerezett elég mélyen Géza szívében, hogy a Gondviselés megengedje nagy művének befejezését: az éjjeli látomás csodálatos szépségű ifja, aki „*pax tibi Christi electe*“ vel köszönt rá a vezérre, feltárja előtte, hogy „vérrel beszennyezett kezével“ nem zárhatja le az államalapítás munkáját.

Ha tehát az első magyar keresztény uralkodó utódainak, politikai testamentum keretében, már a békesség keresését írja elő, ha azt tartja óhajtandónak, „hogy a magyar királyság mindenekfelett békés legyen“, akkor ezen a békén elsősorban az ágostoni értelemben vett *'tranquillitas ordinis'*-t kell értenünk, amelynek a 'pacificus' Nagy Károlyt követő századok politikai-társadalmi alakulása részben egészen új tartalmat adott. A XI. század küszöbén ugyanis a pax fogalomban az egyénnek, a társadalomnak és a nemzeteknek békéje szinte elkülöníthetetlenül összeolvadt; ebből a szerfelett hangos békevágyból¹ kiki azt az árnyalatot hallotta ki, amely érdekeinek és kívánságainak megfelelt. Szent István pax-a ilyként elsősorban a nemzet vezető rétegeinek harmónikus összeilleszkedését jelöli a nyugati szabású monarchiának keretében és egységében.²

Korunkban, amelyben a legtöbb politikai irány és mozgalom ismét a világ nemzetközi és társadalmi 'pacificálásának' sürgető szükségét vallja, a magyarság számára tanulságos lehet e többezeréves jelszónak alakulásait épen a magyar mult szemszögéből végigkísérni és megfigyelni, miként fonódott bele kilencszáz év előtt a pax az ifjú magyar államelméletbe. A magyar szent koronát első királyunk olyan talapzatra helyezte

¹ Ez a vágyakozás a tömeglélektani jelenségek elemi erejével jelentkezhetett. Az eschatologikus hiedelmekkel teli 1000. esztendő körül megtartott franciaországi zsinatokon „a lángoló tömeg, mikor a püspökök az eskü jeléül magasra emelték pástorbotjukat, kezét Isten felé tárta ki és egyhangú 'béke, béke, béke!' kiáltásba tört ki...“ („Quibus universi tanto ardore accensi ut per manus episcoporum baculum ad celum elearent, ipsique palmis extensis ad Deum: Pax! pax! pax! unanimiter clamarent, ut esset videlicet signum perpetui patti de hoc quod spoponderant inter se et Deum“. RAOUL GLABER, Les cinq livres de ses Histoires, publ. par M. PROU. Par., 1886. 104.)

² Itt csak mellékesen említettem meg, hogy az Intelmek egészükben, tehát ez a „békefejezet“ is a magyar nemzet vezérlő rétegének szólnak, a „princeps“-ek és „miles“-ek osztályának; nemcsak utódainak tapasztalatait kívánta az első magyar király Intelmeivel gyarapítani, hanem aktuális gondjain is könnyíteni akarhatott; a pax keresztényi és nyugati eszményét elsősorban a lázadó nagyokkal kellett megértetni, azokkal, akik még egy századdal utóbb is „milites insolentes pacis“ — békéhez nem szokott szoldateszka — voltak. E szavakkal illeti őket ALBERIK, Kálmán király Dekrétomai elé írt Præfatio-jában (ENDL., Mon. 360.). — A pax 'a nemzeti társadalom harmóniája' értelmében napjainkig élő és folyvást hallható politikai vezérszó. Abban a beszédben, amellyel a magyar államfő az új országgyűlés ülészakát legutóbb megnyitotta, e mondat is szerepelt: „A külső békét belső vonatkozásban ki kell hogy egészítse a nemzeti szolidaritás érzéséből fakadó szociális béke a magyar társadalom egyes rétegei és osztályai között“. A 'nemzeti szolidaritás' és a 'belső béke' ismételtelen szerepeltek a beszéd szövegében.

reá, amelyen könnyűszerrel megkülönböztethetjük az összes nyugati államalkotó stílusok elegyedését, de amelyen dominál a szentágostoni pax-nak szelleme. A Szent István-féle Intelmek a magyar állam ezredéves *nyugati* tájékozódásának legszébb, mert legkorábbi írott dokumentuma.¹

BALOGH JÓZSEF.

Vitéz Kádár István éneke.

(Adalékok a históriás ének történeti háttéréhez.)

Régibb keletű históriás énekeink egyik legszebb és legismertebb darabja a *Vitéz Kádár István*-ról szóló versezet, mely nem sokkal a hős halála után bejárta egész Magyar- és Erdélyországot, különösen a székelyföldi tájakat, énekelték úton-útfélen, a nemesi kuriákon és sátortáborokban. Majd beköltözött nótás-könyveinkbe, onnan ki a ponyvára, úgy-hogy jelentéktelen másolatairól nem szólva, csak a múlt század derekán több mint tíz kiadása s hosszabb-rövidebb méltatása vált ismeretessé. Mint ilyen közismert hősi alakra utal a Kisfaludy-Társaság 1846-iki híres pályatétele, amidőn „oly költői beszélyt kívánva, amelynek hőse valamely a nép-ajkán élő történeti személy legyen“, a Mátyás király és Toldi Miklós neve mellé a Kádár vitézét is oda iktatja.

Első, szakszerűbb kiadását ERDÉLYI JÁNOSnak köszönhetjük, ki a „Népdalok és mondák“ I. kötetében tette közzé 1846-ban. Az övét követte, csaknem húsz év múlva, (egy

¹ Mint fentebb már említettem, e vázlatban nem foglalkozhattam e kérdésekkel: mi a *genus-a* a *De morum institutione*-nek, mik a mintaképei és forrásai, milyen műveltségi körben kell szerzőjét keresnünk, milyen korból származik (elfogadható-e az a feltevés, hogy egészében vagy csak egyes részeiben is késői hamisítvány)? Magának a IV. fej.-nek problémáit sem merítettem ki.

E vázlat jellege nem engedte meg azt sem, hogy a pax-terminust idézetek tükrében végigkövessem az egész Szent Ágoston utáni és karoling irodalmon, amelyet az Intelmekkel más helyen egybe kell majd vetnem. Nehezemre esett lemondani arról, hogy éppen Szent István korának prózai és verses irodalmából idézzek tanulságos pax-kapcsolatokat (példakép utalok a *Carmina Cantabrigiensia* ed. K. STRECKER. 1926. (M. G. H.) mutatójában a pax címszóra). Az igen szerteágazó témáknak irodalmából is csak néhány tájékoztató adatot közlök. A szentágostoni pax-gondolatnak és antik multjának tudós és jeles elemzését adja HARALD FUCHS „Augustin u. d. antike Friedensgedanke“ c. művében, Berlin, 1926. Az egész szentágostoni eszmekörnek a középkor történet-irodalmára gyakorolt hatását először E. BERNHEIM vette szemügyre Polit. Begriffe d. MA. im Lichte d. Anschauungen August. Deutsche Zschr. f. Gesch. Wiss. 1896/7. N. F. I. — E témakört a legmesszebbmenő részletességgel évtizedeken át ő dolgoztatta fel tanítványaival számos (nagy részt kezdetleges) disszertáció formájában, amelyeknek eredményeit Mittelalterl. Zeitschauungen in ihr. Einfluss auf Polit. u. Geschichtschreibung I. Tübing., 1918. c. könyvében BERNHEIM maga foglalta össze. — A Pax és Treuga Dei nagy jogtörténeti irodalmából e helyen elég lesz HUBERTI, Stud. z. Rechtsgesch. d. Gottesfrieden und Landfrieden I. köt. Ansbach, 1892. idézni, amely bőséges irodalomlajstromot ad.

XVII. századbeli kézirat alapján) a THALY KÁLMÁNÉ,¹ amelyben már több ismeretlen versszak fordul elő, úgyhogy máig az ének legteljesebb variánsának tekinthető. Együttal ő szól először, ha inkább csak odavetőleg: a hős egyéniségéről, koráról, s a vers történeti magvát először fűzi a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalatához. „Ekkor történt ugyanis Rákóczi erdélyi fejedelem veszedelme s a hozzá híven ragaszkodó hajdú- és nyírségi városok felégetése a törökök és tatárok által. — Ujfalú pedig, ahol Kádár elesett vagy a Szabolcs megyében fekvő ily nevű helységek egyike vagy a szintén közeli Berettyó Ujfalú.” A THALY szövegét veszi át azután TOLDY A magyar költészet kézikönyvének I. kötetében 1876., míg HAHN ADOLF 1877-ben² ERDÉLYI PÁL 1893-ban³ ismét más-más változatokra hívják fel az irodalom figyelmét, főként ERDÉLYI, aki, a Nemzeti Múzeum egy XVII. századbeli Mihál Farkasról nevezett kódexéből közöl új szöveget, mely együttal az ének eladdig legrégibb másolata, ekként szerinte az „editio princeps” erejével bír. Hiba, értelmetlenség azonban ebben is akad, amellet felette csonka, 16 versszakkal rövidebb a THALYÉNÁL, akinek a hősre, csatája színterére, helyére, korára vonatkozó véleményét különben ő is elfogadja. Erre jött aztán mintegy feleletül a KANYARÓ FERENC érdemes cikke,⁴ mely elsősorban az „események historicumát” veszi vizsgálat alá, s egy kétségtelenül hiteles forrás, a Szalárdi Siralmas Krónikája nyomán pontról pontra meg is igazítja. Utal a II. Rákóczi György ellen küldött török-tatár hadak bihar-, hajdu- és szabolcsmegyei szörnyű dúlására, Kádár vitéz megbízatására, mely a berettyóújfalusi ú. n. malomgátnál történt, s rá és kis-számú csapatára, saját vigyázatlansága következtében (1658. szept. 13.) olyan tragikusan végződött. Ujabb vagy hitelesebb szöveget azonban, bár kedve lett volna „egy jó editio princeps” adni, nem nyújtott. Megelégszik az ERDÉLYI PÁL-féle szöveg rövid, szellemes birálatával.

Igy állt a dolog irodalmi köztudatunkban körülbelül másfél évtizeden keresztül, amikor DEÁK FERENC,⁵ talán a KANYARÓ gondolatától ihletve, ismét revízió alá veszi a kérdést, s a már ismert másolatok s egy székelyföldi följegyzés alapján újabb, „végleges szöveget” állít egybe, együttal az ének történeti háttérét is egészen új világításba helyezi. Szerinte Kádár István nem a Nyírségen, vagy Berettyó-Ujfalú-

¹ Vitézi énekek és elegyes darabok. I. k. Pest, 1864. 161 kk.

² Egy mult századbeli énekes gyűjtemény. Figyelő 1877: 362—3.

³ Cantio Stephani Kádár. EPhilKözl. 1893: 177—82.

⁴ Régi magyar vitéz Kádár István éneke. IrtörtKözl. 1893: 284—92.

⁵ Vitéz Kádár István éneke. IrtörtKözl. 1907: 300—32. Kár, hogy „végleges szövegének” forrását nem nevezi meg pontosan. Amennyire szét-szört utalásaiból kivehető, egy 1735-ből való firtosváraljai másolat után indult.

nál, hanem Lengyelországban, a Krakkó környéki csatározásokban esett el, s nem is 1660-ban, amint THALY, avagy 1658-ban, amint KANYARÓ állítja, hanem 1657. június 15. táján. A vers írójául a tőle konstruált ének soraiból Ködi Farkas János (Johannes Farkas Kheudus) nevét olvassa ki, aki II. Rákóczi Györgynek benső embere, végbeli katonája, majd titkos politikai ágense volt, aki nagyratörő vágyaiban, a lengyel korona megszerzésében szintén segítségére volt urának. Sőt, ha a bucsuztató szavai őt illetik, mondja, *Kádár* oldalán talán maga is részt vett azokban a katasztrófális harcokban, melyek a ránk zúditott török-tatár hadakkal nemcsak a Rákóczi-házat buktatták el, hanem a szerencsétlen Erdélyt és a magyar Alföld nagy részét is barbár módon kiraboltatták.

Mindezt hosszasan, bizonyos megejtő dialektikával állítja elénk DEÁK, s mivel „az események előadásában — szerinte is — annyira hű és megbízható“ Szalárdival szembe kerül, *Kádár* Krakkó körüli csatáját mindenkép valószínűvé akarja tenni. Ehhez természetesen bizonyítékok kellenek. Ám, aki keres, talál az, mondja a magyar közmondás; így a históriás ének minden felülről alakjára vagy helyrajzi vonatkozására DEÁK is talál valami lengyel megfelelőt. Például az „ellenségnek földé“¹ ahol a hős katonáival együtt annyit sanyargott, nem a török-tatár hadaktól elárasztott alföld, már t. i. képes értelemben, hanem odakint a folyók és mocsarak áztatta lengyel mezők. ERDÉLYI JÁNOS szövege (talán az egyetlen szöveg) bizonyos *Raba vizén*² át érkezteti a tatárokat. Mi sem természetesebb, hogy ez meg az a folyó lenne, amely Krakkótól nem messze ömlik a Visztulába. Ujfalú, a csata helye pedig *Nie-polowice* nevű lengyel falu, a Raba és a Visztula egybefolyásának környékén. (A *pole* ugyan mezőt jelent, mondja DEÁK is, „de mező és falu jelentésben felváltva fordul elő“.) A THALY versében említett *Szakó*³ sem a szabolcs-megyei községre utal, hanem *Sokall* vagy *Sokolov* nevű lengyel városa, amelynek éppen fölmentésére sietve esett áldozatul *Kádár*. Mindezt a Rákóczi lengyel hadjáratát érdeklő egykorú levelekkel igyekszik valószínűvé tenni, amelyekben (kettőben), csupán az egyetlen *Ujfalú* név fordul elő, mint rokonhangzású adalék, de magára a költemény hősére, küzdelmére egy árva szó vagy célzás sem esik. Egészen érthető, ha ezek után a Szalárdi Siralmas Krónikájának a *Kádár* elesét részletező leírása sem egyéb DEÁK szerint „egyszerű epizódnál, beleszőve az 1658-i tatárpusztulásról szóló történeti eseménybe,

¹ Ellenségnek földén veletek hogy türtem. (THALY szövege 28-ik vsz.)

² Raba vizén mindjárt több tatár érkezik. (ERDÉLYI JÁNOS szövege.)

³ Midőn küldik ötet Szakó ostromára. (THALY szövege 10-ik vsz.)

Érdekes, hogy több variánsunk — bizonyára helyesen — nem is tud erről a jelentéktelen szabolcsi falucskáról, hanem így adja e sort: „Midőn küldék ötet sokak oltalmára“.

mely az ének adataival egyezik, csak a történet helyére és a fejedelem engedélyadására tér el.“

Nincs terem, de talán felesleges is, hogy Szalárdit, aki a fejedelem hűséges híve, titkára és levéltárosa, mint történetíró meg a legkomolyabb források egyike, ez alkalommal bővebben védjem, csak legyen szabad az ő hiteles adatai mellé a magam részéről is egy párat felsorakoztatnom. Elsőkül egy szintén egykorú magyar krónikás, Barta Boldizsár följegyzéseit, aki mint Debrecen város tanácsosa, később főbírája, megírta városának 1564 és 1664 közt lefolyt, tehát épen százéves történetét. A Berettyó vidék pusztulásáról, az újfalusi csatáról, a csata utáni hatodik évben a következőket mondja:

„A Fejedelem is Hadaival a Berettyón által jön a Tatárok előtt Ujfalunál és több helyei között száll Dorogra, hová a város [Debrecen] két embercit u. m. Szabó Dániel és Dul Mátyás uraimékat küldi. A nagy félelemben kérik azon Öngát, hogy a nyomorult városnak, a részbeli magyarságnak színe bészorult volna, jönnie oltalmára, segítségére. Mely kívánságára a követeknek kegyelmes választ ad, minden jóra ajánlja magát, ígérkezik is, de az időközben a Tatárságnak holmi szállingóji a Berettyón által ütvén, felgyujtja Esztárt, Konyárt, Henczidát, Gaborjánt, Ujfalut, Szentpéterszeget etc. Die 21. szept. 1658.

Ekkor a Fejedelemségnek egy Hadnagyiság alattvaló népét, kiket vigyázásnak s oltalomnak okáért oda boesátott vala, a Tatárok igen megvesztegették, *holott a Hadnagyuk is u. m. Kádár István odaveszett.* A többi pedig, aki elbujkálhatott s visszajöhetett, a Tatárok mind feles voltokról, mind dühösségökről eléggé beszéltek.“¹

Rákóczi tehát csakugyan járt a Berettyónál, amelynek környékét vadul pusztítja a tatár. Ő ad parancsot a támadásra: így *Kádár* joggal bucsuzkodhatik tőle, mint nem messze levő urától, amit DEÁK sehogy sem tud megmagyarázni magának.²

A hős eleste napját igaz, hogy krónikásunk már nem említi meg, a bihari dulás idejéből (1658. szept. 21) azonban ez is könnyen megállapítható, hogy szintén ugyanakkortájt, szeptember hónap derekán történhetett. Ekként Barta és Szalárdi adatai egymástól függetlenül itt is találkoznak, ami forrásbeli hitelességük súlyát még inkább emeli.

De Berettyó-Ujfalú mellett szól több más figyelemre-méltó körülmény: a népi hagyományok és a helyrajzi emlékek egész sora. Az odavaló nép apái elbeszélése nyomán ma is úgy tudja, hogy az ő városuk alatt történt az a nevezetes összeütközés; a folyó egyik kanyarulatánál ma is mutogatja a régi malomgát helyét, amelynek cölöpei itt-ott egészen jól

¹ Rövid Krónika — Barta Boldizsár által 1666-ik esztendőben.

² L. DEÁK cikkét IrtörtKözl. 1893: 325.

látszanak. Pár évvel ezelőtt pedig, amikor többször megfordultam közöttük, öreg emberektől saját fülemmel hallottam az ének erősebb sorait dudolni (Fölemelé Kádár szemeit az égre). Viszont egy idősebb barátom ugyanott olyan töredékversekre hívta föl figyelmemet, amelyek nyilván népi utánpótlás eredményei, mert olvasni őket egyetlen variánsban sem olvastam. A halott vitéz sebeit és „szörnyű bukását” siratták ezek, de ma már eredeti alakjukban nem tudta volna rekonstruálni őket.

Van Berettyó-Ujfalutól nem messze, Berettyó-Szentmárton és Bakonyszeg határában egy Kórógy nevű hepehupás, mocsaras pusztá, amelynek egyik kimagasló dombját máig *Kádár dombjának*, vagy *Kádár temetőjének* hívja a népi nyelvjárás, s századok óta azt tartja róla, hogy a tatároktól agyonnyilazott *Kádár vitéz* teste van abban eltemetve. A vidék bejáratkor (1920 nyarán) ugyanezt bizonygatta előttem a környék 75 éves öreg csősze is, Lisztes Ferenc uram, aki gyermekkorától kezdve mindig Kórógyon élt, előbb mint pásztorfiú az apja mellett, később mint az ujfalusi közbirtokosság fizetett csősze. Sőt nagy buzgalommal mutogatta is, hogy hol nyughatnak azok a hamvak: „a domb tetején álló cölöptől, három-négy lépésnyire kelet-déli irányban”. Rögtön láttam, hogy az öreg Lisztes valami szájhagyomány alapján erősködik, mely annál valószínűbb lehet, mivel, ha a XVII. század derekán esett török-járáskor néhány bihari község elpusztult is, (Herpály, Kovácsi, Kórógy) de Ujfalu, Bakonyszeg, Szentmárton, Zsáka, e Kórógyot körítő négy község a dúlások ellenére is mindig néptartó hely maradt, így a jeles vitézről szóló hagyományt nemzedékről-nemzedékre megőrizhette.

Ime, ezt a dombot szerettem volna én végrevalahára fölnyittatni, ami 1920 szeptember 15., 16. és 17. napjain (mivel a környék prehistorikus leletekben is elég gazdag), a Kádár család¹ és mások áldozatkészségéből és Zoltai Lajos, debreceni múzeumi igazgató vezetésével sikerült is. A négy (A., B., C., D.) kutató-árkot a domb tetejének északi részén, azon a helyen huzattuk, ahol az öreg csősz, *Kádár tetemét* föl-

¹ A borosjenői Kádár-család szintén régi, berettyóujfalusi bennszülött család, mely II. Rákóczi Györgytől, a „törökökkel vívott csatákban tanúsított vitézségeért” 1651 febr. 16-án kapta címeres, nemes levelét. Az ének hőseit büszkén vallja őseül, s mint ízig-vérig lelkes magyar familia azután is sok jó katonát adott a kuruc fejedelmeknek, úgyhogy amikor Majthénynál minden elbukott, a Rákócziaktól nyert birtokaikból őket is kizavarta a győztes hatalom. Csak a rajtuk levő ruhát vihették magukkal, mondja a családi hagyomány, s másfélszáz esztendő keserves munkájába került, amíg újra fel tudták küzdeni magukat s multjukhoz méltó állást foglalhattak el a társadalomban. Ma élő nevesebb tagjai: Gusztáv ny. magy. államvasúti-főfelügyelő, Jenő, kúriai bíró, István, királyi ügyész, László berettyóujfalusi ügyvéd.

találhatónak mondta. A C. árokban, kis idő múlva, 35 cm mélyben fel is tűntek az emberi csontok (egy koponya és egy pár lábszárcsont), de mivel a sír már megbolygatottnak látszott s érdekesebbet nem ígért, figyelmen kívül is hagytuk. A B.-ben és D.-ben azonban másfélméternyi földréteg alatt, 2—2 ép és bolygatatlan csontvázra bukkantunk. Mind a négy hanyattfekvő helyzetben s fejfel nyugatnak fordulva feküdt. A négy közül mégis a D. árok jobboldali csontváza kötötte le mindjárt figyelmünket, amely pontosan azon a helyen került elő, ahol a néphagyomány a sírt sejtette, vagyis az említett cölöptől délkeleti irányban, attól kb. 4 méternyire. A csontok egy javakorabeli, magas, 1 méter 75 cm nagyságú férfiúé lehettek. Karjai-lábai teljesen szilárd, fejlett csontúak voltak, végig a test vonalához simulva míg a kéztő és az ujjperec ízei a combon és az ülőcsonton helyezkedtek el. Legfeltűnőbb azonban a koponya képe volt, amelynek varratai erősen összenőttek, míg rajta két oldalt, a fal, homlok és ikcsontok találkozásánál egy-egy 10—20, illetve 23—30 mm térfogatú szabálytalan lyuk tátongott. Nyilvánvaló, hogy valami erős külső hatástól: ütéstől vagy lövéstől eredhettek, mégpedig a halál bekövetkezte előtt, hiszen a többi halott teteme sértetlen volt. Koporsó-törmelék, ruhafoszlány, fegyverzet, miként a többi sírban, e mellett sem volt található. Mindegy! A körülállók valamennyien, de különösen a Kádár-család tagjai, mély meghatottsággal nézték a hamvakat, mert mindnyájukat az az érzés járta át, hogy itt valóban a lanton, krónikában dicsőített hős porai nyugsznak előtűk. S e hiedelemnek sem a történeti, sem a régészeti kritériumok nem mondanak ellen. Hogy az a végzetes harc csakugyan a közelben, Berettyó-Ujfalu mellett folyt le, az említett népi hagyományok, Barta és Szalárdi hiteles adatai nyomán többé nem lehet kétséges. Hogy a halálra sebzett hőst se vihették messze temetni attól a helytől, ahol elesett, azt meg a valószínűleg szemtanu, de mindenesetre kortárs-énekes szavai bizonyítják:

Nem kérlek, engemet, hogy vígy messze földre,
Ama tzipra pompás temető heljekre,
Hanem hol kicsorgott testem piros vére,
Ott legyen tsak közel eltemető helje.

Persze, mivel Szalárdi szerint *Kádárt* nyíllal lötték agyon, „ugy, hogy a csata után, eltakarítottatáskor koponyájából a nyilvasat ki sem vonhatták volna“ ránk nézve is az lett volna a döntő bizonyíték, ha az agycsontokban a nyilvasat is ott találjuk. Ez azonban nem volt ott. Valószínű, hogy még a temetés előtt kihuzhatták, de a jobb és bal halánték említett üregei rendkívül átható, mély sebről tanuskodnak. S a leírt csontváz egy 40—50 év körüli, erő-

teljes férfi hamvaira vall, mely 250—300 évnél hosszabb idő óta nem feketett a föld alatt.

Az ásatásról szóló hivatalos jelentés „minden valószínűség szerint“, az érdekelt család pedig „kétséget kizárólag“ *Kádár vitéz* földi maradványait látja abban a pusztai sírban, melyet a XC. zsoltár (Te benned biztunk) hangjainál hantoltatott vissza, távozóban azzal a fogadalommal, hogy föléje mielőbb méltó emléket fog állítani.

Részünkről, pusztán az ének historikumát tartva szem előtt, abban a meggyőződésben vagyunk, hogy ha még az a pusztai sír nem bizonyulna is a *Kádárénak*, s a hamvak valódisága nem támogatná a krónikás kortársak állítását, a többi adalékunk is bőven elég arra, hogy bizonyossá tegye előttünk, hogy a históriás ének csatája nem idegen földön, nem a lengyel-földi hadjárat epizódjaként, hanem a biharmegyei Berettyó-Ujfalunál, 1658 szeptemberében történt.

PAP KÁROLY.

Az ural-altáji nyelvek egy vallási kifejezéséről.

A török nyelvekben van egy közös szó, amelynek a jelentése: 'sacrum'. A különnyelvi megfelelések a következők: ótör. RADL. *ədäy* 'opfer' | ujj. RADL. *ədäk* 'das von Gott geschickte verhängnis; (von Gott) gesendet, gesegnet' | szag. koj. kacs. *əzäk* 1. 'Gott geweiht, zum opfer geweiht; 2. opfer' | alt. tel. leb. kkirg. *əjäk* 'zum opfer auserwählt, bestimmt, geweiht, auf ein opfer bezügllich; opfer' | tel. *ik* 'gott geweiht, zum opfer bestimmt'.

E szavaknak az értelme kitűnik a RADLOFTól idézett mondatokból *əzäk at* 'ein zum opfer geweihtes pferd'; *əzäk tağ* 'ein opferberg in Abakan'; vagy: *əjäk atka kiži minbäs* 'niemand reitet ein pferd, das zum opfer bestimmt ist'; *əjäk tū* 'ein heiliger geweihter berg' stb. Az idézett szavak **stsk* őstörök alakra mennek vissza, amelynek a jelentése 'sacrum' volt. Ezt bizonyítja az a két szó, amelyeket PAASONEN az előbbiekkal egybevetett: csuv. *jəɾəx* 'egy gonosz szellem' | jak. BÖHTL. *ytyk* 'geachtet verehrt, heilig'.

A török szót csak származéknak lehet tartani. Jelzői használata is ezt bizonyítja, de meg alakja is világosan elárulja. Ilyen körülmények között nehéz ide nem vonni a következő szavakat: mong. Kow. *udayan* 'chamanne' | burj. PODG. Ch. *udagan*; Al. T. *odoğen* id.

A mongol alakok is származékok; jelentésük szorosan csatlakozik a török szavakéhoz. A 'szent' > 'pap' jelentésváltozás közelfekvő; akár a lat. *sacerdos* szóra hivatkozhatunk! (l. WALDE, EtWb.² 668). Másfelől CASTRÉN idézi a samT.

ŋa', gen. *ŋadan* szót, amely szintén a samán neve. A főnév mellett él ugyanebben a nyelvjárásban a *ŋatadāndem* 'zaubern' ige. Ezt a két szamojéd szót PAASONEN kérdőjellel a következő fgr. szócsaláddal veti egybe: észt *askus* 'zauberei, neidisch, kleine hexe (als schmeichelwort)' | mdM. *aksə* 'verwünschen' stb. (Beitr. 241).

De nem vetette fel azt a kérdést, hogy vajjon az idézett szamT. szó nincs-e rokonságban a szamJur. *ŋytarma*, *itarma* szóval, amelynek a jelentése 'alvilági szellemek, az elhunyt samán lelke' (CASTRÉN, Vorles, über die finn. Myth. 123, 155, 188). Ugyancsak kínálkozik az egybevetésre: m. **ād-* > *āld-* (**ād-köz* > *āt-köz*, majd ebből elvonással *átok*) 1. 'opfern'; 2. 'segnen', vö. EtSz. I, 67, 174—5. Tudjuk, hogy WICHMANN a magyar igével egybevetette: cserKB. *əðəlam*; UT. *uðəlam* 'beten (zu gott); schwören (bei gott); den namen gottes missbrauchen'. SZILASINÁL cser. *uðolám* 'imádkozik, imád'; *uðelam* 'beten'; *uðolam* 'rufen'.

A tárgyalt szavak nyilvánvalólag származékok. Mi az alapszó? A következő szamojéd szavakra gondolhatnánk: szamJur. *ŋa* 'der gott der unterwelt, der tod und krankheit sendet' | T. *ŋua* 'gott' | Jen. *ŋā* 'gott'. (A szamJur. szó fogalmi körére vö. LEHTISALO, Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden 9, 10, 13, 41, 49, 83, 85, 91, 92, 94, 102, 121—2, 123, 138).

Hangtanilag nehéz megállapítani az imént említett és fentebb felsorolt alakok kapcsolatát. A tungúz nyelvjárásokban van egy szó, amely az utóbbiakhoz volna kapcsolható, s amelyben *-r*-felelne meg egy régi hangzóközi dentálisnak: gold *ŷré* 'geist' | mandzsú *ōren* 'der geist eines verstorbenen' | CASTRÉN *ārim* 'atmen' ~ gold *ergé* 'seele' | mandzsú *erga* id. | Och. *ergá* 'geist' | Kang. *ŷrgača* 'verstand' (vö. W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis).

Ezenkívül van a törökségben is néhány hasonló hangalakú és rokon jelentésű szó: oszm. RADL. *aday* 'opfer, gelöbni, schenkung' vagy: sor. RADL. *adan* 'die schamanentrommel' vagy: kkirg. RADL. *adal* 'rein, heilig', amelyet RADLOFF arab eredetűnek tart; tel. RADL. *adū* 'ehrfurcht, ehrerbietung' ~ tel. kund. RADL. *adūla* 'ehren, ehrfurcht bezeugen'. Ez utóbbiak egyébként talán inkább a köztör. *at* 'név, elnevezés, személy' származékai.

Mindebből úgy látom, annyi valószínűnek vehető, hogy a mongolban, a szamojédban és a finnugorságban is (m. és cser.) fellelhetők a nyomai egy régi gyökérnek, amelynek a jelentése 'szent' volt. Ez a fogalom, mint láttuk, nyelvenként specializálódott, amennyiben vagy a megszentelt vagy szent tárggyal, vagy a pap személyével, vagy pedig megszentelő szavak mondasával került kapcsolatba. Látnivaló, hogy az isteninek, a magasabb rendűnek igen primitív elképzeléséből ered. Ezt a

felfogást, amely a kevésbé fejlett mentalitású népeknél nagyon el van terjedve, a szociológiában *mana* néven ismerik.

Eddig az ural-altáji nyelvek köréből a vallásos képzetekre csak egészen speciális kifejezéseket ismertünk, amelyekben már viszonylagosan fejlett vallási állapot tükröződött. Egyébként is az idevonatkozó szókészlet csoportonként változott. Ha a fentebb közölt egybevetéssor nem délibáb, első ízben állanánk szemben olyan vallási kifejezéssel, amely az ural-altáji nyelvekkel egykorú. Ez a terminus feljogosítana bennünket arra, hogy az ural-altájiaknál egy lényege szerint primitív vallásos képzet megvoltát állapítsuk meg.

Persze az a lehetőség is figyelembe vehető, hogy a felsorolt szavak nem egy alapnyelvi szó képviselői, hanem kölcsönvételek. A priori nem volna lehetetlen, hogy ilyen kifejezések kölcsönzés útján is elterjedhetnek igen nagy területen, de ebben az esetben természetesen csak igen régi átvételekkel lehetne dolgunk.

SAUVAGEOT AURÉLIEN.

Egy régi magyar verses elbeszélés hőséről.

TOLDY FERENC úttörő vázlata után (*A magyar költészet története*. 2. kiad. Pest, 1867.) SZINNYEI JÓZSEF foglalkozott először behatóbban a XVIII. század irodalomtörténetével. (*Irodalmunk története 1711—1772*. Budapest, 1876.) Ennek a kornak s egyik népszerű könyvének — *Vida György tréfáinak* — ismeretéhez szolgáljon csekély bővítésül az itt következő néhány adat.

A *Vida György tréfáiról* szóló verses könyv a XVIII. század kedves olvasmánya volt. Vida György erdélyi nemesember áprilist járatott mindenkiel s nem bánta, ha megverték vagy ha becsukták. Még Apafi Mihály fejedelem udvarát is elbolondította, ujját húzott Teleki Mihály kancellárral s nevetéssé tette Heister osztrák generálist. Kolumbán János versebe szedte a hirhedt tréfákat. Négyesrimű tizenkettősei fölötté gyönyörködtették nemcsak kortársait, hanem a későbbi nemzedéket is. Az egyszerűbb sorsú olvasók örvendezve olvasták, hogyan szedte rá a vakmerő kurtanemes a dölyfös nagyurakat.

A tréfás verseskönyv írója, Olasztelki Kolumbán János erdélyi földesúr volt, Mikes Kelemen és Faludi Ferenc kortársa. Vida György tréfáit a következő címmel foglalta versekbe: *Néhai tordai hadnagy Vida György facetiáinak, jeles tréfáinak históriája*. (Hely nélkül, 1759. Újabb kiadásai a XVIII. században: 1770, 1780, 1789, 1793.) Kolumbán Jánosról keveset tudunk. Krasznamegyei táblabíró volt s szödemeteri nemesházában élt. Népszerű verses munkáján kívül még egy munkája jelent meg, egy prózában írt, magyar nyelvű, görög-római mitológia: *A régi pogányoknak az ő isteneikről tiszteleteikről való história*. (Debrecen, 1766.)

Elt-e Vida György? Vagy csak képzelt hős volt?

A történeti forrásmunkákban jártasabb kutató elég könnyű szerrel kiderítheti, — még ha nem fordul is segítségért az erdélyi levéltárakhoz vagy Teleki Mihály közismert levelezéséhez —, hogy a XVIII. századi verses elbeszélés hőse, Vida György, nem mondai alak, hanem valóban élő személy volt.

Vida György neve SZANISZLÓ ZSIGMOND naplóiban (1682—1711.) gyakran előfordul. A Történelmi Tár 1889. évfolyamában közreadott szövegek során többször találkozunk nevével.

1682. szeptember 8-án a tordai Kisasszony-napi sokadalmon mint tordai substitutus hadnagy két bűnös akasztásában közreműködik (1889: 235. l.).

1683-ban már feleséges ember (1889: 248. l.).

1684. május 9-én mint Torda város hadnagya tagja az új-tordai szántóföldeket regisztráló társaságnak (1889: 252. l.).

1684. július 1-én olvassuk róla, hogy Teleki uram igen haragudott rá Patai Máté dolgáért „elég méltatlanul“, írja róla jó barátja, Szaniszló Zsigmond, aki Teleki Mihály vendége volt. (1889: 253. l.)

1684. szeptember 1-én a tömlőcből egy legényt váltott ki, hogy három esztendeig szolgálja (1889: 255. l.).

1685. január 3-án megmarasztják hadnagyságában (1889: 259. l.).

Van CSEREI MIHÁLYnak egy névsora kortársairól: „Amely urak, főemberek, nemesek az én időmben megholtanak, akiket én ismertem, azoknak specifiatioja.“ A névsorba szedett 1222 személy között ott van: „Thordai Vida István, híres játékos ember“. Ez a mi Vida Györgyünk. (Cserei Mihály följegyzései: Történelmi Tár 1893. és 1901. évf.)

CZEGEI VASS GYÖRGY naplóiban is olvashatunk egyet-mást Vida Györgyről. — Anno 1696. „2 Aprilis holt meg Tordán Vida István, ki az urakat gyakran mulattatta, sok emberséges embereknek, kik markát jobban megkenhették, nyelvével jó szívvel szolgált, de gyakran az méltóságok előtt sok böcsületes embereket nyelvével megsértett. Isten irgalmazzon neki.“ (Czegei Vass György és Vass László naplói 1659—1739. Közli NAGY GYULA. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Második osztály. Írók. 35. köt. Budapest, 1896. 217. l.)

Báró All-Torjai APOR PÉTER 1741-ben írta Syntagma et syllabus vivorum et mortuorum aetate mea, qui memoriam non fugerunt („Azaz az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltak, esszeszedése és száma, valakik eszembe jutottanak“) című magyar nyelvű verses munkáját. Ebben így szerepel Vida György:

„Udvari és tréfás jádzi Vida István,
Edgy nemes ember volt az Visolyi István,
Szilágyosmlai vala az Varju István,
Arkoson, Sepsiben van Raphai István.“

(Br. Apor Péter verses művei és levelei. Szerkesztette SZÁDECZKY LAJOS. I. köt. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Második osztály. írók. 36. köt. Budapest, 1903. 200. l.)

*

Vida György tehát nem mondai alak. A „tréfás jádzi“ erdélyi Markalf valóban élő személy volt a XVIII. század második felében.

Irodalom. — Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. 2. kiad. Pest, 1867. — Imre Sándor: *A magyar irodalom és nyelv rövid története*. 3. kiad. Debrecen, 1874. — Ifj. Szinnyi József: *Irodalmunk története 1711–1772*. Budapest, 1876. — Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. I. köt. 6. kiad. Budapest, 1890. — Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története*. II. köt. Budapest, 1891. — Szinnyi József: *Magyar trók élete és munkái*. VI. köt. Budapest, 1899. — Négyesy László: *A XVIII. századi szépirodalom*. Képes Magyar Irodalomtörténet. I. köt. 3. kiad. Budapest, 1906. — Alsceghy Zsolt: *A gyöngyösi jerecendi zárda könyvtárának néhány érdekesebb kötetéről*. Gyöngyösi kalendárium. 1912. — Bobory Zoltán: *A hanyatlás korának elbeszélő költészete*. Kolozsvár, 1912.

PINTÉR JENŐ.

Magyar-olasz szögyeztetések.

Ágosta 'Augsburg' < olasz *Agosta*. (PETROCCHI, Dizion. végén a tulajdonnevek jegyzékében; így: „*Agosta, g.*“ — Ez a *g.* = nom. propr. geografico.)

batu, batyú. A szó eredetére nézve eddigelé megkockázott véleményeket az EtSz. nem találta elfogadhatóknak. Talán az ol. *batu-folo*, *batu-ffolo*, *batu-ffo* 'csomó, csomag, batyú, nyaláb' megadja az etimon nyitját. A *batu-folo* magyar jelentését Olasz-Magyar Szótárámból idézem, de ideírom a szónak PETROCCHI adta meghatározását is: *Involto di cenci o altro, spesso soffice, fatto alla peggio* 'takaróba bebugyolált cókókból és egyéb puha holmiból összegyömösölt nyaláb'. Még jobban rámutat a szó jelentésére az *abbatuffolare* ige, melynek jelentése: 'batyuba köt vmit; nagyjában összegöngyölíti (a gyapjút, lent)'. A hosszú *batu-folo* szóból nyelvünk megelégedett a két első szótaggal (*batu*), tehát úgy bánt el vele, mint a *csere* < *csereboh*, *cserebog*, *cserebűly* vagy a *tente-tente* szóval (ol. *tentennare* 'himbálja a csecsemőt, hogy elaltassa'). Hasonlóan tettek a velencei és lombardiai nyelvjárások az osztrák váltópénzzel, a *Scheidemünze*-vel,

melyet az abszolutizmus-korabeli krajcárról a milánói, velencei közönség írástudó része szépen kibetűzött, ilyenformán, hogy *skeïdemunce*, de a nép, az élőbeszéd, hamarosan *skeï*-vé rövidített. A velencei koldúsgyerekek serege, tenyerét az idegen felé tartva, mai napig is így kéri a „pár fillér“-t: *do skeï!* 'egy pár krajcárt!'

bece 'catulus, Hündchen; Kälbchen; kényes, könnyen síró gyerek, verzárteltos Kind; serdülő leány' [alakvált. *bèce*, *böcce*, *beci*]. Ezekre az adatokra nézve l. az EtSz. *bèce* és *bece*.

< ol. *vezzo*, *vezzi* 'Liebkosungen, Schmeicheleien, Anmut'; piem. *vesa* 'schlechter Hund'; új-prov. *veso*, *beso* 'schlechte Hündin; liederliches Frauenzimmer'; poitev. *ves* 'Dirne'; mil. *vetsa* 'läufige Hündin': (ML., Rom. etym. Wb. *vitium*.) — ZAMBALDI, Voc. et. it. a *vizio* cikkben (1403. l.) így ír: „Forma pop. di *vizio* è *vezzo* sm. uso, consuetudine per lo più non buona: poi carezza, atto amorevole (di quelli che servono a dar vizi agli bambini).“ [„*vizio*-nak elnépiesedett alakja *vezzo* fn.; jelentése: 'többször helytelen megszokás', továbbá 'becézés, kedveskedés (olyan, hogy a gyermeket rosszra szoktatja)'.“] Jelentés tekintetében tehát az olaszból könnyen megérthető a magyar szó értelmének minden változata; alapjelentése 'kényeztetés, kedveskedés' akár állatokkal, akár gyermekekkel szemben. Könnyen megérthető belőle a magyar *becéz* (ol. *vezzeggiare*) szó jelentésének forrása is. A szó alakjára nézve fontosak a MTsz.-ban olvasható *bèce*, *becce* (Sopron m.), *beci* (Somogy m.) változatok. A magyar szó kezdő *b*-jére nézve vö. magy. *bolt*: ol. *volta*. Egyébként az olasz *vezzo*-nak nyelvjárási alakjaiban is vannak *b* kezdetűek. Az ol. *vezzi* alakból magyarázható a magy. *beci* változat, de meg a *bece* is. Másrésztől az ol. *vezzo* nyelvünkben eleinte bizonyára *bècca* hangzáson ment át és csak azután illeszkedett *bèce*, *böcce* alakúvá. A *bècca* szóvégi *a*-jára nézve ismeretes, hogy az olasz névszók végső *o*-jából a magyar át vételben gyakran *a* lesz (Nyr. LV, 69 és SZINNYEI, A HB. hang- és alaktana. MNy. XXII.), mert mi az olasz *o*-t, még a zártnak nevezettet is, gyakran *a*-nak halljuk. Ünnepelet vezérünk, SZINNYEI JÓZSEF, már évtizedekkel ezelőtt hangoztatta, hogy az olaszok beszédében minden rövid *o* nyitabb a magyar *o*-nál, mert még a *buòn giorno*-t is így ejtik: *ban dzsarna*, minek következtében olasz műveltségű régi magyar íróink rendszerint *o*-t írnak ott is, hol a magyar *a* betűt várnók (*hotolm*, *holsz*). Mennyire találó volt SZINNYEINEK ez az észrevétele, arra nézve újabb, döntő bizonyítékot szolgáltat D'OVIDIO—MEYER-LÜBKE, Grammatica storica della lingua e dei dialetti italiani² (Manuali Hoepli, Milano, 1919.) 4. l. „... *e* ed *o* non accentate nella Toscana sono sempre chiuse (*pòpolo*, *pòpolare*, *plèbe*, *bène*, *beneficio*). Però nella rimanente

Italia specialmente centrale e meridionale, si sente spesso *pòpòlò, plèbè*." [„hangsúly nélküli *e* és *o* Toszkánában mindig zártak (*pápòlo, pápolare, plèbe, bène, beneficio*). De Itália egyéb vidékein, különösen Közép- és Dél-Olaszországban, gyakran hallani így is: *pápala, plèbe*."]

A magy. *bece* fejlődésének útja tehát: ol. *vezzo* > magy. *bëcca* > *bëcce* > *bëce* > *bece*.

birizgál [alakv. MTsz. *bridzgol* Rozsnyó, *brizgál* Kassa, Jászó]: bergam. *bizigá*, furlán *bidziyá* 'herumstöbern'; vel., trieszti *sbidzegár*; ó-mil. *bezeljár*; új-mil. *beziá* 'stechen'. ML.

boci < toszkánai ol. *boccino* 'Kälbchen', velenecsen *bozin* (ejtsd: *bocin*). — L. PETR. *boccino*, ar(etino), ML. *bos*.

csacsog, csácsog < ol. *ciacciare, chiacchierare* 'csacsog, locsog, fecseg, diskurál'; vel. *chiachiarar* (ejtsd: *csacsarár*). — Eredete ML. szerint kfn. *klakk*.

csincsilla, egy szürkés-fekete, drága prémfajtának neve < ol. *cincilla*, egy amerikai rágcsálónak neve. (PETR.)

csipa. Török eredetű szó. (EtSz.) Olaszul *cispa*, magy. *csipás*: olaszul *cisposo*. A szó etimonja az olaszban ismeretlen. (ZAMBALDI: *Cispa*, Etimologia ignota.) Talán mi adtuk a szót az olasznak, vagy mindketten közösen a török *čapaγ*-ból vettük?

dá-dá (gyermeknyelvi szó). Jelentése: 'Megverjük! Majd adunk annak a rossz gyereknek! Majd megverjük azt a csunya széklábat!' < vel. *dai dai*, ol. *da-gli da-gli*! 'Csak rajta! Üsd, vágd, nem apád!' *Da-gli al cane*! 'Üsd a kutyát!' *All'albero che casca, dagli dagli*! (Közm.) 'A dülőfélben levő fát üsd, vágd! (Az elbukott embernek, csihi-puhi, mindenki nekiesik)' — BOÉRIO, Diz. del dial. venez. a *Dar* címszó alatt így ír róla: „*Dai dai*... maniera di eccitamento altrui, cioè *Percuoti; Ferisci; Accoltella*. [„*Dai dai*... a biztatás, uszítás szólás-módja: *Üsd! Vágd! Bicskázd meg!*“ = L. Ol-Magy. Szótárban a *dagli* szót, mely nem egyéb, mint a *dare* igének imperativusa: *da'* és a 3. szem. névmás dat.-a: *gli* 'neki'.

KÖRÖSI SÁNDOR.

A kazár írás és a magyar rovásírás.

Évekkel ezelőtt a londoni könyvpiacról egy értékes perzsa kézirat került A. G. ELLIS, az India Office könyvtár-tisztjének birtokába. Rá egy évre (1913) SIR E. DENISON ROSS¹ leírta a Journal Asiatiqueban (I, 521 kk.), majd The Genealogies of Fakhr-ud-Dín, Mubárák Sháh címen az *عجب نامه*, 'Adžab-

¹ A londoni School of Oriental Studies igazgatója, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR dolgozatainak kiadásáért 1912-ben a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választotta. Ő volt az, aki a japáni ZUICHO TACHIBANA közép-ázsiai kutatóútjának kéziratanyagát megvizsgálta és róla beszámolt.

nāme (A Volume of Oriental Studies, presented to E. G. BROWNE... on his 60 th birthday; edited by T. W. ARNOLD and R. A. NICHOLSON. Cambridge 1922) 392—413 lapjain, u. o. a bevezető, történeti fejezet fordítását is adta. Végül a James G. Forlong Fund-sorozatban Ta'rikh-i Fakhru'd-Dīn Mubarakshāh being the historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Dīn Mubarakshāh Marwar-rūdī completed in A. D. 1206 (Edited from a unique Manuscript by E. D. Ross) címmel megjelent a Royal Asiatic Society kiadásában (London 1927) a bevezetés teljes perzsa szövege is, megtoldva egy bevezető tanulmánnyal, tartalomjegyzékkel (amely azonban fordításokat is tartalmaz), jegyzetekkel és javításokkal (I—XIX l.).

Az ELLIS-féle kézirat a mű egyetlen eddig ismert példánya, 125 nagy 8° lapból áll, az eredetiről a XV. században másolták elegáns *nesta'liq* írással. Címe nincs (SIR E. D. Ross 1927.-i szövegkiadásának a címe nem egyéb, mint az angol szöveg perzsa fordításának az átírása, mely természetesen távolról sem azonos az eredeti címmel), a szerző neve FAḤRU'D-DĪN MUḤAMMAD IBN MANŠŪR AL-MARWAR-RŪDĪ AŠ-SIDDĪQĪ, MUBĀRAKŠĀH. Életéről, működéséről SIR E. D. Ross összegyűjtött néhány adatot. Így IBNU'L AḌĪR megemlíti, hogy MUBĀRAK ŠĀH a híres arab és perzsa költő, aki nagy kegyben állott Fijās'ud-Dinnāl, Ğazna, Herāt stb. uránál, a hidžra 602. évében meghalt. Az ő befolyásának tulajdonítja, hogy Ğijās'u'd-Dīn a *Karrāmī* szektát odahagyva *šāfi'ita* lett. MINHĀDZ SIRĀDZ DZŪZADZĀNĪ, a Ṭabaqāt-i-Nāširi szerzője ezt a megtérést részletesen elbeszéli, de írónkról hallgat; egy másik helyén azonban megemlíti, hogy a H. 602. évében látta FAḤRU'D-DĪN MUBĀRAK ŠĀH genealógiai munkáját a királyi család egyik tagjának könyvtárában. Egy másik művével kapcsolatban futólagosan említi a Ḥabibu's-Sijar a H. 599. évében. IBNU'L AḌĪR a szerző atyját *Abu'l-Hasannak* nevezi, FAḤRU'D-DĪN MUBĀRAK ŠĀH saját családfájában *Manšūrnak* mondja. SIR E. D. ROSS IBNU'L AḌĪR adatát tévesnek tartja s szerinte kéziratunk szerzőjének és az idézett helyek személyének azonosságához nem fér kétség. U. i. DZŪZADZĀNĪ azt is megmondja, hogy MUBĀRAK ŠĀH könyve, melyet H. 602-ben látott Mu'izzu'd-Dinnnek volt dedikálva, viszont másfelől szerzőnkről tudjuk, hogy művét csakugyan Mu'izzu'd-Dinnak akarta ajánlani, mielőtt azonban ezt személyesen is megtehetné volna, Mu'izzu'd-Dīnt megölték s így helyette utódának Quṭbu'd-Dinnak ajánlotta fel munkáját.

FAḤRU'D-DĪN MUBĀRAK ŠĀH művét 1206-ban fejezte be. Tartalma: 1b.—38b. Bevezetés; 39a. térkép Kínáról, Turkesztánról és Māwarāu'n-Nahrról, az ELLIS-féle másolatból hiányzik; 39b.—48a. Dībā'ca; 48b.—49a., a próféta családfája; 49b. üres; 55a.—55b. mithikus (bibliai) családfa, befejezetlen;

56a.—124b. 136 családfa, amely Muluk-i Dzibállal (a *γūridok*) végződik.

Ez az 1b.—38b.-ig terjedő Bevezetés igen becses adatokat tartalmaz. Így pl. egy török törzs (nép)név-jegyzéket ad, amelyből érdemes megemlíteni itt is¹ *oγuz*, خزر *χazar* [خزار *χozār*], قراخزر *qarāχazar*, چنگ *bidžinäk*, غز *γuzz*, قراغز *qarāγuz* [?], تافزغز *taγuzγuz* (sic!), أغور [Ross, Szövegkiad. XIV. l. kérdőjellel „Oghuz or Uygur“-ral egyezteteti], اِغراق *iyrāq* v. *uγrāq*.

Elmondja, hogy a törökök két írást használnak, az egyik a szogd, a másik a *toγuzγuz*-írás. A szogd-ábécének 25 betűje van, jobbról balra kell olvasni és a legtöbb betű nem kapcsolódik a másikhöz. Következik az ábécé az arab megfelelőekkel (a lap fac-similéje megjelent Journ. As. 1913. I.: L'alphabet sogdien d'après un témoignage du XIIIe siècle, par Sr E. D. Ross et R^oBERT GAUTHIOT). A *toγuzγuz* ábécének 28 betűje van, melyeket jobbról balra írnak s nem kapcsolódnak egymáshoz. Következnek a betűk és a *Bismillāhi'r-Rahmāni'r-Rahīm* ezzel az írással. Mindakettő teljesen hasznavehetetlen a másolatban (vö. 'A dżab-nāme 406 l.). A *toγuzγuz*-írás egész világosan azonos a türk rovásírással, amelyről minden turkológus tudja, hogy nemcsak a (keleti és nyugati) türkök, hanem az ujgurok (*toquz uγjur* = *toquz oγuz*) és a kirgizek is használták.

Teljes mértékben új az, amit ezek után a kazárok írásáról mond. Alljon itt a perzsa szöveg maga, a fordítással (l. a kézirat 30a. lapja, Ross kiadásában 11 l., ez utóbbi alapján idézem).

و خزریان را هم خطست و این خط بروسیان منسوبست و طائفه از روم که بدیشان نزدیک اند بدین خط نویسند و ایشان را رومروس خوانند و از سوی چپ بسوی راست نویسند و خروف بایکدیگر نه پیوندند و خروف ایشان بیست و یک خرف بیش نیست برین جمله
ث ت ش ر ق ف ع س ن م ل ک ی ط ح ز و ه د ج ب ا²
و این طائفه از خزریان³ که این خط نویسند بیستر جهودانند

Fordítását l. Sr E. D. Ross, 'A dżab-nāme 406; Szövegkiad. XI. l. Magyarul: A kazároknak is van ábécéjük, melyet az oroszoktól (*rūs*) vettek át. Ezt az ábécét egy bizonyos bizánci (*rūm*) népis használja, amely közelükben él s amelyet *rūm-rūs*-nak⁴ neveznek. Balról jobbra olvassák; a betűk száma, amelyeket írás közben nem kötnek össze, huszonegy:⁵ *a*, *b*, *dž*, *d*, *h* (így olvassa Ross, értéke *e* is lehet), *w* (*o*, *u*, *ö*, *ü*-nek is olvasható), *z* (Ross, Szövegkiad. XI. l. tévesen *a*-t ír), *h*, *t*, *y* (= magy. *j*), *k* (palatális), *l*, *m*, *n*, *s*, ' (nem lehetetlen, hogy az 'aint g

¹ Ross perzsa szövegkiadásában 11 l.

² Ez a két sor balról jobbra olvasandó.

³ Rossnál sajtóhibából خزریان.

⁴ Ross szerint valószínűleg a bolgárok.

⁵ A valóságban 22-öt ad, mint már Ross is megjegyezte.

zainnak [g?] kell olvasni, hogy nem az eredeti, arab értékét jelöli, az bizonyos. Ross, Szövegkiad. XI. l. tévesen, sajtóhibából *t-t* ad), *f*, *q* (veláris *k*), *r*, *š*, *t*, *ṣ*. Azok a kazárok akik ezt az írást használják, leginkább zsidók.

Forrásunk jólétesültségét nincs okunk kétségbevonni. R. GAUTHIOT, id. dolg. rámutatott arra, hogy ami a szogd írást illeti, elsőrendű forrással állunk szemben, melyet szerencsére a másoló sem torzított el. A szogd írást, régibb, ú. n. első állapotában mutatja be, amikor még igen közel állott forrásához, az aramaeus-íráshoz s amikor valóban még nem kapcsoltak össze minden betűt. Hasonlóan elsőrangú forrásértéke van — ha nem is az eltorzított másolatnak, — de az eredetinek a tofuzuz rovásírással vonatkozólag. Ha a véletlen úgy hozta volna magával, hogy ötven évvel ezelőtt került volna napfényre FAXRU'D-DÍN MUBÁRAK ŠĀH könyve, kulcsa lehetett volna az orkhoni, stb. türk rovásírással feliratok megfejtésének. Még ma sem közönbös, hogy az egyes rovásjegyeket mily arab megfelelőikkel vetette egybe. Hitelt kell tehát adnunk annak is, amit a kazárok írásáról mond. Sajnos a közölt kazár ábécé a másoló keze alatt szintén teljesen használhatatlenné vált.

Vajjon milyen lehetett a kazár írás? Helytálló-e SIR E. D. Ross (Szövegk. XI. l.) feltevése: The alphabet referred to is probably Cyrillian, certainly not Hebrew? A kazár írás pozitív ismerete nélkül egyelőre nyílt kérdés marad.¹

Egy azonban bizonyos: ennek az írásnak döntő fontossága van a magyar rovásírás eredetének kutatásában. Az eddigi ily irányú vizsgálódások, mint ismeretes, arra jutottak, hogy a ma ismert türk rovásírások közül az ú. n. jenisszeji csoporttal van legközelebbi rokonságban. Hogy azonban ennek közvetlen átvétele volna, azt senki sem állította s nem is állíthatta az áthidalhatatlan történeti és írástörténeti nehézségek miatt. Melyik tehát a kettő közt még hiányzó láncszem, mely a közvetlen forrás lehet? MÜLLER KONRÁD: KSz. XIV, 14—16, legújabban pedig MELICH JÁNOS: MNy. XXI, 159 a kazár írásra gondoltak. Most már bizonyos, hogy ilyen írás valóban volt. A jövő fogja eldönteni, hogy csakugyan ez volt-e, akár teljes egészében, akár csak részben is rovásírásunk forrása, avagy a kazár közvetítés kikapcsolásával más irányban kell-e keresnünk eredetét.

Suresnes.

LIGETI LAJOS.

¹ SIR E. DENISON ROSS szíves szóbeli közlése szerint, akivel párizsi látogatása alkalmával, 1925. karácsonyán P. PELLIOtnál találkoztam, a megfelelő kazár betűk helye üres.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXIII. KÖT. 1927. SZEPT.—OKT. 7—8. SZÁM.

Kik írták a Debreceni Grammatikát?¹

A XVIII. század vezérlő eszméje nálunk is a nemzeti nyelv megmentése, felemelése és ezen az úton nemzetünk nagyváltétele. Bessenyeitől kezdve hány meg hány ajkon szólat meg a gondolat? Világosan látják sorsdöntő jelentőségét, s innen érthető önfeláldozó apostoli lelkesedésük. Kazinczy korának azonban egy nagy baja volt: nem volt a nyelvújítás szükségletének megfelelő magyar nyelvtan. Sylvester, Molnár Albert, Gelei Katona, Tsétsi János legjobb esetben megállapodnak a fontosabb nyelvi jelenségek tárgyalásánál, de ami most a legszükségesebb lett volna: a nyelvgazdagítás kérdését természetszerűleg még nem tárgyalják.

Az égető szükségtől indítatva a lelkes Görög és Kerekes, a bécsi „Hadi és más nevezetes történetek” szerkesztői 20 aranyat tűztek ki egy jó magyar nyelvtan írására, 1789-ben. Négy, elkésve még egy munka érkezett be, melyeket a kitűzők megítélés végett előbb a „Kolozsvári és Nagyenyedi Főiskolákbeli Tudós Professorokhoz”, onnan meg Debrecenbe küldtek. „Megesmerték itt is a vizsgáló tudósok, hogy a Grammatikáknak, kivált háromnak érdemes írói valójában tudós emberekhez illendően dolgoztanak, de egyszerűsmind a szorgalmatos vizsgálás és elmélkedés közben sok afélék ötlöttek az ítéloknek elméjékbe, melyek a nyelvtanító könyvekből kimaradtak, vagy változást kívánnának némely dolgokra nézve. Jegyzéseket tettek tehát maguknak a tudós ítélok, melyeket eleintén toldalékul akartak egyik Grammatikához adni; de bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek... látták, hogy maguk készítsenek egyet... és ez az a Grammatika, melyet... egy magyar társaság, azaz a tudós ítélo bírák készítettek Debreczenben.” Ma ezt röviden Debreceni Grammatikának nevezzük.² Bevezetésében Görög és Kerekes fenti szavakkal mondják el keletkezésének történetét. A Nunkovics püspök adományával 50 aranyra emelkedett pályadíjat mindamellett érintetlenül szétosztották „oly formán, hogy 26 aranyat adtak, kinek munkája a... legerányosabbnak találtatott”: Földi Jánosnak; „a még megmaradt 24 aranyból pedig egyenlő részt vettenek a többi Grammatikák készítői”:

¹ Részlet a Debreceni M. Kir. Tudományegyetemen jutalmazott pályaműből.

² Jelöljük ezután csak DG.-vel.

Veres Mihály, Benkő László, Gyarmathy Sámuel. Az elkésett pályamű társszerzőit: Kerestály Ignátzot és Kassai Józsefet csak tiszteletpéldányokkal jutalmazták. Ime, Földi megnyerte ugyan az elsőséget, mégsem részesülhetett abban az erkölcsi jutalomban, hogy műve nyomtatásban is megjelenjék. Így volt ő egyéb munkáival is. Alattánára alig tudott kiadót koldulni. Növény- és ásványtana meg csak jegyzet, töredék maradt. És még ezektől is megfosztott bennünket a végzet. A szakadatlan szenvedés alatt korán sírba roskadt. Léha felesége irodalmi hagyatékát is szétszórta. Kimutatható, hogy Nyelvkönyve, mely a pályázaton első lett, több más kéziratával egyetemben az ugyancsak Hajduhadházon lakó híres műgyűjtő hajdúkerületi kapitány, Péli Nagy Gábor birtokába került. Egy évvel Földi halála után már övé volt, mert Kazinczy 1802. febr. 28-án kölcsön kéri tőle s Nagy Gábor ráírja a levélre: „Do“ („küldöm“). 1804. febr. 24-én küldi vissza. „Lesz talán még egy idő, hogy ismét kifogom kérni.“ Az ilyen kölcsönzések közt aztán nyoma veszett, s mikor a Nemzeti Múzeum 1857-ben Nagy Gábor gyűjteményét megvásárolta, csak a 121. lappal kezdődő verstani rész került be. Sem SUHAJDA LAJOS, ki a hadházi emlékállítás utáni évben írta az első tanulmányt Földiről (Selmeczbányai ág. hitv. ev. lyceum értesítője 1898/99. és 1899/1900.), sem DR. MIXICH LAJOS Földi János költeményeit bevezető értekezésében (Régi Magyar Könyvtár 25. sz. 1905.) nem használhatták, csak tapogatózásra voltak utalva. Ám 1909-ben GULYÁS KÁROLY a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban felfedezte a hiányzó főrészt, melyet a könyvtáralapító Teleki Sámuelnek küldött Nagy Gábor „néhány más nevezetes kéziratokkal együtt“. SZILY KÁLMÁN, akinek nagy része volt a felismerésben is, jól látva ez „eleddig ismeretlen s a magyar nyelvtudomány történetére oly fontos kézirat“ jelentőségét, javasolta az Akadémiának a kinyomtatását. Így jelent meg 1912-ben a Régi Magyar Könyvtár 28. számaként. Az akkori folyóiratok rendre ismertették s méltán dicsérték a gondos kiadást, de egy sem jegyezte meg, hogy a Nemzeti Múzeumban 984. Quart. Hung. jelzés alatt levő folytatását, a „Versírás“-t is hozzá kellett volna függeszteni: összeilleszteni ismét, amit erőszakkal szétválasztottak. Így komikusan hat, hogy az első rész elé fűzött tartalomjegyzék teljes, de a jelzett részt itt hiába keressük. — Érezteték az akkori ismertetések is, hogy milyen fontos felvilágosításokat adhat ez a DG. kérdéseiben. Nyomán sok mindent más-kép láthatunk, mint eddig.

A DG.-ről van már eddig is egy értekezés BARBARICS RÓBERTTŐL (A Debreczeni Magyar Grammatika ismertetése és bírálata. Székesfehérvári Cziszt. Főgimn. Értesítője 1883.), mely különösen a korabeli grammatikákhoz való viszonyát tárgyalja s melyet az EPhK. nem talált kielégítőnek. Maga

PINTÉR JENŐ is panaszkodik, hogy még máig sincs kimerítő és megnyugtató tanulmány a DG.-ről (A magy. irod. tört. Bessenyeitől I, 89). Ez indított engem a kérdés alapos átvizsgálására, anélkül, hogy az eddigi kutatásokat másolnám. Kutatom a DG. keletkezésének körülményeit, szerzőit, s felvetem a főkérdést, amit eddig nem tettek meg, pedig a kiadás óta parancsolólag nyomul előtérbe: milyen viszonyban van a DG. a Földiével. Mert addig hiába dícsérjük vagy gáncsoljuk a DG.-t, míg ott kísért a háttérben a kérdés, hogy hátha Földié a dicsőség vagy a hiba. Így eldönthető az a sokat emlegetett kérdés: jól tették-e a debreceniek, hogy nem a Földi művét adták ki. Értékesebb-e az övéké és mennyivel?¹

*

A titok mindjárt a szerzőségnél kezdődik.

A DG. Bevezetése nem mondja meg, hogy kik voltak a debreceni bírálók, sem azt, hogy hányan voltak, s így a találgatások egész sora fűződött hozzá, míg végre a legutóbbi kutató teljesen tévútra jutott.

Nézzük csak végig a kérdés fejlődését.

A legkorábbi s leghitelesebb értesítés magától Földitől származik. A Nemz. Múzeumban van 344. Oct. Hung. jelzés alatt „Némely észrevétele a DG.-ről“. Egy 8° levélke az egész töredék. A DG. az V. Toldalékban „A magyar nyelv Regulái ellen csinált új Szók“ közt kifogásolja a „felület“-et is. Földi erre megjegyzi, hogy „maga a Quadriviratus is megvallja ezen könyvnek 171. lapján, hogy a részecekből névszók lesznek“. Földinek két sógora is debreceni pap volt (Diószegi Sámuel és Ormós András), apósa is itt volt főorvos, maga is közel lakott Debrecenhez. Figyelemmel kísérhette a bírálat menetét; hiszen 1790. aug. 10.-én azt írja Kazinczynak: „Nagy reménységem van már, hogy ki fog jőni az én grammatikám.“ Tehát feltétlen elhihetjük neki azt, hogy négy bíráló volt s ezt ne tévesszük szem elől.

Kazinczy, a másik koronatanu, ugyanis csak három bírálót említ a Magyar Régiségek és Ritkaságok (Pest, 1808.) Utóírásában: „Az Debreczenben nem titok s megnevezem őket aszerint, amint az egyik, sőt első dolgozótársától vettem: Domokos Lajos Ur volt az, egy nagytekintetű Öreg . . . s Debreczeni Predikátor Szikszay György és mostani Superintendens Benedek Mihály Urak.“ Hallhatta pedig ezt azon alkalommal, amelyet 1802. okt. 31.-én Kólyról kelt levelében ír le Virág Benedeknek: „Ma Domokos Lajos Urral ebédeltem. Nagy tudományú ember . . . Ott ebédelt Benedek Mihály debreczeni

¹ Összevetem elejétől végig a két munkát, s remélem, hogy jórészt sikerül elosztatnom a homályt. Azonban a bevezető és a következő részeket is csak erősen összevont alakban adhatom.

Predikátor is. Mind ez, mind Domokos Ur is tagjai voltak annak a társaságnak, mely a Földi Grammatikájából egy új rosszat dolgozott, s a munkában legtöbb része volt Benedeknek, aki ismervén Domokos Ur különöségeit és makacsságát, noha Domokos segéde által igyekszik superintendens lenni s mindig a Domokos palástja alá bujik, a Grammatikát Domokos Ur híre nélkül adta sajtó alá. Benedeket mindenkép igyekszik befeketíteni, mert őt gondolja az egész dolog értelmi szerzőjének. A vaskalapos papok, professorok iránt Csokonai ügyei óta különben is leküzdhetetlen ellenszenvet érzett. Domokosról tisztelettel nyilatkozik, mert talán öreg ember és — ami fő: nem pap. De azért őt is megcsipkedi vele ellentétes elvei miatt: „Képzeld — írja Virágnak — Domokos Ur, aki Gellert és Gottsched ideje közt járt Lipsiában, Klopstock, Wielandot etc. kacagja. Mit csináljon az ember az ilyenekkel? ...“

Domokos és Benedek tényleg szoros barátságban voltak, mert Benedek Domokos feletti halotti beszédében, amit a Debreceni Ref. Főiskola levéltárában 585/25. sz. a. találtam, külön kiemeli: „Őh mely megköszönhetetlen hasznót okozott társalkodásával, mennyire kereste azok barátságát, akik közt, hálátlan volnék, ha tiszteletére ki nem mondanám, hogy én is egy voltam azok közül, akinek 26 esztendő elforgása alatt társalkodásához különös szerencsém vala.“ Hivataluk is közel hozta őket. Domokos Debrecen város híres főbírája s ami szinte össze volt ez állással forrva: a református egyház nagy emlékü főgondnoka volt. Nyakas magyar. A pozsonyi országgyűlésen II. József idejében feltűnést keltett rókatorkos mentéjével, magyar ruhájával. Amellett nagy műveltségű férfi, akárcsak Benedek. A ref. főiskola levéltárában német, francia, angol nyelvű irataik vannak. Benedek egyébként a ma ú. n. Nagytemplom papja, egyházkerületi főjegyző volt s késő öregségében püspök lett. Csak meggyőződésük iránya volt más, mint a Kazinczyké, innen az epés támadás.

De vajjon bizonyosak-e Kazinczy értesülései? Nem. Ezt kereken kimondhatjuk. Kölcseynek, ki akkor Debrecenben tanult, őszintén megírja: „Ki volt a Redaktor, azt nekem Domokos Ur nem mondotta, s talán még most sem tudom, csak gyanítom!“ (Kaz., Lev. VII.) Pedig az imént határozottan Benedeket nevezte meg sajtó alá adóként, s a Magyar Régiségek és Ritkaságok Utóírárásában a neve helyett másodszer Redaktor van téve. Nyilvánvaló ezekből a véleménye.

Akárhonnán vette is ezt a gondolatot, igaz a van! Van egy nagybecsű könyv, Tóth Ferenc pápai tanártól: „Túl a tiszai ref. püspökök élete“ (Győr, 1812.). Még Benedek életében jelent meg s így a rá vonatkozó, feltűnően bő adatokat talán tőle szerezte. „Tudva van, — úgymond — hogy az a Magyar Grammatika, mely Bécsben 1795-ben ... nyomtatódott ki, ... nagyobb részént az ő pennájából jött ki. Minekutána

ugyanis Domokos Lajos, Hunyadi Ferencz, Szikszai György és tisztelt superintendensünk a szükséges jegyzéseket együtt megtették volna, azoknak összedését bízták... Benedek Urra." Ime, eszerint is ő a „Redaktor“.

Amde, minthogy kételkedni lehetne Tóth Ferenc értesüléseiben is, sokkal biztosabb adatot hozok fel. Benedek kéziratai közt van egy R. 585/30/k. jelzésű levél, melyben 1793. ápr. 5-én Bécsből azt írja Görög és Kerekes: „Nemcsak minekünk, hanem az egész magyar hazának nagy megelégedésére fog lenni, ha a Tiszteletes Urak maguk fognak egy magyar Grammatikát készíteni. Arra nézve nemcsak elfogadjuk szíves ajánlatát drága Tiszteletes Urnak, hanem kérjük is barátságosan, tesszen a már készen levő részét azon Grammatikának mennél hamarabb hozzánk felküldeni.“ Ime Benedek levelez a társaság nevében; ő tette az ajánlatot az új Grammatika írására.

Még egy másik levél is mutatja, hogy ő volt a vállalat lelke. A jókedvű Csanády György álmósi főszolgabíró „Archigrammaticus“-nak szólítja, sajnos, keletnélküli, de valószínűleg 1793. végéről való levelében, mert annyit elárul, hogy „immet iam novus annus“. (R. 285/31/x.)

Végül pedig harmadik és döntő bizonyíték Benedek redaktorságára: a DG. kezembe került kézírata. A Debreceni Ref. Főisk. levéltárában bukkantam rá erre is, Benedek kéziratai közt R. 585/47. sz. a. — A kézirat 4° alakú, elején összefűzött, közepe tájától fogva szabadon állanak a lapok. A lehuzgálások, utalások arra vallanak az üresen hagyott helyekkel egyetemben, hogy a jegyzetek első összeállítása lehet. Némely rész kétszer is ki van dolgozva. A DG. Toldalékaik hiján megvan benne annak egész anyaga. Egy pár lap szépen írt, valószínűleg diákkézről származó tisztázat is van közé csusztatva. Ugyanis oratoriumi „preces“-rend van az egyik lapon, ami theologusra vallhat. A kéziratár késői katalógusa azt mondja róla: „585/47 sz. Magyar Grammatika töredék 35 fog. 4 r. Ezek közt Szikszai György s Hunyadi Ferencztől is“.

De bizony itt hiába keresünk három kézírást. Az egész hang- és alaktan meg a mondatban Benedek kézírása. Vékony szabályos, szinte nőies vonások. Többi iratából azonnal rá lehet ismerni. Tehát igaza van Tóth Ferencnek: a nagyobb rész Benedek tollából származott. De azért aligha mind az övé. Ő csak összeszedte, mint pennásabb ember, meg mint akinek a legtöbb jegyzete lehetett, mint nyelvészkedő embernek. Tóth Ferenc is mennyire áradozik Benedek nyelvész hajlamáról és képességeiről! Ezután jön erőteljes, vastag fekete írással a „Szók formálódásáról“ szóló rész, mely a nyomtatásban a 140—179. lapokat foglalja el. A katalógus szerint Szikszai vagy Hunyadi

írását kellene benne gyanítani elsősorban. De arra a meglepő eredményre jutottam, hogy egyiké sem. Szikszai írása reszketős, öreges, amint a budai zsinatról Benedekhez írt leveléből látom (R. 685/37. sz.). Hunyadinak a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában találtam csak írását. Az meg hosszú, szálas, könnyed vonású. A teljesség kedvéért Domokost is számításba vettem. Ámde ő mindtől élesen elütő, széles, szögletes betűket ró, mindig rozsdaszínű s nem ily fekete tintával.

Ki hát a titokzatos negyedik bíráló? Mert ezt kell negyediknek tartani s Hunyadi elejteni. Földi is négy emberrel beszélt, s az összes források egybehangzóan sorolják fel a három első. Hunyadi csak Tóth említi. — Lehet-e szó másról, ha a kézirat bizonyosságát nem tekintenők is? — Igen. Maga Kazinczy is bizonytalanságban volt felőlük, s mikor Kölcsey tudatta vele, hogy „egy, az itt levők közt nevezetes férfiú azt állította, hogy a DG. írói nem csak azok voltak, akik a Sylvester Praefatiojában említődnek, hanem minden akkori papok és professorok s a saecularisok közül Böszörményi Pál és Domokos Imre“ — mindjárt elhiszi (Kaz., Lev. VI, 119.) és újságolja Helmecezynek (Kaz., Lev. XI, 266—7; 225. l.) Ime, Debrecenben sem tudták biztosan! Nyilván, nem szerettek róla beszélni az érdekeltek.

Még egy bizonyíték arra, hogy Hunyadi szerzősége csak szóbeszéden alapul, a következő: Mikor Debrecenben eleinte nem tudtam Hunyadi kézírását megszerezni az összehasonlítás-hoz, SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Írók Élete utalása alapján a Nemzeti Múzeumban kereskedtem. De ámulva vettem észre, hogy a jelzettek nem Hunyadi levelei, csak róla szólnak, s épen Tóth Ferenchez vannak intézve. Hunyadi veje, Molnár Ferenc verőcei prédikátor szolgál életrajzi s irodalmi adatokkal elhunyt apósáról. De ebben egy szó sincs arról, hogy része volna a DG.-ban. Sőt utal apósának most sajtó alá adott művére, melynek bevezetésében majd bő életrajzot ad s felsorolja munkásságát. Tényleg meg is jelent az, ily cím alatt: „Ötven halotti predikációk, melyeket... elmondott Hunyadi Ferentz és kibocsátott Molnár Ferentz verőtzei predikátor. Első darab. Vátzon, Máramarosi Gotlib Antal betűivel. 1805.“ Előljárobeszédében azonban hiába keresünk még célzást is grammatikai munkásságára; csak általában nagy szorgalmúnak rajzolja, „ki, valamint a jó napszámos, egész nap az ő gazdájának munkájában foglalatoskodik, maga körül az evésben és nyugvásban alig tölt egy órát.“ Kinyomtatott munkáit felsorolja, a többieket is érinti. Ime, a veje sem tud semmit a dolgról!

Ki lehet hát a negyedik bíráló? Kezemben volt az írása, sőt teljesen hasonlót is találtam a debreceni ref. egyház

1789—95. évi consistorialis jegyzőkönyveiben, mégis alig sikerült az íróját hitelesen megállapítanom. Abból indultam ugyanis ki, hogy Benedek hivatali társa lehetett ez is, mint a többi. Ezért kereskedtem az akkori debreceni papok írása közt. Ám a jegyzőkönyvvezető seholsem írja alá a nevét, sőt a jelenlevőket is eredeti patriarchalismussal így sorolja fel: „Jelen vannak ... és én.“ A levéltár tapasztalt öreg öre, HÓDY BÉLA úr csak mondta, hogy az a Gál András írása, ő volt akkoriban a jegyző. De szerettem volna írásos bizonyítékot. Átvizsgáltam az egész könyvet, s végre az 1795. jún. 14-i jegyzőkönyv lehúzott, de jól kiolvasható függelékében, mely számlát tartalmazván, szinte megkövetelte az igazoló aláírást, megtaláltam a nevét. Eszerint tehát Gál András a negyedik bíráló s a DG. „Szók formálódásáról“ szóló részének írója, ha többnek nem is.

Gálról SZINNYEI, Magyar Írók Élete semmit sem tud. Az egyháznál nyilvántartott adatokból megtudtam, hogy 1792—1808-ig volt debreceni pap. Gyomán született. Keresztési József Naplója a XVIII. század végéről (Bp., 1882.), mely különösen a protestáns egyháztörténet terén nagy segítség, itt is bővebben beszél. A 400—2. lapokon elmondja, hogy a Vécsei Sámuel halála után tartott püspökjelölő értekezleten 1806-ban „a debreceni tractus seniora“ volt; a választáson negyedik lett. Ime, olyan képességű ember volt, hogy püspöknek is szóba jött. Ha attól elesett is, de generalis notárius (egyházkerületi főjegyző) lett ugyanekkor, vagyis Benedek utóda, kit most püspökké választottak. Ime, a két barát kíséri egymást. — A 407. lapon Keresztési azt mondja, hogy „Tiszt. Gaál (így!) András a füredi (balatonfüredi?) savanyúvízről megjöven, meghalt d. 22. okt. Debreczen.“ Az egyházi adatok szerint 59 éves volt ekkor. Úgy látszik, beteges, szívbeteg ember volt, s már el is feledték akkorra, mire Kazinczy a Magyar Régiségek és Ritkaságokat kibocsátotta.

Ime, tehát négy bíráló volt, de nem azok, akiket Tóth Ferenc említ és utána Váczy János (IrtörtKözl. 1891.) divatossá tett. MIXICH (EPHK. 1905:184) méginkább tévedett, mikor a DG. félreértett helye alapján a három bíráló mellett foglalt állást. Ugyanis a „háromrendbeli bírák“ nyilván a három bírálóbizottságot: a kolozsvárit, nagyenyedit és debrecenit jelenti. Nem is lehet, hogy az első kettő, tehát a többség ítéletét egyszerűen figyelmen kívül hagyták volna; sőt a döntésüket tudatja az „egybehangzó ítélet“ említése. Eszerint kimondhatjuk, hogy Benedek Mihály, Szikszai György, Gál András debreceni ref. papok és Domokos Lajos főgondnok, városi főbíró a DG. írói.

TÖRÖS LÁSZLÓ.

A Burgenland név.

Nyugatmagyarország, Westungarn, Deutschwestungarn, Burgenland egészen új nevek, egészen új fogalmak, s a terület-sáv, melyet e nevekkal jelzünk, még akkor sem volt önálló független terület, mikor *Rugiland*nak hívták (V. sz.), vagy mikor *Ostmark* volt (VIII. sz.) a neve, vagy mikor *Henzonía*-nak (XIII—XIV. sz.?) mondták, hanem egy nagyobb politikai egységnek része. Az új nevek a világháború után keletkeztek, mikor az Egyesült Államok elnöke a nemzetiségi kérdést homloktérbe állította s az önrendelkezési jogot a hovatarozandóság egyedüli zsinórmértékének jelentette ki. A wilsoni szó tűzként hatott a nemzetiségekre, s a nemzetiségi agitátorok hangos szóval hirdetik felfogásuk igazát a nemzetiségi követelések jogosultságát illetőleg. Ennek az irányzatnak első, irodalmi megnyilatkozása volt Amon Károly Vierburgenland c. röpirata, amely az 1918-iki összeomlás első napjaiban az önrendelkezési jog alapján Pozsony városának és környékének, továbbá Moson, Sopron és Vas megye németségének önállósítását, autonómiáját követelte.

A világháború forradalomban folytatódott. A forradalmat tulajdonképen Amerikából szíttották, s ezért a forradalmi kormánynak az amerikai eszméket, tehát a nemzetiségi kérdést is respektálnia kellett, aminek elodázhatatlan következménye Magyarországnak nemzetiségek szerint, tehát Erdélyre, Észak-, Dél-, Nyugat- és tulajdonképeni Magyarországra való felosztása volt. De még nem gondolkozhatunk behatóbban az új és svájci mintára szabott államkép kialakításán, mikor máris elvették Erdélyt, Északot s a Délvidéket, s csak még Nyugatmagyarország és a mai Csonkaország maradt a mienk. Nyugatmagyarországról is döntöttek ellenségeink, csak nem akartuk és nem tudtuk elhinni, hogy a szomszéd és a háborús bajtárs hozzányul ősi jogunkhoz és elveszi még ezt az országunknak egyedül megmaradt kis romantikáját, a nyugati végvárvidéket. De csalódtunk. Mindinkább komolyabb hangok hallatszanak, s röpiratokban hirdetik a németiség jussát nyugati határsávkunkhoz,¹ sőt egy kis brosúra *Heinzenland* néven Nyugatmagyarország önállósítását követeli: „(als ein) *Deutsches Neuland im Osten*“². Wallheim Alfréd *Heinzenland* c. költeményében a sok várról híres országrészt már *Burgenland*-ként magasztalja.³ A bécsi parlament is mind hangosabb lesz, s a forradalom napjaiban elhangzott beszédek (Licht, Heilinger, Denk, Parrer, Gruber, Kuranda, Ellenbogen, Neun-

¹ MÜLLER-GUTTENBRUNN ADAM, Wohin gehört Westungarn? Wien, 1919.
PFAUNDIER RICHARD, Die Zukunft der Deutschen in Westungarn. Wien, 1919.

² WINTERSTETTEN R., Heinzenland. Wien, 1919.

³ WALLHEIM A., Heinzenland. Ostdeutsche Rundschau 1918. dec. 24.

teufel, Wichtl)¹ hatása alatt főleg a grazi „Südmark“ mindent elkövet, hogy országunk nyugati része minél előbb elcsatoltassék.² — A saintgermain-i (1919. szept. 10.) béketárgyalás kielégíti az osztrák aspirációkat és odaigéri danaosi ajándékként Nyugatmagyarországot, de a birtokbavétel idejét nem állapítja meg. Nálunk most egy önálló hiencvármegyét akarnak létrehozni, de ennek megvalósítását megakadályozza a közben proletárdiktatúrává átalakult államforma. A diktatura alatt nem kell Ausztriának Nyugatmagyarország, de mikor nálunk az első alkotmányos miniszterium jön, felébrednek a korábbi aspirációk, újra követelőznek s kéri legnyugatibb határunkat.³

Itthon még mindig él a remény, s ezért megszervezik Moson, Sopron, Vas és Zala megyéből a nyugatmagyarországi főkormánybiztosságot, melynek főfeladatává teszik a nyugati nemzetiségek minden jogos kívánságának teljesítését. Mostantól kezdve hivatalos a *Nyugatmagyarország* és *Westungarn* név. A nyugati németiség kulturális önállóságra törs még mindig azt hiszi, hogy Trianonban sikerülni fog Pozsony, Moson, Sopron és Vas megye németiségét autonómiával a magyarságnak megmenteni, mert hiszen biztosítékot kapnak ellenfeleink, hogy nyugati németiségünk a haza határain belül nyelvileg és fajilag tökéletes szabadon élhet. Ebből az alkalomból újra megindul a proletárdiktatura alatt megszüntetett *Vierburgenland* című szépirodalmi és művészeti folyóirat, amely címével épúgy, mint a fentebb említett brosúra, a *Pressburg*, *Wieselburg*, *Ödenburg* és *Eisenburg* megyék nevét akarja összefoglalni s az e megyékbe tömörült németeknek óhajt irodalmi termékeket nyújtani. Ugyanebben az időben már mindenfelé hangoztatják a hivatalos *Westungarn* mellett a *Deutschwestungarn* szót is, sőt a *Vierburgenland* „im Auftrage des Gauamtes Deutschwestungarn“ jelenik meg mint „Offizielles Organ des Kulturbundes für Deutschwestungarn“.⁴ A magyar lapok tiltakoznak a *Németnyugatmagyarország*—*Deutschwestungarn* név ellen s folyton csak a *Nyugatmagyarország*—*Westungarn* név jogosultságát hangoztatják. Közben Ausztriában elveszett Pozsonyra vonatkozólag minden remény. Nálunk még hisznek abban, hogy Trianonban sikerrel járhat akciónk, s ép azért még mindig fenntartják nyugaton a *Vierburgenland* nevet, s ezt mint

¹ AMBROSCHITZ HANS, Die westungarische Frage und die provisorische Nationalversammlung. Der Freie Burgenländer. Wien, 1924. nov. 16.

² JANETSCHKE KARL, Wie für das Burgenland gearbeitet wurde? Der Freie Burgenländer. Wien, 1924. nov. 16.

³ Vö. Binder kismartoni beszédét a tartománygyűlésen! Burgenländische Heimat. Neusiedel a. S., 1927. febr. 11.

⁴ Vierburgenland. Illustrierte Halbmonatsschrift für Literatur, Kunst Kritik und Humor. Hg. Odo Röttig. Ödenburg, 1919. Jahrg.

autonom területet gondolják el a magyar szent korona alatt.¹ Az osztrák Wallheim most máf *Pittnermark*nak is akarja nevezni Nyugatunkat, de mindig erősebb lesz a *Dreiburgenland* névnek használata, amellyel a *Wieselburg*, *Ödenburg* s *Eisenburg* megyékből önállósított Nyugatmagyarországot jelzik.

Mikor 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben a nyugati magyar határszélét odaitéli Ausztriának, az anchluss-párti s Bécsben élő nyugatmagyarországiak október 6-án felkeresik Renner osztrák kancellárt, hódolatukat fejezik ki, s egyben kéri az új Bundesland névére vonatkozó utasítását. A kancellár idegenkedik a *Heinzenland* névtől s helyesebbnek tartja a *Dreiburgenland* nevet. Wallheim erre feleletében a név hosszúságára hívja fel a figyelmet, közhasználatra alkalmatlannak tartja, s inkább rövidített alakját, a *Burgenland*ot hozza javaslatba. Az ajánlat tetszik a kormányelnöknek s válaszában már a *Burgenland* nevet használja, amire az új névvel propaganda indul meg Nyugatmagyarország elcsatolása mellett.²

A magyar kormány Gratz Gusztáv útján jegyzéket intéz 1920. február 15-én az osztrák kormányhoz s ebben Nyugatmagyarországra vonatkozólag tárgyalások kitűzését kéri. Ebben az iratban már a magyar kormány is *Burgenland*nak nevezi ez országrészt,³ bár itthon *Deutschwestungarn* néven szabad propagandát enged, azzal a magyarázattal, hogy autonom területnek rendezi be a határt s előkészíti benne a népszavazást.⁴ Az események azonban vadul rohannak, s Trianonban 1920. június 4-én arra köteleznek bennünket, hogy Nyugatmagyarországot Ausztriának kell átengednünk. Az osztrák kormány meg sem tudja várni a béke ratifikálását, s 1920. október 1-én a *Burgenland* nevet hivatalosan elismeri s ebben a formában iktatja a Bundesverfassungsgesetzbe.⁵

Igy keletkezett a *Burgenland* és neve, mely — mint a történeti fejlődés mutatja — semmi mást nem jelent, mint országunk három legnyugatibb castrumából, *burgum*ából, megyéjéből, azaz *Wieselburg*-, *Ödenburg*- és *Eisenburg*-ból kihasított és Saint-Germainben, illetőleg Trianonban az osztrákoknak juttatott autonom területet. Az osztrákok ezt a magyarázatot nem szívesen hallják, s tankönyveik kétségekben vannak a név eredetét illetőleg, mikor ezt írják: „Die einen leiten ihn [den Namen] von den Städten Ödenburg,

¹ Vö. a Vierburgenland 1919. évfolyamának 7—8. számát.

² Vö. KRAMER FR., Führer durch das Burgenland. Eisenstadt, 1926. VI—VIII. II.

³ RÖTTIG ODO, Die Note der ungarischen Regierung bezüglich Westungarn. Vierburgenland 1920. 1—2. sz.

⁴ Vö. a Neue Post (Budapest) 1920. évfolyamát.

⁵ WALLHEIM ALFR., Wie das Burgenland zu seinem Namen gekommen ist. Volkszeitung. Wien, 1924. jan. 27.

Wieselburg und Pressburg ab, die aber gar nicht im Burgenlande, sondern in Ungarn, bezw. in der Tschecho-Slowakei liegen. — Nach einer anderen Auslegung rührt der Name von den vielen Burgen her, die der steirisch-niederösterreichischer Grenze entlang stehen.“¹ LIPTHAY BÉLA szerint egy véletlen alkalmi versnek köszönheti [a név] mai létezését, minden történelmi és földrajzi jogosultság nélkül.“²

WALLHEIM önmagának tulajdonítja a névadást, s azt gondolja, hogy a sok nyugatmagyarországi várról nevezte el az új országot.³ A név tulajdonképeni megteremtője, AMON KÁROLY azonban vele szemben a következőket mondja: „Ja Herr Wallheim geht so weit zu behaupten, er hätte dem Lande den Namen gegeben, wo er doch in vielen Aufsätzen zuerst Pittnermark, dann Heinzenland vorgeschlagen und (Vier-, Drei-) Burgenland erst dann angenommen hat, als dieser Name allgemein Anklang fand. Herr Doktor Wallheim hat auch in dem von ihm zitierten Gedicht, das mit vielen Burgen versehene (Burgen) Land ausdrücklich Heinzenland zu nennen empfohlen. Es war ihm damals gar nicht eingefallen den als Epitheton ornans (Ausschmückung) wegen des Burgreichtums gebrauchten Namen »Burgenland« dem Lande als Bezeichnung zu geben, wobei ich ausdrücklich betone, dass der Name »Vierburgenland«, wovon — wie bekannt — der Name Dreiburgenland, Burgenland entstanden ist, ausdrücklich einen zusammenfassenden, auch das Pressburgergebiet einbeziehenden, also politischen Charakter hatte.“⁴

A név történeti fejlődésének megfigyelése és az AMON — WALLHEIM vita világosan igazolják fenti állításunkat, melyhez csak azt tesszük még hozzá: Gondolkozzanak Ausztriában bármiképen a *Burgenland* nevét illetőleg s irtózzanak ennek minden magyar vonatkozásától, az az egy bizonyos, hogy akár a három ősmagyar burgumtól való leszármaztatását fogadják el, akár a nyugati végvárakból, amelyeket őseink az osztrák hercegek betörései ellen a haza védelmére építettek, vezessék le a nevet, maga a *Burgenland* név hatalmas bizonyítéka lesz az ősi magyar jognak és legkiáltóbb cáfolata az osztrákok „történelmi jogának“!⁵

SCHWARTZ ELEMÉR.

¹ KARNER JOS., Das Burgenland. Wien, 1925. 46. l.

² THIRING GUSZTÁV, Sopron Civitas Fidelissima. Sopron, 1925. 34. l.

³ Vö. a Volkszeitung idézett számát!

⁴ AMON KARL, Wer hat dem Burgenland den Namen gegeben? Burgenländische Heimat. (Sauerbrunn) 1926. júl. 11.

⁵ Vö. DOMANOVSKY SÁNDOR beszédét a Nyugatmagyarországi Ligának 1920. május 30-án tartott ülésén.

Beleknegini és Procui.¹

Thietmar merseburgi érsek (szül. 975., megh. 1018. vagy 1019.) Chroniconjában (kiadva PERTZ, MG. SS. III.) az 1018. év eseményeinél elmondja a többek közt, hogy I. Boleszló lengyel király (uralk. 992—1025.) egyik várát Szent István király nagybátyjára, *Procui*-ra bízta, akit Szent István elűzött volt országából;

vö. „Habuit hic [értsd: I. Boleszló] quondam urbem in confinio regni suimet et Ungariorum sitam, cuius erat custos *Procui* senior, avunculus regis Pannonici, a suis sedibus ab eodem, ut modo, antea expulsus.“ (I. PERTZ, MG. SS. III, 862).

Az elbeszélés további folyamán arról szól, hogy milyen nagylelkű Szent István, akit ő *Waic*-nak (I. PERTZ i. m. 784) nevez, előadja, ki volt az édesapja, ki az édesanyja s jellemzi őket;

vö. „Huius [értsd: Szent István] pater erat, *Deuux* nomine Uxor autem eius *Beleknegini*, id est pulchra domina, slavonice dicta“ (I. PERTZ, MG. SS. III, 862).

A magyar források szerint Szent István apja *Géza*, anyja pedig *Sarolt*, Gyula erdélyi úr leánya volt. Mi is azt tartjuk,² hogy *Sarolt* és *Beleknegini* egy és ugyanazon személy. Azt, hogy valakinek két neve volt, nem ritka dolog a X. és XI. sz.-ban. Szent Istvánnak másik neve *Vajk* (vö. Thietmar-nál: *Waic*), I. Gézának latinul *Magnus*,³ I. Bélának pedig *Benyn*.⁴ Külföldön is szokásos ez abban az időben. Így a 982. év eseményei elbeszélése alkalmával Thietmar Chroniconja említ egy *Heinricus* nevű urat, akinek másik neve *Zolunta* (olv. *Szolunta*).⁵ Ilyen kettős neve volt Szent István anyjának, *Sarolt*-nak is, továbbá Szent István nagybátyjának, *Prokuj*-nak (I. főntebb *Procui*), aki szerintünk szintén azonos azzal az erdélyi *Gyulá*-val, akit Szent István legyőzött.⁶

Az a kérdés mármost, milyen nyelvből fejthető meg *Saroltnak Beleknegini* és *Gyulának Prokuj* neve.

¹ Egy fejezet a szerző „A honfoglaláskori Magyarország“ c. művének negyedik füzetéből.

² PAULER, A magy. nemz. tört. Szent Istvánig 100, 187; uőtle: A magy. nemz. tört. I², 17, 381; KARÁCSONYI JÁNOS szerint Szent István neje *Adelhaid*, I. Mieszko lengyel király huga, s ennek az *Adelhaid*nak szláv neve *Beleknegini* lett volna (I. KARÁCSONYI J., Szent István király élete 6, 117; uőtle: Kath. Szemle 1896 : 849, 1924 : 388; Turul 1896 : 14, 19, 1906 : 97—112, 1909 : 1—14).

³ PAULER, A magy. nemz. tört. I², 429; — SZABÓ K., Szent László legendája IV, 91.

⁴ PAULER i. m. I², 108.

⁵ Thietmar: PERTZ, MG. SS. III, 766; „ab *Heinrico* milite, qui slavonice *Zolunta* vocatur“.

⁶ PAULER i. m. I², 69, 410.

A *Beleknegini* névnél már Thietmar rámutatott arra a nyelvcsaládra, amelyből a név megfejtethető. Ő azt mondja, hogy *Beleknegini* „sclavonice“ a. m. 'pulchra domina' (l. főntebb). Szerinte tehát *Beleknegini* „sclavonice“ van kifejezve. Thietmar Chroniconjában több szorb, cseh, lengyel, orosz tulajdonnevet meg egy-két köznevet értelmez, s mindegyikre azt mondja, hogy „sclavonice“ ezt meg ezt jelenti.¹ Értelmezései azt mutatják, hogy azt a szláv nyelvet — mai kifejezéssel élve: szorb nyelvet —, amelyet az ő korában Szászországban beszéltek, maga is igen jól beszélhette.² Az a kérdés tehát, milyen szláv nyelvi alak a nála levő *Beleknegini*. S erre a kérdésre nem olyan könnyű megfelelni.

Az első, ami kétségtelen, hogy *Beleknegini* a szláv *běla*, *běla*, *bělo* 'fehér' melléknév és a szláv *kněgyňi* 'uxor principis' főnév összetétele. A név szláv nyelvi alakja: *Beloknegini* tehát olyan összetétel, amilyenek a következő nevek: lengy. *Białogród* hn., *białogłowa* 'frauenzimmer, weib' (ó-lengy. *Balouanz* stb., l. J. ROZWADOWSKI, Bulla z roku 1136., jako najstarszy zabytek języka polskiego 13) | cseh *Bělobožka* női szn. (idézve LIEWEHR, Die Ortsnamen des Kuhländchens 29), cseh *bělokožec* 'weissgärber' GEBAUER, Slov. | szerb *bjelobrk* 'der einen blonden schnurbart hat', *bjelograb* 'carpinus betulus L.' stb. Hogy Thietmar az összetétel előtagját miért nem írja *Belo*-nak, hanem *Bele*-nek, azt megmagyarázni nem tudom. Tény azonban, hogy más esetekben is, mikor az összetétel előtagjának tövéghangzója -o, az -o helyett szintén -e-t ír. Így a szláv *Dobromir*, *Svetopluk* nevek Thietmarnál így vannak írva: „... a venerabili seniore *Dobremiro* ... *Suentepulcum* ...“ (accus., l. PERTZ, MG.SS. III, 784). Ilyen írott alak Thietmar *Beleknegini*-je is a helyes és ejtett *Beloknegini* helyett.

A név tehát nem jelzős szerkezetből keletkezett, amelynek előtagja a *běla* 'fehér' melléknév nőnemű *běla* vagy *bělaja* alakja lett volna. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert akadhat tudós, aki a *Beleknegini* nevet jelzős szerkezetből keletkezett összetételnek magyarázhatná. Ilyesféle magyarázatot vélek kiolvashatni BRÜCKNER SÁNDOR egy dolgozatából, ahol az van mondva, hogy a tótok (!) Saroltot *Běla Kněgyni* 'schöne (eig. weisse) Fürstin'-nek nevezték.³

A másik dolog, amit kétségtelennek tartok, hogy Thietmar *Beleknegini* neve, — a -le szótagot nem tekintve, amely

¹ Vö. Thietmarnál a *Dobrawa*, *Vethenici*, *Wlodimir*, *Wlodeweium*, *Pober*, *Malacin*, *ukrivolsa* stb. nevek értelmezését, l. PERTZ MG. SS. III, index.

² Thietmar Chroniconjában azt mondja, hogy van neki egy falva, amelynek „sclavonice *Malacin* ... teutonice *Egis villa*“ (= mai *Eisdorf* in praefectura Lützen) a neve (l. PERTZ, MG. SS. III, index). Ebből is látható, hogy a korabeli szászországi szláv népet jól ismerhette, nyelvét beszélte.

³ ALEXANDER BRÜCKNER: Ungarische Jahrbücher IV, 88.

helyesen *-lo* —, hibátlanul van leírva. A név abban a nyelvben, amelyből Thietmar vette, *Beloknegini*-nek hangozhatott. S ha ez így van, előáll a kérdés, milyen szláv nyelvi név a *Beloknegini*.

Erre vonatkozólag két nézetet ismerek; az egyik MUCKÉ-tól, a jeles szorb nyelvésztől, a másik BRÜCKNER SÁNDORTól, a nagyérdemű lengyel tudóstól való. MUCKE, *Historische Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache* 354 azt mondja, hogy a mai alsó-szorb nyelvi *kněni* (alakv. *knini*) 'herrin' Thietmarnál még *knegini*, amit ő *knjegyni*-nek olvas. Ez az egyeztetés nyelvtörténeti okokból nem helyes. Az ősszláv *e*-nek ma az alsó-szorbban *ě* (vö. *pěty, měso, glědać, kněni*), a felső-szorbban *ja*, 'a' (vö. *pjaty, miaso, hladać*) a megfelelője, és a felső-szorbban a *ja*-ból lágy szótag előtt újabban *e* lesz (vö. régebben *knjaz, *knjani*, ma *knjěz, knjěni*). Ezért valószínű, hogy az *ě* és *ja*, 'a' előbbi *ja*-ból fejlődött. Más szóval valószínű, hogy az ősszláv *knjegyni* szó a X—XI. sz. határán a szorbban **knjagyni*, rövidült alakban **knjani* lehetett. Ezt a X—XI. sz.-i szorb alakot Thietmar aligha írta volna *knegini*-nek, vagyis *-e*-vel.

Nyelvtörténeti okokból nem lehet Thietmar *Beleknegini* alakja tót nyelvi alak sem. BRÜCKNER SÁNDOR ugyanis abban az értekezésben, amelyben a magyar és a lengyel műveltségi hatásokat olyan szépen vázolja (l. *Ungarische Jahrbücher* IV, 88), a többi közt azt mondja, hogy Géza fejedelem felesége Sarolt volt, s őt nevezték a tótok *Běla Knjegyni*-nek. BRÜCKNER e nézetét nem nyelvi, hanem történeti alapon okolja meg. Szerinte t. i. Géza fejedelem uralkodott Magyarországon nyugati (értsd észak-nyugati) részein is. A nevet BRÜCKNER a legrégebben feljegyzett tót szónak tartja.¹ E nézet azonban, mint említettem, nyelvtörténeti okokból nem lehet helyes. Az ősszláv *e*-ből ui. a tótban általában *ia*, 'a' fejlődött; az ősszláv *knědzь* a tótban ma *kňaz*, az ősszláv *knjegyni*-nek pedig a mai tótban *kňahyňa*² felelne meg.

Az ősszláv *e* helyén a tótban *ia* = 'a' állott már a XI. sz.-ban is. Ennek bizonyítéka a mai bars megyei *Knyezsic* falu neve. LIPSZKY Repertoriuma szerint e falunak magyarul *Knyezsic*, tótul „*Kněžice* vulgo *Kňazice*“ a neve. Ez a „vulgo *Kňazice*“ azt jelenti, hogy a falu tót lakói falujuk nevét *Kňazice*-nak mondják, az akkori hivatalos világ azonban tót nevét cseh nyelvi hangalakban *Kněžice*-nek írta. Morvaország-

¹ BRÜCKNER uo.: „... Gemahlin des Gejza. Es war eben die *Sarolt*, welche die Slovaken (Gejza herrschte ja über Westungarn) *Běla Knjegyni* »schöne (eig. weisse) Fürstin« nannten (es ist dies die älteste Aufzeichnung ungar. slovak. Worte) ...“

² Tót népdalokban *kňahne* (sic!) alak is van (vö. DOBŠINSKÝ, *Proston. obyčaje* 7: *Naša pani kňahne | Po palote tiahne*), de ez alak talán csak versben fordul elő a rím kedvéért *kňahňa* helyett.

ban is van hasonló nevű falu; ezt a hasonló nevű falut cseh lakói csehül *Kněžice*-nek hívják (l. ČERNÝ a VÁŠA, Moravská jména místní 90). Tudvalevő, hogy annak a helynek, amelyet a csehek ma *Kněžice*-nak hívnak, a XIII. sz. folyamán és e század előtti időkben *Kňazici* volt a neve (l. GEBAUER, Slovn.). A bars megyei tót *Kňazice* is a XIII. sz. folyamán és a XI—XII. sz.-ban tótul *Kňazici*. Az ó-tót *Kňazici*-ből a tótban *Kňazice*, az ó-cseh *Kňazici*-ből pedig a csehben *Kněžice* fejlődött. A megszállt bars megyei falunak mai hivatalos tót neve Žitavské *Kňazice* (l. Nový miestopis Slovenska), azaz Zsitva-*Kňazice*, minthogy — mint említettem — Morvaországban ugyancsak van hasonló nevű hely. Ez a bars megyei *Knyazsic* okleveleinkben is előfordul, és pedig már a garamszentbenedeki alapító oklevélben, jelölül annak, hogy e hely lakott hely már a XI—XII. sz.-ban. Az 1075/1217. évi alapítólevélben neve így fordul elő: ecclesie beate uirginis de uilla *Knesecz*, olv. *Knyezsec* vagy *Knezsec* (l. KNAUZ, MonStrig. I, index). Ez a *Knesecz* = *Knyezsec* illeszkedéssel keletkezett magyar nyelvi alak az ó-tót *Kňazici*-ből, a tót névnek pedig jelentése 'a *princeps' = t. *kňaz* emberei, alattvalói' (hibásan TAGÁNYI K.: Föld és Ember II. 2. sz.).

Az ó-magy. *Knyezsec*, mai magy. *Knyezsic* = ó-tót *Kňazici*, mai tót *Kňazice* kétségtelenül vallja, hogy az összsláv e helyén a tótban a XI. sz.-ban is *ja* = 'a' hangzott. A X—XI. sz. határán az összsláv *knyegyŋi*-nek a tótban **kňagyŋi* feleltett meg, s egy ilyen tót szót Thietmar nem írt volna *knegini* alakban.

A kifejtettek alapján Thietmar *Beleknegini*-je sem szorob, sem pedig tót nyelvi név nem lehet. Az a kérdés, milyen más szláv nyelvi lehet hát. Az a meggyőződés, hogy a név szóvégi *-i*-je alapján bármelyik szláv nyelvből való lehetne. A X—XI sz. határán ugyanis még minden szláv nyelvben voltak *-yŋi* végű nőnemű főnevek, és a szerb nyelvet kivéve vagy ma is vannak az egyes szláv nyelvekben ilyen *-yŋi* végű femininumok, vagy pedig ha ma nincsenek is egy-egy szláv nyelvben ilyenek, az illető szláv nyelv történeti emlékeiből kimutathatók. Így pl. az orosz nyelv emlékeiben csupán egy ilyen *-i* végű femininumot találunk (vö. ó-orosz *knjagini*, l. SREZNEVSKIJ, Mat.; SOBOLEVSKIJ, Lekciji po ist. russk. jaz. 194), minden más esetben az *-i*-t a nominativusban már az ó-orosz korban az *-a* szorította ki (vö. or. *boginja* stb.). Más szláv nyelvekben is kiszorította (így a bolgárban, a szerbben, a horvátban és a szlovénben), vagy pedig szorítja kifelé (így a csehben, a lengyelben, a szorobban, a tótban) az *-a* az *-i*-t.¹ A magyar nyelv X—XI. sz.-i szláv eredetű jöve-

¹ VONDRÁK, VglGram. I², 552 és vö. cseh *bokyně*, *Behyně* Slavica V, 211 | tót *jaskyňa* | lengy. *świątynia*, *pustynia*, de még: *bogini*, *gospodyni* stb., stb.

vényszavai is amellelt tanuskodnak, hogy abban a délszláv nyelvben, amelyből valók, sok szóban az *-i*-t kiszorította már az *-a*. Ezt vallja az ó-magy. *brokinya*, mai magy. *berkenye*, amely egy ősszláv **brekyŋi*-ből lett délszláv *brekynja* > *brekinja* átvétele (l. EtSz.), s ezt mutatja a magy. *galagonya*, amely egy ősszláv *glogyŋi*-ből lett délszláv *glogynja* > *gloginja*-ból való. A X—XI. sz. határán azonban még minden szláv nyelvben voltak *-i*- végű femininumok, és az idézett ó-orosz és a lejjebb idézendő ó-cseh adatok alapján azt kell vallanunk, hogy a *knęgini* 'uxor principis' szóban akkor még minden szláv nyelvben megvolt az *-i*.

A szóvégi *-i* alapján tehát Thietmar *Beleknegini*-je bármely szláv nyelvből való lehetne. Vannak azonban a névben kritériumok, amelyek egyes szláv nyelveket kizárnak. Hogy *Beleknegini*, illetőleg *Beloknegini* szorb vagy tót nyelvi alak nem lehet, arról föntebb részletesen szoltam. De még az is a véleményem, hogy Thietmar *Beleknegini*, helyesen *Beloknegini* neve sem nyugati szláv, vagyis szorbon és tóton kívül cseh, lengyel, sem pedig keleti szláv, vagyis orosz, kisorosz nyelvi név nem lehet.

Az ősszláv *ę* a csehben a X—XI. sz. határán *ia*-vá fejlődött. Az ősszláv *knęgyŋi* a csehben a X—XII. sz.-ban **kňahyŋi* > **kňahyŋi*, s ahogy ez címeznél, méltóságneveknél gyakori: rövidítve **kňaŋi* lett. A XIII—XIV. sz.-ban aztán a cseh *ia*-ból *ě* (= *ie*) fejlődött, a **kňahyŋi* > **kňaŋi*-ből tehát **kněhyni* > *kněni* (írva: *knieni*), majd **kněna*, *kněhně*, **kněně* alakult (l. GEBAUER, Hist. ml. I, 564, III, 1, 204, Slov. staroč.) és hn.-ekben *Kninice* (l. ČERNÝ a VÁŠA, Moravská jména místni, index). Ha Thietmar *Beleknegini* alakja cseh nyelvi név volna, a *kne*-szótagban *kna*- ~ *knya* ~ *knia*-írott alak állana.

Hasonló eredményre jutunk, ha az orosz és a kisorosz nyelv történetét vizsgáljuk. Az ősszláv *ę* a X—XI. sz. határán az oroszban és a kisoroszban *ia*-vá fejlődött. Az ősszláv *knęgyŋi* a X—XI. sz.-i oroszban, kisoroszban *knjagyŋi*-vé vált (l. fentebb az adatot), a XII—XIII. sz. óta pedig or. *knjaginja*, kisor. *knjahynja* (vö. az ungmegyei kisorosz lakosságú *Knyahinya* falu nevét is, l. Lexicon 1773. és LIPSZKY, Rep.; tót, kisor. neve *Kňahyňa*, *Kňahiňa*, Novy miestopis Slovenska) hangalakot nyert. Az ősszláv *knęgyŋi*-nek megfelelő X—XI. sz.-i orosz nevet sem írta Thietmar *knegini* alakban.

Nem lehet Thietmar *Beleknegini*-je lengyel nyelvi név sem. Nem pedig több okból. Az egyik ok az, hogy az ősszláv *ě* *t* előtt a lengyel nyelv legrégebb, a XII. sz. első feléből való emlékei szerint már *'a*; a *bělo*-féle összetételekben már e legrégebb emlékek is *balo*-t írnak, amit *balo*-nak (vö. mai lengy. *Biutogród* stb.) kell olvasni (l. erre ROZWADOWSKI J., Bulla z roku 1136: 13. lap: *Balouanz*, *Balouezici*).

A másik ok, hogy a lengyel nyelvben a X—XI. sz. határán az ősszláv *e* és az ősszláv *o* egy hang, amelyet a latinul írt emlékek *an*-nal adnak vissza. Ha tehát Thietmar *Beleknegini* esetében lengyel nyelvi szót írt volna, ezt *Baloknangini*-, esetleg *Baloknegini*-féle alakban írta volna le. Ma a lengyelben az 'apáca-fejedelemasszony'-nak *księni* a neve; ez alak egy régibb *księgyni* rövidülése (l. BERN., EtWb.; VONDRÁK, VglGr. I², 552). A lengy. *księgyni* egy még régibb lengy. **knęgyni* mása. A lengyelben ugyanis a szókezdő *kn*ből a XIII. sz. első felében *k*- lett (l. ROZWADOWSKI, Gram. polska 190).

Legvalószínűbb, hogy Thietmar *Beleknegini*: *Beloknegini*-je délszláv nyelvi név. A *Kenéz* — *Kanizsa* hn.-ek tárgyalásakor kifejtettem, hogy az a délszláv nyelv, amely a honfoglalás idején a Duna—Tisza közén és a Marosközön beszélt nyelv volt, az ősszláv *e* helyén bizonyos helyzetekben és szavakban már *e*-t ejtett. Ilyen szó volt a 'princeps'-et jelentő ősszláv *knędź*, amelynek az 'uxor principis' jelentésű *knęgyni*-*yni* képzős származéka. Azt magyaráztam ott, hogy a *knędź* szóban *e* nyelv az *e* helyén *e*-t ejtett. Nagy valószínűséggel következik ebből, hogy ez a délszláv nyelv *e*-t ejtett az *e* helyén a *knęgyni* származékban is. Egyébiránt az ősszláv *e* csak a délszláv nyelvekben vált *e*-vé, a többi szláv nyelvben más a fejlődése (l. főntebb az *e* fejlődését a tót, szorb, cseh, lengyel, orosz nyelvekben a *knęgyni* szó kapcsán). Ebben a délszláv nyelvben, a mely a mai nyugati bolgár és keleti szerb nyelvjárás X—XI. századi őse, az ősszláv *y* is, miként ma a délszláv nyelvekben, *i*-nek hangzott (l. *Bodon*: délszláv *Bodyn* tárgyalását). Minthogy pedig az a szláv nyelv, amelynek a Küküllő folyó oláh *Tárnava* és Gyulafehérvár oláh *Bălgrad* neve, továbbá talán *Zalatna* is a nyelvi emléke, délszláv nyelv, nagyon valószínű, hogy Thietmar *Beleknegini* neve ugyancsak ennek a délszláv nyelvnek az emléke. A Gyulafehérvár—Küküllő—Zalatna vidékén élő X. sz.-i délszlávok Saroltot *Beloknegini*-nek hívhatták, s ezt írta le Thietmar *Beleknegini* alakban.

Még néhány szót kell szólnunk a *Beleknegini* név jelentéséről. Nézetem szerint a *Sarolt* és *Beleknegini* nevek közt jelentéshasonlóság van. Thietmar ugyan azt mondja, hogy *Beleknegini* a. m. 'pulchra domina', tehát 'szép úrnő', ez a magyarázat azonban az ő szorb nyelvi ismerete alapján készült. Az ő szorb nyelvében a *knjagyni*, miként ma is a szorb *kněni* (l. fentebb) 'úrnő, herrin, domina' jelentésű volt. Ugy látszik, Thietmar szorb nyelvében a közszláv *bělъ* 'fehér' melléknévnek volt 'szép, pulcher' jelentése is. Erre mutat, hogy más esetben szintén 'pulcher'-rel értelmezi a *bělъ* 'fehér' melléknévet. Az Elbe mellett fekvő szászországi *Belgern* város nevét ugyanis *Belegori*-nak írja, s azt említi róla, hogy szláv nyelven 'pulcher mons' a jelentése (vö. PERTZ, MG. SS. III, 856:

urbem *Belegori*; uo. 826: prope *Belegori*...; uo. 822: in *Belegori*, quod pulcher mons dicitur). Más szláv nyelvet beszélő író a *Belegori*-ra azt mondta volna, hogy jelentése: 'fehér erdő' vagy 'fehér hegy' (vö. szláv *bělo* 'fehér' + szláv *gora* 'hegy; erdő' és tót *bielohorec* 'Weissgebirgsbewohner, Weissbergbewohner' BERNOLÁK, Slow. = t. *Biele Hory* Nyitra—Pozsony m. LIPSZKY, Rep. = ném. Weissgebirg). Jogos tehát a feltevés, hogy *Beloknegini*-t Thietmar az ő szorb nyelvismerete alapján értelmezte. Feltevésem valószínűségét támogatja BRÜCKNER SÁNDOR, aki fentebb idézett értekezésében azt mondja, hogy Thietmar a nevet 'schöne Fürstin'-nek értelmezi, tulajdonképen azonban a név a. m. 'weisse Fürstin'.

A 'fehér = *bělo*' melléknévnek nőkre való alkalmazását látjuk a magyarban is (vö. VárReg. 255. §. 1213-ból: *Fehera*, női név; régibb nyelv: *fejércseléd* 'femina, weib' NySz., *fejér-nép* 'feminae, frauenwelt' a XVIII. sz. óta NySz., mai nyelv: *fehérnép*, *fehércseléd*, *fehércszemély* MTsz., így is: *vászoncseléd* CzF.). Nem szokatlan dolog a szláv nyelvek közül a lengyelben (vö. lengy. *białogłowa* 'frauenzimmer, weib') és talán a csehben sem (LIEWEHR, Die Ortsnamen des Kuhländchens 29 idéz cseh *Bělobožka* női szn.-et PALACKY alapján; GEBAUER, Slov. staroč. azonban ilyen nevet nem ismer). Mindazonáltal azt hiszem, hogy a *Beloknegini*-ben levő *bělo* ezzel a használattal nem kapcsolható össze. Figyelembe véve t. i. azt, hogy a *bělo* 'fehér' melléknévből alakult ó-or. *bēla* a. m. 'evet, mókus' (l. Igorének, Zeitschrift. f. slav. Phil. I, 152 és több adatot SREZNEVSKIJ, Mat.) és a mai oroszban is *bělka* a. m. 'eichhörnchen', figyelembe véve továbbá, hogy megállapításom szerint *Sarolt* a bolgár-törökből a. m. 'fehér mustela, menyét-fajta', én a *Sarolt* és a *Beloknegini* nevek közt jelentésbeli hasonlóságot látok. Azok a szlávok, akik a X. sz. folyamán a Küküllő folyót *Trnava*-nak, Gyulafehérvárt *Bélgrad*-nak nevezték, azok nevezhették el *Sarolt*-ot is bolgár-török neve alapján *Beloknegini*-nek.

Prokuj, mert hisz így kell olvasnunk Thietmar *Procu*i nevét, Szent István nagybátyja volt, s mint említettem, szerintem is azonos azzal az erdélyi Gyulával, akit Szent István legyőzött (l. fentebb).¹ A név eredetéről két nézet van. Az egyik MIKLOSICHÉ, a másik BRÜCKNER SÁNDORÉ. — MIKLOSICH, Denkschr. X, 302 szerint a *Prokuj* név szláv eredetű név lesz, s összevetendő a szláv *prokŭ* 'reliquus, übrig'-ből alakult szerb *Próka* (van bolg. *Proka* is, l. WEIGAND: Jahresbericht des Inst. f. rum. Spr. XXVI—XXIX, 113, 147, 166, s innen oláh *Proca*), or. *Prokunja*, *Prokša*, lengy. *Prokosz*, *Prokiesz* személynevekkel. E nézetet tartja helyesnek PAULER GYULA is (A m. nemz. tört. I², 410, 382), s a *prokŭ* 'reliquus' alapján a *Prokuj*

¹ *Prokuj*t minden kutató magyarnak tartja KARÁCSONYI JÁNOST kivéve, aki szerint lengyel ember lett volna, l. a 488. l. 2. jegyzetet.

névről egész mesét mond el. Szerinte Gyula azért *Prokuj*, mert ő az, aki „megmaradt még, miután a többi István legyőzte“. Magam a MIKLOSICH-féle hozzávetőleges magyarázatot úgy értelmeztem, hogy *Prokuj* szn. megfelel a magy. *Maradék* szn.-nek (l. OklSz.). A *Maradék* szn.-ről pedig az volt a nézetem, hogy olyan gyermeket neveztek úgy, aki posthumus, aki édesatyja halála után született. — BRÜCKNER SÁNDOR *Prokuj*-t hajlandó valamely, a görög rítusú keresztényeknél használt, *Prok-*, *Pro-* kezdetű keresztnév, pl. *Prokop*, *Prochor* rövidült és továbbképzett alakjának tartani. E nézetét azzal okolja meg, hogy az erdélyi Gyulák szerinte görög szertartású keresztények voltak.¹

Hogy a két nézet közül melyik a valószínűbb, nehéz eldönteni. Több szláv nyelvben vannak *-ujb* > *-uj*-ra végződő köznevek, melléknévek, amelyekben az *-ujb* > *-uj* nem egységes eredetű (l. VONDRÁK, VglGram. I², 508, 516, 517). Ilyenek:

a) egyh. szláv *volujb* 'bovis', szerb *voluj jezík* 'buglossum', ó-cseh *voluj jazyk* 'buglossa', or. *voluj* 'agaricus emeticus';

b) ó-lengy. *wiekuj* 'ewig';

c) or. *obmežuj* 'gauner, betrüger' Arch. f. slav. Phil. XXXIV, 351 (ugyanitt más példák); *valúj* 'schmutziger mensch'; or. *pocčeluj* 'kuss'; lengy. *niechluj* 'schmutziger mensch'.

Vannak *-ujb* > *-uj*-ra végződő szláv személynévek is. Ezek a nevek vagy szláv eredetű személynévek, vagy pedig idegen eredetű szláv keresztnévek származékai, becéző alakjai. Ilyenek:

a) cseh nyelvj. *Petruj* 'Péter fia' ČERNÝ a VÁŠA, Moravská jména místní 8; cseh nyelvj. *Havluj*, *Havluj* 'Galli filius (?)' VONDRÁK, VglGram. I², 516;

b) cseh *Strachuj* ČERNÝ a VÁŠA i. m. 4 | lengy. *Biezuj*, *Blizuj*, *Daluj* TASZYCKI, Najdawniejsze polskie imiona osobowe 40, 41, 51 | szerb *Draguj*, *Miruj*, *Slavuj* Rad LXXXII, 126 (vö. szerb *slavuj* 'nachtigall').

Ha mármost a *Prokuj* névben az a képzésmód, amelyik az egyh. szláv *volujb* 'bovis' melléknévben vagy a cseh nyelvj. *Petruj* 'Péter fia' személynévben van, akkor a *Prokuj* tulajdonképpen nomen possessi és az értelme: 'Prok- kezdetű névvel bíró ember fia'. Ez a *Prok-* kezdetű név lehet idegen nyelvi eredetű szláv keresztnév, s lehet eredeti szláv nyelvi személynév is (l. a *Proku*, *Prokiesz* stb. neveket). Ha ez a megfejtés helyes, akkor *Prokuj* csakugyan Szent István anyai nagybátyja, mert akkor *Prokuj* Sarolt testvére, s feltehető, hogy apjuknak, Gyulának másik, szláv alattvalóitól használt neve *Prok-*

¹ BRÜCKNER: Ung. Jahrbücher IV, 87: „Der von Stephan besiegte Gyula (Wojewode) von Siebenbürgen, d. i. sein Oheim Prokuj entflieht aus seinen Händen zu Boleslav (= B. Chrobry), der ihm eine Grenzburg anvertraute, die Prokuj an Stephan verlor . . . Der Name [Prokuj] klingt nicht ungarisch, es wird ein slavisch-griechischer Taufname sein, kein Wunder, da diese Gyulen ritus graeci waren (Prokop? Prochor?).“

kezdetű idegen nyelvből való szláv keresztnév vagy ugyanilyen kezdetű eredeti szláv személynév volt.

A *b.* alatt felsorolt *-uj* képzős személynevekben az *-uj* már egyszerű becéző képzőnek látszik, azaz ha valakit pl. *Dragoslav*-nak, *Miroslav*-nak hívtak, becéző neve *Draguj*, *Miruj* is lehetett. Ha pedig *Prokuj* neve idetartozik, akkor csakis egy eredeti szláv nyelvi személynév becéző alakja lehet. S nekem az a nézetem, hogy *Prokuj* olyan képzés, mint *Draguj*, *Miruj*, vagyis hogy *Prokuj* egy eredetileg is szláv nyelvi köznévből lett szláv személynév becéző alakja. Ezt azért tartom valószínűnek, mert keresztnévből lett *-uj* végű neveket csak a csehből, s itt is csak a nyelvjárásokból tudunk kimutatni. Itt pedig az *-uj* egészen új keletű. Ez az *-uj* (változat: *-ŭj*) az *-ŭv* possessiv-képző és a *mŭj* 'enyém' birtokos névmás egymásra hatásából keletkezett (vö. *Petrŭv* 'Péteré' + *mŭj* 'enyém' > *Petrŭj* > *Petruj*, l. VONDRÁK, VglGram. 516 jegyzet). Már pedig a cseh *-ŭv* és a cseh *mŭj* régiebb cseh *-ov* < *ov*, illetőleg *mój* < *moj*-ból fejlődött, és *Prokuj* idejében, a XI. sz. elején ilyen *Petruj*, *Havlŭj*, *Havluj*-féle alakok a cseh nyelvjárásokban sem lehettek.

A *Prokuj*-beli *-uj* tehát egyszerű becéző képző, s a név valamely *Prok*- kezdetű szláv eredetű személynévnek szláv nyelvi becéző alakja. Hogy pedig melyik szláv nyelvből való lehet a *Prokuj* név, alig dönthető el. Szláv forrásokból, szláv nyelvekből *Prokuj* személynévet nem tudunk kimutatni, viszont *-uj* képzős szláv személynevek több szláv nyelvből kimutathatók. Az *-uj* képzős személynevek azonban nem minden szláv nyelvben vannak vagy voltak elterjedve. A régiségből az látszik, hogy aránylag a legelterjedtebbek a szerb nyelvben voltak. Így pl. a szerb Decsáni monostor XIV. sz.-i szerb nyelvi alapítólevelében a következő *-uj* képzős nevek fordulnak elő: *Beruj*, *Blažuj*, *Boruj*, *Bratuj*, *Dobruj*, *Druguj*, *Miluj*, *Rašuj* (l. MARETIĆ: Rad LXXXII, 126). Minthogy pedig ez a becéző *-uj* képző a XIV. sz.-ban a szerb nép között gyakori használatú volt, valószínű, hogy abban a délszláv nyelvben, amelynek emléke Küküllő oláh *Tárnava* és Gyulafehérvár oláh *Bálgrad* neve, amely nyelv a mai nyugati bolgár és a mai keleti szerb nyelvjárások őse, az *-uj* becéző képző szintén szerepelt. A *Prokuj* név tehát abból a nyelvből való lesz, amelyből Sarolt *Belo-knegini* neve.

MELICH JÁNOS.

¹ Akadhatna tudós, aki vitatná, hogy a *Prokuj* név oláh nyelvi név, s vagy egy lat. *Proculius*, *Proculeius* (l. WILHELM SCHULZE, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Berlin, 1904. 443, 458, 459) szabályos oláh nyelvi folytatója, vagy pedig egy lat. *Procul* szn.-ból lett oláh *Procul* szn. magyar nyelvi mása (vö. magy. *Lupuj* vajda < oláh *Lupul* | magy. *Korbul* család-név < vö. oláh *corbul* 'holló'; l. még magy. *muszuly* > *muszuj*, *mutuj* SZINNYEI: Nyr. XXII, 388). Mind két nézet helytelen volna; t. i.: a) a lat. *procul*-nak az oláhban nincs meg a megfelelője, de egy *Procul* szn. is a magyarban a X–XI. sz.-ban csakis *Prokul* alakú volna; b) a lat. *Proculius* (ebből *Procilius*) az oláhban *Procu*-já lett volna, de az oláhok közt ilyen nevek a régiségből ki nem mutathatók.

Sajó és társai.

Sajó folyónk neve tudvalevőleg elhomályosult összetétel; előtagjában a *só* szó rejlik, utótagja pedig a ma már teljesen elavult 'folyóvíz' jelentésű *jó* szó. A *só* szóról is tudvalevő, hogy régebben *sou* alakja volt (vö. pl. hogy Anonymus a *Sajó* nevét még *souyou*-nak írta, ami *soujou*-nak olvasandó), sőt személyragos *sava* alakjából arra következtethetünk, hogy még régebben **sáu* alakja volt. Felmerül most az a kérdés, hogy ha *sáu*-ból *sou* > *só* lett, s ha ennek megfelelően pl. *Sóakna*, *Sófalva*, *Sókút*, *Sóvárada* stb. helynevek vannak, miért van akkor az egykori **Sáujou* (> *Soujou*) összetétel helyén *Sajó* (rövid *a*-val az első szótagban), még pedig nemcsak Borsod megyében, hanem Szolnok-Doboka megyében is? — Az okát nem tudom, de azt tudom, hogy ugyanilyen hangviszony van a *disznó* szó *ó*-ja és a *Disznajó* folyó nevének *a*-ja között. És azt is tudom, hogy ugyancsak Borsod megyében van egy folyó, melynek nevét általában *Héjő*-nek szoktuk ugyan ejteni (< **Hé-jó*, Anonymusnál *heyou*, olv. *heűjou*), de MARJALAKI KISS LAJOS a tapolcai apátságról szóló értekezésében (Miskolci Tört. és Rég. Közl. I, 34) elejétől végig igen sokszor és következetesen mindig *Hejő*-nek írja, amivel nyilván a helyi népies ejtést követi. Arra lehetne ezek után gondolni, hogy talán a rákövetkező *j* az oka annak, hogy egykori *áu* és *eű*-ből nemcsak *ó* és *é* ~ *ő*, hanem *a* és *e* is lett. De CSEFKÓ GYULA barátom arra figyelmeztetett engem, hogy Gvadányi Pöstyéni fürödésében a köznyelvi *hévíz* helyett következetesen *hevíz* olvasható. Erről meg rögtön eszembe jutott a csanád-megyei *Kevermes* község neve. Csánkiban ugyan nem találok rá adatot, de ez alig lehet egyéb, mint **kēūvermēs* > **keűvermēs*, tehát rendes hangfejlődéssel ma **Kővermēs* volna.

Miután e néhány példa ráirányította figyelmemet ezen érdekes hangtörténeti jelenségre, már nem volt nehéz számos más ilyen esetet is találni. Pl. mindjárt az úgynevezett *sz-szel* bővülő *v*-tövíű igék alakrendszerében. Ez igékről a fgr. összehasonlító nyelvészet kiderítette, hogy tövük a fgr. alapnyelvben *-k* ~ *γ*-re végződött (vö. NyH.⁶ 35), s hogy magyar tőalakjuk a gyengefokú *-γ*-n alapul, amelyből az ó-magyarban **u*, **ü* lett, s ebből aztán intervocalis helyzetben mindig *v*,¹ pl. *tēvō*, *tēvēs* stb., mássalhangzó előtt pedig a megelőző *ē*-vel együtt gyakran *ēū* (> *ēi*, vö. MNy. XXII, 255) > *é* lett, pl. *tétel*, *téggy* stb.,² de épen olyan gyakran nyomtalanul kiesett az *ü*, úgyhogy ma pusztán *-ē*-re végződik a tő, pl.

¹ Az *ēend*, *ēiend* (és persze épen így *tēend* stb.)-féle futurumi alakok-ról L. SZINNYEI: MNy. XXII, 161.

² Nem egészen ugyanilyen, de hasonló az eredete az *-it* képző hosszú magánhangzójának is. Vö. pl. cser. *tunakt-*, md. *tonafta* ~ m. *tonoxt* > *tanojxt* > *tanējt* > *tanēt* > *tanít*.

tészék, tēhet, (**tētem* >) *tētem*, (**tēnék* >) *tēnnék* stb. (némelykor mindkét irányú fejlődéssel, pl. *tészēn, vészēn, lészēn* ~ *tészēn, vészēn, lészēn*), sőt *i* és mássalhangzó közül, úgy látszik, mindig kiesett az *u*, *ü*, pl. nemcsak *iszom, ihat, ittam, innám* stb., hanem *ital, igyál* stb. is. (Tehát ez az oka annak is, hogy *hivēs* > *hivēs* ~ *hüvös* > *hüvös* mellett *hideg* van.) Ugyanígyen hármassal sorsa volt a régiebb *ü*-nek az *övé* ~ *ő* ~ *ön* (-maga) esetében. És a tiszta *v*-töví igék családjában is akadnak szórványosan ilyen alakok, pl. *ri* (< **rēu*) mellett *rikolt, rikit, si* (vö. *sivít*) m. *sikolt, sikit, vi* m. *vitat, jó* m. *jöhet, bú* (~ *búvik*) m. szék. nyj. *budákol* 'bujkál' és *fő* m. szék. nyj. *sóba-főtt* (< **föt*) 'levesben főtt marhahús'. De a *v*-töveken kívül is vannak esetek, még pedig nem jelentéktelen számmal, melyekben régiebb *u* vagy *ü* végű kettőshangzókna e kapcsolóhangja az általános hangfejlődés ellenére nyomtalanul eltűnt. A magyar *két* számnévnek pl. < *kēt* < *ket* < **ketü* az ismert vagy biztosan feltehető hangtörténete; de a f. *kahte*, lp. *kuökte, kikt, koxt*, md. *kafta, kavto* alapján kénytelenek vagyunk az ó-magy. **ketü*-nél még régiebb **keütü* alakot is feltenni, amelynek különben talán máig is nyoma maradt e latorca-vidéki halászi műszóban: *kejt-ág* (MTsz.), és talán ide tartozik a NySz.-ban a LevT.-ből idézett egy-egy *keit* és *kewt* alakvátozat is. Ugyanígyen kell képzelnünk a viszonyt a lp. *taktē, dakte, daŕte* (NyH.^o 135 és SETÁLA: NyK. XXVI, 196) és a magy. *tetem* között is. (Ennek -*m*-je magy. kicsinyítő képző.) És a magy. *hēt* < *hēt* < *het* < *hetü* alakokat az osztj. *lābt, tābt, iāü t, vog sāt, sāt* miatt szintén ó-magy. **heütü*-nek kellett megelőznie. (A magyar *hēt* szókezdő *h*-ja miatt 1. SZINYEI: NyK. XXXIII, 476.)

A *néz* igének a Székelyföldön ilyen többtagú alakjai vannak: *nēzi, nēsztem, nēzēget* stb., s ez azt bizonyítja, hogy az egytagú *néz* hosszú *é*-je nyúlás (vö. *nēgyedik* ~ *nēgy, lēlkēm* ~ **lēlk* > *lélēk* stb.), a többtagú *nēzi, nēztem, nēzēget*-féle köznyelvi alakoké pedig analógiás kiegyenlítődés eredménye. De fgr. megfelelői, osztj. *nū-, vog. nūl-, nūyl-, votj. naal-, md. nēje-, nēje-, f. nūke-* alapján legrégebb magyar alaknak **nēüz* tehető fel (ennek -*z*-je tudvalevőleg magyar deverb. képző, s épen így a vog. és votj. -*l* is deverb. képző), melyből ismét csak az *ü* nyomtalan kiesésével lett **nēz*, majd *nēz*. Épen így a *nyulat, nyulak, nyulas*-féle kéttagú alakok miatt azt kell feltennünk, hogy zürj. *nimal*, md. *numal, numolo*, lp. *nommel* (NyH.^o 138) ~ előmagy. **nūval*-ból ó-magy. **nyuyl* > **nyul* lett, s ennek egytagúsága miatt később: *nyúl*.

De van még számos más ilyen eset is: vog. *šār*, md. *šejer*-nek szabályos megfelelője a magy. (*šēr* >) *szőr*, hosszú *ő*-vel, de már ennek *sörény* kicsinyítőjében rövid *ő* van; ó magy. **hālog* (> *hályog*) > **houlog*-ból nemcsak *hólyag* lett, hanem

halyag > *hajag* is (Oklsz., CzF.); szl. *motovilo*-ból van *motóla* és *motola* (> *motolla*); ó-magy. **Szēvēr* > *Ször* kicsinyítői (ó-magy *Szēürin* >) *Szörény* és *Szörce* (MELICH: MNyK. I, 212, 217, 218), *való* (vö. VárReg. *Numuolohod*, olv. *nüm-volohod*, a. m. *Nēmvalód*) hosszú ó-ja mellett rövid *a* van a *valaki*, *valami* stb. névmásokban.¹ Több más ilyen esetben eddig ismeretlen a joggal elvárt hosszú magánhangzós alak, s csak a rövid magánhangzósat tudjuk kimutatni: ném. *aufwarten* > m. **avartol* > *avartó* (kutyáról, Vác, NyF. 10:73); ó-magy. *ēürim* > *örém* (Oklsz.); lat. *Eugenius* > *Ödēn* (> *Ödön*); lat. *Theobaldus* > *Tibád*; *kivül* (> *kivül*), *kivé* mellett (**kiün* > **kín* ~ *kün* helyett) *kin*, *kün* > *kinn*, *künn*; szl. *piwnica*, *uživna*, *tragovnica* > m. *pince*, *uzsona* (> *uzsonna*), *targonca*; vog. *nuxs*, osztj. *noyəs*, fÉ. *nuGise* ~ magy. *nyusz* > *nyuszt*; vog. *nayr*, osztj. *noyer*, *nyer* ~ magy. *nyerég* (a szóvégi g-re nézve l. MUNKÁCSI, ÁKE. 488); vog. *teül*, *tayl*, f. *täyte*, lp. *tivt* ~ magy. *tele*; bolg. tör. **tuyuluk* (vö. mong. *tuyul*) > magy. *tulok*; és valószínűleg ugyanilyen a *sajtó*, *sajtol* és nyj. *sató*, *satol* viszonya.

E régibb és újabb korból való nagyszámú példa után nem tudom, hogy miért kellene kételkednünk abban, hogy magy. *lolu* 'disznóláb' ~ vog. *löl* (> *löl*; MÉSZÖLY: SzegTudKt. I, 34 és SZINNYEI: MNy. XXII, 316), *falu* ~ osztj. *pō;äl*, vog. *pāpl* (< **pāyl*, vö. SZINNYEI i. h.; iráni eredetű, vö. újperzsa *pahlū*, *pehlū* stb., MUNKÁCSI, ÁKE. I, 252), *olló* (< **oló*) 'kecske-gödölye' < bolg.-tör. *orlay* (GOMBÓCZ, BtürkL.), *or* (~ *orv*) < bolg. *orri* (GOMBÓCZ uo.) is egykori kettőshangzójuk *u*, *ü* elemének elveszése útján kapták mai rövid magánhangzós alakjukat. De csakugyan kétes négy olyan eset, melyekben a rokon nyelvi alakok hangsorában a rövid magánhangzó után a magyarhoz közelebb álló obi-ugor nyelvekben velaris msh. + *l* van (vagy volt), a magyarral távolabbi rokon nyelvekben ellenben *l* + vel. msh. Ezen esetek: *halad* ~ osztj. *xō;äl*, *kō;äl* || md. *kolga-*, f. *kulke*, lp. *koleko* (NyH.⁶ 144); *szalu* 'vályuzó, hornyoló fejsze' ~ osztj. *sū;äl* || f. *salva-*; *mell* ~ osztj. *mē;äl*, vog. *mēül*, *mayl* || md. *mēlke*, fÉ. *mäl'v*, lp. *mēlka*, *mēlgā* (NyH.⁶ 31); *toll* ~ osztj. *to;äl*, vog. *toyl* || md. *tolga*, f. *sulka*, lp. *tolēkē*, *tolke* (NyH.⁶ 25). Esetleg ide tartozhatik ötödiknek a *szil* 'vág, hasít' ige is. Vö. egyfelől vog. *sūlm* 'szilánk' (ennek *m*-je képző), másfelől fS. *halko*, fÉ. *halg* 'fahasáb'. És hasonló eset még *súly* ~ cser. *šayl*, f. *syylä* (< **sūylä*), lp. *t šyili*, de md. *šilye* (NyH.⁶ 29).

A fgr. nyelvészek megegyeznek abban, hogy ezen esetekben a távolabbi rokon nyelvek őrizték meg az eredeti hangkövetkezést, az obi-ugor nyelvekben (*súly* esetében a md.-ban)

¹ A *csipa*, *dara*, *káka*, *huza-vona*, *szüle*, *kesere* féle eseteket itt mellőzöm, mert ezeket másként is lehet magyarázni. (Vö. HORGER: MNy. IX, 116.)

pedig hangátvetés történt. S e felfogásuk helyességében legcsekélyebb okunk sincsen kételkedni. De már kérdéses lehet az, hogy vajjon ez az átvetés már az ugor alapnyelvben ment-e végbe, vagy csak a magyarnak belőle való kiválása után; e szavak mai magyar hangalakjának magyarázatában ugyanis az előbbi esetben csakis vel. msh.+l-ből, az utóbbi esetben csakis l+vel. msh.-ból szabad kiindulnunk.

BUDENZ felfogása ebben a tekintetben még ingadozó volt. A *halad* (szerinte < *hallad*) alakját ugyanis l+vel. msh.-ból magyarázza (MUSz. 80), a *mell* alakját ellenkezőleg vel. msh.+l-ből (MUSz. 609—610), a *toll* alakjáról pedig azt mondja, hogy „akár a *tszls*, akár a *tslgs* alakból érthető meg: hihetőleg úgy mint az osztj. vog. *togol*, *tyul*, az elsőhöz tartozik, minthogy a [magy.] *tolu* mellékalak aligha **tolva*, *tolga* helyett való, hanem inkább legközelebbiről ... *tollu*-ból eredtnek látszik“ (MUSz. 226). Ezzel szemben SZINNYEI már mindhármát l+vel. msh.-ból magyarázza (MNY. XXII, 241, 316¹; a *szalu*, *súly* és esetleg *szil* példája, úgy látszik, elkerülte figyelmét), vagyis felteszi, hogy a hangátvetés csak a magyarságnak az ugarságból való kiválása után, az obi-ugor nyelvek külön életében ment végbe. Elméletileg ez természetesen nem volna lehetetlen, csak az a kérdés, hogy milyen okokkal lehet ezt a feltevést valószínűvé tenni.

Mivel a fentebb tárgyalt *Sajó*, *Disznajó*, *Hejő*, *heviz*, *Kevermes*, *tész* (*vész*, *lész* stb.), *ön* (-maga), *rikolt*, *rikít*, *sikolt*, *sikít*, *vitat*, *jöhet*, *budákol*, *sóbafőtt*, *két*, *tetem*, *hét*, *néz*, *nyúl*, *sörény*, *halyag*, *motola*, *Szörény*, *Szörce*, *valaki*, *avartó*, *örém*, *Ödön*, *Tibád*, *kinn*, *pince*, *uzsona*, *targonca*, *nyuszt*, *nyerég*, *tele*, *tulok*, *sató*, *lolu*, *falu*, *olló* (< **oló*), *oru* példájára a *halad*, *szalu*, *mell*, *toll* (és *szil*, *súly*) szavak mai rövid magánhangzója előmagyar vagy ősmagyar rövid mgh. + *γ* + msh. hangsorú alakokból is érthető volna, azért SZINNYEIT nyilván az a körülmény indította az ő feltevésére, hogy a *halad* igének *hallad* alakváltozata BUDENZ szerint az eredetibb, s hogy a *mell* és *toll* szavakban is hosszú *ll* van. De vajjon bizonyos-e, hogy a fejlődés iránya *hallad* > *halad* volt? Én épen az ellenkezőjét tartom valószínűnek, mert intervocalis helyzetű *ll* > *l* változásra egyetlen egy biztos példát sem tudnék idézni (a bolg.-tör. *sídlä*-ből való magy. *szőlő*, *szélő*, *széllő*, *szöllő*, *szöllő* alakoknak egymáshoz való viszonya több tekintetben nagyon is homályos, vö. HORGER: MNY. VIII, 453), ugyanilyen helyzetű *l* > *ll* válto-

¹ Sőt ezeknek példájára még a *falu* és *lolu* szavakat is így, holott az adatok csak obi-ugor *γl*-ről tudnak, és semmi sem bizonyítja, hogy ez is hangátvetés útján lett volna eredetibb fgr. *γl*-ből. Sőt az *oru* (< *or*, *orr*) és *olló* esetében a magyar nyelv történetében végbement *γr* > *rr* és *γl* > *ly* változást tesz fel, ami a fentebb felsorolt **Saujon* > *Sajó*-féle esetek megismerése után immár fölösleges.

zásra azonban akár több tucatot. De ez az intervocalis magyar $l > ll$ változás annyira közismert, hogy ad hoc bizonyítása igazán fölösleges helypazarlás volna. A *szalu* szóban is csak rövid l van (épen így *szil* és *sül* $> sülly$ -ben is), a *mell* (\sim vog. *meül*) esetében pedig a *mál* ($< *mal$, vö. *maj*, *málja*, *mallya*, MNy. XII, 171; \sim vog. *mayl*) alakváltozat bizonyítja, hogy hosszú ll -je nem lehet etimológikus, vagyis ly -ből való. Ha pedig nem etimológikus eredetű az ll , akkor alig lehet egyéb, mint a gyakran használt személyragos **melem*, **meled*, **mele* alakokban végbement intervocalis nyúlás. (A ragtalan *mell* alak tehát elvonás a gyakori *melle* alakból, épen úgy mint a nyj. *mejj* a nyj. *mejje* $< *mellje$ vagy akár **melje* alakból). Lám a *mál* alakváltozatnak, amelynek rendesen csak ragtalan alanyesetét használjuk (pl. *rókamál*, *Rózsamál* stb.), minek következtében szóvégi l -je ritkán kerül két magánhangzó közé, még ma is rövid az l -je. Ezek után arra sincsen kényszerítő okunk, hogy a *toll* ($< tollu$) hosszú ll -jét etimológikusan tartsuk, mert hiszen ennek *tulu*, *tolu*, *talu* alakváltozatai még ma is nagyon gyakoriak a nép nyelvében. De, egészen valószínűtlenné teszi az ll -nek a *hallad*, *mell* és *toll* esetében etimológikus, s így a *halad*, *mál* és *tolu* alakváltozatoknál eredetibb voltát az a körülmény, hogy a *nyál* (NyH.⁶ 154). *világ* (uo. 135) és *csilág* ($> csillag$ uo. 28 és EtSz. 1053) esetében csakis rövid l van (vagy a *csillag* esetében volt), holott ez fgr. megfelelőik tanúsága szerint szintén ly -n alapul. Igaz, hogy a *váll* (\sim f. *olka*, lp. *ölekő*, *ualk*, *ual^{gi}*, NyH.⁶ 134) főnévben ismét ll van, de ez a *mell* példája szerint (l. fentebb) szintén intervocalis nyúlás és elvonás eredményének magyarázható.

Egyszóval, nem látok semmi olyan okot, amely azt kívánná, hogy *halad*, *szalu*, *mell* és *toll* (esetleg *szil* és *sülly*) szavaink mai hangalakját ne ugor γl , hanem okvetlenül ly hangsorú alakokból magyarázzuk. Egészen nyugodtan feltehetjük tehát, hogy az $ly > \gamma l$ hangátvetés nem a magyarságnak az ugarságból való kiválása után, az obi-ugor nyelvek külön életében ment végbe, hanem már az ugor korban, vagyis, hogy valamennyi e cikk folyamán tárgyalt szóban, *Sajó*-tól *sülly*-ig, a magyar nyelv történetének valamely régebb korszakában mássalhangzó előtt nyomtalanul (a megelőző rövid magánhangzó vagy a következő rövid mássalhangzó megnyújtása nélkül) elveszett az egykori consonans u , \ddot{u} . De ez persze egyúttal azt is jelenti, hogy Mészöly nem tévedett: a *lolu*, *falu*, *oru* ($> or$, *orv*), *tolu* ($> tollu > toll$), tegyük még hozzá: *szalu*, és a *magu* ($> mag$), *elü*¹ ($> el$) szavak szóvégi u , \ddot{u} -je nem fgr. γ utóda, hanem (részben

¹ E kettőről azért nem volt eddig szó, mert rövid magánhangzójuk után nem veszett el u , \ddot{u} .

etimológikus, részben analógiás eredetű) tövégi magánhangzó (SzegTudKt. 39—40). A *lolva*, *falva*, *orvok* (:> *orv*), *tolvas*, *szalval*, *magva*, *elvé* (< **elvé*)-féle alakok *v*-je e feltevésnek egyáltalán nem akadálya, mert — számos, esetleg más-ként is magyarázható példát teljesen mellőzve — a PAIS DEZSŐ megfejtette *Oszvaj* (< *Oszu-aj* a. m. 'aszú aj', MNy. XII, 78) helynév megdönthetetlenül bizonyítja, hogy mássalhangzó és magánhangzó közötti *u*-ból igenis lehet a magyar hangtörténet folyamán *v*. Hogy eddig azt hittük, hogy a tövégi rövid magánhangzók elveszése kivétel nélküli hangtörvény? — Hát egyszerűen — tévedtünk.

HORGER ANTAL.

Bő.

A *bő* melléknévről az EtSz. 2. *bő* címszó alatt ezt jegyzi meg: „Ugy látszik, legrégibb alak a magyar nyelvtörténetben *bēū*. Az *ē* eredhet *i*-ből, míg az *ū* eredetibb *u*-ból, *η*-ből vagy *x*-ből (vö. a *Behi* szn.-et 1138/1329-ből Mon. Strig. I.). A *bēū* alakból fejlődött az összes többi alakváltozat.“ — 2. *Bő* alatt meg a *Bő* szn.-hn.-ről (továbbá az ehhez vont *Bős*, *Bőd*, *Béd*, *Böld* szn.-hn.-ekről) így ír: „Eredete nincs tisztázva. Igen valószínű, hogy e szn. a *bő* mn.-vel azonos. A szn. jelentése körülbelül »gazdag«.“

Én azt hiszem, hogy a *bő* melléknév a török *bäg* szóra megy vissza.

Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperio cap. 42. említi πῆχ Χαζαρίας-t (Bonni kiad.). Ibn Fadhlán szerint „a [kazar] király kazar nyelven *jelek*-nek neveztetik, s ugyanőt *bak*-nak is címezik“ (MHK. 213). Isztakhri szerint „nyelvükön *bek*[?]-nek neveztetik, s ugyanaz *bák*-nak is neveztetik“ (uo. 223).¹ BARTHOLD: Enzyklopaedie des Islam szerint *beg* a. m. 1. 'nemes ember'; 2. 'egy kisebb közösség »fejedelme«'; 3. 'egyáltalában »felsőbbtség«'. Hozzáteszi: az Arany Horda okleveleiben van: *ulus begi* 'a nép bégje', *tümen begi* '10.000 bégje' stb.; a *bég* lehet „Inhaber der administrativen Gewalt vom Dorfschulzen bis zum Statthalter einer Provinz, Civilbeamte und Richter“. FEKETE LAJOS felvilágosítása szerint az oszmánli törökben a szó hangalakja korábban *beg*, most pedig *bej*, és az oszmánli *beg* vált a magyarban *bég*-gé. Ugyancsak FEKETE közli velem, hogy az oszmánliban a *beg*: *bej* előbb katonai rangot jelentett és utóbb lett a. m. 'úr'.

NÉMETH GYULÁnak „A besenyők ismeretéhez“ c. cikkében (MNy. XVIII, 5) azt olvassuk, hogy a *bej* < *bäg* épen

¹ KUUN GÉZA: MHK 217. l. 3. jegyzet *beg*, *bej*-nek magyarázza azt a *bhu*-t is, amely a kazar király helytartójának Ibn Fadhlán említette címében: a *khakán bhu*-ban tűnik fel.

úgy méltóságnév, mint a *tágin*, *čur*, *tudun*, és hogy előfordul a besenyő *kül-bej* törzsnek, valamint az *öz-bäg* népnek a nevében. Személynévi használatára példa: *Toghrul-beg*, görög forrásokban Ταγρολιπεγ, a szeldsuk dinasztia megalapítójának a neve (l. GOMBOCZ: MNy. X, 298).

Hangtanilag török *bäg*, *bäγ*¹: magyar *bēγ* (: *bēh*) sebből *bēü* > *bő*, *büü* > *bü*, *bēi* > *bé* fejlődés tökéletesen szabályszerű, olyan, mint a) tör. -*üg*: m. *idő*, *ölyü*, *söprő*; b) tör. -*og*: m. *bölcső*, *betű*, *erő*; c) tör. -*üγ*: m. *gyűszű* (GOMBOCZ, Régi török jövevényszavaink. MNy. III, 399).

A jelentéseket pedig, gondolom, olyanféle fonálra fűzhetjük, amilyen az olasz *doge* a. m. 'herceg' és a magyar *dús* a. m. 'gazdag' függenek össze egymással. Sőt magából a törökből is hivatkozhatunk olyan szóra, amely hasonló jelentésváltozatok hordozója. Ez a *baj* ~ *paj* a. m. 1. 'reich'; 2. 'der Wirt, der Ehemann'; 3. 'der Held, der Anführer' (l. GOMBOCZ: MNy. XI, 434). A társadalmi fejlődés természetes menetére való tekintettel valószínűnek tartom, hogy a 3. pontban közölt 'der Anführer' értelem előzte meg a többi. Észereint a *bő* jelentésfejlődésének a mozzanatai volnának: 1. 'fejedelem, törzsfő'; 2. 'hatalmas — előkelő'; 3. 'gazdag' (előbb emberről, majd dolgokról); 4. 'bő, tág'.

*

Nézzük most a *Bő*-t mint tulajdonnevet!²

Helynevek.

Bő. — *A*) 1257: *Bew* (többször átírva FEJÉR, CodDipl. IV, 2: 425); 1349, 1453, 1455, 1465: *Beu*; ma Tisza-Bő Heves megyében (CSÁNKI I, 59). — *B*) 1446, 1466: *Bew*, *Bey*; ma Szaraz-Bő Heves megyében Besenyő és Tepély mellett (CSÁNKI I, 59, 76). — *C*) 1229: *Bev*; 1234: *Buu*; 1329: *Bew*; 1449: *Bw*, *Bew*; ma: Alsó- és Felső-Bő Somogy megyében Somogyvártól dk. felé (CSÁNKI II, 595); LIPSZKYNÉL *Bő* vagy *Bü*. — *D*) 1409: *Kysbw*; 1417: *Bew*, Sávolylyal és Maróttal említik, Somogy megyében Marcalitól ny-ra feküdt (CSÁNKI II, 595). — *E*) 1227. pápai reg.: terra *Beu* Quirtus (Kürtös), Brenc (Berencs) és rivus Sud (Séd) társaságában Somogy megyében Szigetvártól ény. felé (WENZEL I, 237—8 és vö. CSÁNKI II, 259. l. 1. Berencs a. — *F*) 1341: *Beu* Baranya megye dk-i részében (CSÁNKI II, 475) ~ 1385: paulus et Andreas filij Martini de *Bew* (ZichyOkmt. IV, 310). — *G*) 1239: *Behu* Domona-val és Louch-cal együtt Sathamar fia Miklós birtoka (SZENTPÉTERY, KritJegyz. 201); 1265: *Buu*; 1345, 1366: *Kysbeu*; 1384, 1434, 1471, 1499: *Beu*, *Bew*; 1478: *Bw*; ma

¹ NÉMETH GYULA szóbeli közlése szerint ós-török *bäg*: bolgár **bäγ*. — MHK. 213. l. 2. jegyzet a *bak*: *bák*-hoz a koibal-karagaz *bik*, *büg*-et idézi.

² Az összeállításban foglalt anyag jelentékeny részére utal már az EtSz. Mindamellett megismétlem és kiegészítem, mivel a későbbiekben több következtetésem minél tágabb körű anyag áttekintését, különösen pedig a helytörténeti és helyrajzi körülmények közelebbi jelzését kívánja meg.

Beő Sopron megyében a vasi határon Csepregtől dk.-re a Répce mellett (CSÁNKI III, 602).¹ — *H*) 1156: In parrochia nitriensi... Sceuleus in qua est bec, *beu*, mogorod, guné; Berencs és Malánta társaságában (KNAUZ, MonStrig. I, 108); Nyitra megyében Alsó- és Felső-Szőllős közelében feketett. — *I*) 1232: terra *Beu*; meta Bissenorum de castro Cenadiense except., Seryan, Sceuleus, Tymar társaságában (WENZEL VI, 504); Arad megyében Pécska és Szemlak környékén kereshetjük (vö. CSÁNKI I, 702, 704 Szöllős c), 705). — *J*) *Bő* Marosszék kaáli j. (Hnt. 1873.) ~ német *Betendorf* ~ oláh *Böva* (LIPSZKY); Marosvásárhelytől ék.-re.

Böd. — *A*) 1347: *Bewd* monustra; 1430, 1433, 1476, 1478: *Bewd*, *Beud*; ma *Böd* Szabolcs megyében Új-Fehértő mellett Hajdú-Böszörménytől nem messze (CSÁNKI I, 512). — *B*) 1459: *Bewd* Tokajjal együtt Zemplén megyében; ma Tisza-Büd Szabolcs megyében Tisza-Lúctól dk. felé (CSÁNKI I, 343). — *C*) 1326: *Bywd*; 1427: *Bwd*; ma: Hernád-Büd Abaúj megyében Abaúj-Szántótól ény. (CSÁNKI I, 205); LIPSZKY: *Büd* vagy *Böd*. — *D*) 1276: poss. *Beud* Chakan és Zina társaságában (WENZEL IX, 149); 1427: *Bwd*; 1454: *Beud*; ma: *Bööd* Abaúj megyében Kassától k. (CSÁNKI I, 204); LIPSZKY: *Böd* ~ tót *Bjdowce*; Hnt. 1873.: *Böd* ~ *Bidovzi*. — *E*) 1341, 1435: *Beed*, *Bewd* falwa; 1431: *Bed* falwa; 1454: *Bewd*; ma: *Bőjt* falu Gömör megye dny.-i sarkában, közel hozzá Csoma, Sőreg és Nógrádban Bolgárom, Sávoly (CSÁNKI I, 131). — *F*) 1403, 1431: *Bwd* Bille, Mende, Maglód környékén feküdt Pest megyében (CSÁNKI I, 26). — *G*) 1366: *Beed*; 1425: *Bed*; 1427: *Bewd*; ma: *Böd*; régen Fejér, most Pest megyében Kalcsától é. (CSÁNKI III, 321); *Böd* LIPSZKY és *Böd* FÉNYES, GeogrSzót. szerint. — *H*) 1399 és 1520—1. között: *Bvdy*, *Bvdy*, *Bvdi* és *Budy*- vagy *Budizenthmiklos* Bodrog megyében Zombor vidékén (CSÁNKI II, 195, 210). — *I*) 1240 kör. Alb.: *Beth* (betoldás!) Tarcan (Tárkány)-nyal (PRT. I, 779); 1386: *Beech* [ch = th]; 1412, 1415: *Beed*; 1475: *Bewd*; ma: Komárom megyében Kis-Bértől é. (CSÁNKI III, 496). — *J*) 1226: Terra *Beud* (WENZEL VI, 435); 1344: *Bud*; 1355: *Bod*; 1387: *Altalbeud*; 1418: *Beud*; 1441: *Bwd*; 1444: *Bewd*; 1449: *Beed*; 1479: *Bed*; ma: *Böd* Vas megyében (CSÁNKI II, 739) Sárvártól ny. felé Salfa (1489: *Solfolua*) közelében és a sopronmegyei *Bő*-től nem messze; német neve *Bujding* (LIPSZKY). — *K*) *Beéd* Nyitra megyében (Hnt. 1873.) Nyitrától ék.² — *L*) 1305, 1315, 1320: *Beud* Wyche és Chaba társaságában (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 230, 317, 347); *Böd* ~ oláh *Bögyu* (LIPSZKY) Szolnok-Dobokában Szamos-Újvártól k. felé. Szomszédságában fekszik *Bödön*: német *Betendorf* (LIPSZKY; vö. *J*) *Bő*).

¹ A Sopron megye ék.-i sarkában Csornától é. felé fekvő mai Bő-Sárkány 1558: *Beu*-Sarkan (SopronmOklt. II, 634), azonban 1511: *Beelsarkan* és *Bel-Sarkan* (i. m. II, 611), még korábban pedig *Sarkan*, *Sarkany* (CSÁNKI III, 628). Csornától d. felé másik Sárkány, ma: Szill-Sárkány. — 1397: *Bwkuth* Sopron vagy Vas megye? (SopronmOklt. I, 525); benne alighanem a *bő*: *bü* melléknév van meg, mint ebben is: 1359: Petro dicto *Beu* (Oklsz.).

² Alighanem szintén *Bét* (*Béd*) az 1156: *bec beu*-vel Nyitrában Szöllős közelében (l. fentebb *H*) *Bő* alatt).

Bős. — *A*) 1269: terram castri Zulgajauriensis *Bews* uoc. in Chollokuz (WENZEL VIII, 225; vö. uo. XII, 34, 44 és Hazai Okmt. I, 48, 54); ma: *Bös* v. *Bös* (LIPSZKY) Pozsony megyében. — *B*) *Büs* Szabolcs megyében (Hnt. 1873.) Kéres, Ibrony (mohamedán Ibrahim), Nyír-Bakta környékén. — *C*) 1450, 1462, 1475: *Bews*- v. *Bwshaza* Közép-Szolnokban Szilágy-Cseh mellett k. (CSÁNKI I, 553); *Böshaza* ~ német *Bösch kirchen* ~ oláh *Bgyiuse* vagy *Biuzse* (LIPSZKY). — *D*) 1332—7. páptizl.: *Bes*; 1427, 1458, 1471: *Bees* Ung megyében Nagykapostól dny. (CSÁNKI I, 388); tótul: *Bessa* (LIPSZKY). — *E*) 1430: *Bewstornia* a Rabocha (Répece) folyó mellékén a Sopron megye déli határára eső *Bő* szomszédságában tűnik fel (SopronmOkt. II, 152). Ugyanezen *Bő*-től ék. felé fekvő helységek (Berény, Hetye, Simonháza, Ság) között bukkan elő 1357: *Byschalad* (i. m. I, 270). A hn. olvasása valószínűleg *Bis*-Család és a. m. *Bös*-Család (l. a környéken Csapod-, Hövej-Család stb. — CSÁNKI III.).

Böny. — *A*) 1240 kör. Alb.: *Buun* (PRT. I, 780); 1240: *Buhun*; 1361 és 1484 között: *Beun*, *Bewn*; 1436: *Bwn*; 1474: *Ben*; 1481: *Bewn*, *Apay Bewn*; 1484: *Beyn* Győr megyében (CSÁNKI III, 546) a komáromi határon, Rét-Alap-pal együtt Albeusnál is; ma: *Böny* vagy FÉNYES, GeogrSzót. szerint *Böny*. — *B*) 1262: magist. Steph. de *Beyn* de genere Hunthpaznan Helumba-val; ma: Nagy- és Kis-Bény Esztergom megyében a Garam mellett; tótul *Bjña* (mala és welka — LIPSZKY). — *C*) Kis-Bény puszta Hont megyében az esztergommegyei Bény-ektől néhány km-re (LIPSZKY, térkép). — *D*) 1387: *Beny* Heves megyében Jász-Berénytől ny. felé Kerekudvar határosa (CSÁNKI I, 58).

Böl. — Az 1303: Terra *Bwd* megfelelője 1413-tól: *Bwl*, *Bul*, *Bwel*, *Bwly*; 1430-tól: *Bewl*, *Bewly*; 1468: *Bool*; 1524: *Bel*, *Bell* Torda, most Torda-Aranyos megyében Tordától ék. felé, a Torda-fi (!) család lakta (CSÁNKI V, 695—6); LIPSZKY: *Boly* vagy *Böly* „aliis“ *Beö* ~ német *Bolendorf* vagy *Böln Dorf* ~ oláh *Beje*; Hnt. 1873.: Mező-Bő (*Bölgy*, *Bedecs*).

Böld. — Anonymus 40. és 50. §.: portum *Beuldu*; 1453: *Bewd*; 1464: *Bewld* Csongrád megyében Csongrád és Szentés között (CSÁNKI I, 679); LIPSZKY szerint *Böd*, Csánskinál *Böd(?)*.

Személynevek.

Bő. — *A*) 1138/1329: In Tamach: Paceneg (Pecseneg „besenyő“) . . . Tume (Tomaj?) . . . Tosu, Tuke, v. radi [úr!], *Behu* . . . Horum maior Bandi (: bán) (MonStrig. I, 92 és JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar Olvasókönyv 32). — *B*) 1138/1329: In uilla Huru: *Behi*, Benedic (MonStrig. I, 95); Hór Dombóvár-tól ény. felé Igal és Somogy-Szill közelében.

Böd. — *A*) 1138/1329: In Fekete: vros, Mogdi, *Budi* (Ó-magyar Olvasókönyv 29). In Lingu: 2 *Budi* Befenudi-vel (uo. 30). In obad: vros, *Budi* (uo. 31). In Surcudi: Abadi, *Budi*, Odus (uo. 32). Valószínű, hogy ez esetekben a *Budi* mögött *Büüdi* v. *Büüdi* forma lappang, amelyet az eredetiben kettős *u*-val vagy *v*-vel *Buudi*-nak vagy *Bwüdi*-nak írtak, és csak a másoló váltotta fel a jelentőség nélkülinek vélt *uu*-t vagy *w*-t *u*-val, amint pl:

Bulsu áll e. h. *Bulsuu* (Geu, Tamach — i. m. 29, 32), azonban *Suuledi* (Hedekcut — MonStrig. I, 89); *Numhw* (Cuppan — 89), azonban *Nemhuu* (Kinisti — 89). Azonkívül 1138/1329: In Ecer: Befe . . . *Budus*, *Bedi* (Ó-magyar Olvasókönyv 31) és In Geu: Maraut [Marót!] . . . *Bedu*, Befe (uo. 29) a. m. *Büüdüs*, *Bēēdi* és *Bēēdü*. — B) 1211. tih. öir.: *Beyd* | *Bed* | *Bedh* | *Bed* (PRT. X, 503—5, 510). — C) 1221: *Beud*, a Catlu adományozta „terra Elbu“ egyik lakosa (PRT. I, 650). — D) 1237: Eud, Jegda, Jbrachun, Buda, Turda, *Beud*, Poznan et Boccon libertini in Bukud (Bokod Komárom megyében); *Bedd* libertinus „terra Petlend“-en (Ó-magyar Olvasókönyv 90—1). — E) *Beud* fil. Bene a bars megyei Málás környékén (WENZEL XII, 563).

Béd mint családnév. — A) 1431: Filius *Beed*; 1436, 1483: *Bed*; 1538: *Byd*; 1548: *Bewd* Vas megyében (CSÁNKI II, 813); vö. *Bede*-fi és 1461: *Bedewch* család ugyancsak Vasban. — B) 1490: *Beed*, petri-i, Zala megyében (CSÁNKI III, 133). — C) 1478: *Beed*, pere-i, Veszprém megyében (CSÁNKI III, 264).

Bős. — A) 1138/1329: In Hodus: *Behis* (MonStrig. I, 90). — B) 1138/1329: In Ecer: *Budus*, *Bedi* . . . *Buus* (Ó-magyar Olvasókönyv 31). — C) 1138/1329: In vduornic: Eurudi . . . *Beus* (MonStrig. I, 96). — D) 1198: cozug és fia: vs, ded, *beus*, eue a sopron megyei Mihály birtokon (Ó-magyar Olvasó 63). — E) 1221: *Beus* fiai, Benedictus és Vsun meg unokatestvérük: Poznanus Bársonyos birtok felett pörölnek a szentmártoni apáttal (PRT. I, 652—3). — F) 1222: *Buus*, lakott Nyulason Mosony megyében (PRT. I, 657). — G) 1259—74 között említik Bened fia *Bés*-t, akitől a Bars megyében a Garam völgyében lakó *Bees* nemzetség származott (vö. KARÁCSONYI, Magyar nemzetségek I, 238—41).

Bése. — A) 1138/1329: In Geu: *Bedu*, *Bese* (MonStrig. I, 90) a. m. *Beese*? In Ecer: *Bandi*, *Befe*, *Tabus*, *Bahatur* . . . *Budus*, *Bedi* (Ó-magyar Olvasókönyv 31). — B) 1171. Benedek veszprémi comes végrendelete: ancilla *Bééffa* Vrumes és Hugus társaságában (Ó-magyar Olvasókönyv 47); a kettőzött *ff* alighanem az *š* hang jele és így a név *Bēēsa*. — C) VárReg. 214. §.: *Beusam* acc. (vö. EtSz.). — D) 1221: *Buusa* jobbágy, két fia Wina és Tyuuan (török madárnévből), társai között Eusud . . . in Preccha Győr megyében Pannonhalma táján (PRT. I, 651).

Bēünd. — A) 1252: Salomon, Benedictus, *Beund* et Solka filii Damse a Szombathelytől ék-re eső Kamond helyvel kapcsolatban Vas megyében (WENZEL II, 229). — B) 1258: Benedictus filius *Beund* Fenyőfő, Venye táján Zircetől ény. Veszprém megyében (WENZEL II, 315 és vö. CSÁNKI III, 231, 260).¹

A felsorolás alapján a következő alakváltozatokat állíthatjuk össze: a) *Behi*, *Behü*, *Bēü*, *Büü*, *Bü* > *Bü*, *Bēi* (?), *Bő*; b) a -d képzős származéknál: *Bēüd*, *Büüd(i)*, *Büd* > *Büd*, *Beid*, *Bét* vagy *Béd* (*Bēēdi* vagy *Bēēdü*), *Böd* > *Böd*; c) az -s képzős származéknál: *Bēhis*, *Bēüs*, *Büüs*, *Büs* > *Büs*, *Bēēs* > *Bés*, *Bős* > *Bös*; d) a -se, -sa képzős származéknál: *Bēēse* > *Bése*,

¹ Mint már fentebb többször, e két esetben is azt látjuk, hogy a *Bő* és származékai a hasonló hangzás révén a *Benedictus* keresztnévvel társulnak.

Bēsa, Beüsa, Büüsa; e) az *-n ~ ny* képzős származéknál: *Bühün, Büün > Bün, Bēün, Bén (Bēin)* vagy *Bény, Bön* vagy *Böny > Böny; f)* az *-nd* képzős származéknál: *Beünd; g)* a kicsinyítő *-l* képzős származéknál: **Bēül, Bül, Bél, Böl > Böly* és *Böl > Bő; h)* az *-ld* képzős származéknál: *Beüldü > Beüld, Böld > Böld* és *Böld > Böld > Böd (?)*.

Van nemzetség is, amely a *Bő* (1254: de genere *beuu* — MonStrig. I, 416) nevet viseli. Ennek a nemzetségnek a tagja Iseph, aki 1236-ban „inquisitores de terris in Simigio“ között jelenik meg (WENZEL VII, 22). 1268-ban pedig Izsóp fia János comes és rokona Deers fia István a nemesi földeket visszaszedő somogy megyei bizottság tagja (WENZEL III, 184). A nemzetség általában főképen Somogy megyében szerepel, birtokai is legnagyobbbrészt oda esnek, köztük Somogyvár vidékére *Bő*, ahol a nemzetségi monostor, a *bői* konvent is állott (l. fentebb a helynevek között *C)Bő* és vö. KARÁCSONYI, Magyar Nemzetségek I, 275—83).

A Somogyban lakos *Bő* nemzetség egyik tagjának a neve — amint láttuk — *Deers* olv. a legnagyobb valószínűség szerint *Dérs*. Ha meg Tisza-Bő környékén széttekintünk, szemünkbe ötlük 1343, 1461, 1482: *Ders*; ma: Tisza-Derzs Hevesben (CSÁNKI I, 60) és 1455, 1466: *Ders*; ma *derzsi* pusztá Szolnoktól dk. (CSÁNKI I, 667).¹

1349-ben élt a *Bő* nemzetségnek *Thuz* melléknevű tagja, akitől a nemzetségből kiágazó Laki *Thuz* család nevét vette (KARÁCSONYI, Magyar Nemzetségek I, 275 és CSÁNKI II, 699). A tiszai részeken pedig ott találjuk Szolnokban a Szajoli *Tuz* családot (CSÁNKI I, 674).²

A) 1193: *Igor, Igal*; 1326-tól: *Wgol, Wgal*; ma: *Ugal, Ugaj* Somogy m. ék-i határán Tab és Tengőd közelében (CSÁNKI II, 653). — B) 1272 és 1337 között: *Igol*; 1391-től: *Igal* Somogy-Szill mellett (CSÁNKI II, 578). Tehát két *Igor > Igal* nevű hely is előkerül a somogyi *Bő* tájékán. És előkerül 1314, 1325, 1335: *Igar*; 1480: Kys *Igal*; ma: Tisza-*Igar* a tiszai *Bő* közelében Hevesben is (Losonczi BánffyOklt. I, 54, 80 és CSÁNKI I, 62).

A *Bő, Derzs, Túz, Igar* neveknek ez az összecsomósodása arra vall, hogy egyik helynév-csoport vidékéről a másikéra átköltözés történt, vagy — ám a jelen esetben nem ez a

¹ Jó csomó adatom van arra, hogy a személy- és helynévként egyaránt gyakori *Ders* összetartozik a *Jeür > Győr* szn. *Dér > Dőr* megfelelőjével, a *Győr*: *Dér* pedig, valamint a *Gyöd ~ Gyúd, Gyejsa > Décse* stb, sőt legalább részben a *Dés (Dezső) < Deüs*: *Gyeüs* is a *Győ* hn. mögött álló alapelemre mennek vissza. A *Gyejsa*: *Décse* neveknek a *Győ*-vel való összefüggését már Magyar Anonymusom *Gyejsa* jegyzetében érintettem. Ennek és a többi kapcsolatoknak a részletes bizonyítására majd más alkalommal óhajtok sort keríteni.

² Ez a családnév valószínűleg a török *toyuz (tokuz, tojur)* a. m. 'kilenc' szóból ered, olyan hangfejlődéssel, mint pl. *ojuz > úz*. Vö. *tojur*: *Túr*?

valószínűbb — mind a két vidéken egyfajta, de legalább is rokon népelem helyezkedett el.

IV. Béla a Dém nemzetségbeliek számára kiállított 1257-iki megerősítő oklevelében ezt mondja: „*terram nomine Bew iuxta Titiam quam ipsis continuo post recessum Tartarorum, cum vacua et desolata remansisset, contuleramus, que quidem antea per Saracenos possidebatur* (CodDipl. IV, 2: 425). Eszerint a tatárpusztítás előtt Tisza-Bő a szaracénoké volt, vagyis valami mohamedán és nyilván török fajú népségé, amelyet több más néven kívül izmaelitának is hívtak. Hogy a Bő nemzetséghez és Tisza-Bő nevéhez volt-e közük ezeknek a szaracénoknak, arra majd utóbb igyekszem feleletet keresni.

Azokon a vidékeken, ahol a Bő, Bőd, Bős stb. nevek jelentkeznek, a településtörténeti mozzanatokban és a helyrajzi viszonyokban számos olyan jelet vehetünk észre, amely arra vall, hogy ezek a nevek a török (kozár, besenyő, kún, bolgár stb.) népelemek körében alakultak a *bäg*: *bäy* méltóságjelölőből. De azért természetesen nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy egyik-másik a törökből jött magyar *bő* melléknévi közszónak a tulajdonnévi alkalmazása.¹

PAIS DEZSŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Megy, mint tárgyas ige. „Petőfi és a nyelvtudomány” című cikkemben (MNy. XVIII, 199) azt írtam, hogy Petőfi nyelvében alig találni valami rendkívülít. „Még nyelvtani merészséget sem lehet Petőfibre fogni és valóságos »hapax legomenon« János vitéznek (XIX. 18.) ez a mondata: »[Janesi] az óriás felett *átmēnte a vizet*« a *megy* igének tárgyas vonzatával.” Erre a Nyr. cikkírója, félreértvén amit mondtam, csőstül idézi fejemre a tárgyas használatú tárgyatlan igéket (amilyeneket minden valamirevaló nyelvtan idéz), ám a *megy* igére nem talált második példát, s így az említett idézet nemcsak Petőfiben, hanem a magyar nyelv valamennyi emlékében is »hapax legomenon«-nak látszott. (Valaki négy szemközt azt is mondotta nékem, hogy Petőfi itt megbocsáthatatlan hibát követett el a magyar nyelv törvényei ellen, még pedig vétkes lomposágból.)

Pedig akad elég példa erre a „vétkes lomposágra” már a NySz.-ban is. A puszta *megy* igére egyetlen példa: „Gyenge erőmet is próbálgatván, még egy *nyomot sem mehettek*” (MonIrók. XV, 424); ez azonban csak látszólagos tárgyalak, mert valójában *t*-ragos mértékhatározó alakkal van dolgunk (egy *nyomnyit* sem mehettek), mint ma is mondható: *lépést* *megy*, *ügetést* szalad stb. — Azonban az *általmegy* összetételű ige a régiségben elég gyakori valódi tárgyraggal: *Kyt* nem lehet uala által: *quem*

¹ A Bő-vel kapcsolatos anonymsi *Usubuu* nevet a maga különféle vonatkozásaival együtt más alkalommal tárgyalom majd folyóiratunkban.

transire non poterat' (JókK. 18.); mikor által mentek volna Assíriosoknak *vegeyt* (olv.: általmenték... *végeit*): 'Cumque pertransisset fines Assyriorum' (BécsiK. 13); Ez *életet* erőssen által megyem: 'fortiter vita excedendo' (BécsiK. 92); Atal menween az *halmokat* (ÉrdyK. 379 b); Az *hegyeköt* atal menween (547 b); Nilus *vizét* által mente népéuel (Cseng. Jer. A3). Bizonyára akadna még több példa is, melyik — kivált az utolsó — teljesen igazolja Petőfi szókötését. De találtam újabb példát is Mikes 153. levelében, ahol Jászból való menekülését írja: „mennyi sok *erdőket* kell által menni, kivált Foxánig.“ — Hogy ez a szófűzés nyelvünk eredeti sajátága-e, vagy pedig a latin szerkezet: *transire aliquid* hatása-e, e példákból alig lehet eldönteni. Mikes és Petőfi inkább az első mellett szólanának, míg a régi példák latin szerkezetfordításnak látszanak.

Tolnai Vilmos.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Vespecsenye. KERTÉSZ MANÓ figyelmét, úgy látszik, elkerülte az, hogy én már négy esztendővel ezelőtt kimutattam a *vespecsenye* összetételnek a régi nyelvben való előfordulását (I. MNy. XVIII, 169), mégpedig épen onnan és ugyanazokban az adatokban, ahonnan és amelyekben ő most Nyr. LV, 127 idézi. Közlésének azonban mégis megvan az az érdeme, hogy mivel neki módjában volt beletekinteni a Szakács Tudomány kéziratába, ellenőrizhette RADVÁNSZKY kiadásának adatait, s így azok hitelessége immár kétségtelen. Ebbeli fáradozásának némi viszonzásául én meg itt azt tudatom vele, hogy a MELICH feltételezte *ves* pusztá alanyesetet nemcsak a *vespecsenye* összetétel előtagja igazolja, hanem a gyergyói nyelvjárás is, mert ott GENCSEY ISTVÁN tanúsága szerint a 'renes, niere' jelentésű *vese* szavunk ma is *ves*-nek hangzik (I. Nyr. XXXIV, 264).

Oszmánli eredetű indulatszavainkhoz. (Vö. MNy. XXII, 284.) A szlavóniai nyelvjárás *älä* indulatszava NEMETH szerint azonos az oszmánliban interjeiatióként is használt *allah* 'isten' szóval. Valószínűleg ezzel egy eredetű az a bizonyára jajszóként alkalmazott *alaha!* felkiáltás, mely G v a d á n y i Nótáriusának következő helyén fordul elő: „Sűrű pihegések között tsak jajgata, | Egyszer mondá: oda van szívem 'Alaha!'“ (Magy. Könyvt. 1009—1010: 112). Talán nem tévedek, midőn azt hiszem, hogy ez a szó a hódoltság idején török ajkról gyakran hallott *allah, allah!* fel-sóhajtság emléke.

Már kevésbé bizonyos ugyan, de azért talán nem épen lehetetlen, hogy a szintén oszmánli származású és szintén csak egyetlen (XVII. sz.-i) adattal igazolt *baka!* indulatszavunknak is párja akad a MTsz.-nak ebben a mátyusföldi adatában: „Nem valami *baka*: nem valami különös, kiváló.“ Állító alakban ez a szólásforma bizonyosan így hangzott: „Ez már aztán *baka!*“, t. i. 'különös, kiváló', mintegy: 'megnézni való'. Ez a jelentés könnyen fejlődhetett a 'sieh, en' jelentésű oszmánli indulatszóból.

Csefkó Gyula.

Lebeg mint a Mohammed koporsója. Ezt a szólásmondást TÖTH Béla próbálta először magyarázni. Azt állítja (Szájrról szájra. 1895. 353. l.), hogy a „keresztyények régi balhite szerint az iszlám prófétájának vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban“. Ezt az állítását azonban semmiféle tanubizonyossággal nem igazolja és alighanem a saját képzelőtehetségének szüleménye, mert Sansovino-ban (Historia universale dell' origine et imperio de' Turchi. Ven., 1573.) vagy a német Türcken-Büchlein-ekben ennek semmi nyoma. Sansovino egy külön fejezetben írja le Mohammed koporsóját (i. kiad. 31), megemlékezik egy hozzá fűződő török hiedelemről, de ilyesmiről nem szól; ellenkezőleg azt hangsúlyozza, hogy a koporsó igen mélyen és szilárdan van a földbe ásva.

Azt hiszem, hogy a szólas magyarázatát, melynek párját semmiféle nyugati vagy keleti nép szólas-gyűjteményében nem lehet meglegelni, egy törökhódoltság előtti magyar népszokásban kell keresnünk.

Dainero Tamás olasz író írja 1501-ben budai tartózkodásának emlékekepen: „Az úrnapi körmeneten, — melyen az óriási néptömeg kivül ő felsége is részt vett, — érdekes látványosságot adtak elő. Ugyanis valamely jóslat szerint, a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha Mohamed koporsója szétromboltatik. Ezt következésképp adták elő: Mohamed mecsetjét házunk előtt állították fel, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és a számos pasa vett körül. Midőn ő felsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tüzsugár sujtott le a koporsóra és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel izzé-porrá zuzta, sőt fogaiyal is szaggatta. Valóban kiváló élvezet volt e roham szemlélése.“¹

Kétértelműnek a leírás hitelében, ha nem volna egy másik leírás ugyanebből az esztendőből, mely Dainero-étól teljesen független.² Ez egy német szemtanutól származik, ki szintén a budai úrnapi ünnepségeket írja le: „Auch ist gemacht gewesen ein grab, darunder drey türcken, und ist das grab Machometi gehangen frey uff dem freythoff, in der höhe, darumb gemacht vyl instrumenten, gefüllet mit pulfer, als bichsen. Und so der Cardinal mitt unsers herren fronlichnam fürgienge. Do was d[a]z grab Machometi gantz erknist und zerfallen vor aller mänglich.“³ A német szemtanu szerint Rupprechtus Haller budai

¹ SZAMOTA ISTVÁN fordítása: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891. (Olcsó Könyvtár 767—772.) 497. l.

² A röpirat címe: Die ordenung zu ofen wider den Thurken gemacht... 1501- és 1502-iki kiadását idézi BALLAGI ALADÁR, Buda és Pest a világ-irodalomban 81. és 82. sz. Megvan SZABÓ KÁROLYNÁL és APPONYINÁL is. En az 1513-ban megjelent Die Türckisch Chronica c. nagyobb kompilációból idézem (Akad. Ktár. Tört. Q 325), melynek szerzője újra nyomta az, úgy látszik, népszerűvé lett érdekes nyomtatványt.

³ Csináltak egy koporsót is, ez alatt három török (állt) és ez a Mahomet sírja szabadon csüngött a temető fölött a magasban, körülötte csináltak sok szerszámot, melyet puskaporról és lőfegyverekkel töltöttek meg. És mikor az éresek [Péter] urunk szent testével elment előtte, akkor Mahomet sírját a tömeg egészen összetiporta és elrombolta.

polgár meg is kérdezte az érseket, miért történt a nagy ünnepség, melynek a fent idézett ceremónia csak egy része, mire György veszprémi püspöktől azt a választ nyerte, hogy a magyar király azt a hírt kapta, hogy a török nagy vereséget szenvedett valahol és azért ünnepelnek.

Mindkét leírásból kiderül, hogy az úrnapi ünnepségek idején állították fel Mohammed koporsóját, még pedig jó magasra, úgyhogy az a levegőben csüngjön szabadon. Mint az egyik forrás megemlíti, ezzel egy hiedelem is járt, t. i. hogy a török ereje akkor fog lehanyatlani, ha Mohammed koporsóját szétrombolják. Ennek a hitnek kifejezése ez a mágikus eljárásokra emlékeztető ünnepi ceremónia.

Azt hiszem, joggal kereshetjük ebben a sajátságos szertartásban a mai magyar szólaş magyarázatát. A Mohammed-koporsót az összelövés és elégetés céljából és azért, hogy a tömeg is láthassa, jó magasra függesztették és ez az a bizonyos ég és föld között lebegő koporsó, melyet a magyar szólaş emleget. És az a bizonytalan érzés, melyre ezt a hasonlatot ma alkalmazzák, eredetileg erre a halálra ítélt koporsóra vonatkozhatott, mert annak a sorsa csakugyan nem kelthette a biztonság érzetét a szemlélőben. A hódoltság alatt természetesen a szertartást bajosan folytathatták Budán, és így a kifejezés eredeti értelme is elhomályosult, de maga tovább élt és megőrizte a hajdani szokás emlékét.¹

Eckhardt Sándor.

Zlaudus. A Kaplyon-nemzetségből származó² veszprémi püspök neve, aki ebben a minőségben 1245—62 közt szerepelt, miután előbb székesfehérvári olvasókanonok, majd pozsonyi pröpst volt. Neve 1226 óta elég gyakran fordul elő az oklevelekben, mégpedig az oklevéltárakban közölt szövegekben — csekély kivétellel — *Zlandus*, *Zalandus*, *Zelandus* alakban. Csak elvétele találjuk egy-egy esetben *Zlaudus* vagy *Zalaudus*-ként közölve.³ *Zlandus*, *Zalandus*, *Zelandus*, sőt *Zalánd* formában ment át az irodalomba is; így szerepel FEJÉRPATAKYNÁL,⁴ így KARÁCSONYINÁL,⁵ WERTNERNÉL,⁶ FRANKÓINÁL,⁷ a veszprémi püspökség római oklevéltárában⁸ stb.

Magam eredeti oklevélben először Yoles királyné 1226-i oklevelében találkoztam a névvel.⁹ A rongált oklevélben a név inkább *Zlaudus*-nak látszott ugyan, azonban az irodalomban általánosan használt formától vezetve és arra való tekintettel,

¹ Megjegyzem még, hogy e szólaşt nem találtam meg sem BARONYAI DECSI JÁNOS Adagiorum-ában, sem MARGALITS gyűjteményében. De maga a képzet régi eredetre vall.

² Ölv. KARÁCSONYI, A magyar nemzetségek II, 291.

³ Így a Hazai Okmánytár VI, 47 közölt 1247-i oklevél végén (de a szövegben itt is *Zlandus*), THEINER, Vetera Monum. Hung. I, 210, Pannoni Rendtört. X, 523, KUBINYI, Magy. Tört. Eml. I, 29 és FEJÉRNÉL is itt-ott.

⁴ A királyi kancellária 96.

⁵ I. m. II, 291.

⁶ IV. Béla király tört. 104.

⁷ A m. királyi kegyúri jog 37.

⁸ IV. köt. XC. l.

⁹ Eredeti oklevél a Kisfaludy-családnak a M. Nemzeti Múzeum levéltárában letett oklevelei közt.

hogy a középkori írásban az *u* és *n* betűk alakítása sokszor hasonló, az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. füzetében¹ némi habozás után a *Zlandus* alakot tartottam meg, amint a nevet a kérdéses helyen RÁTH KÁROLY is olvasta.² Azonban a 2. füzet szerkesztése közben azt tapasztaltam, hogy IV. Béla király eredeti okleveleiben a név mindig következetesen *Zlaudus*, *Zalaudus*-nak van írva,³ a fent nyitott *u*-nak az *n*-től való kétségtelen megkülönböztetésével, ámbár a kiadások túlnyomó többségében ezekben az esetekben is *Zlandus*-t, *Zalaudus*-t találunk közölve.

Szükségesnek tartottam a dolognak még pontosabban utánajárni, olyan eredeti oklevelekben figyelve meg a név formáját, ahol a kancellária esetleges tévedéséről még kevésbé lehet szó, ámbár a teljes következetesség a kancellária tévedésének feltételezését a királyi oklevelekben is valószínűtlenné teszi. A vizsgálat eredménye az lett, hogy magának a püspöknek 1254-i eredeti oklevelében is⁴ világosan *Zlaudus* alakban van írva a név, és ugyanígy találjuk Bertalan veszprémi püspök 1236-i oklevelében⁵ (ahol *Zlaudus* még mint székesfehérvári lector szerepel), valamint a veszprémi káptalanak 1252-i,⁶ 1257-i,⁷ 1260-i⁸ és 1262-i⁹ eredeti okleveleiben is, amelyekben a veszprémi káptalan az akkori veszprémi püspököt is megnevezi. Mindezekben az esetekben az *u* írása kétségtelen; már pedig Veszprémben semmiképp sem tételezhetjük fel, hogy a püspök nevét hibásan írták volna.

Az idézett veszprémi oklevelekben és magának a püspöknek oklevelében is a név alakja *Zlaudus*; a királyi oklevelekben is többnyire így találjuk, de itt olykor *Zalaudus* formát ölt.¹⁰ *Zlaudus* volt tehát az eredeti alak, melyet a kiejtés olykor *Zalaudus*-szá hűvített. A veszprémi káptalan 1259-i oklevelének 1314-i átiratában a nevet már *Zalaldus* formában találjuk,¹¹ mely kétségtelenül a

¹ 433a. szám.

² Győri tört. és rég. füzetek III, 297.

³ 1239. Eredetije a hg. Festetics-cs. kszthelyi levéltárában. — 1245. dec. 12. Eredetije: MODL. 33,704. — 1251. nov. 23. Eredetije a Kállay-cs. lt. (M. Nemz. Múzeum lt.) — 1251. nov. 24. Eredetije a M. Nemz. Múzeum lt. — 1252. Eredetije: MODL. 369. — 1254. Eredetije a zirci apátság lt. (Facsim. BÉKEFI, A pilisi apátság I. köt. mellékl.) — 1257. nov. 20. Eredetije a veszprémi káptalan magánlt. — 1266. nov. 23. Eredetije uo.

⁴ Eredetije a M. Nemzeti Múzeum levéltárában. VÉGHÉLY az oklevél közlésében (Hazai Okmt. I, 29) *Zlandus*-t írt, amint IV. Béla királynak az előző jegyzetben felsorolt okleveleinek kiadásai többnyire *Zlandus*-t, *Zalaudus*-t másolnak.

⁵ MODL. 210. sz. (WENZELNÉL VII, 23 *Zlandus*.)

⁶ Eredetije a pannonhalmi rendi levéltárban. Ebben és a következő, Pannonhalmán őrzött két oklevélben a név alakját DR. MIHÁLYI ERNŐ úr volt szíves kéréssemre megállapítani és velem közölni.

⁷ Uo. a hiteleshelyi levéltárban.

⁸ A hg. Eszterházy-cs. levéltárában. Rep. 36. A. 2.

⁹ A pannonhalmi rendi levéltárban.

¹⁰ Így az 1251. nov. 23-i (Kállay lt.), nov. 24-i (Nemz. Múzeum lt.) és THEINER közlése szerint az 1247. jún. 2-i oklevélben. (Mon. Hung. I, 210.) Sőt egy ízben — a Pannonh. Rendtört. X, 523 olvasható közlés szerint — 1251-ben a veszprémi káptalan oklevelében is *Zalaudus*-nak van írva a püspök neve.

¹¹ MODL. 496. sz.

Zalaudus-ból alakult, s ebben a fejlődésben analogiáját láthatjuk a *pristav*—*pristaudus*—*pristaldus* fejlődésnek, s ez utóbbinak a *Zlaudus*—*Zalaldus* alakulás magyarázatául szolgálhat.¹

A mondottakban a *Zlandus*, *Zelandus* forma tarthatatlansága is bizonyítva van; ezt csak a hibás másolatok szülték. Ezért a Kritikai Jegyzék 2. füzetében a helyes *Zlaudus* alakot írtam mindenütt,² s az 1036. szám alatt tárgyalt oklevélben is az eredetinek Z. sigláját *Zlaudus*-nak oldottam fel.

Alba curia. IV. Béla királynak 1256. március 21-i oklevele³ *aput Albam curiam* kelt, s egy másik, évszám nélkül kiadott oklevél⁴ keltezésében, mely az előbbivel nyilván egy időben, 1256. március 22-én kelt, szintén az *Alba curia* nevet találjuk. Az utóbbi oklevél közlésében a Hazai Okmánytár a helyet Fehérvárral azonosította, és ennek alapján Csánki nagybecsű munkájában is⁵ Székesfehérvár latin elnevezései közé van iktatva *Alba curia*, valamint a másik oklevél közlésénél SMIČIKLAS is Székesfehérvárt („u Stolnom Biogradu”) írja a kelet helyéül.

A Kritikai Jegyzék 1079. és 1080. számában szólva ezekről az oklevelekről, nem csatlakozhattam ehhez az azonosításhoz, mert Székesfehérvár ismert latin elnevezései közé (*Alba*, *Alba regalis*, *civitas Albensis*) az *Alba curia* semmiképen sem illik.

A helynév megfejtésére — úgy hiszem — legalább részben rávezet IV. Béla királynak év nélkül, valószínűleg 1263-ban kiadott oklevele, melyben a király a golombuki és *alba curia*-i (*de Alba curia*) vendégtelések közt felmerült birtokkérdésben ítél.⁶ IV. Béla király oklevelét Erzsébet királyné 1275-ben a kamari hospesek számára mint „super facto divisionis terrae ipsorum et hospitum de Golombuk” szóló oklevelet írja át.⁷

Galambok és Komár Zala, illetőleg Somogy megyében fekvő szomszédos helységek.⁸ *Alba curia* tehát itt keresendő. IV. Béla király 1263-ban a kamari hospesek kiváltságait megállapító oklevelében⁹ írja: „cum in Kamar domum pro nobis fecissemus”. Ez *Alba curia*-nak Kamar-ral azonosítására jogosíthatna fel. Ámde Komár (Kamár, ma Komárváros) nemcsak 1263-ban, hanem a XIV. században is Komár néven szerepel.¹⁰ A zalai Újudvar pedig, melyre szintén gondolhatnánk, nemcsak hogy kissé távolabb fekszik, hanem — legalább a XIV. század eleje óta — Nova curia néven fordul elő.¹¹ Ennek következtében a mindenesetre Komár közelében keresendő *Alba curia*-t még legnagyobb valószínűséggel a zalamegyei Kis-

¹ Erre az analogiára MELICH JÁNOS volt szíves figyelmemet felhívni.

² Kivéve a 957. számot, ahol a csak MIKOCZY másolatából ismert oklevélben a másolatban olvasható *Zelandus* alakot kellett megtartanom.

³ SMIČIKLAS, Codex Dipl. V, 5.

⁴ Hazai Okmánytár VII, 43. (1252 tájára téve.)

⁵ III, 307.

⁶ FEJÉR VII, 1: 364. I. Károly 1322-i átiratában a pannonhalmi főapátság hiteleshelyi levéltárában.

⁷ FEJÉR VII, 2: 41—2 téves utalással.

⁸ CSÁNKI II, 578 és 606.

⁹ FEJÉR VII, 1: 322.

¹⁰ CSÁNKI i. h.

¹¹ CSÁNKI III, 120.

k o m á r o m mal azonosíthatjuk. Az 1244-ben előforduló K a m a r u n név,¹ melyen itt a királyi itinerarium szerint K i s k o m á r o m ot keil értenünk,² valamint a későbbi, XV. századi K y s k o m a r o n elnevezés azt mutatja, hogy az *Alba curia* név csak a XIII. század második felében lehetett K i s k o m á r o m ra használatos.

Minthogy e szerint csak a valószínűséget lehet megállapítani, a Kritikai Jegyzék i. h. a keltezés helyeként *Alba curia* az eredeti, latin formában maradt meg; legnagyobb valószínűséggel azonban K i s k o m á r o m ra értendő. *Szentpétery Imre.*

Náríttven. (Vö. MNy. XXII, 342.) E különös szóra több adat áll rendelkezésemre, amelyek alak tekintetében másnak is, értelem vagy jelentés tekintetében pedig egészen másnak mutatják a *Náríttvent*, mint aminek a jelzett helyen találom. Az előttem levő alakváltozatok a következők: *Náríttven* (Nagyenyed), *Náríttyon* (Torda), *Nyáríttven* (Ófehértó, Szatmárnémeti, Szilágysomlyó), *Nyárettyem* (Mátészalka), *Nyáríttjom* (Battonya). A különböző változatok használatában sehol sem tárul elem a „messzire kalandozni” vagy „sokáig odamaradni” jelentés, hanem mindig valami tréfa, ravaszság vagy elméskedés nyilatkozik a kifejezésekben. Ha valakitől azt kérdezik, hogy hol volt vagy hová megy, s az illető valami okból nem akar igazán felelni, úgy félvállról, mosolyogva ezt veti oda a kíváncsiskodónak: *Náríttvenbe* stb. jeget aszalni. Ugyanezt szokta mondani az is, aki valakit kedélyesen vagy mókásan rendreutasít, megfedd vagy elbocsát: Eredj *Náríttvenbe* stb. jeget aszalni. E második esetben Ófehértón így használatos a kitétel: Eridj a *Nyáríttvenbe*. — Mind e most elsorolt esetek épen úgy tekinthetők, mint amikor országosan azt mondják: „Kukutyinba zabot hegyezni”, vagy Szeged tájékán így szólnak: „Tápéra, a világ tengelyit kenyegetni”, vagy Makón ezzel tréfálkoznak: „Karabukára ecetet darálni”, vagy Félégyházán így ejtik a szót: „Lipityomba bugyogót csókolni”. Ide vehetjük az ilyenféleket is: „Hun vótá? A többi közt.” „Hová mégy? Az órom után.” — „Minek az? Hogy a bolondok csudálkozzanak rajta.” — Ime mindenütt egyaránt a tréfa, ravaszság, elméskedés! Furcsa nevű (valódi vagy képzelt) helyek képtelen cselekmények kapcsolatában szerepelnek, s az odautasítás körülbelül azt jelenti: eredj a fészkesfenébe, ne légy olyan ostoba, ugyan ne beszélj, ne bolondozz már stb. Ófehértón névelő is van a *Nyáríttven* előtt, ott tehát nem helységnévnek érzik. S minthogy a felsorolt helyeken mindig *-be* rag hängzik a szó végén, a végső mássalhangzó talán *-n* is, *-m* is, sőt *-ny* is lehet. — Mindezek alapján, ha a *Náríttven* nem elferdített helynév s nem mint ilyenhez fűződött az ellentmondó furcsa tulajdonítás, vajjon nines-e összefüggésben a *Narrheit-en* vagy inkább a *Narrethei-en* német szóval (= bolondság, bohóság, esztelenség)? *Takáts Lajos.*

Hangverseny. Nehogy valamiképen ez a szép magyar szavunk is azoknak a szavainknak a sorsára jusson, amelyeket idegen másaik kedvéért egymás után fölálodoznak, BALOGH JÓZSEFnek

¹ Hazai Okmt. VI, 43.

² Olv. a Krit. Jegyzék 783. számát.

erre vonatkozó utóbbi (MNy. XXIII, 44—6) fejtegetéseire a következő észrevételeket kell tennem.

1. Ha a nemzetközi *concert* szóról csak annyit mondhatunk, hogy benne „a verseny-elem aligha van meg”, ebből a körülményből logikailag nem következhetik az, hogy a magyar *hangverseny* szó „kétségszerűen” Leiter Jakab-számba mehet.

2. Bármiként keletkezett is az olasz *concerto* s belőle a nemzetközi *concert* zenei kifejezés, egy bizonyos, hogy a latin *certo* és *concerto* 'verseng' ige hatása alatt nemcsak a mi szóalkotónk, hanem a nyugati nemzetek nyelvérzéke előtt is belejutott a jelentésébe a 'verseny' képzete is. Bizonyítják ezt a Schulzból és Schelerből idéztem értelmezéseken kívül azok a legrégibb, XVII. századi adatok is, amelyeket az előbbi szótáríró német könyvekből felsorol. Ennélfogva a magyarra fordításban a *verseny* szó alkalmazása egészen természetesnek tűnik föl.

3. A magyar *hangverseny* szó akkor is elfogadható névadás volna, ha nem szolgált volna mintájául a versengésre emlékeztető *concert* szó, hiszen, amint már mondtam, a *hangverseny* művészversenyként is fölfogható s ebből a szempontból époly kifogástalan elnevezés, mint pl. a *törverseny*, *kardverseny*, *labdaverseny*-féle kifejezéseink, amelyek szintén nem a török, kardok, labdák stb., hanem a sportemberek versenyét jelentik. A szóval elemei szerint mindent szabatosan kifejezni lehetetlen, meg kell elégednünk azzal, ha a célozott fogalmat a maga hiányos utalásmódja mellett is föl képes idézni lelkünkben.

4. Ha a *hangverseny* szó a magyar szókinésznek „érdekes, értékes” eleme, nem szabad újra meg újra (45. és 46. l.) Leiter Jakabnak minősíteniünk s ezt Czuczor-Fogarasiék tekintélyével is támogatnunk, akik a fordításbeli — állítólagos — hibát végeredményben „tárgyilag” is tűrhetőnek tartják. *Zolnai Gyula.*

NYELVMŰVELÉS.

Budapestizmus. Lépten-nyomon halljuk, hogy „én *nem tudok* elmenni az operába, holnap *nem tudok* elutazni, mert *nem tudom* itthagyni a pácienseimet, ma *nem tudok* a Pannoniában vacsorázni” stb.

Helyesen mondjuk, hogy „*nem tudok* angolul, *nem tudok* úszni, *nem tudok* festeni” stb. és „*nem mehetek* az operába, *nem utazhatom* el, mert *nem hagyhatom* itt a pácienseimet, ma *nem vacsorázhatom* a Pannoniában”. — A *nem tudok* annyit jelent, hogy hiányzik belőlem a tudomány, az ismeret, a képesség, a művészet, a *nem ...-hat, -het* pedig azt, hogy valamely cselekvésnek nincs meg a lehetősége, pedig a tudomány megvolna. A zongoraművész *tud* zongorázni, hiszen zongoraművész, de *nem zongorázhat*, mert megvágta a kezét. Tehát megvolna a tudománya, de nincs meg a cselekvés lehetősége. A kis gyermek még *nem tud* beszélni, az analfabéta *sem tud* olvasni, a néma *sem tud* beszélni, mert az első kettő még nem sajátította el a beszéd, illetőleg a betűvetés tudományát, az utóbbiból pedig hiányzik a beszélő-tehetség. Prágában *nem beszélhetek* magyarul, mert a csehek beverik a fejem, pedig *tudok* magyarul. „*Nem láthattam* a

kiállítás" — nem azt jelenti, hogy vak vagyok, azaz nem *tudok* látni, hanem azt, hogy valamelyes más körülmény megakadályozott a kiállítás megtekintésében.

Ez a budapestizmus megint csak germanizmns: „Ich kann nicht gehen, ich kann nicht lesen stb.“ A német *kann* ígét a magyar hol a *tudni* ígével, hol pedig úgy fejezi ki, hogy az ígét a *-hat, -het* képzővel látja el, aszerint, hogy képességről, tudományról vagy lehetőségéről van-e szó.

*

Egyik nagy politikai napilapban kritikát olvastam valamelyik külföldi regényről. A filozófiai magaslatot negélyező bíráló a regény írójáról vagy hőséről, már nem emlékszem pontosan, megállapítja, hogy nagyon *beképzelt* ember. Tehát ein e i n g e b i l d e t e r Mensch. — A magyar ember újabban *önhittnek*, azelőtt *elbizakodottnak*, *hetvenkedőnek* hívta a bőrébe nem férő, mindent és mindenkit fumigáló, fölényes embertársát és különösen azt, akinek nem igen volt rá jussa, hogy lóhátról beszéljen a világgal. Ma a pesti intellectuel ezeket az uborkafára fölkapaszkodott, túlságosan öntudatos gentlemaneket *beképzeltnek* mondja, mert az ő germanizmussal és egyéb izmussal telített koponyájának ez műveltebben hangzik.

*

A Magyar Nyelv tavalyi május-júniusi füzetében szóvá tettem a Víg-színház magyartalan hirdetését, amellyel az *Alvó férj*-hez csábítja az asszonyokat. Fölbuzdulván ezen a gyönyörű magyarságon, hamarosan a Magyar Színház is kilépett a porondra, — illetőleg a hirdető oszlopokra, ékes magyarsággal hirdetvén, hogy sehol sem mulat úgy a publikum, mint a *Csuda Mihály szerencséjénél*. Úgy látszik, a Magyar Színháznak is csak a nevében szerepel a „Magyar“, — a nyelvérzéke azonban ugyanazon a színvonalon van, mint a Víg-é. *Weszely Gyula.*

Pályázatot ír ki. Ezen a kifejezésmódon, amely a MNy.-nek egy előadói jelentésében XXII, 224 is előbukkant, „Egy figyelmes olvasó“ megütközvén, az előadó mint *Brutus*? azt a véleményét fejezte ki, hogy „a *pályázatot* *hirdet* és a *pályázatot* *kiír* igenis megférnek egymás mellett“. Tehát fellebbezett az ügyben (uo. 354. l.). Nem mint föllebbezteli szék, csak mint egyszerű szavazó bírós mint Julius (bár nem Caesar) ezt felelem Brutusnak. Igaz, hogy a *pályázat kiírása* természetes kép, s hogy az előadó valóban maga is *kiírta* négy ajtóra is a *hirdetményt*, mégis azt mondom, hogy a magyar ember magától erre a kifejezésmódra a német *Konkurs ausschreiben* nélkül aligha gondolt volna, mert a magyar észjárásban a pályázat *kihirdetése*, közzététele a főképzet s nem az, hogy a reá vonatkozó *hirdetményt* *ki* kellene állítólag *írni* pl. az ajtóra vagy feketetáblára, hiszen rendszerint nem is *kiírjuk*, hanem csak *kiüggesztjük* az ilyen hirdetményeket. Ennélfogva úgy vélem, hogy a pályázatoknak újabban divatba jött *kiírása*, bár magában véve nem képtelen és így magyar emberfől is megérthető kifejezésmód, magyarossággal tekintetében a pályázatok *hirdetésével* semmi esetre sem versenyezhet, annak ellenére sem, hogy a magyaros kifejezés maga is csak újabb keltű.

Zolnai Gyula.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

Gombocz Zoltán Magyar történeti nyelvtanához.

GOMBOCZ Z. Magyar történeti nyelvtanának Hangtörténet c. részére kívánok néhány észrevételt tenni, amely mint a Hangtan II. része immár 2. kiadásban jelent meg könyomatként (Bpest, 1926.).

Örvendetes mozzanat, hogy az utóbbi évtizedek serény hangtörténeti kutatásainak főbb eredményeit végre avatott összeállításban megkaphattuk épen attól a nyelvészünktől, aki ezekben a kutatásokban maga is jelentékeny részt vett. Maga az összeállítás sem pusztán rendszerbe szedése a legfontosabb vívmányoknak, hanem telítve van eddig még ki nem fejtett újabb hangtörténeti megállapításokkal is. Mindazonáltal az újabb kiadások céljából nem lesz haszon nélkül való dolog, ha rámutatok egy pár hiányra és kisebb tévedésre, amelyeket a munka első olvasása közben észrevehettem.

A 8. §-ban azt a megállapítást olvassuk, hogy „többszörös tagú szavak első tagjában az ősmagy. *u* az ómagy. kor vége felé egy fokkal nyiltabbá: *o*-vá válik” (21. l.). Azt hiszem, nem csupán többszörös, hanem egytagú szókban is végbement ez az ősmagy. *> ómagy. u > o* hangváltozás. Ismeretesebb példái: a HB. *pur* és *hug* szavai (ez utóbbi a KTör.-ben is), amelyek később *por*-ra és *hogy*-gyá lettek; az árpádkori *fuk* 1055, 1238, 1257-ből stb., (hogy csak ragtalan alakjait idézzem, l. OklSz.), ma: *fok*; továbbá a köv. személynevek: *Burs* (VárReg., l. EtSz.) ma: *Bors*; *Hunt(h)*, a Hont-Pázmány nemzetség névének árpádkori alakja (KARÁCSONYI, A magy. nemzetségek II, 182 stb.). És ide tartoznak azok az árpádkori szavaink is, amelyek tövéghangzótlan állapotukban ragtalanul is szintén *u*-val hangzottak, noha véletlenül csak ragos, illetőleg képzős alakjuk fordul elő, pl.: *ünhum* (később: *jonhom*), *fugwa* (később: *fogva*) az ÓMS.-ban; *musia* (*> mossa*), *fugua* (*> fogva*), *ihul* (*> ihol*, bizonyára az egyszerű *hol* is *u*-val hangzott) a KTör.-ben (l. Nyr. XXIV, 118).

A 42. §-ban az *ő > ü (ü)* és *ó > ú (u)* változások esetei közül hiányzik az *-ül, -ül* rag, amely tudvalevőleg ugyanilyen fejlődésen ment át: *segedelmöl > segedelmül*; *rosszól > rosszul*; *magyaról > magyarul*; ennek maradványa a mai *jól* eredetibb **jó-ól*-ből, amelynek töbeli és ragbeli *ó*-ja egybefolyván, a *tő* hangképeznek megmaradása végett nem változhatott *ú*-vá (vö. Nyr. XLIII, 426).

Ugyanilyen fejlődés ment végbe a helyhatározó *belöl > belül*, *alól > alul*-félékben is, amelyeknek ragja a mód- és állapothatározókéval eredetileg azonos. Az *ő > ü (ü)* fejlődésről szóló pont egyébként ellenmondásban van a 24. §-szal (39. l.), ahol az van megállapítva, hogy „a hosszú *ü* a XIV—XV. sz. folyamán néha nyiltabbá vált: *gyül > gyöl* NySz., *tüz > tőz* NySz.” E pontnak mind a két példája a 42. §-ban (56. l.) is szerepel a teljesen ellenkező irányú *ő > ú* fejlődés példájaként. Meg kell tehát pontosan állapítanunk, melyik az ősi alak: az *ü* vagy az *ő* hangzós-e, mert nem valószínű, hogy pl. a *tüz* előbb, „a XIV—XV. század folyamán” *tőz*-re, majd „a XV—XVI. sz. óta” ismét *tüz*-re

változott volna. Ha u. i. a XIV. sz. előtti *tűz* az eredetibb alak, akkor a XV—XVI. századi *tűz* ennek egyszerű megőrzése is lehet, a XIV—XV. századi *tőz* alakok pedig csak olyan időleges és kivételes változatok, amelyek általánossá nem váltak, aminő jelenségre a nyelvemlékekben több más példát is találunk (l. „Nyelvtörténeti gondolkodás“ c. cikkemben, Nyr. XLV, 387—8).

E szakasz végén MELICH, Tárgyas rag. 67-re van hivatkozás, holott a hosszú magánhangzók zártabbá válásának jelensége már jóval régebben meg volt állapítva (l. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1894. 15. l., ahol ez a hangfejlődés részletesen tárgyalva van).

Az *e* és az *a* hangoknál megfigyeljük a Tört. nyelvtan a⁹ szóvégi *é* (> *ë*) > *e* és *á* (> *ä*) > *a* hangváltozásról, amely egyébként „szóvégi hangzórövidülés“ címmel külön szakaszt is megérdemelt volna. Ez a rövidülés egyrészt már az ómagyarban végbement volt, úgyhogy pl. a HB.-ben az ősmagy. szóvégi *-á* és *-é*-nek SZINNYEI szerint már *-a* és *-e* volt a képviselője, amelyekből aztán a mai *-a* és *-e* lett (l. A Hal. Besz. hang- és alaktana 9); másrészt pedig csak újabban és legújában változtak némely szóvégi *-á*, *-é* hangjaink egyszerre *-a* és *-e*-re. Ilyen rövidülési esetek a következők: ősm. **fá* (vö. finn *puu*) > óm. *fä* > mai *fa*; ősm. **há* kötőszó (vö. GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 236, 271) > mai *ha* (SIMONYI idéz ugyan a nyelvemlékekből *hah*, *haa* és *há* adatokat is Magy. kötősz. III, 101, de maga sem tartja teljesen bizonyosaknak); ősm. **má* (vö. mai *mái* nap, *máig* is) > mai *ma*; ősm. **orr-szá* > mai *orca* (l. SZINNYEI: NyK. XXVII, 240 és Nyelvhas.⁶ 53). Alaki elemekben ilyen rövidülés történt az elbesz. múlt és a föltét. mód jelében az egy. 3. szem.-ben: ősm. **volá* (vö. mai *valá-l*, *valá-tok* stb.), **kéré* (vö. mai *kéré-k*, *kéré-l* stb.) > mai *vala*, *kére*; ősm. **volná* (vö. mai *volná-l*, *volná-nk* stb.), **kérné* (vö. mai *kérné-k*, *kérné-l* stb.) > mai *volna*, *kérne*; az egy. 3. szem. birtokos személyragban: ősm. **fugá* (vö. mai *fogá-t* stb.), **szimé* (vö. *Scim*, *Zymzorma* OklSz. és mai *szēmé-t* stb.) > mai *foga*, *szēme*; a lativus ragjában: ősm. **hazá*, **tová*, **odá*, **visszá*, **messzé* > mai *haza*, *tova*, *oda*, *vissza*, *messze*; némely lativusi alakjaink csak újabban rövidültek meg így: *belé* > *bele*; *felé* > *népnyelvi fele* (vö. még: sokfele KOZMA A., Honfogl. 162, délfele, balfele 171 stb.); *hozzá* > *szék. hozza*, *hēzza*; *rēá* > *szék. rēa*.

Végül megemlítek két tollhibát, a 38. l. két oklevéladata: *Timlech-* és *Temlechou* u. i. *Th*-val van az OklSz.-ban.

Zolnai Gyula.

II.

Archiv für slawische Philologie. Herausgegeben von E. BERNEKER. Berlin, 1927. 41. Bd. 1. und 2. Heft. — Tartalmából idézzük: ERNST SCHWARZ, Zur Chronologie von asl. *a* > *o*. Újabb adatok arra, hogy az idg. *a* először a szlávásban is *a*, s csak később lett *o*-vá. — FERDINAND LIEWEHR, Sázava. E cseh—mórvaiországi folyóról azt bizonyítja, hogy az ósszláv **šadā* 'sätz, schlamm' mása. Ugyanezt e folyónévről kimutatta már MELICH J. A honf. Magyarország 99. lapján s idevonta a magy. *Zagyva* nevét is. — J. J. MIKKOLA Avarica. Konst. Porph. elbeszéli, hogy a horvátok mai helyeikre északról öt fi- és két nőtestvér vezetése alatt

jöttek. A vezetők neveiből azt következteti a szerző, hogy e vezetők avarok voltak. Az avarok erősségeit, várait *hringus*, *hringe*-nek nevezik az emlékek. A nevet mindenki a ném. *ring* 'gyűrű'-vel azonosítja. A szerző szerint e név csak népetimológiával keletkezett alak az eredeti avar szóból, amelyre vö. ujjur *kürjān* 'lager', csag. *kürān* 'haufe, geschlecht, heer', mong. *kürjēn*, khalkhamong. *xūrē* 'kreis, zelte im kreis'. — Az avar *jugurruš* 'hoher würdenträger' latinosított avar név, melyre vö. ujjur *ju'ruš* 'ein hoher würdenträger'.

Doktori értekezések. A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem bölcsészeti karán az 1920/1—1925/6. tanévekben elfogadott — kivonatai és jegyzéke. Szeged, 1926. — Az értekezések közt nyelvtudományiak: JAKOB KÁROLY, A főnév neve a verbázi német nyelvjárásban. — GERHAUSER ALBERT, Szegedi Lőrinc Theophaniája, mint a szegedi nyelvjárás emléke. — JAGSICH JÁNOS, A kismartonvidéki német nyelvjárás. — JACHINI ANNA, A magyar palatális mássalhangzók történetéhez. — GESTETNER JENŐ, A kereskedelmi nyelv magyarsága. — GYURÁCZ FERENC, A magyar politikai szónoklat nyelve Kossuth előtt. — DIÓSI GÉZA, A Halotti Beszéd olvasásának története.

Emlékkönyv Dr. Kardos Albert negyvenéves tanári és írói működésének jubileumára. Szerkesztette CSOBÁN ENDRE. Kiadták tanítványai, tisztelői és barátai. Debrecen, é. n. (1927.). 8° 104, 1. — Tartalmából idézzük a következőket: BALASSA JÓZSEF, A magyar szórendnek betegsége. — Az emlékkönyvben KARDOS ALBERT-ről mint pedagógusról ADY LAJOS, mint íróról CSOBÁN ENDRE értekezik. — KARDOS műveinek jegyzékét függelékül adja az emlékkönyv.

Erdélyi Irodalmi Szemle. Tudományos és kritikai folyóirat. Szerkeszti: DR. GYÖRGY LAJOS. IV. évf. 1927. 2. sz. — E szám MÁRKI SÁNDOR emlékének van szentelve. Tartalmából kiemeljük: KARÁCSONYI JÁNOS, Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. Szerző azt bizonyítja, hogy a székelyek a gepidák utódai, nevük a német *sichel* 'sarló' szóból ered, s egykor gepida nyelven beszéltek. Az a mód, ahogy a szerző ezt bizonyítja, egyáltalában nem állítható oda követendő mintaképül. — ROSKA MÁRTON, Adatok a magyarság erdélyi honfoglalásához. A szerző szerint az eddigi régészeti leletek vitán felül álló, kétszerkettő erejű bizonyítékokat szolgáltatottak arra nézve, hogy az erdélyi honfoglalás nem Szent István alatt, hanem már a vezérek korában megkezdődött. A füzetet MÁRKI SÁNDOR arcképe díszíti; MÁRKI BIRÓ VENCEL megemlékezést ír, FERENCZY MIKLÓS pedig irodalmi munkássága könyvészetét állította össze.

Festgabe Josef Szinnyei zum 70. Geburtstag. Herausgegeben vom Ungarischen Institut an der Universität Berlin. Berlin und Leipzig, 1927. 8° 1 arckép, 4, 153. (Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 13.) — Elnökünknek, SZINNYEI JÓZSEF-nek 70. születésnapját a berlini Magyar Intézet is méltó módon, emlékkönyv kiadásával ünnepelte meg. Az emlékkönyv tartalma:

E. N. SETÄLÄ, Josef Szinnyi 70-jährig. — W. BANG, Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Vierter Brief. — N. JOKI, Die magyarischen Bestandteile des albanesischen Wortschatzes. — J. JUHÁSZ, Mokschamordwinische Wortpaare. — E. LEWY, Eine wotjakisch-iranische Gleichung? — J. MARKWART, Np. *adina* 'Freitag'. — E. MOÓR, Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei. — N. POPPE, Türkische Lehnwörter im Tschuwassischen. — W. SCHULZE, Zum Tocharischen. — K. SCHÜNMANN, Esztergom, der ungarische Name der Stadt Gran. — E. N. SETÄLÄ, Ein vorarisches, ev. urindogermanisches Kulturwort im Finnisch-ugrischen. — J. WICHMANN, Etymologisches.

Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde nebst Anzeiger. Herausgegeben von E. N. SETÄLÄ, KAARLE KROHN und YRJÖ WICHMANN. Helsingfors. Band XVIII, Heft 1—3. (1927.) — A kötet tartalma: JALO KALIMA, Syrjänisches lehnwort im russischen. — ARTTURI KANNISTO, Über die früheren wohngebiete der wogulen im lichte der ortsnamenforschung. Ma 5000 vogul van még, akik mind az Ural-hegységtől keletre lagnak a Sosva, Konda, Pelymka, Vagilsk, Lozva és a Tavda folyók mentén. A vogulok régen nagyobb területen laktak; így laktak azokon a területeken is, amelyek velük délen és nyugaton határosak, ahol azonban most más népek, köztük oroszok és tatárok lagnak. E tételt a szerző főleg helynevekkel bizonyítja, s arról, hogy most hol lagnak a vogulok s hogy hol lakhattak, térképet is mellékel tanulmányához. — LUDWIG ERDÉLYI, Zur geschichte der ungarischen praeteritalstamm-bildung. Azt bizonyítja, hogy a HB. *hadlawa, teremteue, tilutoa* alakja a part. praes. *halló, teremő, tiltó* régibb alakja + személyrag; ugyan-így a mai *hallók, látók* = *halló, látó* + *k* többes jel, *hallánk, látánk* = *halló, látó* + *nk* személyrag. — AARNI PENTTILÄ, Die vertretung des urpermischen inlautenden **η* im heutigen syrjänischen und wotjakischen. — KAI DONNER, Über das alter der ostjakischen und wogulischen renntierzucht. — JALO KALIMA, Etymologische streifzüge. (Többek közt a magy. *falu* és *ár* 'flut' fu. megfelelőihez újabb adatok.) — JULIUS MARK, Etymologische beiträge. (Többek közt a magy. *meggy* 'cerasum' szó magyarázata és a *fél* 'proximus, gefährte' szavakhoz újabb fu. megfelelők.) — J. H. TOIVONEN, Wortgeschichtliche streifzüge. (Többek közt a magy. *-d* képzőről, a *húr, hurka* szó eredetéről.) — D. R. FUCHS, Zur etymologie der syrj. postposition *-mis, -mist* etc. — HANNES SKÖLD, Indo-uralisch. A finnugor és az indogermán alapnyelvek rokonsága mellett hoz fel az eddigi biztos szövegyezések alapján figyelemre méltó bizonyítékokat s az egyezésekből glottogonikus következtetéseket von. — E. LEWY, Mord. *va* 'sieh! wohl!'. — YRJÖ WICHMANN, Mord. *laŋgo, laŋgā* 'oberfläche, äusseres'. — Az Anzeiger tartalma: M. CHUDJAKOV, Die ausgrabungen von P. A. Ponomarev in Maklašeevka im jahre 1882. — Die keramik des begräbnisplatzes im dorfe Poljanki. — AARNE EUROPÆUS, Südösterbottnische siedelungsprobleme. — JALO KALIMA, Zur siedelungsgeschichte der mordwinen. — ARTTURI KANNISTO, Zur frage nach den älteren wohnsitzen der obugrischen völker. — ELIEL LAGERCRANTZ, Die erforschung der finnischen mundarten im norwegischen Finmark. — V. I.

MANSIKKA, Zur estnischen mythologie. — A. SCHMIDT, Die ausgrabungen bei dem dorf Turbina an der Kama. — GUSTAV SCHMIDT, Zur frage der ossetisch-ungarischen lehnwörter. Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen c. művének részletes ismertetése oszét szempontból, rendkívül sok tanulsággal magyar szempontból. Szerző megemlíti, hogy kéziratban kész oszét szótára van. — Ismertetések, kisebb közlések.

Levéltári Közlemények. Szerkeszti DR. CSÁNKI DEZSŐ. IV. évf. Budapest, 1927. 8° 4, 310. — Tartalmából kiemeljük: MÁLYUSZ ELEMÉR, Az Orsz. Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (V. közlemény).

Magyar Könyvszemle. A M. N. Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárának Közönye Szerkeszti DR. RÉDEY TIVADAR. XXXIV. köt. 1—2. Budapest, 1927. — Tartalmából kiemeljük: DR. ZALÁN MENYHÉRT, A Pray-kódex benedictiói. — ERNYEY JÓZSEF, A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése. — DR. JAKUBOVICH EMIL, Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe? (Egy szövegközi ábrával.) A szerző kimutatja, hogy Anonymus kézírata a bécsi Nemzeti Könyvtárba (ezelőtt Udvari könyvtár) nem 1665-ben az ambrasi anyaggal került, hanem 1610—1636 közt más úton.

Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Szerkeszti DOMANOVSKY SÁNDOR, másodelnök. Budapest, 1927. A) Jan.—márc. (LXI. évf. 1—3. sz.) — Tartalmából kiemeljük: FEHÉR GÉZA, A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. A szerző szerint Sámuel bolgár cár fia, Gavril-Roman = Gábor-Radomir elvette Géza magyar fejedelem leányát feleségül; e házasságból született Delján Péter. Gavril-Román még atyja életében meggyűlölte feleségét s hazakergette. Szent István nővére haza is jött, s a szerző felteszi, hogy a veszprémvölgyi apácalostort Szent István ezen leánytestvére részére alapította. Az erről szóló görög oklevelet valamelyik bolgár pap írhatta, aki itt Delján Péter nevelését irányíthatta. A szószármaztatások közt FEHÉR felteszi, hogy az erdélyi Torda bolgár-török név s azonos az oszmánli tör. *Tuzla* névvel, amely a. m. 'sóhely'. — B) Ápr.—jún. (LXI. évf. 4—6. sz.) — Tartalmából kiemeljük: KMSKÓ MIHÁLY, Gardizî a törökökről. 149—71. (Megjelent különlenyomatban is.) Bevezetőül bírálja, hogyan adta ki KUUN GÉZA gróf a MHK.-ben az őstörténetünkre vonatkozó arab és perzsa forrásokat, majd szól Gardizî „A tudósítások ékítése” c. művének kiadásáról, a mű kézíratairól, az író személyéről, aki művét 1050 táján írta, s részletesen ismerteti a mű azon részét, amely minket leginkább érdekel: a török törzsekről szóló részt. Ez ismertetés után szól Gardizî forrásairól, így Gaihânîról (műve 914 után íródott), Ibn Xordâdbehről. KMSKÓ Gardizî szövegét, német fordítás kíséretében ki fogja adni.

Társadalomtudomány. HELLER FARKAS és BIBÓ ISTVÁN közreműködésével szerkeszti SZOMBATFALVY GYÖRGY. Budapest, 1927. Hetedik évf. 3—5. sz. — Tartalmából kiemeljük: CONCHA Győző, Van-e magyar társadalom? Nincs. (Megjelent különlenyomatban

is.) A szerző bevezetőül elmondja, hogy a kérdést, van-e magyar társadalom, a MNy.-ben e szóról folytatott vita támasztotta benne. Majd tárgyalja, mi volt e *társadalom* szónak, amely nyelvújítási alkotás, a különböző íróknál a jelentése. CONCHA szerint *állam* és *társadalom* tagjaiban egybevágó, céljában eltérő emberi kapcsolat, részei a *rendek* vagyis az egy munkájúak csoportjai, pl. a mezőgazdák *rendje*, s a *rend* részei az *osztályok*, pl. a mezőgazdák *rendjében* a nagy, a közép, a kisvagyonúak *osztálya* stb. — DEKÁNY ISTVÁN, „Közönség” és „Közösség”.

Zeitschrift für Ortsnamenforschung. Herausgegeben von JOSEPH SCHNETZ. München und Berlin, 1927. Bd. III. Heft 1. — Tartalmából kiemeljük: ERNST SCHWARTZ, Quellgebiets- und Mündungs-namen in den Sudetenländern. Olyan bn.-ekkel foglalkozik, a melyek folyónévből lettek. Ez elnevezési mód általános s minden népnél előfordul. Itt említi a szerző Győr német. Raab nevét, s említi azt is, hogy néha a torkolattal szemben fekvő helyet nevezik az illető folyó nevével (pl. *Esztergom* német. *Gran* neve). — ERNST SCHWARTZ, Die oberösterreichische Ortsnamenforschung.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Zala vármegye levéltárából.¹

Eszterházy Miklós nádor levele Zala vármegye rendeihez 1639-ből.

Reverendissimi Reverendi Spectabiles Magnifici Generosi Egregij et Nobiles domini Amici nobis observandissimi.

Azt szokták mondani, hogj boldog város vagj ország, a meli az bekeseg idejen, hadrol gondolkodik, mert akkor szerezheth serenitást magának. Mi penig noha Isten segítsegebeol, az mikor más keorülünk valo országokban nagi sok terhes hadak voltak es vadnak, egineháni esztendeoteol fogva türheteo bekeségben voltunk, mindazáltal elmulatánk es nem élénk aval az keves jo üdeovel, hogj teob véghazaink keozeot akaresak Uyvarat tatarozzuk vala megh valamente. Az szo ugian minden giülesünkben meg volt inkab, hogi kellene s kellene, es most utolszor nám ultrovalo oblatiokatis tevénk, hogi kiki érteke szerint contribualion azon uyvari epületre valamit, Az ki minemü ruinalua legyen, nemis meriük pennara bizni hogi exaggeralnank, egi szoval Uyvar magyarország koltsa, s ha azt elvesztüik, kitöl Isten oltalmazzon, feleo, hogi országunkat neveszetsük el vele, Tudgiapenig kgtek michoda ellenseggel vagjon dolgunk, azki nem aluszik nylyvan, hanem uigiaz azalkalmatossagokra. Kerjük azért szeretettel kegtek, hogi ezt az dolgot, az kiteol orszagostol valo megmaradásunk füg, ne vegye tova valo cunctatioba hanem az mit meg igirt es offeralt, kit maga ugimint az uri es feorend az kik az giülesen voltak, kit penig keoveti által kegtek, certatim mennel hamaréb lehet adgia meg kegtek, Mi eoremest is peldat adunk, es eleol megjünk esztergami Ersek urammal eo kegmevel s azmeli tiz ezer forintot igirt eo kgme es mi eot ezeret, mind enny keoltsegünk keozeottis, csak

¹ Közgylési iratok I. fasc.

rescribation kegték, es lássuk késsegét kgtéknek, szeretettel megh adgiuk, Fognánk hozzá lsten segítsegebeol, ehez azhatalmas szükség esen építéshez, az kihez magamis it keozel residealva ez utan giakortab láthatnék. Ezt penig az igert summát, ne szegeni emberi teol seportaktol, hanem magáebol adgia kgték, kin az utan, ha Isten secundalia az építést, magais fog kgték eorvendezni, hagi ilj kevelsel suceuralt es megh nem fogiatkozot maga nagi javának. Megis azert kerjük kgtéket hagi mingjart rescribation, hagi tudgiuk alkalmaztatni miis tovab a dolgot. Isten tarecsa megh kgtéket. Datum in Arce nostra Sempte die 26 Junij 1639.

Earum Dominationum Vestrarum

servus et amicus paratissimus

Comes N. Esterhas mp.

K ü l s ő l e g :

Reverendissimis, Reverendis, Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Dominis Nobilibus Supremo ac Vice Comitibus, Iudlium et Iurassoribus nec non toti Universitati Dominorum Magnatum et Nobilium Comitatus Zaladiensis etc. Dominis Amicis observandissimis.¹

Bottka Zsigmond menedéklevele 1658-ból.

Anno 1658 22 Februarj.

En Bottka Sigmond az Fölseges Romai Czarnak [így!] lovas szolgáló adom tudassára minden rendbelj böcsületes Uraimnak uton es ut melet vigiazo vitéz barátimnak, hogy boczatatom ki io kezesseg allat egy Paczai Polgart Sobrak Jannos neuüt Sarczanak meg keresesere, Kerem azert minden io akaro Uraimat es barátimat mindenüt bekevel boczassak es boczatossak mint igaz iaratbelj embert sőt az hol kivantatik minden io oltalomal es segetsegel legien kigelmetek nekj melj kigelmetek io akaratiat en is mas hassonlo io akaratbul meg igekezem szolgálnj Isten tarecsa kigelmeteket io egessegeben. Idem ut supra Bottka Sigmond. mpria. P: S: tj penig falusi es varassi Biro Uraim es Esküt Uraim keserot adgion kigelmetek meleie, hogy kigelmeteknek se Töröktül se magiartul bussulastok ne legyen.

Fára József.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Jegyzőkönyv

a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak elnöke,

SZINNYEI JÓZSEF

70. születésnapja alkalmából 1927. május 26-án tartott ünnepi közgyűléséről.

1. MELICH JÁNOS alelnök elnöklete alatt jelen vannak: a vallás- és közoktatásügyi minisztérium képviselőjében Bárány Gerő h. államtitkár, a M. Tud. Akadémia képviselőjében Balogh Jenő főtitkár, a Pázmány Péter-Tudományegyetem képviselőjében

¹ RÁTH KÁROLY: MTörtTár VIII, 140 is jelzi, hogy Eszterháznak Győr vármegye levéltárában van levele, melyben „Ersek-Ujvár erőssége kijavításához járulást sürget”, azonban a levelet ő nem közli. Szerk.

Preisz Hugó rektor, az egyetem bölcsészettudományi kara képviselőjében Domanovszky Sándor dékán, a Ferenc József-Tudományegyetem s annak bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kara képviselőjében Horger Antal egyet. ny. r. tanár, a Tisza István-Tudományegyetem s annak bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kara képviselőjében Pápay József egyet. ny. r. tanár, az Erzsébet-Tudományegyetem s annak bölcsészettudományi kara képviselőjében Zolnai Gyula egyet. ny. r. tanár, az Orsz. M. Gyűjteményegyetem, a M. Nemzeti Múzeum és a M. Néprajzi Társaság képviselőjében Hóman Bálint, a Budapesti Középiskolai Tanárképző Intézet képviselőjében Petz Gedeon, a B. Eötvös J.-Collegium képviselőjében Bartoniek Géza igazgató, a Debreceni Középiskolai Tanárképző Intézet képviselőjében Pap Károly, a Szent István-Akadémia képviselőjében Reiner János, a Budapesti Philologiai Társaság képviselőjében Némethy Géza, a M. Irodalomtörténeti Társaság képviselőjében Négyesy László, a M. Filozófiai Társaság képviselőjében Pauler Ákos, a M. Történelmi Társulat képviselőjében Lukinich Imre, a Kir. M. Természettudományi Társulat képviselőjében Ilosvay Lajos, a Kőrösi Csoma-Társaság képviselőjében Németh Gyula, a Turáni Társaság képviselőjében Bán Aladár, a M. Külügyi Társaság képviselőjében Okolicsányi László, a M. Heraldikai és Genealogiai Társaság képviselőjében Szentpétery Imre, az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület képviselőjében Maday Gyula, az Áll. polgári iskolai tanárképző főiskola képviselőjében Gyulai Agost, az Erzsébet-Nőiskola képviselőjében Barkáts Mária; továbbá Angyal Dávid, Bátky Zsigmond, Bleyer Jakab, Császár Elemér, Dávid Antal, Dékány István, Erdélyi Lajos, Farkas Gyula, Fejér Lipót, Fekete József, Fináczy Ernő, Fögel Sándor, Fröhlich Izidor, Garda Samu, Gerevich Tibor, Gombocz Zoltán, Györffy István, Hajnal István, Hartmann János, Heinlein István, Hekler Antal, Hofmann Frigyes, Horváth Endre, Horváth János, Isoz Kálmán, Jakubovich Emil, Katona Lajos, Koszó János, Klemm Antal, Kövesligethy Radó, Liipola György, Losonczy Zoltán, Lukesics Pál, Madarassy László, Mahler Ede, Mágocsy-Dietz Sándor, Méhely Lajos, Munkácsi Bernát, Nagy J. Béla, Rásonyi Nagy László, Ollé István, Pais Dezső, Pázmán József, Prónai Lajos, Pukánszky Béla, Putnoky Imre, Rézler Gyula, Schwartz Elemér, Sági István, Némethné Sebestyén Irén, Strommer Viktorin, Szabó Miklós, Szemkő Aladár, Szendrey Zsigmond, Szidarovszky János, Szinnyei Ferenc, Szöcs Ferenc, Tangl Károly, Tolnai Vilmos, Viszota Gyula, gróf Zichy István, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zsinka Ferenc, Zsirai Miklós valamint még számos más tag és vendég.

2. MELICH JÁNOS elnök megnyitván a közgyűlést, üdvözlí a megjelenteket s felkéri PAULER ÁKOS, PÁPAY JÓZSEF és gróf ZICHY ISTVÁN tagokat, szíveskedjenek SZINNYEI elnök urat a közgyűlésre meghívni.

3. A terembe lépő ünnepeltet a közönség lelkes tüntetéssel köszönti, mire a M. Nyelvtudományi Társaság nevében MELICH JÁNOS mond üdvözlő beszédet (megjelent a Magyar Nyelv Szinnyei-emlékkönyve élén) és átnyújtja a nevezetes évforduló alkalmából a tanítványok és tisztelők dolgozataiból szerkesztett emlékkönyvnek egy díszes kiállítású példányát.

4. BARÁNY GERŐ h. államtitkár gróf KLEBELSBERG KUNO vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő exc.-ja meleg üdvözlétet tolmácsolja s a kormányzó úr ő főméltósága magas elismerésének külső jeléül átadja a másodosztályú magyar érdemkeresztet.

5. A M. Tud. Akadémia képviselőjében megjelent BALOGH JENŐ főtitkár a következő beszédben köszönti az ünnepeltet:

Méltóságos Elnök Úr! Tisztelt Ünnepi Ülés!

A M. Tud. Akadémia, amelynek nevében, minthogy tisztelt elnökünk nemzeti ügy szolgálatában külföldön tartózkodik, az Elnökség megbízásából szerencsém volt megjelenni, benső ragaszkodással üdvözlí a mai napon a *tudóst*, Akadémiánk ügyeinek lelkiismeretes *munkását* és a szeretetreméltó és mindnyájunk által valóban szeretett *tagtársat*.

Nagyrabecsüljük a tudóst, aki már kora fiatalságában kezdett a fővárosi lapokban különböző ismeretterjesztő cikkeket és fordításokat közzétenni, majd 1876-ban a magyar irodalomnak nemzetietlen koráról írt irodalomtörténeti dolgozatával magára irányította tudósaink figyelmét, azután pedig teljes erejét *nyelvészeti* tanulmányoknak szentelte.

SZINNYEI JÓZSEF a magyar és finn nyelvtudománynak kitűnő munkása, a Magyarországon élő összes nyelvtudósoknak tanítómestere és ma általánosan elismert vezére, aki az Akadémia díszét és fényét növeli az által is, hogy mint nyelvtudós egész Európában tekintélynek örvend és művei idegen nyelven készült fordításokban is elterjedtek. Az ő kutatásai az Árpád-kori magyar hangtörténetre és az alaktanra nagyjelentőségűek, az összehasonlító finnugor nyelvészet terén pedig ünnepelt tagtársunk a kitűnő BUDENZ JÓZSEFnek az egész rendszer továbbépítésében méltó utóda.

Tisztelettel köszöntjük Akadémiánknak 43 év óta munkás tagját, aki hosszú idő óta Nyelvtudományi Bizottságunk elnöke, több mint 20 éve a nagy GYULAI PÁL méltó utódja gyanánt az I. osztály titkárának tennivalóit végzi, Igazgató-Tanácsunknak oszlopos tagja és a legszélesebb hatáskörben a nyári hónapokon keresztül hálára kötelező szívességgel helyettesíti a főtitkárt.

Végre mindnyájan ragaszkodással vesszük körül a rokon-szenves férfiút, a kedves tagtársat, akinek közöttünk csak barátai és tisztelői vannak.

Akadémiánk hálásan ismeri el, hogy SZINNYEI JÓZSEF tisztelt barátunk annak a Legnagyobbak és azután a régi nagyoknak önzetlenségével, teljes odaadásával és kötelességtudásával szolgálja Társaságunk javát és a nagy elődök hűséges ragaszkodásával szereti ezt a mi százesztendő

Akadémiánkat; ezáltal tehát követi a nagyoknak nemes példaadását.

De most, amikor életének új határállomásához ért, míg az előttem felszólalt szónok úr főleg a *multra* vetett visszapillantást, méltóztassék megengedni, hogy én a *jövőbe*, még pedig ünnepeelt társunk *jövőjébe* tekintsek. Nemcsak kérjük, de egyenesen várjuk is tőle, hogy kövesse az ID. SZINNYEI JÓZSEFek, a GYULAI PÁLOk, a LÉVAY JÓZSEFek és a BRASSAI SÁMUELEK nemes példaadását abban is, hogy még évtizedekig friss munkabírásban és a régi odaadással szolgálja Akadémiánkat és a magyar tudományt.

6. Üdvözlő beszédet mondanak még:

a) a Pázmány Péter-Tudományegyetem és az egyetem bölcsészettudományi kara nevében DOMANOVSKY SÁNDOR dékán;

b) a Ferenc József-Tudományegyetem s annak bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kara nevében HORGER ANTAL egyet. ny. r. tanár;

c) a Tisza István-Tudományegyetem s annak bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kara nevében PÁPAY JÓZSEF egyet. ny. r. tanár;

d) az Erzsébet-Tudományegyetem s annak bölcsészettudományi kara nevében ZOLNAI GYULA egyet. ny. r. tanár;

e) az Orsz. M. Gyűjteményegyetem, a M. Nemzeti Múzeum és a M. Néprajzi Társaság nevében HÓMAN BALINT főigazgató;

f) a Kir. M. Természettudományi Társulat nevében ILOSVAY LAJOS elnök;

g) az ünnepeelt jelenlegi hallgatói, a nyelvészeti szeminárium és az Eötvös-Collegium ifjúsága nevében LÖCSEY ANTAL bh.

7. A jegyző bejelenti, hogy az évforduló-ünnep alkalmából a következőktől érkezett üdvözlő irat vagy sürgöny: M. Tud. Akadémia (jegyzőkönyvi kivonat), Berzeviczy Albert, a M. Tud. Akadémia elnöke, B. Wlassics Gyula, a felsőház elnöke, gróf Teleki Pál, B. Forster Gyula, a Bécsi Magyar Történeti Intézet, Károlyi Árpád, Setälä Emil, a helsingforsi Finnugor Társaság (Wichmann és Kannisto), az ugyanottani Finn Irodalmi Társaság (Krohn és Tunkelo) és egyetem (Suolahti, Wichmann, Manninen), a dorpati Észtt Nyelvtudományi valamint Irodalmi Társaság, a M. Pedagógiai Társaság, az Orsz. Közkutatási Tanács (Kornis Gyula), Idman finn követ, Ravasz László püspök, Werner Adolf zirci apát, Hám Antal, a magyar kegyes tanítórend főnöke, Nagy Árpád államtitkár, Gévay-Wolff Nándor államtitkár, Magyar Zoltán min. tanácsos, a helsingforsi Sanakirjasäätio (Sirelius, Kaukoranta), a berlini Collegium Hungaricum, az ugyanottani Ungarisches Institut, Áldásy Antal, F. Äimä helsingforsi egyet. tanár, Balogh Péter, Baranyai Zoltán, Berecz Abel, Berkes Ottó, Birkás Géza, özv. Csiky Jánosné, Csüry Balint, Degen Árpád, Demény Károly, Emszt Kálmán, Ferenczi Zoltán, Fuchs Dávid, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Hartyáni Zoltán és neje, a finnországi Tampereből Hiekka, Lindell és Savio, Hints Sándor, Hornyánszky Gyula, Hornyánszky Viktor, Horváth Endre, Ilosvay

Lajos, Imre Sándor, Ipoly Lajos és családja, Ipoly Ágoston, a helsingforsi Jalava-család, Jalava Ilona, Juhász Jenő, Hannes Jukonen, Kaán Károly, a bpesti kegyesrendi gimnázium igazgatója és tanári testülete, Kmoskó Mihály, Kókai Rezső, Kovács Alajos, a Köller-család, Kreutzer Lipót, Kürt Menyhért, Láng Nándor, a VIII. ker. áll. reálgimnázium igazgatója és tanári testülete, Marikovszky Gy., Mark Gyula dorpatí egyet. tanár, J. J. Mikkola helsingforsi egyet. tanár és neje, Maila Talvio, Mitrovics Gyula, Molecz Béla, Nielsen Konrád osloí egyet. tanár, Novák Lajos, a helsingforsi Paasonen-család, Paasonen Aladár, Papp Károly, az Erzsébet-Tudományegyetem M. Nyelvtudományi és M. Irodalomtörténeti Intézetének vezetői és tagjai, Pekár Mihály, Petrovits Elek, Rados Gusztáv, M. Rapola turkui egyet. tanár és dr. A. Penttilä, Rust József, Schütz Antal, A. Sotavaltta, Suppán Vilmos, Szabó Ignác, Szalay László, Thienemann Tivadar, Trautmann Róbert, Túry Gyula, Várdai Béla, Vargha Damján, K. B. Wiklund upsalaí egyet. tanár, Wolkenberg Alajos, Weöres Gyula és Zsigmond Ferenc.

8. SZINNYEI JÓZSEF az elismerés, tisztelet és szeretet ily hatalmas méretű megnyilvánulásától mélyen meghatva mond köszönetet:

Tisztelt Közgyűlés!

Nehéz volna méltó szavakat találnom, hogy szívem szerint fejezzem ki mélyen érzett hálámat azért a nagy-nagy jóindulatért, amely az imént elhangzott üdvözlésekből felém áradt, az irántam való jóindulatnak látható jeleiért: a Kormányzó Úr Ő Főméltósága adományozta érdemkeresztért és ezért az emlékkönyvért, amely nemcsak nagyon megtisztelő és kedves ajándék, hanem minden bizonnyal tudományunknak is előbbrevívője.

Szerencsémnek tartom, hogy más tereken való kísérletezésem után örökérdemű elődöm, BUDENZ JÓZSEF egyetemi előadásai egy félszázaddal ezelőtt megragadtak és a nyelvtudományhoz láncoltak, amely iránt való hajlandóságomnak némi jelei már kis deák koromban fölcsillantak. És szerencsémnek tartom, hogy a nyelvtudománnyal való foglalkozásom éppen az elmúlt félszázadba esett, mert nevezetes változásoknak és szinte tüneményes haladásnak lehettem örvendő tanúja.

Abban az időben, mikor én elszegődtem a nyelvtudomány munkásának, ezt a tudományt minálunk nem jó szemmel nézték. A magyar nyelvészet szoros kapcsolatban volt az ortológiával, az pedig a tudomány és az irodalom akkori hatalmasainak és az olvasóközönség legnagyobb részének nem volt ínyére. Szem- és fültánújuk voltam azoknak a nyelvészcsatáknak, amelyeket ötven-egynéhány esztendővel ezelőtt ebben a teremben vívtak. Ennél az asztalnál ülve hallatták dörgő szavukat a fiatalos hevű öregek: TOLDY FERENC,

FOGARASI JÁNOS, BALLAGI MÓR, s támadásukat itt verte vissza halkabb hangon, de annál erősebb érvekkel SZARVAS GÁBOR. Innét, a jobboldali első széksorból tiltakozott BUDENZ JÓZSEF igen erélyesen TOLDY FERENCNEK az ellen a vádjá ellen, hogy a nyelvészek itt az Akadémia palotájában, az Akadémia háta mögött konspirálnak az Akadémia ellen. Az írók attól tartottak, hogy ha az ortológia szóírtó hadjárata diadalmaskodik, az utókor az ő műveiket nem fogja megérteni. Az olvasóközönség körében pedig az a vád terjedt el, hogy a nyelvészek nem érik be az új szók kipusztításával, hanem ezen fölül a régiek közül minden másodikra rásütik a német vagy a „tót“ eredet bélyegét.

Még kevésbé volt népszerű a finnugor nyelvtudomány. Nem is fáradozott senki abban, hogy eredményeit a legszűkebb nyelvész körön kívül állók is megismerjék. S ha akadt volna is népszerűsítő, annak a törekvése úgys hiábavaló lett volna, mert akikbe a finnugor rokonság iránti ellenszenv belégyőke-rezett, azokat úgysem lehetett volna meggyőzni. Még tudós körökben is akadtak olyanok, akik lemosolyogták a finnugor nyelvészetet, és nem egyszer mutatkoztak annak a jelei, hogy a finnugor rokonítást egy pár idegen származású tudós hóbortjának tekintik és azt remélik, hogy majd divatját múlja. Mikor a nyolcvanas évek első felében javában folyt a finnugor és a török rokonság híveinek háborúja, egy fölolvadás után igen előkelő helyről, tekintélyes tudós ajkáról az a megdöbbentő kijelentés hangzott el, hogy kár azon vitatkozni, mert a rokonság kérdését úgys a szimpatia és az antipatia fogja eldönteni.

Idő jártával azonban változás állott be. Az ortológus-mozgalom hódított és népszerűvé vált, s vele együtt a magyar nyelvtudomány tekintélye is emelkedett és megszilárdult. A magyar-török rokonság nagyhangú harcosának pusztításra szánt lövedékei csak sziporkázó röppen-tyűknek bizonyultak, s ő kénytelen volt magát megadni. Nyelvünknek a finnugor nyelvcsaládba tartozása az iskolák útján elterjedt és meggyökerezett a köztudatban, s ma már senki sem ütközik meg azon, hogy egy esztendő múlva Budapesten finnugor közművelődési kongresszus lesz, nem pedig török-tatár.

Másik örömöm az volt, hogy láthattam tudományunknak hatalmas fejlődését. Monumentális munkáknak egész sorozatával gazdagodtunk, s a nyelvi anyag, amelyben búvárkodhattunk, a multéhoz képest mód nélkül meggyarapodott. A németországi újgrammatikusok elvei minálunk is hamarosan éreztették hatásukat. Szigorúbb módszerrel kezdtünk dolgozni, és több lett a biztos eredmény. Látóköreink szélesbedett, és tekintetünk mélyebbre hatolt. A régiek mellé minálunk is, a külföldön is hatalmas tehetségű és nagy tudású ifjabb nyel-

vészek sorakoztak, akik új utakat törtek, új célokat tűztek ki; lemerültek eladdig ismeretlen mélységekbe és kincseket hoztak belőlük fölszínre. A magyar nyelvészet — amelyet egy történészünk megvető gúnnyal „hangpengetés”-nek nevezett el — szoros kapcsolatba jutott egy másik nemzeti tudományunkkal, a történelemmel, és a nyelvtudomány fáklyája bevilágított ősi multunkba.

*

Hogy ebben a tudományos munkában nekem is lehetett részem, azt azon kívül, ami velem született, kedvező körülményeknek köszönhetem. Könyvek közt nőttem föl, és módomban volt sok olyast tanulni, amit az iskola nem nyújtott. Nyelvek tanulására a szülei házbán kaptam az első ösztönzést. A klasszikus nyelveket két esztendeig SZARVAS GÁBOR vezetése alatt tanultam, és az ő tanácsára kezdtem a finn nyelvvel foglalkozni. Az egyetemen BUDENZ JÓZSEF hatása alá kerültem. Mint mindenkit, akiben egy csepp nyelvészeti hajlandóságot vett észre, engem is fölkarolt, még egy nyári szünet alatt is gyakorolta velem a finn nyelvet, és első nyelvészeti kísérletemet ő juttatta be SZARVAS GÁBOR folyóiratába. Az ő ajánlására kaptam ösztöndíjat finnországi tanulmányutamra, és így alkalmam nyílt arra, hogy beleéljem magamat a finn nyelvbe, s ez későbbi tanulmányaimban igen nagy hasznomra volt. Néhány évi kellemes könyvtári szolgálat és magántanárság után egészen fiatalon — talán nagyon is fiatalon — egyetemi tanár lettem, és ettől fogva az volt a kötelességem, ami legnagyobb gyönyörűségem volt. És ha sikerült a tudományunkat néhány lépéssel előbbre vinnem, abban nagy érdeme van valakinek, aki megértette az én törekvéseimet, fölfogta életem föladatát és immár kevés híján egy félszázad óta gondosan őrködik a fölött, hogy lehetőleg háborítatlanul élhessek hivatásomnak.

Boldognak vallom magamat, hogy egész életemben a tudománynak élhettem, és boldog volnék, ha Isten megengedné, hogy mindvégig annak élhessek.

Végtelenül hálás vagyok mindazért, amivel engem érdemenem fölül kitüntetni méltóztattak születésem hetvenedik évfordulóján, a hosszú mult s a rövid jövő határnapján.

9. MELICH JÁNOS köszönetet mondva a miniszter úr ő exc-nak, a M. Tud. Akadémiának, az egyetemeknek, a Gyűjtemény-egyetemnek, a M. Nemzeti Múzeumnak s mindazon tudományos testületeknek, amelyek képviseltették magukat, valamint azoknak az egyeseknek, akik jelenlétükkel vagy írásban kifejezett szerencsekívánataikkal elnökünket megtisztelték, az ünnepi közgyűlést berekeszti.

*

Az ünnepi közgyűlés után a M. Nyelvtudományi Társaság tagjai, az ünnepelt tanítványai, barátai és tisztelői közös ebédre

gyültek össze, amelyen a Társaság megbízásából GOMBOCZ ZOLTÁN alelnök mondott felköszöntőt:

Engedjék meg, hogy mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik alelnöke s mint egyike SZINNYEI JÓZSEF legrégibb tanítványainak, itt a fehér asztal mellett megegyeszer tisztelettel és szeretettel forduljak a mi jubiláló elnökünkhöz és mesterünkhöz.

Mindig úgy éreztem, noha tudományosan megokolni nem tudnám, hogy az, amit a tanulásnak és tanításnak, megértésnek és megértetésnek neveznek, nem pusztán értelmi folyamat, hanem érzelmi elemekkel van átszőve. Nem tudok elképzelni eredményes tanítást akkor, ha a tanulót és a tanítót a lelki közösség érzése, a szimpátia szálai nem fűzik össze. Még inkább igaz ez, ha tudományos iskola megalapításáról, tudományos irány megszervezéséről van szó. A lélek nélküli tudós, bármilyen nagy elméleti ismeretei legyenek is, soha sem fog iskolát alapítani, soha sem fogja tanítványait megszervezni, őket közös célok elérése érdekében önzetlen tudományos munkára serkenteni.

A magyar nyelvtudomány, amely — dicsekvés nélkül mondhatjuk — egyike legjobban megszervezett, nemzetközi viszonylatban is elismert tudományágainknak, épen annak köszöni sikereit, hogy az ötvenes évek óta, amióta modern értelemben vett magyar nyelvtudományról beszélhetünk, mindig olyan vezérei voltak, akik nemcsak nagy tudósok, hanem nagy egyéniségek is voltak. A kezdeményező HUNFALVY PÁL után, akit talán inkább markáns egyénisége, semmint elméleti tudása predesztinált a vezéri szerepre, a vezetést a német származású, de szívében magyarrá lett BUDENZ JÓZSEF vette át, aki csodálatosan széleskörű tudásával a magyar nyelvtudományi kutatások igazi megszervezőjévé lett. Nem véletlen, hogy míg a BUDENZ nevéhez fűződő tudományos eredmények a dolog természeténél fogva nem kis részben elavultak, addig az ő egyszerű, de nemesveretű egyéniségének emléke még ma is csorbíthatatlanul él minden magyar nyelvész szívében.

S midőn BUDENZ elköltözött közülünk, a sors különös kegyelméből méltó utóda támadt SZINNYEI JÓZSEF személyében. Mi mindnyájan, akik nyelvészek ma itt megjelentünk, az ő tanítványai vagyunk, ő általa szerettük meg a magyar nyelvtudományt s lettünk magunk is legnemzetibb tudományunknak szerény, önzetlen munkásaivá. Nem állhatom meg, hogy ne idézzem, őreá alkalmazva, azokat a szép szavakat, amelyeket egy elhunyt jelesünkről írt megemlékezésben olvastam: A halhatatlanság különböző formái közül, amelyeket a halandó ember kiharcolhat magának, ő a legszebbek egyikét választotta, a halhatatlanságot tanítványai lelkében. Szívből köszöntjük SZINNYEI JÓZSEFET a mai napon, egy hosszú mult

és — bizton reméljük — egy hosszú, tudományos sikerekben és csendes örömeikben gazdag jövő határnapján.

A felköszöntőre, amely után még több pohárköszöntő hangzott el, SZINNYEI elnök úr így válaszolt:

Kedves Barátaim!

Midőn mindazért a szépért, amellyel engem fölruháztak, és mindazokért a jókért, amelyeket nekem kívántak, hálás köszönetemet nyilvánítom, legyen szabad néhány régi emléket föllelevenítenem.

Az alatt a negyvennégy év alatt, amióta tanítok, jó egy-néhány ezer hallgató ült velem szemközt két egyetem padjaiban. A sok közül kikerült a nyelvtudománynak egy csomó művelője is. Közülük kettőt akarok most kiemelni. Nem mintha kiemelésre szorulóknak, — mert hiszen kiemelkedtek ők már maguktól igen magasra, — hanem azért, hogy elmondjam, miként mertem beleavatkozni az ő életük folyásába. Ez az én két kedves barátom: MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN. Beavatkozásomat, amely részben akadályozó volt, nem kellett megbánnom, mert a következők megmutatta, hogy sem nekik nem volt kárunkra, sem a tudománynak nem ártott.

Mikor Kolozsvárra kerültem professzornak, tele voltam lelkesedéssel, buzgalommal. Szerettem volna, ha minden hallgatóm annyira érdeklődne a nyelvészet iránt, mint én magam. Az első tanárképzői órán biztattam őket, hogy ha meg nem értettek valamit vagy kételkednek valamiben, csak szólaljanak föl. Az óra után bejött hozzám egy negyedéves hallgató és azt mondta, hogy ez nagyon meglepte őket, mert eddig nem volt szabad kérdezni, hanem be kellett érni azzal, amit a tanár mondott; aki pedig kételkedést merészelt volna nyilvánítani, annak ugyan nem lett volna jó dolga. Ezentúl nálam szabad volt mind a kettő, de csak nagy ritkán éltek az engedéllyel. A hallgatóság rendkívül szorgalmas volt (egy tréfás kollégám úgy szokta mondani: botrányosan szorgalmas), de csak elvétve akadt olyan, aki nem érte be az előadások megtanulásával, hanem maga is gondolkozott és munkálkodott.

A kilencvenes évek legelején történt, hogy egy gyakorlati órán az utolsó padból nagy szerénnyel hozzászólt a szóbanforgó tárgyhoz egy elsőéves hallgató és egy pár okos megjegyzést tett, amelyből láttam, hogy már vannak némi nyelvészeti ismeretei. Ez az ottani viszonyok között nagyon meglepő dolog volt. Behívtam a tanári szobába és kikérdeztem. Megtudtam, hogy MELICH JÁNOSnak híják, Szarvasra való és a gimnázium felső osztályait Kézsmárkon végezte; ott a tanári könyvtár kezelője megengedte neki, hogy a könyvtárt használja; így került a kezébe a Magyar Nyelvőrnek néhány kötete, s azokat elolvasta. Ez volt első találkozásunk, s ettől

fogva MELICH JÁNOS mind közelebb-közelebb jutott hozzám. Már 1893 elején egy nagyobb nyelvészeti dolgozattal kopogtatott be, s miután együttesen kellőleg megnyesegettük és éleít lehetőleg letompígtattuk, beajánlottam SZARVAS GÁBOR-nak. Nagyon szívesen közölte a Nyelvőrben, és hogy ezzel milyen rendkívül nagy és eredményekben gazdag munkásság indult meg, azt mindnyájan tudjuk.

De csak ezután következett az én „beavatkozásom“, amelyre előbb céloztam. Az én ifjú barátom még egyetemi tanulmányainak befejezése előtt elkerült a dévai főreáliskolába valami ideiglenes alkalmazáska. Ekkor én már budapesti tanár voltam. Egyszer csak azt írja nekem, hogy nagyon marasztják a következő esztendőre, neki is nagy kedve volna ott maradni, de arra kér, hogy én döntsem el: maradjon-e vagy ne. Én azonnal készen voltam a felelettel. Azt akartam neki tanácsolni, hogy a világért se maradjon Déván, mert akkor félbenmaradt ember lesz, hanem fejezze be egyetemi tanulmányait vagy Kolozsvárott, vagy Budapesten. Mielőtt ezt megírhattam volna, közbejött régi jó barátomnak, THALLÓCZY LAJOS-nak levele, amelyben azt írta, hogy magyar prefektus kellene a Theresianumba, ajánljak neki valakit. Azonnal válaszoltam neki is, MELICH-nek is, és az eredmény az lett, hogy MELICH JÁNOS Bécsbe került. Ott folytatta egyetemi tanulmányait és, a nélkül hogy a magyar nyelvészethez hűtlenné lett volna, JAGIĆ vezetése alatt alapos szlavisztikai képzettségre tett szert. Ez nagy hasznára volt neki magyar nyelvészeti munkásságában, minket pedig huszonöt évvel utóbb abba a kellemes helyzetbe juttatott, hogy midőn a szláv filológia tanári széke betöltésre került, nem kellett lámpással keresnünk az alkalmas embert, hanem egyhangú határozattal meghihattuk MELICH JÁNOST, kevéssel utóbb följogosítást szerezvén neki a magyar nyelvtudomány előadására is.

Másik kedves barátom, GOMBOCZ ZOLTÁN akkor tűnt föl a látóhatáromon, mikor egyszer az észt nyelvvel foglalkoztunk az egyetemen, és ő azzal lepett meg, hogy az észt szöveget nem magyarra, hanem finnre fordította. Más alkalommal a szemináriumi gyakorlati órán bemutatott egy dolgozatot, amelyből kitűnt, hogy nemcsak a finnugor nyelvészetben, hanem a turkológiában is sikerrel búvárkodik. Nagyon megörültem ennek, mert a dolgozatban már láttam a leendő urál-altaji nyelvész oroszlánkörmeit. Később meghökkentem, midőn neszét vettem, hogy BECKER kollégám és barátom romanistát akar GOMBOCZ ZOLTÁN-ból nevelni. Megkértem BECKERT, hogy álljon el ettől a szándékától, mert hiszen a romanisztika annyira vonzó, hogy sokkal könnyebben talál más tanítványt, mint én a finnugor vagy az urál-altaji nyelvészetre. BECKER meg is ígérte, hogy nem hódítja el GOMBOCZ ZOLTÁNT a zordonabbik tudománytól. Ez az ígélet természe-

tesen nem akadályozta meg GOMBOCZ ZOLTÁNT abban, hogy a romanisztikában is kiváló jártasságra tegyen szert. Ebből következett aztán az, hogy midőn a francia nyelv és irodalom katedrája megüresedett és helyettesről kellett gondoskodni, a kiküldött bizottságban azt mondta EÖTVÖS LORÁND báró, hogy szükségtelen dolog sokáig keresgélni: itt van GOMBOCZ ZOLTÁN, őt kell megbízni a helyettesítéssel, aztán két-három év múlva bele lehet ültetni a tanszékebe. GOMBOCZ ekkor már mélyen bele volt merülve urál-altaji tanulmányaiba; kérvé-kértem tehát a bizottságot, hogy ne térítse el ettől az irányától, és sikerült is annyit kiviaskodnom, hogy csak egy kétórás francia nyelvészeti előadás tartására kapott megbízást. A katedra betöltésekor már nem fenyegetett az elhódítás veszedelme. GOMBOCZ háborítatlanul haladhatott tovább abban az irányban, amelyben megindult. És jó volt ez így. Mikor Kolozsvárott megüresedett az urál-altaji nyelvészet tanszéke, könnyű volt betölteni, mert GOMBOCZ ZOLTÁN már beleírta magát. Mikor aztán a magyar nyelvtudomány tanszéke lett gazdátlan, megint nem kellett messzire menni helyettesért, mert ott volt GOMBOCZ ZOLTÁN. És mikor Budapesten kellett betölteni a magyar nyelvészet katedráját, csak azért főtt a fejünk, mert két olyan elsőrendű tudós között kellett választanunk, mint MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN.

Egész tudományos pályámon kevésszer örültem valaminek annyira, mint annak, hogy ez az én két kedves barátom majdnem egyszerre, egyhangú meghívás útján jutott be a mi tudománykarunkba.

Nagy örömmel néztem évtizedeken át az ő tehetségük izmosodását, az ő tudományuk gyarapodását és örültem azoknak a jelentékeny eredményeknek, amelyeket a mi tudományunk nekik köszönhet.

Midőn most az én két kedves barátomnak hosszú életet, soha nem lankadó munkakedvet és munkabírást s mennél nagyobb sikereket kívánok, tudom, hogy ezzel a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a magyar nyelvtudománynak kívánom, hogy *vivat, crescat, floreat!*

KÜLÖNFÉLÉK.

† Thomsen Vilmos.

1927. május 12-én Kopenhágában meghalt THOMSEN VILMOS, társaságunk tiszteleti tagja, az elmúlt félszázad legkiválóbb nyelvtudósa, kiben nemcsak a nemzetközi tudományosság vesztette el egyik első díszét, hanem a magyar tudomány is elvesztette egyik kitűnő művelőjét.

1912-ben ünnepelte társaságunk THOMSEN hetvenedik születésnapját, mely alkalommal Gombocz Zoltán tagtársunk folyóiratunk első cikkében méltatta THOMSEN munkásságát, különösen kiemelve működésének két nagy eredményét: a finn nyelvek északi germán és balti jövevényszavairól írott munkáit, melyek mind a finnugor, mind az indogermán nyelvészetben alapvető fontosságúak s a türk feliratokról szóló munkáit, melyekkel a turkológiának egy új s talán legfontosabb fejezetét nyitotta meg. Az isteni kegyelem megengedte, hogy hetvenedik születésnapjának ünnepe után THOMSEN még tizenöt évig folytassa munkáját, ha testileg megtörve, gyakran betegeskedve is, de szellemi erejének oly tökéletes birtokában, hogy az utolsó tizenöt évből származó dolgozatai tudás, leleményesség és az ítélet biztonság tekintetében talán még kiválóbbak, mint a fiatalabb korából valók. Hetven éves kora után kiadott dolgozatai közül legnevezetesebb *Turcica* című műve, melyben a türk feliratok egyes, addig megoldatlan helyeit magyarázza.

Élete munkájában nagy problémák meglátása és mintaszerű megoldása mellett különösen csodálatos sokoldalúsága. A legjelesebbek közé tartozott a germán nyelvészetben, a finnugor nyelvészetben, első volt a turkológiában, maradandó értékű dolgozatokat írt romanisztikai téren, ő oldotta meg az orosz állam megalakulásának kérdését, foglalkozott etruszk és lykiai problémákkal, bizonyos indiai nyelveknek ausztráliai nyelvekkel való rokonságával s még ezenkívül sok minden mással.

De mi az ő nagyszabású munkásságának csak egy oldalával akarunk ez alkalommal foglalkozni: magyar filológiai dolgozataival; épen a magyar problémák iránti szeretete, a magyar tudományos világhoz való szíves viszonya az, mely a dán akadémia elnökének halálát a mi számunkra közvetlenül érzett, súlyos veszteséggé teszi.

A magyar problémák iránt THOMSEN már egészen fiatal korában érdeklődött. Már gyermekkorában tanult finnül, korán ráterelődött a figyelme finnugor problémákra, s első terjedelmesebb dolgozata, mely 1867-ben, huszonötéves korában jelent meg, a magyar nyelvről és fajrokonairól szól (*Det magyariske sprog og dets stammeslaegtskab. Tidskrift for Philologi og Paedagogik, Aargang 7. p. 149—74, Samlede Afhandlinger II [1920.], 265—97*).

Ebben a munkában — mely, sajnos, sohasem jelent meg magyarul — THOMSEN ismerteti a magyar nyelvrokonság kutatásának történetét, tárgyalja a magyar hangtan és alaktan kérdéseit, beszél a magyarság őskorával összefüggő történeti körülményekről s a magyarral rokon nyelvekről és népekről. Mint ez abban az időben a módszeresen dolgozó tudósok előtt már világos volt, ő is finnugor nyelvnek tartja a magyart s a vogullal és osztjákkal helyezi egy csoportba. Már e dolgozatában benne van a magyar tárgyas ragozásról szóló dolgozatának alap gondolata, melyet azután 1911-ben bővebben kifejtett.

A magyar nyelvet megtanulta. 1869-ben, tehát épen abban az esztendőben, midőn első nagyszabású műve, a finn-lapp nyelvek germán jövevényszavait tárgyaló, megjelent, Magyarországon is járt. Megismerkedett ARANYNyal, BUDENZzel, HUNFALVYval,

VÁMBÉRYVAL. „Sajnálom — mondja 1905-ben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének írott francia nyelvű levelében, melyben tiszteleti tagul való választásáért köszönetet mond —, hogy, bár jól olvasok magyarul, nincs benne annyi gyakorlatom, hogy írni mernék ezen a nyelven.“

Magyar és finn tanulmányai vezették rá élete egyik főművének, a finnység germán és balti jövevényszavainak kikutatására, s élete másik főműve, a türk feliratok megfejtése, vezette magyar problémákhoz.

Foglalkozott a székely írással. Ennek a türk írással való összefüggéséről 1896-ban, az *Inscriptions de l'Orkhon* egyik jegyzetében (54. l.) szkeptikusan nyilatkozik. Ebben az időben még nem voltak ismereteseek a székely írás legfontosabb emlékei, a Marsigli-féle rovásírásos naptármásolat s a konstantinápolyi felirat. „Összegyűjtött Munkái“ (*Samlede Afhandlinger*) 1922-ben megjelent III. kötetében mintha enyhítené szkepticizmusát; ide vonatkozó mondatát, ha lényegében nem is, de némileg módosítja.

1913-ban ő jön rá, hogy az a háromsoros rúnaszerű írás, melyet *Dernschwam* 1553—5-ik törökországi naplójában közöl, székely írással van írva. A felirat legnagyobb részét is ő fejtette meg; amit ő meg nem fejtett, az nagyobb részt ma sem világos.

THOMSEN mindig a legnehezebb feladatokat igyekezett megoldani. Sokat foglalkozott a híres nagyszentmiklósi kincs ismeretlen betűs felirataival is, de ezek még az ő erejének is ellenálltak. Ellenben megfejtette a kincs egy görög betűs feliratát, melyről kiderült, hogy török nyelven van írva (*Une inscription de la trouville d'or de Nagyszentmiklós, Kopenhága 1917.*). Ezzel nagy lépéssel vitte előre e fontos és sajtáságos emlékek ismeretét.

THOMSEN nevéhez — amint erre már fentebb rámutattunk — egy magyar alaktani probléma jelentős előbbrevitele is fűződik. A tárgyas ragozásnak az az elmélete, melyet MELICH előadott s lényegében SZINYEI is elfogadott, alap gondolatában THOMSENTől származik. (L. MELICH: *MNy.* IX, 1.)

De nem kevésbé fontosak magyar szempontból finnugor nyelvészeti és turkológiai munkái. A magyar őskor honfoglalás előtti évezrede török környezetben telt el. A török régiség ismeretének legjelentősebb forrásai pedig az ő általa megfejtett türk feliratok.

THOMSEN neve beláthatatlan időkig fog szerepelni a magyar tudományban.

S ahogyan ő megbecsült bennünket és szerette problémáinkat, úgy fogja a mi szeretetünk őrizni az ő géniuszának emlékét.

Németh Gyula.

† Schuchardt Hugó.

Társaságunk megilletődéssel értesült a gráci egyetem zsoldároskorú nyugalmazott tanárának, az utolsó félszázad egyik legmarkánsabb nyelvész-egyénségének elhunytáról. A megboldogultban a Magyar Nyelvtudományi Társaság legelső tiszteleti tagjai egyikét, a magyar nyelv- és nyelvtudomány őszinte barátját, ismerőjét, bűvárát, a román filológia egyik oszlopát s az általános nyelvtudomány, valamint az egyetemes tudományosság bátor szellemű úttörőjét veszítette el.

Élete külső folyásáról csak annyit jegyezzünk föl, hogy Gótában született 1842. febr. 4., egyetemi tanulmányait Jénában és Bonnban végezte, 1870-ben a lipcei egyetem magántanára, 1873-ban a hallei, majd 1876-ban a gráci egyetem rendes tanára lett, ahol 25 évig tartó tanító munkálkodás után 1901-ben vonult nyugalomba. Meghalt 1927. ápr. 21.

Tudományos munkássága a *Vokalismus des Vulgärlateins* c. 3 kötetes hatalmas monografiával (1866—8.) indult meg, s idővel a nyelvtudomány, úgyszintén a vele érintkező studiumok szinte minden parcelláját keresztül-kasul árkolta. Ez a szokatlanul sok irányú érdeklődés korántsem céltudatlan szeszélyességből fakadt: „bin ich auf sehr verschiedenen Wegen gewandert, so habe ich doch das eine Endziel nie aus den Augen verloren.“ A szűkebb szaktudományával, a romanisztikával való szakadatlan foglalkozás mellett (*Romanische Etymologien* I—II. stb.) sorban átvizsgálta a legkülönbébb nyelvtípusokat (kelta, szláv, magyar, baszk, kaukázusi, berber), ismertetett egy sereg keveréknyelvet s levonta a nyelvkeveredés általános érvényű tanulságait; példaadó sikerrel kutatta az érintkező nyelvek egymásra gyakorolt hatását s ez alapon új nyelvjárások, nyelvek keletkezésének mikéntjét (p. o. *Slavo-deutsches und Slavo-italienisches*. 1884.); rendkívül szellemesen fejtegette az általános nyelvtudomány számos nagy problémáját (*Über die Lautgesetze*. 1885. — *Geschichtlich verwandte oder elementar verwandte?* 1912. — *Sprachursprung* 1919.), a nyelvtudománynak az etnografiához, antropológiához, művelődéstörténethez való viszonyat, a nyelv-politika, -pedagógia és -terápia, a mesterséges világnyelv kérdését, általában mindazokat a kérdéseket, amelyek egy több, mint félszázadon át fáradhatatlanul kutató, szemlélődő nyelvtudós, széles látókörű tanár és idealista hevületű gondolkodó szeme elé vetődhetnek.

Mi magyarok külön is hálával adózunk emlékének azért a jóindulatú figyelemért, amellyel nyelvtudományunk fejlődését kísérte, nevezetesebb eredményeit a külföldi szakkörökkel is megismertette s azokért a tanulságos cikkekért, megjegyzésekért, amelyekkel szófejtő irodalmunkat gazdagította.

SCHUCHARDT több kiváló tanítványt nevelt, köztük a mi KATONA LAJOSUNKAT; szigorúbb, megszokottabb értelemben vett iskolát azonban nem teremtetett. Tán nem is akart, élénk eredetisége, szubjektivitása, rapszódikus hajlama miatt tán akarva sem tudott volna: „Der Fortschritt der Wissenschaft vollzieht sich nicht in einem Massenaufmarsch, sondern in dem sanfteren oder schärferen Aneinanderreiben der geistigen Individuen, die sich so gegenseitig fortschieben. Die Wissenschaft liegt nicht vor uns als Festung, als Ackerfeld, als Tempel; sie liegt in uns.“

Zsirai Miklós.

Szamota István emlékezete.

SZAMOTA ISTVÁN (1867—1895.) hamvait 1927 folyamán a család sírboltjába helyezték. Ebből az alkalomból SZAMOTA ISTVÁN emléke iránti kegyeletének a Magyar Tudományos Akadémia is 1927. június 3-án kifejezést adott. A kegyeletos megemlékezésen MELICH JÁNOS,

akad. r. tag, Társaságunk alelnöke a következő szavak kíséretében tette le az Akadémia csokrát:

„Hölgyeim! Uraim! Ez év november 21-én lesz harminckét esztendeje, hogy az alig 28 éves SZAMOTA ISTVÁN munkás élete megszakadt. A magyar nyelvtudomány és a magyar történelem munkásai mély fájdalommal kísérték utolsó útjára az ifjú tudóst, érezve azt a nagy veszteséget, amely halálával tudományos irodalmunkat érte. Az alig 28 éves ifjú ugyanis már akkor olyan nagyértékű munkákkal ajándékozta meg a magyar nyelvtudományt, amelyek alapján tőle további kivételes eredményeket lehetett várni. E munkák közül különösen hármat emelek ki, amelyek SZAMOTÁNAK a nyelvtudomány terén kifejtett munkásságát a legjobban jellemzik. A három munka ez: 1. A Schläg li m a g y a r s z ó j e g y z é k. A XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. A szójegyzék fényképével. Budapest, 1894. 2. A M u r m e l l i u s - f é l e l a t i n - m a g y a r s z ó j e g y z é k 1533-ból. A schwazi ferenczerendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Budapest, 1896. (sajtóra készen volt 1895. február 4.). 3. A t i h a n y i a p á t s á g 1055-iki alapítólevele, mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. Budapest, 1895. (I. Nyelvtudományi Közlemények XXV, 129—167).

E három mű közül különösen a tihanyi apátság 1055-iki okleveléről szóló tanulmánynak volt meg a nagy hatása, nagy eredménye. SZAMOTA felléptéig ugyanis tudósaink latin okleveleinkről általában azt tartották, hogy azokat idegen nemzetiségű, külföldi papok írták, akik magyarul nem tudtak, s ezért az ezen oklevelekben elszórtan előforduló magyar szavak magyar nyelvtörténeti szempontból értéktelenek. SZAMOTA nagy érdeme, hogy kimutatta, mennyire téves, hibás e nézet. Ő bizonyította be, hogy latin okleveleink íróinak legnagyobb része, legalább is 95%-a magyar ember volt. Kimutatta és bebizonyította azt is, hogy e latinul írt oklevelekben előforduló magyar szavak általában hibátlanul, az akkori magyar kiejtéshez hűen vannak leírva. E két megállapításával a magyar nyelv történetéhez olyan biztos alapot és akkora hiteles anyagot nyújtott, amilyenről az ő felléptéig senkinek fogalma sem volt. Ki merte mondani, hogy a magyar nyelvnek latin betűkkel írt legrégibb hiteles emléke a Halotti Beszédnél 150 évvel régiebb 1055-iki tihanyi apátsági alapítólevél, s mindazok az eredeti oklevelek, amelyek a Halotti Beszéd írásának ideje előtt keletkeztek, nyelvünk hiteles emlékei. Ez a megállapítás, amelyet ma minden középiskolát végzett ember így tanult, így tud, SZAMOTA kutatásainak elévülhetetlen érdeme.

SZAMOTA ezen hitéből, hogy az oklevelek elszórt magyar szavai nyelvünk történetének legbecsesebb emlékei, fakadt az az elhatározása, hogy e szavakat az eredeti forrásból összegyűjti s a magyar nyelvtörténet használatára szótár alakjában közzéteszi. Célja elérésére, terve megvalósítására lázasan, megfeszítve, éjt-napot össze téve, dolgozott. Mielőtt azonban e munkáját befejezte s nyomtatásban is láthatta volna, összeroppant. A Magyar Tudományos Akadémia, amely SZAMOTÁNAK rövid ideig — mindössze három éven át — tartó nyelvtudományi munkásságát segélyezte, irányította,

az összegyűjtött nagybecsű anyagot átvette és ZOLNAI GYULA páratlanul gondos szerkesztésében „Magyar Oklevélszótár” címen közrebocsátotta. A mű 1902—1906 közt jelent meg.

Amilyen nagy hatással volt magyar történelmi nyelvtudományunkra SZAMOTÁNAK a tihanyi apátság 1055-iki alapító okleveléről szóló tanulmánya, olyan mély és állandó hatással volt és van nyelvtörténeti kutatásainkra a SZAMOTA-ZOLNAI-féle oklevélszótár. 1906 óta nem jelent meg magyar nyelvtörténeti, sőt magyar nyelvtudományi dolgozat, amely SZAMOTA áldásos munkásságának eredményeiből ne merített volna. Ez SZAMOTA rövid ideig tartó munkásságának végtelenül nagy jelentősége. Ezt a jelentőséget tartotta szem előtt a SZAMOTA halála után, 1904-ben, megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság, amikor 1911-iki közgyűlését emlékének szentelte, ezt a jelentőséget óhajtotta a Társaság kifejezésre juttatni, mikor a mai emlékfelújításon képviseltette magát a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárával együtt, melynek SZAMOTA egyik legkiválóbb tisztviselője volt.

A Magyar Tudományos Akadémia, melynek SZAMOTA bizottsági segédtagja volt, hálája jeléül elhunytakor könyvtára részére arcképét festette meg, most pedig, hogy hamvai ide a családi sírboltba helyeztettek át, kegyeletes megemlékezésül e pár szál virágot helyezi el új sírjára általam azzal a forró kívánsággal: élesszen lángot az ő példája nyelvünk többi rejtett kincsének felkutatására, feltárására sokak szívében.

A kegyeletes megemlékezésen az Akadémián kívül, amelyet MELICH JÁNOS képviselt, a M. Nyelvtud. Társaság képviselőjében DR. ZSIRAI MIKLÓS jegyző és DR. SÁGI ISTVÁN pénztáros, a M. Nemz. Múzeum Könyvtára képviselőjében pedig DR. SULICA SZILÁRD és DR. JAKUBOVICH EMIL jelentek meg.

LEVÉLSZEKRÉNY.

13. N. J. B. kérdi: 1. Honnan vette Vörösmarty a *Csongor* és *Tündéjében* szereplő ördögfiak neve közül ezt a kettőt: *Kurrah*, *Berreh*? Hogyan kell ezeket kiejteni és ragozni? — 2. Milyen eredetű ez a női keresztnév: *Dalma* s ez a férfi keresztnév: *Indár*? — 3. Röviden vagy hosszan kell-e ejteni a *dzs* hangot ebben a családnévben: *Madzsar*? — **Felelet** a z 1. kérdésre: A *Kurrah* és *Berreh* neveket Vörösmarty nyilván maga alkotta meg a *kurrog* a *béka*, a *gerlice*, a *pulyka* (l. MTsz. — *korrog* [*korog*] alatt is) és *berreg* (MTsz. *berreg* v. *berrog* 'morog' is) hangutánzó igékből, hogy — amint különben gyakran szokta — a hangfestéssel mintegy érzékeltesse személyei főjellemvonását. P. D.

14. T. V. kérdi: 1. *Szomotor*, falu, Zemplén megye bodrogközi járásában. Az 1882-iki Helységnévtár zárójelben hozzáteszi: (Zomontor). Mi e helynév eredete és jelentése? Mi köze van Jóкаи *zomotor*-ához, mely szerint halotti ünnepet jelent (Bálványosvár, Levente)? — 2. Az *Elemér* keresztnévnek mi az eredete? PPB. jegyzékében nincs meg; tudtommal Kisfaludy Károlynál a Csalódásokban mint gróf *Elemir*. Van-e valami köze a *Kázmer*, *Bagamér*, *Lodomér*, *Talamér*, *Tihamér*-féle nevekhez (ez utóbbi szintén Kisfaludy kis regényében először) és *Kelemér* gömöri helynévhez?

— 3. A *Vilmos* névnek melyik az első előfordulása (ebben az alakban)?

15. -orv-os közli: Ezt olvassuk Magyar Szion. Kiadja Gyarmathy János. 1838. 46. sz. I. félév. 183. l. jegyzet, Csajághy: A házasságról c. cikkhez: »Mikép fejezhesse ki ezen magas és mély értelmű egyesülést és egészséget a' divatra kapott „nő” szótska, melly a' nemi különiségnél (him, nő) egyebet nem jelenthetvén merő anyagos, és állati értelmű; — ált nem látom. „Nő” a házassági viszonyban véve semmivel sem mondhat többet mint „ágyas”, kit csak a' tiszta szeretet, hívség, hit, és szentség egy szóval: „religió” változtat: feleséggé, hitessé, ház- vagy hitestársa (sic!). — Ne anyagosuljunk legalább ott, hol létünk, és boldogságunk legszentebb érdeke forog fönn. —«

16. H. S.-né kérdi: Mi a magyarázata a következő helyneveknek: 1. *Bakony* hegység, 2. *Kajtor* puszta Fejér vm. székesfehérvári j., 3. *Bogyiszló* nagyközség Tolna vm. 4. *Nyemen* (Njemen) a Keleti-tengerbe torkolló folyó.

17. B. J. kérdi: Magyarhangzásúaknak tekinthetők-e a *Moór* és a *Csics* családnévek? — **Felelet:** 1. A *Moór* családnév régimagyar írással írt név, olyan tehát, mint pl. a *Soós*. A két o-val való írásnak megvan az etimológiai alapja. A név ugyanis eredetileg keresztnév, innen családnév (vö. az *Imre*, *Jakabb*, *Máté*, *Pál* stb. családnéveket). A keresztnév a lat. *Maurus* keresztnévből való. E latin névből lett a magyarban először **Maur*, azután *Mour*, később *Moor*, végül *Mór*. E fejlődésre vö., hogy régi okleveleinkben ilyen alakokat találunk: 1268-ból: Dominici filii *Mour*, 1305-ből: Dominicum et *Móór* (itt az o-k feletti ' azt jelzi, hogy két betűről van szó, vö. a lat. *ii*-nek *ij*-vel jelzését régi írásainkban), 1313-ból: *Mor* et Mauricio (l. e példákat MNy. X, 277 s vö. CSÁNKI III, 339 is). Ezek szerint a *Moór* családnév magyar név. — Van ném. *Mohr* családnév, amely a ném. *mohr* 'von natur schwarzer oder schwarzbrauner mensch' jelentésű. Spanyol eredetű zsidók gyakori német neve. — 2. A *Csics* név eredetét nem tudom. De lehet magyar is, amire vö., hogy *Csicsó* helynév, amely Komárom, Somogy, Tolna és Zala megyékben, tehát magyar lakosságú vidékeken faluk-puszták neve, csak magyar lehet, *Csicsó* egy *Csics* alapszó -ó képzős származéka. Abban az esetben, ha az a *Csics*, akiről szó van, magyar anyanyelvű s apja is az volt, neve a *Csicsó* alapjául szolgáló *Csics* mása lehet s így magyar eredetű név. K. P.

18. J. M. írja: Az OklSz. *Móric*, *Mórosz*, *Móroc* címszó alatt 1211-ből *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz* neveket közöl s *Mauritius*-szal értelmezi őket. Ez az értelmezés alig lehet helyes. Nem lehet helyes először azért, mert *Móric* személy- és helyneveink egyetlen egyszer sincsenek z-vel, s-sel írva, hanem mindenkor ch-val, c-vel és cz-vel, vö. *Mórichida* Győr m. (CSÁNKI III, 543 sok régi adat) | *Móric*, *Mórichely* Somogy m. (CSÁNKI II, 630) | 1198-ból: locus *Mouruc* (MNy. X, 277). Nem lehet másodszor azért, mert nincs példánk, hogy idegen nyelvi c (vö. *Mauritius*) a magyarban először sz-szé, s-sé lett volna, vagy hogy a magyar c sz-szé, s-sé vált volna.

19. L. Gy. írja: Mikor az oláhok a megszállott területen a *koronát lej*-re átváltották, mivel az átváltás $2 K : 1 \text{ lej}$ arányában történt, a magyarság a *lej* megjelölésére rendszeren a *forint*-ot vagy *pengő*-t használta. Azt halljuk, a nép körében még ma is él ez a szóhasználat.

20. H. B. kérdi: El van-e döntve, mi a magyarázata az *Óperencia* szónak. Ha kielégítő megfejtése nem volna, arra nézve kérek tájékoztatást, mikortól vannak adataink az *Óperenciá*-ra magában vagy a *tenger*-rel együtt. — **Felelet:** Vö. Czuczor—Fogarasi *Óperenciás* alatt; Nyr. VIII, 298, X, 125, XV, 29, 73, 145, XVI, 270.

21. B. K. kérdi: 1. A Déli Vasút nagykanizsa—trieszti vonalának ujdonsült határállomása a megszállók jóvoltából a korábbi magyar *Kotori* helyett a *Kotoriba* nevet kénytelen viselni. Az a gondolatom támadt, hogy a magyar névnek gyakran hallott *h o v á* és *h o l* kérdésre felelő *-ba* és *-ba(n)* ragos alakja csapott fel a horvátban, illetőleg most a „jugoszláv”-ban helynévvé. Igazam van-e? — 2. Hogyan keletkeztek magyar helyneveknek ilyen idegen alakjai: *Szegedin*, *Varasdin*, *Petrovaradin* (lat. *Petrovaradinum*, német *Peterwardein*)? Ugyanaz a szerepe van-e a végükön álló *in*-nek, mint ezekben: *Apatin*: *Apáti*, *Kubin*: *Kövi*? — **Felelet** az 1. kérdésre: Igaza van. A *Kotoriba* (*Kottoriba* LIPSZKY) a *Kotori* (*Kottori* uo.) mellé olyanformán alakult, mint Konstantinápoly török neve: *Isztambul* vagy *Sztambul* a görögben hallott *εις την πόλιν* 'a városba' kifejezésből. P. K. A.

22. Zs. Pál írja: A MNy. régebbi évfolyamaiban böngészgetve VIII, 300 a „Színt jelentő melléknevek lappangó kicsinyítői” c. cikkben azt olvastam, hogy a *szürke* melléknév a *szür* alapszóból származik. Zala vármegye 1598. évi árszabásának „Az Szwrmviseők”-ről szóló részében (uo. 416) pedig ebbe botlottam: „Eöreg h embernek walo *zwr keopenegeth* — flor. 2”. Ez szöveget ütött a fejembe, hogy talán a *szür*, a ruhadarab, szintén ebből a *szür*-ből készült. Gondolatom szerint a *színt* jelentő *szür* oly módon lett a ruhadarab nevévé, hogy a *szür*- vagyis *szürke posztóból* (van *tar* a. m. *tarka poszthow* is BesztSzőj.) való *szür-köppönyeg*, *szür-csuha*, *szür-köntös*, *szür-guba* (l. OklSz., NySz.) kifejezésekben az előtag magába szívta az utótag jelentését is, és így egyedül jelölte meg a szóban levő tárgyat. Olyan eset volna ez, mint mikor ezt mondjuk: *feketébe* öltözött, e. h. *fekete ruhába*. Hálás volnék, ha a t. Szerkesztőség segítene ezt a szöveget a fejemből eltávolítani.

Hibaigazítás. A 415. l. 17. sorában *bilaterális* h. *bilateriális* olvasandó. Erre a hírlapi korcsalakra vonatkozik a forrásjelzésben az *így* szó.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS ALELNÖK,
A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1577—1927. — (Dr. Czákó Elemér.)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXIII. KÖT.

1927. NOV.—DEC.

9—10. SZÁM.

Balassi Menyhárt árultatásának szerzője.

A magyar irodalomtörténetírásban többszörösen történt kísérlet arra, hogy a nyelvjárástan eredményeit hasznosítsák a régi magyar irodalom vitás kérdéseinek eldöntésénél. Így mutatták ki Komjáthy Benedek bibliafordításának másolat voltát, így utaltak első bibliafordításaink kapcsolataira. Ez a módszer mégsem tudott meghonosodni, aminek főoka talán a magyar nyelvjárástan kezdetleges fejlődési foka volt. Sok kitűnő leíró értekezésünk van nyelvjárásaink mai állásáról, de még nincs nyelvjárástörténetünk. Jól ismerjük a XVI. sz. irodalmi alkotásait, de még senki sem dolgozta fel irodalmi nyelvünk kialakulásának történetét.

Ezekre a hiányokra élénken rávilágított az a vita, mely az Irodalomtörténet II. és III. évfolyamaiban a Balassi-Comoedia szerzőségének problémája körül folyt le. Ezt a vitát e sorok írójának egy kis közleménye indította meg,¹ és benne résztvettek BORBÉLY ISTVÁN,² HORVÁTH JÁNOS³ és ERDÉLYI LAJOS.⁴ A vita akkoriban nem nyert befejezést. Ujra való felvételét annyi év után indokoltta teszi irodalomtörténetírásunk néhány újabb eredménye és felfedezése, melyek alkalmasak a homályos kérdésre fényt deríteni és talán egynéhány módszer-tani probléma tisztázásához is hozzájárulnak.

Mindenekelőtt szükségesnek látszik a vita anyagának rövid ismertetése. Idézett közleményemben kísérletet tettem arra, hogy megcáfoljam azt a HORVÁTH ISTVÁNTól felvetett, azóta az irodalomtörténetben is meggyökeresedett, bár sohasem bizonyított állítást, hogy a Comoedia szerzője annak kiadója, Székesfejérvári Karádi Pál. Vizsgálat alá vettem a kétségtelenül Karáditól származó előszónak és magának a szövegnek a nyelvét és azt találtam, hogy míg az előszó nyelvjárása tisztán *e*-ző, addig a Comoediában három nyelvjárás alakjai keverednek. Az előszóban gyakoriak a köznyelvi *ö* > *e* megfelelések, mint pl. *ezkezeket* 3., 4., *földen* 5., 6., *bűnest* 6. stb. Ugyanilyen hangtani sajátságokat találtam

¹ Balassi Menyhárt árultatása és Karádi Pál. Irod. tört. II, 528-9.

² BORBÉLY ISTVÁN, Balassi Menyhárt árultatása és Karádi Pál. Irod. tört. III, 175.

³ HORVÁTH JÁNOS, Tapogatódzások a Balassi-komédia körül. Irod. tört. III, 289.

⁴ ERDÉLYI LAJOS, A Balassi-komédia szerzőjének kérdése. Irod. tört. III, 289.

Karádinak egy nagyobb, csak kéziratban fennmaradt munkájában. A Comoedia nyelve szintén túlnyomóan *e-ző*. Benne is található köznyelvi *ö > e* megfelelés, mint pl. *küldettem* 9., *kezenie* 12., *keszet* 15., *ezüstheth* 16., 24., 36., *földen* 17., 18., *bőitel* 21., *őker* 27., *őkret* 34., 35., *keniergec* 36., *terekedem* 36., *etedik* 39., 41., *etődik* 41., *öntet* 43., *Terek* 44., *eskezem* 44., *kennyü* 45. stb. De ezen alakok mellett egymást váltva találunk köznyelvi *e > ö* megfelelést is, mint pl. *bőczületed* 9., *eluottted* 13., *vöttte* 17., *vöttem* 21. (e mellett gyakran: *vettem* 24., 25.), *bőczüllem* 28. (*beczülled* 43.), *kellőt* 30. (*kellett* 35.), *töttem* 25., *öttem* 32., 34., 35., *öttel* 35., *fölsegenek* 39. *I-ző* nyelvjárási alakok előfordulnak mind az előszóban, pl. *szekiben* 6., *tiztiben* 6., *szűksegít* 6., mind a Comoediában, pl. *hitiben* 22., *lekkit* 27., *Istenit* 27., *termezetit* 41., *niha-niha* 43.¹ — Mivel tehát úgy láttam, hogy az előszó, illetőleg Karádi nyelvjárása egységesen *e-ző*, a Comoediáé ellenben rendszertelenül *e-ző* és *ö-ző*, megállapíthatni véltem, hogy a Comoediát nem Karádi írta, hanem — mint saját maga is állítja — az csak kezébe akadt és ő elolvastván azt, kiadta.

Az unitárius Karádi szerzőségét először BORBÉLY ISTVÁN vette védelmébe. Nagyon helyesen rámutatott arra, hogy a XVI. sz.-beli nyomtatványok nyelvjárásának meghatározásánál rendkívül óvatosan kell eljárni, mert a rendszerint idegen nyelvű nyomdászok gyakran egészen kiforgatták eredeti nyelvéből a rájuk bízott kéziratot. Erre sok adatot és idézetet hoz fel. Azután bizonyítani igyekszik, hogy az előszó és a Comoedia nyelvjárása nem különbözik egymástól, mert amabban is fordulnak elő *ö-ző* alakok. Erre azonban csak két példát tud felhozni: *nemkülönben* (amelyben az *ö* köznyelvi *ö*) és *az ő fiára* (ahol természetesen nincs is *ö-zés*). Cáfolata tehát magát a lényeget nem érinti.

HORVÁTH JÁNOS — tisztázván egy késői Szotyori Gáspárra, mint a Comoedia állítólagos szerzőjére vonatkozó adatot — rámutat BORBÉLY ISTVÁN módszertani tévedéseire és megcáfoltnak veszi Karádi szerzőségét.

Ennek azonban újabb védelmezője akad ERDÉLYI LAJOSban, aki egész tanulmányt szentel a kérdésnek. Mindenekelőtt nagyon helyesen megállapítja, hogy *e-ző*, *ö-ző* és *i-ző* alakok egymásmellettsége ugyanazon szövegben nem jelenti feltétlenül különböző nyelvjárások keveredését, mert ezek így egy egyén nyelvjárásában is előfordulhatnak. Azután ő szintén utal arra, hogy az előszóban is vannak *ö-ző* alakok, és a BORBÉLYTÓL idézett példákon kívül, melyeket kritika nélkül elfogad, példakul felsorakoztatja az előszónak minden olyan szavát, melyben *ö* egyáltalán előfordul, így *földen* (melyet helyesebben idézhetett volna az *e-zésre*), *sivölt* és *törvénbe* (melyekben

¹ Bővebben lásd i. h.

köznyelvi ő van). Talán maga is érzi ennek a bizonyításnak hiányos voltát és azért — Karádi Pál székesfehérvári lévén — a mai székesfehérvári nyelvjárásból igyekszik kimutatni, hogy Karádi ugyanolyan nyelvjárásban beszélt, mint amilyenben a Comoedia íródott. Karádi kéziratosa munkáját azonban nem vizsgálta meg. Jóllehet hangsúlyozza a módszeresség fontosságát, hangsúlyozza, hogy nemcsak hang-, hanem szó- és mondattani sajátosságokat is tekintetbe kell venni, még pedig fejlődéstörténeti alapon, ő maga ezeket a helyes szempontokat figyelmen kívül hagyja. Bármennyire megőrzik is az egyes nyelvjárások sajátosságaikat évszázadokon át, ezeket alig lehet ma helyhez rögzíteni, különösen az Alföldön és a Dunántúlon nem, ahol a török harcok jelentős népmozgalmi változásokat idéztek elő.

Az *e-ző* nyelvjárású Karádi a Comoediát tehát nem írhatta. Véglegesen ezt a feltevést azonban kétségtelenül csak akkor lehet törölni a magyar irodalomtörténetből, ha rá tudunk mutatni arra, aki írta. A vita azonban mégsem volt egészen terméketlen, különösen módszertani szempontból nem. Mindenestre kétségtelenné tette, hogy a nyelvjárástani irodalomtörténeti kérdések eldöntésénél csak akkor lehet némi bizonyossággal igénybe venni, ha alaposan vizsgálat tárgyává tesszük az illető kor nyelvi, helyesírási és nyomdai viszonyait.

Ezt a nehéz munkát a XVI. sz.-ra vonatkozóan elvégezte azóta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN és eredményeit — sajnos, csak részleteiben — közzétette a MNy. XIV. évfolyamában.¹ Alapos vizsgálat alá vetette — hangtani és helyesírási szempontból — a XVI. század magyar nyelvű nyomtatványait és megállapította, hogy a század első felében a nyomtatványok azon véletlen következtében, hogy az írók legnagyobb része *i-ző* nyelvjárású, hangtani szempontból egységesek, a század második felében azonban az *e-ző*, *ē-ző* és *ö-ző* nyelvjárások küzdenek egymással, de nagyon keveredett formában. Az e korabeli nyomtatványok nyelvére a Heltai-nyomda volt nagy hatással. Heltai Gáspár nyelve nagyon következtelen, minthogy szász ajkú volt és így magyar nyelvérzéke nem volt biztos. A zárt *ē* az *ő* nyelvjárásában gyakran változik át *ö*-re, de viszont köznyelvi *ő* helyén, ahol a korabeli *e-ző* nyelvjárások is *ő*-t ejtettek már, gyakran ír *e*-t. TRÓCSÁNYI erre számos példát hoz fel. Ugyanilyen sajátosságokat mutatnak fel a többi erdélyi író művei, melyek Heltai nyomdájában készültek, így mindenekelőtt Dávid Ferencéi. A dunántúli írók közül Telegdi Miklósnak és Monoszlai Andrásnak a nyelve tisztán *e-ző* nyelvjárású TRÓCSÁNYI megállapítása szerint (nem egészen jogosan nevezi őket különben dunántúli-

¹ TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Irodalmi nyelvünk történetéből. MNy. XIV, 1, 55, 120.

aknak, mert hiszen mindketten biharmegyei születésűek). BORNEMISZA PÉTERRŐL pedig a következőket írja: „Ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan, maga nyomtatta munkája, nyelve és helyesírása alapján ép úgy lehetne azt a Heltai munkájának tekinteni, mint az övének... Ugyanazt a következetlenséget látjuk Bornemisza műveiben is.“ Fentebb láttuk, hogy ez a látszólagos következetlenség jellemzi a Comoedia nyelvjárását is.

Ha tehát a Comoedia szerzőjét keressük, ezen a nyomon kell megindulnunk. Háromféle feltevés látszik ezen az alapon lehetségesnek. Feltehető, hogy Karádi abrudbányai nyomdája elfogadta a Heltai-féle helyesírási elveket. Ez a feltevés azonban elesik ugyanazon okból, mint Karádi szerzősége, mert hiszen akkor előszó és szöveg nem különbözne egymástól. Feltehető, hogy Heltai írta a Comoediát. Ismerve Heltai írói egyéniségét, ez eleve valószínűtlennek látszik, de meg aztán, mint alább látni fogjuk, nyelvjárásának tüzetes vizsgálata is ellene szól. A Comoediában ugyanis az *e*-ző és *ö*-ző alakok igaz, hogy rendszertelenül állnak egymás mellett, vagyis egy és ugyanazt a szót találjuk sokszor egymás mellett mind a két formában, de az *ö*-zés azért nem következtelen, hanem mindig ugyanazon ragokban, képzőkben és szóalakokban váltakoznak egymással az *e*-ző és *ö*-ző formák. Ugyanezt látjuk Bornemiszanál is. Köznyelvi *e* > *ö*-s alakot találunk mind Bornemiszanál, mind a Comoediában a *venni*, *lenni*, *tenni*, *enni* igék multidejű alakjaiban, pl. *voettem*, *toet*, *loet* Elektra, *lõt* Post. IV. 658., *ött* 732., *vöd* 767.¹ Továbbá általában a mult idő kettős *t*-ragja előtt: *értõttec* 663., *eytöttem* 972., *mentõtte* 674. Végül azokban a szavakban, amelyekben az *ö* használata ma is ingadozó, mint pl. *örtelmes*, *foelsege* Elektra. Köznyelvi *ö* > *e*-s alakokat látunk főleg a ragokban: *elöszer* 663., *bänen* 663., *ördögec* 666., *köntösed* 781., *gyötrödet* 781. stb., akárcsak a Comoediában. Hasonlóan az *i*-zés mindkettőnél elsősorban a birtokos rag *é*-jére terjed ki: *dicziritire*, *epueletire* stb. és végül a *niha-niha* alakra, melyet Bornemisza és a Comoedia is mindig így ír.

TRÓCSÁNYI Heltai és Bornemisza nyelvjárása hasonlóságának okát főleg a Heltai-nyomda irodalmi hatásának tulajdonítja. A fenti pár idézetből — melyeket Bornemisza Postilláinak és Elektra-fordításának áttanulmányozása után bőséges példatárból szakítottunk ki — meglátszik, hogy Bornemiszaának egészen sajátos nyelvjárása volt, mely teljesen egyezik a Comoedia nyelvével.²

¹ A példák után álló számok mind a Post. IV. megfelelő lapjára utalnak. A számnélküli példákat az Elektrából vettem (FERENCZI ZOLTÁN facsimile-kiadása).

² Nyelvjárásának rendszertelenségére valószínű magyarázat az, hogy a pesti születésű Bornemisza, akárcsak Heltai, német környezetben nőtt fel és így nem kapcsolódott bele erősebben egy élő nyelvjárásba sem.

Világos azonban, hogy ez az egyezés — bármennyire meglepő és következetes legyen is — nem bizonyítja, hanem legfeljebb csak nem zárja ki Bornemisza szerzőségét. Bornemisza egész írói és életpályáját át kell tekintenünk, hogy gyanításunkat valószínűvé tegyük. Maga a Comoedia a benne levő sok történeti adattal kezünkre jár ebben. HORVÁTH JÁNOS a dráma alapos áttanulmányozása után megállapította,¹ hogy „a komédia szerzőjének Balassi legbensőbb környezetéből kellett kikerülnie, olyan embernek kellett lennie, ki közelről látta minden gonoszságát, hozzátartozásának kárát látta és komédiájában, utólag személyes bosszúból akarta kipellengérezni“. Ehhez még hozzátehetjük, hogy jó tollforgató embernek is kellett lennie, aki némi gyakorlattal bírt a magyar irodalomban akkor még annyira idegen műfaj körül, mert hiszen a Comoedia minden kezdetlegessége mellett is jellemzés és stílus tekintetében messze kimagaslik a század hasonló termékei közül.

Lássuk, mennyire alkalmazhatók ezek a magából a Comoediából kikövetkeztetett feltételek Bornemisza Péterre.²

Bornemisza 1558-ban Bécsben van és itt a bécsi egyetemen tanuló magyar diákok kérésére lefordítja Sophokles Elektráját, melyet minden valószínűség szerint elő is adnak. Latin nyelvű utószavában önérettel hivatkozik arra, hogy a magyar irodalomban eddig töretlen úton jár. Fordít ugyan, de teljes szabadsággal. Mint maga írja Perneszych Györgyhöz intézett ajánlásában: „... az iateknak szob voltaert sokat hozza attam, es mas modon rendeltem“. Fordítását csak első kísérletnek szánja: „ha az vr Isten oe felsege eltet eznal nagiozza akarok kigelmednek szolgálni...“. A Tragoedia öt részből áll, akárcsak a Comoedia, a személyeket szólóknak nevezi, épen úgy, mint a Comoediában (Sztáraynál: személyek, akik a darabban eléjőnek). Stílusát szívesen tarkítja magyaros szólásokkal és közmondásokkal, melyek közül többet a Comoediában is megtalálunk. Így pl. a Tragoediában kétszer is: „nem siet, sem kesik az Isten“. A Comoediában Oláh érsek mondja Balassinak: „Az Isten sem siet, sem késik.“

Bornemiszának a Tragoedia első irodalmi kísérlete. Még Bécsben megkezdí lázas reformátori tevékenységét is és saját szavai szerint heves összeütközésbe kerül Oláh érsekkel, akit a Comoedia olyan jellemzően kigúnyol. Aztán visszatér Magyarországra és Balassa János szolgálatába áll. Mint udvari prédikátor a Balassák különböző birtokain tartózkodik és alaposan megismerkedik a család viszonyaival. 1564-ben

¹ HORVÁTH JÁNOS, Balassi Menyhárt Tamás deákja. Irod. tört. I, 108.

² Bornemisza életének áttekintésénél a Jegyzetek a RMKT. VII. kötetéhez adatait használtam fel.

reformátori tevékenysége miatt Bécsbe a császár elé idézik. Innen csak nagynehezen tud szabadulni és egyenesen Ungvárra indul Balassa Menyhárthoz. Ennek az útjának oka ismeretlen. A Comoedia cselekménye, amint ezt ismételtén meggyőzően kimutatták, 1565-ben játszódik és a darab ugyanakkor íródott. Keletkezésének ideje tehát egybeesik Bornemisza ungvári tartózkodásával. A darab, mint ismeretes, azzal a jelenettel kezdődik, hogy Szénási István megérkezik Bécsből és izenetet hoz Balassa Menyhárt számára a császártól. Ez a Szénási nagyon előnyösen van jellemezve. Biztatja Balassát, hogy hagyjon fel sok gonoszságával és térjen meg Istenéhez. A IV. részben pedig Oláh érsek azt mondja Balassának, hogy a szolgálai is többet érnek nála s ezek közül is kiemeli Szénásit: „ha az fejedelem ötet ültetnéje helyedbe és te lennél az ő szolgája, nyilván meg tudna tanítani“. Természetes a feltevés, hogy Bornemisza volt ez a hírhozó Szénási és egyúttal a darabnak a szerzője. A darab többi alakjai közül Tamás diákról HORVÁTH JÁNOS mutatta ki, hogy azonos Daczó Tamással,¹ Józsa diákot pedig maga Bornemisza említi (Post. IV. 910. 1.), mint igen fősvény embert. Szénásinak nem sikerült sehol nyomára akadni.

Bornemisza nem sokáig időzött Ungvárott; Balassa katolikus hitre tért, nem volt mit keresnie udvarában. Husztra ment, ahol talán a huszti prédikátor vendége volt. Itt újra élénk irodalmi tevékenységbe kezd. Mindenekelőtt megírja a Cantio optima-t, melyben ezeket a sorokat olvassuk:

Engöm eluntattak az magyarai urak
Kiítették közölők az egy igaz Istent.

Vajjon nem Balassa Menyhártra gondolt-e? Itt írta a Szent János látásáról szóló terjedelmes cantiot és itt írhatta meg újabb drámai kísérletképen a Comoediát is, hogy kiírja a benne felgyülemlett keserűséget. Aligha szánta kiadásra, még kevésbé előadásra. Valószínűleg csak kézzől kézre járt Balassa emberei között, talán le is másolták és így kerülhetett egy példány Karádi Pál kezére is.

Bornemisza pedig újra visszatér Balassa János szolgálataiba, akiről a Comoedia is nagy elismeréssel nyilatkozik. Tamás diák mondja az V. részben Balassa Boldizsárnak: „Mostan is mennyi szegyet és kisebbséget viseltek, ama jámbor Balassa János is, azonképpen az te apád és mi es, kik szolgálunk miattatok, ugyan szegyenljük jámborok előtt még csak utánatok is járnunk.“

Bornemisza később Postilláiban, különösen az Ördögi Kisértésekben többször említi a Balassákat, köztük Balassa

¹ I. h.

Menyhártot mindig elitélő formában. Így elmondja Balassa Menyhárt egy paráznaságát (Post. IV. 910. 1.), melyet tőle magától hallott.

Mindezek apró adatok, melyek külön-külön talán nem bizonyítanak semmit vagy másképp is magyarázhatók, de így együttesen mint láncszemek fonódnak egybe és legalább is valószínűvé teszik Bornemisza szerzőségét. Mindössze egy látszólag nyomatékos ellenérvet lehetne felhozni ellene. Az irodalomtörténeti köztudatba átment az a meggyőződés, hogy a Comoediát csak unitárius szerző írhatta, mert benne egyaránt ki van gúnyolva a katolikusok fülgyónása és a reformátusok predesztinációs tana. Ezzel szemben számba jön, hogy a Comoedia tisztán személyes pamfletnek készült és nem iránlyul egy dogma ellen sem, amit még BORBÉLY ISTVÁN is megállapít. Sőt azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a predesztinációt állítólag kigúnyoló szavakat a szerző Oláh érsek szájába adja. Ezek mellett pedig még igenis jogos az a feltevés, hogy a Comoedia szerzője lutheránus volt. Bornemisza életrajzírói sokat vitakoztak azon, hogy a harcos reformátor melyik felekezethez tartozott, de végleges megállapodásra nem tudtak jutni. Úgy jártak, mint Bornemisza nagy kortársa, Telegdi Miklós, aki azt írja róla: „annak sem mehettem még eddig végére, te mi légy. Ugymint ki néhol a Luteranusokkal tartol a Calvinisták ellen, néhol a Calvinistákkal a Luteranusok ellen“. Ez a Bornemisza bátran írhatott a predesztináció ellen a Comoediában.

Azonos nyelvjárás, egybevágó életkörülmények, jellegzetes írói fejlődés és egyéniség mind amellet szólnak, hogy Balassi Menyhárt árultatását Bornemisza Péter szerezte. És ha ezt bizonyossá tenni nem is sikerült — arra csak egy szerencsés kézzel megtalált kétségtelen adat vezethetne —, talán mégis nem hiába terheltem meg a hipotézisekben oly gazdag magyar irodalomtörténetírást egy újabbal. Főcélom pedig az volt, hogy felhívjam a figyelmet oly módszertani problémákra, melyeknek megoldását csak nyelvtudományi felkészültséggel lehet megkísérelni és amelyek nagy segítségére lehetnének az irodalomtörténetírásnak.

FARKAS GYULA.

Tehén.

Elmult nyolevan esztendeje, hogy MÁTYÁS FLÓRIÁN „Magyar-árja nyelvhasznítások“ című értekezésében (I. Magyar Nyelvészet I. évf. [1856.], 251) azt írta, hogy a *tehén* árja jövevényszó s azonos a szanszkrit *dhenu*, zend *daēna* 'vacca' szavakkal (l. MUNKÁCSI, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben 27 is). A *tehén* árja eredetét bővebben MUNKÁCSI igyekezett bizonyítani. Szerinte a magyar *tehén* az

árja nyelvek iráni ágából való átvétel s az avesztai *daenu*-alak alapján MUNKÁCSI egy **ta'en*-féle iráni alakot tesz fel (l. ÁKE. 596). Egy ilyennek az átvétele volna a magyar *tehén*.

SCHMIDT JÓZSEF abban a tanulságos bírálatában, amelyet MUNKÁCSI fent idézett művéről az Egyetemes Philológiai Közlönybe írt (1903. évf. XXVII. köt.), a magyar *tehén* árja eredetéről igen kételkedően nyilatkozik (vö. „az ó-i. *dhenú*-, av. *daenu*- talán *tehén*, de talán *tinó*“ 691; „A *tehén* állítólag az av. *daenu*, tehát az *aē* diphthongus két eleme közé hatolt volna be a *h*. Hihetetlen! S mi lesz aztán a bizonyosan helyes *hid* < av. *haetu*- azonosítással?!“ i. m. 694). Ujabbban azonban mintha engedett volna SCHMIDT JÓZSEF ezen kételkedő álláspontjából, mert a Nyr. 1922. évfolyamában ezt írta: „Mivel a *tehén*nek, e par exc. tejet szolgáltató állatnak, ugyancsak elszigetelten álló magyar neve minden látszat szerint árja eredetű (vö. av. *daenu*-, ó-i. *dhenú*-), komoly, figyelemreméltó az a föltevés, hogy a *tej* neve is árja nyelvterületről való s valóban az idg. **dhei* basis származéka“ (Nyr. LI, 102).

A következő sorok célja bebizonyítani, hogy a magyar *tehén* szó semmiféle összefüggésben sem lehet az ó-ind *dhenus* nőn. 'milchkuh', avesztai *daenús* 'weibchen von tieren' (l. e. nominativusi alakokat UHLENBECK, Kurzgefasstes etym. Wbuch der altindischen Sprache c. művében) szavakkal.

Azzal kezdem, hogyha a XVIII. sz.-ban vagy azelőtti időkben a háziasszony húsért a mészárszékbe küldte szolgáját, így szólt hozzá: ma *tehénhúslevest* főzünk, *tehénhúspecsenyét* sütünk, hozzátéve hát Julis egy font *tehénhúst*. Hogyan, hát szépes dédanyáink, apáink az ökörszűz húsát nem ették. Ették biz azok, csak hogy az ő idejükben *tehénhúson* azt értették, amit mi ma *marhahúson*, azaz az ő nyelvükben *tehénhús* a. m. 'rindfleisch, ökörnek, téhennek húsa egyaránt'. S a *tehénhús* szónak ez a jelentése ma sem veszett ki a népnyelvből. A MTsz.-ban azt olvassuk, hogy a 'marhahús'-nak Ósík megyében Gyergyóújfaluban ma is *tehenhus* a neve. S az irodalmi és a köznyelvből nem is olyan régen szorította ki a *marhahús* szó a *tehénhús* szót. A NyÚSz. azt mondja, hogy a *marhahús* 'rindfleisch' szó egy 1764—5-ből való szövegben fordul elő először. Szótári adataim meg ezek rá:

1792-ből: SzD.²: „Marha: *marhahús* (te h é n h ú s)“ || MÁRTON JÓZSEF szótárai 1807., 1811., 1816.: „*Marhahús*, das Rindfleisch | *Tehénhús* st. m a r h a h ú s, das rindfleisch (tulajdonképen: das Kuhfleisch)“ || Magy. és ném. zsebszótár 1835.: „Rindfleisch, das; marhahús, téhenhús“ || FARKAS ELEK, Zsebszókönyv 1861.: „*Marhahús*, Rindfleisch | *Tehénhús*, Rindfleisch“ || CzF. 1874-ből a *Tehénhús*-t 'rindfleisch' jelentésben csak mint tájszót említi || BALLAGI Teljes szótárában csak a *marhahús* szó van meg.

A két szó történetéből tehát az derül ki, hogy a 'rindfleisch' a XVIII. sz. közepe előtt magyarul *tehénhús*, s a

XVIII. sz. közepe táján keletkezik mellette egy másik szó: a *marhahús*. A két szó a köznyelvben és az irodalmi nyelvben egyideig egymás mellett használatos, míg azután a XIX. sz. második felében a köznyelvben s így az irodalmi nyelvben is a *marhahús* az egyedül használt szó lesz.

E kétségtelen tényből már most az is következik, hogy a *tehén* szó valaha nemcsak 'vacca, kuh' jelentésben szerepelt, hanem olyan értelme is volt, hogy 'rind, marha'. S van olyan idő is nyelvtörténetünkben, amikor a *tehén*-nek csakis 'ökör' a jelentése.

Vallatva összefüggő szövegű magyar nyelvi emlékeinket, azt találjuk, hogy az irodalmi s nyilván a köznyelvben is a *tehén* szó a XV. sz. végéig kizárólag 'bos, rind'. A XV. sz. végéig keletkezett bibliafordításaink *tehén* szavának XVI. sz.-i fordításainkban ö k ö r, b a r o m a megfelelője; vö.

Judit II, 8 Vulg.: Boum quoque armenta gregesque ovium = XV. sz. I. fele: Bécsi K. 12—13: èlèuè küldè *tèhènéknec* čordait es iohoknac čordait | XVI. sz. 1528: Székelyudvh. K. 3: ö k r ö k n e k čordayt, es yohoknak sokszagos nyayt; 1590. Károlyi Gáspár: iuhokat, ö k r ö k e t;

Judit III, 3 Vulg.: campi et armenta boum = BécsiK. 14: mezőc es *tehenéknec* čorday | SzékelyudvhK. 7: mŷ mezőynk es ökrŷnknec ő nyay; 1590. Károlyi G. b a r m a i n k n a e nyáiai;

Judit VIII, 7 Vulg.: possessiones armenti boum = BécsiK. 26: valalokat telleséket *tehenéknec* čordayual | Székelyudvh. K. 46—47: byrodalmakot. ö k r ö k n e k nyaywal; 1590. Károlyi G.: b a r m o c és mezőc;

Dániel IV, 29, 30 Vulg.: foenum quasi bos comedes foenum ut bos comedit = BécsiK. 139 zenat ezel ment *tehen* zenat őt ment *tehen* = XVI. sz. 1590. Károlyi G.: mint az ö k ö r mint az ökröket;

Jónás III, 7 Vulg.: boues et pecora non gustent = BécsiK. 243: *tehenec* es aprobarmoc semmit ne ege nec = XVI. sz. 1590. Károlyi G.; ö k r ö c es iuhoc semmit meg ne kóstolnának;

Hoseas XII, 11 Vulg.: in Galgal bobus immolantes = BécsiK. 198: galgalaban *teke neckel* aldozuan = XVI. sz. 1590. Károlyi G.: Gilgalban ö k r ö c k e l áldoztanac;

LXV. Zsolt. 15 Vulg.: offeram tibi boues cum hircis = XV. sz. 2. fele Apork. 13: aldok *teheneket* bakokkal | XVI. sz.: 1508. DöbrK. 125: aldozok neked kosoknak főstivel: ö k r ö k e t; 1522. KeszthK. 160, 1539. KulcsK. 153: e k r e k k e l; 1590. Károlyi G.: ö k r ö k e t bakokkal;

Luk. XIII, 15 Vulg.: sabbatho non soluit bouem suum = XV. sz. 1. fele MünchK. 143: tŷ eġmententec žombaton nem megoŷġa è ő *tehenét* auag zamarat a' iazoltol | XVI. sz.: 1516/1519. JordK. 575: nynczen ee senky kezzőletek, ky megh nem olgya hŷ ő k r e e t h awagy zamaraath az ynnep napon; 1536. Pesthy, NovTest.: e w k r e e s zamara; 1541. Sylv.: az ŷ ö k r i t auag az ŷ szamarāt; 1590. Károlyi: az ö k r ö t vagy az szamárt;

Luk. XIV, 5 Vulg.: cuius vestrum asinus aut bos = XV. sz. 1. fele MünchK. 143: Tŷ kiteenec žamara auag *tehene* a' kutba

esendic | XVI. sz.: 1508. DöbrK. 376: kiteknek zamara vağ ôkre kv̄tba esik; 1516/1519. JordK. 577: zamara awagy ekree; 1536. Pesthy, NovTest.: ew kre es zamara; 1541. Sylv.: száma ra auag ôkre; 1590. Károlyi: száma ra auagy ôkre;

Luk. XVII, 7 Vulg.: serum arantem aut pascentem = XV. sz. 1. fele MünchK. 150: ki kedeg tú közzöletec val žanto žolgat auag *tehen ôriz't*; 1516/1519. JordK. 537: barom ôryžó žolgaya; 1536. Pesthy, NovTest.: ewrzech ew kre ket; 1541. Sylv.: szanto auag pászor szolgálja; 1590. Károlyi: szántó auagy barom legeltető szolgálja vagyon;

Ján. II, 14, 15 Vulg.: oues quoque et boues..... oues quoque et boues = XV. sz. 1. fele MünchK. 171: Iuhocat es *teheneket*... a' iuhokat es a *theneket* | XVI. sz.: 1516/1519. JordK. 628: yohokat es ekreketh..., yohokat es ekreket; 1536. Pesthy, NovTest.: ew krewket es iwhokat... az iwhokat es ew krewket ŷs; 1541. Sylv.: ôkr ôkôt es iuhokat... az iuhokat es az ôkr ôkôt; 1590. Károlyi: ôkr ôk nec, iuhoknac árosit... mind az ôkr ôkôt, mind az iuhokat.

Összefüggő szövegű emlékeinkből megállapítható az is, hogy a XV. sz. végéig keletkezett bibliafordításainkban, tehát azokban, ahol a *tehen* = 'bos; rind; marha, barom, ôkör', ott a 'vacca; kuh' = *ünő*; vö.

Hoseas IV, 16 Vulg.: sicut vacca lasciuiens = XV. sz. 1. fele BécsiK. 186: mikent a' folato *ünő*; XVI. sz.: 1590. Károlyi G.: mert mint az dëlzég ŷsző;

Hoseas X, 5 Vulg.: vacca Bethauen coluerunt = XV. sz. 1. BécsiK. 194: Bethauennec *ünőt* tizteltec; 1590. Károlyi G.: Bethauennec ŷszői miatt;

Amos IV, 1 Vulg.: Audite verbum hoc vaccae pengues = XV. sz. 1. fele BécsiK. 219: Halgassatoc ez iget *kűer ünő*; 1590. Károlyi G.: Hallyátok meg ezt ez beszédet ti Basannac *ünői*;

LXVII. Zsolt. 31 Vulg.: in vaccis populorum = XV. sz. 2. fele AporK. 17: Meg porehad.... *ineieken*.

Az összefüggő szövegek vallomásához csatlakoznak legrégibb szójegyzékeink is; vö.

XIV. sz. vége BesztSzój. 998: vacca — *ync* | XV. sz. eleje SchlSzój. 1417: vacca — *ine* (vö. ugyanitt 1641, 1642: vrsus — medue, ursa — *ineye*, értsd 'medve ineye').

A 'bos; rind; marha, barom, ôkör' jelentésű *tehen* és a 'vacca, kuh' értelmű *ünő* szavak ezen használatából kétségtelenül következik, hogy a XVI. sz. előtti nem magyar szövegekben előforduló magyar nyelvi *tehen*-adatokban a *tehen* szónak 'bos; rind; marha, barom, (első sorban) ôkör' a jelentése. Ide vonható adataink a következők:

a) 1429: Egidio *Thehenes* OklSz.; 1296-ból: *Thehuenes* telke, 1344: *Tehenus* teluk OklSz. (e hn.-i adatok a mai kolozsmegyei *Tehenestelekre*-re vonatkozó adatok, l. Csánki V, 418 és Lipszky, Rep.). A szn.-hn.-nek alapul szolgáló *tehenes* köznévnél XIII–XV. sz.-i jelentése vagy 'marhapásztor', vagy 'marhatulajdonos, marhabirtokos, — gazda' vagy mind a kettő; a XVII.

sz.-i *tehenes* azonban már a. m. 'kuhhabend' (l. a NySz.-ban MA.-ból való adatot), míg a mai *tehenes* szó a. m. 'küher, kuhhírt, kuhknecht' KelB.²

b) XV. sz. eleje: SchlSzój. 1450; „bubuleus — *tehenpaztor*“ (vö. BesztSzój. 1039: „bubollus — *ekurpaztor*). Értelme e szónak: „marhapásztor” s ide vonhatók a NySz. *tehénpásztor* adatai is, amelyek valószínűbben 'rinderhirt, oehsenknecht', mintsem 'kuhhírt' jelentésűek.

c) 1428: Johanne dicto *Tehenwero* OklSz. Szerintem Jánosunkat azért hívták *tehénverő*-nek, mert mészáros volt s mert a taglóval sok marhát fejbe vágott. *Tehénverő* tehát a. m. 'mészáros, marhavágó' (vö. hogy a NySz. III, 932-ben közölt *tehénvágóhíd* nem 'kuhschlachthaus, -brücke', hanem 'schlachthaus, -brücke für rinder' jelentésű).

Megerősítik következtetéseinket a XVI—XVIII. sz.-i magyar nyelvi emlékek is. A NySz. első adata a 'vacca; kuh' jelentésű *tehén* szóra 1522-ből való, még pedig a KeszthK.-ból, amelyben a LXVII. zsolt. 31 ez áll:

„Fegyed meg naadnak wadyth, bykakkak gywlekezese nepeknek *teheny* kezeth wagyon“ (= 1539-ből: KulcsK. „nepeknek *teheny* kezeth wagyon“).

Bármennyire értelmetlen is e hely, tény az, hogy itt 'vacca; kuh'-ról van szó, mert a Vulgatában a zsoldár e helyén ez áll: „in *vaccis* populorum“. Itt tehát *tehén* a. m. 'vacca, kuh'. S a NySz. ezen adata alapján kissé korábbra is tehetjük a *tehén* 'vacca' szó első előfordulását. Míg ugyanis a XV. sz. második feléből való Apork. a LXVII. zsolt. 31. versszakában *ineiekben*, tehát *ünő* (l. föntebb) a szó, addig az 1508-ból való DöbrK. megfelelő zsoldár helye ez (128. l.): „Fegged meg naadnak vadit: bikakkak gylekezese: nepnek *teheni* közdöt“. A 'vacca; kuh' jelentésű *tehén* szóra tehát első adatunk 1508-ból való.¹

A XVI. sz.-ban azonban a *tehén* 'vacca; kuh' értelemben még nem általános. Az emlékek e század nagyobb felében a 'vacca'-t még vagy *ünő*-vel, vagy *üsző*-vel értelmezik; vö.

Genesis XV, 9 Vulg: *vaccam* = 1516/1519. JordK. 23: Hooz“ három eztendey *ynóth* = Károlyi: Hozz nékem egy három eszten-dős *üsző* || Genesis XXXII, 15 *Vaccas* quadragintas = 1516/19. JordK. 62 negyven *ýnewketh* = Károlyi: negyven *tehenet* | 1533. MURM. 473: *vacca* — *ewnő* | sok XVI. sz.-i adat 'vacca' jelen-tésben NySz. (ma *ünő* 1. 'tehénborjú'; 2. 'juvenca, | junge kuh' — l. Szikszai, SzD.², MTsz.);

üsző, l. föntebb KÁROLYI G. 1590. évi kiadásának adatait (ma *üsző* 1. 'tehénborjú' [vö. vitula — *üsző boriu* Szikszai]; 2. 'juvenca, junge kuh').

¹ A CXLIII, 14 zsoltárban Vulg.: *boues eorum crassae*; e helyen Apork. is (116. l.): „*ő tehenek kőver*“; DöbrK. 223: *ő teheni kőverek*; KeszthK.: *kewerek wnekyk tehenek*; KulcsK.: *kewerek wnekyk thehenek* = Károlyi CXLIV, 14 vers: *őkreink megrakodva legyenek*. E helyen tehát *tehen* = 'ökör, marha' s nem 'vacca'.

A *tehén* 'vacca; kuh' jelentése a XVI. sz. vége felé terjedőben volt s a XVII—XVIII. sz.-ban általánossá lesz. Ez elterjedésben segítségére voltak az ilyen jelzős szerkezetek és összetételek: *borjastehén* (NySz.), *fejőstehén* (NySz.), *magtehen* (NySz.), *meddőstehén* (1594-ből OklSz.), *üszőstehén* (NySz.), *tehénsajt* (első adat 1641-ből NySz.). A XVI—XVIII. sz.-ban azonban élt még a *tehén*-nek 'bos; rind; marha, (főleg) ökör' jelentése is, amire vö.

VIII. Zsolt. 8 Vulg.: *oues et boues universas* — XVI. sz.: 1508. DöbrK.: 23 minden ivhot es *tehent* (= XV. sz. vége FestK. 7, 224: *ekreketh, ewkrevkett*; XVI. sz. 1522. KeszthK. 12 *yohokath ees ekreketh stb.*) | XVI. sz. 2. fele — XVIII. sz.-i adatok: *pasztormán tehén* 'schlachtvieh' (NySz.); *szarvastehén* 'bucerus' (NySz.); *tehénállás* 'bovile' (nem: 'kuhstall' NySz.); *tehénhús* 'rindfleisch' (l. föntebb); *tehénvágó* 'boviscida' (Gyöngy.-Tör.); *vágótehen* 'schlachtvieh' (NySz.)

Az eredmény, amelyre jutottunk, tehát ez: A *tehén* szó a XV. század végéig a 'bos; rind; marha, (főleg) ökör' neve, tehát olyan generis communis-név, amilyen a mai nyelvben a *marha* 'rind' vagy a *ló* 'pferd' vagy a *disznó, sertés* 'schwein' (vö. *tökemetszett disznó* NySz.). A XV. sz.-ig a 'vacca; kuh' a. m. *ünő*, tekintet nélkül korára, s ez felel meg eredetének is, mert a tör. *inak, inäk* stb. (l. GOMBOCZ, Bulg. türk. Lehnw. 136), amelyből az *ünő* való, általában 'vacca, kuh', tekintet nélkül korára.¹

A *tehén* szónak 'vacca; kuh' jelentése nem régibb a XV—XVI. sz. határánál. E jelentésben lassan, fokozatosan egyedül uralkodóvá lett. Mellette az *ünő* jelentésében megszűkölt, amennyiben ma 'tehen borjú' és 'fiatal tehén' a jelentése.

A 'vacca; kuh' állat magyar nyelvi jelölésének és a *tehén* szó jelentésének ez a hiteles története kizárja azt a lehetőséget, hogy a magy. *tehén* alapjelentése 'szoptató → tejadó, tejelő' volna, vagy hogy olyan nyelvből való jövevény lehetne, ahol a megfelelő szónak 'szoptató → tejadó, tejelő → vacca, kuh' a jelentése. Már pedig akár az ó-ind *dhēnūš* 'milchend → kuh', avesztabeli *daēnūš* 'kuh', akár pedig az ó-ind *dhēnā* 'weibchen von tieren; kuh' (ez utóbbi alakot l. WALDE, LatEtWb. *fēmīna* a.) szóból származtatjuk a magy. *tehén* szót, mindkét nyelvi szó árja alapnyelvi első jelentése: 'szoptató → tejadó, tejelő', s innen tovább fejlődve: 'weibchen von tieren → kuh'. Egyébiránt a magy. *tehén* hangalaknak akár a *dhēnūš*, *daēnūš*-ból, akár pedig a *dhēnā*-ból való származtatása hangtanilag is képtelenség. De erre bővebben nem térek ki, mert hiszen a magyar és az árja szavak egybetartozása

¹ A magyar *ünő* szóra fontos adat krónikáink azon értesítése, hogy Hunor és Magor édesanyjának *Enach* (Chron. Pos. ed. M. Flor. IV, 2; alakv.: *Eneth* = *Enech* Kézai MHK. 478; *Enee* KépKr. MHK. 490) a neve. E név az *ünő*-vel azonos eredetű.

jelentésileg is, nyelvtörténeti okokból is — nonsens. A magy. *tehén* szónak 'rind' → 'kuh' jelentésfejlődésére az indogermán-ságból analógiát is lehet felhozni. Ott van maga a lat. *bōs* 'rind', gör. βοῦς 'rind'. Ez a szó a latinon és a görögön kívül megvan 'rind' jelentésben a következő idg. nyelvekben: ó-ind *gāuṣ* 'rind', avesztabeli: *gəuš* 'rind', lat., gör. l. föntebb, szláv *govědo* 'rind' | 'kuh' jelentésben pedig a következőkben: ó-ír *bō* (vö. ó-cymr. *buch* 'juvenca', corn. *buch* 'vacca', cymr. *bŭw* 'kuh'), lett *gāws* 'kuh', örm. *kov* 'kuh' (l. WALDE, LatEtWb. *bōs* a.), ó-szász *kō* (l. MEILLET-PRINZ, Einf. 152). A magyar és az indogermán nyelvi 'rind', innen 'kuh' jelentésfejlődés közt okozati kapcsolat nincsen.

A *tehén* árja egyeztetéseiről pedig — nulla mentio fiat!
MELICH JÁNOS.

Elefántcsonttorony.

(Tour d'ivoire, turris eburnea.)

Körülbelül három-négy évtizede bukkan fel ez a szó itt is, ott is, majd könyvben, majd hírlapban, előbb csak elvétve, utóbb egyre gyakrabban, mintha valamilyen titokzatos varázs, rejtett szépségeknek foglalata volna benne. Idézik korábban franciául meg latinul, későbbben inkább magyarul. Használata szerint jelent: előkelő zárkozottságot, méltóságos magányt, nemes tartózkodást, a világtól való büszke elvonulást.

Tudomásom szerint akkor vált nálunk közkeletűvé, mikor 1895-ben ZIGÁNY ÁRPÁD, ZERDAHELYI GYULA álnéven, egy *Turris eburnea* című regényt adott ki, mely meglehetősen nagy port vert föl annak idején. Afféle „kulcs-regény” volt, melyben élő személyek szerepelnek könnyen átlátszó fátyol alatt, amilyen ma is akad a könyvvásárban. Egy úrhölgy magánéletét szellőztette oly módon, hogy végre az ügyészség az egész kiadást elkobozta. Azt beszéltek akkor, hogy a regény forrása személyes bosszú volt. (Vö. Pesti Hírlap 1895. 351. sz. és 1896. 1. sz. Merénylet regény útján). — RIEDL FRIGYES franciául szerette idézni, például Péterfy Jenőről írt tanulmányában: „Szellemét keveseknek mutatta, szerencsétlenségét senkinek. Voltaképen senkit sem engedett magához abba a *tour d'ivoire*-ba, melybe elzárkózódott.” (Olcsó Kt. 1166. sz. 25. l. 1900.). — Újabban inkább magyarul olvassuk: „Hiába lépne ki az az arisztokrata *elefántcsonttoronyából*, sosem tudná igazán legyőzni azt a titkos bizalmatlanságot, mely a feltörekvő új társadalomban ott lappang ellene” (Magyarság 1927. szept. 16. vezércikk). „Boldog kor, melyben

még egész társadalmi réteg élhetett az *elefántcsonttoronyban*, a tömeg zajától és zavarától távol s hallgathatta szellemes és kedves írónak vonzó tárgyakról szóló elmélkedéseit. (Magyar Szemle 1927: 1.)

A szó francia alakja a francia irodalomra utal, de itt aztán valóságos rejtvény elé állít. A nagy szótárak nem ismerik, csak LAROUSSE lexicona és H. FRANCE, Dictionnaire de la langue verte. Mind a kettő Alfred de Vigny-vel kapcsolatban említi, hogy SAINTE-BEUVE írta róla a *Conso-lations* (1830.) vagy a *Pensées d'août* (1837.) című verskötetében:

et Vigny, plus secret,
Comme en sa tour d'ivoire avant midi rentrait.

LAROUSSE magyarázatul hozzáfűzi: „Il caractérisait ainsi la réserve discrète du poète.“ H. FRANCE pedig így értelmezi: „Se retirer du monde, vouloir ignorer les choses de la vie, vivre comme certaines religieuses ou religieux dans une perpétuelle hallucination séraphique.“ Megjegyzendő, hogy ez a „hallucination séraphique“ szintén állandó jelzője A. de Vigny földön túl járó költészetének a francia irodalomtörténetben. Minthogy A. de Vigny-nek egyetlen életrajza, egyetlen méltatása sem mulasztja el a *tour d'ivoire* említését, az ember kénytelen az ő saját kifejezésének tartani. Munkáiban azonban nem bírtam ráakadni, s minden nyom csak SAINTE-BEUVE-ig vitt el, aki egykor rajongó barátja volt, később azonban meglehetősen kicsinylőleg nyilatkozott róla. A. DE VIGNY-nek sem hozzáférhető leveleiben, sem halála után kiadott naplójában (Journal d'un poète) nincs meg a szó; kiadója, LOUIS RATISBONNE a bevezető tanulmányban azonban szintén nyomatékosan említi: „Mais que faisait-il dans sa retraite? Pourquoi ne pas ouvrir la port de »sa tour d'ivoire«?“ Lehet, hogy VIGNY élőszóval mondotta valakinek, mikor nagy költői diadalai után az Académieben meglehetősen fanyarul fogadták s az elismerés csökkenését tapasztalta, s ekkor elhatározta, hogy teljesen visszavonul a magányba, Le Maine-Giraudi kastélyába. Innen írt egyik levelében így fejezi ki magát: „Je ne peux quitter ma cellule.“ — A század végén, 1899-ben egy ERNEST RAYNAUD nevű költő: „La tour d'ivoire“ címmel egy kötet lírai verset adott ki, de a címen kívül egyebet nem tudok róla.

De már most akár A. DE VIGNY, akár SAINTE-BEUVE élt a *tour d'ivoire* kifejezéssel, honnan vették? Honnan ruházták rá a ma szokásos jelentést? Egy félezrednyi hézag tátong itt, melyet nem bírok áthidalni.

A legenda szerint 1295-ben az angyalok Szűz Mária nazareti házát a fiumei Tersatto-ra, majd innen az Anconamellei Loreto-ba vitték. ahol ma is látható. A XIV. század

elején keletkezett loretoi litánia, Litanía Lauretana így szólítja meg Szűz Máriát:

Turris Davidica,
Turris Eburnea.

Honnan e megszólítás? Egyházi lexikonok azt mondják, hogy Loreto-ban őrzik a Boldogságos Szűznek azt a képét, melyet a hagyomány szerint Lukács evangélista festett s ez a kép drágakövekkel díszített, pompás elefántcsontkeretbe van foglalva. Azt is említik, hogy Loreto-ban a nagy héten az Úr testét egy külön toronyszerű elefántcsont-faragványba teszik, s innen Máriának jelképes *Turris eburnea* elnevezése, minthogy ő is rejtve viselte magában az Üdvözítőt. E magyarázatot mellőzve, a kifejezés maga a *Turris Davidica*-val párosítva a Bibliára utal. Ott az Énekek Énekében csakugyan meg is találjuk a menyasszony magasztalásában: „Sicut *turris David* collum tuum, quae aedificata est cum propugnaculis“ (IV. 4.) és „Collum tuum sicut *turris eburnea*“ (VII. 4.). KÁROLYI GÁSPÁR szerint: „Hasonló a te nyakad a *Dávid tornyához*, mely építettett fegyveres háznak... A te nyakad, mint az *elefánt-tetemből tsindált torony*“, vagy SZABÓ JÓZSEF újabbkori (1851.) katolikus fordításában: „Nyakad: mint fegyvertárnak épített *Dávid tornya*... Nyakad: mint *elefántcsont-torony*.“ Világos, hogy a litánia, mely Szűz Mária többi jelzőjét is főképen a Bibliából veszi, ezt a kettőt is innen merítette. De mikép alkalmazhatta Szűz Máriára? CORNELIUS A LAPIDE, a XVIII. századi tudós jezsuita, aki a közép- és újkor teljes anyagát dolgozza bele óriás biblíamagyarázatába, az Énekek Éneke értelmezésében (Commentarius in Canticum Canticorum. Antwerpen, 1725.) a következőket mondja: „Beata Virgo ab Ecclesia in litanjiis Lauretanis vocatur et invocatur *Turris Davidica*... B. Virgo est *turris*, ad quam in omni periculo confugiunt miseri, *Eburnea*, ob candorem castitatis et firmitatis constantiam: et quia ebur est dens elephantis, cui iuge est bellum cum dracone, sicut B. Virgo vetus ab origine mundi bellum serpenti antiquo ex Dei praedestinatione indixit.“ S aztán még bőven, két ívrét-hasábon végig apróra értekezik az elefánt szemérmességéről, tisztaságáról s az elefántcsont jeles tulajdonságairól, de az újabb lexikonokban található magyarázatokról nem tud. Azt hiszem, nem is kell bővebb magyarázatot keresnünk. A középkor mysticus biblíamagyarázata az ó-szövetség minden szavát az új-szövetségre fordította, gyakran teljesen kiszakítva szövegi kapcsolatából; így történhetett a *turris eburnea*-val is, mely önmagában is alkalmas volt, hogy szép, nemes és titokzatos képzeteket keltsen s így bele volt illeszthető a litániába. Ám szóljanak hozzá a Biblia szövegmagyarázói s az egyházi régiségek ismerői; felvilágosítást kell várnunk a francia iro-

dalom ismerőitől is, mert abban kapta a szó mai jelentés-árnyalatát. Hogy hozzánk RIEDL hozta, nem lehetetlen, ő nagyon szerette írásban is, élőszóban is az élénk képeket és képzeteket keltő kifejezéseket, s bizonyára olvasta A. DE VIGNY életrajzait és SAINTE-BEUVE-öt. Minthogy nem férhetek hozzá bővebb segédforrásokhoz, közlöm az elérhető eredményeket s a többiekért rábízom szerencsésebb kutatókra.

TOLNAI VILMOS.

Adatok az -ly, -r, -si névszóképzőkhöz.

I. Az -ly képzőhöz.

GOMBOCZ Z. „Egy ismeretlen képző“ c. értekezésében (NyK. XLV, 1 kk.) igen sok denom. -ly képzős származékot mutat ki. Erről a képzőről óhajtok néhány adatot közölni.¹

1. Kiegészítő adatok a NyK. XLV, 1 kk. közölt származékokhoz.

zugoly (i. m. 6.) [*szugol* Faludiból, Nyr. XXIV, 364; *szugo*j Beregszász, Törös 65; 1709: Minket az *Tisza-szugoly*ról kiírtak TörtT. 1890: 757; *szugujka* Brassó m. Pürkerce, Nyr. XL, 286; *zugo*j Szalonta, Nyr. XLII, 463; 1705: *szugulya* ArchRák. I. o. IV, 513, 554; *szugolya* magyar, *zugolya* erdélyi szó: GYARMATHY, Nyelv. I, 370; *szuglya* Szabó Dávidból MFl. 296 a; Kemenesalja, TudGyűjt. 1829. XI, 95, innen Tsz., innen MTsz.; Vác, NyF. X, 20; *szugla* Nyitra m. Soók-Szelőce, Nyr. XXXI, 229]; — *szugolyék* [Szabó Dávidból NyF. L, 33; székely, Nyr. XXXVII, 93; alakv.: *szugujék* Nagyöküllő m. Halmágy, NyK. XXXI, 398] 1. 'winkel' MTsz., NyF. i. h., NyK. i. h.; 2. 'kis völgykebel' Nyr. i. h.

sávolyos (i. m. 8.) [palóc, TudGyűjt. 1835. II, 32; (szarvas-marha színe) Sopron m. Szillsárkány, Nyr. XXXII, 293; *sávolos* Kassai I, 166, ? IV, 286]; elvonás: *sávoly* [palóc, TudGyűjt. i. h.] 'cífraság a szövésben'.

vaklyos (i. m. 9.) [*vaklyas* C., MA.² *lusciosus* a., PPB. m., SzD.¹ 91; *vaklyás* MA.² m., MA.³ *lusciosus* a.; Káldiból Kr., Nyr. IX, 71, MNy. IV, 350; Tzs. 1838.; *vaklyos* MA.^{1,2} *myops* a., NySz.; *vaklos* a XVIII. sz.-ból Nyr. XV, 514 (vö. még *vakloskodnék* 'szeme káprázna' MVir. 385); *vakjos* Krizából CzF.; *vaklis* Torda, NyF. XXXII, 39, 61]. — Vö. *vakos* 'caecus, caecutiens' NySz.

Van ugyan a régiségben *vakol* 'caecutio, caligo' ige (ennek párja 1557: semmit *el nem sietlek* az Nagyságod parancsolatjában TörtT. 1911: 453) NySz., vö. még *vaklál* [Beregszász, Nyr. XXVI, 523, Törös 66] ua., de nem lehet a *vaklyas* szót deverb. származéknak tartanunk. Vö. egyébként a hasonló jelentésű *csepölyést* [egy adat a JordK.-ból. I. NyK. XLV, 10]; *vak* ~ *vaklyas*, *vaklyós*, *vaklyás* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *bog* ~ *boglyas*, *boglyás*, *boglyos* (I. NyK. XLV, 5).

¹ Forrásjelzéseimben az EtSz.-t követem.

csibéle (i. m. 10) [*csibélle* Vas m. őrségi tájszó (l. NépkGy. IV, 254), csak regös énekekben él másutt: Veszprém m., NépkGy. IV, 138, 146; Zala m., Ethn. XII, 285, NépkGy. IV, 254; Baranya m., NépkGy. IV, 306, 310; *csibölle* Baranya m., uo. 303; vö. *zsibelle* 'liba' Zala m. (szintén csak regös énekekben), Ethn. XII, 285, NépkGy. IV, 249—50]. — Vö. LACZKÓ: Nyr. XXXVI, 455.

csörmöle (i. m. 11) [? alakv.; *csörmelék* Szegedvidék CzF. *törmelék* a.; Zenta, Nyr. XXXVIII, 375].

gomolya (i. m. 11): *gomolya-fenek* [Alsófehér m. Marosújvár, MNy. III, 330] 'az a tárgy, amire a gomolyát tekerik'; vö. még *gomojál*, *gombojál* [Udvarhely m., Nyr. XXVI, 430] 'fonalat gomolyába teker'.

kopolya (i. m. 12) [SzD.²; *kupújka* Hortobágy, NyF. LVI, 39] 1. 'pocsolya' SzD.²; 2. 'kivájt tők, melyben tojástartanak' NyF. i. h. — *kupa* [újabb dunántúli adatok: Nyr. XXVI, 139, XLIII, 372, MNy. X, 381, NyF. XL, 61].

pízsele (i. m. 12) [első adat *pífele* SzD.¹; DANK., Lex.; *piselye* Szabó Dávidból, NyF. L, 32; SIMAI, Végt. I, 35; *piselle*, MÁRT. 1807., 1811., Zala m.-ből, KASSAI V, 200; *pízsele* MÁRT. 1807. *tsírke* a., Zala m.-ből, TudGyűjt. 1832. III, 71, 1839. XII, 20, GÖNCZI F., Göcsej 514 (*püzsölle* Göcsej, Hetés, Ethn. VIII, 94), Vas m.-ből, Ethn. II, 115, MNy. XII, 186]. — *pízse* [első adatok NySz., ADÁMI, Sprachk.].

szegle (i. m. 12) [SzD.¹ 71; *szöggle* CzF., (dülönév) Bakonyalja, NyF. XXXIV, 173, 174; *szögélye* székely-csángó, Ethn. VIII, 145]. — Vö. a XVIII. sz. elején: minden *utczaszögőben* csatornák vadnak, RákócziTár I, 250.

higályos [*vigályos* v. *vigájos* Tzs. 1835. *locker* és *weitsich-tig* a., Tzs. 1838.; Alföld, Nyr. XXIII, 240, XXXVII, 375, MNy. V, 332, XIV, 213, NyF. LVI, 38; Heves m., NyF. XVI, 53; *vigá-lós* Kemenesalja, MNy. XI, 158] 1. 'ritkás, gyér, ritkaszerű'; 2., vizenyős (talaj)' (NyF. XVI, 53); 3. 'víg természetű (!) MNy. XI, 58; *rigályos*-ra vö. Nyr. XXIII, 240; *vigály* [1670-ből, NySz.; *vigáj* Csokonaiból, NyF. LVI, 38, Bihar m. Jánosfalva, NyF. XXIX, 32] 1. 'gyér' NySz. (vö. SZILY, Adal. 384), NyF. LVI, 38; 2. 'gyenge, semmirevaló (legény)' NyF. XXIX, 32.

hangyál (i. m. 15) [PP. 1801. *hangya* a., Tzs. 1838.; dunántúli adatok: Szaicz Leó gyűjtéséből MNy. V, 285; 1801-ből Ethn. II, 20; TudGyűjt. 1832. III, 74 (azonban vö. 1838. VI, 29), 1840. X, 30, Nyr. XXVI, 138, XXIX, 173, XXXV, 343, 389, XXXIX, 80, XL, 140, 283, 285, NyF. XL, 58, Ethn. XXX, 79, NépkGy. VIII, 158, NÓGRÁDI 23, BARTA L., A csurgóvid. nyj. 17, GÖNCZI F., Göcsej 261, HALLER J., A légrádi tájny. 15, 28; *hangyal* Nyitra m. Vágkirályfa, Nyr. XXXIII, 466; *hangyály* Göcsej, MNyszet, V, 97; *haⁿgyá* Bakonyalja, NyF. XXXIV, 122]; vö. még *Hangyálos* [dülönévek Dunántúl, NyF. IX, 49, XVII, 51, XXXIV, 174].

2. Újabb adatok.

Évulka [egy adat 1706-ból: *Évulkát* TörtT. 1897 : 303] 'Eva parva' < *Eva* 'Eva'.

gégöl [Nyitra m. Vágkirályfa, NyF. XX, 22] 'gége' < *gége* 'kehle'.

Kariél [Veszprém m. Somlyóvásárhely, NyF. XXXIV, 176] dülő neve < *karéj*, *karé* 'széle valaminek' MTsz.;

kátyol [SI.; dunántúli tájszó: TudGyűjt. 1839. XII, 36, 1840. X, 31, MTsz.] 'tőcsa, pocsolya, kátyú'. — Vö. *kátyú* [alakv.: *kátyó* OklSz., MTsz.] ua.

bizselle [egy adat Kemenesaljáról, MNy. XII, 137] 'a kis gyerek első fogai' < *bizse* [uo.] ua.

gille [egy adat Vácraól, NyF. X, 65] 'sovány (gyermek v. nő)'. — Vö. *girhes* ua., *girha* [Vác, i. m. 70] 'csenevész, vézna'. Az -rl > -ll-re nézve vö. *vándolló*, *öllő*, *pallag*, *Fehéllő* [Vác, i. m. 19].

gyomlás [egy adat Esztergomból, Nyr. XLIII, 268] 'gazos (föld)' < *gyom*, 'unkraut'.

hurkulya [egy adat Vácraól, NyF. X, 19] 'hurka' < *hurka* 'blutwurst'; talán csak palócos, illetve tótos képzés, vö. palóc: *csampulyka* 'hibás lábú v. kezű' EtSz., Mikszáthból: *bebabulyázta* [WACZULIK L., Népies el. Mikszáth ny. 39] 'bepolyálta'.

közle [MÁRT. 1810., DANK., Lex., Tzs. 1835., 1838., KUNOSS, Szóf. 1836., 1843., CzF.; pápai tájszó: Kr.; Tsz. 329 b, innen MTsz.; MNy. XI, 141; *Büdösközle* (dülönév, Pápa) NyF. XXXIV, 175] 'angiportus, gässchen, sikátor' < *köz* ua.; vö. *kösze* [Pápa, Nyr. XLVI, 197] 'átjáró útca'.

pipelle [MA. *oropygium* a.: Tic és madár Seggi fölött való *pápólle*, kiben az farki tollac állanac; Veszprém, Pápa: *pipelle* MTsz.] 'oropugium' < *píp* [alakv.: *píp* MTsz.] 1. 'pipita, pips' NySz., MTsz., 2. 'a pulyka orrán fityegő bőrnyúlvány' MTsz. Vö. még *pipke* [dunántúli adatok, MTsz.] 'szárnyasállat nyelve alatt v. farán támadt kis kelevény'.

süsüllye [egy adat Vácraól, NyF. X, 61], az áll alatt összehajtható leffentyűs sapka' < *süsü* [uo.] ua.

***dobályos** [*dobájos* Baranya m. Keszü, Nyr. XXXIII, 421] 'dombos hely' < *domb* 'hügel'.

***sikályos** [*sikájos* Háromszék, MTsz.] 'sikos (út)' < *sík*, *sikos* 'schlupfrig'.

II. Az -r képzőhöz.

GOMBOCZ MNy. XX, 60 kk. *Sömör* c. dolgozatában kimutatja a denom. -r képzőt. Adatait PAIS: MNy. XXI, 201—2 az *avar*-nak ó, *av*-ból való származtatásával szaporítja meg. E képzőt én is megfigyeltem, és a következő adatokat találtam rá:

1. Kiegészítő adatok a MNy. XX, 60—1 tárgyalta származékokhoz.

domború (i. m. 61) [első adat 1578: *domború* kenyered lesz Ethn. XXIV, 203]. A szó 'domb' jelentése csak gyermekdalban fordul elő: Csököly, NAGY 30, NépkGy. VII, 259, 260: Eszt ölelöm, eszt csolkolom *Éván* (= Szent Iván) *dombján*, *domborúján*; Somogy m. Visonta, Ethn. II, 293: Eszt ölelém, eszt csolkolom *díván dombján*, *domborúján*.

dombár (uo.) [Göcsejből közlik még TudGyűjt. 1838. VI, 26].
dubir (uo.) [alakv.: *dubér* Debrecen vid., Nyr. XLIII, 447;
 ? *dúbér* Heves m., NyF. XVI, 47] 1. 'domború, dagadt' MTsz.; 2.
 'nagyon kövér, nagy' Nyr. i. h.; 3. 'görbehátú' NyF. i. h.; vö.
dubihátú [Jászberény, Csoma 68] 'kövér, széles hátú'.

2. Újabb adatok.

gömbör [Szabolcs m. Gáva, Nyr. LI, 123] 'gömbölyű, kerek, egészséges (pl. gyermek)' < **gömb*.

Hódor [egy adat Göcsejből, Nyr. XXX, 255] lónév. — Vö. *Hóda*, *Hódos* lónevek, HERMAN O., A m. pásztorok nyelvk. 369; *hódos* [MTsz.] '(olyan állat, pl. ló), amelynek a homlokán fehér folt („csillag”) van'; *hóka* [MTsz.] ua.

gombáros [egy adat Kisújszállásról, MNy. XIV, 162] 'föl-felé göndörödő' < *gomb* 'nodus'.

pihőrye [két adat a Drávamellékről, MTsz.] 'nádi buzogány pelyhe' < *pihe* 'pohly'. (Vö. egyébként a köv. dunántúli tájszókát: *hevőrye* 'lusta, dologtalan' Nyr. XLII, 142; *izernyék* 'takarmányhulladék' MTsz.; *savőrya* 'sovány' Nyr. XXXIII, 338; köznyelvi *kesőryés* 'subamarus'.)

csufor [két adat: BALDI szótárából (1583.); Borsod m. Noszvaj, KASSAI I, 83, 186, 338, 339] 1. 'buffone' BALDI; 2. 'csúfos' KASSAI i. h. — Az előbbi adat hiba *csúfos* helyett, l. Nyr. VI, 542—3, NyK. XXXVI, 168; az utóbbi pedig bizonyára csak KASSAI önkénykedése, t. i. épen Noszvajról közölnek *Csufor* családnevet, Nyr. XI, 191; Borsod m. Zsércen is élnek *Csuforok*, Nyr. XI, 239.

III. A -si képzőhöz.

ZOLNAI GYULA „A -si képző eredete“ c. nagyértékű dolgozatában (NyÉrt. XXIII, 10) kimutatja, hogy a mai népnyelvben elterjedt -si képző a városi analógiájára alakult *falusi* szóból indult ki. E tényt megcáfolni nem lehet, s az is kétségtelennek látszik, hogy a legközelebbi -si képzős származék *szeresi* volt.

Összegyűjtött adalékaim a képző történetéhez a következők:

1570: Az *újfalusiak*. TörtT. 1901: 598 (háromszor).

1630: Az Újhelyi (Sátoraljaújhely) főprédikátorsághoz való szőlők az interregnumban igen elpusztultak... az Szárhegyen az ut alja szőlőt az *Borsi szeresiek*, az Sátor alatt valót az nemes uraim, az Dörsiket pedig az község építse. TörtT. 1909: 413.

1639: Az jesztrebi hegyen vannak újonnan épített szőlők, melyet Sándorhegynek hínak; ezeknek dézmáját az visitatiokor úgy intéztük, hogy az kiknek az *prédikátor szerin* lakozóknak vagyon szőlőjük, azok az prédikátornak adjanak köből bort. Az *kis szőrösiek* (sic!) pedig az mesternek fizessék az köblös bort. TörtT. 1906: 308.

Ez adatok megerősítik ZOLNAI magyarázatát (i. m. 9), hogy a *szeresi* jelentése 'sorbeli, szerbeli' volt.

1642: 23. testis. *Oroszvégesi Halász Mihály*, annorum 75, in omnibus similiter fatetur. 24. testis. *Oroszvégesi Hanyka Lukács*, annorum 60 stb. TörtT. 1887: 138; *Oroszvégesi Pap Szaniszló* vallja stb.: Azt is tudom, hogy az *oroszvégesi kovács* ugyan én általam kérette stb. Majko Péter *oroszvégesi bíró* stb. Lanfalusy Gergely *oroszvégi* tavalyi bíró stb. Uo. 141. (Uo. 142: *Závidfalusi Holdos László* pap; Juszko István *závidfalusi bíró*; *Romocsafalusi pap* Bota Simon; 143: Csibor László *romocsafalusi*. — *Oroszvég, Závidfalu, Romocsafalu* ma is meglevő helységek Bereg m.-ben. *Oroszvég* különben 1686-ban többször szerepel, mint a kurucháború egyik színhelye, MonHist. II. o. XXIII, 444 kk. Vö. még 1708: bocsátottam árendában az *munkácsi vendégfogadót és az oroszvégit*. Se Munkácsen, se az *oroszvégben*. TörtT. 1907: 487.)

A most következő két régi nyelvi adat más eredetű, de érdemes a megemlítésre, miután nem szótárakban, hanem szövegekben találtam:

1632: *Az velenczési követ*. TörtT. 1883: 679.

1661: ugyanis találunk mi fizetésre mind drabant smind *puskási szolgákat*. Magyar TörtT. XVIII, 149 | 1667: maradjanak az *puskási szabadságban*. ErdOrszEml. XIV, 225 | 1696: most is immár azon *puskási nevezet alatt* nemesi szabadságok ellen való dolgokra erőltetnek, instálunk az nemes országnak a *puskási nevezet alól* való felszabadíttatások ... felől. ErdOrszEml. XXI, 454.

A képző itt nem lehet a fentebb tárgyalt -si. A *velencési*, mint eddigelé egyetlen adat, a tömérdék *velencés* és *velencei* keveredése; *puskási* alapszava *puskás* és nem *puska*, mint ahogy a *nemesi* alapszava sem közvetlenül a *nem*, hanem a *nemes*.

A -si képzőnek újabb nyelvi adatai:

Pállya István XVIII. sz.-i piarista egyik vígjátékának címe és két főszereplője. *P a z a r l a y* és *Szűkmarkosy*; Csokonai Béka-egérharcában (Harmadik pipa dohány, 22 versszak) az egyik egér neve *Pecsenyési*.

Sylvester János bibliafordítónk nevét a nyelvújítók *Erdősi*-re változtatták (Császár—MELICH: MNy. VIII, 368—9); *Matthias Corvinus*-t KASSAI II, 449 *Hollósi Mátyás*-nak nevezi; KASSAI V, 174 találjuk ezt az érdekes adatot is: Déli-Afrikában ... a' Hottentoták szintűgy, mint az ott valósi *Hollandusok* élnek ezen alkalmatossággal.

Újabb adatok a népnyelvből: *felsősi* [Nyitra m. Bodok, NyF. XX, 20] 'felsővidéki'; *Kutyási heles ur* [Zala m. Tapolca, Nyr. XIII, 333] egy zsidó gúnyneve; *Zabosi* [HERMAN O., A m. pásztorok nyelv. 384] ló gúnyos neve.

A *vaksi* MA. (*gramiosus* a.) szótáraitól kezdve fordul elő. Azt hiszem, hogy e szóban a -si képző más eredetű.

Megemlítek végül két igen kétes réginyelvi adatot: 1556 (!): Továbbá értjük azt, hogy a Ferencz doktor atyafiait háborgatja a *völgyesiekkal* püspök uram még is valami 300 forintért. ErdOrszEml. I, 572. (A *völgyesiekkal* szót azonban a közlő is megkérdőjelezte.) A másik adat Rozsnyai naplójából: jól lakék a török a *szőlősi lével*. MonHist. II. o. VIII, 467. Néhány sorral feljebb *Nagyszőlős*-t említi, de lehetséges, hogy Rozsnyai tudatos szójátékával van dolgunk.

JUHÁSZ JENŐ.

Bokor és Bakony.

I.

Mindazt, amit *bokor* szavunkról 1914-ig tudtunk, a következőkben foglalta össze az EtSz.:

bokor [acc. *bokrot* v. *bokort* CzF., TMNy. 308; első adat 1055-ből: *monarau bukurea* OklSz.; alakv.: *bukur* (vö. 1055: *bukurea*; 1095/XIII. sz. *bucur*, *gemissen bugur* stb.; a XIV. sz. közepéig rendszerint *u*-val, vö. MNy. X, 80 és az OklSz.-ban *gyümölcsénybokor*, *rekettyebokor*, *sombokor* stb. a., l. SZINNYEI, NyK. XLIII, 106); *bugur* (vö. 1237: *Tuylbugurh*, *Rochotyabugurh* MNy. X, 39); *bokur* (vö. 1279: *Tulg Bokur*; 1289: *Rakatyabokur*; 1343: *Teulgbokur*, *Egerbokur*; 1344: *Chypkebokur*); ? *Boykor* Beszt. szój.; *bukor*¹ MÁRT. 1807, MTsz., Nyr. XLIII, 141, NyF. XXXVIII, 30; *bukra* MTsz.; SIMONYI, NyÉrt. XIV, 7: 27; *bakra*² (birtokos személyraggal, vö. Nyr. XXVI, 323)] 1. *dumus*, *dumetum*, *busch*, *strauch*, *gebüsch*; 2. *fasciculus*, *manipulus*, *bund*, *strauss* NySz., MTsz., NyF. XXXIV, 76; 'a hajfonat végéről lecsüngő szalagesokor' Nyr. XLIII, 141;³ 3. 'compar. paar' NySz., SzD., Tzs. 1838, MNy. VI, 222, Nyr. XXVI, 323; 4. 'multitudo, caterva, catus, cumulus, haufe, gruppe, menge' MTsz.; NyF. XXXVIII, 30. — Származékok: *bokros* [első adat tn.-ben 1489-ből, MNy. X, 39] ... Eredete ismeretlen. Valószínűtlenül MUNKÁCSI, NyK. XVII. 88 (a *bog* családjához kapcsolja). — stb.

Bár a tihanyi alapítólevélbeli első adattól kezdve az 1382: *Gyymulchenbukur* OklSz. adatig eleinte kizárólagosan a később is igen gyakran fordul elő az első- és második szótagbeli *u*, mégis az *o* ugyancsak korán szerepel. Hogy az 1075-ből keltezett, de 1217. évi átiratban fennmaradt garam-szentbenedeki alapítólevél „ad fluvium *bocur*“ (MonStrig. I, 56) adata tulajdonképpen mikori, nem tudjuk (vö. SZENTPÉTERY, Regesta I, 8). 1193-ból azonban már biztos (SZENTPÉTERY I, 50) adatunk is van: „pervenitur ad siluam que dicitur *Bocor* et ultra *bocor* uadit . . .“ OklSz., „ad keures*bocor*“ uo., 1252: „iuxta terram *Bocorus*“ (MonStrig. I, 401).

Mint személynév is előfordul és mint ilyen beleillik *Som*, *Somu* VárReg., *Iwa* 1184, illetőleg *Erdeud* 1211, *Beruk* 1362 személynéveink (PAIS, Régi szn.-ink jelentéstana. MNy. XVIII, 33, 98) csoportjába: 1212: *Bugur* HO. VI, 10; 1237; *Bugur* W. VII, 41. Hogy a *k* helyett *g*-t találunk, gyakori jelenség; vö. fentebb: *Tuylbugurh*, *Rochotyabugurh* 1237.

Az ős-törökben kimutathatunk egy *bük* szót. Ennek egyes török nyelvekbeli alak- és jelentésváltozataira, továbbá a jelentés szempontjából fontosabb származékaira a szótárakban és nyelvemlékekben a következőket találjuk:

¹ Vö. *bukorodik* 'bokrosodik' Nyr. III, 562.

² A ritkíttatás tőlem származik.

³ Vö. SZINNYEI J., Jelentésváltozások. Nyr. XXIV, 50.

A) A **bük** mint ige. — Oszm. csag. tar. kturk. kirk. *bük*- 1. 'biegen, beugen, zusammenbiegen'; 2. kirk. kturk. tar. 'säumen'¹ ~ karacs. *bük*-² 'biegen, beugen' PRÖHLE: KSz. X, 96 ~ balkár *bük*- (*büx*-, *büg*-) 'biegen, krümmen' PRÖHLE: KSz. XV, 212 ~ baskir *bök* ua. PRÖHLE: KSz. V, 234 ~ kaz. *bök* ua. ~ alt. *pük*- 'сгибать, гнуть' VERB. (= ua. ~ mat. abak. *pügür* 'горбатый, согбенный' VERB. = buckelig)³ ~ leb. *puğ*- 'krumm biegen' ~ csuv. *pək*- 'békós ló kantárszóját a szügy és has alatt hátsó lábaihoz kötni, úgy hogy a ló nyaka meggörbül' PAAS. Vö. még jak. *bukui*- 'сгибать ноги' PEKARSKIJ (> *bokur*, *bukur* 'согнутый, горбатый, кривой' PEK. = buckelig, krumm); jak. *bökcöi*- 's. bücken, s. biegen' BÖHTL.

B) A **bük** mint névszó. — Eredeti jelentése 'hajlott, görbe' (jak. *bük* 1. 'наклонный, загнутый, согнутый' PEK. ~ kirk. *büksük* [dem.] 'bucklig' ~ alt. *pükük* VERB. ua.), s azután aszerint, hogy a térszín vízszintes vagy függőleges, lefelé vagy fölfelé irányuló görbületére, hajlására vonatkozik, a különböző dialektusokban más és más jelentése állandósult: jak. *bük*; 2. 'изгиб (рѣки)' PEK. = (folyó) kanyarulata ~ alt. bar. tel. *pük* 'die Biegung des Flusses; ein flaches Tal zwischen Bergen, ein breiter Flusstal, die Ebene ~ sor *pük*

¹ Ahol nem utalok szótárra, RADLOFF VglWb.-ját idézem.

² > *bükken* 'Saum', *k'ölekni bükkeni* 'die Einsäumung des Hemdes'; *büklen*- 'sich biegen' > *bükleren* 'Falte' PRÖHLE i.h. — Ha a *bük* ige és névszó származékainak jelentéseit figyelembe vesszük, nem lehet-e az a gondolatunk, hogy a cserV. *orma*: *orma-türä* (kidomborodó szegély himzése) mégis csak egy cser. **or* névszóval függ össze? Vö. ZSIRAI, Orom. MNy. XXXIII, 310.

³ BERNEKER, EtWb. d. slav. Spr. 96 szerint az orosz *бугоръ* 'Hügel, Haufe' török eredetű. Csak a csag. *bögri*, *bögrü* 'krummgebogen', *bökür*, 'Buckel, Höcker' és oszm. *bögri* 'Buckel, Krümmung' szavakat idézi forrás gyanánt. GOMBOCZ, A szlávság török elemeiről I. Nyelvtud. IV, 291—2 szerint „a jelentések eltérése (a tör. *bök*-, *bük*- 'beugen, biegen, falten; säumen, einrichten, ausgleichen' igének nincs 'halom, rakás' jelentésű származéka) teszi az egybevetést több mint kétségesse”. — Vegyük azonban figyelembe a következő szavakat: szag. *kojb*. *pügür* 'buckelig, Buckel' | (cser. *pügür* 'görbe, görbehátú' BUDENZ < tat.) | kaz. *bökrö*, *bökré* 'púpos' PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 336 és baskir *bökgörä* 'púp' PRÖHLE: KSz. V, 234 | *Bügür* keletturkesztáni város nevével kapcsolatban a következőket mondja LE COQ, Osttürk. Namenliste. Southern Tibet IX, 96: „Erklärungsversuch: die Krümmung, der Buckel (Name eines Fleckens).“ | mong. *böktür* 'krumm, höckerig, buckelig' SCHMIDT és *kojb*. *büktür* 'Hügel' CASTRÉN. Vö. még kking. *Kara-böktör* a Pamir-vidék egyik csúcsa Kašgar-tól dny. (Memoir on maps of Chin. Turkistan by A. STEIN 2. C. 3). — Mindezek s a még alább közlendő adatok alapján igen kevés kétségünk lehet arra nézve, hogy BERNEKER egyeztetése helyes. — Egyébként a *bük*- más származékait is gyakran alkalmazzák a különböző török dialektusok olyan tárgyak jelölésére, amelyekkel a 'görbeség, hajlottság' képzete kapcsolatos. Így tel. *pükmä* 'das kirgisische Filzelt'; oszm. *bükü* 'die Falte; die konische Mütze' (vö. *täpü* ~ *töpä* 'Gipfel, Hügel; Pelzmütze'); csuv. *pögö* 'krummholz (am kummet' > cser. *pü/g* ua. RÄSÄNEN, Tschuw. Lw. im Tscher. 183; votj. *buko* ua. MUNK.; kaz. *bukmä* 'mons Veneris' PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 337.

'Wiese' ~ kojib. *bük* 'Wiese' CASTRÉN. — A homorúság (vö. baskir *bök* → *bökkön* 'homorú' PRÖHLE: KSz. V, 234), a lefelé való hajlás képzete révén idetartozik az oszm. *bük* 'défilé, passage, vallon étroit dans une forêt' BARB. DE MEYN. — A domborúság képzete fűződik mégis leggyakrabban hozzá. Ennek a képzettartalomnak a jegyében igen érdekes jelentésfejlődések állnak elő: kkirg. *bök* 'der Hügel' ~ osm. *bük* = صیق اورمان ایچنده یوقوشلو تومسک (= sűrű erdőségben emelkedő lejtős kerek emelkedés) 'erdős domb, amelyen út vezet át') يول گچن اغاچلق دبه* ('endroit tortueux' près de Smyrne') A.-VEFIK; 'ein Hügel mit Bäumen' RADL. ~ csag. *bük* 'forêt' PAV. DE COURTEILLE. ŠEJX SULEJMAN csag. szótárában a következőket találjuk: „اورمان — بök (*orman* 'erdő') يول گچيد (*jol gečid* 'hágó') اغاچلق دبه (*aḡačlyk depe* 'côteau boisé') طوغای (*tuḡaj* = rābe 'forest, thicket' REDH., *balkān* 'hohes, steiles Waldgebirge' RADL.).

Az 'erdő, sűrűség, bozót' jelentésről már MAHMŪD AL-KĀŠYARĪ XI. sz.-beli török-arab szótára (I, 279) is tanuskozik: بؤك = البؤكة = *bük* — ağamatun. Ennek az arab szónak a jelentése 'a thicket, wood or forest; a collection, or an abundant collection of tangled, confused or dense trees, or shrubs' LANE.

Van azután arra is bizonyosságunk, hogy a jelentése szűkült (vagy talán inkább a 'púp, halom' jelentésből fejlődött közvetlenül?): kirg. *bük* 'кучь' BUKIN (= Strauch, Busch),² sőt RADLOFF a csag. Calc. Wb.-ból idéz egy ilyen jelentést: 'die Eiche'.³

¹ Meglepő analógiát mutatnak lélektani szempontból a magyar *Sukoró* és *Homorog* hely-, illetőleg köznevek. Az 1240: „silvas, colles, valles et nemora quae vulgo dicuntur *Sacoror*“ kifejezéssel kapcsolatban azt jegyzi meg PAIS DEZSŐ: MNy. XIV, 20, 67, hogy „a köznév és helynév között a jelentésbeli kapcsolatot csakugyan megteremthetjük, meggondolva azt, hogy egy 'zsugorodó, tekergős, tekervényes' értelmű szó egészen természetes átvitel útján felelhet meg 'az össze-vissza húzódó dombokkal és völgyekkel lepett terület' szemléletének“ (i. h. 22).

² A *bük* 'bucklig → Busch' jelentésfejlődés fordítottja a magy. *bokor* 'dumetum, dumus → cumulus' fejlődésnek. A *bük* 'Krümmung, Buckel, Hügel → Wald' jelentésváltozásra analógia az ó-tör. csag. *tay* 'Berg' ~ osm. طاغ *day* 'mons, item in his confiniis: sylva' MENINSKI ~ jak. *tya* 'Wald' BÖHTL. | ó-tör. csag. tar. kturk. krm. *töpä* 'der Gipfel, die Spitze' ~ alt. tel. *töbö* ua. és 'der Hügel' ~ balkár *töbë*, Haufen, Hügel, Kurgan' PRÖHLE ~ kirg. *töbö(šük)* 'Hügel(chen)' ~ jak. *tübä* 'Wäldchen aus Gesträuchen' BÖHTL. | balkár *ceğët* 'westlich gelegener Bergabhang, der von Morgensonne nicht beschienen wird' PRÖHLE ~ karacs. *č'egët* 'Wald' PRÖHLE | ó-bolg. *gora* 'berg' ~ szerb-horvát *góra* 'berg; wald' ~ szlov. *góra* 'berg; bergwald' BERNEKER | oszti. gr 'Landrücken; Wald' (vö. ZSIRAI, Orom. MNy. XXIII, 311. A 'bokor → rakás' jelentéspárra is van példa: csuv. *tam* 'bokor; gabonarakás' PAAS. Vö. csuv. *tame* 'Hügel' PAAS.; az előző deminutivuma.

³ Ma is meglévő helynevekben meglehetősen gyakran látjuk a *bük* szót: *Bük-üi* folyó Kokpektytől ény. (Karta Južn. Az. Rossii XII); *üi* labiális illeszkedéssel az *oi* 'Niederung-, Tal' szóból. | *Jaman-Bük* hn. Khotan közelében (uo.. XX.); *jaman* 'schlecht, böse; Unglück'. | *Oi-bük-jilga* Khotantól dny.

Ha a magy. *bokor* szó — mint hiszem — török eredetű, a rávonatkozó adatok régisége miatt csakis Szent István-kora előtti jövevényszó lehet. Hogy a *bukur* < **buk* < *bük* hangrendi átcsapással a magyarban vagy pedig még az átadó török nyelvben ment-e át a palatalis > velaris változáson, nehéz eldönteni, de az utóbbi lehetőség valószínűbb. — Vannak honfoglalás előtti török jövevényszavaink, amelyeknél a velaris hangrendű magyar alak török vagy egyes török nyelvi megfelelői palatalisak (természetesen fordítottjára is vannak példák). Így pl. magy. *kopó* ~ oszm. *köpäk* (GOMBÓCZ, Bulg.-türk. Lw. 98) | magy. *csóka* ~ kaz. *čäükä* ~ bask. *säükä* ~ bar. *cäükä* ~ csuv. An. *tšavca* PAAS. stb. EtSz. | A magy. *agár*-ral szemben is, amennyiben török eredetű, a törökségben csak palatalis hangrendű alakokat találunk: tel. *āṇār* ~ bar. kirg. *igār* ~ uig. *ägär* stb. > osztj. *acār* EtSz. | magy. *borít* ~ oszm. *bür-*, *bürü-* ~ csag. *bür-*, *bürü-*, *bürkä-* ~ tel. sor szag. tar. *pürkä-* stb. ~ mong. *büri-*, de emmellett párhuzamosan még oszm. *bur-*, *buru-* ~ csag. *bur-*, *buru-*! — Jövevényszavainktól függetlenül meg különösen sok példa van a török nyelvekben a hangrendi párhuzamra; néhány adatot összeállított már RADLOFF, *Phonetik* 85—6.

Magára a *bük*- igére és származékaira vonatkozó összeállításban akadunk a mi szempontunkból legpregnansabb példákra: őstör. **bük*- > csag. *bükrä-* és szárt *bukra*-s. krümmen, s. zusammenbiegen' | leb. *pug-* 'krumm biegen' | balkár *bük-* és *ruppür* (a balkárban gyakori hangátvetéssel) 'bucklig' PRÖHLE | karacs. *bük-* és *muqqür* 'Buckel, ein Buckliger, bucklig' PRÖHLE | csag. *bük-* ~ *bök-* >? *bögür* és *bojur* 'ein kesselartiges Gefäß; ein zweihöckriges kameel' ~ oszm. *bujur* 'der Kameelhengst'.

A *bük* névszóval függ össze és hangrendi párhuzamra utal valószínűleg az oszm. بولکجه *bokluža* (*bok* + *lu* + *ža*)

(STEIN, Mem. on maps 9. A. 4); *jylga* 'der Bach, Fluss'. | *Jam-bük* hn. a Tarim-medence dny. szögletében (i. h. 6. C. 2); *jam* 'die Poststation'. | Talán még idetartozik *Buk-tokhai* hn. is az Etzin-gol egy kanyarulatánál (3: *bük?* i. h. 45. A. 3). | *Oi-bük* forrás neve Keletturkesztánban (i. h. 4. C. 4). A környező vidék (erdőség) neve gyakran válik folyó nevévé.

Előfordul a régiségben is. HÜSSEIN NAMYK-nak régi ötlete, hogy az ó-tör. feliratok *bökli* szavában MAHMÜD AL-KÄŞFARİ szótára بؤك szavát kell keresnünk. Az eddig itt ő-nek olvasott [V] jelet valóban ü-nek is olvashatjuk. Így a *bükli ööl(l)ig el* nem 'les puissants peuples du désert' (THOMSEN, Inscr. 98), sem pedig 'die Stämme der Bökli-Steppe' (RADLOFF, Altt. Inschr. N. F. 131), hanem 'a domboserdős vidéki és a steppei népek.' (Vö. a másik ilyen kontaminált szerkezettel: *bägli budunly* 'a bägekhez tartozók és a néphez tartozók is'.) A *bükli* szó által jelzett geográfiai fogalomról kétszer is meg van említve, hogy keleti irányban fekszik. Vagyis ott, ahol a steppe-jellegű (*ööl*) Gobit annak é. részén itt-ott megszakítja a Jablonoj-hegység egy-egy déli s a Khingan-hegység egy-egy nyugati erdős nyúlványa. — A šine-usui feliratban szereplő *bük^gk* helynevet (RAMSTEDT, Zwei uig. Runenschr. 48) egyelőre nem merem ide vonni.

szó is az ökörszem. (troglodytes vulgaris) nevében: بولوجه *b. bülbül* 'roitelet, litt. oiseau de buisson' BARB. DE MEYN. Az ökörszem másik neve: چای قوشی *čaly kušu*, szó szerint 'a bozót madara.' Mindkét név igen jellemző az ökörszemre, épenúgy, mint a ném. Zaunkönig. Csak a vocalismussal van baj. A 'bozótoska' jelentésnek **büklüže* felelne meg, vagy hangátcsapással **buklužu*. A *bukluža* alak talán contaminatio eredménye, amelynél szerepet játszik a بوق *bok* 'dung, foeces; dirt; scoriae' REDH. szó, amelynek szintén van *bokluža* származéka.¹

A törökségnél is előfordul egy -r denominális névszóképző (l. NyK. XLVI, 157; vö. még alt. tel. *čät* 'Gebüsch'; csuv. *tšətləx* 'bozót' PAAS. és kaz. *čətar* ~ baskir *sytyr* 'Reisig' KATAR.). Mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy a magy. -r névszóképző járult a **buk* szóhoz. Ezzel a képzővel lett *lapor* (1397/1416: a quondam loco arabili wlgō *lapor*) 'lapos hely' a *lap* szóból, vagy pl. az *odor* 'öblös üreg; a csűr oldalrekesze' az ó-magy. **od* (vö. *odu* < *od* + *ó*) ~ osztj. *unt* ~ md. *unda* ~ f. *onsi* 'üreg, barlang' szóból (vö. még sok példát GOMBOCZ, Sömör. MNy. XX, 60—1; PAIS. MNy. XVII, 62, XXI, 201, XXII, 133—5).

A magy. -r denom. névszóképzőt kell látnom *bokor* szavunkban, mert vele közös tőből való fejleménynek vélem a *Bakony* szót (l. alább), és mert talán el is hagyhatjuk a csillagot a *buk* mellől. A legrégibb adat, a tihanyi alapítólevél adata: **monarau bukurea**. A helyhatározói *rea* rag előtt miért hiányzik egy -r a különben következetes írású oklevélben? A *buku-* nem a mi kikövetkeztetett **buk* szavunknak még tövéghangzós alakja-e? Mintha volna rá néhány tulajdonnévi adatunk is: *Buc* servus 1216. VárReg.; *Buc* villa 1220. VárReg. [*Bük* nem lehet, mert *bükk* szavunkat a XV. századig *bik*, *byk*-nek írták. Az első ü-s adat: *Bukalya* (CSÁNKI II, 739) 1365-ből való. Az OklSz. és EtSz. szerint 1419-ből.] Deminutivuma mint szn. 1288 körül szerepel: comes *Bugud* (HO. VI, 335 l. fentebb *Bugur* szn.); mint helynév Komárom megyében: 1237: poss. *Bukud* (HO. VI, 233), terra *Bukud* (uo. I, 17), 1440—46: Poss. *Bokod* (CSÁNKI III, 496); Vas megyében: 1311: de *Bukud*

¹ Kisásziában Eski-Şehir és Kuta között van egy *Bokluža* nevű falu (Peterm. Mitt. Ergh. 125. Taf. II.), s nem messze tőle *Tutluža* ('epreske'). Bulgáriában pedig a Deliormantól délre, a Balkán északi lejtőjénél Šumen (régében Šumna, törökül Šumla) „an dem Einschnitt des Baches *Bokludža* (Kotbach)“ fekszik, mint erre figyelmemet NÉMETH GYULA volt szíves irányítani. Hogy ebben a névben is a 'bozót' jelentést kell keresnünk, s hogy JIREČEK, Fürstentum Bulgarien 540 'Kotbach' értelmezése — bár ma így értik — nem fedi a név etimológiáját, valószínűvé teszi az a körülmény is, hogy magának a *Šumen* névnek — mely összefügg a bolg. шума 'Laub, Laubwerk, Wald, Gebüsch' WEIGAND szóval — mint melléknévnek (шумень) jelentése: лиственный, изъ листьѣх DUVERNOIS ('lombos, bokros').

(HO. I, 106), 1325: *Bukud*, 1391: *Bokod* (CSÁNKI II, 738), a mai bokodi puszta. Nógrád megyében 1265-ben tűnik fel: villa *Bukut* (vö. Borsot PRT. VIII, 279), később mint *Bokor* szerepel (CSÁNKI I, 95).

Összegezve a mondottakat, a *bokor* szó fejlődési vázlata ez: ős-tör. *būk* > (? ó-csuv. **buk*) > ó-magy. *buk(u)*; > *bukur* > *bokor*.

II.

Legkorábbi okleveleink, amelyekben a *Bakony* név előfordul, vagy későbbi hamisítványok — a legjobb esetben korábbi paginulák egybeolvasztásai —, vagy későbbi átírásokban maradtak ránk. Az 1037-ből keltezett oklevél [*Bocon*] 1230 körüli hamisítvány (SZENTPÉTERY, Regesta I, 5), ugyancsak hamisítvány az 1082-iki [*Bucon*], amely azonban 1227-ben már megvolt (i. h. 9). Az 1086-ból datált bakonybéli oklevél [iuxta *Bakon* és *Bocon* szn.] minket közelebbről érdeklő része a legnagyobb valószínűség szerint a XII. sz. második felében készült (i. h. 9; JAKUBOVICH: MNy. XX, 15). Sőt az időrendben utána következő 1138-iki dömösi alapító oklevél [*Bokon*] is csak 1329-ből való átírásban maradt fenn (MonStrig. I, 89—90; SZENTPÉTERY, Regesta I, 23). Gergely comes végrendeletét [1168: siluam *Bochon* W. I, 65] JAKUBOVICH legalább 100 évvel későbbinek tartja (szóbeli közlése). Az 1171-iki bakonybéli birtokösszeírás hamis (PRT. VIII, 274). Mindezek után teljesen biztos kronológiájú, eredeti oklevélbeli adat legelőször 1193-ból maradt ránk, a fehérvári keresztesek birtokainak leírásában. Ennek hitelessége fölött is hosszú vita folyt ugyan, de legutóbb SZENTPÉTERY (Regesta I, 50) kétségtelenül hitelesnek tartja. Ebben az oklevélben: in *Bokon* (MonStrig. I, 144). Az utána következő oklevelekben: 1210: *Bucan* (PRT. I, 619; hibásan *Bukon* W. I, 100); 1221: *Bokon* szn. (Regesta I, 121); 1228: *Bucon* (pápai okl., W. I, 253); 1230: in *Bocon* silva (PRT. VIII, 278); 1232: comitem de *Bokon* (uo. 281); 1233: populus de *Bokon* (HO. IV, 14); 1235: *Bokon* (W. II, 30); 1239: *Bochon* (HO. III, 4); 1240: *Bochon* (PRT. VIII, 287) stb.

Fölösleges lenne felsorolnom mind a 26—27 *Bokon*, *Bocon* adatot, amelyeket okleveleink a XIV. sz. közepéig nyújtanak, csak néhány érdekesebb, illetőleg eltérő alakot említek meg: 1274: *Bokonol* a. m. Bakonyalj (Sopronm. Oktl. I, 37); 1275: „per Wesprimium ad Syluam *Wokon*“ (CD. V/2, 257); 1298: in *Bokonio* (HO. V, 86). Még 1384-ben („comiti de *Bokon*“ PESTY, Az eltűnt régi vm. I, 209), sőt mint megőrzött régiség még 1473-ban is (Chron. Bud. 115) föltűnik az *o*. Egyébként azonban a XIV. sz. elején már *a*-val is írják. Az 1261-ből keltezett „Johannes dictus *Bakony*

de Bathyan“ nevet tartalmazó oklevél ugyan XV. századi hamisítvány (KARÁCSONYI, A hamis okl. jegyz. 22), de már 1332-ben szerepel comes *Bakon* (AnjouOkmt. III, 608) és 1343-ban: *silva Bakon* (uo. IV, 338).

Ma igen gyakori a *Bakony* szó összetett helynevekben. Az első ilyen összetételek: 1458: *Bakonbel*, 1488: *Bakonbeel* (CSÁNKI III, 221) és 1473: *Bakonherend* (ZichyOkmt. XI, 123).¹

Ami azután személynévként való alkalmazását illeti, a fentebbi elsorolásban idézett négy adaton kívül vö. még a következőket: *Bocon* VárReg.; comes *Bokond* a császári káptalan oklevelében IV. László korában (HO. VIII, 272); 1290—1301: Nicolaus dictus *Bokon* (W. X, 416); 1354: *Bocon* (AnjouOkmt. VI, 244).²

Az EtSz. a *Bakony* név eredetére nézve MELICH 21 évvel ezelőtt kifejtett nézetét idézi (MNY. II, 105—106), amely az addigi gyér megjegyzések (irodalmát l. EtSz.) után az első alapos kísérlet volt a megfejtésre. Eszerint „a germán (nem német!) **bōka* ~ *bōk* 'buche' többes dativusából kell kiindulnunk: **bōkōm* ~ *bōkam*; a germ. szóból pannóniai szláv **Bukun* ~ **Bukon* s ebből a magy. *Bukon* > *Bokon* > *Bakon*“. Vagyis a magyarok mint idegen nyelvi helynevet átvették. Ezt a nézetét MELICH már régebben feladta, és valószínűnek tartotta, hogy közelebb kell keresnünk e név eredetét. Próbáljuk meg.

A vocalismust illetőleg MELICH a *Bukon* alakot tartja legrégibbnek. Bár az okleveles adatok ezt nem igazolják kellően, ha figyelembe vesszük, hogy az 1193-iki oklevélben *Bokon* mellett „*silua Bokor*“ és „*keuresbocor*“ fordulnak elő, nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a három *u*-s adatban

¹ Valaha a *Bakony*ság (hogy PESTY FRIGYESTől gyakran használt szóval éljek) külön közigazgatási egység, erdőispánság volt (1269: in *comitatu Bokoniensi* HO. IV, 46; 1347: *comitatus Bokoniensis* AO. V, 2; 1384: *comitatu de Bokon* PESTY, Az eltűnt régi vm. I, 209), épen úgy, mint *Erdőd* erdőispánság (PESTY i. h. 138) és *Bereg* (< *berek* l. MNY. VIII, 394) erdőispánság, amelyből azután megye is fejlődött. Épen így a Flórának a tájon uralkodó jellegét kifejező szó vált egy egész vidék, sőt talán közigazgatási terület nevévé a *Nytr* esetében is, amelyet Anonymus mint „partes *Nir*“-t említ (PAIS, M. Anonymus 135 szerint „a még nem egészen megszervezett megye“), oklevelek pedig egyszerűen appositio nélkül (in *Nyr* 1270, 1300) vagy mint comitatust (1316: in *comitatu de Nyr*) és provinciát (1389: in *provincia Nyr* PESTY i. m. I, 130).

— Mi az eredete a *bakonybíró* kifejezésnek? Ugyanis „Veszprém-ben a középső kuglibabát *bakonybíró*nak hívják.“ S. Zs.: *Nyr*. XXV, 552. Talán valami régi tisztség emlékét őrzi? Vö. OklSz.: *csűrbíró*, *majorbíró* stb. s újabban *pusztabíró*.

² Kétkedve vonom ide a következő adatokat: 1334: Petrus filius *Bakwn* (középszołnokm. vonatkozású okl.-ben, AnjouOkmt. III, 57, 63; uo. *Erdeu* szn.); 1400: Stephano *Bakon*, Petro Chura (ZichyOkmt. V, 181). Nem lehetetlen, hogy későbbi *Bokon* és *Bakon* személynéveink egy része a *Bok* szn. származéka, mint azt D. B. sejtette (MNY. XXI, 152). A *Bok* szn.-re (< ném. *bock* > mai magy. *bak*) első adatunk 1240-ből való (OklSz.).

megőrzött régiséggel állunk szemben. Ha meg figyelembe vesszük, hogy a hangsúlytalan szótagbeli *u* általános egy fokkal nyíltabbá válására egészen korai példáink is vannak (GOMBOCZ, Tört. magy. nyelvtan II/2², 25), mint 1230: *Bolugd* ~ 1250: *Boloc* (1381: *Balog*) OklSz.; 1211: *Boudug*, 1256: *Bodug* ~ 1193! *Bodogth*; 1193: *bokor*, bízvást kiindulhatunk **Bukun* alakból. Hogy az első szótagbeli *u* két fokkal nyíltabbá válhatik-e, annak a nehézségét már MELICH: MNy. II, 106 elhárította a XII sz.: *Turzol*, *Tursol* (Anonymus) > 1211: *Thorsol*, 1277: *Torzol* > *Tarcal*, továbbá *Murzol* > *Morzol* > *Marcal* stb. analógiákra utalással. Vö. még GOMBOCZ (Tört. magy. nyelvt. II/2², 24–25) példáit s a következőket: 1218: *Burza* ~ 1211–1373: *Borza* ~ 1349—: *Barza* > *Barca* > *Barcaság* (MELICH: MNy. XI, 241–5) | szláv **Bukovnik* (vö. or. бУКОВНИКЪ 'Buchenwald, -hain' PAWL., 'бУКОВЫЙ ЛЫСЪ, РОЩА' DALJ; LESKIEN, Gr. d. altbhg. Spr. 1909. 91, 73; VONDRÁK, Vgl. slav. Gr. 460) > 1193: *Bocovnicz* > 1203: *Bocunuk* (ORTVAY, Magyarország régi vízr. I, 139), 1259/1361: *Bokunuk* (W. VII, 518) > 1341: *Bokolnuk* > 1428: *Bakonok* > 1513: *Bakolnak* > *Bakónak* (CSÁNKI III, 32).¹

Annak az elméletnek, mely szerint őseink egy itt talált régi, germán > szláv helynevet átvettek, ellene szólnak azok a körülmények, amelyek azt bizonyítják, hogy *Bakony* szavunk eredetileg közszó volt, épen úgy, mint a *bokor* (vö. 1193: silva *Bokor*) és *ormán*.

Bizonyítják ezt elsősorban a személynevek. Idegenből átvett és folyót, hegyet, vagy más földrajzi fogalmat jelölő tulajdonnév mint személynév nem szerepelt a magyarban. Általában nem volt *Balaton*, *Duna* vagy épen *Mátra* (silva *Matra*: Anonymus), *Zólyom* (silvam *Zouolon*: An.) személynévünk. Ellenben ugyancsak volt erdőt, berket stb. jelentő közszó. Pl. 1206, 1211, 1275, 1280: *Erdeu*, *Erdew*, *Erdeud* ioubagio (Kovács, Index); 1229: *Erdeu* princeps exercitus (VárReg.); 1291–94: *Erdeu* (A vár. ppkség XIII. sz. tized-jegyz. MNy. XXII, 298); 1342: *Erdeu* (AnjouOkmt. IV, 230); 1347: comiti *Erdew* dicto Hodnogh Syculo (OklSz.); 1362: *Erdeu* vel *Beruk* és 1366: *Erdeu* de Nempthÿ.... aut *Beregh* de Nempty (MNy. X, 41) stb. | 1199: vini-tor.... *Suchorou*; 1240: *Sucoro* és *Herdeu* bakonyi erdő-őrök (PAIS, Régi szn.-ink jelentéstana. MNy. XVIII, 98) | 1342: Petri dicti *Vodon* OklSz. | 1219: *Tukay*² (VárReg.) |

¹ A бУКЪ 'bük' szláv szóból -нъ képzős származékot nem ismernek a szláv szótárak. A *Bakony* szó már csak ezért sem lehet gyanús szláv eredet szempontjából.

² Vö. csag. kturk. *tokai*, *tojai* 'der Wald in den Niederungen eines in Krümmungen fließenden Flusses; Waldwiese, Krümmung eines Flusses' LE COQ: South. Tib. IX, 118 ~ kirg. *tojai* 'der Wald' ~ kaz. *tuǵaj* 'rét, mező' PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 360.

1086/XII—XIII sz.: *Vrmandi*; 1220, 1221: *Urman* pristaldus (VárReg.).¹

Másodsorban a *bakony* közszó megvolta mellett bizonyít az a körülmény, hogy van még, vagy volt valaha több *Bakony* helynevünk is, s ezek részben régibb adatokkal bírnak, semhogy föltehetnők, hogy a zala-veszprémi erdős hegyvidéket jelölő *Bakony* névből 'erdő' jelentéssel utólag kifejlődött közszóval való elnevezések. — Vegyük sorra őket!

A) Fejér megyében: Sárladány és Urhida környékén volt valaha *Zerjebakonya*;² 1397, 1401: *Zeryebakanya*, 1429: *Zeryebakana*, 1438: *Zeryebakonya*, 1492: *Zeryebakona* (CsÁNKI III, 350). KÁROLY J., Fejér vm. tört. V, 544 szerint ugyanitt, Nádasdladány határában két határrész neve *Bakony* illetőleg *Erdőbakony*.

B) Ugyancsak Fejérben 1536: praedium.... Zabakafewlde alio nomine *Bakon* vocatum (KÁROLY, Fejér vm. tört. V, 699).

C) Bihar megyében a mai *Bakonszeg*-ről a következőket írja OSVÁTH PÁL (Bihar vm. sárréti járása leírása. Nagyvárad 1875. 169 l.): „hajdan e helység környékén nagy erdővel vegyes mocsár terült és a ma is tövében folyó Berettyóba omló ér által zug vagy szeg képződött. Minthogy pedig az erdővel a bakony, a zuggal pedig a zeg vagy szeg hasonjelentőségű: tehát az említett helyi körülményeknél fogva a bakony és zug szavakból keletkezett a falunak Bakonyzug vagy Bakonszeg neve.“ Említ egy néphagyományt is, amely népetimológiával a *bak* szóval hozza kapcsolatba a helynevet. Erre azonban semmi bizonyosságunk sincs s az aradmegyei *Bakonszeg* > *Bakszeg* > oláh *Bokszeg* példája is mutatja, hogy a primár alak *Bakony-szeg* volt, amely egyébként is jól beleillik a -szeg-eknek aránytalanul legnagyobb csoportjába, abba t. i., amelyben a *szeg* szó fa- vagy erdőnévvel, illetőleg a térszint jellemző tárgy nevével társul (l. OklSz. „2. szög“ címszó alatt). — A bihari *Bakonszeg*-re, sajnos, csak kevés adatunk van: 1438: *Bakonzegh* (CsÁNKI I, 603); 1536: poss. *Bakonzeg* (KárolyiOkl. III, 200).

D) Bihar- és Arad megye határán, a mai Fekete-Bátor és Barakony között feküdt valaha Csanakesző. Ennek 1344-iki határjárásakor tesznek említést „due ville *Bakun*“-ról

¹ A. m. 'erdő'. L. bővebben a MNy. későbbi füzetében. — A törökségnél is vannak ebbe a kategóriába tartozó nevek: kurg. **Aralbaj* < *Aralbajeva* falu az Urál-hegys. d. részében. Vö. kurg. kurg. *aral* 'mit Buschwerk bedeckte Inseln' ~ csag. *aral* 'оцпорт' BUDAG. | miser **Tukaj* < *Tukajev* (Izvj. Obšč. Arch. Etn. Kazan XIX, 145) | csuv. (< tat.) *Ormanča*, *Vurmanča* 1737. Агрон. Зан. Археогр. Комм. III, 136).

² Birt. sz.-ragos alak. A nyitrai megyei „villa *Boguna*“ 1216 (W. XI, 135) nem, a beregi *Bakanya* 1378 (ZichyOkmt. IV, 71—2) és a baranya-megyei *Bakonya* (CsÁNKI II, 470) pedig aligha vonható ide.

(HazaiOkmt. III, 153). Azonos lehet ezekkel az a *Nagy-* és *Kis-Bakony*, amelyet FÁBIÁN, Arad vm. leírása (1835. 177. l.) a törökök kiűzetésekor Borosjenő környékén elpusztult református eklézsiák között sorol föl. Ezekkel összetartozhatnak az 1650- és 1653-ban a jenői vár tartozékaként szereplő *Bakony-szeg* (MÁRKI, Arad vm. tört.: Arad vm. monogr. II, 158). Ez később népetimológiával *Bakszeg* lett, mai neve *Bokszeg*.¹

A pestmegyei *Pakony* pusztja (*Alsó-Pakony*, *Felső-Pakony*) nevét kissé kételkedve vonom ide. Az Ócsa és Üllő (török nevek!) közötti szelid emelkedésű erdős buckavidéken Essew és Gyon határjárásai alkalmával esik róla említés; az adatok kétségtelenül ugyanarra a helyre vonatkoznak: 1332: poss. *Pokun* (AnjouOkmt. II, 621); 1417: *Packan*; 1440: *Pakan*; 1449: *Pakon* (CSÁNKI I, 32); 1458: per *superiorem finem silve Wakonjaya* (KárolyiOklt. II, 316; a szókezdő *v*-re vö. 1275: „per Wesprimium ad Syluam *Wokon* CD. V/2, 257); 1470: poss. *Pakon* (KárolyiOklt. II, 409—12); 1479: poss. *Pakon* (uo. 482).

A *Bakony*:*Pakony* azonosításnál nehézséget okozhatna a szókezdő mássalhangzó. Ámde csupán egészen felületes kutatásra is sok olyan példát ragadhat ki az ember okleveleinkből, amelyek a *Pakony* és *Bakony* összetartozását hangtani szempontból is valószínűvé teszik. Tölem függetlenül PAIS DEZSŐ kb. 30 *b* ~ *p* alakpárt állított össze és jelzett abban az előadásában, amelyet 1917. október 18-án tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Hogy csak néhányat említsek: 1435: *Pobor* praed. ~ 1477: *Babartheleke* Borsod megyében (CSÁNKI I, 168); 1298: villa *Pabar*, 1364: poss. *Pobor* Valkóban (i. h. II, 341). | 1345: *Pethlend* ~ 1424: *Bethlend* ~ ma: *Petlend*, határrész Torda megyében (i. h. V, 727) *Petlend*, *Peklend* Valkóban (i. h. II, 342) és Szatmár m.-ben (i. h. I, 483) stb. | *Bata* ~ *Pata* ~ *Vata* | *Bukud* ~ *Pukud* (CSÁNKI III, 447) | *Bay* ~ *Pay* (CSÁNKI III, 445) | *Bél* ~ *Pél* | *Bakd* ~ *Pakd* (1398. ZichyOkmt. V, 71) stb. (Vö. még *potor* MTsz.; *peder* MSFOu. XXX, 113; MTsz.) — *Pakony*-on kívül ezen a vidéken még a következő *p*-vel kezdődő helyneveket találjuk, amelyeknek másutt megvan a *b*-s alakpárjuk: terra *Pethlend* 1324—1429 (CSÁNKI III, 343) | terra *Perek* 1313; ma *Pereg* (i. h. III, 342) | *Pand* 1424; ma *Pánd* (i. h. I, 32).

Talán nem véletlen, hanem valami településtörténeti háttere van, hogy a *Bakony* nevek szintén azokon a területeken fordulnak elő, ahol PAIS kutatásai szerint (idézett előadásából) az Árpád-kor első századaiban Ősbő nemzetsége szerepet játszott.

¹ A XVIII. sz.-ban eloláhosodott. Az *a* > *o* hangváltozás oláh ajkon ment végbe.

Mi hát az eredete a *Bakony* hn.-et megelőző **bukun > bokon* köznévnnek? — Szerény véleményem az, hogy töve azonos *bokor* szavunk tövével (l. fentebb). Jelentéstani szempontból ennek az azonosításnak semmi nehézsége nincsen. A magy. *bokor* szónak 'dumus' és 'dumetum' jelentését is ismerjük, a tör. *bük* szónak pedig — mint láttuk — különösen szerteágazó jelentéscsoportjai¹ között aránylag még a legprimitívabb és legközelebbi jelentéslánc egyik tagja az 'erdő' jelentés (már a nyelvemlékek tanúsága szerint!).

Bár a törökségben is van *-n* névszóképző — még pedig deverbális és denominalis egyaránt —, mégis azt hiszem, hogy a *Bakony* szintén olyan képzésű, mint *vadon* (l. NyH.⁶ 41, 92): osztj. *unt* 'erdő, őserdő' ~ vog. *unt* 'erdő, vadon' ~ lpS. *vuön⁶tē* 'erdő' ~ magy. *vad* (1240 k.: *Vodu* szn., 1340: *Wod* szn. OklSz.) > *vadon* (1342: Petri dicti *Vodon* OklSz.). Az *-n* képzőre l. bővebben NyH.⁶ 92; GOMBOCZ, Bulg.-türk. Lw. 79, 102; GOMBOCZ: NyK. XLV, 13; MELICH: MNy. X, 193 és XIII, 18; továbbá PAIS: MNy. XV, 128.

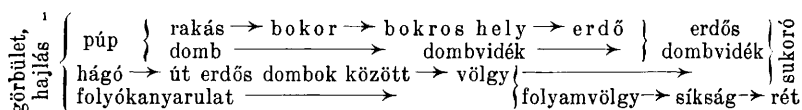
Vannak olyan példáink is, hogy ugyanazon tőszónak *-r* és *-n* képzős származékai egyaránt előfordulnak. Így: A) *lap* (~ osztj. *lapsêx*, *lopsêx* 'platt, flach'; cser. *lap* 'Niederung; niedrig' stb.; a mai magy. *lap* elvonás *lapos*-ból) | *lapor* 'lapos hely' 1397/1416 OklSz. | **lapony*: *Laponya* 1408; *laponyag* 1521; *lapány* (GOMBOCZ: NyK. XLV, 13). — B) 1198: *Chom* szn. W. VI, 193 | 1211: *Chomod* CD. III/1, 110 | 1222: *Chomor* CD. VII/1, 210 | 1221: *Chomon* CD. V/1, 298. — Ezek szerint tehát az *-r* képzős *bokor* mellett az *-n* képzős *Bakony* név is a tör. *bük* > **buk* szónak magyar származéka.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Vallon-francia írásjelek emlékeinkben. MELICH JÁNOS Szlá v j ö v e v é n y s z a v a i n k c. tanulmányában említi, hogy a magyar *ny* hang ilyen jelölése: *nh*, mely ugyanabban az időben a cseh írásban is előfordul, délfancia azaz provençal eredetű lehet. Ez a hangjelölés is azok közé tartoznék, melyek a régi magyar írásban francia műveltségi hatásokat árulnak el, mint az *sz = sc* (*e* és *i* előtt), a *cs = ch* (vö. MNy. IV, 328).

Az *ny* hangnak ilyenforma jelölésére nagyon kevés példa van. Kétségtelen példa a HB. *munhi* alakja. Ide tartozik JókaiK. 146: *azonhokot* 'asszonyokat', amire SZINNYEI JÓZSEF professzor úr

volt szíves felhívni a figyelmemet.¹ A PéldK. 15. lapjáról idézett *kalanhnal* (MELICH, SzlJövsz. i. h.) nem egész bizonyosan felel meg *ny* hangnak, hanem lehetne *n* is.

Mármost ami ennek a hangnak provençe-i eredetét illeti, különös az, hogy a francia eredetű hangjelölések között ez volna az egyetlen, mely délfrancia területről származnék. A cseh párhuzam, melyet MELICH idéz és azok a történeti adatok, melyek igazolják, hogy ebben az időben a cseh ortográfiában a cseh papok franciaországi iskoláztatása miatt számos franciás sajátság mutatkozik, csupán arra vall, hogy itt francia eredetű sajátsággal állunk szemben. Csakhogy a francia írás nem azonos a provençe-i írással, a két műveltségi kör egymástól meglehetősen függetlenül fejlődik.

Kétségtelen, hogy az *ny* hangnak *nh* jelölése a XII. században általános a provençe-i írásban. De van egy francia dialektus is, mely ismeri ezt az írásmódot ebben az időben. S ez a vallon-francia nyelv. WILMOTTE *Étude de dialectologie wallonne* c. tanulmányában (Romania 1888. XVII, 570) közöl a belga oklevél-tárakból kétségtelenül vallon dialektusban írt okleveleket és megállapítja, hogy a *h* betű *c*, *n*, *l* és *g* után a lüttichi vallonban a palatalisatio fonétikai jelölésére szolgál: „*h* est donc une notation phonétique de la palatalisation dans *ch*, *gh*, *lh*, *nh* liégeois” (562. l.). Az *nh*-ra csupán két példát tud idézni, de ezek a legrégibb oklevelekben fordulnak elő. 1236-ból: *companhiet* és 1241-ből: *men sanhor wilerme de corwaremme*. (1236 előtt kelt oklevél nincs WILMOTTE gyűjtésében.) WILMOTTE szerint az *ny* jelölésében az *nh* írást mihamar felváltotta az *ngh*, mire több példát idéz: *frangheies*, *sainghour*, *holoinghe* stb., majd végül az *ng*, *gn*, *ign*, *ni*, *ngh*, sőt *nge* (565. l.). Azonban a többi palatalis consonansnál a jelölés sokáig megmaradt a *h*-s írásnál.

S vajjon ha a lüttichi vallonban a *h*-s írás ily általános volt, nem kellene-e a magyar *munhí* alakkal kapcsolatban is inkább vallon-francia hatásról beszélnünk? Vallon telepek Csehországba is vetődtek, mint Magyarországba, ahol a vallon telepek történeti jelentősége közismert, és a vallon nyelvnek már eddig is kétségtelen nyomai akadtak. BÁRCZI GÉZA tanulmánya szerint a *kilincs* vallon-francia *clenche* átvétele (vö. *Revue des Études Hongroises* 1923: 184 és MNy. XIX, 89). Az *ny* hangnak *nh* jelölése is esetleg ilyen vallon-francia műveltségi hatás maradványa, annál is inkább, mert a provençe-i nyelv hatásának egyébként semmi nyomát nem leljük a magyar nyelvben.

Megjegyzendő még, hogy WILMOTTE szövegeiben az *sz* hangnak *sc*-vel való jelölésére is számos példát találunk. 1248-ból: *Herremans de sclacins chivalier*; 1263: *Nos ustasces Li frans*, uo. *esceuien de liege*; 1276: *grasce* (kétszer); 1286: *grasce* (kétszer); 1291: *coniscance de veritet* stb. Az *sc*-nek ez a gyakori használata annyival is inkább feltűnő, mert a párizsi franciában meglehetősen korlátozott az elterjedése, és csupán a *scavoir* igénél tipikus. Viszont tudjuk, hogy a magyarban ez az írás milyen közönséges a XII. és XIII. században. A vallon írásmód talán itt is közrejátszott ennek a hangjelölésnek magyarországi elterjedésében.

Eckhardt Sándor.

¹ Ugyancsak az ő közlése szerint a Nytár VII, 71 található *nn*-es alak hiba, amint uo. a XXXIV. l. jelzi.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Nyirbál. SZILY szerint (MNY. XVIII, 91) ez a szavunk legelőször 1611-ben, MA.² magyar-latin részében fordul elő, de nem a mai értelemben, mert ott 'appolorando peto, rimánkodva kérek valamit' a jelentése. 1645-ben Geleji Katona is ebben a jelentésben használja, pl.: mi haszna volna embereknek kunyorálni és *nyirabolni* (VáltsT. 1116). Mai jelentésével legelőször Baróti Szabó Kisded Szótárában (1792.) találkozunk. SZILY szerint Baróti Szabó, aki jól ismerte a *nyirbál*-nak régi jelentését is, bizonyára azt hitte, hogy a régi *nyirbál* valami úton-módon a *nyír* igéből származik, s azért ruházta rá a 'szegedel, vagdal' jelentést is. A mai köznyelv és az irodalmi nyelv már csak ez utóbbi értelemben él vele, de a magyar nyelvterület némely vidékén még ma is megvan a régi jelentése.

SZILY figyelmét azonban elkerülte egynémely körülmény, pedig ezek a *nyirbál* szó történetét egy kissé másként tüntetik elénk. SZILY ui. nem vette figyelembe a NySz.-t, ahol a *nyirbál*-ra vonatkozóan a következő adatok olvashatók:

N y i r b á l: pipulo postulo, peto appolorando MA.; mit weinen bitten PPB. [Vö. Kuntzogva, rimánkodva kérni valamit. *Ki-nyirbálta*, kikuntzogta, kikunyorálta az annyától a pénzt (SzD.).] (Helt: Háló 104.)

el-nyirbál: [reticeo; verschweigen?] Kellene választani olyat, aki a romlásbul a népet fel-építhetné, isten dicsőségére vigyázót, de azt elfelejti, *elnyirbállya* (Diósz: Tal. 162).

ki-nyirbál: [precando inpetro; erbetteln]. Az új hitnec az ő szabad ki szolgáltatása és gyakorlása második Mátyustul *nyirbál-latott-ki* és ki-nyerettetett avagy inkább sok patvarkodásokkal fatsartatott ki (Szentiv: Verseng. 186).

Ha ezek az adatok el nem siklanak SZILY szeme elől, akkor nemesak teljesebb képét rajzolhatta volna meg a címbeli szó történetének, hanem első előfordulását is kb. félszázaddal előbből keltezhetné volna, mert hiszen az a munka, amelyre a NySz. idézet nélkül utal, Heltai Hálója, 1570-ben látott napvilágot.

A Hálóban két helyen is találkozunk a *nyirbál*-lal, és ami a legföltűnőbb: akkori jelentése módfelett hasonlít a maihoz. Az egyik hely ez: „Ennec okaért eszt mondiác a szent Attyác, Hogy a keresztyén fogoly vgyan tartozic vele, Hogy ioszagira és marhaira semmi szamot ne tarczon, mint azokra, melyec im már nem őuei, hanem a Kobzoé, Kiknec örökese a Király a Papánac általa. E predicatio kedig, melyet a szent Attyác predicálnac, igé tetzic a Királynac. Mert noha az ő Papa Attyánac sockat kel adni effele kobzot marhákból, azért ő is eleget *el nyirbal* benne, és meg tölti tar házát belőle.” (RMK. XXXVI, 70) Ide talán még valahogy bele lehetne erőszakolni az 'elkunyorál, rimánkodva elkér' jelentést, ámbár sokkal, de sokkal valószínűbb, hogy a Hálónak ezen a helyén az *elnyirbál* már a. m. 'elvesz, elcsíp'. E föltevésünk helyességét a következő rész még valószínűbbé teszi. Ime: „Vala ez előt más temletztarto, Bennaudius Gáspár neuű, czodalatos telhetetlenségű és kegyetlenségű ember. Ez szinetlen meg lopia vala a szegény foglyokat, Minden eledelekből *el nyirbaluán* valamit, és az Haromságos varban el

aduán akar melly kiczin arron is, Ha à szegény foglyoe közzül valaki szolna valamit az ő lopassa ellen, Aszt mindiarást à szoros temletzből ki véuen, mély kutba boczattya vala allá.” (Uo. 102.) Látnivaló, hogy itt a *nyírbál*-nak annyira mai a használata, hogy másra, mint a *nyír* igével való szoros kapcsolatára nem is gondolhatunk, noha Szilivel együtt mi is azt valljuk, amit a nyelvtörténeti adatok meggyőzően tanúsítanak, hogy a *nyír* ige a régi nyelvben magashangú volt. Föl kell tehát tennünk, hogy a hangutánzó eredetű és ’appolorando peto’ jelentésű (*nyírvál* >) *nyírbál* ige Heltai nyelvében — és eddigi tudomásunk szerint a XVI—XVII. sz. írói közül egyedül csak az övében — a hangrendi eltérés ellenére is a *nyír* igéhez kapcsolódott és ’elvág, leszeg’, átvittén ’elcsíp, hatalmasul elvesz’ jelentést vett föl. Követői azonban — legalább tudunkkal — nem akadtak. (Hogy Diószegi Kis István Kiosztatott talentom-jából a NySz.-ban idézett *elnyírbál*-nak mi a jelentése, azt a példamondatból nem tudom, magából a műből pedig nincs módomban megállapítani.) Kétszáz év múlva — már akár tudattalanul, akár tudatosan — ugyanaz a kapcsolódás ismétlődött Baróti Szabó nyelvében. S ez az ő idejében annál könnyebben megtörténhetett, mert akkor már az eredetileg magashangú *nyír* ige hangrendet változtatott: mélyhangú lett. Baróti Szabónak ez a *nyírbál* szava — konkrét és átvitt jelentésében egyaránt — szerencsésebb volt, mint Heltaié. Az irodalom fölkapta és elterjesztette, s mivel az utóbbi másfélszáz esztendő folyamán eredeti jelentése az irodalmi nyelvben és a köznyelvben teljesen elfelejtődött, azért ma már csak Szilv kutatása nyomán ismerjük fel régi atyafiságát.

Duruska. Egy székelyföldi (pontosabb helyjelölés hiányzik) adat szerint a kövérke, ’mollette’ fehérnépet nevezik így (l. MNy. III, 329). A MTsz. nem ismeri, tudtommal nem említi más forrás sem, de az idézett helyen olyan komoly, megbízható gyűjtő följegyzése, hogy hitelességében teljesen megbízhatunk.

Eredetéről az a véleményem, hogy valószínűleg ebben az esetben is olyan köznévvé lett személynévvel van dolgunk, mint az *Antal*-ból lett *andalgás*, az *Eufrosina* > *Fruzsina* > *Fruská*-ból való *fruska*, az *Ágoston*-ból származott *aggastyán*, a *Kain*-ból vált *kaján*, a *Péter*-nek becéző rövidítéséből keletkezett *pete*, a *Katalin*-ból sarjadt *katuska*, *katuskás* ’nőies természetű férfi’ és a *Susánna* > *Suská*-ból eredt *suska*, *suskás* ’effeminatus’ stb. esetében (l. Nyr. XXVIII, 1—9, MNy. III, 181 és XXIII, 54). A kövérkés asszonyszemélyt jelentő *duruska* köznév ui. alkalmasint a *Duruska* női névből való, ez meg a latin eredetű *Drusiána* keresztnév megmagyarosodott *Duruzsiána* alakjának *Durus*-sá rövidített becéző változatából származott a *-ka* kicsinyítő képzővel (*Duruzsiána* > *Durus* > *Duruska*). Nagy Géza szerint a *Drusiána* (olv. *Druzsiána*, a lat. *Drusus*-ból) keresztnév a XVII—XVIII. sz.-ban főleg az erdélyi nemességnél volt elterjedve. Így pl. Bethlen Gábor fejedelem anyja Lázár *Drusiána*, Rhédey Ferenc fejedelem felesége gr. Bethlen *Drusiána* volt (A magy. nőnevek. Ethnographia XXI, 332). A MonIrók XXXV. kötete Vass Ferencné Bogáti *Drusiáná*-ról, Nemes Ferencné Bethlen *Drusiáná*-ról és Vass *Drusiáná*-ról emlékezik meg. Mindannyian a XVII—XVIII. sz.-ban éltek. Apor

Péter az Onographia Muliebrum-ban ékes szavakkal verseli meg ezt az ő korában kedvelt nevet, írván: „Mint egy alak, oly szép asszony *Drusiána*, | Ékes sok virtussal, mint szép majoránna, | Ha látod, gondold: ez a szép Dianna, | Érte vért ontani Theseus nem szánna.” (MonIrók XXXVI, 524). Nem csoda tehát, hogy 1712-ben született leányát erre a magasztalt névre keresztelteti. „Nascitur filia mea *Drusiana*”, mondja latin följegyzéseiben. Kora történeteiről írott magyar verseiben már becéző nevén emlékezik meg róla: „*Duruska* leányom nyujtói házamban | Születék s nem éle sokat ez világban.” (Uo. 292.) — „*Durus* leányom is az halálra juta.” (Uo. 300. — 1720.)

Ebből az elég gyakori és különösen kicsinyítő képzős alakjában valószínűleg még sűrűbben használt keresztnévből, mely a nemesi családok köréből bizonyára a nép közé is eljutott, könnyen válhatott aztán a fentiek mintájára a címül írt és ma is használt köznév. Származása azonban a *Drusiána* névnek és vele együtt természetesen becéző változatainak is divatja multával szépecskén elhomályosult.

Csefkő Gyula.

Kökert. E szót SZILÁGYI SÁNDOR hozta napfényre II. RÁKÓCZI GYÖRGY egyik leveléből (Nyr. XVI, 465) mint olyan adalékot, mely a NySz.-ból hiányzik. A Barcsay Ákoshoz szóló levél idézett helye ez: „Fegyver úgy halljuk az kegyelmetek nyakán, elkölt az szabadság, libera vox: *kökertben táncoltatják* kegyelmeteket.” A *kökertben táncoltat* szólás jelentésének magyarázatát megkísérelvén, RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN (Nyr. XLI, 476—7) még két példát hoz föl, melyekben e szólás előfordul. Az egyik példa szintén II. Rákóczi György leveléből való, melyet M. Jónáshoz írt s így szól: „nints libera voxok, csak torkolják az populust . . . fegyverrel ijesztik, *kő kertben táncoltatják* őket” (Rumy, MonHung. I, 294). A másik példa BENITZKI PÉTER 143. közmondásából való: „Mert nehéz *kökertben* Kedv s akarát ellen *Urakkal tántzot járn*.” RÉTHEI PRIKKEL a Rákóczi leveleiben fenntartott szólást a Beniczki közmondásából származtatja s ez utóbbinak értelmét így állapítja meg: „nehéz szabadság híján az urak kénye-kedve szerint mozogni, szabadság nélkül magát a hatalmasok tetszéséhez szabni.” A közmondás eredeti formája: „*nehéz kökertben táncot járn*” rokon a következő régi közmondásokkal: „nehéz láncban táncot járn, nehéz táncot zsákban járn”. Ebből az összevetésből RÉTHEI azt következteti, hogy „a kökert talán *börtönt, tömlőcöt* is jelentett valamikor” (Nyr. XLI, 777). Eredeti jelentése pedig 'septum lapideum' azaz 'kökerítés, kökertelet' lehetett (uo. 476. l.).

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN utóbbi megállapítása a *kökert* eredeti jelentéséről kétségtelenül helyes. Nemcsak régen hívták a *kőből épített kerítést kökert*-nek, hanem Erdélyben ma is ismerik a szónak ezt a jelentését. Az is kétségtelen, hogy a *kökertben táncoltat* v. *táncol* szólásban nem ez a jelentése szerepel a szónak. Pedig az egész szólás megfejtésének a kulcsa a *kökert* jelentésének helyes megállapítása. RÉTHEI *börtön*-re gondol, én azonban mindjárt gyanítottam, hogy valamilyen kertet kell itt a *kökert*-nek jelentenie. De miféle kert lehetett a *kökert*? Csakugyan találtam egy olyan adatot, mely föltevésemet megerősítette s a *kökertben táncoltat* szólást is világosan megmagyarázza. SZEPSI

CZOMBOR MÁRTON ugyanis az *Europica Varietas* (Kassa, 1620.) 287—8. lapján ezt írja: „mentemben La Forte nevű városka felé talál- || tam egy igen nagy *kő kertre* mely az ő kerekességében két egéß ot valo mély földet be foglalt, az mint egy parazt ember értéfmre adhatta, régen az Királynak legh főbbik Vad kert volt, moftis tellyeffégel el nem hagyatatot, hanem mint egy ötödik rébe erős kerítés alatt vagyon.” SZEPSI CZOMBOR adatából világosan látjuk, hogy a *kőkert* jelentése *vadaskert*. A vadaskerteknek akkor volt legnagyobb divatjuk, mikor a vadak elejtése és megfogása még nehéz mesterség volt, s fontos kelléke volt az erős kerítés, hogy a fölhajszolt vadak a vadkert területéről ki ne szabadulhassanak (vö. TAKÁCS, Rajzok a török világból III, 396—404). A *kőkertben táncoltat* szólás értelme tehát ez: „üzött vadként hajszol; úgy hajszol, mint a vadakat szokás a *kőkertben*, vagyis az erős kerítéssel (kőfallal?) körülvett vadkertben.” Így aztán teljes világosság derül a Rákóczi-levelek mondataira is: „Csak torkolják az populust, fegyverrel ijesztik, *kőkertben táncoltatják őket*” (vagyis: úgy hajszolják, mint a vadászt a vadaskert vadjait). Az értelmezés tökéletességét teljessé teszi, hogy mindkét mondatban előfordul a *fegyver* szó: a hajszolás, ijesztés, vadászás eszköze. A fenti szólás tehát a régi vadászélet köréből származik.

Még egy kérdés volna hátra. Honnan nyerte elnevezését a *kőkert*? A vadaskerteknek milyen nemét jelentette? Kolozsváron a *Kőkert-utca* hegyoldalban vonul végig. Fölötte ma is kertek húzódnak a hegytető felé, alatta pedig a hegy lábáig a Botánikus-kert terül el, mely hajdan a gr. Mikó-féle kastélyhoz tartozó park volt. Helyneveink tanúsága szerint a *kő* szó *hegyet* is jelentett. A kolozsvári Kőmál a hegy elejét, elülső v. mellső oldalát jelenti. Torockószentgyörgyön ilyen határnevek vannak: *Kőoldal*, *Kő megett* (vö. JANKÓ JÁNOS, Torda, Aranyosszék, Torockó 13. l.), melyekben a *kő* nyilván *hegyet* jelent. JANKÓ idézett művében (17. l.) egész sereg *-kő* összetételű hegynevet idéz (Hosszúkö, Vereskő, Feketeskő, Kiskő, Véresekő, Rab-Mihály köve stb.). Az OkSz. adatai közt is sok ilyen hegynevet találunk (in monte Machkalkw; ad montem Chahurkewe nominatum; Quodam monte Wrdegkew vocato stb.). Nem lehetetlen tehát, hogy a *kőkert* hegyi vagy hegyoldalon elterülő vadaskertet jelentett.

Visszatérve a kolozsvári *Kőkert-utca*ra, az utca elején jobb oldalt, a volt Mikó-kert mentén kb. félkilométeres hosszú, régi kőkerítés húzódik. Utána azonban már deszkakerítés zárja körül a Mikó-kertet. A *Kőkert-utca* ettől a kőkerítéstől is nyerhette a nevét. TAKÁCS SÁNDOR ugyan fentebb idézett érdekes tanulmányában sehol sem említi, hogy a vadaskertek kőfallal lettek volna körülvéve. Hiszen még a deszkakerítés fenntartása is nagyon sok pénzbe került. CZOMBOR adatából sem derül ki világosan, hogy a laforte-i vadaskert kővel volt-e kerítve; csak annyit mond róla, hogy „erős kerítés alatt vagyon”, mégis *kőkertnek* nevezi a vadaskertet.

A *kőkert* tehát vagy kőfalkerítésétől nyerte nevét, vagy pedig olyan kerített vadaskert volt, mely hegyoldalban terült el.

Csúry Bálint.

Kenyeret szeg. A *szeg* igének egyik általánosan ismert jelentése a 'tör' jelentés. Ma ugyan már inkább csak lelki értelemben használjuk ezt, pl. *nyakát szegni* vkinek, *szárnyát szegni*, *mégszegte a szavát*, *esküszegő*, *törvénszegő*, *hítszegés* stb., de régen, a NySz. tanúsága szerint, konkrét értelemben is használták (pl. Vervén az frátert az ördögek, sok *pálcákat szegének* meg az ő hátán), s ez a konkrét jelentése természetesen eredetibb, mint a lelki jelentése. E konkrét jelentésnek csak specializálódása a *szeg* igének azon, ma szintén közönséges jelentése, melyet CzF. szótára így határoz meg: „a ruhának széleit köröskörül vagy részben, mintegy megtörve behajtja, s összevarrja.“ Pl. *beszegni az ing alját, a lepedőt, a kendőt*. És ez utóbbiból ismét könnyen érthetők azon további jelentései, hogy (ismét CzF.-t idézve) „a ruha széleit szalagnemű szeletekkel bevarrja“, és „vmely tört v. művet bizonyos pártázattal kerít“. Pl. *A virágággyakat gyéppel beszegni*. De már nem olyan világos az, hogy miért van a *szeg* igének 'vág' jelentése is. Közismert ez a jelentés a *kényeret szeg* kifejezésből, de CzF. szerint *sajtot* és *szalonnát* is szoktak *szegni*, mikor levágnak belőle egy-egy szeletet (vö. NySz. *szeg* 2. jel. is).

Én azt hiszem, hogy érthetővé válik ez a 'vág' jelentés is, ha a *kényér szegéséből*, *mégszegéséből* indulunk ki, s ha meggondoljuk, hogy a *kényér* nem volt mindig olyan alakú és minőségű, mint amilyen a mi mai *kényerünk*. Ma ugyanis puhabelű, domború, köröskörül héjjal borított *kényeret* eszünk, amelyből persze késsel szoktunk egyes darabokat levágni, de mielőtt kitalálták annak módját, hogy erjesztőanyag (pl. kovász vagy élesztő) belekeverésével likacsossá s ennek következtében puhává, foszlóssá lehet tenni a *kényeret*, bizony teljesen lapos (lepényszerű) és igen kemény volt a *kényér*. Európa délibb országaiban már rég divatját multa az ilyen *kényér* (csak a zsidók macesze őrzi itt napjainkig emléket), de Skandináviában, Finnországban, Oroszországban még ma is közhasználatú. Valamikor természetesen a magyarok is csak ezt a kéregszerű *kényeret* ismerték, s akkor persze nem késsel vágtak belőle fogyasztás céljára, hanem törtek, vagyis *szegtek* belőle egy-egy darabot (vö. NySz.: Az *hostya* három reezre zegettetyk). A kéreg-kényeret aztán lassanként felváltotta nálunk is a puhabelű *kényér*, de a hagyományos *kényeret szeg* kifejezés megmaradt, s idővel, mikor a *kényeret szeg* kifejezés a *kényér* minőségének megváltozása miatt már annyit jelentett, hogy 'kényeret vág', a *szalonna*- vagy *sajtdarab* levágásának jelzésére is alkalmazhatták az eredetileg csak 'tör' jelentésű *szeg* igét.

Horger Antal.

Kneslonkh? „A honfoglaláskori Magyarország“ c. munkám egy igen tanulságos tévedését akarom a következő sorokban helyreigazítani.

Van az erdélyi szászoknak egy okmánytáruk, amelyet ZIMMERMANN F. és WERNER C. adtak ki. Címe „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“. A mű Nagyszebenben jelent meg, három kötetben (1892—1902.). Mindenki, aki e művet tudományos munkásságában forgatta, egyetért velem abban, hogy egyike a leggondosabb, a legpontosabb oklevélkiad-

ványoknak. Sziute azt mondhatnám, hogy vakon lehet benne megbízni.

A mű I. kötetének 452. lapján közölve van egy oklevél, amely Zsuk kolozsmegyei község határleírása, illetőleg felosztása (nb. ma három Zsuk van: Nemes-, Alsó-, Felsőzsuk). Az oklevélben a többi közt ez van: „ad quendam montem *Kneslonkh* nominatum“.

E hegy nevének eredetéről gondolkozva, azt írtam fent idézett munkám 134. lapján, hogy az adatot *Knezslonk*-nak olvasom s egy délszláv nyelvi *Knežlok* (olv. *Knežlók*) átvételének tartom. A délszláv név a délszláv *knežb* 'toŭ knez, principis, domini' és *loka* 'bogen, krümmung' összetétele . . .

A magyarázat sohasem elégitett ki, nem pedig azért, mert a különben igen terjedelmes oklevélben csupa magyar földrajzi: folyó-, patak-, hegy-, bére-, helynév van. *Kneslonkh* az egyetlen, amely idegen volna. Sokszor tanulmányoztam a Zsuk területéről készült katonai térképeket is. Az oklevél magyar földrajzi nevei közül többet megtaláltam az osztrák-magyar katonai térképeken, *Kneslonkh*-ot azonban ezeken sem találtam. Kételkedni azonban a ZIMMERMANN-WERNER-féle Urkundenbuchban nem mertem. A mű — azt hittem — olyan gondos kiadvány, hogy hiba alig lehet benne. Aztán meg én már annyi szláv eredetűnek bizonyított névről mutattam ki a magyar eredetet, hogy a kiadvány tekintélye alapján *Kneslonkh*-nak kegyelmeznem kellett. És mégis — *Kneslonkh* eredetében tévedtem. *Kneslonkh* nem szláv, hanem vérbeli magyar szó, olyan tehát, amilyen az idézett 1332. évi oklevél többi magyar földrajzi neve. Hogy magyar szó, arra CSÁNKI kitűnő történelmi földrajza vezetett rá. CSÁNKI V., 402—403 részletesen ismerteti Zsuk község 1326. évi határleíró és 1332. évi felosztó oklevelét. Az 1326. évi oklevél földrajzi nevei mind benne vannak az 1332. évi Zsukot felosztó oklevélben; új földrajzi nevek az 1332. évi oklevélben Pudurvölgy és Kisvölgy nevű völgyek, Gerfabérc, Cseresnyésbérc és Nagykedelenbérc nevű bércek, Sós-híd, Cseresnyéspatak, Kedelenpatak és Szárazpatak nevű vizek, Kedelentő nevű tó és Köröserdő nevű erdő, valamint *Kuesleuhte* = 'Köveslőtő' nevű hegy. Ez a *Kuesleuhte* nevű hegy és ZIMMERMANN-WERNER Urkundenbuchjának fent közölt „ad montem *Kneslonkh*“ hegye egy és ugyanaz a név. Úgy látszik, a Zsukot felosztó 1332. évi oklevélnek több másolata, átirata van. A CSÁNKI használta példányban „montem *Kuesleuhte*“ van írva, míg a ZIMMERMANN-WERNER-féleben *Kuesloukh* vagy csakugyan *Kneslonkh*, s ez másolási hiba *Kueslouch*, recte *Kueslouth* helyett (a XIV—XVI. sz.-ban a *t* és *k* értékű *c* alakja nagyon hasonló egymáshoz, s másoláskor másutt is többször felcserélték; hasonló esetek VOLF GYÖRGY: Nyelvméltár IV. köt., VII., VIII. lap). CSÁNKI adata *Kües-leühte* ~ *Kües-löhtő*-nek, a *Kneslonkh*-nak írt *Kueslouth* pedig *Kües-löht*-nek olvasandó. Ezek után könnyű megmondani azt is, hogy a név csakugyan magyar. Még pedig összetétel: első tagja a *kő* 'stein' *köves* 'steinig' származéka, utótagja meg a magy. *lejtő* 'declivis, descensus, abhang; ereszkedő pl. hegynél', amelynek ilyen alakváltozatai vannak: *lőjtő* MTsz. (vö. ala *lŷytel* NySz.), *lőjtő*, *lütő*, *lűjtő*, *löté*, *lőtő*, *lőtyő*, *löttő*, *lüttő* MTsz. — Van a magyarban *lejt* főnév is a népnyelvben, de csak ebben a szó-

lásban: *lejtnek* megy: 'partnak megy'* MTsz. Úgy látszik, volt a régi nyelvben is *lejtő* mellett *lejt* főnév, s ez olyan igenévszónak látszik, amilyen a *fagy*, *nyom*, *akad* (vö. *akadba megy*, *Salamon akadja* stb. l. SIMONYI, Igék és névszók. Nyr. XXXVIII, 241). Mintha erre mutatna a *Kueslouth*, amely mai nyelven *Köveslejt*-nek hangzanék. A *lejtő* szóról részletesen ír HEFTY Gy. A.: Nyr. LXVI, 31; *lejt* alakot azonban ő nem ismer.

A kifejtettekből kétségtelen, hogy a ZIMMERMANN-WERNER Urkundenbuchjában közölt *Kneslonkh* nem szláv, hanem magyar szó. Helyes alakja: *Kueslouth* olv. *Küeslőüt*, mai nyelven *Köveslejt*. Hegynévnek éppen alkalmas s másutt is előforduló szó.

Melich János.

Barót. Az 1224-iki szász kiváltságlevél (Andreanum) sokszor emlegetett részlete: „Ita tamen quod universus populus incipiens a Waras usque in *Boralt* cum terra Syculorum terre Sebus et terra Daraus unus sit populus“ (ZIMM.-WERN., Urkb. I, 34).

Az itt előforduló *Boralt* hely nyilvánvalóan a mai háromszékmegyei *Barót* községnek felel meg. További adatok a hely nevére: 1332—7. pápai tizl.: sacerdos de *Baroch*, *Barchuch* (Mon. Vat. I, 1:112, 134); 1415: Kelleman de *Borotfaw* sedis Schepsi (Urkb. III, 664); más 1415-iki okl.: Clemens de *Barothfalua* sedis Sepsy (Urkb. III, 666); 1531: Gregorius litteratus de *Baroth*... sedis Zenthmijkloswara (SzékOkl. II, 24); 1566: *Barothi* Pal (i. m. II, 195); 1567: *Barothij* Palnak es *Baroti* Ferencznek *Baroton* (i. m. II, 214); 1583, 1459/1610, 1694: *Baroth* (i. m. V, 137, III, 73, IV, 331); 1522: N. de *Barolth* (i. m. II, 10); 1602 (Básta-féle összeírás): ? *Barott* (i. m. V, 214); LIPSZKY: magyar *Barót* aliis *Barólt*.¹

Anonymus 27. §-a szerint Gyula vezér egyik lánya *Karoldu*, a másik, Szent István anyja, *Saroltu*; utóbbi a Bécsi Képes és a Dubneci Krónikában *Sarolt*. MELICH JÁNOS, A honfoglaláskori Magyarország 45 kk. e neveket úgy fejti meg, hogy előrészüik a török *kara* 'fekete', illetőleg a bolgár-török *šary* 'fehér' (köz-török *sary* 'gelb'), utórészük pedig a török *alda* ~ *aldy* a. m. a) 'das Wild, a vad'; b) 'mustela, menyétfajta'. Idézi MELICH a szagaj *ak-aldy*, sor *a'-aldy* 'hölgyemenyét, hermelin' szót is. MELICH azt tartja, hogy magyar fejlemény előbbi **Karaldu*-, **Saraldu*-ból **Karaltu*-, **Saraltu*-, továbbá, hogy magyar *a* > *o* fejlődéssel keletkezett *Karoldu*, *Saroltu*, majd a tővégi rövid magánhangzók eltűnésekor *Sarolt*.

Azt gondolom, hogy ebbe a török névesoportba tartozik a *Barót* név is. Az 1224-iki *Boralt* alak *alt* utórészét az említett török *alda* ~ *aldy* szóval azonosíthatjuk. Az előrészt pedig ezzel a török szóval vethetjük össze: krimi *boru* 'eine Pferdefarbe',

¹ KARÁCSONYI JÁNOS, Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez (Erdélyi Irodalmi Szemle 1927: 238) a *Barót* nevet az ó-germán *Warald*-ból származtatja, amelyre FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch I¹, 1261 (KARÁCSONYINÁL hibásan 1260. — *Warald* 314. l. is helyesen *Baroald* 214. l. [vö. FÖRSTEMANN i. m. 2. kiad. I, 1537 és 247]) adatait idézi. KARÁCSONYINAK ez a magyarázata csak ötlet, amely éppen úgy levegőre van építve, mint általában a kitünő tudósnak az egész szerencsétlen gepidaszékely elmélete.

az altaji nyelvjárásokban *poro, pora* 'weissbehaart mit dunkler Haut (Pferdefarbe)'. Ezt NÉMETH GYULÁNAK „A besenyők ismeretéhez“ c. cikkéből idézem, amely szerint a Konstantinosnál szereplő hatodik besenyő törzs nevében, a Βοροτάλιαντ-ban ez a török színnév van meg (MNY. XVIII, 5). Azokra a példákra, amelyeket MELICH idéz, hogy a *kara* és *sary* szavak szóvégi magánhangzója, főképen magánhangzós kezdetű utótaggal való összetételben el is eshetik, mi szintén hivatkozhatunk a *boru + aldy: Boralt* fejlődés magyarázatául. Az utótagbeli $d > t$ változás meg a véghangzó lekopása ugyanúgy történhetett, mint a *Saraldi: Sarolt*-nál.

Átnéztem BREHM, Az állatok világa I, 620 kk. a menyét-félék leírását és azt találtam, hogy a *boru + aldy* név talán legjobban a nyestre (Mustela foina Erxleb.) illik rá: „Szürkésbarna bundája, melynek nemezszála alól kicsillan az egyszínű fehérgyapjas szőrőzet“ (i. m. 626).

Barót szomszédosának, *Bibarc*-falvának a nevében a *Bibarc* — amint R. NAGY LÁSZLÓ közli velem — szintén török eredetű. ORBÁN B., Székelyföld I, 214 szerint a *Barót*-nál folyó pataknak, *Baróthvizé*-nek másik neve *Uzónka*. Ugyancsak i. m. I, 219 és odaváló ismerőseim tudomása szerint a *Barót*-vizével összefüggő patakot a Bibarcfalva melletti Sepsí-, ma Nagy-Bacon-helységről *Baconvizének*, feljebb *Sugó*-nak, a fejenél pedig *Uzonka*-patakának, *Uzonká*-nak hívják. Az *Uzonka* név a török *üz* népnév származéka.¹ Sőt van a baconi erdőkben egy *Besenyő* patak nevű esermely is. Ebből kitetszik, hogy miféle törökség hagyatékába tartozhatik a *Barót* név.²

Szolgáljon ez a névmagyarázat mutatóul abból a munkámból, amelyben azt igyekszem felderíteni, hogy különböző török népelemek s köztük az ú. n. székelyek is a keleti országvédelem történeti menete szerint hogyan szállnak meg, majd települnek le Erdély földjén.³

Pais Dezső.

Winden és Winten. A mosonmegyei Sásony⁴ község német neve először 1217-ben (a magyar 1208-ban!) tűnik fel, mikor II. Endre király oklevéllel biztosítja a heiligenkreuzi apátságot, hogy a „villa Sasun sive Winden“⁵ a jövőben épen úgy adómentes lesz, mint az apátság másik birtoka, t. i. Königshof. Ettől kezdve felváltva találjuk a magyar és német elnevezéseket: Villa Sasun iuxta Nulos (1221), Moncha Sasuna (1230), Villa Sassun (1239), Terra Olsasun (1263), Villa Vynden (1317), Aigen

¹ *Uzon* hely Háromszékben a Feketeügy mellett. *Uz* vagy LIPSZKYNÉL *Uzspata*k Csíkbán a Kászonhavas és a Tölgyesi-szoros vidéken; átfolyik Moldvába.

² Egy 1421-es keltezésű oklevélben azt olvassuk (l. SzékOkl. I, 115), hogy a Baróttal határos Felső- és Alsó-Rákos a XIII-ik század közepe táján a *besenyőké* volt. Az oklevél azonban (mint — sajnos — a székely vonatkozású okleveles anyag jelentékeny része) hamisítvány.

³ Már évekkel ezelőtt a *kék-kend* név magyarázatával kapcsolatban (K. Csoma A. I, 270) és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1926. június 8-iki ülésén tartott előadásomban jeleztem ezt.

⁴ Vö. MNY. XXIII, 54.

⁵ WEIS NÉP. J., Urkunden des Stiftes Heiligenkreuz (Fontes Austriacarum XI, XVI.) XI, 52.

zu *Winden* in Misenburger Grafschaft (1343), Sason (1399), Poss, *Wynden* (1431, 1483, 1487),¹ *Býndin* (1570/71), *Wynden* (1550), *Winden* (1600, 1649),² *Vinten—Winten* (1773).³

A helységnév jelentését illetőleg többféle vélemény forog közszájon: egyesek szerint a *Winden* grófi család nevéből való a helységnév, mások szerint meg az ide telepített vend illetőleg szláv lakosságtól kapta a falu elnevezését, mert — a krónikás szerint — „die im Orte vorkommenden Geschlechtnamen lassen die Schlussfolgerung zu, dass die Bevölkerung zum grössten Teile wendischer . . . Abstammung ist“.⁴

Sásony német neve önként ráfordítja figyelmünket a hasonló nevű vas megyei *Winten* (Pinkatótfalu) helysére, mely okiratainkban *Villa Sclavorum* (1221), *Tothfalu* (1297), *Touthfalu*, *Thothfalu* (1369, 1496), locus Lupisdorff supra poss. *Thotfalu* vocatam versus poss. Zenthkatherina (1489),⁵ *Tottfalu—Wietten* (1773., az *e* sajtóhiba!),⁶ *Tóthfalu—Winden* (1786)⁷ néven tűnik fel s világosan mutatja, hogy az egyező latin, magyar és német helynév (*Windisch*, *Wind* vendet, illetőleg szlávot jelent!) azt akarja jelezni, hogy a vas megyei *Winten* szláv lakosságától kapta nevét, amit megerősít még KORABINSKY feljegyzése: „... war ehemed von kroatischen Einwohnern bewohnt, die itzo alle deutsch sind“.⁸

A vas megyei *Winten* ilyenén értelmezése könnyen arra visz bennünket, hogy a névegyezés (a *t : d* váltakozás bajor nyelvjárásterületen megszokott jelenség!) és a sásonyi krónikás elbeszélése miatt párhuzamot vonjunk a két helységnév között és mindkettőt egyformán magyarázzuk. Meg is tehetnők, ha ott nem állna a másik hagyomány a *Winden* grófokról, azután ha a mai lakosság családnevei tényleg túlsúlyban szláv eredetűek volnának és ha a magyar helységnév is valamiképen a szláv lakosságra utalna. A *Winden* grófokról szóló értesülés nem okozna nehézséget, mert tisztán légből kapott állítás, amelyet megcáfol az a történelmi tény, hogy Nyugatmagyarország e részén *Winden* grófok sohasem voltak birtokosok, hanem a Potok, akiknek családja a heiligenkreuzi apátságot nagy ajándékokban részesítette.⁹ De a szláv nevekről szóló hír sem felel meg a valóságnak, mert nemcsak ma dominál több mint 90%-ban a tisztán német eredetű család, hanem a XIII—XIV. században is tisztára ezek itt a lakosok, amint ezt a *Witwe Siboto*, *Ritter Leopold*, *Ortolf*, *Wurm*, *Lichtenhainer*, *Gottesbruus*, *Tzüendorfer*, *Kientzel*, *Prummer* stb. név mutatja. Sőt a falu históriájából megtudjuk

¹ CSÁNKI III, 686.

² *Conscriptiones et Regesta . . . Com. Mosoniensis, Castriferrei etc.* (Orsz. lt.)

³ *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* Budapestini, 1920.

⁴ PESTY, Helységnévtár (Muz. lt.).

⁵ CSÁNKI II, 805.

⁶ *Lexicon.*

⁷ KORABINSKY J. M., *Geographisch-historisches Lexicon.* Pressburg, 1786. 778. l.

⁸ Uo.

⁹ WEIS i. m. XI, 57.

még azt is, hogy a heiligenkreuzi apátság a tatárjárás után már másodszor, Bocsikai felkelése után (1605) harmadszor, 1683 után pedig már negyedízben telepített birtokára osztrákokat, amiből az is következik, hogy a letelepedés első éveiben is (1203-ban Imre király adományozza nekik Königs-hofot!) németek jöttek a heiligenkreuzi cisztercitákkal Sásóny vidékére.¹

Minthogy a *Winden* grófokról szóló hír mese, a német családnévekből való következtetés pedig a jelenre és a multra nézve nem helytálló feltevés, s minthogy a magyar helynév szintén nem irányít bennünket a szláv eredet kérdésében, a német helységnevet inkább dülönévből származtatjuk, amely eredetileg *ze den Winden* volt, s épügy mint a *Windegg*, *Vierwinden* és *ze allen winden*, magasabban fekvő szeles helyet jelentett.² Ha arra gondolunk, hogy Sásóny „am Abhange des Leithagebirges“ fekszik és „Im Norden vom Gebirge umrankt, reicht die Grenze des Ortes südlich bis an die rohrbewachsenen Ufergelände des Neusiedlersees“,³ érthető a dülönévből való helységnévmagyarázatunk. *Schwartz Elemér.*

Tarló—tarhó. Van egy közmondásunk: „Kinek a [forró] kása megégette a száját, a *tarhót* is megfujja.“ (CzF. stb.) Sokszor töprengtem e közmondás eredeti értelmén (képleges jelentése ugyanaz, mint: „Akit a kígyó megharapott, a gyíktól is fél“, azaz: akit egyszer veszedelem ért, ott is fél, ahol veszedelem nincsen). Hogy a forró kását fújással hűteni kell, az természetes; de mért a *tarhót*, mely felforralt és oltott tejből készült hűsítő ital s „az alföldi gulyásoknak úgyszólván fagylaltja“, mint CzF. mondja, nehezen érthető. Amde a régiségben a *tarhó* helyett mindenütt *tarló* olvasható kétszáz esztendőn által Decsi János Adagiumaitól kezdve (1598.) Molnár Ferentz Magyar katejáiig (1789.). Ezt még kevésbé értettem, s a közmondás újabb alakja alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a *tarló* valamilyen alakváltozata a *tarhó*-nak (igaz, hogy hangtanilag sehogy nem bírtam megokolni).⁴ BALLAGI MÓR Decsi és Kisviczay közmondásairól írt értekezésében⁵ a közmondás *tarló*-s alakját sajtóhibának tartja és „nonsens“-t meg „baklövés“-t emleget, hogy Kisviczay Decsi sajtóhibáját híven átvette. A közmondás titokzatosságát és érthetlenségét egyszerűen megszünteti Bogáti Fazekas Miklós „Az tökéletes asszonyállatokról“ (1575.) szóló széphistóriájának⁶ egy helye, mely szerint:

A ki száját a kása megégette,
Az mezőben is a tarlón fél tőle.

¹ WINKLER ADALBERT, Die Zisterzienser am Neusiedlersee. Mödling, 1923. 41. l.

² VOLLMANN REMIGIUS, Flurnamensammlung in Bayern. München, év nélkül. 32. l.

³ WINKLER i. m. 41.

⁴ MNy. 1910: 225, 252; — ezért a Nyr. 1919:159. meg is csipkedett.

⁵ NyÉrt. 182. V. szám.

⁶ Kiadatlan. Részleteket közöl belőle DÉZSI LAJOS, Verses görög regék a régi magy. irodalomban. Csengery-Emlékkönyv 1926. és kny. 13. l.

Azaz, aki megégette a száját, még azt a helyet is megfújja, amelyen a kása (nyilván köleskása) nőtt, s ahol learatták, tehát valóban a *tarló*-t. A köleskását régen sokkal nagyobb területeken termesztették (ARANY, Szent László: „*Kölestermő Kúnság földén*“¹), italt is erjesztettek belőle, a *bozát*; de a búza meg a rozs lassanként kiszorította, s így a közmondás értelme is lassanként elhomályosult, úgyhogy pl. ERDÉLYI a Közmondásokban Kisviczayt idézve is jónak látta a *tarló*-t *tarhó*-ra „kijavítani“. Nyilvánvaló, hogy a *tarló* a helyes, a *tarló:tarhó* azonosítása törlendő, és BALLAGI Kisviczaynak tett szemrehányása is tárgytalan.

Tolnai Vilmos.

NYELVMŰVELÉS.

A Magyar Helyesírás Szabályai harmadik kiadásához.

Most jelent meg A Magyar Helyesírás Szabályainak harmadik hivatalos kiadása (Budapest, 1927. Eggenberger-féle könyvkereskedés.) bővített szó- és tárgymutatóval. Ebből az alkalomból a szabályok megújítása esetére az illetékes szakférfiaknak szíves figyelmébe ajánlom, egyéni nyelvérzésem alapján, a következőket.

I. Nyelvszépesség. A szabályzat 1–3. pontja helyesírásunk alapjául a kiejtést, szóelemzést, hagyományt és az egyszerűsítést említi igen helyesen. Mindezekon kívül azonban figyelembe veendő, mérhetetlen becsü szempontot látok a nyelvszépesség keresésében. Esztétikai érzék nélkül írni nem lehet. A magyar mindig büszke volt nyelve szépségére, zeneiségére. Nagyon sokat tanulhatnánk e téren az olasz nyelv ritmikájától, mert az a miénknél is tökéletesebb és tudatosabb. Ezt a kérdést rövidesen nem lehet elintézni. Kifejtését máskorra tartom fenn.

Nyelvszépesség elve nélkül azonban helyesírást sem tudok elképzelni. Legjobb bizonyítéka ennek az, hogy az érvényes szabályzat ezt az elvet külön bevallás nélkül is több pontban követte. Bizton remélem, hogy a jövőben tudatosabban is követni fogjuk.

Vegyük szemügyre például a szabályok következő pontjait: 62, 68–70, 75. Ha ezeket a rendelkezéseket megokolni akarjuk, ha kérdezzük, miért írjuk így és nem másképp, egyetlen egy magyarázatot találunk: hogy a nyelvszépesség kívánja így. *Kolozsvárt, magasb* szebb, mint *Kolozsvártt* és *magasbb*, ellenben ha hangzó iktatódik közbe, mindjárt a kettős végbetű lesz a jobb hangzású, az felel meg ritmus-érzékünknek: *Kolozsvárott, Pécsett, magasabb*. Ezzel szemben csak az Arany János *kevésbbé*-jét fogadom el kivételnek. „Kevésbbé-ben az egy bé kevés bé“: nem maradhat ki a szabályokból. Aranyunk klasszikus nyelvérzékét ezzel a tétellel külön pontban is meg kell örökíteni és becsülni. Nyelvrombolónak tartom azt az író, aki e szót körülmetéli.

80. A *madzag, pedzi, lopódzik* szokat önkéntelen ritmusra hajló érzékünk mondatja két *d*-vel. — 82. Ugyanezért mondjuk a *lesz, rozs* szokat hol egy, hol két *sz*-szel, anélkül, hogy ezért leírásuk megváltoztatása szükségessé válnék. Ellenben a *bosszant* szó írás-

¹ MNy. 1908: 131.

módja két betűben is eltért — csupán esztétikai okokból — az eredeti népi formától.

A nyelvszépség mint szabályalkotó alapelv érvényesül az olvasásra vonatkozó tételekben is; mikor a holt betű élőszóvá lendül, kétszeresen érezzük, hogy a nyelvészetben szépségtani és zenei szempontokra is figyelniünk kell.

II. Módosítandók. 32. A *bögöly, göböly, pöröly* szavakat csak rövid ö-vel hallottam. A 32. külön számozása fölösleges, mert az a 31. folytatása.

58. a) Minden született magyar tudja és érzi, hogy a *keztű* szóban a *kéz*, a *küzköd*-ben a *küzd* rejlik, az *akgat* az *akasztgat* összevonása, a *szakgat* a *szakítgat* rövidebb alakja. Ha a származtatás elvét követjük, nem szabad „elhomályosult” szóelemek címén torz összevonásokat elfogadni és a fonetikus *kesztű, küzköd, szaggat, aggat* alakot elnézni; ugyanilyen alapon majd a *küzd*-öt is *küszd*-nek írhatja a liberális sajtó.

54. A *higgyen* alak helyesebb a *higgyen*-nél; ne a nyelvtudatlanokhoz alkalmazkodjunk itt is. — 66. Soha *ódd* szót nem hallottam, csak *óvjad*-ot; legföljebb az *oldd* hangzik itt-ott *ódd*-nak. — 67. *Kérdd* helyett is jobb, mert érthetőbb, a *kérdezd*. — 77. *Épen* és *éppen*, *képen* és *képpen* közt értelmi okokból kell különbséget tenni. — 84. A *benszülött, benfentes, föntart* szavakat nem írnam kettőzött *n*-el, mert itt az összetétel sokkal közvetlenebb, egymásbaolvadottabb, mint a *bennmarad, kinnlakik* szókban; ez utóbbiakat akár külön szóknak is írhatjuk.

94. A szabály helyes szórenddel így írandó: „Azonban, amennyire lehet, használjuk itt is...”

96. A *dínár* és *knéz* alakokat a rég elmagyarosított *dénár* és *kenéz* szók helyébe sohase fogadjuk el. — 110. A *Frida, Lidia, Klementina* neveket a hosszú *i*-vel írás nem teszi magyarabbá. Fölsőleges is így írni, úgysem ejtjük rövid *i*-vel; de kellemetlen is, mert idegenségük még kirívóbb. Leghelyesebb lesz az ilyen neveket nyelvünkől mindenestől kihagyni.

198. A *megye, vármegye* szókat vagy összeírom a *megye-né v v e l*, vagy ha az hosszú, kötőjelet teszek közébe, de semmikép sem látom be, miért válasszunk ketté ilyen megszokott, összetett szókat. — 199. Igen sok *város-* és *község* név egybeírása helytelen. Bonyolódott és szentek neveivel kombinált esetekben a kötőjel igen hasznos szerszám. Ezt a szabályt csak a postadíjszámítás érdekében csinálták. — 200. *Szent-Pétervár*-t külön írja. — 203. Ugyanezt a nevet: *Szentpéter* egybeírja. Megfordítva helyesebb volna.

Szilády Zoltán.

Curie asszony. Újabb hírlapi és fordítói nyelvünkben gyakori az ilyen kifejezés: *Curie asszony* a. m. *Madame Curie*. Az idegen nyelvek a férj neve elé tett *Madame, Frau* 'asszony' szóval jelölik meg, hogy valaki ennek és ennek a felesége. A magyarnak egynéhány száz esztendeig jó volt erre a *nő* szó alakváltozatából fejlődött *-né* képző. Miért kellene ennek háttérbe szorulnia csak azért, mivel némely bizonytalan nyelvérzékű „magyarok” az idegen minta után bicegnek? Volt, van és legyen: a) *Katus asszony, Zsófi asszony*; b) *Nagyné asszony, Tóthné asszony*. De ne legyen, ha most esetleg van is: *Blumenstein asszony!*

Sz. J.

Teteje. A *tető* szó az utóbbi esztendőök során két irányban bővítette ki argot-szerűen értelmét; mind a két szólásforma megérdemli a figyelmet. Általánosan elfogadott már régóta ilyen használata: „ennek aztán van ám már *teteje!*“ (a. m. 'értelme'); ellenkezője: „semmi *teteje* nem volt“, vagyis 'értelmetlenség, badarság'. Mi rejlik e frázis mögött, nehéz megmondani; alighanem a 'végiggondolt gondolat', a teljes, tökéletes, 'betetőzött' eszmemenet. A kép helyes, a kifejezés — ha finomság nincs is benne — egészséges. Jó magyar talajon is teremhetett. Nem így a másik *teteje*: „Akinek csak sejtelme van színházhoz (l), tudja, hogy Moissinak ez a szerepe a *színháztetés teteje*“, olvassuk a 8 Órai Ujság 1927. június 11-i számában (8. l.). Ez a szerfelett elterjedt budapestizmus alighanem a *teteje* minden nyelvi csunyaságnak, ami újabban született. Leszármazása ismeretlen; csak egy rokonát ismerem, a fr. „C'est le *comble* de tout!“: valaminek legmagasabb fokát jelöli.

Az új magyar szótár írója pedig kénytelen lesz feljegyezni *tető* címszó alatt: *a)* 'cél, értelem'; *b)* 'tökéletesség, fejlettség, nagy szám, nagy mérték'. — Aki a szebb magyar nyelvet szereti és keresi, az méltán csóválja a fejét, de a nyelv botanikusa a dudvát is kénytelen számbavenni, az is Isten kertjében nőtt.

Kiagyal. Legújabb keletű szavaink egyike; talán nem tévedek, ha háború utáni terméknek tartom. Keletkezéséről nem tudok semmit; alighanem a hírlapírás közvetítésével került műveltebb nyelvünkbe. Újabban pl. már egyik tudós társaságunk kiváló elnöke — akadémikus — is sűrűn használja dolgozataiban. A *kieszel* mintájára alkotott ige; értelmi árnyalatára nézve homályos, hihetőleg a *kieszel*-nek megerősítése: 'erőszakos, rabulisztikus, verítékes elmemunkát' kívánnak vele jelölni. Az magában véve közönbös volna, hogy *aggyal* még a múlt század végén is annyit jelentett: 'agyba-főbe ver'. (A *kieszel* is újkeletű szó!) A magyar szókincs vizsgálója azt sem kifogásolhatja, hogy az új szó nem jelent értelmi gazdagodást; aki él vele, nyilván abban az érzésben teszi, hogy nyelve új színárnyalattal gazdagodott. Stílusesztétikai nézőpontból azonban helyes lesz megállapítani, hogy az új alkotás korántsem tetszetős: egy értelmi funkciónak bántó, a magyar nyelvben régebben szokatlan materializálása, anélkül, hogy a mélyén rejlő kép ('agyából ki-sajtol valamit') logikus, érthető és a szó értelme ekként szabatos volna. A magasabbrendű magyar stílusnak, a tudomány és az essay nyelvének aligha lehet méltó eleme a *kiagyal*. B. J.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

BITAY ÁRPÁD, Nyelv- és névtörténeti tanulságok. Lugos, é. n. 8° 24. Széleskörű olvasottságra valló tartózkodás különböző nyelvek szavainak és tulajdonneveinek érdekesebb etimológiai köréből. Kár, hogy a szép értekezésben több névről nem a helyes származtatás van idézve, pl. *Buda* városnévről, *Pöstyén*-ről.

FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története. Szeged, 1927. 8° 39. — A szerző a következő eredményekre jut: Leggyakoribb változások a zárhangok történetében: a) a magánhangzó közti helyzetben való ikeritődés; b) a mássalhangzóközi helyzetben való fejlődés vagy kiesés; c) a zöngésülés vagy zöngétlenülés; d) a *t*, *d* jésülése és ennek megfelelően a *g* > *gy* változás.

FUCHS RAPHAEL, Syriänische Texte. Transkribiert und übersetzt von — (Sitzungsberichte der Ak. der W. Wien. 203. Bd. 5. Abh.)

GIERACH ERICH, Altdeutsche Namen in den Sudetenländern. Reichenberg, é. n. 8° 19. — A szerző kitűnő iskolázottsággal folyó és hegynevekkel bizonyítja, hogy Cseh- és Morvaországba a csehek és a tótok a VI. sz. második felében jöhettek. Itt egyes germán (sveb: markomman és quad) töredékeket találtak. E töredékek megvoltak még akkor is, amikor a német bevándorlók a XII—XIII. sz.-ban nagyobb rajokban jöttek Cseh- és Morvaországba.

GIERACH ERICH, Die Bretholzsehe Theorie im Lichte der Sprachforschung. (Der ostdeutsche Volksboden. Breslau, 1926. c. mű 144—51.) — Ez értekezésben G. ugyanazt bizonyítja, amit az előbbiben. A cseh és tót bevándorlás idején germán töredékek éltek Cseh- és Morvaországban, ugyanúgy Felsőmagyarországban.

GRÉB JULIUS, Mundart und Herkunft der Zipser. (Sudeten-deutsches Volk und Land. Heft 7.) Reichenberg.

Györffy István, A hajdúk eredete. Budapest, 1927. 8° 20. Ára 1'50. — Kapható a szerzőnél (Budapest, X. Hungária-körút. Néprajzi Múzeum). Az értékes dolgozat megállapítja a következőket: „Boeskay hajdúi között rácot ne keressünk. Földönfutóvá vált alföldi magyarok voltak azok, akikkel dicső emlékü fejedelmünk a magyar haza és protestáns vallás szabadságát kivívták s a pusztító török áradatot megállították.”

JACOBSON H., Die ältesten Berührungen der Russen mit den nordostfinnischen Völkern und der Name der Russen. (Meggjelent a „Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. 1918. Heft 3: 300—12.) Az orosz ú. n. Nestor-krónikában a mordvinok, permiek s más finnugor népek társaságában említi a *pecsera* népet is. Rég tudott dolog, hogy e népnév eredetileg a *Pecsora* folyó neve s ebből népnév; az is tudott dolog, hogy a *pecsera* népnéven a zürjének egy része értendő (nb. a zürjének egy része a *Pecsora* folyó mentén lakik). A szerző most kimutatja, hogy a *Pecsora* — *Pecsera* név a zürjénekre alkalmazott orosz név. A név azonban zürjén szóból való. A zürjénben a 'csalán' neve *petšer* és *petšor*. Ebből való a *Pecsora* folyónév s ebből az orosz *Pecsera* a. m. 'zürijén' népnév. — Az -a benne zürjén melléknévképző. — A zürjének már a XI. sz.-ban ott laktak mai helyeiken; ezt a zürj. *rotš* 'orosz' szó is bizonyítja.

KARÁCSONYI JÁNOS, A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 997—1095. Egy térképpel. Nagyvárad, 1927. 8° 200.

MARJALAKI KISS LAJOS, A szentléleki zárda legrégibb adata. Miskolc, 1926. 8° 10 l. (Különlenyomat a Történelmi és Régészeti Közlemények 1926. évf. III. füzetéből.) — A Bükkben, Borsod megyében Dédes közelében állt egykor a szentléleki pálos monostor; ma csak romjai láthatók. — A szerző új adatok alapján azt bizonyítja, hogy e monostor 1240-ben már fennállott (eddig az volt a hit, hogy a XIV. sz. elején keletkezett).

LOSONCZI ZOLTÁN, Bél Mátyás és a magyar tudomány. (Különlenyomat a „Hegyen épített város“-ból.) Budapest, 1927. 8° 18 l.

MAGYARY-KOSSA GYULA, Bugát és a magyar orvosi nyelv. (Különlenyomat az Orvosi Hetilap 1907. évi 14. számából.) Bugát nyelvújító munkájának ismertetése. Tőle valók: *vény, kóroda, adag, agy* 'cerebrum', *delejtű, dögvész, inga, sav* (1797-ben Nyulas Ferenc csinálta, de Bugát elevenítette fel), stb. Szerző a műnyelv terén az okos és megfontolt nyelvújításnak híve, s helyesen ítéli el a túltengő purizmust.

MENTZ FERDINAND, Deutsche Ortsnamenkunde. Zweite Auflage. Leipzig, 1927. 8° 73.

MILLER WSEWOLOD, Ossetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. Herausgegeben und ergänzt von A. FREIMANN. Leningrad, 1927. I. köt. A—Z. (orosz abécé szerint). — Itt jegyezzük meg, hogy a FUF. XVIII. Anz. 112. lapján SCHMIDT GUSZTÁV, aki Sköldnek a magyar nyelv osztét jövevényszavairól írt munkáját bírálja a jelzett helyen, azt írja, hogy kéziratban egy teljes, kimerítő osztét szótára van.

RUDNAY BÉLA „Az államok kialakulása“ c. sajtó alá kész történelmi tanulmányától megjelent: 1. Részletek. Budapest, 1927. 8° 14 l. — 2. A magyarok perzsa eredetűek. Budapest, 1927. 8° 22 l.

SCHUCHARDT H., Das Baskische und die Sprachwissenschaft. Wien und Leipzig, 1925. (Bécsi Akadémia: Sitzungsberichte 202. Bd. 4. Abhandlung.) 8° 34.

SZINNYEI JÓZSEF, Magyar nyelvhasznítás. (I. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító hang- és alaktan. III. Összehasonlító szójegyzék). Előadásai alapjául összeállította —. Hetedik, javított és bővített kiadás. Budapest, 1927. Kókai Lajos kiadása. (Finnugor Kézikönyvek III.) — 8° VIII, 164 l.

VASMER MAX, Die Urheimat der Slawen. (Különlenyomat a „Der ostdeutsche Volksboden“ c. mű 2., bővített kiadásából. Breslau, 1926. 118—43.) — A szerző jövevényszavak, helynevek és növényföldrajzi adatok alapján a szlávok őshazájának a területét a Pinsk-Kiew közti területet tartja. Bizonyításában a szerző figyelemmel van a finnugorság különböző korokbeli iráni jövevényszavaira is.

Dacoromania. Buletinul „Muzeului Limbei Române“. Condus de SEXTIL PUȘCARIU. Anul IV, 1924—6. Partea I., II. Cluj, 1927. — Tartalmából kiemeljük: N. DRĂGANU, Mihail Halici (benne ez a

fejezet: Mihail Halici și Francisc Páriz Pápai). — Ugyanőtfőle: Dictionarul lui Páriz Pápai în literatura română. — C. DICULESCU, Elemente vechi grecești din limba română. — W. MEYER-LÜBKE, Strungă (szerinte az oláh szó latin eredetű). — NICOLAE DRĂGANU, Elemente ungurești (oláh *alcui*, *aciu* < m. *ács* | oláh *aletiu* < m. *előtt* | oláh *adevâsi* < m. *odaveszni* | oláh *bogărea* < m. *bogár* | oláh *but* < m. *bú* acc.-ból | oláh *coltosi* < m. *költözni* | oláh *continășii* < m. *kontignáció* 'emelet' | oláh *fee* vö. m. *fejni* | oláh *fulăș* < m. *falusi* | oláh *gioi* < m. *jönni*, *gyönni* | oláh *gîridic* < m. *gyűrődik* | oláh *giurui* < m. *gyűrűzni* | oláh *hăbădic* < m. *apadék* | oláh *părnă-hai* < m. *párnahaj* | oláh *hadă* < m. *had* | oláh *păhuu*, *păguior* < m. *pagony* | oláh *tălălau*, *teleleu* < m. *telelő*). — V. BOGREA, Contribuții onomastice.

Eesti Kirjandus. — MARK rajzolja meg benne SZINNYEI pályáját, tudományos munkásságát és tolmácsolja az észtek őszinte szerenese-kívánatait.

Egyetemes Philologiai Közlöny. Szerkeszti KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS. Budapest, 1927. 8° I—VI. — Tartalmából kiemeljük: KAIBLINGER FÜLÖP, Egyszerű és összetett mult II. — LOSONCZI ZOLTÁN, A magyar filológia ünnepe. — GYULAI ÁGOST, † Gragger Róbert.

Föld és Ember. Szerkeszti KOGUTOWICZ KÁROLY és STRÖMPL GÁBOR. VI. évf. (1926.) 4. szám. — Tartalmából kiemeljük: GYÖRFFY ISTVÁN, Hajdúböszörmény települése, hat térképpel (megjelent különlenyomatban is, kapható a szerzőnél, ára 3 P). — Az „Apró közlemények” rovatban BÁTKY ZSIGMOND a következő helynevek eredetét magyarázza: *Billege* (Zala m., Veszprém m.), *Torna* (Fejér m.), *Kocs* és *Tekevár* (Komárom m.), *Betereg* (Veszprém m.), *Szimő* (Komárom m.), *Vészlő* (Békés m.).

Korrespondenzblatt des Vercines für siebenbürgische Landeskunde. In Verbindung mit RUDOLF SPER redigiert von ADOLF SCHULLERUS in Hermannstadt. L. Jahrgang (1927.) No. 3, 4, 5—6, 7—8, 9—10. — E számok tartalmából kiemeljük a következőket: RUDOLF SCHULLER, Um den Ursprung Klausenburgs. — G. E. MÜLLER, RICHARD HUSS, FR. TEUTSCH, Zur Sebus-Frage. Vita arról, hogy az 1224. évi Andreanum „cum terra Siculorum terrae *Sebus*” kitételben *Sebus* annyi-e, mint *Sepsi*, vagy pedig Szász-Sebes vidékére vonatkozik-e. — G. TREIBER, Die Anfänge der Stadt Klausenburg. Kolozsvár óvárosa XI., többi régi része XIII. sz.-i. — RICHARD HUSS, Zur Frage der flandrischen Kolonisation. (Felelet K. SCHÜNEMANN-nak az Ung. Jahrb.-ben megjelent ismertetésére.) — A. SCHEINER, Zur Heimatfrage der Siebenbürger Sachsen I. (M. OREND hasonló című doktori értekezésének alapul szolgáló elvek bírálata.)

Nyelvtudományi Közlemények. A M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti SZINNYEI JÓZSEF. Budapest, 1927. XLVI. köt. 3. füzet. — Tartalma: TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. (I.) — KLEMM ANTAL, A létige szerepe az osztjákban és a vogulban. — LOSONCZI ZOLTÁN, A magyar tővéghangzók.

(II.) — — Ismertetések: Paasonen—Donner, Ostjakisches wörterbuch, ism. ZSIRAI MIKLÓS. — Suomensuku. I., ism. ZSIRAI MIKLÓS. — — Kisebb közlemények: RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, 'Török eredetű helynevek. — Sz. J., Bíró ~ bírák. — ZOLNAI GYULA, Finn *sulka*. — — Értesítő: † Thomsen Vilmos G. Z.-tól.

Virittäjä. 1927. No. 7. — A finn testvérlap e füzete meleg hangú köszöntőben emlékezik meg elnökünk születésének 70. évfordulójáról. A cikk, amely WICHMANN avatott tollát dícséri, méltatja SZINNYEINEK a magyar és finnugor összehasonlító nyelvtudomány előbbrevitele és a két rokonnép kölesönös megismertetése, megkedveltetése körül szerzett nagy érdemeit.

NÉPNYELV.

Szócsoporthok a zalamegyei Pákáról.¹

Gombák.

<i>bagugomba</i>		<i>g'éva</i>
<i>csepörke</i>	Psalliota campestris (cham-pignon)	<i>köserügomba</i>
		<i>magyarualla</i>
		<i>nyugomba</i>
<i>csikuláb</i>		<i>szívaalla</i>
<i>csirkegomba</i>		<i>szömörösök</i>
<i>díufag'éva</i>		<i>urgomba</i>
<i>fenyüalla</i>	Lactoria deliciosa	<i>vadgalambica</i>

Növények, virágok.

<i>bárko</i>	barka	<i>égymásseggi-</i>	
<i>b'ékanyál</i>	hináros növény, »vízfönál«	<i>be ny'óltü</i>	
<i>b'ékarokka</i>	zsurló; Equisetum palustre	<i>filling</i>	kis fűrtöcske
<i>borsfűjj</i>	Satureia hortensis	<i>fülbecsavaru</i>	szöllő; Vitis vinifera
<i>borzaskatica</i>	Nigella Damascena	<i>györgyina</i>	georgina
<i>buzogán</i>	a gyékény termése; Typha sp. L	<i>gy'ótin</i>	mezei folyóka; Convolvulus arvensis
<i>császársza-</i>	Kaiserkrone;	<i>handinya</i>	hajdina
<i>kállo</i>	Fritillaria sp. L.	<i>istenpapuccsa</i>	
<i>cs'ótánbab</i>	piros virágú futó bab; Phaseolus coccineus L.	<i>kecskerágittu</i>	Clematis Europaeus
		<i>kutyanyerü-fűjj</i>	

¹ A szerző egyike annak a hat főiskolai hallgatónak, akit Társaságunk 1926-ban saját közsege nyelvjárásának tanulmányozásával bízott meg. 1926. és 1927. nyarán végzett gyűjtésének e részletével kezdjük meg akciónk eredményének a bemutatását.

<i>lobárszing</i>	<i>Salvia pratensis</i>	<i>s^uózu körte</i>	
<i>ördögszém</i>	<i>Scabiosa</i> sp. L.	<i>szelénce fa</i>	orgona; <i>Syringa</i>
<i>papsapka</i>	<i>Capsella bursa</i>		vulgaris
	<i>pastoris</i>	<i>tikhur</i>	<i>Stellaria media</i>

Madarak.

<i>biébic</i>		<i>tekerincs</i>	hosszú nyakú
<i>bráznobil- getű</i>			madár
<i>gilice</i>	gerle	<i>tikölü kányo</i>	
<i>huputa, fostos</i>	búbos banka	<i>tökös vereb</i>	
<i>babuka</i>		<i>vacsoravesztű</i>	molylepke
		<i>vasfejű gábor- gyán</i>	

Halászat.

A Válicska. Csérta, Kérka patakokban s a rétek határ-
sánczaiban halásznak.

<i>boli</i>		<i>harog</i>	
<i>fűszfakeszeg</i>		<i>bözgetű</i>	a horgászó zsinór
<i>göbi</i>			fenntartására
<i>kárász</i>			szolgáló uszóka
<i>kárászkészeg</i>	halfajok	<i>piszlingattya</i>	rángatja a hal a
<i>ményhal</i>			horgot
<i>riba</i>		<i>huzuhálu</i>	
<i>selémhal</i>		<i>emelühálu</i>	farúdra erősített
<i>tűskis</i>	Acerina cernua	<i>bukászuhálu</i>	húzó háló
<i>compó, compuk</i>	ponty-féle; Scar-	<i>bukászufa</i>	farudak a halak
	dinius erythro-		felzavarására,
	phtaln		alakjuk olyan,
<i>cigony</i>			minta szénvonó

Szüret.

<i>fűőfa</i>		<i>szaktër</i>	szőlőszaggató
<i>bábán</i>	a fő-fát		3 ágú fa
	tartja		mustmerő
<i>pap</i>	szorító fa	<i>káforka</i>	borvályu
<i>rëndülő</i>	feszítő fa	<i>bollér</i>	keres
<i>űörzü</i>	biztosíték	<i>kórisz</i>	apróra zúz
<i>vezsd neki</i>	benne forog	<i>zsurmul</i>	elrontja a gyom-
<i>vezsnek</i>	az orsó	<i>mëgmohul</i>	rát, (mohó evés- sel) rendesen
<i>kántárfa</i>	hordók alá helye- zett gerenda, hogy a nedves pincében meg ne romoljanak	<i>devendëroz</i>	szőlővel
		<i>dorombul</i>	mulat
			mulat

Szövés, fonás.

<i>ásop</i>	fonálesomó-tartó	<i>himszédü-</i>	a liesét támasztja
<i>áspul</i>	ásopra rak	<i>dészka</i>	meg
<i>borda</i>	vele ütik sűrűre a vásznat	<i>himszédütűő</i>	10 cm hosszú pálcá, egyik vége he- gyes, a másikra madzag van köt- ve, vele szedik fel a fonalat
<i>borzafa</i>	a szövőszék kerete		
<i>csiévő</i>	pamuttartó, a vetélőben van		
<i>csikatimazzag</i>	a csikatikariká- val a liesét fe- szíti meg	<i>tok</i>	benne van a borda
<i>csimpáco- nyist</i>	vele feszítik meg a fonalat	<i>vetiélű</i>	szövőskor a fona- lak között dob- ják, benne van a csiévő a pamut- tal, csónakalakú eszköz
<i>fonalas- } du- vásznos- } rung</i>	felgombolyító		
<i>fokla</i>	fonálorsó		
<i>gombolittu</i>	gombolyító		
<i>kacsa</i>	a gombolyító biztosítéka	<i>vetűszög</i>	(hozzátartozik a 2 csiny is) fonal- tartó — tulajdon- képen nem is tar- tozik a »szűő- szlékhő«
<i>kűőgyök</i>	a gombolyító biztosítéka		ujjvédő
<i>kenyűcse</i>	kenőcs a csuklók »sima mozgá- sárok«	<i>vonyuga</i>	
<i>lábittu</i>	lábnyomó		
<i>licse</i>	ebbe fűzik a fona- lat		

Szekér.

A *-gal jelöltek megvannak H. V. V. ENDRE gyűjtésében (Bakonyalji nyelvjárás. NyF. 34.).

A lófogatú alkalmatosságot *kocsi-nak nevezik, a szarvas-marhafogatút *szekér-nek.

A szekérrúd részei: *rutfej, *nyakszög, *rutszárny.

A kocsi-rúd részei: *lánc-tartuszög (a *nyaklu-t, *tartulánc-ot tartja); tövén keresztben van a *főrhéc, rajta van megerősítve a *vonyűőszög, amely a *háműőkariká-val a *hámfo-
kariká-t tartja. A hámfa a. m. *kisafa*. A főrhéc-cel együtt *bűőkkon-nak hívják. A főrhéc-et a tengelyhez vasrúd, a *csatlú-
páco kapcsolja. A rutszárny-okat a *gyoha* köti össze. A tengely: *tengű* a *tengűágy- vagy ács-tok-hoz van erősítve, felette a *sáműő
v. *vánkös van. A hármat a *főlkötű* fogja egybe. A *sáműő* felett
van a *főrgtetű* (*fűrgtetű*). A hátulsó tengelyhez a *szekérágas is
tartozik. Az első és hátulsó tengelyt a *nyujtu a *nyujtu-fej-jel
és ágozzszög-gel köti össze.

A kerék részei: *agy, küllűk, tap, *sin, puska, sip,
*tűő, *agykarika, *sinszög, *tészli, lűőcskávo vagy lűőcskabak.

Az űődalok, lűőcsők, sráglo olyan, mint a HORVÁTH-féle
szekéren.

Kasza.

A *kaszafej*-et a nyélre a *kaszakarika* s a *kaszaék* erősíti. A kaszára derékszögben hajlik a *bibajti*, amely a gabonát rendre dönti. A *nyel* közepe táján van a *nagybanku*, végén a *kacs*.

Iga.

Az *iga* = *járom*. A felső vízszintesen nyugvó fa: *járomfa*, az alsó: *asufa*; függőlegesen áll a két *biéfa*. *Járomszög* és *nyakszög* egészítik ki.

Eke.

Rúdja a *gerendő*. Az eke előtt a *csoroszla* hasítja a földet, az *ekéfej*-ről a sarat az *iszliké*-vel piszkálják le. Az ekét a taligához a *kokasszög*-gel ellátott *guzslánc* kapcsolja. A taliga szabályozója a *cságodi*: lyukakkal ellátott vaslap, a *vezérszög*-et kapcsolják bele. A *taliga* rúdjaához kapcsolják a *tarzsollá-t* (*tézsola*, *tézsla*), amelyre az *iga* van akasztva.

Ostor.

Részei: *telek*, *ostor*, *csapu*, *sudár*.

Helynevek.

Mezők: Zátó. Berkifűd. Bránnás. Alsu-, Felsőkismezsü. Gyertyánfai dűllü. Vöröspatak. Kettüsüt. Csértaszög. Sinai domb. Domballa. Francfűd.

Rétek: Csérta. Bolondos. Baraca. Berék. Hercegeberék. Lapatrét. Horvátik réttyik. Hosszirét.

Erdők: Vöröspatak. Hóttó. Csokma. Dobonak. Szeréncsis. Boli. Gyugy.

Völgyek: Gecsü. Pávűgy. Iszkonak. Ivánvűgy. Vajas-árok. Martonvűgy. Dúsárok. Hársosvűgy.

Hegyek: Nyárkás. Hóttó. Gecsü. Iszkonak. Kishégy. Ujhégy. Csokmai heggy. Káricsa. Vari. Géréndi. Luku. Gazsi.

Kutak: Torhai-, Bükki-, Szapári-.

Legelők: Lepence. Egrés. Képirét. Busa halastó. Délelű. Cigánberék. Tiéglástóka.

Utcarészek: Gólaucca. Lukácsszér. Csondorszér. Csokma. Lászluház. Szentszöglet. Riguköz. Szurkosszér. Horos. Majoriköz. Rácköz. Makosszér. Szentjánosvódal. Vataliszér. Jobbágytér.

Patakrészek: Pöndörület. Nagyméll. Ugrándi. Vidralik. Vincelik.

Augusztinovicz Elemér.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.**Titkári jelentés 1926-ról.**

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk az elmúlt év folyamán csendes, zavartalan, de annál buzgóbb és eredményesebb munkálkodással vitte előbbre a magyar nyelvtudomány; a nyelvtörténeti kutatás és élő nyelvünk művelésének ügyét. Tudományos működése immár negyedszázados

hagyományaihoz híven főként felolvasó ülések tartásában és folyóiratának kiadásában nyilvánult. A nyári szünet kivételével az év minden hónapjában tartottunk felolvasó ülést. Az 1926 január 26-án tartott XXIV. évi közgyűlésen elnöki megnyitójában SZINNYEI JÓZSEF elnökünk összefoglalta a Hunfalvy Pál fellépése óta eltelt háromnegyed század magyar nyelvészeti munkásságát és vázolta társaságunkra a jövőben váró feladatokat. Az évi közgyűléssel kapcsolatos felolvasó ülésen MELICH JÁNOS a régi magyar nyelvnek a tót nyelvre való hatását mutatta ki. Február 9-én BALOGH JÓZSEF „Szent Gellért és a »symphonia Ungarorum«” címen tartott előadást, utána GOMBOCZ ZOLTÁN jelentéstani alapkérdéseket tárgyalt. Március 9-én SCHWARTZ ELEMÉR „Magyar helységnevek a nyugat-magyarországi németéségnél” c. értekezését olvasta fel és NÉMETH GYULA a türk népnév eredetét fejtegette. Április 13-án GOMBOCZ ZOLTÁN bemutatta LÖRINCZ JENŐ „A lelki élet szavai” c. értekezését, MELICH JÁNOS pedig névmagyarázatokot olvasott fel. Május 11-én BECKER HENRIK terjesztette elő „Indogermán szópárok és a finn-ugor fokváltozás” c. tanulmányát és ZSIRAI MIKLÓS a finnugor nyelvek rokonsági szavait, főként a magyar „feleség” szót fejtegette. Június 8-án NÉMETH GYULA az uráli és török nyelvek rokonságát tárgyalta, PAIS DEZSŐ pedig a székely kérdést a magyar őstörténet lehetőségai közé állította be. Október 12-én ERDÉLYI LAJOS „Irodalmi nyelvünk alakulásához” címen értekezett, utána RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ török helyneveket magyarázott. November 9-én KLEMM ANTAL adta elő „Pozitívizmus és idealizmus a nyelvtudományban” c. tanulmányát és MELICH JÁNOS néhány név- és szómagyarázatot mutatott be. Végül december 14-én KATONA LAJOS a magyar *süllő* halmnév eredetével foglalkozott, GOMBOCZ ZOLTÁN CSÜRY BALINTNAK „Nasalisációs jelenségek a szamosháti nyelvjárásban” c. értekezését mutatta be, NÉMETH GYULA pedig néhány régi magyar törzsnevet magyarázott.

Viszonyaink fokozatos javulását mutatja társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek egyre növekvő terjedelme, mely 1923-ban még csak 10 íven, 1924-ben 12 íven, 1925-ben 20 íven, 4 kettős füzetben, 1926-ban már 25 íven, 5 kettős füzetben jelenhetett meg, de a békebeli szokásos 30 ívet még nem értük el. Kiadványaink sorozata BALOGH JÓZSEF „Szent Gellért és a »symphonia Ungarorum«” c. értekezésével gyarapodott. Hogy folyóiratunk ily nagy terjedelemben jelenhetett meg, azt első sorban a Magyar Tudományos Akadémiának köszönhetjük, mely 100,000.000 koronával járult súlyos kiadásaink fedezéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének ezúton is kifejezzük őszinte köszönetünket. Hálás elismerésünk szava illeti meg székesfővárosunk polgármesterét és tanügyi osztályának vezetését, továbbá több vidéki városunkét is, hogy kulturális működésünk támogatására iskoláik számára folyóiratunkra számos példányban előfizettek, ebből 320 példányra maga a székesfőváros, 12 példányra Nyíregyháza, 10–10 példányra Kecskemét és Veszprém, 1–5 példányra több más vidéki város. Segítségre siettek tagtársaink és a művelt közönség kifogástalanul befizetett tagdíjaikkal, felülfizetéseikkel, alapítványaikkal és adományaikkal. Tagdíjakból és előfizetésekből 50,641.200, alapítványokból 35,764.000, adományokból 4,413.000 korona folyt be pénztárunkba.

Új alapítóként jelentkezett báró Kornfeld Móric 2.000 arany-

koronával (= 28,024.000 kor.), Becker Henrik és Gárdonyi Géza könyvtára 1—1 millió koronával. Régi alapítványát nagyobb összeggel kiegészítette: az Eszterházy hercegi könyvtár (Kismarton) 1,160.000 koronával, Horger Antal saját nevében és neje emlékezetére összesen 1,000.000 koronával, Gombocz Zoltán és Jánosi József 800—800.000, Melich János 300.000, Klemm Antal 230.000, Baranyai Zoltán, Bátky Zsigmond, Perczel György és gróf Zichy István 200—200.000, Losonczy Zoltán 150.000, Dongó Gyárfás Géza, Kollányi Ferenc, Szily Tamás és Szócs Ferenc 100—100.000, Bárdos Remig és Bogdánfy Ödön 50—50.000 koronával.

Társaságunk tagjainak száma, sajnos, nem mutatja az előbbi években tapasztalható fokozatos növekedést. 1926 december 31-én volt: 5 tiszteletbeli tag (1925-ben ugyanennyi); 108 alapító tag (1925-ben 105, gyarapodás 3); 393 rendes tag (1925-ben 378, gyarapodás 15); előfizető 612 (1925-ben 592, gyarapodás 20); összesen 1118 (1925-ben 1080, gyarapodás 38) tag és előfizető. Országunk megszállt területein maradt régi tagtársainkkal és előfizetőinkkel az érintkezés fonalát a múlt év folyamán sem igen tudtuk felvenni.

A természet törvénye két érdemes társunkat ragadta ki rendes tagjaink sorából. Az év folyamán elhunyt KREMMER Dezső, a székesfővárosi könyvtár igazgatója, jeles bibliographusunk. Elvesztettük GRAGGER RÓBERTET, a magyar nyelv és irodalom tanárát a berlini egyetemen, a berlini Collegium Hungaricum igazgatóját. A magyar nyelvészetnek és irodalomtörténetnek nemcsak érdemes művelője, de fáradhatatlan tolmácsolója és propagálója volt a külföldön. Kivételes szervezőképességének köszönjük a berlini magyar intézet megalapítását és jeles folyóiratának, az „Ungarische Jahrbücher“-nek megindítását. Német tudományos körökkel való összeköttetései révén lett ismertté második legrégibb nyelvemlékünk, az Ó-magyar Mária-siralom, melyet folyóiratunk lapjain közölt először. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Alapszabályaink a tagdíj megállapítását a közgyűlés hatáskörébe utalják. A november 9-iki választmányi ülés határozata értelmében van szerencsém indítványozni, hogy az 1927. évre a tagdíj 8 pengőben, az alapító díj pedig 200 pengőben állapíttassék meg. Kérem a t. Közgyűlést, méltóztassék titkári jelentésemet tudomásul venni és a benne foglalt indítványt elfogadni.

Jakubovich Emil titkár.

Klemm Antal, Társaságunk választmányi tagja, akit a M. Tud. Akadémia ez évi nagygyűlésén I. osztályának levelezőtag-jává választott, székfoglalóját 1927. november 14-én tartotta meg „A mondattan elmélete” című előadásával.

LEVÉLSZEKRÉNY.

23. H. S.-nének: A *Bakony* név eredetét illető kérdésére jelen füzetünk „Bokor és Bakony” c. cikke felel. A *Kajtor* hely-név eredetileg török (kún) személynév, ez pedig a török *kajt*-’visszatérni’ ige -r képzős származéka és a jelentése ’visszatérő’. Bővebben: NyK. XLVI, 135. *Rásonyi Nagy László.*

24. M. R.-nek Zágráb. A magyar *Zsigmond* név végső forrása a germán **Sigismundas*, ó-felném. *Sigimunt*, új-felném. *Sigmund* (latinositva *Sigismundus*, így a magyar latin nyelvű emlékekben is). A germán szó összetétel a 'győzelem' jelentésű gót *sigis*, ném. *sieg* és a 'védelem' jelentésű germ. **mundas*, ófn. *munt* (vö. ném. *vormund* 'gyám') szavakból. A magyar név lehet közvetlen felnémet átvétel a XIV—XV. sz.-i ném. *Sigmund* névből (l. KNAUZ, Kortan 267), lehet azonban egy lat. *Sigmundus* átvétele is. A *Zsigmondy* családnév lat. genitivus (vö. lat. *Sigmundi*, scilicet: filius, s ez a családnév *Zsigmond* latin eredete mellett bizonyíték. A magyar névre legrégibb adataink a XVI. sz.-ból vannak, vö. *Sigmund* (olv. *Sigmund*) KNAUZ, Kortan 267; *Sigmond* OklSz., KNAUZ i. h., PP.; *Zsigmond* CzF. — Becéző alakok: *Siga* OklSz.; *Zsiga*, *Zsigus* CzF.; *Zsigó*. — Szín.-ből hn.: *Zsigmondháza* Kr., CzF. (LIPSZKY, Rep.-ban *Sigmondháza*). M. J.

25. P. D. írja: T. V. (MNY. XXIII, 539) a *Vilmos* név első előfordulása után érdeklődik. „Fabyanus filius *Vylmos*. *Vyncen* filius *Vylmos*.” Ez van a pécsváradi konvent bizonyosságlevelében, amelyet 1292—7 között adott ki a Szentgáli Jakab ispán hatalmaskodása ügyében foganatosított tanuvallatásról.

26. Búzás Dezső írja: MÉSZÖLY GEDEON cikke a *fakó*-ról (MNY. XXIII, 7—8) nemcsak elmés, hanem meggyőző is. De azért egyet szeretnék tőle megkérdezni. Csak azt, hogy mit jelent a *fakó* — kutyában? (Eb ura *fakó*. — Nem vala módja — *fakó* — a te kívánságodnak. [Pesti Gábor]) A ló szórénak a színére mondjuk u. i., hogy *fakó*, de a kutyáéra ugyan soha.

27. Szalma József rk. hitoktató írja: Szülőfalumhoz, az esztergommegyei Párkányhoz aránylag elég közel fekszik a dél-hontmegyei Ipolypásztó község, amelynek lakosai gyakran megfordultak a párkányi piacon. Pásztón én is jártam gyermekkoromban, s amikor kérdezték pajtásaim, hogy hol voltam, magam is így feleltem: *Pásztohán. Pásztohán volt, Pásztohára megy, Pásztohára való* — lépten-nyomon használatos kifejezések azon a vidéken. Viszont, emlékezetem szerint, kizárólag így mondják: *pásztói ember*. (Vö. MNY. XXIII, 52.)

28. E. Sz. írja: Az *Ungarische Jahrbücher* „Bücher-schau” rovatában (1927:271) megjegyzéseket tesz PAIS Dezsőnek a MNY. ez évi jan.—febr.-i füzetében megjelent „Bellarad légvára” c. dolgozatára. Az *Ungarische Jahrbücher* nek ez a közleménye egyik tárgya annak a polémának, amely „Az Ungarische Jahrbücher margójára” címen a Magyar Szemle szept.-i és nov.-i füzetében fejlődött. Csodálkozom, hogy maga PAIS miért nem hallatja szavát ebben az ügyben. — **Felelet:** Közöltük levelét PAISSAL. Ő kijelentette, hogy mindaddig nincs szava az *Ungarische Jahrbücher* —oó—. jegyű ismertetőjéhez, amíg ez ki nem lép abból a pythiai gőzkörből, amely 14 sorát körülengi. Ha —oó—. vagy akármely érthetően kifejtett ellenvéleménnyel áll elő, PAIS — úgymond — a felmerülő kérdéseket szívesen megvitatja; azonban nem akar, sőt — bevallja — nem is tud hadakozni olyan fölényesen odavetett »nem hiszem«-ek ellen, amelye-

ket Ungarische Jahrbücheréknél nem egyszer alkalmaznak tudománypótló szer gyánánt.

29. B. Gy. kérdi: Az ilyen családnevekben, mint *Kossuth*, *Wesselényi*, *Dessewffy*, *Lugossy*, *Medgyessi* hogyan történik az elválasztás az *ss*-nél? A „Magyar Helyesírás Szabályai” nem ad rá felvilágosítást. — **Felelet:** Mi a magunk részéről ezt az elválasztást gondoljuk helyesnek: *Kos-sűth* stb., még pedig nemcsak azért, mivel *Ko-ssuth* esztétikai látványnak nem épen tetszetős, hanem azért is, mivel az *ss*-nek itt épűgy lehetett két szótag közt megoszló *s-s* hangértéke, mint pl. ezekben: (*eső* >) *esső*, (*hosszasan* >) *hosszassan*, (*bölcsesség* >) *bölcsesség*. P. K. A.

30. S. E. írja: Ujabban terjed az a szokás, hogy a francia *franc* szót magyar beszédben is franciásan *frā*-nak ejtik. Az az érzésem, hogy ez nem helyes. — **Felelet:** Igaza van. Az idegen ejtéshez való ragaszkodásnak ilyen esetben nincsen értelme. Nem más ez, mint a — rendesen meg sem levő — francia nyelvtudás fitogtatása. Ha valamely nyelv idegen nyelvi elemeket fogad magába, azokat hasonítja. Az idegen nyelvi hangalak kedvéért semmiesetre sem képez új hangokat, hanem azokat a magáéival helyettesíti. P. D.

31. P. K. A. írja: Manapság *egyelőre* helyett lépten-nyomon mondják, sőt gyakran írják is ezt: *egyenlőre*. Ha egy kicsit gondolkodunk az *egyelőre* értelmén, mindjárt látjuk, hogy a szó nem lehet más, mint *egy* + *előre*. Mivel az *egyelőre* szónak épen úgy van *egyelőre* ejtése, mint az *egyenlő* -re ragos formájának, az előbbi szintén az *egyenlő*-höz kapcsolják. Azonban nincs semmi ok arra, hogy a nyelvérzéknek ezt a tévedését — amennyire tőlünk telik — még idejekorán ki ne küszöböljük.

TARTALOM.

ANGYAL DÁVID: A nemzeti közbecsület védpajzsa 210. —	
A rosszul gombolt dolmány	211
AUGUSZTINOVICZ ELEMÉR: Szócsoportok a zalamegyei Pákaról	589
BALOGH JÓZSEF: Halottaiból. Hangverseny 44. — Szoros 60. —	
Baumgartenberger 73. — Szent István, a „békefejedelem”	452
BARANYAI ZOLTÁN: Francia eredetű szépprózafordításaink a	
XVIII. században	426
BÁTKY ZSIGMOND: Örmény, Örményes	215
BECKER HENRIK: Az indogermán szópárok és a finnugor fok-	
váltakozás	354
B. J.: Teteje. Kiagyal	585
B. K.: Hódoltság 75. — Kotoriba. Szegedin stb.	540
BÚZÁS DEZSŐ: Fakó kutya	595
CSEFKŐ GYULA: Léngyel nemesnek tesz 46. — Salám 47. —	
Bokályos ház 197. — Vespécenye. Oszmánli eredetű indu-	
latszavainkhöz 509. — Nyirbál 573. — Duruska	574

CSÜRY BÁLINT: A képzők életéből 162. — Kőkert	575
ECKHARDT SÁNDOR: Az emberevő magyar meséje 246. — Lebeg mint a Mohammed koporsója 510. — Vallon-francia írásjelek emlékeinkben	571
ERDÉLYI LAJOS: Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz	176
FÁRA JÓZSEF: Zala vármegye levéltárából	522
FARKAS GYULA: Balassi Menyhárt árultatásának szerzője	541
F. E.: P = pengő	76
FEKETE LAJOS: Igék oszmánli-török tulajdonnevekben	284
GALAMB SÁNDOR: A magyar Thália nyelve 24. — Valami a színészi hangsúlyról	405
GOMBOCZ ZOLTÁN: Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan 1. — A tövégi magánhangzók kérdéséhez	119
GULYÁS PÁL: Szinnyei József a) életrajza XIII, b) irodalmi munkássága 1874—1926	XIV
GYÖRFFY ISTVÁN: Helyneveink gyűjtése	111
HÓMAN BÁLINT: Szent István megkoronázásának időpontja	443
HORGER ANTAL: Kortés 48. — Kiabál 49. — Ólalkodik. Tápó, Tápé 50. — A hangrendi párhuzam 127. — Sajó és társai 497. — Kenyeret szeg	577
HORVÁTH JÁNOS: Jámikus sorfaj középkori verseinkben	379
JAKUBOVICH EMIL: Két magyar glosszás bécsi kódex 33. — Viska, Stojzló, Pécel 228. — Titkári jelentés 1926-ról	592
J. M.: Mourouz stb.	539
JUHÁSZ JENŐ: Adatok az <i>-ly</i> , <i>-r</i> , <i>-si</i> névszóképzőkhöz	556
KARÁCSONYI JÁNOS: Polgár	195
K. KATONA LAJOS: Süllő	190
KEMÉNY LAJOS: Kassa város levéltárából	65
KLEMM ANTAL: Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban 10. — Két ágy van eladó 41. — A finnugor mondat őstörténete	328
KMOSKÓ MIHÁLY: Keleti királyok címeinek jegyzéke	288
P. KOMONDOR ANDRÁS: Horjas	51
KÖRÖSI SÁNDOR: Magyar—olasz szöveggyeztetések	471
K. P.: Dévalkodik. Szolnok 51. — Nárittyén 74. — Moór. Csics	539
LIGETI LAJOS: A kitaj nép és nyelv 293. — A kazár írás és a magyar rovásírás	473
LOSONCZI ZOLTÁN: A magánhangzó-illeszkedés történetéhez 27. — Négy sz-szel bővülő <i>v</i> tövű ígéről	154
MÁGOCSY-DIETZ SÁNDOR: Tenyésztés, termesztés, termelés	420
MAGYARY-KOSSA GYULA: Béka	187
MELICH JÁNOS: Üdvözlő beszéd Szinnyei Józsefhez I. — Dér, derhenő, dermed, derül 8. — Paul Kretzmer, Die indogermanische Sprachwissenschaft 61. — Doboka 240. — Belenegini és Proci 488. — Tehén 547. — Kneslonkh?	577
TÚRI MÉSZÁROS ISTVÁN: A Pesti Hírlap szópályázata 57. — Petőfi-magyarázat	398
MÉSZÖLY GEDEON: A <i>fakó</i> szó eredete 7. — A Halotti Beszéd <i>unutlei</i> szavának magyarázata	150
M. J.: Zsigmond	595
MOESZ GUSZTÁV: A Kiskunság és a Jászság néhány növényneve	67
MORAVCSIK GYULA: Muagerisz király	258

NAGY J. BÉLA: -h végű szavaink kiejtése 42. — Pásztó. Őrs, űrs	52
RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: Komócsin 52. — Taksony 274. — Bokor és Bakony 561. — Kajtor	594
NÉGYESY LÁSZLÓ: Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához	373
NÉMETH GYULA: A <i>türk</i> népnév 271. — † Thomsen Vilmos	533
PAIS DEZSŐ: Bellarad légvára 37. — Lövel és Lőd 53. — Sásony. Suska, suskás 54. — Bő 502. — Barót	579
PAP KÁROLY: Vitéz Kádár István éneke	461
PÁPAY JÓZSEF: Segesd és Segesvár	213
P. D.: Kerek 74. — Vésztő. Kecskemét 75. — A vessző használata 76. — Kurrah, Berreh 538. — Vilmos 595. — franc: frä	596
PETZ GEDEON: Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban	138
PINTÉR JENŐ: Egy régi magyar verses elbeszélés hősről	469
P. K. A.: Kotoriba 540. — Kos-suth. Egyenlőre	596
PUTNOKY IMRE: Lássuk a medvét! 207. — Kortés	208
SÁGI ISTVÁN: Révai szófajelmélete	115
SAUVAGEOT AURÉLIEN: Az ural-altaji nyelvek egy vallási kifejezéséről	467
SCHWARTZ ELEMÉR: A vizek és a helységnevek Nyugat-magyarországon 219. — A Burgenland név 484. — Winden és Winten	580
N. SEBESTYÉN IRÉN: A finnugor alárendelés kérdéséhez	348
Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: A magyarság ládái	201
SOLYMOSSY SÁNDOR: Név-mágia	83
SZALMA JÓZSEF: Pásztóhán	595
SZEMKŐ ALADÁR: Tengeri	193
SZENDREY ZSIGMOND: Az alany és állítmány egyezése a zürjénben	341
SZENTPÉTERY IMRE: Az al mádi monostor alapító oklevele II. István korából 360. — Zlaudus 511. — Alba curia	513
SZIDAROVSKY JÁNOS: Devla 54. — Dumál 205. — Lyapog	206
SZIGETVÁRI IVÁN: Nadasdisiren	212
SZILÁDY ZOLTÁN: Természettudományi műnyelvünk fejlesztéséhez 424. — A Magyar Helyesírás Szabályai harmadik kiadásához	583
SZINNYEI FERENCZ: Novelláink stílusa hetvenhét évvel ezelőtt	395
Sz. J.: Curie asszony	584
TAKÁCS LAJOS: Nárittyen	514
TOLNAI VILMOS: Becézőnevek és a nyelvújítás 171. — Megy, mint tárgyas ige 508. — Elefántesonttorony 553. — Tarló: tarhó	582
TÖRÖS LÁSZLÓ: Kik írták a Debreceni Grammatikát?	477
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A magyar nyelv Biedermeier-korszaka	389
VISZOTA GYULA: Széchenyi jellemzése 1828-ban	487
WESZELY GYULA: Budapestizmus	515
WICHMANN GYÖRGY: Magy. <i>igy, ügy</i> 'fons; aqua, fluvius'	353
WIKLUND KÁROLY BERNÁT: A translativus	321
GRÓF ZICHY ISTVÁN: Nyelv és őstörténet	77
ZLINSZKY ALADÁR: Névvarázs	100
ZOLNAI BÉLA: A nyelv és az élet	109

ZOLNAI GYULA: Vadaz? 57. — Szükségtelen és hibás szómódosítások 410. — Hangverseny 514. — Pályázatot ír ki 516.	
— Gombocz Zoltán Magyar történeti nyelvtanához . . .	517
ZSINKA FERENC: Nyelvtörténeti adatok . . .	370
ZSIRAI MIKLÓS: Orom 310. — † Schuchardt Hugó . . .	535
Zs. PÁL: Szür . . .	540
Kisebb közlemények 41, 508 . . .	571
Könyvismertetések 61, 517 . . .	585
Különfélék . . .	533
Levélszekrény 73, 538 . . .	594
Népnyelv 67 . . .	589
Nyelvművelés 57, 515 . . .	583
Nyelvtörténeti adatok 65, 370 . . .	522
Szó- és szólásmagyarázatok 44, 509 . . .	573
Társasági ügyek: Tag- és egyéb díjak 1927-ben 70. — Az 1926. évi Szily-jutalom 70. — Bevételek és kiadások 1926-ban és költségvetés 1927-re 71. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1926. évről 73. — Felolvasó ülés 73. — Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak elnöke, Szinnyei József 70. születésnapja alkalmából 1927. május 26-án tartott ünnepi közgyűléséről 523. — Titkári jelentés 1926-ról . . .	592
A borítékon: Tudnivalók — Üléseink napjai. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagjai, tisztikara és választmánya. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. — A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. — Előfizetési felhívás. — Értesítés. — Kérelem — Nyugtázás.	
Melléklet: Szinnyei József arcképe.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincs fölvéve: KEMÉNY LAJOS: Kassa város levéltárából 65; MOESZ GUSZTÁV: A Kiskunság és a Jászság néhány növényneve 67; ERDÉLYI LAJOS: Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz 176; ZSINKA FERENC: Nyelvtörténeti adatok 370.

a (névelő) 425	alárendelés a finn-	alom 320
ábrázat 166	ugor ~ 348	álom 162
Adam 363, 369	Alba curia 513	anorganikus hangok
adomány 170	áld 468	l. járulékhangok
agár 564	áldó, áldás 109	apátfalvai nyelv-
aggalom 403	áldozat 167	járás 63
Agosta 471	aldy (török) 579	Aqua nigra 63
agyabugyál 50	alkotás 168	ár 'flut' 520
agyal ki ~ 585	állás 169	aranyozat 167
ajánlat 166	állat 167	ásás 168
aki, amely 425	Almád 366	asszony 584
álá, alaha 509	almádi monostorala-	átkoz 468
alany és állítmány	pító oklevele 360	Attila > Etele 106
egyezése a zürjén-	almárium 142	avartol 499
ben 341	alól > alul 517	az ~ ez 132

- baka 509
Bakanya 569
Bakd ~ *Pakd* 570
 Bakónak 568
 Bakony 539, 561, 594
Bakonya 569
 bakonybíró 567
Bakwn, Bakon 567
 Balax 262
 Balassi Menyhért
 árultatásának szer-
 zője 541
Bälgrad 493
 Balmaz 108
 Barca, Barcaság 568
 barka > berke 131
 Barót 579
Bata ~ *Pata* ~ *Vata*
 570
 batu, batyu 471
Bay ~ *Pay* 570
 be- (hë-) 76
 bece 472
 becézőnevek és a
 nyelvújítás 171
 Béd, Bése, Beünd
 506
 bág: bég 502
 béka 187
 békaleveleg 190
 békálkodik 187
 békavar, békadaga-
 nat 189
 beképzelt 516
 Bél ~ Pél 570
Beleknegini 488
Bellarad 37, 595
 belől > belül 517
 Bény 505
 Bér hn. 367
 berendezés 26
 Berény 368
 berkenye 492
 Berreh 538
 besé 131
 Besenyő patak 580
 beugrik 25
 Bibarcfalva 580
 Biedermeyer | nyelvünk ~ korszaka
 389
 birizgál 473
 bizselle 558
 Boapáz 262
 boei 473
 boda > böde 131
 bodon 132
 bogály 201
Boguna 569
 Bogyiszló 539
Bohnia 240
 Bok szn. 567
 bokályos ház 197
 Bokod 566
Bokonol 566
 bokor 561
 Bokszeg 570
 bolgártörök-magyar
 érintkezés 82
Boralt 579
 borbély 142
 Borbolya 227
 borít 564
 borítás 168
 Boronka 368, 370
 borostyán(kő) 144
boru (török) 579
 bosszuságos 36
Bothoy 363, 368, 370
 Bó, Bód, Bós, Böny,
 Ból, Böld 503
 bő 502
 bödön 132
 brüök, brüök 131, 135
Bua 239
Buc 565
 budákol 498
 budapesti nyelv 513
Bugud 565
Bugur 561
Buhna 239
 Bujdosó 218
Bukud, Bokod 565
Bukud ~ *Pukud* 570
bukurea 565
 Bura 277
 burdó > bordó > bör-
 dő 131
Burgenland 484
 bútortáros, bútoros
 26
 Büdöskut 226
bük (török) 562
 бүтү 425
 cafat > cefet 131
 cafra > cefre 131
 Cák 225
 cikkely 144
 Ciklénny 225
 cojta > cejte 131
 colop 131
 condorodott > cöndö-
 lödött 131
 condra ~ codora >
 cédüle 131
 cököltet 131
 cölöp 131
Cupanus 369
 Curie asszony 584
 csabak 190
 csacsog, csácsog 473
 csáklya > cséklye
 131
 család > eseléd 131
 csaplár 142
 csása > csésze 131
 császna 175
 cséméte ~ csomota
 129
 csere(boh) 471
 csereberél 49
 cserény 399, 403
 cserép 201
 csésze 130, 131
 csetepaté 49
 cséve 130, 131
 csevice 130, 131
 csibéle 557
 Csics 539
 csikósnnyereg 400
 csincsilla 473
 csipa 473
 csóka 564
 csombók > csimbók
 133
 csombor > csömbör
 131
 csomó > csombó >
 csömbő 131
 csonkít > csönkít 131
 csöppenet 167
 csörmöle 557
 csúcs, csücsörít, csu-
 csorodik > csücs,
 csücsörít, csücsö-
 rödik 131
 csufor 559

- dá-dá 473
 dagad > deged 131
 Dalma 538
 darab, darabolás >
 dereb, dereblés 131
 darálás 168
 Darázspatak 218
 Debreceni Gramma-
 tika szerzői 477
Dentumoger 192
 Dér > Dör 507
 dér 8
 derhenő 8
 dermed 8
 dernye 10
 derül 8
 Derzs 507
 Dés (Dezső) 507
 dévalkodik 51
 devla 54
 dezentor 142
 diri 26
 Diszely 235
 díszlet 26
 díszletmester, dísz-
 mester 26
 Disznajó 497
 diurnum > gyúrnom
 397
 dob 245
 dobályos 558
 dobban, dobog > döb-
 ben, döbög 131
 Doboka 240
 Dobra, Dobrica 221
 doh 43
 domb > döm 131
 dombár 559
 domború 558
 Domján > Dömjén
 131
 Domonkos 131
Donau 65
 Döbör 221
 Dömöck 131
 Dömölk < Döménk 131
 dubir 559
 dulakodik > düleke-
 dik < tülekedik 131
 dumál, duméz 205
 duruska 574
 é-zés, ö-zés kódexek-
 ben 155
 e-zésa Balassi Meny-
 hárt árultatásában
 541
Eel 235
 egzecíroz 144
 egyenjogú 415
 egyenlőre : egyelőre
 596
 éhomra 43
 éjtszaka 150
 Ek(e)l, Ekli 235
 el 501
 elefántesonttorony
 553
 Elemér 538
 elvonások ikerigék-
 ből 49
 emberevő magyar
 meséje 246
 engedély 414
 épület 164
 erkély 143
 Ermendfalva 217
 Ermény 215
 erszény 150
 Esküllő 217
 eszik 155
 észrevesz 397
 étel 170
Eur 363, 369
 Évulka 557
 expedició 58, 59
 íz > íz 131
 fa 518
 fakó 7, 595
 falás 169
 falat 166, 167
 falu 499, 520
 Fáncs, Fancesika,
 Fanceska 245
 fantasztikus 58, 59
 farkas 107
 farsang 147
 fedem 215
 fedés 169
 fehér 494
 Fehérpatak 225
 feketé 8
 Feketeváros 223
 fekszik neki 25
 feladja a szót 25
 felekezet 166
 felelet 166
 főlösősi 560
 fenn van a darab
 25
 ferdít, ferdül 131
 Ferenc 131
 fergeteg 131
 férhélz, fölhérc 132
 fertőzet 164
 fiazat 167
Fidisch 65
 fillér 131
 finnugor | ~ alá-
 rendelés 348, ~
 faj ? 82, ~ mondat
 őstörténete 328
 fogadat 166
 foganat 164
 fogas, fogassüllő 193
 fogás 169
 foglatat 166
 fojtás 169
 fokváltakozás | az
 indogermán szó-
 párok és a finn-
 ugor ~ 354
 fonat 167
 Fonyód 369
 fordít, fordul 131
 forgatag 131
 forint 540
 forradás 168
 forrás 163, 169
 földőzet 166
 főzet 164, 167
 Fraknónádasd 224
franc kiejtése 596
 francia eredetű szép-
 prózaforrásaink
 a XVIII. század-
 ban 426
 fullajtár 142
 früstök ~ frustuk
 129
 furat 165
 Furnádia 219
 futamás 169
 futamat 164, 167
 futamodás 169
 fuvalat 167
 fuvar 146
 Füzes 65
 galagonya 131, 492
 gallér 141

gardedám 58, 59
 gauklér, kauklér,
 kóklér 141
 gavallér 141
 gége \sim gága 129
 gégül 557
 Gellért 142
 gíbic 141
 gille 558
 girbe-gurba 131
 Γλώνης 263
 golyhó 403
 gomb 131
 rombáros 559
 nboe, gombóc
 31
 Gömbös 131
 gomolyag \sim göm-
 böl 131
 gomoly 131, 557
 gondolat 164
 Γορδίας 263
 gorongag 131, 135
 gömb 131
 gömböc 131
 gömbör 559
 Gömbös 131
 göncöl 141
 göndör 131
 görbe \sim gürbe 131
 göröngy 131, 135
 gumó \sim gümő 131
 gyalázat 164
 Gyermán 215
 gyermek 320
 gyoles 402
 gyomlás 558
 gyomroz \sim gyömröz
 131
 Győ 507
 gyömbér 144
 Gyöngyösfő 221
 Gyönyörű 368
 Győr 507
 György \sim Gyurka
 131, 135
 Györök 368, 370
 gyújtomány 171
 Gyula 488
 gyúr \sim gyűr 129
 -h végű szavaink
 kiejtése 42
 ha 518

habarás 168
 haesér, harsír 144
 hagyomány 170
 hajbókol 49–50
 hajlék 403
 halad 499
 Haláldi 108
 halandzsál 26
 halottaiból 44
 hangrendi átesapás
 129, 564
 hangrendi párhuzam
 5, 127
 hangsúly | színészi
 \sim 405
 hangszerneveink
 eredete 63
 hangváltozások: ma-
 ganh. \sim O 580, pa-
 lat. \sim vel. 132, 564,
 574, vel. \sim palat. 130,
 gör. a = o 277, á \sim
 o 53, a \sim o 570, á \sim
 á \sim a 518, á \sim a
 417, á, é \sim a, e 49, é \sim
 ē \sim e 518, vel. i \sim
 u \sim o 53, ol. o \sim
 m. a 472, o \sim a 52,
 ó \sim ú (u) 517. o \sim
 \sim ē 50, ó, ō \sim ū,
 ū 160, ō \sim ū (ü) 517,
 ō \sim é \sim ē 160, u
 \sim o 517, 568, u \sim
 o \sim a 568, u \sim v
 502, ū \sim ō \sim ū 517,
 u \sim O 498, u \sim O
 497, mássalh. vált.
 586, b \sim p 570, cv-
 \sim c- 144, d \sim t
 580, r \sim O 50, r \sim j
 51, g \sim O 140, 144,
 x \sim j 51, k \sim O 140,
 144, k \sim t 142, szl.
 l \sim m. l 242, l \sim ll
 191, 500, ll \sim l 500,
 501, l \sim r 501, l \sim r
 194, l-l \sim r-l és
 n-l 142, l-h \sim h-l
 49, l-r \sim r-l 140,
 m \sim O 145, m-m
 \sim m-v 143, n-n
 \sim l-n 143, n-r \sim
 l-r és n-l 143,

pr-l \sim pl-r 150,
 r \sim ly, l 195, rl
 \sim ll 558, rl \sim lr
 150, r-r \sim l-r és
 nr- 142, r-r \sim
 r-l(y) 143, s \sim sz
 48,, -scs- \sim -cs- 53,
 st- \sim t- 144, sv- \sim s-
 144, sz \sim s 48, sz \sim
 z 141, szr \sim rsz 150,
 t \sim O 144, ol. v \sim
 m. b 472, z \sim gy
 353
 hangverseny 44, 514
 hangyál 557
 hant \sim hent 131
 harapás 169
 harc 147
 Harsány 54
 Hársptak 223
 hasadás 168
 használát 165
 héjazat 166
 hejh 405
 Héjő, Hejő 497
 helyesírás szabályai
 583, 596
 helyneveink | \sim
 gyűjtése 111, \sim
 -in végű alakja
 540 | \sim Nyugat-
 magyarországon
 219
 herkentyű 194
 hét 498
 héviz, heviz 497
 hideg 498
 Hidegkut 226
 hidlás 168
 híg arany 46
 hígályos 557
 hím 320
 himpér 140
 hit 163
 hyul (OMS.) 374
 hivatal 169
 hóbolygó \sim hóbölygő
 131
 hóbortos \sim hóbörtös
 131
 hódoltság 75
 Hódor 559
 hófúvás 168

- hólyag 498
 Homorog 563
 *hon (jonh) 319
 Horjas 51
 horg ~ horg 51
 horg 169
 hoz ~ hoz 64
 hozzin kend ~ hoz-
 zin kend 64
 hul (ÖMS.) 375
 Hunor 265
 húr, hurka 520
 hurkulya 558
 húz 25
 hűlés 169
 i-zés a Balassi Meny-
 hért árultatásában
 544
 idealizmus a nyelv-
 tudományban 10
 idézet 166
 Igar, Igal 507
 igei-névszói állítma-
 nyú mondat 331
 igék oszmánli-török
 tulajdonnevekben
 284
 igékből való elvoná-
 sok 49
 igeképzés | deverb.—
 denom. ~ 329,
 gyak. -lál 50, de-
 nom. -d 10
 igekötők használata
 426
 igenévszók 116, 117,
 331, 579
 igeragozás: mult idő
 518, 520, föltételes
 mód 518, -in, in
 személyrag 64
 igetövek | v ~ 154
 igézet 165
 így ~ ügy 353
 ihlet 43
 ikerigék 49
 ikernevekből kivált
 becézők 172
 ikerszók 132
 Incéd 221
 incidens 58, 60
 Indár 538
 indogermán | az ~
 nyelvtudomány
 korszakai 61, az ~
 őshaza 62, 79, ~
 szópárok és a finn-
 ugor fokváltako-
 zás 354
 inkognitó 58, 60
 inzsellér 143
 iouzos 40
 irkafirkál 49
 ismeret 165
 isten nevének eltit-
 kolása 102
 ital 170
 itélet 166
 ivat 167
 íz 131
 izom 320
 j a szó végén r
 után 315
 jambikus versfaj kö-
 zépkori verseink-
 ben 379
 Janófalva 131
 járás 163, 169
 járat 165
 járulékhangok:
 n 147, r 146, 147, r
 146
 játszik 26
 jég 7
 jelenet 165
 jelentés | képzők ~
 fejlődése 162
 Jenőfalva 131
 jérce 131
 jól 517
 jövemény 171
 jövés 168
 jövetel 169
 jövevényyszók | német
 ~ 138, 195, 202, 393,
 neo-latin ~ 415,
 419, olasz ~ 471,
 szláv ~ 195, 489,
 török ~ 561, bol-
 gár-török ~ 191,
 oszmánli-török ~
 509, magyar ~ az
 oláhban 588
 Kádár dombja, teme-
 tője 465
 Kádár vitéz éneke
 461
 kajabajál 49
 Kajtor 539, 594
 kalarábé, karalábé
 150
 kalmár 142
 kapa-kaszál 49
 káplár 150
 Karoldu 579
 Karasó 63
 Karasztos 221
 karcol 129
 karcolás 169
 Kar'él 558
 karfiol 149
 karmol 129
 karom 129
 karton 146
 Kásapatak 218
 kasznár 144
 kászolódik 129
 kati-pila 54
 kátyol 558
 kavár 132
 kazár írás és a ma-
 gyar rovásírás 473
 kecéle 131
 Keeskemét 75
 kehely 149
 kelekőlál 49
 Kelénpatak 222
 kelés 168
 kelet 167
 keleti királyok címei-
 nek jegyzéke 288
 kellékes 26
 kén 425
 kencsefencsél 49
 kenet 167
 kenyeret szeg 577
 képzők élete 162
 keréb, kerép 131
 kerek 74
 kereken megmond 75
 kerékvágás 168
 kereset 164
 keresmény 170
 Kerka 369
 kerület 167
 készület 165
 készülődik 129
 két 498

- két ágy van eladó 41
 kétnévűség 488
 ketrec <katroc 131
 kever 132
 Kevermes 497
 kiabál 49
 kiagyal 585
 kihoz 25
 kiír pályázatot 516
 kijön a darab 25
 kikelet 167
kyniuhhad (ÓMS.) 378
 kinn, künn 499
 kíséret 167
 kísértet 167
 kitaj nép és nyelv 293
Kneslonkh? 577
 Knyahinya 492
 Knyezsic 490
Koh-Fidisch 65
 kolompér 142
 kolonc > kölönc 131
 komócsin 52
 komót 205
 kondor 131
 kopasz > köpesz 131
 kopó 564
 kopolya 557
 koporsó 202
 koporú > köpörű 131
 Korbuly 496
 Korokmáz, Korokmár, Korokesár 284
 koronázat 166
 kortes 48, 208
 Kos-suth stb. 596
 kozsmó 320
 Kotori, *Kotoriba* 540
 kő 576
 Kőfüzes 65
 kökert 575
 kölyű 217
 Kőpatak 224
 köpénce, köpéce 131
 környezet 167
 köröm 129
 Kőrös 63
 közméte 131
 Köszörüsédő 218
 kötés 169
 kötet 167
 kötözet 167
 Kövesd 219, 367
 kövezet 166
 közle 558
 központ 416
 közsók, mint személynevek 568
Kubulduk forem 215
 kukorgó > kükörgő 131
 kuporodik > kipéredik 131
 Kurrah 538
 kut (helynevekben) 226
Kuthur, Kutur 280
 Kutyási heles úr 560
 Küllő 217
 külső instrukció, külső zaj 26
 küszöb 131
 ládanevek 201
 laikus 58, 60
 lakás 163
 Lakompak 222
 lant 149
 lássuk a medvét! 207
 László hn. 368
 látat 165
 lē < li- 160
 lebeg mint a Mohammed koporsója 510
 lebeke tárgy 190
 lecke 149
 leesett a darab 25
 légely 142
 lej 417, 540
 lejt, lejtő 578, 579
 lélah 143
 lengyel nemesnek tesz 46
 lépés 169
 Lépesfalva 223
 Lespegye 218
 lesz 155, 335
 létel 169
 Létér 226
 leügyeli a darabot 27
 Levél 53
 Lindva 369
 lolu 499
Look 222
 lőcs 149
 Lővél, Lőd 53
 lülbőr 142
 lyapog 206
 ma 518
 macskaugrás 169
 Mázapic 259
 Madzsar 538
 mag 501
 magánhangzó | rövid ~ k kiesése tölbtágú szókban 196, többeli ~ k minősége 155, ~ illeszkedés 27. 418
 magzat 166
 magyar 264
 marad 336
 Maradék 495
 marhahús 548
 markolat 168
 márvány 143
 masíroz 144
 mássalhangzó | szorványos ~ fejlődés jövevényszavainkban 138
 Mavagy 108
 medve 107
 megülni 401
 megy 25, 161 | ~, mint tárgyas ige 508
 Mégy 75
 Megyer 129, 265
 meggy 520
 méhanya 189
 mell 499
 mély 131
 Mencsér 224
 menés 169
 menet 163
 menetel 169
 menyét 107
 méreg 131
 mérföld 142
 messzely 131
Michal 362, 366
 milling 143
Mogioroi 366, 370

- moh, moha 43
 mokus 26
 mondat | a finnugor
 ~ östörténete 328,
 finnugor alárendelő ~ 348
 mony 314
 Moór 539
 morog > mörög 131
 motóla, motola 499
 Mouroz 539
 mozdulat 164
 Muagerisz 258
 mül 336
 munka 162
 muszáj 144
 muszuly > muszuj,
 mutuj 496
 mű 163
 művelkedet 165
 Nádasd 224, 368
 nadasdisiren 212
 napkelet 167
 Náríttven 74, 514
 nasalisatiós jelensé-
 gek a szamosháti
 nyelvjárásban 74
 -né 584
negelthe 36
 négely 142
 Nemél 108
 Németújvár 222
 Nemvaló. Nemvagy
 108
 nemzet 166
 nemzeti közbecsület
 védpajzsa 210
 név | ~ adás 88, 101,
 ~ elcserélés 93, ~
 eltitkolás 84, 102,
 ~ elváltoztatás
 104
 nevezet 166
 névmágia 83
 névmások | birtok
 ~ 152, ~ haszná-
 lata 425
 névragozás: -t tárgy-
 rag 329, 425; -t, -n
 birtokjelzőrag 151;
 határozóragok: -á,
 -é 152, 518, n > nn
 153, n + t(t) 154,
 -lag 414, *ül ül* 517,
 translat. a finn-
 ugor nyelvekben
 321
 névszói állítmányú
 mondat 328
 névszóképzés | de-
 verb.—denom. ~
 329, deverb. -l (-ál,
 -ály, -ély) 54, 376,
 414, -m 215, -ás, -és
 166, 168, -at, -et 163,
 -tal, -tel (-atal,
 -etel) 169, -mány,
 -mény 170, -mény
 ~ -vény 215 -ási,
 -ési ~ -ó, -ő 411,
 denom. ~ 64, -i 411,
 j 315, -si 556, -ság,
 -ség 76, kicsinyítő
 képző jelentése 8,
 becézőnevek kép-
 zése 171, kicsinyítő
 ~ -d 54, 506, 520,
 -ti (-di) 213, -k,
 -ka, -ke, -kó 232,
 -ka 574, -kó, -kő ~
 -ka, -ke 8, -ika 245,
 -l, -ly 507, 556, -ld
 507, -m 10, 313, -n
 (-ny) 54, 507, 571,
 -nd 507, -ne 10,
 -ó 312, -r 556, 565,
 -s 51, 506, -sa, -se
 506
 névszótövek a becéző-
 nevekben 171
 névvarázs 100
 pénz 498
 Noa 363, 369
 novelláink stílusa
 hetvenhét évvel
 ezelőtt 395
 nő fn. 539
 ny hang *nh* jelölése
 571
 nyár(fa) 315
 nyelv és az élet 109
 nyelv és östörténet
 77
 nyelvjárás | apát-
 falvai ~ 63
 nyelvünk Bieder-
 meierkorszaka 389
 nyelvszemlélet | syn-
 chronikus, dia-
 chronikus ~ 3
 nyelvtan | leíró ~,
 történeti ~ 1
 nyelvújítás | a ~
 szavai 167, 170, 389,
 395, becézőnevek és
 a ~ 171
 Nyemen 539
 nyereg 499
 nyers 25
 nyílás 168
 nyír 316
 nyírbál 573
 nyitás 168
 nyoszolya > nyuszó-
 lány > nyüsző-
 lány 131
 nyugatmagyar-
 országi vizek és
 helységnevek 219
 nyúl 498
 nyuszt 499
 nyuvad > nyivad 133
 offer 189
ogre (francia) 246
 ólálkodik 50
 olló 'kecskegödölye'
 499
 ont, omlik, omladoz
 > önt, ömlik, öm-
 ledez 131
 Óperencia 540
 optimizmus 58
 or, orv 499
 Orbóc 132
 orca 518
Ordolewld 54
 orj 312
 ormán 568
 orom 310, 562
 oroszvégesi 560
 orvosság | magyar
 szívet ébresztő ~
 46
 osztály 169
 óta > öte 129
 óvakodik, be ~ 50
 óvónevek 89, 108
 ő-zés | ~ a kódexek-
 ben 155, ~ a

- Balassi Menyhárt
árultatásában 542
Ödön 499
öklelet 165
ön 151, 498
önnei 153
önnön 153
önt ~ ött 36
örém, örén 215, 499
örmény 171
Örmény 215
Örményes 215
Örömköhat, Öröm-
hegy 217
örs 52
órs 52
Örvend 219
Örvénd 215
P = pengő 76
páfrány 145
Páka 362, 363, 369
Pakony 570
pallér 144
pályázatto ír ki 516,
páncél 143
Pánd 570
panganét 148
parancsolat 166
parázs > perézs 131
paripa 404
Pásztó, Pásztóha 52,
595
pattanás 168
patyolat 402
Pécel 228
Pecce 237
Pecen 237
Pécsel 368, 370
Pecsely, Pécsely,
Pécsöly 237
Pecsenyési 560
Pecsera, Pecsera 586
példázat 166
pellengár, perengér
142
pemzli 140
pengő 540
Pereg 570
Pestes, Pestkö 218
pesszimizmus 58, 59
Petes 51
Petlend 570
piac > piarc 147
pih, pihe 43
pihörnye 559
pillanat 167
pince 499
Pinkafő 223
Pinkóc 221
pipelle 558
pipikendő 173
piros rózsa 402
pizselle 557
*Pobor ~ Babarthe-
leke* 570
Pócsfalva 226
pole, póc > póc 131
polgár 142, 195
porkoláb 143
potroh 43
pozitivizmus és idea-
lizmus a nyelv-
tudományban 10
pörsenés 168
prés 48
próba 26
Proci 488
próza 26
puskási 560
puszpáng 145
puszta 399
Raab 522
ráadás 168
Rábca 131
ragadomány 170
ragadozat 166
raj-t 317
rakás 168, 169
Rákos 222, 224
Raks 224
Ramie, Ramoc 223
rántás 168
ráosztani 25
rásza > része 131
Rauaz atkozta feet 33
ravatal 169
rázsgya > rözsgye
131
réce 131, 135
rég 131
rekettye ~ rakottya
129
reklám 58, 60
rendelet 167
rendezői híd 25
rendező-példány 26
Répce 131
részeg 131
Révai szófajelmélete
115
rikolt, rikít 498
rivalda 25
rohan > röhen 131
Rohonc 224
rokon 317
róna 400
rontás 168
rosszul gombolt dol-
mány 211
rovásírás | a kazár
írás és a magyar
~ 473.
rőt 131
ruca 135
ruhatáros 26
rügy 131
rútet 166
sac(c), sac(c)ol 147
sah, padisah 43
Sajó 497
sajog, sajdit > sejdít
131
sajtó 499
salám 47
Salla 63
Sar 363, 369
sarc, sarcol 147
sarkantyú 132
Sarló 488, 579
Sásony 54, 580
sávolyos 556
Sebus 588
séfel 36
ség 214
segély 415
Segesd 213
Segesvár 213
segiſto 213
Selcz 363, 369
sepedyk (OMS.) 377
sérelmény 170
sifonér 205
sikályos 558
sikolt, sikít 498
skótok ülnek a néző-
téren 25
slověne-slověnin 65
sógor 144
Só-örmény 171

- ? Soroksár 284
 sorompó 131, 140, 144, 145
 Sóshegy 227
 Sóskutfalu 226
 sóreg 191
 sörény 498
 stanieli 140
 stilizálás 26
 Stojszló 228
 stömpöly > tömpöly 144
 Strém 225
 stucli > tucli 144
 sublót 205
 suhancár 148
 Sukoró 563
Susc, Susuc 363, 369
 suska, suskás 54
 Sükösd 213
 süllő 190
 Süly 367, 369
 süly 318, 499
 süstüllye 558
 süttet 167
 sz hang *sc* jelölése 572
 sz-szel bővülő *r* tövű igék 154
 Szabar 225
 szakadat 165
 szálami, szálám 48
 szállás 169
 szalu 499
 számóca > szemőce 131
 szántás 168
 szántat 166
 szarvas 107
 Széchenyijellemzése 1828-ban 437
 szeg (helynevekben) 75, 569
 szeg (ige) 577
 szegle 557
 szék (helynevekben) 225
 székely 519
 szekerce > szakóca 129
 szekrény 202
 szelence 131
 szelet 166, 167
 személyragok | birtokos ~ 117, 518, igei ~ 64, 117, birtokos ~ elvonása 312
 szempillantás 169
 szén 425
 Szentelek 224
 Szent István, a „békefejedelem“ 452
 Szent István megkoronázásának időpontja 443
 Szentkút 226
 szenuvedély 415
 szenzáció 58, 60
 szépprózafordítás | francia eredetű ~ aink a XVIII. században 426
 szeresi 559
 Szigliget 367, 370
 Szikra hn. 224
 szil 499
 szinelet 167
 színész | ~ i hangsúly 405, ~ nyelv 24
 Szinnyi József élet-rajza és irodalmi munkássága XIII.
 szippantás 169
 Szolnok, Szolnak 51
 szómódosítások | szüksegtelen és hibás ~ 410
 Szomotor 538
 szópályázatokról 57
 szópárok | palatális és veláris ~ 127, az indogermán ~ és a finnugor fokváltakozás 354
 szoros 60
 szótagolás 596
 Szöllős 369
 szőlősi 560
 Szőrese 499
 Szőrény 499
 sztrájk 58, 59
 szúrás 168
 szurkapiszkál 49
 szuszek 204
 Szűkmarkosy 560
 szülemény 170
 szür, szürke 540
 táblás ház 25
 Taksony 274
 támadat 167
 támaszpont 416
Tanka 363, 368, 370
 Tankó > Tenkő 131
 Tany 215
 tanya 368, 370
 Tapaj > Tepej 131
 tapaszt > tepesz 131
 Tápíó, Tápé 50
 targonca 499
 tarhó 582
 tarkó 8
 tarló 582
Tárnava 493
 Tárnok, Tárnak 52
 társadalom 522
 tarsoly < tassoly 147
tartar 272
 tartomány 171
 tehén 547
 tej | hazánk édes ~ e 46
 tekintet 165
 tele 499
 tengeri 193
 tente-tente 471
 tenvészet 167
 teny-sztés. 420
 tér fn. 416
 Terecsény 367
 tereferél 49
 teremtet 166
 termelés 420
 termés 168
 termesztés 420
 termet 166
 tesz 155
 tétel 169
 tetem 320, 498
 tétemény 170
 tető, teteje 585
 tetőzet 167
therthetyk (OMS.) 373
Thwz 507
 Tibád 499
 tipeg 132

- tócsma 320
tojás 168
toll 499
Tomaj 369
tompá > tömpe 131
Tóni 171
topog 131
Torda 521
torontál 192
torony 140
tors, torzsok 132
Tótfalu 581
Tóti 369
tovabba 36
tő (helynevekben) 75
tökéltet 166
töltés 168, 169
tör 35
törzs, törzsök 132
tővég | csonka ~
121, 122, 126, ~ i
magánhangzó 2.
27, 119, 501, 502
translativus a finn-
ugor nyelvekben
321
tucat 144
tud 515
tudomány 170
tulipántos láda 201
tulok 499
tunya > tűnye 132
turnél 143
tülekedik 131
tűnejd 132
Tüpaē 263
türet 167
türk 271
tűz 517
ualallal (ÓMS.) 375
Ugal, Ugaj 507
ugrabugrál 49
újfalusi 559
unuttei (HB.) 150
Uz, Uzon, Uzonka 580
uzsonna 499
ügy 353
ügyelő 26
- ülés 169
ünő 550
Ürmenc 215
Üröm, ~ fő 216
üsző 551
ület 167
ütközet 165
üveg 131
üzenet 165
v tövű igék 154
vadaz? 57
vágás 168
vaklyos 556
vakxi 560
vala-(ki, mi) 499
valál 375
váll 501
vallon-francia írás-
jelek emlékeink-
ben 571
Válás 368
van használata 42.
332
varsa > verse 132
vaskó 7
Vászoly 236
vattázva van 25
Veczel 236
védpajzs | a nemzeti
közhetsület ~-a
210
végezet 166
végszó 26
vejsz(e) 75
velencési 560
vér 7
Verbőc 132
vért 132
vespecsenye 509
vesz 155
Vész 232
veszély 414
vessző használata 76
vesztés 168
Vésztő 75
vétel 169
vetemény 170
vetet 167
- vétkezet 166
vezérlap 26
Vida György tréfái
469
világosító. ~ mester
26
villamos, villamos
416
Vilmos 539, 595
vincellér 150
virslí 144
Vis, Vis(s)a, Visó
stb. 232
Viska 228
Visz 232
vitel 169
vizek Nyugatma-
gyarországon 219
Vizgen 363, 369
Vizsoly 236
Vluend 215
vonás 168
vorsa > vörse 132
völgyesi (?) 560
Vöröstő 366
Winden, Winten 580
yeck 36
Zabosi 560
Zagyva 518
Zala 63
Zalatna 493
Zamat 141
Zazlou 364, 368
Zemera 279
Zilah 43
Zlaudus 511
Zoltan 278
zomok > zömök 132
zugoly 556
Zsarnóca 218
Zsid 369
Zsigmond 595
zsinórmester 26
zsinórpádlás 26
zsoltár 144
zsugorodik > zsügro-
ródik 132
zsuzsok > zsizsik 132

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: MELICH JÁNOS, ALELNÖK.

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1577—1927. — (Dr. Czakó Elemér.)

XXIII. ÉVFOLYAM. 1927. JAN.—FEBR.

1—2. FÜZET.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDITOTTA **SZILY KÁLMÁN**

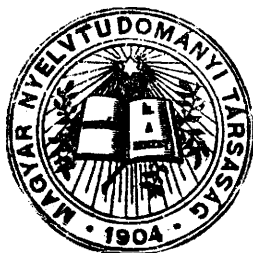
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG MEGBIZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

221—222. FÜZET

1927. JAN.—FEBR.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG
1927

T A R T A L O M.

	Lap
<i>Gombocz Zoltán</i> : Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan	1
<i>Mészöly Gedeon</i> : A fakó szó eredete	7
<i>Melich János</i> : Dér, derhenő, dermed, derül	8
<i>Klemm Antal</i> : Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban	10
<i>Galamb Sándor</i> : A magyar Thália nyelve	24
<i>Losonczy Zoltán</i> : A magánhangzó-illeszkedés történetéhez	27
<i>Jakubovich Emil</i> : Két magyar glosszás bécsi kódex	33
<i>Pais Dezső</i> : Bellarad légvára	37
Kisebb közlemények. <i>Klemm Antal</i> : Két ágy van eladó. — <i>Nagy J. Béla</i> : -h végű szavaink kiejtése	41
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balogh József</i> : Halottaiból. Hangverseny. — <i>Csefkő Gyula</i> : Lengyel nemesnek tesz. Salám. — <i>Horger Antal</i> : Kortés. Kiabál. Olálkodik. Tápió. — <i>P. Komondor András</i> : Horjas. — <i>K. P.</i> : Dévalkodik. Petes. Szolnok. — <i>Nagy J. Béla</i> : Pásztó. Őrs. űrs. — <i>Rásonyi Nagy László</i> : Komócsin. — <i>Pais Dezső</i> : Lövé! és Lőd. Sásony. Suska, suskás. — <i>Szidarovszky János</i> : Devla. — <i>Zolnai Gyula</i> : Vadaz?	44
Nyelvművelés. <i>Túri Mészáros István</i> : A Pesti Hírlap szópályázata. — <i>Balogh</i> <i>József</i> : Szoros	57
Könyvismertetések. I. <i>Melich János</i> : Paul Kretschmer, Die indogermanische Sprachwissenschaft. — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek	61
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kemény Lajos</i> : Kassa város levéltárából	65
Népnyelv. <i>Moesz Gusztáv</i> : A Kiskúnság és a Jászság néhány növényneve..	67
Társasági ügyek	70
Levélszekrény: 1—12	73
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság. — Elő- fizetési felhívás. — Értesítés. — Kérelem. — Nyugtázás.	

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

1. sz. **Gombocz Zoltán**: Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 8° 44 l.
3. sz. **Pápay József**: A magyar nyelvhasznítás története. Budapest, 1922. 8° 48 l.
4. sz. **Pápay József**: A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest, 1922. 8° 60 l.
5. sz. **Gróf Zichy István**: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 8° 82 l. 1 térkép.
6. sz. **Melich János**: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925-6. 8° 240 l. (A dolgozat első fele.)
7. sz. **Hóman Bálint**: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. 8° 50 l.

TUDNIVALÓK.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1927-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXIII. ÉVFOLYAM. 1927. MÁRC.—JÚN.

3—6. FÜZET.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDITOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBIZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN ÉS MELICH JÁNOS

SZINNYEI JÓZSEFNEK

*HETVENEDIK SZÜLETÉS NAPJA ALKALMÁBÓL
A MAGYAR NYELV DOLGOZÓTÁRSAI*

223—226. FÜZET

1927. MÁRC.—JÚN.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1927

TARTALOM.

	Lap
Melléklet: Szinnyei József arcképe.	
<i>Melich János</i> alelnök üdvözlő beszédje	I
<i>Gulyás Pál</i> : Szinnyei József. a) Életrajza.....	XIII
b) Irodalmi munkássága 1874—1926.....	XIV
<i>Gróf Zichy István</i> : Nyelv és őstörténet	77
<i>Solymossy Sándor</i> : Név-mágia	83
<i>Zlinszky Aladár</i> : Névvarázs.....	100
<i>Zolnai Béla</i> : A nyelv és az élet	109
<i>Győrffy István</i> : Helyneveink gyűjtése	111
<i>Sági István</i> : Révai szófajelmélete	115
<i>Gombocz Zoltán</i> : A tövégi magánhangzók kérdéséhez	119
<i>Horger Antal</i> : A hangrendi párhuzam	127
<i>Petz Gedeon</i> : Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban	138
<i>Mészöly Gedeon</i> : A Halotti Beszéd <i>unuttei</i> szavának magyarázata	150
<i>Losonczy Zoltán</i> : Négy sz-szel bővülő v-tővű ígéről	154
<i>Csúry Bálint</i> : A képzők életéből	162
<i>Tolnai Vilmos</i> : Becéző nevek és nyelvújítás	171
<i>Erdélyi Lajos</i> : Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz	176
<i>Magyary-Kossa Gyula</i> : Béka.....	187
<i>K. Katona Lajos</i> : Süllő.....	190
<i>Szemkö Aladár</i> : Tengeri	193
<i>Karácsonyi János</i> : Polgár.....	195
<i>Csejtkó Gyula</i> : Bokályos ház	197
<i>Cs. Sebestyén Károly</i> : A magyarság ládái	201
<i>Szidarowszky János</i> : Dumál. — Lyapog.....	205
<i>Putnok Imre</i> : Lássuk a medvét! — Kortés.....	207
<i>Angyal Dávid</i> : Két szállóige	210
<i>Szigetvári Iván</i> : Nadasdisíren	212
<i>Pápay József</i> : Segesd és Segesvár	213
<i>Bátky Zsigmond</i> : Örmény, Örményes	215
<i>Schwartz Elemér</i> : A vizek és a helységnevek Nyugatmagyarországon	219
<i>Jakubovich Emil</i> : Viska, Stojzló és Pécel	228
<i>Melich János</i> : Doboka	240
<i>Eckhardt Sándor</i> : Az emberevő magyar meséje	247
<i>Moravcsik Gyula</i> : Muagerisz király.....	258
<i>Németh Gyula</i> : A türk népnév	271
<i>Rásonyi Nagy László</i> : Taksony	274
<i>Fekete Lajos</i> : Igék oszmáni-török tulajdonnevekben	284
<i>Kmoskó Mihály</i> : Keleti királyok címeinek jegyzéke	288
<i>Ligeti Lajos</i> : A kitaj nép és nyelv	293
<i>Zsirai Miklós</i> : Orom	310
<i>Wiklund Károly Bernát</i> : A translativus	321
<i>Klemm Antal</i> : A finnugor mondat őstörténete.....	328

	Lap
Szendrey Zsigmond: Az alany és állítmány egyezése a zürjénben	341
N. Sebestyén Irén: A finnugor alárendelés kérdéséhez	348
Wichmann György: Magy. <i>igy, úgy</i> 'fons; aqua, fluvius'	353
Becker Henrik: Az indogermán szópárok és a finnugor fokváltozás	354
Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából	360
Zsinka Ferenc: Nyelvtörténeti adatok	371
Négyesy László: Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához	373
Horváth János: Jambikus sorfaj középkori verseinkben.....	379
Trócsányi Zoltán: A magyar nyelv Biedermeyer-korszaka.....	389
Szinnyei Ferenc: Novelláink stílusa hetvenhét évvel ezelőtt	395
Túri Mészáros István: Petőfi-magyarázat.....?	398
Galamb Sándor: Valami a színészi hangsúlyról	405
Zolnai Gyula: Szükségtelen és hibás szómódosítások	410
Mágocsy-Dietz Sándor: Tenyésztés, termesztés, termelés	420
Szilády Zoltán: Természettudományi műnyelvünk fejlesztéséhez	424
Baranyai Zoltán: Francia eredetű széppróza fordításaink a XVIII. sz.-ban	426
Viszota Gyula: Széchenyi jellemzése 1828-ban.....	437
Hóman Bálint: Szent István megkoronázásának időpontja	443
Balogh József: Szent István király, a „békefejedelem“	452
Pap Károly: Vitéz Kádár István éneke.....	461
Sauvageot Aurélien: Az ural-altáji nyelvek egy vallási kifejezéséről	467
Pintér Jenő: Egy régi magyar verses elbeszélés hősről	469
Kőrösi Sándor: Magyar-olasz szöveggyeztetések	471
Ligeti Lajos: A kazár írás és a magyar rovásírás.....	473

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

1. sz. **Gombocz Zoltán:** Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 8° 44 l.
 3. sz. **Pápay József:** A magyar nyelvhasználat története. Budapest, 1922. 8° 48 l.
 4. sz. **Pápay József:** A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest, 1922. 8° 60 l.
 5. sz. **Gróf Zichy István:** A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 8° 82 l. 1 térkép.
 6. sz. **Melich János:** A honfoglaláskori Magyarországról. Budapest, 1925-6. 8° 240 l. (A dolgozat első fele.)
 7. sz. **Hóman Bálint:** A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. 8° 50 l.
-

TUDNIVALÓK.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások **Melich János alelnök** címére (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése a **Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához** (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1927-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágnes-cím a magyarban. Budapest, 1905. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. Budapest, 1905. (8-r. 28 l.) 0'40 P.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. Budapest, 1906. (8-r. 24 l.) 0'40 P.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest, 1908. (8-r. 108 l.) (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az „Orthographia Ungarica“ és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. Budapest, 1909. (8-r. 36 l.) 0'80 P.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. Budapest, 1909. (8-r. 54 l.) 0'80 P.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. Budapest, 1910. (8-r. 27 l.) 0'40 P.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. Budapest, 1910. (8-r. 57 l.) 0'80 P.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövevényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyas igeragozás. Budapest, 1914. (8-r. 76 l.) 2'— P.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személynéveink. Budapest, 1915. (8-r. 52 l.) 1.— P.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. Budapest, 1921. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. (8-r. 105 l.) 2'— P.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasisíralom. Budapest, 1922. (8-r. 13 l.) 0'60 P.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Budapest, 1924. (8-r. 19 l.) 0'40 P.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. Budapest, 1924. (8-r. 20 l.) 0'80 P.
22. sz. **Csüzy Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Budapest, 1925. (8-r. 44 l.) 2'— P.
23. sz. **Szinnyei József.** A Halotti Deszéd hang- és alaktana. Budapest, 1926. (8-r. 48 l.) 0'60 P.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. Budapest, 1926. (8-r. 16 l.) 0'20 P.
- — **Emlék Szily Kálmánnak,** a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születése napja alkalmával. Budapest, 1918. (8-r. 132 l.) 3'— P.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság.

I. Tiszteleti tagok:

† Lehr Albert, Budapest (1917). † Paasonen Henrik, Helsinki (1912). Schuchardt Hugó, Grác (1905). Setälä Emil, Helsinki (1905). † Szily Kálmán t. elnök, Budapest (1922). Thomsen Vilmos, Kopenhága (1905). Wichmann György, Helsinki (1912). Wiklund Károly Bernát, Upsala (1912).

II. Tisztikar:

Elnök: Szinnyi József. Alelnökök: Gombocz Zoltán és Melich János. Titkár: Jakubovich Emil. Szerkesztők: Gombocz Zoltán és Melich János. Jegyző: Zsirai Miklós. Pénztáros: Sági István. Ellenőr: Pais Dezső.

III. Választmány:

a) *Fővárosiak*: Eckhardt Sándor, Erdélyi Lajos, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Hóman Bálint, Horváth János, Losonczy Zoltán, Rásonyi Nagy László, Négyesy László, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Solymossy Sándor, Szendrey Zsigmond, Szigetvári Iván, Trócsányi Zoltán, Vikár Béla, Viszota Gyula, Gróf Zichy István, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

b) *Vidékiek*: Csefkó Gyula, Csúry Bálint, Dézsi Lajos, Horger Antal, Karácsonyi János, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Pap Károly, Pápay József, Tolnai Vilmos, Vargha Damján, Zolnai Gyula.

IV. Számvizsgáló bizottság:

Horváth Endre, Pázmán József, Szidarovszky János.

Előfizetési felhívás.

TOLNAI VILMOS Magyarító Szótára, amelynek első kiadása a M. Tud. Akadémia megbízásából készült, az év folyamán új, lényegesen átdolgozott és bővített kiadásban jelenik meg.

Aki 1927. május 31-ig Társaságunknál (VIII, Múzeum-körút 6—8. sz.) *előfizetőül* jelentkezik, 5 (legfeljebb 6) p kedvezményes áron kapja meg a munkát.

1927. február 1-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI.

23. sz. **Szinnyi József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. Bp., 1926. (8-r. 48 l.) Ára: 0'60 p

24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum“. Bp., 1926. (8-r. 16 l.) Ára 0'20 p

 Felolvasó üléseinket 1927-ben a következő napokon tartjuk: január 25. (közgyűlés), február 15., március 22., április 19., május 17., október 18., november 15., december 13.

Értesítés.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság elhatározta, hogy a Magyar Nyelv következő két füzetét (3—6. szám) kb. 25 ív terjedelemben *emlékkönyvként* elnökének, SZINNYEI JÓZSEFnek ajánlja fel születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.

Ez az *emlékkönyv* május hó folyamán jelenik meg.

1927. február 1-én.

A szerkesztőség.

Kérelem.

Társaságunknak január 25-én tartott évi rendes közgyűlése a tagdíjat 1927-re 8 pengőben, az alapító díjat pedig 200 pengőben állapította meg. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelvet

Kérjük tagjainkat és előfizetőinket, hogy az évdíjat küldjék be postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8.)

Budapest, 1927. február 1-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Nyugtázás

1926. december 1-től 31-ig.

Új alapítványok:

Dongó Gyárfás Géza (kieg.) 100.000, Gombocz Zoltán (kieg.) 300.000, Kollányi Ferenc (kieg.) 100.000, Melich János (kieg.) 100.000, Perczel György (kieg.) 200.000, Szócs Ferenc (kieg.) 100.000, összesen 900.000 korona.

Adományok:

Brunovszky Rezső 20.000, Báró Inkey József 150.000, Kollányi Ferenc 200.000, Kosztolányi Zoltán 50.000, Szinnyei József 250.000, összesen 670.000 korona.

Adományok a Szily-alapra:

Írói tiszteletdíjakból Buzás Dezső 5000, Horger Antal 70.000, M. Kiss Lajos 10.000, Magyary-Kossa Gyula 43.000, Melich János 100.000, Moravcsik Gyula 50.000, Németh Gyula 8000, Sági István 8000, Szemkő Aladár 8000, összesen 302.000 korona.

XXIII. ÉVFOLYAM. 1927. SZEPT.—OKT. 7—8. FÜZET.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDITOTTA SZILY KÁLMÁN

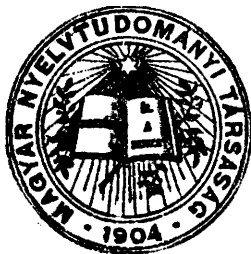
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG MEGBIZASABÓL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN ÉS MELICH JÁNOS

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

227—228. FÜZET

1927. SZEPT.—OKT.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASAG
1927

TARTALOM.

	Lap
<i>Törös László</i> : Kik írták a Debreceni Grammatikát?	477
<i>Schwartz Elemér</i> : A Burgenland név	484
<i>Melich János</i> : Beleknegini és Procui	488
<i>Horger Antal</i> : Sajó és társai	497
<i>Pais Dezső</i> : Bő	502
Kisebb közlemények. <i>Tolnai Vilmos</i> : Megy, mint tárgyas ige	508
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Csefkó Gyula</i> : Vespetsenye. Oszmánli eredetű indulatszavainkhoz. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Lebeg mint a Mohammed koporsója. — <i>Szentpétery Imre</i> : Zlaudus. Alba curia. — <i>Takáts Lajos</i> : Náríttyn. — <i>Zolnai Gyula</i> : Hangverseny	509
Nyelvművelés. <i>Weszely Gyula</i> : Budapestizmus. — <i>Zolnai Gyula</i> : Pályázatot ír ki	515
Könyvismertetések. I. <i>Zolnai Gyula</i> : Gombocz Zoltán Magyar történeti nyelvtanához. — II. A szerkesztőséghez beküldött könyvek	517
Nyelvtörténeti adatok. <i>Fára József</i> : Zala vármegye levéltárából	522
Társasági ügyek: Jegyzőkönyv a Szinnyei József 70. születésnapja alkalmából tartott ünnepi közgyűlésről	523
Külföldiek. <i>Németh Gyula</i> : † Thomsen Vilmos. — <i>Zsirai Miklós</i> : † Schuchardt Hugó. — <i>Melich János</i> : Szamota István emlékezete	533
Levélszekrény: 13—22	538
A borítékon: Tudnivalók. — Kiadványok. — Kérelem. — Nyugtázás.	

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

1. sz. **Gombocz Zoltán**: Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 8° 44 l.
3. sz. **Pápay József**: A magyar nyelvhasználat története. Budapest, 1922. 8° 48 l.
4. sz. **Pápay József**: A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest, 1922. 8° 60 l.
5. sz. **Gróf Zichy István**: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 8° 82 l. 1 térkép.
6. sz. **Melich János**: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925-6. 8° 240 l. (A dolgozat első fele.)
7. sz. **Hóman Bálint**: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. 8° 50 l.

TUDNIVALÓK.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások, tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII., Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj: előfizetés 1927-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXIII. ÉVFOLYAM.

1927. NOV.—DEC.

9—10. FÜZET.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDITOTTA **SZILY KÁLMÁN**

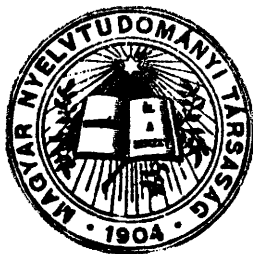
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG MEGBIZASÁBOL
SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN ÉS MELICH JÁNOS

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

229—230. FÜZET

1927. NOV.—DEC.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TARSASÁG
1927

TARTALOM.

	Lap
<i>Farkas Gyula</i> : Balassi Menyhárt árultatásának szerzője	541
<i>Melich János</i> : Tehén	547
<i>Tolnai Vilmos</i> : Elefántesonttorony	553
<i>Juhász Jenő</i> : Adatok az -ly, -r, -si névszóképzőkhöz	556
<i>Rásonyi Nagy László</i> : Bokor és Bakony	561
Kisebb közlemények. <i>Eckhardt Sándor</i> : Vallon-francia írásjelek emlékeinkben	571
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Csejki Gyula</i> : Nyirbál. Duruska. — <i>Csüry Bálint</i> : Kőkert. — <i>Horger Antal</i> : Kenyeret szeg. — <i>Melich János</i> : Kneslonkh? — <i>Pais Dezső</i> : Barót. — <i>Schwartz Elemér</i> : Winden és Winten. — <i>Tolnai Vilmos</i> : Tarló—tarhó.	573
Nyelvművelés. <i>Szilády Zoltán</i> : A Magyar Helyesírás Szabályai harmadik kiadásához. — <i>Sz. J.</i> : Curie asszony. — <i>B. J.</i> : Teteje, Kiagyal..	583
Könyvismertetések.	585
Népnyelv. <i>Augusztinovicz Elemér</i> : Szócsoportok a zalamegyei Pákáról	589
Társasági ügyek. <i>Jakubovich Emil</i> : Titkári jelentés 1926-ról. — <i>Klemm Antal</i> székfoglalója.	592
Levélszekrény 23—31.	594
Tartalom	596
Szó- és tárgymutató	599
A borítékon: Tudnivalók. — Kiadványok. — Közgyűlési meghívó. — Nyugtázás.	

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia
kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

1. sz. **Gombocz Zoltán**: Nyelvtörténeti módszertan. Budapest, 1922. 8° 44 l.
3. sz. **Pápay József**: A magyar nyelvhasznítás története. Budapest, 1922.
8° 48 l.
4. sz. **Pápay József**: A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest,
1922. 8° 60 l.
5. sz. **Gróf Zichy István**: A magyarság őstörténete és műveltsége a hon-
foglalásig. Budapest, 1923. 8° 82 l. 1 térkép.
6. sz. **Melich János**: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925-6. 8°
240 l. (A dolgozat első fele.)
7. sz. **Hóman Bálint**: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest,
1923. 8° 50 l.

TUDNIVALÓK.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások,
tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII., Múzeum-
körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakásváltozás
bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Buda-
pest VIII., Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj: előfizetés 1927-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágnás-cím a magyarban. Budapest, 1905. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. Budapest, 1905. (8-r. 28 l.) 0'40 P.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. Budapest, 1906. (8-r. 24 l.) 0'40 P.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest, 1908. (8-r. 108 l.) (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az „Orthographia Ungarica“ és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. Budapest, 1909 (8-r. 36 l.) 0'80 P.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. Budapest, 1909. (8-r. 54 l.) 0'80 P.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. Budapest, 1910. (8-r. 27 l.) 0'40 P.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. Budapest, 1910. (8-r. 57 l.) 0'80 P.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyas igeragozás. Budapest, 1914. (8-r. 76 l.) 2'— P.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személyneveink. Budapest, 1915. (8-r. 52 l.) 1.— P.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. Budapest, 1921. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. (8-r. 105 l.) 2'— P.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasíralom. Budapest, 1922. (8-r. 13 l.) 0'60 P.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégibb nyelvmélekes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Budapest, 1924. (8-r. 19 l.) 0'40 P.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. Budapest, 1924. (8-r. 20 l.) 0'80 P.
22. sz. **Csüry Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Budapest, 1925. (8-r. 44 l.) 2'— P.
23. sz. **Szinnyei József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. Budapest, 1926. (8-r. 48 l.) 0'60 P.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. Budapest, 1926. (8-r. 16 l.) 0'20 P.
- — **Emlék Szily Kálmánnak,** a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születése napja alkalmával. Budapest, 1918. (8-r. 132 l.) 3'— P.

A MAGYAR NYELVTUDOMANYI TARSASÁG felolvasó
üléssel kapcsolatos

évi közgyűlését

1928. január 24-én d. u. 5 órakor a M. Tud. Akadémia heti
üléstermében tartja, melyre a Társaság tagjai ezennel meg-
hívtnak.

Tárgysorozat:

Elnöki megnyitó.

Titkári jelentés a Társaság 1927. évi működéséről.

Tisztikar, hét fővárosi és négy vidéki választmányi tag
választása.

Pénztári jelentés 1927-ről.

Költségvetés 1928-ra.

A választás eredményének kihirdetése.

Esetleges indítványok.*

A közgyűlés berekesztése.

* Az alapszabályok értelmében a közgyűlés elé terjesztendő mindennemű
indítványt a közgyűlés előtt legalább két héttel a titkár útján a választmány-
nak be kell jelenteni. Ha az indítványok be nem jelentettek, tárgyalásuk a leg-
közelebbi közgyűlés napirendjére marad.

Nyugtázás

1927. október 1-től november 30-ig.

Alapítók rendes tagdíja: Horváth János 8, Jakubovich
Emil 8, Palkovics Sándor 8, összesen 24 pengő.

Adományok: Bán Aladár 2, Jakob Károly 1, Kovács István 12,
Pap Károly 2, Sarudy Ottó 1, összesen 18 pengő.

Adományok a Szily-alapra: Horger Antal 5, Jakubovich
Emil 2'86, Kemény Lajos 3, Moesz Gusztáv 1'20, Nagy József
Béla 3'20, összesen 15'26 pengő.

 Felolvasó üléseinket 1928-ban a következő napokon
tartjuk: február 14., március 13., április 10., május 8., október 9.,
november 13., december 11.

Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest. 1577—1927. — (Dr. Czákó Elemér.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

1. sz. **Zolnai Gy.** Nyelvmemlékeink a könyvnyomtatás koráig. (Elfogyott.)
2. sz. **Szily Kálmán.** A mágán-cím a magyarban. Budapest, 1905. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
3. sz. **Pápay József.** Reguly Antal emlékezete. Budapest, 1905. (8-r. 28 l.) 0'40 P.
4. sz. **Balassa J.** A nép nyelvének tanulmányozása. (Elfogyott.)
5. sz. **Erdélyi Lajos.** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. (Elfogyott.)
6. sz. **Réthei Prikkel Marián.** A magyar táncnyelv. Budapest, 1906. (8-r. 24 l.) 0'40 P.
7. sz. **Gombocz Zoltán.** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest, 1908. (8-r. 108 l.) (Elfogyott.)
8. sz. **Melich János.** Az „Orthographia Ungarica“ és a magyar helyesírás. (Elfogyott.)
9. sz. **Szeremley Császár Loránd.** Jelentés-tanulmányok. Budapest, 1909 (8-r. 36 l.) 0'80 P.
10. sz. **Kossa Gyula.** Régi magyar gyógyszernevek. Budapest, 1909. (8-r. 54 l.) 0'80 P.
11. sz. **Gombocz Zoltán.** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. Budapest, 1910. (8-r. 27 l.) 0'40 P.
12. sz. **Tolnai Vilmos.** A szólásokról. Budapest, 1910. (8-r. 57 l.) 0'80 P.
13. sz. **Melich János.** Nyelvünk szláv jövevényei. (Elfogyott.)
14. sz. **Melich János.** A magyar tárgyas igeragozás. Budapest, 1914. (8-r. 76 l.) 2'— P.
15. sz. **Melich János.** Keresztneveinkről. (Elfogyott.)
16. sz. **Gombocz Zoltán.** Árpádkori török személynéveink. Budapest, 1915. (8-r. 52 l.) 1.— P.
17. sz. **Hóman Bálint.** A székelyek eredete. Budapest, 1921. (8-r. 18 l.) 0'40 P.
18. sz. **Sági István.** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. (8-r. 105 l.) 2'— P.
19. sz. **Gragger Róbert.** Ómagyar Máriasíralom. Budapest, 1922. (8-r. 13 l.) 0'60 P.
20. sz. **Jakubovich Emil.** Adalékok legrégibb nyelvmemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Budapest, 1924. (8-r. 19 l.) 0'40 P.
21. sz. **Vitéz Házi Jenő.** A soproni magyar-latin szójegyzék. Budapest, 1924. (8-r. 20 l.) 0'80 P.
22. sz. **Csüry Bálint.** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Budapest, 1925. (8-r. 44 l.) 2'— P.
23. sz. **Szinnyi József.** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. Budapest, 1926. (8-r. 48 l.) 0'60 P.
24. sz. **Balogh József.** Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum“. Budapest, 1926. (8-r. 16 l.) 0'20 P.
- — **Emlék Szily Kálmánnak,** a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, nyolcvanadik születése napja alkalmával. Budapest, 1918. (8-r. 132 l.) 3'— P.

Kérelem.

Társaságunk idei rendes közgyűlése a tagdíjat 1927-re 8 pengőben, az alapító díjat pedig 200 pengőben állapította meg. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelvet.

Kérjük azokat a tagjainkat és előfizetőinket, akik az évi díjat még nem fizették meg, hogy az október első napjaiban címükre küldött postautalványon küldjék be Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8.)

Budapest, 1927. október 10-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Nyugtázás

1927. január 1-től szeptember 30-ig.

Új alapítványok: Bátky Zsigmond (kieg.) 8, Esterházy hercegi könyvtár (kieg.) 92'80, Gombocz Zoltán (kieg.) 18, Klemm Antal (kieg.) 27, Losonczy Zoltán (kieg.) 10, Melich János (kieg.) 14, Pápay József (kieg.) 10, Pintér Jenő (kieg.) 20, Rada István (kieg.) 208, Zirc: apátsági könyvtár (kieg.) 8, összesen 415'80 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Balogh Jenő Nagylózs 8, Bárdos Remig 8, Bonkáló Sándor 8, Dongó Gyárfás Géza 8, Ecseri Lajos 8, Erdős János 4, Gombássy Imre 8, Klemm Antal 8, Losonczy Zoltán 8, Óvári Ferenc 8, Szinnyi József 8, Tolnai Vilmos 8, Viszota Gyula 8, Zalán Menyhért 8, összesen 108 pengő.

Adományok: Bedekovich Lajos 2, Budapest Székesfővárosi Köznevelési Részvénytársaság 2000, Pápay József 6, Gróf Széchényi Domonkos 8, összesen 2016 pengő.

Adományok a Szily-alapra: Bedekovich Lajos 1.20, Ilosvay Lajos 8, összesen 9'20 pengő,

 Megjelent a **Magyar Etymologiai szótár** IX. fürete (*Darvadoz—Dunnyog*). Budapest, 1927. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS. Egy-egy füzet előfizetési ára 6 P, bolti ára 8 P. Előfizetni a M. Tud. Akadémia főtktkári hivatalánál egyelőre a 10—12. füzetre lehet.

Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest. 1577—1927. — (Dr. Czakó Elemér.)